University of Mysore

Oriental Research Institute Publications
SANSKRIT SERIES No. 96

GENERAL EDITOR:

SRI H. DEVEERAPPA, M.A.

Director in charge

Oriental Research Institute, Mysore

श्रीनृसिंहाश्रामिविरचितः

वेदान्तत त्व विवेकः

स्वोपन्नेन तस्विविवेकदीपनेन श्री अग्निहोत्रयज्वप्रणीतया पूरण्याख्यव्याख्यया च समलंकृतः

VÉDĀNTA TATTVA VIVÉKA

of

SRI NRISIMHĀSRAMI

with the commentary

of

Tattva Viveka Deepana of the author and

Purani Vyakhya of Agnihotrayajwa

EDITED BY :

VIDWAN S. NARAYANA SWAMY SASTRY Pandit, Oriental Research Institute, Mysore

श्रीः

भू मि का

इह जगत्यनादौ संसारे निरन्तर परिभ्रमणेनात्यन्तं खिन्नानां नित्यनिरितशयानन्दानुभवमभिल्यमाणानां सर्वेषां तादृशानर्थनिवर्तक-अक्षज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारात्मकं शास्त्रं पूर्वाचार्यैः सविस्तरं निरमायि। स्वाध्यायस्य—

> एकविंशाध्वसंयुक्तमृग्वेदमृषयो विदुः। सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम्।। नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्।

इत्युक्तप्रकारेणानेकशाखाभेदभिन्नत्वेन, शाखाभेदेनोपनिषदां भेदे सत्यिप मुख्यतात्पर्यतया तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपमेकमेव। एवं कर्मकाण्डादि-विचाररूपाणां मीमांसादिशास्त्राणामिप तत्रैव मुख्यं तात्पर्यम्। तदुक्तम्—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदादिवधैवीपपादिता । समारम्भास्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति वैयाकरणभूषणे ।

एवं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणप्रमाणनिरूपणपूर्वकं तत्रैव सर्वेषां "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इत्यादीनां जीवविषयाणां "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादीनां विशिष्टब्रह्मविषयाणां, "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि " इत्यादीनामद्वैतविषयाणां च वेदान्तवाष्यानां अवान्तर-तात्पर्यण तत्स्वरूपिनरूपणद्वारा साक्षाच समन्वयप्रतिपादकं चतु-

रुक्षणात्मकं शास्त्रं प्रणिनाय भगवान् वादरायणाचार्यः " अथाता ब्रह्म-जिज्ञासा" इत्यादिना "अनावृत्तिः शब्दात्" इत्यन्तेन ।

तत्र प्रथमसूत्रेणाद्वैतं ब्रह्म प्रतिज्ञाय, द्वितीयसूत्रेण तस्य जगज्जन्मादिकारणस्वरूपं लक्षणं तृतीयसूत्रेण शास्त्रपमाणकस्वं चोक्का चतुर्थसूत्रेण सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रतिपादितः।

अस्य च शास्त्रस्य विवरणक्रपेषु भाष्यादिषु प्रन्थेषु *शीमच्छंकरभगवत्पादपमृतिभिराचार्यैः कृतेष्विप तेषामत्यन्तं दुरव-गाहत्वेन तत्प्रतिपाद्यविषयाणां सुखबोधाय वादिविप्रतिपात्तिनिरासाय च श्रीमन्तो नृसिंहाश्रमिणः स्वोपज्ञेन तत्त्वविवेकदीपनेन मृषितं तत्त्वविवेकनामकामिमं प्रन्थमरीरचन् । तदुक्तम्—

पुपुषिरे व्यथिताः सकलागमाः सुरिमणा वचसा नृहरेर्गुरोः । इति विश्वदेशिकविजयकाव्ये श्लो. ६८ ॥

^{*} अद्वैतवेदान्तशास्त्रप्रवर्तकाचार्येषु कल्यवंश्येन श्रीलक्ष्मीनृसिंहेन स्वकीये विश्वदेशिकविजयकार्ये—

⁽इलो. ६) पुत्रतया मित्रतया इत्यनेन श्रीमन्नारायणस्य, (इलो. ७) अमिधामियेत्यनेन पद्मभुवः, (इलो. ८) निःसीमधीमिहमेत्यनेन वसिष्ठस्य, (इलो. ९) ब्रह्मविधैकनिधय इत्यनेन शक्तेः, (इलो. १०) अन्तर्ध्वान्तिमित्यनेन पराशरस्य, (इलो. ११) काइयां पूर्वमित्यनेन व्यासस्य, (इलो. ११) कल्ये युक्योगीन्द्रमित्यनेन ग्रुकस्य, (इलो. १५) नमः स्वमनुमन्यतामित्यनेन गौडपादस्य, (इलो. १६) गोविन्द्योगीन्द्र इत्यनेन गोविन्द्भगवत्पादस्य, (इलो. १६) शोवियेत्यनेन शंकराचार्यस्य, (इलो. ५२) प्रणौमि तमित्यनेन पद्मपादस्य, (इलो. ५३) स हस्तामलकाचार्यः इत्यनेन हस्तामलकस्य, (इलो. ५४) तोटकं भगविल्रव्य इत्यनेन तोटकस्य, (इलो. ५७) पाषण्डाचल इत्यनेन विद्यारण्यस्य, (इलो. ६४) नीत्वा दुश्वरभाष्येत्यनेन एतद्गन्थकर्तुः श्रीनृसिंहाश्रमिणः, (इलो. ६९) परस्परमताग्रह इत्यनेन अप्पयदीक्षितेन्द्रस्य च नाम पौर्वापर्येण संगृहीतं हर्यते॥

अयं प्रन्थः नन्यनैयायिकसरण्या विवरणाचार्यमतानुसारेण रचितः वेद।न्तशास्त्रघटकानां तत्त्वानां सम्यग्विविच्य बोधनेन वाचक-महाशयानां महते उपकाराय कल्पत इत्यत्र न संशयलेशः !

परिच्छेदद्वयात्मकेऽस्मिन्प्रन्थे प्रथमपरिच्छेदे (१-५०८तम-पुटपर्यन्तं) जिज्ञासाधिकरणप्रतिपाद्यार्थस्य विवेचनद्वारा "तत्त्वमसि" इति महावाक्ये उद्देश्यमूतं त्वंपदार्थमधिकारिणं निरूप्य, द्वितीयपरिच्छेदे (५०९-५८१तमपुटपर्यन्तं) जन्माद्यधिकरणप्रतिपाद्यार्थस्य, (५८२-५९तमपुटपर्यन्तं) शास्त्रयोनित्वाधिकरणप्रथमवर्णकप्रतिपाद्यार्थस्य, (६०२-६०१तमपुटपर्यन्तं) द्वितीयवर्णकप्रतिपाद्यार्थस्य, ६१४-५४२तमपुटपर्यन्तं) समन्वयाधिकरणप्रथमवर्णकप्रतिपाद्यार्थस्य, ६१४-५४४तमपुटपर्यन्तं) द्वितीयवर्णकप्रतिपाद्यार्थस्य च विवेचनद्वारा तत्यदार्थशोधनपूर्वकं तत्त्वंपदार्थयोरेक्यं निरूप्यते । अवान्तरविषयाः अनुपदमनुक्रमण्यां विस्तरशो निरूप्यन्ते ।

अद्वैतवेदान्तशास्त्रप्रतिपाद्यानां तत्त्वानां सम्यग्विवेचकत्वादस्य प्रन्थस्य तत्त्वविवेक इति, एवं तत्त्वविवेचने अत्यन्तमुपकारजननेन तद्याख्यानस्य तत्त्वविवेकदीपनिमिति च नाम। अस्यव चाद्वैतर्वकोश इति नामान्तरं च विद्यते।

एतस्य तत्त्वविवेकप्रन्थस्य अग्निहोत्रयज्वकृता अद्वैतरत्नकोशपूरणीति, रामाध्वरिकृता अद्वैतरत्नकोशपालिनीति, कालहस्तीश्वरकृता
भावप्रकाशिकेति, अलण्डानन्दयतिकृता दीपिकेति, अद्वैतरत्नप्रकाशिकेति
च पञ्च व्याख्यानानि विद्यन्ते । एतेषां सर्वेषां मुद्रणे प्रन्थनाहुल्यसंभावनया कालविलम्बमसहमानानां केषांचिन्महाशयानामाशयमङ्गीकृत्य
तेष्वन्यतमया अद्वैतरत्नकोशपूरण्याख्यया तत्त्वविवेकदीपनिटिप्पणापरनामषेयया व्याख्यया सनाथीकृत्यायं प्रन्थः संमुद्य प्रकटीकृतः ।

अयं ग्रन्थः (मूलमात्रं) अन्यत्र मुद्रियत्वा प्रकाशितोऽपि इदानीं तस्य दुर्लभत्वात् तदुपज्ञेनैव तत्त्वदीपनेन अग्निहोत्रयज्वकृतया पूरण्याख्यव्याख्यया च समलक्कृत्य बह्वीभिर्मातृकाभिस्सह यथामित संशोध्य पुनर्मुद्रणे यत्न आस्थितोऽभृत् ।

एभिर्भन्थकर्तृभिः प्रणीताः प्रन्थाः—संक्षेपशारीरकव्याख्या, भेदिधिकारः, नृसिंहिविज्ञपनम्, अद्वैतदीपिका, पश्चपादिकाविवरण-भावप्रकाशिका इत्यादयो बहवो प्रन्थाः केचिन्मुद्रिताः अमुद्रिताश्च केचिद्विचन्ते ।

एतेषां नृसिंहाश्रामिणां देशकालादिकं यद्यपि सम्यङ्नोपलभ्यते, अथापि तद्विषये यथाज्ञातं किञ्चित्रिवेदयामि श्रीमद्भिरप्यदीक्षितेन्द्रैवीराणस्यां किम्मिश्चिद्धार्मिके विषये दत्तायां व्यवस्थायां
स्विपत्रा रङ्गराजाध्वरीन्द्रेण साकं स्वेन श्रीनृसिंहाश्रमिणां सिवधे
शास्त्राध्ययनं कृतमित्युक्तामिति वाराणसीस्थासंस्कृतमहाकलाशालाप्रधानीपाध्यायैः श्रीमाद्भिः सूर्यनारायणशुक्कमहोदयैः नृसिंहविज्ञपनास्यश्रन्थस्य मूर्यिकायां लेखनेन द्राविडदेशीयपासिद्ध्या च श्रीनृसिंहाश्रमिणः श्रीमदप्ययदीक्षितेन्द्राणां गुरव इति निश्चीयते ।
तेषां च वि. श. १५५८-१६२६तमाञ्दपर्यन्तं जीवनकालः
इत्यन्यत्र निर्धारितं हृश्यते । तद्रनुसारेणैतेषामि प्रायशः वि. श.
१५७०तमाञ्दपर्यन्तं जीवनकालः स्यात् । श्रीदीक्षितेन्द्रैस्तत्रतत्रस्वकृतश्रन्थेषु स्विपतुरेव गुरुत्वेन निर्देशस्य स्विपतुर्भहामन्नोपदेष्टृत्वेन
कितिपयशास्त्रोपदेष्टृत्वेन वा युक्तत्वात् । श्रीदीक्षितेन्द्रविरिचितस्य
पाकृतमिणिदीपाद्यग्रन्थस्योपसंहारे—

> गुरुणो मज्झ विज्ञाण सह सम्माणिआस्थिणो । झाआमि पाअपोम्माइ सचिआणंद्रसत्तिणो ॥

क्राया-

्र गुरोर्मम विद्यानां सदा संमानितार्थिनः ।

ध्यायामि पादपद्मे साचिदानन्दशास्त्रिणः ॥

इति स्वगुरोः (न्यायकौस्तुभप्रणेता) साचिदानन्दशास्त्रीति नामसंकीर्तने-नास्य स्विपतुरन्यसादिष विद्यासङ्गहणदर्शनाच ।

एवमेतैः स्वकृतग्रन्थेषु सर्वत्र पुनः पुनः स्वोपास्यपरदेवता-रूपस्य विशेषतो नीलाचले कृताविभीवस्य भगवतः श्रीनृसिंहस्य नाम संकीर्त्यते । नीलाचलश्च काञ्चीनगराद्विंशतिकोशदूरे सिंहाचलः भाषायां "चोलसिंहपुरं चोलक्षिवरं" इति च नाम्ना प्रसिद्धो विराजते । ततश्च श्रीनृसिंहाश्रामणस्तत्पारसरवार्तिग्रामाभिजना इति सामान्यतो निणेतुं शक्यते । आश्रमस्वीकरणात्पूर्वमेतेषां नाम किमिति न निणेतुं शक्यते । अथ वा प्राकृतमणिदीपोदाहृतश्लोकानुसारेणैषां सिच्चिदानन्दशास्त्रीति नाम स्यात् ।

एतद्रुन्थशोधनार्थमाहता अस्मद्विमशेनालयस्थास्तालपत्रात्मकाः कोशाः--

(१) २८८३तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (२) २९७० तमसंख्याको प्रन्थाक्षरमयः, (३) २२३३तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (४) ३३०९तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (५) ४५६४तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (६) ३४०७तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (७) ३८८तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (८) ३७०८तमसंख्याको प्रन्थाक्षरमयः, (९) ३४१०तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (१०) ५०८ तमसंख्याको नागराक्षरमयः, (११) २२४१तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः, (१२) २१०८तमसंख्याको प्रन्थाक्षरमयः, (१३) ३४०७ तमसंख्याकः आन्ध्राक्षरमयः।

viii

इस्थं त्रयोदशभिमातृकाभिः संशोध्य प्रकटीकृतेऽस्मिन् प्रन्थे मनुष्यमात्रसुरुभेन प्रमादारुस्यादिना संभावितान् दोषानविगणस्य गुणमात्रं गृहीत्वा तत्रभवद्भिविद्गन्महाशयैरादरणीयोऽयं प्रन्थ इत्यभ्यर्थयमानः,

> विद्वद्यशंवदः, सु. नारायणस्वामिशास्त्री.

विषयानुक्रमणिका

	विषयः	₹.	ч.
1	मङ्गलाचरणम् (स्वोपास्यनृसिंहानुसंघान-	1	
2	रूपम्). नृहरिशब्दार्थः (दी)	2	19
3	मतभेदेन तटस्थलक्षणोपपादनम् (पू)	3	13
4	शुद्धे ब्रह्मणि तरस्थलक्षणसमन्वयानु- पपत्तितत्परिहारौ (पू).	4	12
5	साक्षात्कतब्रह्मभासेत्वत्र साक्षात्कार-	5	19
	शब्देन प्रतिबद्धापरोक्षश्चानस्य विव- श्चितत्वम् (पू).		
в	नित्यादिकर्मभिरीश्वरप्रसादद्वारा वित्त- ग्रुद्धिः (सू).	6	3
7	स्वतन्त्रफलसाधनानां कर्मणां चित्तशुद्धध- र्थत्वाक्षेपः (मू).	6	5
8	कर्मणां चित्तशुद्धिहेतुत्वे अर्थविरोधपरि- हारः (मू).	7	1
9	तत्रैव प्रमणाभावनिरासः (मू)	7	3
10	ब्रह्मज्ञानोहेरोन तदिच्छोहेरोन वा यज्ञादि- कमनुष्ठेयमिति मतभेदनिरूपणम् (मू).	8	1
11	खादिरदृष्टान्तेन नित्याधिकारिकस्याप्य- ग्निहोत्रस्य ज्ञानाद्यर्थत्वनिरूपणम् (दी).	8	12
12	네트워크 물에 아이지도 하는데 아이지 모바닷컴 이번 아이지도 어떻게 수 없어요요요? 하셨다.	9	1
13	그 나는 내가 내려가 있다는 이번 사람들이 가지 않는 것을 가게 되었다. 그렇게 하는 사람들이 되었다면 하는데 살아 없다.	10	7

	विषय:	g.	ч.
14	तत्रैव स्वर्गाद्यधिकारान्तरान्वयावरुद्ध-	10	16
	त्वात् ज्ञानाद्यधिकारानन्वय इति राङ्का		
	तत्परिहारश्च (पू).		
15	वेदानुवचनादीनां ज्ञानादौ समुचित्य-	11	2
	साधनत्वप्रतिपादनम् (मू).		
16	कर्मणां विविद्वायामुपयोगकथनम् (मू)	12	3
17	विविदिषावाक्ये विश्रेयभेदेन वाक्यभेद-	13	4
	पूर्वपक्षः (पू).		
18	तत्रैव यस्वित्यादिना यज्ञादिचतुष्कभाव-	13	8
	नाया एव विधेयत्वान्न वाक्यभेद इति		
	शङ्का तत्परिहारश्च (पू).		
19	भावनाविधिमप्युपगम्यापि वाक्यभेद्स्य	13	18
	दुरुद्धरत्वम् (पू <u>)</u> .		
20	एकावाक्यत्वसमर्थनम् (पू)	-14	18
21	ब्रह्मचर्ये समाप्येत्यादिक्रमसन्नवासचि-	15	:10
	घानस्य समुचयगमकत्वम् (पू)		
22	वस्तुतस्तिवत्यादिना यज्ञादीनां यथाधि-	16	4
	कारं यथासंभवं च ब्यवस्थीपपाद-		
	नम् (पू).		
23	यशादेः श्रवणेन सार्क विकल्पाराङ्का	17	19
	तत्समाधानं च (पू).		
24	कर्मणां विविदिषासंबन्धाक्षेपस्तत्समा-	-18-	1
^~	घानं च (मु).		
25	पुण्यफलाद्वैराग्यसिध्द्युपपादनम् (मू)	-19	1
26	आत्मन आनन्दरूपत्वम् (मू)	-19	7
27	अक्षय्यादिश्रुतिमनुरुद्धय कर्मफलस्य नित्य-	20	3
00	्रत्वाशङ्कातत्परिहारौ (मू).		
28	विचारात्प्रथममेव वैराग्यसिद्धः रहित-	21-	. 6
	पादारम्भाक्षेपस्तत्समाधानं च (मू), 😁		

1	त्रिषयः	Я.	ů.
29	वेदान्तादुत्पन्नं ज्ञानं अपरोक्षनिर्णयरूपमेव अन्यथा धर्मिज्ञानाभावात् मुमुक्षाया जिज्ञासाया वा असंभवः, तथा चावगते	23	1
22	ब्रह्मणि किं पुनर्जिज्ञासयेत्याक्षेपः (मू).	00	_
30	अग्रे संशयदर्शनात् प्रथममुत्पन्नोऽपि ब्रह्म- साक्षात्कारः अनवधारणरूप एवेति तद-	23	7
	साक्षात्कारः अनववारणरूप एवात तदः वधारणार्थे जिज्ञासाया आरम्भणीयत्व- समर्थनम् (मू).		
31	निश्चयत्वविवचनम् (मू)	24	1
32	संशयत्वे सिद्धे तद्भिन्नत्वं निश्चयत्वमाया-	2 5	5
	स्यति, संशयत्वमेव न सिद्धधतीत्या- शयवतः संशयत्वदूषणकथनम् (मू).		
33	संशयत्वविवेचनम् (मू)	26	4
34	धर्म्यशाज्ञानस्य संशयत्वनिराकरणम् (दी)	26	19
35	निश्चयलक्षणस्य धर्म्यशेऽतिन्याप्तिवार- णार्थे स्वसमानप्रकारकत्वविशेषणं दत्त- वतां केषांचिन्मतमनूच दूषणकथनम् (मू).	28	1
.86	निर्विशेषज्ञानस्य न निश्चयत्विमत्याशङ्का- निरसनम् (मू).	29	1
÷37	संशयनिवृत्तावनुगतहेत्वभावेऽननुगत- स्याप्याश्रयणीयत्वम् (मू).	29	5
-38	एककोटिकज्ञानस्य संशयत्वनिराकरण- शङ्का (पू)	30	4
39	ज्ञानवैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्याधीनत्व- निराकरणपूर्वकं सामाग्रीवैलक्षण्याधीन- त्वसमर्थनं, एककोटिकज्ञानस्य संशयत्व- समर्थनं च (पू).	30	18
40	एककोटिकज्ञानस्य न संशयत्वमिति- सि ान्तपक्षप्रतिपादनम् (पू).	31	17

xií

	विषयः	યુ .	4.
	निर्विकल्पकवादः—		
41	निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य समानप्रकारकत्वासंभ-	33	2
	वेन तेन संशयनिवृत्तिरूपप्रयोजनाभावेन		
	निर्विशेषब्रह्मजिश्वासानारम्भशङ्का (मू).		
42	समानविषयतया अवधारणरूपत्वेन संशय-	33	7
	निवर्तकत्वं संभवतीति तज्जिज्ञासारम्भ-		
. ~	समर्थनम् (मू).		
43	पराभिमतनिर्विकल्पकात् संशयनिवृत्ति	34	1
4.1	प्रसज्य निर्विकल्पकनास्तित्वप्रतिज्ञा (मू).		
44	प्रकारप्रकारिष्यवस्थानुपपत्त्यादिना निर्वि-	34	10
45	कल्पकासिद्धिशङ्का (पू).		
40	तादद्यव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेण संभवोप- पादनम् (पू).	35	23
46	विशिष्टकानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्व-	36	9
	मित्येकदेशिमतं, विशेषणासंसर्गाग्रहस्यैव		
	विशिष्टज्ञानहेतुत्वसंभवदिना तन्निराक-		
	रणं च (पू).		
47	प्रकारान्तरेण विशिष्टधीमात्र विशेषणज्ञानं	36	9
	हेतुरिति राङ्का तत्समाधानं च (पू).		
48	उपनयसन्निकर्पादिना रूपेण विशेषण-	37	8
	इानस्य हेतु त्वराङ्का तत्समाधानं च (पू).		
49	आरोप्यक्षानस्य विशेषणक्षानमात्रत्वेन आ-	37	10
50	रोपहेतुत्वराङ्का तत्समाधाने (पू).		
90	विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने लाघवेन विशेषण-	37	21
	श्चानत्वेन हेतुत्वमिति केषांचिन्मतोपपा- दनम् (पू).		
51	प्रकारान्तरेण तादृशज्ञानोपपत्तौ तत्र विशे-	90	
e j	षणियोऽनपेक्षणमिति समाधाननिरूप-	38	3
	णम् (पू).		
	그리아 생생님은 🗫 🛂 얼마라 하고 말 하라는 것이 있는데 요. 생물리를 반당으로 되다	The Authority	

	विषय:	3 .	ч.
52	वस्तुतस्त्वित्यादिना विशेषणधीहेतुत्वनि- राकरणोपसंहारः	38	9
5 3	निर्विकल्पकज्ञानस्यानिश्चयात्मत्वात्संशया- निवर्तकत्वम् (मू).	39	1
54	स्रमानप्रकारकत्वेन ज्ञानस्य संग्रयनियर्त- कत्विचारः (दी).	39	5
55	समानविषयत्व स्य समानप्रकारकत्वेऽन- न्तर्भावकथनम् (दी)	41	4
5 6	समानप्रकारकसमानविषयकज्ञानत्वेन नि वर्तकत्वे सन्निकृष्ट इवासन्निकृष्टेऽपि संश- यनिवर्तकत्वापादनम् (दी).	41	6
57	यद्वत्यादिना वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपिनश्चय- त्वस्य समानप्रकारकत्वपर्यवसानमा- शङ्क्य निराकरणम् (पू).	41	16
58	समानविषयकत्वस्य संशयिन वर्तकत्ये बाधकान्तरकथनम् (सू).	42	1
59	समानप्रकारकत्वस्यैव संशयनिवर्तकत्वे दृषणकथनम् (मू).	42	3
60	स्वरूपज्ञानित्रशेष एव निश्चयत्वमिति नि- विशेषब्रह्मजिज्ञासारम्भोपसंहारः (मू).	43	3
61	समानविषयत्वपरिष्कारः (पू)	44	14
6 2	संशयितवर्गकतावच्छेदकं समानवकारक- त्वमिति केषांचिन्मतमाशङ्कय निराकर- णम् (पू).	47	13
63	समानविषयविशेषदर्शनजन्यज्ञानस्य निव- र्तकतावच्छेदकत्वम् (पू).	48	13
64	이 그들은 사회를 하셨다면 사람들이 살아 가는 사람들이 되었다. 선생들은 이렇게 되었다. 선생수 있으면	48	17

	विषय:	पु.	ч.
	अधिकारिनिरूपणम्—		
65	मुमुक्षाया अधिकारिविशेषणत्वं, विवेका- देस्तद्धेतुतया अपेक्षणीयत्वमित्युपपाद- नम् (मू).	50	2
66	विचारात्पूर्व विवेकासंभवशङ्कातत्समा- धाने (पू).	52	4
67	शमादेरङ्गत्वेन मुमुक्षाधिकारानन्तरभावि- त्वात् ततः प्राक् शमादिसम्पत्त्या- क्षेपः (पू).	52	12
68	तत्समाधानम् (पू)	52	13
69	तत्रैव प्रकारान्तरेण समाधानकथनम् (पू)	52	15
70	विवेकादेर्भुमुक्षायामुण्योगाभावराङ्का तत्स- माधानं च (पू)	52	22
71	शान्त्यादिपदलक्षितविचारसमुचितसन्न्या- सस्य ज्ञानसाधनत्वम् (मू).	55	1
72	जन्मान्तरीयसम्नयासस्यापि ज्ञाने उपकार- कत्वकथनम् (मू).	56	4
73	सन्नवासाद्वह्मणः स्थानमिति स्मृतेः सन्न्या- सस्य ब्रह्मलोकार्थत्वमेव न ज्ञानार्थत्वमि- त्याशङ्का (मू).	56	7
74	पूर्वोक्तस्मृतेः आतुरसन्नग्रासपर्यवसान- कथनम् (पू).	56	21
75	यद्यातुरः स्यादिति वाक्येन प्रकृतं कम- सन्नयासं परामृद्य तत्र गृहमेधीयाज्य- भागवत् इतराङ्गव्यावर्तकत्वेन पुनर्वाङ्म- नसविधानकथनम् (दी).	57	7
76	नित्यक्रमेवत् सम्नगासे सर्वोङ्गसापेक्षत्व- निरपेक्षत्वयोः सामर्थ्यासामर्थ्यभेदेन ज्यवस्थापनम् (दी).	58	6

	विषयः	g.	٩.
तन्नया	सप्राधान्यप्रतिपादनम् —		
77	सन्नवासस्य प्रधानत्वादिना बीहियववत्	59	16
	विकल्पपूर्वपक्षः (पू).		
78	प्रधानस्यापि सन्नवासस्य शान्त्यादित्राक्यन	61	2
	समुचयविधानात्समुचयसमर्थनम् (पू).		
79	सन्नग्रासस्य ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवृ-	62	2
	त्तिद्वारा अङ्गत्वमेव न प्राधान्यमिति		
	प्रतिपाद्नम् (पू).		
80	त्यजतैव हि तज्ज्ञेयमिति तृतीयायाः रुष्या	62 ⁻	21
	जीवनमितिवत्प्रयोजकत्वकथनम् (पू).		
81	सन्नधासविशिष्टविचारस्य ज्ञानोद्देशेन	63	16
	विधानमिति स्वसिद्धान्तनिरूपणम् (पू)		20
82	जन्मान्तरीयसन्नयासस्याप्यङ्गत्वोपपाद —	64	20
	्नम् (पू).		
83	पहिकसच्च्यासस्यैव ज्ञानसाधनत्वौचित्य-	65	3
	कथनम् (पू).		1.0
84	काम्यकमैफलत्यागसर्वकर्मफलत्यागभेदेन	65	16
	सन्नवासस्य द्वैविध्यम्, द्विविधस्यापि		
	यथासंभवं श्रवणाङ्गत्वम् (पू).	00	
85	आतुरसन्नचासस्य ब्रह्मलोकफलत्वकथ-	66	4
i oa	नम् (पू).	67	1
86	आचार्योपसर्पणम् (मू)	67	5
87	जिज्ञासासूत्रार्थविचारः (दी)	68	17
88	श्रोतव्य इत्यत्र श्रुधातोर्रुक्षणया विचारा-	00	71
89	र्थत्वकथनम् (पू). आत्मा वा अरे इत्यत्रात्मशब्दस्य अभिध-	69	4
୦୫	याद्वैतात्मपरत्वकथनम् (प्).	U	*
, 90	सत्यादिपदवत् लक्षणयेति स्वमतः	69	12
, 50	कथनम् (पू).	· · ·	
		arolly subject ?	

	विषय:	₹.	٩.
91	जिज्ञासेत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोर्रुक्षणाद्वयाश्च- यणे गौरवात्समुदाये विचारस्रक्षणेति	69	14
92	शङ्कोपपादनम् (पू). उभयत्रापि लक्षणेति समाधाननि-	69	22
93	रूपणम् (पू). अर्धमन्तवेदि मिनोतीतिषत् समु- दाये लक्षणेति केषांचित्पक्षनिरूप- णम् (पू).	70	10
94	अत्र कीदशी लक्षणेति विकल्प अजहस्रक्ष- णासमर्थनम् (पू)	71	2
95	अजहल्लक्षणोपस्थितस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्य-	71	14
96	त्वापादनम् (पू). मुख्यार्थस्यापि रूपान्तरेण लक्ष्यत्वमिति	71	23
97	मतोपपादनम् (पू). मुख्यार्थस्य न लक्ष्यत्वमिति सिद्धान्तपश्च-	72	11
98	निरूपणम् (पू). जिज्ञासापदे तन्त्रत्वमाश्चित्य तदर्थयोः ज्ञानविचारयोः फलफलिभावेनान्वय	72 .	21
99	इत्याचार्यमतप्रतिपादनम् (पू). अत्र वाजपेयनयविरोधमाराङ्कयाचार्याणा- मारायकथनम् .	72	24
100	नाशयकयनम् । जिज्ञासापदेन जहस्रक्षणया विचारमात्र- मुपस्थाप्यत इति मतोपपादनम् (पू).	73	8
101	श्रवणविधिविचारः — व्यावर्त्याभावान्न नियमविधिरिति शङ्कोप- पादनम् (पू).	74	4
1 02	## ### ## ## ########################	75	10
102		76	4

xvii

	विषय:	ч.	q .
104	कर्मविधिसंबन्ध्यात्मविचारस्य व्यावर्यस्य	76	9
	सत्त्वान्नियमविधिरिति मतप्रतिपादनम्(पू).		
105	तत्खण्डनम् (पू)	76	14
106	श्रुङ्गग्राहिकया गुरूपदेशजनित तात्पर्यनि-	76	21
	र्णयविशेषो व्यावर्त्य इति मतोप-		
	पादनम् (पू).		
107	ताहरातात्पर्यनिर्णयाप्रसक्तेनं व्यावस्थेसंभव	77	7
400	इति तन्मतखण्डनम् (पू).	77	16
108	तादृशनिर्णयस्य श्रवणविध्यपेक्षितत्वे- नातुकूलत्वाच व्यावर्ल्यत्विति मतोप-		10
	नानुकूलत्वाञ्च व्यावस्यत्वामातः मतापः पादनम् (पू).		
109	अपूर्वविधिरिति स्वमतोपपादनम् (पृ)	77	22
110	विचारितवेदान्तैरेवेति वाक्यनियमप्रति-	78	12
	पादनम् (पू).		
111	प्रकारान्तरेण नियमविधिमङ्गीकुवता विव-	78	23
	रणाचार्याणां मतस्चनम् (पू).		
112	तस्माद्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणपदस्य यौगि-	79	
	कत्वमाश्रित्य ब्रह्मंज्ञानिमात्रस्य श्रवण-		
	विधावधिकार इति पूर्वपक्षं क्रत्वा रथ-		
	कारनयेन योगाद्रृढेर्वलीयस्त्वात् ब्राह्मण-		
	स्यैवाधिकार इति सिद्धान्तप्रति-		
113	पादनम् (पृ). सन्नयासस्य श्रवणं प्रत्यङ्गत्वे प्राधान्ये वा	79	24
119	उभयथापि सन्नग्रस्येन्नत्व प्रायान्य चा उभयथापि सन्नग्रस्येति ल्यपा सन्नग्रास-		24
	अवणयोः समानकर्तृकत्वप्रतीतेः अवणे		
	ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति पूर्वोक्तपक्षस्य		
	युक्तताप्रतिपादनम् (पू).		
114	अपशुद्धनयविरोधात् क्षत्रियाणामण्यस्ति	80	13
	श्रवणेऽधिकार इत्याराङ्कोपपादनम् (पू).		
	V.T. DEEPIKA	Z)

xviii

	विषयः	g.	q .
115	तादशनयस्य शूद्राधिकारिनरासतात्पर्य- कत्वेन अध्ययनविध्याक्षिप्तवेदान्तवाक्य- विचारे अधिकारावारणेन च चारिता- ध्यात् न तच्चयेन श्रवणे क्षत्रियाणामप्य- धिकार इत्युपपादनम् (पू).	80	19
116	मुमुक्षादिवत् ब्राह्मण्यस्याधिकारनिमित्त- त्वासंभवात् त्रैवर्णिकाधिकारसमर्थ- नम् (पू).	81	14
117	स्त्रीणां वेदाध्ययनाभावेन श्रवणेऽधिकार- निषेधः (पू).	82	13
118	सन्नयस्येति ल्यपा श्रवणस्य सन्नयासस- मानकर्तृकत्वावगतेः त्रैवर्णिकाधिकारमा- क्षिप्य अथ यदीति श्रुतिमनुरुध्य सन्नया- सस्य किंचिद्वेदाध्ययनसम्पन्नत्रैवर्णि- काधिकारसमर्थनं निषेधस्य त्रिद्णिड- विषयत्वकथनं च (पू).	83	9
119	गृहस्थस्यापि शक्तो सत्यां स्वाश्रमविहित- कर्मानुष्ठानाविरोधेन विचाराभ्युपगम- नम् (पू).	84	6
120	असौ स्वपुत्रेत्यादिना परमहंसोपनिषदि विद्वत्सन्नवासविधानादपि श्रवणे गृह- स्थाधिकारसमर्थनम् (पू).	84	13
121	ब्रह्मजिश्वासासूत्रघटकपदानां लक्ष्यार्थकथ- नम् (मू).	86	1
122	श्रवणमननिविध्यासनशब्दार्थवर्ण — नम् (दी).	87	7
123	कर्तृत्वभोकृत्वादिविरुद्धधर्भविश्चिष्योस्त - त्त्वंपदार्थयोः कथमभेद इत्यभेदमाक्षिप्य	88	1

	विषय:	y.	ų,
	कर्तृत्वादिप्रतिपादनस्य अभेदप्रतिपाद- नस्य च विभिन्नविषयत्वेन अभेदाविरो- घोपपादनम् (मू).		
124	पुरोवर्तिनि रजतभेदाग्रहस्य प्रवर्तकत्वे इदं रजतिमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिमाराङ्क्य अत्र रजतस्य भेद्विशेषणत्वेनोपस्थित्या स्वत- न्त्रोपस्थित्यभावाश्च प्रवृत्तिरिति निरा- करणम् (म्).	88;	6
125		89	10
126		89	20
127		90	1
128	तत्रैव अन्यथाख्यातिमाशङ्कय समाधान- कथनम् (मू).	90	3
129	- 1일 전에는 이 이 도면, 1일 전에 있는 게 되어서 있는 것이 되는 것이 되는 것이 되었다. 그는 사람들은 사람들이 되는 것이 없는 것이다. 그는 것이 없는 것이다. 그는 것이다. 그는 것이다.	91	2

	विषयः	g.	ਧਂ.
130	प्रत्यभिज्ञानस्य तत्ताद्यंशे, अभावज्ञानस्य प्रतियोग्यंशे, दण्डचयमासीदिति ज्ञानस्य दण्डांशे च स्मृतित्वोपपादनम् (दी).	94	1
131	पूर्वोक्तस्थलेषु तत्तदंशे ज्ञानं इन्द्रियसन्नि- कर्षाजन्यत्वात् परोक्षानुभवरूपमिति मतनिरूपणम् (पृ).	94	14
132	यरिंकीचोद्वषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्य स- वीशोपि तज्ज्ञानापरोक्षत्वप्रयोजकत्वात् उक्तज्ञानमध्यक्षमेवेति मतान्तरनि- रूपणम् (पू).	94	16
133	स्थलान्तरेषु ज्ञानप्रत्यासत्तिमभ्युपगम्य रजतश्रमस्थले तदसंभवकथनम् (मू).	95	1
134	ज्ञानप्रत्यासत्त्युपगमे पर्वतादौ बलवत्याः प्रत्यक्षसामग्रधाः सत्त्वात् अनुमित्यसंभव- रूपदोषकथनम् (दी).	95	7
135	श्वानप्रत्यासत्त्यभ्युपगमेऽपि न श्वानमात्रं प्रत्यासत्तिः, किंतु पूर्वमदृष्टदण्डे देवदृत्ते उत्तरत्र संशयदृश्चेनन यत्र यद्नुभूतं तत्रैव श्वानं तस्य प्रत्यासत्तिरिति नियम- स्याश्रयणीयत्वकथनम् (दी).	96	1
136	तादशिनयमानभ्युपगमे पर्वते चाक्षुषज्ञाने- च्छायां प्रसिद्धानुमित्यनुदयरूपदोषकथ- नम् (दी).	97	1
137	एकत्र चन्दनत्वावच्छेदेन सौरभग्रहे चन्दनखण्डान्तरे तत्प्रत्यक्षार्थे यदवच्छे- देन यज्ज्ञानमित्याद्याकारकनियमस्या श्रयणीयत्वमाशङ्कय, चन्द्नखण्डान्तरे अनुमितेरेवोत्पत्त्या प्रत्यक्षार्थे ताहशानिय- मानाश्रयणस्पसमाधानकथनम (दी).	97	• 6

	विषयः	વુ.	ď.
138	अनुमितिस्थले प्रत्यासित्तवारणार्थं रजत- भ्रमस्थले संग्रहार्थं च स्वायोग्यावर्तमान- विषयकज्ञानस्य प्रत्यासात्तित्वराङ्काः, त- ज्ञानस्यालौकिकत्वेन तस्य रजतार्थिन- स्तत्र प्रवर्तकत्वासंभवादिना समाधानं च (दी).	98	3
139	श्रानसामान्यसामग्रवतिरिक्तसामग्रीप्रयो- ज्यस्यैव परतस्त्वेन दोषस्यापि ताददा- सामग्रवन्तर्भूतत्वादप्रामाण्यश्रानस्य पर- तस्त्वाप्रसक्त्या दोषस्य प्रत्यासत्तित्व- निराकरणम् (दी).	98	5
140	योग्यवर्तमानविषयकत्वस्य पश्यामीत्यनु- भवप्रयोज्यत्वपूर्वपक्षः (पृ).	98	14
141	चश्चरर्थसन्निकर्षस्यैव तत्प्रयोजकत्वमिति समाधानकथनम् (पू).	9、	19
142	संयोगादिषोढासन्निकर्षजनितबहिरिन्द्रिय- प्रत्यक्ष प्रवोद्गतरूपस्य हेतुत्वकथनम् (पू)	99	12
143	अभावस्थेन्द्रियागोचरत्वतद्गोचरवरूपमते- भेदनिरूपणम् (पू).	99	18
144	चश्चस्संबन्धाभावाज्ज्ञानं न चश्चस्सन्निकर्षे इत्युपपादनम् (पृ).	100	4
145	भ्रमविषये रजतादिप्रत्ययस्य मानसत्त्वा- पत्त्या न मनसो ज्ञानं सन्निकर्ष इत्युपपा- दनम् (पू).	100	19
146	दोषस्य प्रत्यासित्त्वेन सामग्रयन्तर्भा- वेऽपि दोषत्वेनातिरिक्तत्वात् अप्रामाण्य- परतस्त्वमा क्य प्रमाणाभावाच्च दोष- विधया कारणत्विमिति समाधानकथ- नम् (प्).	101	9

विषयः	પુ.	ч.
147 दोषस्य क्लप्तसामग्रवनेपक्षणात् तेनास- श्चिकृष्टस्यापि भानं स्यादित्यादाङ्कय, तथा स्रति तन्मते अन्यथाख्यात्युच्छेदादिदोष- निरूपणेन समाधानकथनम् (पू)ः	101	16
148 अन्यथाख्यातिमते यद्विषयकं ज्ञानं तत्रैव प्रवृत्तेवक्तव्यत्वेन रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि विषये प्रवृत्त्यसंभवरूपवाधकनिरूप- णम् (मू).	102	1
149 इदं रजतिमिति ज्ञाने शुक्तेरेव विषयत्वेन न पूर्वोक्तं बाधकमित्याशङ्कच रजतत्वेन रूपेण रजतगोचरस्य तेन रूपेण शुक्ति- गोचरत्वायोगादिना निरसनम् (मू).	102	3
150 रजतज्ञानं, शुक्तावारोपितरजतत्ववैशिष्टथं विषयीकरोतीति शङ्कोपपादनम् (मू).	102	4
151 आरोप्यस्य स्वतन्त्रोपस्थितरारोपहेतुत्वेन प्रकृते रजतस्मृतावुपसर्जनस्य रजत- त्वस्यारोपासंभव इति समाधानकथ- नम् (मू).	102	7
152 पकस्यारोप्यस्य युगपद्विशेषणविशेष्यभा- वायोगात्,अप्रतीतः रजतत्वधीसामग्रधाः सत्त्वाच न कस्यापि रजतत्विमहेति प्रत्यक्षमित्युपपादनम् (दी).	103	19
153 अयं घटः भूतलं घटवत् इति ज्ञाने घट- निरूपितवैशिष्टचस्यैव भूतलविशेषणतया भानमित्युपपादनम् (पू).	104	1
154 पूर्वोक्तप्रतीतौ घटस्यापेक्षिकविशेषणविशे- ष्यभावोऽस्त्वित्याशङ्क्षय प्रकारप्रकारि- त्वयोः ज्ञाननिरूपितविषयताविशेषरूप- त्वेन उक्तदोषताद्वस्थ्यप्रतिपादनम् (पू).	104	19

xxiii

	विषय:	g.	Ϋ.
155	अत एवेत्यादिदीपनवाक्यस्य परमतव्या-	105	9
	ख्यानुवादस्तत्स्वण्डनं च (पू).		
156	शुक्तिवृत्तिरजतार्थीष्टतायां रजतवृत्ति-	106	9
	तदिष्टतायां वा रजतस्यावच्छेदकत्वा-		
	भावकथनम् (दी).		
157	विशिष्टशानस्य विशेषणविशेष्यनिरूपित-	106	10
	वैशिष्ट्यमात्रविषयकत्वादिहेतुभिः अप-		
	रोक्षज्ञानविषयस्य देशान्तरस्थत्वनिरस-		
	नम् (दी).		
158	भ्रमविषयस्य यत्रकुत्र वा सत्त्वे प्रमाणा-	110	1
	भावादिना अत्यन्तासत्त्वराङ्कोपपादनम्		
	(मू.).		
159	अत्यन्तासतो ज्ञानविषयत्वानुपपत्त्यादिना	111	1
	तन्त्रिरसनम् (मू).		
160	सर्वदेशीयसार्वकालिकात्यन्ताभावप्रतियो	111	14
	गित्वेनासतः साधनम्, प्रतियोगित्वा-		
	श्रयस्य द्रव्याद्यन्यतमत्वितयमेन तादशा-		
	भावायोगादिना तन्निरसनं च (दी).		
161	अध्यस्तत्वविवेचनम्	113	
162	दोषजन्यत्वनिराकरणम् (मू)	113	5
163	संस्कारजन्यत्विन्दाकरणम् (मू)	114	5
164	सम्प्रयोगजन्यत्वनिराकरणम् (मू)	114	6
165	समुचितत्रितयजन्यत्वनिराकरणम् (मू)	115	3
166	भ्रान्तेर्दुर्निरूप्यत्वादिना न भ्रमविषयत्व-	115	6
	मध्यस्तत्वमित्युपपादनम् (मू्).		
167	भ्रान्तेदोंषजन्यत्वे रजतादिभ्रमेष्वसंभव-		
	कथनम् (मू).		
168	संस्कारजन्यानुभवत्वे प्रत्यमिश्रायामित-	116	1
	ज्याप्तिकथनम् (म्).		

xxiv

	बि षयः	पु.	ч.
169	व्याप्तिसंस्कारजन्यानुमिताविति दीपन- वाक्यस्यारायविवरणम् (पू).	116	16
170	ध्वंसप्रतियोगित्वादेः ध्वंसप्रतियोग्युभय- रूपत्वेन ध्वंसप्रतियोगिनोश्च कालभेदेन सत्त्वात् अतीतदेशकालवैशिष्ट्यरूपत- त्तायाः दीपने असत्त्वोक्तः प्रौढिवादत्व-	117	12
171	कथनम् (पू). घटप्रकारके घटे रूपमितिज्ञानेऽतिब्याप्तेः अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमाच विशेष्यावृ- चित्वरूपव्यधिकरणप्रकारकज्ञानस्य आ- नितत्वनिरासः (मू).	117	1
172	परमते स्वरूपसंबन्धेन शुक्तौ रजतस्य सत्त्वाभ्युपगमात् व्यधिकरणप्रकारकत्वा- संभवकथनम् (मृ).	118	5
173	अत्यन्ताभावस्य स्वसंस्त्यमानाधिकरण- वृत्त्यत्यन्ताभावस्य वा प्रतियोगित्वस्य, एकावच्छेदेन स्वसंस्रुज्यमानाधिकरण- निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य वा, अव्याप्यवृत्तिसंयोगादावितव्याप्तेः अभाव- प्रतियोगिनोविंरोधेनकाधिकरणवृत्तित्वा- संभवाच तादशाभावप्रतियोगित्वस्य मि- ध्यात्वळक्षणतानिरसनम् (मू).	120	2
174	ज्ञानविवर्त्यत्व जडत्व अनिर्वचनीय- त्वानां मिथ्यात्वलक्षणतानिरसनम् (मू).	121	1
175	अननुभवात्प्रत्यक्षस्य व्याप्तिग्रहाभावादनु- मानस्य च अध्यस्तत्वे प्रामाण्यनिरस- नम् (मृ).	122	4
176	अध्यासलक्षणनिर्वचनम् (मू)	12 3	4

	विषय:	y.	٩.
177	प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्विमिति मृलवानय-	124	4
	घटकप्रमाणपद्ज्ञानपद्योविवेचनासंभ -		
	वात् तद्घटिताध्यासलक्षणासंभवपूर्व-		
	पक्षः (दी).		
178	ळक्षणसमर्थनम् (दी)	125	6
179	चाञ्चषप्रत्यक्षतायामुद्भृतरूपवत्त्वस्य प्रयो-	125	16
	जकत्वमिति नियमस्य मूर्तचाक्षुषप्रत्यक्ष-		
	विषयतया सङ्कोचनम् (पू).		
180	द्रव्यप्रत्यक्षतायामेवोद्भृतरूपवत्त्वं प्रयोजकः	126	6
	मिति तास्विकार्थनिरूपणम् (पू).		
181	प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमितिमूलवाक्यस्य	126	1
	अतिब्याप्तयादि दोषनिरसनपूर्वकं विव-		
	क्षितार्थनिर्वचनम् (दी).		
182	अज्ञानगोचरवृत्त्यनुपहितेत्यादि निरुक्तार्थे	127	7
	यतिकचिदज्ञातवृत्त्यनुपहितत्वं वा तादश-		
	वृत्तिमात्रानुपहितत्वं वेति विकल्प्य उभय-		
	थापि दोषोद्भावनपूर्वकं विवक्षितार्थी-		
	संभवराङ्कोपपादनम् (पू).		
18 3	तद्विषयाविच्छन्नत्यादिना उक्तदोषनिरसन-	127	18
	पूर्वकं शङ्कानिराकरणम् (पू).		
184	प्रतीतिव्याप्यसत्ताकत्वं प्रातीतिकत्वमि-	128	14
	त्यत्र घटादिसत्तायाः तद्गोचरब्रह्मप्रकाश-		
	व्याप्यत्वेनातिव्याप्तिमाराङ्कयर्जीवप्रका-		
	शब्याप्यसत्ताकत्वस्य तद्र्थत्वकथनेन		
	तन्निरसनम् (पू).		
185	स्वविषयास्मदादिप्रतिभासव्याप्यसक्ताक-	128	24
	जडत्वं लक्ष्णमिति स्वामतनिरूपणम् (पू).		
186	कियाजनकत्वेनाञ्चानादीनां व्यावहारिकत्व-	128	.2
	शङ्का, शुक्तिरजतरज्जुसर्पाद्यर्थस्यापि		

xxvi

	निषय:	ч.	ч.
	क्रियाजनकतया व्यावहारिकत्वापादनेन तिक्ररसनं च (दी)		
187	अर्थिकियाजनकत्विमित्यत्र तज्जातीयार्थिकि- याजनकत्वं विवक्षितं, ग्रुक्तिरजतादेस्ता- दशत्वाभावान्न पूर्वोक्तापादनमित्याशङ्कय	129	5
	स्वाप्तव्याघादेव्यावहारिकभयादिजनक त्वेन व्यावहारिकत्वापादनम् (दी).		
188	स्वप्नाद्यर्थिकयाया असत्यत्वमाराङ्कय, असत्यत्वं यदि वाध्यत्वं, तदा व्यवहार-	129	22
	काले तादशार्थिकयायाः निष्कृष्टाहंकार- साक्षिरूपप्रत्यगात्माध्यस्तेन अन्तःकर-		
	णोपहितसाक्ष्यध्यस्तेन वा स्वोपादाना- ज्ञानेन सह निवृत्तिरूपवाधाभावात् अबाध्यार्थक्रियाजनकत्वेन स्वाप्रिकपदा-		
	र्थस्य व्यावहारिकत्वोपपादनेन समाधा- नकथनम् (पृ).		
189	किचिद्वस्थायामव्यह्रियमाणत्वरूपबाध्य- त्वस्य स्वप्नप्रश्च इव घटादाविप तौल्यो- पपादनम् (पू).	131	20
190	मिथ्यात्वनिश्चयरूपवाधविषयत्वस्य विय- दादिमपञ्चेऽतिव्याप्तिकथनम् (पू).	131	23
191	पूर्वदृष्टत्वपरिष्करणम् (दी)	132	2
192	विषयसत्ताप्रयोजकद्दीनस्येति दीपनपदस्य अव्याप्त्यादिदोषनिरसनपूर्वकमर्थपरि — ष्करणम् (पू).	132	12
	अज्ञानपातीतिकत्वपक्षस्य बल्बजत्वम् —		
193	परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वनि- यमेन अन्यथा प्रपञ्चस्य ब्रह्मपरिणामत्व-	133	2

xxvii

	विषय:	ã٠	Ϋ.
	प्रसङ्गाच प्रातीतिकाज्ञानपरिणामरूपप्रप-		
	श्चस्य प्रातिभासिकत्वप्रसञ्जनम् (पू).		
194	अज्ञानस्य व्यावहारिकत्वेऽपि अवस्था-	133	6
	ज्ञानस्य प्रातीतिकत्वेन तदुपादानक-		
	श्रुक्तिरजतस्य प्रातीतिकत्वकथनम् (पू),		
195	स्वतो व्यावहारिकसत्वस्याप्यज्ञानस्य आग-	133	10
	न्तुकदोषवशात्प्रातीतिकपरिणामहेतुत्व		
100	कथनम् (पू).		
196	जडसत्तात्वेन बाध्यसत्तात्वेन वा व्यावहा-	133	17
	रिकप्रातीतिकसत्तयोरनुगमात् समानस-		
	त्ताकान्यथाभावरूपपरिणामत्वस्य ग्रुक्ति- रजतादौ समर्थनम् (पृ).		
197	रजतादा समयनम् (पू). सत्तात्वेन सत्तामात्रानुगत्या प्रपश्चस्य	133	21
101	ब्रह्मपरिणामत्वं प्रसज्य ब्रह्मणः परिणा-	100	21
	म्युपादानट्वासंभवहेतुकाञ्चानोपादानत्व		
	स्यासंभवराङ्कोपपादनम् (पू).		
198	प्रपञ्चे व्यावहारिकसत्ताकत्वस्याकस्मिक-	134	6
	त्वापत्तिभिया अज्ञानोपादानत्वस्याव-		
	इयाश्रयणीयत्वेन शङ्कानिरसनम् (पू).		
199	विवर्तपरिणामव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या ब्रह्म-	134	8
	विलक्षणसत्तात्वेन समानसत्ताकत्वनिय-		
	माश्रयणात् प्रपञ्चे ब्रह्मपरिणामत्वनिर-		
	सनम् (पू).		
200	अञ्चानप्रातीतिकत्वपक्षे उक्तमान्द्यमभ्युप-	134	1
	गम्य प्रतीतिकाध्यासक्षणान्तर कथ-		
	नम् (दी).		
201	लौकिकमिथ्याबुद्धीत्यादिदीपनवाक्यघट	134	14
	कलोकपदस्य असिध्यादिदोषप्रसङ्गेन		
	अर्थानिर्वचनीयत्वराङ्कोपपादनम् (पू).		

xxviii

	विषयः	y .	पं.
202	लोकपदस्य श्रुत्यरिक्तमानपरत्वेन उक्तश- ङ्कानिराकरणम् (पृ).	135	2
	वेदपौरुषेयत्वमते वेदलक्षणम्—		
203	ज्योतिरशास्त्रस्य श्रुतिसंगृहीतार्थत्वात्,	135	8
	पौरुषेयत्वप्रसिद्धेः प्रवचनपरत्वात्, ब्रह्म-		
	मुखनिस्सृतत्वोक्तेश्च श्रुतित्वशङ्कोपपाद-		
	नम् (पू).		
204	अङ्गानि वेदाः इत्यादौ पृथङ्निर्देशेन अङ्गा-	135	13
	क्तिभावेन ज्योतिरादीनां श्रुत्यर्थनिर्ण-		
	योपयोगित्वेऽपि श्रुतित्वाभावनिरूपणेन		
	राङ्कानिराकरणम् (पू).		
205	सद्लप्रयोजनं श्रुतिलक्षणपरिष्करणम् (प्)	135	23
206	यागेष्टसाधनतादेःसामान्यप्रत्यासस्यादिज-	137	19
	न्यप्रत्यक्षविषयत्वात् श्रुतिलक्षणासंभव-		
	राङ्का, लक्षणघटकप्रमितिपदेन समर्थप्रवृ-		
	त्तिजनकानुभवस्य विवक्षितत्वान् प्रत्या-		
	सत्तिजनितप्रमितेश्वाप्रवर्तकत्वाच तन्नि-		
	रस्नं च (पू).		
207	लक्षणे मानान्तरप्रमितयोग्यार्थतात्पर्यश्चन्य-	138	2
	त्वस्य विवक्षितत्वात् मानान्तरविषया-		
	र्थके अग्निर्हिमस्य भेषजीमत्यादिवाक्ये		
	हुंफडाद्यनर्थकवाक्ये च अव्याप्तिवार- णम् (पू).		
208	वेदापौरुषेयत्वे वेदलक्षणम्	138	10
209	ज्योतिः प्रतिपाद्यकालभेदोपरागादेः प्रत्य-	138	19
	क्षानुमानाभ्यामपि ग्रहणेन ज्योतिदशा-		
	स्त्रस्य श्रुतित्वाभावेऽपि प्रतिपन्मासादि-		
	श्रुत्यपेक्षितव्यवस्थाहेतुत्वेनावश्यकत्व—		
	निरूपणम् (पू).		

xxix

	विषय:	યુ.	Ψ.
210	ंज्योतिरादीनां श्रुतिस्मृत्युभयमूलत्वकथ-	139	4
	नम् (प्).		
211	चन्द्रपादेशिकत्वप्रत्यक्षप्रपञ्चमिथ्यात्वानु-	139	20
	मानादौ व्यभिचारादिदोषं निरस्य श्रुति-		
	तदुपजीविमानातिरिक्तमानावाध्यत्वरूप -		
	ब्यावहारिकत्वप्रयोजकहेतुसिध्युपसंहारः		
	(पू).		
212	अज्ञानादेः प्रातीतिकत्वे स्वप्ने अन्तःकरण-	140	11
	वृत्तिसत्त्वात्, व्यावहारिकत्वे तत्प्रातीति-		
	कत्वाय अविद्या वृत्त्यभ्युपगमाच वृत्ति-		
	घटिताध्यासलक्षणसङ्गमनम् (पू).		
213	प्रकारान्तरेण संभावितदोषनिरसन-	140	23
	पूर्वकं व्यावहारिकप्रातीतिकलक्षणनिर्वच-		
	नम् (पू).		
214	परत्रावभासत्वरूपाध्याससामान्यलक्षण -	141	1
	स्यार्थनिर्वचनम् (मू).		
215	पिण्डीकृत्य सत्तात्रैविध्यनिरूपणम् (पू)	141	18
216	मूळोक्ताध्यासळक्षणवाक्यस्य अन्यूनानति-	142	5
	रिक्तनिष्कृष्टार्थकथनम् (दी).		
217	मतभेदन दीपनोक्तनिष्कृष्टलक्षणवाक्यार्थ-	142	17
	स्य प्रयोजनवर्णनम् (पू).		
218	भाष्योक्ताध्यासलक्ष्णघटकस्मृतिरूपपदेन	143	1
	दोषसंस्कारसम्प्रयोगजन्यत्वस्य विवक्षि-		
	तत्वात्कार्याध्यासस्य लक्षणमित्युक्तवतां		
	्तस्वदीपन्ऋतां मतानुवादः (मू).		
219	दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं लक्षण-	143	4
222	मिति छक्षणान्तरकथनम् (मू).	u / .~	
220	पूर्वोक्तलक्षणस्य साद्यप्रत्यभिन्नानादौ	143	8
	व्यभिचारवारणाय स्वप्नाहंकाराद्यध्या-		

	विषयः	g.	ਧੰ.
	सन्यापनाय च सम्प्रयोगशब्दविवक्षि- तार्थनिर्वचनम्.		
221	संस्कारध्वंसं प्रति संस्कारस्य संस्कार-	143	24
	त्वेन प्रतियोगित्वेन च जनकत्वनिरासाय		
	परमतसिद्धदृष्टान्तानरूपणपुरस्सरं जन्य-		
	तावच्छेदकभेदे सत्येव एकत्रैकनिरूपित-		
	जन्यताद्वयमिति नियमकथनम् (पू).		
22 2	सम्प्रयोगपदेन सम्प्रयोगजन्याधिष्ठानसा-	144	. 1
	मान्यज्ञानस्य विवक्षणे हेतुकथनम् (दी).		
22 3	सम्प्रयोगपदेन दोषसंस्कारोभयनिरू-	144	16
	पितजन्यताद्वयाधिकरणत्वं विवक्षित्वा-		
	संस्कारध्वंसादावतिव्याप्त्यादिवारणम्-		
	(प्).		
224	अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकादिना दोषस्य	145	1
	ज्ञान इवार्थं प्रत्यपि हेतुत्वनिरूपणम् (मू)		
225	आवश्यकत्वाद्दोषस्य ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वं	145	6
	नार्थे प्रत्यपीत्याशङ्कय अपरोक्षज्ञानस्य		
	निर्विषयत्वासंभवात् भ्रमस्थले अन्यस्य		
	विषयस्यासस्वात् अर्थे प्रत्यपि हेतुत्व-		
	स्याश्रयणीयकथनम् (दी).		
226	भाष्योक्ताध्यास्रव्रक्षणवाक्यघटकस्मृति 🕝	146	1
	रूपपदस्य अर्थविद्रोषं विविक्षित्वा मिश्र-		
	मतानुसारेणाध्यासलक्षणनिरूपणम् (मू).		
227	व्याख्यातृनिबद्धोक्तलक्षणापेक्षया लक्षणा-	146	14
	न्तरनिरूपणम् (दी).		
228	शुक्तिरजतादेर्भ्रमस्थलादन्यत्राप्रतीयमान-	146	20
	त्वेनासंभवमाराङ्कय स्वप्रतीतिहतुभूतातु-		
	भवदेशादम्यत्र प्रतीयमानत्वस्य विवक्ष-		
	णेन तन्निरसनम् (पू).		

xxxi

	विषय:	g.	પં .
229	विवरणाचार्यसंमतमिथ्यात्वलक्षणनिरूप – णम् (मू)	147	1
230	प्रतिपन्नोपाधावित्यादिभिध्यात्वलक्षणस्य प्ररीत्या अव्याप्यवृत्तिसंयोगादौ काल- भेदेन भूतलादिवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटादौ चातिन्याप्तिपरिहाराय केषांचि- न्निर्वचनकथनम् (सू).	147	3
231	सिद्धान्ते संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वकथ- नम् (दी).	147	17
232	भृतलादौ घटतद्भावयोर्विरोधः समान- सत्ताकत्वप्रयुक्तो न भावत्वाभावत्वप्रयुक्त इत्युपपादनम् (दी).	148	11
233	प्रतियोगिभेदमन्तरापि एकघटप्रतियोगि- कथ्वंसप्रागभावयोविरोधदर्शनेन प्रति- योगिभेदस्य स्वरूपाभावभेदप्रयोजकत्वो- पपादनम् (पू).	149	17
234	गुरुत्वाविच्छन्नघटामावस्य प्रत्यक्षत्ववार- णाय प्रतियोगितावच्छेदकाविच्छन्नप्रति- योगियोग्यत्वस्यामावयोग्यतायां तन्त्रता- श्रयणेन एकघटप्रतियोगिकध्वंसप्राग- भावस्थछे उत्तरकाळसंसर्गादिरूपप्रति- योगितावच्छेदकभेदेन अभावभेदस्यायु- कत्वकथनम् (पू).	149	19
235	विरुद्धोभयाधिकरणत्वयोग्ये प्रातियोगित- दभावयोरन्यतराभावे अन्यतरसत्त्व— नियमस्याश्रयणीयत्वम् (दी).	150	5
236	भावाभावप्रतियोगिकाभावस्य भावरूपत्वे समानसत्तात्मकत्वस्य प्रयोजकत्वकथ- नम् (पू).	150	11

xxxii

	विषय:	पु.	पं.
237	शुक्तघारोपितरजतस्य घटादौ रजताभावा- रोपं विनापि स्वत एव विरहदर्शनादिना घटादिवृत्तिरजताभावस्य न प्रातीतिकत्व- मिति सिद्धान्तार्थनिरूपणम् (पू).	150	20
238	प्रतियोगिवैयधिकरण्यसामानाधिकरण्य - योरभावभेदाभेदानुभवप्रयोजकत्वेन अधि- करणभेदेनाभावभेदेऽतिप्रसङ्गनिराकरणम् (दी).	151	1
239	अतीतत्वाद्यसत्प्रतियोगिकाभावस्य पार- मार्थिकत्ववत् , अविद्यमानघटाद्गिति- योगिकाभावस्य इदानीं विद्यमानत्ववद्वा कल्पितप्रतियोगिकाभावस्य पारमार्थि- कत्वसमर्थनम् (मू).	152	
240	एकस्मिन्नधिकरणे प्रतियोगितद्भावयो- वृत्तिभेदेन विषयत्वमस्तु, तथाच प्रति- योगिनो रजतस्य सत्यत्वमविरुद्धमित्या- राङ्कयः भ्रान्तिकाले तद्भावग्राहकवृत्य- नतराभावात् , घटवति भूतले समवायेन घटो नेति प्रतीतेश्च समवायाभावविषय- त्वस्य तद्वचिछन्नभावविषयत्वस्य वा वक्तव्यत्वेन प्रकृते अभावस्य पारमार्थि- कत्वं प्रतियोगिसत्यत्वविरोध्येवेति निर- सनम् (दी).	152	8
241	असत्प्रतियोगिकाभावाभ्युपगमे असत्प्रति- योगिनः प्रामाणिकत्वप्रतियोगिक्षाना संभवात्तिविधप्रमानुपपत्यादिवाधकवत् प्रकृते बाधकाभाव इति व्यतिरेकदृष्टान्त- विधया अतीताद्यसत्प्रतियोगिकस्येवेति मूळवाक्यस्यार्थान्तरप्रतिपादनम् (पू).	152	21

xxxiii

	विषयः	ч.	ψ̈́.
242	परमते अभावप्रत्यक्षप्रमायां प्रतियोग्या- रोपो हेतुः, घटवद्भूतले घटस्यानारोपात् तदभावप्रमाऽसंभव इति कथनम् (पू).	153	22
243	वृत्त्यन्तरेण तदभावाभ्युपगमेऽपि अत्यन्ता- भावे स्ववृत्तिप्रयोजकसंबन्धद्वारकत्व- विशेषणान्न दोष इति प्रतिपाद्य अस्मिन्मते मिथ्यात्वलक्षणानिरूपणम् .	154	14
244	सप्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगिसमान- सत्ताकत्वेन, प्रतियोगिसत्त्वमन्तरा तद- भावस्य सप्रतियोगिकत्वासंभवात् प्रति- योगिनो रजतस्य सत्यत्वमाशङ्कथ प्रकारान्तरेण मिथ्यात्वलक्षणनिरूप- णम् (मू).	155	
245	घटरूपं नास्तीत्यादिप्रतीतेः घटरूपाभावे प्रतियोगिसंबन्धिघटस्यापि प्रतियोगिता- वच्छेद्कत्वेन प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्येव तत्संबन्धिधर्मस्याप्यवच्छेद्कत्वनिरूपणम् (दी).	156	11
246	विवरणोकानुमानस्यैव श्रेयस्त्वनिरूपणम् अविद्यमानप्रतियोगिकाभावस्य विद्यामा- नत्ववत् अभावसत्यत्वे निरूपकसत्यत्व- स्याप्रयोजकत्वकथनम् (पू).	157 157	21
247	सद्रजतत्वस्य रजतत्वाविच्छन्नसत्त्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेद्कत्वे तस्य पार- मार्थिकत्वेन तद्वचिछन्नाभावस्य पार- मार्थिकत्वानुपपत्तेः केवळरजतत्वस्यै- वावच्छेदकत्वनिरूपणम् (पू).	158	3
248	प्रतियोगितायां सत्त्वस्याप्यवच्छेदकत्वे अन्योन्याश्रयप्रतिपादनम् (पू). V. T. DEEPIKA	158 c	6

xxxiv

	विषय:	у.	ч.
249	आधेयप्रपञ्चस्य कहिपतत्वेऽप्याधारब्रह्मणः	158	10
	सत्यत्वेन संबन्धिकरिपतत्वस्य संबन्धि-		
	पारमार्थिकत्वाविरोधित्वोपपादनम् (पू)		
250	गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेः व्यधिकरण-	158	13
	धर्माविच्छन्नप्रतियोगिविषयत्ववत् नेदं		
	रजतमितिप्रतीतिविषयाभावोऽपि व्यधि-		
	करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक इति		
	शङ्कायां, प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रति-		
	योगिना सह संबन्धविशेषरूपावच्छेद्-		
	कत्वासंभवात् पूर्वीकप्रतीतेः शृङ्गे		
	शशीयत्वामावविषयत्वेनोपपत्तेः अमावे		
	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्यासंभवनिरू-		
	पणम् (पू).		
	प्रकारान्तरेण स्वानधिकरणानधिकरणा-	159	
	त्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्ष-		
	णपरिष्करणम् —		
251	कल्पितप्रतियोगिकभावत्वानधिकरणाभाव-	159	1
	स्य पारमार्थिकत्वाभावः (मू).		
252	प्रातीतिकरजताभावस्य व्यावहारिकत्व-	159	10
	निषेधः (दी).		
253	भावस्य स्वसमानसत्ताकधर्मावच्छिन्ना-	159	18
	भावेनैकत्र वृत्त्यसंभवकथनम् (पू).		
254	संयोगत्वादिवत् अभावत्वमप्यखण्डमिति	160	2
	परमतखण्डनम् (मू).		
255	घटादिप्रत्यभिक्षानुरोधन मध्यकाले घटादि-	160	11
	सत्त्ववत् तदिदं रजतमिति प्रत्यभिक्षानु-		
	रोधेन मध्यकालेऽपि रजतसत्त्वात् प्रती-		
	ितिनियतसत्ताकस्य यावत्सत्त्वं प्रतीति-		
	रिति नियमभङ्गमाराङ्कय दोषादिविरह-		
	化铁铁铁矿 电波式 电结机 医糖素的 化抗基化 医氯化 化氯化二氯化物医二氯化物医二氯化物医二氯化物 医白皮膜上背后侧 大门 医原生物		

	विषयः	વુ.	ч.
	घटितप्रत्यभिज्ञाविषयस्यैव अनुभवानु- रोधेन मध्ये स्थायित्वकथनम् (पू).		
256	भूतले घटो नास्ति शुक्तौ रजतं नास्तीस्यादौ	161	3
	क्रचिद्भावस्य अधिकरणाङ्गेदः क्रचिन्ने- त्यत्र नियामकतया अधिकरणभिन्न-		
	सत्ताकर्पातयोगिकाभावस्य भेदे,तद्दभिन्न- सत्ताकप्रतियोगिकस्याभेदे च प्रयोज-		
A	कत्वनिरूपणम् (दी).		
257	घटाद्यधिकरणाभावप्रतीतेर्घटत्वादिवैशि - ष्ट्यविषयत्वोपपादनम् (दी).	162	8
258	तत्सामानाधिकरण्ये नान नुभूयमानत्वस्य तद्भिन्नसत्ताकत्वप्रयोजकत्वेन घटो वैशि-	163	6
	ष्ट्यमिति सामानाधिकरण्याननुभवात् घटाधिकरणकघटाभावप्रतीतेः घटभिन्न-		
	सत्ताकघटवैशिष्ट्याभावविषयत्वस्य यु-		
259	क्तत्वकथनम् (पू). अभावानधिकरणस्य प्रतियोग्यधिकरण-	163	10
	वृत्तित्वनियमस्य परमते खानधिकरणस्यापि घटाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणत्वेन व्यमि-		
260	चारात् घटस्य खबृत्तित्वप्रसङ्गभञ्जनम् (पू). घटस्य खबृत्तित्वेऽपि दोषाभावनिरूप-	109	
	णम् (पू).	163	14
261	कल्पितप्रतियोगिकाभावस्य तद्विरहात्मत्व- मिति पक्षस्यापि तद्विरहात्मत्वस्य व्याव-	163	21
262	हारिकत्वसमर्थनेन श्रेयस्त्वप्रतिपादनम् (दी उक्तकल्पे मुक्तौ तद्विरहात्मत्वधर्मोपलक्षि-). 164	c
	तस्य, अधिष्ठानात्मकाभाववत् तद्विरह-	104	6
	रूपधर्मस्य वा सत्वेन धर्मनारो विरहा- भावरूपानुपपत्त्यभावकथनम् (पू).		

xxxvi

	विषय:	षु.	ч.
263	नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्यतुरोधनाद्वैतश्रुतेः भावाद्वैतपरत्वप्रतिपादनम् (पू).	164	12
264	घटादेः प्रमाणसिद्धभावस्वभावस्य घटा-	166	3
40 4	भावो नेति प्रमितिविषयाभावात्मकत्ववत्	100	J
	भावा नात त्रामातावषयामावात्मकत्ववत् भावरूपस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चोपश्चममित्यादि-		
	श्रुतिप्रमितनिषेधात्मकत्वेन ब्रह्मणो भाव-		
	क्षात्रामतान्यवात्मकत्वन ब्रह्मणाः नाव रूपत्वानुपपत्तेः प्रपञ्चाभावस्य शून्यता-		
	रूपत्वानुपपत्तः अपञ्चामायस्य शून्यताः पत्तेश्च वारणम् (दी).		
265	भावस्थाभावाभावात्मत्ववत् भावाभावा-	166	9
200	त्मत्वस्याप्यविरोधोपपादनम् (दी).	100	U
266	स्तर्वस्याज्यावरावापपादमम् (दा). अभावे घटतादात्म्यनिषेधप्रमायाः घटाद-	166	20
200	सङ्कीर्णाभावव्यस्थापकत्ववत् सत्यादि	100	20
	स्वरूपब्रह्मबोधकश्रुतेः निर्विशेषव्यवस्था-		
267	पकत्वप्रतिपाद्नम् (दी).	167	19
201	अत्यन्ताभावस्य न तत्त्वेन प्रतियोगिसत्ता-	101	19
	विरोधित्वमपि तु प्रमाणसिद्धविरोधि-		
000	रूपेणेत्युपपादनम् (पू).	1.00	
268	स्वानधिकरणेत्याद्युक्तमिथ्यात्वस्य पश्च-	168	1
	पादिकाचार्यसंमतानिर्वचनीयत्वकथनम्		
000	(異).		
269	प्रकारान्तरेणानिर्वचनीयळक्षणनिरूपणम्(मू).		2
270	सत्वितर्वचनम् (मू)	168	6
271	प्रपञ्चनिषेधप्रमाविषये ब्रह्मणि वाधक-	168	14
	प्रमाऽविषयत्वरूपसत्त्वलक्षणस्यासंभव -		
	वारणाय बाधायोग्यत्त्वरूपमित्यस्यार्थ-		
	निर्वचनम् (दी).		
272	असच्छब्देन प्रसिद्धपदार्थातिरिक्तस्य कस्य-	170	6
	चित्पदार्थस्य याचद्वाधं भ्रान्तिज्ञानसंभव-		
	कथनम् (दी).		

xxxvii

 श्राविचनीय प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम् (मू) 171 स्विदं रजतिमिति ज्ञाने अधिष्ठानसत्तादा- त्र्यस्य विषयत्वनिरूपणम् (मू). श्राविचनप्रमाणनिरूपणम् (मू) 173 श्राविचनप्रमाणनिरूपणम् (मू) 173 श्राविचनप्रमाणनिरूपणम् (मू) 173 स्वसंखुज्यमानेत्यादिमिध्यात्वलक्षणे अनुमाननिरूपणम् (मू). श्राविचनानुम् (मू). श्राविचाधान्यश्चात्रपत्तिमावप्रमाणा- 175 स्वप्रातिवाधान्यश्चातुपपत्तिरूपप्रमाणा- 175 सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिवाधान्य- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्त्व- मेव न सदसदन्यत्वमित्याराङ्ग्य, लघु- रारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्यामावेन गुरु- णोस्सद्सदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). श्राविच अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वेन सद- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). श्राविच अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वेन सद- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). श्राविच अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वेन सत्वस्यामावकथनम् (पू). श्राविच अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वन स्वस्य परोक्षत्वे अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वामावकथनम् (पू). श्राविच अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वामावकथनम् (पू). श्राविच अस्त्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वस्य व्यात्वस्य च प्रयोजकत्वस्य व्यात्वसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य प्रयोजकतानिषेधः (मू). 		विषय:	पु.	पं.
274 सदिदं रजतिमिति ज्ञाने अधिष्ठानसत्तादा- तस्यस्य विषयत्वनिरूपणम् (मू). 275 अनुमानप्रमाणनिरूपणम् (मू). 276 अधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तात्यन्ताभावयदित- स्वसंसुज्यमानेत्यादिमिध्यात्वलक्षणे अनु- माननिरूपणम् (मू). 277 अधिष्ठानरूपात्यन्ताभावयदितस्वानिध - 174 करणेत्यादिलक्षणे अनुमाननिरूपणम् (मू). 278 घटादेरज्ञत्तिगगनादिरूपात्यन्ताभावप्रति - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभाव- धितसाध्ये तादशात्यन्ताभावप्रति - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभाव- धितसाध्ये तादशात्यन्ताभावप्रति - 175 यानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिवाधान्य- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्वमित्याशङ्क्य, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्कादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तवसमप्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	273	अनिर्वचनीये प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम् (मू)	171	1
 275 अनुमानप्रमाणनिरूपणम् (मू) 173 276 अधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तात्यन्ताभावघटित-स्वसंस्ज्यमानेत्यादिमिध्यात्वछक्षणे अनुमानिरूपणम् (मू). 277 अधिष्ठानरूपात्यन्ताभावघटितस्वानिध - तरणेत्यादिछक्षणे अनुमानिरूपणम् (मू). 278 घटादेरवृत्तिगगनादिरूपात्यन्ताभावपति - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभावधित्योगित्वमादायार्थान्तरत्विनराकरणम् (पू). 279 मिध्यत्वे अपरोक्षभ्रान्तिज्ञानप्रसिद्धधन्य 175 थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा-तर्त्वभाव्यां एसू). 281 छाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा 176 सत्त्वभ्रयोज्यत्वमाश्रित्य ख्यातिबाधान्यथानुपपत्ति प्रमाणत्व प्रमुक्तयन्त्वभावित्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्र प्रमुक्तयन्त्वभावित्र क्यातिबाधान्यभावेन गुरुणोस्सद्धदन्यत्वयोरेव प्रयोजकस्याभावेन गुरुणोस्सद्धदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद्ध्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्यापत्रक्षित्वे असत्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177 	274	सदिदं रजतिमिति ज्ञाने अधिष्ठानसत्तादा-	171	2
स्वसंस्रज्यमानेत्यादिमिथ्यात्वलक्षणे अनुमाननिरूपणम् (मू). 277 अधिष्ठानरूपात्यन्ताभावघितस्वानधि - 174 करणेत्यादिलक्षणे अनुमाननिरूपणम् (मू). 278 घटादेरवृत्तिगगनादिरूपात्यन्ताभावपति - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभावधितयोन्तित्वमादायार्थान्तरत्वीनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यात्वे अपरोक्षश्चान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्य 175 थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा 175 न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा 176 सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिरूप्यमाणा 175 गत्रकथनम् (मू). 281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा 176 सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिवाधान्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्वमेव न सदसदन्यत्वमित्यादाङ्कथ, लघुर्यारिस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरुणोस्सद्सदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सदस्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या 176 परोक्षत्वे असत्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजकत्वेन त्वाभावकथनम् (मू).	275		173	1
पाननिरूपणम् (मू). 277 अधिष्ठानरूपात्यन्ताभावघितस्वानधि - 174 करणेत्यादिलक्षणे अनुमाननिरूपणम् (मू). 278 घटादेरवृत्तिगगनादिरूपात्यन्ताभावमित - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभाव- घितसाध्ये तादशात्यन्ताभावमितयो- गित्वमादायार्थान्तरत्विनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यात्वे अपरोक्षभ्रान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्य- थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन बाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- भव न सदसदन्यत्वमित्याशङ्कय, लघु- शानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- भव न सदसदन्यत्वमित्याशङ्कय, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्कादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	276	अधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तात्यन्ताभावघटित-	173	3
करणेत्यादिलक्षणे अनुमाननिरूपणम् (मू). 278 घटादेरवृत्तिगगनादिरूपात्यन्ताभावप्रति - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभाव- घटितसाध्ये तादशात्यन्ताभावप्रतियो- गित्वमादायार्थान्तरत्वीनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यात्वे अपरोक्षश्रान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्यः 175 थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- 175 न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य स्वातिबाधान्य- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सद्सदात्मकत्व- मेव न सद्सद्न्यत्वमित्याशङ्क्ष्य, लघु- शारिस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सद्सद्न्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद्- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
278 घटादेरवृत्तिगगनादिरूपात्यन्ताभावप्रति - 174 योगित्वेनानुभवादिना अवृत्यत्यन्ताभाव- घटितसाध्ये तादशात्यन्ताभावप्रतियो- गित्वमादायार्थान्तरत्वीनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यत्वे अपरोक्षभ्रान्तिज्ञानप्रसिद्धवन्य- 175 थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र स्यातिवाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- 175 न्तरकथनम् (मू). 281 छाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य स्यातिवाधान्य- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्वमित्याशङ्कथ, छघु- शरीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सद्सदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	277		174	1
योगित्वेनानुभवादिना अवृत्त्यत्यन्ताभाव- घटितसाध्ये ताद्दशात्यन्ताभावप्रतियो- गित्वमादायार्थान्तरत्विनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यात्वे अपरोक्षश्रान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्य- थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन बाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्रित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमित्याशङ्क्य, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
धितसाध्ये तादशात्यन्ताभावप्रतियो- गित्वमादायार्थान्तरत्विनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यात्वे अपरोक्षश्रान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्य- थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन बाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्रित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमत्याशङ्क्य, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्ताः सत्त्वस्य 177	278	그리아 생물이 살아가면 하는 사람들이 사용하는 사람이 가장 그 사람이 가는 사람이 되었다. 그 사람이 나는 사람이 되었다.	174	15
गित्वमादायार्थान्तरत्वीनराकरणम् (पू). 279 मिथ्यात्वे अपरोक्षभ्रान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्यः 175 थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- 175 न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- 176 सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- भेव न सदसदन्यत्विमत्याराङ्क्य, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177		그 가장이 되는 그리고 있다면 그릇 이 그림을 하고 있다. 이 사람들은 그리고 하는 그리고 있다면 그리고 있다.		
279 मिथ्यात्वे अपरोक्षश्रान्तिज्ञानप्रसिद्धयन्यः 175 थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- 175 न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन बाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- 176 सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्रित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसद्न्यत्विमत्याद्यङ्कय, लघु- द्यारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सद्सद्न्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्ताः सत्त्वस्य 177		그는 생물과 점심 그 그는 물로 작가를 들었다. 그 사람들은 내가 하는 것은 그를 가게 되었다.		
थानुपपत्तिरूपप्रमाणकथनम् (मू). 280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणा- न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन बाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपश्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमित्याशङ्क्ष्य, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
280 तत्र ख्यातिबाधान्यथानुपपित्तरूपप्रमाणा- न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन बाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमित्यादाङ्क्ष्य, लघु- रारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	279		175	1
न्तरकथनम् (मू). 281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वाभावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमत्याशङ्कय, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्यासयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
281 लाघवेन वाधापरोक्षत्वामावयोः सत्त्वा- सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमत्याशङ्क्ष्य, लघु- शारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य वाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	280	그는 사람들은 얼마나 되었다. 회사 이 사람들은 그 그 그들은 사람들이 되었다. 그는 것은 사람들은 사람들이 되었다.	175	2
सत्त्वप्रयोज्यत्वमाश्चित्य ख्यातिबाधान्य- थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सदसदात्मकत्व- मेव न सदसदन्यत्विमत्याशङ्क्य, लघु- श्रारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सदसदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177		그 이 집에 가는 그는 사람이 있는 사람들이 하는 물에서 살아보다는 사람이 하고 있는 것이 없는 것이 없었다.		
थानुपपत्या प्रपञ्चस्य सद्सद्दात्मकत्व- मेव न सद्सद्न्यत्विमित्याशङ्क्ष्य, लघु- श्रारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सद्सद्न्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद्- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्यास्रयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	281		176	1
मेव न सदसदन्यत्विमित्याशङ्क्य, लघु- शरीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सद्सदन्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद- सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्यासयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
श्रारीरस्यान्यस्य प्रयोजकस्याभावेन गुरु- णोस्सद्सद्न्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद्- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177		그 사람들이 하는 것 같아요. 그는 이 집을 하는 것이 되었습니다. 그리고 하는 것이 되었다면 하는 것이 없는데 없다.		
णोस्सद्सद्न्यत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन सद्- सद्न्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गाद्दोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या- 176 परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्यासयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
सदन्यत्वसमर्थनम् (पू). 282 अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्याः 176 परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजकः त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तवसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक- त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177				
त्वाभावकथनम् (मू). 283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177	282	अतिप्रसङ्गादिदोषोद्भावनपूर्वकं सत्त्वस्या-	176	2
283 अपरोक्षत्वे व्याप्तयसम्प्रतिपत्तेः सत्त्वस्य 177		परोक्षत्वे असत्वस्य बाध्यत्वे च प्रयोजक-		
었는데 보고 있는데 보면 하는데 보면 이번 경우를 보고 있는데 보고 있다. 보고 있는데 보다 되었다. 그 없다				
	283	그는 사람들이 가지 않는 것이 되었다. 그 사람들은 사람들이 되었다면 하는 사람들이 되었다. 그는 사람들이 되었다면 하는 사람들이 되었다면 하는 것이다.	177	3

xxxvi**i**i

	ा हो। इस प्राप्त के बिषयः । विषयः । वि	पु.	Ϋ.
284	यदसत्तन्नापरोक्षमिति व्याप्तिग्रहस्य निर्वि- षयासज्ज्ञानेऽपरोक्षविषयकत्वनिषेधाभि- प्रायत्वकथनम् (मू).	178	3
285	त्रावत्वक्रयमम् (मू). विरुद्धयोः सद्सतोरिव तद्दन्यत्वयोरप्येक- त्रासंभव इति शङ्कायां नियमस्य व्यमि- चारोदाहरणप्रदर्शनम् (मू).	178	5
286	सिद्धान्ते सद्न्यत्वमात्रस्यानिर्वचनीय- शब्दार्थत्वेन सद्सद्न्यत्वोक्तेः सत्त्वा-	179	5
287	सत्त्वदुर्निक्षपत्वप्रकटनपरत्वकथनम् (दी). सदसदन्यत्वत्य असत्वे काल्पनिकत्वे वा सदसदात्मकत्वप्रसङ्गन, समानसत्ता- कत्वेन विरोधाच तदुभयान्यत्वं न	179	19
	संभवतीत्याशङ्कय प्रतीतिबलात् काल्प- निकविरुद्धवस्तुसमावेशाभ्युपगमनिरूप- णम् (पू)		
2 88	यन् (पू.) इदं रजतमित्यत्र सदसदन्यत्वयोर्मिथ्या- भूतसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादिप्रयुक्त- दोषेण निरसनपूर्वकं रजतस्यानिर्वचनी- यत्वनिरूपणम् (दी-पू).	180	1
289	प्रतियोगितद्वच्छेद्कभेदे अभावैक्यानु- प्रतियोगितद्वच्छेद्कभेदे अभावैक्यानु- प्रपत्तिकथनम् (दी).	181	5
290	शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वोपसंहारः	182	
291	उत्पत्तिविनाशयोरन्यथोपपत्तिसंभवेन न ताभ्यामनिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्याशङ्कथ सत्त्वासत्त्वरूपप्रकारद्वयस्यापि घटादि- प्रपञ्चेऽवाच्यत्वेनानिर्वचनीयत्वसमर्थ-	182	20
292	नम् (पू). अनिर्वचनीयख्यातौ अथ रथानित्यादि- श्रुतिप्रमाणकथनम् .	183	9

xxxix

	विषयः	g.	ч.
293	परोक्षस्थले अन्यथाख्यातेरेवेष्टत्वन ताददा- ख्यात्यैवापरोक्षस्थलेऽपि सर्वव्यवहारोप- पत्या अनिर्वचनीयार्थकल्पनाया वैयर्थ्य- मादाङ्क्य, संयुक्तिकं अनिर्वचनीयार्थो- त्पत्तिप्रतिपादकमतनिरूपणम् (पू).	183	14
294	अपरोक्षविषये इन्द्रियसम्प्रयोगजन्यप्रस्यक्ष- प्रतीत्यनुपपत्या अनिर्वचनीयोत्पत्तिकल्प- नेऽपि परोक्षवह्यादिविषये लिङ्गपराम- शादिसामप्रयाः विषयं विनापि संभवेन तत्र नानिर्वचनीयोत्पत्तिरिति तत्खण्ड- नम् (पू).	184	6
295	परोक्षस्थले अनिर्वचनीयोत्त्पत्तिसामग्रय- भावनिरूपणम् (पू).	184	17
296	परोक्षविषये प्रातिभासिकवद्वयाद्युत्पति- हेतुभूताज्ञानाभावनिरूपणम् (पू).	185	8
297	परोक्षविषये अतीतधूमादिना अतीतवह्नय- नुमितिवत् निर्विषयवह्नयादिश्रमस्याभ्युप- गमेन अन्यथाख्यातिनिरसनम् (पू).	185	14
298	अतीतादिज्ञानस्य निर्विषयत्वेऽपि परोक्षे निर्विषयभ्रमस्वीकारे दोषोद्भावनपूर्वकं भासमानत्वलक्षणविषयत्वमात्रेण तद- भाववति तद्विषयत्वलक्षणान्यथाख्याते- दुर्वारत्वकथनम् (पू).	185	20
299	अनिर्वचनीयोत्पत्तौ दोषादेनिमत्तत्वकथ- नम् (पू).	186	1
300	दोषादेर्ज्ञान एव, प्रमाणबल्लेनार्थं प्रत्यपि वा हेतुत्वमस्तु, नार्थं प्रत्येवेति शङ्कोपपाद- नम् (पू).	186	23

	निषयः	g .	ď.
301	रजताद्यपरोक्षभ्रमज्ञानस्य साक्षिरूपस्या जन्यत्वादिना दोषादेरधं प्रत्येव हेतुत्व- समर्थनम् (पू).	187	5
302	प्रातीतिकस्थले रजतादिना इन्द्रिय- सन्निकर्षामावेन ऐन्द्रियिकज्ञानान्तरस्य, प्रयोजनाभावेनाविद्यावृत्तेश्च निराकर-	187	6
303	णम् (पू). रजताद्यारोपे अधिष्ठानसामान्यवृत्तेहेंतु- तया अन्धस्य तदभावेन त्वगिन्द्रियोपनीते शक्तिकादौ रजतभ्रमनिराकरणम् (पू).	187	14
304	शुक्तकादा रजतञ्जमानराकरणम् (पूर्ः नीरूपद्रव्यस्य रूपवत्प्रकाशाद्यवच्छेदेन चाश्चषत्रुस्यभिव्यक्तसाक्षिवियत्वोपपाद- नम् (पूर्).	187	22
305	मूर्तप्रत्यक्षतायामेवोद्गृतरूपवत्त्वस्य प्रयोज- कत्वेन नीरूपाकाद्याःसाक्षादेव चाक्षुषादि- वृत्तिगोचर इति सिद्धान्तप्रतिपाद- नम् (पू).	188	5
306	भन् (पू). अन्धादीनामुपनीते आकाशे नीलं नभ इति अमप्रसङ्गवारणाय आकाशस्य साक्षिवद्यत्वमभ्युपगतन्यामिति मतमा- शङ्कय, नीलं नभ इति अमस्यानुभूय- मानारोपत्वेन अन्धादीनामनुभवाभावेन तादशअमानुपपत्तिप्रतिपादनेन निरा- करणम् (पू).	188	7
307 308	अहङ्काराध्यासे अनुमानप्रमाणकथनम् (मू). पूर्वपूर्वाहङ्काराध्यासप्रयुक्तस्य पराग्व्या- वृत्तप्रत्यक्स्वरूपाहमितिप्रतीतियोग्यत्व - स्यात्मिन संभवेन साहश्याभावेऽपि अह- ङ्काराध्याससंभवकथनम् (दी).	189 189	1 7

	विषय:	ч.	ч.
309	आत्माहङ्कारयोरनुगतयोग्यतावच्छेदका – भावान्न पूर्वोक्तयोग्यत्वं सादद्यं कित्विद- मितिप्रत्यक्षाविषयत्वमिति ज्ञानेन्द्रसर-	190	12
210	स्वतीमतनिरूपणम् (पू).	100	
310	स्वप्रकाशस्याप्यात्मनोऽविद्याप्रतिबद्धप्रका- शत्वेनारोपसंभवात् पूर्वपूर्वारोपजनित-	190	2
	संस्कारस्य सत्त्वेनाहङ्काराध्यासोपपत्ति-		
	कथनम् (मू).		
311	देहेन्द्रियाहङ्कारादिव्यतिरिक्ते आत्मनि प्रत्य-	191	5
	क्षादिप्रमाणाभावेन अहङ्कारस्यैवात्मत्वा-		
	त्तस्य चानध्यस्तस्य कर्तृत्वादिमतस्त-		
	द्विरुद्धब्रह्माभेदासंभवात् तत्त्वमस्यादि-		
	वाक्यमभेदोपासनापरमिति पूर्वपक्षोप-		
	पादनम् (मू).		
312	जातमात्रस्य स्तन्यपानादिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या	191	19
	आत्मनोऽनादित्वनिरूपणम् (दी).		
313	अहङ्कारातिरिक्तात्मनि अनुमानप्रमाण-	192	5
	निराकरणम् (मू).		
314	दश्यत्वहेतोर्ब्रह्मणि व्यभिचारोपपादनम् (दी).	194	5
315	अहङ्कारस्यात्मत्वे अनुमानकथनम् (मू).	195	1
316	श्रुतिप्रमाणेनाहङ्कारातिरिकात्मसाधनम् (मू).	197	1
317	अथातोऽहङ्कारादेश इति श्रुतावहङ्कार-	197	6
	पदस्य अन्तःकरणाविच्छन्नात्मार्थत्वप्रति		
	पादनम् (दी).		
318	जीवस्थस्त्वनिरुद्ध इति स्मृतौ अहङ्कार-	197	17
	पदस्यानिरुद्धपरत्वं, शोकहर्षेति स्मृतौ-		
	चान्तःकरणावच्छित्रात्मपरत्वमिति प्रसि-		
	द्धितौल्येऽपि प्रबलाभेदसार्वातम्यश्रुत्या		
	अवच्छिन्नचैतन्यस्यैव ग्राह्यत्वकथनम् (प्).		

	विषय:	વુ.	ч.
319	जीवब्रह्मभेदपरे वाक्ये प्रयुक्तस्याहङ्कार पदस्य केवलान्तःकरणे वृत्त्ययोगात्तद्व- च्छिन्नचैतन्यपरत्वनिरूपणम् (दी).	198	3
320	स्थूलारुन्धतीन्यायेन सर्वगतत्वसर्वात्मत्वा- दीनां प्रथमं अहङ्काराविच्छन्नचैतन्ये सत्त्व- मुपपाद्य अनन्तरं निष्कृष्ट आत्मा उपदिइयत इति अहङ्कारादेशात्मादेशवाक्ययोस्ता- त्पर्यवर्णनम् (दी).	198	6
321	श्रुतावहङ्कारादात्मनः पृथङ्गिर्देशादहङ्कारा- दात्मनो भिन्नत्वे ब्रह्मण्यपि तत्प्रसङ्ग इति यथाश्रुतग्रहिणः राङ्कोपपादनम् (मू).	199	3
322	पृथिक्किर्देशमात्रं न भेदे प्रयोजकं कित्वज्ञात- भेदवस्वे सिन पृथिक्किर्दिश्यमानत्वम् , नाहमीश्वर इति भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन उक्तप्रयोजकाभावाचं व्यभिचार इति समाधाननिरूपणम् (मू)	200	1
323	तत्रैव — पृथिङ्गिर्देशस्योभयत्र तौल्येऽपि अहङ्कारादात्मनः पृथङ् निर्देशे श्रुते-स्तात्पर्यम्, ब्रह्मणस्तु पृथङ् निर्देशे न तात्पर्यमिति न ब्रह्मणो भेद इति प्रकारा-न्तरेण समाधाननिरूपणम् (दी).	200	4
324	स एवेदं आत्मैवेदमिति जीवब्रह्मणोः सार्वात्म्योपदेशात्त्रयोरभेदोपपादनम् (दी).	201	2
325	स एवाधस्तादित्युपक्रमानुसारेणेयं श्रुतिः सर्वगतत्वमात्रपरेत्याशङ्कय सन्दिग्ध- स्थले अक्ताधिकरणन्यायेन वाक्यशेष- बलेनैवार्थस्य निर्णयत्वात्, प्रकृते अभेदपरवाक्यवशेषबलेन उपक्रमस्यापि सार्वात्म्यपरत्वोपपादनम् (दी).	201	3

xliii

	विषय:	y .	Ÿ.
326	ब्रह्मणि कल्पितस्य जडप्रपञ्चस्याधिष्ठान-	202	2
	स्वरूपत्वेन तद्भिन्नसत्ताकत्वरूपतदा-		
	त्मकत्वोपपत्त्या 'विरोधात्कथं ब्रह्मणो		
	जडाभेद ' इति राङ्कायाः, कर्तृत्वभोकृत्वा-		
	देरात्मनि कविपतत्वेनावास्तवत्वाद्वा-		
	स्तवस्वरूपाभेदोपपत्या 'कर्तृत्वाद्यव-		
	च्छिन्नजीवस्य तद्विरुद्धब्रह्मणा कथमभेद '		
	इति राङ्कया वा निराकरणम् (दी-पू).		
327	अनिधगतावाधितार्थ एव श्रुतेस्तात्पर्यात्	202	13
	अहङ्कारब्रह्माभेदस्य वाधितत्वात् अहङ्कारे		
	जीवाभेद्वत् जीवाभिन्नब्रह्माभेद्स्य ज्ञात-		
	त्वाच अहङ्कारब्रह्मभेदे श्रुतेस्तात्पर्याभाव-		
	कथनम् (फू).		
328	आत्माहङ्कारभेदप्रतिपादकश्चतेः सत्तानव-	202	4
	च्छेद्कभेदमात्रप्रतिपाद्कत्वकथनम् (दी-पू		
329	अहमेनेदं सर्वमिति श्रुतेः अहमवरिछन्न-	203	1
	चैतन्यस्य ब्रह्मभिन्नतया तत्सार्वातम्य-		
	परत्वप्रतिपाद्नपरत्वम् (मू्).		
330	स एव इह पृविष्ट इति श्वतेरहङ्काराति-	203	2
	रिकात्मनि प्रमाणत्वेनोपन्यसनम् (मू).		
331	श्रुतिघटकप्रवेशशब्दार्थवर्णनम् (दी).	203	9
332	अहङ्कारातिरिक्त आत्मनि अनुमानप्रमाण-		
	निरूपणम् (मू).		
333	अहंपदार्थस्य चिद्चित्संविष्ठतत्वेन अह-	209	4
	मनुभवे चिदात्मनोऽपि प्रकाशमानतया		
	अहमर्थस्य स्वमुक्तवर्थप्रवृत्त्युपपादनम् (मू)		
334	नादाप्रतियोगित्वादहंकारस्यानात्मत्वसाघ-	211	2
	नम् (मू).		

	विषयः	y.	Ϋ.
335	जाग्रदवस्थायां द्रष्टृत्वेन क्लप्तस्य साक्षि-	211	4
	रूपप्रमाणस्य सुप्तौ सत्त्वेऽपि अहंकारानु- पलम्भात्तत्र तस्याभावनिरूपणम् (मू).		
336	साक्षिशब्दार्थनिर्वचनम् (दी)	211	6
337	श्रुत्या आत्मन इन्द्रियजन्यज्ञानातिरिक्त- नित्यज्ञानस्वरूपत्वप्रतिज्ञानम् (मू).	212	2
338	स्वरूपज्ञानस्य इन्द्रियाजन्यत्वसमर्थनम् (दी).	213	2
339	श्रुतिसिद्धस्य स्वरूपज्ञाननित्यत्वस्य युक्तया संभावनम् (मू).	215	1
340	यद्वै तन्न पश्यति, न हि द्रष्टुरिति वाक्य- द्वयस्य तात्पर्यवर्णनम् (पू)	214	15
341	न हि द्रष्टुरिति ज्ञानानित्यत्वप्रतिषेधस्येश्वरे असंभवप्रतिपादनम् (दी).	214	6
342	सामान्यलक्षणानिरसनम् (दी)	216	4
343	महानसीयधूमादौ गृहीतविद्धसंबन्धस्य धूमो विद्वजन्यो न वेति संशयान्यथानुपपत्या सामान्यप्रत्यासत्तिमाशङ्कय तादशसंशय-	216	8
	स्यान्यथोपपत्तिकथनम् (दी).		
344	अनागतपाकादेःकृतिसाध्यत्वज्ञानाय अतीत- पाकसामान्यापेक्षेति मतमाशङ्क्य अतीत- ज्ञानस्य आप्तवचनादिनापि संभवेन तद्यं न सामान्यप्रत्यासत्तिरेषितव्येति दूषण- कथनम् (दी-पू).	217	8
345	ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिरेषितन्येति मतमुप- पाद्य, कार्यकारणभावग्रहे समानप्रकार- कत्वस्यैवोपयोगेन समानविषयत्वस्या- नपेक्षणादिना निराकरणम् (दी).	219	4

	विष्य:	y.	Ψ.
346	यावत्तेजोविरहरूपान्धकारप्रतीत्यर्थे याव- त्तेजोज्ञानाय सामान्यमेषितव्यमित्या- राङ्कय द्रव्यरूपान्धकारज्ञानार्थे आलोक-	221	2
347	श्चानापेक्षणात् तिश्चरसनम् (दी). एतावन्तं कालमिदमहमन्वभूवमिति श्चानस्य प्रत्यक्षानुमानयोरसंभवादनुभवत्वनिरस-	222	1
348	नम् (मू). सुखादिसाक्षित्वेन अहंकारधर्मातिरिक्त- नित्यैकज्ञानसाधनम् (मू).	223	3
349	सुखादिसाधकनित्यसाक्षिज्ञानानङ्गीकारे ज्ञानसुखादीनां कार्यकारणत्वप्राहका-	224	1
350	संभवरूपबाधककथनम् (मू.) प्रभाकरमतमादाय ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व- माशंक्य नित्यज्ञाने तत्संभवमङ्गीकृत्य	225	1
351	जन्यज्ञानस्य कार्यत्वेन तद्संभवकथनम् (पृ स्वप्रकाशत्वनिर्वचनम् (पृ)	t). 225	20
352	लाघवस्य तर्कात्मकतया तत्र अनात्मसमवे- तत्वरूपमुपाधिमाशंक्य इच्छादौ साध्या-	226	. 4
353	व्यापकत्वादिना निराकरणम् (दी). प्राभाकरमते सर्वे ज्ञानं मितिमात्रंशे प्रत्यक्ष- मिति तत्सिद्धान्तविरोधोद्घाटतनम् (पृ).	226	17
354	श्रायमानश्रानस्यैवार्थसत्तासाधकत्वेन जन्य- श्रानस्यापि स्वप्रकाशत्वमाशङ्कय नित्य-	227	1
	साक्षिणैव सर्वन्यवहारोपपत्त्या जन्यज्ञाने स्वप्रकाशत्वकल्पकप्रमाणाभावेन च निराकरणम् (मू).		
355	मानसत्वचाश्चषत्वयोः साङ्कर्यप्रसङ्गेन मनसः पृथक् प्रमाणत्त्वायोगात् एतावन्तं कालमहमिदभद्राक्षमितिज्ञानस्य मान- सत्वनिराकरणम् (मू).	227	3

xlvi

	विषयः	पु.	ď.
356	गुणगतजातौ जातिसाङ्गर्यस्यादोषत्वेऽपि अनुभवविरोधाच मानसत्वमित्युपपाद- नम् (दी).	228	2
357	जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमभ्युपगम्य तद- तिरिक्तनित्यज्ञानसत्त्वे प्रमाणोपन्यस- नम् (मू).	230	2
358	अपरोक्षघटादेः कादाचित्काविद्यानिवृत्युप- पत्त्यर्थे जन्यज्ञानरूपवृत्तिकल्पनस्य आव- इयकत्वकथनम् (मू).	231	1
359	विज्ञानमानन्दमित्यादिज्ञानपद्वद्वाक्यार्थस्य स्वरूपज्ञानस्य ज्ञानपद्वाच्यत्वायोगेन तद्वाच्यवृत्तेरावद्यकत्वनिरूपणम् (मू).	232	5
360	वेदान्तविज्ञानस्रुनिश्चितार्थाः इत्यादि- वाक्यात् , स्वरूपञ्चानातिरिक्तवृत्तिसाध- नम् (मू).	233	i
361	घटं जानामि घटः प्रकाशत इति सकर्मका- कर्मकानुभवद्वयानुरोधन प्रकाशातिरिक्त- वृत्तिसाधनम् (पू).	234	1
362	चैतन्यस्फुरणस्य विषयगतत्वाध्यासेन घटः स्फुरतीति स्फुरणाश्रयत्वेन घट- प्रतीत्युपपादनम् (पू).	234	12
363	घटं स्मरामीत्यादिघटादिगोचरस्मृत्यतुक्- लसंस्कारजनकत्वेन प्रकाशातिरिक्तवृत्ते- रावश्यकत्वप्रतिपादनम् (पू).	234	17
364	स्मृतेरनुभवजन्यत्वग्राहिमत्यक्षविरोधन अनुभवनाशस्यैव स्मृतिहेतुत्वापत्तौ मध्ये संस्काराकल्पनमिति पक्षप्रतिक्षेपः (पू.).	235	8
365	अनुभवनाशस्य संस्कारहेतुत्वेऽपि पूर्वसं- रकारस्य सजातीयोत्तरसंस्कारोत्पाद-	235	15

	विषयः	पु.	Ϋ.
	विरोधितया प्रतिक्षणमनन्तसंस्कारोत्पाद		
	व्रसङ्गवारणम् (पू).		
366	अनुभवनाशस्य स्वक्षण एव स्वोत्पस्यन-	235	22
	न्तरक्षण एव वा संस्कारोत्पादकत्वनिय-		
	मेन प्रतिक्षणमनन्तसंस्कारोत्पत्तिवार -		
	णम् (पू).		
367	इन्द्रियसन्निकर्षनाशादीनां ज्ञाननाशकत्वे	236	6
	अननुगमादनुगतस्य संस्कारस्यैव ज्ञान-		
	नाशकत्वम् , तथा च संस्कारो ज्ञानजन्य		
	एवेति मतमाशंक्य, संस्कार्जनकनिर्व-		
	क्ल्पकसंश्यातमकज्ञानस्य हेत्वन्तराचा-		
	शेन तत्पक्षेऽपि अननुगमतौल्यात् निर-		
	सनम् (पू).		
368	विद्वमनुमिनोमि घयं सारामीत्याचनुभवेन	237	9
	परोक्षस्थले अपरोक्षस्थले च जन्यातु		
	भववृत्तेः जन्यज्ञानस्य चावश्यकत्वेन		
	अनित्यसप्रकारकनिश्चयत्वस्य संस्कारज-		
000	नकतावच्छेदकत्वप्रतिपादनम् (पू).	000	
369	घटपद्स्य घटत्वविशिष्टार्थकत्वात्, स्वरूप-	238	1
	पदस्य व्यक्तिमात्रार्थकत्वात् उभयोरपर्या- यत्वेन, राहोः श्चिर इत्यादिवत् औपचारि-		
	यत्वनः राहाः ।३।र इत्यादिवत् आपचारि- कव्यवहारमात्रत्वेन वा घटस्य स्वरूप-		
	कन्यवहारमात्रतम् वा वटस्य स्वरूपः मिति प्रमित्युपपादनम् (मू).		
370	वृत्तरस्तःकरणधर्मत्वनिरूपणम् (मू)	239	2
371	अन्तःकरणातिरिक्तात्मनः परमतेऽप्रसिद्धया	240	$\stackrel{ extstyle 2}{1}$
•	स्वमते च आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वन ज्ञान-	0	
	परिणामायोगाच, आत्मनो वृत्त्याद्या-		
	श्रयत्विनराकरणम् (मू).		
372	अहंकारातिरिकात्मनः परमतेऽप्रसिद्धेरिति	240	10
	मूळवाक्यस्य अहंकारानात्मत्वनिरू-		

	विषय:	٠ <u>.</u>	पं.
	पणप्रकरणस्थवाक्येन सह विरोधपरि- हरणम् (दी).		
373	घटादिभेदबुद्धेरीप घटत्वाद्यभावविषय- त्वस्य वकुं शक्यत्वेन भेदप्रतीतिमात्रो- च्छेदप्रसङ्गात् मूळे वृक्षः किपसंयोगवा- न्नाग्र इति प्रतीतेः संयोगात्यन्ताभाव- विषयत्विनराकरणम् (दी).	241	9
374	घटत्वाभावज्ञाने घटत्वत्वाविच्छन्नज्ञानस्य हेतुत्वात् घटान्योन्याभावधीसमये तस्य नियमेनानुपस्थित्या अत्यन्ताभावान्यो- न्याभावप्रतीत्योभेंदस्य विद्यमानत्वात्, भेदप्रतीतिमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्युक्तेरापा- तत्वकथनम् (पू).	241	23
375	आत्माश्रयादिदोषेण घटत्वाभावज्ञानापे- क्षया घटान्योन्याभावस्यावश्यकत्वमुप- पाद्य, मूळे वृक्षः कपिसंयोगवान्नाग्र इत्य- त्रान्योन्याभावकल्पनानुद्यकथनम् (पृ).	241	25
376	भेद्रज्ञानं प्रति प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोगिवृत्ति- संयोगाभाववत्वादिधर्मज्ञानस्यैव हेतुत्वेन तत्र च प्रथमप्रत्येतव्यसंयोगाद्यत्वा- भावेनान्यथासिद्धेरन्योन्याभावकल्पनाव- इयकत्वनिरूपणम् (पू).	242	14
377	युगपन्नानाज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन करणत्वेन गम्यस्य मनसो धर्मिग्राहकमानविरोधेन नोपादानत्विमत्याद्यङ्गोपपादनम् (पू).	242	3
378	मनसः साक्षिमात्रगम्यत्वेनार्थापत्त्यगम्य- त्वात् धर्मित्राहकमानाविरोधेन, अहं जानामीति ज्ञानाश्रयत्वेनानभयमानस्य	243	1

xlix

	विषय:	q.	ģ .
	मनसः करणत्वायोगेन, ज्ञानायौगपद्य-		
	स्यादृष्टादेवोपपत्तेश्चतिचराकरणम् (मू).		
379	वृत्तौ मनसः करणत्वप्रतिपादनम् (सू)	244	3
380	तमोनिवृत्तावेव आलोकान्वयव्यतिरेक-	244	4
	दर्शनेन, रूपादिज्ञाने तयोरदर्शनेन,		
	आलोकस्य तमोनिवृत्तावेव कारणत्वप्रति-		
	्पादनम् (मू).		
381	विषयासंबद्घालोकत्रवणुकादौ कारणत्वा-	245	4
	द्र्शनेन व्यभिचारादालोकस्य चाश्चप-		
	ज्ञानकारणत्वनिरासः (मू).		
	प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्विनरासः—		
382	अन्योन्याश्रयदोषदुष्टत्वात्प्रतिबन्धकाभाव-	246	5
~~~	त्वेन रूपेण कारणत्वनिरसनम् (द्री).		
383	अन्वयव्यतिरेकवत्वान्मण्याद्यभावत्वेन का-	246	7
	रणत्वमाशङ्कय हेतोरन्यथासिद्धवा निर-		
00.4	सनम् (दी).		
384	मण्यादिविरहे दाहोत्पत्तौ वह्नवादेः कार-	247	7
385	णत्वसमर्थनम् (दी). मण्यादिसमवधानकाले प्रतिबन्धकसा-	0.10	$\hat{\lambda}$
ഉ മ	मण्यादिसमययानकाल प्रातबन्धकसा- मग्रया बलवस्वाद्वह्निसस्वेऽपि दाहानु-	248	2
	मत्रया बलवरवाद्याद्वात्तसरवऽाप दाहानु- त्पादसमर्थनम् (दी).		
386	त्यादसमयनम् ५६।८ प्रायश्चित्तस्य दुःखानुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि	248	4
500	तदभावस्य दुःखाहेतुत्ववत् मणेः दाह-	240	4
	प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्मावस्य दाहकार-		
	णत्वनिरसनम् (दी).		
387	प्रमाणबलेन गुरुभूतस्यापि दाहानुत्पादा-	248	7
	त्रिमसमयसंबन्धाभावरूपस्य मण्याद्यभा-		
	वजन्यतावच्छेदकस्य न्याय्यत्वोपपाद-		
	नम् (दी).		
	V. T. DEEPIKA	d	

	विषय:	વુ.	ч.
388	उत्तेजकविशिष्टमणिसमवधानकाले दाह- दर्शनेन व्यतिरेकव्याप्तेर्व्यभिचारेण मण्य- भावस्य दाहकारणत्वनिरासः (दी).	24 9	2
389	वस्तुतस्वित्यादिना मणिकाळीनकार्ये उत्ते- जकस्य कारणत्वसंभावनम् (दी).	249	7
390	वह्नयभावादाह्याभावाद्वा दाहः प्रतिबद्ध इति प्रसिद्धयभावात् वह्नयभावस्य दाह- प्रतिवन्धकत्वनिरासः (दी).	249	9
391	लाघवात् मण्यादेरेव कार्योत्पादप्रयोजक- त्वेन तदभावाभावस्यान्यथासिद्धत्वा- दपि मण्याद्यभावस्य दाहकारणत्व- निरासः (मृ).	250	
392	मणिरूपस्यापि तद्भावव्यतिरेकस्य कार्य- व्यतिरेकाप्रयोजकत्ववत् मण्यभावस्यापि कार्याप्रयोजकत्वप्रतिपादनम् (दी).	250	
39 3	अभावाभावस्य भावादभेदमाश्चित्य मण्य- भावाभावरूपमणेः दाहानुत्पादप्रयोजक- त्ववत् मण्यभावोऽपि दाहे प्रयोजक इति शङ्कोपपादनम् (दी).	250	9
394	मेदपक्षमाश्चित्याप्रयोजकत्ववर्णनम् (दी).	250	11
395	मणित्वरूपकार्यव्यतिरेकप्रयोजकतावच्छेद- कपुरस्कारेणैव अन्वयव्यतिरेकग्रह इति मण्याद्यभावस्य अग्रिमसमयसंबन्धाभाव एव हेतुत्वमिति निष्कृष्टार्थकथनम् (पू).	250	17
396	प्रतिबन्धकाभाववद् नुपलम्भस्याभावज्ञाना- नुत्पादकत्वमाद्यंक्य, तत्रानुपलम्भज्ञान- स्यैवाभावधीप्रयोजकत्वेनोक्तराङ्काया इ- ष्टापत्त्या परिहरणम् (दी).	251	7

	विषयः	y.	Ÿ.
397	स्वकाल इत्यादि भट्टवचनमनुस्त्य विहि- ताकरणकालीनं तिद्धिरुद्धं कायिकमानिस- कादि यितकञ्चिदेव प्रत्यवायप्रयोजकं न विहिताकरणमित्युपपादनम् (दी).	252	9
398	न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ भन्नणाविरोधि- व्यापारस्य निषेधनियोगविषयत्वप्रति- पादनम् (दी).	25 2	15
399	तत्रैव धात्पात्तभक्षणादौ बलवदनिष्टानतु- बन्धीष्टसाधनतानिवृत्तिबौध्यत इत्येक-	252	18
400	देशिमतनिरूपणम् (दी). संबन्धस्य दुर्निरूपत्वेन पूर्वोक्तपक्षस्यापा-	252	21
401	तत्वकथनम् (पू). प्रतिवन्धकाभावकूटस्य दाहं प्रति कारण- त्वाभ्युपगमेन मणिकालीनदाहविशेषे उत्तम्भकस्य हेतुत्वनिरासः (पू).	253	21
402	मण्यादावनतित्रसक्तप्रतिबन्धकव्यवहारा- न्यथानुपपत्तवा शक्तिसाधनम् (पू).	254	15
403	चरमकारणकालीनकार्यानुत्पाद्प्रयोजक— त्वेन मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमाक्षिप्य दुरदृष्टस्य चरमकारणविघटकस्य प्रति- बन्धकत्वानापत्तवा तन्निराकरणम् (पू).	254	24
404	अभावज्ञानं प्रति अनुपलम्भज्ञानस्य हेतु- त्वमाशंक्य स्वरूपसद्नुपलम्भस्य हेतुत्व- समर्थनम् (पू).	255	14
405	अतिरिक्तशक्तिकरानपश्चे अनुपलम्भस्या- प्रमाणत्वमाशंक्य प्रतियोग्यनुपलम्भा- समवहिताधिकरणज्ञानस्यानुपलिधमा नत्वकथनम् (पू).	255	21

	विषयः	Ÿ.	ч.
406	भाववद्भावस्यापि कारणत्वे अन्वयव्यति-	256	12
	रेकतौल्येन अभावस्यापि कारणत्वकथ-		
	न म् (पू).		
407	वस्तुतस्त्वत्यादिना अभावस्य कारणत्वा-	256	17
	नभ्युपगन्तभट्टसिद्धान्तस्चनम् (पू)		
408	अपरोक्षत्वजातिनिराकरणम् (दी)	257	5
409	अविद्यातिरिक्तजातौ प्रमाणाभावेन सुखादौ	257	9
	अपरोक्षत्वजात्याश्रयाविद्यावृत्तिकल्पना -		
	निरसनम् (दी).		
410	बुद्धेरनुगतत्वं विकल्प्य दोषोद्भावनम् (दी)	258	4
411	घटत्वादिजातेरनित्यत्वप्रतिपादनम् (दी)	258	8
412	अयं घट इत्यादिबुद्धौ व्यक्तिविद्योषस्यापि	258	12
	हेतुत्वेन पटादौ तादशबुद्धिप्रसङ्ग-		
	वारणम् (दी).		
413	व्यक्तिविशेषालिङ्गितजातेरेव धीव्यावर्त-	259	4
	कत्वम् (दी).	A 2A	
414	जाि वैलक्षण्यस्य व्यक्तिवैलक्षण्याधीनत्वे	259	24
•	घटेष्वपि परस्परं विलक्षणबुद्धि प्रसज्य		
	एकाकारबुद्धिजननस्वरूपयोग्यतासत्त्वा -		
415	त्तद्वारणम् (पू).	000	
410	अन्योन्याश्रयनिरासपूर्वकं ज्ञानापरोक्षत्व- निरूपणम् (मू).	260	1
416	ानरूपणम् (मू). चैतन्यमेवानुगतन्यवहारविषय इति पक्षे	260	22
TI U	अस्वरसकथनम् (पू).	200	22
417	अर्थस्य स्वतोऽपरोक्षत्वे अतीतव्यवहिता-	261	1
	र्थस्य स्वताऽपराङ्गत्व अतातम्बनाहता- र्थस्याप्यपरोक्षत्वप्रसङ्गेन तन्निराकर-	401	
	णम् (मू).		
418	संविदः स्वतोऽपरोक्षत्वस्य न्याय्यत्वकथ-	262	2
	नम् (दी).		
	[21] 그렇게 얼마를 살아보고 있다면 하는데 하는데 되었다. 그리고 있는데 얼마를 받는데 없다.		

	विषय:	पु.	पं.
419	ज्ञानापरोक्षार्थापरोक्षत्वयोः परस्पराश्रय- त्वमाराङ्कय समाधानकथनम् (पू).	262	25
420	विषयान्तःकरणाविच्छन्नचैतन्ययोरभेद् - सिद्धवर्थं वृत्तिनिर्गमनोपसंहारः (मू).	263	1
421	चैतन्यस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन प्रमात्रा- दिव्यवस्थापनम् (दी).	264	11
422	विम्बत्वप्रतिविम्बत्वप्रयोजकाविद्याया विद्य- मानत्वाचैतन्ययोरभेदमाक्षिण्य विशिष्ट- रूपेण भेदेऽपि स्वरूपेणाभेदसंभवाद्विरो- धपरिहरणम् (दी).	264	13
423	विषयचैतन्याश्रयमज्ञानमिति मतेऽपि तादशचैतन्यावरणनिवृत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गम- नस्यावदयकत्वम् (मू).	265	1
424	उक्तमते एकापरोक्षज्ञानादपराज्ञाननि-	266	11
425	परोक्षस्थलेऽपि विषयेण सह स्वरूपसंबन्ध- मप्युपगम्य वृत्तिनिर्गमनेन अपरोक्षत्व- मापाद्य स्वरूपस्य संबन्धत्वनिराकर- णम् (दी).	269	14
426	स्वरूपातिरिक्तधर्मस्य स्वरूपसंबन्धत्व- माशंक्य तस्य भावाभावस्वरूपत्विनरा- करणपूर्वकं तन्निरसनम् (दी).	272	3
427	खरूपातिरिक्तत्वानितिरिक्तत्वादिदोषाति- देशपूर्वकं संबन्धान्तरमन्तरा विशिष्ट- प्रतीतिजननयोग्यत्वं खरूपसंबन्ध इति मतनिराकरणम् (दी).	272	10

	विषयः	पु.	q.
428	संयोगातिरिक्तस्वरूपसंवन्धनिराकरणप्र्वकं परोक्षस्थलेऽपि वृत्तिनिर्गमशंकोपसंहारः (दी	273).	9
429	सिद्धान्ते स्वरूपस्यैव परोक्षस्थले विशिष्ट- धीनियामकत्वस्य वाच्यतया अत्र तन्नि- राकरणस्य स्वरूपस्य संवन्धव्यवहारमात्र- निराकरणे तात्पर्यवर्णनम् (पू).	273	20
430	अन्धादीनां रूपाद्यापरोक्ष्यप्रसङ्गवारणाय चक्षुरादिसहकृतस्य मनसो बहिनिंगम- नस्य वक्तव्यत्वेन परोक्षे सहकारिविरहान्न वृत्तिनिर्गमनम् (दी).	274	5
431	विद्वःस्फुरतीत्याद्यनुभवेन परोक्षेऽपि वृत्ति- निर्गममाद्यंक्य आप्तवाक्यावगतचन्द्रपरि- माणादौ भ्रमदर्शनादीना तिव्वराकर- णैम् (मू).	275	4
432	परोक्षे वृत्तेर्विषयसंबन्धाभावेऽपि विह्न- ज्ञानमित्यादिव्यवहारस्य मायाधीनत्व- कथनम् (दी).	276	9
433	व्यावहारिकप्रातीतिकादिसकलसंबन्धापला- पप्रसङ्गदोषेण मायाधीनत्वपक्षेऽस्वारस्य- कथनपूर्वकं वस्तुतस्तिवत्यादिना आन्तर- चैतन्यसंबन्धात्सर्वव्यवहारसमर्थनम् (दी)	276	14
434	चैतन्यावच्छेदकतया परंपरासंबन्धेन बृत्तिस्ततद्विषायेणीत्युक्तौ अन्योन्याश्रय- माशंक्य वृत्तेस्तद्विषयत्वव्यवहारे स्व रूपविशेषस्यैव नियामकत्वादन्योन्याश्रय- परिहरणम् (पू).	277	12
435	घटपटादिस्फुरणस्यौपाधिकभेदे सत्यपि चैतन्यात्मकस्फुरणस्यैकत्वसमर्थनम् (मू).	278	7

	विषयः	पु.	ч.
4 36	स्फुरणवदिच्छाया अप्येकत्वमाशंक्य वैषम्यकथनम् (दी).	278	14
437	चाश्चुषादिवृत्त्यतिरिकायां संविदि भेद- प्राहकमानाभावात् संवित्संविदित्येकाका- रबुद्धेः संविदैक्यसाधकत्वम् (दी).	279	11
438	स्फुरणैक्यसाधकानुमानं तत्र पक्षान्तरं च (मू)	280	3
439	समिन्याहतार्थसमानसत्ताकतया सेद- प्रसिद्धिर्वक्तन्या, प्रकृते स्वसमानसत्ताक- संविदन्तराभावन तादशभेदाप्रसिद्धेः पूर्वोक्तानुमाने बाधमाशंक्य विशेषणा- भावप्रयुक्तविशिष्टाभास्याबाधान्न दोष इति समाधानकथनम् (दी).	280	15
440	विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावप्रसिद्धि- वर्णनस्य स्वमतेऽयुक्तत्वात्तादृशवर्णनस्य पराभिमतत्वकथनम् (पू).	281	16
441	स्त्रमते स्फुरणाभेदसाधकानुमानकथ- नम् (पू).	281	22
442	स्फुरणसामान्यभेदाभावस्य विशेषभेदा- भावस्य वा साधने सिद्धसाध्यत्वमाशंक्य संविन्निरूपितनिखिलभेदाभास्य साध्यत्व- कथनम् (दी).	282	10
443	संविद्र्पस्फुरणस्य अनाद्यनन्तत्वप्रतिपाद्- नम् (मू).	283	1
444	स्फुरणस्य कार्यत्वे स्फुरणतादात्म्येन घटा- द्यनुभवानुपपत्त्यादिदोषकथनम् (पू).	283	20
445	स्त्रप्तय स्मृतित्वादिनिराकरणम्, स्फुरणस्य स्वप्रसाधकत्वं च (मू).	284	1
446	स्वाप्रपदार्थस्य साक्षिण्यध्यासनिरूपणम् (म्)	285	1

	विषय:	3.	q .
447	उपाधिविरोषणयोर्रुक्षणकथनम (दी).	285	11
448	अन्तः करणोपहितसाक्षिणि स्वाप्तगजादे-	285	16
	रध्यासात् अहं गज इत्यादिप्रतीत्यभाव-		
	वत् इदमंशोपीहतचैतन्ये रजतस्याध्या-		
	सादिदं रजत्मिति प्रतीत्यभावमाशंक्य		
	तत्र् इदंरजतमित्यादिप्रतीतौ भेदाग्रहस्य		
440	प्रयोजकत्वकथनम् (दी).	207	10
449	सुप्तोत्थितस्य सुषुप्तिकालीनसुखस्मरणेन	287	12
450	सुषुप्तौ साश्चिनिरूपणम् (दी).	288	14
450	सुषुप्ती चैतन्यस्यैकत्वेन सुखविभाजको- पाघेर्विळीनतया च सुप्तोत्थितस्य पुरुषा-	200	14
	न्तरीयसुखानुसन्धानप्रसङ्गमापाद्य ाद ा		
	सूक्ष्मरूपान्तःकरणस्य विभाजकोपाधेः		
	सत्त्वाञ्चोकदोष इति समाधानकथनम् (दी	) .	
451	मुक्तौ स्वातिरिक्तविषयाभावेन निर्विषय-	289	3
	ज्ञानायोगाच अनुभवस्य सविषयत्वनि-		
	विषयत्वाभ्यां दुर्निरूपत्वमाशंक्य अव-		
	स्थाभेदेन सविषयत्वानिर्विषयत्वकथनम् (स्	Ţ).	
452	मुक्तौ प्रपञ्चविषयकभानमाशंक्य नित्य-	289	16
	ज्ञानस्य वर्तमानमात्रविषयत्वेन तन्निरा-		
	करणम् (पू).		
453	मुक्तावर्थप्रकाशाभावे ज्ञानस्यार्थप्रकाशक-	290	1
	त्वरूपलक्षणासंभवमाशंक्य अविद्यानिद्यः		
	त्त्यनुकुलस्वरूपविशेषस्य तल्लक्षणत्वेन कदाचिद्र्थप्रकाशकत्वेन वा तदाशंका-		
	निराकरणम् (मू).		
454	나는 없는 동안 하다 하는 것이 있는 이 문에 가는 이 가입니다. 얼마 하는 것은 말이 되는 것	290	11
***	अव्याप्तधातिव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वक मेच्छायाः	-00	**
	पृथक् सविषयत्वनिरूपणम् (दी).		
	2 마르를 5 이번 사용을 경기하는 비용을 제 기계를 하는 것 같아. 하를 하는 것이다.		

	विषय:	a ·	पं.
455	प्रसङ्गात् स्वरूपतटस्थलक्षणनिर्वचनम् (पू).	291	16
456	ज्ञानस्य प्रमात्वे अप्रमात्वे च दोषमुद्भाव्य तस्य प्रमाप्रमावहिर्भावे उभयरूपत्वे वा निर्दुष्टत्वकथनम् (दी).	292	8
457	श्रुत्यतुमानाभ्यां अतुभवात्मनोरेकत्वनिरूप- णम् (मू).	294	-1
458	संविदातमनोरैक्ये अनुमानप्रदर्शनम् (मू).	294	4
459	अनुमानेऽतिब्यात्रवादिदोषनिरासः (दी).	294	14
4 60	संविदात्माभेदसिद्धौ भेदानुभवस्य कल्पि-	295	18
	तभेदविषयत्वं, भेदानुभवस्य तत्त्वे संवि-		
	दात्माभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयमाशंक्य		
	भेदस्य कल्पितत्वनिश्चयमन्तरेणापि संवि-		
	दात्माभेदानुमितावविरोधोपपादनम् (पू).	200	^
461	अहं जानामीति प्रत्ययस्य वृत्तिविषयत्वेन	296	2
	आत्मनो ज्ञानेन संबन्धानिरूपणाच आ-		
400	त्मनो ज्ञानानाश्रयत्वम् (मू). आत्मनो ज्ञानेन जन्यसमवायसंबन्धाभ्यु-	297	2
462	आत्मना ज्ञानन जन्यसमवायसवन्याम्यु- पगन्तृप्राभाकरमतनिराकरणम् (मू).	491	2
4 63	नित्यसमवायाभ्युपगन्तवैशेषिकमतनिरा- करणम् (मू).	297	4
464	समवायस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावकथनम्(मू)	. 301	1
465	स्वरूपतादात्म्यसंबन्धनिराकरणम् (मू)	302	2
466	भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वरूपतादात्म्यस्य गुणगुणिसंबन्धत्वकथनम् (मू).	304	1
467	एकप्रतियोगिकानन्तभेदानुपपत्तवा कपा- लपटवृत्तिघटभेदः सत्तावच्छेदक इत्या- शङ्कामभ्युपेत्य अवच्छेदकभेदेन भेदस्य सन्तावच्छेदकत्वानवच्छेदकावकथनम् (म	305 ·)	1

	विषय:	ય.	ġ.
468	उक्ताःशंकातत्समाधानयोराशयाविष्कर— णम् (पू).	305	16
469	सत्तावच्छेदकभेदाभावरूपस्य तदनवच्छे- दकभेदरूपस्य वा तादात्म्यस्य संबन्धत्वं न संभवतीत्याशंक्य पृथक्सत्वाप्रयोजक-	306	16
470	भेदरूपतादातम्यस्य संबन्धत्वोपपादनम् (पू श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाविशेषण मृत्तिकादिवत् ज्ञानात्मनोरपारमार्थिकत्वमाशंक्य तात्प- र्येण श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञानात्मनोः पार-	). 307	19
471	मार्थिकत्वसमर्थनम् (पू). मिथ्यावस्त्वसंबन्धैकस्त्रभावतया श्रुतिता- त्पर्यविषयत्वस्य सत्यताप्रयोजकत्वेन कमेश्रुतिप्रतिपाद्यस्वर्गादेरपारमार्थिकत्व- कथनम् (पू).	308	18
472	जीवसंविज्ञीवात्मनोः सत्यत्वेन श्रुतिता- त्पर्यविषयत्वप्रतिपादनम् (पू).	309	6
473	संविज्जीवात्मनोर्भेदस्य सत्तानवच्छेद्कत्व- लक्षणिमध्यात्वेन वास्तवामेदालाभेऽपि अनिर्वचनीयभेदविशेषलक्षणतादात्म्यसं-	310	11
474	बन्धाभ्युपगमाद्वास्तवाभेदनिरूपणम् (पू). संविज्जीवात्मवत् घटरूपादेरप्यभेदं घटस्य निर्गुणत्वं चाशंक्य वैषम्यकथनम् (मू).	311	1
475	निरवयव आत्मनि अवच्छेदकभेदेन संयो- गतदभावयोरसंभवनिरूपणम् (मू).	312	4
476	ज्ञानस्य गुणत्वानिराकरणपर्वकं संविदात्मै- क्योपसंहारः (मू).	313	4
477	कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादपि आत्मनो वा-	314	13

	विषयः	g.	Ϋ́.
478	निरवयवत्वहेतुना असङ्गो द्ययमित्यादि-	315	2
	श्वत्या चात्मनोऽसङ्गत्वनिरूपणम् (मू).		
479	अहमर्थस्य चिद्चिद्धिषयत्वनिरूपणम् (मू).	319	2
480	अन्तःकरणपरिणामरूपदुःखद्शायामप्या	319	16
	त्मनि परमप्रेमास्पदत्वाविरोधोपपादनम् (पृ	).	
481	दुःखदशायामपि सुखरूपात्मप्रकाशोपपा-	319	20
	दनम् (पू).		
482	व्याधिपीडितानामात्मनाशार्थप्रवृत्तिदर्श	320	13
	नेन तस्य प्रेमास्पदत्वमाक्षिप्य ताददाप्र-		
400	वृत्तेः शरीरविषयत्वप्रतिपादनम् (पू).	201	
483	आनन्दरूपे आत्मनि प्रतीयमानकर्तृत्वादी-	321	2
104	नामवास्तवत्वप्रतिपादनम् (मू).	201	0
484	आत्मन्यहंकारस्याध्यासं देहस्य भेदेना-	325	2
	ध्यासं च प्रतिपाद्य अहमनुभवस्यान्तः- करणतादात्म्यापन्नालम्बनत्वोपसंहारः (पू	X	
	ing tiller i grade og freder af en er		
485	मनोऽणुत्वनिराकरणम् (पू)	325	16
486	मनसो विभुत्वनिरसनपर्वकं मध्यमपरिमा-	326	3
	णत्वोपसंहारः (मू).		
487	अनुभूयमानानाम्न्तःकर्णधर्माणां दुःखा-	326	10
	दीनामात्मन्यारोपात् तेषां विशिष्टाश्रय-		
	त्वप्रतिपादनम् (पू).		
488	दुःखादिविशिष्टाहंकारस्यात्मन्यभेदेनाध्या-	327	20
	साद्वा विशिष्टाश्रयत्वप्रतिपादनम् (पू).		
489	आत्मनि कर्तृत्वादेरवास्तवत्वे कर्तृत्वादि-	327	1
	प्रतिपादकश्चत्या कर्मकाण्डेन च विरोध-		
	माशंक्य श्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धकर्तृत्वाद्यनु-		
	वादकत्वेन कर्मकाण्डस्यान्यतोऽवगत-		
	साधनत्वादिमात्रे तात्पर्येण च विरोध-		
	निराकरणम् (मू).		

	विषय:	षु.	ч .
490	श्चानमञ्चानिवृत्तिद्वारा अध्यस्तं निवर्तय- तीति नियमस्य अनन्तरोत्पन्नदण्डभ्रमेण पूर्वोत्पन्नसर्पभ्रमस्य निवृत्तिदर्शनेन तत्र व्यभिचारमाशंक्य तन्निरसनम् (दी).	330	8
491	ज्ञानैकनिवर्त्यस्य मिथ्यात्वेन कर्तुत्वादेरिप तथात्वादवास्तवत्वोपपादनम् (मू)	331	1
492	श्वानमञ्चानिवृत्तिद्वारा मिथ्याभूतवस्तु निवर्तकमिति नियमास्यात्यन्तिकनिवृत्ति- विषयत्वम् (पू).	333	5
493	निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षज्ञानं मिथ्याभूतमेव निवर्तयतीति नियमसमर्थनम् (पू).	33 3	9
494	अग्निचित्कपिला सत्रीत्यादौ अग्निचिदादि- दर्शनानुकूलचक्षुरादिन्यापारस्यैव विधे-	333	16
495	पूर्वोक्ततियमभङ्ग इति स्वमतनिरूपणम् (पू). चक्षुरादिव्यापारद्वारा दर्शनस्य विधेयत्वा- भ्युपगमेऽपि विहितजन्यवृत्तीतरस्वरूप- श्रानस्य पापनिवर्तकत्वाभावान्न दोष	333	25
496	इत्युपपादनम् (पू). उत्पत्तिमत्त्वावच्छेदेन कालादेईंतुत्वेना- विद्यानिवृत्ताविप तस्य हेतुत्वमाशंङ्कय अविद्याकार्यस्य कालादेस्तन्निवृत्त्यनिध-	334	2
497	करणत्वेन तन्निराकरणम् (दी). स्वाधेयकार्यत्वावच्छेदेन कालादेईंतुत्वेना- विद्यानिवृत्तौ व्यभिचारो न दोष इत्या- शंक्य मिथ्यात्वनियमपरिष्करणम् (दी).	335	5
498	आत्मनः सुखरूपत्वसाधनम् (मू)	336	7
499	केवलसुखस्येच्छाविषयत्वम् (दी)	336	9
500	आत्मनः सुखरूपत्वे अनुमानप्रदर्शनम् (पू)	336	13

	विषय:	y.	٩.
501	उक्तानुमाने सुखत्ववैशिष्टस्य सुखपादवा- च्याभेदस्य वा साध्यत्वे बाधमाशंक्य सुखपदवाच्यधर्म्यभेदस्य साध्यत्वेन तन्नि-	336	14
502	रसनम् (पू) अन्यप्रयुक्तेच्छाविषयत्वरूपहेतोर्दुः स्वभावे व्यभिचारवारणम् ( ).	336	21
503	आत्मनोऽनुपाधिष्रेमगोचरत्वे सुखाभिन्न- त्वस्य प्रयोजकत्वोपपादनम् (दी).	337	6
504	सुखसमवायित्वेनात्मनः प्रेमगोचरत्वे अन्यो- न्याश्रयकथनम् (मू).	3 38	1
505	सिद्धान्तेऽपि परस्पराश्रयदोषतौल्यमा- दाक्य तन्निराकरणम् (पू).	339	9
506	दुःखानुत्पादस्य सुखदोषतया कामना- विषयत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् दुःखप्रागभाववत्त्वेनात्मनः प्रेमगोचरत्व-	340	2
	मिति मतं निराक्टत्य सयुक्तिकं सुखस्य दुःखाभावदुःखध्वंसशेषत्वनिराकरणम् (दि).		
507	सिद्धस्याप्यात्मस्वरूपसुखस्य अग्रिम- समयसंबन्धित्वेन कामनाविषयत्वं प्रसाध्य आत्मनोऽनन्यनिमित्तप्रीतिविषय- त्वप्रतिपादनम् (दी).	341	7
508	दुःखध्वंसस्य पुरुषार्थत्वनिराकरणम् (पू)	342	6
509	युखोत्पत्तिविनाशप्रतीतेः सुखपदवाच्य- वृत्तिविषयत्वम् (मू).	343	1
510	सुखमहमस्वाप्समिति परमर्शादण्यात्मनः सुखरूपत्वम् (मू).	344	8
511	सुप्तिकालीनाविद्यावृत्तेः पारमार्थिकसुख- विषयत्वसमर्थनम् (प.).	345	15

	विषयः	g.	ů.
5 12	श्रुत्यनुमानप्रमाणाभ्यामात्मनः स्वप्रकाशत्व- साधनम् (पू).	346	1
51 3	स्रभणादोषप्रसङ्गेन ज्येतिःपदस्य ज्ञान- साधनपरत्वेनिरासः (पू).	346	4
514	अत्रायमिति अतिस्थपुरुषपदस्य जीव- परत्वम् (पू)	347	11
515	आत्मनः स्वप्नकाशत्वे चित्सुखाचार्योका- नुमानप्रदर्शनम् (मू).	348	3
516	आक्षेपसमाधानाभ्यां स्वप्रकाशपदार्थवर्ण- नम् (सू).	348	4
517	आत्मतक्ष्वैतन्यागोचरत्वरूपस्वप्रकाशत्वे तद्यवहारासंभवमाशंक्य समाधानकथ- नम् (मू).	351	1
518	चित्सुखाचार्योक्त स्वप्रकाशत्वलक्षणकथ- नम् (मू).	3 53	3
519	अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्य- न्तात्यताभावानधिकरणत्वमिति स्रक्षण- वाक्यस्यैकदेशानुवद्ने अव्याप्तिमाशंक्य- तिक्षराकरणम् (दी).	353	11
520	अन्तःकरणादौ अपरोक्षप्रमितियोग्यत्वा- भावेऽपि तद्योग्याधिष्ठानाभेदाद्परोक्ष- च्यवहारोपपादनम् (मू).	354	3
521	अपरोक्षव्यवहारे स्वरूपयोग्यतया नियाम- कत्वनिरसनम् (पू).	355	15
522	अपरोक्षव्यवहारशब्दार्थनिनचनम् (दी).	355	5
5 23	चित्सुखाचार्यानुमाने साध्याप्रसिध्द्या- रांका तन्निराकरणं च (मू).	357	1
524	उपायान्तरेणात्मासिद्धिप्रपञ्चनम् (दी)	359	6
525	अनुष्यवसायभङ्गः	360	1

	विषयः	y.	4.
526	एकास्मादेवात्ममनः संयोगात् घटादिश्चानं तद्नुज्यवसायश्च जायत हातं मतनिरा- करणम् (मू).	360	4
527	अनिष्टज्ञाने व्यभिचारेण अन्योन्याश्रयाच जिज्ञासाया ज्ञानमात्राहेतुत्वम् (दी).	361	12
528	सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिनिरसनादिना पर- स्पराश्रयाभावशङ्कावारणम् ( ).	361	15
529	अदृष्टाद्पितवन्धकसमात्रयंसभवात् तनि- मित्तकः कचिद्नुव्यवसायाभाव इति मतनिराकरणम् (दी).	362	7
530	व्यासङ्गे मनसः सामग्रीत्वकल्पनानुपपत्या स्मृत्यनुभवसामग्रयोः स्वेच्छया प्राबल्य- दौर्वल्यकल्पनानिरसनम् (दी).	362	12
531	आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञानानन्तरं संयोगा- न्तरेणानुव्यवसायोत्पत्तिनिराकरणम् (मू).	363	1
532	ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वानभ्युपगमे जगदा- न्ध्यप्रसञ्जनम् (दी).	363	10
533	जीवपरभेदस्यौपाधिकत्वनिरूपणम (मू)	365	3
534	तत्त्वमस्यादिश्चतेरूपासनापरत्वात् अन्यो- न्याश्रयाच जीवब्रह्मभेदस्यौपाधि- कत्वाक्षेपः (पू).	366	17
535	भेदप्रतीयोगिब्रह्मणोऽयोग्यत्वेन भेदप्रत्यक्षा- संभवमाशंक्य सर्वज्ञत्वोपाधेयोग्यतया- तत्प्रतियोगिभेदप्रत्यक्षसंभवोपपादनम् (पू).	367	5
536	भेदखरूपस्याप्रामाणिकत्वमाशंक्य सार्व- जनिकभेदानुभवालम्बनतया भेदसिद्धयु- पपादनम् (पू).	368	10
537	जीवब्रह्मभेदे अनुमानप्रमाणमुपन्यस्य भेदस्य प्रमाणसिद्धत्वेन सत्यत्वपर्यप्रभोपसंहारः (प		

lxiv

	विषय:	g.	पं ॄ
538	जीवेब्रह्मभेदे प्रत्यक्षनिराकरणम (पू)	369	13
539	अभेदप्रतिपादकश्चतिविरोधेन प्रतीयमान-	369	19
	भेदस्यौपाधिकत्वप्रतिपादनम, प्रत्यक्षा-		
	विरोधेन श्रतेरनुवादकत्वनिराकरणं		
	ਚ (पू).		
540	प्रतीयमानभेदस्यासत्यत्वशंकायां तन्निरा	370	9
	करणार्थे श्रुत्यानुवाद् इति शंकानिरा-		
	करणम् (पू).		
541	षोडिशग्रहणवत् भेदाभेदयोर्विकल्पमा-	370	16
	शङ्कव समसत्ताकभेदाभेदयोर्विरोधाद-		
	संभवकथनम् (पू).		
542	मेदश्रुतौ कपि नजोऽश्रवणान्नाभेदनिषेध-	371	5
	परतया अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतिशे-		
	षत्वम् (पू).		
54 3	नान्योऽतोऽस्तीति श्रुतेरीश्वरावधिक-	371	20
	जीवभेदनिषंघपरत्वसमर्थनम् (पू).		
544	भेदप्रत्यक्षाभेदश्रुत्योरविरोधकथनम् (पू).	372	8
545	सत्यंभिदेतिश्चत्यर्थनिरूपणम् (पू)	372	18
546	प्रतिबिम्बजीवानां बिम्बभूतब्रह्माभिन्नत्वेन	374	1
	तद्भिन्नाभिन्नस्य तद्भिन्नत्व्मिति न्या-		
	येनाभेदात् प्रतीयमानभेदस्यौपाधिकत्व-		
	निरूपणम् (मू.)		
547	पषोऽणुरात्माः अणोरणीयानित्याद्यणुत्व-	375	4
	प्रतिपाद्कश्चतीनामर्थान्तरवर्णनपूर्वकं जी-		
	वाणुत्वनिराकरणम् (दी).		
54 8	आविद्यकजीवभेदाक्षेपस्तत्समाधानं च (मू).	381	1
549	वैत्रस्य मैत्रात्मगतसुखाद्यनुसन्धाने शरी-	384	13
	रोपाधिप्रयुक्तभेदस्य प्रयोजकत्वमाशंक्य-		
	बाल्यद्यवस्थास जातिस्मृतिमृति च शरीर-		

	विषय:	y .	Ý.
	भेदे सत्यप्यनुसन्धानदर्शनेन अविद्या-	y•	
	प्रयुक्तभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वसम -		
	र्थनम् (दी).		
550	विवेकिनां श्रवणादावप्रवृत्तिप्रसङ्गादिदोषेण	385	1
000	तद्यो य इति श्रुतेरथवादत्वमभ्युपगम्य	909	
	एकमुक्ती सर्वमुक्तिप्रसञ्जने इष्टापत्ति-		
	निराकरणम् (मू).		
551	इन्द्रो मायाभिरिति श्रुतौ मायाभिरिति	385	6
	बहुवचनेन जीवप्रतिबिम्बहेत्वज्ञानस्य		
	बहुत्वप्रतिपादनम् (म्).		
552	एकजीववादमते अनुमानोपन्यसनम् (मू).	388	9
553	पूर्वोक्तानुमाने बाधादिदोषनिरसनम् (दी).	389	2
554	एकजीववादे अनुमानान्तरकथनम् (पू).	390	1
555	उक्तानुमाने साध्यपरिष्करणेनाप्रसिद्ध्यादि-	390	9
	निराकरणम् (दी).		
556	प्रकारान्तरेण साध्यप्रसिद्धग्रुपपादनम् (दी).	391	8
557	अनुमानेन जीवाभेदवत् मनसोऽप्यभेद्-	392	6
	साधनसंभवादाभाससाम्यमाशंक्य धर्मि-		
	ब्राह्कमानादिना मनोऽभेदसाधनस्य		
	वाधितत्वकथनम् (दी)		
558	अज्ञानभेदवादिनः रांकामनूद्य – ब्रह्माज्ञान-	393	6
	भेदसाधनस्य जीवभेदसिद्धधनन्तरका-		
	लीनत्वेन घटाद्यज्ञानभेदसाधनस्येष्टत्वेन		
	च तन्निराकरणम् (मू).	20	
559	माय्याह्यन्यदिवेत्यादिश्रुतीनां तात्पर्यवर्णन-	394	4
	पूर्वकमज्ञानैकत्वसमर्थनम् (मू.).	906	
560	कार्योपाधिरयं जीव इत्यादिश्रुतीनां प्रमा-	396	6
	्र त्रुपाधिभेदाभिप्रायत्ववर्णनमुखेन अन्तः-		
	करणस्य जीवभेदकत्वनिराकरणम् (मू).		
	V. T. DEEPIKA	e	

	विषयः	યું.	4.
561	जीवाभेदश्रुतीनां चैत्रात्मा न भवनि मैत्रा- त्मेत्यादिप्रत्यक्षप्रमाणविरोधपरिहारः (मू).	399	8
562	जीवैक्ये अन्तःकरणान्तरोपहितस्याप्येत- दन्तःकरणोपहितत्वेन साक्ष्येक्यात् रारी- रान्तरसंबन्धादिकं स्यादित्यारांक्य अन्तः- करणोपाधिकप्रमातृत्वादिविशिष्टजीवभे - दाभ्युपगमेन तन्निराकरणम् (पू).	400	16
563	योगिनां कायव्यृहादौ अन्तःकरणभेदेन जीवानां भेदात् व्यृहरारीरावच्छेदेन उप- भोगे सत्यपि पूर्वशरीरे कर्मक्षयानुपपत्ति- माशंक्यः व्यृहशरीराणामपि तत्कर्मा- जितत्वेन जीवैक्यात्, योगप्रभावेन विपुलस्यान्तःकरणस्य तत्तच्छरीरेषु भोगोपादानत्वेन अन्तःकरणभेदाभावाद्वा तन्निराकरणम् (पू).	400	21
564	दहनतुहिनवद्विरुद्धधर्माधिकरणत्विङ्कक- जीवभेदसाधकानुमानविरोधमुद्भाव्य परिहरणम् (मू).	401	1
565	कर्मकाण्डस्य अन्तःकरणभेदप्रयुक्तकर्क्वादि- भेदसाधकत्वेऽपि अविद्याप्रयुक्तजीवभेदे उदासीनत्वकथनम् (मू).	403	1
566	चैत्रमैत्रादीनां परस्परं शरीरभेदेन सुखा- चननुसन्धानमुपपाच बालादिशरीरेषु अवस्थाभेदेऽपि शरीरभेदाभावात्सुखा- चनुसन्धानसमर्थनम् (मू).	403	5
5 67	अदृष्टविशेषरिहतशरीरभेदस्याननुसन्धान- प्रयोजकत्वेन जातिस्मरस्य जन्मान्तरी- यानुसन्धानसमर्थनम् (मू).	404	1

	विषय:	y .	q .
568	जीवाभेदे बहूनां युगपच्छ्रवणादौ प्रवृत्ति- रनुपपन्नेत्यादांक्य एकस्यैव जीवस्याने- कान्तःकरणरूपावच्छेदकभेदेन भिन्नस्य युगपत्प्रवृत्तौ बाधकाभावादिना तत्स- माधानकथनम् (मू).	405	
56 9	पकाज्ञानवादे पकस्य शुकादेर्मुकौ इदानीं संसारानुपलम्भपूर्वपक्षनिरूपणम् (मू).	407	9
570	तृत्र आदित्यादिमार्गश्रवणेन ग्रुकस्य ब्रह्म- लोकवास एव न परममुक्तिरित्याद्यंक्य समाधानकथनम् (मू).	408	1
571	आत्मसाक्षात्काराज्ञाननिवृत्त्योरन्तरालाव - स्थां परिकल्प्य शुकादेस्तद्दशावस्थि- तत्वेन दुःखाभावप्रतिपादनपरा तरित शोकमित्यादिश्चतिरिति प्रकारान्तरेणा- शंक्य समाधानकथनम् (मू).	408	10
572	अज्ञाने अंशकल्पनापूर्वकं यदन्तःकरणाव- च्छेदेन साक्षात्कार उत्पन्नः तादृशसाक्षिणं प्रत्यज्ञानमंशतो निवर्तते, इतरान्प्रति तथै- वावतिष्ठत इति तृतीयप्रकारेणाशंक्य समाधानकथनम् (मू).	410	3
<i>5</i> 73	मुक्तदृष्ट्या न कोऽपि भेदो विषयीक्रियत इत्येको जीवः एकमुक्तवा सर्वमुक्तिरित्य- स्याभिप्राय इत्येकदेशिमतमुपवर्ण्य नाना- जीववादाविशेषप्रसङ्गेन तिश्वराकर- णम् (म्र्).	411	
574	ग्रुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यार्थवादत्वेन प्रमाणान्तरस्यचाभावेन संसारोपलम्भा - विरोधोपपादनम् (मू).	411	4

lxviii

	विषय:	g.	ਪੰ.
575	शुकादीनां भगवदंशावतारत्वमभ्युपगम्य	412	1
	स्वमताविरोधेन प्रपञ्चानुभवाविरोधपरि- हरणम् (मू).		
576	शुकादीनां भगवदंशावतारत्वप्रतिपादक- प्रमाणकथनम् (दी).	412	4
577	रुद्रशब्दस्य ईश्वरपरत्वप्रतिपापनम् (पू).	412	16
578	विष्णुशिवयोरुभयोरपीश्वरत्वसमर्थनपूर्वकं शंकरोवतारशुकादीनां परमात्मत्वकथ-	414	9
57 9	नम् (पू). पुराणवाक्यानां शुकादीश्वरत्वप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् ताहरावाक्यानां व्यासा-	414	17
	दिप्रवर्तितपुराणादौ विश्वासजननार्थे तेषां भगवत्स्वरूपाभिज्ञत्वमात्रप्रदर्शनपरत्व – कथनम् (पू).		
<i>5</i> 80	गुरोविंद्यया सर्वेषां मुक्तौ विद्यार्थं शिष्य- प्रवृत्तिर तुपपन्नेत्याशंक्य धर्माद्यपदेश- साधारण्येन उपदेशे तत्त्वनिर्णयस्यैवा- पेक्षितत्वेन परोक्षतत्त्वनिर्णयवतो गुरो- रुपदेष्टृत्वेऽपि तज्ज्ञानेन निखिलमुक्तेर- भावेन विद्यार्थशिष्यप्रवृत्त्युपपत्तिकथनम् (	415 म).	13
581	अनयैव युक्तघा अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानो गुरुः शिष्याविद्यया विद्वत्त्वेन कल्पितः शिष्य- मुपदिशतीति केषांचित्पक्षनिराकरणम् (मृ	416	12
582	सुवाद्शासाय प्रमायस्यक्षान् स्वर्गतत्वसर्वज्ञत्व सर्वगतत्वसर्वज्ञत्वाद्य सर्वगतत्वसर्वज्ञत्व स्वर्वच्छन्न स्वर्यप्रदर्शनपूर्वकं जीवेश्वरयोर्विम्ब प्रतिबिम्ब भावसर्थन् नम् (मू).	419	2
583	하다면 그는 점심하다 하다의 구름으로 맞는 그 사회를 가입하면 되었다. 그리고 하는 사람들이 모든 하는 사람들이 되었다.	420	12

	विषयः	पु.	ď,
584	बिम्बत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वप्रतिपादनम् (दी)	420	10
585	रूपं रूपमितिश्रुत्या आकाशादिदद्यान्तेन च	421	7
	नीरूपस्यापि ब्रह्मणः प्रतिविम्वसंभवोप- पादनम् (दी).		
586	प्रतिविम्बजीवस्य ब्रह्मणो भेदमाशंक्य	421	1
587	सयुक्तिकमभेदसाधनम् (मू). अनादिप्रतिफलने रूपवत्त्वस्याप्रयोजक-	422	13
588	त्वम् (मू). नीरूपेप्यज्ञाने सत्त्वगुणप्रधाने चिद्भिन्यिक- योग्यरूपस्वच्छतायाः सत्त्वात् चित्प्रति-	422	15
200	फलनसंभावनम् (पू).	423	12
589	दर्पणादौ मुखादिप्रतिविम्बरूपवस्त्वन्त- रोत्पत्तिमतनिरसनम् (दी).	420	
590	दर्पणाद्यपाध्यवयवानां मुखाद्यात्मना परि- णाम इति मतनिरसनम् (पू).	423	20
591	दर्पणाद्यपाध्यन्तरदेशस्येन्द्रियसन्निकर्षाद्य-	424	22
	भावेन भ्रमरूपोऽपि तदान्तरत्वानुभवो न स्यादित्याशंक्य उपाध्युपरिप्रदेशे तदान्त- रत्वारोपादान्तरत्वानुभवसमर्थनम् (पू).		
592	प्रतिविस्वे प्रसिद्धच्छायावैलक्षण्यानुभवेन प्रसिद्धच्छायात्वस्य तद्विशेषत्वस्य च निरसनम् (पू).	425	21
593	साधम्याभावाच प्रतिबिम्बस्य च्छायाया- मनन्तर्भावनिरूपणम् (पू).	426	16
594	साधकाभावात् बाधकसत्त्वाच ग्रुकौ रजतवद्दर्पणे मुखान्तरोत्पत्तिः स्यादिति इंकानिराकरणम् (सू).	426	3
595	하는 사람이 많은 사이 집에 이번 사람들은 사람들이 얼마나 모든 것이 되었다. 그는 그 얼마나 얼마나 되었다.	427	18

	विषय:	पु.	ч́.
596	द्र्पणे मुखामिति मुखस्य विशेष्यतया भानेन मुखस्यारोपे द्र्पणं मुख्वविति विशेषण- तया भानप्रसङ्गरूपवाधकसत्त्वान्नानिवेच- नीयमुखोत्पत्तिरिति सिद्धान्तवर्णनम् (पू).	429	2
597	नायमुखात्पात्तात्तात्तात्त्वान्तवणनम् (पू)ः अनिर्वचनीयमुखोत्पत्तौ यथाद्ययमित्याद्यायाः एकस्यैवादित्यस्य विम्वप्रतिविम्बभावेन मेदवोधिकायाः श्रुतेरसामञ्जस्यप्रसङ्गादि- रूपवाधकनिरूपणम् (पू).	429	16
598	परावृत्तनायनरश्मीनां विम्वमुखेन संबन्धेऽपि अतिसामीप्यस्य प्रतिवन्यकत्वात् स्वनय- नाग्रहादिपूर्वपक्षं कृत्वा फलबलात्परावृत्त- नायनरश्मीनां मुखमात्रग्राहकत्वाभ्युप- गमादिना तत्समाधानकथनम् (पू).	430	8
599	बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदोपसंहारः (मू)	431	3
600	भावरूपाञ्चानस्वरूपाञ्चेपः (मू)	432	2
601	अज्ञाने प्रत्यक्षानुमानप्रमाणासंभवकथ- नम् (मू).	433	3
602	अव्याप्तवादिदोषनिरसनपूर्वकं अज्ञानेऽनु- माननिरूपणम् (मू).	434	1
603	मिथ्याभूतस्याप्यज्ञानस्यानादित्वसमेथ – नम् (मू).	4 35	1
604	अज्ञानस्य प्रपञ्चोपादानत्वेनाकार्यत्वे स्थिते प्रलयप्राक्काले लीनावस्थाज्ञानजनितेन अज्ञानान्तरेण प्रलयकालावस्थायिना प्रपञ्चोपादानोपपत्तेः अज्ञानस्य प्रवाहाना- दित्वं कार्यत्वं चेति शंकायाः एतादद्या- कल्पनायां मानाभावादिना निराकरणम् (पृ	435 [).	12
605	아이들이 있는 이 프랑이지나를 하는 것들은 이 이렇게 하는데 이상에 가지를 보지 않는데 걸리는데 얼마나를 하다.	436	7

lxxi

	विषय:	पु.	q,
606	अज्ञाने निवर्त्यतावच्छेदकनिरूपणम् (पू).	436	25
607	अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसमर्थनम् (पू).	437	4
608	ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यत्र सर्वकर्मशब्दस्य	437	9
	सञ्चितकर्मविषयत्वप्रतिपादनपूर्वकं तस्य तावदेवेति श्रुत्यर्थवर्णनम् (पू).		
609	तस्य तावदेवत्यादिश्रुतिविरोधेन ब्रह्म-	437	19
000	साक्षात्कारे सति अविद्यादिनिवृत्तौ सद्य	101	10
	पव मुक्तिरिति मतनिराकरणम् (पू).		
610	सञ्जाकारात मतानराजरणम् (पू.). सञ्जितकर्मणां तत्त्वसाक्षात्कारनिवर्धत्व-	438	3
010		400	9
611	कथनम् (पू).	438	15
OTT	तत्त्वज्ञानस्य संचितकर्मनाशकत्वे पक्षधा	458	19
	भवतीत्यादिकायन्यूहशास्त्रप्रामाण्यसमर्थ-		
010	नम् (पू).	400	
612	बानमबानमात्रं निवर्तयति अज्ञाननिवृत्ति	439	4
	द्वारा तत्कार्यनिवृत्तिरिति निरूपणम् (दी).		
613	उत्पन्नसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मदशायाम-	439	11
	इतानिवर्तकत्वेऽपि वृत्यभिव्यक्तचैतन्य-		
	प्रकारास्य विद्यमानत्वेन प्रारब्धकर्मोप-		
	भोगानन्तरमविद्यानिद्यत्या मोक्षसंभव		
	इत्युपपादनम् (पू).		
614	अविद्याप्रयुक्तावरणांशस्यापरोक्षवृत्तिनि -	441	1
	वर्र्यतया परोक्षवृत्त्या अविद्यानिवृत्ति-		
	प्रसङ्गनिरसनं ज्ञानत्वेन तस्य निवर्तकत्व-		
	समर्थनं च (मू).		
615	अपरोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वमित्यत्र अप-	441	13
	रोक्षवृत्तिनिवर्तितावरणचैतन्यस्यैवावि -		
	द्यानिवर्तकत्वमिति तात्पर्यवर्णनम् (दी).		
616	संशयस्य लिङ्गाद्यजन्यत्वेन ज्ञानाभासत्व-	441	24
	कथनम् (पू).		

lxxii

	्विषय:	षु.	Ϋ.
617	इदं रजतिमत्याद्यनुभवस्य चाक्षुषवृत्त्यभि- व्यक्तचैतन्यालम्बनत्वम् (पृ).	442	11
618	사이 경기를 가지 않는 것이라면 있는 것 같아 없는 사람들이 가지 않는 것이 없는 것이 없다.	442	16
619		443	9
620	प्रकरिय चितः आवृतचित्त्वानावृतचित्त्व- रूपावच्छेदकभेदेन भ्रमादिभासकत्व-	443	23
621	निवर्तकत्वोपपादनम् (पू).	444	22
	भयनिवर्तकत्वमिति स्वमतस्पष्टीकर- णम् (पू).		
622	निर्णीतेऽर्थे न जानामीत्यनुभवापादनादिना परोक्षवृत्तेरप्यज्ञाननिवर्तकत्वशंका, तत्त- द्विषयाकारवृत्त्यवृच्छिन्नसाक्षिणस्तत्तद –	447	2
623	श्वानिवर्तकत्वेनोक्तरंकानिराकरणं च (पू). अज्ञानस्य श्वानविरुद्धस्वरूपविशेषेण निव- त्यत्वानुभवात् तस्य च वृत्तावपि सम-	448	• 2
624	त्वेनापरोक्षवृत्तेर्निवर्तकत्वपक्षस्य सम्यक्तु- निरूपणम् (पू). अतिव्याप्तवादिदोषनिराकरणपूर्वकं अज्ञान-	448	8
024	स्य निवर्त्यत्वे लक्षणान्तरनिरूपणम् (पू).	110	
625	न जानामीत्यनुभवस्य परिशेषाद्क्षान- विषयत्वसाधनम् (मू).	449	1
626	प्रपञ्जनिवर्त्यतायां निष्कृष्टलक्षणकथनम् (पू).	439	6
627	प्रागमावसाधकप्रमाणाभावात् शास्त्राना- रम्भप्रसङ्गादिरूपवाधकसत्त्वाच प्राग-	452	2

lxxiii

	विषय:	፶.	Ф.
628	दुःखं मे मा भूदित्यादिकामनायाः प्रागभावे मानत्वमादांक्य तादृशकामनायाः उत्तर-समयविशेषावच्छेदेन स्वात्मसंवन्धितया दुःखात्यन्ताभावविषयत्वकथनम् (पू).	457	2
629	उपादानत्वव्यवस्थासिद्धवर्थे प्रागमावा- भ्युपगमनावश्यकत्वं सामयिकात्यन्ता- भावनिराकरणं च (पू).	457	14
630	प्रागभावाभ्युपगमे दुःखप्रागभावसत्वा- सत्त्वाभ्यां प्रायश्चित्तस्य, तत्परिमितत्वा- परिमितत्वाभ्यां तत्त्वज्ञानाय शास्त्रा- रम्भस्य च वैयर्थ्यमाशंक्य समाधानकथ- नम् (पृ).	459	6
631	नम् (पू). न जानामीत्यनुभवे ज्ञानविशेषाभावस्य ज्ञानसामान्याभावस्य वा विषयत्वनिरस- नम् (दी).	460	7
632	न जानामीति , ज्ञानसामान्यविरोध्यनु- भवानुरोधेन ज्ञानविरुद्धस्य ज्ञानसामान्या- भावस्य वक्तज्यत्वेऽपि आत्मन्यज्ञानानु- भवकाले तस्यानुभवाविषयत्वकथनम् (मू	462).	
633	घटादिवृत्तिविरुद्धतया घटाद्यविष्ठिन्न चैतन्यविरुद्धतया वा अज्ञानानुभवस्य घटोपस्थितिमन्तरा अनुपपत्तिमाशंक्य न जानामीति ज्ञानविरुद्धतया अनुभूय- मानस्य वस्तुनः ज्ञानिवर्त्याज्ञानरूपत्व- समर्थनम् (पू).	463	9
634	엄마 그렇다 어느 옷이 나도 많이 그렇지만 되었다고 있다면 이번 사람이 되었다고 되었다.	463	21
635	मिथ क्वानं नास्तीति प्रतीत्यवैलक्षण्यात्र जानामीति प्रतीतिरपि क्वानाभावविषये-	464	11

	विषय:	यु.	ч .
	त्याशंक्य धर्मो नास्तीति (अहमधार्मिक इति) प्रतीतिवत् ज्ञानविरुद्धाज्ञानसमर्थ- नम् (पू).		
636	भार (३): श्रानेनाश्चानं नष्टमित्यनुभवबलादश्चानसाध- नम् (पू).	464	19
637	अज्ञाने अनुमानप्रमाणनिरूपणम् (मू)	465	1
638	उक्तानुमानस्यावस्थाज्ञानरूपार्थान्तरविष- यत्वं निराकृत्य भावरूपाज्ञानविषयत्व- समर्थनम् (पू).	465	20
639	अर्थान्तरत्वस्य हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वस्य च परिहाराय पश्चहेत्वोर्विशेषणप्रक्षेप- णम् (मू).	467	1
640	ज्ञानस्यैकस्यापि याचद्विनाशकसमवधानं स्थित्यभ्युपगमेन द्वितीयादिज्ञाने प्रमाणा- भावेन घारावाहिकबुद्धिनिराकरणम् (मू).	469	1
641	धारावाहिकबुद्धिनिराकरणस्य आपातत्व- कथनपूर्वकं सयुक्तिकं तत्साधनं तत्रोक्ता- नुमानस्य व्यभिचारादिवारणं च (पू).	471	12
642	जडस्य मृदादेः सांख्याभिमतप्रकृतेर्वा उपादानत्वासंभवकथनपूर्वकं भावरूपा- ज्ञानेऽनुमानान्तरनिरूपणम् (मू).	472	1
643	अज्ञाने अध्यासानुपपत्तिप्रमाणकथनम् (मू)	473	4
644	अज्ञानस्य प्रपञ्चोपादानत्वसाधकानुमान- निरूपणम् (दी).	474	9
645	वृत्त्या विना प्रातिभासिकस्य प्रकाशा- संभवमाशंक्य, प्रतिभासात्पूर्वं प्रातिभा- सिकपदार्थासत्वेन तदाकारान्तःकरण- वृत्त्यसंभवकथनम् (दी).	477	16

	निषय:	₹.	पं.
646	प्रातिभासिकस्य साक्षिसंबन्धायाविद्या- वृत्त्यपेक्षेति शंकानिराकरणम् (दी).	478	1
947	आवरणभङ्गाय तदपेक्षेति शंकानिराकर- णम् (दी).	481	4
648	प्रातिभासिकपदार्थन्यवहाराय तदपेक्षेति शंकानिराकरणम् (दी).	481	9
649	तत्संस्काराय अविद्यावृत्त्यपेक्षेति रांका- निराकरणम् (दी).	481	11
650	अनित्यसप्रकारकज्ञानस्यैव संस्कारहेतुत्वेन तद्रथेसत्तानिश्चयात्मकचैतन्यतादात्म्या - पन्नवृत्तिनाशादेव संस्कार इति मतोप-	481	20
651	पादनम् (पू) । तत्त्वदाकारवृत्त्यैव बाह्यवस्तुप्रकाश इति नियमात् प्रातिभासिकस्थेले अन्तःकरण- वृत्त्यसंभवेऽपि अविद्यावृत्तिरङ्गीकरणी- येति तत्त्वदीपनक्तन्मातानुमोदनम् (मू)	484	1
652	अहंकाराध्यासानुपपत्त्या मूलाक्षानसाध- नम् (मू).	484	1
653	अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यं साक्षी, अन्तः- करणोपहिचैतन्यं साक्षीति पक्षमेदेन वृत्त्यपेक्षानपेक्षे इति व्यवस्थोपपादनम् (पू	484).	16
654	दश्यस्य अञ्चानाश्चयत्वायोगेन स्वतो जड- तया अञ्चानविषयत्वे प्रमाणप्रयोजनयोर- भावाच चैतन्यस्याञ्चानाश्चयविषयत्व- निरूपणम् (मू).	484	4
655	보다 다 이 집에 가장 보다 하는데 그는데 그는데 그렇게 되었다면 하는데 그렇게 들어가지 않는데 그리지 않는데 그리고 있다.	486	1
656	प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने घटादौ घटादि- विशेषाप्रकारकत्वादिना सत्तानवधारणा-	487	15

	विषयः	J.	q.
	त्मकत्वात्तत्राज्ञानमविरुद्धं, चैतन्यस्य		
	त्वनेवं विधत्वात् तत्राज्ञानासंभवमारांक्य		
	इद्ानीमख्ण्डानन्दादिस्वरूपानालम्ब -		
	नत्वेन चैतन्यप्रकाशस्यापि सत्तान-		
	वधारणत्वादज्ञानमविरुद्धमिति तत्समा- धानकथनम् (पू).		
657	प्रकाशमानेऽपि चैतन्ये अनभिन्यक्तिरूपा-	488	2
	ज्ञानकार्यनिरूपणं तस्य चास्ति प्रकाशत		
	इति व्यवहारयोग्यताऽविरोधश्च (मू).		
658	एकस्यैव ब्रह्मणः आवृतत्वानावृतत्वकथः नम् (म्).	490	3
659	अज्ञानस्य विषयश्चैतन्यमात्रं, आश्रयस्तु	492	4
	जीव इति शंका, तन्निरसनपूर्वकं चैतन्या- श्रयत्वेऽनुमानकथनम् (दी).		
660	ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वेऽप्यज्ञत्वनिराकर-	494	1
	णम् (मू).		
661	जीवब्रह्मातिरिक्तस्यापि चैतन्यस्य उभ- यानुगतस्वरूपेणेवाज्ञानाश्रयत्वम् (पू).	495	9
662	अज्ञानस्य उभयानुगतचैतन्यमात्राश्चयत्वे	495	14
	ब्रह्मणोऽप्यज्ञत्वानुभवापादनादिदोषकथ- नम् (पू).		
663	चैतन्यमाश्रयः आनन्दस्तद्विषय इत्येक-	495	21
	देशिमतमाशंक्य पूर्वपक्षिणा तन्निरस- नम् (पू).		
664	ब्रह्मणोऽब्रत्वानुभवापादनादिदोषनिराकर-	496	14
	णपूर्वकमज्ञानस्य उभयानुगतस्वरूपव्या- पित्वसमर्थनम् (पू).		
665	शुद्भवैतन्य्विष्यस्याप्यज्ञानस्य घटाद्य-	497	1
	विक्रवनैतन्ये आवरणान्तराभ्यागमान		

	विषय:	y.	뱍.
	घटं न जानामीत्यनुभूयमानमप्यज्ञानं मूळाज्ञानमेवेत्युपपादनम् (मू).		
666	घटादिश्चानेन घटाद्यञ्चानं निवृत्तमित्यतु- भवस्य मूलाज्ञानावरणान्तरविषयत्वानु-	498	1
	पपत्तेः मूळाज्ञानस्यैव धर्मरूपावस्था- ज्ञानान्तरकल्पनेन पूर्वोक्तानुभवसमर्थ- नम् (मू).		
667	अनेकजीववादे एकजीववादे च सर्वश्रं विम्बचैतन्यं जगदुपादानमिति पक्षे अभिन्नं चैतन्यमुपादानमिति पक्षे च	498	15
	मूळाज्ञानावरणान्तरकल्पनयैव घटमहं न जानामीत्यादिव्यवहारोपपत्तर्नावस्था- ज्ञानान्तरकल्पनमिति शंकोपपादनम् (पू).		
66 8	सर्वमतेऽप्यवस्थाज्ञानकल्पनावश्यकत्वोप- पादनम् (पू).	499	4
669	अवस्थाज्ञानानां चैतन्यमात्रविषयत्व- गुक्तयाद्यविष्ठञ्जचैतन्यविषयत्वरूपवि - कल्पासहिष्णुत्वात्तानि न कल्पनीयानीत्या- ग्रंक्य समाधानकथनम् (पू).	499	17
670	मूलाज्ञानस्याश्रयो विषयश्च चिन्मात्र- मस्तु, अवस्थाज्ञानानां चाहंकाराव- चिछन्नचैतन्यमाश्रयः शुक्तयाद्यविच्छन्नं बाह्यचैतन्यं विषय इति पक्षान्तरोपन्य- सनम् (मू).	502	4
671	들이 그는 물리에 마음이 되었다면 그림의 사고에게 되었다고 하면 그리고 비용한다면 되어	503	12
672	मूलाञ्चानमपि जीवाश्रयं ब्रह्मविषयमिति मिश्रमतोपन्यसनम् (म्).	505	4

lxxviii

	विषय:	y.	q .
673	असाधारणप्रपञ्चे प्रत्येकाज्ञानानामुपादा- नत्वं साधारणे मिलितानामिति प्रपञ्चद्वै- विध्यमभ्युपगच्छतां मतोपपादनम् (पू).	506	10
674	त्वंपदार्थनिरूपणपरप्रथमपरिच्छेदोपसं हारः (मृ).	508	3
	द्वितीयः परिच्छेदः		
675	पूर्वोत्तरपरिच्छेदयोः सङ्गतिनिरूपणम् (दी)	509	8
676	तटस्थलक्षणनिरूपणम् (मू)	510	2
677	जन्मादिस्त्रार्थकथनम् (मू)	511	1
678	स्त्रे ब्रह्मराब्दाभावात् इदं ब्रह्मलक्षणं न भवतीत्याराक्य यतो वेत्यादिलक्षणवा- क्यैकार्थ्यादस्य तल्लक्षणत्वसंभव इति	51 1	11
	तत्समाधानकथनम् (दी).		
679	यतो वेत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं लक्षण- मेकमिति पक्षनिरूपणम् (दी).	514	2
680	जन्मादिकारणत्वस्य प्रत्येकलक्षणत्वेऽपि- परस्परस्रमानाधिकरणस्यैव लक्षणत्व- कथनम् (दी).	515	6
681	पक्षद्वयस्याद्ययाविष्करणम् (पू).		
682	ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्यानुमानादेव सिद्धे रुक्तवाक्यं ब्रह्मसंज्ञाविधिपरमित्यादाक्य अनुमानेन ब्रह्मनिर्णयासंभवात्प्रयोजना- भावाच तिव्रराकरणम् (दी).	515	10
683	छक्ष्यस्य सर्वात्मतायोग्यस्वरूपोपचयपर्य- वसन्नब्रह्मशब्दादद्वयत्वप्रतिपादनम् (मू).	517	1
684	लक्ष्यस्य आकाशव्यावृत्तोपचितस्वरूपत्व- कथनम् (मू).	51 8	3

lxxix

	विषय:	पु.	Ÿ.
685	जिज्ञासासुत्रे प्रीतपाद्यत्वेनोक्तब्रह्मण एवा-	521	3
	स्मिन् सूत्रे लक्षणकथनादपि लक्ष्यस्या-		
	ृद्वयत्वसाघनम् (मू).		
686	जिज्ञासासूत्रे जीवभिन्नेश्वरस्य जिज्ञासा-	521	14
	प्रतिज्ञास्त्वित्याद्यंक्य मोक्षरूपप्रयोजना- संभवादिदोषापादनेन तन्निराकरणम् (दी).		
687	जीवभिन्नस्यापीश्वरस्योपासनासिद्धवर्थं	523	1
001	प्रथमसूत्रे तद्विचार इत्याशंक्य तत्र	020	
	प्रमाणाभावात्तिज्ञराकरणम् (मू).		
688	जीवगतकर्तृत्वादिश्रमनिवृत्त्यर्थे भिन्नब्रह्म-	525	1
	जिज्ञासेति, जीवस्यैव वा जिज्ञासेति,		
	चाराङ्कय अन्यज्ञानाद्न्यभ्रमानिवृत्तेः,		
	ब्रह्मराव्दविरोधा्च तन्निराकरणपूर्वकं		
	जीवाभिन्नब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वेन तस्यैवेदं		
600	लक्षणमित्युपसंहारः (मू).	525	00
689	सिद्धान्तेऽपि जिज्ञास्यलक्ष्यब्रह्मस्वरूपयो- भेदात् द्वितीयादिसूत्रानानुगुण्यमाशंक्य	929	23
	तदानुगुण्यसम्पादनम् (पू).		
690	अद्वितीयस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं उपादानत्वं	526	1
	उभयं वा लक्षणं न संभवतीत्याक्षेपोप-		
	पादनम् (मू).		
691	चिकीर्षाप्रयत्नयोरनादित्वनिरसनम् (दी)	527	4
692	चिकीर्षाप्रयत्नयोरनादित्वाभ्युपगमे तद्रो-	527	9
	चराङ्क्रुरादीनामपि दृष्टादृष्टसामग्रीसत्त्वा-		
	दनादित्वप्रसञ्जनरूपदोषोद्भावनम् (दी).		
693	उपादानगोचरज्ञानवत्त्वमात्रस्य कारणत्व- निराकरणम् (मू).	529	1
694	ईश्वरः स्वतन्त्रः कर्तेत्युक्तौ अन्याप्रयुक्तत्वं वा स्वेतरकारकप्रयोक्तत्वं वा स्वातन्त्रथ-	529	11

	विषय:	g.	ч.
	मिति विकल्प्य उभयविधस्याप्यसंभवोप- पादनम् (दी).		
6 95	ईश्वरे घटादिकर्तृत्वे भूतकर्तृत्वे वा प्रत्यक्ष- प्रमाणासभवः (सू).	530	2
696	तत्रैव अनुमाननिराकरणम् (मू)	530	4
697	प्रयत्नस्य घटादिकारणत्वोपस्थितिमन्तरेणैव	531	5
	चेष्टायाः कारणत्वेन कारणकरणत्वेन		
	वा क्ऌप्तत्वेन तस्याः प्रयत्नव्यापारत्व- निराकरणम् (दी).		
698	चेष्टादिकं प्रयत्नः जनयित्वा घटादिकं जन-	531	9
	यतीत्येवं चेष्टा प्रयत्नव्यापार इति शंका- निराकरणम् (दी).		
699	ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे श्रुतेःप्रामाण्यनिरा- करणम् (मू).	532	5
700	जगदुपादानत्वरूपलक्षणासंभवकथनम् (मू)	532	6
701	जगदुपानत्वरूपलक्षणे मायादावतिन्याप्तया- दिदोषकथनम् (मू).	533	6
702	अप्रसिद्ध्या उभयकारणत्वरूपलक्षणनिरा- करणम् (मू)	534	2
703	पूर्वोक्तदोषनिरसनपूर्वकं उभयकारणत्व- समर्थनम् (म्).	534	3
704	अतिब्याप्तयादिदोषनिराकरणपूर्वकं अदृष्टा- द्वारककार्याद्वकूलज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वमिति मूलवाक्यविवरणम् (दी).	534	14
705	कार्यानुक् लज्ञानान्तराप्रयोजकत्वे सति कार्यानुक्लज्ञानवस्वरूपकर्तृत्वस्य लक्ष- णत्वे ब्रह्मणो घटादिकर्तृत्वस्य कार्यानु-	536	6
4	कूलकुलालज्ञानप्रयोजकत्वेनासंभवमा - राक्य विकासमाप्र (ए)		

lxxxi

	विषयः	g.	ч.
706	लोकव्यवहारानुसारेण कार्यानुकूलकाने- च्छाकृतिमत्त्वं कर्तृत्विमिति सिद्धान्तकथ- नम् (पू).	536	10
707	ब्रह्मणो जगदुपादानत्व अनुमाननिरूप- णम् (मू).	539	1
708	उपादाननिष्ठधर्मस्यैव कार्ये उपलम्भ इति नियमभञ्जनम् (मू).	540	1
709	आकाशादीनां कार्यत्वसाधकानुमानकथ- नम् (मू).	541	1
710	उक्तानुमाने हेतोरात्माविद्यादौ व्यभिचार- वारणम् (दी).	541	5
711	निरवयवस्याप्याकाशस्य घटादिवत्कार्यत्व- समर्थनम् (मू).	542	1
712	निरवयवानां परमाणूनां परस्परसंयोगासंभ- वेन जगदुपादानत्वनिराकरणम् (मू).	545	. 1
713	संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे दोषकथनपूर्वक- मव्याप्यवृत्तित्वनिरूपणम् (मू).	5 45	5
714	जडोपादानानुमानस्याज्ञानविषयत्वेन कार्य- स्यानेकावयवारभ्यत्विनयमस्य कार्य- मात्रेऽप्रयोजकत्वाच परमाणुसद्भावे प्रमाणासत्वकथनम् (मू).	547	
715	कार्यस्य स्वन्यूनपरिमाणवद्दव्यारब्धत्वनिय- मस्याप्रयोजकत्वकथनम् (दी).	548	9
716	पञ्चीकरणपिक्रया तत्र प्रमाणं च (दी)	550	1
717	त्रिवृत्करणश्रुतेःपञ्चीकरणाविरोघोपपादनम्	551	
718	जडकार्यस्य माययैवोपपत्तेः चेतनोपादा- नत्वश्रुतिविरोधाच सांख्याभिमतप्रक्त- त्युपादानत्वभञ्जनम् (मू).	552	1
	V.T. DEEPIKA	1	•

lxxxii

	विषयः	पु.	ď.
719	महतःपरिमत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन प्रधान- स्यापि श्रौतत्वमाशंक्य श्रुतिगतान्यक्त- शब्दस्य शरीरपरत्वकथनम् (पू).	55 2	18
720	देवात्मराक्तिमिति श्रुत्युपकान्तेश्वरराकिरेव अज्ञानविलक्षणा उपादानमिति केषां- चिन्मतनिराकरणम् (दी).	553	5
721	सिद्धान्त्यभिमताज्ञानोपादानत्वनिराकरण- पूर्वकं ब्रह्मण एवोभयविधकारणत्वोप- संहारः (मू).	556	5
72 2	निष्कुष्टब्रह्मलक्षणकथनम् (मू)	557	1
723	अज्ञानोपादानत्वप्रतिपादकमतनिरूपणम् (मू).	557	7
724	ब्रह्मैवोपादानं, अज्ञानं तु तदुपादानत्व-	558	3
	निर्वाहिका शक्तिरिति मतान्तरोपपादनम् (मू	).	
725	लोकप्रसिद्धयनुसारेण कर्जुपादानयोभैंदमा- द्यांक्य तन्निराकरणम् (मू).	558	6
726	ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वमाशंक्य संयुक्तिकं तन्निराकरणम् (मू).	559	5
727	अतिव्याप्तचादिदोषनिराकरणपूर्वकं मिथ्या- त्वानुमानकथनम् (मू).	560	9
728	बाध्यत्वं निरुच्य तस्य प्रकृतहेताबुपाधित्व- निरसनम् (मू).	561	2
729	दोषजन्यत्वस्योपाधित्वनिरसनम् (मू)	562	4
730	सयुक्तिकं ज्ञानस्य ज्ञेयेन सह स्वरूप- संवन्धनिरसनम् (दी).	563	10
731	मिथ्यात्वानुमानस्य अर्थकियायोग्यत्वरूप- सत्त्वग्राहकप्रत्यक्षस्य च भिन्नविषयत्वेना- विरोधोपपादनम् (मू)	566	12
732	दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्त्रोपसंहारः(मू)	. 567	2

lxxxiii

	विषयः	યુ.	ů.
733	मिथ्यात्वलक्षणघटकात्यन्ताभावस्य तत्त्वेन रूपेण तत्प्रतियोगित्वाभावमात्रावगाह- नात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नय- रिंकचित्प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया यरिंकचिदत्यन्ताभावज्ञानेऽपि तत्प्रति- योगिमात्रनिषेधोपपत्तौ अत्यन्ताभावे	568	8
	व्यावहारिकत्वपारमार्थिकत्वभेदकल्पना मुघेत्याशंक्य तदावश्यकत्वसमर्थनम् (पू).		
734	मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वे वा दोषमा- दांक्येतादृशविकल्पस्यानवकाशत्वकथ – नम् (पू).	568	20
735	मिथ्यात्वानुमानस्यौपाधिकभेदेन तेनैव तद्विषयीकरणोपपादनम् (पू).	568	24
736	अचिन्त्यशक्तेरविद्यायाः परोक्षविषये संबन्धं विनेव व्यवहारजनकत्वम् (मू).	569	1
737	परोक्षेऽपि तत्तदाकारवृत्तेरेव विषय- चैतन्यावच्छेदकतया परंपरया सविषय- त्वोपपादनम् (दी).	569	8
738	प्रागुत्पत्तेः सतोऽसतो वा उत्पत्त्ययोगात् कार्यस्य मिथ्यात्वकथनम् (मू).	570	2
739	अनुत्पन्नघटस्य असन्नरइटङ्गाद्वैलक्षण्या- भावेनासत उत्पन्यसंभवकथनम् (दी).	570	9
740	उत्पत्तेः पूर्वे कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण स्थितिं निराकृत्य सद्सद्विलक्षणप्रपञ्चस्य कार्यः त्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वसमर्थनम् (मू.)	571	3
741	अनिर्वचनीयत्वस्यापि असत्वतौल्यमाशक्यं तन्निराकरणपूर्वकमुभयविलक्षणत्वसमर्थ- नम् (पू).	571	18

lxxxiv

	विषयः	g.	ч.
742	नाशानुपपत्तेरपि मिथ्यात्वे प्रमाणत्वकथ- नम् (दी).	572	7
743	ब्रह्मणः सावयवजडप्रपञ्चेन समानसत्ता- कस्य विषमसत्ताकस्य वा तादात्म्यस्या- संभवेन ब्रह्म परिणमत इति केषांचिन्मत- निराकरणम् (मू)	573	1
744	संग्रहेण परिणामविवर्तलक्षणनिरूपणम् (दी).	573	4
745	सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गेन कार्यस्य उत्पत्तेः पूर्वे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमाद्यंक्य कारण- रूपस्य प्रागपि सत्त्वेन सत्कार्यवादोपपत्त्या सूक्ष्मरूपेण स्थितिनिराकरणम् (पू).	57 3	13
746	अविद्यायाः प्रपञ्चात्मना परिणामे पूर्वा- वस्थानाशादिदोतौल्यमाशंक्य अविद्यायाः परिणामसंभवं ब्रह्मणस्तदसंभवं चोपाद्य उक्ताशंकानिराकारणभ् (पू).	573	20
747	जडाजडयोः प्रपञ्चब्रह्मणोस्तादात्म्यं प्रमाण- सिद्धमिति परिणामवादिमतमाशंक्य समानसत्ताकभेदाभेदयोविरोधावश्य कत्वप्रतिपादनपूर्वकं विवर्तपक्षद्दढी- करणम् (मू).	574	3
748	भेदभेदयोर्विरोधे प्रमाणकथनम् (दी)	575	8
749	सृष्टिश्वतीनामन्यत्रदृष्टसृष्ट्यनुवादेनाद्वैत - ब्रह्मपरत्वं, तावतैव कर्मकाण्डप्रामाण्य- समर्थनं च (मू).	576	2
750	जगत्कारणत्वलक्षणस्य उपलक्षणत्वम् (मू).	578	1
751	आनन्दादीनां ब्रह्मलक्षणत्वाय तद्रुणत्वमा- दांक्य आनन्दाङ्कृतोत्पत्तिश्रुतिविरोधेन तन्निरसनम् (दी).	578	12

lxxxv

	विषयः	ij.	Ý.
752	प्रबलेन कार्यलिङ्गानुमानेन जगत्कारणत्व- विशिष्टस्यैव ब्रह्मणः सिद्धिमाशंक्य शास्त्रैकसमधिगम्ये तस्मिन् अनुमाना- प्रवृत्तिकथनम् (दी)	579	1
75 3	शास्त्रयोनित्वाधिकरणप्रथमवर्णकार्थ - संग्रहः (म्))	580	1
754	द्वितीयवर्णकार्थसंग्रहः (पू)	581	16
755	निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मणः शास्त्रयो-	582	1
	नित्वं न संभवतीत्याक्षिप्य शुद्धस्यै।प- निषद्त्वसाधनम् (मू).		
756	अहमनुभवे चैतन्यांशमात्रस्य निश्चयसत्वेऽपि अद्वितीयब्रह्मगोचरसंशयस्यानिवर्तितत्वात्	583	6
	तत्र शास्त्रस्यैव प्रामाण्यसमर्थनम् (पू).		
757	सगुणब्रह्मणोऽपि कार्यछिक्नानुमानगम्यत्वं	584	1
	निराकृत्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वकथनम् (मू	).	
758	कार्यछिङ्गानुमानेनेश्वरस्य नित्यज्ञानसिद्धि-	588	10
	माशंङ्कय तिन्नराकरणम् (दी).		
759	कृतेस्तत्समानाधिकरणज्ञानविषयविषय -	589	11
	कत्वनियमेन अनुमानेन नित्यज्ञानासिद्धिमा- शंक्य कृतेरिप स्वत एव सविषयत्वसंभ- वादिदोषेन बन्निराकरणम् (दी).		
760	कथंचित्कर्तुरनुमानेन सिद्धावपि न तेन तस्य सार्वेश्यसिद्धिरित्युपपादनम् (मू).	590	3
761	कालिदासादिवदीइवरस्य श्रोतुरर्थज्ञान- मुद्दिदय वेदवाक्यरचयितुत्वाभावान्न वाक्य-		3
	त्विळिङ्गेनेश्वरस्य शेरीरसिद्धिरित्युपपादनम्		^
762	ईश्वरस्य श्रुत्यादिसिद्धळीळावित्रहसंभवेन वेदवाक्यानामुद्दिश्य रचना उपपन्नत्या- शंक्य संयुक्तिकं तन्निराकरणम् (पू).	593	2

lxxxvi

	निषय:	ਧੁ.	पं.
763	वेदवाक्यानामुहिश्य रचितत्वे दोषो- द्भावनपूर्वकं स्वमते वेदाध्ययनस्याक्षरा- विष्ठिकत्वोपपादनम् (पू).	593	17
764		594	9
765		594	21
766	धाता यथापूर्विमत्यादिश्चत्या अनुमानेन च वैदिकक्रमादिरचनाया अनादित्वमुप- पाद्य अनुमानात्सर्वज्ञसिद्धिनिराकरणोप- संहारः (मू).	595	1
767	सिद्धान्ते वेदयोनित्वात्सर्वज्ञत्वनिरूप- णम् (मू).	596	6
768	शक्तेरेकत्वेन कारणवेदगताया अपि तस्याः कर्त्वनिष्ठत्वकथनम् (दी).	59 8	
769	अनन्तशाखाभेदभिन्नशास्त्रकर्तृत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसाधनरूपस्य शास्त्रयोनित्वाधि- करणद्वितीयवर्णकार्थस्य निरूपणम् (मू).	599	4
770	शास्त्रपदस्य जगन्मात्रोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य जगत्कर्तृतया तन्नियन्तृतया च सर्वेत्रत्व- साधनम् (पू).	599	18
771	वेदान्तवाक्यानां त्रिविधानामिप साक्षात्प- रम्परया वाद्वैतपरत्वमुपपाद्य, सर्वञ्चत्वा- दिगुणविशिष्टस्यापि तद्विषयत्वस्य, वैशिष्ट्यस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वेऽपि सत्यत्वामावस्य चोपपादनम् (पू).	601	14
772	वेदान्तानां सिद्धवस्तुबोधने प्रयोजना- भावन्न ब्रह्मणि तात्पर्यं, किं तूपासना- परा वेदान्ता इति समन्वयस्त्रप्रथमवर्ण- कपर्वपक्षप्रतिपादनम् (म्).	602	1

lxxxvii

	विषयः	y.	पं.
773	अहंप्रत्ययविषये वदान्तानां तात्पर्यस्य निषिद्धत्वेऽपि निरतिशयानन्दात्मनि प्रामाण्योपपादनम् (मू).	603	4
774	वेदान्तानां सिद्धवस्तुवोधने मानान्तर- सापेक्षतया स्वतः प्रामाण्यहानिरिति प्रव- पक्ष्याशयवर्णनम् (मू).	604	8
775	ज्ञानप्रामाण्यपरतस्त्ववादिमतनिराकर- णम् (दी).	-605	1
776	दोषासहकृतयावज्ञ्ञानग्राहकसामग्रीमात्र - ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमित्यत्र अदृष्टादिदोषाणां दुर्निकपत्वात् तद्धिटतस्वतस्त्वं प्रामा- ण्यस्य न संभवतीत्याशंक्य अपरोक्षवृत्ति- ज्ञाने, साक्षिज्ञाने च कचित् महमरीचि- कादौ जलभ्रमे दूरस्थत्वादीनां दोषत्व- कल्पनसंभवात्तद्धिटतस्वतस्त्वनिर्वचन-	606	15
	संभवेनोक्तारांकानिराकरणम् (पू).		•
777	मनआदिब्राहकान्तरिनरासपूर्वकं परि- शेषाद्रह्मणः स्वतोब्राह्यत्वसमर्थनम् (दी).	608	6
778	अप्रमायाः प्रमात्वापादाननिरसनपूर्वकं ज्ञानसामान्यतद्विशेषप्रमात्वरूपकार्यवैजा- त्येऽपि सामान्यसामग्रया एव विशेष- जनकत्वसमर्थनम् (दी).	609	6
779	प्रकारान्तरेण प्रमापरतस्त्वमाशंक्य निरा- करणम् (पू).	610	16
780	अप्रमात्वस्य परतस्त्वोपपादनम् (दी)	611	2
781	वेदान्तानां मानान्तरायोग्यार्थकत्वादपौरु- षेयत्वाच मानान्तरसापेक्षत्वरूपपरतस्त्व- निराकरणम् (मू).	613	1
782		613	2

lxxxviii

	विषयः	पु.	पं.
783	दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमितिशबर-	614	4
	स्वामिवचनस्य कर्मकाण्डपरत्वकथनम् (दी).		
784	तात्पर्यस्य उपक्रमाद्यवगतफलवत्प्रतीत्यनु-	615	1
	कूछत्वरूपशब्दधर्मत्वकथनम् (मू).		
785	तात्पर्यज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वनिरा-	616	3
	करणम् (मू).		
786	कचिदेकवाक्यस्थपदानामाकांश्चादिप्रति -	617	1
	सन्धाने सत्यपि तात्पर्यविपर्यासादिदोषे-		
	ण वाक्यार्थसंशय इति निरूपणम् (म्).		
787	एकवाक्यताया एकार्थतात्पर्यकत्वरूपत्वेन	617	12
	तात्पर्यज्ञानस्य वाक्यार्थघीहेतुत्वमाग-		
	त्मित्याशंक्य पदानां प्रकृतान्वयप्र्ति-		
	योग्युपस्थापकसमाहारात्मकासत्तिरूपैक-		
	वाक्यतानिर्णयस्य शान्दधीहेतुत्वोपपाद-		
	नेनोक्त्रांकानिराकरणम् (पू).		
788	तात्पर्याज्ञानादिदोषाप्रतिबद्धाच्छब्दा-	618	2
	च्छाब्दबोघोपपादन्म् (दी).		
789	अवधारणात्मशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य	618	17
	हेतुत्वमाशंक्य दोषापगमे शब्दादेव		
	तादशबोधोपपादनम् (पू).		
790	अनेकार्थप्रयोगेऽपि यातिंकचित्पदार्थस्मरण-	619	1
	स्यैव हेतुत्वेन तात्पर्यज्ञानहेतुत्वनिराकर-		
50.1	्णम् (म्).		
791	वेदान्तानां ज्ञानविधिशेषत्वेन तेषां न	621	1
	केवले ब्रह्मणि समन्वय इति पूर्वपक्षोप-		
	पादनम् (मू).		
792	श्रवणानन्तरं मननादिविधानाद्पि फलस्य	6 23	. 1
	प्रवृत्त्यधीनत्वेन वेदान्तानां विधिपरत्व-		
	शंङ्रोपपादनम् (म्).		

lxxxix

	विषयः	I .	ď.
793	कार्यत्वस्य दुर्निरूपत्वादिना वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वसमर्थनम् (मू).	623	3
794	भावनाया लिङ्थंत्वं निरस्य कृतिसाध्य- त्विविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य लिङ्थेत्वकथ- नम् (मू).	625	5
795	रागादिनां लिङ्थेत्वे नानार्थतापत्त्यादि- दोषकथनम् (दी).	625	14
796	वस्तुतः प्रतीतितो वा विरोधाभावेन एकत्र ज्ञाने कृतिसाध्यत्वफलसाधनत्व- योरुपपादनम् (मू).	627	2
797	लिङादीनां ज्ञानद्वारैंव प्रवर्तकत्वेन प्रवर्त- नानुकूलशक्तेर्लिङ्गर्थत्वनिराकरणम् (दी).	627	5
798	एककालावच्छेदेन कृति साध्यश्चाने कृति- साध्यत्वफलसाधनत्वरूपवैशिष्टयबोधने विरोधमाशंक्य एकेन लिङादिना उभय- सामानाधिकरण्यबोधनेन तन्निराकर- णम् (मृ).	628	3
799	अत्र वाजयेयाधिकरणसिद्धान्तविरोधमा- दांक्य वैषम्यकथनम् (दी).	629	9
800	शब्दशक्तवा पूर्वमनुपस्थितमपि कृति- साध्यत्वं शब्दजन्यज्ञाने प्रकार इति मतान्तरप्रतिपादनम् (मू).	631	1
801	कृतिसाध्यत्वस्यैव लिङ्थेत्वे न हन्या- दित्यादौ हननादीनां कृतियोग्यत्वात् तत्र नञ्चर्थानन्वयदोषकथनम् (मू).	633	2
802	बलद्विष्टासाधनेष्टसाधनत्वस्य लिङ्थेत्वे निषेधस्थले विशेषणांशामावात् नन्धी- न्वयसाधनम् (दी).	633	10
803	이 그는 보고 그렇게 살아보고 그 나가 바쁘다 된 것이라면 얼마를 하고 하셨다면 하는데 얼마를 하는데 그를 모르는데 그렇게 하다.	634	3
	V. T. DEEPIKA.	g	

	विषय:	પુ.	ч.
804	बळवद्निष्टासाधनत्वज्ञानस्य प्रवृत्तौ प्रति- बन्धकाभावविधया अपेक्षितत्वेऽपि इष्ट- साधनत्वमेव ळिङ्थे इति स्वमतनिरूप- णम् (दी).	635	1
805	यागादाववगतस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्व- विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य निषेधे लिङा लक्षणयाऽनृदितस्य नञ्जेनान्वयकथनम् (दी	636 t).	3
806	प्रधानिलङ्पदानुरोधेन नञ्पद एव निवृत्ति- लक्षणास्त्वित्याशङ्का संयुक्तिकं तन्निरा- करणं च (दी).	636	8
807	निषेधस्थेले लक्षणां विनैव वाक्यार्थनिर्वा- हस्य कलञ्जनयसिद्धस्यानुवदनम् (पू).	636	18
808	नेहोपविशेदित्याप्तोपदिष्ठलौकिकवाक्यसा- फल्याय नञर्थलक्षणानाश्रयणवद्वेदेऽपि तथात्वप्रतिपादनम् (दी).	637	6
809	प्रवलाया अपि श्रुतेरानुमानिकहनन- कार्यताज्ञानस्य बाधितुमशक्यत्वेन श्रुते- निषेध्यानिसमुखनियोज्यान्तरविषयत्व – निरूपणम् (दी).	638	4
810	आत्यन्तिकपुरुषार्थवोधकत्वेन श्रुतेरेव प्रवल- त्वात् निषेध्यनिवृत्तिरेव नजा लक्षणया बोध्यत इत्याशङ्कानिराकरणपूर्वकं इष्टसाधन त्वस्य लिङ्थेत्वोपसंहारः (दी).	640 -	7
811	क्षणिकस्यापि यागस्य कालान्तरभाविश्रेय- स्साधनत्वनिरूपणम् (मू).	642	1
812	यत्र निषेधे निन्दार्थवादः श्रूयते तत्र साक्षा- देव निषेधस्य दुःखसाधनत्ववोधः, यत्र तु न श्रूयते तत्र निषेधानुपपस्या	642	19

	विषयः	g.	ų.
	निषेधस्य नरकसाधनत्ववोध इति व्यव-		
813	स्थापनम् (पू). स्रोक्तिकव्यवहारानुरोधेन वैदिकनिषेध-	643	13
	स्थलेऽपि निवृत्तीष्टसाधनताज्ञानादेव निवृत्तिरिति तदेव लिङथोँऽस्वित्याः		
	शंक्य अन्वयव्यतिरेकक्लप्तेष्टसाधनता- ज्ञानस्य लिङर्थत्वसमर्थनम् (पू).		
814	प्रागभावप्रतियोगित्वेन यागे सकारणकत्वं प्रसाध्य क्षणिकत्वेन खर्गसाधनत्वं प्रति-	644	5
	षिद्धयत इत्याराङ्क्य अनुमानाच्छ्रुतेर्बेलीय-		
815	स्त्वेन स्वर्गसाधनत्वसमर्थनम् (दी). यागस्यापूर्वद्वारा फलसाधनत्वे कारण-	644	9
	करणतैव स्यादित्याशंक्य व्यापारस्या- व्यवधायकत्वेन सिद्धान्ते अपूर्वानभ्युप-		
816	गमेन च तन्निराकरणम् (दी). इतरकारणसमवधाने विनष्टाइण्डाद्धरो-	645	1
	त्पत्तिमाशंक्य अन्वयन्यतिरेकादितद्ग्रहक- मानाभावेन तदसंभवकथनम् (मू).		
817	यागेन खर्गाद्युत्पत्तौ प्रारब्धकर्मार्जितशरीर- पातस्य हेतुत्वकथनम् (पू.).	645	20
818	खर्गादिकं प्रति यागस्य प्रवर्तकज्ञानविषय-	646	1
819	साधनत्वरूपकारणकथनम् (मू). ईश्वरस्य सरूपज्ञानेन अविद्यावृत्तिविद्योषेण	646	12
820	वा चिरातीतकर्मानुष्ठानावगतिसमर्थनम्(पू कार्य लिप्ध्ये इति मतेऽप्यपूर्वस्य कृति-	). 647	1
	साध्यत्वामावात् यागकार्यताया पव श्रुतिप्रतिपाद्यत्वक्रथनम् (मू.).		
821	अखण्डार्थवाक्यातिरिक्तवाक्यानां अन्वित एव राक्तिरिति द्वेघा प्रतिपाद्य उभयथापि	648	4

	विषयः	पु.	ď.
	कार्यस्य वाक्यार्थत्वनिराकरणम् (मू).		
822	अतिव्याप्तवादिनिराकरणपूर्वकमभिधा-	649	3
	लक्षणकथनम् (दी).		
823	प्रतिव्यंक्ति सङ्केतग्रहापेक्षानुरोधेन देव-	650	3
	दत्तादिपदेषु साङ्कतिकशक्तिकथनम् (दी).		
824	कर्मवाक्यानां कार्यपरत्वमुपेत्यापि ब्रह्मण-	652	7
	स्तच्छेषत्वनिराकरणम् (मू).		
825	दाक्तिलक्षणान्यतरवृत्त्या विनापि आका-	652	18
	ङ्कादिमहिस्नैव पदानां संसर्गबोधकत्वं		
	निराकृत्य वृत्तेरावश्यकत्वसमर्थनम् (पू).		
826	शब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन रूपेण पदार्थो-	653	4
	पस्थितेःशाब्दबोघहेतुत्वकथनम् (पू).		
827	पदसमुदायवाच्यार्थस्य कस्यचिद्भावेऽपि	653	10
	्र प्रत्येकपदसंबन्धादेव लक्षणोपपादनम् (पू).		
828	अनुपपत्तिमात्रस्य लक्षणावीजत्वेन सुख्या-	653	13
	नुपपत्त्यभावेऽपि लक्षणासंभवकथनम् (पू).		
829	प्रत्येकसमुद्रायरूपेण शक्तिलक्षणोभयसमर्थ-	653	16
	नम् (पू).		
830	मानाभावादभेद्श्वतिविरोधाच विधि-	652	7
	पराद्वेदान्तादद्वैतब्रह्मणो जीवातिरिक्त-		
	ब्रह्मणो वा असिद्धिकथ्नम् (मू)		
831	अविद्यानिवृत्त्यादिरूपप्रयोज्नाभावाद्वेदा-	654	6
	न्तानां जीवातिरिक्तब्रह्मोपासनापरत्व-		
000	निराकरणम् (मू).	0 ~ 4	^
832	शाब्दज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानाभ्यासस्य वा	654	8
	अविधेयत्वेन विधीयमानश्चानान्मोक्ष इति		
833	मतनिराकरणम् (मू). साक्षात्कारस्य विघेयत्वनिराकरणम् (मू)	656	ภ
834			3 3
00年	वेदान्तानामखण्डब्रह्मानेष्ठत्वोपसंहारः (मू)	659	ິວ

xciii

	विषयः	पु.	ч.
835	अन्यूनानतिरेकेण तत्तुसमन्वयादिति सूत्रा- र्थवर्णनम् (दी).	65 9	10
836	विवक्षिताखण्डार्थलक्षणकथनम् (दी)	661	1
837	लक्षणवाक्यघटकपदानां प्रयोजनवर्ण- नम् (पू).	661	4
838	समभिन्याहतेत्याद्यखण्डार्थलक्षणस्य विषं भुक्केत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिमाशङ्कय तत्रापि प्रत्येकपदलक्षणोपस्थापितपदार्थानां संस- गंबोधकत्वेन साध्यस्यापि सत्त्वेन तन्निरा- करणम् (पू).	662	18
839	वेदान्तवाक्यानामेकप्रतिकामात्रार्थत्वे सत्यादिपदानां पर्यायत्वापत्त्यादिना ज्याति- ष्टोमादिवाक्यवत्तेषां विशिष्टार्थकत्वाक्षेप- निरूपणम् (मू).	663	1
840	वाक्यत्वेन वेदान्तवाक्यानां विशिष्टार्थ- कत्वसाधने प्रकृष्ट्यकादाश्चन्द्र इति वाक्ये (प्रश्लोत्तरवाक्यार्थविवेचनपूर्वकं) व्यभि- चारादिदोषेण पूर्वोक्ताक्षेपं निरस्यैक- प्रातिपदिकमात्रार्थकत्वसमर्थनम् (मू).	664	
841	प्रकृष्टप्रकाशवाक्ये चन्द्रत्ववैशिष्ट्यस्य वाक्यार्थत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रार्थनिरू- पितसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्ववत् सत्या- दिवाक्येऽपि बुभुत्सितैकव्यक्तेरेव वाक्या- र्थत्वसमर्थनम् (मू).	670	
842	नीलमुत्पलमित्यादाबुत्पले नैल्यवैशिष्ट्यस्य समानाधिकरणपदद्वयसमाहारलभ्यत्वेन प्रातिपदिकार्थोन्तर्भावकथनम् (पृ).	670	17
843	सत्यादिवाक्यस्याखण्डब्रह्मपरत्वे लक्षण- वाक्यत्वासंभवेनासिद्धिं लक्ष्यलक्षण-	673	` 1

	विषय:	g.	Ϋ́,
	संसर्गमेयत्वेन विरुद्धत्वं चारांक्य असा- धारणस्वरूपस्यापि लक्षणत्वेन लक्ष्य-		
844	स्वरूपमात्रमेयत्वेन च तन्निराकरणम् (दी). गन्धवती पृथिवीत्यादौ गन्धवद्यक्तिनाना-	673	14
011	त्वेन गन्धवस्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वेऽपि एकव्यक्तिलक्षणवाक्यस्य स्वरूपविशेष-		14
845	मात्रलक्षकत्वसमर्थनम् (पू). सत्यादिवाक्येषु लक्ष्यव्यक्तेरेकत्वेऽपि	674	1
049	वाच्यभेदसत्वात्पदानामपर्यायत्वसमर्थः - नम् (मू).	014	*
846	सत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य व्यक्तिमात्र- विषयत्वेऽपि समानविषयत्वेनाज्ञान- निवर्तकत्वोपपादनम् (दी).	674	8
847	नेह नानेत्यादिनिषेधवाक्यस्य अधिष्ठान- ब्रह्ममात्रमेयत्वकथनम् (दी).	676	1
848	निषेधवाक्यस्य वेदान्तप्रतिपाद्यप्रश्चोप- शमरूपब्रह्मविषयत्वेन प्रपञ्चनिराकरणो- पपादनम् (दी).	676	4
849	प्रपञ्चाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि नेहनानेति वाक्यस्य समुद्रायलक्षणया प्रपञ्चाभाव- विशिष्टब्रह्मस्वरूपबोधकत्वेन भिन्नपदो- पस्थापितपदार्थनिरूपितसंसर्गागोचर - प्रमाजनकत्वरूपाखण्डार्थत्वसमर्थनम् (मू).	676	21
850	अभाजनस्त्रक्षाखण्डायत्वसमयनम् (सू). सत्यादिपदानां स्रक्षणया अर्थप्रतिपादकत्वे वार्क्यार्थस्यासत्यत्वप्रसक्तवा मुख्यार्था- न्वयानुपपत्तिरूपस्रक्षणावीजाभावाच्च मुख्यवृत्त्येव प्रतिपादकत्वेन वाक्यस्य संस्रष्टार्थत्वं प्रसज्य पूर्णब्रह्मस्वरूप- स्रक्षणया बानादिपदेन ब्रह्मप्रातिपदिक-	680	1

	विषयः	યુ.	पं.
	मात्रस्य प्रतिपादनेन उक्तप्रसङ्गवार- णम् (मू).		
851	ज्ञानादिपदस्रक्ष्यब्रह्मणः ज्ञानाद्यन्यत्वप्रसङ्ग- वरणम् (मू).	682	4
852	श्चानानन्दादिपदानां तत्तदुपहितस्वरूपस्य वाच्यत्वेऽपि वाच्यार्थानामभेदार्थं पूर्ण- चैतन्यानन्दब्रह्मवस्तुनि सर्वपदस्रक्षणाया आश्चयणीयत्वकथनम् (मू).	686	1
853	सर्वपद्रुक्षणायां यावज्जीवाधिकरणन्या- येन सत्यादिपदनामभेदान्वयाबोधकत्व- माद्रांक्य मुख्यार्थपदानामेवान्वयानुभाव- कत्वमिति नियमानादरेण तन्निराकर- णम् (पू).	688	11
854	पदानामन्वयानुभावकत्वे वृत्तिमत्त्वस्यैवा- वच्छेदकत्वेन लाक्षणिकपदानामप्यन्वया- नुभावकत्वनिरूपणम् (पू).	689	5
855	ज्ञानानन्दादिसर्वपदलक्षणायां अन- वस्थादिदोषमाशंक्य तत्तदाशंकानिरा- करणपूर्वकं लक्षणया अखण्डब्रह्मप्रति- पादकत्वसमर्थनम् (मू).	690	1
856	सर्वपदलक्ष्यब्रह्मणः सत्यादिपदवाच्य- संबन्धित्वेऽपि सत्यत्वादिविशिष्टस्यैव लक्ष्यपदाभिदेयत्वेन गुद्धस्रूष्ट्य लक्ष्य- पदाभिधेयत्वादिदोषनिराकरणम् (दी).	694	4
857	पूर्वोक्तार्थे असिद्ध्यादिदोषनिराकरणपूर्व- कमनुमानकथनम् (दी).	694	8
858	그렇게 그 생기가 하는 것 같아요. 그리지도 하는 것이 되었다면 그 사람들은 그 그리고 있는 것 같아. 그리고 있다.	695	18

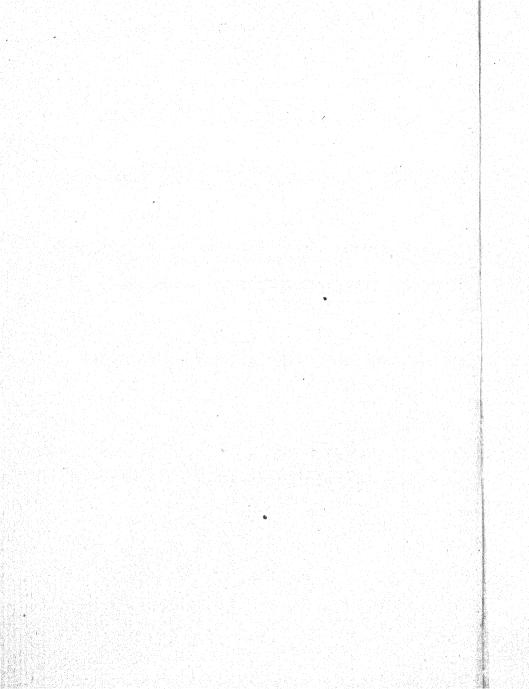
	िषय:	у.	पं.
859	जीवब्रह्मभेद्स्य प्रमाणसिद्धत्वेन तयोर- भेदायोगादखण्डस्य वाक्यार्थत्वमनुप- पन्नमित्याराक्य प्रत्यक्षानुमानागमानां प्रमाणानां तत्रासंभवेनाखण्डस्य वाक्यार्थ- त्वसमर्थनम् (दी).	696	10
860	द्वा सुपर्णेति थ्रुतेः जीवब्रह्माभेदपरतया व्याख्यानम् (पू).	697	22
861	श्रुत्यनुत्राहकजीवब्रह्माभेदसाधकानुमान - कथनम् (मू).	700	1
862	सोयं देवदत्त इति वाक्यदृष्टान्तेन तत्त्व- मस्यादिवाक्यानामप्यखण्डार्थत्वसाध - नम् (दी).	702	7
863	तस्वमस्यादिवाक्यानां राजपुरुष इति वाक्यवत्खामिभृत्यभावप्रतिपादकत्वस्य, मृद्धट इति वाक्यवत् तादात्म्यप्रतिपाद- कत्वस्य, अभेदोपासनापरत्वस्य च निरा- करणम् (दी).	702	10
864	तत्त्वमसीत्यत्र गुरुभूताया अपि पदद्वय- लक्षणायाः श्वत्यज्ञमतत्वेन लघ्व्या एक- पदलक्षणया त्वं तन्नियम्योऽसीत्यर्थकल्प- नाया अयुक्तत्वकथनम् (दी).	703	6
865	तत्त्वमसीतिवाक्यघटितपकरणार्थविवरण- पूर्वकं भेदघटितनियम्यनियामकभाव- बोधस्यावाक्यार्थत्वनिरूपणम् (दी).	703	11
866	व्याकरणस्मृतेरेव प्राकृतादिशब्दानां सादित्वस्य संस्कृतशब्दानामनादित्वस्य निश्चितत्वेन वाचारम्भणश्चत्या पुनस्त- त्प्रतिपादनस्य वैयर्थ्यकथनम् (पृ).	706	12

xcvii

	विषय:	पु.	q.
867	भावरूपार्थवर्णनस्याविवेकिवुद्धिकल्प्यत्व-	706	4
000	कथनम् (दी)	700	Á
868	सदेवेत्यादिश्वतेर्बह्याभेदपरत्ववर्णनम् (दी).	706	9
869	अनेन जीवेनेत्यादिश्चतेरभेदपरत्ववर्णन्म् (दी)		6
870	यत्रैतत्पुरुष इत्यादिश्रतेरभेदप्रत्ववर्णनम् (दी		13
871	उक्तश्चतीनां जीवब्रह्माभेदपरत्वे व्यासयाज्ञ- वल्क्यसंमतिप्रदर्शनम् (दी).	708	2
872	जीवब्रह्माभेदस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमुख्या- र्थत्वानुरोधेन पदद्वयलक्षणाया औचित्य- निगमनम् (दी).	708	17
873	वेदान्तानामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वाद- खण्डार्थत्विमत्यत्र हेतोरासिद्धिनिराकर- णोपसंहारः (दी).	710	3
874	किश्पतस्य भेदस्य तस्वावेदकश्चातिप्रति- पाद्यत्वायोगात्, भिन्नाभिन्नं ब्रह्मैव वाक्यार्थः, तेन सर्वेपदानामर्थवस्वं सिद्धधिति छक्षणा च परिद्वता भवतीति केषां- चिन्मतनिराकरणम् (मू).	712 r	.1
875	भेदस्य मिथ्यात्वेन तत्त्वावेदकप्रमाणा- गम्यत्वकथनम् (मू).	713	8
876	मुक्तौ ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नोभयकूपतापत्त्यापि भिन्नाभिन्नस्वरूपस्य ब्रह्मणस्तत्त्वमस्या दिवाक्यतात्पर्यविषयत्विनिराकरणम् (मू).	714	1
877	जीवाभेदांशस्य ब्रह्मधर्मत्वासंभवनिरूप- णम् (मू).	717	1
878	भेदधर्मिणो जीवस्यासंसारिब्रह्मणो भेदस्य सत्वेऽसत्वे च दोषकथनपूर्वकं अभेदां- शस्य ब्रह्मस्वरूपत्वनिराकरणम् (मू).	718	1

	विषय:	3.	पं.
879	संसाराविशेषप्रसङ्गेन श्रुातीविरोधाच मुक्तौ ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नस्वरूपत्वनिराकरणम् (मृ	719	4
880		719	8
881	निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्याविद्यानिवृत्ति - रूपप्रयोजनवस्वात् तद्परोक्षे इन्द्रियाणा- मप्रवृत्ताविप शब्दात्तद्परोक्षसंभाव- नम् (मू)ः	721	
882	इन्द्रियाजन्यत्वाद्परोक्षत्वं न स्यादित्या- इंक्य अपरोक्षत्वस्य जातित्वनिराकर- करणपूर्वकमपरोक्षार्थविषयकत्वेन ज्ञाना- परोक्षत्वसमर्थनम् (दी).	721	13
883	अन्यृनानतिरिक्तार्थापंरोक्ष्यकथनम् (मू).	724	2
884	सार्वज्ञचादिगुणिवशिष्टस्य अपरोक्षत्वा- भावेन ज्ञानापरोक्षलक्षणस्यासंभवमा- शंक्य शुद्धस्य नित्यापरोक्षत्वेन तद्विषय- कापरोक्षशाब्दज्ञानसंभावनेनोक्तदोषनिरा- करणम् (दी).	726	8
885	अहंकारातिरिक्तात्मगोचरानुमितेरपरोक्षत्व- माशंक्य तादशानुमितेरपरोक्षार्थविष- यत्वापादनस्य अनुमितिविषयस्य तादशा- त्मनः साक्षात्कारोमीत्यनुभवविषयत्वा- पादनस्य चाङ्गीकरणम् (दी).	726	12
886	देहातिरिक्तसाक्षिविषयानुमितिगोचरा - श्रानाभावेन पूर्णब्रह्मविषयस्याञ्चानस्य भिन्नविषयिण्या तया निवृत्ययोगेन च अहंकारातिरिक्तात्मगोचरानुमित्या अज्ञा- निवृत्तिप्रसङ्गनिराकरणम् (दी).	727	5

	विषय:	g.	પં.
887	वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्यैव मोक्षसाधन-	727	8
888	त्वकथनम् (दी). संविदः स्वत एवापरोक्षत्वेन वेदान्तवाक्य-	729	9
	जन्यतदाकारवृत्तेस्तद्यरोक्षतानिमित्तत्वा-		Ĭ
	भावात्तत्करणवेदान्तवाक्यानां प्रत्यक्ष-		
	प्रमाणत्वं न स्यादित्याशंक्य वृत्तेरपरोक्ष- त्वप्रीतपादनपूर्वकं वेदान्तवाक्यानां		
	प्रत्यक्षमानत्वसमर्थनम् (पू).		
889	तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान्स्यापरोक्षत्व -	730	3
	साधकहेतोरिन्द्रियजन्यत्वोपाधिमाराक्य साध्याव्यापकत्वरूपदोषोद्भावनेन तन्नि-		
	राकरणम् (दी).		
890	वेदान्तवाक्यजन्यतत्त्वसाक्षात्कारादेव	733	1
	निखिलानर्थानेवृत्तिः, ब्रह्मात्माभेदसिद्धिः श्चेति वेदान्तात्तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थन-		
	श्रात पदान्तात्तत्त्वसाकात्कारसमयन- फलकथनम् (मृ).		
891	अविद्यानिवृत्तेर्वस्नातिरिक्तत्वमतोपपाद-	734	1
9 0 0	नम् (मू).	736	1
892	सकलश्रुत्याचार्थसमतं अविद्यानिवृत्तेरात्म- स्वरूपत्वं सप्रपञ्चमुपपाद्य जीवस्याद्वेत-	190	•
	ब्रह्मसाक्षात्काराद्भेद्दिवृत्त्या सिच्चदानन्दा-		
	वाप्तिरूपफलकथनेन प्रकरणार्थोपसंहर-		
	णम् (म्).		

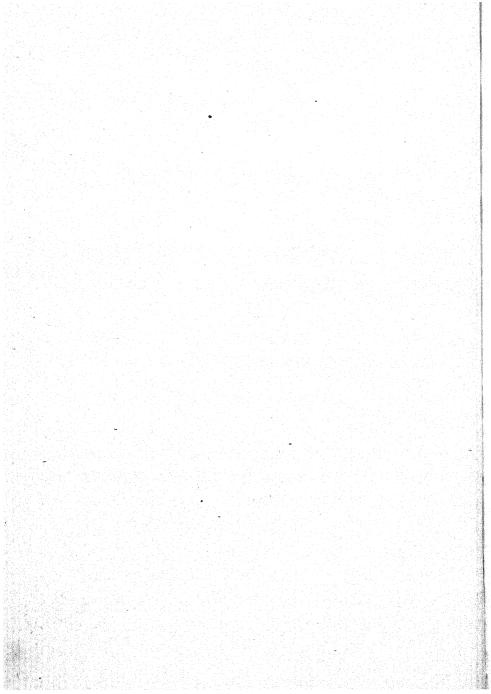

शुद्धाशुद्धपत्रिका

		e-tt	
पुटे	पङ्की	अशुद्धम्	गुद्धम्
3	3	कुरस्थो	कूठस्थो
7	15	जनकत्वेऽति	जनकत्वेऽपि
11	3	कमकृत	कर्मकृत्
37	9	तत्वेऽा	तत्वेऽपि
61	8	नापायात्	नपायात्
,,,	11	प्युयपत्तेः	प्युपपत्ते:
"	20	श्रवणदौ	श्रवणादौ
"	21	स्बक्षेऽपि	त्वपक्षेऽपि
65	20	कवायो	कवयो
72	3	मार्था	मर्था
83	12	सावधा	सविधा
91	15	वपरात्य	वैपरीत्य
103	19	तद्विश	तद्वैद्यि
106	4	रजतत्वामति	रजतत्वसिति
111	15	भाव	भावा
114	9	प्रमात्.	प्रमातृ
119	8	तद्वला	तद्वला
22	15	स्तभावो	स्तदभावो
124	2	वोलक्ष	वोत्पन्न
129	2	सर्पादुर्भा	सर्पादेर्आ
144	24	योगास्य	योगस्य
152	11	बाटदी	घटादौ
158	19	च्छिन	च्छित्रनि
175	2	यागोदस	योगादस
176	13	योगिनो	योगिनोः

पुटे	पङ्की	अशुद्धम्	गुदम्
202	14	भेदेव	भेदव
202	14	कर्तृ	कर्तु
210	5	कारन्त	कारान्त
212	8	आत्मानो	अत्मनो
213	11	शानं	ज्ञानं
224	6	सुखन्थी	सुखार्थी
227	20	चक्षुष	चाश्चष
234	15	दर्शनेन वि	दर्शनेन न वि
257	2 ·	मुके	मुक्तौ
259	15	धीनया	घीनतया
262	24	परोक्ष	परोक्ष्य
264	20	विषयिये	विषयिण्ये
276	12	सवस्य	सर्वस्य
278	4	तद्रिकं	तद्तिरिक्तं
280	23	भेदाऽप्र	भेदोऽप्र
283	13	पराविष	परविष
285	8	राजा	गजा
287	11	जाग्रस्वम	जाप्रत्स्वप्त
326	16	वतत्रापि	वत्तत्रापि
342	4	रिति	रिति ।
"	19	दशनात्	दर्शनात्
344	10	वियत्वे	विषयत्वे
357	16	अन्तो	अन्ततो
371	6	निषध	निषेध
384	14	हेतु	हेतुः
402	8	सिगिवर्द्धेव	सिद्धिर्विव
,,	17	एतन	एतेन
404	7	शरीरं विना विनष्टु	शरीरं विनष्टु
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	19.	परिणान्तर	परिणामान्तर

पुटे	पङ्की	भशुद्धम्	गुद्धम्
412	18	प्रयोग नि यमात्	प्रयोग नियमः
426	7	चैवमत्रो	चै वमत्रे
426	10	मुखतय	मुखतया
429	4	प्राती तिः	प्रतीतिः
429	3	यरजतो	यमुखो
447	19	धर्मयोग्य	धर्मयोरयोग्य
472	20	तर्कार्यः	तक्षिः
483	10	न्यायन	न्यायेन
488	14	सत्तावधा	सत्तानवधा
499	2	जावस्य	जीवस्यापि
505	19	त्वादाित	त्वादिति
531	8	चेष्टाप्रयत्न	चेष्टा प्रयत्न
567	12	प्रतियाागेतारूप	व्रतियोगिता रूप
578	13	तद्गणत्व	तद्भुणत्व
59 2	8	प्रमाणमास्त 	त्रमाणमस्त <u>ि</u>
622	21	द्वदान्तानां	द्वेदान्ता नां
639	21	प्रमाणाघीना	प्रमाणाद्धीना
643	11	कथमुपपत्तिगम्येति	कथमनुपपत्तिगम्यतेति
643	11	वस्तुतदभाव	अस्तुतस्तदिभाव
651	23	भिदानं	मि घानं
66 3	5	प्रतिपाद यन्ति	प्रतिपादयति
672	19	दामोती	दामोति
685	1	तदर्थात्सामेद	तदर्थात्मा भेद

श्रीनृतिंहाश्रमिणा विरचितो

वेदान्ततत्त्वविवेकः

अभिहोत्रयजुक्कताटेप्पणीभूषितया स्वोपज्ञदीपनारूयव्यारूयया समळङ्कृतः

॥ श्रीः ॥

विश्वस्य योनिं विश्वेशं विज्ञानानन्दविग्रहम्। नरकेसरिणं वन्दे प्रत्यश्चं पुरुषोत्तमम्॥१॥

॥ श्रीः ॥

तत्त्वाविवेकदीपनम्

यदालिक्क-च प्रमाणानि बोधयन्त्यात्मनः स्फुटम्। प्रमेयं प्रचुरानन्दं तं वन्दे नृहरिं गुरुम्॥

प्रेक्षाव रिश्व स्यर्थमिभेषयादि दर्शयन्नेव निर्विन्नपरिसमाप्तिका-मनया कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षाये मन्थतो निबन्नाति—विश्वस्येति । प्रत्यश्चं पुरुषोत्तमं वन्दे इत्यनेन जीव ब्रह्माभेदस्तत्त्वमसीति वाक्यार्थः प्रकरणप्रतिपाची दर्शितः । प्रतीपं जडानृताहङ्कारादिभ्यः प्रातिकूल्येन सत्यज्ञानानन्दस्वरूपतया अञ्चति प्रकाशत इति निष्कृष्टाहङ्कारचैतन्यं

दीपनम्

प्रत्यक् । अनेन शोधितस्त्वंपदार्थ उक्तः । पुरुषोत्तमम् परमात्मानं नीलगिरीशं "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे "त्यादिस्मृतेः । अनेन शोधितस्तत्पदार्थ उक्तः । अनयोः सामानाधिकरण्याचाभेदः ।

॥ श्रीः॥

पूरणी

वन्देऽहं वन्दनीयानां वन्द्यां वाचामधीश्वरीम् । कामिताशेषकल्याणकलनाकल्पवाछिकाम् ॥ १ ॥ यद्वीक्षा जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् । यदात्मकिमदं वन्दे श्रीरामं तं पतञ्जलिम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन्द्रापरनामानं दक्षिणामूर्तिदैवतम् । वासुदेवादिसाच्छिष्यं नमामि परमं गुरुम् ॥ ३ ॥ मक्तमीतिकरं रूपं त्यक्ता रूपान्तरं श्रितम् । वासुदेवाभिधं श्रीमत्पतञ्जलिमहं भजे ॥ ४ ॥ श्रीज्ञानेन्द्रकृपापात्रं कृत्स्नतन्त्रविवेचकम् । श्रीमद्रण्डनृसिंहास्यं सूर्रि संकल्ये गुरुम् ॥ ५ ॥ नत्वा गुरून् नयस्मर्तृन् द्वादशाहेज्वस्नुना । विविच्यतेऽसिहोत्रेण टीका तत्त्वविवेचनी ॥ ६ ॥

नृहरिमिति विश्रहिवशेषोपहितस्वेष्टदेवतावाचकपदेन जगत्कारणं ब्रह्म उक्षयति । गुरुं नृहरित्वेनोपा¹स्त इत्यर्थः । गुरौ देवतात्वभावनायाः फलवत्त्वेन श्रवणात् । यद्वा नृशब्देन पुरुषवाचिना सर्वभूतान्युच्यन्ते । तानि हरतीति नृहरिशब्देन ब्रह्माभिषीयते ।

¹ स्यमित्यर्थ:-झ.

पूरणी

"द्वाविमौ पुरुषे लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कुटस्थोऽक्षर उच्यते"॥

इति स्मृतेः । गुरुशब्देनापि शास्त्रयोनितया तदेवाभिषीयते । वस्तु-तस्त नृहरिशब्देन लक्षणया बिम्बत्वाश्रयस्वरूपचैतन्यं निर्दिशति । गुरुमित्यपि स्वगुरुवाचकेन रुक्षणया प्रत्यगात्मस्वरूपम् । तेन चाद्वितीयं ब्रह्म रुक्ष्यते । नच तस्य वन्दनान्वयानुपपत्तिः, विम्ब-ब्रह्मण एव नमस्कार्यत्वात् , अत एव ' विम्वत्वाक्रान्तं ब्रह्म नमस्कार्ये '-मित्याचार्यैरुक्तमिति वाच्यम् ; अत्र वन्दतेरनुसन्धानार्थत्वात् । तेन परमतत्त्वानुस्मरणात्मकं मङ्गलमत्र निबद्धम् । तस्य स्वरूपलक्षण-माह — प्रचुरानन्दमिति । अखण्डानन्दमित्यर्थः । 'प्राचुर्यस्य किंचिद् :खसंभेदरूपस्य ब्रह्मण्यसंभवा ' दित्यानन्दमयाधिकरणे दार्श-तत्वात् । तटस्थरुक्षणमाह-प्रमाणानीति । चक्षुरादिप्रमाणानि यद्भक्ष आलिक्ष्य संबद्ध्य यदुपादानतयेति यावत्, स्वप्र-मेयं घटादिकं स्फुटं प्रकाशयन्ति । शास्त्रयोनित्वाधिकरणन्याये-नोपादेयचक्षुरादिप्रमाणगतार्थप्रकाशनशक्तरुपादानब्रह्मगतत्वात्तेन कृत्सन-प्रमयप्रकाशनशक्तिपत्त्वं रुक्षणमुक्तम् । यद्यपीदं " जन्माद्यस्य यत " इति न सूत्रितं तथापि तस्य संभाविततरस्थलक्षणमात्रोपलक्षण-तयेदं रुक्षणमुपन्यस्तम् । केचिचु प्रमाणोपादानत्वादिमुखेन जगदुपा-दानत्वं सौत्ररुक्षणमेवानेनोपन्यस्तमित्याहुः। यद्वा प्रमाणानि चक्षु-रादिजन्य प्रमावृत्तयः यदालिङ्ग्य यत्संबन्धितयार्थं प्रकाशयन्ति, वृत्तीद्धो बोघो बोघेद्धा वा वृत्तिः प्रमेत्यभ्युपगमात् । ततश्च क्रत्स्नप्रमापदाभि-वेयत्वं रुक्षणम् । प्रत्येकवृत्तिप्रमायाः कृत्स्नतत्पदानभिवयत्वान्नाति-प्रसङ्गः । प्रमापद्रलक्ष्यत्वं वा लक्षणम् ; सत्यादिपद्वत्प्रमापदेऽपि

पूरणी

तस्रक्षणात् । यद्वा प्रमावृत्तयो यद्विषयीकृत्य स्वप्रमेयं घटादिकं तद-वच्छेदकतया प्रकाशयन्तीति सकल¹प्रमाणवेद्यत्वं लक्षणम् । न च नीरूपब्रह्मणश्चाक्षपत्रात्तिविषयत्वासंभवः ; रूपवद्विषयाविच्छन्नतया तदुप-पत्तेः। अन्यथा घटादिवृत्तेः समानविषयत्वाभावेन तद्ज्ञाननिवर्त-कत्वानुपपत्तेः । नीरूपस्यापि चैतन्यस्य चाक्षुषत्वं ² वक्ष्यति । वस्तु-तस्तु आत्मनः प्रमाणानि वेदान्तवाक्यानि यत्र ब्रह्माणि तात्पर्यं 3 निघाय स्पष्टं दृश्यं प्रमेयं सृष्ट्यादिरूपमभिद्धति कृत्स्नवेदान्ततात्पर्यविषयत्वं लक्षणम् । यदिति वस्तुसामान्यापेक्षया क्लीबनिर्देशः । तत्पदे तु नृहारे-पद्विशेषसामानाधिकरण्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । विधेयपाधान्या⁴त्पुंलिङ्ग-निर्देश इति केचित्। प्रकरणप्रतिपाद्य इति। अत्रापि शुद्धचैतन्य-स्यानमस्कार्यत्वाद्वन्दतेरनुसन्धानार्थत्वं मन्तव्यम् । न च शुद्धस्य जगदभिन्नानिमित्तोपादानत्वाभावात्तरस्थलक्षणान्त्रयानुपपत्तिः ; पुरुषोत्तम-शब्दवाच्यबिम्बत्वोपहितब्रह्मण्येव तदन्वयात् । नचैवं पुरुषोत्तमपदे वृत्तिद्वयापत्तिः ; सत्यादि ⁵पदवदिष्टत्वात् । यद्वा परिणममानाविद्याधि-ष्ठानतया शुद्धेचेतन्यमेव जगदुपादानं जगत्ता⁶दात्म्यात्तत्तर्वज्ञं जगत्कर्तृ च । न च जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यस्यैव जगदुपादनत्वे मयि सुखादिरितिवत् मिय घटादिरित्यनुभवपसङ्गः, 7 विभिन्नदेशत्वानुभवानु पपत्तिश्चोति वाच्यम् ; सर्वतः प्रसृतचैतन्यस्यैकदेशेऽध्यस्तान्तः करणोप-हितसाक्षिणस्तद्वहिः प्रदेशाध्यस्तघटादिना संबन्धाभावेन तथानुभव-विरहोपपत्तेः । अत एव विभिन्नदेशत्वानुभवोऽपीति । 8 तेनाद्धितीयब्रह्मण

 $^{^1}$ प्रमावेद्य-**द्धा.** 2 वक्ष्यते— $\mathbf{z}$. 3 विधाय— $\mathbf{z}$. 4 न्यात्तिविदेश— $\mathbf{z}$. 5 श्रांक्य— $\mathbf{z}$. 6 दातम्यात्सर्वशं— $\mathbf{z}$. 7 विच्छिन्न— $\mathbf{z}$. 8 मतेऽद्वि— $\mathbf{z}$.

साक्षात्कृतब्रह्मभासा ¹ प्रहसन्मुखपङ्कजम् । महीयांसमहं वन्दे गरीयांसं जगत्पतिम् ॥ २ ॥

दीपनम्

नरकेसिरिणमिति स्वेष्टदेवतावाचकपदेन रुक्षणया तिन्नार्देशित । अथ वा जीवपरयोरमेदे प्रमाणिसद्धे विरोधवुद्ध्या नासंभावनादिशक्का कार्या नरिसंहयोरिवेत्याह—नरकेसिरिणमिति । तस्य तटस्थ- रुक्षणमाहाऽऽचिविशेषणद्वयेन । योनिमुपादानम् । विश्वेशं विश्वकर्ता-रम् । विज्ञानेत्यादिना स्वरूपरुक्षणम् । अनेनानन्दावाप्तिरूपं प्रयोजनमुक्तम् । अर्थाचानर्थनिवृत्तिः । तत्कामोऽिषकारी । संवन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । ब्रह्मभासा आनन्दात्मक्रब्रह्मभकाशेन । महीयांसं महान्तम् । गरीयांसं गुरुम् । जगत्पति

पूरणी

एवेदं लक्षणम् । वस्तुतस्तु विम्बत्वोपहितरूपेण जगदभिन्ननिमित्तो-पादानत्वं तदर्थः । तचाद्वितीयब्रह्मान्वय्येवेति तत्त्वम् ॥

स्वेष्टदेवतेति । स्वेष्टदेवतास्मरणात्मकमि मङ्गलं सूचिवतु-मिति भावः । नरसिंहयोरिवेति । तथा च नरसिंहवद्विरुद्धधर्मा-क्रान्तिमिति तद्र्थः । यदि च तत्र मुखाद्यवच्छेदकभेदेन काल्पनिक-तद्धिमेदेन वा तदुभयसत्त्वाविरोधः तत्प्रकृतेऽपि समानामिति भावः । साक्षात्कृतेति मूलम् । नन्वत्राप्रतिबद्धापरोक्षज्ञानवत्त्वं विवाक्षितं प्रतिबद्धापरोक्षज्ञानवत्त्वं वा । नाद्यः ; असंभवात् ! अन्यथा इदानीं

¹ विलसन्मुख-क. ² संभवशङ्का-च. ³ णमुक्तम्-स्त.

गुरुणा करुणा¹पूर्वमुपादिष्टाद्वयात्मनः । कुर्वे तत्त्वाविवेकं तं वीक्षतां नरकेसरी ॥ ३॥

इह खलु कश्चित्कुतश्चिद्धाग्योदयात्रिन्येळीकं नित्यादिभि-राराधिताराध्यपादभगवदनुग्रहवशादातिविमलमानसः स्वयमेवेत्थं जगत्तत्त्वमालोचयति । ननु कर्मणां स्वतन्त्रफलसाधनानां कथं मनोवैमल्यहेतुत्वम् , तथा च संस्कारकर्मतापात्तिरिति चेत्, न

दीपन स्

जगन्नाथाश्रमम् । "अथातो ब्रह्माजिज्ञासे"ति सुत्रस्थाथशब्दोपात्त-साधनचतुष्टयसम्पन्नाधिकारिणो गुरूपदिष्टवाक्यार्थे मननात्मकिमदं प्रकरणं कर्तुं विशिष्टाधिकारिसिध्यर्थं सोपायां चित्तशुद्धिमाह— इहेति । कुताश्चिदित्यादिना निष्कामनया कर्मानुष्टानमपि पृथग्जनदुष्पा²पेश्चर-प्रसादायत्तमिति कैमुतिकन्यायेन तदितदुर्लभत्वं दर्शयति ॥

इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या नित्यादिभिरीश्वरप्रसादद्वारा चित्तशुद्धि-भेवतीत्युक्तमाक्षिपति — निन्वति । अन्यहेतोरन्यत्राहेतुत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह — तथा चेति । गुणकर्मतापत्तिश्चेत्यर्थः । कर्मणां शुद्धि-हेतुत्वे किमर्थविरोधः प्रमाणाभावो वा । आद्य आह — नेति । अर्थः

पूरणी

सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् , न द्वितीयः ; तस्य सर्वसाधारणत्वात् , तादृशानु-भवस्य मुखाविकासहेतुत्वायोगाचिति चेन्न ; प्रतिबद्धापरोक्षज्ञानविषयी-भूतानन्दात्मकब्रह्मध्यानहेतुकमुखविकासस्य विविक्षतत्वात् । उपदिष्टिति मूळम् । श्रुतात्मिन मननात्मकामिदं प्रकरणं कियत इत्यर्थः । जैमि-न्यभिमतकर्मप्राधान्यानिरासार्थमाह मूळे—भगवदनुग्रहवञ्चादिति । तावदर्थविरोधः; नित्यादीनां पापनिवर्तकस्वभावत्वात्, ब्रह्म-ज्ञानोपकारकत्वेऽपि गुणकर्मतानङ्गीकारेण "कर्मणा पितृलोक" इति श्रुत्यवगतस्वतन्त्रफलसाधनत्वाविरोधाच। नापि प्रमाणा-मावः; "धर्मेण पापमपनुदत्ति"।

" योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्तात्मशुद्धये"

दीपनम्

फलम् । किं शुद्धिहेतुत्वे स्वातन्त्रघेण ¹ फलसाघनत्वमनुपपन्नम् ; अन्यहेतोरन्यत्र फलहेतुत्वायोगात् , उत गुणकर्मतापत्तेः संस्कारकर्मणः फलान्तराभावाद्वा । आद्य आह—नित्यादीनामिति । वक्ष्यमाण-प्रमाणेन पापनिवृत्तिस्वभावोऽवगम्यते । तिन्ववृत्तिश्च स्वर्गाद्यनुकूलेति न फलाविरोध इति भावः । कर्मणां ब्रह्मज्ञान²कारकमनोनिष्ठवैमल्यहेतुत्वे कारकसमवेतातिशयजनकत्या प्रोक्षणादिवद्भुणकर्मतापत्तिरिति द्वितीयं दूषयति—ब्रह्मिति । शुद्धिद्वारेति शेषः । गुणेति । यज्ञादीनामन्तः-करणे श्रुत्यादिविनियोजकप्रमाणाभावेन कर्मणां ब्रह्मज्ञानानुकूलसंस्कार-जनकत्वेऽति न गुणकर्मत्वम् , यन पृथक्फलं न स्यात् , यथा आधानस्यामिद्वारा दर्शाद्युपकारकत्वेऽपि नाज्ञत्वम् , एविमहापीति भावः । द्वितीय आह—नापीति ।

पूरणी

स्वर्गादीत्यादिपदेन पितृलोकसङ्ग्हः । तेनातद्भुणसंविज्ञानबहुत्रीहिणा पितृलोकानुकूल्स्वमेवोक्तमिति नित्यकर्मणां स्वर्गजनकत्वाभावेऽपि न विरोधः । यद्वा स्वर्गः पितृलोकः । आदिण्देन त्रक्षज्ञानं ग्टब्यते । यथा आधानस्येति । न च तद्वस्वतन्त्रफलसाधनस्वमपि न स्यादिति

¹ फलहेतुत्वम-ख. ² नोपकारक-ख.

इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः सत्वात् । अथवा "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने" ति वाक्येन "खादिरं वीर्यकामस्ये" ति नित्यमिव खादिरत्वं

दीपनम्

एवं तावचावज्जीवादिविधिप्रयुक्तवानुष्ठितामिहोत्रादेः पापनिवृत्ति-श्चित्तसंस्कारो जायते, स च देवदेहभोग्ये पितृलोकादौ श्रवणादौ सति ज्ञाने चोपकरोतीति संस्कारकर्मत्वमुक्तं यज्ञादीनाम् । इदानीं 'तमेत'मिति ैवाक्यसामध्यात् ब्रह्मज्ञानोद्देशेन तदिच्छोद्देशेन वा यज्ञादिकमनुष्ठेयम्, स्वर्गकामादिवाक्यादिव स्वर्गोद्देशेन । 2 तत्र स्वर्ग इवोद्देश्यतया ज्ञानादिकमिप ब्रह्मार्पणबुद्धचानुष्ठितकर्मणोऽवस्यंभावीति पक्षभेदमभिष्रत्याह -अथवेति । वेदानुवचनं ब्रह्मचर्याङ्गकाध्ययनम् ! क्रुच्छ्चान्द्रायणादिव्यावृत्त्यर्थमनाशकेनेति तपोविशेषणम् । हितमितमे-ध्याशनरूपेणेत्यर्थः । नन्विषकारान्तरसंबद्धामिहोत्रादेः कथं ज्ञानािध-कारसंवन्यः, विनियुक्तविनियोगविरोघादित्यत आह— खादिरमिति । "अमिहोत्रं जुहोती" त्याद्युत्पत्तिमात्रसिद्धामिहोत्रादेः स्वर्गाद्यर्थत्ववत् ज्ञानाद्यर्थत्वेऽप्यविरोघः । यथा हि पशुपकरणे पठितात् "सादिरो यूपो भवती "ति वाक्यात् ऋत्वर्थमिप खादिरत्वं " खादिरं वीर्य-कामस्ये "ति वचनेन वीर्यशेषत्वेन विनियुज्यते, एवमामिहोत्रादेर्वचन-बलादुभयार्थत्वमाविरुद्धमि³त्यर्थः । नित्यमावर्यकम् । दृष्टान्तेवेषम्य-

पूरणी

वाच्यम् ; तत्र स्वतन्त्रफलाश्चतेः । अत्र तु "कर्मणा पितृलोक" इति फलश्चते।रिति भावः । नन्वेवं नित्यकर्मणामपि स्वतन्त्रफलसाधनत्वे काम्यत्वापत्तौ नित्यकाम्यविवेकोच्छेदः स्यादिति चेन्न, फलकामनानि-

¹ विविदेषावाक्य-ख. ² तत्र च-ख. ³ ति भावः-क.

वीर्यायाग्निहोत्रादयो ज्ञानाय विधीयन्ते । न च व्यवहिताग्नि-होत्रादयः प्रकरणान्तरन्यायेन यज्ञश्रुत्या पराम्रष्टुं न शक्यन्त इति वाच्यम्; आरव्यातासामानाधिकरणस्य स्वातन्त्रचेण सुबन्तस्य व्यहितपरामर्शित्वसंभवात् । अन्यथा "एष वा व

दीपनस्

माशङ्क्याह-- न चेति । प्रकरणान्तरेति । तत्र हि वाक्यद्वयमे-कस्मिन्प्रकरणे श्रूयते नैवमत्र । तथा च " प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व "-मित्यत्र यथा कुण्डपायिनामयने "मासमाग्निहोत्रं जुहोती ' त्यनेन प्रसिद्धाभिहोत्रमुद्दिश्य न मासगुणो विधीयते, व्यवहितत्वेन तत्प्रत्य-भिज्ञानासंभवात् , किं तु मासगुणविशिष्टं तत्सदृशं कर्मान्तरामिति ¹व्यवस्थापितम्, तद्वदत्रापीत्यर्थः । यज्ञाति । यज्ञादिश्रुत्या । तत्र हि न तावज्जहोतिना तस्य परामर्शः, साध्यावस्थकर्मबोधकतया व्यक्तिवचन-त्वेन सिन्निहितार्थत्वेन च तस्य सिद्धव्यवीहतपरामिर्शित्वायोगात् । अनुपादेयगुणसमाभिन्याहारादाहवनीये जुहोतीतिवत्कथंचिद्व्यवहितपरा-मर्शित्वकरूपनायोगाच । नाप्यग्निहोत्रनाम्ना, तस्य घातुसमानाधिकरणस्य तदर्थावच्छेदकरवेन पार्थगर्थ्यायोगात्, होममुद्दिश्यैकस्मिन्वाक्ये उपसदानन्तर्याद्यनेकगुणविधानासंभवात् , पूर्वकर्मासन्निधानाच कर्मा-न्तरमिति स्थितम् । न चेदं बाधकमत्रास्तीत्याह-आर्व्यातेति । सिद्धसाध्या²र्थतयैकार्थ्याभावादनयो³रसामानािषकरण्यमित्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिनिमित्ताभावाच यज्ञादिशब्दस्य विविदिषानामत्वासंभवात्स्वा तन्त्र्यमुक्तम् । सुवन्तस्य सिद्धावस्थार्थनोधकसुवन्तस्य । एषः

पूरणी

मित्तकानुष्ठानविषयत्वाविषयत्वाभ्यां तद्विवेकोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । सुबन्तस्य व्यवहितपरामर्शिते हेतुं सूचयति—सिद्धावस्थेति ।

¹ स्थापितम् - ख. 2 र्थकतये - ख. 3 योर्न सामा - च.

आख्यातपदस्य जुहोत्यादेः साध्यावस्थबोधकतया व्यवहितपरामर्शित्वा-भावेऽपि सुबन्तस्य सिद्धावस्थबोधकतया तत्स्यादित्यर्थः। यद्वा ननु "पञ्चदशान्याज्यानी" त्यादौ सुबन्तेनाज्यपदेन न व्यवहित मृतादिपरा-मर्शः, किं त्वव्यवहितस्तोत्रस्येति न सुबन्तत्वं तत्परामर्शित्वे हेतुरित्या-शङ्कयाह — सिद्धावस्थेति ! आज्यपदस्य रुक्षणया साध्यावस्थबोध-कत्वात्रोक्तदोष इति भावः। ननु मा भृत्पकरणान्तरन्यायात्कर्मभेदः, "आग्नेयमष्टाकपान् निर्वपेद्धकाम" इतिवत् "फलं चाकर्मसान्निधा"विति न्यायेन कर्मभेदः स्यात्, तथा च "यज्ञो यज्ञाना"मिति व्यवहित-परामर्शो युक्तः, प्रकृतपरत्वेऽनन्वयात्, प्रकृते तु न तथानन्वय हित-परामर्शो युक्तः, प्रकृतपरत्वेऽनन्वयात्, प्रकृते द्वव्यवेदताश्रुतिः, येन कर्मान्तरता स्यात्। स्वपामावेन कर्मान्तरत्वानिर्वाहाच । न चाव्य-कर्त्वेन सौमिकधर्मरामात्रिर्वाहः, गुणान्तराश्रुतेः सोमयागभेदानिर्वाहात्। यज्ञश्रुतेः क्रतुमात्रपरतया प्रकृतकतुप्रत्यभिज्ञानाचेति दिक् ।

ननु झटिति प्रकरणावगतस्वर्गाद्यधिकारान्तरान्वये तदवरोधान्न ज्ञानकामाधिकारान्तरिनवेशः स्यादिति चेन्नः गुणस्य गुणान्तरावरोध-कत्वं युक्तम् , पक्षप्राप्तस्य नियमनात् , अधिकारान्तरसंबन्धस्य त्वत्य-न्ताप्राप्तत्वात् नाधिकारान्तरावरोधकत्वम् । अन्यथा कामपदसंबन्धेन झटित्यवगतस्वर्गीधिकारान्वये तदवरोधेन जीवनाद्यधिकारान्वयोऽपि ³ न स्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति स्मर्तव्यम् ।

¹ घृतादेः प-ट. ² इति तन्न-झ. ³ यो न-ट.

प्रथमो यज्ञो यज्ञाना" मित्यत्रापि तन्न स्यात्। अत्र च— एकवाक्यगतत्वेन वेदानुवचनादिकम्। समुचितं तथापीह फलैक्यान्नेक कर्मकृत्।।

दीपनम्

प्रकृतोऽग्निष्टोमः यज्ञानां अभिष्टोमातिरिक्तयज्ञानाम्। नच "फलं चाकर्मसिक्तघावि" ति न्यायेन कर्मान्तरत्वम् , प्रकृतिविक्वतित्वासंभवेनोपदेशादिना रूपालामात् , उत्पत्त्यादेश्च कल्पनीयतया गौरवात् । अहिंविनीयादिवदगत्या व्यवहितपरामर्शाऽ श्रयणमिति भावः । ननु वेदानुवचनादीनां ज्ञानादौ समुच्चयो विकल्पो वा । नाद्यः ; अग्नेयादिन वदैककर्म्यप्रसङ्गात् । नान्त्यः ; नित्यवच्छ्वणिवरोधनाष्टदोषदुष्टविकल्पानुपपत्ते भिरत्यत्राह—एकेति । श्लोकं अपेक्षितार्थपूरणार्थं अत्र चेति । आरुण्यादिवद्वेदानुवचनादिकं समुच्चितम् , न चैककर्मतापत्तिः , न चैकफल्वरूपं तदिष्टमिति वाच्यम् , तथा सत्याग्नेयादिवदैकप्रयोगतारूप-स्यापि तस्य प्रसङ्गादिति वाच्यमित्याह—तथापीति । "पौर्णमास्यां

पूरणी

अष्टदोषेति । ज्ञानार्थं वेदानुवचनप्रयोगे यज्ञादेः श्रुतानुष्ठानत्यागः, अश्रुताननुष्ठानस्विकारः, यज्ञप्रयोगे त्यक्तानुष्ठानस्वीकारः, स्वीकृताननुष्ठानत्याग इत्येकत्र चत्वारो दोषाः । एवमपरत्र वेदानुवचनपक्षेऽ-पीत्यष्टदोषदुष्टता विकल्पस्येत्यर्थः । फलैक्यादिति मूले । एकफले समुचितसाधन हत्वाद्धेतोरेकप्रयोगत्वलक्षणेककर्मतापात्तिनान्ति ।

 $^{^1}$ मिलादाविप-क. छ. 2 को तत्-क. छ. 3 श्रयणात् साध्यावस्थार्थ-विरोध्यर्थोपस्थापककरणविभक्तयविरुद्धत्वाच । तत्र चातथावादिति भावः—स्त. 4 रिति तत्रा—स्त. 5 प्रसङ्गः स्थात्—च. 6 त्वादेकप्र— हा.

दर्शादिवत्फलैक्येऽपि प्रयोगस्य भिदाश्चतेः । भिन्नकालप्रयोगस्थमेवात्राप्युपतिष्ठते ॥

अपरे तु विविदिषा कर्मसाध्येत्याहुः । तदुक्तम्—
"यज्ञेनत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मबृन्दं गृहीत्वा
स्वोत्पत्त्याम्नानसिद्धं पुरुषविविदिषामात्रसाध्ये व्यनाक्ते ॥"
इति ।

तस्या अप्याख्यातान्तपदाभिध्येयतया साध्यत्वावगमात् 2 ।

दीपनम्

पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यया यजेते"ति प्रयोगमेद³श्रुति-स्तत्र, न चात्र मेदश्रुतिः , तत्राह—भिन्नेति ॥

आवश्यकत्वाद्विधिप्रत्यासन्नत्वाच विविदिषेव कर्मसाध्येति मतान्तरमाह—-अपरे त्विति । विविदिषायामेव विधिपर्यवसानार्थं तस्याः स्वर्गकामादेविशेषमाह—-तस्या इति । अथ वा इच्छासाध्यतया प्रधानेनैव ज्ञानेन अप्रधानानां यज्ञादीनां संबन्धो वक्तव्यः, नेापसर्जने-च्छयेत्यत आह—-तस्या इति । यद्ययौपगवादिवत्सनर्थस्यान्यत्र न प्राधान्यं तथापीह तदभ्युपेयम् , विविदिषा हि वेत्तुमिच्छेति शब्देन प्राधान्येन प्रतीयन इति सा विविदिषन्तीति ⁵ प्रत्ययाभिषयमावनया समिन्याहृतयज्ञादिनिवृत्तकरणाकाङ्क्षया साध्यविशेषमाकङ्क्षमाणया

पूरणी

दर्शादौ तत्सत्वऽप्याविच्छिन्नप्रयोगाभावेन व्यभिचारादिर्श्वः भिन्नका-लेति मूलम् । "अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत,"।

 $^{^1}$ युनिक—क. छ. 2 दिति—क. छ. 3 श्रुतिवदत्रापि प्रयोगमेदश्रुतिरस्तु— च. 4 श्रुतिरिति—च. 5 न्तीस्यत्र—ख.

'' जातपुत्रः कृष्णकेशोऽझीनादघीते '' त्यादिश्रुत्यवगतभिन्नकारुप्रयोगा-वच्छिन्न वेदानुवचनादिकं ज्ञानाय विघीयत इत्यर्थः।

ननु कथमकवाक्यत्वम् , इंष्यमाणज्ञानोद्देशेन वेदानुवचनादी नां विधौ विधयभेदेन वाक्यभेदात् , न चैकविधिपदसंबिधत्वेनैक-वाक्यत्वम् ; विघेयान्वयभेदे वाक्यभेदस्य दुष्परि¹हारत्वात् , अन्यथा '' वसन्ताय कपिञ्जलानालमेत श्रीष्माय कलविङ्कानि "त्यादावप्येक-वाक्यतापत्तेः, यतु भावनाविधिपक्षे आख्यातेन तन्त्रेण भावनाचतुष्काः भिधानात्तस्य च विषेयत्वान्न वाक्यभेदः, विधेयभावनास्वरूपमेदेऽपि '' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ", " राजा राजसूयेन यजेते " त्यादौ तन्त्रेण यज्याख्यातो²पात्तानेकयागभावनानामेकवाक्यगततया विधानदर्शनेन वाक्यभेदालाभात्, ताश्च भावना वेदानुवचनादिगोचराः प्रकरणान्तरन्यायेनापूर्वाः प्रकृतपरामर्शेन पूर्वसिद्धा वा ज्ञानफलसं-बन्धाय विधीयन्ते, उभयथापि न वाक्यभेद इति, तच्चिन्त्यम् ; भाव-नाया विध्यनहित्वात्। किंच " षडहमुपयन्ती "त्यादौ यज्यश्रत्या शब्द-बलमतेन श्रुतभावनायाः कथंचिद्धिघेयत्व।भ्युपगमेऽपि नात्र श्रुतविध्यहे-वेदानुवचनादिपरित्यागेन भावनाविधिर्युक्तः। अन्यथा सर्वत्र तथात्वे कर्मविधिव्याकोपात्। अस्तु वात्र भावनाविधिः, तथापि वाक्यभेदो दुरुद्धरः । तथा हि न भावनामात्रं वाक्यार्थः, किं तु यज्ञदानादिविषया-वच्छित्रा भावना । यज्ञादीनां च न मिलित रूपेण भावनावच्छेदकत्वम्, निरपेक्षतृतीयान्तपदैः परस्परनैरपक्ष्येणैव ³ भावनान्वायित्वात्सापेक्षत्वे मानाभावात् । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र तु इतरेतरयोगद्वनद्वमहिम्ना नामद्वयावाच्छिन्नषड्यागानां परस्परसापेक्षतयैवावच्छेदकत्वेन भावना-

 $^{^{1}}$ हारात् = $\mathbf{z}$. 2 तोक्तानेक= $\mathbf{z}$. 3 भावनान्वयात्सा= $\mathbf{z}$.

न्वयः । "राजा राजसूयेन यजेते" त्यत्रापि तन्त्रेण यज्यपितानेकिष्टिः पशुसोमयागसमुदायस्यैकराजसूयनामपदसंबन्धान्मिलितरूपेण भावना-न्वय इति न विधेयान्वयभेदः। तद्वदिह सापेक्षत्वोपस्थापकाभावाद्वेदानु-वचनेन ज्ञानं भावयेद्यज्ञेन ज्ञानं भावयेदित्येवं विधेयान्वयभेदे वाक्यभेदं के। वारयेत् । नचात्रापि रुक्षणया सापेक्षतोपस्थितिः ; मुख्यार्थानुपपत्तेर-भावात् , नानापदरुक्षणाया जघन्यत्वाच । न चैकवाक्यतासंरक्षणाय तस्रक्षणा, वृत्तेः प्रयोजनानुरोधित्वाभावात् । अन्यथा ''वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत श्रीष्माय कलविङ्का '१ नित्यादावप्येकाविधिपदसंबन्धेन प्रतितैकवाक्यतासंरक्षणाय कपिञ्जरुकरुविङ्कद्रव्यकयागसमुच्चयरुक्षणा-पत्तेः । तत्र विधिपदे तन्नावृत्तिकरूपनाया वाक्यभेदसिद्भग्नत्रभावित्वात् । किं चैवं नानागुणविधौ वाक्यभेदः कापि न स्यात्, तन्त्रेणाख्यातो-पात्तनानागुणभावनानां विधेयत्वा¹दितीयं दिक् । प्रकरणान्तरन्यायेना-पूर्वभावनान्तरविधिरित्यपि न सम्यक् ' सिद्धावस्थबोधकसुवन्तयज्ञादि-पदेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् । यज्ञादेः प्रकृतत्वेऽपि भावनाया अपूर्वत्वमिति तु साहसम् । अवच्छेदक²विषयावैरुक्षण्ये भावनावैरुक्षण्यानपपत्तेरित्यरुं पल्लवितेन । तस्मात्कथमत्रैकवाक्यतेति ॥

अत्र प्रतिभाति—नात्र विषयान्वयैक्यादेकवाक्यत्वम् । किं त्वेकाख्यातेन तन्त्रेणावृत्त्या वा उपस्थितेष्टसाधनत्वस्य प्रत्येकं वेदानु-वचनादिनान्वयादेकविधिपदबोध्यान्वयित्वरूपं तदिहाभिमतम् । यद्य-प्येवंविधैकवाक्यत्वं न समुच्चयापादकम् ; " जार्तिरुयवाग्वा वा जुहुयाद्भवी-धुक्यवाग्वे " त्यादावेकविधिपदबोध्यान्वयपरत्वे सत्यिप समुच्चयाभावात् यत्थापि वेदानुवचनादेर्ज्ञाने समुच्चयो विकल्पो वेति विचारे उक्तैक-

¹ त्वादिति दिक्-झ. ² विधेयावै-झ.

वाक्यत्वमसित विकल्पापादके बलवित प्रमाणे समुच्चयानुप्राहकं भवित । विकल्पे फलीभूतज्ञानव्यक्तिभेदापत्त्या तिन्निरूपितेष्टसाधनत्वमेदेनैक-विधिपदस्यानेकार्थाभिधानकल्पनाप्रसङ्गात् । समुच्चये तदभावात् । जिल्लेखयवाग्वादौ निरपेंक्षतयावगतैकद्भव्येण दृष्टहोमनिर्द्येचिरूपकार्य-सम्भवरूपं विकल्पोपपादकं मानमस्ति । प्रकृते तु नैवम् । यज्ञा-देरदृष्टद्वारा ज्ञानार्थत्वात् । अदृष्टद्वारकफललिद्धौ च साधनेयत्तानिश्चयाःसभवात् । प्रत्युतादृष्टार्थदैक्षपाकृतवैकृतमन्त्रवत्प्रयाजानूयाजादिवच्च समुच्चयस्येव युक्तत्वात् । किं च सम्भावितानेकप्रतिबन्धकक्षयाय दुरितिनृत्वतिद्वारकयज्ञादेः समुच्चयो युक्तः । अपि च " ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्गनी भूत्वा प्रवजेदि "ति कम-सन्न्यासिवधानादिप वेदानुवचनादेः समुच्चयो गम्यते । स्वाश्रमाचार-निरतानां वैराग्यादिमतां तिद्विधानात् ॥

"अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्या च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्"॥

इति स्मृतेश्च । न चैवं ''यदि देतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवृजे '' दिति व्युत्कमसन्न्रयासिवधानिवरोधः, तत्र यज्ञादिसमुच्चयासंभवादिति वाच्यम्; उक्तन्यायेन समुच्चये सिद्धे तत्र जन्मान्तरीययज्ञादिना समुच्चयोपपत्तेः। न च व्युत्कमसन्न्रयासिवधानबलेन विकल्प एवाद्रिय-तामिति वाच्यम्; तथा सित कमसन्न्रयासिवधायकवचनस्य व सर्वथान्नव्यप्रसङ्गात्। व्युत्कमसन्न्रयासवचनस्य तृक्तरीत्योपपत्तेः। उपनीत-मात्रस्य भाग्योदयेन विरक्तस्य ''यदहरेव विरजेत्तदहरव प्रवृजे '' दिति

¹ विकल्पापादकं-झ. ² सर्वीर्था-ट.

वचनबळेन वेदानुवचनमन्तरापि सन्नचासे जन्मान्तरीयतदनुसरण¹स्या-वश्यवाच्यत्वाचेति संक्षेपः ।

वस्तुतस्तु तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेनिरपेक्षसाधनत्वावगमात् त्रीह्या-देरिव विकल्पो न समुच्चयः, अवगतनैरपेक्ष्यबाधापत्तेः । तथा च परस्परनैरपेक्ष्येण साघनतयान्वयो विकल्पबीजम्, न त्वेकैकसाघना-त्कार्यसंभवरूपम् , "दिघि मधु पयो घृतं घाना उदकं तण्डुलास्तत्सं-सृष्टं प्राजापत्य ''मिति श्रुताचित्रायागहविषामपि नैरपेक्ष्येण कार्यजनन-समर्थानां विकल्पापत्तेः। प्रबल्भगवदुपासनादितपसा निखिलदुरित-क्षयद्वारा ज्ञानात्पादसंभवाच । अत एव विवरणाचार्यैः वाचस्पत्य-न्यायसङ्ग्हे "विहितत्वाचाश्रमकर्मापी" त्यत्र वेदानुवचनादेविंकरूप उक्तः। वेदान्तकरूपतरावि " अन्तरा चापि तु तद्दष्टे " रित्युत्तराधिकरणे विधुराधिकारसिद्धये विकल्पो दर्शितः । तदेवं न्यायतः सिद्धे विकल्पे यथाधिकारं यथासंभवं च कचित्समुच्चयः कचिद्विकरुप इति व्यवस्था आश्रीयते, उभयत्र प्रमाणसद्भावात् । तथाहि ऋमसन्न्यासवचनमवि-रक्ताधिकारिविषये समुचयमवगमयति व्युक्तमसन्नचासवचनं च तद्धि-कल्पम् । न चात्रापि जन्मान्तरीयसमुच्चयकल्पनम् ; मानाभावात् । उक्तरीत्या विविदिषावाक्यस्य ² समुच्चयाबोधकत्वात् । अतो यथाधिकारं व्यवस्था । एवं यथासंभवमपि । अनन्तवेदोक्तेष्टिपशुसोमादिकर्मराशे-रनुष्ठातुमशक्यत्वात् यज्ञत्वादिसामान्यरूपेण यज्ञादीनां ज्ञानफलसंबन्ध-विधानात् सामस्त्यस्य विध्यननुप्रवेशात् " सर्वं पाप्मानं तरति तरित बह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत्रा इत्यश्वमेघादेः कृत्स्नदुरितनिवृत्तिसामध्यीव-गमात् भगवदुपासनारूपतपोमात्रेणापि तत्संभवात् '' तद्यथेषीकातूल-

 $^{^{1}}$ स्यावस्थकत्वा-द्ध. 2 समुच्चयबोधकत्वासम्भवात्-द्धाः

मग्नौ प्रोतं प्रदूथेतैवमेवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त " इति भगवदुपासकस्य ऋत्स्नदुरितानवृत्तिश्रुतेरिति सर्वे सुस्थम् ।

सनर्थस्येति । अन्यत्र छोके । अश्वेन जिगमिषतीत्यादाविष्यमाणगमने अश्वस्य करणत्वान्नेच्छायाः ¹कार्यान्वयत्वरुक्षणं प्राधान्यमित्यर्थः । तथापीति । इह वदे । छोकवाक्यानां विवक्षापरतन्त्रतया
तत्र तथात्वेऽपि वेदेऽपौरुषेये यथाशब्दार्थप्रतीति कार्यान्वयो युक्त
इत्यर्थः । तदुपपादयति—विविदिषेति । तथा च विविदिषाकामनयानुष्ठितकमीभिविविदिषोत्पत्तावनन्तरमिष्यमाणज्ञानसम्पत्तये श्रवणादौ
प्रवृत्तेस्तछाम इति भावः । न चेच्छाया इच्छाविषयत्वासंभवः ;
यागादिकृतेत्रीं ह्यादिकृत्यन्तरसाध्यत्ववदिच्छान्तरविषयत्वोपपत्तेः । यद्वा
ददविविदिषायाः काम्यतादार्ढ्यं च फरुजननौन्मुख्यम् , अतो ज्ञानोन्त्यादनगोचरा कामना पर्यवस्यतीति न काचिदनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अन्यत्र अर्थविषये। इह शब्दविषये। अर्थतः प्राधान्याभावेऽिप शब्दतो विशेष्यतया प्रतीतेः शाब्दं प्राधान्यमस्तीत्यर्थः। तथा
च शब्दत इच्छायाः कर्मसाध्यतयान्वयोऽपीष्यमाणज्ञान एव पर्यवस्यिति
गुरुनये शब्दवलमते फलापूर्वभावनाकरणत्विमव फलापूर्वयोः। नच
पूर्वाभेदः; शाब्दान्वयप्रकारभेदमादाय तदुपपत्तिति ध्येयम्। ननु
वेदानुवचनादेर्ज्ञानोहेशेन विधिपक्षे श्रवणेन साकं विकल्पः स्यात्,
निरपेक्षतया ब्रीहियववत्साधनत्वावगतेरिति चेन्न; ब्रीहियववन्निरपेक्ष2 कार्यकत्वाभावात्। ज्ञानं प्रमाणाधीनं, अतः प्रमाणकोटिनिक्षिप्तश्रवणेन विना न कर्मणां ज्ञानफलसाधनत्वं न वा कर्माभिश्चित्तशुद्धि
विना श्रवणं हेतुरिति न विकल्प इति सर्वमवदातम्॥

¹ कारकान्वयत्वरूपं-झ. ² कार्यत्वा-ट.

ननु मुक्तिसाधनस्य कथं विविदिषासंबन्धः, न कथंचित्। कथं तिहं कर्माणि विविदिषाहेतव इति, श्रुणु — कर्मणां ब्रह्मात्मैक्येऽविद्यानिवृत्तौ वाऽसमर्थत्वेन चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषायामिष्यमाणज्ञाने वा श्रुत्यादिभिहेतुत्वावगमात् । प्रमाणाभावादिष न कर्मणां मुक्तिहेतुत्वम्, विविदिषावाक्यस्योक्तविधया तत्राप्रमाणत्वात् । "विद्यां चाविद्यां च" इतिवाक्यस्यापि शुद्धिमात्रहेतुत्वपरत्वात् । "नान्यः पन्था" इत्यादिना
प्रतिषेधाच ।

दीपनम्

(इच्छैव) सिन्नधानादेः स्वर्गादिवद्भाव्यतया संबध्यत इति प्रधानम् । तथा च न राजवदर्थतः प्रधानेन ज्ञानेन यज्ञादीनामन्वयः, ार्के तु पुरुषेणेवानयनस्येच्छयेत्यर्थः ।

एकदेशिमतं शक्कते—निविति । नेति । ज्ञानस्य विविदिषाहेतुत्वामावादिति भावः । अभिप्रायमज्ञानानश्चोदयति—कथमिति । ब्रह्मेति । जीवब्रह्मभावस्य स्वामाविकतयाऽनादित्वादिवद्यायाश्च शुक्तिकादेज्ञीनैकनिरस्यत्वावगमात्तत्र तदसमर्थमित्यर्थः । यथा
अञ्वेन जिगमिषतीत्यत्राश्चस्य प्रामप्राप्त्युपायत्वम् , तथा विविदिषन्तीत्यत्र ज्ञानद्वारा मुक्तग्चुपायत्वं कर्मणां प्रतीयत इत्याशक्कग्राह—
विविदिषेति । लोकेऽपि ह्यश्चस्य गमनं प्रत्येवोपायत्वं शञ्दार्थः ।
प्रामप्राप्तिस्तु गमनस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धं फलं न शब्दार्थः । अन्यथातिप्रसङ्गात् । एवमुक्तविधया ज्ञानादिकमेव यज्ञादिफलमित्यर्थः ।
अविद्यापदेवदनीयकर्मणां "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वां" इति वाक्यशेषेण
चित्तशोधकत्वमेवावगम्यत इत्याह—गुद्धीति ।

ननु जगत्तस्वमालोचयतीत्युक्तम् । किं तत् , उच्यते — आ मनुष्यादा ब्रह्मलोकं पुष्पकार्यं, "कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति श्रुतेः । विद्या चात्रोपासना । सा च विहिततया कर्तृपरतन्त्रा क्रियव। कर्तृकार्यं च सर्वमनित्यमेव, घटादिवत् । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः श्लीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः श्लीयते" इति श्रुतेश्च ।

आत्मा च नित्यो मोक्षवादिभिः सर्वैरम्युपेयः । स च परमप्रेमास्पदत्वात् "एषोऽस्य परम आनन्द" इति श्रुतेश्चा-नन्दः ।

दीपनम्

वैराग्यार्थं हि विवेकोऽपेक्ष्यते, तच पापफछात्पुरुषस्य स्वतः सिद्धमिति पुण्यफछात्तत्सिद्ध्यर्थमाह—आ मनुष्यादिति । कर्मणेत्ये-तत् ''उमाभ्यामेव मनुष्यछोक '' इत्यस्याप्युपछक्षणम् । ननु मुक्ति-साधनं विद्या कथं देवछोकसाधनम् , तथात्वे वा कथं तस्य कर्मफछ-त्वम् , तत्राह—विद्या चेति । उपास्तौ बहुछं वेदेति पदश्रवणात्सापि विद्यत्युच्यत इत्यर्थः । विषयवैराग्यसिद्ध्यर्थमात्मनो नित्यपुरुषार्थता-माह—आत्मेति । नित्यपुरुषार्थमनाश्रित्य विषयत्यागानुपपत्तेरित्यर्थः । मोक्षेति । आत्मनो नित्यत्वामावे कस्य मोक्षः स्यात् । विज्ञानवादि-भिरपि सन्ताननित्यताया अभ्युपगमादात्मा नित्य इत्यर्थः ।

पूरणी

ननु वेतेर्ज्ञानार्थत्वात्कथं विद्यापदेनोपासनार्थस्यम इत्यत्राह— उपास्ताविति । उपासनावाक्येषूपासनार्थविषये "य एवं वेद " इति नन्वेवं स्वयमेव किश्वन्न्यायं श्रुत्यर्थं वा नानुसन्धते, अन्यथा एविमतरोऽिप न्यायः श्रुत्यर्थश्च किमिति नानुसन्धीयत । कि च "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इति चातुर्मास्यपाजिनः सुकृतं भवति" इति चातुर्मास्यपाजिनः सुकृतं भवति" इति चातुर्मास्यफळिविशेषस्याक्षय्यत्वश्रवणाच नैकान्ततः कर्मफळिस्यानित्यत्वमिति, मैवम् ; पापश्चताक्कणानसस्य तव नैतत्य-तिसन्धानामिति किं नीळिगिरिशिखरिशरिस विद्योतमानतेजः पुज्जस्य श्रीमगवतः श्रीनृसिंहस्य निस्मीमकरुणाकटाक्षे क्षितस्य पुरुषधौरेयस्यापि तक्ष संभवेत् । न वा येनैकं ज्ञायते तेन-तरदिष ज्ञातन्यमिति नियमः । एवं सित धूमािशनियम-विदा सर्वोऽिष नियमोऽवगत एवेति न तद्र्थं वैशेषिका दिरारम्येत । कर्मफळे चाक्षय्यत्वश्रुतिर्विध्यनपेक्षितत्वात्पु-

दीपनम्

इतरः ब्रह्माद्वैतविषयः । नैकान्तत इति । "तद्यथेह" इत्यादिश्रुतिः सामान्यविषया, तदितरविषयेत्यर्थः । कर्मफले अक्षय्यत्व-वचनं न विशेषश्रुतिः ; अर्थवादनया अतत्परत्वात् , नच सा स्वर्गार्थ-वादवाद्विध्यपेक्षितार्थतया तत्परेति वाच्यम् ; अक्षय्यत्वामावे विध्यन्य-यानुपपत्तेरभावादित्याह—कर्मफले चेति ।

" विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भुतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः॥ "

पूरणी

बहुशो दर्शनात् अनन्यशासिद्धप्रचुरप्रयोगस्य शक्तिकल्पकत्वादस्यो-पासनार्थत्वमपीति भावः । तद्धानादिति । तयोः मानान्तरविरोधाव-

[े] किश्रविपन्या क. च. 2 क्षतिक्षितस्य क. च. 3 बारभ्येत क. ख. छ. 4 विश्यवुपपत्ते ख.

णीहुत्या सर्वका मावाभिवचनवहुणार्थवाद एवेति न सा विशेष श्रुतिः । "एवमवामुत्र पुण्य" इत्यादि तु श्रवणविष्यपेक्षि-तार्थतया स्वर्गार्थवादवन्द्रतार्थवाद एवेति ततस्तित्सद्धचिति । यत्कृतकं तदिनित्यमिति "न्यायानुग्रहादपीयं श्रुतिबेलवती । ततः कर्मफलेम्यो विरज्यते ॥

ननु प्रथममेव वैराग्यसिद्धौ किं रंहतिपादारम्भेण। तस्य हि वैराग्यं फलं "तस्माज्जुगुप्सेत "इति तत्संवान्धश्रुतेरिति चेन्न हि तत्रानित्य त्वकृताविवेककृतं वैराग्यं जुगुप्सावाक्यार्थः, किं तु कर्मफलगत्यागतिविवेकफलम्। तचैतदाढर्यायेति न पुतरुक्ति-

दीपनस्

इत्यमियुक्तवचनादर्थवादिश्वप्रकारः । यथा "आदित्यो यूपः, यजमानः प्रस्तरः, अग्निर्हिमस्य भेषजम्," यथा वा स्वर्गार्थवादः "यन्न दुःस्वन संभिन्नम्"। एवं च "पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवामाति" इति वचनवदक्ष उप्यमितिवचनमपि न विवाक्षितार्थम् । परं तु तदन्यानर्थ- क्यात्, इदं तु वळवद्वचनावरोधात् । अत्रापि बह्वायाससाध्यज्ञानाद्या- नर्थक्यसाम्यादित्यर्थः । अवणेति । विवेकवैराग्यादिमद्धिकारिणः स्रवणविध्यपेक्षितस्य तदधीनत्वा दित्यर्थः । ततः विवेकवैराग्यादिमद्धिकारिणः स्रवणविध्यपेक्षितस्य तदधीनत्वा दित्यर्थः । ततः अनित्यत्वदोषदर्शनात् ॥

" रहित सम्परिष्वक्त '' इति स्त्रावयवेनोपलक्ष्यं तृतीयप्रथम-पादमाह — रहितीति । एतहाद्योयिति । आद्यस्त्रम्थाथज्ञव्दसूचि

 $^{^1}$ मप्राप्ति हुः. 2 न्यायादपीयं-शः. 3 त्विवित्रेककृत-शः. हुः. 4 कर्मफल-परलोकगत्यागितिविवेककृतम्-हः. 5 अक्षय्यवचनमिविविक्षतार्थम् ह्वः. 6 दिति-भागः-ह्वः. 7 प्वमेवेत्यादिश्रुतेः-ह्वः,

वैयर्थ्यं वा । श्रुतिरिष प्रथमं ¹ वैराग्यं दर्शयति "परीक्ष्य लोकान्कमिचितान्त्राह्मणो निर्वेदमायात् "इति । ततः श्ररीरेन्द्रिय-चेष्टाया मनोरथादिवृत्तेश्च निमित्ताभावाचित्तेन्द्रिययोर्ग्यापारो-परमरूपौ शमदमौ भवतः । ततिस्तितिक्षादि । ततोऽविश्विष्ठ-चित्तो निरस्तानर्थवातानित्रियानन्दगलिताखिलभेदमात्मानं वेदान्तवाक्येभ्योऽवगत्य स्रुस्रक्षुः "ब्रह्मविदामोति परम्" "तरीत श्लोकमात्मावित् " इत्यादिश्रुत्यवष्टम्मेन जिज्ञासते ॥

दीपनम्

तानित्यत्वदेषदर्शनजवैराग्यदादर्शय । दुःखबाहुल्यज्ञाने हि चित्तं सर्वात्मना ततो निवर्तत इति भावः । प्रथमं गुरूपसदनात् पूर्वम् । ततः वैराग्यात् । चित्तेति । वैराग्यहेतुको मनोविजयः शमः, विजितस्य तत्वप्रतिपत्तियोग्यता दम इत्यन्ये । ततः शमदमाभ्यां तितिश्चा द्वन्द्वसहनम् । आदिपदात् "श्रद्धावित्त " इत्यादिश्रुत्युक्तश्रद्धा । ततः शान्त इत्यादिवाक्यस्थसाधनसम्पत्तेः । अविक्षिप्तेति च्छेदः । मोक्षे आध्यात्मिकादितापत्रयं निरस्यति—निरस्तेति । न विद्यते अतिशयो यस्मान्मोक्षरूपानन्दादन्यस्यति स्वर्गादिवेषम्यमुक्तम् । गिछतः सजातीया-दिभेदो यस्मिन् । मुमुक्षः सिकति शेषः । मुमुक्षारूपेच्छाया धर्मिज्ञानस्य वान्यतोऽभावात्कथं सेत्यत आह—वेदान्तेति । श्रुत्यवष्टमभेनेत्यादि । श्रुतितो ज्ञानस्य मोक्षहेतुतां निश्चित्येत्यर्थः ॥

पूरणी

घारणयोरभावादित्यर्थः । मुमुक्षायाः शमदमादिसाध्यतालाभार्थमाह — सामिति शेष इति ॥

[ो] ममेव-ग. हुइ.

नतु किं जिज्ञासया, वेदान्तवाक्योदवावगतत्वात् । नच सावगितरापातरूपैव न निश्चय इनि वाच्यम् ; निस्सामान्य-विशेषब्रह्मबोध सामान्यविषयतालक्षणापातताया असंभवात् । वेदवाक्यात्संशयासंभवात्। अपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानासंभवाच । तस्मा त्रिश्चमं ज्ञानं वेदान्तादुत्पनं चेदपरोक्षानिर्णय प्वेति न चेन्न मुमुक्षा जिज्ञासा वा, धर्मिज्ञानाभावादिति चेत्, सत्यम्, यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः व्वव्दान्निष्पन्नस्तथापि

दीपनम्

ज्ञाने आपातत्वं किं सामान्यविषयत्वं उत संशयत्वं परोक्षत्वं वा । आद्य आह — निस्सामान्येति । द्वितीय आह—वेदेति । तृतीय आह—अपरोक्ष इति । "यत्साक्षादपरोक्षात्" इति श्रुतेर्ज्ञक्ष नित्यापरोक्षामित्यर्थः । विचारादिसहकार्यभावे ज्ञानमेव नोदेतीत्याह— न चेदिति । विचारात्प्रागपि सत्यादिवाक्यानां सामानाधिकरण्येनैका-र्थतात्पयज्ञानसंभवात्तदनुरोधेन लक्षणया निर्विशेषज्ञक्षज्ञानं संभवतीति नोक्तदोष इत्याह—यद्यपीति । अहं ब्रह्म न वेत्यादिद्विकोटिकसं-

प्रणी

अपरोक्ष इतीति । ''यत्साक्षादपरोक्षात् '' इति श्रुतौ अपरोक्षामित्यर्थे अपरोक्षादिति छान्दसः सुप आदादेशः विभक्ति-व्यत्ययो वा । वेदान्तवाक्यानां परोक्षज्ञानजनकत्वेन न कतदपरोक्ष- ब्रह्मविषयम् , किं तु तद्यातिरिक्तविषयमिति ब्रह्मव्यतिरिक्तार्थे सत्यादि-वोधकानां कतिषामप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । यद्वा वेदान्तवाक्यानां परोक्ष-

¹ वेदान्त-ख. ² प्रथमं वेदान्तादुत्पन्नं चेच्जानमपरोक्ष-ख. ग. छ.

³ एव-ग. छ. ⁴ शब्दादुरपत्रः--स्त. ⁵ तदपरोक्षत्रानविषयम-झ. ⁶ तथास्यादिति तेवामप्रा-ट.

सोऽनवधारण एव, अग्रे संशय दर्शनात् । नन्वेककोटिज्ञानमात्रं निश्चय एवेति न संशयः स्यादिति चेत्, न ताविश्वयत्वं जातिः; चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् । त्वन्मते ² धर्मिज्ञाने तद्भावप्रसङ्गाच । अत एव न संश्यान्यज्ञानत्वम् । नापि संशयत्वानिधकरणज्ञानत्वम् । धर्मिज्ञानस्य संशयाभिश्वत्वेन

दीपनम्

शयदर्शनादित्याह— अग्र इति । न संशय इति । अग्र इति शेषः । तदेवेति शेषः । संशयविरोधिज्ञानस्वरूपत्वं निश्चयत्वम् , तस्यैव जिज्ञासाविरोधित्वात्, अनेवंरूपेमककोटिकमि
श्वानमिश्चय इत्यभिनेत्य निश्चयत्वं विवेचयित—न ताविदिति । त्वन्मत इति । परमते व्याप्यवृत्तित्वं जातेः, एतस्य चाव्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः । अत एवेति । पूर्वहेतुत इत्यर्थः । न संशयेति । ज्ञानस्यकत्वादित्यर्थः । अत्यन्ता-मावस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तद्धितं लक्षणं धर्मिज्ञानेऽप्यविरुद्धामित्याशङ्क्याह-नापीति । संशयत्विति । तद्वित तद्भावस्यानुपपत्तर्भोक्तदोष्विनस्तार इत्यर्थः । एकिस्मिन्नवावयविन्यंशभेदेन संयोगतदभाववत् ज्ञाने संशयत्व-तदभाववविरुद्धावित्याशङ्कय वैषम्येणोत्तरमाह—धर्मात्यादिना ।

पूरणी

ज्ञानजननस्वमावत्वे चरममि तथा प्रसङ्गेनापरोक्षधीजनकत्वलक्षण-मपरोक्षप्रमाणत्वं त्वद्भ्युपगतं न स्यादित्यर्थः । नन्वप्रेतनसंशयस्य सकलानुभवसिद्धतया तदपलापो न युक्त इत्यपरितोषादाह—तदे-

 $^{^1}$ यादिदर्श-छ. 2 भ μ श्चानांशे-ग. 3 ज्ञानं न निश्चयः-ख. 4 निरासः-च. 5 बावपि न वि-ख.

25

तदभावात् । अत एव न संशयत्वाभाववत्त्वम् । धर्मिज्ञानांशे तदुभय¹मस्तीति चेत् न ; ज्ञानेंऽशाभावात् । नच धर्मिविषयता-वच्छेदेन तदस्तिता, ज्ञानस्वरूपविषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासंभवात् । अन्यथा संशयेऽप्येकको²ट्यंशे विरुद्धोभय-प्रकारत्वरुक्षणसंशयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः । नच स्वप्रकारी-

दीपनम्

ज्ञानस्य गुणतया निरंशत्वादित्यर्थः । यत्त्ववच्छेदकभेद सित निरंशेऽपि भावाभावाविरुद्धाविति धर्मिविषयत्वावच्छेदेन संशयत्वाद्यभावः स्थाणु-त्वादिविषयत्वावच्छेदेन संशयत्वादिरिति, तदनुद्य निराकरोति—नचिति । स्यादेवं यदि विषयत्वं ज्ञानस्वरूपतिरिक्तं स्थात्, न तु तव तत्सम्प्रति-पन्नम्, न वा तत्संभवतिति वक्ष्यते । ज्ञानस्वरूपं तु विषयता अभिन्ने ज्ञाने अभिन्नेवेति नैकत्र भावाभावाविति भावः । ज्ञानेऽप्यंशाभ्युपगमे दण्डमाह—अन्यथेति ।

संशयत्वे सिद्धे तद्भिन्नत्वं ज्ञाने ³ निश्चयत्वमायास्यति, तदेव न सिद्ध्यतित्याशयेन संशयत्वं दूषयति—न च स्वप्रकारीति । अथवा

पूरणी

वेति । अत एव न संशयत्वेति मूलम् ! न च पूर्वभिदः, पूर्वत्र संशयत्वाधिकरणश्वाभावघितस्योक्तत्वादिति भावः । नन्वेवं स्वाका-रेत्यादिना संशयत्वे निरुक्ते निश्चयत्वं सिद्धमित्यमे तत्समर्थनमयुक्तं स्यादित्यपरितोषादाह — अथ वेति । एकविशेष्यति । घटपटाविति समूहालम्बने स्वाकारघटत्विवरुद्धपटत्वमकारकज्ञानाभिन्ने पटत्वविरुद्धप्रकारकेऽतिप्रसङ्गवारणाय एकविशेष्यकत्विवेशषणमिष देयभिति भावः !

भवद्धमीविरुद्धप्रकारकज्ञानाभिन्नत्वं संशयत्वं, तच तत्राप्यस्तीति वाच्यम्, संशयाभिन्नधम्यंश्वान्तानस्यापि तत्सस्वात् । न च तद्धिरुद्धप्रकारकज्ञानत्वे सतीति विशेषणान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; लाघवेन स्वाकारविरुद्धाकारसम्बलज्ञानाविरो²- धित्वस्येव संशयशब्दार्थत्वात् ॥

दीपनम

न विरुद्धानेककोटिकज्ञानत्वं संशयत्वम्, येनैककोटग्रंशे तदभावः स्यात् , किं त्वन्यदेवेति न तत्र तदभाव इत्याशङ्कचाह न च स्वप्रकारीभवदिति । स्वस्य संशयत्वेनाभिमतस्य यो धर्मः प्रकारीभवति स्थाणुत्वादि तद्विरुद्धं यत्पुरुषत्वादि ³ तत्प्रकारकज्ञानाभिन्नत्वं संशयत्वम्। तचैकको खंशे ऽप्यस्तीत्यर्थः । येषां मते धर्मिज्ञानं संशयाभिन्नं तेषां धर्म्यशेऽपि तदस्तीति दूषयति — संशयााभिन्नेति । न चेति । तथा चेदंत्वं न कस्यापि विरुद्धिमिति तत्प्रकारकज्ञाने न संज्ञयत्विमिति भावः। एकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारभिवद्धमीविरुद्धप्रकारज्ञानाभेदे सति तद्विरुद्धपकारकज्ञानत्वापेक्षया इदं लघुशरीरमित्येतदेव संशयस्वरूप मित्याह - लाघवेनेति । सोपाधिक अमाविरोधिनि शङ्खः श्वेत इत्यादि-ज्ञाने अतिप्रसङ्गप⁴रिहाराय—समबलेति । एवं च स्वविषये स्वाकार-विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरुद्धत्वं संशयत्वं विवक्षितिमिति नोक्त-दोषः । एवं चैककोटिकज्ञानमपि संशयः स्यादिति भावः । न चैवं धर्म्यशज्ञानस्यापि संशयत्वापत्तिः, तस्यापि स्थाणुत्वादिप्रकारकज्ञाना-मिन्नत्वात्तदाविरोधित्वाचेति वाच्यम् ; धर्म्यश्रज्ञानस्यान्तःकरणवृति-रूपस्याविद्यावृत्तिरूपसंशयाद्न्यत्वादिति ॥

पूरणी

नन्वयं घट इति निश्चये स्वाकारघटत्विकद्भपटत्वाकारभिन्नविशेष्यकपट-

 $^{^{1}}$ शाने $S^{(1)}$ — स्त्र. 1. स्त्र. 2 विशानत्वस्थैव-गा. स्त्र. 3 तस्प्रकारकं शानं तदभित्रस्तं-स्त्र. 4 निरासाय-स्त्र.

निश्चयाविरोधिन्यतिन्याप्तिः, किं च समबलत्वं किमप्रामाण्यराङ्कारान्य-त्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वेन वा. नाद्यः असंभवात् संशयज्ञाने अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वाभावात् , न द्वितीयः ; पीतश्रमस्यापि तादशत्वेन श्वेतनिश्चयेऽतिन्याप्तेरित्याशङ्कचाह — स्वविषय इति । स्वपदं लक्ष्य-त्वेनाभिमतज्ञानपरम् । तद्विशेष्ये स्वाकारस्ताद्विरुद्धाकारश्चेति तद्वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः । घटनिश्चयविषये पटत्वानवगाहित्वात्पटानिश्च-यस्य न तदविरुद्धघटनिश्चयेऽतिव्याप्तिः । न च पटनिश्चयस्य विरुद्ध-घटपटत्वोभयवैशिष्ट्यानवगाहितया तत एव घटनिश्चयेऽतिपसङ्गवारणा-स्वविषयपदं व्यर्थमिति वाच्यम् , स्थाणुपुरुषसंशयाविरोधिन्यहं पुरुष-विषयनिश्चयेऽतिप्रसङ्गवारकत्वात्। पीतअमस्य वक्ष्यमाणरीत्या श्वेत-निश्चयाकारश्चेत्यपीतत्वोभयवैशिष्ट्यानवगाहित्वाच तदविरुद्धश्चेतानिश्च-येऽतिप्रसङ्गः । अविरुद्धाविशेषणाचैककोत्र्यंशे नान्याप्तिः । नचैवं षटपटाविति समुहालम्बनेऽतिव्याप्तिः, ¹ एकविशेष्यकत्वावच्छेदेन विरुद्धोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विवक्षितत्वात् । नाप्येते आम्रा वा पनसा वेति बहुविशेष्यकसंशयेऽव्याप्तिः, तस्य प्रत्येकधार्मीण तदुभय-वैशिष्ट्यावगाहिसम्हालम्बनसंशयरूपतया उक्तार्थस्य तत्रापि सत्वात्। फिलितमाह-एवं चेति । नचैवं वेदान्तवाक्यानां संशायकत्वापातः, एतादृशसंशयजनकत्वस्येष्टत्वादिति भावः । तद्विरोधित्वादिति । इतिहेंती । यतस्तदभिन्नत्वं ततस्तद्विरोधित्वमित्यर्थः । सिद्धान्त-मवलम्ब्याह ---अन्यत्वादिति । ततश्चेदमाकारान्तःकरणवृत्तौ स्थाणुरवादेरप्रकारतया नान्तः करणवृत्तिऋपधार्मिज्ञाने स्वाकाराविरुद्धा-कारज्ञानाविरुद्धत्वलक्षणार्थत्वसंभवः । यन्मते त धर्मिज्ञानस्य संशया-भिन्नत्वं तत्रापि स्वांशाकाराविरुद्धाकारज्ञानाविरुद्धत्वं विवक्षितमिति यत्तु स्वसमानप्रकारकसंशयत्वं धर्म्येश नास्तीति स निश्चय इति, तन्नः परमते इदंत्वस्य केवलान्वयितया तत्प्रकार-कसंश्वीयाप्रासिद्धेः । नाप्येकविशेष्यकैकप्रकारकज्ञानत्वम् , अयं वैपटो द्रव्यमित्यादिज्ञाने तदभावात् । स्थाणुत्वस्याप्येकत्वात् ।

दीपनम्

स्वशब्दस्य ³ प्रकृतमात्रपरत्वमेवेति दूषयति—परमत इति। नापीति । निश्चयत्वमिति शेषः । स्थाणुत्वस्येति । ⁴ तथापि तदंशेऽपि

पुरणी

षम्यँशाकोरदन्त्वविरुद्धाकारत्वामावाचदंशस्य नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं पीतः शङ्क इति सोपाधिकश्रमेऽतिव्याप्तिः, तस्य श्रमविषये पीतत्वशङ्कत्वाभयाकारवैशिष्टचावगाहित्वात् तस्य तदविरेषित्वादिति चेन्न; शङ्कत्वस्यान्तःकरणवृत्त्याकारतया पीतत्वस्याविद्यावृत्त्याकारतयो भयाकारवैशिष्टचावगाद्येकज्ञानामावात् । नन्वेवमपि पीतत्वशङ्कत्वोभयारोपेऽतिव्याप्तिः, तत्र विवक्षितार्थसत्त्वादिति चेन्न; विरुद्धपदेन स्वप्रयोज्येकप्रवृत्तिविषयतानवच्छेदकत्वस्थणावरोधस्य विवक्षितत्वात् । स्थाणुत्वपुरुषत्वप्रकारकप्रवृत्तेरेकत्रामावेन स्थाणुत्वादौ तथाविधविरोधः सत्त्वात् । पीतार्थिनः शङ्के प्रवृत्तिदर्शनेन पीतत्वशङ्कत्वयोस्तथा विरोधामावादित्यवधयम् ।।

केचितु संशयत्वानिषकरणज्ञानत्वं निश्चयत्वामिति पूर्वशाङ्कित-लक्षणे उक्तधम्यशाव्याप्तिवारणाय स्वसमानप्रकारकेति विशेषण दधुः, तदनूच दूषयति—यतु स्वसमानेति मूले। प्रकृतमात्रीत । समिभ-व्याहृतपरत्वे तु प्रतियोगितदभावयोरेकत्रावृत्तेरुक्त एव दोष इति भावः । नाप्येकविशेष्येति मूले । एकप्रकारकत्वं घटपटाविति समुहालम्बनेऽ

 $^{^{1}}$ यासिद्धे:-क. 2 घटो-ग. छ. 3 प्रकृतपरामिद्यित्व-ख. 4 तथा च-ख.

एकमात्रप्रकारत्वं तु धार्मज्ञानेऽपि नास्त्येव । तस्माद्यज्ज्ञानं यत्संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत् तत्तिश्रथाः, इतरत् न तथेति एककोटिकमपि किंचित्पुरुष'दोषादनवधारणं किंचित्तु तर्कादिकारणमहिस्रा तदनतिरिक्तविषयमपि निश्चय इत्यनवद्यम्। नन्त्रेवं संशयनिवृत्तावननुगतो हेतुः स्यादिति चेत्, न ; अनुगता -भावे तस्याप्याश्रयणीयत्वात् । समानप्रकारकत्वस्यापि ज्ञानविशे-षस्वरूपातिरिक्तस्यानुगतस्यासंभवात् । संशयनिवृत्तेरन्यतोऽपि संभवन तन्मात्रेऽनुगतकारणाभावाच ॥

दीपतम

निश्चयत्वं स्यादिति भावः। ननु संशयजनकज्ञानात्तत्रिवर्तकज्ञानस्य विषयविशेषो वक्तव्य इति निर्विशेषज्ञानस्य न कथमपि निश्चयत्विमिति शङ्कासुपसंहारव्याजेन निरस्यति — तस्मादिति । समानप्रकारकत्व-स्येति । स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव परैः प्रकारत्वाभ्युपगमात् तस्य तज्ज्ञा-नस्बरूपतयाडननुगतत्वादित्यर्थः । अन्यतोऽपीति । यदि निवृतिरन-त्पादः तदा सामग्रयन्तरप्रतिबन्धादपि तत्संभवः ; यदि ध्वंसः तदा विरोधिगुणान्तरादित्यर्थः ॥

पूरणी

नेकप्रकारेऽव्याप्तमतः एकविशेष्यकेति विशेषणम् । तेनैकविशेष्यावच्छे देनैकप्रकारकत्वमर्थी लभ्यत इति विशेष्यभेदेनानेकप्रकारकस्यापि सम्-हालम्बनस्यैकधटविशेष्याचवच्छेदेन एकघटत्वादिपकारकत्वान्नाव्याप्ति-रिति भावः । अतिव्याप्तिमप्याह—स्थाणुत्वस्यापीति मूळे ।

¹ दोषवशादनब-द्रु. ² तासंभने-ख्र, ग. द्रु.

धर्मिज्ञाने पीति मूळे। स्थाणुत्वादेरिप प्रकारत्वात्तज्ज्ञानस्यैकत्वा-दित्यर्थः ।

नन् ज्ञानवैलक्षण्यस्य विषयतत्त्वाधीनत्वाचेन विना तदनुपपत्तिः। किं चानेककोटिज्ञान एव संशयव्यवहारान्नेककोटिकज्ञाने संशयत्वम् । अपि चैककोटिज्ञानस्य संशयत्वं किं प्रमाणबलादभ्युपेयते उक्तलक्षणेऽ-विरुद्धविशेषणेन तत्सङ्गहकरणशक्तेर्वा । नाद्यः ; असिद्धेः । न द्वितीयः ; तस्य रुक्ष्यान्तर्भावे प्रमाणमन्तरा रुक्षणे विशेषणान्तरदानेन तत्सङ्गृहकरणस्यानुचितत्वात्। अन्यथा पृथिव्यादिरुक्षणे अविरुद्धविशे-षणदानेन वाय्वादिसङ्गहस्यापि वक्तुं शक्यतया पदार्थव्यवस्थोच्छेदा-पत्तेः । न चानभ्यासदशापत्रज्ञानस्य संशयत्ववत्रिश्चयकार्याकरत्वेन निश्चयत्वमपि नेति वाच्यम् ; तथापि तृतीयप्रकारकल्पनापत्तेः परमते निर्विकरुपकेश्वरज्ञानयोः प्रमाप्रमाबहिर्भाववत् । किंच संशयनिवृत्त्यनु-कूरुम्बरूपविशेष इत्यत्र अनुकूरुत्वं फलोपहितत्वं योग्यत्वं वा। आद्य अनुत्पन्नसंशयस्थळीयनिश्चयेऽन्याप्तिः। द्वितीयेऽनभ्यासदशापन्नैककोटि-कज्ञानस्यापि निश्चयत्वं स्यात्, तस्यापि तद्योग्यत्वात् । न नैवं ¹ततः संशयनिवृत्त्यापत्तिः ; अप्रामाण्यशङ्काविरहरुक्षणसहकारिविरहात्रिन-वृत्त्यभावोपपत्तेरित्याशङ्कचाह - इत्यनवद्यमिति मूलम् । अयं भावः-न तावज्ज्ञानवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यनिमित्तम् ; स्मृत्यनुभवयोः समान-विषयप्रत्यक्षानुमित्योश्च व्यभिचारात् । किं तु तत्सामाप्रीवैलक्षण्या-षीनम् । तचेहाप्यस्ति ; विशेषादर्शनतद्दर्शनघटितसामश्रयोवेँ रुक्षण्यात् । तथा अनभ्यासदशापन्नैककोटिकज्ञानस्य संशयत्वे निश्चयकार्याकरत्वं

¹ तत्संश्य-ह.

लिक्कविषया मानम् । अतः प्रमाणबलाह्यस्थान्तर्भावे तह्यस्थान तस्य क्रहो युक्तः । अत एव क्लृप्तान्तर्भावे सति न तृत्विप्रकारकल्पनापि युक्ता । तथानुकूल्रत्वं तद्योग्यत्वमेव । न चैककोटिज्ञानेऽतिप्रसङ्गः ; तादृशैककोटिज्ञानात्कदाचिदपि संशयनिवृत्त्यदर्शनेन तस्य तद्योग्यत्वात् । न चाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तेः सहकारित्वम् ; तत्कल्पनायां माना-भावदिति । ननु कोऽसौ स्वरूपविशेषः, व्यक्तव्यन्यत्वं विशेषदर्शनादिनजन्यत्वं वा । नाद्यः ; आतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; निकटस्थघटज्ञाना-देरनिश्चयत्वापत्तेः, तस्य विशेषदर्शनजन्यत्वाभावादिति चन्नः ; क्रचिद्वि-शेषदर्शनजन्यत्वं काचि भ्योवयवेन्द्रियसन्तिकष्यन्यत्विमित्यस्यैव स्वरूपविशेषत्वात् । नचैवमननुगमेऽनुगतिश्चयव्यवहारोच्छेदः ; संशयनिवृत्त्यनुक्लस्वरूपविशेषत्वेन तद्यवहारोपपत्तेरिति दिक् ।

वस्तुतस्तु एककोटिकज्ञानं न संशयः, तस्वे मानाभावेन

। लक्षणे अविरुद्धाविशेषणेन तत्सङ्ग्हायोगात्, न नैककोट्यशेऽव्याप्तिवारणाय तद्धिशेषणमावश्यकमिति वाच्यम्; एकधर्म्यवच्छेदेन
स्वाकारविरुद्धाकारावगाहित्वेन सर्वसामञ्जस्यात् । किं तृक्तसंशयत्वानिधकरणज्ञानत्वेन निश्चय एव । नच निश्चयकार्यत्वान्त निश्चयत्वमिति
वाच्यम्; तादशज्ञाने सर्वेषां संशयविलक्षणानिश्चयव्यवहारदर्शनेन
तद्व्यवहारात्मकनिश्चयकार्यत्वस्य तत्रापि सस्वात् । लाधवेन
यत्किश्चित्रिश्चयकार्यकारित्वस्य तत्रापि प्रयोजकत्वात् । अन्यथा प्रातिभासिकरजतस्य रजतत्वं न स्यात् । कूपनिक्षिप्तकुण्डलादिवत्तकार्याकरत्वेऽपि तल्लक्षणलक्षितत्वेन तत्त्वस्यावश्यकत्वाच । न च संशय-

निवृत्त्यनुकूलेख्यक्तं लक्षणं तत्र नास्ति, तज्ज्ञानस्य संशयानिवर्त-कत्वादिति वाच्यम् ; विशेषदर्शनप्रभवत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकविशेष-महाघनिमहत्वेन तत्र तादृशविशेषावच्छेदकविशेषाभावेन तल्लक्षणस्या-संभव¹दुस्थत्वात् । अवच्छेदकान्तरसत्त्वे वा तस्यैव लक्षणत्वेनैतल्ल-क्षणवैयध्यति । अतः संशयत्वानिषकरणज्ञानत्वं तस्रक्षणत्वं वाच्यम् । न च धर्म्यशेऽज्याप्तिः ; अस्मन्मते धर्मिज्ञानस्य संशयभिन्नत्वात् । परमतेऽवच्छेदकभेदेन संशयत्वतदभावयोरेकत्र सत्वात् । न च धार्म-विषयत्वादेर्ज्ञानस्वरूपतया न प्रतियोगितद्भाववृत्त्यवच्छेद्कत्वमिति वाच्यम् ; स्वरूपत्वेन तेन रूपेण तदवच्छेदकत्वोपपत्तेः । त्वयापि पत्यभिज्ञायां तत्तेदंताविषयत्वाद्यवच्छेदेन स्मृत्यनुभवत्वस्वीकारात् । एकत्र साक्षिणि शुक्तिरजताद्यवच्छेदकभेदेन प्रमास्रान्तित्वाभ्युपगमाच । इदंविषयत्वस्य विशेषद्रश्नानपोक्षितत्वेन विशेषद्शनादिप्रभवत्वरुक्षण-स्बद्धपविशेषस्यापि रजतत्वाविषयत्वाद्यवच्छेदकभेदेन वृत्तेरभ्युपगन्तव्य-त्वाच । किं चैककोटिकज्ञानस्य संशयत्वे वेदान्तवाक्यानां संशायकत्वं निश्चायकत्वं चेति वैरूप्यं स्यात् । सर्वतन्त्रविरोधश्च स्यादित्यलमधि-केन । न चैवं प्रथमतो वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानं निश्चयरूपमिति तत्सं-. शयनिवृत्त्यापितिरिति वाच्यम् ; तज्ज्ञानस्यापामाण्यशङ्कास्कान्दितत्वेन तिनवर्तनाक्षमत्वात् । तच्छङ्काशून्यत्वेन तिन्नवर्तकत्वस्वीकारात् । अत एव तज्ज्ञाने आपातत्वमप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वम् ; तच्छङ्का-शून्यानिर्णयगोचरेच्छाासिका जिज्ञासापीति सर्व सुस्थम् ॥

संशयनिवृत्ताविति मूले । विशेषदर्शनप्रभवत्वादिस्वरूपवि-शेषस्य निवर्तकतावच्छेदकस्याननुगतत्वादिति भावः।सामग्रचन्तरेति। व्याप्यदर्शनादिघटितनिश्चयसामग्रीप्रतिबन्धादित्यर्थः।

¹ दुत्थितत्वात्-झ.

निर्विकल्पकवादः

नन्वेवमि न निर्विशेषब्रह्माजिज्ञासा भवितुमहीत । संशयिवरोधिज्ञानं हीष्यते । तच संशयसमानप्रकारकम्, निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच संशयानिवृत्तेः । निर्विशेष च ब्रह्मीण तदमावात् । न च कल्पितः प्रकारोऽस्तीति वाच्यम्; तत्त्वावेदकश्चितिजन्यज्ञानस्य तदिवषयत्वादिति, मैवम्; ज्ञानं हि समानविषयतयाऽवधारणात्मकं संशयं निवर्तयति ¹न तु तत्समानप्रकारतया, अन्यविषयात्तद-दर्शनात् । समानविषयत्वमप्य पेक्षितमिति चेत्, संशयादिप अप्रक्षः । निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्, तार्हं समानविषयो

दीपनम्

एवं वेदान्तवाक्यादुत्पन्ननिर्विशेषज्ञानस्याप्यनवधारणत्वप्रतिपादनेन धर्मिज्ञानाभावप्रयुक्तो जिज्ञासाक्षेपोऽपास्तः । इदानी प्रयोजनाभावेन निर्विशेष⁴ज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानाभावात्तदिच्छामाक्षिपति—
नन्वेवमपीति ।। ततः किम् १ तत्राह—तचिति । निर्विकल्पकात्

⁵ निष्पकारकादिप, परमत एव । संश्रायेति । घटत्वादिप्रकारकेत्यर्थः ।
तद्भावात् प्रकाराभावेन समानप्रकारकत्वाभावात् । तत्त्वभवाधितमर्थमावेदयतीति तत्त्वावेदिका श्रुतिः । किं ज्ञानस्य संशयनिवृत्तौ
तत्समानप्रकारकत्वमात्रं तन्त्रम्, उत्त समानविषयत्वसिहतम्, अथवा
उभयविशिष्टमवधारणत्वम् । आद्य आह—अन्येति । द्वितियमाशङ्कय
प्रत्याह—स्यानेत्यादिना । प्रसङ्कः संशयनिवृत्तिप्रसङ्कः । तृतीय-

पूरणी

इष्टसाधनतेति । स्विविषयाज्ञानसंशयनिवृत्तिर्निणयफलम् , तच प्रकृते न संभवतीति ब्रह्मनिणयगाचरेच्छात्मिका जिज्ञासा न

¹ न तु समानप्रकारत्वम्-छ, ² पेक्षणीयः-ख, ⁸ प्रसङ्गात्-बा, ⁴ ज्ञानस्य-च.

⁵ किएकार कार्टि नि

निश्रयो निवर्तको लाघवात् । निर्विकल्पकं तु नास्त्येव ।

दीपनम्

माशङ्क चअत्याह—निश्चयत्वमपीत्यादिना। नन्वेवं पराभिमतानिर्विकरूप-कादिप संश्चयनिवृत्तिप्रसङ्क इत्यत आह - निर्विकरपकं त्विति। नाध्यक्षेण तज्ज्ञानं नापि विशिष्टज्ञानवलात्तत्करूप्यम्, विशिष्टज्ञानस्य विशेषण-

पूरणी

संभवतीत्यर्थः । नाध्यक्षेणत्यनन्तरमतीन्द्रियत्वाभ्युपगमादिति शेषः । नापि विशिष्टिति । जागराद्यसविकल्पकं विशेषणज्ञानजन्यम् , विशिष्टिज्ञानत्वात् , दण्डीति ज्ञानवदित्यनुमानादि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । विशेषणसान्निकर्षेति । तथा च विपक्षे बाधकाभावेन हेतोरप्रयोज-कत्वमित्यर्थः ॥

ननु विशेषणविशेष्यव्यवस्थानुपपत्या विशेषणज्ञानस्य विशिष्ट-षािहेतुत्वसिद्धावाद्यसविभव्यकानुरोधेन निर्विकल्पकसिद्धिः; जनकी-भूतज्ञानविषयत्वानिरिक्तस्य प्रकारतानियामकस्यामावात् । न च निर्वि-कल्पकस्य विशेष्यविशेषणोभयाविषयत्या जनकीभूतज्ञानविषयत्वं विशेष्येऽपि गतस्, अतः कथं तज्ज्ञानविषयत्वाविषयत्वाभ्यां प्रकारप्रकारि-ञ्यवस्थेति वाच्यम्; यद्विषयत्वेन ज्ञानं जनकं तस्य प्रकारत्वम्, अतथाभूतस्य प्रकारित्वभित्यभ्युपगमात् । न च पक्षविषयतयानु-मितिजनकज्ञानविषये पक्षे पक्षविशेष्यकानुमित्यप्रकारभूते व्यभि-चारान्त्रायं नियम इति वाच्यम्; विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन जनकी-भृतधीविषयतावच्छेदकस्य प्रकारत्वामिति नियमात् । अत एव न विशेष्यज्ञानं विशिष्टधीहेतुः । अन्यशा तस्य प्रकारत्वापातात् । न च जनकीभ्तज्ञानविषयः प्रकारी तदविषयः प्रकार इति वैपरीत्यं किं न

¹ विषयकतया-ट.

स्यादिति वाच्यम् ; अभावविशेष्यकबुद्धौ व्यभिचारेण तथा नियमासंभ-वात । न च तत्राप्यभावनिर्विकरूपकं प्रथममास्तामिति वाच्यम् ; प्रतियोगिज्ञानादिविशिष्ट्यीसामग्रीसत्वेन तदसंभवात्। न चाभावांशे तित्रिर्विकरूपकम् ; तत्र 1 पूर्वाननुभवस्याप्यभावस्वरूपस्य प्रकारत्वेन तदसंभवात् । प्रतियोगिज्ञानादिपूर्वं चाभावनिर्विकरूपकाभ्युपगमे तस्य प्रतियोगिस्मृत्यनन्तरभाविप्रतियोग्यारापसमये विनष्टतया तदनन्तरभावि-सविकल्पकानुपपत्तिः। किं च घटत्वसामान्यस्थाणया सकस्रघटविशे-प्यकज्ञानोदयस्थले व्यभिचारात्र विशेष्यज्ञानं तद्धेतुः। न च लाघवेन यरिंकचिद्धिशेष्यज्ञानं कारणम् , तत्तत्राप्यस्तीति वाच्यम् ; यरिंकचित्तव-यावत्त्वाप्रवेशेन विशेष्यज्ञानत्वरूपेणैव हेतुत्वे यावद्विशेष्यं तावज्ज्ञान-स्यापि हेतुत्वलामात्। अन्यथा घटज्ञाने घटपटाभयविशेष्यकसमूहाः लम्बनापत्तेः ² । न च विशेष्यान्तर्गोचरं भगवज्ज्ञानं तत्राप्यस्तीति वाच्यम् ; भगवज्ज्ञानस्यास्मदृदृष्टसामग्रीनिर्वोहकत्वाभावात् । अन्यथा प्रामाण्यादिगोचरभगवज्ज्ञान³महिम्नास्मदज्ञातप्रामाण्यादिविशिष्टज्ञानापत्तै। संशयाचनुपण्तेः। न च वैदिकशाब्दपमाकूटिल ऋजविह्नपमानुमित्यादौ भगवज्ज्ञानस्यापि गुणविषया दृष्टसामग्रीनिर्वाहकत्वमभ्युपेतामिति वाच्यम्; तत्र योग्यताप्रमादेरेव गुणत्वेन तदनपेक्षणात् विधान्तरेणापि भगवत्सिद्धेः। अत एव विशेष्यविशेषणोभयज्ञानमपि विशिष्टघीहेतु-रिति प्रत्यक्तम् । प्रकारप्रकारिभावव्यवस्थानुपपत्रेश्चत्यलमतिकथया । एवं च जनकर्घाविषयः प्रकार इति प्रकारव्यवस्थानुपपत्तिर्निर्विकल्पके मानमिति चेत ।

मैवम् ; यस्य वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं भामते स प्रकारः। यस्य तु तदनुयोगित्वं स प्रकारीति व्यवस्थायाः विशिष्ट्रधियो विशेषणधी-

 $^{^{1}}$ चूर्वानुपेरिश्वतस्य=ज्ञ. 2 वित्तः=ज्ञ. 3 नमादाबारमदावैरक्रत=ज्ञ. 4 ज्ञबह्नि=ज्ञ.

जन्यत्वमन्तरापि संभवात्। न च प्रतियोगिताभानेऽपि तद्विषयज्ञान-जन्यत्वमेव नियामकामिति वाच्यम्; घटघटत्वोभयगोचरनिर्विकल्प-कानन्तरं कदाचिद्धटत्वप्रतियोगितागोचरं ज्ञानं अन्यदा तु घटप्रति-योगितागोचरमित्यत्रापि नियामकाभावात्। तद्विषयत्वेन ज्ञानजनकत्व-कल्पनाया अपि तज्ज्ञानाधीनत्वात्। अदृष्टविशेषादेनियामकत्वे तु स एव साक्षात्प्रतियोगिताभानेऽपि नियामकोऽस्तु किमन्तर्गङ्जना विशेषण-ज्ञानेन।।

े यत्कं सम्हालम्बन्व्यावृत्तानुगतहेत्वन्तरस्य विशिष्टज्ञानेऽसंभवाद्विशेषणज्ञानमेव तद्धेतुर्वाच्य इति, तन्मन्दम्; विशेषणासंसर्गात्रहस्यैव तद्धेतोः संभवात् । असंयुक्तघटपटयोरिप समूहालम्बनदर्शनेन तत्र तम्याहेतुत्वात् । यदिप विशिष्टज्ञानं वैशिष्टचगोचरज्ञानम् ,
वैशिष्टचं च संबन्धः, संबन्धज्ञाने च प्रतियोगिज्ञानं कारणामिति तेन
स्रपेण विशेषणज्ञानं हेतुः, न चानुयोगिज्ञानमिप तत्र हेतुरिति
विशेष्यज्ञानःपि तद्धेतुः स्यादिति वाच्यम् ; दण्डज्ञानमात्रेणापि दण्डप्रतियोगिकसंयोगप्रहदर्शनादनुयोगिज्ञानस्य ।नियमेन तत्राहेतुत्वात् ।
यरिकचित्संवन्धिज्ञानमात्रेण ससंवन्धिकपदार्थप्रहोपपत्तेश्चेति, तदिप न
थ मनोरमम् ; संबन्धतावच्छेदकप्रकारकः संबन्धसविकस्पकस्यैव प्रतियोगिज्ञानापेक्षणात् । अन्यथा संयोगनिर्विकस्पके तद्येक्षापत्तेः ।
नचेष्टापत्तिः , तथा सति विशिष्टघीसामग्रीसत्त्वे नियमेन समवायाभाववत् संयोगस्थापि सविकस्पकैकवेद्यत्वापातात् । किं च लाघवेन
संबन्धिज्ञानत्वेन संबन्धधिहेतुतेति विशेष्यज्ञानमपि तद्धेतुः स्यात् ।

 $^{^1}$ यसूत्रीतं – $\mathbf{z}$, 2 मनोहरम् – $\mathbf{z}$, 3 ससंबन्ध – $\mathbf{z}$, 4 केऽपि तदपेक्षा-पत्तिः $\mathbf{z}$,

दण्डपुरुषोभयग्रहानन्तरमेव तत्संयोगग्रह इति वक्तुं शक्यत्वेन तत्रोक्त-व्यभिचारासंभवात् । पुरुषत्वेवेशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुरोधेन पुरुषावगाहि-निर्विकरपकस्यावश्यवाच्यत्वाच । अपि चाभावस्वरूपसंबन्धगोचरा-मावत्वप्रकारकज्ञानेऽपि प्रतियोगिज्ञानतया तदपेक्षापाचिः । न च स्वरूपसंबन्धज्ञानेऽपि न प्रतियोगिज्ञानापेक्षेति वाच्यम्! तथा सति षटाभावविशिष्टभृतल्ज्ञानादावपि तदनपेक्षापचेरिति दिक् ॥

यत्त्पनीतसीरमादिविशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वकरूपना दन्यत्रापि विशेषणघीहेंतुरिति, तन्न; तत्रोपनयस्य सन्निकर्षत्यापेक्षितत्वेर्द्रा विशेषणज्ञानत्या तद्धेतुत्वासिद्धेः। यद्प्यारोपे आरोप्योपस्थितिहेंतुः अज्ञातरज्ञतस्य 1 पुंमस्तथारोपादर्शनात्, तत्र चारोप्यज्ञानत्वेनारोपज्ञानत्वेन च न हेतुहेतुमद्भावः; किं तु लाघवाद्धिशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन चेति विशिष्टधीमात्रे विशेषणज्ञानं हेतुरिति, तद्दिष न सम्यक्; रजतन्विकरूपकादिष तद्दारोपप्रसङ्गनारोप्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानमात्रतयान्रिष्ठेतुत्वासिद्धेः। किं त्वारोप्यसविकरूपकत्वेन पृथ्येष्य तत्र हेतुत्वमिति विशिष्टधीमात्रे विशेषणज्ञानसामान्यहेतुत्वासिद्धेः। न च विशिष्टभ्धीविशेषारोपे विशेषणज्ञानसामान्यहेतुत्वासिद्धेः। न च विशिष्टभ्धीविशेषारोपे विशेषणज्ञानसामान्यहेतुत्वासिद्धेः। न च विशिष्टभ्धीविशेषारोपे विशेषणज्ञानसामान्यहेतुत्वासिद्धेः। न च विशिष्टभ्धीवशेषारोपे विशेषणज्ञानं हेतुरिति बाच्यम्; विषक्षे बाषकामावेन विशेषहेतुहेतुमद्भावस्य सामान्यहेतुतानियमासिद्धेः सह-चारदर्शनमात्रस्याप्रयोजकत्वात्।।

केचितु दण्डीति विशिधवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेऽस्ति विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकज्ञानापेक्षा, तत्र विशेषणतावच्छेदक²प्रकारज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन च न हेतुहेतुमत्ता; गौरवात्, किं तु

¹ पुनस्तदारोप-झ. ² प्रकारकशान-झ.

तत्ति द्विशेषणज्ञानत्वेन तत्ति विशेषणघीर्विशिष्ट-घीमात्रहेतुरित्याहुः, तिश्चन्त्यम् ; विशेषणद्वयसित्रकर्षादेव विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानोपपत्तौ तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानापेक्षाया असिद्धेः । अपेक्षायामपि भूतलस्थदण्डे दण्डत्वेन ज्ञाते देवद त्तस्थदण्डे प्रमेयत्वादिना ज्ञातेऽपि दण्डी देवदत्त इति प्रत्यक्षापत्त्या विशेषणताव-च्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन विशेषणश्चतिविशेषणतावच्छेदकज्ञानत्वेन वा पृथ्येगव तत्र हेतुताया वाच्यत्वेन सामान्यहेतुत्वा सिद्धिरित्यलमितकथया।।

वस्तुतस्तु विशिष्टज्ञाने विशेषणधिहेतुत्वे क्षणिकसुखादीनामप्रत्यक्षतापातः; निर्विकल्पकस्य विषयजन्यतया सुखाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे
निर्विकल्पकोत्पत्तावनन्तरं सुखादिनाशेन तद्गोचरसविकल्पप्रत्यक्षासम्भवात् । न च पूर्वक्षणे सुखादिरूपविषयसत्त्वेनानन्तरं तद्गोचरसविकल्पकोत्पत्तौ न किश्चिद्धाधकमिति वाच्यम्; विषयस्य कार्यसहमावेनैव
प्रत्यक्षहेतुत्वात् । अन्यथा विषयप्रत्यक्षान्निष्कम्पप्रवृत्त्यनापत्तेः, विषयस्य
प्रत्यक्षसमयसत्वानियमात् वर्तमानतावगाहिप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । न च
तत्क्षणसंबन्धो न प्रत्यक्षगोचरः; क्षणभेदस्य प्रत्यक्षेण प्रहासंभवात् ।
कि तु स्थलोपाधिसंबन्धः; न च तदन्तर्गतपूर्वक्षणवर्तमानसुखादरप्यस्त्येवेति वाच्यम्; स्थूलोपाध्यवच्छेदरूपवर्तमानताया अपि
तत्क्षणसंबन्धपर्यवसायितया प्रत्यक्षस²मयसत्व एव वर्तमानतावगमनियमात् । अन्यथा अतीतघटादाविष यित्किचित्स्थूलोपाधिना वर्तमानतावगमप्रसङ्गात् । विषयस्य प्रत्यक्षिक्षस्यसत्वानियमे निष्कम्पप्रवृत्त्यनापत्तेश्च ।

किंचैवमि क्षणिकान्त्यशब्दप्रत्यक्षानुपपतिः, निर्विकल्पकसमय एव तन्नाशेन पूर्वसत्तयापि तदनन्तरसविकल्पकं प्रति हेतुत्वासंभवात् , न च तस्यातीन्द्रियत्वम् , तथा सति तत्र मानाभावेनासिद्धिप्रसङ्गात् । न

¹ सिद्धेरि-इ. ² समये सत्येव-झ. ³ समयासत्त्वे-इ,

अनवधारणत्वादिप न तिश्ववितकम् । इदिमिति ज्ञानं तु दीपनस्

सिन्नकर्षादिमात्रजन्यत्वा वित्यर्थः । अभ्युपगमेऽपि तदनिश्चयत्वा-देव नातिप्रसङ्ग इत्याह —अनवधारणित । निन्वदमिति ज्ञाना-द्धटत्वादिसंशयनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह —इद्मिति । समानविषय-

पूरणी

च सुखादीनां त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षे नायं दोषः, द्वितीयक्षणे निर्विकरूप-कानन्तरं तृतीयक्षणे वर्तमानसुखादिप्रत्यक्षसंभवादिति वाच्यम् ; सुखाचुत्पात्तिद्वितीयक्षणोत्पन्निर्निकरूपकादेस्तन्नाशकत्वेन विरोधितया विरोधिनोः सहावस्थानासंभवेनानन्तरमेव नाशस्यावश्यकतया तत्पक्षस्य मन्दत्वात् । अन्यथानन्तरमपि नाज्ञानुपपत्तः । त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि तृतीयक्षणे सुखत्वप्रकारकसुखिनशेष्यकसिवकरूपकसंभवेऽिप सुखीत्यात्मविशेष्यकसुखविशेषणपत्यक्षानुपर्तेः, चतुर्थक्षणे तदसत्त्वात् । विशिष्टेनेशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतु-तया सुखत्वप्रकारकसुखसविकल्पकमन्तरा तदसंभवात् । न च विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेन द्वितीयक्षणे सुखसुखत्व-गोचरनिर्विकरपकानन्तरं तृतीयक्षण एव सुखत्वविशिष्टसुखवैशिष्ट्या-वगाहिपत्यक्षमस्त्विति वाच्यम् , एवमपि शिरसि सुस्ती पादे दुःस्तीति कमोत्पन्नसुखदुःखोभयवैशिष्ट्यावगाहिपत्यक्षानुपपत्तेः सुखद्वितीयक्षणो-पन्नदुःखस्य तृतीयक्षणे निर्विकरपके सति चतुर्थक्षणे सुखनाशात्। अपि च प्रतियोग्यभावत्वविशेषणविशिष्टज्ञाने न तद्विशेषणज्ञानं हेतुरिति अन्यत्रापि न विशेषणज्ञानापेक्षा, स्वरूपविशेषणस्यवातिरिक्तविशेषण-स्यापि पूर्वानुपस्थितस्यैव वैशिष्ट्यभानसंभवादिति संक्षेपः ॥

अनवधारणत्वादिति प्ले । वैशिष्ट्यानवगाहित्वादिति भावः। समानीवषयत्विमिति संशयककोटयन्यूनविषयत्वमभिष्रेतम् । तचेदं-

घटत्वादिवैशिष्टचाविषयत्वास तत्संशयं निवर्तयति । अन्यथा

दीपनम्

त्वमेव नास्तीति भावः । अन्यथा समानप्रकारकरेवेन तत्त्वे । न च तदनन्तरभाविसमानप्रकारकज्ञानादेव तानिवृत्तिरिति वाच्यम् ; ताहश-ज्ञानान्तरानुपलम्भात् । अन्यथा प्रागपि तत्सामग्रीसत्त्वेन तत्कमानुप-

पूरणी

श्राने नास्तीति भावः । तद्गोचर इति मूळे । अत्र घटत्वं न वेति

¹घटप्रकारकघटत्विकोप्यकसंशयस्य घटत्वप्रकारकिश्चयानिवृत्ति ने
स्थात् , भिन्नप्रकारकत्वादित्यर्थः । यथाश्चते इदं घटत्वं न वेति संशयस्य
घटत्वस्वरूपप्रकारकत्वे समानप्रकारकत्वात्संशयनिवृत्तिः स्यात् ।
अतिरिक्तघटत्वत्वप्रकारकत्वे तु समानिवष्यत्वाभावात् स्वमतेऽपि न घटनिश्चयात्संशय निवृत्तिरित्यसाङ्गत्या विषयत्वाभावात् स्वमतेऽपि न घटनिश्चयात्संशय निवृत्तिरित्यसाङ्गत्या विषयत्वाभावात् स्वमतेऽपि न घटनिश्चयात्संशय निवृत्तिरित्यसाङ्गत्या विषयं । तादश्चानेति । उत्तरकारुमपि
घटिनश्चये घटस्याप्रकारत्वादित्यर्थः । तादश्चानेति । उत्तरकारुमपि
घटिनश्चये घटस्याप्रकारत्वादित्यर्थः । तादश्चानेति । उत्तरकारुमपि
घटिनश्चयकिश्चयान्तरोत्पादायोगादित्यर्थः । ननु सामग्रचास्तुरुयत्वात्कदाचित्तादशमपि ज्ञानं स्यादित्याशङ्कचाह — अन्यर्थति । तथा सित
प्रथममेव तादशज्ञानद्वयं स्यात् परस्परिवरोघान्नेकमपि वा स्यादित्यर्थः ।
अत्रककोटचन्यूनविषयत्वं तदेककोटिवशिष्टचावगाहित्वेन, तथा च
समानप्रकारकत्वमेव रुभ्यते, भासमानवशिष्टचप्रतियोगिनः प्रकारत्वात्,
अतस्त्वदिभमतसमानविषयत्वं समानप्रकारकत्वे पर्यवसितिमिति वृथायं

घट इति ज्ञानात्तद्वीचरे घटत्वे इदं घटत्वं न वेति संशयो न निवर्तेत । तस्मिन् घटत्वातिरिक्त प्रकारकत्वाभावात् ।

दीपनम

पत्तेरिति भावः । अत एव समानपकारकत्वाभावे कथं समानविषय-निश्चयत्वमिति निरस्तम् । प्रागुक्तनिश्चयत्वस्य तेन विनाप्युपपत्तेश्च । किंच यद्यस्मदुक्तं निश्चयस्वं न भवेत्, किं तु समानप्रकारकसमान-विषयकज्ञानत्वमेव, तर्हि सन्निकृष्टे घटे घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यास-त्त्योत्पन्नज्ञानेन घटान्तरेऽपि तत्संशयो निवर्तेत । तत्रापि त्वद्भिमत-

पूरणी

श्रम इति कैश्चिद्वणमुक्तं तित्ररस्तिमित्याह - अत एवेति। घटनिश्च-यस्य घटत्वसंशयभिन्नप्रकारस्याप्युक्तरीत्या समानाविषयकत्वादित्यर्थः । ² समानविषयत्वं तद्धर्मितदेककोटिनिरूपितवैशिष्ट्यावगाहित्वम्, तच भिन्नप्रकारकस्याप्यस्तीति न समानप्रकारकत्वपर्यवसानमिति भावः। ननु समानविषयत्वं नाम संशयविषयीम् तधमसत्तावधारणत्वम् । तच तत्प्रकारकत्वे सत्येवेत्युक्तसमानप्रकारत्वपर्यवसानमपित्याशङ्कचाह— प्रागुक्तीति । यद्वा ननु निर्विकल्पकस्यानिश्चयरूपत्वेऽनवधारणत्वेहतुं ब्रुवता वैशिष्ट्यावगाहित्वं निश्चयत्वमित्युक्तम् । तचोक्तरीत्या समान-पकारकत्वपर्यवसायीत्यत आह—प्रागुक्तेति । तद्गोचरसंशयनि-वर्तकत्वारमकनिश्चयत्वस्योक्तरीत्या भिन्नप्रकारकत्वेऽपि संभवादित्यर्थः । समानप्रकारकेति । यद्यपीदं संशयेऽतिप्रसक्तम् , तथापि ज्ञानत्वं संशयत्वानिषकरणज्ञानत्वम् । न च तावतैव सामञ्जस्ये आद्याविशेष-णद्वयवैयर्थ्यम् , संशयविरोधिरूपनिश्चयत्वस्य निर्वाच्यत्वात् । तत्र तद्वयस्य भिन्नपकारके भिन्नविशेष्यके चातिपसङ्गवारकत्वेन सार्थक्यात्। सिकृष्ट इति । सानिकृष्टघटे यथा तादशज्ञानात्संशयनिवृत्तिस्तथा

¹ प्रकाराभावात् - ग . ह्यु . ² एककोट्यन्यूनविषयत्वं - ट.

अनम्यासद्शायां जले जलत्ववैशिष्टचिषयप्रामाण्यसंशयो निस्यात्, जलज्ञानस्य निकटस्थजलज्ञानवत्तत्सत्तानिश्वयरूपत्वात्। किं चैवं प्रमेयवानिति ज्ञानादपि त्वदाभिमतनिश्वयाद्यटत्वादिः

दीपनम्

संशयनिवर्तकसत्त्वात् । अत्र विपक्षे बाधकान्तरमप्याह—अनम्यासेति । ननु प्रागनवगतप्रामाण्यसंशये नानुपपत्तिरित्यत आह—
जलेति । तत्सत्ता जल्प्तवीशिष्ट्यसत्ता । जल्प्त्वप्रकारकिर्मदं ज्ञानं जल्प्तविति तद्मावविति वा तद्वैशिष्ट्यमवगाहत इत्येवं रूपप्रामाण्यसंशयस्य जल्प्त्वाधिकरणे तद्वैशिष्ट्यनिश्चयत्वे व्यवसायस्यानुपपत्तेः ।
न च तद्विद्वशेष्यकत्वस्य तद्विषयत्या तत्संशय इति वाच्यम् ;
तस्यापि स्वरूपतया तदनुपपत्तेः । न च तित्रश्चये वद्वैशिष्ट्यप्रकारकत्वाभावात्ततंशय इति वाच्यम् ; संशयसाधारणसमानप्रकारकत्वस्य
संशयनिवृत्तावप्रयोजकत्वेन लाघवेन समानविषयत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वे

शैसिद्धे तदनुपपत्तेः । अन्यथा निकटस्थजलज्ञानेऽपि सः स्यादित्यर्थः ।
समानप्रकारक मिपि निश्चयमुदाहरति—किं चेति । एवं समानप्रकार-

पूरणी

असानिकृष्टघटेऽपि स्यात् । ज्ञानस्योभयत्रापि त्वदाभमतिनश्चयरूपत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणदूषणस्य समानप्रकारकत्वविषयेऽरुम्नत्वानिश्चयत्वपरतया
योजयति — अत्रेति । संशयत्वानिषकरणज्ञानत्वस्यैव निश्चयत्व इत्यर्थः ।
तस्यापीति । तद्वद्विशेष्यकत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वात्तस्य च धर्मिज्ञानानुरोधेन संशयात्पूर्वे गृहीतत्वेन तत्संशयानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु ज्ञानस्वरूपनिश्चयेऽपि तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारेण तनिश्चयाभावात्तत्संशयः स्यादित्याशङ्कय निषेधति — न च तिश्चश्चयेति । ननु समानप्रकारकिनश्चयत्वेन निवर्तकताहित्वत्यत्राह — राघवेनेति । एवमपि समानविशेष्य-

 $^{^1}$ योऽपि न-क. ख $\cdot$ च $\cdot$ 2 तत्प्रकारकत्वा-च $\cdot$ 3 रिथते-ख $\cdot$ च $_{\cdot}$

⁴ मध्यित्र अयाधिति व्याख्यातसारी पातः । प्रकारकं परामिमतं संशयतिवर्तकितिश्चय—

प्रकारकात्संशयनिष्ट्रस्यापतिः। तत्र सामान्यधर्मप्रकारकत्वं चेदि-दमिति ज्ञानेऽपि तथा भविष्यतीति समानप्रकारकत्वं व्यर्थम् । अशाब्दनिष्प्रकारकज्ञानस्याप्रमाणत्वात् । तस्माच्छाब्दनिष्प्र-कारकज्ञानात्संशयनिष्ट्रत्तिरुपपन्नेति न ¹ निर्विशेष**प्रद्याजिज्ञा**सा-जुपपत्तिः ॥

दीपनम्

कत्वमेव चेत्संशयिवरोधीत्यर्थः । प्रमेयवानिति ज्ञानं प्रमेयप्रकारकम् - व्यव्यादिकमिषि प्रमेयिमिति भवति तज्ज्ञानं घटत्वादिप्रकारकम् । न च संशयस्ततो निवर्तते । न च घटत्वत्वेन रूपेण तन्न प्रकार इति वाच्यम् ; तथापि समानप्रकारकत्वानपायात् । विविक्ष्य-कजन्यघटज्ञानादौ तज्ञानाभावेन तत्संशयानिवृत्तिप्रसङ्गाचित्यर्थः । अखण्डविषयशाब्दसाक्षात्कारस्य परामिमतानिर्विक्ष्रपक्षदृशतया तद्या-वृत्तय आह—अशाब्दिति । अप्रमाणत्वात् अप्रमाणकत्वादित्यर्थः । तथा च प्रागुक्तस्वरूपविशेष एव निश्चयत्विमिति समानविषयनि-श्चयोदेवाविद्यानिवृत्तिरिति प्रतिपादनफ्रस्मुपसंहरति—तस्मादिति ॥

पूरणी

कत्वं प्रवेदयम् । भिन्नविशेष्यकज्ञानात्संशयानिवृत्तेः । तथाच लाघवेन समानविषयकत्वेनैव तत्त्वमित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन तत्त्वे दोषान्तरमाह—अन्यशेति । तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारकिनिश्चयस्य तन्ना-प्यभावादित्यर्थः । अतिश्चयमिति । संशयानिवर्तकमित्यर्थः । निश्चयत्वविषय एवेदं दोषान्तरामित्यर्थः । ननु संशये घटत्वत्वस्यापि प्रकारत्वसंभवेन न समानप्रकारकत्वमित्यत्राह—निर्विकल्पकेति ।

¹ निर्विशेषे ब्रह्मणि जि-गः ² घटत्वादि-चः स्त्रः ³ निर्विकरपकान्य**घट-चः**

⁴ अप्रामाणिकत्वादिति न्याख्यात्रसारी पाठः ।

षटत्वत्वस्य निर्विकल्पकानुपास्थिततया तन्मते तत्प्रकारत्वासंभवेन ताद्रशज्ञानाचित्रवृत्ति स्यादित्यर्थः । तथा भिनष्यतीति मूलम्। केवलं समान¹विषयत्वविशेषणादेव नेदंज्ञानस्य व्यावृत्तिः, अपि तु त्वदिभमतिवेशेषणादपीत्यर्थः । ननु निष्प्रकारकं ज्ञानं तव नाभिमत-भिति कथं तत्स्वीकार इत्यत आह—अशाब्देति मूले । यद्वा ननु नेदंज्ञानव्यावृत्तये समानप्रकारकत्वं विशेषणं, किं तु निर्विकल्पक-व्यावृत्तये समानप्रकारकत्वं विशेषणं, किं तु निर्विकल्पक-व्यावृत्तये समानप्रकारकत्वं विशेषणं, किं तु निर्विकल्पक-व्यावृत्तये इत्यत आह—अशाब्देति मूले । तस्याप्रामाण्येऽपि तत्स्वरूपव्यावृत्तिनं लभ्यत इत्यत्राह—अशामाणिकत्वादिति । ननु न समानप्रकारकज्ञानत्वं निश्चयत्वमतो निष्प्रकारकं ज्ञानं न निश्चय इत्याशङ्कयाह—तथा पूर्वोक्तिति । समानविषयत्वं च वृत्त्यभिप्रायेण । शुद्धचैतन्याज्ञानसंशयादिनिवर्तकस्वरूपज्ञाने तद्भावात् । तस्य स्वाविषयत्वादिति ध्ययम् ॥

ननु समानविषयत्वं तद्विषयविषयत्वम्, तदन्यूनानतिरिक्त-विषयत्वं वा। नाद्यः ; इदामिति ज्ञाने अतिप्रसङ्गात् । न च तस्य सामान्यप्रकारकत्वान्न दोष इति वाच्यम् ; तथापि तद्यक्तग्रन्थान्यत्वेन तज्ज्ञानेऽतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; स्थाणुपुरुषसंशयादेः केवलस्थाणु-निश्चयादनिवृत्त्यापत्तेः । न च संशयप्रकारीम्तधमेवैशिष्टग्रावगाहित्वं तद्थः ; अहं पुरुष इति ज्ञानादिष तन्निवृत्त्यापत्तेः, भासमानवै-शिष्टग्रपतियोगिनः प्रकारतया फलतस्तत्प्रकारत्वलामाचेति चेत्, अत्र स्फुरित ; संशयककोट्यन्यूनविषयत्वं समानविषयत्वम् , अतो नेदं-ज्ञानादावितप्रसङ्गः। न चाहं पुरुष इति ज्ञानेऽतिप्रसङ्गः, अविद्यान्वित्रिष्रपद्मायस्य पुरुषत्वादिवैशिष्टग्रमात्राविषयत्या तद्धम्यविषयत्वादिति

¹ विषयवि-**द्या**.

वाच्यम् ; तद्धर्मिनिरूपितत्वेन पुरुषत्वादिवैशिष्ट्यस्य संशयविषयत्वात् । अन्यथा तद्धर्मिणि तत्संशयात्प्रवृत्त्यनुपपते : । भेदाप्रहस्यास्मनमते प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । अत एव स्विषये स्वाकारेत्यादिसंशयलक्षणमुक्तम् । एवं चाहं पुरुष इति ज्ञानस्य तद्धर्म्यविषयतया
तन्न्यूनविषयत्वात्रायं प्रसङ्गः । न च फलतस्तत्समानप्रकारत्वलाभः ;
अत्र पुरुषत्विमिति धर्मिप्रकारकज्ञानस्यापि धर्मिनिरूपितधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वेन उक्तस्य समानप्रकारकत्वापयवसानात् । नच भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् , तच तद्धशिष्ट्यभाने न क्षतमिति
वाच्यम् ; मासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिताकस्य प्रकारत्वात् , तत्प्रतियोगितायाश्च काचिदेव भानात् । न च विशिष्टज्ञाने वैशिष्ट्यप्रतियोगितामाने मानाभावः ; दण्डीति विशिष्टज्ञानस्य दण्डपुरुषसंयोगा इति
सम्हालम्बनाद्भेदानुपपत्त्या तद्धानसिद्धेः ॥

ननु संबन्धितावच्छेदकविषयत्वाविषयत्वाभ्यामेव तदुभयभेदसिद्धिः । न च विषयभेदादेव ज्ञानभेदः, अतः कथं प्रकारभेदमात्राद्भेद इति वाच्यम् ; संबन्धतावच्छेदकसयोगत्वादेरतिरिक्तस्य सम्हालम्बनविषयत्या विषयभेदस्यैव लाभादिति चेन्न ; दण्डसंयोगी
पुरुष इत्यस्याविशिष्टज्ञानत्वापत्तेः । न च तस्य न पुरुषांशे दण्डविशिष्टज्ञानत्वम् , किं तु संयोगांशे, तत्र प्रतियोग्यनुयोगितालक्षणवैशिष्ट्यं स्वरूपेणैव भासत इति नाव्याप्तिदोष इति वाच्यम् ; तज्ज्ञानात्पुरुषेऽप्य¹दण्डिव्यावृत्तिवोधादिविशिष्टधीकार्यकरणेन पुरुषांशेऽपि
दण्डविशिष्टज्ञानत्वरूपताया वाच्यत्वात् । अन्यथा पुरुषिनष्ठतया दण्डसंबन्धावगाहिज्ञानस्य दण्डतस्यंबन्धाविशेष्यकतया समुहालम्बनेऽप्य-

¹ दण्डव्यावृत्ति-ह.

नन्तर्भावेन तृतीयप्रकारतापत्तेः । किं च दण्डीति शाब्दज्ञानस्या-विशिष्टज्ञानत्वापत्तिः, तत्र संबन्धस्य मतुपा संबन्धतायच्छेदकरूपे-णोपस्थितेः । न च स्वरूपेण घटत्ववैशिष्ट्यबोधकधटादिपदवत्स्वरूपेण विण्डवैशिष्ट्यबोधकमपि किञ्चित्पदमस्ति, येन तत्पदजनितमेवेदं दण्डीति विशिष्टज्ञानम्, न तु दण्डिपदजनितामिति वक्तुं शक्येता-पीतीयं दिक्।।

न च वैशिष्ट्यप्रतियोगितं विषयतया न ज्ञानभेदकम् , दण्ड-पुरुषतदुभयानु योगिप्रतियोगिकसंबन्धा इति समुहालम्बनेऽतिप्रसक्तत्वा-दिति वाच्यम् ; समूहालम्बनस्य स्वातन्त्रयेणोभयावगाहिज्ञानरूप-तया परस्परधर्मधर्मिभावगोचरैतादृशसमूहालम्बनासंभवात् । सत्वेऽपि भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेन रूपेण दण्डस्य प्रकारत्वमपीति तस्य दण्ड विशिष्टज्ञानात्मकत्वात् । अत एव ततोऽप्यदण्डव्यावृति-बोधादिविशिष्टकार्यमिति दिक् ॥

न चैवं निष्पकारकब्रह्मज्ञानस्य तत्कोटिवैशिष्टचानवगाहनेन तिन्वर्तकता न स्यादिति वाच्यम् ; अहं ब्रह्म न वेति संश्चेय स्वरूप-स्येव कोटितया तदन्यूनविषयत्वस्य तिन्नश्चयेऽपि सत्त्वात् । यद्वा संशयकारणीभूताज्ञानान्यूनविषयत्वं विवाक्षितम् । तत्र चाज्ञानस्य शुद्ध-चित्स्वरूपविषयत्या तदन्यूनविषयत्वं तिनिश्चयेऽप्यस्तीति न काप्यनुप-पितः । स्थाणवादिसंशयविषये तद्भित्तुभूताज्ञानस्य तद्धिमिनिरूपित-तद्भभवैशिष्ट्यगोचरत्या तद्धिभणोऽपि विषयतान्तर्भावादहं पुरुष इत्या-दिभिन्नविशेष्यकज्ञानस्य तन्न्यूनविषयत्वाक्षातिप्रसङ्गः । नच स्थाणौ वर्मोकश्रमस्य स्थाणुत्ववैशिष्टचाज्ञानसमानविषयत्वाभावेन तत्संशय-

¹ दण्डनिशिष्ट ट. ² नोगिनप्र आ. ³ नेक्षिटनहा आ.

निवर्तकतानापितिरिति वाच्यम् , तत्र तत्संशयस्य ¹ तात्काालिकापेशममात्रं न सर्वथा निवृत्तिरिति सर्वेरभ्युपगमात् । तस्य विरोधनिश्चयत्वेन
पृथ्येगव तित्ववर्तकत्वाच । नच स्थाणुपुरुष²योरिमौ स्थाण् पुरुषौ वेति
संशयस्यैकांशे स्थाणुत्वनिश्चयात्रिवृत्ति स्यात् , स्थाणुत्वपुरुषत्वाज्ञानन्यूनविषयत्वादिति वाच्यम् , तद्धस्यैशे तदन्यूनविषत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
यद्धा तत्राज्ञानद्धयस्वीकारात् । न चैवं तदुपादेयसंश्चयमेदापत्तिः ; इष्टत्वात् । धर्मिणोर्भिन्नत्वेन तत्र तद्धमीकाराविधावृत्तिस्वपसंशययोरिप भिन्नत्वात् । न चैवमिप स्थाणावपुरुष इति निश्चयात्संशयनिवृत्ति स्यात् ,
तस्य स्थाणुत्ववैशिष्टयाज्ञानन्यूनविषयत्वादिति वाच्यम् ; अपुरुषत्वाज्ञानस्यापि तत्संशयहेतुत्वात् प्रकृते च लाववेन संशयकारणीभूतयर्दिक्विदज्ञानान्यूनविषयत्वस्य विविद्यत्वादिति न किचिदनुपपन्नम् ॥

केचितु समानप्रकारकत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकं लाघवात्। न तु समानविषयत्वं, गौरवात्। न च प्रकारताया विषयताविशेषरूप-त्वेन विपरीतं गौरविमिति बाच्यम् ; समानविषयत्वं हि संशयहेतुम्ता-ज्ञानान्यूनविषयत्विमत्यनेकपदार्थघिटिततया गुरुत्वात्। न चैवमहं पुरुष इति ज्ञानात्तिवृत्त्यापत्तिः ; धर्मिरूपसंबान्धिमेदेन प्रतिधर्मि वैशिष्टय-मेदात्। तद्घटितप्रकारमेदेनाहं पुरुष इति ज्ञानस्य भिन्नप्रकारकत्वात्। नच समवायरूपवैशिष्ट्यस्यकत्वान्न भेद इति वाच्यम् ; स्वरूपसंबन्ध-विशेषलक्षणवैशिष्टस्य विशिष्टधीनियामकस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात्। तस्मात्समानप्रकारकिश्ययत्वभेव संशयविरोधिरूपमिति कल्पयन्ति, तिचनत्यम् , वैशिष्ट्यभेदेन प्रकारत्वभेदेऽपि प्रकारस्वरूपस्यक्येनाहं पुरुष इति ज्ञानस्य समानप्रकारतया आतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। किं च समान-

 $^{^{1}}$ उत्कलिको -ह. 2 वोरेष-ह.

विषयकत्वस्य गुरुत्वेऽपि मिन्नप्रकारकस्याप्युक्तरीत्या समानाविषयंकत्वेन सामान्यरूपत्या गुरोरपि तस्यादेयत्वात् सामान्यपक्षपातित्वात्प्रमाण-प्रवृत्तेः । न चैवं यत्नत्वमपहाय व्यापकत्वमाख्यातवाच्यतावच्छेदकं स्यात्, सामान्यरूपत्वादिति वाच्यम्; तत्र जातिरूपत्या अखण्ड-यत्नत्वस्य सखण्डव्यापकत्वापेक्षया अत्यन्तलघुत्वात् प्रकृते चोभयोः सखण्डत्वात् । अपि च समानप्रकारकत्वेन 1 निवर्तकत्वे भृतले घट इति भिन्नप्रकारकघटज्ञानानन्तरं भृतलं घटवन्न वेति संशयनिवृत्त्यथ्य तत्समानप्रकारकज्ञानान्तरं पूर्वज्ञानस्य निश्चयसामग्रीत्वेन विरोधित्वं वा कल्प्यमिति गौरवम् । किं च विशेष्यमेदेन वैशिष्ट्यमेदमभ्युपगम्य समानप्रकारकत्वस्य नियमाकत्वाभ्युपगमे फलतः समानविशेष्यकत्वमिप लब्धमिति शिष्यदण्डनमात्रमितीयं दिक् ॥

ननु समानविषयनिश्चयत्वं न संशयनिवर्तकतावच्छेदकम् ; निश्चयत्वस्य त्वन्मते संशयनिवर्तकतात्मकत्वेन अमेदे अवच्छेचावच्छेद-कत्वानुपपत्तिति चेन्न ; समानविषयविशेषदर्शनप्रभवज्ञानत्वादेरेव तदवच्छेदकत्वादिति संक्षेपः ॥

वस्तुतस्तु समानविषयनिश्चयत्वं न विरोधितावच्छेद्कम् , पर्वतेतरबिह्नः पर्वते नास्तीति निश्चये विह्निश्चर्य एव पर्वते विह्निसंशयानापत्तेः । पर्वतेतरबिह्न्त्वेन रूपेण विह्नमात्रामावस्य तत्र निश्चितत्वात् । न च विह्न्त्वेन रूपेण वह्न्यभावानिश्चयेन संशय इति वाच्यन् ; आगतं तर्हि समानप्रकारकत्वेन निवर्तकत्वम् । न च तत्र पर्वतवृत्तिधर्मे विह्न्त्वारोपात्तद्धर्मगोचरः संशयो न प्रसिद्धगोचर इति वाच्यम् ; पर्वतवृत्तिधर्मे पर्वतेतरबिह्न्वं नास्तीति समानविषयविरोधिन

¹ तत्त्वे - ह. 2 शून्ये पर्वते - हा.

निश्चये सति तदारोपस्याप्यनुपपत्तेः । न च तत्रानिर्वचनीयबह्वचन्तर-गोचर एव स इति वाच्यम् ; संशयस्थले अनिर्वचनीयोत्पत्तेर्निरा करिष्यमाणत्वात् । तावन्मात्रं भिन्नविशेष्यकेऽतिप्रसक्तामिति समान-विषयकत्वमपि प्रवेश्यम् , तदर्थस्तु समानाविशेष्यकत्वम् । निश्चयत्वं तु यथोक्ताप्रामाण्यशङ्कानास्किन्दितसंशयत्वानिषकरणज्ञानत्वम् । अतः समानविषयत्वापेक्षया गुरु विशेषहर्माप तदेव प्रयोजकम्, अनि प्रसञ्जकत्वात् । न चैवं निर्विशेषब्रह्मज्ञानात्संशयनिवृत्त्यनुपपत्तिः, तस्य निष्प्रपञ्चत्वप्रकारकत्वात् । न च तस्य ब्रह्मस्वरूपतया न तत्प्रकार-कत्वामिति वाच्यम् ; अभावबुद्धावभावस्वरूपस्येव प्रकारत्वापपत्तेः । न च स्वरूपस्य स्ववैशिष्ट्या²भावेन तद्धितं प्रकारत्वं कथामिति वाच्यम् ; प्रतींत्यनुरोघेन कथंचित्स्वस्मिन्नपि स्ववृत्त्यभ्यूपगमेन स्वा-त्मकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेन तदुपपत्तेः । न चैवं भिन्नप्रकारकघटज्ञानाः दिना संशयानिवृत्त्यनुपपत्तिः ; उक्तन्यायेनोक्तरूपेण विरोधित्वे स्थिते तत्र तादशज्ञानान्तरस्य पूर्वज्ञानस्य तादशनिश्चयसामग्रीत्वेन विरोधि-त्वस्य वा करुप्यत्वात् । न च सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेऽतिप्रसङ्गः ; छौकिकत्वेन तद्विशेषणात् , तदनभ्युपगमाच, सामान्यापकारकत्व-विशेषणाच न प्रमेयवानयमिति ज्ञाने ऽतिप्रसङ्ग इत्यस्मत्परमगुरुचरण-मतमेव सम्यक ॥

¹ বিশ্বীপৃণা**ক্-⊋.**

अधिकारिनिरूपणम्

अत्र चाधिकारिविशेषणं ग्रुगुक्षैत । कामाधिकारे काम-नाया एव पुष्कलाधिकारनिमित्तत्वात् । विवेकवैराग्यादिकं तु तद्भेतुतयापेक्ष्यते । न च सर्वेषां श्रुतौ सङ्कीतनादिधकारिनिमि-त्तत्वम्, ग्रुग्रुक्षानु माने सङ्कार्तनस्यार्थवन्वात् । दृष्टद्वारा हेतुत्वे

दीपनम्

अत्र विवेकादिषु । श्रवणादिकर्तव्यताप्रतिपात्तिनिमित्तं पुरुष-विशेषणं पुष्कलं निरपेक्षम् । तर्तिक विवेकादिकं नापेक्षणीयमेव, नेत्याह - विवेकेति । तथा च तदन्वयाद्यनुविधानस्यान्यथासिद्धेरिति भावः । ग्रुग्रुक्षेति । ''ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिफलवचना-न्मुसुक्षा तावत्सर्वत्र करूपनीया । अन्यथा फलवचनवैयध्यति । क्ळप्तायाश्च तस्या निरपेक्षायाः प्रवृत्तिसमर्थत्वात्र विवेकादेरप्यधिकारि-विशेषणत्वं करूप्यम् । विवेकादेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वमेव । तथा च मुमुक्षा न सर्वत्र श्रूयत इति विवेकादिकं तां रुक्षयतीति न तत्कीर्तनवैयर्थ्यम् , न वा प्रवृत्ति वेहतुत्वामित्यर्थः । विपक्षे गौरवमाह-दृष्टेति । दृष्टं विवेकादेरुतरोत्तरहेतुत्वम् । अदृष्टं साक्षाच्छ्वणहे-

पूरणी

ननु विवेकादिमद्धिकारिकं श्रवणं नित्यम्, मुमुक्ष्वधिकारिकं च तत्काम्यमस्त्वित्यत्राह — ब्रह्मचेदेति । श्रुतिबलेन ज्ञानस्य मोक्ष-साधनतावगम्यते, ज्ञानं च विचारसाध्यमिति ज्ञानसाधनीम्तविचार-मात्रे मुमुक्षाया अधिकारिविशेषणत्वमवश्यकरूप्यमित्यर्थः । फूल-वचनेति । नित्यवत्फलश्रुत्यनुपपत्तेरित्यर्थः । ननु तर्हि समुाचिताना-मधिकारिविशे⁸षणतास्त्वत्यत्राह — क्लप्तायाश्चेति । अदृष्टामिति ।

 $^{^{1}}$ मानेन-ज, छ. 2 हेतुरित्यर्थ- ख. 8 पणस्वमस्ति-z.

संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अन्यथा सर्वविशेषणा-नामेकवाक्यस्थत्वासंभवेन प्रसज्यप्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥

एवं साधनचतुष्टयसम्पन्नो जिज्ञासुः सन्न्यासस्य ज्ञान-साधनत्त्रग्रुपश्रुत्य नित्यादीनि कर्माणि सन्न्यस्यति। स च

दीपनम्

तुत्वम् । एकवाक्येति । विवेकादि सर्वमेकत्र वाक्ये न श्रूयते, किं तु क्रिचित्किचित् । नच वाक्यस्य स्वार्धप्रतिपादने वाक्यान्तरापेक्षा । तथा च तत्तद्वाक्येनैकेकविशेषणविशिष्टस्य श्रवणकर्तव्यताप्रतीतिपूर्वकं सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन विशेषणान्युपसंहृत्य विशिष्टाधिकारिश्रवण-कर्तव्यताप्रतिपत्तिवैक्तव्या । तथा चैकेकवाक्यास्प्रसक्ता धीर्बाध्येतेति विधिव्यापारगौरवम् । मुमुक्षानुमाने तु सर्वत्र मुमुक्षारेव श्रवणकर्तव्यन्ताप्रतिपत्तिरिति नायं दोष । इत्यर्थः ॥

साधनेति । नित्यानित्यवस्तुदिवेकः, इहामुत्रार्थफलभोग-विरागः, शमादिसम्पत् , मुमुक्षा चेत्यर्थः । उपश्चत्य "एतमेव

पूरणी

विवेकादेः साक्षाद्विचारहेतुत्वस्यान्वयव्यति रेकागम्यत्वादिति मावः ।
ननु कृत्सनं श्रवणविधिवाक्यजातं मिलित्वा प्रथमत एव विशिष्टाधिकारिकर्तव्यताप्रतिपादकमास्त्वत्याशङ्कय निषेधति—न च वाक्यस्येति ।
एकैकविशेषणिति । निरपेक्षैकैकविशेषणिविशिष्टाधिकारिण इत्यर्थः ।
प्रसक्तिति । नैरपेक्ष्यधीवाधः स्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह—इति
विधीति । पूर्वं निरपेक्षतया बोधकत्वं पश्चाच सापेक्षत्येति विधिव्यापारवैषम्यं च स्यादित्यर्थः । यद्वा समुचितविशेषणिविशिष्टाधिकारिकर्तव्यतावोधकत्वे तद्वौरवं स्यादित्यर्थः । ग्रुग्नुक्षानुमान इति ।
विवेकादिपदैर्भुमुक्षारुक्षणायामित्यर्थः । न च मुख्यार्थनुपपस्यमावाक्र

¹ इति भाव:-ख. ² रेकगम्यत्वाभावादिति-ट.

रुक्षणेति वाच्यम् ; उक्तरीत्या साक्षाद्विवेकादेरिकारिविशेषणत्वेनान्व-यायोग्यत्वादिति भावः ।

नित्यानित्येति । ननु विचारात्पूर्वं नैतद्विवेकसंभवः, तस्य '' नित्यं,' '' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,'' " तद्यथेह े कर्मचितो स्रोकः क्षीयत '' इत्यादिश्रुतितात्पर्यावधारणाधीनत्वात् , तद्वधारणस्यैतच्छास्रसाध्यत्वात् , अत एव न प्रथमतस्तद्धेतुकं वैराग्यादिकमिति चेन्न, वैशेषिकादिशास्त्रा-भ्यासिनोऽघीतस्वाध्यायस्याद्वैतविचारशास्त्रप्रवृत्तिमन्तरेणापि तच्छ्रित-तात्पर्यावघारणेन तद्विवेकोपपत्तेः। श्रुतितात्पर्यनिर्णायकन्यायपरिज्ञानाय मननोपयोगितया च वैशेषिकशास्त्राभ्यासस्य प्रथममावरयकत्वात्। अतस्तद्धेतुक्तं वैराग्यमपि प्रथमतः रहातिपादारम्भश्च तद्दादर्घायेत्युक्तम् । ननु तथापि न मुमुक्षातः पूर्वं शमदमादिसम्पत्तिः, शमदमादेरक्कत्वेना-विकार्यनुष्टेयतया मुमुक्षाविकारानन्तरभावित्वादिति चेन्नः शमदमा-देरक्कत्वे मानाभावात् । " शान्तो दान्त " इत्यादिवानयस्य 1 सन्न्यासे शान्त्यादिमत्कर्त्कविचारसमुचयविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अस्तु वा शमादेरङ्गत्वम्, तथापि तस्य द्वैरूप्यम्, तथाहि—वैराग्ये सति रागद्वेषयारभावात् स्वत एवान्तःकरणबाह्येन्द्रियव्यापारानुत्पत्ति-उक्षणशमदमादि²सम्पत् । न चैतादशशमदमादेरक्रत्वम् ; अननुष्टेय-त्वात् । किं तु मुमुक्षानन्तरं विषयचिन्तासान्निधानादिना चित्तेन्द्रय-विक्षेपादिमसक्तौ यस्तन्निमहो यत्नेन कियते विचारोपपोगितया तादक्शमदमादेर्यत्नसाध्यतयाङ्गत्वम् । अतो द्वैविध्याच्छमदमादेर्मुमु-ं क्षातः पूर्वता अनन्तरता च सिद्धा । नन्वेवमपि न विकवेकादेर्भुमु-ः क्षायामुपयोगः, तस्याः स्वर्गकामनादिवदानन्दात्मकमेाक्षज्ञानसाध्य-

² सम्यवते – ह.

सन्न्यासः ''अथ परित्रांडेकशाटी परिवृतो ग्रुण्डोदरपात्र्यरण्य-नित्यो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणनाविचिकित्सन्सार्व-वार्णिकं भैक्षचर्यमाभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत " इति मैत्रायणीश्रुत्या '' अत

दीपनम्

प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजान्ति," "त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्पदं परं" ² इत्यादिवाक्याज्ज्ञात्वेत्यर्थः । अत एव न सन्न्यासस्य श्रवणाङ्गत्वमिति भावः । ननु प्रमाणफलज्ज्ञाने कथं सन्न्यासस्या-

पूरणी

त्वादिति चेन्न , स्वर्गादावरुपायाससाध्ये ⁸ तदुत्पादेऽप्यनित्यत्वादिदोष-दर्शनेन वैराग्यं विना बह्वायाससाध्यमोक्षेच्छाया अनुत्पत्तेः । स्वर्गादि-⁴ साधारण्येन तदुत्पत्ताविप नियतमुमुक्षाया अनुत्पत्तेः । तस्याश्च विचारहेतुत्वात् । केचित्तु वैराग्यानन्तरमेव मुमुक्षा, तदनन्तरं शम-दमादिसम्पत् , मुमुक्षां विना तदयोगादित्याहुः ।

प्रवाजिन इति । भविष्यदेश णिनिः । लोकिमिति । लोक्यते ज्ञायत इति लोकं ब्रह्म । लोक्य दर्शन इत्यस्माद्भिवे ⁵ घञन्ततया दर्शनं वा । अत एवेति । स्वातन्त्रयेण ज्ञानसाधनत्वावगमादित्यर्थः । मुण्डोदरपात्रीति मूलम् । न विद्यते दरं भयं यस्मात्तददरं मृण्मयं पात्रं तद्भान्, दरं दारुमयं विकारक्ष्णान्दसो वा । केचित्तूदरपात्रीति छेदः । गुणक्ष्णान्दसः । तेन उदरमेव पात्रं यस्येति पात्रान्तरसङ्ग्रहनिषेधः । अत एव बोधायनस्मृतौ 'कमण्डल्लं पात्रं यस्येति सामान्यनिषेध इत्याहुः ।

 $^{1^{-1}}$ परिहितो— 1^{-2} इत्येवमांदिवाक्या—3. 3 तदुत्पत्ताव्य—2. 4 साधा-रणस्वेत—2. 5 ध्वनन्तस्तथा च दर्शनं वा—2.

ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतमासनं शिखां यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्जयित्वा 'अथ दण्डमादत्ते सखा 'में गोपाय" इति बौधायनस्मृत्या च विहितः परमहंस एव न त्रिदण्डः। अकमफलमोक्षेषिणः "सकर्मके तस्मिन्ननिधकारात् तस्यागस्यापि विहितत्वाच । तदुक्तं, सुरेश्वराचार्यः—

" सर्वकर्मपरित्यागात्सन्त्यक्ताश्चेषसाधनः ।
श्रुत्युक्तोऽत्र परित्राद् स्यादैकात्म्यज्ञानजन्मने ।।
ग्रुण्डोऽपरिग्रहश्चेति प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यतः ।
तद्विरुद्धं स्मृतेवीक्यं नापेक्ष्यं दुर्वलत्वतः ।। इति ।।
सन्न्यासश्च ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा भवति ज्ञान-

दीपनम्

प्रमाणस्य साधनतेत्यत आह — सन्न्यासश्चेति । तस्य ज्ञान-साधनत्वेन श्रवणात्प्रतिबन्धक करुमधनिवृत्तिरेव द्वारं, न तु यज्ञा-दिवत्करुमधनिवृत्तिमात्रमित्यर्थः ननु ज्ञान्त्यादिवाक्ये श्रवणं न श्रूयत

प्रणी

तस्यागस्यापीति मूलम्। कर्ममात्रत्यागस्य विहिततया सकर्मकसन्न्या-सस्यासंभावादित्यर्थः । यद्वा तत्सन्न्यासाङ्गम्तशिखादित्यागस्यापि श्रुति-विहितत्वादित्यर्थः । सर्वकर्मेति मूले । सर्वकर्मणामननुष्ठयत्वेन हेतुना त्यक्तकर्मकसाधनशिखायज्ञोपवीतादिरित्यर्थः । मुख्यार्थस्य लक्ष्यार्थसं-

¹ अधैकं वैणवं दण्ड-खा. गा. 2 मा गोपाय-गा. 3 केऽस्मिन -गा. 4 कस्मगादिनि-स्वा.

साधनम्। स च श्रवणेन सम्रुचीयते, "श्रान्तो दान्त" । इति वाक्येन तयोः सम्रुचयिवधानात्। श्रान्त्यादिपदैरेव तद्वत्कर्त्वकिवारस्योपस्थितत्वात्। "वेदानिमं च लोकमम्रुं च परित्यज्यात्मानमान्विच्छेत्" इति क्रमविधानात्प्राग्विचारा-त्कर्तव्य इति—

दीपनम्

इत्यत आह—शान्त्यादीति। यथा "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" इत्यनारभ्याधीतवाक्याज्जहूद्वारोपिस्थितकतुसंबन्धः पर्णतायाः प्रतिपाद्यते एवं शान्त्यादिपदोपस्थापितश्रवणेनोपरितपदामिषेयसन्न्यासस्य ज्ञाने समु-चयः प्रतिपाद्यते । ज्ञानोहरोनैकवाक्ये श्रवणात् । शान्त्याद्यनेकगुण-विधाने वाक्यभेदपसङ्गात् । नच शान्त्यादिविशिष्टज्ञानविधिः संभवति; "फलम्ते ज्ञाने विध्यसंभवात् । अर्थप्राप्तत्वात्समुच्चयोऽपि सन्न्यासस्य न शान्त्यादिनेति भावः । ननु वाजपेयबृहस्पतिसवादिवत्सन्न्यासश्रवणयो-रङ्गाङ्गिभाव एवात्स्वित्याशङ्कय दर्शपूर्णमाससोमयागवदन्योन्यानपेक्ष-वाक्यान्तरोप्पन्नत्वान्नैव⁸मित्याह—क्रमेति । कर्तव्य इत्यत्र स चेत्यनुषङ्गः।

पूरणी

बन्धविधौ दृष्टान्तमाह—यथा यस्येति । तत्र जुहूपदृष्ठक्ष्यनियोगी यजुहू संबन्धवत् शान्तादिपदृष्ठक्ष्यविवारसमुच्चयः सन्न्यासस्य विधीयत इत्यर्थः । ननु मुख्यार्थस्य शान्त्यादेविध्यहेतया अन्वयानुपपत्तेरभावास्त्र छक्षणेत्यत आह—शान्त्यादीति । सकृदुच्चारतिविधिपदेन शान्त्या-चनेक्तगुणानामन्वयानुपपत्तेर्युक्ता छक्षणेत्यर्थः । ननु सन्न्यासस्य शान्त्यादिसमुच्चयविधिरास्त्वित्यत आह—अर्थप्राप्तत्वादिति । सन्न्या-

¹ इत्यादि-ग. छ. ² फलीभूते-ख. च. ³ मिहेलाह्-ख.

"त्यक्ताशेषाक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः। जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारिता"॥ इति वार्तिकं क्रमपरं न विरुध्यते। स च जन्मान्तरकृतोऽपि ज्ञान उपकरोति। तद्दारस्य ज्ञान-प्रतिबन्धककल्मषानिष्टत्तेस्ततोऽपि संभवात्। "यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्न्यसेत्" इति श्रुत्या विश्वानाच्च। नचायं सन्न्यासो ज्ञानार्थो न भवतीति वाच्यम्;

दीपन म्

ननु सन्न्यासस्य श्रवणवत्प्राधान्याभ्युपगमे तस्याधिकारि। विशेषणत्व-प्रतिपादकवार्तिकविरोध इत्यत आह—त्यक्तेति । नन्वेवं जनका-दीनां कथं ज्ञानम्, सन्न्यासामावादित्यत आह—स चेति । न केवछं सामर्थ्यस्त्पिङ्कादेव जन्मान्तरे तस्य विनियोगः, अपि तु विध्यन्तरानुपपत्त्यापीत्याह—यदीति । न चायमिति । "सन्न्यासा-द्वसणः स्थानं" इति स्मृतेब्रह्मछोकार्थो न ज्ञानार्थः, तत्साधना-

पूरणी

सस्याङ्गत्वप्रधानत्वाभ्यामुभयथापि श्रवणाङ्गमृतशान्त्यादिना समुचय-सिद्धोरित्यर्थः । त्यक्ताशेषेति मूळं, संसारं प्रजिहासतः ततस्त्य-काशेषकर्मण इत्यर्थः। वैशग्यहेतुकत्वात्कर्मत्यागस्येति मन्तव्यम् । विध्यन्तरेति । जन्मान्तरसन्न्यासस्य ज्ञाने।पयोगं विना आतुर विधिवैयर्थ्यादित्यर्थः। तत्साधनिति। ज्ञानसाधनश्रवणस्याभावादित्यर्थः। ननु अस्तन्त्यासाद्वद्यणः स्थानं " इति स्मृतेः सामान्यविषयत्वेन कथमातुरसन्न्यासप्यवसानमिति चेन्न ; अनातुरसन्न्यासस्य ज्ञानार्थ-

दीपनम्

नुष्ठानाभावादिति भावः । अत्र हि "यदहरेव विरजेतदहरेव प्रविज्ञत् " इति सन्न्यासः प्रकृतः। स च ज्ञानसाधनम् , फलान्तरस्या-श्रवणात् । ''विवर्णवासा मुण्डांऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मम्याय भवति "इति सन्न्यासिनो धर्मान्विधाय ¹ ब्रह्मभावापार्ते च फरुं श्रावयति । अतस्तदेव सन्न्यासस्यापि फरुम् । श्रुत्यन्तरे च स्पष्टमेव ज्ञानं सन्न्यासस्य फलम्। अते। यद्यातुरवाक्येन स **एउँ** परामृश्यते, आतुरस्यापि विरक्तस्यैवाधिकारात्। दधा जुहोति '' इत्यत्रेव विहितप्रत्याभिज्ञाने सति आर्थान्तरकल्पनायोगात् । एवं सन्न्याससाधन-त्वेन सिद्धयोर्वाड्मनसयोः पुनरत्र परामर्शेनेतरङ्गव्यावृत्तिः प्रतीयते ।

पूरणी

त्वेन प्रत्यक्षश्रुतिचोदिततया स्मृतेस्तद्विषयत्वानर्हत्वात् । न चैवं प्रत्यक्षश्रुतिविरोघे स्मृतेहीनामिति वाच्यम् ; आतुरसन्न्यासिषयत्वे संभवति सर्वथा तद्घाधायोगादिति भावः। ननु न फलान्तरा-श्रवणमात्रेण ज्ञानसाधनत्वम् ; विश्वजिदादावतिप्रसङ्गादित्यंत आह— विवर्णेति। अतस्तदेवेति। ब्रह्मभावस्य ज्ञानाधीनत्वात् ज्ञानमेव सन्न्यासस्य फरुमित्यर्थः । श्रुत्यन्तर इति । "त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं " इत्यादावपीत्यर्थः ! स एव ज्ञानार्थसन्न्यास एव । कर्मफलविषयवैराग्यहेतुकत्वादिप न तस्य ब्रह्मले।कफलकत्विमत्याह— आतुरस्यापीति । नन्वविरक्तस्यैतत्सन्न्यासिविधिरास्वित्यत आह— द्श्नेति । वैराग्यहेतुकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः । नन्वेवं पृथग्विषिवैयथ्यं स्यादित्यत्राह — एवं सन्न्यास इति । ननु गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासविक्वातितयातिदेशतः सर्वाक्रपाप्तावितराक्र-

¹ ब्रह्मभावं - स्त्र

दीपनम्

'' आतुराणां च सन्न्यासे न विधिनैव च क्रिया । प्रैषमात्रं समुचार्य सन्न्यासं तत्र प्रयेत् "॥

इति स्मृतेश्च । यथा गृहमेघीये विकृतौ प्रकृतेरातिदेशेन प्राप्तयो-राज्यभागयोः " आज्यभागौ यजाति " इति पुनर्वचनादितराङ्गसाध्यो-पकारस्याज्यभागावच्छेदादथीतद्यावृत्तिरेविमहापि । अत्र चोपकारा-वच्छेदकत्वमात्रे इदं निदर्शनम्। अत एव सन्न्यासकर्मण एकत्वे कथं तस्य स्वस्थैरनुष्ठीय¹मानस्योपकाराय सर्वाङ्गापेक्षा, आतुरै-रनुष्ठीयमानस्य नेति अपेक्षातदभावयोरेकत्र विरोघादिति प्रत्युक्तम्। यथा स्वस्थैरनुष्ठीयमानस्य नित्यस्य सर्वोङ्गापेक्षायामप्यशक्ती यिंकिचिदक्केरेवोपकारः, एविमहाप्यातुराविधिसामर्थ्यात्करूपनीयम्²।

पूरणी

व्यावृत्तिविधिर्युक्तः ; इह तु सन्न्यासस्यैकत्वेन प्रकृतिविकृतिभाविवरहा-न्नातिदेशतः कृत्सनाङ्गप्राप्तिः, येनेतराङ्गव्यावृत्तिविधिः स्यादित्यत्राह— अत्र चेति । अत्रोपदेशपाप्ताङ्गसाध्योपकारस्याधिकारिपुरुषभेदेन बाङ्मनसाभ्यामवच्छेदेनतराङ्गव्यावृत्तिविधीयते । एवं पापकभेदेऽपि उपकारावच्छेदस्योभयत्र तुल्यत्वात्तन्निदर्शनं युक्तमित्यर्थः। ^{8ं}एककर्मण्युपकारस्याधिकारिभेदेनानियताङ्गसाध्यत्वमयुक्तमिति कैश्चि-द्दषणमापादितं, तदपि नित्यकर्मनिदर्शनेन निरस्तमित्याह — अत एवेति । ननु काम्यसन्न्यासस्य नाङ्गविकलता युक्ता ; साङ्गकर्मण एव फलेल्पादकत्वादित्यत्राह-अातुर्विधीति । अविकलाङ्गा-

¹ मानस्य निस्यस्योप-खः ² यः. ख-चः, ³ एककरणोप-टः

प्रसिद्धस्येव सन्न्यासस्य दशाविशेषे "आज्यभागौ यजित " हितविदितराङ्गव्याष्ट्रस्यभिप्रायेण विधानात्। " एष पन्था ब्रह्मणा हातुवित्त " इत्युत्तर वाक्येन तस्यापि परामृष्टत्वाश्व॥

दीपनम्

उक्तस्मृतिश्च नान्तरीयकफळविषया, अन्यथा सिन्निहितिपरित्यागोऽ-श्रुतकल्पना च स्यादित्यभिषेत्याह—प्रसिद्धस्यैवेति । पन्थाः मोक्षोपायः । अतोऽपि सन्न्यासो न श्रवणाङ्गमिति भावः ॥

पूरणी

त्काम्यात्फलसिद्धिरिति न्यायल्डघस्यार्थस्यैतद्वचनसामध्यिद्धाघ एवे-स्यर्थः । उक्तस्मृतिरिति । ब्रह्मलोके गत्वा ब्रह्मणा सहात्मविचारं इढीकृत्य तत्साक्षात्कारान्मुच्यत इत्येवं परेत्यर्थः । सिन्निहितेति । क्लसज्ञानफलपित्यागेनाक्लसब्रह्मलोकफलकरूपना स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणिति श्रुतौ ब्रह्मणा वेदेनेत्यर्थः । चतुर्मुसब्ब्रह्मणत्यपरे । अतोऽपि— स्वातन्त्र्येण मोक्षोपायत्वप्रतिपादकैतच्छूतितोऽपीत्यर्थः ॥

सन्न्यासप्राधान्यप्रतिपादनम्

नतु सन्न्यासस्य प्रधानत्वेन निरपेक्षत्तया भिन्नवाक्यचोदितत्वेन श्रीहियववद्विकरूपः स्यत्। न च शान्तादिवाक्येनैतत्समुच्चयविधेनैविमिति वाच्यम् ; तत्र तद्विचा²रोपस्थापकपदाभावात्। न च शान्तादिपदै-रुक्षणया तदुपस्थितिः ; अनुपपत्तेरभावात्। न च शान्ताद्यनेकपदानामेक-विधिपदेनान्वयानुपपत्तिः ; आवृत्याप्यन्वयोपपत्त्या तद्योग्यतानुपपत्तेर-

¹ वाक्ये-खा.

भावात् । एकवाक्यत्वासंभवे वाक्यभेदस्यादोषत्वात् । यद्वा शान्त्यादि-गुणाविशिष्टश्रवणस्यैवात्र विधिः । नच श्रोतव्य इति विविवैयर्थ्यम् ; अस्योत्पत्तिविधित्वात् तस्य त्वधिकारिविधित्वात् । अपि च सन्न्यासस्य प्रधानत्वे 1("सन्न्यस्य श्रवणं कुर्यात् " इति श्रुतिविरोधः, "वाज-पेयेनेष्ट्रा''इत्यादौ तस्या अङ्गत्वबोधकत्वदर्शनात्) किं च "इन्द्रो यतिन्सा-ळावृकेम्यः प्रायच्छत् " इति सन्न्यासिनः श्रवणाकरणप्रत्यवायोऽपि सन्नग्रासस्याङ्गत्वं साधयति । तथा हि-नेयं श्रुतिः सन्ध्यावन्दनादि-वत् श्रवणनित्यत्वपरा ; श्रवणस्य काम्यत्वात्, ाकें त्वारम्भा-दूर्ध्वं नित्यतापरा । सा चैवं यदि सन्न्यासिनः श्रवणारम्भः स्यात् । स च सन्न्यासाङ्गत्वे, अङ्गारम्भस्यैवाङ्गिनोऽप्यारम्भरूपत्वात् । ततः प्रत्यवायश्रुत्यनुरोधेनाप्यक्कत्वम् । न च " एतमेव प्रवाजिन " इति श्रुत्या ज्ञानफलकत्वावगमात्प्राधान्यम् ; तत्र सत्यलेकस्यैव काम्यत्वात्, योगापेक्षया रूढेर्बळवत्त्वेन लोकशब्दस्य स्थानपरत्वात्। न च आत्मायं लोक इति पूर्ववाक्योपदिष्टात्मरूपलोकस्यैव तच्छब्देन परामर्जा इति न लोकपदस्य स्थानपरतेति वाच्यम् ; तत्रापि किं प्रजया घनेन करिष्यामी येषां नोऽयमात्मा लोक इत्यात्मनः पुत्रसाध्य-लोकरूपत्वाक्तय। लोकशब्दस्य स्थानपरत्वात्, 'सन्न्यासाद्वस्यानं-" इति स्मृतेश्च सत्यकोकरूपविशेषपर्यवसानात् । न चाङ्गस्य प्राधान्य-विरोधः ; बृहस्पतिसवादिवदुभयरूपत्वाङ्गीकारात् । यदपि जनमान्तर-सन्न्यासस्याप्युपयोग इति, तदिप न ; सम्यक्पूर्वजन्मिन तदनुष्ठान-संश्येन श्रवणादौ निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति ॥

म् कुण्डलितवाक्यस्थाने मातृकान्तरे—पिरत्यज्येति कुाश्रुतिविरुद्धयते । न चानन्त-र्थपरत्वम् ; संभवत्समानकर्तृकत्वलक्षणसुद्ध्यार्थस्य त्यागायोगात् । इत्यस्ति ।

अत्र प्रतिभाति—सन्न्यासस्य प्रधानत्वेऽपि न विकल्पः ; शान्तादिवाक्येन समुचयाविधानात् । शान्त्यादीनामेकस्मिन्वाक्ये विध्यनुपपत्त्या तत्पदैर्रुक्षणया विचारोपस्थानात् । न च वाक्यभेदेनापि विध्युपपत्तेर्ने रुक्षणेति वाच्यम् ; ¹ रुक्षणाम**ङ्गकृत्यैकवाक्य**ताया वरुव -त्त्वात्। अत एव प्रकरणान्तरनयेऽग्निहोत्रपदलक्षणयाप्येकवाक्यतोक्ता । न च समुच्चयपरचकारादेरश्रवणात्र तद्विधिरिति वाच्यम् ; द्योतकचकारा-दिविरहेऽपि उक्ततात्पर्येलभ्यचोत्यार्थस्येतरेतरयोगद्वनद्वादाविवानापायात् । नापि शान्त्यादिविशिष्टविचारविधिः ; विचारपदाश्रुतेः । न च पद्येदित्यनेन तल्लक्षणाः अनुपपत्तरभावात्, वाक्यस्य समुच्चयविधाय-करवेनाप्युयपतेः , विघिपदरुक्षणाया अयुक्तत्वाच । किं च श्रोतन्य इति विधिवैयर्थ्यम् । न चास्योत्पत्तित्वं तस्यात्मज्ञानफलसंबन्धादधि-कारपरत्वं चाङ्गीकार्यम् ; शान्त्याद्यधिकारावीशिष्टतयात्र वाक्ये विचार-विघावधिकारान्तराकाङ्क्षाविरहात्तदन्वयार्थं श्रोतव्यविषेरानर्थक्यस्य दुवी-रत्वात् । न चैवं क्वाश्रुतिविरोधः ; "त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं" इत्यादि-श्रुत्या स्वातन्त्र्येण ज्ञानसाधनत्वावगमात् , " द्रश्पूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा " इतिवत् क्वाश्रुतेः क्रममात्रपरत्वात्। नापि पत्यवायश्रुतिबळादक्कत्वम् ; सन्न्यासश्रवणयोरामेयादिवत्समुचितप्रधानत्वेन पूर्णमासारम्भस्य दर्शा-रम्भतावत् सन्न्यासारम्भस्य श्रवणारम्भरूपतया तदुपपतेः। यचोक्तं जन्मान्तरसन्न्यासस्योपकारकत्वे श्रवणदौ ।नेष्कम्पप्र वृत्तिर्न स्यादिति, तद्पि चिन्त्यम् ; अङ्गत्वक्षेऽपि जनकादीनां ज्ञानानुरोघेन पूर्वजन्मसन्न्या-सोपयोगस्यावश्यवाच्यत्वादिति संक्षेपः॥

प्रणी सन्न्यासप्राधान्यखण्डनम्

वस्तुतस्तु सन्न्यासो न प्रधानम्, ज्ञानकारणस्य सन्न्यासस्य ज्ञानकरणविचारेण समुचयानुपपत्तेः। न च सन्न्यासोऽपि करुमधनि-वृत्तिव्यापारवत्तया ज्ञानकरणमिति वाच्यम् ; तथा सति प्रमाणत्वेन व्यपदेशापतेः । किंच स्वातन्त्र्येण पृथक्तजातीयकायजननसमर्थानां तत्कार्ये समुच्चयः, यथा प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्वजनकानामाग्नेयादीनां पर-मापूर्वे । न चात्र सन्न्यासात्पृथकिविदर्थप्रमितिरस्ति, येनात्मप्रमितौ समुचयः स्यात् । अन्यथा कर्मणामपि कल्मषनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोपयो-गित्वेन समुचयप्रसङ्गात् । न च तेषां कल्मषनिवृत्तिमात्रं द्वारं न ज्ञान-प्रतिबन्धककरुमधनिवृत्तिरिति बाच्यम् ; विविदिषावाक्येनेष्यमाण-ज्ञानोहेशेन कर्मविधिपक्षे ज्ञानप्रतिबन्धककरूमधीनवृत्तरेव द्वारत्वात्। यदि च तेषां ज्ञानोहेशेन विधाविष ज्ञानकरणस्वायोग्यतया न प्राधा-न्यम्, तदा सन्न्यासेऽपि तुल्यम् । न वैवं सन्न्यासवत्तेषां अवणाञ्च-त्वापातः ; विनियोजक्ष्र्रत्यभावेनाधानवदुपकारकत्वेऽप्यनक्रत्वात् सन्न्यासे त्वक्रत्ववोधकक्तुाश्चतेः सत्त्वात्। न च कथं प्रतियोगि-तद्भावयोरेकद्वारतेति वाच्यम् ; कर्मकालीनज्ञानप्रतिबन्धककल्मष-निवृत्तेः कर्मसाध्यत्वात् । अत एव सन्न्यासोत्तरकाळीनकरुमषानिवृत्त्य-र्थंभेकशार्टापरिघानादिनियमानिधिः। अतोऽनान्तररूपभेदान्नैकद्वारते-तियं दिक्।।

किं बहुना मननादेरप्येवं समुख्यः स्यात्, तस्याप्यसंभावनानि-वृत्तिद्वारा ज्ञानोपयोगित्वात् । न च "त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं" इत्या-दिश्चत्या सन्न्यासस्य ज्ञानसाधनत्वावगमात्प्राधान्यमिति बाच्यम् ;

कृष्या ¹ जीवनिमत्यादाविव तृतीयायाः प्रयोजकत्वमात्रार्थत्वात् । नन्व-कृत्वे सिद्धे श्रुतेरन्यथा वर्णनम् , तिसिद्धिश्च ² क्त्वाश्रुत्या, तस्याश्चेत-च्छ्रुतितुष्ट्यतया विनिगमनाविरहेण नार्थनिर्धारकत्वम् , एतच्छ्रुत्यनुरोधेन तस्याः क्रमपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् , उक्तन्याया नुगृहीतत्वेन तच्छ्रुतेर्बछवत्त्वात् । वस्तुतो ज्ञानाकरणस्य सन्न्यासस्य-ज्ञानोहेशेन स्वातन्त्र्येण विधानानहित्वात् श्रवणविधिमपेक्ष्य तत्सहकारितया तद्विधिर्वाच्यः । ततश्च तद्विकारप्रत्याभिज्ञानात् "सिमेषो यजति" इत्यादाविव न प्रधानविध्यन्तरावगम इति तदक्रतेव । ज्ञान-फछश्रुतिश्च "अक्रेषु फछश्रुतिरथेवादः स्यात्" इति न्यायेन पर्णनादौ दुष्कीर्तिश्रवणनिवृत्तिफछश्रुतिवत् छाङ्गछेन वयं जीवाम इतिवच्च प्राशस्त्यपरा विहिताधिकारप्रत्यभिज्ञानद्वारा "सिमेषो यजति" इत्यादिवाक्यगतविधिप्रत्ययवदङ्गत्वपरेव वा । अन्यथा—

" कमणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः " इत्यागमात्कर्मणामपि श्रवणसमुच्चयापाचिरितीयं दिक्॥

अपि च सन्न्यासस्य पृथक् ज्ञानोद्देशेन विधी ब्रीहियवव-द्विकरुपः स्यात् । न च शान्तादिवाक्येन तत्समुच्चयविधिः ; शान्तादि-पदैः प्रत्येकं विचारलक्षणायां दान्तादिपदवैयर्थ्यापत्तेः । न चार्थवाद-न्यायेन पदसमुदाये तल्लक्षणा ; समुदायलक्षणाया अत्यन्तं जघन्य-त्वात् । अर्थवादस्थले प्रत्येकपदैर्गुणानवभासेन तदालम्बनपाशस्त्या-प्रतीत्या अगत्या तथा स्वीकारात् । नच प्रकृतेऽपि शान्त्याद्यनेकगुणाविधी वाक्यभेदापत्तेरस्त्यगतिरिति वाच्यम् ; शान्त्यादिगुणविशिष्टविचार-

¹ जीवनमित्यादौ कृषिकियाया इव प्रयो-श्च. ² श्रुत्या-श्च.

विधाना¹त्तदुपपत्तेः। न च विचारपदाश्चतेनैवामिति वाच्यम् ; भूत्वेति समानकर्तृकित्रयावाचकत्वाश्रुत्या तद्विशिष्टित्रयान्तरप्रतीतेः। तस्याश्च योग्यतया वाक्यान्तरपर्याछोचनया च विचारपर्यवसानात् । अतस्तद्विशिष्टविचारस्य '' आत्मानं पश्येत् '' इति विधिसमानपदोपातः तया साध्यतयावगम्यमानज्ञानोद्देशन तद्विघिपदसंबन्धाद्विघेयता। यद्वा पर्योदिति विचारलक्षणा, अनेकपदलक्षणापेक्षया एकपदलक्षणाया युक्तत्वात् । न च श्रोतन्य इति विधिवैयर्थ्यम् ; तस्य " ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति ", "तरित शोकमात्मवित् " इत्यर्थवादावगतमोक्षफल-साधनद्रष्टव्यपदानुदितात्मसाक्षात्कारफलसंबन्धार्थत्वात् । न च शान्त्याचिषकारावगमेनाचिकारान्त्रनैरपेक्ष्यम् ; शान्त्यादेराहवनीयादि-वद्धिकारान्तरपरतन्त्रत्वेन स्वतन्त्राधिकारान्वयाविरोधात् । श्रोतव्य-श्रुतेर्मननाद्यक्रविध्यर्थत्वाच । न च तत्र मनननिदिध्यासनात्मकगुण-द्वयश्रुतेर्वाक्यभेदापत्तितौरुयेनात्र गुणिविशिष्टविधिस्तत्र गुणद्वयविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहेण तत्रैव गुणद्वयविशिष्टविचार-विध्यापत्तेनीत्र विशिष्टविधिनिर्वाह इति वाच्यम् ; अत्र गुणचतुष्टय-श्रुतेरनेकवाक्यभेदापत्तेस्तदपेक्षया वाक्यभेदद्वयस्य तत्र युक्तत्वात् । पृथग्विष्यर्थकतन्यश्रुतेश्च तत्र पृथग्गुणद्वयविधिरत्र तु विशिष्टविधि-रित्यस्मत्परमगुरुचरणमतमेव सारम् ॥

ननु सन्न्यासस्याङ्गत्वे तस्य प्रधानश्रवणादिसमयकर्तव्यतया जन्मान्तरसन्न्यासस्योपयोगाभावात् जनकादीनां न ज्ञानं स्यादिति चेन्नः आहवनीयादिवद्विप्रकर्षानुष्ठितस्यापि सन्न्यासस्याङ्गत्वाविरोधात् । किं च प्रधानत्वेऽपि सन्निकर्षानुष्ठानं बाधकं विना न्याय्यमिति जन्मान्तर-

सन्न्यासस्य नोपयोगसंभवः । यदि जनकादीनां ज्ञानप्रतिपादकागमानुरोषात्, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । वस्तुतस्तु नोभयथापि जन्मान्तरसन्न्यास उपयुज्यते, तज्ज्ञाने मानाभावात् श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
न च चित्तगुद्ध्या तदनुमानम् ; तस्या दुरितनिवृत्तिरूपत्वेनातीन्द्रियत्वात् कर्मभिरिप तत्संभवाच । तज्जनितगुद्धिवैद्धक्षण्यस्य प्रत्यक्षेण
ज्ञातुमशक्यत्वाच । न चैवं जनकादीनां ज्ञानप्रतिपादकागमविरोधः ;
तस्य तेषां ज्ञानोद्देशेन कर्मानुष्ठानपरत्वात् । अन्यथा सन्न्यासिनः
कर्मानिषकाराद्दीर्धसत्रादिदर्शनिवरोधापत्तेः । अतस्तेषामि ज्ञानोदेशेन सत्कर्मानुष्ठानानन्तरं तत्त्यागात्मकसन्न्यासपूर्वकिविचारादेव
ज्ञानम् । तन्त्रेषु जन्मान्तरसन्न्यासस्योपयोगकथनं ततोऽपि कल्मषनिवृत्त्युपपादनपरम्, न त्वैहिकसन्न्यासन्तरपेक्ष्येण श्रवणानुष्ठानपरम् ।
न चैवं कार्शामरणादिना गृहस्थानां श्रुतिसिद्धमुक्त्यनुपपत्तिः ; तत्र
भगवदुपदेशस्य मनननिदिध्यासनाङ्गनैरपेक्ष्यवदेतन्नरपेक्ष्येणापि श्रुतिप्रमाणबङेन ज्ञानफरुसाधनत्वोपपत्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

अथ वा सन्न्यासो द्विविधः काम्यकर्मफल्खागात्मकः सर्व-फल्खागात्मकश्च। तत्र द्वितीयो " मुण्डोऽपरिप्रह " इत्यदिश्रुत्युक्तनि-यमोपेतः आश्रमरूपः। आद्यस्तु निष्कामं ज्ञानोद्देशेन वा नित्य-कर्मानुष्ठानसंयुतः। तदुक्तम्—

> "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवायो विदुः । सर्वकर्मफल्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥" इति ॥

अयं च द्विविघोऽपि सन्न्यासः श्रवणाङ्गम् ; "सन्न्यस्य

V. T. DEEPIKA

श्रवणं कुर्यात् " इति सामान्यतो विधानात् । तत्र जनकादीनां द्वितीयाभावेऽपि प्रथमसन्न्यासात् श्रवणादिकं युक्तमिति सर्वे स्मणीयम् ॥

न चैवमातुरसन्नचासविध्यनुपपत्तिः ; तस्य पृथक् ब्रह्मलोकफल-कत्वेन काम्यत्वात् "सन्न्यासाद्भक्षणः स्थानं " इति स्मृतेः । न च तस्या नान्तरीयकफलविषयत्वम् ; ब्रह्मलोकपर्यन्तकर्मफलत्यागिनो मुमुक्षेक्षिक्कालोकस्यानपेक्षितत्वेन तन्नान्तरीयकफलविषयत्वस्याप्यनुपपत्तेः। न च विचारदार्ख्याय तल्लोकगमनापेक्षा, अत एव "ते ब्रह्मलोक" इति श्रुतिस्तदर्थमाहोति वाच्यम् ; ब्रह्मणो बहुव्यसनितया तन्निकटे तद्दा-ढर्चानुपपत्तेः। ब्रह्मविद्गर्बन्तरसन्निधेरपि तल्लाभसंभवेन तदर्थं तत्प्रार्थ्य-तानुपपत्तेश्व । अत एवोक्तश्रुतिरपि नोक्ताभिप्राया । "एतमेव प्रत्रा-जिनो लोकमिच्छन्तः प्रत्रजन्ति ^{' इ}ति श्रुत्या साक्षाद्वसलोकफलकत्व-श्रुतेश्च । न च तत्र यौगिकं लोकपदं ज्ञानार्थकमिति वाच्यम् ; योगा-द्रहेर्बल बत्त्वात् । न च तस्य लोकमात्रपरत्वेन कथं ब्रह्मलोकपरत्वमिति वाच्यम् ; '' सन्न्यासाद्धह्मणः स्थानं '' इत्यादितो विशेषोपसंहारात्। नचेयं स्मृतिर्जिज्ञासासन्न्यासानन्तरमपि नाधिर्यादिदाेषेण क्षेत्रवणाभाव-विषयेति वाच्यम् ; तत्सन्न्यासस्यातुरसन्न्यासतुरुयत्वात् , तदेकविषयत्वे नियामकाभावात् , तत्सन्न्याससमये ब्रह्मलोकस्थानाकाङ्क्षितत्वाच । ''ते ब्रह्मलोके" इति श्रुतिरंपि ब्रह्मलोकेच्छया सन्न्यस्तानां तल्लोकगता-नामर्थीच्छ्वणछाभेऽन्यस्य वा कस्यचिद्रह्मसाक्षात्कारोदये मुक्तिपरा। अत एव--

> " सन्न्यस्तोऽहमिति ब्र्यास्प्राणैः कण्ठगतैरिप । स मित्वा मण्डलं भानोबिद्यालोकमवापुयात्"॥

एवं साधनचतुष्टयसम्पन्नो जिज्ञासुः कृतसन्न्यासः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति स्त्रेण "आत्मा वाऽऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य" इत्यादिवाक्यार्थंमद्वैतात्मज्ञानसाधनवेदान्त-

दीपनम्

अद्वेतात्मज्ञानसाधनेति । उक्तस्त्रे कर्तन्येति पदमध्याहर्तन्यम् । अन्यथा स्त्रस्य निरर्थकानुवादत्वप्रसङ्गात् । ननु ब्रह्मणो जिज्ञास्य-त्वोपदेशेन सान्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वे सूचिते इति न निरर्थकानुवाद इति चेत् , किं ततः ! मुमुश्चप्रवृत्तिरिति चेत् , ¹ एतस्य नियम-विध्यपेक्षितन्यायस्चकत्वामावे वक्ष्यमाणविधया मुमुक्षोरन्यत्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतः श्रोतन्यादिविधिसमानार्थत्वाय कर्तन्यपद-मध्याहर्तन्यमेव । एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोज्ञीनेच्छयोः कर्तन्यत्वा-संभावात्प्रकृत्यर्थसामान्यस्य च विचारानन्वयात् पदोपस्थापितस्यैव

पूरणी

इति स्मृत्यन्तरे आतुरसन्न्यासस्य ब्रह्मकोकफळकत्वं स्पष्टामिति न किंचि-दनुपपन्नामिति संक्षेपः॥

अन्यत्रापीति । द्वैतात्मविचारेऽपीत्यर्थः । ननु कर्तव्यपदाभावेऽपीदं सूत्रं न्यायसूचकमस्त्वित्यत आह—अत इति । तत्समानार्थत्वं विना तन्न्रवायसूचकत्वापरिज्ञानात् । अन्यथा ब्रह्मज्ञानफल्लविषयन्यायमात्रसूचकमिदमित्यवधार्येतिति भावः । अथशब्दोपात्ताधिकार्यन्वयार्थमि तत्पदमध्याहर्तव्यम् , विधयान्वयित्वात्तस्यत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु प्रकृतौ किमिति साध्यज्ञानलक्षणत्यत आह—प्रकृत्यथैति । ज्ञानसामान्यत्य विचारपूर्वं सिद्धत्वेन तत्साध्यत्वेनान्वयायोग्यत्वादित्यर्थः । ननु तदन्वययोग्यतावशान्त्रिणयात्मकं तज्ज्ञानं लभ्यत
इति किं लक्षणयत्यत आह—पदोपस्थापितेति । पदवृत्त्युपस्थापिते-

दीपनम्

वाक्यार्थान्वयनियमाच ताभ्यां साध्यं ज्ञानं विचारं च लक्षयित्वा ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थ इनि तन्मूलस्य "आत्मा वार " ¹ इत्यादेरिप स एवार्थः । ² तत्रत्यात्मशब्दस्य " इदं सर्वे यदयमात्मा ", "आत्मनो वारे दर्शनेन अवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं " इत्यादिपूर्वापरपर्यालोचनया अद्वितीयात्मैवार्थः, यथा " त्रीहीनवहन्ति " इत्यत्र त्रीहीणां दृष्टपुरोडाशसाधनत्वेऽ- प्यपूर्वजनकप्रोक्षणादिविशिष्टप्रकृतालौकिकत्रीहि विशेषा त्रीहिपदस्य।

पूरणी

त्यर्थः । वृत्त्यनुपस्थापितत्वे तज्ज्ञानस्य तदन्वयो न स्यादिति भावः । आत्मा वेति । द्रष्टव्यः साक्षत्कर्तव्य इति फलनिर्देशः । श्रोतव्य इत्यनेन आत्मसाक्षात्काराय विचारः कर्तव्य इति विधिः ॥

ननु श्रुषातोः श्रीत्रज्ञानार्थत्वात्कथं विचारलामः, नच लक्षणा ; मुख्यार्थसंबन्धामावात् , विधिलक्षणाया अयुक्तत्वाचेति चेन्न ; लक्षणया विचारोपस्थितेः , नच संबन्धामावः , ज्ञानविचारयोः साध्यसाधनमाव-संबन्धात् । यद्यपि श्रीत्रं ज्ञानं न विचारसाध्यम् , तथापि निर्णयद्धपं यत्किचिज्ज्ञानं तत्साध्यामिति तत्संबन्धो युक्तः । विधिलक्षणापि " साझा स्तुवीत ", "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं " इत्यादिवदगत्या युक्ता । यद्वा अभिधयेव तदुपस्थितिः , धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रचुरपयोगम् लत्वा-च्छक्तिकरूपनायाः । स्मृत्यादिषु श्रुधातोर्विचारे बहुलप्रयोगदर्शनादिति सर्व रमणीयम् ॥

ब्रीहिपदस्येति प्रकृतमात्रपरत्वे निदर्शनम् । अतो ब्रीहिपदस्य

¹ इत्यस्यापि-**ख**. ² तत्र त्वात्म**—ङ**. ³ विशेषार्थो त्री**—ङ**.

दीपनम्

इमं चार्थं सूत्रकारो ब्रह्मशब्देन सूचयति । ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव

पूरणी

लक्षणया नियोगीयत्रीहिविशेषपरत्वम्। आत्मशब्दस्य त्वभिषया। नच जीवे रूढस्यात्मशब्दस्य ब्रह्मणि लक्षणैवेति वाच्यम्; वैश्वानरनये जीववद्वह्रमण्यप्यात्मशब्दस्य मुख्यत्वन्युत्पादनात् '' आत्मानं वैश्वानर-मुपास्त '' इत्यत्रोपास्यो वैश्वानरो जीवो ब्रह्म वेति संशये आत्मशब्द-सामानाधिकरण्याज्ञीवः, आत्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वादिति पूर्वपक्षिते-आत्मशब्स्य सर्वात्मत्वविशिष्टवस्तुवाचिनो ब्रह्मण्यपि मुख्यत्वात् विश्व, श्चासौ नरश्च विश्वनरः सर्वात्मकः पुरुषः स एव वैश्वानर इति वैश्वानरो ब्रह्मवेति हि तत्रोक्तम्। तस्मादात्मशब्दस्याभिषयेव प्रकृतपरत्वामिति वैषम्यमिकंचित्करं वेदितव्यम्। वस्तुतस्तु सर्वव्यापित्वविशिष्टवाचकस्या-द्वितीयात्मनि सत्यादिपदबल्लक्षणैवेति न वैषम्यशङ्कोति तत्त्वम्।।

ब्रह्मशब्दस्येति । निरविष बृहत्त्वं ब्रह्मशब्दार्थः । तच्च सर्वात्मकतयेत्यद्वितीयात्मनि ब्रह्मशब्दस्य वृत्तेरित्यर्थः । ननु समुदायेनैकविचारस्रक्षणोपपत्तौ प्रकृतिप्रत्यययोरुभयत्रापि स्रकृणाद्वय-गौरवम् । प्रतीतेष्यमाणज्ञानत्यागेन प्रकृत्येशेन रुक्षणया पुनस्तस्य स्वीकाराद्वान्तभोजनन्यायप्रसङ्गः । प्रत्ययांशे स्रकृणाया अदृष्टत्वाच्च । किं च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमान्न प्रत्ययेन स्वतन्त्रविचारस्रकृणा युक्ता । "जिज्ञासापदेन" इति विवरणग्रन्थ-विरोधाचेति ।

अत्र प्रतिभाति — वक्ष्यमाणरीत्या समुदायरुक्षणाया अयोगाल्ल-क्षणाद्वयगौरवं न दोषाय । समुदायोपात्तत्यक्तेष्यमाणज्ञानस्य पुनः

प्रकृत्यंशेन स्वीकारेऽपि समुदायेन तदस्वीकारात्र वान्तभाजनन्या-यप्रसङ्गः। न च प्रत्ययमात्रलक्षणा न दृष्टचरी ; ''प्रयाजशेषेण हवींषि '' इत्यादौ तृतीयादिप्रत्ययस्य कर्मत्वादौ लक्षणाया अभ्युपगमात्। रथो गच्छति काष्ठानि पचन्तीत्यत्र क्रतिवाचकाख्यातस्य धात्वर्थानु-कूळव्यापारमात्रे लक्षणाया दष्टत्वाच । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विचारज्ञानयोः फलफलीभावेन परस्परमन्वयान्न प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थवोधक-त्वानियमविरोधः " जिज्ञासापदेन " इति अन्थस्य सफलविचारपरत्वान्न ताद्विरोघो वेति सर्वं सुस्थम् ।

केचितु प्रकृतिपत्ययसमुदायेन विचारो लक्ष्यते। न च पदसमु-दायरुक्षणा न न्युत्पन्नेति वाच्यम् ; अर्थवादस्थरुं '' अर्धमन्तर्वेदि मिनोति " इति वाक्ये च दृष्टत्वात् । न चान्तर्वेदीति वाक्ये लक्षणायां बीजाभावः, मुरन्यार्थस्यान्तर्वेद्यर्थबहिर्वेद्यर्थद्वयस्यावटखननान्वायनुप-पत्तेरभावादिति वाच्यम् ; यूपायावटं खनतीत्यस्य प्रत्येकमर्थान्वये प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनावटद्वयप्रसक्तौ तस्यैकयूपान्वयानु -पपत्तेः सत्तात् । न च शक्यसंबन्घाल्रक्षणा, समुदायशक्यार्थस्यैकस्या-भावात न तल्लक्षणेति वाच्यम् ; अर्थवादादिवत्प्रत्येकपदशक्य-संबन्धादेव तदुपपत्तेः। किंच लाघवात् ज्ञाप्यसंबन्धे लक्षणा, समुदायज्ञाप्यार्थसंबन्धश्चात्रास्ति । अत एव विषं मुङ्क्वेत्यादौ लोके तादशार्थसंबन्धाच्छत्रुगृहमोजननिवृत्तिर्रुक्ष्यते । अन्यथा द्विरेफादि-पदेषु मुजाद्यर्थविषये न लक्षितलक्षणा स्यात्। द्विरेफपदस्य द्वी रेफी यस्येति बहुत्रीहितया लक्षकत्वेन तच्छं वयार्थाभावात्। अत एव द्विरेफपदरुक्ष्यअमरशब्देन वाच्यवाचकभावसंबन्धे मुङ्गस्येति रुक्ष्यार्थ-संबन्धालक्षणेति रुक्षितलक्षणाव्यवहारः॥

¹ घोडपीति-ञ्च. ² क्याभावात्-झ.

ननु किमियं रुक्षणा जहती अजहती वा १ नाद्यः ; इष्यमाण-ज्ञानत्यांगे ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यन्वयानुपपत्तेः। न द्वितीयः ; छित्रणो गच्छन्तीत्यादौ गन्तृत्ववद्विचारज्ञानयारनुगतैकरुक्ष्यतावच्छेद-काभावात् । एकवृत्त्युपस्थापितयोः परस्परान्वयाव्युत्पत्तेः ज्ञानाय विचार इत्यभिमतान्वयार्क्षभाचिति चेन्न ; अजहत्येव । न चानुगत-रुक्ष्यतावच्छेदकिनयमः ; छित्रणो गच्छन्तीत्वप्रतापि त्दभावात् । अन्यथा गन्तृत्वस्य तथात्वे गन्तारो गच्छन्तीति प्रतित्यापत्तेः । रुक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दान्वयवाचे प्रकारत्विनयमात् । न चाजह-रुक्षणायामेकित्रयान्वयित्वं प्रयोजकम् , तच्चात्र नास्तीति वाच्यम् ; संबन्धानुपपत्त्यारेव सर्वत्र रुक्षणाबिज्ञत्वात् । तदितिरक्तस्य दर्शन-मात्रेणाप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वेऽपि रुक्षवेनकान्वियत्वं तथा, तच्चा-त्रास्ति ज्ञानिवचारयोरेकब्रह्मान्वियत्वात् ॥

नन्वजह छक्षणाया मुख्यार्थोपस्थित्यभ्युपगमे तस्य छक्ष्यत्वा-गतः, नच शक्यतावच्छेदकरान्यत्वे सति तत्पदजनितवाक्यार्थानु-कूरुप्रतीतिविषयत्वं छक्ष्यत्वम्, तन्न छच्यादाविति वाच्यम्; शक्यतावच्छेदकगोत्वादावितप्रसङ्गात् । नच प्रतीतिविशेष्यत्वं विवक्ष-णीयम्, गौरवात् । तस्माछक्षणाजनितप्रतीतिविषयत्वं छक्ष्यत्वम्, तच्च छच्यादावस्तीति छक्ष्यतापातः । नच छक्षणया न तदुपस्थितिः, अपि तु मुख्यवृत्त्येति वाच्यम्; सकृदुच्चरितस्य शब्दस्य वृत्ति-द्वयविरोधात् । नच येन रूपेणं मुख्यत्वं तदन्यरूपेण रुक्ष्यत्वं न विरुद्धामिति वाच्यम्; स्वस्य स्वसंबन्धामावेन रुक्षणानुपपत्तेः छत्रित्वाद्यतिरिक्तानुगतरूपान्तरामावाचेति चेन्न; गन्तृदेशस्थत्वाद्यनु-

¹ **ताप्रसङ्गः—झ्.** বিষয় বিষয়ে বিষয়ে বিষয়ে বিষয় বিষয়ে বিষয় বিষয়ে বিষয় বিষয়ে বিষয় বিষয় বিষয় বিষয় বিষয় বিষয় বিষয় বি

गतरूपान्तरेण मुख्यार्थस्यापि छक्ष्यत्वाविरोधात् । नच संबन्धा-भावः ; मुख्यार्थसंबन्धित्वेनाछत्रिलक्षणायामार्थान्मुख्यार्थस्याप्यन्तर्भूत-तया पृथक्तत्संबन्धस्यानंपेक्षितत्वात् । लाघवेन यक्तिचिल्रक्ष्यमुख्यार्थ-संबन्धस्य तत्र प्रयोजकत्वात् । अस्तु वा वृत्तिद्वयम्, गङ्गायां मत्स्यघोषावित्यत्र सकृद्चरितगङ्गाशब्दस्य वृत्तिद्वयद्शनात् । अत एवैकवृत्त्युपस्थापितत्वान्न ज्ञानविचारयोः परस्परमन्वयः स्यादिति दूषणं परास्तम् । न चैवं वाक्यभेदापत्तिः ; वृतिभेदस्यान्वयभेद-द्वारा वाक्यभेदापादकत्वात् । प्रकृते च फलफलिभावेनान्वयस्यैकत्वात् । न चैवमजह्र छक्षणाव्यपदेशविच्छेदः ; अभिदासहकृतस्रक्षणात्वस्याजह-छक्षणाव्यपदेशबीजत्वादिति वर्णयन्ति ; तन्न मनोहरम् ; न ताव-न्मुख्यार्थस्यापि रूपान्तरेण लक्ष्यत्वम् ; मुख्यार्थाविनाभावात्मकलक्षणा-विषयत्वस्य मुख्यार्थेऽसंभवात्। न चामेदेऽप्यविनाभावोऽस्तीति वाच्यम् ; सर्वत्र मुख्यार्थेऽतिप्रसङ्गवारणाय भेदगर्भाविनाभावस्य लक्षणास्त्रपतया वाच्यत्वात् । अस्तु वा रूपान्तरेण लक्ष्यता, तथापि ज्ञानविचारयोरनुगतरूपाभावान्त रुक्ष्यत्वम् । छन्यादौ गन्त्देशविशेष-स्थत्वादेरनुगतस्य सत्वात् । नापि वृत्तिद्वयम् ; अन्युत्वत्तेः । गङ्गायां मत्स्यघोषावित्यादौ चावृत्त्या तत्पदान्वयात् । वृत्तिद्वयेऽप्यन्वयभेदेन तत्र वाक्यभेदस्यावश्यकत्वात् । वृत्तिद्वयेऽप्येकपदोपस्थापितयोः फलफलीभावेनान्वयादर्शनाचेति संक्षेपः॥

परमगुरुवरणास्तु जिज्ञासापदं तन्त्रेणोपात्तम् । तत्रैकजिज्ञासा-पदेन साध्यज्ञानमपरजिज्ञासापदेन जहल्लक्षणया विचार उपस्थाप्यत इति तयोः फलफ्लीभावेनान्वय इत्याहुः॥

ननु साध्यज्ञानिचाररूपार्थवैरूप्यात्र तन्त्रता । अत एव " वाजपेयेन यजेत " इत्यत्र यजेस्तन्त्रेण साध्यसाधनावस्थयागार्थकत्वं

पूर्वपक्षे प्रदर्श तद्वैरूप्यान तन्त्रतेति सिद्धान्तितामिति ¹ चेन्न ' तन्त्रता हि द्विविधा । अर्थतन्त्रता शब्दतन्त्रता च । एकशब्द- स्यैकरूपशक्त्या नानार्थोपस्थापकता अर्थतन्त्रता । सक्चदुच्चारणाच शब्दद्वयलाभः शब्दतन्त्रता । अत्र वैरूप्याद्वाजपयनये अर्थतन्त्रता परिहृता । शब्दतन्त्रता तु वैरूप्येऽपि, हलन्त्यमित्यत्रार्थवैरूप्येऽपि शब्दतन्त्रताया अभ्युपगमादिति तेषामाशयः ॥

वस्तुतस्तु जिज्ञासापदेन जहस्रक्षणया विचारमात्रमुपस्थाप्यते । नच ज्ञानाय विचार इत्यन्वयानुपर्पत्तिः ; ज्ञानाय विचार इत्यनेन हि ज्ञानकामो विचारं कुर्यादित्यन्वयोऽभिप्रेतः। ततश्चाधिकार्यर्थं ज्ञानोपस्थापनं वाच्यम् । त्च व्यर्थम् ; अथ शब्दोपात्तमुमुक्षोरेवाधि-कारितयान्वयात् । अन्यथा अथशब्दोपादानवैयर्थ्यात् । नच ज्ञानस्य साक्षाद्विचारसाध्यतया ज्ञानकामनैवाधिकारिविशेषणं न मुमुक्षेति वाच्यम् ; इष्टसाधनत्वस्य वाक्यार्थत्वपक्षे यागकार्यतायां स्वर्गकामादेरन-न्वयपसङ्गात् । स्वर्गस्य साक्षाद्यागसाध्यत्वाभावात् । अथशब्दस्य हेत्वा-नन्तर्थपरतया मोक्षसाघनीभृतज्ञानकामनायास्तद्धेतुत्वे अथशब्दाच्छाभ-संभवाच । अतो जिज्ञासापदाज्ज्ञानोपास्थितिमन्तरेणापि ज्ञानकामो ब्रह्म विचारयेदित्यर्थः सम्पद्यत इति वृथा तदर्थं लक्षणाद्वयवृत्तिद्वयतन्त्रता-देराश्रयणम् । अत एव विवरणाचार्यैः कर्तव्यतयान्वययाग्याविचार-लाभाय विचारलक्षणामात्रं दर्शितं न तु फलाधिकारलाभाय यत्नो दर्शितः । किं च जिज्ञासापदात्कथंचित्साध्यज्ञानोपस्थितावपि तत्कामोऽ-विकारी पुरुषोऽनुपस्थित इति तद्र्थं सर्वकल्पेषु पुरुषलक्षणाप्या-श्रयणीयेति महत्साहसमिति युक्तमुत्पश्यामः॥

¹ चेत् तन्त्र**-झ**.

अवणाविधिविचारः

ननु श्रोतव्य इति ज्ञानफळश्चतेः काम्यविधिः । स च नापूर्वः ; विचारस्य विचार्यमाणार्थनिर्णयहेतुत्वेन लोकावगततया अत्यन्ताप्राप्तेरभावात् । नापि नियमविधिः ; व्यावर्त्यभावात् । तथाहि—न ताबद्वेदान्तवाक्यरेवेति नियमः ; वेदान्तवाक्यातिरिक्त-प्रत्यक्षस्य चक्षुरादेश्रं ह्यज्ञानाहेतुत्वात् । नापि मनः ; तस्यास्मन्मतेऽ निन्द्रियत्वेनाप्रमाणत्वात् , मनसो ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्युपादानतया अपेक्षणीयत्वेन व्यावर्त्यत्वानुपपत्तेश्च । नाप्यनुमानं व्यावर्त्यम् ; तस्य साक्षात्काराहेतुत्वात् ' "नेषा तर्केण मतिरापनेया "इति श्रुत्येव व्यावृत्तत्वाच्च । मन्तव्य इति सहकारित्वबोधनाच्च न व्यावर्त्यत्वम् । नापि रण्डागीतं व्यावर्त्यम् ; तस्य ''न म्लोच्छित वा " इत्यादिना व्यावृत्तत्वात् । नापि पुराणवाक्यं व्यावर्त्यम् ; पुंवाक्यानां वेदानुमा पकत्वेन स्वतोऽर्थनिश्चायकत्वाभावात् ,

"इतिह।सपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहयेत्"
इत्यादिना सहकारित्वबोधनाच । तस्मान्न वेदान्तवाक्येरेवेति
नियमः । नापि विचारेणेविति नियमः ; अविचारितवेदान्तवाक्येरेवेति
नियमः । नापि विचारेणेविति नियमः ; अविचारितवेदान्तवाक्यानां
निर्णयाहेतुत्वेन व्यावत्यीभावात् । नच गुरूपदेशेनैव विचारः कर्तव्यो
न स्वातन्त्र्यणेति स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्यमिति वाच्यम् ; "आचार्यवान्पुरुषो वेद " "तद्विज्ञानार्थं स गुरुभेवाभिगच्छेत् " इत्यादिश्रुत्यैव
स्वातन्त्र्यस्य व्यावृत्तत्वात् । नच "द्वा सुपर्णा "इत्यादिभिन्नात्मवाक्यविचारो व्यावर्त्यः; तादृशवाक्यानामद्वैतपरत्ववर्णनाभावेऽद्वैतासिद्धिप्रसङ्गेन
तद्विचारस्याप्यद्वैतात्मज्ञानोपयोगितयावश्यकर्तव्यत्वात् । नाप्यात्मैवेति
नियमः ; आत्मव्यितरेकेण वस्तुनोऽभावात् भिन्नात्मनोऽप्रसक्तत्वाच्च ।

दीपनम्

प्रवृत्तेः । एवं तरित शोकमात्मवित् ' इत्यादिवाक्यादात्मज्ञानमात्रं शोकनिवृत्तिसाधनत्वेनावगच्छतः कस्यचिद्धेदप्रवणचित्तस्य ''द्वा सुपर्णा सयुजा '' इत्यादिवाक्यादापातप्रतिपत्तिदशायां भदज्ञानं मुक्ति-साधनमिति श्रान्त्या भिन्नात्मज्ञानसाधकशास्त्रे प्रवृत्ते मुमुक्षुमात्र-स्याद्वेतात्मिन विचारो न प्राप्तः, न हि श्रोतन्य इत्यादि-नियमविधि विना विचारात्पूर्वं भिन्नात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वश्रमः केनचिन्निराकर्षु शक्यत इति मुमुक्षोरद्वेतात्मज्ञानाय विचारनियम-विधिविचयः। तत्र च श्रवणविध्यपेक्षिताधिकारिविषयप्रयोजनान्यथेति-

पूरणी

तस्मान नियमविधिसंभव इत्याशङ्कय तदुपयोगं दर्शयितुमाह—
एवं तरतीति । अद्वैतात्मिति । मोक्षसाधनीभृतात्मज्ञानायेत्यर्थः ।
यथाश्रुते त्वद्वैतात्मज्ञाने द्वैतात्मविचारस्याप्रसक्तोनियमानुपपतेः । एवं
च सामान्यतो मोक्षसाधनीभृतात्मज्ञाने द्वैताद्वैतात्मद्वयविचारप्रसक्तावद्वैतात्मविचारियमेन द्वैतात्मविचारो व्यावर्त्य इति न नियमानुपपतिः ।
नच आन्तिप्रसक्तिवारणाय वैदिकविधिव्यापारवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ;
''शरमयं बर्हिभवति '' इत्यादिवैकृतविशेषविधीनां सर्वेषामपि
बर्हिरादिआन्तिप्रसक्तिवारणार्थत्वात् । आन्तिप्रसक्तिवारणस्यैव बाधत्वात् , शास्त्रप्रमितस्य बाधायोगात् , "वनिष्ठुमस्य माराविष्ट ''
इत्यादौ वपात्रान्त्या प्रसक्तिविष्ठृवदानिषेधात् ''द्वा सुपणा''इत्यादिश्रुत्यापि सम्यक्तात्पर्यानवधारणदशयां आन्तिप्रसक्तजीवेशभेदस्य

¹ विनेष्ठुळवनप्रसक्तिनिषे**—ज्ञ**.

'' तयोरन्यः पिष्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं" इति श्रुत्यन्तरण वारणाचेति भावः।

नियमापूर्वस्य च साक्षात्प्रातिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारा वा ब्रह्म-साक्षात्कारे उपयोगः। वस्तुतस्तु नात्र नियमादृष्टं संभवति। वास्तव¹साधनान्तरानिवृत्तिाविषय एव नियतसाधनानुष्ठानस्य तद्धेतुत्वात्। अत्र च साधनान्तरअमनिवृत्तिमात्रत्वेन वस्तुतो नियतसाधनानुष्ठाना-त्मकहेत्विरहेण तदसिद्धेरिति तत्त्वम् ।

कोचित् कर्मविधिसंबन्ध्यात्मविचारो व्यावर्त्यः ; लोकान्तरसंबध्या-त्मनोऽभावे ''स्वर्गकाम " इति श्रुतिचोदितस्वर्गसंबन्धो यागस्य न स्यादित्यादितद्विचारस्यापि प्रसक्तेः। नच स विचारो भिन्नात्मविषय-त्वाच व्यावर्त्य इति वायच्म् ; आत्मत्वसामान्येन तत्प्रसक्तौ तद्विचारस्य व्यावर्त्यत्वात् । अन्यथा अलौकिकत्रीहिस्वरूपे नखविदलनादेरप्रसक्तवा अवघातादिनियमोऽपि न स्यादिति वर्णयन्ति । ताचिन्त्यम् ; तद्विचारस्य कर्मविधिनिर्णयहेतुत्वेऽपि मोक्षसाधनीभूतज्ञानहेतुःवेनापसक्तेरव्यावर्त्य-त्वात् । प्रकृतफलतावच्छेदकरूपसंबन्धिन एव व्यावर्त्यत्वात् । अन्यथा स्वर्गादेरपि कार्यत्वेन साधनापे ²क्षितया ज्योतिष्टोमादिकियाप्रसक्तेः संभवात् " ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्याद्यपि नियमविधिः स्यात्। नियोगापेक्षि³ते तुषविमोकरूपे तु नखाविदङनादेः प्राप्तत्वात्तात्रियमो-पपात्तिरिति दिक्॥

अन्ये तु श्रवणविधिनियमेन तात्पर्यनिर्णयविशेषो व्यावर्त्यः। नच गुरूपदेशतस्तात्पर्यनिर्णयः। उपदेशो द्विविधः। शृक्तमाहिकया इमानि वेदान्तवाक्यानि सिचदानन्दाद्वितीयात्मपराणीत्येवंरूप एकः।

³ तत्रष-डा.

प्रतिवाक्यं पूर्वपक्षसिद्धान्तात्मकन्यायविचाररूपे द्वितीयः । तत्र गुरु-वचनश्रद्धालोः कस्यचिच्छुक्कग्राहिकोपदेशात्तात्पर्यनिर्णयो भवति । कस्यचिच विचारात्मकोपदेशात् । तयोर्द्वयोरिप वेदान्तवाक्यार्थाद्वैत-निर्णयहेतुत्वेन अविशेषप्रसक्ती श्रोतन्य इति नियमविधिना गृज्जपाहि-कोपदेशाधीनस्तात्पर्यानिर्णयो व्यावर्त्यते । न्यायविचाराधीनतात्पर्यनिर्ण-यादेवाद्वेतज्ञानं नान्यथेति वर्णयन्ति । तदतिचिन्त्यम् ; प्रबलप्रत्यक्षमा-नादिना भेदनिर्णयादत्यन्तासंभाविते अद्वैते गृङ्गग्राहिकोपदेशमात्रेण तात्पर्यनिर्णयासंभवात् । नच पूर्वजन्मार्जितभाग्योदयवशेन कस्यचिद-संभावनानुदय इति वाच्यम् ; तादशस्य तन्निर्णयाद्रह्मसाक्षात्कारोत्पादा-वश्यकत्वेन तस्याव्यावर्तनीयत्वात् । अन्यथा काशीपायणकालीनभगव-दुपदेशाधीनतात्पर्यनिर्णयस्यापि व्यावर्तनीयत्वापत्तेः । अत एव मैत्रेयी-ब्राह्मणादौ जनकादीनां न्यायविचारमन्तरेणापि याज्ञवल्क्योपदेशमात्रे-णाहुँतिनर्णयः श्रूयते । अत एव च " ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं स्वत एव निवृत्तवासनानां न साक्षात्कारदार्ट्याय योगाभ्यासविधिः किं त्वनिवृ-त्तवसनाानां " इति योगपातञ्जले स्थितम् । वस्तुतस्तु असंभावनानि-वर्तकभाग्योदयः जन्मान्तरश्रवणाधीन एव ; कर्मान्तरसाध्यभाग्योदयस्य प्रमाणप्रमेयाद्यसंभावनानिवृत्तावनुपयोगात् । अन्यथा श्रवणाभ्यासादि-वैयर्थ्यात् । तथा च जन्मान्तरीयश्रवणाभ्यासादेवेह जन्मनि शृङ्गग्राहि-कोपदेशात्तात्पर्यनिर्णय इति तस्य स्वफलाय श्रवणविध्यपेक्षितत्वेनानुकू-**छतया न** व्यावर्त्यताशक्कीत दिक ॥

वयं त्वपूर्वविधिरेवायं न नियमविधिः ; वाक्यविचारस्य परोक्षनि-र्णयहेतुत्वेन लोकतः प्रतीताविष अपरोक्षनिर्णयहेतुत्वेनात्यन्तापाप्तत्वात् । अपरोक्षत्रह्मनिर्णयस्य च मोक्षसाधनीभृतस्य फलतया द्रष्टव्यपदेन

निर्देशात् । न च निर्णयत्वसामान्यरूपेण तद्धतुताप्रसिक्तरस्तीति वाच्यम् ; विध्यपेक्षितफळतावच्छेदकरूपेण तत्प्रसक्तेरेव विधिविरो-धित्वात् । अन्यथा सुखत्वादिरूपेण स्वर्गादाविप क्रियासामान्यस्य छोकप्रसक्त्वा ज्योतिष्टोमाद्यपूर्वविधेरिप विख्यापत्तेः । अत एवावधातिविध्यपेक्षिततुषविभोकत्वरूपेण तत्रावधातस्य छोकप्राप्तत्वात् तत्र नापूर्वविधेः किं तु नियमविधिः । प्रकृते च निर्णयत्वसामान्येन तत्प्रसक्ताविधः किं तु नियमविधिः । प्रकृते च निर्णयत्वस्त्रपेण वाक्यविचारस्य कथमप्यप्रसक्तेः । अतो विचारितिकर्तव्यतोपकृतवेदान्तवाक्यरूपकरणेन माक्षसाधनीमृताद्वैतात्मापरोक्षं निर्णयं भावयेदिति श्रोतव्यविध्यर्थे इति रमणीयम् ॥

यहा विचारितवेदन्तवाक्येरेवेति वाक्यनियमविधिरेवायमस्तु । नच व्यावर्त्याभावः ; मनःप्रमाणभावस्य व्यावर्त्यस्वात् । "मनसा ह्रेष पर्याति ", "दृश्यते स्विप्रयया बुद्ध्या " इत्यादिश्चत्या सर्वतन्त्रप्रसिद्ध्या च तत्प्रामाण्यप्रसक्तः । न चोपादानतया अपेक्षणीयस्य मनसो न व्यावर्त्यतेति वाच्यम् ; प्रमाणस्वरूपान्तरेणाविरोधात् । नच प्रयोजनान्भावान्नियमविधिवयध्यम् ; नियमविधिपक्षे मननविदिध्यासनानन्तरं पुनः प्रतिसंदितवेदान्तवाक्येनाप्रतिबद्धापरोक्षब्रह्मानिर्णयः, इत्रया मननविदिध्यासनास्त्रक्ष्यासनसङ्क्रतमनसैवेति वेदान्तवाक्यप्रतिसन्धानापक्षानपेक्षाभ्यां वैरुक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । अत एव वाचस्पतिमिश्राः वेदान्तवाक्यानां परोक्षनिर्णयम् कहेतुतया मनसेव तद्परोक्षनिर्णयमभ्युपगच्छन्तः व्यावर्त्याभावेन नियमविध्यनुपपत्तेविध्यन्तरानवकाशाच्च श्रोतव्य इत्यादेविधिसद्धपतामेनवानुमन्यन्ते । विवरणाचार्यास्तु अपरोक्षार्थविषयकवेदान्तवाक्याना- मपरोक्षनिर्णयहेतुत्वाभ्युपगमेन उक्तविधया मनःप्रामाण्यव्यावत्याभि- प्रायेण श्रवणनियमविधिमङ्कधक्रवित्रिति युक्तमुत्परयामः ॥

श्रवणविधौ ब्राह्मणाधिकारनिरूपणम्

तत्र श्रवणविधी च ब्राह्मणस्यैवाधिकारः ''तस्माद्भाह्मणः पाण्डित्यं निर्विच " इति ब्राह्मणश्रुतेः। ननु चात्र ब्राह्मणपदं ब्रह्म वेदेति व्युत्पत्त्या यौगिकं न तु रूढम् , नच श्रवणात्पूर्वं ब्रह्मज्ञानासंभवः ; ''गृहस्थः सदशीं भार्यां परिणयेत् " इतिवद्भाविपरामर्शेन तदुपपत्तेः । अत एव " मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण " इति वाक्यशेषे ब्राह्मणपद्स्य यौगि-कत्वमेव रूढस्य तत्रानन्वयात् । पाण्डित्यबाल्यमौनरूपश्रवणमनन-निधिध्यासनैज्ञेह्मसाक्षात्कारवान्भवतीत्येवमर्थकत्वात्तस्येति चेन्न ; रथकार-न्यायेन रूढेर्थोगापहारित्वात् । न चोपसंहारस्थबाह्मणपदानुरोधेनो-पक्रमस्थन्नाह्मणपदस्य यौगिकत्ववर्णनं युक्तम् ; वेदोपक्रमनयवदुपक्रमा-नुरोधेनैवोपसंहारस्य नेयत्वात्। नच रूट्यनन्वयः ; ब्राह्मणपदस्य रूढिपूर्वकलक्षणया ब्राह्मण्यजातिानियतफलवत्त्वार्थकत्वात् रूढिपूर्वक-लक्षणाया योगापेक्षया प्रोद्गातृनयेनाभ्यर्हितत्वात् । मण्टपं भोजयेदित्यादौ लोके तथा स्वीकारात्। ब्राह्मण्यजातिनियतं च फलं समाभिन्याहारवशात् ब्रह्मसाक्षात्कार एव रूभ्यते, ज्योतिष्टोमादेस्त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वेन किर्म-फलस्य ब्राह्मण्यजातिनियतत्वाभावाच । किं च सन्त्यासस्तावद्वाह्मण-मात्राधिकारिकः। "ब्राह्मणः प्रत्रजेत्", "ब्राह्मणः पुत्रेषणाया वित्तेषणाया दारेषणायाश्च न्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरान्ति " इति श्रुते:, " आत्मन्यग्नीन् समारोप्य बाह्मणः पत्रजेद्गृहात् ' इति स्मृतेः,

> '' मुखजानामयं धर्मी यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मी निवर्तकः ''॥

इति निषेघात् , राङ्करभगवत्पादैन्नीसणमात्राधिकारिकत्वव्युत्पादनाच । सन्न्यासश्च श्रवणे अङ्गं समुचितप्रधानं वा । उभयथापि समानाधिकारि-

कत्विनयमाच्छ्रवणेऽपि ब्राह्मणाधिकारो युक्तः। न चैकजन्मन्यनुष्ठेयाङ्गा-क्र्यादिविषये समानाविकारिकत्वनियमः, इह तु जनमान्तरीयोऽपि सन्न्यासः श्रवणे तत्फळज्ञाने चोपकरातीति पूर्वजन्मनि ब्राह्मण्ये सति सन्न्यस्तानामिह जन्मनि क्षत्रियणां श्रवणाधिकारो न विरुद्ध्यत इति वाच्यम् : उक्तसमानाधिकारिकत्वनियमेन जन्मान्तरसन्न्यासस्याङ्ग-त्वादेरनभ्युपगमात् । तस्य सन्दिग्धतया क्षत्रियाणां श्रवणे निष्कम्प-प्रवृत्यनुपपत्तेश्च । न च संशयादिष यदि स्यादिति न्यायेन प्रवृत्तिः ; वैदिककर्मण्यधिकारनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वात् । '' सन्न्यस्य श्रवणं कुर्यात् " " वेदानिमं च छोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् " इति श्रुतिस्मृतिबलेनाङ्गत्वप्रधानत्वाभ्यामुभयथापि कृतसन्न्यासस्यैव श्रवणाधिकारात् । अन्यथा अधिकारसंशयादपि प्रवृत्तौ स्फ्याश्चेषेज्या-¹नयविरोधात्। नन्वेवमपश्रद्धाधिकरणविरोधः ; तत्र च ''आज-हारेमाः शूद्धानेन मुखेनालापयिष्यथा " इति श्रुतिबलेन शूद्धस्य श्रवणाधिकारमाशङ्कच जानश्रुतेः प्रकरणात्क्षात्रियत्वावगमात् शूद्र-पदस्य शुचा अज्ञानजनितया दुद्राव गुरुमिति व्युत्पत्त्या क्षत्रिये वृत्तेर्न शूद्धाधिकारः। तस्य वेदाभावेन वेदविचारात्मकश्रवणासंभ-वादिति सिद्धान्तयता अर्थात्क्षत्रियाधिकाराभ्युपगमादिति चेत्, तत्र शुद्धाधिकारनिरास एव ताल्पर्यात् । न च तथा सति तद्वाक्या-नामनान्वतार्थत्वप्रसङ्गः ; मुमुक्षाधिकारिकज्ञानफलकसन्न्याससमानाधि-कारिकश्रवणे क्षत्रियादेरनिषकारेऽप्यध्ययनविध्याक्षिप्तवेदान्तवाक्यविचारे बृहस्पतिसवादिवाक्यविचार इवाधिकारावारणात् तत्परत्वेनास्मदादेरिव कीत्हलार्थविचारपरत्वेन वा तदुपपत्तेः । एवं जनकादीनामपि श्राति-

¹ थिकरण-झ्र,

पुरणी

सिद्धं श्रवणमुपपाद्यम् । ब्राह्मणाधिकारिकतयावगते श्रवणे शृद्धादेरिव क्षत्रियादेरप्यधिकारानवकाशात् । अन्यथा मैत्रेपीब्राह्मणे मैत्रेप्या ब्रह्मविचारश्रवणेन स्त्रीणामप्यधिकारप्रसङ्गात् । अत एव श्रीमद्भागवते मुचुकुन्दं प्रति भगवता "द्विजो मृत्वा विमोध्यस " इति ब्राह्मण जन्मन्येव ब्रह्मविद्याधिकारो दर्शितः । एतेन "योगेनान्ते तनुस्यजां " इति काल्दिदासवचनात्क्षात्रियाणामपि सन्न्यासाधिकार इति निरस्तम् ; तत्र योगपदस्य वित्तवृत्तिनिरोधपरत्वात् । तस्य च वानप्रस्थाश्रमपरिपाकेनाप्युपपत्तेः । प्रबल्श्रुतिविरोध लिङ्गदर्शनमात्रस्यासाधकत्वाच । एवं "वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति " "अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण " इत्यादिब्राह्मगश्रुतयः सन्न्यासश्रवणादौ ब्राह्मणस्यैवाधिनकारमवगमयन्तीति दिक् ॥

वर्णत्रयस्याधिकारसमर्थनम्.

वस्तुतस्तु त्रयाणामिष वर्णानां श्रवणेऽधिकारः । तथा हि—कामाधिकारः श्रवणाविधिः । तत्र मुमुक्षा विविदिषा वा स्वतन्त्राधिकारिविशेषणम् । वैराग्यदिश्च दृढमुमुक्षाद्धारा वा शक्त्रचादिवच्छवणः निष्पादकत्वेन वाधिकारिनीमत्तत्वम् । ब्राह्मण्यस्य त्वनेवंविधत्वान्नाधिकारिनीमत्तता । न नैवं 'ब्राह्मणो वृहस्पतिसवेन यजेत', ''राजा राजसूयेन यजेत'' इत्यादौ ब्राह्मण्यादेरिकारानिमित्तता न स्यादिति वाच्यम् ; तेषामपूर्वविधित्वेन तत्र श्रुतब्राह्मण्यादेरिकारानिमित्तत्वसंभवात् । यथाश्रुत्यैवापूर्वविधिनिर्वाहात् । श्रवणाविधेश्च दृष्टार्थनियमिविधिक्तपतया न तत्र ब्राह्मण्यस्य विधेयानुपयोगिनोऽधिकारिनिमत्तता । अन्यथा साधनान्तरव्यावृत्त्या श्रवणनियमोऽधिकार्यन्तरव्यावृत्त्या ब्राह्मणाधिकारिनियमश्चेति विधिन

गौरवप्रसङ्गात् । किंचैवं देवानामप्यधिकारो न स्यात् । तथा च देवताधिकरणविरोधस्तेषां ब्रह्ममीमां साप्रदर्शनपरवेदवाक्यानामपामाण्य-प्रसङ्गश्च। तस्माद्भाह्मणश्रुतिर्हे विरुभयत्ववदविवक्षितार्थानुवादो नाघि-कारार्था। अनुवादे च यथाप्राप्ति तात्पर्यमिति । ब्रह्मशब्दस्य वेदार्थ-कतया ब्रह्म वेदेति योगाश्रयणात् रूढिपूर्वकलक्षणया वा ब्राह्मणशब्दो ज्ञातवेदार्थकः। प्राप्तवेदस्यैव वेदान्तवाक्याविचारात्मके श्रवण अविकारस्यार्थप्राप्तत्वात् । एवं विविदिषावाक्यादाविप ब्राह्मणश्रुतिर्नेया । न चानेकब्राह्मणश्रुतीनामनुवादताकरूपनादोषः ; जनकजानश्रुति-प्रवाहणाद्यनेकक्षात्रियाविषयब्रह्माविद्योपारव्यानानां विचारान्तरपरत्व-करुपनापेक्षया ब्राह्मणपदमात्रस्यानुवादत्वकरूपनाया रुघीयन्त्वात् । अत एव "तद्विजिज्ञासस्व", "आत्मा श्रोतव्य" इत्यादौ न ब्राह्मणश्रुतिः । तस्मादस्ति क्षत्रियादेरिधकारः । न चैवं मैत्रेयी-ब्राह्मणानुरेधिन स्त्रीणामप्यधिकारपसङ्गः ; तासां शूद्भवद्वेदामावेन तदसंभवात् । मैत्रेय्युपदेशस्य स्वप्रत्रज्यानुमतये याज्ञवल्क्येन स्वच्छन्दतया चरणात् तस्य स्वच्छन्दचरितस्य ^{च 1} प्रमाणतत्त्व-निर्णयानुपयोगात् । अन्यथा विश्वामित्रेण त्रिशङ्क्याजनमाचरितमिति ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यामिति द्वादशसिद्धन्यायस्यापि विलयपसङ्गात् । तदुक्तमापस्तम्बेन " दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः, साहसं च पूर्वेषाम् । "

> "तेषां तेजोविशेषण प्रत्यवायो न विद्यते । तदन्विक्य प्रयुक्तानः सीदत्यवरजोऽबरुः " इति ॥

श्रीमद्भागवतेऽपि-

" ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं कचित् । तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमान्न तदाचरेत् ॥ इति ॥

यद्वा प्राप्तवेदस्य मुमुक्षोः श्रवणेऽधिकारः। न तु पुंस्त्वमिष, अनुपयोगात् मानामावाच । अपर्गद्रमये वेदाभावेनैव स्त्रीशृद्धादे-वारणात् । तथा च तपःप्रभावेन देविर्षवन्मैत्रेय्याः प्राप्तवेदत्वात् "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां " इति मुमुक्षावगमाच ब्रह्मविद्याधिकारेऽपि स्त्रयन्तराणां वेदाभावादेव नाधिकार इति दिक् ।।

न च सन्त्यासे ब्राह्मणमात्रस्याधिकार इति तदिक्किनि श्रवणे कथं त्रैवर्णिकानामधिकार इति वाच्यम् ; "अथ यदि व्रती वात्रती वा स्नातको वास्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत् '' इति श्रुत्या विरक्तोपनीतस्य किंचिद्वेदाध्ययनमात्रेणापि त्रैवर्णिकसाधारण्येन सन्न्यासविधानात् ,

''अवीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैमनो मोक्षे निवशयेत्।।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रत्रजेद्गृहात् ''।
इति स्मृतेः, ''त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा '' इति
स्त्रकारवचनाच सन्न्यासस्य त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वात्, निवेधस्य च—

'' मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डो न विधीयते 'ं॥ इति स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया त्रिदण्डविषयत्वात् । एवं च कचिद्राह्मण-श्रुतिरुपलक्षणार्था । अत एव---

" स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराह्महिः "

¹ वेदाभावेन-झ.

इति कालिदासेन स्फुटतया क्षत्रियस्य रघोरन्त्याश्रमो दर्शितः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्न्यासद्भविध्येनाश्रमरूपसन्न्यासस्य ब्राह्मण-मात्राधिकारिकत्वेऽपि काम्यकर्मत्यागात्मकसन्न्यासस्य सर्वसाधारण-त्वात् त्रैवर्णिकाषिकारो न विरुद्धयते ।

न नैताहक्सन्न्यासस्य गृहस्थसाधारणतया तेषामप्यधिकारप्रसक्ते तदनिधकारव्युत्पादकतार्तीयचतुर्थपादनयिनेशेष इति बाच्यम् ; तत्र हि स्वाश्रमविहितकर्मविक्षिप्तचित्तस्यानवकाशेन हेतुना अधिकारो वारितः, न त्वयोग्यतया, अन्यथा सन्न्यासामावहेतोरेव तत्रोपन्यासापत्तेः । तथा च शक्तस्य स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानाविरोधेन ब्रह्मविचारः संभावितो न तत्त्रयवारितः। अत एव जनकादिनां गृहस्थानामपि ब्रह्मविद्या-श्रवणम् ॥

किंच गृहस्थानां ब्रह्मविद्यानिष्ठकारं तत्त्वविदो गृहस्थस्य परमहंसोपनिषदि विद्वत्सन्न्यासविधानमयुक्तं स्यात्। तत्र हि "असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्ध्वादीन् शिखायज्ञोपवीते स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि सन्न्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशारीरोपभोगाय लोकस्योपकाराय च परिग्रहेत्" इति विद्वत्सन्न्यासो विहितः । न चेदं विधानं विविदिषासन्न्यासितत्त्व-विद्विषयम् ; पूर्वसन्न्याससमय एव स्वबन्ध्वादित्यागेन पुनः कलत्रा-दित्यागप्रसङ्गाभावात् । न च पूर्वत्यागस्यैवायमनुवाद हितः वाच्यम् ; सन्न्यस्येति च्यपा आनन्तर्याभिधानात् । कौपीनदण्डाच्छादनादेः प्राप्तत्या विध्यनुपपत्तेश्च । न च विद्वत्सन्न्यासविधानानुपपात्तः, ब्रह्मसाक्षात्कारवतो विधिनिषधयोरनन्वयादिति ध्वाच्यम् ; जन्मापादक-कर्मीपयोगिविध्यन्तरानन्वयेऽपि गार्हस्थ्यप्रापितलोकिकवैदिकञ्यापार-

सहस्रैविक्षिप्तिचित्तस्य विश्रान्तिसिद्धये योगाभ्यासेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानदाद्ध्यीय चापेक्षितविद्धत्सन्न्यासविधिपारतन्त्र्यसंभवात् । अत एव
तत्त्वज्ञानानन्तरमप्यनुस्यूतविद्यामदादिवासनानिवृत्तये योगाभ्यासविधिः
सर्वसिद्धः । अत्र श्रुतौ बन्ध्वादीत्यादिश्चव्देन भृत्यपशुक्षेत्रादिलैकिकपरिग्रहविशेषाः परिगृहचन्ते । स्वाध्यायं चेति चकारेण तदर्थनिर्णयोपयुक्तानि पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि वेदोपबृंहकाणि । सर्वशब्देन
नित्यनैमित्तिककाम्यानि वैदिकानि लौकिकानि कृष्यादीनि च ।
पुत्रादित्यागेनैहिकमागः परिहृतः । कर्मत्यागेनासुष्मिकमोगाशा ।
अयमित्यस्य विभक्तिलिक्कव्यत्ययेन इदं ब्रह्माण्डमिति योजनीयम् ।
ब्रह्माण्डत्यागो नाम तत्याप्तिहेतो विराद्धपासनस्य त्यागः समुच्चीयते ।
स्वपुत्रादिहिरण्यगर्भोपासनान्तमहिकमामुष्मिकं च सुखसाधनं सर्व
पेषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य कौपीनादिकं परिगृण्हीयात् । आच्छादनं
चेति चकारेण पादुकादीन् समुच्चिनोति ।

"कौपीनयुगलं वासःकन्थां शीतिनवारिणीम् । पादुके चापि गृह्वीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम्"।।

इति । खशरीरभोगो नाम कौपीनेन लज्जाव्याद्यात्तः । दण्डेन गोसर्पाद्यपद्रवपरिहारः । आच्छादनेन शीतादिपरिहारः । लोकस्योपकारो नाम दण्डादिलिक्नेनैतदीयमुत्तमाश्रमं ज्ञात्वा अभिवन्दनभिक्षाप्रदानादिना समुचीयत इति । तथा बृहदारण्यके मैत्रेयीबाह्मणस्याद्यन्तयोर्गृहस्थस्य याज्ञवरुकयस्य विद्वच्छिरोमणेर्विद्वस्यन्न्यासः श्रूयते । अथ वा ''याज्ञ-वरुक्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् मैत्रेयीमिति होवाच याज्ञवरुक्यः

¹ हिरण्यगर्भोपासनस्य-श्र.

सूत्रं न्यायतः प्रतिपादयति । तत्र चाथशब्देन साधनचतुष्टया-नन्तर्याभिधायिना विशिष्टोऽधिकारी सूच्यते । अतःशब्देन वैराग्यादेः स्वरूपासिद्धि परिहरति । ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन ब्रह्मणोऽ ज्ञाततया विषयत्वं ज्ञानद्वारा अज्ञाननिवृत्तिं प्रयोजनं च दर्शयती-त्यवगच्छतीत्यर्थः । श्रवणादीत्यादिपदेन मननादि । श्रवणं च

पूरणी

प्रविज्यन्या अरेऽहमस्मात्स्थानादिस्म एतावदेर खल्वमृतत्वःमिति होच्चा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजः इति । तस्मादस्युक्तसत्त्र्यासवतां गृहस्थानामपि श्रवणेऽधिकारः । मुचुकुन्दं प्रति भगवदुपदेशस्तु मुचुकुन्दस्य
तज्जन्मिन बहुहिंसादिदोषदूषितिचित्तत्या गिरुतवयस्कतया च श्रवणायोग्यत्वात्तत्प्रारब्धवरुनावश्यंभाविजन्मान्तरापेक्षया वा । अत एव तत्र
मृगयादिदोषोपन्यासः न तु क्षात्रियस्य सर्वथा श्रवणानिधकारात् । अत
एव वसुदेवस्य तज्जन्मिन मुक्तिमाभिप्तेत्य भगवता श्रीकृष्णेन नारदमुखेन
ब्रह्मज्ञानायोपदेशः कारितः । तस्मात्रैवणिकाधिकारिकः श्रवणविधिरिति सर्वं सुस्थम् ।

अथशब्देनेति । ¹ अथशब्दस्य हेत्वानन्तर्ये मुख्यत्वाद्वेरा-ग्यादेश्च विचारहेतुत्वात्तदानन्तर्यपरेणाथश्चब्देन वैराग्यादिसम्पन्नो मुमुक्षुरिषकारी सम्पन्न इत्यर्थः । अतः शब्देनोति । कर्मणा नित्यमोक्ष-फलासिद्धं बुवता अतःशब्देनानित्यकर्मफलवैराग्यादिसंमवपदर्श्वनद्वारा विशिष्टाधिकारिसंमव एव दर्शित इत्यर्थः । एवं च कर्मणा नित्यफला-सिद्धिप्रतिसन्धानहेतुककर्मफलवैराग्यादिसम्पन्नो मुमुक्षुत्रेब्वविचारं

श्रवणादिकर्तव्यत्वं निश्चित्य तस्य "आचार्यवान्पुरुषो वेद", "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्सिमित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" इत्यादिवाक्यादाचार्याधीनत्वमवगत्य करतली-कृतब्रह्म तत्त्वमाचार्यग्रपस्पति। ततस्तत्प्रधानेऽद्वै तब्रह्मणि तत्त्व-मस्यादिवेदान्ततात्पर्यं निश्चित्य तद्र्थमित्थं मनुते। तदेव वादि-प्रतिवा दिविचाररूपेण प्रदर्शते।।

दीपनम्

वेदान्तानामद्वैते ब्रह्माण तात्पर्यावधारणानुकूलो व्यापारविशेषः । मननं नामावधृततात्पर्याद्वाक्यादवगतार्थस्य युक्तिभिः पर्यालोचनम् । निदिध्या-सनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणम् । तस्य श्रवणस्य । अन्यथा गुरूपसदनस्य दृष्टार्थता न स्यादिति भावः ॥

पूरणी

कुर्यादिति सूत्रार्थ इति भावः ॥ तात्पर्यावधारणेति । अवधारणस्य ज्ञानात्मकस्य क्रत्यविषयतया विध्यनर्दत्वात् तदनुकूळश्चेतोव्यापार इत्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि तदनुकूळव्यापारविशेषो मननशब्दार्थो द्रष्टव्यः । निदिध्यासनं तूपासनात्मको मानसिक्रयाविशेषो न तु ज्ञानमः ; क्लूप्तप्रमाणाजन्यत्वात् । मनःप्रामाण्यस्य च निराक्तरिष्यमाण-त्वात् । अत एव "निष्कळं ध्यायमान" इत्यादौ ध्यानमुपासनै-वेत्युक्तम् । अतो ज्ञानाभासक्षपोपासनाया विध्यधीनपुक्षपेच्छासाध्य-त्वात्साक्षादेव ध्यानं विध्यम् । ननु "तद्विज्ञानार्थे" इति श्रुत्या विचारस्याचार्याधीनत्वं नावगम्यतः, गुक्तपसदनस्य प्रयाजादिवदारा-दुपकारकाञ्चत्या तद्विध्युपपत्तेरियत अह—अन्यथेति । तथा सत्य-

¹ तत्त्वं गुरुमुप-क. 2 ते ब्रह्मणि-ग. 3 दिविप्रतिपत्त्या-ख.

नतु त्वंपदार्थस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाविशिष्टस्य तद्विपरीत-ब्रह्मणा कथमभेदः, न हि बाधितमर्थमागमोऽपि ¹ बोधयेदिति चेत्र; प्रमातृत्वादिधर्मिणोऽहंकारस्यात्मानि कल्पितत्वात् तद्धिष्ठानस्यात्मन एव श्रुत्याऽभेदप्रतिपादनात् । तथा हि— अस्ति तावच्छुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानम्। तन्न तावज्ज्ञान-द्वयम्। ततो रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न चेदमिति² ज्ञाना-

दीपनम्

बिम्बप्रतिबिम्बयोर्विरुद्धधर्मवत्तया भेदे प्रतीयमानेऽपि प्रत्यभिज्ञया मुखादिस्वरूपैक्यं सिद्ध्यति, एवमत्रापित्यामिपेत्याह —प्रमातुत्वादीति । आत्मिन प्रतिबिम्बात्मानि । तथा च यस्य कर्तृत्वादिकं तस्य नाभेदः शास्त्रप्रतिपाद्यः , यस्य चाहंकाराध्यासाधिष्ठानचैतन्यस्य शास्त्रेणाभेदः प्रतिपाद्यते तस्य न कर्तृत्वादिकं स्वाभाविकमिति न विरोध इति भावः । अहंकारोऽध्यस्तः, दृश्यत्वात्,
शुक्तिरजतवदित्यभिपेत्य दृष्टान्तं साधियतुमाह —तथाहीत्यादिना ।
प्रथममस्यातिपक्षं दूष्यित्वा भ्रान्तिमानयति—तदिति । अनुमवस्मृत्यात्मकमित्त्यर्थः । ननु ³ ज्ञानं न प्रवर्तकं, किं त्वन्यदेवेति न

पूरणी

दृष्टार्थता स्यात् । दृष्टद्वारोपयोगे संभवति नादृष्टकल्पनं युक्त-मित्यर्थः ॥

ननु प्रमातृत्वादेरध्यस्तत्वेऽपि विम्बत्वप्रतिविम्बत्वविरुद्धधर्मा-कान्तयोः कथमैक्यं स्यादित्यत्राह—विम्बप्रतिविम्बयोरिति । ननु रजते नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तिः, अन्यथाख्यातिभिया तत्र

¹ नोधयतीति —ग=छ. ² ज्ञानात्तत्मवृत्तिः —ख. ग. ³ रजतज्ञानं —ख.

त्प्रवृत्तिः; अतिप्रसङ्गात् । रजतज्ञानं च शुक्तिविषयत्वं विना तत्र न प्रवर्तकम्, अन्यविषयादन्यत्र प्रवृत्त्ययोगात् । न चोपस्थितेष्टभेदाग्रहात्प्रवृत्तिः लाघवेनोपस्थितरेव प्रवर्तिकत्वात् । रजतज्ञानं च शुक्तिविषयं ¹ तद्गोचरप्रवृत्तिहेतुत्वात्,

दीपनम्

दोष इत्याशङ्कयाह—न चेति। स्वतन्त्रोपस्थितेत्यर्थः। लाघवेनेति। भेदज्ञानदशायां शुक्तिविषयरजतज्ञानाभावात्र प्रवृत्तिरिति भावः। रजतज्ञानं विप्रतिपन्नं, शुक्तौ प्रवर्तकज्ञानत्वादिति हेत्वर्थः। अतो

पूरणी

तद्भेदाग्रहादित्यत्राह — स्वतन्त्रेति । स्वातन्त्र्यमन्याविशेषणत्वम् । तत्र भेदविशेषणत्वेन रजतोपियतेन प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमिदं रजतं गृहनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानात्प्रवृत्तिने स्यात् , तत्रापि भेदिवशेषणत्या रजतस्योपियतेरिति चेत् , पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गनेदाविशेषणत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र भेदस्य गेहागृहीतासंसर्गन्वेऽपि प्रवृत्तिविषयरजतागृहीतासंसर्गत्वाभावात् । असंसर्गाग्रहश्च प्रवृत्तिविषयेष्टे भिन्नत्वव्यवहारप्रयोजको विवक्षितः । अतः शुक्तौ नेदं रजतभिन्नामिति ज्ञानान्त्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तत्रान्यथाख्यातिभिया रजतभेदासंसर्गाग्रहे सत्यपि तदसंसर्गाग्रहस्य शुक्तौ तदानीं रजतिभिन्नत्वव्यवहाराप्रयोजकत्वात् । एवमसंसर्गाग्रहस्य शुक्तौ तदानीं रजतिभिन्नत्वव्यवहाराप्रयोजकत्वात् । एवमसंसर्गाग्रहान्तरमपि हेतुरिति नातिप्रसङ्ग
इत्यन्यत्र विस्तरः । ननु भेदाग्रहस्याप्रवृत्तिहेतुत्वे भेदग्रहदशायामपि
सा स्यादित्यत आह—भेदज्ञानेति । ननु रजतज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे
सत्यरजतज्ञाने अंशतो बाघः स्यादित्यत आह—विप्रतिपन्नभिति ।

¹ शुक्ती प्रवर्तकत्वात्-क.

श्रुक्तिज्ञानवादिति सिद्धं तावच्छुक्तिरजताविशिष्टं ज्ञानम् । न च तत्तत्रास्ति, श्रुक्तौ रजतं नास्तीति त्रैकालिकतद्भावस्यानुभव-सिद्धत्वात् । तर्धन्यत्रास्तु दोषवशाच्छुक्तिकाया देशान्तरीय-रजतात्मना ग्रहोपपत्तिरित्यन्यथाख्यातिरिति चेत्, तत्र न तावदिदं ज्ञानं परोक्षम् ; पुरोदेशे रजतं साक्षात्करोमीत्यनु-भवात् । वन्द्रियजन्यं तत् ; रजतज्ञानं नोन्द्रयजन्यं, तत्सिकिकर्षाजन्यत्वात् , अनुमितिवत् । न चाप्रयोजक²त्वम् ; क्रिप्तसहकारिणं विनेन्द्रियस्य कार्याजनकत्वात् । विशेष्यसिक्त-

दीपनम्

न कालादौ व्यभिचारः। सःख्यातिनिराकरणेन अमविषयरजतस्या-निर्वचनीयत्वमानयति—न चेत्यादिना। तत् रजतं अबाधितं नेत्यर्थः। तद्विद्यमानतामात्रस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात् सद्दजतं भासत इति मते किं तत्रैव सत् देशान्तरे वेति विकल्प्याद्यं शङ्कते— तहींति। रजतज्ञानं अमरूपमित्यर्थः। क्लप्तत्वमेवाह—विशेष्येति।

पूरणी

शुक्तिविषयप्रवृत्तिजनकामित्यर्थः । ननु शुक्तिविषयप्रवृत्तिजनकत्वं हेतुः, तदेव पक्षतावच्छेदकामिति हेतुपक्षतावच्छेदकामेदिनवन्धनसिद्धसाधनदोषः स्यादिति चेत् नः रजताविषयत्वस्य तदितिरक्तस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशेन तदभावात् । ननु शुक्त्याभिन्नं सदेव रजतमुत्पद्यताम्, न च कारणाभावःः अदृष्टाकृष्टपरमाणूनां प्रकृतेर्वा संभवात् ,
न च सत्त्वे बाधानुपपितिःः प्रमाणबलेन सद्घाधस्याप्यभ्युपगन्तव्यत्वात्, इति मतमाशङ्क्याह—न च तत्तन्नास्तीति मूले । त्रैकालिकोति मूले । सतो बाधसंभवेऽपि स्वकाले तदयोगात् त्रैकालिकनिषे-

¹ न वा इन्द्रिय-गा. ² कम्-क.

कर्षविशेषणज्ञानादिविशिष्टधीसामग्रथां सत्यामपि विशेषण-सन्निकर्षाभावे विशिष्टधियोऽदर्शनात् । किं चैवं पर्वते विह्न-विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्यात्र त्वजुमितिः, विशेषणसन्निकर्पाति-रिक्तविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसन्वात् । प्रत्यक्षसामग्रवाञ्च संश्वया-

दीपनम्

विशिष्टाभिय: प्रमाया इत्यर्थः । ¹ उष्णीषाद्यविक्छनकुण्डलादाविति शेषः । अन्यथा विशेष्यसन्निकर्षोऽपि न हेतुः स्यात् । किं च लाघवाद्विषयसन्निकर्षत्वेन कारणं न तु विशेष्यसन्निकर्षत्वेन ; गौरवात् । तत्रापि यावद्विषयसात्रिकर्षः कारणम् । अन्यथा एकसम्प्रयोगादप्यनेक-गोचरसमूहालम्बनप्रसङ्ग इति विशेषणसन्निकर्षोऽपि कारणमिति भावः। एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वं प्रसाध्य विपक्षे दण्डमाह — किंचेति । एवं विशेषणसन्निकर्षस्याहेतुत्वे । यतु पराम-शीचनुन्यवसायसामप्रचां सत्यामप्यनुमितिदर्शनेन तत्सामग्री प्रबहेत्य-नुमितिरेव स्यादिति, अस्तु तथा विशेषदर्शनरूपपरामर्शे सत्यपि संश्यानन्तरं प्रत्यक्षोत्पत्तेरेकविषये ² वैपरीत्यामित्याह —-प्रत्यक्षेति । न

पूरणी

धनमानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु विशेषणसन्निकर्षं विना विशिष्टअमस्य पराभ्युपगमेन कथं विशिष्टधीमात्रानिषेध इत्यत आह -प्रमाया इति । तथा चान्यत्र क्लप्तत्वाद्धमेऽपि स हेतुरिति भावः। ननूष्णीषाद्याच्छ-न्नकुण्डलादौ विशेषणासंसगीयहविरहादेव न विशिष्टप्रत्यक्षम् , तत्सत्त्वे तदुभ्युपगमादित्यपरितोषादाह—किंचेति यावदिति । ननु याव-द्विषयसन्निकर्षत्वे न हेतुत्वे गौरवं समानमिति चेन्न ; विषयसान्निकर्ष-

¹ उष्णीषाचाच्छादितक्रण्डल-ख्र

नन्तर¹मेवानुमितिसामग्रिति बलवन्वात् । न च प्रमायामेव विशेषणसन्निकर्षः कारणम् ; लाघवेन विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे तस्य हेतुत्वात् ।

दीपनम्

च तत्र पक्षताविरहादेवानुमित्यभावः ; उभयत्रापि तुल्यत्वात् । साधकमानाभावघटितायास्तस्या उभयत्राप्यसत्त्वात् । सिद्धचभावघटि-ताया उभयत्रापि सत्त्वात् । न चानुमित्सयैवानुमितिः ; तद्भावेऽ प्यनुमितिद्शनादिति भावः । विशिष्टेति । जन्यविशिष्टेत्यर्थः ।

पूरणी

त्वेनैव हेतुत्वे यो यो विषयस्तत्तत्सिन्निकर्षः सर्वोऽपि हेतुर्रुभ्यत इति फलतो यावत्त्वमुक्तं न च तस्यावच्छेदकप्रवेश इति भावः । उभयत्रापीति । प्रकारभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्यामिति शेषः । संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले साधकप्रत्यक्षमानवदनुमितिविषयेऽपि छिक्कपरामशित्मकसाधकमानसत्वेन तदभावधितायास्तस्या असंभवदुस्थत्वादित्यर्थः । यद्वा विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षाहेतुत्वे तदितिकप्रत्यक्षसामग्रीरूपसाधकमानस्य
पर्वतवह्वयादावि सत्त्वेन तदभावधितायाः पक्षतायाः संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले अनुमितिविषये चासत्त्वादित्यर्थः । अतो लाधवाच सिद्धयभावधितैव पक्षताऽऽस्थेया । सा च तत्राप्यस्तित्याह—सिद्धयभावेति ।
निवच्छाधितसामग्रयाः सर्वतो बलवत्त्वात्सत्यामि प्रत्यक्षसामग्रयामनुमित्सयानुमितिः स्यादित्याशक्कय निषेधित— न चानुमित्सयेति ।
तदभावेऽपीति । गार्जितादिश्रवणेन इित्यननुमित्सितघनाद्यनुमानं न

¹ रमिव**-ख. ग.**

ज्ञानप्रत्यासत्तिखण्डनम्

नच ज्ञानं संस्कारो वा प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् ; ज्ञानस्य । प्रत्यासत्तेरन्यत्र निरस्तत्वात् ।

दीपनम्

अन्यथा सत्यप्रवृत्तिरेव स्वविषयज्ञानजन्या स्यादिति भ्रान्तिरेव न स्यादिति भावः ।

विशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वमाशङ्कग्राह—न चेति । ज्ञान-स्योति । संस्कारस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यत्रेति । यद्यन्यत्रेन्द्रियसम्प्रयोगा-द्यजन्ये ज्ञाने साक्षात्करोमीत्यनुभवः स्यात् तदा ज्ञानं प्रत्यासतिः स्यात् । न चैतदस्ति । न द्यतीते दण्डे दण्ड्ययमासीदित्यनुभवेऽपि दण्डमिदानीं

पूरणी

स्यादिति भावः । ननु यत्र व्याप्यदर्शनघटिता प्रत्यक्षसामग्री तत्र तस्या अनुमितिसामग्रीतो बळवत्त्वम् , अन्यथा पर्वतांशे प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वा-दनुमित्यनापर्तः न चात्र विह्वप्रत्यक्षे व्याप्यदर्शनं हेतुः, अतो न सा बळवतीति चेत्रः , बह्विसंशयोत्तरं बह्विप्रत्यक्षे व्याप्यदर्शनस्य हेतुतया तद्धटितप्रत्यक्षसामग्रया बळवत्त्वेनानुमित्यनापर्त्तेष्ठळेपत्वादिति ध्येयम् । ईश्वरज्ञानव्यावत्यमाह—जन्यविशिष्टेति । सत्यप्रवृत्तिरिति । संवादिप्रवृत्तौ भिन्नविषयकमपि ज्ञानं हेतुः स्यादिति न श्रान्तिः सिद्धयेदि-त्यर्थः । यदि ळाघवात्प्रवृत्तित्वावच्छेदेन समानविषयज्ञानस्य हेतुता तर्धत्रापि विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे तथास्त्विति भावः ।

यद्यन्यत्रेति । क्छप्तसिक्तकर्षाविषयवस्तुगाचरज्ञाने साक्षात्त्वानु-भवोऽतिरिक्तसिक्तकर्षकरुपकः यथा इन्द्रियासंयुक्तशब्दादिगोचरज्ञाने शब्दं साक्षात्करोमीत्यनुभवात्समवायादिसिक्तिकर्षः । न चात्र तथा, येन ज्ञानं सिक्तकर्षः स्यादिति भावः । अनुभवेऽपीति । दण्ड्य-

¹ प्रत्यासत्तित्वस्य-ग.

साक्षात्करोमि पश्यामीति वा कश्चिदनुभवति । प्रत्यभिज्ञानादौ तत्ताचंशे

पूरणी

यमासीदित्यत्र दण्डाभाव एव तथा पुरावर्तिनिष्ठतया अनुभूयते न तु पूर्वकालदण्डवैशिष्ट्यमिति । परमार्थतस्तदनुभवो नास्त्येव । तदभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । यद्वा दण्ड्ययमिति वर्तमानदण्डानुमव इव दण्ड्ययमासीदित्यतीतदण्ड्यनुभवविषयेऽपि न कस्यचिद्दण्डं पर्यामीत्यनु-भवोऽस्ति, येन तदंशे ज्ञानमासत्तिः स्यादित्यर्थः। तत्ताद्यंशे चेति । चकारेणाभावस्यैन्द्रियकत्वेऽपि अभावज्ञानं प्रतियोग्यंशे, दण्डय-यमासीदित्यनुभवोऽपि दण्डवैशिष्ट्यांशे स्मृतिरेवेति दशयति । नच तामिमं पर्यामीति तत्तांशेऽपि प्रत्यभिज्ञायारचाक्षुषत्वानुभवात्कथं तदंशे स्मृतिरूपत्वमिति वाच्यम् ; तमिममित्यैक्यांश एव चाक्षुषत्वानुभवात् अन्यथा तत्तां पश्यामीत्यनुभवापत्तेः । तद्देशकालसंबन्धं स्मरामीत्यनु-भवाच । यद्वा तदंशे तज्ज्ञानं परोक्षानुभवरूपं, इन्द्रियसन्निकर्षा-जन्यानुभवत्वात् । परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि स्मृतित्वानुभवत्ववदंशभेदे-नोपपत्तेः । वस्तुतस्तु तज्ज्ञानं तत्तांशेऽप्यध्यक्षमेव ; लाघवेन यरिंकचि-द्विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्य सर्वांशेऽपि तज्ज्ञानापरोक्षत्वप्रयोजकत्वात् । न चैवं घटेन्द्रियसन्निकर्षे घटपटोभयगोचरप्रत्यक्षापत्तिः ; विशेषण-विशेष्यभावस्य नियामकत्वात् पटांशज्ञानहेतुसहकारिविरहाच । इतरांशयत्किचिज्ज्ञानसहकारिसमवहितस्यैव तथात्वात् । तत्तांशे च संस्कारस्य तद्धेतोः सत्त्वात् स्मृतिहेतोरपि संस्कारस्य प्रमाणान्तर-सहकारेण तज्जातीयकार्यजननसामध्येस्य फलबलेनाभ्युपगमात् । व्याप्तिसंस्कारजन्यानुमित्यादौ तथा कल्पनाच । अत एव संस्कार-जन्यत्वेऽपि तज्ज्ञानं तत्तांशे न स्मृतिः ; प्रमाणान्तरासहक्रतसंस्कार-

शुक्तो रजतस्य पूर्वमननुभृतत्वेन तत्र ज्ञानस्य प्रत्यास-

दीपनम्

च ज्ञानं स्मृतिरेव । तत्र तदंशे संस्कारातिरिक्तकारणाभावात् प्रमात्वाप्रमात्ववदनुभवत्वस्मृतित्वयोरप्येकवृत्तितासंभवात् । अनुव्यवस्मायश्च विप्रतिपन्न इति न ततोऽपि ज्ञानस्य प्रत्यासित्त्वम् । किं चैवमपि पर्वतादावप्यनुमितिर्ने स्यात् , प्रत्यक्षसामग्रवाः सत्त्वात् । नच लौकिकसामग्री बलवती ; लाघवेन प्रत्यक्षसामग्री-मात्रस्य बलवत्त्वात् । संशयानन्तरं अमरूपविशेषदर्शनेन अम-प्रत्यक्षस्यैव दर्शनाचिति । अन्यत्रेति—विवरणिटप्पण्यादावित्यर्थः । अन्यत्र ज्ञानप्रत्यासत्तिमभ्युपेत्याह—श्चक्ताविति । यत्र हि यदनु-

पूरणी

जन्यत्वस्य तत्त्वे प्रयोजकत्वात् । न वैवं रजतसंस्कारसहकृतशुक्ती-निद्रयसिक्षकादेव रजतिविशिष्टशुक्तिप्रत्यक्षोपपत्तेरन्यथारूयातिः सिद्धये-दिति वाच्यम् ; तदिन्द्रियसािककार्षजन्यत्वस्य स्वातन्त्र्येण तदंशा-परोक्षताव्यञ्जकतया रजतेन्द्रियसािककार्षे विना रजतं पश्यामीत्यनु-भवानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥

तदंश इति । संस्कारमात्रासाधारणकारणत्वस्य च स्मृतित्व-प्रयोजकत्वादिति भावः । ननु घटं पश्यामीति मानसानुव्यवसाये घटज्ञानं सिन्नकर्षः, मनसो बाह्यघटादिना सिन्नकर्षान्तराभावा-दित्यत्राह—अनुव्यवसायश्चेति । स एव नास्तीत्यर्थः । ज्ञानस्य प्रत्यासित्वाभ्युपगमे दण्डमाह—किंचैविमिति । विह्ञानसिन्नकर्ष-घटितप्रत्यक्षसामप्रयाः सत्त्वात्तत्प्रत्यक्षमेव स्यादित्यर्थः । लोकिकसामप्रयाः प्रावल्ये दोषान्तरमाह —संश्वयेति । तत्र पुरुषत्वज्ञानसान्निकर्ष-

दीपनस्

भूतं तत्रेत्र ज्ञानं प्रत्यासिक्तभेवदिष भवेत् न ज्ञानमात्रम् । पूर्वमदृष्ट-दण्डे देवदत्ते दण्ड्ययमासीदिति प्रतीत्यदर्शनात् । अन्यथा तत्र तत्संशयायोगात् । न च दोषात्सः ; ज्ञानवैशिष्ट्ये तददर्शनेन तद्जा-

पूरणी

घटितप्रत्यक्षसामप्रया अलौकिकत्वेन लौकिकानुमितिसामप्रयास्ततो बलवत्त्वात्तत्रत्यक्षभ्रमो न स्यादित्यर्थः । ननु दोषघटिततया तत्प्रत्यक्ष-सामप्रज्ञाः प्राबल्यम्, दोषस्य सर्वप्रतिबन्धकत्वादिति चेत्, एवं सति भ्रान्तानुमितिर्न स्यात् । तत्रोक्तरीत्या दोषघटिततत्सामम्याः सत्त्वात् । न च दोषविशेषघटिततया पाबस्यम् ; उभयत्र लिङ्ग-अमस्य दोषत्वेन तद्विशेषस्य दुर्निरूपत्वादिति संक्षेपः। ज्ञान-वैशिष्टच इति । दण्डवैशिष्टचज्ञाने च तदज्ञानात्मकदोषाभावादाच्छा-दिताननुमृतदण्डवित देवदत्ते तत्संशयो न स्यादित्यर्थः। ननु यत्र यदनुभूतमित्यादिनियमेऽपि अन्यावच्छेदेन तदनुभवे अवच्छेद-कान्तरेण तद्धर्मिज्ञानेऽपि तत्सिन्निकर्षमादाय तद्धिशिष्टप्रत्यक्षं स्यात्, नच तद्मित ; चन्दनत्वावच्छेदेन सौरभग्रहे पश्चाइव्यत्वावच्छे-देन तद्गहे सुराभि चन्दनामिति ¹ प्रत्यक्षापत्तेः यदवच्छेदेनेत्यवइयं वाच्यम्, तथा च लाघवाद्यवच्छेदेन यदनुमृतं तदवच्छिन्न-तद्धर्मिकतत्प्रत्यक्षे तज्ज्ञानं सान्निकर्षो वाच्यः, एवं च चाकचक्या-वच्छेदेन रजतत्वानुभवात्तदवच्छिन्नप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं संनिक्तर्गेऽस्तु, न च यत्रेत्यस्याप्रवेशे पीता पृथिवीति सामान्यतोऽनुभवानन्तरं विशेषतोऽननुम्तघंट पीतोऽयमिति पत्यक्षं स्यात्, तत्प्रवेशे तु पूर्वं

¹ प्रत्यक्षानुपपत्ते:-क.

नातिरिक्तदोषाभावात्। अपि च यदि ज्ञानमात्रं प्रत्यासित्तिद्दा इच्छा-घटितसामग्रीपाबल्यात् पर्वते चाक्षुषज्ञानेच्छायां प्रसिद्धानुमितिर्न स्यात्। नचानुमित्यादिसामग्रयसमविहितमेव ज्ञानं प्रत्यासितिरिति वाच्यम् ; अमरूपविशेषदर्शनस्थले तदभावात्। न चानुमितौ प्रमात्वं विशेषणम् ; अमानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्। चन्दनत्वादौ तत्र सौरमादि-व्याप्तौ च संशयदशायां सुराभ चन्दनमिति प्रत्यक्षासंभवेन तस्यैव

पूरणी

तद्धिमिणि तदननुभवान्नायं प्रसङ्ग इति वाच्यम् ; तत्र पृथिवी-त्वावच्छेदकधमद्दीनेऽपि तत्त्वासंसर्गाप्रहे च तत्प्रत्यक्षस्येष्टत्वात् तद्धर्मादर्शने तु विशेषतः पीततयानुभूतघटादावपि न तत्पत्यक्ष-मित्यपरितोषादाह—अपि चेति । तथापि धूमवत्त्वावच्छेदेन विद्वमत्त्वानुभवाद्विद्यानसिक्षक्षेमादाय तद्विशिष्टप्रत्यक्षं स्यादिति यत्रेत्यवश्यमिति भावः। ननु प्रत्यासत्तितावच्छेदकामावान्न वह्दचादि-ज्ञानं प्रत्यासात्तिरित्याशङ्कय निषेधति -- नचानुमितीति । ननु प्रमानु ¹मितिसामग्रचसमवहितत्वेन ज्ञानमासात्तिरित्याशङ्कच निषेषति— न चानुमिताविति । ननु तत्र दोषविशेष एव नियामक इत्यापाततोऽ-नुशयादाह—चन्दनत्वादानिति । सौरभन्याप्तचन्दनत्वादिग्रहे सति सौरभप्रत्यक्षं नान्यथेति अनुभितिसामग्रीसमवहितस्यैव प्रत्यासित्त्वम् । अतो न तदसमबहितत्वमासत्तितावच्छेदकमित्यर्थः। यद्वा ननु यत्र यदनुभूतामिति नियमाभ्युपगमे चन्दनत्वावच्छेदेनैकत्र सौरभग्रहे चन्दनखण्डान्तरे तत्प्रत्यक्षं न स्यात्। अतो यदवच्छेदेनेत्यादि-नियम एव स्वीकर्तव्य इत्याशङ्कयाह—चन्द्नत्वादाविति। चन्दन-

प्रत्यासित्तित्वाच । न च शुक्तौ रजतं प्रागनुभूतिमिति नात्र ज्ञानं प्रत्यासितः । किंच ज्ञानप्रत्यासित्तिजन्यत्वेऽस्य छौकिकसाक्षात्कारत्वं न स्यात्, तथा च रजतं पश्चािम साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायः प्रवृत्तिर्वा न स्यादिति भावः । दोषस्य प्रत्यासित्तिवे अप्रामाण्यपर-

पूरणी

खण्डान्तरे त्वद्मिमतसौरभप्रत्यक्षं सौरभव्याप्तचन्दनत्वादिष्रहार्धानमिति तत्सत्त्वे तदनुमितरेव तत्रोत्पत्तेः पूर्वानुभूतदेशीयज्ञानस्यैवासत्तित्वमित्यर्थः। ननु स्वायोग्यावर्तमानविषये ज्ञानस्य प्रत्यासातित्वम्,
पर्वते वहेर्वर्तमानत्वान्न तज्ज्ञानमासात्तिः, शुक्तौ रजत्वत्वादेरवर्तमानत्वात्रज्ज्ञनमासात्तिः स्यादित्यनुशयादाह—किं चेति । प्रवृत्तिवेति । अलौकिकज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात् । अन्यथा व्यवहितातीतादाविष सा स्यादिति भावः ॥

ननु पश्यामीत्यनुभवे न लैकिकत्वं प्रयोजकम्, किं तु योग्यवर्त-मानतागाचरत्वम्, अतो न सौरभं पश्यामीत्यनुन्यवसायः; अयोग्यत्वात्, दण्ड्ययमासीदित्यनुभवे दण्डं पश्यामीति नानुभवः; तदनुभवस्य दण्डातीततागोचरस्य वर्तमानविषयत्वाभावात्, नापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः; रजतांशालौकिकस्यापि शुक्तग्रंशे लौकिकत्वेन तत्र प्रवृत्त्यपुपपत्तेरिति चेत्, अत्र ब्रूमः—सिन्नकर्षः प्रत्यासत्तिः संवन्ध इत्यनर्थान्तरम्। अतो ज्ञानं न चक्षुरर्थसन्निकर्षः। ज्ञानमादायेन्द्रियार्थयोर्विशिष्टबुद्धग्र-दर्शनेन तदसंवन्धरूपत्वाद्विशिष्टचीनियामकस्य च संवन्धत्वात्। अत एव न सामान्यादिकमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः। अनेवंविधस्यापि सन्नि-कर्षत्वे तद्विलम्बेन किंचिदपि वस्तु नाप्रत्यक्षं स्यात्। पर्वतवह्वग्रादाविप

धूमादेः प्रत्यासत्तित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । सन्निकर्षविभागनियमोऽपि न स्यात् ; घटादेरि सन्निकर्षत्वसंभवात् । न च फलबलेन सन्नि-कर्षकल्पनम् , बह्वचादौ च पश्यामीति व्यवहाराभावात् अनुमिनोमीति विरुक्षणव्यवहाराच न धूमादेः सन्निकर्षतेति वाच्यम् ; तर्हि सौरभं पश्यामीत्यनुभवासिद्धवा ज्ञानादिकमपि नासत्तिः स्यात् । किं चेन्द्रियव्यापारानन्तरमेव इदानीं घटः नीलं नमः वायुर्वहतीति प्रत्ययात् अत्र नीलं नभः पश्यामीत्यादि व्यवहारदर्शनादनु-मिनोमीति तत्र विपरीतव्यवहारादर्शनाच सत्तादियर्तिकचिद्धर्भ-प्रत्यासत्त्या केवलकालादिगोचरज्ञानमपि प्रत्यक्षं स्यात्। न च रूपशून्यत्वात्कालादीनां न प्रत्यक्षता, विषयगतोद्भतरूपस्य तद्धेतु-त्वादिति वाच्यम् ; संयोगादिषोढासन्निकर्षजनितप्रत्यक्ष एव तद्धेतु-त्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या गगनादिगोचरप्रत्यक्षाना-पत्तेः । मनो वा यर्तिकचिद्धमप्रत्यासत्त्या कालादिप्रत्यक्षं जनयेत् । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायामेवोद्भतरूपवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । अन्यथा ज्ञानसन्निकर्षेण मानसगगनादिप्रत्यक्षानापत्तेः। तस्मात्संयोगसमवाय-विरुक्षणसन्निकर्षेण न वस्तुप्रहः ; अतिप्रसङ्गादिति न ज्ञाना-दिकमासत्तिः। अत एवोक्तसन्निकर्षामावादभावो नेन्द्रियगोचरः। किं त्वनुपल्लियगम्यः। अस्तु वाभावोऽपीन्द्रियविषयः; स्त्ररूप-संबन्धवादिनां विशेषणताया विशिष्टधीनियामकत्वेन संबन्धकरुपत्वात्। ज्ञानादौ तु न।सत्तिताशङ्कापि। न च ज्ञानस्यापि विषयतारूप-संबन्धत्वमस्तीति वाच्यम् ; स्वरूपसंबन्धस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । स्वरूपस्य संबन्धत्वेऽपि तस्येन्द्रियसन्त्रिकर्षत्वे सत्सामान्यमित्यादौ सत्तास्वरूपस्यापि विशिष्टधीनियामकत्वेन संबन्धतया गगनादेस्तेन संबन्धेन प्रत्यक्षतापत्तेश्चेति संक्षेपः ॥

तस्त्वं न स्यात्; प्रत्यक्षसामान्यप्रयोजकाातिरिक्तकारणाभावात्,

पूरणी

किं च चक्षरसंबन्धित्वात्र ज्ञानं चक्षुस्सन्निकर्षः। न च चक्षुर्जन्यतया तत्संबन्धित्वम् ; प्राणजसौरभादिज्ञानस्य चक्षुस्सन्नि-कर्षत्वानापत्तेः। न च चक्षुस्संयुक्तात्मसमवेततया तत्संबन्धित्वम् ; तत्समवेतसुखेच्छादेरपि प्रत्यासत्तित्वप्रसङ्गात् , विषयचन्दनादिसंबन्ध-स्यापि सुखादौ सत्वात्, स्वचक्षुस्संयुक्तपरात्मसमवेतज्ञानस्यापि प्रत्या-सत्तित्वप्रसङ्गात् , चक्षुरसंयुक्तस्वात्मसमदेतत्वेन तंत्सवन्धितया तत्सन्निकर्षत्वकरूपनायां गौरवात् सुखादावतिप्रसङ्गात्, कथंचि-रसंबन्धेन सन्निकर्षत्वे वोक्तदेषानतिवृत्तेमीनाभावाच । न च सूरभि चन्दनमिति प्रत्यक्षानुरोधेन तदावश्यकता ; स्मृत्यनुभवद्भपतयापि तदुपपत्तेः । न च स्मृतित्वानुभवत्वयोविंरोयेनैकत्रासंभवः ; प्रमात्वा-प्रमात्ववदुपपत्तेः । न च प्रमात्वाप्रमात्वयोरुपाधिरूपत्वादस्त्वेकत्र समावेशः, उपाधिसङ्करस्यादोषत्वात्, स्मृतित्वानुभवत्वयोस्तु जाति-रूपतया नैकत्र समावेशः, जातिसाङ्कर्यस्य दोषत्वादिति वाच्यम् ; तयोर्जातित्वासिद्धः । जातित्वेऽप्यन्याप्यवृत्तित्वाद्विरोधः । एका-वच्छेदेनैव तत्सक्करस्य दोषत्वादिति दिक् ॥

न च मनसो ज्ञानं सिन्नकर्षः ; चक्षुस्सिन्निकर्षत्वामावेन रजता-दिमत्ययस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तेः, मनस्सिन्निकर्षजन्यत्वेन मानसत्वापत्तेः, तत्तद्विषयसिन्नकृष्टस्य चक्षुषस्तदंशज्ञानजनकतया तत्सिन्नकर्षे विना तद्विषयज्ञानजनकत्वानुपपत्तेश्च । तस्मान्न अमिविषये रजतादौ ज्ञानमासिति-रिति सर्वं सुन्दरम् ॥

प्रत्यक्षसामान्यति । ज्ञानसामान्यसाम्प्रचितिरक्तसामग्री-

त्तित्वायोगाच । नाषि दोष एव प्रत्यासात्तः; तस्य यथार्थ-विशेषणांशज्ञानाजनकत्वात् ॥

दीपनम्

देाषान्वयव्यतिरेकयोश्च तत्प्रत्यासित्तिषयत्वेन दोषविषया कारणत्वे प्रमाणाभावादिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह—तस्येति । अमो हि परमते धर्म्येश इव धर्माशेऽपि यथार्थ एवेति तदंशेऽपि दोषाजन्य एवेत्यर्थः।

पूरणी

द्तिरिक्तकारणप्रयोज्यत्वाभावेनाप्रमायाः परतस्त्वं न स्यादित्यर्थः । ननु दोषस्य प्रत्यक्षभ्रमे प्रत्यासिचिषया हेतुत्वम् , अप्रमात्वाविष्ठ्यन्नं प्रति दोषविषया च हेतुत्वम् , अतः प्रत्यासिचिरूपेण सामान्यसाम- प्रचन्तभीवेऽपि दोषविषया तदितरेकाच्तप्रयोज्यतया परतस्त्वं स्यादित्यत्राह — दोषान्वयेति । यद्यप्यप्रमात्वाविष्ठन्नकार्येऽनुगतहे- त्वन्तराभावेन तदाकस्मिकत्वापिचः दोषविषयापि हेतुत्वे मानमस्ति, तथापि प्रमातृकरणदोषस्य विषयासंविष्ठत्वेन इन्द्रियार्थोभयानिरूपि- तत्वेन न तत्सिन्निकर्षरूपत्वामिति मन्तव्यम् ॥

ननु दोषवशादसनिकृष्टस्यापि भानमस्तु,दोषस्य क्छप्तसामग्रय-नपक्षणात्, अन्यथा त्वन्नयेऽपि क्छप्तरजतादिसामग्रीविरहान्नानिर्वच-नीय¹तदुत्पत्तिरिप स्यादिति चेन्न; तथा सित ज्ञानस्य समानाविषय-त्वमन्तरापि दोषादेव विसंवादिप्रवृत्तिसंभवादन्यथाख्यात्यभ्युपगमोऽपि निर्वीजः स्यात्। यदि दोषाणां कार्यविसंवादमात्रे प्रयोजकत्वं न तु क्छप्तसामग्रीविनाभाव इति मन्यसे तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। न चैव-मनिर्वचनीयरजतादेरनुपपत्तिः; भावकायक्छप्तहेतोरुपादानादेरज्ञानादि-रूपस्यात्रापि परिपूर्णत्वेन तदुपपत्तिरिति संक्षेपः॥ किं च ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवर्तकत्वात् े अन्यत्रैवास्मिन्मते-ऽपि प्रवर्तेत । रजतज्ञानविषयरजतस्यान्यत्रैव सत्त्वात् ॥

ननु न रजतं विषयः, शुक्तिरेवेति चेत् (न) अन्याकार-ज्ञानस्यान्यालम्बनत्वे संविद्विरोधात् । ननु रजतत्ववैशिष्ट्यं शुक्तौ विषयीकरोति ज्ञानमिति नानुभवविरोधो न वा प्रवृत्त्यनुपपात्तः, यत्रेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यं विषयीकियते तत्र ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति चेत्, न ; इदं रजतामिति ज्ञानं हि पुरो वर्तिनि रजतत्वविशिष्टाभेदं विषयीकरोति न तु पुरोवर्तिनि रजतत्वसंसर्गम्, रजतस्मृतावुपसर्जनस्य तस्यारोपासंभवात् । आरोपे चारोप्यस्य स्वतन्त्रोपस्थितिहेतुः । अन्यथा संसर्गा-

दीपनम्

अख्याताविवान्यथाख्याताविष प्रवृत्त्यनुपपतिं बाधकमाह—किं चेति । रजतिति । इदं रजतिमिति ज्ञानं हि रजतिवषयं सद्भजतार्थिनं पुरोदेशे प्रवर्तयति । न त्विदमंशविषयतामात्रेण ; अतिप्रसङ्गात् । तथा च यद्विषयं सत्प्रवर्तकं तद्देशान्तर एवेति तत्रैव प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥

उक्तदोषपरिहारार्थं रजतज्ञानमपि पुरोवर्तिविषयमेवास्त्वित्या-राङ्क्य दृषयति—निवत्यादिना । एवमपि देशान्तरीयरजेते प्रवृत्तिः स्यान्न पुरोवर्तिनीत्यिमेपेत्य शुक्तौ रजतत्वारोपं दृषयति— इदिमिति । न चोपस्थितिमात्रमारोपहेतुरित्याह—आरोपे चेति ।

पूरणी

अतिप्रसङ्गादिति । इदंज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अन्याकारेति मूलम् । रजतत्वरूपेण रजतगोचरस्य तेन रूपेण शुक्तिगोचरत्वायोगादित्यर्थः । ननु प्रतियोग्यारोपादीनामौच्छिकतया

 $^{^1}$ अन्यत्रेवा-ा. 2 वर्तिनो-ख. 1. 3 रजतत्ववैशिष्ट्यात्तदमेदं-ग. 4 रजतमिति समृत्या उपसर्जनस्य-ख.

भावधीनियामकप्रतियोग्यारोपसमये तादात्म्यारोपप्रसङ्गात् । स्वतन्त्रोपस्थितरजतारोपसामाग्रचां सत्याग्रुपसर्जन¹स्यैवारोप इति नियन्तुमशक्यत्वात् । न चोभयारोपे प्रमाणमस्ति ।

दीपनम्

तादात्म्येति । तदा प्रतियोगितावच्छेदकरूपतादात्म्यस्यापि प्रति-योगिविशेषणतयोपिस्थितत्वात् अन्योन्याभावधीरेव स्यात्र संसर्गा-भावधीः । न च तत्रेच्छेव नियामिकेति वाच्यम् ; देशविशेषे घटादिवैशिष्टग्रज्ञानस्येच्छाधीनतया प्रागनुपिस्थितस्य तस्येच्छानु-पपत्तेः । यत्र कुत्रचिद्विशिष्टज्ञानेच्छा तु नाभावस्थलीयवैशिष्टग्र-ज्ञानहेतुः । किं चैवमिच्छयैवाभावविशेषज्ञानोपपत्तौ किमारोपेणिति भावः। यथाकर्थचिदुपिस्थितिभात्रस्यारोपहेतुत्वमभ्युपेत्याह—स्वतन्त्रेति। नचोभयेति । अनुभवान्यथानुपपत्तेरिति भावः । किं च रजतत्व-मिहेति प्रत्यक्षं न कस्यचिदिस्ति, न वा संभवति ; रजतिमिति धी-सामग्रग्राः सत्वात् । युगपदेकस्य विशेषणिवशेष्यभावायोगात्,

पूरणी

तत्ति विश्वेष्ठ वियामिकेत्याशङ्कय निषेधित — न च तत्रेति । यत्र कुत्र चिदिति । देशान्तरघटादिवैशिष्ट्यानुभवेऽि तदिच्छानिवृत्तेरित्थर्थः । यद्वा आरोपानुरोधेन प्रतियोगिस्मरणस्य वाच्यत्या तस्य यिक्तिचिद्वैशिष्ट्यगोचरत्वेन तद्वशिष्ट्यज्ञानसामान्येच्छानुपपत्तेरित्थर्थः ।
ननु घटादिवैशिष्ट्यज्ञाने देशविशेषिविषयकत्वेच्छेव तन्नियामिका,
घटादिवैशिष्ट्यज्ञानं सामान्यतः प्रसिद्धामित्यपरितोषादाह —
किं चैविमिति । तत्तदभावप्रतितिच्छाया एवाभाविशेषप्रतितिहेतुत्वे
आरोपवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु रजतरजतत्वोभयविशेष्यकं ज्ञानमिदं रजतं इह रजतत्विमित्याकारमस्त्वित्यत आह — यगपदिति ।

¹ स्थारोप-ख. ग.

अप्रतीतेश्च । अत एव भूतलं घटविदिति प्रत्यक्षज्ञानेऽपि घट-निरूपितवैशिष्टचमेव भूतलविशेषणमिति प्रतीत्यनुरोधात्स्वीकर्तव्यम् ।

पूरणी

पुरुषे दण्डः दण्डी पुरुष इति ज्ञानद्वये एकस्यापि विशेषणविशेष्य-भावोऽस्तीत्यत उक्तं-युगपदिति । नन्वयं घटः इदं घटवदित्येव-माकारके भूतलं घटवदिति ज्ञाने एकघटस्य विशेषणविशेष्यभावोऽ-नुभूयते । नच तत्र घटो विशेषणमेव न विशेष्य इति वाच्यम् ; तद्विशेष्यकधीसामग्रीसत्त्वेन तदावश्यकत्वात् । अन्यथा पूर्वमपि घटविशेष्यकज्ञानानुद्यप्रसङ्गेन विशेषणतावच्छेद्कघटत्वप्रकारकज्ञान-विरहाद्भतलं घटवदिति ज्ञानाभावप्रसङ्गादित्यत आह - अत एवेति। एकस्य विशेषणविशेष्यभावायोगादेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षेति । घटवादिति शाब्दज्ञाने मतुबर्थसंबन्धस्य विशेषणत्वं सिद्धम् । प्रत्यक्षेऽपि तथे-त्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यसंबन्धाप्रतीत्या कथं तद्वैशिष्ट्यस्य विशेषणत्वम्, भासमानवैशिष्टचप्रतियोगिनः प्रकारत्वादित्यत आह — प्रतीत्यनुरोधादिति । घटस्य विशेष्यत्वप्रतीत्यनुरोधात्तद्वैशिष्ट्यसंबन्ध-भानमपि स्वीकर्तेव्यमित्यर्थः । यद्वा नन् तत्र घटो विशेषणमेवास्तु न विशेष्य इत्यत्राह—प्रतीत्यनुरोधादिति। भूतले घट ¹ इत्यत्रे-वात्राप्यपरतन्त्रस्वभावतया पतीत्यविशेषादित्यर्थः । यद्यप्यकापेक्षयैकस्य विशेषणविशेष्यभावो विरुद्धः, इह घटस्य घटत्वापेक्षया विशेष्यता भृतला-पेक्षया विशेषणतेति न विरोधः, तथापि प्रकारत्वं प्रकारित्वं च ज्ञाननिरू-पितो विषयताविशेषः। तत्रैकज्ञाने एकस्य प्रकारत्वं प्रकारित्वं च विरुद्ध-

¹ इत्यत्रैवापरतन्त्र-झ्.

न च रजतत्विमिति स्मरणं अमपूर्वं नियमेन कल्पयितुं शक्यम्। तस्माद्रजतत्ववैशिष्ट्यं रजत एव विषयीक्रियत इति तत्रैव

दीपनम्

न चात्र तथा, रजतत्वादेः तद्वत्प्रथग्ज्ञानाभावादिति रजतत्वमिति । स्मरणं नैव भवति । कचिदभ्युपेत्याप्याह—न च रजतत्विमिति ।

पूरणी

मित्यभिष्रत्यैवमुक्तम्। यद्वा म्तले घटः म्तलं घटवित्येव युगपत्प्रतीयते, सामग्रगः सत्त्वात् । तत्र चैकस्य एकमूतलं प्रति विशेषणविशेष्य-भावे। विरुद्ध इत्याशङ्क्रग्रेत्थं वर्णनं द्रष्टन्यम्। यतु युक्तं चैतदित्याह—अत एवेति। मृतलं घटसंयोगवत् भृतले घटसंयोग इति घद्वियसामग्रीसत्त्वेऽप्येकदा संयोग एव विशेषणतया भाति न मृतलम्, न वा संयोगो विशेष्यतया, उक्तविरोधादित्यर्थे इति, तन्त्र; घटवङ्कृतलं भृतले घट इति घटविषयेऽप्येवं वक्तं शक्यतया संयोगपर्यन्तवैयर्थ्योत् । संयोगविशेषणताप्रतीतिसमये न तद्विशेष्यता-वगम इत्यत्रोक्तविरोधस्यैव हेतुतया प्रतीत्यनुरोधादिति हेत्वन्तरा-नन्वयप्रसङ्गात्, अस्यार्थस्य परमतसिद्धतया न्यायसम्पाद्यत्वाभावेन स्वीकर्तव्यानिति विर्देशानुपपत्तेश्चेति दिक् ॥

नन्वत्रापि रजतत्ववैशिष्ट्यं विशेषणं रजतत्वं विशेष्यतया भासतामित्यत्राह — न चात्रेति । रजतत्वादेरिति । घटस्य पृथक् स्वातन्त्र्वेण ज्ञानात्तत्सायग्रीसत्त्वेन तद्विशिष्टभूतळवीदशायामि घटस्य विशेष्यतया भानमावद्यकामिति तद्वैशिष्ट्यं विशेषणनभ्युप-गम्यते । न च रजतव्यक्तिं विना रजतत्वजातेः पृथग्ज्ञानमस्ति, येन तथा स्यादित्यर्थः । ननु यत्र रजतत्वमिति स्मरणं तत्रैव संसर्गारोपः प्रशृत्तिः। रजतज्ञानं शुक्तिमपि विषयीकरोतीति चेत्, अन्या-कारं ज्ञानमन्यालम्बनमिति संविद्विरोधः। एवमसतो

दीपनम्

यत्रापि रजतत्वामित स्मृतिस्तत्रापि रजतिविषयत्विनयमेन यथा-कथंचिदुपिस्थतस्यारोपे रजतमेवारोप्येत । तत्र रजतत्वप्रतीतेरन्यथा-सिद्धत्वादिति भावः। निरुद्धगतिकस्य शङ्कामनृद्ध प्रागुक्तं स्नारयति— रजतज्ञानामिति । तथा व शुक्तौ रजतमेवारोप्यत इति न रजत-त्ववैशिष्टचावगाही अमः । नच रजतमेवष्टतावच्छेदकमिति वाच्यम् ; शुक्तौ रजतार्थीष्टताया अभावात् । रजतं तु न रजतवृत्तिष्टतावच्छेदक-मिति भावः। एवामिति । विशिष्टज्ञानं हि विशेषणिविशेष्यनिरूपित-वैशिष्टचमेव विषयीकरोति, न तु विशेष्येऽन्यनिरूपितवैशिष्टचम् ; तस्यैव संसर्गमर्यादया प्रतीतेः । अमेऽपीदं रजतमितीदंत्वस्य रजते

पूरणी

स्यादित्यत्राह — यत्रापीति । पौनरुक्तयं परिहरति — निरुद्धेति । शुक्तिवृत्तिरजतार्थीष्टतायां रजतमवच्छेदकम् , रजतवृत्तितिदृष्टतायां वा । नाद्य इत्याह — शुक्ताविति । रजतं मे भूयादितीच्छाविषयताया रजतिनृष्ठत्वेन शुक्तिनिष्ठत्वाभावादित्यर्थः । यद्यपीदं रजतं मे भूयादिति व्यिषकरणप्रकारकेच्छाविषयता शुक्तिनिष्ठा, तथापि तत्र रजतं नेति न तदवच्छेदकमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह — रजतं त्विति । रजते रजतस्याभावादित्यर्थः । ननु विशेषणिनिस्तिपतं वैशिष्टयं विशेष्ये भासते, ततश्च रजतत्ववैशिष्टयस्यान्यत्र सतोऽत्र भानात् नासद्वोचरत्वं भ्रमस्यत्याह — न त्विति । संसर्गेति । उभयनिस्तिपतवैशिष्टचस्य स्वस्त्येण भानं यक्तम् । अन्यत्र प्रसिद्धविशेषणवैशिष्टचभाने तु पूर्वोन्

रजतत्वेनेव सामानाधिकरण्यमनुभूयते । अन्यथा तद्यवहारायोगात् । न च तत्कचिद्दस्तीत्यत्यन्तमसदेव अमिवषयो वक्तव्यः । न च तत्संभविति ; असतः संवित्तादात्म्यादेरसंभवात् यतु सदुपरक्त¹म-सद्प्यरोक्षामिति, तन्न ; असतः केनचिदुपरागस्यवासंभवात् । किं चास्य रूप्यस्य देशान्तरस्थत्वेन विना अन्यथारुगतिने ² सिद्ध्यति । तच्च न तावत्प्रकृतआन्त्या सिद्ध्यति, तस्याः पुरोवर्तिमात्रविषयत्वात् । नापि अतदन्यथानुपपत्त्या ; तेन विना अनुपपत्त्यमावात् । न हि

पूरणी

पिरिथततया वैशिष्ट्यस्य प्रकारतापत्तेविशेषणिवशेष्यान्यतारूपसंसर्गमर्यादया भानं न स्यादित्यर्थः । तद्यवहारेति । सामानाधिकरण्याभिलापादिन्यवहारायोगादित्यर्थः । असत इति । सत्संबिन्धत्वेऽसत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । एतच्च शुक्तिरजततादात्म्यं अमिवषय इति पाचीनमते
दूषणम् । इतरमते तु शुक्तिरजततादात्म्यानां त्रयाणां पारमर्थिकानामेव
अमिवषयत्वात् । न चान्यत्र प्रतीतवैशिष्ट्यभाने वैशिष्ट्यस्य प्रकारतापातः ; तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यारोपाजनकत्वात् , पूर्वप्रतीतत्वमात्रेण
प्रकारत्वे विशेष्यस्यापि तत्त्वापातात् , वैशिष्ट्यस्य भासमानवैशिष्ट्यापतियोगित्वाच्च । नच प्रतीतस्य संसर्गमर्यादया भानानुपपत्तिः ;
घारावाहनबुद्ध्यादौ प्रतीतस्यापि तथा दर्शनादिति ध्येयम् ॥

यतु विशेषणविशेष्यानुयोगिकप्रतियोगिकत्वेन तत्संबन्धो विशिष्टधीविषयः, तथा च रजतत्ववैशिष्टयस्य शुक्तिनिष्ठत्वमसदेव मासत इति अमोऽसद्विषय इति, तन्न; शुक्तिसंबन्धादौ सत एव शुक्तयनुयोगित्वस्य रजतत्ववैशिष्टये मानेनासद्विषयत्वालाभादिति ॥

¹ मदसपि भासत इति-स्व. 2 संभवति-च. 8 तदनुपपस्था-च,

देशान्तरस्थत्वमि श्रान्तौ कारणम् । न च श्रान्तिः प्रमाजन्या, सा चात्र न संभवतीति देशान्तरिवषया । यद्यपि पूर्वानुभवमात्रं श्रमेऽ-पेक्षितम् , लाषवात् , न तु प्रमा, तथाप्यनुभवोऽपि देशान्तर एव वाच्यः । न हि शुक्तौ रजतं पूर्वमनुभूतमिति तस्य देशान्तर-स्थत्वसिद्धिरिति वाच्यम् , समानप्रकारकादन्यविषयादप्यनुमिति-वद्धान्तेरप्युपपत्तः । परमते सामान्यलक्षणाप्रत्यासस्यभ्युपगमेन

पूरणी

देशान्तरेति । तद्देशस्थते व्यधिकरणप्रकारकत्वायोगा-दित्यर्थः। ननु देशान्तरस्थत्वस्य अान्तिहेतुत्वाभावेऽपि तत्प्रयोज-कत्वमस्ति ; अान्तिहेतुभूतानुभवविषयत्वात्तस्येत्याशङ्कय निषेधति— नच भ्रान्तिरिति। समानप्रकारकेति। त्रप्वादौ रजतारोपादपि शुक्तौ तदारोपोपपर्तेन आन्तिहेतुभूतानुभवविषयरजतस्य देशान्तरस्थत्वं नियमेन सिद्ध्यति। नच रजतिवशेष्यकानुभवादेव तदारोपो न त्रपुविशेष्यकादिति वाच्यम् ; अमसमानप्रकारकत्वेनवानुभवस्य आन्तिहे-तुत्वात् । सामान्यलक्षणानभ्युपगन्तृणां विह्नत्वधूमत्वरूपेण महानसीय-भूमविहागोचरव्याप्तिग्रहस्य पक्षधर्मताधासमानशकारकत्वेन वह्रचन्तरगो-चरवाहिज्ञानस्य समानविशाषणतावच्छेदकत्वेन वा पर्वतादौ वह्रचनु- . मितिहेतुतावदित्यर्थः । ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगमाद्याप्तिप्रहस्य पक्षधर्मताधीसमानविशेष्यकत्वमप्यस्तीत्यत्राह—-पर्मत इति । यद्वा ननु श्रान्तिहेतुभूतानुभवविषयमात्रस्य देशान्तरस्थत्वं श्रान्त्यनुपपत्त्या सिद्धचतीत्वत्रापि अमविषयत्रप्वादौ देशान्तरस्थत्वमस्त्येवेत्यत्राह— परमत इति । पुरोवर्तिशुक्तिकादेरि पूर्वानुभवविषयत्वसंभवेन

वैशिष्ट्य¹स्य प्रतीत्यनुपपत्तिः । अत्रापरोक्षज्ञानविषयस्य

दीपनम्

पूर्वानुभवस्य पुरोवर्तिविषयत्वसंभवाच । नापि बाधवळाद्रजतस्य देशान्तरस्थत्वं सिद्ध्यति ; बाधस्य पुरोदेशे रजताचभावमात्रविषयतयान्यत्र तत्सस्वाविषयत्वात् । न चान्यत्र सदेवान्यत्र प्रतिषिद्ध्यत इति तदन्यथानुपपत्त्या वित्तसिद्धिरिति बाच्यम् ; स्वाश्रय एव विनष्टस्य प्रतिषेधदर्शनात् । न चासतो निषेधानुपपत्तेः पुरोदेशे अच सत्त्वे त्रैकालिकनिषेधासंभवात् देशान्तरे सत्त्वं सिद्ध्यतीति बाच्यम् ; पुरोदेश एव सदसद्विलक्षणस्यापरोक्षप्रतीतिबलादभ्यु प्रामे तदुपपत्तेर्वक्ष्यमाण- प्वात् । अतो न देशान्तरस्थस्य अमाविषयत्वे किंगचिन्मानमस्तीत्याह — अत्रेति । तथा च नान्यथाख्यातिरिति भावः । अत एवानुभूयमान

पूरणी

नानुभवविषयस्य देशान्तरस्थत्वमिष आन्तिल्रभ्यं व्यभिचारादिति भावः। यद्यपि रजतत्वसामान्यजनितज्ञानस्य न पुरोवार्तिविषयकत्वम् ; शुक्तवादेस्तत्सामान्यानालिङ्गितत्वात्, तदनालिङ्गितस्य तज्ज्ञानविष-यत्वेऽतिप्रसङ्गात्, तथापि यत्र सर्वं द्रव्यं रजतामिति द्रव्यत्वसामान्य-प्रत्यासत्त्या सर्वद्रव्यं रजतारोपस्तत्र तद्विषयत्यं पुरोवर्तिनोऽप्यस्तीति भावः। इदं चापाततः, अनुभवस्य यद्विषयत्या आन्तिहेतुत्वं तस्य आन्तिहेत्वनुभवविषयतावच्छेदकस्य आन्त्यनुपपत्त्या देशान्तरस्थ-त्विमत्यभ्युपगमात्। न हि पुरोवर्तिविषयत्वेन तदनुभवस्य आन्तिहेतुता। किं तु रजतरजतत्वविषयत्वेन। तच्च सर्वअमविषयं सर्वत्र देशान्तरस्थ-भेवेति मन्तव्यम्। नन्वत्यन्ताभावात्मकनिषेधानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्या-शङ्क्य निषेधति—न चासत इति। ननु परम्परासंबन्धेन लौहित्यस्य

 $^{^{1}}$ स्थाप्यपरोक्षप्रती-**ख. ग. च.** 2 तत्सिद्धयतीति—**च.** 3 चासत्वे—**ख.**

⁴ गमेन-छ.

देशान्तरसत्त्वे प्रमाणाभावाच । अस्तु तर्हि भ्रमविषयोऽत्यन्तम-सदेव, देशान्तरसत्त्वे प्रमाणाभावात् । ¹ अत्रापि बाधविरोधेन सत्त्वायोगात् । अत एवासदेव रजतमभादित्यनुभव इति ² चेत् ,

दीपनम्

नारोपस्थले सामग्रगः सत्त्वात् अन्यथाख्यातिः ⁸ सिद्ध्यतात्यपास्तम् । स्फिटिके लौहित्यादिवैशिष्ट्यस्यासतो भानानुपपत्तेः । परम्परासंबन्धविष-यतं च तद्वैशिष्ट्यबुद्धरमे निरसिष्यते ; ⁴ तथा म्रान्तित्वानुपपत्तेश्च । किं चेदं रूपमत्र नास्तीत्यपरोक्षप्रमादशायामपि स्फिटिके लौहित्य - अमदर्शनेन न सान्निकृष्टं रूपमारोप्यते । तदसंसर्गापरोक्षप्रमायास्तदा-रोपविरोधित्वात् । तस्मादुपाधिसन्निधानं ⁵ दोषतया सत्त्यवोपयुज्यत इति सोऽपि संस्कारजन्य एवेति भावः । असदेव रजतमभादित्यत्र सदन्यत्वमात्रं यदि विवक्षितं तदिष्टमेव । यदि नरश्वक्रव्यवहारकल्पत्वं

पूरणी

स्फिटिके सत्त्वान्न भानानुपपितिरत्यत आह— परम्परेति । छौहित्याश्रयसंयोगपरम्परासंबन्धेन स्फिटिके छौहित्यप्रतीत्यभ्युपगमे सिन्निहितकुड्यादाविप रक्तं कुड्यमिति प्रतीत्यापितिरत्यर्थः । तथेति । तेन
संबन्धेन तत्र तस्य सत्त्वेन तद्भुद्धेः प्रमात्वादित्यर्थः । ननु विशेषणवैशिष्ट्यमात्रं विशिष्टबुद्धिविषयः , नोभयनिरूपितवैशिष्ट्यम् ; अतः
सिन्निकृष्टानुभूयमानछौहित्यारोपेन न किंचिद्धाधकमित्यस्वरसादाह—
किंचेदमिति । नन्वेवं जपाकुसुमाद्यन्वयानुविधानं न स्यादित्याशइयाह— तस्मादिति । सत्तयेति । न त्वारोप्यस्य छौहित्यसमपकतयेत्यर्थः । संस्कारेति । छौहित्यदर्शनेन स्मर्थमाणतत्सजातीयछौहि-

 $^{^1}$ तत्रापि—ग. 2 चेन्न—ग. छ. 3 सेत्स्यतीत्य—च. 4 तदा—क. ख. ग. 5 दोषायैवोप—ग.

असतो ज्ञानविषयत्वाजुपपत्तेः। न ह्यसतः केनचिदिन्द्रियेण संबन्धोऽस्ति । न वा संविद्धिन्नत्वम्, तस्य रजतत्वादि-विशेषाभावाच । एवमसतो बाधायोगाच । न ह्यसतोऽ-

दीपनम्

रजतव्यवहारस्य, तदाह—असत इति । असतो ज्ञानेन सह कथमि संबन्धो न संभवति । पराभिमतस्वरूपसंबन्धस्यापि निःस्वरूपे तिस्मन्नयोगात् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वं तु सुतरां न संभवतीत्याह — न हीति । इन्द्रियं हि विषयसंयुक्तमेवापरोक्षज्ञानं जनयति । न चासत इन्द्रियेण संबन्धोऽस्तीति नासिदिन्द्रियजन्यापरोक्षज्ञानविषयः । न वा सिद्धान्तरीत्या अपरोक्षज्ञानविषयत्वम् ; संवित्तादाम्यादेरसंभवादित्याह— न वेति । रजतत्वादीत्यादिपदेन रूपपिरमाणादिविशेषा गृह्यन्ते । न हि निःस्वरूपस्यासत इदं संभवतीत्यर्थः । कुतस्तस्या बाधः , तत्राह—न हीति ।।

यतु सर्वदेशीयसार्वकालिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमसत्त्वामित्य-स्त्येवासतोऽप्यत्यन्ताभावादिरिति, तन्न ; प्रतियोगित्वाश्रयस्य भाव.

पूरणी

त्यान्तरस्यारोप इति सर्वोऽपि स्मर्यमाणारोप एवेति भावः। इदं च समाधिसौकर्यादुक्तम्। वस्तुतस्तु, अनुभूयमानारोपपक्षेऽपि नान्यथा-ख्यातिसिद्धिः; छौहित्यस्य जपाकुसुमघिटतेन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वेऽपि स्फिटिकघिटिनेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तद्धिकरणघिटतसंयुक्तसमवायादेरेव तत्प्रत्यक्षहेतुत्वात्। अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति ध्येयम्। विषयसंयुक्तिमिति। विषयसंयुक्तं सदित्यर्थः॥

सर्वदेशीयेति । सार्वकालिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं घटा-दावतिव्याप्तमिति सर्वदेशीयविशेषणम् । तावन्मान्त्रं परमाणुष्वति-

भावरूपत्वे ¹ द्रव्याद्यन्यतमत्वं स्यात् । तथा च स्वोक्ताभावो न स्यात् । अभावरूपत्वे च तस्याभावाभावरूपत्वानुपपत्तेभीवरूपत्तदत्यन्ताभावो वाच्यः । न हि तत्संभवति, सर्वदेशीयसार्वकालिकगगनादेशत्मनो वा तदभावत्वायोगात् । गगनाद्यभावस्यासत्त्वानुपपत्तेश्च । किं च तदन्यन्ताभावस्य वृत्तिमत्त्वामावेन सर्वदेशीयत्वाद्यसंभवः, किं च न

पूरणी

पसक्तम् ; तेषां क्रियावस्वेन सर्वेदेशीयात्यन्ताभावप्रतिये।गित्वात् । अतः सार्वकालिकविशेणम् । तेन च सर्वसमयावच्छेदेन सर्वदेशिया-त्यन्ताभावप्रातियोगित्वं रुभ्यते । परमाणूनामतथात्वान्नातिप्रसङ्गः । अत्यन्तपदं तु स्पष्टार्थम् । कालस्य जगदाधारतया कालान्यान्या-भावस्य कालेऽपि वृत्तेस्तस्य सर्वदेशीयसार्वकालिकाभावप्रतियोगितया कालेऽतिप्रसङ्गवारणायात्यन्तपदिमत्याहुः । भावरूपत्व इति । प्रति-योगिनो भावाभावान्यतरत्वनियमादिति भावः । स्वोक्तिति । द्रव्याद्य-भावस्य सर्वदेशीयसार्वकालिकत्वाभावादित्यर्थः । तस्येति । अभाव-प्रतियोगिकाभावान्तराभावां निष्पतियोगिकतद्भावासंभवाच नाभावरूप-त्वमित्यर्थः । गगनादेरिति । तस्य शशृष्टकाद्यभावत्वाननुभवादित्यर्थः । यदभावत्वेन गगनादेरनुभवस्तदेवासदास्त्वत्यत आह — गगनादीति । एवमपि त्वदभिमतशशशृङ्गादेरसत्त्व।छामाचेति द्रष्टव्यम् । ननु व्यापितया सद्रूपगगनादेस्तद्भावस्यासत्त्वमित्यनुज्ञ-यादाह—-किं चेति । तदत्यन्ताभावस्य गगनादिरूपस्येत्यर्थः । ननु सत्प्रतियोगिनो भावाभावान्यतरत्वानियमः, अतस्तदुभयविरुक्षण-त्वेऽपि प्रतियोगित्वं स्यादित्यनुशयादाह—किं चेति । ननु सहुद्भय-

¹ स**र्**ब्या.

त्यन्तमभावोऽस्ति । न वा असन्नाम किंचिद्स्तीत्युक्त-मन्यत्र ॥

अध्यस्तत्वविवेचनम्।

किं तहींदं रजतिमिति । अध्यस्तिमिति ब्र्यः । नजु किमिद्मध्यस्तत्वं रजतादेः । न तावद्दोषजन्यत्वम् ; भवन्मतेऽ-विद्या¹दावसंभवात् । दोषोऽपि न तावदुपादानम् ; प्रमातृकरण-

दीपनस्

तावस्त्रत्यक्षमत्र प्रमाणम् ; अननुभवात् । नाप्यनुमानं ; तद्याप्य-लिङ्गाभावात् । न च विमतं सर्वदेशीयसार्वकालिकात्यन्ताभावप्रति-योगि, असत्वात् , व्यतिरेकेण घटादिवदिति वाच्यम् ; साध्या-विशेषात् । न च सत्त्वानिषकरणत्वं हेतुः ; सत्त्वे व्यभिचारात् । साध्याप्रसिद्धव्याप्तिप्रहासंभवाच । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिधर्मा-भ्युपगमे घटादेरवि²शेषादसदिति नाममात्रमेव स्यादिति । तस्मादस-न्नाम किंचिन्नास्तित्याह—न वेति । अन्यत्र प्रन्थान्तर इत्यर्थः ॥

एकत्र सदस³तोर्निषेधासंभवं मन्वानः शङ्कते— किमिति । वक्ष्यमाणं प्रमाणमभिसन्धायाह—अध्यस्तमिति । ननु शुक्तिरज-तादेरध्यस्तस्य दोषसंस्कारसम्प्रयोगजन्यत्वात्तदेव रुक्षणमिति चेत् किं प्रत्येकदोषादिजन्यत्वम् , उत समुदितजन्यत्वम् । तत्राद्यं दूषयति—न तावदीत्यादिना । अविद्यादीत्यादिपदेन तसंसन्ध-

पूरणी

विषयत्वं हेतुरित्यनुशयादाह—साध्याप्रासिद्धेरिति । एकत्रेति । तथाचानिर्वचनीयस्यातेरप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

¹ दावभावात्—ग. छ. ² शेषेणास—ख. छ. ³ सत्त्वयो:—ख.

दोषयोगीह्यार्थं प्रति तद्तुपपत्तेः । नापि साद्दयम्रपादानम् , गुणाद्यात्मनस्तस्य दृण्योपादान²त्वायोगात् । इतरव्यावृत्तजन्य-विशेषज्ञानमन्तरेण तदुपादानत्वग्रहासंभवाच । दोषस्यावश्यकज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वेनार्थं प्रत्यहेतुत्वाच । अत एव न दोषस्य तत्र निमित्तत्वम् । नापि संस्कारजन्यत्वम् ; स्मृतावतिव्याप्तेः ; भाव-नासंस्कारस्यार्थाहेतुत्वाच । नापि सम्प्रयोगजत्वम् ; अनुभवेऽति-

दीपनस्

जीवत्वादयो गृहचन्ते । तेषामध्यस्तत्वेऽप्यनादित्वान्न तत्रोक्तरुक्षणमित्यर्थः । प्रमातृदोषो रागादिः, करणदोषः काचादिः ।
साहदयंतिर्हि विषयदोषः कारणामिति नेत्याह—नापीति । ननु
बाह्यरजतस्यापि गुक्त्यविच्छन्नान्तःकरणाविच्छन्नचैतन्योत्पाद्यमानत्वाद्दोषजन्यत्वमुपपन्नमित्यत आह—जन्येति । जन्ये विशेषोऽवच्छेदकः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि दोषजन्यत्वं ग्राह्मम् ।
व्यतिरेकश्चानातिप्रसक्तधर्मपुरस्कारणैव ग्राह्म इति न तेन विना तद्भृहः
संभवित । न च तत्र तादृश्यमीऽस्ति । रजतत्वादि त्वतिप्रसक्तम् । न च
प्रातिमासिकरजतत्वं काचादिजन्यतावच्छेदकम् ; स्वमे तद्भावेऽपि
तत्सत्त्वात् । न च निद्राकाचादावनुगतं दोषस्वमिति भावः । अत एव
ज्ञाने दोषान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धेरेवेत्यर्थः । संप्रयोगः अधिष्टा-

पूरणी

न च निद्रेति । तथा च हेत्वननुगमात्र दोषजन्यत्वप्रहसंभव इत्यर्थः । अधिष्ठानेन्द्रियेति । अधिष्ठानसामान्यज्ञानमादिपद-

¹ द्रव्यं प्रत्युपादा—गः. ² त्वासंभवात्—कः. ³ सादश्यं तु विषयदोषस्तर्हि कारणं—कः.

व्याप्तेः । स्वस्य परस्य वेन्द्रियसम्प्रयोगेणार्थस्याजन्यत्वाच । स्वमाद्यध्यासाव्याप्तेश्च। मनसोऽनिन्द्रियत्वादन्तःकरणाध्यासात्पूर्वं । मनसः सम्प्रयोगाभावाच । अत एव सप्रयोगासंस्कारदोषजन्यत्व- मध्यासलक्षणमिति प्रत्युक्तम् ॥

नापि अमविषयत्वम् ; तत्र आन्तिर्यदि दोषजन्यज्ञानत्वम् अविद्याआन्त्यादावच्याप्तेः, रजतादिभ्रमस्यापीन्द्रियाद्यजन्यस्य

दीपनम्

नेन्द्रियसम्प्रयोगादिः । स्वस्येति । स्वानिरूपितेन्द्रियसंयोगाःपूर्वं स्वसत्ताया वक्तव्यत्वेन तद्जन्यत्वात् । न चािष्ठष्ठानेन्द्रियसंयोगो रजताचर्थं कारणम् ; अन्यत्र तद्दर्शनात् तस्य ज्ञाने उपक्षीणत्वाचेत्यर्थः । स्वप्नेति । तदानीं चक्षुःसंयोगादेरभावादित्यर्थः । मनस इन्द्रियत्वा- भ्युपगमेनाप्याह —अन्तःकरणेति । द्वितीय आह—अत एवेति ।।

साधनाधध्याससाधारणं रुक्षणान्तरमाशङ्कयाह—नापीति । आन्तिः आन्तित्वम् । अतो न दोषजन्यज्ञानत्वामिति विरुद्धयते । अरुपामेरिति । अविद्याभान्तेर्नित्यसाक्षिमात्रत्वादित्यर्थः । असंभव-मप्याह—रजतादीति । रजतादिकं प्रतिभासमात्रशरीरतया न स्वविषयज्ञानाभावकार्छेऽस्ति, तत्र मानाभावात्, तथात्वे तज्ज्ञानस्य

पूरणी

प्राह्मम् । स्वसत्ताया इति । संयोगस्योभयजन्यत्वेन तत्पूर्वं तत्संयोगासंभवादित्यर्थः । अन्तःकरणाध्यासेति मूलम् । तथा चेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वं प्रातीतिकाध्यास एवान्याप्तमिति भावः । यद्यपि घटाद्यध्यासेऽप्युक्तलक्षणासंभवः, तथापि प्रातीतिकाध्यासस्येदं लक्षणमिति न तत्रान्याप्तिरुद्धावितेति मन्तन्यम् । तथात्व इति । अर्थ-जन्यतया तज्ज्ञानस्य प्रमात्वापातादित्यर्थः ।

¹ मनस्सम्प्र-ग.

तद्दोषजन्यत्वातुपपत्तेश्व । नापि संस्कारजन्यातुभवत्वम् ; प्रत्य-भिज्ञायामतिन्याप्तेः । अभिज्ञायां तु न क्वापि संस्कारो हेतुः । नाष्यसद्विषयकज्ञानत्वं अमत्वम् ; असत्ख्यात्यनभ्युपगमात् , अतीतादिज्ञाने प्रत्यभिज्ञातत्तांशज्ञाने चातिन्याप्तेः । नापि

दीपनम्

दोषजन्यत्वासंभवाच । तथा च रजतादिसमानकालीनं तज्ज्ञानं नेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यम् । नाप्यिषष्ठानसम्प्रयोगाज्ञायते, अन्यसंप्रयोग-स्यान्यज्ञानाहेतुत्वात् । अत एव नेन्द्रियमपि तत्र हेतुरिति न तहोष-स्तत्र कारणमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायामित्युपलक्षणं व्याप्तिसंस्कारजन्या-नुमितावित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे स्मृतित्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । ननु तर्द्धनुभवपदस्थानेऽभिज्ञापदमस्त्विति, तत्राह—अभिज्ञायामिति । एकदेशकालमात्रावच्छित्रविषयानुभवे अभिज्ञा-प्रत्यक्ष इत्यर्थः । अतीतिति । अतीतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् ।

पूरणी

व्याप्तिसंस्कारेति । परामर्शजनकत्वेनानुामितिकरणत्वपक्षे व्यासिसंस्कारस्यापि तेन रूपेण कचिदनुमितिहेतुत्वात् । यद्वा अनुमितौ .
लिक्कपरामर्शो न हेतुः ; तृतीयज्ञानकल्पने मानाभावात् । नापि व्यासिधीः ; अनुभवरूपायास्तदानीमसंभवात् । स्मृतिरूपत्वे च लिक्कज्ञानानन्तरोद्बुद्धसंस्कारजनितस्मृतिसमये लिक्कज्ञाननाशेन तदनन्तरमनुामित्यनापत्तेः । अतो लिक्कज्ञानसहितव्याप्तिसंस्कार एवानुमितिहेतुरिति
सिद्धान्तावष्टम्भेनेदमुक्तम् । स्मृतित्वेऽपीति । तत्रातिव्याप्त्यभावेऽप्यक्तानुमितावतिप्रसक्कादित्यर्थः । ननु प्रत्यभिज्ञायामिदमंशाभिज्ञारूपायां
संस्कारो हेतुरित्यत उक्तम् मात्राविल्छकोति । तस्या देशकालद्वयवैशिष्ट्यावगाहितया न विवक्षितामिज्ञारूपत्वमित्यर्थः । अनुभव इति
स्मृतिव्यावृत्तिः । व्याप्तिसंस्कारजन्यानुमितिव्यावृत्त्यर्थमाह आभिज्ञा-

व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वम् ; अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् , घटे

दीपनम्

न च तद्धटादेर्घमः; तस्य तदानीमभावात्, घटकाले चातीतत्वाद्य-भावात्, कादाचित्कधर्मस्याश्रयं विनासंभवाच । तस्मादतीतत्वादि-कमण्यसदेव प्रतीयते । एवं तत्ताप्यसत्येव । आदिपदेनाना-गतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं गृद्धते । व्यधिकरणेति ।

पूरणी

प्रत्यक्ष इति । घटत्वादिजातेर्घटाश्रयमन्तरा प्रस्त्येऽवस्थानमस्तीत्यत । उक्तम्—कादाचितकेति । आगन्तुकेत्यधः । तत्तापीति । अती-तदेशकास्त्रवैशिष्ट्यं तत्ता । यदा देशकास्त्रवैशिष्ट्यं न तदा तयोरतीतत्वम् , यदा तयोरतीतता न तदा तद्वैशिष्ट्यं देवदत्तादेरिति तदप्यसदित्यर्थः ॥

इदं च प्रौढिवादेनोक्तम् । वस्तुतस्तु नातीत्वादिकमत्यन्ता-सत्; ध्वसंप्रतियोगित्वादेध्वसप्रतियोग्युभयस्वरूपत्वात् । उभयोश्च कालमेदेन सत्त्वात् । अन्यथा अतीत्त्वानागत्त्वयोरसत्त्वे घटादेः सर्वदा वर्तमानत्वप्रसङ्गात् । अतीत्त्वानागत्त्वशून्यस्थात्मादिवत्सदात-नत्विनयमात् । एवं तत्ता पूर्वानुभूतदेशकाल्वैशिष्ट्यमात्रम् , न त्वती-तत्विशिष्टदेशादिवैशिष्ट्यम् ; पूर्वाननुभूतेदानीविद्यमानदेशगुणादेरिष तत्तारूपत्वात् । संस्कारजन्यत्वमात्रस्य तत्तेल्लेखप्रयोजकत्वेनातीत्त्व-स्थानुपयोगात् । अतीत्त्वस्य पूर्वाननुभूतत्वेन तद्गोचरप्रत्यभिज्ञानुपप-तेश्च । अनुभवस्य स्वविषय एव संस्कारजनकत्या देशादिवैशिष्ट्या-नुभवेनातीतत्वगोचरसंस्कारानुपपत्तेः , इदानीं च तदतीत्व्वप्राहका-भावात् । अतः पूर्वानुभूतदेशादिकमेव तत्ता । तच्च सदेवेति न तत्ता-प्यसतीति दिक् ॥ रूप¹मिति ज्ञाने घटप्रकारकेऽतिव्याप्तेश्च । न च तत्र घटरूपत्वमेव प्रकारो न घट इति वाच्यम् ; रूपे घटवैशिष्टचस्य प्रकाशमान-त्वाद्धटस्य पूर्वग्रुपस्थितत्वाच । घटरूपत्वस्यापि घटघटि-तत्वात् । स्वरूपसंबन्धवादिनो रजतादेरवैयधिकरण्याच ।

दीपनम्

² विषयतया व्यधिकरणो यो धर्मस्तत्प्रकारकज्ञानत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारक-ज्ञानत्व³मिति यावत् । घटरूपत्वमेवेति । तच्च रूपेऽस्तीति नोक्तदोष इति भावः । घटवेशिष्टयस्येति । तथा च भासमानवैशिष्टयप्रतियोगितया घटोऽपि प्रकार एवेति दूषणं तद्वस्थिमिति भावः । यतु जनकज्ञाने प्रकाश-मानस्यैव जन्यज्ञाने प्रकारत्विमिति, तद्व्यनुमोदते—घटस्येति । परमते अमस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वमसंभिव चेत्याह—स्वरूपेति । स्वरूपसंबन्धेन घटोऽपि तत्रास्तीति वाशङ्कयाह—स्वरूपेति । तथा च तद्वदेव तन्मते रजत-त्वादिकमिप ⁴ शुक्तिवृत्ति स्यादिति भावः । ननु शुक्तौ रजतत्वस्य

पूरणी

मूळप्रन्थस्तिवत्थं योजनीयः असिद्धिषयकज्ञानत्विमित्यत्र असिद्वनित्यत्तासत्त्वं चेदसंभवः, तत्त्व्यात्यनभ्युपगमात् । यद्यविद्यमान-त्वमात्रं तदातीतादिज्ञानेऽतिव्याप्तिः, तस्याप्यविद्यमानत्वादिति । घट-त्वादेः पटत्वादिव्यधिकरणतया घटादिप्रमायामतिप्रसङ्गादाह — निव्यत्यतेते । अतिरिक्तविषयतानभ्युपगमेन ळक्षणमाह — निव्येष्या- वृत्तीति । स्वविशेष्यावृत्तीत्यर्थः । अन्यथा यत्किचिद्वशेष्यटावृत्ति-प्रकारकघटादिप्रमायामतिप्रसङ्गात् । तद्पीति । तस्मिन्नपि पक्षे घट-प्रकारकत्वं स्यादित्यर्थः । परमत इति । तथा च प्रसङ्गात्परमतिस-

¹ मित्यादिशाने-क. च. 2 विषयताव्यधि-ख. 3 मित्वर्थ:-च. 4 शुक्ती-च.

बाधस्य समवायाविषयतयाऽष्युपपत्तेः। एवं च सर्वप्रत्यययाथाध्यै सिद्ध्यति । अत एव न तद्भाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वम् ॥

दीपनम्

बाधान्न रजतत्वस्य स्वरूपसंबन्धस्ति हि रूपे घटा नास्तीति बाधान्न तस्यापि तत्र स्वरूपसंबन्धः। यद्ययं बाधः समवायसंबन्धेन तिद्वषयस्ति हि प्रकृतेऽपि तथास्त्वित्याह— बाधस्येति । घटादिमत्तया प्रतीयमानेऽपि भ्रतहे परेः समवायसंबन्धेन घटाभावो यथाभ्युपेयते एवं स्वरूपसंबन्धेन शुक्तौ रजतत्वे प्रतीयमानेऽपि समवायविषयत्या बाधोपपत्तेने तद्वलाद्याधिकरणप्रकारकत्वं अमस्य कल्पनीयमित्यर्थः। ननु यत्संबन्धो अमविषयस्तेनैव तदभावो बाधविषयः, न संबन्धान्तरेण, उपस्थितसंबन्धव्यतिरक्तसंबन्धकल्पने प्रमाणाभावादिति, तत्राह—एवं चेति। प्रत्ययानां प्रामाण्यमौत्सिर्गकं, तच्चासित बाधके न त्याज्यामिति रूपे घटस्येव संबन्धान्तरेणैवाभावः कल्पयितुमुन्तिः। किंच अमेऽपि हिदित्वरुततस्वयोः सामानाधिकरण्यमनुभूयते, तच्च तव मते अपसिद्धम्, अतस्तभावो न बाधेन विषयीकर्षु शक्यत इति भावः॥

पूरिणी

द्धश्रान्तिनिरास इति भावः । ननु प्रतियोगिमति कथं तदभावस्त्यात् , विरोधादित्याह — घटादीति । येन संबन्धेन प्रतियोगी तदितरसं- बन्धेन तदभावस्य तद्धिकरणे सत्त्वं न विरुद्धमिति परेरभ्युपगमादि- त्यर्थः । नन्यस्थितपरित्यागे गौरविनत्याशङ्क्य तत्त्यागस्त्वत्पक्षेऽप्याव- इयक इत्याह — किंच अम इति । इदं चापाततः । संबन्धान्तर- मन्तरा विशिष्टप्रमितिजननयोग्यतालक्षणस्वरूपसंबन्धस्य रजतत्वादेश्य शुक्त्यादिना सममसंभवात् । न हि शुक्तौ रजतज्ञानं प्रमा, तथा सित शुक्तौ रजतात्मकतया तत्कार्यकरत्वप्रसङ्गात् बाधानुपपत्तेश्च । नच बाधः

नन्वर्थस्य मिथ्यात्व¹मध्यस्तत्वमिति चेत्, किमिदं मिथ्यात्वम्, न तावदत्यन्ताभावस्य स्वसंसुज्यमानाधि²करण-वृत्त्यत्यन्ताभावस्य वा प्रतियोगित्वम् ; संयोगादावतिव्याप्तेः नाप्येकावच्छेदेन स्वसंस्रुज्यमानाश्विकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-

दीपनम

मिथ्यात्वमेव दुर्निरूपमित्याह—-किमिद्मित्यादिना । अत्य-न्ताभावस्य प्रतियोगित्वमित्यनुषङ्गः। स्वसंसृज्यमानेति । स्वेन मिथ्यात्वधर्मिणा संसञ्चमानेत्यर्थः। एतच समयभेदेन स्वाधिकरणवृत्त्य-त्यन्ताभावप्रतियोगिषटादावतिव्याप्तिवारणाय । संस्क्यमानपदेन संसर्ग-वर्तमानताया विवक्षितत्वात् । संयोगादाविति । संयोगादिसम-येऽपि तद्धिकरणैकदेशेऽत्यन्ताभावसत्त्वादित्यर्थः । नाष्येकेति । तथा च संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैव वृत्तेनींक्तदोषः । शुक्तिरज-

पुरणी

समवायविषयः ; घटे रूपमिति प्रतीतिदशायां रूपे घटो नास्तीति संबन्धान्तरनिषेधपतीतिवदिदं रजतमिति धीदशायामपि बाधपतीति-प्रसङ्गात् । प्रतियोगिषीसमयनिषेधप्रतीतेरेव संबन्धान्तर्विषयत्वात् । अन्यथा सर्वत्र निषेधपतीतेः संबन्धान्तरविषयत्वसंभवेन प्रतियोग्यस-मानाधिकारणनिषेधप्रमायाः काप्यनुद्यप्रसङ्गात् । उपस्थितसंबन्धपरि-त्यागायोगाच। यतु अमोपस्थितपरित्यागः परमतेऽपीति, तन्न ; शुक्तिर-जततादारम्यानां प्रत्येकं प्रसिद्धानामेव अमविषयत्वामित्युक्तत्वात् । तेषां च निषेधविषयत्वादिति ध्येयम् । संसर्गवर्तमानताया इति । स्वसं-स्रज्यमानेत्यभावविशेषणमधिकरणविशेषणं वा, उभयथापि स्वसमयाव-च्छेदेन स्वाधिकरणनिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमर्थ इति

¹ त्वमेवाध्यस्त- ग.घ. ² करणनिष्ठात्यन्ता-ख.ग.छ.

गित्वम् ; विरोधेनासंभवात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ; घटा-दावतिच्याप्तेः । नापि जड्त्वम् ; सत्यत्वाविरोधिामिथ्यात्वस्या-निवार्यत्वात् । नाप्यनिर्वचनीयत्वम् ; तच सदसाद्वेलक्षणत्व-मिति वाच्यम्। यदि प्रत्येकं विलक्षणत्वं, असित ृत्रह्मणि चातिच्याप्तिः। यदि सम्रदितविरुक्षणत्वं तदा प्रतियोग्यप्रसि-

दीपनम्

तादेस्त्वेकावछेदेनाभावोऽपि प्रतीयत इति 1 भावः । विरोधेनेति । भावाभावयोरेकावच्छेदेनैकत्र वृत्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्व-मिति । शुक्तिरजतादेजीननिवर्त्यत्वदर्शनात् घटादेश्च तददर्श²नात्तदेव मिथ्यात्वमिति भावः । घटादाविति । अस्मदादिप्रतियोगिप्रत्यक्षं हि घटादिष्वंसे कारणम्, अतीन्द्रियद्यणुकादेरस्मदादितो ध्वंसादर्श-नात् । अन्ततः ईश्वरप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रहेतुत्वेन घटादिध्वंसं प्रत्यपि हेतुत्वात् , घटादेः सत्यत्वेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपपन्नामित्यर्थः । जडत्वं ज्ञानान्यत्वं ज्ञात्रन्यत्वं वा, उभयमपि परस्य न विरुद्धामित्याह—सत्य-त्वेति । नन्वनिर्वचनीयं रजतिमत्यादिशब्दैनिरुच्यमानस्य कथमानिर्व-चनीयत्वं, तत्राह—तचिति । सम्रादितेति । सदसदात्मकाद्विल-

पूरणी

एकत्र वृत्तेरिति । एकदेत्यपि द्रष्टव्यम् । घटादेश्वेति । कपालज्ञान-निवर्त्यत्वा⁸भावद्शीनादित्यर्थः । अस्मदादित इति । अस्मदादिकर्तृ-कव्वंसाभावादित्यर्थः । तेन हस्त⁴चालनादिना परमाणुक्रियाद्वारा छणुका-दिनाशेऽपि न कश्चिद्दोषः । ईश्वरप्रत्यक्षमादायाप्यतिप्रसङ्गमाह-अन्तत **ईश्वरेति** । समुद्धितशब्दस्योभयार्थत्वे वक्ष्यमाणप्रतियोग्यप्रसिध्यसंभव माश्रक्षयाह-सदसदात्मकादिति॥

द्वेरसंभवः । विरुद्धोभयवैलक्षण्यस्यापि विरुद्धत्वात् । अत एव न सच्वानधिकरणत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वम् । निर्धर्भके ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च ॥

नाष्यभ्यस्तत्वादौ प्रमाणं पश्यामः। प्रत्यक्षेणाननु-भवात्। नच दृश्यत्वादिना तद्नुमानम्; दृष्टान्ताभावात्। न चासचेत्र प्रतीयेत सचेत्र बाध्येत, इदं च प्रतीयते बाध्यते

दीपनम्

क्षणामित्यर्थः । न च सद्विरुणत्वे सत्यसद्विरुक्षणं तदित्याह—विरुद्धिति । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहात्मकत्वेन तदुभयान्यत्वस्य विरोधा-न्नैकत्र संभव इत्यर्थः । अत एव विरोधादेव ॥

दृष्टान्ताभावादिति । शुक्तिरजतादेरध्यस्तत्वादिसिद्धेः प्राक् कापि न तत्सिद्धामिति व्याप्त्यग्रहान्नानुमानात्तत्सिद्धिरित्यर्थः । नच ब्रह्मणि व्यतिरेकप्रसिद्धेर्व्यतिरेक्यनुमानम् ; अध्यस्तत्वादिग्रहणं विना तद्यातिरेकग्रहस्यापि दुःशकत्वादिति भावः । न प्रतीयेतेति बाधाभा-वस्याप्युपलक्षणम् । सच्चेन्न बाध्येतेत्यत्रापि सत्ताजातिमत्सत् , किं वा असदन्यत् । नोभयशाप्ययं नियमः ; ताहशस्यापि प्रपञ्चस्य बाध्य-मानत्वात् , निर्धमके ब्रह्माणि तदुभयाभावाचेत्यभिप्तेत्य नियमान्तरं

पूरणी

ननु स्वभ्रप्रश्चो दृष्टान्तः स्यादित्यत आह—शुक्तिरजतादे-रिति । निर्धर्भक इति । तथा च यत्सत् तन्न बाध्यमिति व्याप्तिग्रहा-संभवः । नन्वेवमपि प्रतीयमानत्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह— चेति तदुभयविरुक्षणिमिति वाच्यम् ; असतः प्रतीतिबाधयोः रभावे इदमसन भवतीति प्रतीतिबाधयोरभावप्रसङ्गात् । असतोऽपरोक्षज्ञानं नेति चेत् यदसत्तन्नापरोक्षमिति व्याप्तिज्ञानस्यैवापरोक्षत्वादिति चेत्, मैवम् ; न तावद्ध्यासरुक्षणानिः स्पणम् । स्मृतिरूपत्वे सति पूर्वे दृष्टजातीयत्वस्य तस्त्रक्षणत्वात् । स्मृतिः स्मर्यमाणम् , तद्र्पत्वं च तत्सदृशत्वम् । तच्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वम् । इदं च प्रातिभासिकाध्यासरुक्षणिति न घटादावव्याप्तिर्दोषः । अध्यासमात्ररुक्षणं तु परत्रावभासत्वम् ।

दीपनम्

दूषयति—असत इति । इदं शुक्तिरजतम् । असतोऽपरोक्षेति । तथा चापरोक्षघीविषयो रजतं नासदिति भावः । अपरोक्षत्वादिति । तस्य िक्षादिप्रतिसन्धानं विनैवोत्पत्तेरित्यर्थः । 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावन् भास' इति भाष्यकारीयाध्यासरुक्षणैकदेशेन प्रातिभासिकाध्यासरुक्षणं तावदाह—स्मृतिरूपत्व इति । अभिनवोत्पत्ते रजते पूर्वदृष्टत्वासंभवेन तत्पदं तज्जातीयपरिमिति ज्ञातीयत्वस्येत्युक्तम् । तच्च वक्ष्यमाणा-भिप्रायं द्रष्टव्यम् । स्मरणसादृश्यअमं वारयति—स्मृतिरिति । रूपपद्स्य स्वरूपार्थत्वं व्यावर्तयति—तद्र्पत्वं चेति । तचिति । तथा च अन्तिः केवरुसाक्षी अविद्याद्वात्विति मतद्वयं संप्रहीतं भवति ।

पूरणी अपरोक्षधीति । अपरोक्षधीविषयत्वं हेतुरिति भावः ॥

¹ न भवतीति—गः ² न्याप्तिमहस्यैना—गः, छः, ³ दृष्टसजातीयस्यैन-गः, छः, ⁴ मातीतिक—खः, गः छः, ⁵ नातीयस्य—खः,

संस्कारमात्रजन्यस्मृतिविषये अभिनवोत्यन्नघटादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयम् ॥

नन्तत्र ज्ञानं यदि वृत्तिस्तिर्हं साक्षिमात्रभास्यं रजतिमिति मते असंभवः । अथ वैतन्यम् , तिर्हे तद्भास्ये घटादावितव्याप्तिः । प्रमाणमिष नानिषगतार्थबोषकं विवक्षितम् ; सिद्धान्ते घटादेभीवरूपाज्ञान-विषयत्वेनातिव्याप्तरपारिहारात् । ज्ञानाभावरूपाज्ञातता त्वदृश्ये चैतन्ये-ऽपि नास्ति । नाप्यबाधितार्थबोधकम् ; घटादेबीध्यत्वात् । नच श्रुत्य-तिरिक्तप्रमाणेन बाधो नास्तीति वाच्यम् ; प्रपञ्चो मिथ्या, दृश्यत्वा-दित्यनुमानेनापि तस्य बाधसंभवात् । चन्द्रपादेशिकत्वादौ प्रत्यक्षबाधा-

पूरणी

संस्कारमात्रेति । स्मृतेः प्रमाणाजन्यत्वप्रदर्शनार्थं मात्रपदम् । अनिष्मतत्वं मात्रस्पाज्ञानिषयत्वं ज्ञानािवषयत्वं वा, नाद्य इत्याह—घटादेरिति । तथा च घटादिबोधकचक्षुरादेरज्ञातबोधकत्वाभावेन तज्जन्यवृत्तेः प्रमाणाजन्यत्वात्तद्विषयत्वेन घटादावितव्याप्तिरित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—ज्ञानाभावेति । चैतन्यस्य वृत्तिविषयत्वेन ज्ञानािवष्यत्वरूपमज्ञातत्वं तत्र नास्ति मृतरां घटादाविति घटचैतन्यवोधकच-क्षुरादेरुक्तविषयाऽप्रमाणत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । नच पूर्वकालीन-ज्ञानािवष्यत्वं विवक्षितम्, तद्धटचैतन्यादावस्तािति वाच्यम् ; शुक्ति-रज्ञतादेः पूर्वकालीनज्ञानािवषयत्वेन तद्धोधकस्याप्यक्तरीत्या प्रमाणत्वेन्तासंभवः स्यादिति भावः । प्रत्यक्षाबाध्यत्वं विवक्षितमित्यत्राह—चन्द्रति । नच श्रुत्यनुमानाितिरक्तप्रमाणावाध्यत्वं तदर्थः, चन्द्रपादे-विकत्वादौ ज्योतिदश्चास्त्रादिबाध्ये तदितिरक्तप्रमाणावाध्यत्वं नास्तीित

भावेन प्रत्यक्षेणावाधितत्वविवक्षायां तत्राव्याप्तेः । नच ¹ तस्य साक्षिमात्रभास्यत्वात् प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमस्तीति वाच्यम् ; अज्ञातताप्राहकसाक्षिविषयघटादावेवमं प्यतिव्याप्तेः। नच तत्र प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वाभावो रुक्षणार्थः , स च कदाचित्प्रमीयमाणघटादौ नास्त्येवेति
वाच्यम् ; पूर्वदृष्टपद्वयथर्याऽदिति चेदुच्यते—अज्ञातबोषकमेव प्रमाणम् । घटादिवृत्तिरिप तदवाच्छित्राज्ञातचैतन्यगोचरा । अन्यथा ततो-

पूरणी

नाव्याप्तिरिति वाच्यम् ; एवं सति नभोनीलिमादावनुमानबाध्येऽव्याप्ति-प्रसङ्गात् पूर्वेदष्टपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । स्मर्थमाणगङ्गादेः श्रुत्यनुमानाति-रिक्तप्रमाणाबाध्यत्वेन तद्बोधकस्याप्युक्तरीत्या प्रमाणत्वेन तत्राविव्या-त्तेरभावादिति मन्तव्यम् । ननु ज्ञानपदेन साक्षिचैतन्यमभिप्रेतम् , नच तद्भास्यघटादावातिव्यासिः ; वृत्त्यद्वारकसाक्षिभास्यत्वस्य तद्र्थत्वात् , शुक्तिरजतादौ तद्वृत्यनभ्युपगमादित्याशङ्कय निषेधति—नच तस्येति। अज्ञाततेति । घटं न जानामीत्यज्ञाततया साक्षिभास्येऽतिप्रसङ्गः, तत्र घटादिवृत्त्यभावादित्यर्थः । तद्विछिन्नेति । नच रूपशून्यस्य चाक्षुषवृत्तिगोचरत्वासंभवः ; रूपवद्धटाद्यवच्छेदात्तदुपपत्तेः । मुद्भूतरूपवज्जलाद्यवच्छेदात्तप्तवारिस्थतेजोवायुदिरपि प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम् ; मूर्तप्रत्यक्षतायां स्वातन्त्र्येणोद्भृतस्त्रपवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । त्वयाप्यात्मप्रत्यक्षानुरोधेन तथा नियमस्याभ्युपगन्तन्यत्वात् । अतोऽ-मर्तचैतन्यस्य रूपशून्यत्वेऽपि रूपवद्धटावच्छेदाचाशुषवृत्तिगोचरत्वे न कश्चिद्विरोधः। अत एव ऋपशून्यामूर्तकालादेरपि ऋपवदवच्छेदादिहे-दानीं घट इत्यादि वाक्षुषवृत्तिविषयत्वमित्येषा दिक् ॥

¹ तत्र-च.

ऽज्ञानिनृहत्त्रयोगात् । एवं च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वपदेनाज्ञात-गोचरवृत्त्यनुपहितविशेषनिश्चयविषयत्वं विवक्षितम् । तेन न व्यथैवि-शेष्यता, स्मर्थमाणस्य ज्ञातगोचरज्ञानविषयत्वात् । न चासंभवः ; इदमाकारवृत्त्युपहितरजतस्फुरणस्य वक्ष्यमाणविषयाऽज्ञातत्वाभावात् ।

पूरणी

वस्तुतस्तु द्रव्यप्रत्यक्षतायामेव रूपवत्त्वं प्रयोजकम् । अन्यथा रूपादेरप्रत्यक्षताप्रसङ्गात् । नच चैतन्यस्य परमतासिद्धगुणाश्रयतारूप-द्रव्यत्वामिति रूपशून्यमि चैतन्यं रूपादिगुणवच्चक्षुरादिप्रत्यक्षगम्य-मिति तत्त्वम् । वस्तुतो घटादिवद्र्पादिकमि चैतन्येऽध्यस्तमिति तस्यापि रूपवत्त्वमस्त्येव । नच धर्मिसमानसत्ताकरूपवत्त्वं प्रत्यक्षता-प्रयोजकम् ; लाघवेन रूपाधिष्टानतामात्रस्य तत्प्रयोजकत्वात् । न चैवं नीरूपवायाद्यवच्छेदेनापि चैतन्यस्य प्रत्यक्षतापातः ; तदवच्छेदेन रूपवत्ताविरहात् । न चाज्ञानस्यापि रूपोपादानतया अध्यक्षता स्यादिति वाच्यम् ; जडो घट इत्यादिप्रतीत्या रूपवद्धटावच्छेदेनाज्ञानस्यापि चाक्षुषादिवृत्तिविषयताया इष्टत्वादिति संक्षेपः ॥

ननु ज्ञान¹पदे वृत्तिचैतन्यविकल्पस्तदवस्थ इत्याशङ्क्याह—
एवं चेति । इदमाकारवृत्त्युपहितिनिश्चयविषयतया ग्रीक्तरजतादेरव्यातिवारणाय अज्ञातगोचरेति विशेषणम् । तादृशिनिश्चयविषयत्वेनदंत्वसामान्यांशे तद्वारणाय विशेषपदम् । घटं न जानामीत्यज्ञाततात्राहकसाक्षिमास्ये घटादौ तद्वारणाय निश्चयविशेषणम् । तत्साक्षिणोऽज्ञातघटादिनिश्चयद्भपत्वाभावात् । निश्चयात्मकसाक्षिव्यावृत्त्यर्थं विषयविशेषणम् । स्वस्य स्वाविषयत्वात् । न व्यर्थेति । स्मर्यमाणेऽप्युक्तार्थसत्त्वादित्यर्थः । तत्संभवं दर्शयति—स्मर्यमाणस्येति । ज्ञातगोचरवृत्त्युपहितिनश्चयविषयत्वादित्यर्थः । अज्ञातगोचरविशेषणस्य प्रयोजनमाह—न चासंभव इति । वक्ष्यमाणोति । इदमंशे संशयविपर्यययोर-

नाप्यनुभूयमानेऽभिनवघटादौ इदंत्वसामान्यांशे केवलसाक्षिमास्ये चाज्ञाते स्वप्रकाशसाक्षिणि चातिव्याप्तिः । अत्र चाज्ञानान्तःकरणबुद्धिसुखदुः-

पूरिणी

दर्शनेन तदबच्छिन्ना ज्ञानाभावात् वृत्तेरज्ञातगोचरत्वाभावादित्यर्थः । वृत्त्यनुपहितविशेषनिश्चयविषयविशेषणानां क्रमेण व्यावर्त्यमाह—
नाप्यनुभूयेति । ननु यदि यित्कचिदज्ञातवृत्त्यनुपहितत्वं तदा घटादिवृत्त्यनुपहितनिश्चयविषयघटादावितव्याप्तिः, तादशवृत्तिमात्रा-नुपहितत्वं चेत्पीतः शङ्ख इत्यादिसोपाधिकपीतत्वाध्यासेऽव्याप्तिः; तस्याज्ञातशङ्खत्वादिगोचरवृत्त्ययुपहितनिश्चयविषयत्वात् । नच स्वहेत्व-ज्ञानगोचर्व्यविषयकवृत्त्यनुपहितत्वं तद्र्यः, पीतत्वहेत्वज्ञानसमानविषयश्चे-त्यवृत्त्यनुपहिततिद्विषयत्वं तत्राप्यस्तीति वाच्यम्; एवं सित घटादि-निमत्तम् छाज्ञानसमानविषयचरमवृत्त्यनुपहितिनिश्चयविषयत्या घटादा-वित्वयाप्तिकं ज्ञेष्ठपायमानत्वात् । तथा विशेषपददानेऽपि इदंत्वसामान्यां-शेऽतिव्याप्तिः ; तस्य विशेषरजतिनश्चयविषयत्वात् । नच विशेषरूपत्वे सित निश्चयविषयत्वं तद्र्यः ; पीतः शङ्ख इति शङ्खत्वांशेऽतिव्याप्ति-ताद्ववस्थ्यादिति चेदत्र ब्रूमः —

तद्धिषयाविच्छन्नतद्शावर्तिविश्वयकार्छानप्रमाणवृत्त्यविषयत्वमनेन विविश्वतम्। घटादेर्वृत्तिद्वारकनिश्चयविषयत्वेन तद्धिषयाविच्छन्ननिश्चयका-स्रीनवृत्तिविषयतया तद्विषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। प्रमाणपदेन श्चित्तरजतादेरविद्यावृत्तिविषयत्वेऽपि नासंभवः; प्रमाणवृत्तीत्यनेनानु-भवरूपान्तःकरणवृत्तेर्विवक्षितत्वात्। तद्दशावर्तिविशेषणादिप्रमस्मृति-

 $^{^1}$ ज्ञानविरहात्-द्वा.

खेच्छादिकं प्रतीतिनियतसत्ताकतया रुक्ष्यमेवेति नातिव्यासिशङ्का । न नाज्ञानादेरर्थिकियाजनकस्य व्यावहारिकत्वमेव न प्रातीतिकत्वमिति

पूरणी

समयवर्तितद्विषयनिश्चयकाछीनप्रमाणवृत्त्यविषयत्वस्य तत्र कदाप्यमा-वेनामिनवोत्पन्ने नातिप्रसङ्गः, वर्तमानतत्समयवर्तिनिश्चयकाछीनतद्वृ-तिविषयतासत्त्वात् । अत एव स्मर्थमाणस्य स्मृत्युपहितनिश्चयसमान-काछीनप्रमाणवृत्त्यविषयत्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणायोत्तरिवशेषणमर्थवत् । न-च स्मर्थमाणदशायां पुरुषान्तरीयवृत्तिविषयत्वसंभवान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; स्वमात्रानुभूतस्मरणेऽतिप्रसङ्गवारकत्वात् । नच स्वप्नप्रश्चेऽ व्याप्तिः, तन्त्रिश्चयसमानकाछीनप्रमाणवृत्तरप्रसिद्धेरिति वाच्यम् ; पुरुषान्तरस्य तत्प्रसिद्धेः । एवं च शङ्कत्वाद्यशे नातिव्याप्तिशङ्कापीति सर्वमवदातम् ॥

प्रतीतीति । यदा स्वसत्ता तदा स्वप्रतीतिरिति प्रतीतिव्याप्यसत्ता-कत्वमित्यर्थः । ननु घटादिगोचरब्रह्मप्रकाशस्य घटादिसत्ताव्यापकतया तत्रातिप्रसङ्गः। नच जीवप्रकाशव्याप्यत्वं तद्र्यः; जीवनमुक्तिदशायामु-त्यत्रघटादेजीवेन सर्वज्ञेन यावत्सत्त्वमनुभूयमानतया तत्रातिप्रसङ्गादिति चेत्, नः तद्दशायां तस्य सार्वज्ञ्ये मानाभावेन घटादेस्तेन यावत्सत्त्व-मनुभूयमानत्वासिद्धः, स्वकर्मादिज्ञानमात्रस्य कायव्यूहादावप्युपयोगात्, सामग्रीविरहाच तस्य सकल्वस्तुसाक्षात्कारानुपपत्तेः। योगजधर्म-प्रत्यासत्तेर्ज्ञानसामान्यासत्तिन्यायेन निरस्तत्वात्। किं च तत्प्रत्यासत्त्या सकल्वस्तुगोचरचाक्षुषवृत्तिसंभवेऽपि वृत्तिव्यवधानेन वस्तुमानं न वस्तुसत्ताव्यापकमिति घटादौ नातिव्याप्तिशङ्कावकाशः। वस्तुतस्त्व-समदादिप्रतिभासव्याप्यत्वं विवक्षितम्। तथा च स्वविषयास्मदादि-प्रतिभासव्याप्यसत्ताकज्ञहत्वं लक्षणमिति तत्त्वम्॥

वाच्यम् ; शुक्तिरजतरज्जुसर्पा¹दर्श्रान्तिभयाद्यर्थाकियाजनकत्वात् । न च तत्र ज्ञानमेवार्थिकियाजनकम् , तच्च व्यावहारिकिमिति वाच्यम् ; ज्ञान-मात्रस्य जनकत्वे घटादिज्ञानादिष भयादिप्रसङ्गात् , रजतादिविषयत्वेन जनकत्वे ² चागतमेवार्थस्यापि प्रयोजकतयार्थिकियाकारित्वम् । स्वप्त-किरिपत³घटादिना स्नानपानाकियादर्शनाच्च । न च तत्र कियाप्यसत्येवेति वाच्यम् ; तदवस्थायां सुखादिजनिकायास्तस्या घटादि⁴कियातोऽविशे-षात् । अवस्थान्तरे मृषात्वबुद्धिस्तु घटादिकियादाविष तुल्या ।

पूरणी

ननु तज्जातीयदृष्टार्थिकयाकारित्वमिभिनेतम् । शुक्तिरजतादेस्तज्जातीयकरजतादिसाध्यकक्कणाद्यर्थाकियाकारित्वामावात्र तथात्विमित्य-परितोषादाह—स्वप्तकिति । यद्वा ननु तत्तद्विषयतया कारणतामात्रेण न तद्विषयस्य हेतुता, अतीतादिज्ञानस्यातीतादिविषयकव्यवहारहेतुत्वेऽपि अतीतादेस्तत्राहेतुत्वात् । न च तज्ज्ञानं तद्विषयमेव न भवतीति वाच्यम् ; सर्वथा तद्भोचरत्वाभावे तद्विषयकव्यवहारानुपपत्त्या भासमानत्वलक्षणविषयतायास्तत्रावश्यकत्वादित्युक्तत्वात् ।
व्याप्तयादिविषयत्वेन जनकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तयादेरनुमित्यहेतुत्वाचत्यनुशयादाह—स्वप्तकिति । इदं चोपलक्षणम् —स्वप्तकित्यन्वव्याप्तादेव्यावहारिकभयाद्यर्थिकयाकारित्वाचेत्यपि द्रष्टव्यम् । असत्यत्वं
व्यवहाराप्रयोजकत्वं वाध्यत्वं वा । नाद्य इत्याह—तद्वस्थायामिति ।
द्वितीये त्वाह—अवस्थान्तर इति । न च व्यवहारकाले वाध्यत्वं
तदर्थः ; घटादिकियायास्तत्काले वाधाभावात् शुक्तिरजताद्यर्थिकया-

 $^{^1}$ देरपित्रा--च. 2 चावगत--च. 3 तटाकादिना--ख. 4 कियाविशेषात्-च.

याश्च संसारद्शायामेव बाघादिति वाच्यम् ; बाध्यत्वं यदि सविलास-स्वापादानाज्ञाननिवृत्तिः, तदा स्वप्नप्रपञ्चस्य मूलाज्ञानकार्यतया ब्रह्मा-परोक्षज्ञानं विना व्यवहारकाले तद्वाघाभावेन तत्प्रपञ्चस्य व्यावहारि-कत्वप्रसङ्गः । तथा हि-स्वप्रप्रपञ्चस्यानावृतनिष्कृष्टाहंकारबहिःप्रसृत-साक्षिरूपप्रत्यगात्मचैतन्यमधिष्ठानं न तु किंचिद्विषयावच्छित्रम् । येन तद्रीचरावस्थाज्ञानमुपादानं स्थात् । न च गजाद्यभाववद्देशाविच्छन्न-वैतन्यमेवािषष्ठानमस्त्विति वाच्यम् ; बाह्यदेशस्य तदिन्द्रियासंबन्धेन ब्रह्णासंभवेन तद्वच्छिन्ने स्वमाध्यासायोगात्। नन तदा बाह्यदेश-स्मरणसंभवालाधवेन धर्मिधीमात्रस्यारोपहेतुत्वाच बाह्यदेशाविच्छन्नमेवा-स्त्वाश्रयः। न चाननुभूतकाशीप्रदेशाधिकरणस्वमानुपपात्तः ; तत्रापि शाब्दानुभवादेः सत्त्वात् । अन्यथा आरोपस्य समानविषयकानुभवहेतु-कत्या भवत्पक्षेऽपि तद्देशकत्वारोपानुपपत्तेः । न च स्वप्नारोपस्य नानभव-पूर्वकतानियमः, निजकरार्पितखण्डितनिजाशिरसः स्वनयनदर्शनादिस्वमे तदसंभवादिति वाच्यम् ; तत्रापि निजकरशिरोनयनखण्डनादेः प्रत्येक-मनुभवात् । अन्यथा शुक्तिरजतादेः पूर्वमननुभवेन आरोपमात्रस्यानु-भवनैरपेक्ष्यप्रसङ्गादिति चेन्नः विषयदेशस्थान्तःकरणवृत्तेस्तद्वच्छिना-ज्ञानक्षोभकतया तत्राध्यासहेतुतया स्मृतिद्धपान्तःकरणवृत्तेर्विषयदेश-स्थत्वाभावेन स्मृतदेशावाच्छन्नस्य स्वमाधिष्ठानत्वासंभवात् । अत एव स्मृतपर्वतादौ 1 आन्तिवह्वाचनुमितिविषये उक्तसामग्रीविरहेणानिर्वच-नीयवह्याधुत्पेत्तरसंभवात्परोक्षे नानिर्वचनीयख्यातिरिति सिद्धान्तः। किं च देशावच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वे स्वप्नगजादेर्बाह्यदेशाद्धेदेनान्-भवो न स्यात् । किं त्विदं रजतिमतीदंतादात्म्येन रजतानुभववत-

¹ मान्त-स्.

किंच रजतादिकमपि स्वध्वंसं जनयतीति नार्थिकियाकारित्वं व्यावहारिक-त्वप्रयोजकम् ॥

पूरणी

देशतादात्म्येनैव तदनुभवः स्यात् । अत एव नाहमविच्छन्नमिष स्वप्नािषष्ठानम् ; अहं गज इत्यप्रतीतेः, नाहं गज इति प्रतितेश्च, अह-मविच्छन्नाद्विच्छिन्नदेशानुभवाचेत्यविद्याप्रतिबिम्बसाक्षिवादिनां मतम् ॥

अपरं मतम् — अन्तःकरणोपहितचैतन्ये साक्षिण्येव स्वप्नाध्यासः । अन्तःकरणस्योपाधिमात्रतया कार्यानन्वियत्वात्ताहं गज इति तादात्म्य-प्रतिभासः । न च शुक्तिरजतादावपीदमंशोपहितचैतन्यमेवााधिष्ठानं न तु तिद्विशिष्टम् ; इदमंशस्यानुपादानत्वात् , अतस्तत्रापीदंता-दात्म्यानभासो न स्यादिति वाच्यम् ; तत्र रजतादाविदंत्वसंसर्गारोपेण तथावभासात् । यद्वा स्वमाविषये अन्तःकरणाविच्छन्नभेदारोपान्नाहं गज इति प्रतिभासः । विच्छन्नदेशत्वादिकं च तत्रारोपितमेवेति दिक् ॥

मतद्वयेऽपि मूलाज्ञानमेव स्वमोपादानमिति स्वमार्थिकियायाः व्यवहारकाले स्वोपादानाज्ञानेन सह निवृतिरूपवाधाभावात्स्वमप्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वं स्यात् । यत्तु स्वमकिष्पताविद्येव स्वमोपादानमिति, तन्न ; जामद्वोधेन तदविद्यानाशे मुक्तिप्रसङ्गात् । प्रतिदिनं नानाविद्याकरूप-नायां मानाभावाचेति दिक् ।

न च बाध्यस्यं व्यवहारकारु एव किंचिदवस्थायामव्यविहय-माणत्वम् , तच्च स्वप्नप्रश्चे ऽप्यस्ति, जाग्रद्शयां तस्यार्थिकियाविरहादिति वाच्यम् ; व्यावहारिकधटाद्यर्थिकियायाः स्वप्नदशायामसत्त्वेन घटादेरिषि प्रातिभासिकत्वापातात् । ननु मिथ्यात्विनश्चयो वाघः, तद्विषयत्वं स्वप्नेऽप्यस्तीति चेत् , वियदादिपपञ्चस्यापि तथात्वादिति संक्षेपः । सकल्प्रातीतिकसाधारणमर्थिकियामाह — किं चेति । नार्थिकियोति । किं तु प्रतीतिपूर्वसत्ताकत्वं व्यावहारिकत्वप्रयोजकिमिति भावः ॥

नन्वेवमप्यनाद्य¹विद्यायां कथं पूर्वदृष्टत्वानिषकरणत्वामिति चेन्न; पूर्वदृष्टत्वं हि न पूर्वकालीनद्शेनविषयत्वमात्रम् ; अनादिसाक्षिभास्य-रजतादेरिप तदनिधकरणत्वाभावात् । किं त्वतीतज्ञानविषयत्वम् ; तच नित्यसाक्षिभास्येऽनाचज्ञाने नास्त्येवेति नाञ्याप्तिः। नन्वज्ञानमप्यतीता-विद्यावृत्त्यवाच्छित्रचैतन्यगोचरं, अन्यथा सुषुप्तिकालीनाज्ञाने उत्थितस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् , तच्चानित्यमित्यव्याप्तिरिति चेन्न ; पूर्वदर्शनपदेन विषयसत्ताप्रयोजकदर्शनस्य विवक्षितत्वात् । ²तचाज्ञाने नित्यसाक्षि-

पूरणी

अन्यथेति । अनुभवनाशजन्यत्वादस्मन्मते संस्कारस्य नित्यचैतन्यस्य नाज्ञायोगेनाविद्यावृत्तरवश्यस्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः । विषयसत्तेति । ननु तत्सत्ताप्रयोजकत्वं तत्साधकत्वं तान्नियतत्वं वा । आद्ये अज्ञानेऽध्याप्तिः, अविद्यावृत्त्यविच्छन्नस्यापि तद्वोधकत्वात् । द्वितीये स्मर्थमाणे ऽतिप्रसङ्गः ; तत्पूर्वानुभवस्य तत्सत्तानियतत्वाभावादिति चेन्न ; विषयस्फुरणव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य विवक्षि-तत्वात् । अविद्यावृत्तिं विनाप्यज्ञानस्फुरणान्न तज्ज्ञानस्योक्तप्रयोजकत्व-मिति नाव्याप्तिः । स्मर्थमाणस्य तु पूर्वीनुभवं विनास्फरणात्तदनुभव-स्तत्सत्ताप्रयोक इति न तत्रातिव्याप्तिः । एवं च तत्सत्तानिश्चयसमान-काळीनप्रमाणवृत्त्यविषयत्वे सति विषयसत्तास्फुरणव्यतिरेकप्रयोजकव्यति-रेकप्रतियोग्यतीतदर्शनविषयत्वानधिकरणत्वे सति निश्चयविषयत्वम् । अतो न साक्षिण्यतिव्याप्तिः । परोक्षस्थळेऽन्यथाख्यात्यभ्युपगम्येऽपि ³ भ्रान्तानुमितिविषयबन्ह्यादेः पूर्वदृष्टत्वाच तत्रातिव्याप्तिरिति सर्वै सुन्दरम् ॥

 $^{^{1}}$ विद्याया:—ख. 2 तच ज्ञाने--ख. 8 भ्रान्त्यनु—झ.

नन्वज्ञानस्य पातीतिकत्वे तदुपादेयवियदादिपपश्चस्य पातीति-कस्वप्रसङ्गः ; परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकस्वनियमात् । परिणा-मिसमानसत्ताकान्यथाभावस्यैव परिणामत्वात् । अन्यथा प्रपञ्चस्य ब्रह्मपरि-णामस्वापातात् । तथाच अज्ञानं व्यावहारिकं, व्यावहारिकपरिणामो-पादानत्वात् , तन्त्वादिवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिः । न चैवं व्यावहारिका-ज्ञानोपादेयतया शुक्तिरजतादेरिप व्यावहारिकत्वं स्यात्, उक्तनियमा-. दिति वाच्यम् ; तदुपादेयाज्ञानस्यापि प्रातीतिकत्वात् । न चैका-ज्ञानवादे तदनुपपत्तिः ; अत एव मूलाज्ञानावस्थाज्ञानभेदपक्षस्य सम्यक्ताभ्युपगमात् । यद्वा स्वतः स्वसमानसत्ताकपरिणामहेतोरप्यागन्तु-कदोषबरुन प्रातीतिकपरिणामहेतुत्वम् । अत एव मूलाज्ञानकार्यस्यापि स्वमप्रपञ्चस्यागन्तुकानिद्रादिदोषवशेन प्रातीतिकत्वम् । दोषाणां विचित्रकार्यकरतायाः सर्वसंमतत्वात् । पातीतिकशुक्तिरजतादौ चन्द्र-प्रादेशिकत्वनभोनीलिमादौ सर्वत्रागन्तुकदोषसत्त्वात् , गन्धवनगरादाव-दृष्टविशेषादेदीषत्वात्। अतः आगन्तुकदोषासभीचीनाज्ञानोपादेयपरिणा-मस्यैव परिणामिसमानसत्ताकत्वानियमः । प्रमाणबलेन गुर्ववच्छेदकस्या-भ्युपगन्तन्यत्वात् । न चैवमपि शुक्तिरजतादेः परिणामात्मकत्वं न स्यात् ; तत्त्वतोऽन्यथाभावस्यैव पारिणामऋपत्वादिति वाच्यम् ; व्यावहारिकपातीतिकसत्तयोजडसत्तात्वेन बाध्यसत्तात्वेन वानुगमे सत्ता-द्वयस्यापि समानजतीयतया प्रातीतिकराजतादेरपि व्यावहारिकाज्ञान-समानरूपसत्ताकत्वानपायात् । न चैवं सत्तात्वेन सत्तामात्रानुगमे पपन्न-स्यापि ब्रह्मसमानरूपसत्ताकतया ब्रह्मपरिणामत्वप्रसङ्गः, तथा च ब्रह्मणोऽपि परिणाम्युपादानत्वेनाज्ञानं प्रपञ्चोपादानं न स्यात् , ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वासंभवद्देतुकत्त्वात्तदुपादनत्वकल्पनाया इति वाच्यम् ;

मात्रम् । यदि पुनरविद्यान्तःकरणादेखौँकिकमिथ्याबुध्यगोचरत्वेन प्रातिभासि¹कत्वे न परितुष्याप्ते, तर्हि तथैवास्तु । न चैवमपि प्राति-भासिकाध्यासळक्षणे अज्ञानादावतिव्याप्तिः । शुक्तिरजतं हीदमा-

पूरणी

प्रपञ्च व्यावहारिकसत्ताकत्वस्याकस्मिकत्वापत्त्या तादृशाज्ञानोपादानकत्व-्स्यावश्यकत्वात्। शुक्तिरजतादेरपि प्रातीतिकसत्त्वमागन्तुकदोषापेक्षमित्य-क्तामिति न दोषः। न चैवमपि प्रपन्ने ब्रह्मपरिणामव्यवहारः स्यात्, तत्समानरूपसत्ताकत्वस्य त्वदुक्तव्यवहारोक्तनिभित्तस्योक्तविथया तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् ; ब्रह्मातिरिक्तपरिणाम्युपादानस्योक्तविधयावइय-वाच्यत्वे विवर्तपरिणामन्यवस्थान्यथानुपपत्या गुरुणापि ब्रह्मविरुक्षण-सत्तात्वन रूपेण समानरूपसत्ताकत्वस्य तद्यवहारनिमित्तत्वाभ्युपगमात् । तस्मादज्ञानप्रातीतिकत्वपक्षो मन्द एवत्यस्वरसात्तद्वीजान्तरं दर्शयन् प्रकारान्तरमाह --- यदि पुनिरिति । ननु छैकिकी छोकमानजनिता या मिथ्याबुद्धिः तद्गोचरत्वं यद्यर्थः, तदा लोकमानान्तर्गतमिथ्या-त्वानुमानजनितमिथ्यात्वबुद्धिगाचरत्वादज्ञानादेरसिद्धिः। न च लोकपदं प्रत्यक्षमानपरम् ; चन्द्रपादेशिकत्वादेरेतादृशबुध्यगाचरत्वेऽपि व्याव-हारिकत्वाभावेन तत्र व्यभिचारात् । न च श्रुत्यनुमानातिरिक्तमानाबा-ध्यत्वं तदर्थः, चन्द्रपादेशिकत्वोदेस्तदुभयातिरिक्तज्योतिरागमबाध्यत्वान व्यभिचार इति वाच्यम् ; एवमपि प्रातीतिकनभोनीलिमादावनुमान-बाध्ये तदितिरक्तमानाबाध्यत्वेनानैकान्त्यात् । अत एव होकिकानाम-निश्चितवस्तुतत्त्वानां या मिथ्याबुद्धिः तदविषयत्वमिति परास्तम् ; चन्द्रपादेशिकत्वनभोनीलिमादावेव व्यभिचारादिति चेत्, नः लोकपदं

¹ खेन न-ख.

श्रुतिप्रमाणातिरिक्तमानपरम् । तथा च श्रुतिप्रमाणातिरिक्तप्रमाणा-वाध्यत्वं हेतुः । न च प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानबाध्यत्वादसिद्धिः ; अस्म-नमते तस्य श्रुत्यनुप्राहकमात्रत्वेनास्वतन्त्रत्वात् । अतः श्रुत्येकबाध्ये अज्ञानादौ नासिद्धिः । न वा तदितिरिक्तज्योतिरागमानुमानबाध्ये चन्द्रप्रादेशिकत्वनमोनीलिमादौ व्यभिचारः ॥

वेदपौरुषेयत्वमते वेदलक्षणम्

ननु ज्योतिरपि श्रुतिरेव, श्रुतिसङ्गृहीतार्थपरत्वात् । अत एव ''श्रोत्रियं छन्दोऽधीते " इति छन्दः पदन्युत्पन्नश्रोत्रियपदं '' साङ्गवेदा-ध्यायी श्रोत्रिय " इति व्युत्पादयद्भिर्वेदशब्दपर्यायेण छन्दः पदेनाङ्गा-नामपि सङ्गहः स्मृतः । न च पौरुषयत्वप्रसिद्धिविरोधः ; काठकादि-वत्प्रवचनपरत्वेनाप्युपपत्तेः । किं च स्वयंभुवा सृष्टमिति वेदतुरुयतया असमुख्विनिस्सृतःवोक्तेज्यीतिर्वेद एवेति चन्न ; ज्योतिव्याकरणादीनां श्रुत्यर्थनिर्णयोपयोगितया तदक्कत्वेऽपि श्रुत्यनन्तर्भोवात् , अन्यथा अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। अत एव साङ्गं वेदमित्यादावङ्गानां पृथङ्-निर्देशः, "अङ्गानि वेदा " इत्यादौ पृथग्विद्यात्वेन परिगणनं च । नचैवं तत्राध्ययनानियमादेरनुपपत्तिः ; साङ्गवेदाध्ययने तन्नियमविधाना-त्तदुपपत्तेः, अश्रुतित्वेऽपि करूपसूत्रेऽध्ययननियमादेर्दरीनाञ्च । ''श्रोत्रियं छन्दोऽघीते 'ं इत्यत्र तु छन्दःपदेनाजहस्रक्षणया अक्र-सक्रहो दर्शितः। साङ्गवेदाध्यायीति तैरेव पृथक्तत्रोक्तेः। न च श्रुतिसङ्गृहीतार्थपरस्वेन तेषां श्रुतित्वमिति वाच्यम् ; न हि तावनमात्रं श्रुतिस्वं ; ब्रीह्यः पका इत्यादिवाक्यस्यापि '' ब्रीहिभियेजेत " इत्यादि-श्रुतिसङ्गृहीतार्थकत्वेन तत्त्वापातात् । किं तु शब्दतदुपजीविपमाणाः

तिरिक्तप्रमाणजनितप्रमितिविषयत्वायोग्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यबा-क्यार्थविषयकज्ञानाहेतुकप्रमाणशब्दत्वम् । अत्र प्रत्यक्षमानपूर्वके घटोऽस्तीति लौकिकवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तं विशेषणम्। असंभववारणाय शब्दतदुपजीविष्रमाणातिरिक्तेति । नच शब्दपदस्य वेदपरत्वे आत्माश्रयः, शब्दमात्रपरत्वे च तेनैव स्मृतिसङ्गहे वेदाति-रिक्तस्मृतिप्रमाणजानितप्रमितियोग्यार्थकत्वेनासंभवाप्रसङ्गात्तद्पजीविपद-वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ; यागः इष्टसाघनम्, अविगीता वारविषयिकयाः त्वात्, इत्याचनुमानजनितप्रमितिविषयार्थकत्वेनासंभववारकत्वात्तरपद्स्य। प्रथमप्रमाणपदं तु श्रुत्यर्थज्ञानपूर्वकादष्टद्वारा चक्षुरादिप्रमाणस्यापि स्वोत्पत्तो श्रुत्युपजीवितया चक्षुरादिप्रमाणबोधितार्थक्रहोौकिकबाक्ये विशिष्टाभावसुत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय । तत्पद्दाने तु प्रामाण्यार्थ तद्पजीवित्वं लभ्यते । चक्षुरादेः स्वात्पत्तौ तद्पजीवनेऽपि प्रामाण्यार्थ तदनुपजीवनात्रातिप्रसङ्गः । नच शब्दोपजीवित्वं शब्दार्थज्ञानोपजीव-कत्वम्, तच्च वेदेऽप्यस्ति, शब्दार्थगोचरभगवज्ज्ञानोपजीवकत्वात्तस्येति शब्दपदं व्यर्थमिति बाच्यम् ; शब्दोपजीवीत्यनेन शब्दजन्यवाक्यार्थ-ज्ञानहेतुकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तस्य च नित्यज्ञानपूर्वकश्रतावभावेन तस्सार्थक्यात् । द्वितीयप्रमाणपदं तु तदुभयातिरिक्तात्ममनोयोगादि-जन्यत्वाच्छ्रत्यर्थप्रमितरसंभववारणाय । मन्वादिस्मृतिव्यावृत्तये वाक्यार्थ-ज्ञानाहेतुकत्वविशेषणम् । श्रुतिवाक्यार्थगोचरभगवज्ज्ञानजन्यतया असं-भववारणाय जन्यत्वं ज्ञानविशेषणम् । शब्दगोचरजन्यज्ञानजन्ये आधुनिकवेदेऽतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थविषयकत्वं विशेषणम् । एवमपि निणीतवेदार्थेन पुंसा उचारिते वेदे स्वसाममीवशेन वेदवेदार्थगोचर-ज्ञानजन्येऽव्याप्तिवारणाय शब्दजन्यति । शब्दतद्रथेगोचरज्ञानस्य

स्मृतिस्तपस्य शब्दजन्यत्वाभावात् । न चैवं शब्दजन्यज्ञानाहेतुकेत्येवास्तु, वाक्यार्थविषयत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् ; विषयतया वेदजनिततद्गे।-चरप्रत्यक्षपूर्वकगुरूचारितानुचारितवेदवाक्येऽव्याप्तिवारणार्थत्वात । न चैवमप्यपनीतवाक्याथविषयकवेदजन्यवेदप्रत्यक्षपूर्वीचारितवेदेऽज्याप्तिः -रिति वोच्यम् ; शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानत्वावच्छित्रज्ञानाहेतुकत्वस्य वि-विश्वतत्वात् । तत्र शब्दतदर्थोभयगोचरज्ञानस्यास्वतन्त्रप्रणीतवेदे शब्द-गोचरज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् । स्मृतिवाक्यवेदार्थव्याख्यानादौ स्वतन्त्र-पर्णाते तेन रूपेणैव श्रुत्यर्थज्ञानं हेतुरिति तद्यावृत्तिः। तृतीयप्रमाण-पदं च विसंवादिहोकिकवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय । अत एव चैत्यवन्द-नादिस्मृतेरि व्यावृत्तिः । तस्या महाजनापरिगृहीतत्वेनाप्रमाणत्वात् । शब्दपदं च वेदोपजीव्यनुमाने व्याप्तिज्ञानादिम् रुके वाक्यार्थज्ञानत्वेन शब्दजन्यज्ञानाहेतुकेऽतिप्रसङ्गवारणाय । न वैवमपि याग इष्टसाधन-मिति शुकाद्यचारितवाक्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ; अयमेवं वदतीत्यनु-करणमात्रतथा ततोऽर्थपतीत्यनुदयेन तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । यद्वा प्रमाणपदं निष्कम्पसमर्थप्रवृत्तिजनकानुभवकरणपरम् । न हि शुका-युचारितादृष्टार्थकवाक्यजनितानुभवात्कश्चिद्वैदिककर्मणि निष्कम्पं यतते। अतो न तत्रातिप्रसङ्गः ॥

नन्वेवमि सामान्यप्रत्यासत्त्यादिजनितप्रत्यक्षविषयत्वाद्यागेष्ट-साधनत्वादेमीनान्तरप्रमित्यविषयार्थकत्वमसंभवीति चेन्न; प्रमितिपदेन समर्थप्रवृत्तिजनकानुभवस्य विवक्षितत्वात्। अलोकिकप्रत्यासित्जन्यानु-भवस्याप्रवर्तकत्वात्। नच सामान्यासित्जज्ञानमि सन्निकृष्टविषय-प्रवर्तकामिति वाच्यम्; तज्ज्ञानस्य तदंशे लोकिकत्वेनालोकिकत्वा-भवात्। योगिज्ञानमि न स्वस्य यागादिविषये प्रवर्तकम् । प्रवर्तकत्वे

वा तद्यावर्तनायाद्दष्टद्वारकेति श्रुत्यतिरिक्तमानविशेषणम् । ननु तथापि "अग्निहिंमस्य भेषजम्" इत्यादिमानान्तरगोचरार्थकवेदवाक्येऽन्याप्तिः। किं च हुंफडित्यन्थकवेदमागेऽन्याप्तिः। नच मानान्तरप्रमितार्थशून्यत्वं तद्यः। "सोमेन यजेत" इत्यादिविधिवाक्येऽपि मानान्तरप्रमित्तसोन्माद्यर्थकेऽन्याप्तिरिति चेन्न; मानान्तरप्रमितयोग्यार्थतात्पर्यशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। तच दृष्टार्थकमन्त्रार्थवादेषु दृष्टपदार्थवद्विधिवाक्येषु निर्श्यकहुंफडादिस्तोभाक्षरेषु च साधारणमिति न काप्यनुपपत्तिः। एतच वेदगौरुषेयत्ववादिनो लक्षणम्।।

वेदापौरुषेयत्वमते वेदलक्षणम्

अपौरुषेयत्वे तु स्वातिरिक्तमानजनितप्रमितियोग्यार्थतात्पर्यशून्यत्वे सिति प्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । नच श्रुत्यितिरिक्तस्मृतिवाक्यप्रमितियोग्यार्थ-कत्वेनासंभवः ; म्मृतिवाक्येभ्यो वेदमनुभ्य तत एवार्थनिणय इत्यभ्युपगमेन स्मृतिवाक्यजनितज्ञानस्य।प्रमितिरूपत्वात् , मानान्तरानपेक्षमानजनितज्ञानस्यैव प्रमितित्वात् । चरमप्रमाणपदं च विसंवादिवाक्ये अतिप्रसङ्गवारणाय । शब्दपदं चातीन्द्रियार्थगोचरानुमान-व्याकृत्ये । तद्विषये मानान्तराप्रवृत्त्या तदनुमानस्यापि तथात्वादिति संक्षेपः ।।

मतद्वयेऽपि ज्योतिरादि न श्रुतिः । ज्योतिःप्रतिपाद्यकालः भेदोपरागादेः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामपि प्रहणात् । न चैवं ज्योतिरागमवै-यर्थ्यम् ; प्रतिपन्मासादिसंज्ञाभेदेन श्रुत्यपेक्षिततद्यवस्थाभेदहेतुत्वात् । नचैवं तत्संज्ञाविशिष्टकालभेदस्य मानान्तराप्रमितत्वमस्तीति वाच्यम् ; संज्ञाकालभेदयोरुभयोरपि मानान्तरप्रमेयत्वात् । अन्यथा विशिष्टक्रपस्य

¹ पुंबाबये-ट.

मानान्तराप्रमेयत्वमात्रेण तद्येकज्योतिरादेः श्रुतित्वे संज्ञाविशेषन्युत्पादक-निघण्ट्रादेरिष श्रुतित्वापातात् । मुहूर्तादिभेदस्य श्रुतिसंकीर्तित्वेन तिन्नणीयकस्य स्मृतितुल्यत्वाच । नचैवं श्रुतिरेव ज्योतिर्मूलमानमिति तद्बाध्यचन्द्रपादेशिकत्वादेमेन्वादिस्मृतिबाध्यार्थवच्छ्रत्येकबाध्यत्वमेवेति वाच्यम् ; मुहूर्तादिसंज्ञावच्छिन्नकालभेदमात्रस्य श्रुत्युक्तत्वेऽिष एतावा-नकालो मुहूर्तादिसंज्ञीति श्रुतावप्रतिपादनेन ज्योतिषः श्रुत्येकम् लकत्वा-सिद्धिरिति दिक् ॥

एवं व्याकरणादिव्युत्पादितसाधुछन्दोवृत्तभेदादीनां मानान्तर-प्रामितत्वान्न तेषामिप श्रुतिता । कल्पमूत्रस्य मानान्तरायोग्यार्थस्याप्य-वेदत्वं कल्पमूत्रनय एव सिद्धम् । अत एव ज्योतिव्याकरणादौ पौरुषेयत्वप्रसिद्धिरञ्जसा धटते । नच ज्योतिषां ब्रह्ममुर्खनिस्सृतत्वा-द्वेदता ; ब्रह्ममुर्खनिस्सृतत्वस्य वेदताप्रयोजकत्वं तत्कृतविष्णुसृतुत्यादे-रिष तत्त्वापातात् । "वेदसमं ब्रह्मविनिस्सृतम्" इति तस्य वेदतुल्य-त्वादिस्मरणाच्च न वेदतेति संक्षेपः । तस्माज्ज्योतिराद्यङ्गानि श्रुतिबहि-भूतानि तपोमहिमादिना श्रुत्यर्थविद्धिराधुनिकानां श्रुत्यर्थनिणयोपयो-गितया महर्षिभिः प्रणीतानीति सिद्धम् । तथा च श्रुतिमानातिरिक्त-मानाबाध्यत्वं हेतुश्चन्द्रपादेशिकत्वादौ न व्यभिचारीति स एव लौकिक-मिथ्याबुध्द्यगोचरत्वादित्यनेनोक्त इति रमणीयम् ॥

वस्तुतस्तु चन्द्रमण्डलमितोऽधिकपरिमाणवत्, दूरे प्रतीयमान-परिमाणत्वात् , गिरिशिखरवर्तिगजादिवत् । आकाशं नील्रूपशून्यम् ; सिन्निहितदेशे तथानुपलभ्यमानत्वादिति श्रुतिनिरपेक्षमानेनापि चन्द्र-प्रादेशिकत्ववाधान्न तत्र व्यभिचारशङ्का । प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानस्य तु विपक्षे बाधकतयापि श्रुत्युपजीवनान्न तन्निरपेक्षत्वम् । तथा च श्रुति-तदुपजीविमानातिरिक्तमानाबाध्यत्वं विवक्षितो हेतुरिति तन्त्वम् ॥

कारवृत्युपहितसाक्षिणैव भास्यत इति वक्ष्यते । एवं ¹ च ज्ञातगोचर-वृत्त्यनुपहितस्वे सित वृत्त्युपहितं यद्विशेषचैतन्यं तन्मात्रविषयत्वं विव-क्षितम् । अस्मिन्मते स्वभेऽपि स्मृत्यनुरोधनान्तःकरणवृत्तिरस्तीति नाव्याप्तिः । अविद्यादिकं च वृत्तिं विनापि साक्षिणा भास्यत इति भवति तद्यवच्छेद इति । एवं चार्थादेतदन्याध्यासत्वं व्यावहारिका-ध्यासरुक्षणं बोध्यम् ॥

पूरणी

अस्मिन्मत इति । अपिर्भिन्नक्रमः । अस्मिन्पक्षेऽपि । एवं विवक्षायामपि स्वापे नाज्याप्तिः । स्मृत्यन्रोधेन तदाकारवृत्तेरभ्यप-गमेन विवक्षितार्थसत्त्वादित्यर्थः। यद्वा शुक्तिरजतस्वमादिपातीतिकविषये नाविद्यावृत्तिरस्माभिरभ्यपगता । तत्तिद्विषयनाशे विषयाविक्षत्रसाक्षिना-शादेव तद्गोचरसंस्कारोपपत्तौ तत्कल्पनायां मानाभावात् । तद्नभ्युपगम-श्राज्ञानादेः पातीतिकत्वपक्षे । तदा स्वमे वृत्तिविरहेऽपि पूर्वोक्त-लक्षिणस्य तत्र संभवात्। अज्ञानादेव्यावहारिकत्वे तुक्तवृतिघटितः लक्षणं स्वप्ने वृत्तिं विना न संभवतीति तत्प्राती।तिकत्वाय तत्र वृत्तेरभ्युपगमात्रान्याप्तिरित्यर्थः । अन्तःकरणवृत्तिरिति । यद्यप्यन्तः करणवृत्तेः प्रमाणत्वनियमात्र प्रातीतिकस्वप्रगजाद्याकारता, तथापि निद्रादिदोषपाबल्यात्तःसंभवमाभेषेत्योक्तम् । अत एव विवरणाटिपण्यां " उत्प्रेक्षामूलं त्वविद्यावृत्तिर्भनोवृत्तिर्वा ज्ञानाभास " इत्युक्तम् । यद्वा अन्तः करणस्य प्रमातुर्वृत्तिरविद्यावृत्तिरित्यर्थः । अतो न सङ्कटं किंचि-दिनि ध्येयम् । एतदन्येति । वस्तुतस्त्वविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वं प्रातीतिकत्वम् । नच जन्यतावच्छेदकापरिचये तस्य दुर्महता, प्रतीतिक-जामद्रजतत्वादेरव साहश्यादिदोषजन्यतावच्छेदकत्वात् । कचित्कश्चि-

अवभास्यत इत्यवभासः । स्वाधिकरणतायोग्याधिकरणत्वमिति

दीपनम्

असंभववारणायाह अवभास्यत इति । यदि परत्रेत्यत्र स्वस्माद-न्यस्मित्रित्यर्थो विवक्षितस्तदा न तद्यावत्त्ये पश्यामः । स्ववृत्ति-पदार्थस्याभावात् । नापि स्वाधिकरणादन्यस्मित्रित्यर्थः ; यत्र प्रतीयते तस्यैव स्वाधिकरणत्वेनासंभवः अन्यथाख्यातिर्वा स्थात् , अतस्तद्याचष्टे—स्वाधिकरणतेति । यदिधिकरणत्वं हि यस्याबाधितं

पूरणी

देश इत्यभ्युपगमात्। नच प्रातीतिकत्वानिरुक्तिः; प्रतीतिनियतसत्ता-कत्वस्य तत्त्वात्। नच तदेव लक्षणमास्तामिति वाच्यम्; तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् व्यावहारिकसुखाद्यतिव्याप्तश्च। न चोक्तलक्षण-स्याज्ञानादावव्याप्तिः; तस्योक्तरीत्या व्यावहारिकत्वात्। न चैवमपि रजताद्यविद्यावृत्तौ तद्दोषजन्यायामितिव्याप्तिः; ज्ञानपदवाच्यत्वेन विशे-पणादिति दिक्। अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यज्ञद्वत्वं व्यावहारिकत्वम्। वियदादिप्रपञ्चे अविद्याया एवानुगतत्या दोषत्वात्। अविद्यायाश्च मह्मस्वरूपाच्छादकत्या विपरीतकायजनकत्या च दोषत्वात्। काचादेर-प्युक्तरूपेणैव दोषत्वात्। जडत्वाविशेषणात्र ब्रह्मण्यतिप्रसङ्ग इति सारम्॥

अयमत्र निगर्वः — पारमार्थिकसत्त्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्राताित-कसत्त्वं चेति सत्तात्रयम् । यद्यप्यविष्ठानात्मकसत्त्ययेव निख्ळिव्यवहारो -पपत्तौ सत्तात्रैविध्ये मानाभावः, तथापि प्रतीतिका विच्छन्नसत्त्वं प्रतीति -कत्वम् । एवं व्यावहारिकसत्त्वमपि । तथा चौपाधिकसत्ताद्वयं पारमा-र्थिक सत्ता त्वपरेति मिल्रित्वा सत्तात्रयमिति मन्तव्यम् ॥

असंभवेति । अर्थाध्यासस्य लक्ष्यस्यावभासनानात्मकत्वादिति भावः । स्वानिषकरणत्वे दोषमाह—अन्यथेति ।

¹ वक्तव्यस्तदा—स. 2 च्छिन्नत्वं-झ. 3 सत्तातः परमिति-झ.

यावत्। तदत्यन्ताभावत्वेन तद्वत्त्वेन वा तदाश्रयस्य तद्विकरणतायोग्यत्वम्। नच विरोधादसंमव इति वस्यते। एतद्भित्रेत्य भगवता भाष्यकारेणोक्तम् "स्मृतिरूपः प्रत्र पूर्वदृष्टावभास" इति।।

दीपनम्

तत्तचोग्यम्, यथा घटाचिकरणत्वं मृत्तस्य। यत्र तु यद्घाध्यते तत्तद्योग्यमेव, योग्यत्वे बाधानुपपत्तेः । अतः सत्याधिकरणव्यावृत्त्यर्थं परत्रेति पदेनैतद्विवक्षितमिति । एवं च स्वाधिकरणताऽयोग्याधिकरणत्वे सति प्रतीयमानत्वमध्यस्तत्वम् । अन्यथा मिध्यात्वादमेदप्रसङ्गः । पपञ्चस्याप्ययोग्याधिकरणत्वं वक्ष्यमाणरीत्या संभव
तीति ¹नाव्याप्तिरित्यर्थः । यो यस्यात्यन्ताभावः स तद्धिकरणं
न भवति, अत्यन्ताभावे प्रतियोगिवृत्तिताया निरसिष्यमाणत्वात् ।
एवं यो यदत्यन्ताभाववान् स तद्धिकरणं न भवतीत्यिधिष्ठानमेवारेगिपतस्यात्यन्ताभावोऽन्यो वेति प्रकारद्वयेन मतद्वयमुक्तं — तद्त्यन्ताभवत्वेन तद्वक्तेन वेति ।।

पूरणी

सत्याधिकरणेति। यद्यप्यध्यासमात्रस्य लक्ष्यत्वेन न सत्याधिकरणं किंचिद्यावर्धमस्ति, ब्रह्मणो निरिधिकरणत्वात् , तथापि ब्रह्माधिकरण-पारमार्थिकप्रपञ्चात्यन्ताभावे प्रतीयमानसत्त्वमात्रमतिपसक्तामिति तद्या-वर्तनाय पूर्वविशेषणम् । तदत्यन्ताभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे तत्रैवातिप्रसङ्ग-वारणाय तद्विशेषणमिति भावः । यद्वा प्रतीयमानत्वमात्रस्य लक्षणत्वे भूतलादाववमासमानघटादेस्तत्राध्यस्तता स्यादिति सत्यत्विवेरोध्यध्य-

¹ नातिच्या-क.

अत्र केचित्समृतिह्रपपदेन पूर्वोक्तसम्प्रयोगादिकारण-त्रितयजन्य¹त्वस्य विवक्षितत्वात्कार्याध्यासस्य लक्षणित्याहुः। तत्र लक्षणश्रदः स्वह्रपपरः। सम्प्रयोगादिविशेषणत्रयस्यो-पयोगाभावात्। दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं वा ²लक्षणम्। दोषत्वेन कारणत्वं न विवक्षितमिति न व्यर्थ-विशेष्यत्वम्। अनुमितौ न लिङ्गं कारणिमिति दोषलिङ्गकानु-मितौ सिध्दान्ते नातिव्याप्तिः।।

सम्प्रयोगशब्देन च तज्जन्यमधिष्ठानसामान्यज्ञानं विवक्षितम्, ⁸ततश्चाधिष्ठानसामान्यज्ञानजन्यत्वे सति दोष-

दीपनम्

केचित् तत्त्वदीयन कृतः । स्वरूपपरः न तु व्यावर्तकोऽ-साधारणधर्मः प्रसिद्ध रुक्षणिनत्यर्थः । तत्र हेतुः — सम्प्रयोगेति । न व्यर्थेति । अन्यथा सादृश्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेरित्यर्थः ॥

न चैवमिष सादृश्यशत्यभिज्ञानेऽतिव्याप्तिः ; एकावच्छेदेनो-भयजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । नच संस्काररूपदेशिष्वंसेऽतिव्याप्तिः ; तत्र तस्य संस्कारत्वेनाजनकत्वात् , जन्यताद्वयाभावाचेति रुक्षणान्तरं वक्तुं अहङ्काराध्यासादावव्याप्तिं परिहरन्नाह—सम्प्रयोगेति । अम-

पूरणी

स्तत्वं न सिध्येदिति तदर्थं तद्विशेषणम् । ततश्च सत्याधिकरणत्वशङ्का-व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु प्रतीयमानत्विवशेषणं व्यर्थमित्यत आह— अन्यथेति ।

संस्कारत्वेनेति । तत्र प्रतियोगित्वेन जनकतया संस्कारत्वे-नाजनकत्वादित्यर्थः । ननु संस्कारध्वंसं प्रति संस्कारत्वेन जनकत्व-मस्त्वित्यत आह—जन्यतेति । एकत्रैकनिरूपितजन्यताद्वयं जन्यता-

 $^{^{1}}$ रबं विवक्षित्वा—स्त्र. ग. छ. 2 लक्षणमस्तु—ग. 3 तच्चाधिष्ठान—छ. 4 काराः—स्त्र.

मात्रे सम्प्रयोगस्याननुगमादन्य¹सात्रिकर्षस्यान्यज्ञानीहेतुत्वाच सम्प्रयोग-शब्देन तज्जन्यमधिष्ठानसामान्यज्ञानं विवक्षितम् । एवं च स्वप्ने अहङ्काराध्यासे च स्वप्रकाशरूपतज्ज्ञानमस्त्येवेति नाव्यासिरित्यर्थः ।

पूरणी

वच्छेदकभेदे स्यात्, यथा परमते जन्यप्रत्यक्षे आत्ममनस्संयोग-निर्द्धपितजन्यताद्वयं जन्यप्रत्यक्षत्वजन्यज्ञानत्वावच्छेदकभेदेन आत्म-मनस्संयोगत्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नजन्यताभेदात् । तथा जन्यतावच्छेदकान्तरमस्तीस्यर्थः । न च संस्कारघ्वंसत्वं जन्यता-वच्छेदकम् : ध्वंसमात्रं प्रति प्रतियोगित्वेन हेतुत्वे तत्तध्वंसं प्रति तत्तरप्रतियोगित्वेन हेतुत्वामिति तत्प्रतियोगिताविच्छन्नजन्यतायामेव तस्यावच्छेदकत्वात् । संस्कारत्वरूपेणापि पृथग्धेतुत्वे मानाभावाचिति भावः । यद्वा दोषसंस्कारोभयनिरूपितजन्यताद्वयाधिकरणत्वं विवक्षि-तम् । दोषस्त्रपसंस्कारध्वंसस्योभयानिरूपितजन्यताद्वयाभावानातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चैवं अमरूपस्मृतावव्याप्तिः, तत्र अमानुभवजसंस्कारस्य दोषतया उभयनिरूपितजन्यताद्वयाभावादिति वाच्यम् ; अर्थाध्यासस्यैव लक्ष्यत्वादिति । अधिष्ठानज्ञानविवक्षायां बीजान्तरं दशयति--सम्प्रयोगस्येति । सम्प्रयोगस्य संयुक्तसमवायादिरूपेणाननुगतत्वा-दित्यर्थः । असार्वत्रिकत्वादिति वा । ननु साक्षात्कारहेतुसन्निकर्षत्वे-नानुगमः स्यादित्यस्वरसादाह - अन्यति । स्वसम्प्रयोगजन्यत्वस्या-भावाच्छुक्त्यादिसन्निकर्षस्य रजतज्ञानहेतुत्वे मानाभावात्। धर्मि-प्राहकमानेन सान्निकर्षस्य स्वसंबन्धिसाक्षात्कारमात्रहेतुतया सिद्ध-रित्यर्थः । तज्जन्यमिति । अधिष्ठानज्ञानमात्रं रुक्षणप्रविष्टं न तु

¹ सम्प्रयोगास्य च.

जन्यत्वं लक्षणान्तरम् । दोषादेरनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां विनिगमकाभावेन चोभयत्रापि हेतुत्विमिति नासंभवः ॥

दीपनम्

साद्दरयप्रत्यक्षे संस्कारा वावितव्याप्तिवारणायाधिष्ठानेत्यादिविदेषणद्वयम् । यत्तृक्तदोषादेर्ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वं नार्थं प्रतीति तत्राह—दोषादिरिति । दोषजन्यं ज्ञानमङ्गीकृत्य विनिगमकाभावेनेत्युक्तम् । नन्वेवमावद्यकत्वा-ज्ञानं प्रत्येव दोषस्य हेतुत्वं नार्थं प्रतीति चेन्नः निर्विषयापरोक्षज्ञाना-भावात् । विषयस्य च तत्रान्यस्यासंभवात् दोष जन्यस्यव वक्तव्यत्वा-दिति दोष उभयत्रापि कारणमित्यर्थः । अत एवाननुम्तरज्ञतस्य अमा-संभवात्संस्कारो अम एव कारणमस्तु नार्थं इति निरस्तम् । संस्कारस्य अमस्याभिज्ञायामिवार्थं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वे वाधकाभा-वाचेति ॥

पूरणी

सम्प्रयोगजन्यत्वम् ; प्रकाशात्मज्ञानस्य सम्प्रयोगाजन्यत्वेनाव्याप्तितादव-स्थ्यात् । तज्जन्यत्वं तु सम्प्रयोगशब्देनाधिष्ठानज्ञानस्य शणायां संबन्ध-तयोपन्यस्तम् । संबन्धश्च शुक्तिरूपाधिष्ठानज्ञानैकदेशस्य वृत्तिरूपस्य तज्जन्यत्वे न संभवतीति ध्येयम् । साद्यश्यप्रत्यश्च इति । तस्य साद्यशात्मकदोषजन्यत्वात् संस्कारस्याधिष्ठानवृत्त्यादिज्ञानजन्यत्वा-दित्यर्थः । अङ्गीकृत्येति । शुक्तिरजतादेः साक्षिमात्रभास्यतया वस्तुतस्तादशाविद्यावृत्तिनीस्तीति भावः । अत एवेति । निर्विषय-अमासंभवादेवेत्यर्थः । ननु संस्कारस्यार्थहेतुत्वं न कापि दृष्टमित्यतं आह—संस्कारस्योति । अभिज्ञायामपि तद्भेतुत्वमन्यत्रादृष्टमिहैव कष्टप्यम् । तद्भेऽपि तुष्यमित्यर्थः ।

¹ दो चाति-ख च. ² जन्यखस्यैव-च.

मिश्रास्तु स्पृतिरूपपदेनासानिहितत्वं विविधित्वाऽसनिहि-तत्वे सति परत्रावभासोऽध्यास इत्याहुः। असन्निहितत्वमपि वस्तुतोऽघिष्ठानेऽसत्त्वमिति नान्यथाख्यातिरिति तारः । एतच परत्रेति पदसामर्थ्यादुक्तमिति न तद्वैयर्थ्यम् ।

दीपनम्

असिन्निहितत्वे सतीति । पूर्वं माहिष्मत्यां यो दृष्टः पाटली-पुत्रे दृश्यते सोऽपि पूर्वानुभूतदेशात्परत्र प्रतीयत एवेति तत्रातिव्याप्ति-परिहाराय स्मृतिरूपपदेनासित्रहितत्वमुक्तिस्त्यर्थः । खाधिकरण एव स्मर्यमाणेऽतिव्याप्तिपरिहाराय परत्रेति । ननु यदि स्मृतिरूपपदस्यैव वस्तुतोऽधिष्ठानेऽसत्त्वमित्यर्थः कल्प्यते तर्हि स्वाधिष्ठाने वस्तुतोऽसतः प्रतीयमान ¹त्विमत्येतावतैवालम् , किं परत्रेति पदेन, तत्राह — एतचिति । लक्षणे ह्यसिन्नहितत्वमिन्दियासिन्नहृष्टत्वमेव ! तद्याख्यातृभिस्तु तत्र विद्यमानस्य कथमिन्द्रियासान्निकृष्टत्वमिति परत्रेति पदसमभिव्याहार-सिद्धं तत्स्वरूपं कीर्तितम् । 2 ततश्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वं सति परत्राव-

प्रणी

इन्द्रियेति । वक्ष्यमाणार्थमिन्द्रियासन्निकृष्टार्थत्वमेव लक्षणे निवेशार्हमित्यर्थः । तद्यारुयेति । यथाश्रुतानुपपत्तिमाशङ्कयोक्तविधा-न्तरं वर्णितमित्यर्थः । व्याख्यातृनिबद्धोक्तलक्षणापेक्षया मिश्रोक्तं लक्षणान्तरं संभवतीत्याह - तत्रश्चेति । मिश्रोक्तासन्निहितत्वमुक्त-रूपिमत्यर्थः । न च शुक्तिरजतादेरपि पूर्वानुभवदेशादन्यत्र प्रतीय-मानत्वरूपपरत्रावभासशब्दार्थाभावेन नासंभव इति वाच्यम् ; स्वप्रतीतिहेत्मूतानुभवदेशादन्यत्र प्रतीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ANIMARO C.V

¹ त्वमध्यस्तत्वमि-खः ² तच्च प्र—खः

नापि मिथ्यात्वस्यानिरुक्तिः ; प्रातिपत्रोपाधा वभावप्रतियोगि-त्वस्य तष्ठक्षणत्वात ॥

तचैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभाव-

दीपनम्

भास इति छक्षणान्तरम् । तत्रादौ विवरणाचार्यसंमतं छक्षणमाह— प्रतिपन्नेति । प्रतिपन्नस्य रजतादेरुपाधिराश्रयोऽधिष्ठानिमिति यावत् ॥

तचेति । संयोगादावतिव्याप्तिपरिहाराय एकावच्छेदेन स्वसं-सुज्यमानाधिकरणानिष्ठत्वमभावविशेषणम् । समयभेदेन भूतलादिवृत्तिता-दशात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटादावतिन्याप्ति²परिहाराय स्वसंसुज्यमा-नेति । यद्यपि घटादिकमपि लक्ष्यान्तर्गतमेव, तथापि पपञ्चिमिध्यात्वा-नुमानेन पराभिमतसत्यत्वविरोधी धर्म एव साध्यः, अन्यथार्था-न्तरत्वप्रसङ्गादिति विशेषणद्वयमर्थवत् । संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वं पर्रीत्योक्तम् । सिद्धान्ते यावत्स्वाश्रयप्रदेश³व्यापित्वात्तदभावप्रदेशस्य

पूरणी

शुक्तिरजतादरिप आन्तिहेत्वनुभवदेशादन्यत्र प्रतीयमानत्वात् । न चैवं पाटलीपुत्रे पुनरनुभवे माहिष्मत्यनुभवस्याहेतुतया तत एव तत्राति-प्रसङ्गाभावे असन्निहितत्वविशेषणवैर्थ्यमिति वाच्यम् ; सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञारूपानुभवे पूर्वानुभवस्यापि हेतुस्वादिति भावः॥

यावत्स्वाश्रयेति । मूलामप्रदेशयोः संयोगतदभावाश्रयत्वम् । तयोइच भिन्नत्वान्न संयोगस्य स्वाभावसमानाधिकरणत्वरूपमव्याप्य-वृत्तित्वमित्यर्थः । ननु पदेशयोरन्यत्वेऽपि मूले वृक्षः कपिसंयोगवानमे नेत्येकत्रावयविनि संयोगतद्भावयोरनुभूयमानतया अन्याप्यवृत्तिता

¹ वत्यन्ताभाव-ग. ² वारणाय-ख. च.

³ व्याप्यत्वात्—च.

प्रतियोगित्वमिति केचित्। अस्ति हि शुक्तौ रजतप्रत्यक्षम्, तच नासद्विषयम्, देशान्तरीयरजतिषयं वेत्युक्तम्। ततश्र तंत्रैव रजतमभ्युपगन्तव्यम्। वेन ह्यत्र सत्, कालत्रयेऽपि इदं रजतं वेन भवतीति प्रतीतेः। सा च प्रतीतिः रजतं प्रतीतिरिव न बाष्यत इत्यभावः परमार्थः। ततो न विरोधादसंभवः। समानसत्ता-

दीपनम्

ततोऽन्यस्वात् , अवयविनोऽपृथक्वेऽपि तत्प्रदेशयोरौपाधिकभेदस्य सस्वात् । असंभवं परिहर्जुमाह—अस्ति हाति । प्रथमं पुरोदेशेऽ-न्यतरापछापायोगादुभयावश्यकतामाह—तचेति । सत् वाधायोग्यम् , तथात्वे त्रैकाछिकनिषेधप्रमा न स्यादित्यर्थः । तत्प्रमात्वमेव साधयति—सा चेति । समानेति । व्यावहारिकसत्ताकयोहिं घटतदभावयोभ्त्रत्वादौ विरोधो दृश्यते । यद्यपि तत्र भावत्वामावत्वप्रयुक्त एव विरोध इति वक्तुं शक्यते, तथापि प्रकृतेऽनन्यथासिद्धसमानकाछीनरजततद-भावप्रत्यक्षप्रमाभ्यां तयोविरोधो नेति समानसत्त्वाक्षयोरेव विरोधो वाच्यः । परस्याप्यसत्संसर्गविषयं अमिष्टछतः सत्तेव प्रतियोगिसंसर्गेणा-भावो विरुद्धयत इति नास्माकमेव गौरविषति । अन्यथाधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गमात्रस्य तदभावावरोधितया शुक्तवादौ रजताद्यभावो न

पूरणी

स्यादित्यत्राह — अवयविन इति । अपृथक्त इति । अवयवावच्छेदेन संयोगाद्याश्रयत्वानुभेवऽपि मूलामप्रदेशावच्छित्रवृक्षयोः काल्पनिक-भेदसत्त्वान्नैकत्र प्रतियोगितदभावयोर्वृत्तिरित्यर्थः । घटवत्यपि सभयभेदेन तिन्निषेषप्रतीतिरस्तित्यत उक्तं—त्रैकालिकति । भावाभावत्वमात्रं परमतेऽपि न विरोषप्रयोजकितत्याह—अन्यथेति । शुक्तिकारजत-

¹ नापि तत्र-ग.छ. ² नेति प्रतीते:-छ ³ प्रतीतिवत्र-ख.

कयोरेव भावाभावयोर्विरोधात्। अयं चाभावोऽधिष्ठान एव वर्तते। अन्यत्र वर्तमानस्तु प्रतियोगिसमानसत्ताकोऽन्य एव,

दीपनम्

स्या दिति भावः। नन्वसमानसत्ताकरजताभावस्यापि घटाद्यिषकरणे अस्त्येव रजतादिना सह विरोधानुभव इति तत्राह — अयं चेति। कथं तर्बन्यत्रानुभवस्तत्राह — अन्यत्रेति। घटादौ वर्तमानो हि शुक्तिरजतात्यन्ताभावो नियमेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण एव प्रतीयते। शुक्तौ तु नैवम्। अतो विरुद्धधमवत्त्या घटादौ वर्तमानो भिन्न एवेति भावः। प्रतियोगिसमानसत्ताक इति। नन्वेवं शुक्तिरजताभावस्य

पूरणी

प्रहणं प्रक्वतः वाभिप्रायेण । संयोगेन घटनति भूतले समनायेन तदभावा न स्यादित्यर्थः । यद्वा आरोपाधिष्ठान ज्ञाक्तिकास्फिटिकादानारे। प्यरंजतल्लीहित्यादेः कथंचित्परस्परासंबन्धसत्त्वात्तत्र तदभावो न स्यात् । एकत्र प्रतियोगिसंसर्गतदभावयोविरोधादिति तत्र समानसंबन्धाविन्छन्नभावाभावत्वेन विरोधस्तथात्रापि गुर्वपि प्रामाणिकतया समानसत्ताकभावाभावत्वं विरोधप्रयोजकामिति भावः । ननु प्रतियोग्यैक्यात्कथं तदभावभदः, तद्भदस्य तद्भवत्वादित्यत्राह अतो विरुद्धेति । एकधट-प्रतियोगिकध्वंसप्रागभावनद्विरुद्धधम्वत्त्या प्रतियोगिभेदं विनापि भेदो युक्तः। सरूपाभावभेद एव प्रतियोगिभेदस्य प्रयोजकत्वादिति भावः। ननु प्रतियोग्येकयेऽप्युत्तरकालसंसर्गादिप्रतियोगितावच्छेदकभेदातद्वेदोपपत्ति । स्तियोगिकप्रागभावादेरयोग्यत्वपसङ्गात् । प्रतियोगितावछदकावच्छिन-प्रतियोगिकप्रागभावादेरयोग्यत्वपसङ्गात् । प्रतियोगितावछदकावच्छिन-प्रतियोगिकप्रागभावादेरयोग्यत्वपसङ्गात् । प्रतियोगितावछदकावच्छिन-प्रतियोगियोग्यत्वस्याभावयोग्यत्वपसङ्गात् । अत्यथा गुरुत्वावच्छिन-प्रतियोगियोग्यत्वस्याभावयोग्यतायां तन्त्रत्वात् । अन्यथा गुरुत्वावच्छिन-प्रतियोगियोग्यत्वस्याभावयोग्यतायां तन्त्रत्वात् । अन्यथा गुरुत्वावच्छिन-

¹ दिल्थ**ः-क**.

दीपनम्

प्रातीतिकत्वे शुक्तिरजतबदप्रतीतिसमये तत्र विरहः स्यादिति चेदोम् ।
न चैवं तदा तत्र रजतप्रसङ्गः; अधिष्ठानवृत्त्यारोपिताभावस्य परमार्थत्वेन
रजतादन्यत्वात् रजतस्य तत्समानसत्ताकस्य तद्विरुद्धतया नियमेन ततो
व्यधिकरणत्वात् । किं च विरुद्धोभयाधिकरणत्वयोग्ये ह्यन्यतराभावेऽन्यतरस्य नियमः, यथा भूतलादौ घटादेः। नच घटादौ शुक्तिरजताधिकरणत्वयोग्यतास्ति; तदुपादानाज्ञानाभावात् । तस्मादभावस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणत्ववद्धटादेरज्ञानदशायां रजताभावानधिकरणत्वेऽपि रजतानधिकरणत्वमुपपद्यत इति भावः ॥

पूरणी

निष्ठस्य प्रातीतिकरजताभावप्रतियोगिकाभावस्य पारमार्थिकत्वेन रजतानात्मकतथा तत्सत्वेऽपि न रजतापादनमित्यर्थः । इतोऽपि
घटवृत्तिरजताभावितरहस्य न रजतापादनमित्यर्थः । इतोऽपि
घटवृत्तिरजताभावितरहस्य न रजतात्मकतेत्याह—रजतस्येति ।
ननु प्रतियोग्यभावयारन्यतरानिषकरणस्यान्यतराधिकरणत्विनयमाद्रजताभावानिषकरणत्वे घटादेः रजताधिकरणत्वं स्यादित्याशङ्कय विरुद्धोभयाधिकरणत्वयोग्यत्वे सतीति नियमविशेषणान्नैवामित्याह—किंच
विरुद्धिते । तद्विशेषणावश्यकतामाह —तस्मादभावस्येति । अज्ञानदशायामिति । रजताभावाप्रतीतिदशायामित्यर्थः । इदं चापाततः ॥
परमार्थतस्तु —घटादिवृत्तिरजताभावो न प्रातीतिकः, शुक्तावारो
प्यमाणरजतस्य घटादौ तदभावारोपमन्तरेणापि स्वतो विरहात् ।
नेदं रजताभाववदिति कदापि वाधितरहात् । न च चन्द्रप्रादेशिकत्वादिवदबाध्यत्वेऽपि प्रातीतिकत्वमिति वाच्यम् ; तत्र दूरस्थत्वादि॰

दीपनम

नचैवमाधिकरणभेदेनामावभेदेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; परैरपि प्रतियोगि-¹समवायिवृत्त्यभावस्य तद्न्यदेशीयाभावाद्भेदाभ्युपगमात्, प्रमाणस्योभयत्र

पूरणी दोषेण बाधसामग्रीविरहात् । सति योग्यत्वे प्रत्यक्षबाध्यत्वस्य प्रातीतिकत्व प्रयोजकत्वात् । अनेवंविधस्यापि तथात्वे घटादिपपञ्चस्यापि प्रातीति-कत्वप्रसङ्गात् । घटवति घटाभावारोपादौ प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्य प्रातीतिकाभावाध्यासहेतुत्वदर्शनेन रजतानाविकरणघटादौ रजतत्वाज्ञान-विरहेण तदभावारे।पासभवाच । किंचास्मन्मते अभावस्यानुपळाडेघ-गम्यत्वात्परोक्षस्थले चानिवचनीयोत्पत्तेरनभ्युपगमान्न घटादै। प्रातीतिक-रजता²भावपसङ्गः। अन्यथा अान्तिविषयेऽनिर्वचनीयवन्ह्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्माद्भान्तानुमितिवदन्यत्र विद्यमानपारमार्थिकरजतामाव एव घटादौ रजताभावप्रतीतिविषयः । यद्वा व्यावहारिकस्तद्वात्तरजताभावः, स्वोचितकार्यकरत्वात्, न च प्रातीतिकप्रतियोगिकस्य न व्याव-हारिकत्वमिति वाच्यम् ; प्रातीतिकप्रतियोगिकस्य पारमार्थिकत्व वद्यावहारिकत्वस्याप्युपपत्तः, घटवत्यारोप्यमाणप्रातीतिकघटाभावस्य व्यावहारिकघटप्रतियोगित्वदर्शनाच । न च प्रतियोगिभिन्नसत्ताका-भावस्य प्रतियोग्यविरोधितया रजतशून्यघटादेः रजताधिकरणत्वं स्यादिति वाच्यम् ; अविरोधमात्रस्य वस्तुप्रापकत्वे घटवद्भृतलादेः

अतिप्रसङ्ग इति । अनन्ताभावकल्पनापत्तेरित्यर्थः । ननु तत्र घटे रूपं भविष्यति रूपं नष्टमिति प्रतियोगिसमवायिदेशे पूर्वोत्तरकाला-विषकत्वेनाभावप्रतीतिः वायौ रूपं नास्तीति त्रैकालिकतयाभावप्रती-तिरिति वैरुक्षण्यानुभवाद्भेदो युक्त इत्यत्राह--प्रमाणस्येति । इहापि

पटाचिकरणत्वप्रसङ्गादिति संक्षेपः ॥

 $^{^{1}}$ समवायदेशवृत्य-क 2 संभवः-ट.

परैरपि स्वोपादानेऽन्यत्र वर्तमानाभावयोर्भेदाम्युपगमात्। न च किल्पिताभावस्य कथं परमार्थत्वमिति वाच्यम्; प्रतियोगिनः किल्पितत्वाभावे तद्धिकरणे तद्भावस्य वस्तुत्वायोगात्। अतीताद्यसत्प्रतियोगिकस्येवास्यापि बाधाभावाच्च।।

दीपनम्

तुरुयत्वादित्याह — परेरपीति कल्पितेति । कल्पितप्रतियोगिकस्ये-त्यर्थः । अस्यापीति । रजतात्यन्ताभावस्य सत्यत्व इति शेषः ॥

नन्वेवमपि तद्घिकरणे वृत्त्यन्तरेण ¹तद्भावादिदं स्रक्षणं न सत्यत्वविरुद्धमिति चेन्न तावदिदं रजतमिति प्रतीतिर्वृत्त्यन्तरेण

पूरणी

शुक्तिघाटदौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां तदमावानु-भवेन वैरुक्षण्यप्रतीतिरूपभेदप्रमाणस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः। अती-ताद्यसदिति म्ंलम्। अतीत्वादिप्रतियोगिनोऽसत्त्वेऽपि तत्प्रति-योगिकाभावस्य पारमार्थिकत्ववत् कल्पितरजतप्रतियोगिकात्यन्ता-भावस्यापि सत्यत्वे न किंचिद्धाधकमित्यर्थः। एतच्च तादृशात्य-नावप्रतियोगित्वमसत्त्वमिति मतेन निद्शनम्। अस्मन्मते तादृशात्य-नताभावानभ्यपगमात्। न चातीतघटात्यन्ताभावो निद्शनम्; घटोदेर-सत्त्वाभावात्। यद्वा असत्यदमविद्यमानार्थकम्। अतीतघटादेरविद्य-मानत्वेऽपि इदानीं तत्प्रतियोगिकाभावस्य विद्यमानतावत्प्रतियोगिनः कल्पितत्वेऽपि तदभावस्य पारमार्थिकत्वं न विरुद्धमित्यर्थः॥

वस्तुतस्त्वसत्प्रतियोगिकाभाव इति व्यतिरेकदृष्टान्तः। असत्प्रति-योगिकाभावाभ्युपगमे असत्प्रतियोगिनस्ति विषयप्रमाविषयत्वेन प्रामाणि-कत्वं असत्प्रतियोगिज्ञानासंभवात्तिविषयप्रमानुपपत्तिश्चेत्यादिवाधकवत्

¹ तदभावसंभवा<del> चा</del>

दीपनम्

तदभावं विषयीकरोति ; अमविषयद्यतिमुखेनैव तस्य बाधात् । नच आन्तिकाले रजतं नेति प्रतीतिरस्ति, येन दृत्यन्तरेण तदभावं विषयीकुर्यात् । किंच घटवत्तया ज्ञायमाने मृतले घटो नेत्यप्रतितेनं दृत्यन्तरेण तदभावः संभवति । तत्रापि समवायसंबन्धेन घटो नेति प्रतीतिस्तु समवायस्य तदवाच्छित्रस्य वा अभावविषया न तु घटस्य । घटवति घटवैशिष्ठयज्ञानस्यानारोपितत्वादपि न परस्य तत्र तदभाव-

पूरणी

किरियतप्रतियोगिकपारमार्थिकाभावे तद्विरहादित्यर्थे इति मन्तव्यम् । नच व्यावहारिकप्रमाणभ्तप्रत्यक्षादिगम्याभावस्य कथं पारमार्थिकत्वामिति वाच्यम् ; प्रत्यक्षादिप्रमाणस्यापि श्रुशतेवत्तदंशे तत्त्वावेदकत्वादिति दिक्॥

नच श्रान्तीति । प्रतियोगिधीसमये तत्र तद्भावपतीतिर्वृत्त्यन्तरविषया, यथा घटवति तद्भावपतीतिः समवायेन तद्भावमवलम्बते, न चात्र तथेत्यर्थः । ननु बाधस्य वृत्त्यन्तरिवध्यस्वाभावेऽपि
वृत्तिप्रयोजकान्यसंबन्धेन शुक्तिरजताभावस्य तत्र संभवादर्थीन्तरता
स्यादित्यस्वरसादाई — किंचेति । तादृशाभाव एव नास्तीति भावः ।
तद्विष्ठिक्षस्य वेति । संभवाभिप्रायेण । आकाशं नास्तीत्यादौ व्यिषकरणधर्माविष्ठिल्लाभावापत्त्या समवायाविष्ठिल्लाकाशासंभवात्त्यतिः
समवायाभावविषयत्वस्यैव वाच्यत्वात् । न चाकाशसमवायरूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या कथं तिनेषेष इति वाच्यम् ; अकाशे भूतलादिसमवायस्य निष्धसंभवात् । घटादेस्तादृशाभावप्रतियोगित्वेऽर्थान्तरतापत्तेश्रीति ध्येयम् । परमते प्रतियोग्यारोपोऽभावप्रत्यक्षप्रमायां हेतुः।
घटवति च तदारोपासंभवात् तद्भावप्रमासंभव इत्याह—घटवतीति ।

दीपनम्

प्रमासंभवः। सामान्यविशिष्टबुद्धेर्यावद्विशेषवाधे ¹ सत्येवानारोपित-त्वात् । न च घटवति तत्समवायमात्रविषयविशिष्टज्ञानं श्रमः ; घटविद्रियेकाकारज्ञानस्य नियामकाभावे कदाचित्समवायः कदाचित्सं-योग इति नियन्तुमशक्यत्वात्। अन्यथा सर्वेव विशिष्टप्रमा श्रान्तिरपि स्यात्। समवायसंबन्धेन घटवद्भृतलामिति धरितु ²कल्पितापि समवायांश एवारोपः तदमावबुद्धावेव हेतुरिति।।

पूरणी

ननु घटोऽस्तीति बुद्धेर्थितिवद्धटवित घटान्तराभावादारोपता स्यादि-स्यत्राह — सामान्येति । एकाकारेति । प्रतीतिवैचित्र्यं विना विषय-वैचित्र्यस्यासंभवादित्यर्थः । अन्यथेति । प्रतीतिवैचित्रयं विनापि विषयवैचित्र्यं सर्वत्र विशिष्टप्रमायाः संबन्धान्तरविषयत्वसंभवेन सर्व-प्रत्ययायाथार्थ्यं स्यादित्यर्थः । इदं चेत्थमपि वक्तं शक्यत्वादुक्तम् ॥

वस्तुतस्तु वृत्त्यन्तरेण तदभावस्याभ्युपगमेऽपि न क्षतिः, स्ववृत्तिप्रयोजकसंबन्धद्वारकत्वेनात्यन्ताभावविशेषणात् । नन्वेवमपि काळ्वृत्त्यत्यन्ताभावपिर्यागित्वेनार्थान्तरम् । नच तद्धिकरणवृत्ति-प्रयोजकस्वरूपसंबन्धविशेषण रजतात्यन्ताभावे। न काळ्वृत्तिः, सयोगा-खविच्छन्नघटात्यन्ताभावस्यैव तद्वृत्तित्वात् , तावतैव सर्वाधारत्वोप-पत्तेरिति वाच्यम् ; इदानीं स्वरूपसंबन्धविशेषण घटो नास्तीति प्रतीत्यनुसारेण तत्संबन्धविशेषद्वारकात्यन्ताभावस्यापि तत्रावश्यकत्वात् । कि च यर्तिकाचिदाधिकरणे तादशात्यन्ताभावसिद्धावप्युपादानवृत्तितद-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाळाभादर्थान्तरता, उपादानवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाळाभादर्थान्तरता, उपादानवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाळाभादर्थान्तरा, अन्यथा अधिकरणान्तरासतोऽप्यु-

मिनिक मा सत्येवारोपत्वात् च. 2 तापि न सम ख. च.

अथ वा सत्त्वावच्छिन्। प्रतियोगिताकस्वात्यन्ताभावस-मानाधिकरणत्वं मिथ्यात्वम्। सत्त्वं चाधिष्ठानस्वरूपमेवाव-

दीपनम्

ननु सप्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वमेव वक्तुमु-चितम्, प्रतियोगिसत्त्वमन्तरेण सप्रतियोगिकत्वस्याभावे असंभवात्, नच परमते शुक्ति²रजतसंसर्गस्यासत्त्वेऽपि तद्भावस्य सत्त्वं दृष्ट-मिति वाच्यम्; तस्यासम्प्रतिपत्तेरित्यरुचेराह — अथ वेति । ननु मिथ्यारजतस्य कृतः सत्त्वं, तत्राह — सत्त्वं चेति ।

पूरणी

पादाने सत्त्वापातात् । न चाचिकरणपदमुपादानपरमेवेति वाच्यम् ; व्यावहारिकात्यन्ताभावध्वंसादावंश्यतो बाधात् कपाछवृत्तितःप्रतियोगिन्त्वेनार्थान्तरःवापत्तेश्चेतन्यवृत्त्यभावप्रातियोगिःवस्यैवोह्श्यत्वात् । तद्वृत्त्य-भावस्यैव पारमार्थिकत्वात् । नच यावदुपादानपरं तत्पदम् ; पारमार्थिकामावस्य कपाछाद्यवृत्तिःवेन बाधात् । नच कपाछाद्यविद्यक्त्रितेन्य-मेवोपादानं न कपाछादिरिति वाच्यम् ; "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन "इत्यादिश्रुतौ मृदादेरप्युपादानत्वश्रवणात् , परिणामितया प्रत्यक्षेण तदनुभवाच । किं चैवमप्यविद्याया उपादानतया तह्येषतादवस्थ्यामिति चेत् , अत्र ब्रूमः—अधिकरणपदेन स्वसत्ताव्यवहारप्रयोजकाधिकरणं विवक्षितम् । तच चैतन्यमेव, चैतन्यस्य तादात्म्येन प्रपञ्चसत्ताव्यवहारप्रयोजकाधिकरणं विवक्षितम् । तच चैतन्यमेव, चैतन्यस्य तादात्म्येन प्रपञ्चसत्ताव्यवहारप्रयोजकावात् । तथा च स्वसत्ताव्यवहारप्रयोजकाधिकरणवृत्तिस्ववृत्त्य-वच्छेदकदेशकाछाविच्छन्नस्ववृत्तिप्रयोजकसंबन्धद्वारकात्यन्ताभावप्रतियोनिः ।।

सप्रतियोगिकेति । सप्रतियोगिकत्वं प्रतियोगिनिरूप्यत्वम् । निरूपकस्य चासत्यत्वे तन्निरूपितामावस्य सत्यता न संभवतीत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति " निरूपकं चे "ति । तस्येति । शुक्तयिकरण-

¹ प्रतियोगिकस्वा-ग. ² रजतत्वसं-च.

च्छेदकं न तद्गतमिति न तत्प्रतियोगिना सामानाधिकरण्या-नुपपत्तिः॥

दीपनम्

अभावे। हि संबन्धिनिद्धपणाधीननिद्धपणो निद्धपकसमानसत्ताको वक्तव्यः। निद्धपकं च प्रतियोगितावच्छेदकमपीति तत्समानसत्ताक एवाभावः। अन्यथा रजताधिकरणे तत्कालिनतया प्रमीयमाणामावस्य सत्यत्वासंभ-वात्। रजते च प्रतियोगितावच्छदकमधिष्ठानचैतन्यात्मकं । सत्यत्वमेव। यद्यपि सत्त्वं म्वद्धपेण रजतारजतसंबन्ध्यतिप्रसक्तं तथापि ² तत्तदुप-हितत्वेनानतिप्रसक्तमेवेति सत्त्वाविच्छन्नप्रतियोगिताको योऽत्यन्ता-भावस्तेनकस्मिनकाले समानाधिकरणत्वं मिध्यात्वमित्यर्थः। एवं च सत्त्वाविच्छन्नत्वमध्यसंभववारकमिति न व्यर्थमिति द्रष्टव्यम्। ननु घटत्वादिः प्रतियोगिवृत्तिरेव धर्मः प्रतियोगितावच्छेदक इति कथं चैतन्यात्मकसत्त्वं तदवच्छेदकं स्थात्, तत्राह—न तदिति।

पूरणी

रजतत्वाभावस्यैव परैरभ्युपगमादित्यर्थः । इतोऽपि निरूपकेति । प्रतियोगि-सत्ताकत्वं वाच्यमित्याह — अभावो हीति । निरूपकेति । प्रतियोगि-समानसत्ताकत्वापेक्षया सामान्यरूपत्वेन लघुत्वादिति भावः । निरूपकं चेति । तदविच्छन्नप्रतियोगिनस्तत्संविध्यवादिति भावः । इतोऽपि निरूपकमात्रसमानसत्ताकत्वं वाच्यमित्याह – अन्यथेति । एकस्मिन्काल इति । कालान्तरीयताद्दशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमा-दायार्थान्तरतावारणाय स्वकालीनेत्यपि विशेषणं देयमिति भावः । असंभवेति । यद्यपि वस्तुतोऽसंभवो नास्ति, तद्विशेषणाभावेऽपि

Disciplination of

¹ सत्त्वमेव-च. ² तदुपहित-च.

दीपनम्

घटरूपं नास्तीत्यादिप्रतितिर्घटोऽपि रूपे प्रतियोगितावच्छेदको वक्तव्यः । नच स तत्रास्ति । नच घटरूपत्वमेव प्रतियोगि-तावच्छेदकम् , तच तत्रास्ति । नच घटरूपत्वमेव प्रतियोगि-तावच्छेदकम् , तच तत्रास्तिति वाच्यम् ; घटसंबिध्यूपत्वमेव घटरूपत्वमिति घटोऽपि तत्रावच्छेदककोटौ प्रविशत्येव । तस्मादवच्छेदकस्यावच्छेदसंबन्ध एव वक्तव्यः, न तु तद्भृतित्वमिति चैतन्यमपि रजताधिष्ठानं तत्संबन्धिति भवत्यवच्छेदकमिति अवच्छेदकसमानसत्ता-करजताभावस्य सत्यत्वेन न मिथ्यारजतसामानाधिकरण्यानुपपात्तः । तस्याधिष्ठानसत्तासवन्ध्य ौसदन्यत्वघटित इति नासभव इति भावः ।

पूरणी

वस्तुतस्तादृशात्यन्ताभावमादाय छक्षणसंभवात्, तथाप्यसंभवशङ्का-वारणाय तद्विशेषणिमत्यर्थः । ननु रजताभाववतोऽधिष्ठानस्य कथं रजत-संबन्धितत्यत्राह —तस्येति । अधिष्ठानसत्ता सद्भूष्चैतन्यमेव । तत्सं-बन्धश्च सत्तानवच्छेदकमेदछक्षणतादात्म्यम् । तथा च परमार्थतस्तच्छू-न्यस्वेऽपि काल्पनिकतत्संबन्धो न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । यद्वा ननु तत्सं-बन्धिरजतस्य शुक्तौ सत्वात्कथं तत्र तदवच्छित्राभाव इत्यत्राह— तस्येति । सद्न्यत्वेति । तत्संबन्धस्य कल्पितत्वान्न तदवच्छिन्न-पारमार्थिकनिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु पूर्वकल्प एव श्रेयान् । न च सन्निरूप्यत्वाभावे अभावस्य पारमार्थिकत्वानुपपत्तिः ; परमतेऽ-विद्यमानप्रतियोगिकाभावस्य विद्यमानत्ववत्तदुपपत्तेः । निरूपकसस्व-मात्रस्याप्रयोजकत्वेन सद्धिकरणनिरूप्यत्वेनापि सत्यत्वोपपत्तेश्च । न च सद्धिकरणनिरूप्यत्वेन सत्यत्वे प्रभन्नमात्रस्य सत्यत्वोपत्तिश्वि

पूरणी

वाच्यम् ; अतोऽपि त्वदुक्तनिरूपकमात्रस्य सन्त्रप्रयोजकत्वानुपपत्तेः। किं चानतिप्रसक्तरजतत्वादेरेवावच्छेदकत्वसंभवेन सत्यत्वस्य न तदव-च्छेदककोटी प्रवेशः। लघ्ववच्छेदेन प्रमाणवृत्तेरतिप्रसङ्गाभिया सद्भजत-त्वस्य रजतत्वाविच्छन्नसत्त्वस्य वावच्छेदकत्वे तस्य पारमार्थिकत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य तद्वीनपारमार्थिकत्वानुपपत्तेश्च। अपि चाभावप्रति-योगितामात्रे न सत्त्वमवच्छेदकम्, व्यावहारिकाभावस्यापि सत्यत्व-प्रसङ्गात् । किं त पारमार्थिकाभावप्रतियोगितायाम् । तथाचाभावस्य पारमार्थिकत्वे तत्प्रतियोगितायां सत्त्वमवच्छेदकत्वं सत्त्वावच्छेदकत्वे च तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन तस्य पारमार्थिकत्वमित्यन्योन्याश्रयः । तस्मा-द्यथा आधेयप्रपञ्चस्य कल्पितत्वेऽप्याधारब्रह्मणः पारमार्थिकत्वं तद्वत्पतियो-गिनः कल्पितत्वेऽपि तद्भावस्य पारमार्थिकत्वमुपपन्नम्। संबन्धि-किएपतत्वस्य संबन्धिपारमार्थिकत्वाविरोधित्वात् । यतु सत्त्वाविच्छन्न-रजताभावः सत्त्वस्य प्रतियोगिताव्यधिकरणतया व्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नप्रतियोगिकः। नच तत्र प्रमाणाभावः; गवि शश्रृङ्कं नास्तीति प्रतीतिबल्लेन तत्सिद्धेः । नच व्यधिकरणधर्मावाच्छन्नाभावस्य प्रतियोगिसत्त्वाविरोधितया शुक्तिरजतादेः किष्पतत्वं न सिद्धग्रेदिति वाच्यमः अभावान्तरस्यातथात्वेऽपि सत्त्वावाच्छन्नप्रतियोगिकाभावस्य तस्सन्त्वविरोधित्वात् । अन्यथा प्रतियोगिसत्त्वे तत्र तदवच्छिनिषेघा-नुपपत्तेरिति, तिचन्त्यम् ; अवच्छेदकत्वं स्वस्वपसंबन्धविशेषः । स च प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगिना समं न संभवतीति व्यधिकरणधर्माव-चिछन्ननिषेधस्यानुक्तिसंभवदुस्थत्वात् । अत एव गवि शशज्ञां नास्तीति प्रतीतिरपि शङ्गे शशीयत्वाभावविषयिणीति संक्षेपः। नासंभव इति । मिध्यात्वस्येत्यर्थः॥

अन्ये तु कल्पितप्रतियोगिकाविरहैकस्वभावाभावस्य न परमार्थत्वं वक्तुं शक्यम् । ताद्विरहत्वस्य ¹वास्तवत्वायोगात्।

दीपनम्

सिद्धान्तरहस्यमाह—अन्ये त्विति। अधिष्ठानात्मकाभावं व्यावर्तयति — विरहेति। भावत्वानधिकरणाभावस्येत्यर्थः। रजताधिकरणो त्रैकालिकतया प्रमीयमाणे अभावे भावव्यावर्तकरजताभावत्व- धर्मो वास्तवो न वा। नाद्यः; रजतस्य मिथ्यात्वे तत्संबन्ध्यभाव- त्वस्य सत्यत्वानुपपचेरित्याह—तद्धिरहत्वस्येति । द्वितीयेऽपि किं व्यावहारिकं तद्धिरहात्मकत्वं प्रतीतिकं वा उत विद्वरहत्वमेव नेति वा। नाद्यः, प्रातीतिकरजतसंबन्धितद्विरहत्वस्य तदयोगात्। व्यावहारिकप्रश्वाधिकरणे तत्कालीनतया श्रुत्या प्रमीयमाणतदभावे तदयोगाच्च। न हि भावाभावयोः समानसत्ताकयोरेकत्र द्वितिः संभवति। न द्वितीयः; ग्रुक्तवादौ रजतप्रतीतिकाले तदभावस्या- प्रतीतेस्तदानीं तत्रासत्त्वापचेश्व। तृतीये च न भावत्वानधिकरणा-

पूरणी

नेतीति । मिथ्याशब्दस्यापह्नवार्थेऽपि दर्शनादिति भावः । ननु प्रातीतिकसंबन्धिनः पारमार्थिकत्ववद्यावहारिकत्वमप्यस्तीत्यस्वर-सादाह—व्यावहारिकति । न हीति । यद्यपि तद्धर्मस्य व्याव-हारिकत्वेऽपि अभावधर्मिणः पारमार्थि कसत्ताकत्वान्न समानसत्ताकता, तथापि समानसत्ताकधर्मावच्छिन्नाभावेन भावस्य सहवृत्तिने संभवति, व्यावहारिकाभावे तथा विरोधावधारणादिति भावः । शुक्तव्यादाविति ।

¹ वास्तवस्थायोगात्-ग. ² बाधेन त्रका-ख-च. ³ तिद्विरहात्मत्वेभेव-चे. ⁴ कत्वात्र-झ.

तद्भावे च तस्य तद्विरहात्मत्वं कल्पितमेवेति न विरहरूपाभाव-सिद्धिः। न हि निष्प्रतियोगिकोऽपि विरहरूपोऽभावोऽस्ति।

दीपनम्

भावसिद्धिरित्याह -तद्भाव इति । यतु परमते अभावस्वमि न प्रतियोगिघिटतम्, । कें तु संयोगस्वादिवदखण्डमिति तदिप प्रसङ्गास्प्रत्याह - न हीति । प्रतियोग्यघिटतमभावस्वं नास्तीत्यर्थः । अखण्डत्वे गोस्वादिवस्प्रतियोगिना विनैव निरूप्येत । संयोगस्वादिकमप्यसंम्प्रति -

पूरणी

प्रातीतिकस्य प्रतीतिनियतसत्ताकतया यावत्सत्त्वं प्रतीतिः स्यात् , अप्रतीतौ वा सत्त्वं न स्यादित्यर्थः । ततश्च सत्थाभावधर्मस्य न प्रातीतिकत्वामिति भावः। नन्वयं नियमो नास्त्येव, समयान्तरे तादिदं रजतमिति प्रत्यभिज्ञानुरोधेन मध्येऽपि तत्सत्त्वात । अन्यथा घटादेरि स्थैप न सिद्ध्येत् , तस्य तदेक¹मानकत्वादिति चेन्न ; तथापि दोषादिघटितरजतसामग्रीविरहे तथा प्रत्यभिज्ञानासिद्धेः। सामग्री-सत्त्वे च रजतान्तरोत्पादावश्यकत्वेन तस्यैव तज्जातीयतया तथानु-भवविषयत्वात् । अन्यथा स्वमकल्पितगजादेजीप्रत्यपि कदाचिद्यव-हारप्रसङ्गात् । घटादेस्तु पाकाचर्थिकियाबलेन प्रतीतिविरहद्शाया-मि सत्त्वम् । अत एव प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयविषयत्वेनान्यथा नेयेति दिक् । अखण्डमिति । प्रतियोग्यधिटतमुपाधिरूपमभावत्व मित्यर्थः । जातित्वाभ्युपगमे समवेतं स्यादित्याग्रमापादनविरोधा-दित्यवधेयम् । संयोगत्वादिकमिति । तद्पि प्रतियोगिघिटतो-पाधिरूपिरयर्थः । ननु समवेताखण्डधर्मत्वं निष्प्रतियोगिकत्वे तन्त्रमित्यभावत्वस्यासमवेतत्वान्नेवमित्याशङ्कच तदपि स्यादित्याह-

¹ मानत्वा-झ.

ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभ्युपगमेऽद्वैतश्चातिविरोधाच। तस्माक्त्तलाद्धटा-द्यभाववद्धिष्ठाने आरोपिताभावो न ततोऽतिरिच्यते । किं तु सर्वाधिष्ठानिनराश्रयचैतन्यमेव, अधिकरणभिवसत्ताकप्रातियो-गिकाभावस्यवाधिकरणाद्भेदात्। न च लाघवात्प्रतियोगि-भेदामात्रमभावस्याधिकरणभेदे प्रयोजकमिति वाच्यम् ;

दीपनम्

पन्नमेव। किं च गोत्वादिसाधारणाखण्डधर्मवदमावःवमि समवेतं किं न स्यादिति तस्य ततोऽविशेषप्रसङ्गः तस्य प्रमेयत्वादिसाधारण्यं च स्यादिति भावः। अद्वेतश्रुतिः एकेमवाद्वितीयिमित्यादिश्रुतिः। न च तद्वान्यं भाव-द्वेतिष्मपरमिति वाच्यम् ; सङ्कोच मानाभावात् । दृश्यत्वादिहेतो-स्तत्रैव व्याभिचारान्न ततः प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिः। अहश्यत्वे च प्रमाणाभावान्न तत्त्वरूपसिद्धिरिति । तस्मात्किष्टिपतप्रितियोभिका-भावस्य तदिषष्ठानात्पृथगदुर्निरूपत्वात्तदेव स इत्याह तस्मादिति । नन्वेवमभावमात्रमपल्रप्यते चेदनुपल्रिविषमाणाभ्युपगमिवरोधः स्यात्। नेत्याह भृतलादिति । मृतले घटो नास्तीत्याधारावेयतया प्रमीय-माणाभावस्यासित वाधके त्यागायोगादिति मृतलादेर्घटाद्यभावोऽति-रिच्यत इति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः । ननु कचिद्विकरणादभावो भिद्यते, कचिन्नत्यत्र किं नियामकं, तत्राह—अधिकरणाति । शुक्तौ

पूरणी

कि चिति । गोत्वादिरूपेत्यर्थः । ननु प्रमेयत्वादिवद्खण्डत्वेऽप्यसमवे-तत्वं स्यादित्यत्राह—तस्येति । अखण्डस्य कचिद्समवेतत्वे प्रमेयत्व-वत्सकल्वस्तुनिष्ठता स्यादित्यर्थः । न तत्स्वरूपेति । इदं चौप-लक्षणम् । तस्य चैतन्याविषयत्वे ब्रह्मणः सार्वद्यहानिश्चेति द्रष्टव्य-

¹ मात्रमधिकरणादभावस्य मेद-ग.

रजताधिकरणे तत्कालीनतया प्रमीयमाणाभावस्याधिष्ठानाद्धेदा-नुपपत्त्या गुरुशरीरस्यापि भिन्नसत्ताक¹त्वस्यैव प्रयोजकत्वात्। अत एव घटादै। शुक्तिरजताद्यभावोऽन्य एव। तथा च

दीपनस्

हीदं रजतिमिति सामानाधिकरण्यानुभवाद्रजतसत्ता शुक्तिसत्तातो न मिद्यत इत्यधिष्ठानसत्तेव तत्सत्ता । घटादेस्तु नैवं प्रतीतिरिति घटसत्ता म्तळसत्तातो भिद्यत इत्यधिकरणात्प्रतियोगिसत्त्वमेदोऽभावमेदे प्रयोग्जकः । तदभावे चाधिकरणमेवाभावः । नन्वेवं घटाद्धटस्य प्रथक्सत्ताम्यात् घटाधिकरणको घटाभावो न प्रतीयतेति चेन्न; प्रमित्यभावस्ये-ष्टत्वात् । विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवदाधाराधेयभावानुपपत्तेः, अभावे स्वाभावानधिकरणत्वस्य व कळसत्वाच । प्रतीते विद्वत्वत्ववैशिष्ट्याभाव-विषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः । अत एवेति । तद्धिनसत्ताकप्रति-योगिकत्वादेवेत्यर्थः । तथा च शुक्तिरजतादेः शुक्तयविष्ठन्नचैतन्यभावः, प्रपञ्चस्यापि शुद्धचैतन्यभेव श्रुतिप्रतिपाद्याभाव इति स्थिते सत्याह—तथा चेति । स्वमनधिकरणं यस्येति अमं व व्यावर्तन्त्रमेव

पूरणी

मित्यर्थः । नन्वभावस्याधिष्ठानात्मकत्वे रजताभावस्य शुक्तग्रात्मकत्वमस्तित्याशङ्कय—निराश्रयेत्युक्तं मूळे। शुक्तेः साश्रयत्वेन चैतन्याध्यस्तत्वान्न पारमार्थिकाभावत्वम् । किं तु निराश्रयपारमार्थिकचैतन्यस्यत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणामिथ्यात्वळक्षणोपयोगितया वाऽभावात्मकचैतन्यस्य निराश्रयत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् । रजतस्तेति । रजतस्वरूपसत्ता । किरिपतस्याधिष्ठानैकस्वरूपसत्ताकत्वात् । तेन चैतन्यसत्ताया म्तळघटादावैक्येऽपि
न दोषः । विरोधस्याधाराधेयताविरोधित्वं दृष्टं चेत्याह—अभाव इति ।
घटामावे तदमावात्मकघटस्यानुपळम्भादित्यर्थः । घटत्वेति । ननु

 $^{^{1}}$ कस्यैव-क. 2 नियमेन क्लप्त-ख. च. 3 घटवैशि-क-च. 4 बारयन्नाह-ख.

स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । स्वस्यानधिकरणं घटादि तदनधिकरणं यस्य तत्प्रतियोगित्वम् ।

दीपनम्

यत्राह—स्वस्येति । मिध्यात्वमिति शेषः । स्वस्य मिध्यात्व-

पूरणी

घटनैशिष्ट्यस्य न घटभिन्नसत्ताकत्वम्, तद्यातिरेकेण पृथगन्यत्रानुप-लम्भादिति चेन्नः सामानाधिकरण्येनाननुभूयमानत्वं भिन्नसत्ताकत्वे प्रयोजकम्, घटो वैशिष्ट्यमिति सामानाधिकरण्येनाननुभवात् वैशिष्ट्यं घटभिन्नसत्ताकमिति तद्वैशिष्ट्याभावस्य घटाद्भेदो युक्त इति भावः। ननु घटस्य स्वाभावानधिकरणत्वे स्वस्मिन् स्ववृत्तित्वपसङ्गः; अभावा-निषकरणस्य प्रतियोग्यधिकरणत्विनयमादिति चेन्नः त्वन्मते घटा-भावस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि प्रतियोग्यनिकरणत्वेनैतिन्नयमाभावा-दिति दिक्॥

वस्तुतस्तु घटाभावस्य घटवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। न चाधिकरण-भिन्नसत्ताकप्रतियोगित्वाभावेन तद्भेदानुपपतिः; अधिकरणभिन्नप्रति-योगिकाभावभेद एव तस्य प्रयोजकत्वात्। अधिकरणात्मकप्रतियोगिका-भावभेदस्य तु स्वेन रूपेणैव भेदः। न चैवमननुगमः; अनुगतासंभवे तदाश्रयणस्यापि युक्तत्वादिति सारम्॥

तथा चेति । एतचोपळक्षणम् । उपादानवृत्त्यन्योन्याभावध्वं-साादिरप्युपादानमेव, तदभिन्नसत्ताकप्रतियोगित्वादिति मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु पूर्वकरुपोऽपि श्रेयान् । न च तद्विरहात्मत्वधर्मे पारमार्थिक-त्वादिविकरुपः ; तस्य व्यावहारिकत्वात् । नच प्रातीतिकसंबन्धिनो न व्यावहारिकत्वमिति वाच्यम् ; पारमार्थिकत्ववदुपपत्तेः । नच

Charles Colored State

दीपनम्

धर्मिणः शुक्तिरजतादेः। तथा चाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिषेधे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमवृत्तित्वं वा वाच्यम् । 1 न तदुभयमपि

पूरणी

स्वसमानसत्ताकधर्मावच्छिलाभावेन भावस्य सह वृत्तिविरोधः ; लाघवेन समानसत्ताकाभावधार्मेसहभावस्यैव लोके विरोधावधारणादिति भावः। नचैवं मुक्ती तद्धर्मनिवृत्ती तदभावस्तद्विरहरूपो न स्यादिति वाच्यम् ; तद्धमीवच्छिन्नाभावविरहस्य तदानीमिष्टत्वात् । तत्त्वेन सर्वव्यवहार-स्यापि सर्वमुक्तावसम्प्रतिपत्तेः तदुपरुक्षितत्वेन तद्यवहारोपपत्तेश्च। यद्वा अविष्ठानात्मकाभाववत्तद्विरहत्वं तत्त्वरूपं न तु तद्गतो धर्मः, येनोक्तविकल्पावकाशः। ततश्च तत्संबन्धिनः कल्पितत्वेऽपि अधिष्ठा-नाभाववत्तस्य पारमार्थिकत्वमुपपद्यत इति न किंचिद्नुपपन्नम् । न वा तद्तिरिक्ताभावाभ्युपगमेऽद्वैतश्रुतिविरोधः ; तस्य भावाद्वैतपरत्वात् । न च सङ्कोचे मानाभावः ; "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रत्या ब्रह्माधिकरणकातिरिक्ताभावबोघनात्तद्विषयश्रुतिबळेन सामान्यश्रुतिसङ्को-चस्य युक्तत्वात् । न च दृश्यत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारः ; प्रपञ्चमिथ्यात्व-सिद्धेः पूर्वे ताद्यशाभावानुपस्थित्या तत्र व्यभिचारात्रहेण व्याप्तित्रहा-विरोधात् । न च कूटिलङ्क जन्यतया मिथ्यात्वानुमिते²रप्रमात्वापातः ; कूटलिङ्गजन्याया अपि विह्नमित पर्वतादौ वह्नयनुमितेः प्रमाणत्वद्शे-नेन तज्जन्यत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । व्यापकवित यर्तिकचिद्याप्य-ज्ञानादिजन्यत्वस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति सङ्क्षेपः ॥

यस्येति भ्रममिति । तथा च घटानिधकरणककपालाद्य-निषकरणघटात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन घटादावतिप्रसङ्गः भावः । नन्वेतावता सत्यत्वविरोधि मिथ्यात्वं कथं सिद्धग्रेदित्यत्राह-तथा चेति । प्रतियोगिसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यनतिरिक्त-

¹ न तत्रोभय-च, न तूभय-क. ² रप्रमाणत्वापातः-झ.

दीपनम्

सत्यत्वपक्षे संभवति । न ह्यकावच्छेदेन प्रतियोगिदेशे तस्काछे तत्समानसत्ताकोऽभावः संभवति, न वा विरहरूपोऽवृत्तिरभावः संभवति । तस्माद्भावरूपाभावमादायैवेदं छक्षणं पर्यवस्यति । न च सत्यस्य स्वोपादानाद्भिन्नसत्ताकस्य भावरूपोऽभावः संभवति, इतीदमेव मिथ्यात्वमित्यर्थः । अत्र च प्रतियोगिदेशानिषकरणस्य तदनिषकरणदेशस्य चाभावस्य प्रतियोगित्वेन मिद्धसाध्यतानिवृत्तये नञ्द्रयम् । तद्वति वृत्त्यन्तरेण तदभावस्य प्राङ्निरस्तत्वात् कथमपि नार्थान्तरा-

पूरणी

देशवृत्तित्वमित्यर्थः । संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यापि तदनधिकरणगुणाद्यधिकरणत्वेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसाना-संभवात् । स्वोपादानादिति । सत्यत्वपक्षे अधिष्ठानाधेयस्वस्तप-सत्तयोर्भेद इति स्वाधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावस्य ततो भेद-नियमादित्यर्थः । इद्मेवेति प्रपञ्चस्य ब्रह्मभित्रसत्ताकत्वे तद्र्पाभावप्रति-योगित्वं न युक्तमिति तद्भिन्नसत्ताकत्वसिद्ध्या मिध्यात्वासिद्धिरत्यर्थः। प्रतियोगिदेशेति । प्रथमनञभावे घटाधिकरणकपालानधिकरणघटा-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन, द्वितीयनञभावे घटानिषकरणभूतलाद्यवि-करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन घटादावर्थान्तरतेत्यर्थः । कथमपीति । वस्तुतो वृत्त्यन्तरेण तद्भावाभ्युगगमेऽपि घटानधिकरणभूतलादावपि समवायाविच्छन्नघटाभाववृतेर्नार्थान्तरता, तदनभ्युपगमात्तच्छन्नापि नास्तीत्यर्थः । यद्यपीदमिकरणाभावत्ववादिगुरुमते अर्थान्तरतादुष्टम् , तथाप्युक्तानियमेन तत्पक्षस्यायुक्ततया प्रसाध्याङ्गत्वेनोपन्यस्तम् । न चैवमपि घटाद्यनिषकरणघटाभावाद्यनाधिकरणघटाभावपातियोगित्वेनार्था-न्तरता ; स्वानधिकरणभावानधिकरणकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ॥

ब्रह्मरूपात्यन्ताभावश्च तथेति नासंभवः। सत्यज्ञानानन्दात्मन

दीपनम्

शक्केति भावः । ननु ब्रह्मणो भावरूपत्वाभ्युपगमे अभावत्वस्य दुर्निरूपत्वात् तुच्छस्वभावतापत्तिः सदात्मकभावरूपत्वानुपपत्तिश्चेत्यत **आह—सत्येति ।** यथा प्रमाणसिद्धभावस्वभावस्यैव घटादेः घटाभावो नेति प्रमितिविषयत्वेन तदभावात्मकत्वमेवं 1 श्रुत्या सदाद्यात्मक ब्रह्मण एव '' प्रपञ्चोपरामम् " इत्यादि श्रुत्यादिसिद्धप्रपञ्चनिषेघात्मकत्वे न किचिद्नुपपन्नम् ॥

ननु भावस्याभावाभावात्मत्वमुपपन्नं, न तु भावाभावात्मत्वमिति चेत्र ; भावस्याभावात्मताऽविरोघे स्थिते प्रमाणवलाद्भावाभावात्मत्वस्याप्य-विरोधात्। अन्यथा ध्वंसरूपाभावप्रागभावस्य भावरूपत्वं न स्यात्, अन्यत्र पागभावस्य भावत्वादर्शनात् । ननु श्रुतिप्रतिपन्नप्रपञ्चाभावस्य ² ब्रह्ममात्रत्वे न परपक्षाद्विशेषः, न वा श्रुतेः प्रपञ्चवाधकत्वम्, तस्यास्त-

पूरणी

ननु परमतवदभावस्य तुच्छत्वं नास्माभिरुपेयत इत्यपरितो-षादाह—सदात्मेति । प्रपञ्चोपशमामित्यादीत्यत्रादिपदेन '' शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त " इति श्रुतिशेषस्य " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूत् " इत्यादिश्रुत्यन्तरस्य च सङ्ग्रहः । अन्यत्रादर्शनेन प्रमाणम्, छत्याप्यर्थ-स्यानभ्युपगमे दण्डमाह --- अन्यथेति । न परपक्षादिति । ब्रह्म-प्रपञ्चोभयस्वरूपस्य तैरभ्युपगमादित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वा-सत्यत्वाभ्यां विशेष इत्याशङ्कय तदेव न सिद्धयेदित्याह — न वेति ्यथा घटेति । घटान्योन्याभावस्य स्ववृत्त्यसंभवादन्योन्याभावस्वरूपेण स्वरूपमात्रविषयप्रतीतेरसङ्कीर्णतया यथा घटतदन्योन्याभावाभ्यां वस्तुव्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । यद्वा-ननु ब्रह्मणस्तद्विरोधिरूपशून्यत्वे कथं

¹ श्रुत्बादिसिद्ध सदा-च. ² ब्रह्मभावमात्रे-च.

एव ब्रह्मणः प्रपश्चात्यन्ताभावत्वाभिति न शून्यतापत्तिः। एतचान्यत्रोपपादितामिति नात्र प्रपश्चयते॥

दीपनम्

द्विरोधिप्रमेयाभावादिति चेन्नः श्रुतिप्रतिपन्नब्रह्मस्वरूपस्येव प्रपञ्चसत्ता-विरोधित्वात् । यथा घटान्योन्याभावो घटो न भवतीति अभावे घटतादात्म्यनिषेधप्रमा अतिरिक्तान्योन्याभावमविषयीकुर्बाणापि अभावं घटादसङ्कीणेमेव व्यवस्थापयति. एवं सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्मैव प्रपञ्चात्यन्ताभावतया बोधयन्ती श्रुतिर्व्रह्म निर्विशेषं व्यवस्थापयिति, प्रमाणसिद्धतत्स्वरूपवैचित्रग्रस्य दुरपह्मवत्वात् । अतिरिक्ताभावाभ्युपगमेऽ-पि प्रमाणसिद्धतत्स्वरूपस्येव प्रपञ्चविरोधित्वात् । प्रमाणवत्त्वाद्भावात्मका-भावेऽपि तन्नानुपपन्नित्येतत्सर्वमिभेनेत्याह—एतचेति ॥

पूरणी

तत्सत्ताविरोधित्वम्, घटवद्भूतलस्यापि घटसत्ताविरोधित्वापातादित्या-शङ्कग्राह—यथा घटेति । प्रमाणबलाद्विरोधिरूपशून्यस्यापि विरोधित्वं युक्तमिति भावः । निर्विशेषामिति । प्रपञ्चसत्ताविरोधितयेत्यर्थः । ननु भूतलादेविरोधिरूपवत्तया तत्सत्ताविरोधित्वम्, ब्रह्मणस्तु स्वरूपेणेति कथं वैचित्रग्रमित्याह—प्रमाणिति । अत एव गुरुमते केवलभूतलादि-स्वरूपस्येव घटादिसत्ताविरोधित्वमिति भावः । अतिरिक्ति । अत्यन्ताभावत्वेन न प्रतियोगिसत्ताविरोधिता, संयोगात्यन्ताभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, किं तु प्रमाणसिद्धपारमार्थिकत्वादिविरोधिरूपेणेवेत्यर्थः । नन्वन्यत्वादिधर्मयोगित्वेन न प्रपञ्चान्तःपातः, असदन्यत्वादिधर्मयुक्त- एतदेवानिर्वचनीयत्वम्। तदुक्तम्—" मिथ्याशब्दो द्यर्थोऽपह्वववचनोऽनिर्वचनीयतावचनश्रेति। अथ वा सदन्यत्व-मनिर्वचनीयत्वम्। न चासत्यतिव्याप्तिः ; अन्यत्वादिधर्मयोग्या-सद्गाङ्गीकारे तस्य प्रपश्चान्तःपातात् बाह्याभ्युपेतासतो निःखरूपत्वात्। किंचासन्नाम किंचिदस्ति चेदसन्तव्याघातः, नास्ति चेत्कुत्रातिव्याप्तिः। सच्च बाधायोग्यखरूपम्, न तु

दीपनम्

एतच पञ्चपादिकाचार्यसंमतामित्याह—तदुक्तमिति । अन्य-त्वादीति । सत्प्रतियोगिकान्यत्वादीत्यर्थः । निःस्वरूपत्वादिति । अत प्वान्यत्वादिधर्मरहितमित्यर्थः । सद्न्यत्वस्य प्रपञ्चान्यवृत्तिते । व्याधातमप्याह—किंचेति । ननु किमिदं सत्त्वम् , न तावदिनिर्वच-नीयान्यत्वम् ; परस्पराश्रयात् , नापि सत्ताजातिविशिष्टत्वम् ; निर्धर्मके ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः सत्त्वविशिष्टप्रपञ्चेऽज्याप्तेश्च । अत एव न मिथ्यात्वा-भावविशिष्टत्वमि, तत्राह—सचेति । प्रतियोगितया बाधकप्रमाविष-

पूरणी

ब्रह्मणस्तदनन्तर्भावादित्यत आह—सत्प्रतियोगिकेति। सदन्यत्व-स्येति। वर्ममुखेनितिप्रसङ्गं निराकृत्य वर्मिमुखेन तं निरस्यतीत्यर्थः। अव्याप्तिरिति। सत्तार्गून्यसामान्यादौ तल्लक्षणसंभवेऽपि द्रव्यादावव्या-तिरित्यर्थः। अत एवति। निर्वर्भके ब्रह्मण्यतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः। यद्यपि निर्वर्भके ब्रह्मण्येतद्धर्मस्याप्यभावान्नातिप्रसङ्गः, तथाप्युक्तवर्मस्य सद्यव-हार्रानिमित्तत्वे ब्रह्मणि सद्यवहारो न स्यादित्यत्र तात्पर्यम्। ननु वाधक-प्रमाविष्यान्यत्वं ब्रह्मण्यसभवी, प्रपञ्चनिषेषप्रमाविष्यत्वादित्यत्राह— प्रतियोगित्वेषति । ननु निर्वर्भके तस्मिन्नत्योन्याभावधर्मोऽपि सत्त्वविशिष्टम् ; सत्त्वस्यैवासत्त्वापातात् । न च सत्त्वेऽि सत्त्वं वर्तते , सत्त्वान्तरे प्रमाणाभावात् । स्वस्य स्ववृत्तित्वायोगाच । अतो निर्धर्मके ब्रह्मणि नाति व्याप्तिः , नच सत्त्वविशिष्टे प्रपश्चे-ऽव्याप्तिर्वा । तत्त्वद्वादिनं प्रति प्रपश्चस्य सत्त्वादिविरुद्धसाध्या-भिप्रायेण सिद्धान्तग्रन्थे सदन्यत्वे सत्यसदन्यत्वे सत्युभयात्म-कान्यत्वमित्युक्तम् । वत्त्वाभिप्रायेण ।

दीपनस्

यान्यत्सत्। अन्यत्वं च स्वरूपमेबेति नोक्तदोष इत्यर्थः। किं सत्त्वे सत्त्वान्तरस्तत् तदेव सत्त्वम्, नाद्यः; सत्सदिति वद्धेरेकाकाराविषय-त्वेन तद्भेदे प्रमाणाभावादित्याह—सत्त्वान्तर् इति। न द्वितीयः; संबन्धाभावात्, इति। न चाभेदः संबन्ध इति वक्ष्यत इत्याह—स्वस्येति। अतो बाधयोग्यान्यदेव सदिति नोक्तदोष इत्याह—अत इति। अत्वाविष्यते रोषः। प्रपश्च इति। अनिर्वचनीय इति शेषः। उक्तिमित्यस्यानन्तरं न त्वनिर्वचनीयपदार्थाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम्। न तु तत्त्वेति। प्रपश्च असदन्यत्वधर्मवैशिष्ट्याभिप्रायेण नोक्तम्।

पुरणी

कथमित्यत आह—स्वरूपमेवेति । न चाभेद इति । विशिष्टधीहेतोरेव संबन्धत्वादभेदस्य चातथात्वादित्यर्थः । अत्र विवक्षिताभावप्रदर्शनाया-पेक्षितं पूर्यति—सतीति । नन्वसदन्यत्वस्यानिवेचनीयत्वशरीरप्रवेशेऽपि असत्प्रतियोगिविरहात्कथं तत्प्रतियोगिकान्यत्वोक्तिरित्यत्राह—अहृद्येति मूछे । ननु प्रतियोगिसत्त्वमभावे न तन्त्रम् ; नष्टघटप्रतियोगिकाभाव-स्यापि दर्शनात्, किं तु प्रतियोगिज्ञानम् , असद्गोचरमपि ज्ञानमस्तीति

 $^{^1}$ व्याप्तिः सत्त्वविशिष्टे—्छ. 2 तथा च-बा. 3 ति पकाकार्बुद्धेरेक-विषय-बा.

असदा ¹ कारज्ञानामासस्य निर्विषयताया अन्यत्रोपपादितत्वात् । तस्मात्सिद्धमध्या²सादिलक्षणम् ॥

दीपनम्

असतोऽभावेन तदन्यत्वस्याप्यसंभवादित्यर्थः। असदाकारेति । ज्ञान-स्यासता निःस्वरूपेण सह कस्यापि संबन्धस्यानिरूपणिद्धष्यंसबन्धं विना सविषयत्वासंभवादसदाकारज्ञानं सविषयं न भवतीत्यर्थः। यत्तूपा-याभावादसद्ज्ञानमेव नोदेतीति, तन्न, असदिति शब्दः कस्यचि-द्धाचकः, पदत्वादित्यनुमानेन बाधानवतारदशायां प्रसिद्धपदार्थाति-रिक्तस्य कस्यचिदसत्पदवाच्यत्वभ्रमसंभवेन शब्दादेस्तदुपायत्वसंभवात्। अन्यथा असतो भाननिराकरणासंभवाचेति॥

पूरणी

तत्प्रतियोगिकाभावोऽपि स्यादित्याश्रक्षयाह — असदाकारेति मुले। प्रतियोगिगोचरज्ञानमेव नास्तित्यर्थः । कस्यापीति । संवित्तादात्म्यस्य परमतिसद्धस्वरूपसंबन्धस्य वाऽभावादित्यर्थः । सविषयमिति । नच ज्ञानत्वस्य सविषयत्वन्धाप्यत्वात्कथं निर्विषयज्ञानिमिति वाच्यम् ; अतितादिज्ञानस्यातीतताद्यविषयतायाः परेरभ्युपगन्तन्थत्वात् । तस्य-तदानीमविद्यमानतया विशिष्टचीनियामकविषयसत्तात्मकस्वरूपविशेषस्य तत्र विरहादिति भावः । वाधिति । असन्नाभिधेयमित्यप्रतिसन्धान-दशायामित्यर्थः । प्रसिद्धेति । घटादावमद्यवहारादर्शनेन तत्र तद्भमान्योगात्तदतिरिक्ते तद्भम इत्यर्थः । शुब्दादेरिति । उक्तानुमानेनासन्यदसङ्कतेप्रहे सति तत्यदघटितवाक्यादसदर्थावगतेः । यद्यपि किचिद्व-स्तुवाचकत्वरूपसाध्यानुमितेरप्रसिद्धवस्तुगोचरत्वेऽपि नासदालम्बनत्वम् , तथाप्यसत्यदवाच्यत्वस्यैव काप्यसत्त्वेन तद्घोषसंभव इति द्रष्टन्थम् । अन्यशेति । सर्वथा तदप्रतीतावित्यर्थः ॥

¹ कारकशाना-ग. ² सादौ रुक्षणम्-क. ग. ⁸ नास्तीति भाव:-र.

प्रमाणं च सदिदं रजतमिति तावत्प्रत्यक्ष¹मनिर्वच-नीयत्वे। तत्र न तावद्रजतस्वरूपमेव सत्; सच्छब्दस्य रजत-पर्यायत्वेनाप्रसिद्धेः, प्रपश्चमात्रानुगतसद्भुद्धेस्तद्विषयत्वानुप-पत्तेश्व। नापि सत्ता तस्य धर्मः; चैतन्यातिरिक्तसत्ताधर्मे प्रमाणाभावात्, सत्ताजातेः सर्वत्राप्रसिद्धेश्च । बाधायोग्यत्वस्या-

दीपनम्

प्रमाणं चेति । उच्यत इति शेषः । नन्वदं विरुद्धं, नेत्याह--तत्रेति । सच्छव्रस्येति । रजतस्वरूपमेव सह्यद्विविषय इति वदता रजतसच्छव्दयोरेकार्थत्वं वक्तव्यम् । तचानुपपन्नम् ; सच्छब्दस्य रजतादिपदैः सह प्रयोगायोगात् सहुद्धे रजतादिबुद्धचवैरुक्षण्यपसङ्गा-चेत्यर्थः। प्रमाणाभावादिति। घटादौ सहुद्धेरिधष्ठानात्मकचैतन्य-विषयत्वादित्यर्थः । धर्मोऽपि किं जातिः, बाधायोग्यत्वं वा । नोभय-मपीति क्रमेणाह —सत्तेत्यादिना। सामान्यादावित्यर्थः। नच साक्षात्परम्परासंबन्धेन सत्ताजातिः सर्वत्र सहुद्धिविषय इति वाच्यम् ; परम्परासंबन्धेन प्रत्यक्षविशिष्टबुद्धावतिप्रसङ्गात् । अनुगतैकाकारबुद्धे-

पूरणी

विरुद्धिमिति । सद्बुद्धेः सदन्ये विषयत्वाभावादित्यर्थः । स्वयं पर्यायत्वे दोषान्तरमाह --- सच्छब्द्स्येति । घटः कलश इतिवत्सद्रः जतिमिति सह प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। यद्वा सह प्रयोगः पर्यायमध्ये परिगणनम् , तदभावादिति मूळोक्तस्यैव विवरणम् । अवैलक्ष्यण्येति । तद्भिन्नाकारत्वं न स्यादित्यर्थः। अतिप्रसङ्गादिति। रजवत्वाश्रय-संयोगादिना पाषाणादौ रजतत्वविशिष्टप्रत्यक्षापत्तेरित्यर्थः। नतु विशिष्टघीनियामकत्वलक्षणं संबन्धत्वं विशिष्टज्ञानात्मकफलबळकल्प्य-मिति नातिपिसङ्ग इस्यपरितोषादाह —अनुगतेति । एकसंबन्धाविद्य-

¹ प्रलक्षमस्यानि—ाव. ग. छ. ² विषयकत्वा—झ.

त्मनोऽन्यत्र प्रमाणाभावात्, प्रपश्चे ¹तद्बुद्धेरन्यथाप्यु² पपत्तेः, श्चित्तरजतादेः प्रत्यक्षं बाध्यमानत्वाच । तस्माद्धिष्ठानसद्यक्ति-तादात्म्यमेवेदं ज्ञानं विषयीकरोतीति सदन्यद्रजतं प्रत्यक्ष-विषय: ।।

दीपनम्

रेकरूपसंबन्धविषयत्वस्य वक्तुमुचितत्वात्। अन्यथा प्रमाप्रमेयबुद्धचो-रिवाकारभेदपसङ्ग इति भावः। ननु यथाप्रमाणमात्मनोऽन्यस्यापि अयं चाधिष्ठानचैतन्यविषयत्वेन देहादावात्मबुद्धिरिवान्यथासिद्धः। न चाविनिगमः ; लाघवात्सद्भुद्धेरेकविषयत्वे संभवत्यनेकविषयत्वकरूपना-योगात्, प्रविश्चोत्वत्तेः प्रागिष ''सदेव सोम्य " इत्यात्मनः सद्भूपत्वावधा-रणाचिति भावः। प्रत्यक्षं समक्षम्, इदानीमिति सदन्यदिति । तादात्म्यस्य भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वस्यपतया तद्भेद-घटितत्वादित्यर्थः ॥

पूरणी

न्नविषयत्वस्येत्यर्थः । साक्षात्परम्परासंबन्धभेदे प्रतीतिवैरुक्षण्यं हप्टमित्याह - अन्यथेति । प्रमात्वप्रकारस्यैकत्वेऽपि साक्षात्संबन्धेन स्वाश्रयविषयतालक्षणपरम्परासंबन्धेन च प्रमा प्रमेयमिति विलक्षणाकार-बुद्धघोर्दर्शनादित्यर्थः । ननु सत्पपञ्चोपहितत्वेन ब्रह्माणि सद्घद्धिरित्या-शक्कय निषेधति.-- न चाविनिगम इति । अनेकेति । तथा सति घटाचनेकाविषयत्वकल्पना स्यादित्यर्थः। प्रत्यक्षपदस्य बाधकप्रमाण-परत्वे तृतीया स्यादित्याशङ्कचाह - समक्षमिति॥

² पपत्तेश्र शुक्ति—ख. ³ इलाह—च. ¹ सहुद्धे-ग.

अनुमानं च—विमतं सदन्यत्, बाध्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथात्मा। एवं मिथ्यात्वेऽपि प्रयोक्तव्यम्। यथा— अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिशुक्तिरजतं स्वसमानाधिकर-णात्यन्ताभावप्रतियोगि, दृश्यत्वात्, संयोगवत्। घटादिकं च

दीपनम्

प्रथममितिरिक्तात्यन्ताभावघितिमिथ्यात्वरुक्षणे अनुमानमाह — अञ्याप्येति । विशिष्टसाध्यस्य कुत्राप्यप्रसिद्धः पक्षधमितावरुगिष्टिशिष्टसाध्यसिद्धिमिप्रत्य पक्षं विशिनिष्टि — अञ्याप्येति । अञ्याप्यवृत्तियोऽत्यन्ताभावः तदप्रतियोगिशुक्तिरजतम् । शुक्तिरजते वेदमनुभवसिद्धामिति न पक्षविशेषणासिद्धिरित्यर्थः । स्वसमानाधि-करणेति । स्वसंसुज्यमानेत्यर्थः । एवं च सत्युक्तविशेषणविति रजते स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धौ एकावच्छेदेन स्वसंसुज्यमानाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धौ एकावच्छेदेन स्वसंसुज्यमानाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धौ एकावच्छेदेन स्वसंसुज्यमानाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वां विशिष्टसाध्यं सिद्धग्रतिति

पूरणी

विमतमिति मूलम् । नन्वत्र सदन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धिः ; न चासित तत्प्रसिद्धिमिति वाच्यम् ; तस्य निःस्वरूपत्वप्रतिपादनात् , न च प्रत्यक्षेण सदन्यत्वं शुक्तिरजतादावेव सुप्रसिद्धमिति वाच्यम् ; तथा सत्यनुमानवयर्थ्यापातात, प्रत्यक्षविप्रतिपत्त्या तदनवताराचेति चेत्र ; सत्त्वं किंचित्रष्ठान्योन्यामावपातियोगितावच्छेदकम् , धमेत्वात् , गोत्ववदित्यनुमानात्सत्त्वावच्छित्रभेदसिद्धिः । न च धर्मत्वं प्रमेयत्वादौ व्यभिचारीति वाच्यम् ; तस्यापि नानात्वेनसाध्यसत्त्वादिति दिक् । रजते चेति । भिन्नावच्छेदेन रजततदभावयोरनुपलम्भादित्यर्थः । सामयिकात्यन्तामावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरतावारणाय स्वसंसृद्धः - मानेति । अत्र त्रैकालिकानिषेधप्रमानुपपत्तिर्विपक्षे बाधिका । अत

पश्चतुल्यम्। एवं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिश्चक्ति-रजतं, स्वानधिकरणमात्राद्यत्यन्ताभावप्रतियोगि, दृक्यत्वात् , संयोगवत् । अन्यथाख्यात्यादिनिराकरणेन श्चक्तिरूप्यस्य साधितत्वाकाश्रयाासिद्धिः ॥

दीपनम्

भावः । दृश्यत्वात् चैतन्यविषयत्वात् । अतो न ब्रह्मणि व्यभिचार इति ब्रह्मरूपात्यन्तामावघटितळक्षणे अनुमानमाह —एवमिति । पक्षिवशेषणं च पूर्ववत् । स्वानिधकरणमात्रे यो न वर्ततेऽत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगीत्यर्थः । अत्यन्ताभावस्य स्वानिधकरणमात्रावृत्तित्वं च स्वाधिकरणवृत्तित्वेन सर्वत्रावृत्तित्वेन वा । तत्र पक्षिवशेषणात्प्रथमस्य बाधे द्वितीयं सिद्धयत्स्वाभिमतं साध्यमादाय सिद्धयतीति भावः ।

पूरणी

एव संयोगादौ नाव्याप्यवृत्तित्वमुपाधिः। उक्ततर्केण हेतोः साध्यव्या-प्यत्वे निश्चिते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वा-दिति भावः। स्वाभिमतमिति। न चावृत्तिगगनादिह्रपात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरताः; गगनादेर्घटात्यन्ताभावत्वेनाननुभवात् -घटादेर्गगनाभिन्नसत्ताकत्वेन तदिषकरणकघटाद्यभावस्य ततो भेद-नियमेन गगनादेर्घटादिप्रपञ्चात्यन्ताभावत्वव्यतिरेकानिश्चयेन बाधाच तत्प्रतियोगित्वेनार्थान्तरताशङ्कानवकाशात्। यद्वा स्वभिन्नसत्ताकाधि-करणानात्मकत्वं साध्ये अभावविशेषणम्। अतः स्वैकसत्ताकभावरूपा

¹ मेदभिन्नत्वे नियमेन-ट.

भ्रान्ति ¹ ज्ञानत्वप्रसिष्धन्यथानुपपत्त्यापि ² ज्ञेयस्य मिथ्या-त्वम् । सत्त्वे बाधायागोदसत्त्वे चापरोक्षत्वायोगाच सदन्यत्व-

दीपनम्

साध्ये मात्रपदं विना साध्याप्रसिद्धर्ने विवक्षितसाध्यसिद्धिरिति तदुपात्तम् ॥

भ्रान्तीति । अपरोक्षभ्रान्तीत्यर्थः । व्यधिकरणप्रकारकत्वादेः प्राङ्निररस्तत्वान्मिथ्यार्थविषयज्ञानस्यैव लोकप्रासिद्धापरोक्षभ्रानित्वामिति तेन विना तदनुपपन्निमिति ततस्तित्सिद्धचतीत्यर्थः । रूयातिवाधान्यथानुप-पित्तमिप तत्र प्रमाणयति—सत्त्व इति । बाधायोग्यत्व इत्यर्थः ।

पूरणी

ननु वह्न्यादिश्रान्तानुमितौ तत्प्रसिद्धाविष न श्रान्तिविषयवह्न्या-देमिंथ्यात्वम् , देशान्तरस्थवह्न्यादेरेव तद्विषयत्वादित्याह — अपरोक्षेति । परोक्षस्थले च व्यधिकरणप्रकारकत्वेनानिर्वचनीयत्वेन वा तज्ज्ञानस्य तत्प्रसिद्धिरिति भावः। ननु परमतसिद्धसत्ताजातिविशिष्टत्वं न बाधामावे प्रयोजकम् ; ताद्दशस्यापि रजतादे रजतत्वादिजातिविशिष्टत्येव बाधसंभ वात् , नाप्यबाध्यत्वम् ; आपाद्यापादकयोरभेदपसङ्गादित्यत् आह—बाधा-योग्यत्व इति । ननु बाधायोग्यस्यापि रजतादेरिषकरणान्तर बाधोऽ- मसदन्यत्वं च। न चैवं सदन्यत्वेऽपरोक्षत्वमसदन्यत्वे च बाधोऽसद्वदात्मवच न स्यादिति वाच्यम्। तर्तिकं सत्त्वमपरोक्षत्वे

दीपनम्

अधिष्ठान इति शेषः । सद्भूपस्यात्मनो बाधादर्शनाद्वाधायोग्यताया एव सत्त्वशब्दार्थत्वात् सत्त्वे बाधानुपपत्तिः । एतेन सत्त्वमबाध्यत्विमत्या-पाद्यापादकयोग्सेद इति निरस्तम् । तदयोग्यताया एव तत्पदार्थत्वात् । असतश्चेन्द्रियसन्निकर्षसंविचादात्म्ययोग्यात् । रजतादेरसत्त्वे रजतं पश्यामीत्यनुमूयमानमपरोक्षत्वं न स्यात् । अत उभयविळक्षणं रजतादि-कमित्यर्थः । अत्रान्ययेवोपपत्तिमाशङ्कयाह — न चेति । तथा च सदसदात्मकं तदिति भावः । छाधवाद्धि सत्त्वासत्त्वे बाधापरोक्षत्वा-भावयोः प्रयोजके न त्वसदन्यत्वसदन्यत्वे, गौरवात् । ननु सिद्धान्तेऽपि बाधापरोक्षत्वयोः सदन्यत्वासदन्यत्वसदन्यत्वे गौरवम् । नच विनिगम-काभावः ; प्रतियोगिनो बाधापरोक्षत्वयोर्ज्यत्वे गौरवम् । नच विनिगम-काभावः ; प्रतियोगिनो बाधापरोक्षत्वयोर्ज्ञकताया अपि न्याय्यत्वादिति चेन्न; छघुशरिस्यान्यस्या भावे तयोरेव तत्र प्रयोजकत्वादित्याह – तिकिमिति ।

पूरणी

क्रीकृत इत्याशक्क याह — अधिष्ठान इति शेष इति । सत्त्वासत्त्वयो-क्रीवापरोक्षत्वामावपयोजकत्वं दर्शयति — सद्भूपस्येति । इतोऽपि सत्त्वं वाधिवरहप्रयोजकिमित्याह — बाधायोग्येति । रजतादेरपरोक्षत्वामावे सम्प्रतिपत्तिं वारयति — रजतं पश्यामीति । अत्र ख्यातिवाधिवषये । अन्यथैवेदि । सदसदात्म कत्वेनापीत्यर्थः । सिद्धान्तेऽपीति । भवन्मते अभावयोः प्रयोजकलाधवमस्मन्मते च प्रतियोगिनोर्बाधापरोक्षत्वयोः सदसत्त्वमात्रं प्रयोजकिमिति लाधवं विपरीते गौरवं च समानिमत्यर्थः । प्रतियोगिनोरिति । प्रतियोगिविषयलाधवं प्रथमोपस्थिततया देय-मित्यर्थः । लघुश्वरीरस्येति मुले वक्ष्यमाणरीत्या लघुनोरिप सत्त्वासत्त्व- प्रयोजकं, येन तदभावे तन्न स्यात्। ¹ तथा सित नित्यातीन्द्रि ² येष्विप तत्प्रसङ्गः। न च सतो रूपादिमतोऽपरोक्षत्वम्। तद्यावश्यकेन तेनैवालं किं सन्त्वेन। न चापरोक्षत्वे सन्त्वं व्यापकम्; व्याप्त्यसम्प्रतिपत्तेः। न चात्मिन व्याप्तिः, तत्र चैतन्यस्योपाधित्वात्; व्याप्तिग्राहकतर्काभावाच। एवमसन्त्व-स्यापि बाधाप्रयोजकत्वान्न तद्यतिरेकेऽबाध्यत्वम्। अपरोक्षत्वा-

दीपनम्

उद्भूतरूपमेव द्रव्यप्रत्यक्षं पति समनियततया प्रयोजकामित्यर्थः। वैतन्यस्येति। आत्मनो हि स्वप्रकाशत्वात् सत्त्वम्। मिध्यावस्तुनोऽ-स्वप्रकाशत्वादपरोक्षज्ञानविषयस्य प्रकाशे कल्पितत्वमन्तरेण तद्विषय-त्वायोगान्न तस्य सत्त्वमित्यर्थः। बाधिति। न ह्यसते।ऽत्यन्ताभावस्त-

पूरणी

योर्न तत्प्रयोजकत्विमत्यर्थः । स्वप्रकाशात्मकचैतन्यस्य साध्यप्रयोजकत्व-माह—आत्मनो हीति । चैतन्योपाधेः साधनाव्यापकत्वं दर्शयति— मिथ्येति । नन्वपरोक्षत्वमेव सत्त्वसाध्यमस्त्वित्यत्राह —अपरोक्षेति । कल्पितत्वसाधारणमपरोक्षत्वं न तत्प्रयोजकिमत्यर्थः । यद्वा-नन्वस्व-प्रकाश³त्वेपि सत्त्वं किं न स्यादित्यत्राह—अपरोक्षेति । अस्वप्रका-शस्यपरोक्षचैतन्यतादात्म्येन तद्विषयत्वं वाच्यम् । तथा च कल्पितत्व-मेव स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्त्वपरोक्षचैतन्यविषयत्वादि न प्रपञ्चस्य सत्यत्विमिति हेत्वन्तरं समुचिनोति—अपरोक्षेति । चैतन्यस्योपाधि-त्वादिति मूळे । चेतनस्य भावश्चेतन्यं स्वप्रकाशत्वम् । तस्य सत्त्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥

 $^{^{1}}$ तथा च-ग. छ. 2 ये च-क, येऽपि-ग. 3 त्वेनापि स-ट.

भावे त्वसत्त्वं रूपाद्यभावसम्पादकतया प्रयोजकमेव। वाह्येन तुच्छस्यापरोक्षत्वानङ्गीकाराच्च॥

यत्तु यदसत्तन्नापरोक्षमिति व्याप्तिग्रह एव व्यभिचार इति, तन्नः देशकालादिसंबन्धशून्येऽसति व्याप्त्यसंभवेन निर्विषयासज्ज्ञानेऽपरोक्ष¹विषयत्वनिषेधाभिप्रायत्वात्तस्य। यत्तु सदसन्त्रयोः परस्परं विरोधात्तदुभयनिषेध एकत्र न संभवति,

दीपनम्

त्प्रतियोगित्वं च संभवति, न वा बाह्यैस्तुच्छस्य बाघोऽभ्युपेय इत्यर्थः। बाह्यमतरीत्यापि तस्य तत्प्रयोजकत्वं वक्तं शक्यमित्याह—बाह्यनिति।। देशेति। व्याप्तिर्धेकस्मिन्देशे काले वोभयोः सामानाधिकरण्य-विशेषः, न चासतोऽधिकरणे संबन्धविशषोऽस्तीति न तन्निस्तिपता

पूरणी

नवेति । असत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावस्वीकारेऽपि प्रतिपन्न-निषेधप्रत्ययात्मवाधोऽसतः परैर्नाभ्युपगन्तुं शक्यते । असतः प्रतीतिविषयत्वाभावात् । असत्प्रतियोगिकनिषधप्रमाभ्युपगमेऽसतोऽपि प्रामाणिकतया सत्त्वापाताच्चत्यर्थः । यद्वा नात्र निषेधप्रत्ययमात्रं वाध-त्वेनािभमतम् , तस्य सत्यत्वाविरोधित्वात् । किं तु स्वाधिकरणक निषेधप्रत्ययः । स चासति निरिधकरणे परैरिप नाभ्युपेयत इत्यर्थः । तस्यति । असतोऽपरोक्षत्विवरहप्रयोजकत्वित्यर्थः । यद्यप्यसत्त्व्याति -वादिनाऽसतोऽपरोक्षत्वमभ्युपेयते, व्रथाप्यन्तः सद्ज्ञानाकाररजतािद-र्विहरवभासत इति साकारवादिना असतोऽपरोक्षत्वं नाभ्युपगतािमति

 $^{^{1}}$ विषयकत्व-छ. 2 तश्

 $^{^2}$ तथाप्यसज्ज्ञाना-ट.

विरुद्धयोरिव तदुभयनिषेधस्याप्येकत्रासंभवादिति, तन्नः

दीपनम्

व्याप्तिः संभवति । अतस्तज्ज्ञानं परेषामतीतादिज्ञानविज्ञिविषयमिति नासतोऽपरोक्षत्वसिद्धिरिति भावः । असंभवादित्यसंभवहेतुं विरोधं प्रकटयतीति न साध्याविशेषः । यद्यपि सिद्धान्ते सदन्यत्वमात्रं प्रपञ्चेऽ-भ्युपेयते ; तावन्मात्रस्यैवानिर्वचनीयशब्दार्थत्वात्, न त्वसदन्यत्वमपि ; असत्तदन्यत्वयोरभावात् , तथार्प्यभ्युग्तेयदं वर्णितरीत्या प्रमाणसिद्धेऽर्थे दृष्टान्तेन विरोधसमाधानम् । तत्रापि सदसद्वैरुक्षण्यस्यावास्तवत्वेन विरोधे न काचित्क्षतिः । न ह्यद्वैतवादे सदसदन्यत्वं किंचि-तत्त्वतः प्रतिपाद्यमास्त ; सत्त्वासत्त्वदुर्निस्त्रपत्वप्रकटनपरत्वात्तद्वाचः ।

पूरणी

तद्रीत्येदं द्रष्टव्यम्। यद्वा अनावृतसंवित्तादात्म्यमर्थस्यापरोक्षत्वम्। तच्चासतो बाह्येन केनापि नाभ्युपेयत इति स्वसिद्धान्तरात्येद्युक्तम्। ननु यदसज्ज्ञानं तन्नापरोक्षमिति व्याप्तिम्रहस्यापि अपरोक्षतया तद्विषय-त्वेनापरोक्षत्वमसतोऽप्यस्तीत्यत आह-अतस्तज्ज्ञानमिति। असज्ज्ञान एवासन्न विषय इति तज्ज्ञानगोचरोक्तव्याप्तिमहे सुतरां तद्विषय इत्यर्थः। ननु घटाभावे घटतदभावाधिकरणत्विनिषधः प्रमाणवलादस्तु, प्रकृते तु कथामित्यत आह—वर्णितेति। ख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिप्रमाणमत्रापि तुल्यमित्यर्थः। सत्त्वासन्त्वेति। ननु सदसदन्यत्वं असदेवोच्यते काल्पनिकं वा। नाद्यः; सदसदात्मकत्वप्रसङ्गात्, असद्विषयकव्यविष्टासंभवाच्च। न द्वितीयः; सदसदन्यत्वयोः प्रातीतिकत्वे व्यावहारिकत्वे वा समानसत्ताकत्वेन विरोधस्य वज्जलेपायितत्वादिति चेन्न; रजतत्विकद्वश्रुक्तीदंतादे रजतत्वसामानाधिकरण्यदर्शनेन यथाप्रतीति काल्पनिकविरुद्धवस्तुसमावेशस्याभ्युपगमान्मायिकत्वपक्षे न कश्चिद्विरोध इत्यत्र तात्पर्यादिति। अत एव सदसन्त्वयोः काल्पनिकसामानाधिकरण्य-

दीपनम्

न चैवं सदसदन्यत्वयोरेव मिथ्याभूतं सामानाधिकरण्यमस्त्विति वाच्यम् ; तथापि सत्त्वादिप्रयुक्तदोषानपायात् । किं च सामानाधिकरण्यस्य मिथ्यात्वं यद्यसत्त्वं, तर्हि नास्त्येव तत् । ¹यदि सद्विरुक्षणत्वम्, तर्हि पारमार्थिकसामानाधिकरण्यमनुपपन्निमत्यभ्युपेतं त्वयाप्यिनिवचनी-यम् । रजतादेः ²सत्त्वे उक्तदोषानापायात् । सद्विरुक्षणत्वमेवाभ्यु-

पूरणी

माशङ्कय निषेधाते - न चैवमिति । ननु सत्त्वादिसंबन्धस्य पारमा-थिंकत्वे स दोषः, न काल्पनिकत्वेऽपीत्यस्वरसादाह—किं चेति। त्वयापीति । अपारमार्थिकस्य सामानाधिकरण्यस्य सदसद्विरुक्षणत्वे-नानिर्वचनीयत्वं त्वयापि स्वीकृतमित्यर्थः । न च सामानाधिकरण्यस्य मिथ्यात्वं सत्त्वासत्त्वसामानाधिकरण्यवत्त्वमेव, अतो न त्वद्भिमतानि-र्वचनीयत्वसिद्धिरिति वाच्यम् : तत्सामानाधिकरण्यस्य पारमार्थिकत्वे तस्यापि तत्त्वापत्त्या तस्यापि मिथ्यात्वं वाच्यम् । तन्मिथ्यात्वभपीदमे-वत्यनवस्था । नच सदन्यत्वस्यापि सदन्यत्वस्यानिर्वचनीयत्वस्यैव वाच्यत्वे तवाप्यनवस्थेति वाच्यम् ; सदन्यत्वेऽपि सदन्यत्वस्याभावाधि-करणकाभावान्तरासंभवेन तस्वरूपत्वात् । किं च सामानाधिकरण्यस्य सदसदात्मकत्वे सदंशमादाय रजतादिसत्त्वासत्त्वयोः पारमार्थिकत्वेन तत्त्रयुक्तौ युगपद्वाधावाधौ स्याताम् , असदंशेन च तयोरसत्त्वे तत्त्र-युक्तवाधापरोक्षत्वे न स्यातामिति सद्विलक्षणमेव सामानाधिकरण्यं वाच्यमिति भावः। सामानाधिकरण्यमेव तथा स्वीक्रियताम् , किमिति रजतादेरिनर्वचनीयत्वाभ्युपगम इत्यत्राह—रजतादेरिति । नच

¹ अथ-च. ² सत्त्वं, ङ-च.

घटाभावे घटतदभावाधिकरणत्वस्य, पटोत्पत्तेः पूर्वं तन्तुषु पटध्वंसतदभावाधिकरणत्वस्य चाभावात् । सन्त्वधर्मे सन्त्व-

दीपनम्

पेयतेऽस्माभिः, तथापि परैरपि नायं नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यत इति व्यभिचारोदाहरणमाह— घटाभाव इति । यत्तु घटप्रागमाव एव घटघ्वंसप्रागभावोऽपीति तन्नः घटो भविष्यतीति वतीयमानाभावस्य तदन्यप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेः, प्रतियोगितदवच्छेदकभेदेऽभावैक्यानुपपत्तेश्चेति भावः। सत्वेति । भावाभावयोः परस्परानिधकरणत्वस्य प्रागुप-

पूरणी

सत्त्वादेः कल्पितत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ; तथासित कल्पितसत्त्वे-नापरोक्षत्वं कल्पितासत्त्वेन वाधश्च न स्यात् ; ब्रह्मालीकयोः कल्पिताभ्यां वाधापरोक्षत्वयोरदर्शनात् । रजतादेरनिर्वचनीयतयोपपत्तौ वृथा तत्रा-निर्वचनीयसत्त्वासत्त्वसामानाधिकरण्यधर्मकल्पनम्, तत्र मानाभावश्च । नच सिददं रजतं असदेव रजतमभादित्यनुभवद्वयं तत्र मानम् ; आधस्योक्तसत्तादात्म्यविषयत्वेनान्यथा सिद्धत्वात् । द्वितीयानुभवस्यापि तस्य स्वतः सदन्यत्वगोचरत्वेन तद्धिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-गोचरत्वेन वा तत्रामानत्वादिति सङ्क्षेपः ॥

यत्तु घटेति । ततश्च पटोत्पत्तेः पूर्वं तन्तुषु पटध्वंसप्राग-भावात्मकपटप्रागमावस्य सत्त्वान्नोभयनिषेध इत्यर्थः । प्रतियोगीति । इदं चोपळक्षणम् — प्रागभावस्य यिकिचित्प्रतियोगिनाश्यत्वे घटोत्पत्त्य-नन्तरं ध्वंसप्रागभावस्य विरहात्तदुत्पत्तिनं स्यात् । यावत्प्रतियोगिना-इयत्वे चोत्पन्नघटस्यापि पुनरुत्पत्तिः स्यात् , सामग्रीसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् ।

तदभावाच । तस्मात्सिद्धमनिर्वचनीयादिस्वभावं शुक्ति-रजतादि ॥

दीपनम्

पादितत्वात्, सत्त्वे सत्त्वाभावाधिकरणत्वे ¹ सत्त्वानुपपत्तेश्च सत्त्वं न स्वाभावाधिकरणं, संबन्धाभावाच न स्वाधिकरणमिति न सत्त्वमुभया- धिकरणमित्यर्थः। किं च कार्यस्य स्वोत्पत्तेः प्रावसत्वे कारकव्यापार- वैयर्थ्यादनुपलम्भायोगाचासत्त्वे चोत्पत्त्ययोगात् । न ह्यसिन्निर्विशेषं किंचिदुत्पद्यते, न वा प्रागमावप्रतियोगित्वादिविशेषस्तस्य संभवति, एवं विनाशोऽपि न; सतो विनाशानन्तरमसत्त्वानुपपत्तेः। अत उत्पत्तिविनाशाभ्यामपि रजतादिकमिनवचनीयमेवेत्युपसंहरति—तस्मा- दिति।।

पूरणी

ननु घटादावप्युक्तदोषसंभवाक्तिमिति सत्त्वपर्यन्तगमनामित्यत्राह— सत्त्व इति । घटादेः कथंचित्स्वाभावाधिकरणत्वेऽपि असत्त्वापत्त्या सत्त्वस्य न तदभावाधिकरणत्वामिति दोषदार्ढ्याय वतुदाहरतित्यर्थः । नन्वसतः प्रागभावप्रतियोगिन उत्पत्तिरस्त्वित्यत आह — न वेति । तदा प्रति-योगिनोऽसत्त्वे तद्धमस्यापि तत्र विरहात् असतश्चाव्यावर्तकत्वादिति भावः । सत इति । सदसत्त्वयोरेकत्र विरोधादिति भावः । सतः काळत्रये वाधायोग्यस्य विनाशासंभवाचेति द्रष्टव्यम् ।।

अत उत्पत्तीति । ननु सज्जातीयस्य पूर्वमविद्यमानस्य प्रागभाव-प्रतियोगिनो वा उत्पत्तिः तादृशस्य वर्तमानप्रतियोगिनो ध्वंसश्चेति

¹ असत्त्वाप्तेश्र**—च.** 2 तदुदाहृतमिल्यर्थः—झ.

पूरणी

उत्पत्तिविनाशयोरन्यथाप्युपपत्ते त्वदिभिमतानिर्वचनीयत्वसिद्धिः, त्वंतेन क्षेऽपि कारकव्यापारानुविधानदर्शनेन तादृशकार्यस्यैवोत्पाद इति वाच्य-त्वादिति चेन्न; सत्त्वमसत्त्वं चेति प्रकारद्वयम् । सत्त्वं च बाधायोग्यत्व-मसत्त्वमळीकत्वम् । तत्र घटादेः काळत्रयबाधायोग्यत्वे घटोत्पत्तेः पूर्वं तन्नाशानन्तरं चोपळम्भपसङ्गः । असत्त्वे च तस्य काळत्रयासंबन्धितया नाद्यक्षणसंबन्धक्रपोत्पत्तिर्घटत इति सदसद्विरुक्षणत्वनोत्पत्त्यादिमत्प्रपञ्चेऽ-निर्वचनीयत्वस्य वाच्यत्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु "अथ रथान् रथयोगान् पथः स्जते" इति स्वामापरोक्षविषयेऽनिर्वचनीयरथादिसृष्टिश्रुतिरनिर्वचनीयख्यातौ मानम्। न च स्जतेज्ञीनार्थतया अममात्रसिद्धावि नार्थसिद्धिरिति वाच्यम्; स्जतेरुत्पादनार्थे मुख्यतया बाधकं विना तत्परित्यागायोगादित्यलमेनन।।

परोक्षेऽनिर्वचनीयोत्पत्तिमतम्

ननु परे।क्षस्थलेऽन्यथाख्यातिरवश्यमेषितव्या; तत्रानिर्वचनीय-वह्यादेरनभ्युपगमात्, तथा चापरे।क्षविषयेऽपि तयैवाखिलव्यवहारो-पपतौ किमर्थकल्पनयेति चेत्, अत्र केचित्¹—तत्रानिर्वचनीयविह-रुत्पद्यत एव । न च तस्यानाष्ट्रतसंवित्तादास्येनापरोक्षतापतिः; धर्मादिवदनुद्भृतत्वेनापरयक्षत्वोपपत्तेः। न च विहरुद्भृत एवेति नियमात्कथमेतिदिति वाच्यम्; तप्तत्तेलादावनुद्भृतस्यापि सत्त्वात्। न च धूमस्योद्भृतेनैव व्याप्तिम्रहात्कथमनुद्भृतारोप इति वाच्यम्; लाघवा-द्वाहिमात्रेण व्याप्तयवधारणात्। न च तत्र वह्वयादौ मानामावः; अपरोक्षस्थले क्लप्तदोषादिविदितसामम्यग्नुसारेण तत्कल्पनात्। दोषा-देरन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञान इवार्थेऽपि हेतुत्वात्। न चैवं शक्षविषाण-

पूरणी

मिति शब्दात् अयोग्यतानिश्चयविरहदशायां वृत्तिबोधोत्पत्तौ प्रातिभासिक-शशिविषाणकल्पनापि स्यादिति वाच्यम् ; इष्टत्वात् । अन्यथा तत्र त्रवापि प्रत्यक्षविषाणारोपे का गतिरित्याहुः ॥

तत्खण्डनम्

तिचन्त्यम् ; अपरोक्षविषये दोषादेर्श्य प्रत्यपि हेतुत्वमिति सामग्रीवशेन नानिर्वचनीयाभ्युगमः । येन परोक्षस्थळेऽपि लिङ्गभ्रमादि-दोषघितसामग्रीबळेन तदावस्यकतया अनुद्भृतवह्यादिकमपि करुप्येत । अपरोक्षविषयेऽनिर्वचनीयसिद्धेः पूर्वं दोषादेर्श्यहेतुत्वाकरुपनात् । किं तु देशान्तरस्थरजतादिना इन्द्रियसान्निकषीदिवरहेणापरोक्ष-प्रतीत्यनुपपत्त्या तत्रानिर्वचनीयकरुपनम् । न चेह सा । विद्यमानविषयेऽपि लिङ्गपरामशीद्यात्मिकायाः सामग्रयान्विषय इवाविद्यमानविषयेऽपि लिङ्गपरामशीद्यात्मिकायाः सामग्रयान्तिरुवरेतने विषयं विनापि तत्प्रतीतिसंभवात् । न च परोक्षेऽपि विषयो हेतुः ; येन तेन विनानुमितिर्न स्यात् । तस्मात्प्रमाणामावान्न परोक्ष-विषयेऽनिर्वचनीयसिद्धिः ॥

परोक्षेऽनिर्वचनीयोत्पत्तिसामग्रीविरहः

किं च परोक्षविषये सामश्रग्यसिद्धाः विषयदेशस्थान्तः करणवृत्तिसंवन्थस्य तदविष्ठन्नाज्ञानक्षोमद्वारा जाश्रत्परिणामहे तोरत्रासिद्धेः ।
न च पर्वतात्मकविषयदेशस्थान्तः करणवृत्तिसंबन्धोऽस्तीति वाच्यम् ;
पर्वतमात्रे न वह्वग्रनुमानम् , पुरोभागावच्छेदेन वह्वग्रभावस्य प्रत्यक्षसिद्धतया बाधेन तदयोगात् । किं त्वसन्निकृष्टोपरिभागे । तदवच्छेदेनान्तः करणवृत्तिसंबन्धाभावात्र वहिपरिणामो युक्तः । अन्यथा

¹ हेत्रोस्तत्रा-झ.

पूरणी

तदवच्छेदेन विद्यमानव्यावहारिकवहेरिप प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अपि च स्मृतपर्वतादौ यत्र भ्रान्तवह्यायनुमितिः तत्र पर्वतदेशस्थाज्ञानस्य कथंचिदिप वृत्तिसंबन्धाभावात्तरपरिणामो न युक्तः । न च तत्र पर्वतस्य स्मृतिरूपवृत्तिविषयतया वृत्तस्तदेशस्थत्वाभावेऽपि निर्वहि-पर्वताविष्ठन्नाज्ञानस्य परिणामोऽस्तिवित वाच्यम् ; अपरोक्षविषये विषयदेशस्थसंबन्धस्य तद्धेतुत्वेन क्छसतया तेन विना तद्योगात्॥

वस्तुतस्तु परोक्षविषये आवारकिनिविह्नित्वाज्ञानादौ मानाभावेन प्रातिभासिकवह्यादिपरिणामासंभवः । अस्ति प्रकाशत इति सामग्रयां नास्ति न प्रकाशत इति विपरीतव्यवहारयोग्यतात्मकावरणस्य परोक्ष- अभिविषयपर्वते।परिप्रदेशादेरिन्द्रियासिक्षकृष्टत्वेनायोग्यतया वा तत्रत्य- वह्यभावाद्यग्रहात्तिद्वपरीतव्यवहार इति प्रकाशसामग्रीकालीनविपरीतव्यवहाराभावेनाकल्पनात् । तस्मादुपादानावारकाज्ञानाभावान्त्र परोक्षा- विवचनीयअम इति संक्षेपः । न चैवमन्यथाख्यात्यापितः; अतीतादि- विविषयवहित्रमस्य तत्राभ्युपगमात् । तस्य च व्यधिकरणा- प्रकारकत्वेन परमतसिद्धान्यथाख्यातिह्वपत्वाभावात् । न च व्यापिन् ज्ञानस्य व्यापकगोचरज्ञानजनकत्वनियमेन कथं ततो निर्विषयअम इति वाच्यम्; अतीतधूमादिना अतीतबह्व्याद्यनुमितेन्त्वयापि निर्विषयत्वा- भ्युपगमेन तथानियमासिद्धेरित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु तत्र निर्विषयअमस्वीकारे अतीताद्यसज्ज्ञानादिवतत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ; ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवृत्तिजनकत्वनियमात् । अन्यथा अपरोक्षविषयेऽपि निर्विषय एव रजतादिअम इति वक्तुं शक्यत्वादनिर्वचनीयस्व्यात्यपलापः । किं च देशान्तरस्थस्य रजतादेः सन्निकर्षामावेनापरोक्षपतीत्यसंभवेऽपि देशान्तरस्थवद्वयादेव्यांसिम्रहादि-

तत्र चान्त्रयव्यतिरेकाभ्यां दोषादि निमित्तकार-णम् । दोषजन्यज्ञानस्यान्यस्याभागाचार्थ एव तत्कारणम् ।

दीपनम्

न च कारणाभावात्कथं रजतोत्पत्तिरिति वाच्यम् ; तदुपादान-स्याज्ञानस्योपरिष्टाद्वक्ष्यमाणत्वात् । तिन्निमित्तमत्राह—तत्र चेति । रजता-काराविद्यावृत्तिमभ्युपेत्य विनिगमकाभावाद्दोषादर्थं प्रत्यपि हेतुत्विमिति प्रागुक्तम् । इदानीं साक्षिमात्रमेव रजतज्ञानिमिति मतमाश्रित्याह — देशजन्येति । यद्रथमनिवेचनीयादिस्वमावं शुक्तिरजतादि साधितं

पूरणी

सामग्रीवरोन भानस्य संभवादावश्यकत्वाच निर्विषयभ्रमाङ्गीकारो नेवितः । वस्तुतोऽतीतादेरि भासमानत्वरुक्षणं विषयत्वमस्त्येव । अन्यथा तज्ज्ञानात्तद्वग्रवहारानुपपत्तेः । अतीतादिज्ञानिनित व्यपदेशानुपपत्तेः । तद्वतीतत्वादिसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेश्च । किं तु विशिष्टधीजनन्योग्यतात्मकसंबन्धरुक्षणविषयत्वस्याती आदावमावाज्ज्ञाने निर्विषयत्व-व्यवहारः । एवं च भ्रान्त्यनुमित्यादावि कस्यिचद्वहर्भाने तस्य देशान्तरे तदा विद्यमानत्वेन संबन्धात्मकविषयतापि संभवतीति न निर्विषयानुमितिभ्रमसंभवः । संबन्धात्मकविषयत्वामावेऽि तस्य भासमानत्वरुक्षणविषयत्वमात्रेण तद्माववित तद्विषयत्वरुक्षणान्यथार् स्थातित्वस्य दुर्वीरत्वाचिति दिक् । तस्मात्यरोक्षविषये सामग्रीबर्छनान्यथार् समाधानम् । न चैवं परमतसाङ्कर्यम् ; एकदेशसाङ्कर्यस्य सर्वमतेऽिष सत्त्वनादिति सारम् ।।

इदानीमिति । ननु दोषादेर्श्रमज्ञान एव हेतुत्वम्, परोक्षम्थले दोषस्य ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् । संस्कारस्यापि ज्ञानमात्र एव हेतुत्वा-

पूरणी

वधारणात्। अविष्ठानसामान्यज्ञानमपि धर्मिज्ञानतया अमज्ञान एव हेतुः । ज्ञानस्य चिकीर्षा विनार्थाहेतुत्वात् । अस्तु वोभयत्र हेतुत्वम् , अन्यत्र दोषादेरथेहेतुत्वादर्शनेऽपि प्रमाणबळेनात्र तत्कल्पनात्। न त्वर्थमात्रहेतुत्विमिति चेन्न ; साक्षिरूपरजताद्यपरोक्षश्रमस्याजन्यत्वेन दोषादेरथं प्रत्येव हेतुस्वात्। नच दोषादिसामग्रीबळेन चक्षुरादिना तद्गोचरअमज्ञानान्तरमुत्पचत इति वाच्यम्; रजतस्य प्रातीतिकस्य प्रतीतिपूर्व सत्त्वाभावेन तदिन्द्रियसन्निकर्षविरहात्तद्गोचौरन्द्रियिक-ज्ञानानुत्वत्तेः। न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षविरहेणैन्द्रियिकान्तःकरणवृत्ति-विरहेऽपीन्द्रियदोषादि¹कारणकाविद्यावृत्तिरास्तामिति वाच्यम् ; प्रयोज-नाभावेन तस्या अमे निरिसण्यमाणत्वात् । न चैवं रजतगीचरचाक्षुष-ज्ञानाभावे रजतं पदयामीत्यनुभवविरोधः; चक्षुर्जन्यवृत्त्यभिव्यक्तय-साक्ष्यनुभवेनापि तदुपपत्तेः । अत एव चक्षुर्व्यापारानुविधानमप्याभिन्य-ञ्जकाघिष्ठानसामान्यवृत्तावेवोपक्षीणम् । नन्वेवमन्धस्य त्वगिन्द्रियेणो-पनीते रूपविशेषवद्भजतअमः स्यात्, चक्षुव्यीपारानन्तरमाकाशे नील-अमो न स्यात् ; चक्षुषा तत्स्फुरणासंभवात् , न चानुमित आकाशे तद्भ्रमः ; नीलं नमः पश्यामीत्यनुभवानुपपत्तेरिति चेन्न ; जामद्रजताः चारोपे चाक्षुवाधिष्ठानसामान्यवृत्तेरेव हेतुतया अन्धस्य तद्अमानुभवा-नुपपत्तेः । आकाशं च न नित्यानुमेयम् , किंतु चक्षुर्जन्यप्रभाद्याकार-वृत्त्यमिन्यक्तसाक्षिप्रत्यक्षम् । अन्यथा शब्दादेराकाशगुणत्वादिसंशय-दशायां तदनुभवानुपपत्तेः । चक्षुन्यापारानन्तरं झटिति तत्स्फुरणाच । नच नीस्तपद्रव्यस्य कथं चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिवेद्यत्वभिति वाच्यम् ; ऋपवत्प्रकाशाद्यवच्छेदेन तदुपपत्तेः। ऋपहीनद्रव्यस्याप्यन्तःकरणादिवः

 $^{^1}$ कारकावि-झ्रा,

पूरणी

त्साक्षिभास्यत्वाविरोधाच । न चान्याकारवृत्त्याऽतीन्द्रियाकाशचैतन्या-भिन्यक्तो वाय्वादेरपि प्रत्यक्षतापातः ; गुरुत्वादिवत्तस्यायोग्यत्वात् । योग्यतायाश्च फल्जबल्कल्प्यत्वादिति दिक् ॥

वस्तुतस्तु मूर्तप्रत्यक्षतायामेवोद्भतस्वपवत्त्वं प्रयोजकिमिति नीस्त-पमप्याकाशं साक्षाचक्षुरादिवृत्तिगोचर एवेति सारम्। तस्मान्नाकाशे नीलापरेक्षिअमानुपपत्तिः। यत्त्वाकाशस्य साक्षिवेचत्वाभावे अन्धादी-नामप्युपनीते आकाशे नीलं नम इति अमः स्यादिति तदवश्यं चक्षुर्जन्य वृत्त्यभिन्यक्तसाक्षिवेद्यम् , साक्षिवेद्यत्वपक्षे चापरोक्षाकाशानुभवस्य तद-धिकरणकनैल्यापरोक्षारोपहेतुत्वान्नायं प्रसङ्ग इति, तिचन्त्यम् ; तस्यान्-भूयमानारोपतया अन्धादीनां तदनुभवासंभवेन तदारोपायोगात्। नच स्तपबद्दव्यान्तराननुभवान्नायमनुभूयमानारोप इति वाच्यम् ; नभोदे-शन्यापिविचित्ररत्नेरुशिखरप्रभाया अनुभूयमानत्वात् । न चात्र माना-भावः ; स्मर्थमाणारोपपक्षे प्राचुर्येण नैल्यारोपानुपपत्तेः, शुक्तिरजताद्या-रोपवत्सादृश्यादिनियामकस्याभावात् । अनुभूयमानारोपपक्षे तु दक्षिण-देशे मेरुप्रभानीलभागाधिक्यात्तदुपपतेः , अतः प्रचुर्येण नीलारो पान्यथानुपपत्तिरेव बहुदेशव्यापिविचित्रशिखरवत्त्वेनागमसिद्धमेरुशिखर-प्रभानुभवे मानम् । न चैवं तत्प्रभाया विचित्रत्वेन पीतत्वादेरप्या-रोपप्रसङ्गः ; कदाचित्तदारोपस्थाप्यनुभवसिद्धत्वात् । नच सन्निहित-देशेऽपि तत्प्रमानुभवप्रसङ्गः ; ऊर्ध्वदेशप्रमाया अघोदेशाप्रसरात् । प्रत्युत स्मर्थमाणारोप एवाविशेषात् निकटदेशे तदारोपापत्तेरिति दिक । यदप्यिष्ठानापरोक्षत्वमारोप्यापरोक्षत्वे तन्त्रम्, अन्यथा वायावि नीलापरोक्षभ्रमः स्यादिति तदिष, न सम्यक्; शीतो वायुरिति वायावप्यपरोक्षशीतत्वानुभवस्य चक्षुषापि धूसरपाटल-

एवं स्थिते प्रयुज्यते-अहंकारोऽध्यस्तः, दृश्यत्वात्, शुक्तिरूप्यवत्,। न च सादृश्याभावान्नाहंकाराध्यास उपपन्न इति वाच्यम् ;

दीपनम्

तदाह — एवं स्थित इति । तथा च वाक्यप्रतिपाद्याभेदे न किंचिद्वाधकमिति भावः । अहंकार इति । अहंकारश्चामे वक्ष्यमाणो द्रष्टव्यः । चैतन्यविषयत्वं च हेतुरिति न ब्रह्मणि व्यभिचार इति । साद्यस्येति । निरवयवनिर्गुणनिष्क्रियस्यात्मनो गुणावयवादिसामान्य-लक्षणसाददयाभावादित्यर्थः । घटादिपराग्व्यावृत्तप्रत्यक्स्वरूपाहमितिप्रती-

पूरणी

त्वाद्यपरोक्षारोपस्य घ्राणेन सौरभापरोक्षारापस्य चानुभवेन तथा नियमा-सिद्धेरिति सङ्क्षेपः । तस्मात्पूर्वोक्तविधयैवाकाशमपरोक्षामिति तत्त्वम् ॥

घटादीति । अहमिति प्रतीतिरहंप्रतीतिः ; तद्योग्यत्वं घटमहं जानमीत्यनुभूयमानघटादावपीति प्रत्यक्त्वरूपेति विशेषणम् । प्रत्यप्र्वेणाहंप्रतीतियोग्यत्वं तद्येः । घटादेः पराभूपेण तथा प्रतीतियोग्यत्वान्त्रातिप्रसङ्गः । प्रत्यक्पदेन निष्कृष्टाहंकारचैतन्यरूपविवक्षायामहंकारे तदसंभव इत्यत उक्तं—पराग्व्यावृत्तेति। पराग्व्यावृत्तत्वरूपमात्रं विवक्षित मिति नासंभवः । परं परा वा अश्वति, चिद्वयतिरिक्तरूपेण प्रकाशत इत्येवं रूपं पराक्त्वमहंकारस्यापीत्यत उक्तं—घटादीति । बाह्यघटादिकमेवात्र पराक्त्वमानिमतम् । तद्वयावृत्तरूपेणाहंप्रतीतियोग्यत्वमहंकारेऽस्तीति न दोषः । न चैवं देहेन्द्रियादावित्रसङ्गः ; अहंभिन्नत्वरूपेण प्रतीयमानस्य पराक्पदेनोक्तत्वात्, देहेन्द्रियादेर्पमायं देह इति भेदेनोपर्लभ्यमानस्य पराक्पदेनोक्तत्वात्, देहेन्द्रियादेर्पमायं देह इति भेदेनोपर्लभ्यमानस्य । यद्वा स्थूलोऽहिमित्यादिना देहेन्द्रियादेरप्यहंकारवत्तादारम्यनाध्यस्यमानत्वात् तत्रोक्तसाहृश्यातिप्रसङ्गो न दोषाय । निगर्वस्तु

तस्य ज्ञानेऽनित्यत्वजङत्वाद्यारोपे व्यभिचारेणाध्यासमात्राहेतु-त्वात्। नन्वेवमव्यभिचारात्संस्कारः कारणम्, भस चात्र नास्तीति

दीपनम्

तियोग्यत्वस्य आत्मन्यपि पूर्वपूर्वाहंकाराध्यासमयुक्तस्य संभवान्न सादृश्या-भावः । गुणावयवादिसादृश्यं तु नाध्यासमात्रे हेतुः, व्यभिचारादित्याह —तस्यति । संस्कारः प्रमाजन्यसंस्कारः । लाघवेन संस्कारमात्रं

पूरणी

अहंत्वेनाहामिति प्रतीतियोग्यत्वम् । तच्च देहाहंकारादावेव न घटादाविति । योग्यता च तज्जनितसंशयनिवृत्त्यादिव्यवहारवत्त्वम् । तच्चाविषयविषयात्माहंकारसाधारणामिति तत्त्वम् । नन्वहंकाराध्यासात्पृवै
तत्त्य तत्प्रतीतिविषयत्वाभावात्कथं तेनोक्तसाहश्यमात्मन इत्यत्राह—
पूर्वपृवैति । परमगुरुचरणास्तु—आत्माहंकारयोरनुगतत्वयोग्यतावच्छेदकानिक्ष्पणान्न तद्योग्यत्वमनुगतं साहश्यम् ; किं त्विदंप्रत्यक्षाविषयत्वमित्याहुः । गुणावयवादीति । अन्यादृशं तु साहश्यं भावत्वादिक्षपं
ज्ञानेऽपि सुवचमिति भावः । इदं च साहश्यं वस्तुसदारोपनिमित्तमित्यभिसन्धायोक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञायमानमेव तदारोपनिमित्तम्, तथैवानवयाद्यनुविधानात् अज्ञातस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च । न चोक्तसादृश्यज्ञानादहंकाराध्यास इति यत्किचिदेतत् । न चैवमिष सादृश्यज्ञानाभावे
कथमारोष इति माच्यम् ; तस्य कचिदेवारो²प्योपस्थापकतया अन्यथासिद्धत्वेन तदहेतुत्वादिति तत्त्वम् ॥

तस्य ज्ञान इति मूलम् । यद्यपि लोहितः स्फटिक इत्यादि-सोपाधिकभ्रमेऽप्येतस्य व्यभिचारः ; तथापि तत्र कथंचिदवयवादिसादद्यं

 $^{^{1}}$ स च तत्र-द्ध $_{\cdot}$ 2 प्यस्मार्कतया-द्धा.

चेत्, न; पूर्वभ्रमजन्यसंस्कारस्य सन्वात्। न चाहंकाराधि-ष्टानस्य दृश्यत्वायोगात् स्वप्रकाश्चत्वं वक्तव्यम्, तत्र च नारोप-संभव इति न अमसंस्कार इति वाच्यम् ; स्वप्रकाशस्याप्यविद्या-प्रतिबद्धप्रकाशत्वात्। तत्र च प्रमाणं वक्ष्यते।।

स्यादेतत् यद्यहंकारातिरिक्तात्मनि किंचितप्रमाणं भवेत्। तत्र यद्यपि त्वंपदार्थों न देहों न वेन्द्रियम् रूपादिमत्वात् जनम नाशवत्वाच । आत्मनश्च जन्मान्तरीयानुसन्धानेनानादित्वात्।

दीपनम्

कारणं न तु प्रभाजन्यः, तदा गौरवात्, स चात्र सुसम्पाद इत्याह — पूर्वेति। अहंकारस्य हि प्रतिदिनं सुषुप्तौ नाशाचन्द्रमोऽन्य एवेति पूर्वेत्युक्तम् । दृइयत्वेति । अन्यथा तस्य वक्ष्यमाणविषयाऽनात्मत्वा-पत्त्या अधिष्ठानत्वानुपपत्तोरियर्थः। तत्र चेति। अधिष्ठानविशेषानव-भासस्याध्यासकारणस्वादित्यर्थः ।

तत्र स्वपकाशस्यात्मनोऽविद्यावरणे अहंकारान्यस्वपकाशज्ञप्ति-मात्रमात्मेति निरूपयितुं प्रथममहंकारातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावान तस्याध्य स्तत्विमिति शङ्कते —स्यादेतिदिति । एतत् अध्यस्तत्वम् । स एव देहादिव्यतिरिक्तत्वं तस्य प्रथममनुजानाति -- तत्रेति । रूपा-दीति । रूपादिमतो घटादेरनात्मत्वादित्यर्थः । जन्मेति । आत्मनस्त-थात्वे ² कृतहानादिपसङ्ग इत्यर्थः । जन्मान्तरीयेति । जातमात्रस्य स्तन्यपानादिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जन्मान्तरीयतदिष्टसाघनताव्याप्त्यनुमन्धानं

पूरणी

संभवति, ज्ञाने तु न कथंचित्संभव इति तदुदाहृतम्। प्रमा-जन्यः । अवाध्यार्थगोचरज्ञानजन्य इत्यर्थः । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्व-

¹ पूर्वपूर्व ग. छ. ² कृतनाशादि ख.

स्वमावस्थायां मनुष्यादिदेहाभावेऽपि अहमित्यनुभवदर्शनात्, करणस्य वास्यादिवदनात्मत्वाच । प्रत्याभिज्ञानानुपपत्तेश्र । तथापि नाहमनुभवगोचरादन्य आत्माः अहम प्रवात्मत्वानु-भवात्तद्व्यात्मनि प्रमाणाभावाच । न वतावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, नाप्यहंकारोऽनात्मा, हत्यत्वात्, घटादिवदिति पक्षधमेता-

दीपनम्

तस्य करुपनीयमित्यनादिरयमात्मेत्यर्थः । ³ देहाभावेऽपि देहे तदुप-लम्भाभावेऽपि । करणस्य चक्षुरादेः । रूपरसादिद्रष्टुः प्रत्यभिज्ञानादिपि न चक्षुरादेरात्मत्वमित्याह—प्रत्यभिज्ञेति । अहम एवेति । ज्ञानाश्रयो ह्यात्मा । तत्त्वं चाहंकारस्यैवानुभ्यत इति स एवात्मेति भावः । न तावदिति । ज्ञानाश्रयादहंकारादितिरिक्त आत्मा प्रत्यक्षेण नानुभ्यत इति न ततस्तित्सिद्धिरित्यर्थः । पक्षेति । द्रष्टुरभावेऽहंकारस्य दृश्यत्व-मनुपपन्नमिति स चाहंकारो न भवतीति तदन्यात्मसिद्धिरित्यर्थः ।

पूरणी

स्वपस्याहंकारानुभवेऽपि सत्त्वादिति । परमते स्वप्तकाले पूर्वदेहस्य सत्त्वेन न ⁴ तथाभाव इत्यत आह—तदुपलम्भेति । यद्यपि तदा मनुष्यत्वादि-स्वेण तद्देहानुपलम्भेऽपि सिंहत्वादिस्वेण सामान्येन वा तदुपलम्भेऽ-म्त्येव, किंविहेहोपाध्यवाच्छित्रस्येव स्वप्नानुभवदर्शनात् । तथापि देहात्मवादे मनुष्यत्वादितत्तद्वृपावच्छित्रस्तदात्मेति तद्वृपविशेषानुपलम्भे तदहपभिमानो न स्यादिति भावः । स्वेति । इन्द्रियाणां प्रत्येक-मात्मत्वे योऽहमद्राक्षं स इदानीं स्पृशामीत्येकात्म्यप्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यर्थः। स चाहंकार इति । स्वस्य स्वद्रष्ट्त्वायोगादिति भावः।

 $^{^1}$ एवात्मत्वेनानु—गः. 2 तावत्तत्र-गः. ह्यः. 3 तदभावेऽपीति कुत्रचित्पाठ-दर्शनात् मूलेऽपि मनुष्यादिदेहे तदभावेऽपोत्यि पाठः स्यात्. 4 तदभावः—झः.

बलात्तात्सिद्धिरिति वाच्यम् ; अहंकारपदेनान्तःकरणाद्यभिधाने असिद्धसाधनात्, तदतिरिक्ताहमिति व्यवहारविषयाभिधाने सिद्धान्ते बाधात् ।

दीपनम्

अन्तःकरणादीत्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादि गृह्यते। तदितिरिक्तेति। अन्तःकरणादेर्घटादेश्च पक्षताव्यावृत्तये विशेषणद्वयम् । सिद्धान्त इति। सिद्धान्ते ह्यन्तःकरणातिरिक्ताहिमितिव्यवहारविषयस्य चैतन्यस्यात्म-त्वाद्धाघ इत्यर्थः। न चाहिमितिपदवाच्यस्य पक्षत्वम् ; तस्याप्यन्तः-करणादिरूपदेवे चैतन्यरूपत्वे चोक्तदेशानपायात्। विशिष्टस्य स्वरूपा-दनन्यत्वे चैतन्यांशे वाधात् अतिरिक्तत्वे च सिद्धसाधनादिति। न च ज्ञानाश्रयः पक्षः ; सिद्धान्ते चैतन्यस्यापि तत्त्वात् वृत्त्यादेश्चैतन्येऽ-ध्यस्तत्वात्, तदितिरक्तज्ञानस्य सिद्धान्तेऽनाश्रयत्वेन परपक्षे च तस्याप्रसिद्धत्वया पक्षाप्रसिद्धेः। तार्किकमतेऽपि नित्यज्ञानस्य जीवाद्यनाश्रयत्वात्, नापि ज्ञानान्यः पक्षः ; चैतन्यस्यापि वृत्तिज्ञानान्यत्वात्, नित्यज्ञानान्यत्वस्य परपक्षेऽप्यप्रसिद्धेः। अत एव मस्वप्रकाश इत्यपि

पूरणी

इदं चोपळक्षणम् — आत्मिभिन्नत्वसाध्यमि भेदप्रतियोग्यतिरिक्तात्मानमादाय पर्यवस्यतीति मन्तव्यम् । अन्तःकरणाविच्छन्नचैतन्यस्याहंपदवाच्यतया प्रत्येकविशिष्टोपादानाभ्यां दोषमाह — तस्यापीति । अतिरिक्तत्वे चेति । तस्य जडत्वादहमनुभवे प्रकाशमानस्वरूपातिरिक्तस्य
परैरप्यात्मत्वेनानभ्युपगमाचेत्यर्थः । परपक्षे चेति । गुरुमत इत्यर्थः ।
अहंकारानात्मत्वसाधने ईश्वरानभ्युपगन्तृमीमांसक्तस्यापि पूर्वपक्षित्वादिति
भावः । अत एव तदभ्युगगन्तारं प्रत्याह — तार्किकेति । जीवानात्मत्वसाधनस्यादेदयस्वादिति भावः । परपक्षेऽपीति । मीमांसकमते ईश्वरा-

दृश्यत्वं च ब्रह्मणि व्यभिचारि ।

दीपनम्

न ; नैयायिकपक्षेऽपिसद्धेरिति । (आत्मत्वस्य सिद्धान्तेऽभावे तद्त्यन्ता-भावतद्नयोन्याभावयोरभावेन साध्ये बाध इति द्रष्टन्यम्) । ब्रह्मणीति । दृश्यत्वं ज्ञानविषयत्वम् , तच्च वेदान्तप्रमेये ब्रह्मण्यप्यस्तीति न्यभिचारः । न च चैतन्यविषयत्वं तत् ; तस्याद्याप्यप्रसिद्धेः । ² सत्त्वे वा ब्रह्मापि तद्विषय एव । अन्यथा तद्यवहारानुपपत्तेः, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तेश्च । न हि तस्य ³ स्वरूपेणातिरिक्तं ज्ञानमस्ति । "तदात्मानमेवावेत्"

पूरणी

नभ्युपगमेन नित्यज्ञानाप्रसिद्धरित्यर्थः । अपिशब्देनाध्यस्तस्याधिष्ठान-स्वरूपतयाधिष्ठानात्मकनित्यज्ञानान्यत्वमप्रसिद्धमिति दशेयति । नैया-यिकेति । गुरुमते ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ननु प्रत्यप्रपचैतन्याप्रसिद्धावि ब्रह्मचैतन्यं प्रसिद्धिमत्यस्वरसादाह—सचे वेति । अन्यथेति । तद्विषयज्ञानस्यैव तद्यवहारहेतुत्वादित्यर्थः । ननु स्वरूपज्ञानस्य स्वविषयःवाभावेऽपि तदतिरिक्तस्वविषयज्ञानमादाय सर्वज्ञ-तेत्यत्राह-न हीति । परमते हीश्वरवत् ज्ञानाश्रयत्वानभ्युपगमादिति भावः। यद्वा ननु स्वाकाराविद्यावृत्त्याश्रयतया सर्वज्ञतोपपात्तः, जगदुपादानः तया तस्य तद्वत्त्याश्रयत्वादित्यत्राह--न हीति । ज्ञानपदवाच्यधर्म्यति-रिक्तं ज्ञानं नास्ति, वृत्तेज्ञीनपद्वाच्यत्वेऽप्यज्ञानत्वादित्यर्थः । नन्वति-रिक्तज्ञानाभावे कथं तस्य सर्वज्ञत्वम् , सर्वगोचरज्ञानाश्रयत्वस्य तद्र्थे-त्वादित्यत्राह —स्वरूपेणेति । स्वरूपेण स्वभावतः । विषयावच्छे-दानवच्छेदाभ्यामौपाधिकभेदवत्त्वेऽपि स्वभावतो भिन्नं ज्ञानं नास्ति । औपाधिकमेदादेव सर्वज्ञत्वोपपत्तेरित्यर्थः । अथवा नन् वृत्तेरज्ञानत्वे कथं तर्हि प्राण्यदृष्टसहकारिजानितसर्वगोचराविद्यावृत्तिमत्तया ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-वर्णनिमत्यत्राह—स्वरूपेणेति । ज्ञानचैतन्यतादात्म्येन वृत्तेर्ज्ञानपद-

अयं कुण्डलितः पाठः क्राचित्कः. ² प्रसिद्धौ वा—ग. ³ स्वरूपातिरिक्तं, स्वरूपशानातिरिक्तं—च.

अहंकार आत्मा, ज्ञानाश्रयत्वादिभ्यः, ईश्वरात्मवत् व्यतिरेकेण घटादिवद्वेति प्रतिप्रयोगाच ।

दीपनम्

इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्म स्वज्ञानविषय इति दृश्यमेव। न चास्वप्रकाशत्वं दृश्यादिश्रुतेश्च ब्रह्म स्वज्ञानविषय इति दृश्यमेव। न चास्वप्रकाशत्वं दृश्यादि प्रमाणविषयत्वं तृश्चासिद्धिः, सिद्धान्तेऽहंकारस्य साक्षिमात्रभास्यत्वात्, सकलप्रमाणागोचरे ब्रह्मणि व्यभिचाराच्च।
अत एव न ज्ञानान्यत्वम् ; ब्रह्मणि व्यभिचारादप्रयोजकत्वाचेति भावः।
अहंकार इति । देहेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्ताहमनुभवगोचर इति न
बाघ इत्यर्थः। ज्ञानाश्रयेति। नचान्यतरासिद्धिः ; अहं जानामि
करोमि भुक्ष इति प्रतीतेरात्मविषयत्वात् आत्मिन संसाराभावे

पूरणी

वाच्यत्वेऽपि स्वरूपेण न ज्ञानत्वम् । चैतन्यस्य स्वगोचरत्वे च तद्वृतेस्तादात्म्येन न तज्ज्ञानरूपत्वमित्यर्थः ''तदात्मानं '' इति द्वितीयया
ज्ञानविषयत्वरूपतत्कर्मत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अहंकारस्योति । तस्य चक्षुरादिप्रसिद्धप्रमाणाविषयत्वात् सकलेति । चक्षुरादिजनितघटादिवृत्तेस्तदवच्छिन्नब्रह्मचैतन्यविषयत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणीति । वृतिज्ञानान्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । ननु नित्यज्ञानान्यत्वं हेतुरि त्याशह्मचाह—अप्रयोजकत्वादिति । देहेन्द्रियति । तद्यतिरिक्तस्य पक्षत्वादहमनुभवगोचरदेहेन्द्रियादिना नांशता बाध इत्यर्थः । न चैवमपि
परमतसिद्धान्तःकरणस्यास्मन्मते ज्ञानाचाश्रयाहंकारात्मकत्या तदिनि
रिक्ताहमनुभवगोचरस्यात्मत्वसाधनेऽस्मन्मते सिद्धसाधनामिति वाच्यम् ;
अन्तःकरणस्य परमतेऽहमनुभवगोचरत्या तत्र बाधाप्रसङ्गेन देहेन्द्रियव्यतिरिक्ताहमनुभवगोचरमात्रस्य पक्षत्वात् । अन्तःकरणपदं तु
सम्पातायातम् । अतो न सङ्कटं किञ्चिदिति ध्येयम् । न चान्यतरेति ।

¹ त्यत आह-झा.

अहंकारस्यानात्मत्वेऽहं युक्तः स्यामिति युक्तचर्थिप्रवृत्ति-अत एव न श्रुत्यापि तदतिरिक्त सिद्धचित । ततश्र नाहंकारोऽध्यस्त इत्यहमर्थस्य कर्तुर्भोक्तः प्रतिशरीरं भिन्नस्य न तद्विरुद्धब्रह्माभेद इति वाक्यमभेदोपासना-

दीपनस्

तित्रवर्तकज्ञानोपायानुष्ठानानुपपत्तेश्चेति भावः । श्रुत्येति । " अथातोऽ-हंकारादेश " इत्युक्ता उक्तया "अथात आत्मादेश" इत्यादिश्रुत्येत्यर्थः । अहंकारातिरिक्तात्मना विनानुपपत्त्यभावेन नार्थापिततोऽपि तत्सिद्धि-रित्युपसंहरति - ततश्चेति । वाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यम् । श्रुत्यैक-प्रमेयत्वादस्यार्थस्यानुमानादेः श्रुतिप्रमेयसभावनानुद्धिहेतुतया तदुपकार-

पुरणी

यद्यपि ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वं साध्यतया पराभिमतम्, ताहशोऽ-स्मन्मतसिद्धाहंकारः, स च ज्ञानाद्याश्रयः, तत्र चोक्तहेतुरस्त्येवेति कथ-मन्यतरासिद्धिः, तथाप्यहमनुभवगोचरत्वसामान्यरूपेण पक्षतायामस्म-द्भिमतालौकिकात्मनोऽपि 1 तद्र्पवत्या पक्षान्तर्भावे पक्षेकदेशे ज्ञाना-द्याश्रयत्वासिद्धिशङ्काप्यस्मन्मतरीत्या न संभवति । तस्यापि कल्पित-ज्ञानाश्रयत्वादिश्युक्तामिति भावः। मुळे — अहंकारस्येति । अहंकारस्या-नात्मत्वे तदितिरिक्तात्मिन संसाराभावादबद्धस्यात्मनो मुक्तवर्थं प्रवृत्त्यन्-प्रवत्तेः अहंपदार्थील्लेखेन तद्गतमुक्तज्ञुदेशेन तदनुपपित्तिरत्यर्थः । अत एव न श्रुत्येति मूळम् । श्रुतावहंकारपदस्यान्तःकरणपरत्वे तदतिरिक्ताह-मनुभवविषयपरत्वे वा ज्ञानाद्याश्रयाहंकारातिरिक्ताभिमतात्मनस्ततोऽ-सिद्धेरित्यर्थः । तच्छ्तिं दर्शयति — अथात इति । नन्वहंकारपदं

का '' जीवस्थस्विनिरुद्धो यः सोऽहंकार ² इति स्मृतः '' इति स्मृतिप्रसिद्धार्थानिरुद्धपरम् , परमतासिद्धान्तःकरणपरं वा । अतो नाह्मनुभवगो चरातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यत्राह-अहंकारेति । अन्तःकरणा-वच्छिन्नत्यर्थः ॥

परम्राचितमिति चेन ; " अथातोऽहंकारादेशः" इत्यहंकारमात्मा-

दीपनम्

कत्वमेवेत्यभिप्रत्य श्रुत्या प्रथममितिरिक्तमात्मानमाह—अथात इति। "अथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वं " इति श्रुत्या अहङ्कारा-विच्छन्न आत्मोपदिश्यते। अहमिति कृतिः करणं यस्येति व्युत्पत्त्या—

'' शोकहर्षभयकोषलोभमोहस्पृहादयः ।

अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥ "
इति स्मृतिप्रिसिद्ध्या चान्तः करणाविच्छन्नात्भैवाहंकारः, न केवलान्तःकरणं, नवा केवल आत्मा ; अहं करोमि जानामि मुझे चेति प्रतीतेः
शबलविषयत्वेन तत्समानविषयाहंकारपदस्यापि तदर्थत्वात् । न
चाहंकारादहंपदार्थोऽन्य एवेति वाच्यम् ; तत्र प्रमाणाभावात् । अभेदेऽप्यहंकारपदस्य तत्र व्युत्पत्तेर्दक्षितत्वात् "अथातोऽहंकारादेश"

पूरणी

अहामिति कृतिरिति—अहमिमानीति यावत्। न तावदहंकारपदस्यान्तःकरणमात्रमर्थः; उक्तावयवव्युत्पत्तेरहमनुभवे प्रकाशमानविशिष्टचैतन्यविषयत्वात्। नापि स्मृतिप्रसिद्धानिरुद्धपरत्वम्;
स्मृत्यन्तरे अवच्छिन्नचैतन्येऽपि तत्पद्मयोगादित्याह —शोकहर्षेति।
जडस्य केवलान्तःकरणस्य शोकहर्षादेरसंभवादिति भावः। न च
प्रसिद्धितौल्येन विनिगमकाभावः; अभेदसार्वात्म्यश्चरत्येक्षयावच्छिन्नरूपार्थस्येव प्राह्यत्वादिति भावः। उक्तव्युत्पत्तेवीजमाह—अहंकरोन्
मीति। वाशब्दः प्रतीतिक्रमप्रदर्शनार्थः। ननु समानविषयत्वमसिद्धमेवेत्याशङ्कय निषेषाति — न चेति। शब्दवैरूप्यं तत्र मानमित्यवाह—
अभेदेऽपीति। वान्यशेषादप्यहंकारपदस्योक्त एवार्थः इत्याह—
अथात इति। ननु तत्राहंपदं मकारान्ताव्ययम्, न तु दकारान्ता-

इत्युक्तस्यैव " अहमेवाघस्तात् " इत्यहंपदेनामिधानात् , केवलान्तः-करणस्य परिच्छिन्नतया सर्वगतत्वानुपपत्तेश्च । " स एवाघस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व " इति पूर्ववाक्योपदिष्टब्रह्मणस्तत्तुल्यलक्षणतया जीवस्यामेदपरेऽस्मि-न्वाक्ये प्रयुक्तस्याहंकारादिपदस्यान्तःकरणमात्रे वृत्त्ययोगाचेति । नन्व-न्तःकरणावच्छिन्नस्य न सर्वगतत्वं न वा सर्वात्मत्वं न वा भूमामेद् इति, सत्यम् , अनया हि श्रुत्या प्रत्यगमेदेन भूमाख्यब्रह्मणः स एवेति तच्छब्देन प्रसञ्जितं पारोक्ष्यं व्यावर्तयितुं भूमत्वं चात्मामेदेनोपपादयितुं स्थूल्डष्टिप्रसिद्धाहंकारात्मानमुपदिस्य, तस्य सर्वगतत्वादिकं चैतन्यां-

पूरणी

समच्छब्दरूपम् ; अतो न दकारान्तास्मच्छब्दान्निष्पन्नाहंपदसमानार्थ-तेत्यनुशयादाह —केवलस्येति । तथा च सार्वात्स्योपदेशानुपपत्तेरिति भावः । अतो भेदिनिर्देशादहमनुभवगोचरातिरिक्तात्मसिद्धिरिति भावः । वन्वन्तःकरणे सार्वात्स्योपदेशः आदित्यो जगन्मय इतिवत् ज्ञिष्तिहेतुत्वेन गौणतयाऽन्यथा सिद्ध इत्यरुचेराह —स एवाधस्तादिति । जीवन्नद्याः भेदपरवाक्ये तत्प्रमेयाभेदोपयोग्यर्थ एव प्रदर्शनीयः। न च परमतिसद्धान्तः-करणभेदादिकं तदुपयोगि । किं तु कर्नृत्वादिविशिष्टाज्ञीवात्मनो भेद इति भेदिनिर्देशद्वारा तद्घोधकश्रुतावहंकारपदं कर्नृत्वादिविशिष्टार्थम् । तन्नान्तःकरणाविच्छन्नमिति तत्परमेव युक्तमिति भावः । यद्यप्यस्मद्भिमतज्ञानाद्याश्रयान्तःकरणपरतयैवाभिमतभेदासिद्धः, तथापि सार्वात्स्योपदेशादेः केवलेऽनन्वयात्तदविच्छन्नपरत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् । भूमा-ख्येति । यद्यपि भूमशब्दो भावप्रत्यान्तत्या बहुत्वार्थः, तथाप्य-क्पत्विनिर्विष्ठक्षणया ब्रह्मपर इति भूमाख्येत्युक्तम् । यद्यप्यत्र श्रुतौ

नम्रुपदिश्य " अथात आत्मादेशः " इत्यात्मनोऽहंकारात्पृथङ्-निर्देशेनात्मनोऽन्यत्वात् अन्यथा भेदनिर्देशवैयर्थ्यात् ॥ नन्वेवं परमात्मनोऽपि भेदप्रसङ्गः, " स एवाधस्तात् "

दीपनम्

शेनोपपाचत इत्यहंकारातिरिक्तो निष्कृष्ट आत्मोपदिश्यत इत्याह— उपिद्श्याथात आत्मादेश इतीति । "अथात आत्मदेशः, आत्मै-वाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मा पश्चादात्मो-त्तरत आत्मैवेदं सर्वं " इति श्रुत्या भेदनिर्देशेनेत्यर्थः। अन्यथा भेद-निर्देशवैय्यर्थ्यादिति ॥

यथाश्रुतमादाय शङ्कते—नन्वेविमिति । ¹ अज्ञायमानभेदवत्त्वे सति पृथङ्निर्दिश्यमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न ब्रह्माण व्यभिचार

पूरणी

भूमपदं नास्ति, तथापि "यो वे भूमा तत्सुखं नारुपे सुखमस्ति"इति पूर्ववाक्ये भूमपदिनिर्देष्टस्य ब्रह्मणोऽत्र तच्छब्देन परामर्शातथोक्तिः। "स एवाधस्तात् "इत्यादि " अथातोऽहंकारादेशः, अथात आत्मादेशः " इत्यशेषवाक्यजातं जीवब्रह्माभेदप्रमित्यर्थम्। तत्र "स एवाधस्तात् " इत्यादिवाक्येन सर्वात्मकं ब्रह्मोपदिश्य उत्तरवाक्यद्वयेन तछक्षणलाक्षित्त्या जीवस्य तदभेदं दशयति। तत्रापि प्रथमं सूक्ष्मप्रत्यगात्मनो दर्शयितुमशक्यत्वातः शूल्टिष्टप्रसिद्धशबितात्मानमहंकारं श्रुत्या दर्शय-तीति नात्राहंकारपदमन्तः करणमात्रपरमित् व परमतसिद्धप्रमातृत्वादिन्विशिष्टाहंकारातिरिक्तात्मसिद्धिरिति प्रघट्टार्थः॥

यथाश्रुतमिति । अनन्यथासि द्धप्रकरणादिसंबल्धितभेदिनदें-शस्य तत्साधकत्वोक्तेरित्यर्थः । अज्ञातेति । अहंकारात्मानौ परस्पर-

¹ अश्वातमेदवत्तयेति व्याख्यानुसारी पाठः,

इत्यादिना तस्यापि पृथाङ्निर्देशादिति, चेन्नः तयोभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन श्रुत्यनपेक्षत्वात् । भेदे तयोः सर्वात्मत्वोप-

दीपनम्

इत्याह—न तयोरिति । अथ वा यद्यप्यहंकारादिवात्मनः परमात्म-ने।ऽपि पृथङ्निर्देशोऽस्ति, तथाप्यहंकारादात्मनो भेदानिर्देशस्य भेदे तात्प-र्थम् ; फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यनियमात् । ब्रह्मभेदश्रुतेस्तु न तत्र तात्पर्यम् , श्रुतिव्यतिरेकेण नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेणापि तस्य सिद्ध-त्वात् , भेदज्ञानादनर्थश्रवणाच । अहमिति ज्ञानस्य वक्ष्यमाणविषया चिदचिद्विषयतया तत्प्रत्याय्यभेदस्याप्यहमतिरिक्तात्मनिष्ठत्वात्तस्य वक्ष्य-माणविषया ¹ अपुरुषार्थत्वाचेति नात्मनो ब्रह्मभेदः श्रुत्यर्थः । अनहंकारा-तमत्वं तु श्रुतिसंमत एवेत्यभिप्रत्याह—न तयोरिति । सर्चात्मत्वेति ।

पूरणी

भिन्नो, अज्ञातभेदभिन्नत्वे सित पृथङ्निर्दिश्यमानत्वात्, यन्नैवं तन्नेवम्, व्यतिरेकेणाभिन्नब्रह्मविद्यनुमानिमिति भावः । ननु नानुमानविषया भेदः साधितः, किं तु श्रुतिविषयेत्यस्वरसादाह—अथवेति। फलवन्तीति। अहंकारात्मभेदस्य प्रमाणान्तराज्ञातत्वात् ब्रह्मानन्दैक्यात्मक-फलवन्त्वाचेत्यर्थः। अनर्थेति। "एतस्मिन्नद्रमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इति श्रुतेरित्यर्थः। देवगवोत्तानवहनादावज्ञातेऽप्य-फले अम्नीहिमनिवर्तकत्वादौ फलवत्यि ज्ञाते न श्रुतेस्तात्पर्यमित्युभयोनपादानं द्रष्टव्यम् । ननु नाहं ब्रह्मिति ज्ञानस्यति। न्यायतोऽपि न भेदज्ञानं पुरुषार्थहेतुरित्याह—अहामिति ज्ञानस्यति। न्यायतोऽपि न भेदज्ञानं पुरुषार्थहेतुरित्याह—तस्येति। भेदज्ञानस्यानन्दैक्यात्मक-

¹ अपुमर्थत्वा—ख. च.

जीवब्रह्मणोर्भदे हि "स एवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वं " इति तयोः सर्वात्मत्वोपदेशो नोपपद्येत । नचेयं श्रुतिः सर्वगतत्वमात्रपरेति वाच्यम् ; तादात्म्यश्रुतेरभेदार्थत्वात् । न च "स एवाधस्तात् " इत्युपक्रमानु-सारेणोपसंहारोऽपि सर्वगतत्वपरतया नीयते, एकित्मन्वाक्ये उपक्रमानु-गुण्येनैवोपसंहारस्य नयनादिति वाच्यम् ; उपक्रमेऽपि तस्य तदर्थत्वा
1 निर्णयात् । सन्देहे चाभेदपरवाक्यशेषबळेनैवोपक्रमस्य नयनात् । न च

पूरणी

पुरुषार्थहेतुत्वाभावादित्यर्थः । सार्वात्म्योपदेशानुपपत्तिहेत्वन्तरेण श्रुतेजीवब्रह्मभेदपरत्वाभावं दर्शयतार्थात्तदुपदेशात्मकश्रुतिबलेनापि कर्तृत्वादिविशिष्टाहंकारात्मभेदः सिद्ध्यति । कर्तुरात्मत्वे सार्वात्म्योपदेशायोगादिति दर्शितमित्याह— अनहंकारेति । यद्वा ननु सार्वात्म्योपदेशान्नाभेदिसिद्धिः ; अहंकारे व्यभिचारादित्यत्राह— अनहंकारेति ।
अहंकारस्यानात्मत्वमसर्वात्मत्वामित्यर्थः । तदुपदेशस्य चैतन्यात्मविषयत्वेन वक्ष्यमाणत्वान्न व्यभिचार इति भावः । जीवाहंकारभेदे तु न
किंचिद्धाधकमिति फलितार्थः । एकस्मिन्वाक्य इति । अन्यथा
विरुद्धार्थद्वयस्यकत्रासंभवेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । उपक्रमेऽपीति ।
न चाधस्तादित्याद्यधिकरणश्रुत्या तद्भतत्वार्थनिणय इति वाच्यम् ;
प्रथमार्थेऽप्यस्तातिप्रत्ययविषेरिति भावः । " अक्ताः शर्कराः " इत्यत्रेव
वाक्यशेषादर्थनिर्णय इत्याह— सन्देहे चेति । ननु सर्वात्मकत्वं सर्वाभेदः, ब्रह्मणश्चिद्भप्त्य कथं जडाभेद इत्याशङ्कय निषेधनि— न च

¹ निश्चयात्—ख. च.

दीपनस्

विरोधात्कथं ब्रह्मणो जडाभेद इति वाच्यम् ; अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठान-मेव स्वरूपं न त्वन्यत् , न हि रज्जुसर्पस्य रज्जुव्यतिरिक्तं स्वरूपमस्तीति न विरोधः । न चैवमहंकारादपि भेदानुपपत्तिः, न हीयं श्रुतिरात्मनोऽ-हंकाराद्भेदं प्रतिपादयति ; किं त्वनहंकारत्व¹मात्रम् । ² तच तस्य

पूरणी

विरोधादिति । तदात्मकत्वं हि तदिभन्नसत्ताकत्वम् , न तु तदैक्यम् ; तच कल्पितभेदेनोपपन्नामित्यभिप्रेत्याह—अध्यस्तस्य हीति । जीवा-भेद इति कचित्पाठः । तत्राहंकारावच्छित्रकर्त्रात्मना कथं ब्रह्माभेद इत्याशङ्कच प्रमातृत्वादेरात्मन्यध्यस्तत्वेन परमार्थतस्तद्विरहात्स्वरूपेणै-क्योपपत्तिः । यद्यध्यस्तप्रमातृत्वादिकमधिष्ठानात्मभिन्नसत्ताकं स्यात् तदा म्तलादिज्ञानाद्घटादिवदात्मस्वरूपज्ञानात्तदनिवृत्तिप्रसङ्गे ^३स्वरू-पेणात्मैकत्वं न स्यात् । न ह्यविमत्याह--अध्यस्तस्य हीति । ननु जीवब्रह्माभेदेवदहंकारब्रह्माभेदस्यापि मानान्तराज्ञातत्वात्कर्तृरानन्दैक्य-पुरुषार्थपर्यवसानसंभवाच तत्र श्रुतेस्तात्पर्यं स्यादिति चेन्न ; विरोधेन तदभेदस्य बाधिततया तत्र श्रुतितात्पर्यासंभवात् जीवाहंकाराभेदस्य मानान्तरज्ञातत्वे जीवाभिन्नब्रह्माभेदस्यापि ज्ञानाचेति भावः। ननु यद्यध्यस्तमिष्ठानान्नान्यत्तर्धहंकारस्याप्यात्मन्यध्यस्ततया ततस्तद्भेदो न स्यादित्याशङ्क्य निषेषाति न चैविमिति । भेदं सत्तावच्छेदकभेदम् । अनहंकारत्वमात्रं तद्भेदमात्रम् । अधिष्ठानात्सत्तावच्छेदकभेदा-भावेऽपि तदनवच्छेदकभेदोऽस्त्येव । अन्यथा तत्त्वापत्तेः, तादात्म्या-नुपपत्तेश्च । अतोऽत्रापि श्रुतिरहंकारात्मनोः सत्तानवच्छेदकभेदं प्रति-पदायतीति न विरोधः । न चैतादृशभेदस्याहमिति तादात्म्यानुभव-सिद्धतया श्रुतिप्रमेयत्वानुपपत्तिः ; तदनुभवस्य नाहं ब्रह्मेत्यादिवत् स्फुटं तद्भेदानवगाहित्वात् । अन्यथा विवादानुपपत्तेरिति दिक् । ननु भेदे सति तस्य सत्तानवच्छेदकत्वं कथमित्याशङ्कचाह-तिबेति।

 $^{^{1}}$ मात्रत्वम्-ञ्च. 2 तच्चास्य-ाञ्चः 8 णाष्मेकं न-द्यः

देशायोगाच । अहंकारे 'च तदुपदेशस्य तदिभन्नचैतन्यनिषयः त्वात् । एवं "स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः" इति जग-त्स्रष्टुः शरीरे जल इव सिवृतुः प्रवेशवाक्यमि तत्र मानम् । न

दीपनम्

मिथ्यात्वेनैवोपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवमहंकारस्यापि सर्वात्मत्वादिपसङ्गः, '' अहमेवेदं सर्वं " इति श्रुतेरित्याशङ्कय न हि सा अहंकारस्वरूपपरा, किं तु तह्वारेण प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपपरेति तदवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वरूपेण सार्वात्म्यपरेति सापि मुख्यार्थेत्याह—अहंकार इति । जल इति । न हि पूर्णस्य परमात्मनः सर्पस्य बिल इव प्रवेशः संभवति । नापि वषाणे मण्डूकवत्परमात्मनस्तत्र जीवरूपेण परिणाम एव प्रवेश इति बाच्यम् ; जीवस्यानादित्वेनोत्पत्त्ययोगात् परमात्मनो निर्विकारत्वश्रुतेश्च । तस्मादपरिच्छिन्नस्याप्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बदर्शनात् , अन्यथा अञ्च्यकाशारे भाजने बहुदूराकाशानुभवायोगात् , परमात्मनः

पूरणी

तत् तादृशभेदवन्त्वम् । समानसत्ताकधिमद्वयभेदस्य सत्तावच्छेद-कता यथा घटपटोभयभेदस्य । आत्माहंकारभेदस्तु न तथा, अहंकारस्य मिथ्यात्वादात्मनश्च सत्यत्वात् । अतः सत्यात्मिमथ्या-बस्तुभेदः सर्वोऽपि तादृश इति भावः । ननु न तत्राकाशस्य प्रति-फल्लनं, किं त्वश्रनक्षत्रादेः, जलान्तस्त्थाकाश एव च तद्वत्तया प्रतीयत इत्याशङ्कयाह — अन्यथेति । जलस्यागाधतां व्यावर्तायितुमस्पेत्यु-कम् । तदपरिच्छिन्नतां व्यावर्तायितुं भाजन इत्युक्तम् । गाधपरिमित-जलेऽपरिच्छिन्नसाश्चनक्षत्राकाशस्य दूरस्थत्वेनानुभवस्तत्मतिफलनं विना

¹ तु**—ख**. ² पाषाणस्थम—च.

च प्रविष्टस्यान्तर्यामित्वमेव न जीवत्विमिति वाच्यम् ; अप्र-विष्टस्यापि ¹ करणत्वविश्वयन्तृत्वोपपत्तेः । प्रविष्टे प्राणनादे-मीढियोदेश्व निश्चितजीवधर्मस्य श्रवणाच ।

दीपनम्

² पूर्णस्याविद्यातत्कार्यप्रतिविन्नभाव एव प्रवेशः। प्रतिबिन्नितं हि सिवत्रादिकं तत्र प्रविष्टमिव दृश्यत इति तस्य प्रवेशशब्देनानुवादोपपत्तेः।
प्रतिविन्नं च विन्नादनन्यदिति वक्ष्यतीतीयमपि श्रुतिरहंकारातिरिक्तात्मिन प्रमाणामित्यर्थः। यद्यपि "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः " इत्यत्तर्यामिणोऽप्यात्माभेदमेव श्रुतिर्दर्शयति, तथापि भेदमभ्युपेत्याह—
अप्रविष्टस्यापीति। तथा च तदर्थं तस्य प्रवेशकरूपनं निष्प्रयोजनम्। न चाप्रविष्टाज्जगत्कारणादन्तर्यामिणो भेदिसद्भयर्थं तदिति
वाच्यम्; 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा " इति श्रुत्या अन्तर्याम्यतिरिक्तदृष्टृनिषेधात्। कारणत्वनियन्तृत्वयोराविरोधेन तदाश्रयभेदस्यानपेक्षितत्वाच। न हि जीवत्वमिव जगत्कारणत्वेनान्तर्यामित्वं विरुद्ध्यत इति
भावः। प्राणनादेरिति। "स एष इह प्रविष्टः" इत्यस्योत्तरत्र हि

' पूरणी

न संभवतीत्यर्थः । तत्कार्येति अन्तःकरणसङ्ग्रहः । प्रविष्टमिनेति । प्रवेशशब्दस्तत्र लाक्षाणिकः । अनुवादे च लक्षणा न दोषायेति भावः । नन्वहंकार एव प्रतिबिम्बरूपोऽस्त्वित्यत्राह—प्रतिबिम्बतिमित । प्रमातृत्वादिविशिष्टाहंकारस्य च तदभेदासंभवाविति भावः । अन्तर्यामिण इति । प्रतिबिम्बस्यान्तर्यामित्वेऽपि अहंकारातिरिक्तात्मसिद्धे-रात्मानमन्तरो यमयतीति प्रकृतान्तर्यामिणोऽनया जीवात्मत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । अतिरिक्तिति । तथा च तद्भेदो बाधित एवेति भावः । ननु काल्पानिकभेदेऽप्यतिरिक्तद्रष्टृनिषेधोपपतिरित्यत्राह—कारणत्वेति ।

¹ कारणत्वमिव निय**ा. छ.** ² पूर्णस्यापि**-ख.** ³ प्रवेशनं-ख.

अनुमानमपि- - अन्तःकरणधर्मातिरिक्ताहमनुभवगोचरो

दीपनम्

''प्राणक्षेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्'' इत्यादिश्रुतिः प्रविष्टे प्राणनादिन्यापारं दर्शयति । स च जीवस्यैवेति निश्चितम् । एवं ''विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव '' इति प्रविष्टे मौढ्यमज्ञानादिकं च दर्शयति । न चैतत्सर्व-मन्तर्यामिणः संभवतीति प्रतिबिम्बभावापन्नो जीव एवेत्यहंकारातिरिक्त एवात्मेति भावः ।।

एवं श्रुत्याहंकारातिरिक्त आत्मिन सिद्धेऽपि कस्य-चित्कुतर्करसिकस्य कदाचित्संशयविपर्यासादिकं भवेदिति ''श्रोतव्यो मन्तव्यः '' इत्यादिश्रुत्यभिप्रायानुसारेण श्रुत्यश्रीसंभावनानिराकरणार्थ-मनुमानमाह — अनुमानमपीति । तत्र प्रमाणमिति शेषः । अन्तः-करणोति । अन्तःकरणधर्मातिरिक्तो योऽहमित्यनुभवः तद्विशेष्य इत्यर्थः । तथा च पराभिमतात्मत्वस्य न पक्षतेति न सिद्धसाधनम् । अन्तःकरण-

पूरणी

एकधर्म्यवच्छिदेनोभयोर्वृत्तिविरोधे भेदकल्पना, यथा किंाचिज्ज्ञत्वसर्व-ज्ञत्वादेर्विरोधेन जीवब्रह्मणोः, न चात्र तथा; एकविम्बत्वावच्छेदेनो-भयसंभवादित्यर्थः। कोशान् अन्नमयादीन्॥

ननु श्रुतिप्रमितार्थे सिद्धसाधनेनानुमित्यनुद्याःकथमनुमानो -पन्यास इत्यत्राह — एवं श्रुत्येति । श्रुतिजनितज्ञानस्य मनना -त्पूर्वमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेनासःकल्पत्वा चतुपन्यासः । अत एव मननविधिरपीत्याह —श्रोतव्य इति । न सिद्धसाधनमिति । न स्वद्रष्टा, अहमनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्ट्रको वा, दृश्य-त्वात् , घटवत् ।

दीपनम

धर्माः परमते संख्यादयः प्रसिद्धाः । सिद्धान्ते च बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्यः तद्तिरिक्तो योऽहमित्यनुभवः, परमते आत्मसमवेतं ज्ञानम्, अस्माकं च चैतन्यम् । तस्याप्यहमाकारवृत्त्यवच्छिन्नस्याहमाकारत्वात् । तद्गोचरत्वं च पराभिमतस्यात्मनो नास्मदिभिमतस्य । तस्य स्वयंप्रकाश-त्वेन स्वपरविषयत्वाभावादिति न पक्षासिद्धिः । न वास्मदिभमतस्या-त्मनः पक्षतेत्यर्थः । अस्मद्भिमतात्मनोऽपि अहमाकारवृत्तिविषयत्वा-त्तस्य पक्षताव्यावृत्तये धर्मातिरिक्तेति । परेषामप्रसिद्धिवारणायन्तःकर-णेति । न स्वद्रष्टेति । न स्वव्यवहारहेतुप्रकाशधर्मवानित्यर्थः । अत्र च याव²द्विशेषाभावः साध्य इति न परस्येश्वरज्ञानानिधकरणत्वेनार्थान्तरता। यर्तिनित्प्रकाशानिषेषे पुरुषान्तरीयप्रकाशाभावेन सिद्धसाधनताव्यावृत्त्ये

पूरणी

सिद्धसाधनि मित्यर्थः । नन्वन्तः करणमात्रस्याहमनुभवत्वे नाशक्कितः तद्विषयसुखादावातिप्रसङ्गः, न चाहमाकारतया चैतन्यस्याहमनुभवत्वम् ; नित्यसर्वानुगतचैतन्यस्य स्वतो विषयानाकारत्वादित्यत्राह--तस्यापीति । अस्मन्मतेऽपीति मूलमप्येतदाभिप्रायमेवेति भावः। न पश्चेति। सिद्धान्ते केवलचैतन्यस्याहमनाकारत्वेनाहमनुभवाप्रसिद्ध्या पक्षासिद्धि-दोषाप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्वविषयकचैतन्यात्मकदर्शनवत्त्वेन बाधमा-शक्क्याह--न स्वव्यवहारेति । अस्मदिभमतचैतन्यप्रकाशस्यार्घम-त्वाद्धर्मपदेन तद्दोषव्यावृत्तिरित्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्य जगिनिमतत्वेन देवद्तात्मव्यवहारहेतुतया तज्ज्ञानानधिकरणत्वेन सिद्धसाधनतेत्या-शङ्क्याह — अत्र चेति । यत्किचिदिति । यद्यपि यावद्विशेषणादेव

 $^{^{1}}$ तदन्यश्राह-क, 2 विशेषणाभावः-च.

स्वेति । स्वकर्मकस्वकर्तृकव्यवहार एव स्वीय इति परज्ञानानिषकरण-त्वेन नार्थान्तरता । न च वृत्त्याश्रयतया बाधः, वृत्तेरप्रकाशरूपत्वात् । प्रकाशत्वं ह्यखण्डधर्मतया परेरभ्युपगतो धर्मोऽस्मदिभमतात्मैवेति न वृत्तिः प्रकाशः । अनेन ह्यनुमानेन परप्रसिद्धनिषधः क्रियत इति नास्मन्मते निषेध्याप्रसिद्धिर्दोषाय । यं प्रति ह्यनुमानं स्वप्रमेयं साध-यति तं प्रत्येव हि तत्प्रमेयस्याबाधितत्वमपेक्ष्यते नान्यं प्रत्यपि । एवं च

पूरणी

नायं प्रसङ्गः ; स्वज्ञानवति यावज्ज्ञानाभावस्यासिद्धेः । तथापि मीमांसकं प्रतीदं विशेषणम् । तन्मते ईश्वरज्ञानापासिद्ध्या तद्यीन्तरवारणाय यावद्विशेषणस्यानादेयत्वादिति स्मर्तव्यम् । देवदत्तारमगोचरव्यवहार-हेतुयज्ञदत्तादिज्ञानानधिकरणत्वेन सिद्धसाधनगरणाय-स्वकर्तृकेति । देवदत्तकर्तृकघटादिव्यवहारहेतुघटादिसत्ताबोधकवाक्यप्रयोजनकयज्ञदत्त -ज्ञानानधिकरणत्वेन तद्वारणाय -- स्वकर्मकेति । अत्र स्वकर्तृकत्वमात्र-मेवालम् , परकीयज्ञानस्य वाक्यप्रयोगीपक्षीणत्वेनान्यदीयव्यवहाराहेतु-त्वात् । अन्यथा देवदत्तात्मसत्ताबोधकवाक्यप्रयोगद्वारा तदात्मगोचर-व्यवहारेऽपि हेतुत्वसंभवेन सिद्धसाधनस्य वज्रलेपायितत्वादित्यवधेयम् । वस्तुतस्तु स्वकमिकव्यवहारः स्वकर्तृकव्यवहारो वेत्यर्थः । तेन साध्य-द्वयमिप्रेतम् । न च स्वकर्मव्यवहारघटितसाध्ये देवदत्तात्मगोचरहेतु-परकीयज्ञानानाधिकरणत्वेन सिद्धसाधनता । परस्य परात्मगोचरव्यव-हारस्य परोक्षतया तत्कमत्वाभावादिति सारम् । वृत्तेरिति । जडान्तः-करणपरिणामात्मकवृत्तेस्तत्त्वासंभवादिति भावः । पराभ्युपगमानुरोधे-नापि वृत्तिने प्रकाश इत्याह-प्रकाशत्विमिति । अस्मिन्मते तत् अस्मद्भिमतात्मत्वरूपमेव न तु वृत्तिगतः स्वधर्मः, येन वृत्तिः प्रकाशः स्यादित्यर्थः । 1 नन्वस्मिन्मते प्रकाशस्याधर्मतया तद्धर्मघटितसाध्यमप्र-सिद्धमित्यत आह —अनेन हीति । अवाधितत्विमिति । प्रसिद्धत्व-1 नन्वस्मन्मते-झ.

¹ अस्मन्मतेऽपि वक्ष्यमाणरीत्याहमाकारवृत्तिप्रतिविम्बित्चैतन्य-स्याहमनुभवस्य सत्त्वात् न पक्षाप्रासिद्धिः । दृश्यत्वं च प्रकाश-विषयत्वम् , प्रकाशश्रा¹स्मन्मते चैतन्यमेव न वृत्तिरिति न

दीपनम्

द्रष्टारं विना दश्यत्वायोगात् दृश्यत्वहेतोः पक्षधर्मतावलादहंकाराति-रिक्तो वक्ष्यमाणविषया दृश्य आत्मा सिद्ध्यति । ² अस्मिश्च साध्ये अहमनुभवगोचरस्य पक्षतेति द्रष्टव्यम् । अथ वा मुक्तिकालीनात्मप-दार्थो न भवतीति साध्यार्थ इति यथास्थितमेवेति भावः । साक्षादेव स्वाभिमतं साध्यमाह — अहमनुभव इति । अहमनुभवे प्रकाशमानो यः स्वव्यतिरिक्तो दृष्टा तद्वानित्यर्थ । परपक्षे ईश्वरमादायार्थान्तरपरि-हारार्थमहमनुभवे प्रकाशमान इति । तत्त्वं चाहमनुभवप्रयुक्तसंश-याद्यगोचरत्वम् । तच्च स्वपरप्रकाशसाधारणमिति न बाधः । यदी-श्वरस्याप्यहमनुभवोऽस्तीति ब्रूयात्तदा देवदत्ताहमनुभव इति विवक्ष-

पूरणी

मित्यर्थः । द्रशरमिति । अहंकारस्य च स्वद्रष्टृत्वनिषेघादिति भावः । ननूक्तसाध्यस्यासमदाममतात्मन्यपि सत्त्वाच्छावृत्तये पक्षविशेषणं वैयर्थनित्याशङ्कचात्र साध्ये न तदुपाचम् , किंतू त्तरसाध्य इत्याह — अस्मि-श्रेति । अहमनुभवगोचरमात्रस्येत्यर्थः । ननु सकृदुचितिशब्दस्य वैद्धप्यं न युक्तमित्यस्वरसादाह — अथवेति । परपक्ष इति । अहमनुभवस्याहङ्कार शश्वाळितविषयत्वादिश्वरस्य च तत्संबन्धविरहेण तथानुभवविरहादिति भावः । ननु प्रकाशमानत्वं प्रकाशविषयत्वं चेदस्मन्मते वाधः, प्रकाशामित्रत्वं चेत्परमतेऽप्रसिद्धिरित्यत्राह — तत्त्वं चेति । अहमनुभवप्रयुक्तसंशयादिविरहवत्त्वमित्यर्थः । यदिश्वरस्येति । अहमनुभवप्रयुक्तसंशयादिविरहवत्त्वमित्यर्थः । यदिश्वरस्येति । अहमनुभवप्रयुक्तसंशयादिविरहवत्त्वमित्यर्थः । यदिश्वरस्येति । अहमनुभवप्रयुक्तसंशयादिविरहवत्त्वमित्यर्थः । यदिश्वरस्येति । अहम

वृत्तिवेद्ये ब्रह्मणि चैतन्याविषये व्यभिचारः। न च ज्ञाना-श्रयत्वात्तस्यात्मत्वम् : वृत्तेर्ज्ञानपद्वाच्यत्वेऽपि ज्ञानत्ववत्परमते ज्ञानादन्यत्वात् , चैतन्यस्य च सर्वाधारस्याहंकारानाश्रयत्वात् , लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव तत्प्रयोजक¹त्वाच । न चैवमहं मुक्तः स्यामिति प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ; अहंपदार्थस्य चिद्चित्संवलितत्या अहमित्यनुभवे विद्वात्मनोऽपि प्रकाशमानत्वादहमर्थस्य

दीपनम्

णीयम् । चैतन्याविषय इति । एतच स्वप्रकाशवाद उपपादियिष्य-तीति न व्यवहारानुपपत्तिः । "तदात्मानमेवावेत् " इति श्रुतिश्च वृत्तिविषयत्वाभिप्राया । "विज्ञातारमरे केन विजानीयात् "इति श्रुत्या स्पष्टमेव तस्य स्वविषयत्वप्रतिषेधात् । किं जन्यज्ञानाश्रयत्वं तस्य उत नित्यज्ञानाश्रयत्वम् , नोभयमपीति कमेणाह— वृत्तेरित्यादिना । ज्ञानत्वस्येति । ज्ञानत्वस्येवाना दित्यस्य प्रयोजकत्वादित्यर्थः । एवमहंकारस्यानात्मत्वे । चिदचित्संविष्ठतत्वं चाप्रे वक्ष्यत इत्यभि-

पूरणी

मनुभवस्य छाघवेनात्ममात्रालम्बनत्वादिति पराभिसान्धः । तथा चेश्वर-द्रष्टृकत्वेनार्थान्तरतेति भावः । न व्ववहारेति । तदभिन्नत्वेऽपि तद्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । वृत्तिविषयत्वेति । इदं चोपलक्षणम् । स्नातिरिक्तवे वितव्याभावपरा वा, तत्समानसत्ताकस्यान्यस्याभावादिति मन्तव्यम् । केन विजानीयादिति । नात्र तद्गोचरज्ञानमात्रनिषेधः । तद्विषयवृत्तेरभ्युपगमात्, किं तु स्वरूपज्ञानस्य तद्विषयस्वमित्यर्थः । ननु ज्ञानत्वं न स्वपरमतसिद्धात्मत्वसामान्यप्रयोजकम् ; त्वया तदनभ्युपग-मादित्यत्राह—अनात्मत्वेति । लाघवस्य सप्रतियोगितया प्रतियोगि-

¹ त्वम्-छ. ² अस्मदात्मनोऽपि-ख.ग.छ. ³ त्मन्यावृ-च. ² वेदितन्यस्यामाव-झ.

स्वमुक्तिप्रवृत्त्युपपत्तेः । न चाप्रयोजकत्वम् ; लाघवेन दृश्यत्व-मात्रस्यैवोक्तसाध्यव्याप्यत्वात् , विपक्षे प्रतिशरीरमात्मभेद-प्रसङ्गेन गौरवाच । न चालौकिका त्मकल्पनागौरवम् , अस्म-द्भिमतान्तःकरणादहंकारात्परेरप्यात्मनो भेदस्याङ्गीकृतत्वात् । अत एवाहंकारः, अहंकारद्रष्टृकः, दृश्यत्वादित्यहंकारन्तरवाधे

दीपनम्

पायः । लाघवेनिति । दृश्ये घटादौ ह्यनात्मत्वं दृष्टम् । तत्र किं दृश्यत्वं प्रयोजकम् , मनो भात्राकरणकज्ञानविषयत्वं वा वक्तव्यम् । तत्र हि लाघवात् दृश्यत्वमेव प्रयोजकिमिति दृश्योऽहमनुभवविषयोऽ नात्मेत्यर्थः । प्रतिश्वरीरिमिति । यद्यहंकार आत्मा स्थात्तस्य सुखदुःखादिधिर्मणः प्रतिशरीरं भेदः स्यात् । तत्र शरीरे सुखदुःखादि-वैचित्रयदर्शनात्मंसारिणस्तस्यश्चरादिष भेदो वक्तव्य इत्यहंकारात्मत्वे गौरवम् । सिद्धान्ते तु दुःखादिधिर्मणोऽहंकारस्य प्रतिशरीरं भेदेऽपि चैतन्यमात्रे भेदभेदक³योरनुपल्रम्भात् श्रुतिन्यायासिद्धात्मेक्यस्य बाधका-

पूरणी

गुरुधमें दर्शयति—मनोमात्रेति। ज्ञानमात्रे मनसः कारणतया असंभववारणाय मात्रपदम्। न च तादृशेश्वरज्ञानविषयतयात्मन्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; जन्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वात्रञ्ज्यत्यासेन मनोमात्रकरणक- ज्ञानाविषयत्वस्य विविधितत्वाद्वाति भावः। ननु सिद्धान्तेऽपि परामितात्मस्थानीयाहंकारस्य प्रतिशरीरं भेदकरूपना समानेत्यत आह — सिद्धान्ते त्विति। परमते जीवपरमात्मनोर्भेदोऽपि वक्तव्यः। तथान्तःकरणजीवयोरुभयोरपि प्रतिशरीरं भेदश्च, 4नास्मन्मत इति लाघवन

 $^{^{1}}$ त्ममेदकरप-ग. 2 मात्रका-च. 3 योरूप-च. 4 नास्मन्मतेऽपीति

तस्यैव द्रष्टृत्वमिति प्रत्युक्तम् । अहंकारस्यात्मत्वे दुःखादेर-त्यन्तोच्छेदासंभवेन मुक्तचर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्व । "स्वमपीतो भवति" इति स्वापेऽहंकारस्य विलयश्रवणाच तस्यानात्मत्वम् । अहंकारस्य सुषुप्ता¹वनाशे जाग्रतीवाहमित्यनुभवः स्यात् ।

दीपनम्

भावात्तत्र लाघवामिति तदेव ²युक्तमित्यर्थः । अत्यन्तेति । कार्यस्य हि परिणाम्युपादानमेव स्वरूपमिति तदुच्छेदाहते न तस्यात्यान्तको-च्छेदः । उपादानं चाहंकारः । आत्मा चेत् तदुच्छेदे सति कस्य मोक्षः पुरुषार्थः । अनुच्छेदे च न दुःखादेरात्यन्तिकोच्छेद इत्यर्थः। पूर्वीक्तानात्मत्वसाध्ये ध्वंसप्रतियोगित्वमपि हेतुमाह—स्विमिति । स्वं स्वात्मानमपीतो भवति । अपिपूर्वस्येतेर्रुयार्थत्वात्स्वात्मानि लीनो भवती-त्यर्थः । इदं हि वाक्यं स्वापे ब्रह्मणि जीवस्य लयं ³ प्रदर्शयति । न च तस्य स्वरूपेण स संभवति । अतस्तदुपाधिभृताहंकारविलयादेव तद्विलयः श्रुत्यभिमत इत्यहंकारो ध्वंसप्रतियोगी ॥

योग्यानुपलम्भादिप स्वापे तदभावमाह - अहंकारस्येति । ननु प्रमाणाभावादेव तदा तदनुपछम्भो न तु प्रमेयाभावादिति, तत्राह---

पूरणी

मित्यर्थः । ब्रह्मोपादानव्यावृत्त्यर्थमाह-परिणाभीति । स्वरूपमिति । कार्योच्छेदप्रयोजकोच्छेदप्रतियोगित्वलक्षणस्वरूपिमहाभिमतम् । ततोऽ-परिणामिनोऽपि ब्रह्मणः सत्तानिरूपकतया प्रपञ्चस्वरूपत्वं विरुद्धचत इति ध्येयम् । अतस्तदुपाधीति । नचाज्ञानोपाधेर्रुय प्रतिपादकमस्त्विति वाच्यम् ; तथा सति मुक्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्वहंकारातिरिक्तात्मसिद्धौ तस्य जीवोपाधितया तल्लयप्रतिपादकमिदं भवेत् , तदेव विप्रतिपन्नमित्यनुशयादाह— अहंकारस्येति मूले ॥

¹ वप्यविनाशे—खः

जाग्रति क्छप्तप्रमाणस्य साक्षिणस्तत्रापि सत्त्वात् । अतोऽ
नुपलम्भात्तदभाव एव । किंचास्ति तावत् ''न दृष्ट्रीष्टारं
पञ्येत् न हि द्रष्टुर्देष्टेविंपरिलोपो विद्यते '' इत्यादिवाक्यादहंकारधर्मातिरिक्तं नित्यं ज्ञानम् ॥

दीपनम्

जाग्रतीति । औदासीन्यबोधान्यां हि लोके साक्षिशब्दः पिसद्धः, न च बोद्धापि कर्ता साक्षी न वादासीनोऽप्यज्ञः । ततोऽत्र साक्षिशब्द आत्मानोऽकर्तृबोधाभिप्रायो द्रष्टव्यः । न तावज्जाप्रति बहिरिन्द्रियेण तदनुभवः ; रूपादिहीनत्वात्तस्य । न च मनः प्रमाणिमत्युपरिष्टाद्वक्ष्यति । तत श्चात्मस्वरूपेचतन्यसंबन्धादेव तदा तत्प्रथत इति यावत्सत्त्वं प्रकाशेत । न च स्वापकाले केनचिद्य्यहिमत्यनुभूयते । तदा तत्सत्त्वं वा विशेष-विज्ञानात्सुषुप्तयभावप्रसङ्गादित्यनन्यथासिद्धानुपलम्भात्सुषुप्तावहंकाराभाव इत्याह—अत इति । नन्वहंकारातिरिक्तात्मनोऽपि ज्ञानान्यत्वे दृश्यत्वाद्मात्मत्वम्, न च ज्ञानस्वरूपत्वम् ; ज्ञानस्यानित्यस्य तदात्म-कत्वायोगात्, न च नित्यं ज्ञानं प्रमाणिसद्धमस्तीत्यतो बाधितमनु मानमित्याशङ्कयात्मनाश्चिद्र्पत्वं साधियतुं चक्षुरादिजन्यज्ञानातिरिक्तं नित्यं च ज्ञानभित्यत्र क्रमेण श्रुतिद्वयमुदाहरति—किं चेति ॥

पूरणी

अनुपलम्भमात्रान्नाभावनिश्चयः, अतीन्द्रियवस्तूच्छेदापचेरित्य-त्राह—योग्येति । लोकसिद्धसाक्षिशब्दपवृत्तिनिामेत्तं चैतन्ये दर्शयति— औदासीन्येति । तत्सत्त्वे वेत्यापाततः । अज्ञानवित्तत्यप्रतीतिका हंकारावमासेऽपि सुषुप्तेराविरोधादिति ध्येयम् । अनन्यथासिद्धेति । अहंकारः सुषुप्तिकालीनाभावप्रतियोगी, सत्यां निश्चयसामग्रग्वामभासमान-

ननु "नदृष्टेदृष्टारं" इत्यत्र दृष्टिविषयदर्शनाश्रयः प्रतीयते, तच्च दर्शनं घटादिदृष्टिविषयं मनोजन्यमि संभवतीति नानेन जन्यज्ञाना-तिरिक्तं ज्ञानं सिद्ध्यतीति चेन्नः ; तदसंभवस्य वक्ष्यमाणत्वात् , तस्य स्पष्टप्रत्यक्षावभासत्वेन न पश्येरिति दुर्विज्ञेयत्वप्रतिपादनायोगात् । मनोजन्याया अपि विषयतया षष्ठचन्तदृष्टिपदेनोपात्तत्वाच । "न विज्ञाते-विज्ञातारं विजानीयाः" इति सकलमनोव्यापारं प्रत्यपि तस्य साक्षित्वो-पपादनात् । तस्माचक्षुरादिजन्याया मनोजन्याया वा वृत्तेः साषकं यचैतन्यं तदेव तत्तद्विषयोपधानभेदं चैतन्यद्विज्ञमिव भवतीति तत्सं-वन्धात्वस्वस्वप्रचेतन्यमेव वृत्त्यादीनां द्रष्टेत्युच्यत इति श्रुत्या जन्यज्ञाना-तिरिक्तं ज्ञानं सिद्ध्यति । एवं "न हि द्रष्टुर्दृष्टिविपरिलोपो विद्यते"

पूरणी

त्वादित्यनुमानात्तिश्चय इत्यर्थः । तस्येति । घटादिदृष्टिगोचरदर्शनं दुर्विभाव्यिमिति श्रुत्यर्थः । मनोजन्यज्ञानपरत्वे च न स युक्तः ; मनोजन्यज्ञानस्यापि मनोवेद्यतया प्रत्यक्षेण तस्य निश्चतुं शक्यत्वादित्यर्थः ।
ननु घटं जानामीतिवद्धटज्ञानं जानामीति स्फुटमननुभवादस्त्येव तस्यापि
दुर्विज्ञयतेत्यनुशयादाह — मनोजन्याया इति । दृष्टिपदस्य ज्ञेयविषयज्ञानमात्रपरतया द्रष्टृपदस्य तद्गोचरमनोजन्यज्ञानार्थत्वायोगादित्यर्थः । श्रुत्यन्तरानुरेषिनापि दृष्टिपदस्य मनोव्यापारासाधारणज्ञानपरतया न दृष्टृपदं मनोव्यापारात्मकतज्जन्यज्ञानपरं युक्तमित्याह—
न विज्ञातिरिति । यद्वा श्रुत्यन्तरे मनोव्यापारगोचरज्ञानस्य दुर्विभाव्यत्वप्रतिपादनादिष जन्यज्ञानातिरिक्तज्ञानसिद्धिरित्याह – न विज्ञातिरिति ।
ननु दर्शनस्य चैतन्यात्मकत्वे तदाश्रयाप्रसिद्ध्या दृष्टृत्वानन्वय
इत्यत्राह—तत्तद्विषय इति । दर्शनात्मकतत्तद्विषयोपाहितचैतन्य-

इति द्रष्ट्ररहंकारस्य साक्षिभुताया ¹वृत्तेर्विनाशपतिषेषात् सिद्धं तन्नित्यत्वम् । न चेयं श्रुतिरीश्वरज्ञानस्यैवानित्यत्वं प्रतिषेघतीति वाच्यम् ; " यद्वै तन्न परयति परयन्वै तन्न परयति " इति द्वितीया-श्रुत्या जीवस्य विशेषज्ञानाभावे उक्ते स्वरूपनाशमाशङ्कय "न हि द्रष्ट्रदेष्टेर्विपरिलोपो विद्यत'' इत्याह । तथा च यस्य विशेषविज्ञानाभाव-स्तस्यैव ज्ञान²स्येयमनित्यत्वं प्रतिषेधति । न चायमीश्वरे संभवति । अप्रसक्तप्रतिषेधायोगाच । तस्मादहंकारादिसाक्षिद्दष्टेरेवायमनित्यत्व-प्रतिषेघ इति भावः।

पूरणी

स्यानुस्यत्वैतन्याद्विशिष्टाविशिष्टरूपेण प्रातीतिको भेदोऽस्ति, अनुस्यू-तस्योपहितचैतन्यात्मकदर्शनेन तादात्म्यसंगन्धात्तत्र द्रष्टुव्यवहारोपपत्ति-रित्यर्थः । मनोजन्याया इति पररीत्या । सिद्धान्ते मनसोऽपृथकप्रमाण-त्वादिति ध्येयम् । स्वरूपनाशमिति । जीवस्य चैतन्यात्मकतया तस्य ज्ञानाभावकथने तन्नाशाशक्केत्यर्थः । यहै तदिति सुषुप्तौ जीवः किमपि न पश्यतीति यह्नौकिकैरुच्यते तद्भिघानं पश्यन्नव जीवः तत्तदानीं न पश्यतीति आन्त्या विषयविशेषाज्ञानेनेति यावत् । तत् विशेषवस्तु न परयतीति हेतुना वेत्यर्थः । न तु सर्वथा ज्ञाननाशोऽ-स्तीति वाक्यद्वयतात्पर्यार्थः । नन्वेवं ज्ञाननाशादेव तदा तथा लौकिक-व्यवहाराऽस्त्वित्याशङ्कय न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुतिस्तन्नाशं निषेधतीत्यर्थः। अप्रसक्तेति । यज्ज्ञानानित्यत्वं प्रसक्तं तन्निषेधः ; न चेश्वरज्ञाने तथा प्रसक्तिः ; तस्य शरीरादिसंबन्धाभावेन तदयोगात् । प्रसक्त-निषेधपरत्वे संभवत्यपसक्तनिषेधपरत्वकल्पनायोगाचेति भावः। इदं

¹ दृष्टेर्विनाश—ख. ² स्पेदमनिल्यत्वं—च

अस्ति च जाग्रति घटादिधारातदाश्रयाहंकारानुसन्धान-मेतावन्तं ¹कालमहामिदमनुभवन्नेवासमिति च । न चैतत्तत्काले धारातदाश्रयसाक्षिणमहंकारधर्मातिरिक्तानुभवं विनोपपद्यते । घटगोचरधाराज्ञानेन तदविषयधारातदाश्रययोः स्मृत्यसंभवात्।

दीपनम्

तत्रादौ युक्तवापि श्रुतिसिद्धं चक्षुरादिजन्याहंकारघर्मातिरिक्तं ज्ञानं संभावयति — अस्ति चेति । घटादिधारा घटादिज्ञानधारा । ततः किम् , तत्राह — न चेति । अननुभूते स्मृत्यसंभवादिति भावः ॥

तत्रादौ वेद्यज्ञानवादिमतेऽनुपपित्माह—घटगोचरेति । ज्ञानं हि स्वविषये स्मृतिमुत्पादयित । न च घटादिगोचरषाराज्ञानस्य ज्ञानं तदाश्रयो वा गोचर इति न ततस्तत्समृतिः स्यादित्यर्थः । न चानुव्यवसायात्समृतिरुपपद्यत इति वाच्यम् ; अनुव्यवसायस्य निर-सिष्यमाणत्वात् । किं च तत्तज्ज्ञानानन्तरमनुव्यवसायः, किं वा धारानन्तरम् । नाद्यः ; विजातीयज्ञानेन ²व्यवधाने ध्यानादिरूपधारा-विलोपप्रसङ्गात् , इच्छाघटितार्थानुभवसामग्रयां सत्यां मानसज्ञाना-

पूरणी

चोपलक्षणम्—''तीर्णो हि तदा सर्वां छोकान् हृदयस्य भवति ''इति पूर्ववाक्यप्रमितस्य शोकसन्तरणस्य सर्वथा अशोके परमेश्वरेऽयोगात् । '' न हि प्रातुष्रीतेर्विपरिलोपो विद्यत्त '' इत्युत्तरवाक्यप्रतिपन्न अप्राणा-भिन्यक्तगन्धज्ञानस्य च तत्रायोगादिति सन्तन्यम् ॥

तत्रादाविति । आदौ श्रुतिसिद्धं युक्तवापि संभावयतीत्यर्थः । ध्यानादिरूपेति । विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययपवाहात्म-केत्यर्थः । नन्वनुव्यवसायस्यापि घटविषयकतया न विजातीयते-त्यस्वरसादाह—इच्छेति । बाह्यार्थानुभवसामग्रवा मानसज्ञानसामग्रीतो

¹ कालं घटमनु-स्त्र. ² व्यवधानात्-स्त्र. ⁸ व्राणजन्यवृत्त्यभिव्यक्त-स्र.

संभवात्, तत्करूपने वा तत्सामग्री प्रवलेति ¹तस्यां बाह्यज्ञानाभाव-प्रसङ्गः। नापि द्वितीयः ; विनष्टानां प्रथमादिज्ञानानामनुभवासंभवात्। न च चरमज्ञानस्य मनस्समवधानद्यायां सामान्यलक्षणया प्राक्तनज्ञा-नानुभव इति वाच्यम् ; तथापि समयविशेषावाच्छिन्नज्ञानमात्रानुभवा-योगात्, विजातीयज्ञानन्यवधानानन्तरमपि प्रातरारभ्याप्रहरमिदमद्राक्ष-मित्यादिप्रतिसन्धानानुपपतेश्च, प्रमाणाभावेन तस्या एवासिद्धेः। तथा हि न तावत्प्रसिद्धधूमेषु गृहीतविह्संबन्धस्य तर्कानुदयकाले धूमो विह्न-

पूरणी

बलवत्त्वान्न तस्यां सत्यामनुव्यवसायसंभवः । बाह्यार्थानुभवसामग्रीः मात्रस्याप्रबल्दवेऽपि इच्छाघटितसामग्रयाः सर्वतो बलवन्त्वेन बुभुत्सित-वेंकटाचलनायकप्रतिमादिद्शेनादिसामप्रयां सत्यां तदसंभवादित्यर्थः। तत्कल्पने वेति । बाह्यार्थघीसामप्रचापि मानसज्ञानकल्पन इत्यर्थः। तथा च सर्वत्रानुव्यवसायघाराया अविरामः स्यादिति भावः । सामान्य-स्येन्द्रियसंबन्धस्य प्रत्यासत्तित्वात्तत्संबन्धार्थमाह-मनस्समवधानेति । समयेति। ज्ञानत्वेन सकलज्ञानानुभवः स्यात्र तु समयविशेषा-वच्छिन्नत्वेनानुसन्धीयमानज्ञानमात्रानुभव इत्यर्थः। ननु ज्ञानत्वे-नोपस्थितेषु ज्ञानेषु तत्समयावच्छिन्नार्थान्तरास्मृत्यादिना विशेषाविच्छन्नत्वानुमानात्तद्यवहारोपपत्तिरत्यस्वरसादाह-विजातीयेति। अत्रार्थान्तरस्मृतिसंभवेन तदस्मरणात्मकिङ्काभावेन तत्समयाविछन्न-त्वस्य दुर्प्रहत्वादित्यर्थः। ननु प्रहरान्तर्भूतपूर्वापरघटिकादिकारोपा-ध्यवच्छिन्नार्थान्तरास्मरणादिलिङ्गेन घटादिज्ञानेषु तत्समयावचिछन्न त्वप्रहें विजातीयज्ञानकालोपाधिघाटिततदुपाधिसमयापातिसन्धानात्तथा प्रतिसन्धानमित्यनुशयादाह—प्रमाणेति । न तात्रदिति । महान

¹ तस्यां शशाना-चः

व्याप्यो न वेति संशयवळात्तात्सिद्धिः, अप्रासिद्धधूमसान्निकर्षस्य च तामृतेऽ-योगादिति वाच्यम् ; पूर्वं धूमो विह्वव्याप्य इति निश्चयाभावात् प्रसिद्ध-गोचरस्य तस्योपपत्तेः । अयं हि संशयो यत्र धूमे विह्वजन्यत्वमात्रं न विषयीकरोति धूमो विह्वजन्यो न वेति, ¹तददशनात् , किं तु तद्याप्य-त्वम् । तच्च धूमे धूमस्वाविच्छन्नवाह्सिंबन्धिताकत्वमेव । तच्च प्रसिद्ध-धूमेण्वज्ञातिमिति न संशयानुपपत्तिरिति न सामान्यं प्रत्यासितः॥

नापि ज्ञानेच्छाकृतिनां समानविषयत्वादनागतपाकादेः कृति-साध्यत्वज्ञानाय तदपेक्षा ; तथाविषज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वे रजतत्वेन गृह्य-

पूरणी

सीयधूमादो विद्वसंबन्धनिश्चयेऽपि धूमो विद्वव्याप्यो न वेति जायमानः संशयो न प्रसिद्धधूमविषयः; तत्र तत्संबन्धिनश्चयात्, किं त्वप्रसिद्धधूमविषयः। तेन च चक्षुस्सिन्निक्षीन्तराभावात्सामान्यं सिन्निकर्षः करूप्यत इति संश्वयान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमुपन्यस्तं
तन्न युक्तिमित्यर्थः। व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कावतारे तदसंभव
इत्यत उक्तं—तर्कानुद्य इति । धर्मिज्ञानस्यापि पृथक्संशयहेतुत्वादुपन्यस्तं — पूर्विमिति । विद्वसामानाधिकरण्यमात्रनिश्चयेऽपि तद्याप्यत्वानिश्चयादित्यर्थः। समानविषयनिश्चयस्य च तन्निवर्तकत्वादिति
भावः। विद्वजन्यत्वेति । विद्वसामानाधिकरण्यमात्रमित्यर्थः। यथाश्चते
नियमगर्भजन्यत्वसंशयस्यापि व्याप्यत्वसंशयतुरूयत्वेनासाङ्गत्यादिति ।

अनागतपाकादौ चिकीर्षा तद्गोचरज्ञानसाध्या, घटज्ञानास-टेच्छाविरहेण समानविषयत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां हेतुहेतुमद्भावावधारणा-दनागतपाकज्ञानं च न विधान्तरेणोति तद्र्थं पाकसामान्यं पात्यासाति-रेषितव्येति पक्षं दूषयति—नापीति । तथाविधेति । ज्ञानं सामान्यं

¹तद्दर्शनात्—च. ² यानुपपत्या—ट.

दीपनस्

माणे किस्मिश्चित्तत्त्वेनागृह्यमाणेऽपि रजते सिन्नकृष्टेऽपि प्रवृत्त्यादि-प्रसङ्गात् । पाकत्वमनागतवात्ति, अनित्यवृत्तिनित्यधमेत्वात् , घटत्वादि-वदित्यनुमानादिदानीमनागतज्ञानसंभवात् । दृष्टान्ते चानागतवृत्तित्वमाप्त-वचनादिना सिद्ध्यति । भविष्यत्काळः पाककाळः, व्यवहारकाळत्वा-

पूरणी

प्रत्यासितिरिति कचिद्रजतत्वग्रहणमुक्तम् । तत्त्वेनागृद्यमाणे विशिष्य तत्त्वेनाज्ञायमाने । देशान्तरस्थे देशवैशिष्ट्याज्ञानान्न प्रवृत्तिः ; इदं-ताज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वादित्यत उक्तं—सन्निकृष्ट इति । कचिद्रजत-त्वोपस्थित्यनन्तरं तत्प्रत्यासत्त्या सकलरनतानुभवे सति तस्य पुरोवर्ति-रजतविषयत्वात्ततस्तत्र रजतार्थिनः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। नन्विदंता-वगाहीष्टतावच्छेदकप्रकारज्ञानं प्रवर्तकम्, सामान्यासत्तिजज्ञानस्य सिन्नकृष्टेदंतानवगाहित्वान्नायं प्रसङ्गः, न चैवं पाकत्वेनानागतपाक-ज्ञानमपि न हेतः स्यादिति वाच्यमः चिकीषीया अनागतिविषयत्व-नियमादनागतेदंतावगाहिज्ञानस्य चासंभवेन सामान्याकारज्ञानस्यैव चिकीषांहेतुत्वात् । प्रवृत्तिविषयगोचरप्रत्यक्षं तूक्तरूपेणैव ; तथैवान्व-यादिदर्शनादित्यनुशयादाह—पाकत्विमिति । अनागतत्वं च वर्तमान-प्रागभावप्रतियोगित्वम् । तद्वत्तित्वं च नात्मत्वादाविति तत्र व्यभिचार-वारणायानित्यवृत्तीति विशेषणम् । एतद्धटत्वादिन्यावृत्तये नित्यधर्मत्वा-दिति । ततश्चानागतपाकज्ञाने सति तस्य पाकत्वेन रूपेणेष्टसाधनता-ज्ञानाचिकीर्षादीति भावः। आमुवचनादिनेत्यादिपदेन प्रत्यक्ष-सङ्गहः। कुलालव्यापारदशायां प्रत्यक्षेणानुमानेन वा घटो भविष्यतीति घटत्वादावनागतवृत्तित्वप्रहणात् ।

ननु पाकत्वमेकफलाविच्छन्नकियाक्षणिनचयवृत्तिस्तत्समाहा-रात्मक उपाधिधमेः, तस्य च नित्यत्वमिसद्धम् ; न चानेकवृत्तित्वं नित्य-शब्दार्थः ; युगपदुत्वन्नतावद्धटत्वादौ व्यभिचारादित्यपरितोषादाह— भविष्यदिति । प्रलये व्यभिचारवारणाय व्यवहारविशेषणम् । पक्षा-

दिति वा साध्यम्। भविष्यदादिज्ञानं च तवाप्यन्यत एव। व्याप्तिज्ञानं चानु-मितिसमानाकारमेव तज्जनकं न तु समानविषयमिति न तदर्थमपि तदपेक्षा।

ननु ज्ञानेच्छा प्रयत्नानां कार्यकारणत्वप्रहाय सामान्यप्रत्यासात्तः। तथाहि—कदाचिदिष्टसाधनत्वेन ज्ञाने जाते कुतश्चिद्धेतोरनुत्पन्नायां चिकीर्षायां तदनुव्यवसायः सकलेष्टसाधनताज्ञानगोचरो जायते। एवं समयान्तरे प्रतिबन्धादनुत्पादितप्रयत्नेच्छायां जातायां तदनुव्यवसायः।

पूरणी

सिद्धिमाराक्ष्मचाह-भविष्यदादीति । कालोपाधित्वसामान्यासत्त्या तेन रूपेण भविष्यत्कालोपाघेरुपस्थितावपि भविष्यत्त्वेन तदुपस्थित्यर्थं प्रमाणान्तरं त्वयापि वाच्यम् । तच अयं कालोपाधिः कालोपाध्यन्तर-पूर्वः, कालोपाधित्वाम् , सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानं व्यवहारप्रलयकाल-परिमाणनिरूपकज्योतिरागमो वेति मतद्वयेऽपि तुल्यमिति भावः। वस्तुतस्तु ज्ञानेच्छादीनां समानप्रकारकत्वेन हेतुता न तु समानविषय-कत्वेनापि, गौरवात् । नच घटत्वेन पटेच्छापत्तेः समानविषयकत्वम-प्यावश्यकमिति वाच्यम् ; इच्छायाः प्रकाराश्रयाविषयस्वभावतया तदन्पपत्तेः । अस्मन्मते अनिवेचनीयख्यात्यभ्युयगमेन शुक्तिरजता-दीच्छाया अपि तथात्वात् व्यधिकरणप्रकारकेच्छायां दोषस्याप्यन्वय-व्यतिरेकिसिद्धहेतुत्वकरूपनया वा तिद्विरहादेव तदाभावीपपतेरिति दिक्। अतो न तदनुरोधेन सामान्यासचिताशङ्कापीति तत्त्वम् । व्याप्तिज्ञान-मनुमितिसमानविषयत्वेन तद्धेतुः, महानसीयधूमविह्वासित्रहस्य पर्वतीयविह्विषयत्वं विह्यसामान्यासात्तितां विना नेति मानान्तर-माशङ्कय निषेधति — व्याप्तिज्ञानमिति ।

कुताश्चिदिति । इच्छाविषयस्य सिद्धत्वश्रमादित्यर्थः । प्रति-बन्धादिति । प्रवृत्तिहेतुभूतोपादानप्रत्यक्षविरहादित्यर्थः । ननु जन्य-

¹ च्छाकृतींनां — च.

ततः स्मृत्युपनीतयोः कार्योकारणभावग्रहः। अन्यथेच्छानन्तरं विनष्टज्ञानादनुव्यवसायासंभवाश्र तयोः कार्यकारणभावग्रहः, एवं क्रुतिचिकीर्षयोरिति चन्मैवम्; कार्यकारणभावग्रहे हि धूमाग्र्योरिव समानप्रकारकज्ञानमुपयुज्यते न तु समानविषयत्वमिष, गौरवात् प्रमाणाभावाज्ञ।
किं च तयापि कथं कार्यकारणभावग्रहः? युगपत्स्मृत्युपनीतयोः
पूर्वापरीभावग्रहासंभवात् प्रमाणाभावाज्ञ। न च स्मृतिः क्रमेणैव भवतीति
नियमः; अक्रमेणापि तद्दर्शनात्। किं च सामान्यमप्यनागतव्यक्तय्
असंबद्धं कथं तदुपस्थापयेत्। प्रत्यासाचिहिं प्रत्याय्याश्रितेव ज्ञानं
जनयत्। न हि भविष्यत्संबन्बोऽप्युत्पद्यमानज्ञान उपयुज्यते। समवायस्तु स्वरूपेण वर्तमानोऽकिंचित्करः। अन्यथा घटत्वेन पटादेरप्युपस्थितिप्रसङ्ग इति न सामान्यं प्रत्यासचिः॥

पूरणी

जनकव्यक्त ग्रुपस्थितौ कथं तद्गतहेतुहेतमद्भावग्रह इत्यस्वरसादाह—िक चिति । युगपदिति । पूर्वापरभावग्रहं विना न तद्धिटितहेतुहेतुमद्भावग्रहः । सामान्यलक्षणाजनितज्ञानस्य समयविशेषानुल्लेखितया तज्जनितस्मृत्योने पौर्वापयिविषयत्वामिति न सामान्यलक्षणया हेतुतानिर्वाहः । न च समृत्योः पूर्वापरभावातद्भोचरज्ञानेच्छयोरनुभवपूर्वापरभावसिद्धौ क्षणिकव-स्तुनोरुत्पित्तक्रममन्तरा अनुभवक्रमानुपपत्त्या तत्पूर्वापरभावानुमानामिति वाच्यम् ; ज्ञानेच्छानुभवद्वयज्ञानितसंस्कारद्वयेन समूहालम्बनस्मृतेरिप संभवात् । अनुभवक्रमान्यथाभावेन स्मृतिदर्शनाचिति भावः । नन्वि-च्छापूर्वसमयविशेषाविच्छन्नतया प्रवर्तकज्ञानसज्ञातीयेऽनुमृते तत्समय-विशेषाविच्छन्नतज्ञाने तज्ज्ञानत्वसामान्येन तज्ज्ञानानुभवात्तस्मृत्योः पूर्वापरीभावविषयत्वोपपितिरित्यनुशयादाह — कि चिति । न हीति । सन्वागतसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । अन्यथेति । अनागतसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । अन्यथेति ।

¹ कार्यकारणत्वप्रदः-च.

न चान्धकारप्रतीत्यर्थं सामान्यप्रत्यासात्तः, प्रौढप्रकाशयाव-तेजोज्ञानं विना तद्मावज्ञानासंभवादिति वाच्यम् ; अन्धकारस्य रूपवस्त्वादिना द्रव्यरूपस्याछोकज्ञानानपेक्षत्वेन यावदाछोकज्ञानस्या-नपेक्षणात् । किं च तत्रापि नात्यन्तामावज्ञानार्थं निख्छितेजोज्ञाना-पेक्षा, यिकचित्प्रतियोगिज्ञानेऽपि तज्ज्ञानसंभवात् । यावत्प्रतियोगि-ज्ञानस्य गौरवेणाकारणत्वात् । प्रागमावादिस्तु सामान्यरूपो नैवास्ति । तत्ताद्विशेषस्तु तत्तत्प्रतियोगिमात्रविशेषनिरूप्य इति किं सामान्यरुक्षण-येत्यरुम् । तस्मान्नाहंकारधर्मातिरिक्तं ज्ञानं विना धारास्मृतिः संभवती-

पूरणी

घटत्वसमवायस्य पटेऽपि सत्त्वात्तस्यैकत्वादित्यर्थः । तथा च तत्तद्यक्ति-निरूपितवर्तमानसंबन्धस्य सन्निकर्षतया तत्रोपयोगादिति भावः॥

द्रव्यक्ष्यस्येत्यनन्तरं व्यवहारार्थमिति शेषः । तत्रापि तमसः आलोकामावत्वपक्षेऽपि । यत्किचिदिति । सामान्यात्यन्तामावज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छित्रयन्तिः तदनभ्युपगमात् सामान्यकार्यापितिक्ष्य- वाषकाचेति भावः । इदं च वस्तुगतिमनुरुद्धयोक्तम् । सामान्यप्राग- भावादिसत्त्वेऽपि तद्व्यन्ताभाववचात्किचित्प्रतियोगिज्ञानादेव तज्ज्ञान- संभवादिति ध्येयम् । तत्तद्विशेष इति । तत्तत्प्रागमावादिविशेषज्ञानस्य प्रतियोगिविशेषावच्छित्रज्ञानाधीनत्वाद्विशेषज्ञानस्य प्रतियोगिविशेषावच्छित्रज्ञानाधीनत्वाद्विशेषज्ञानस्य च सामान्यळक्षणया असंभवादित्यर्थः । ननु वह्वयाचनुमितेविशेषणज्ञानजन्यत्वानुरोधेन सामान्यळक्षणासिद्धिरित्याशङ्कयाह—इत्यलमिति । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वासिद्धेः विशेषणत्वावच्छेदकवाहित्वप्रकारकज्ञानस्य च

न चेदं न स्मरणं किं त्वनुभव एवेति वाच्यम् ; विनष्टानां तेषां प्रत्यक्षासंभवात् , ततो व्यवहाराभावेनानुमाना— योगाच । न चार्थस्पृत्या ज्ञानानुमानम् ; मध्ये स्मरामीति

दीपनम्

स्यभिष्रत्य एतावन्तं कालमिद्महमन्वभूविमित ज्ञानं स्मृतिरनुभवो वेति विकल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयमाशङ्कयाह— न चेद्मिति । अनुमानेऽिष किं व्यवहारो लिङ्गं, उत स्मृतिः, आद्य आह— तत इति । विनष्टा-द्वारारूपज्ञानात्समयान्तरे व्यवहाराभावादित्यर्थः । तावत्समयाविच्छन्ना-भ्रस्मृत्या तन्म्लानुभवोऽनुमीयत इति द्वितीयमाशङ्कयाह— न चार्थेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्यज्ञानं ह्यनुमितिजनकम् । स्मृतौ च स्मृतित्वमेव ज्ञानव्याप्यतावच्छेदकम् । न च तत्पूर्वं निय-मेन तत्प्रकारकज्ञानमस्तीति न तिष्ठङ्कजन्यं ज्ञानमित्यर्थः । तदभ्य-

पूरणी

तां विनापि संभवादिति भावः। धारास्मृतिरिति । नन्वतिरिक्तज्ञा-नेऽपि कथं स्मृतिः, संस्कारस्यानुभवनाशजन्यत्वात् नित्यतज्ज्ञानस्य नाशायोगात्, घटादिवृत्तेश्च धारातदाश्रयगोचरतया तद्विशिष्टसंस्कारा-जनकत्वादिति चेन्न; धारातदाश्रयाहमाकाराविद्यावृत्तेस्तदानीमुत्पत्त्या ततस्त द्वे।चरसंस्कारोपपत्तेः। न च ज्ञानद्वयस्यैकदा विरोधः; अन्तः-करणाविद्यावृत्त्योभिन्नोपादानतया तदभावादिति भावः। नन्वर्थस्मृति-मात्रेण न धारानुमानमित्यत आहः—तावत्समयेति। च्याप्यताव-च्छेदकेति। अन्यथा प्रमेयत्वेन धूमज्ञानेन वह्वचनुमित्यापातादिति ज्ञानाभावेऽपि तद्दर्शनात् । स्मृतेरनुभवजन्यत्वादज्ञानसंशय विपर्य-यद्शायामपि तद्दर्शनात् ॥

एवं ²सुखादिव्यवहाराय कल्प्यमिप ज्ञानं लाघवादेक-मित्यहंकारधर्मातिरिक्तमेव । दुःखाद्युत्पत्तिविनाशव्यतिरेकेण

दीपनम्

पेत्याप्याह — स्मृतेरिति । तथा च न स्मृत्यन्यद्धाराद्धपे ज्ञाने प्रमाणं वक्तुं राक्यमिति जन्यज्ञानस्य ³वेद्यत्ववादे धारानुभवार्थमहङ्कारधर्माति-रिक्तं ज्ञानमेषितन्यमिति भावः ।।

इदानीं सुखादिसाक्षित्वेनापि तन्निरूपयति — एवामिति । सुखादिन्यवहारः स्वगोचरज्ञानसाध्यः, न्यवहारत्वात्, संमतवदित्यनु-मानाष्ठाघवादेकं सिद्ध्यति । तच्चाहंकारधर्मो न भवति ; तस्य नियमेनानित्यत्वानुभवात् । ततोऽहंकारधर्मातिरिक्तमेव तदित्यर्थः। न च दुःखञ्चानं नष्टं सुखञ्चानमुत्पन्नमित्यनुभवाष्ठाधवमिकंचित्करमेवेत्याह — दुःखादीति । न हि घटे सत्येव यथा घटज्ञानं नष्टमुत्पन्नमित्यनु-भवः एवं दुःखादौ विद्यमाने दुःखादिज्ञानोत्पत्तिवनाशावनुभूयेते, न वा दुःखादिज्ञाने घटादिज्ञाने चक्षुरादेरिव पृथक्कस्यचित्कारणस्यान्वय-

पूरणी

भावः। स्मृतेरिति मूलम् । एतेनास्मरणिलक्केनार्थान्तराननुभवानुमानपुरस्सरं धारानुमानं परास्तम् । न स्मृत्यन्यदिति । धारारूपज्ञानगोचरप्रतिसन्धानं न स्मृतिव्यतिरिक्तम् , अनुभवस्योक्तरीत्यासंभवात् ।
स्मरणं चातिरिक्तं नित्यानुभवमन्तरा न संभवतीत्यर्थः । ननु जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमते नोक्तानुमानेनातिरिक्तज्ञानासिद्धिरित्यत आह—
वेद्यत्वेति । लाघवस्य तर्कात्मकतया तदनुष्राद्धं प्रमाणमाह—
सुखादीति । ननु घटज्ञानोत्पित्तिवनाशानुभवोऽपि तथा स्यादित्यत्राह
—यथा घटेति । वैधर्म्यान्तरमप्याह—न वेति । ननु नृत्यज्ञाना-

 $^{^{1}}$ विपर्यास-क. 2 दु:स्वादि-ग-छ. 3 वेबत्वादेव-च.

तत्स्फुरणे तदननुभवात् । अन्यथा अन्वयादिदर्शनासंभवेन ज्ञानसुखादीनां कार्यकारणत्वग्रहासंभवात्॥

दीपनस्

व्यतिरेको दृश्येत इत्यवाधितलाधवात्तदनुभवैक्ये सिद्धे दुःखादिविषय-विनाशादिविषय एवायमनुभव इत्यर्थः । सुखादिसाधकनित्यसाक्ष्यनु-भवानक्षीकारे वाधकमाह—अन्यथेति । सुखन्थीं हि नृत्यादिज्ञाने प्रवर्तत इति तस्य तयोः कार्यकारणभावप्रहो वक्तव्यः । नृत्यादिज्ञानं च निरपेक्षमेव सुखजनकामिति तदनन्तरं तद्भवत्यवेति न सुखात्पूर्वं व्यवसायः संभवति । न च सुखानन्तरं विनश्यदिवनश्यतोर्ज्ञानसुखयोः समृहालम्बनामिति वाच्यम् ; वर्तमानस्येव प्रत्यक्षविषयत्वात् । अन्यथा ततः क्वापि निष्कम्पप्रवृत्तिने स्यात् , ज्ञानत्विवेशेषणज्ञानदशायां तस्य नष्टत्वात् । न च स्मृत्यनुमितस्येष्टज्ञानस्य कारणताप्रहः, प्रत्यक्षेण पूर्वापरीभावाज्ञाने तदयोगात् । न च सुखं सकारणं कार्यत्वादि-त्यनुमानात्तत्साद्धिरिति वाच्यम् ; मनस्संयोगादिजन्यत्वेन सिद्धसाध-

पूरणी

नन्तरं सहकार्यन्तरं विना सुखानुत्पत्तौ तज्ज्ञानानुभवाद्धेतुताग्रहः स्यादित्यत आह—नृत्यादिज्ञानं चेति । विनश्यद्विनश्यतोरिति । सुखोत्पत्तिदशायां विनश्यतो नृत्यदर्शनस्याविनश्यतः सुखस्य चानन्तर-मनुव्यवसाय इति न वाच्यमित्यर्थः । नत्वनुव्यवसायदशायां तद्दर्शनस्य विनश्यता, तस्य द्विक्षणावस्थायित्वेन तदानाशात् । ननु न क्षण-संबन्धः प्रत्यक्षगोचरः, किं तु स्थूलोपाध्यवच्छेदद्भपा वर्तमानता, सा च विनश्यदवस्थेऽपीत्यनुशयादाह—ज्ञानत्वेति । तथा च पूर्वक्षणेऽपि तदसत्वात्पत्यक्षेण न तदनुव्यवसाय इति भावः । निवधविषयस्मृत्या इष्टिश्वयज्ञानानुमानाद्धेतुताग्रह इत्याशङ्कय निवधिति—न च स्मृतीति । पौर्वापर्येण ज्ञानसुखयोरुपस्थितौ तद्भदः , तद्भूपोपस्थितिश्व

प्राभाकरमतम्

अस्तु तर्हि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्विमिति चेन्नः कार्यस्य रूपादिवत्तदयोगात्।

दीपनम्

नात् । न च जन्यज्ञानजन्यम् ; इच्छादेरिष ज्ञानजन्यत्वस्योक्तिविधया दुर्महत्वात् ज्ञानिविशेषस्य जनकत्वासिद्धेश्च । सामान्यरुक्षणयोपस्थित-योरिष पूर्वापरीभावो दुर्मह इत्युक्तम् । तस्माद्य'देष्टज्ञानमुत्पद्यते तदा तान्नियमेन कश्चिज्ञानातीति वाच्यम्, एवं तदनन्तरभावि सुखं चेति तयोः कार्यकारणभावमह इत्यतस्तदेव सुखादिसाधकं नित्यसाक्षिज्ञान-मवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्त्यर्थः ॥

प्रामाकरमतमादायाशङ्कते—अस्त्विति । स्वरूपज्ञाने तदभ्यु-पेत्य जन्यज्ञाने दूषयति-—न कार्यस्येति । न च कार्यत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् ; तस्य कार्यकारणतादिप्राहक-

पूरणी

प्रत्यक्षेण न स्मृतिलिङ्गकानुनानेनेत्यर्थः । निन्वच्छा जन्यज्ञानजन्या, आत्मिविशेषगुणत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिरित्यनुशयादाह — ज्ञानाविशेष-स्येति । नृत्यादिज्ञानजन्यत्वासिद्धेरित्यर्थः । ननु तद्थै सामान्यलक्षणा-भ्युपेयताम् , किमितिरिक्तसाक्षिकरूपनयत्याशङ्क्र्याह —सामान्येति ।

नित्यज्ञानस्वप्रकाशस्वस्य स्वेनाभ्युपगमादाह—जन्येति । तस्य कार्येति । स्वसमानरूपप्रत्यक्षाविषयत्वस्य स्वप्रकाशशब्दार्थस्वादिति भावः । अतोऽस्मन्मते आत्मनोऽतिरिक्तवृत्तिविषयत्वेऽपि न दोष इति मन्तव्यम् । ननु स्वव्यवहारार्थं ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं स्वप्रकाशत्वम् , न तुक्तरूपम्, भवन्मते स्वसमानरूपप्रत्यक्षान्तराप्रसिद्धेरित्यनुशयादाह—

प्रत्यक्षादिविषयत्वेन तदयोगात् लाघवाच स्वप्नकाशताया एकवृत्तित्व-संभवे गौरवेणानेकवृत्तिताया अकल्पनात् । यत्कार्यं तदस्वप्रकाशमिति निरुपाधिव्याप्तिभङ्ग¹प्रसङ्गश्च । न च रूपादावनात्मसमवेतत्वमुपाधिः ; इच्छादौ साध्याव्याप्तेः । न चेच्छादाविष स्वप्रकाशत्वम् ; सविषये-च्छाया अपि स्वप्रकाशत्वे अर्थप्रकाशतापत्तेः । नापि प्रमाणाजन्यत्व-मुपाधिः ; स्मृतौ समव्याप्तयभावात् , प्रमाणाजन्यत्वस्यान्यथापि संभवेन पक्षे साध्यव्यापकत्वाभावाचेत्यर्थः ।

पूरणी

लाघवादिति । ननु स्वप्रकाशधर्म्यन्तरकरूपनातो वरं क्लप्तजन्यज्ञाने स्वप्रकाशधर्मकरूपनेत्यस्वरसादाह—यत्कार्यमिति । अनै।पाधिकत्वम-सिद्धमित्याशङ्कय निषेधति—नच रूपेति । अर्थप्रकाशिति । विषयं विना सविषयेच्छायाः प्रकाशायोगात् । तथा च ज्ञानलक्षणलक्षिततया ज्ञानान्तर्भावः स्यादिति भावः । स्मृताविति । प्रमाणाजन्याया अपि समृतेस्त्वया स्वप्रकाशस्वाभ्युपगमादिति भावः । प्रमाणोति । अन्यथापि अस्वप्रकाशद्वेनापि । साध्यव्यापकतामाहकमानाभावादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अयं घट इति जन्यप्रत्यक्षं न स्वविषयकम् ; स्वेन्द्रियसिन्नकर्षाजन्यप्रत्यक्षत्वात् , पटप्रत्यक्षवत् । न चाप्रयोजकत्वम् ;
प्रत्यक्षमात्रे विषयेन्द्रियसिन्नर्षस्य हेतुत्वेन तेन विना तदनुपपत्तेः । न च
स्वातिरिक्तविषयकप्रत्यक्ष एव तद्धेतुता ; लाघवेन जन्यज्ञानप्रत्यक्षतायां
तदिन्द्रियसान्निकर्षजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अन्यथा स्वातिरिक्तविषयकानुमित्यादावेव व्याप्तयादिचीहेतुरिति । स्वांशे ज्ञानमनुमित्यादिन्द्रपमि
स्यात् । तथा च सर्वं ज्ञानं मितिमात्रंशे प्रत्यक्षमिति स्वसिद्धान्तविरोध इति दिक्।

ANDRES A

31

¹ प्रसङ्गाच-चा.

सुखादिसाधनार्थं क्छप्तनित्यज्ञानस्यैव ¹ स्वयं प्रकाशत्वेन निखिलव्यवहारोपपत्तौ जन्यज्ञाने तत्कल्पने प्रमाणाभावात् । मनसः सर्वप्रमाणसहकारिणः पृथक्प्रमाणत्वायोगात् । न हि प्रमाणं प्रमाणान्तरस्य सहकारि, सर्ववृत्तिसाधारणस्य

दीपनम्

नन्वस्वप्रकाशज्ञानस्य कथं स्वविषयसाधकत्विमित्याशङ्कय
सुखादिसाधकतथा क्ल्रुसनित्यसाक्षिप्रकाशबळात्तुप्पतिरित्यभिष्रेत्याह—
सुखादिति । न च ²सुखेच्छादिकं स्वयंप्रकाश इत्युक्तम् । अस्तु
तर्हि मानसमित्यत आह —मनस इति । यथा प्रमाणसहकारिंण ³ आछोकादेने पृथक्प्रमाणत्वमेवं मनसोऽपीति । अन्यथा
घटादिज्ञाने चाक्षुषत्वमानसत्वजात्योः साङ्कर्यप्रसङ्कः । इन्द्रियत्वेन
मनःकरणत्वस्य तद्याप्तत्वात् ॥

पूरणी

निन्ति । ज्ञायमानस्येव ज्ञानस्यार्थसत्तानिश्चयात्मकत्वा-दित्यभिमानः । नन्त्रतिरिक्तसाक्षिणं विना कथं सुखादि-व्यवहारानुपपत्तिरित्याशङ्कय तदभावे किं सुखादिकं स्वप्रकाशं मानसं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह—न च सुखादीति । सविषयेच्छायाः स्वप्रकाशत्वनिषेत्रे निर्विषयसुखादेस्तत्त्वं दूरतोऽपास्तमिति भावः ।

द्वितीयमाशङ्कचाह — अस्तु तहीति । साङ्कर्येति । यद्यपि मानसत्वं विनान्यत्र चक्षुषत्वाभावात्र परस्परविरुद्धसमावेशरुक्षणः सङ्करः, तथापि त्वया विरुद्धत्वेनाभ्युपगतयोस्तज्जात्योरेकत्र समावेशः स्यादित्यर्थः । नन्विन्द्वियत्वेन मनोजन्यत्वं मानसत्वे प्रयोजकम्, चाक्षु-षादिज्ञाने मनसो मनस्त्वेन कारणत्वेऽपीन्द्रियत्वेनाकरणत्वात्र मानसत्व-मित्यत्राह — इन्द्रियत्वेनेति । तद्याप्तत्वात् प्रत्यक्षच्याप्तत्वात्।

¹ स्वप्रकाश-छ, 2 सुखादिकमिति व्याख्यानुसारी पाठः, 3 आत्मादेः च.

न हि घटादिज्ञाने मानसत्वं कश्चिदनुभवति । इच्छा-दिकं प्रति मनसो वक्ष्यमाणाविषयोपादानत्वाच न मनस्तत्र

पूरणी

प्रत्यक्षमात्रं प्रति तदवच्छेदेन मनश्चक्षुरादेः करणत्वाचाक्षुषप्रत्यक्षादिकं प्रति जनकस्य मनसस्त्रेयेव करणत्वं स्यादित्यर्थः । मनःकरणत्वव्याप्त-त्वाद्वेत्यर्थः । मनसः पृथक्पमाणत्वे तज्जन्यसुखादिसाक्षात्कारे तस्य तथा जनकत्वावधारणेनान्यत्रापि तस्य तथेव जनकत्वं स्यादिति भावः ॥

ननु गुणगतजातौ जातिसङ्करो न दोषायेत्यत्राह—न होति । तथाप्यनुभवावरोध इत्यर्थः । अथ वा प्रामाकरमते सर्व ज्ञानं मिति-. मात्रंशे प्रत्यक्षम् , तदंशे च न चक्षुःकरणम् , चक्षुषो ज्ञानतदाश्रयमंनि-कर्षामावात् , किं तु मन इन्द्रियत्वेन करणामिति वाच्यम् । तथा च ज्ञाने विरुद्धत्वेनाभिमतयोश्चाक्षुषत्वमानसत्वयोः समावेशः स्यादिति प्रथमफिककार्थः । ननु बाह्येन्द्रियासहक्रतमनोजन्यत्वं मानसत्वे प्रयोजकम् ; अतो न चाक्षुषादिज्ञानस्य मानसत्वमित्यत्राह—इन्द्रियत्वेनोति । लाघवेनोन्द्रियत्वावच्छिन्नमनःकरणत्वमात्रस्य मानसत्वे प्रयोजकत्वादित्यर्थः । विषयाद्यंशभेदेनोभयसत्त्वाभ्युपगममाशङ्क्याह—न होति । ननु विषयसन्निकृष्टमनोजन्यत्वं मानसत्वे प्रयोजकिमिति । यद्वा ननु शब्दादेः स्वविषयज्ञानसहकारिणोऽपि प्रथक्पमाणत्वं दृष्ट-मित्यपरितोषादाह—इच्छादिकमिति । लोके उपादानकरणयोर्भेदा-दर्शनादिति भावः । अदर्शनमात्रमप्रयोजकमित्यपरितोषादाह—

तात्पर्यस्य पृथग्वतित्वादर्शनात्, सुखादिविषयानन्तज्ञाने प्रमाणाभावाच । स्वप्रकाशेनापि घटादिज्ञानेना ¹त्मनोऽसिद्धेश्व ।

दीपनम्

² प्रमाणम् । वृत्तिः शब्दशक्त्रवादिः । असाधारणविषयाभावाच न मनः प्रमाणम् । सुखादेर्छोघवसिद्धनित्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं मनस एव सर्वप्रमासंभवे प्रमाणान्तरिवलोपप्रसङ्गः । शब्दादेरालोकवत्सहकारितयो-पपत्तेरित्यभिप्रत्याह —सुखादीति । आत्मन इति । घटादिधारा-कालोनात्मन इत्यर्थः । घटादिज्ञानात्तदाश्रयस्थापि सिद्धिरिति वदन्तं

पूरणी

असाधारणेति । न चैवं '' मनसा ह्रोष पश्यित '' इति करणश्रुति-विरोध इति वाच्यम् ; आत्मिनि ^३ स्ववृत्त्यारोपनिमित्तत्या तदुपपत्तेः । " दृश्यते त्विप्रयया बुद्ध्या ''इति श्रुतिरिप चित्तेकात्रताया दर्शनानिमि-ततां बोधयतीति न तद्विरोधोऽपीति भावः । लाधवासिद्धेत्युपलक्षणम्— अनन्यथासिद्धसुषुप्तयनुभवसिद्धेत्यिप दृष्टन्यम् । ननु शब्दादेरप्यन्वया-नुविधानान्मानान्तरमशक्यापह्नविमत्यत्राह—शब्दादेरिति । इदं चापा-ततः—पश्याम्यनुमिनोमीति विलक्षणव्यवहारबलेन प्रमाणान्तरस्य दुरपह्-वत्वमिति । अथ वा यत्र चक्षुरनुमानादौ पश्याम्यनुमिनोमीति विलक्षण-व्यवहारस्तस्य मानान्तरत्वेऽपि ¹शब्दार्थापत्त्यादौ तथा विलक्षणव्यवहारा-भावेन तदपलापप्रसङ्ग इति भावः । अत एवाह—शब्दादेरिति ।

 $^{^1}$ त्मासिद्धश्च-ग्ग. 2 कारणम्-ग्व. = 3 स्वगतापरोक्षवृत्यारोप-झ्न. 4 शब्दार्थावगत्यादौ-झ.

ज्ञानस्य स्वस्मादन्य¹स्मिन्विषय एव संशयादिनिवर्तकत्वाच । एवं तदा नेतः परमद्राक्षमित्यज्ञानानुसन्धानार्थं ज्ञानान्तर-मावश्यकमिति सिद्धमहंकारधर्मातिरिक्तं ज्ञानमिति ॥

दीपनम्

पूरणी

प्राभाकरमिति पुनर्प्रहणं तन्मतिनराकरणस्य प्रकान्तत्वेऽि मध्ये मनःप्रामाण्यनिषेधस्य नैयायिकमतसाधारणत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु घटज्ञानेनात्मगोचरसंशयाद्यनुवृत्ताविप तज्ज्ञानेनात्मसिद्धौ किमायात-मित्याशङ्कय ज्ञानस्य वम्तुसाधकत्वं तदसत्त्वशङ्कानिवर्तकत्वम्, तदमावे तत्र स्यादित्याह —ज्ञानं हीति । स्वाभिमतस्वप्रकाशचैतन्यव्यावृत्त्यर्थ-माह—स्वान्यस्मित्रिति । न चात्मापि घटादिचाक्षुषज्ञानविषय इति युक्तं ; रूपशून्यद्रव्यस्य तदयोगादिति भावः । जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्यपगमेऽि अतिरिक्तनित्यानुभवे मानमाह— एवं तदेति मूले । धारयैवेत्यनन्तर्गमदानीं स्मर्थमाणयेति शेषः । नन्वद्राक्षमिति दर्शनस्य मृतकालसंबन्धित्वं प्रतीयते, न तद्गोचरज्ञानस्य स्मृतित्वमिष, इत्यनुशया-दाह—घटोति । थ्वटघारानुपस्थितिदशायामित्यर्थः । यद्यपि तदा उघट-धाराकालीनाज्ञानप्रतिसन्धानमसंभावितं तथापि धाराया अज्ञानव्याप्तत्वे-

¹ हिमन्स्वविषय-ग-छ.

नन्वेवं किं वृत्तिकल्पनया, ज्ञानद्वैविष्ये प्रमाणाभावात्। न च जानामीत्यनुभवात्तिति द्विरिति वाच्यम्; ¹त्वद्भ्युपगत चैतन्यविषयत्वेऽपि तदुपपत्तेः। वृत्तिकार्यस्येन्द्रिय²संयोगेनापि निर्वाहयितुं शक्यत्वाज्ञडत्वस्योभयत्राविशेषादिति चेन्नः; कादाचित्कज्ञानं विनापरोक्षयटादेः कादाचित्काविद्यानिवृत्त्यनुप-पत्तेः। न चेन्द्रियसंबन्ध एव वृत्तिरिव चैतन्यसहकारी भवः

दीपनम्

वृत्तीति । अन्तः करणपरिणा⁸मद्भपवृत्तिकल्पनयेत्यर्थः । नन्वेवं सर्वदा सर्वव्यवहारप्रसङ्गः, स्वद्भपज्ञानस्य सर्वदा सत्त्वात् । न चा-विद्येव प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् ; तर्हि स्वद्भपज्ञानस्य तान्निवर्तकत्वे सदा तदमावप्रसङ्ग इति न व्यवहारकादाचित्कता, न च ज्ञानादन्य-न्निवर्तकमस्तीत्यन्तः करणपरिणामद्भपं वृत्तिज्ञानमेषितव्यमिति, ⁴तदाह — वृत्तिकार्यस्येति । स्वद्भपज्ञानमेव खविद्याप्रतिबन्धकनिवर्तकम् । तस्य च चक्षुः सन्निकर्षः सहकारीति नातिप्रसङ्ग इति भावः । सत्य-पीन्द्रियसम्प्रयोगे व्यासङ्गादाविद्यानिवृत्त्यदर्शनाद्वृत्तिरेषितव्येत्याह — कादाचित्केति । कादाचित्की या अविद्यानिवृत्तिस्तदनुपपत्ते-

पूरणी

नानुपस्थितावपीत्यर्थः । वस्तुतो धारोपलक्षितप्रातरादिकालीनेतरदद्राक्ष-मिति प्रतिसन्धानस्य धारोपस्थितिमन्तरापि संभवात्तदभिप्रायेणेत्थ-मुक्तम् ।

त्वद्भ्युपगतिति मूलम् । विषयावच्छिन्नपमातृ चैतन्ययोरौपा-षिकभेदेनाश्रयाश्रयिभावोपपचेरिति भावः। कादाचित्केति मूलम् ।

¹ त्वदभिमत-ख. ² सम्प्रयोगेणा-छ. ³ रूपज्ञानक-च. ⁴ तत्राह-ख. च.

त्विति वाच्यम् ; आत्माविद्यानिष्ठचौ तद्भावात् । न च तत्र शब्द एव सहकारी ; अनुगमात् । न च प्रमाणत्वे-नानुगमः ; प्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणार्थत्वेन वृत्तेरावश्यकत्वात् । तस्यानुमानादि साधारणत्वाच । तस्माह्याघवेनापरोक्षवृत्ति-रेव तद्वेतुः । एवं ज्ञानपद्वाच्यत्वेनापि सा कल्प्यते । स्वरूप-ज्ञानमात्रस्य ज्ञानपद्वद्वाक्यार्थस्य तद्वाच्यत्वायोगात् ।।

दीपनम्

रित्यर्थः । न च समनस्केन्द्रियसंनिकर्षः सहकारी ; व्यभिचारादित्याह ——आत्मेति । शब्दः तत्त्वमस्यादिवाक्यम् । अननुगमादिति । तथा च साक्षात्कारस्वेनानुगतहेतौ संभवति नाननुगतं कारणं कल्पनीयमित्यविद्यानिवर्तकस्वेन वृत्तिः स्वीकर्तव्येत्यर्थः । वृत्तेरिति । वृत्तीद्धो बोधो बोधेद्धा वृत्तिर्वा प्रमेति सावश्यकीत्यर्थः । तस्येति । तथा चानुमाना-देरविद्यानिवर्तकत्वेनातिप्रसक्तस्य न तिव्ववर्तकतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । नन्वेवं कथं परोक्षवृत्तिः सिद्धचतीति चेन्न ; तद्यवहारेण तिसद्धः । न चानुत्पादितविह्यानाद्धमादिबोधाद्वह्यादिव्यवहार इति वाच्यम् ; अन्य ज्ञानादन्यव्यवहारानुपपत्तेरिति । ज्ञानपद्विति । " विज्ञानमानन्दं

पूरणी

तथा च कादाचित्काविद्यावृत्तिः कादाचित्कहेतुजन्या, कादाचित्कत्वात्, घटादिवदित्यनुमानात्तिसिद्धिरिति भावः। समनस्केति। यद्यपि सिद्धान्ते मनसो मध्यमपरिमाणवत्त्वात्सेर्वेन्द्रियेर्युगपत्सिन्निकर्षसंभवस्तथापि तद-संभवमभ्युपेत्याप्याह—च्यभिचारादिति। ननु साक्ष्यनुभवस्य प्रमात्वेन कथं प्रमासिद्धौ वृत्तिः सिद्ध्यतीत्यत आह—वृत्तीद्ध इति । साक्ष्यनुभवमात्रस्य ज्ञानविशेषप्रमारूपत्वायोगादिति भावः। निन्वति ।

¹ साधारण्याच-ग. छ.

एवं "वेदान्तिवज्ञानसुनिश्चितार्थाः" इत्यादिवाक्यादिष ¹तित्सिद्धिः । न च जानामीत्यनुभवोऽपि स्वरूपज्ञानं विषयी-करोतिः चैतन्यस्यादृश्यस्य चैतन्यविषयत्वायोगात् संबन्धाः भावेन स्वस्य स्वविषयत्वायोगाच । न चाभेदः संबन्धः;

दीपनम्

ब्रह्म " इत्यादिवाक्येन ज्ञानपदसमिन्याह्नतेन हि ज्ञानात्मकं ब्रह्म बोध्यत इति ज्ञानं वाक्यार्थो न ज्ञानादिसंसर्ग इति वक्ष्यित । ततश्च यो यत्पदवद्वाक्यार्थः न स तत्पदवाच्यः । अन्यथैकैकस्मात्पूर्णवाक्यार्थ- प्रतीतिप्रसङ्ग इति स्वरूपज्ञानमात्रं न ज्ञानपदवाच्यामिति वृत्तिविशिष्टं वृत्त्युपहितं वा तद्वाच्यमिति वृत्तिरवश्यमभ्युपेया । अत एव ज्ञान- मुत्पन्नं विनष्टमिति व्यवहारोऽपि ज्ञानपदवाच्यवृत्तिविष्येयोऽर्थवानिति भावः ।

वेदान्तेति । वेदान्तजन्यज्ञानेनेत्यर्थः । किं चैवं स्वविशेषण -विशेष्यतापत्तेरिप जानामीत्यनुभवो न स्वरूपचैतन्यविषयः । न च तदिष्टम् ; एकनिरूपितगुणप्रधानभावस्यैकत्रासंभवादित्यभिषेत्य निया-

पूरणी

एवं कादाचित्काविद्यानिवृत्त्युपयोगितया वृत्तिस्वीकारे । परोक्षस्थले तदभावादिति भावः । वाक्यार्थस्यापि गवानयनसंसर्गस्य संसर्गपद-वाच्यत्वं दृष्टमिति तद्यावृत्तये यत्पद्वदिति । तस्य संसर्गपदवद्वा-क्यार्थत्वाभावान्न व्यभिचार इति भावः । विशिष्टशक्तिकल्पनायां गौरविमिति प्रकारान्तरमाह —वृत्त्युपहितमिति । इतोऽपि वृत्तिसिद्धि-रित्याह —अत एवेति । दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुषापेक्षया दण्डस्य गुणत्वं दण्डापेक्षया पुरुषस्य प्रधानत्वं चेत्यत उक्तं —एकनिक्षिपेतित ।

¹ वृत्तिसिद्धि:-ख. ग. ² यो न चैतन्यनिषय इति भावः-ख-च.

अपि च घटं जानाति घटः स्फुरतीति सकर्मकाकर्मकविरुक्षणानुभवा-त्स्फुरणातिरिक्तज्ञानसिद्धिः। उमयोरभेदे घटं जानातीतिवद्देवदत्तो घटं स्फुरतीति घटः स्फुरतीतिवद्धटो जानातीति च प्रत्ययप्रसङ्गात्। ननु घटं जानातीति ज्ञानकर्मत्वं घटस्यानुभूयते, देवदत्तस्य च तत्कर्मक-ज्ञानाश्रयत्वम्। घटः स्फुरतीत्यत्र तु विषयतासंबन्धेन स्फुरणाश्रयत्व-मात्रं घटस्य तथानुभवविषय इति अभेदेऽपि प्रतीतिवैचिच्योपपत्तिरिति चेन्न, घटमहं जानामीतिवत्तमहं स्फुरामीत्यिप कदाचित्प्रतीतिप्रसङ्गात्। मम घटः स्फुरतीति स्वसंबन्धिस्फुरणाश्रयत्वेनैव नियमनानुभवाच। किं च ज्ञानेन घटः स्फुरतीति भेदस्य स्फुटमनुभूयमानत्वान्नाभेदशङ्का-पीति दिक्।

ननु कथं तवापि स्फुरणाश्रयत्वेन घटानुभवः नैतन्यप्रकाशस्य तदश्चित्वादिति चेत्, स्फुरणस्य विषयातत्वाध्यासेन तदुपपत्तेरित्यलमनेन । तेन स्वरूपेणैकस्यापि चैतन्यस्य विषयावच्छेदोपाधिना भिन्नविषयंदर्शनेन विशेषणाविशेष्यभावानुपपत्तिः ; अन्यथा अहमुपलभ इति चैतन्यालम्बनत्वेनाभ्युपगतप्रतीतेर्दुस्सम्पादत्वादिति दूषणमाक्षीचित्करम् । वस्तुतस्तु घटादिगोचरस्मृत्यनुकूलसंस्कारजनकतयातिरिक्तवृत्तिरभ्युपेया । अनित्यसप्रकारकानिश्चयजन्यत्वात्संस्कारस्य । अस्मन्मते च ज्ञाननाशस्य तद्भेतत्वात्सुतरां तदावश्यकता । न च तत्र मानाभावः । संस्कारो हि तस्यैव सूक्ष्मरूपावस्थाविशेषः । स च तत्पूर्वरूपनाशानन्तरमेव युक्तः । तत्स्थितसमये तदनुपपत्तेः । किं च पूर्वानुभवेन कालान्तरीयस्मृत्युपपत्तेये संस्कारकल्पना । सा च सामभीवशेन तन्नाशानान्तरमेव युक्ता । अन्यथा पूर्वानुभवस्यैव तावत्पर्यन्तं स्थायित्वोपपत्तौ ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे सस्कारं प्रकल्प्य तेन तज्ज्ञाननाशकल्पनानुपपत्तेः । न च ज्ञानस्था-

यित्वस्य योग्यानुपलम्भवाधः ; परमते ज्ञानस्य यावत्सत्त्वं वेद्यत्वासिद्धेः ।
न च ज्ञानान्तरादिना तन्नाशावश्यकता ; धर्मादिवत्फलपर्यन्तावस्थानस्याप्युपपत्तः । न चैवं स्मृतेरनुभवाहेतुकत्वे तदन्वयाद्यनुविधानानुपपतिः ;
संस्कारस्यानुभवावस्थाविशेषात्मकस्य तदवस्थाभेदवदनुभवात्यान्तभेदविरहेण तदुपपत्तेः । अत एव सुषुप्तावन्तःकरणसूक्ष्मावस्थाविशेषोपहितचैतन्यानुभवोऽप्यन्तःकरणोपहितसाक्ष्यनुभव इति गीयते । अन्यथा
अवस्थात्रयसाक्ष्येक्यानुपपत्तेः । एतेनानुभवनाशस्येव स्मृतिहेतुत्वापत्ती
तज्जनितसंस्कारापलापप्रसङ्गः, न च ध्वंसस्य स्थिरतया सर्वदा
स्मृतिप्रसङ्गान्नैवमिति वाच्यम् ; संस्कारपक्षेऽपि तुल्यत्वात् ; सदृशवस्तुदर्शनादिसहकारिकादाचित्कत्वेन स्मृतिकाादिचत्कत्वस्य ध्वंसेऽपि
तुल्यत्वादिति प्रत्युक्तम् । स्मृतेरनुभवजन्यत्वप्राहिप्रत्यक्षप्रमाणविरोधात् ।
न चानुभवध्वंसस्तद्द्रारम् ; प्रतियोगितदभावयोरेकत्राजनकत्वात् ।
अन्यथा यगध्वंसस्येव द्वारत्वे अपूर्वकरूपनाविल्यापत्तेरिति दिक् ॥

न चानुभवध्वंसस्य संस्कारहेतुत्वे प्रतिक्षणमनन्तसंस्कारोत्पाद-प्रसङ्गः, अपेक्षणीयामाबादिति बाच्यम् ; पूर्वसंस्कारस्य सजातीयसंस्का-रोत्पादिवरोधित्वात् । न चैवं स्मृत्या पूर्वसंस्कारनारो अनन्तरं तदापितिरिति वाच्यम् ; अग्रिमसमयेऽपि पुनः स्मृत्यनुरोधेन तत्संस्कार-स्यैकस्मृतिनाश्यत्वासिद्धेः । यदि स्मृतेरि संस्कारजनकत्वम्, अनित्य-सप्रकारकनिश्चयत्वस्य छाघवेन तज्जनकतावच्छेदकत्वात्, तथा च स्मृतिजनितसंस्कारादेव काळान्तरे पुनः स्मृतिरिति मतम्, तथापि न दोषः । तत्संस्कारस्यैव विरोधितया अनन्तसंस्कारानुदयात् । यद्धा अनुभवनाशस्य स्वक्षण एव संस्कारोत्पादकत्वनियमः, अतः प्रतिक्षणं

¹ न्तामेद-झ.

संस्कारानुत्पत्त्या किचिद्दप्यथिविशेषे नै स्मृतिप्रमोषानुपपत्तिः। नच पूर्ववर्तिन एव हेतुतया कथं स्वकाले तदुत्पादकत्वमिति वाच्यम् ; प्रतिबन्धकध्वंसवत्कार्यसहभावेनापि हेतुत्वसंभवात्। स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षण एव वा तज्जनकत्वनियमोऽस्तु॥

यत्त्विन्द्रियसन्निकर्षनाशादीनां ज्ञाननाशकत्वेऽननुगमात्संस्कार एव ज्ञाननाशकः करुप्यते। तच ज्ञानजन्यत्व एवेति ज्ञानजन्यसंस्कारो न तन्नाशजन्य इति, तन्न , संस्काराजनकानिर्विकरूपकसंशयादेहेंत्वन्तरा-न्नाशस्य वाच्यतया अननुगमस्य तुल्यत्वात् । न च विरोधिगुणवत्वेना-नुगतरूपेण नाशकता ; इच्छादिवद्भुणान्तरेणापि संभवात् । अन्यथे-च्छादावपि तत्संस्कारकरूपनापत्तेः। अनुगतकारणनाशस्वरूपेणेन्द्रिय-सन्निकर्षादिनाशस्यापि तन्नाशकत्वोपपत्तेश्च । न च वृत्तिस्त्वन्मतेऽन्तः-करणपरिणामविशेषः, तच द्रव्यम्, द्रव्यस्य च निमित्तकारणनाशेन नाशोऽन्यत्र न दृष्ट इति वाच्यम् , अन्यत्रादर्शनेऽपि निमित्तापेक्षा-बुद्धिनाशस्य द्वित्वादिनाशकत्ववदत्रैव कल्पनोपपत्तेः इन्धननाशेनामि-नाशदर्शनाच । न च तत्रामयवयवनाशद्वारा तत्राशः ; तथा करूपनायां मानाभावात् । वस्तुतस्तु इच्छादिवद्भेत्तरिप ज्ञानादिविरोधिपरिणामादेव नाशः । न च द्रव्यवति द्रव्यान्तरारम्भविरोधाद्वृत्तिपरिणामसमये परिणा-मान्तरासंभवः । तथा सतीच्छापारिणामस्याप्यनुद्यपसङ्गात् । न च सजातीयपरिणामासंभवः ; बीजाभावात् पञ्चावधानादौ युगपदेनकज्ञान-परिणामदर्शनाच । न च तदसिद्धिः ; शब्दरूपरसगन्यस्पर्शान् युगपत्प्रत्येमीति यौगपचानुमवात् । न चासौ स्रमः ; बाघविरहात् ॥

किं बहुना सम्हालम्बनस्थले भिन्नदेशस्थनानाघटादिविषया-कारज्ञानपरिणामानां भेदस्यावश्यकतया तद्यौगपद्यस्य सर्वेसिद्धःवात्। भेदाभावस्यं विशिष्टप्रत्ययाविषयत्वात् । स्वरूपमात्रस्या-विशिष्टप्रत्ययसाधारणस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगाच । कथं

दीपनम्

मकत्वायोगाचेति चकारः। घटपदस्य घटत्वविशिष्टार्थत्वात् स्वरूप-पदस्य च व्यक्तिमात्रार्थत्वात् , विशिष्टस्वरूपयोश्च तादात्म्य¹सभवात्र

पूरणी

अतो विरोधिज्ञानादिपरिणामात्पूर्वज्ञाननाशः। सुषुप्तिपाकाळीनज्ञानस्य तु कालविशेषाददृष्टविशेषाद्वा नाशः। मुक्तिप्राक्कालीनचरमानुभव-संस्कारादेः कालविशेषान्नाशस्य परैरभ्युपगन्तन्यत्वादिति सर्वमवदातम् । तथा च ज्ञाननाशजन्यत्वात्संस्कारस्य तदर्थं वृत्तिरेषितव्या। ननु जन्यज्ञानसिद्धावनित्यसप्रकारकानिश्चयत्वस्य संस्कारजनकतावच्छेद्कत्व-कल्पना, जन्यज्ञानमेवास्माभिरपळप्यत इति कुतस्तदवकाश इति चेत्. न तावज्जन्यज्ञानमात्रापछापः ; स्मरामीति स्मृतिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । न च स्फुरणं तथानुभवविषयः ; न्यवहितादेः स्मर्थमाणस्य स्फुरणाव-च्छेदविरहात् । तदाकारवृत्तिं विना स्फुरणसंबन्धानुपपतेश्च । नापि जन्यानुभववृत्तेरपळापः ; परोक्षे विह्नमनुमिनोमीत्याद्यनुभवेन तद्भृतेरुक्त-रीत्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वात् । किं त्विन्द्रिय²सम्प्रयोगादिनैवावरणनिवृत्ति-संभवेऽनावृतसंवित्तादात्म्येन घटादेः स्फुरणोपपत्तेः किं तद्वृत्त्येत्यपरोक्ष-वृत्तौ विवादः । तत्र च परोक्षवह्यादिविषयस्मृत्यनुराधेन तदनुकूळः संस्कारजनकत्वस्यानित्यसप्रकारकानिश्चयत्वावच्छेदेन प्रहात् अपरोक्ष-विषयेऽपि तद्धेलेनातिरिक्तवृत्तिकल्पना युक्तेत्यलमितकथया॥

मूळे भेदाभावस्यत्यनन्तरमतिरिक्तस्येति शेषः। नन्वर्थ-भेदेऽपि प्रकृते तदुभयार्थेक्याद्भेदिनिर्देशानुपपतिरित्यत्राह-घटपदस्येति ।

तर्हि घटस्य स्वरूपमिति प्रमितिः । का तत्र कथंता । स्वरूप-घटशब्दयोरपर्यायत्वेनार्थभेदसत्त्वात् । अन्यथा घटस्य घट इति घीप्रसङ्गात्। औपचारिकव्यवहारमात्रं वा अभदसंबन्धे प्रमेयत्वमपि नोदाहरणम् । अतो जानामी-त्यनुभवो वृत्तिमेव विषयीकरोतीति सिद्धा वृत्तिः ॥

दीपनम्

तत्राभेदः षष्ठवर्थ इस्यभिप्रत्याह—स्वरूपेति । प्रमेयत्वमपीति । तस्य तद्वत्तित्वे प्रमाणाभावात् । न हि प्रमेयत्वे प्रमेयत्विमिति धिया घटादिप्रमाविषयत्वं तत्रानुभूयते । किं तु प्रमान्तरविषयत्विमिति न तस्य तद्वत्तित्वम् । न चैवं सर्वशब्दाज्ञायमानज्ञानस्य कथं स्वविषयत्व-मिति वाच्यम् । न कथंचित्, सर्वत्वविशिष्टज्ञानस्य केवलस्वरूपा-दन्यत्वात् , सामान्याकार¹ज्ञानस्य सामान्यविशिष्टयर्तिकचिद्विशेषविषय-

पूरणी

विशिष्टाविशिष्टोपाधिना तयोर्भेदादभिन्नसत्ताकत्वाचेति भावः । औपचारिकेति मूलम् । राहोः शिर इतिवदेभेदेऽपि भेदन्यवहारमात्रं, न तु तत्र विशिष्टप्रतीतिरित्यर्थः । यद्वा आरोपितभेदविषया तत्प्रतीति-रित्यर्थः । किं तु प्रमान्तरेति । न चैवभनवस्था ; तद्गोचरप्रमितीनां प्रमाणसिद्धत्वे तन्मूलायास्तस्याः प्रामाणिकत्वात् । यदि च प्रमेयत्वं केवल्रसाक्षिवेद्यं तदा तत्र प्रमेयत्वान्तरा²भावाददोष इति भावः। ननु ज्ञानत्वसामान्यजज्ञानस्य कथं स्वविषयत्वमित्यत्राह — सर्वेति । सामान्येति । तत्रापि विशिष्टाविशिष्टमेदेन तादात्म्यमस्तीत्यर्थः । यद्वा सर्वेपदजन्यज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्याह—सामान्येति।

¹ ज्ञानस्यापि-च. ² भावात्र दोष-झ.

वृत्तेरन्तःकरणधर्मत्वनिरूपणम् सा चान्तःकरणधर्मः । ''कामः सङ्कल्पः '' इत्यादि-

दीपनम्

त्ववत् सर्वामिति ज्ञानस्यापि ¹ बुद्धिस्थाविषयत्वाभावेन यत्किचिविश्वेष-विषयत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥

एवं वृत्तिं निरूप्य तत्प्रकृतिं निरूपयिति—सा चेति । "कामः सङ्कर्णो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा घृतिरघृतिर्द्धीर्घीर्भीरित्यतत्सर्वं मन एव " इति श्रुतिर्घीर्घाश्रव्दवाच्यवृत्तेमेनस्सामानाधिकरण्यं दर्शयन्ती मनो- धर्मत्वं दर्शयति । न च "आयुर्वे घृतं" इतिवदुपचार इति वाच्यम् ; मुख्ये वाधकाभावात् । "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः, तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य "इति श्रुत्या च स्पष्टमेव कामादीनां तत्प्रती-

पूरणी

घटे। इस्तीति घटत्वाकारज्ञानस्य यर्त्किचिद्धटिवषयत्वविद्यर्थः । बुद्धि-स्थेति । जायमानज्ञानस्येति शेषः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वादिति भावः ॥

नन्वत्र श्रुतौ ज्ञानमनसोर्घर्मधार्मभाववोधकसप्तम्यादेरभावात्कथं तिसिद्धिरित्यत्राह — मनस्सामानाधिकरण्यामिति । मनस्तादात्म्य-मित्यर्थः । वृत्तेरन्तः करणपरिणामत्वं विना तदयोगादिति भावः । नचायुरिति । यथा घृतस्यायुस्साधनार्थत्वेन सामानाधिकरण्यव्यपदेशोऽ-न्यथासिद्धस्तद्वन्मनसोऽपि ज्ञानसाधनतया तद्यपदेशान्यथासिद्धिरित्यर्थः । ननुदाहृतानन्तरश्रुतिद्वये वृत्तिवाचकपदाभावात्कथं वृत्तेस्तद्धर्मतासिद्धि-

¹ बुद्धिस्थत्वाभावेन-चा.

श्रुतेः, परिशेषाच । न चात्मैव तदाश्रयः ; अहंकाराख्यान्तः-करणातिरिक्तात्मनः परमतेऽप्रसिद्धेः । अस्मन्मते तस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञानपरिणामायोगात्, निरवयवस्य तस्य निमित्त-संयोगामावेन तदनुपपत्तेश्च । न हि स्वात्यन्ताभावसमानाधि-

दीपनम्

यत इति वृत्तिरन्तःकरणधर्म इत्यर्थः । परिशेषादिति । देहेन्द्रियाकारेण परिणतभूतभेदस्तदनाश्रयस्तवापि सम्प्रतिपन्नः । एवं दिक्कालः
भेदोऽपीत्यन्तःकरणधर्म इत्यर्थः । किमहमनुभवगोचर एवात्मा बुद्ध्यादिधर्मी उत तदन्यः । आद्य स्वाभिमतमेव सिध्यतीत्यभिपेत्य द्वितीयं
प्रत्याह—अहंकारेति । पूर्वमहंकारानात्मत्विनृह्णपणदशायां पराभ्युपगममभिपेत्य धर्भिकल्पनागौरवं निराकृतम् । अत्र तु परेरहमनुभवविषयस्य ज्ञानाद्याश्रयस्यैवात्मत्वेन स्वीकारात् तस्य श्रुतिन्यायाभ्यामस्मदभिमतान्तःकरणह्णपहंकारत्या सिद्धेर्न परेषां तदितिरिक्तात्मा
प्रमाणात्सिध्यतीत्युक्तमिति न पूर्वोक्तविरोधः । नन्वेवमवच्छेदकभेदेन

पूरणी

रित्याह—इति वृत्तिरिति । "कामः सङ्करिः" इत्यादिसामान्य-श्रुत्युपात्तकामादीनामन्तःकरणधर्मत्वे वृत्तेरिप तिसिद्धिरिति भावः । तवापीति । अन्यथा देहाश्रयत्वे रूपादिवद्वाद्येन्द्रियप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति भावः । दिकालेति । त्वन्मते ज्ञानस्य विशेषगुणतया तदनाधारदिका-लाधाश्रितत्वायोगादिति भावः । पराभ्युपगमामिति । आत्मान्तः-करणात्मकवस्तुद्वयस्वीकारस्य मतद्वयेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । निमित्तिति मूलम् । परमतसिद्धान्तःकरणादिसंयोगस्य ज्ञानासमवायिहेतोस्तत्रा-

करणस्य तस्य निर्भागे वृत्तिः संभगति। अव्याप्यवृत्त्यवच्छेदक-

दीपनम्

भावाभावयोरेकत्र वृत्तिरविरुद्धेति तत्राह—अव्याप्येति । अवच्छेद्या-भावासमानाधिकरणो ह्यवच्छेदको वक्तव्यः । अन्यथा द्रव्यत्वादेरिष संयोगिवशेषावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । न च निरवयववृत्तिघर्मस्य तत्सं-भवति । न चैवं सावयवेऽिष संयोगो न स्यादिति वाच्यम् ; अवयव-भेदोपाधिकस्यानिवचनीयभेदस्यास्मन्मतेऽवयविन्यिष संभवात् । अत एव मूळे वृक्षः किषसंयोगवान्ताम् इत्यवाधितप्रतीतिः सर्वसंमता । न चेयं संयोगात्यन्ताभावविषयिणीति वाच्यम् ; भेदप्रतीतिमात्रोच्छेदा-

पूरणी

संभवादित्यर्थः । अच्याप्यति मूलम् । अव्याप्यवृत्ती यौ संयोगतदभावौ तदवच्छेदकस्य निरवयवात्मन्यसंभवादित्यर्थः । नच निरवयवेति । आत्मत्वादेः संयोगतदभाववद्वृत्तित्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु कूटस्थत्वासङ्गत्वश्रुतिविरोधान्नास्मन्मतिसद्धात्मनो ज्ञानपरिणाम इति मन्तव्यम् ।
ननु मूलस्य सर्वथा वृक्षवृत्तित्वाभावे वृक्षवृत्तिसंयोगावच्छेदकत्वं न स्यात् ,
अवच्छेद्यासमानाधिकरणस्य तत्त्वायोगादिति अवयविवृक्षेऽप्यवयवमूलस्य केनचित्संबन्धेन वृत्तिर्वाच्या, तत्रश्च तस्याप्यवच्छेदसंयोगाभावसमानाधिकरणतया न तद्वच्छेदकत्वम् । अतः सावयववृक्षादाविष संयोगतदभावयोर्वृत्तिने स्यादित्याशङ्कय निषेधति—न चैवमिति । अवयवेति । मूलायावच्छेदकमेदेन भिन्नयोरेव वृक्षयोः संयोगतदभावाधारत्वमिति नैकत्र भावाभावयोर्वृत्तिरित्यर्थः । भेदप्रतितिति ।
घटादिभेदप्रतितेरिण घटत्वाद्यभावविषयत्वस्य वक्तं शक्यत्वादित्यर्थः ॥

इदं चापाततः घटत्वाभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वत्वा-वच्छिन्नज्ञानस्य हेतुतयापेक्षितत्वात् घटत्वावच्छिन्नघटान्योन्याभावधी-समये च नियमेन तद्वच्छिन्नानुपस्थितेः। किं च घटत्वत्वस्य च भेदस्यापि तत्रासंभवात् । न चोपाधिभेदव्यतिरेकेण सत्यप्रपश्च-वादिन औपाधिकोऽधिकरणभेदः संभवति ॥

नन्वन्तःकरणस्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन करणतया

दीपनम्

पत्तेरिति । अधिकरणभेदः संयोगतदभावयोरिति शेषः । धर्मिम्राहक-मानविरोधान्नान्तःकरणस्योपादानत्वमिति शङ्कते—निवति । व्यासङ्ग-स्थळे हि चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयैः सन्निकर्षे सत्यपि कदा-चित्कस्यचिज्ज्ञानं न सर्वस्येति तदन्यथानुपपत्त्या क्रमेण 1 संयोगिस्वमावं

पूरणी

घटेतरावृत्तित्वे सित घटवृत्तित्वात्मकस्य घटान्योन्याभावग्रहाधनिम्रहत्या घटत्वामावेन घटान्योन्याभावापलापे आत्माश्रयाद्यापत्या तहुद्ध्यसंभवेन्वातिरिक्ततद्वन्योन्याभावस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वात्। ² अत्र च संयोगवन्द्रेदधीसमये संयोगत्वजात्यविल्छन्नाभावभानियमेनावश्यकात्यन्ताभावेन तहुद्धयुपपत्तौ विरोधेनान्योन्याभावाकल्पनात्। अपि च प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोगिवृत्तिधर्मज्ञानं भेदधीहेतुः। स च धर्मो न वृक्षत्वादिः, अतिप्रमक्तत्वादिति, संयोगाभाववत्त्वमेव तद्धमी वाच्यः। अतः प्रथमप्रत्येतव्यतद्त्यन्ताभावेनान्यथासिद्धेने वृक्षादौ संयोगवद्भेदकल्पनेति वक्तं शक्यत्वादिति दिक्। तस्मादस्मन्मते काल्पनिकभेदस्य सर्वत्राभ्युपगमात् वृक्षादावि तद्धेदे बाधकाभावाद्भेदप्रतितेरन्यथा वर्णनं न युक्तमित्येव समाधानं मन्तव्यम्॥

ननु निरवयवात्मन्यप्यौपाधिकाधिकरणभेदसत्त्वात्र विरोध इत्य-त्राह—न चोपाधीति मुळे । क्रमेणेति । अन्यथा युगपन्नानेन्द्रिय-

 $^{^{1}}$ करणसंयोगि-क. 2 तत्र $\pm$ झ.

क्लप्तस्य कथमुपादानत्वमिति चन्नः अहं जानामीति ज्ञाना- श्रयत्वेनानुभूयमानस्य करणत्वायोगात् । अन्यथा धर्मकल्पना-

दीपनम्

स्त्पादिविज्ञानकरणं किंचित्करूपनीयम् । तच्च मनो निमित्तमिति तन्नो-पादानमित्यर्थः । मनः साक्षिमात्रगम्यं नार्थापतिगम्यम् । अतो न धर्मिमाहकमानिवरोधः । प्रत्युत । साधकमेवैतादित्याह—नाहिमिति । अहमिति प्रत्ययो ह्यन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यविषयो न तु केवछविषयः, सुषुप्तावह भनुभवाभावात् । प्रतीतिकारणाभावस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । अत एव नाज्ञानविषयः । नापि शरीरविशिष्टात्मविषयः । जाम्रत्स्वम- योर्जन्मभेदे वा शरीर भदप्रमायामप्यहमनुभवगोचराव्यावृत्तेः । न चैवं मम मन इति प्रतीतिः कथं स्यात्, मनसोऽपि ममताविकरणत्वादिति वाच्यम्; तत्प्रतीतेर्ममताधिकरणचैतन्यभेदविषयत्वात् । अतोऽहं जाना-मीत्यनुभूयमानं ज्ञानमन्तःकरणधर्म इत्यर्थः । धर्मीति । मनःकरुपने

पूरणी

संयोगे सित तस्य क्रत्स्नसहकारिसम्पत्त्या युगपज्ज्ञानप्रसङ्गेन तत्कल्पनावैयर्थ्यादिति भावः। तज्ज्ञेति। सिद्धस्योपादानज्ञानानुदयान्यथानुपपित्तकल्पितस्य मनसस्तदुपादानत्वायोगादिति भावः। प्रत्युतेति।
तदित्यनन्तरमस्तीित शेषः। प्रतीतिकारणेति। स्वप्रकाशज्जेतन्यस्य
तदानीं सत्त्वादित्यर्थः। अत एवेति। सुषुप्तावज्ञानप्रतिभासेऽप्यहमभिमानाभावादित्यर्थः। जाग्रदिति। बाल्ययौवनयोः परिणामभेदेन
स्वभे व्याप्रत्वाद्यध्यासे जातिस्मर्तृणां जन्मभेदे च तद्भेदस्यावगमादित्यर्थः। अहमनुभवति। विलक्षणाकाराहमनुभवाभावादित्यर्थः।
प्रतिदिनं सुषुप्तावहंकारनाशेन तद्भेदाद्विलक्षणाहमनुभवपसङ्ग इत्यत
उक्तं—भेदप्रथायामिति। अहंकाराभेदस्याप्रतीतेरिति भावः। ननु

¹ साधकमेव तदितिन्याख्यानुसारी पाठः. 2 मिभमानाभावात्—च. 3 मेद-प्रथायामिति न्याख्यानुसारी पाठः. 4 परिमाण-झ.

लाघवेनात्मन्येव क्रमजननशक्तिमात्रकल्पनेनान्यथासिद्धचा तद-सिद्धेश्च । नियतक्रमस्यादृष्टादेव परमत इवोपपत्तेः ॥

तत्र च चक्षुरादि करणम्, रूपादिकं जानामीत्यनु-भूयमानस्य चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेका नुविधानदर्शनात्। आलोकश्च तमोनिवृत्तावेव कारणम्; तत्रैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्। रूपादि-

दीपनम्

हि धर्मी प्रथमं करुपनीयः । तत्र च रूपादिज्ञानकमजननसामध्ये-मणुत्वं चेति द्वयं करूपनीयम् । अन्यथा युगपदेकविषयानन्तज्ञानसामग्री-सत्त्वेन तावज्ज्ञानप्रसङ्गात् । ततश्च सम्प्रतिपन्नात्मन्येव क्रमज्ञानजनन-सामध्ये तद्धमं एव करूपनीय इति न करणीम्तमनःसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं तत्र रूपज्ञानकाले स्पर्शज्ञानमेव कृतो न स्यादिति चेत्ति मनस-श्रश्चःसंयोगकाले स्पर्शनसंयोग एव कृतो न स्यात्, अदृष्टमेव तत्र नियामकामिति चेत् प्रकृतेऽपि तथास्त्वित्यभिष्ठत्याह—नियतिति ।।

वक्ष्यमाणचैतन्यानादित्वानुमानस्य चक्षुराद्यन्वयन्यतिरेकविरोघं परिहर्तुं तदन्यथासिद्धिमभिषेत्याह — तत्र चेति । वृत्ता-वित्यर्थः । चोऽत्रधारणे । प्रसङ्गादाह — आलोकश्चेति । रूपादिमत्त्वेन

पूरणी

मनसोऽणुत्वेनैव ज्ञानक्रमोपपत्तेन क्रमजननसामध्यमिष कल्यमित्यत्राह-अन्यथेति । अणुत्वेन नानेन्द्रियसंबद्धानेकज्ञानक्रमोपपत्तावप्येके-न्द्रियसिक्ष्रष्टघटविषयानेकज्ञानोत्पादप्रसङ्गस्य युगपद्वारणाय तत्सा-मध्येस्यापि कल्प्यत्वादित्यर्थः॥

चक्षुरादीति । चक्षुराद्यन्वयन्यतिरेकानुविधानद्रशनार्धानवाध-शङ्कापरिहारायेत्यर्थः । नन्वालोकाभावात्मकतमोनिवृत्त्यात्मकत्वादा-लोकस्य न तत्र हेतुतेत्यत्राह—रूपादीति । तत्रैवेति मुलम् । तमो- विज्ञाने पृथक्तयोरभावाच । न चालोकोत्कर्षाद्र्पज्ञानोत्कर्षाऽ-स्तीति स तत्र हेतुः ; तत्रापि तमोनिष्टच्युत्कर्षादेव तदुत्कर्षात् । अन्यथाऽतिस्थूलप्रदीपेन सर्वात्मना तमसि निष्ट्चे ततोऽपि स्थूलतरेण ज्ञानोत्कर्ष¹प्रसङ्गात् । स्वस्वाभावज्ञाने व्यभिचाराच नालोकश्राक्षुपज्ञाने कारणम् ॥

दीपनम्

भावरूपस्य तमसो निवृत्तावेवाळोकः कारणमित्यर्थः । व्यभिचारादिपि चाक्षुषज्ञाने नाळोकः कारणमित्याह—स्वेति । असंयुक्ताळोकस्य कारणस्वादर्शनात्संयुक्तस्यैव तद्वक्तव्यमित्याळोकत्रयणुकादौ तदभावेन व्यभिचारादिति भावः ॥

पूरणी

निवृत्तावेव तदन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । न चालोकेति मूलम् । रूपादिज्ञानस्योरकर्षः बह्ववयवव्यापित्वगोचरत्वं तद्धतग्रक्कतर-त्वादिविषयत्वं वेत्यर्थः । नन्वालोकज्ञाने कथं तद्धाभिचारः, तत्सत्त्वा-दित्याह—असंयुक्तेति । विषयासंबद्धेत्यर्थः । येन रूपेण तस्य प्रत्यक्ष-हेतुत्वं तद्भूपावच्छित्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारे व्यभिचार एवेति भावः । ननु विषयावयव्यालोकसंबन्धौपयिकालोकस्तद्धेतुरस्त्वित्यत्राह—आ-लोकव्यणुकेति । तद्वयवद्यणुकादेरयोग्यत्या तत्साक्षात्काराजनकत्वा-दित्यर्थः ।

प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वानिरासः

एवं प्रतिबन्धकाभावोऽपि न कारणम् ; सामग्रीकालीन-कार्यानुत्पाद¹प्रयोजकतयान्यथासिद्धत्वेन तद्धेतुत्वे प्रमाणाभा-

दीपनम्

एवामिति । प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्विमित्यर्थः । तथात्वे हि सामग्रीवैकल्यस्यैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यत्वेनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । ननु मण्याद्यभावत्वेन स कारणम् , न च तत्र प्रमाणाभावः ; अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्त्वादित्याशङ्कय प्रति-बन्धकलक्षणमुखेन हेत्वासिद्धिमाह—सामग्रीति । दाहादेः कार्यस्य या सामग्री तत्कालीनो यस्तदनुत्पादस्तत्प्रयोजकः । तस्याग्रिमक्षणेन संबन्धानिमित्तमिति यावत् । तद्भूपत्वात्मातिबन्धकत्वस्य तदभावान्वयव्यति-रेकयोः गन्धे रूपपागभाववदिश्रमसंबन्धामावविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वात् ।

पूरणी

कि प्रतिबन्धकाभावत्वेन स हेतुः, मंण्यभावत्वेन वेति विक-स्थायकस्थाभिप्रायेणेदं योजयति — प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति । साम-प्रीति । परमते कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वस्थायाः अभावकारणत्वे मण्यादेः प्रतिबन्धकता, तत्प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य हेतुतेत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । न च वक्ष्यमाणप्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे नोक्तादोष इति वाच्यम् , मण्यादेः कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्य तद्वयतिरेके कार्यप्रयोजकतामहसमनियतत्या तद्दोषतादवस्थ्यादिति भावः । हेत्वसिद्धिमिति । अन्वयन्यतिरेकान्यथासिद्धिमित्यर्थः । गन्ध इति । गन्धस्थर्लीयरूपप्रागमावान्वयन्यतिरेकयोः रूपविषयत्वव-

¹ प्रयोजकाभावतया-**ख. ग. छ.**

अतस्तस्य प्रमाणामावादन्यथासिद्धत्वाच न कारणत्विमित्यर्थः । मण्या-दिहिं कार्यानुत्पादािष्ठमसमयसंवन्धस्येव प्रयोजको न त्वनुत्पादस्य, तस्यानािदत्वात् । येन तद्याितरेके कार्ये तद्याितरेकः प्रयोजकः स्यात् । न च कार्यमेवािष्ठमसमयसंवन्धव्यितरेक इति वाच्यम् ; तस्यानुत्पाद-मात्रव्यितरेकत्वात् । ततश्च कार्यमािष्ठमसमयसंवन्धाव्यितरेकतोऽन्यदेवेति न तद्रोचरावन्वयव्यितरेकौ । न वा मण्याद्यमावे।ऽनन्यथासिद्धः । कथं तिर्हि तद्विरहे तदुदय इति चेत्र ; प्रथमोपिस्थितिछाघवाभ्यां कार्यस्य कारणोत्कषीनुविधाय्युत्कर्षाकस्मिकत्वानुपपत्त्यादिभ्यश्च तद्भेतुतया कल्हसवह्यादिकारणादेव तदुपपत्तः । एतेन दण्डादेरप्येवं सित घट-कारणता न स्यात् , तत्राप्युक्तान्यथासिद्धसंभवादिति प्रत्युक्तम् । प्रथमोपिस्थित्यादिहेतुमिर्दण्डघटयोरेव प्रथमं संवन्धकरुगनात् । तदनु-रोषेनैव पश्चात्तद्यातिरेकस्य कार्यव्यतिरेकािष्रमसमयसंवन्धप्रयोजकत्वं

पूरणी

दित्यर्थः । अन्यथासिद्धत्वाचेति । चो हेत्वर्थे । यतोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धः अतो न तद्धेतुतायां किंचित्प्रमाणमित्यर्थः । ननु
मणौ सित दाहानुत्पाद इत्यन्वयस्तत्प्रागमावविषयः, अतस्तद्वचितरेकोऽपि दाहविषय इति कथमन्यथासिद्धिरित्यत्राह—मण्यादिहीति ।
न च समकालोत्पत्तिकत्वेनैक्यम् ; तादृशघटपटशोस्तददर्शनादित्याह—
ततोऽन्यदिति । न वेति । अतो मण्याद्यमावोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः ।
ननु वह्वचादिकमपि तत्संबन्धामावे हेतुरस्त्वत्यत्राह—प्रथमेति । वन्हे
दिह इति दाहसंबन्धस्य प्रथमोपस्थितत्वाद्दाहत्वस्य कार्यानवच्छेदकत्वे
लाधवाचेत्यर्थः । प्रकृते संमावितं हेत्वन्तरमाह—कार्यस्येति । आदिपदेन कारणं विना कार्योत्पादासंमवो दर्शितः । तद्नुरोधनेति ।

¹ न्यतिरेकि ततोऽन्यदेवेति व्याख्यानुसारी पाठः,

करुपनीयम्, न तु प्रथमकिरपतं बाधनीयम् । न नैवं दाहसामग्री-सत्त्वान्मण्यादिकाले दाहः किं न स्यादिति वाच्यम् ; तदनुत्पादस्या-ग्रिमसमयसंबन्धस्यैव बलीयस्या सामग्रया प्रथमं सम्पादनात् । न नैतावता तदमाबोऽपि तत्र कारणम् , प्रायश्चित्तस्य दुःखानुत्पादाग्रिम-समयसंबन्धप्रयोजकत्वेऽपि तदभावस्य दुःखाहेतुत्वात् , तद्धेतुत्वे उक्त-विधया प्रमाणामावाच । न च मण्याद्यभावजन्यतावच्छेदके गौरवम् ; पूर्वीपस्थितन्यायेनावद्यकत्वेनान्त्रयव्यतिरेकयोः समानविधयत्वेन प्रथम-

पूरणी

चरमोपस्थितदण्डादिव्यतिरेकस्य कार्यपागभावामिमसमयसंबन्धविषय-विऽपि प्रथमोपस्थितान्वयानुरोघाद्धटादिहेतुत्वमेव प्राह्यम् । मणौ दाहा भाव इति व्यतिरेकसंबन्धस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तदन्रोधेन तद्भावे दाह इत्यन्वयस्यापि तत्संबन्धाभावविषयत्वमित्यर्थः । बलीयस्येति । वत्त्वं च फलबलकरूप्यामिति भावः। न चैतावतेति । मणौ सित दाहानुत्पादमात्रेणेत्यर्थः । ननु सामग्रीकालीनकार्यानुत्पादपयोजका-भावस्य तद्धेतुत्वम् , प्रायश्चित्तेन तु दुःखहेतुपापनाशात्र तस्य सामग्रीः कालीनकार्यानुत्पादपयोजकतेत्यस्वरसादाह —तद्भेतुत्व इति । मण्या-द्यभावहेतुत्व इत्यर्थः । प्रायश्चित्ताभावस्य दुःखहेतुत्वाभ्युपगमं वा-शङ्कचाह-तद्धेतुत्व इति । न च मणीति । संबन्धाभावत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः। पूर्वोपस्थितति । मणौ दाहाभाव इति प्रथमावगत-प्रागभावसंबन्धनिमित्तानुरोधेन तद्विरहस्य तत्संबन्धविरहहेतुताया युक्त-त्वात् । संबन्धाभावस्य कार्यतया तत्र यर्तिकवित्कारणस्य वाच्यत्वात् । न च मण्यमाने दाह इति व्यतिरेकस्य कथं संबन्धामावविषयस्वमिति-वाच्यम् ; तस्याप्यन्वयसमानविषयत्वनियमेन प्रथमगृहीतसंबन्धविरह-विषयत्वस्य वाच्यत्वेन तथा व्यतिरेकासिद्धः। प्रतिबन्धकानुपस्थिति-

कल्हप्तकारणतानुरोधेन च गौरवस्यापि न्याय्यत्वात्। किं च मणिकालेऽपि कार्यदर्शनाच तद्मावः कारणम् । न चोत्तेजकामावविशिष्टमण्यभाव-स्तदाप्यस्तीति वाच्यम् ; प्रतिबन्धकताशक्तिविघटकोत्तेजकत्वस्यामाव-कारणताप्रहाधीनपतिबन्धकताबोधाधीनत्वेन चक्रकापत्तेः । तत्तदुत्ते-जकिवशेषानन्त्यव्यभिचाराभ्यां तद्विशिष्टाभावस्य कारणताप्रहासंभवात् । वस्तुतस्तु मणिकालीनकार्ये संशयानन्तरप्रत्यक्ष इत्र विशेषदर्शनस्य उत्तेजकस्यैव कारणत्वसंभवादिति भावः। तत्र च बह्व्याद्यभावेऽति-व्याप्तिपरिहाराय सामग्रीकालीनेत्यनुत्पादाविशेषणम्। न च बह्व्याद्य-भावोऽपि प्रतिबन्धकः । वह्व्याद्यभावाद्दाद्यामावाद्वा दाहानुत्पत्ताविदानीं वहाः प्रतिबद्ध इति पृथमप्रसिध्द्यभावादिति॥

पूरणी

दशायां वह्न चार्त्मण्याचावनरपेक्ष्येण प्रथमं कारणताकल्पनाच तद्गीरवं प्रमाणम् छत्वेनाक्रें चित्करमित्यर्थः । चकारो भिन्नक्रमो वा । उक्तहेतुत्रयेण च तत्कारणतायहावश्यकत्वे तदिकं चित्कर-मित्यर्थः । व्यतिरेकव्यभित्रादिष न तद्मावो हेतुरित्याह — किं चिति ! नन्तेजकत्वर्वण तद्माविविशिष्टामावः कारणम् , तत्तद्वयक्तिविशेषामाविविशिष्टामाश्वेन वा । नाद्य इत्याह — प्रति-बन्धकतेति । अमावकारणत्वे तत्त्तियोगित्वेन मण्यादेः प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतेते । अमावकारणत्वे तत्त्तियोगित्वेन मण्यादेः प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतेते । अमावकारणत्वे तत्त्तियोगित्वेन मण्यादेः प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतेते । अमावकारणत्वे तत्त्तियोगित्वेन मण्यादेः प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकत्वे च तच्छक्तिविधटकोत्तेजकता, मन्त्रादेरुत्तेजकत्वप्रहे च तद्मावविशिष्टमण्याद्यमावत्वेन हेतुत्ते चक्रकाश्रय इत्यर्थः । द्वितीये त्वाह—तत्तदिति । ननु मन्त्रादेरुत्तेजकत्त्या यावत्तद्मावविशिष्टामाव-त्वेनानुगतस्त्रपण हेतुत्विति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह—वस्तुत-स्त्विति । अन्यथा विशेषदर्शनामाविशिष्टाद्यसंश्रयामावस्य प्रत्यक्ष- वात्। किं च मणित्वादिकमेव मण्यादेः वकार्यानुदये प्रयोजकम्, न तु तद्भावाभावत्वमिति मण्याद्यभावव्यतिरेकोऽन्यथासिद्धः।

दीपनम्

कि च मण्यादेः प्रतिबन्धकामावामावत्वस्यान्यथासिद्धत्वेन कार्यव्यतिरेकाप्रयोजकत्वात् अन्यथासिद्धव्यतिरेकतया मण्याद्यभावो न कारणमित्याह — किं चिति । लाघवान्मणित्वादिकमेव दाहाभावे प्रयोजकम्, न मण्याद्यभावाभावत्वम्, गौरवात् । यद्यपि पणिरेव मण्यभावाभावः, तथापि तस्य तद्भावव्यतिरेक्त्वं न कार्यव्यतिरेके प्रयोजकमिति मण्यभावाभाववत्तदभावत्वमपि कार्येऽप्रयोजकमेव । ननु तद्मावाभावत्वाधिकरणमणेः कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वे तदभावोऽपि तत्र प्रयोजक एवेति चेन्न ; अभावाभावस्य भावाद्धेरे तयोः सहभावनैयत्ये-

पूरणी

मात्रहेतुत्वसंभवेन विशेषदंशनसंशयोत्तरप्रत्यं पृथक् हेतुने स्यादिति भावः। ननु मण्याद्यभावे दाहः तद्विरहे न्हाभाव इत्यन्वयन्यतिरेकयोः संभवादण्डाद्यक्तन्यायेन दाहे तदभावो द्विः स्यादित्याशंक्याह — किं चेति मूलम्। तदभिप्रायमाह — हिं च मण्यादेरिति । यदि मण्यभावाभावत्वं कार्यन्यतिरेकप्रयोजन्याच्छेदकं स्यात् भवेदेवं तदभावपुरस्कारेणान्वयन्यतिरेकप्रदः, रक्षेवं, अतो मणिपुरस्कारेणैवान्वयन्यतिरेकप्रहः, रक्षेवं, अतो मणिपुरस्कारेणैवान्वयन्यतिरेकप्रहः इति पूर्वोक्तन्याये संबन्धाभाव एव हेतुत्विमिति प्रघट्टकार्थः ।।

मण्यभावेति । मण्यावाभावत्वस्य कार्यव्यतिरेकापयोजकतया मण्यभावत्वमपि न कार्येष्ठांजकमित्यर्थः । आशयमजानानश्चोदयति । निन्वति । भेदपक्षं प्रविशह — अभावेति । तथा च तदभावव्यति- न च मणित्वादिकमेव मण्याद्यभावाभावत्वम्; तस्य निष्प्रति-योगिकत्वात्। मणिर्भण्यभावामाव इति पृथकप्रतीतेश्व। किं

दीपनम

प्यप्रयोजकत्वात् । अभावस्य भेदो नास्तीति चेदस्त्वेवं प्रमाणबलात् , न तु कार्यानुत्पादसिद्धचर्थमेव तदभेदाभ्युपगम 1 इति अभावत्व -विशिष्टाकारेण तस्याप्यन्यथासिद्धिरेवेति भावः । न चेति । तथा च नाभावत्वविशिष्टाकारमेद ² इत्यर्थः । नन्वेवं प्रतिबन्धकाभाववदनुपलम्भ-स्याप्यभावधीहेतुत्वं न संभवति, तत्रापि प्रतिबन्धकवत्प्रतियोग्युपलम्भ-स्याभावज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वात् ³ मण्याद्यभाववदन्यथासिद्धव्यतिरेक-

पूरणी

रिक्त एव दाहपयोजकः स्यान्न तु मण्यभाव इति भावः। प्रमाणबलादिति। अतिरिक्ताभावविषयकत्वेऽनवस्थात्मकप्रतिकूलतर्क-सहक्रताद्धटवति घटाभावो नास्तीत्यनुभववलादित्यर्थः । न त्विति । यदि मण्यादेः कार्याभावप्रयोजकत्वार्थं तदभावाभावत्वमभ्युपेयं तदा तदेव प्रयोजकतावच्छेदकमिति तद्रपमनन्यथासिद्धं स्यात्, न त्वेवं ; तदभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि मण्यादेदीहानुत्पादप्रयोजकत्वाक्षतेः। तूक्तप्रमाणान्तरादेव तद्भावत्वसिद्धिरिति तद्र्पमन्यथासिद्धमेवेत्यर्थः । यद्वा तस्प्रमाणमभ्युपगच्छति - प्रमाणेति । मण्यभावानावत्वेन कार्याः नुत्पादप्रयोजकत्वलाभेन त्वया तदभेदो नोक्तः। किं तु सर्वसंमतोक्त-प्रमाणादेवेत्यर्थः । ननु तर्द्धस्मद्भिमतसिद्धिरित्यत्राह-इत्यभावत्वेति । एवमपि छघु मणित्वादिकमेव प्रयोजकं नोक्तरूपमिति भावः। तथा चेति । अभावत्वविशिष्टाकारस्य मणित्वविशिष्टाकारात्र भेदः, येना-

चामावमात्रं न कारणमिति न किंचिदनिष्टम् । एवं विशेषणज्ञान-मपि न कारणम् । तत्सिन्निकर्षादेव विशिष्टज्ञानोपपचेरित्ये-तत्सकलमन्यत्रोप¹पादितम् ॥

दीपनम्

त्वाचेति चेदोमित्याह —अमावमात्रमिति , अनुपळम्भज्ञानमेव साक्षि-रूपममावज्ञाने कारणं नानुपळम्भः। तस्योक्तविधया तत्त्वे प्रमाणा-भावात्॥

विहिताकरणस्य प्रत्यवायकारणत्वनिरासः

एवं विहिताकरणमि न प्रत्यवायहेतुः, किं तु विहितविरुद्ध-करणं तत्कालीनं कायिकं मानसिकं वा विध्यवज्ञारूपं किंचिदिति नाभावज्ञानमात्रं कारणम् ।तदुक्तं भट्टपादैः—

> " स्वकाले यदकुर्वस्तु करोत्यन्यदेचतनः । प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नामावेन स जन्यते " ॥ इति ॥

पूरणी

न्यथासिद्धिरित्यर्थः। विहित्तविरुद्धेति। नन्वेवं "न कळझं मक्षयेत् " इत्यादौ मक्षणादिनिषेषस्य प्रागमावात्मकस्य कथं साधनताघितं निषेधानियोगविषयत्वामिति चेन्न; तत्रापि मक्षणाविरोधिव्यापारस्यैव तिद्धिषयत्वात्। वस्तुतस्त्विस्मिन्मते इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थतया तत्र धातूपात्तमक्षणादौ लिङादिनोक्तवलवदिनिष्टाननुवान्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य नजा निवृत्तिबोध्यत इति नानुपपत्तिरिति स्मर्तव्यम्। इदं चापाततः, तथाहि—संबन्धः किं प्रागमावसमयद्भपः अतिरिक्तो वा। आद्ये संबन्धाभावस्य प्रागमावविरहात्मककार्यपर्यवसायितया प्राप्तं तद्धेतु-

त्वम् । द्वितीयस्तु अभावस्य भावधर्मानाश्रयत्वादयुक्तः । नच संबन्धोऽप्यभावः, तस्य प्रतियोग्यानिरूपणात् , अभावस्य संबन्धत्वादर्शनाच ।
अस्तु वा कश्चित्काल्पानिकः संबन्धः, तथापि प्रतिबन्धकाभावस्य
तिद्वरहहेतुत्वाभ्युपगमे प्रतिबन्धकाभावो न कारणमिति स्वप्रतिज्ञाविरोधः।
न च भावकार्यविषयिणी सा ; प्रमाणतौल्येनाभिानिवेशमात्रतापातात् ।
न चान्वयव्यतिरेक्तयोः संबन्धतदभावविषयतया प्रमाणतौल्यमसिद्धमिति
वाच्यम् ; मण्यभावे दाह इति कदाचिदन्वयस्यापि प्रथमोपस्थितिसंभवेन
व्यतिरेकस्य तदनुरोधितया दण्डादिवत्कारणताग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तूत्तरसमयसंबन्धित्वेन रूपेण प्रागभावो मण्यादिसाध्यः अविद्यानिवृत्तित्वेन
ब्रह्मणो ज्ञानसाध्यत्ववत् । ततश्चान्वयव्यतिरेक्तयोः प्रागभावतिद्वरहन्
विषयतया सिद्धं भण्याद्यभावस्य दाहहेतुत्वम् । रूपादिचाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धतमोनिवृत्तेस्तद्धेतुत्वस्य स्वयमभ्युपगमाच । नच तिवृत्वत्तिरिप
तत्संबन्धाभाव एव हेतुरिति युक्तम् ; तदुत्कर्षेण चाक्षुषज्ञानोत्कर्षवर्णनिवेरोधात् ॥

किं चैवं मण्यभावस्य दाहाहेतुत्वे मणिकालेऽपि तत्प्रसङ्गः। तदभावातिरिक्तसामग्रवास्तदा सत्त्वात् समग्रीमविघटयतश्च प्रतिवन्धक-त्वायोगात्। नच प्रागमावसंबन्धोत्पादे तद्विरोधेन न दाह इति वाच्यम्; एवमपि मणौ सत्येव प्रागमावसमयसंबन्धोत्पत्थनन्तरक्षणे दाहप्रसङ्गातः। नच तत्संबन्ध एव तत्प्रतिबन्धकः; तथा सति तदभाव एव तद्वेतुरिति घट्टकुटीप्रभातन्यायापातादिति संक्षेपः। यत्तु मणिकालेऽप्युत्तेजकसमवधाने कार्यदर्शनात्र तदभावः कारणम्, व्यभिचारात्। नचोत्तेजकाभावविशिष्ट-मण्यभावस्तथा; तत्तदुत्तेजकविशेषाणामनन्ततया तद्विरहिविशिष्टाभाव-कारणताया दुर्प्रहत्वात्। किंच मणिकालीनदाहिविशेषे उत्तन्भकं

हेतुरस्तु संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनवत्, किं विशिष्टाभावहेतुता-कल्पनयेति, तदिप नः मणिमन्त्रादेरेवोत्तेजकतया मणित्वादिसामान्यरूपेण मण्यभाविशिष्टमन्त्राभावत्वादिहेतुत्वस्य सुप्रहत्वात् । प्रतिबन्धकाभाव-कृटस्य च हेतुत्वेनानतिप्रसङ्गात् । नच दाहिवशेषे उत्तम्भकस्य हेतुत्वम् ; अन्वयव्यत्तिरेकाभ्यां दाहमात्रे विशिष्टाभावस्य हेतुत्वात् । न चैवं विशेषादर्शनसहकृतसंशयाभावस्य प्रत्यक्षमात्रहेतुत्वापतौ विशेष-दर्शनमि प्रत्यक्षविशेषहेतुर्न स्यादिति वाच्यम् ; प्राद्यसंशयस्य प्रत्यक्षा-प्रतिबन्धकतया तत्र विशिष्टाभावहेतुतायां मानाभावात् । अवधारणा-नवधारणादिविभागानुरोधेन प्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य प्रथग्वेतुताया वाच्य-त्वाचेति दिक् ॥

शक्तिसाधनम्

वस्तुतस्तु व्यवहारे मद्दममानसिद्धान्ततया वेदान्तिभिः शक्तेरभ्युपगन्तव्यत्वात्, चित्सुखाचार्यादिभियत्वेन तत्साधनाच । प्रतिबन्धकमण्याद्यभावस्य शक्त्युद्भवादावन्यथासिद्धत्वान्न प्रागभावसंबन्धाभावहेतुता । नच शक्तिकार्यस्य प्रतिबन्धकाभावनान्यथासिद्धेने तत्र
मानमिति वाच्यम्; मण्यादावनितिप्रसक्तप्रतिबन्धव्यवहारान्यथानुपपत्तेत्व मानत्वात् । तथा हि—न तावत्कारणीभृताभावप्रतियोगित्वं
प्रतिबन्धकत्वम्, वह्वयभावादाविष तद्यवहारप्रसङ्गात् । अत एव न
कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वम् । नापि सामग्रीकाळीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वम्, प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वपक्षे तस्य साग्रयनन्तर्भृततया
तत्काळीनानुत्पादप्रयोजकत्वस्य मण्यादावसंभवात् । नच स्वाभावेतरसामग्रीकाळीनत्वं तदर्थः; वह्वयभावाभावात्मकवहीतरसामग्रीकाळीनदाहानुत्पादप्रयोजकवह्यभावादावितप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । यतु चरमका-

रणकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रतिबन्धकत्वम् , चरमत्वं च स्वोत्प-त्यनन्तरभावकारणानपेक्षत्वम् , ताहशक्ष करतलानलसंयोगादिः , तत्कालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्या च मण्यादेः प्रतिबन्धकतेति, तद्पि न सम्यक् ; दुरदृष्टस्य चरमकारणविघटकस्याप्रतिबन्धकत्वापतेः । बह्यादिशक्त्यभिभवमन्तरेण मण्यादेः कार्यानुत्रादप्रयोजकत्वस्याप्य-संभवात् । न हि प्रकाशमाने सवितिरे घटाद्यर्थस्याप्रकाशसंबन्धो दृश्यत इति दिक् । तस्मात्कल्यसहेतुशक्त्यभिभावकत्वं तद्यवहारप्रयो-जकमिति शक्तिसिद्धिः ॥

किं च--

''शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः। यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गोद्या भावशक्तयः॥" इति स्मृतिरपि तत्र मानमित्यल्लमसमयपर्जन्यनिनदेन॥

यद्प्यनुपलम्भज्ञानमेव साक्षिरूपमभावज्ञाने कारणं नानुपलम्भ इति तद्प्यसमञ्जसम् ; अभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यतया उपलम्भात्मक-प्रतियोगिस्मृत्युपहितस्यैव साक्षिणोऽनुपलम्भगोचरत्वेनोपलम्भास्मृतिदशा-यामनुपलम्भेऽधिकरणप्रहे च सत्यभावज्ञानानुद्यप्रसङ्गात् । किं चाभाव-प्रतीतिपूर्वमनुपल्लिषज्ञानावद्यकत्वे लिङ्गविषयैवानुपल्लेधरभावप्रमापक-त्वसंभवारप्रथक्तरप्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलि स्यात् । तस्मात्स्वरूपसद्नुप-लम्भ एवाभावधिहेतुः ॥

नन्वतिरिक्तशक्तयभ्युपगमपक्षे प्रतिबन्धकाभावस्याहेतुतया न स्वरूपसद्नुपलम्भः प्रमाणम्। नच तत्र करणान्तराभावेनागत्यानुप-लम्भस्य करणत्वमिति वाच्यम्; क्रचित्प्रतिबन्धकाभावो हेतुः क्रचिन्नेत्यर्थवैशसप्रसङ्गादिति चेन्न; प्रतियोग्युपलम्भासमबहिताधिकरण- सा च वृत्तिरिन्द्रियसंबन्धाज्जायमाना विषयदेश्वस्थैव जायते। न च 'परमत इवान्तरेवावतिष्ठते, न वान्तर्जाता निर्मच्छति। अन्तःस्थत्वे घटादीनामपरोक्षत्वायोगात्। न चिन्द्रियजन्यज्ञानिवषयत्वमर्थस्यापरोक्षत्विमिति तदन्यथापि सिद्धचतीति वाच्यम्; सुखादेस्तद्भावप्रसङ्गात् तस्य केवल-साक्षिभास्यत्वात्। परोक्षे मनोजन्यानुमितिविषयपरमाण्वा-

दीपनम्

प्रतिकर्मन्यवस्थामुखेनापि साक्षि²स्वरूपं निरूपयति—सा चेति । संभावितमतान्तरमपि प्रत्याह—न चेति । तार्किकमतेनाशङ्कचाह— न चेति । प्रमाण्वादेरपीति । न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्य⁸ज्ञानत्वं तदिति वाच्यम्; जन्यतावच्छेदकापिरचये जनकत्वस्यैव दुर्ग्रहत्वा-

पूरणी

ज्ञानस्यानुपरुव्धिमानतया अभिमतत्वात्। अधिकरणग्रहेण विना तत्प्रतीत्यनुद्यादिति न किं चिदनुपपन्नम्। यदप्यभावमात्रं न कारण-मिति तदप्यसारम् ; अन्वयव्यतिरेकतौरुयेन भाववदमावम्यापि कारण-त्वात् । अभावकारणत्वे अद्वैतवाधकाभावाच । न च भट्टसिद्धान्त-श्रद्धया तदनभ्युपगमः ; कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ विशेषणासंसर्ग-ग्रहविरहस्य विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकिज्ञासानिवृत्तिरुक्षणावसरसङ्गते-निरूपणे च हेतुत्वस्य तरभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु तन्मते शक्तिमत्कारणं, अभावस्तु न भावधमशकत्याश्रयः, अतः कार्यापेक्षणीयोऽप्यभावो न कारणामिति तत्सिद्धान्तः। स्वयं च शक्तेरनभ्युपगमान्नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वमभिप्रतमित्यभावोऽपि तथाविधः कारणं स्थादेव । ज्ञाननाशस्य संस्कारहेतुत्वाभ्युपगमाचेति यर्तिकचिदेतत् ।।

¹ परपक्षे-ख. ग. ² स्फुरणं-च ³ ज्ञानविषयत्वं-च.

देरिप ¹ तदापत्तेश्व । न चापरोक्षत्वं जातिः ; अविद्यातिरिक्त-जडजातौ प्रमाणाभावात् । न हि सर्वम्रुक्तै ²घटादिसद्भावे प्रमाणमस्ति ।

दीपनम्

दित्यर्थः । अस्तु तर्द्धपरोक्षत्वं जातिरेव तज्जन्यतावच्छेदिकेत्याशङ्कग्राह—
न चिति । किमपरोक्षत्वं जातिः वृत्तिनिष्ठा चैतन्यनिष्ठा उभयनिष्ठा वा ।
नाद्यः ; सुखादिज्ञाने तदभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; चैतृन्यस्यैकव्यक्तित्वान्नित्यपरोक्षस्यापि चैतन्यविषयतया साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्गाच ।
अत एव न तृतीयोऽपीत्यर्थः । ननु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीतिविषयतया घटत्वादिजातिरवश्यं स्वीकर्तव्या, अत एव साक्षात्कारत्वमपि
जातिः, न चाविचैव तदुपादानतयानुगता तद्विषय इति वाच्यम् ;
पटादाविप तत्सन्त्वेन घटादिबुद्धिप्रसङ्गात् । अतः सुखादाविप तदाश्रयाविद्यावृत्तिः करूप्यतामित्यत आह—आविद्येति । न तावत्सुखादाविवद्या-

पूरणी

अत एवेति । नित्यानुमेयतया व्यवहारप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । ननु वृत्तिचैतन्यनिष्ठत्विकरुपदोषस्तदवस्य एवेत्यत आह — अतः सुखादा- विति । वृत्तिनिष्ठेव सा सुखादावप्यविद्यावृत्तिमादायेव तथा व्यवहार इति न दोष इति भावः । ननु परमते अपरोक्षप्रमाञ्जान्तिज्ञानयोरिव तस्थानीयान्तः करणाविद्यावृत्त्योरिष सा जातिः स्यादित्यरुचेराह—

¹ तथात्वापत्तेश्च-**ख**.

² घटत्वादि-**ख.च.**

वृत्तौ सा जातिः, विलक्षणवृत्त्योरिवलक्षणजात्ययोगात् अविद्यावृत्तिविषय-ज्ञाने अपरोक्षत्वायोगाच ।

किं च किं बुद्धेरनुगतत्वं स्वरूपेक्थमेकविषयत्वं वा नाद्यः ; नानाघटेषु क्रमेण जायमानानां तासां तदयोगात् विरुक्षणानाम-प्येकबुद्धिदर्शनात् एकव्यक्तिविषयतयोगपत्तेश्च । न द्वितीयः ; तस्यातिरिक्तजात्यधीनसिद्धितयान्योन्याश्रयात् अविरुक्षणानेकधर्मवत्त्वेन घटाद्यनुगतमतेरन्यथोपपत्तेरुचितत्वात् । किं च यद्यपि घटत्वादिकम-नादिवृद्धव्यवहारप्रयोजकतयानादि तथापि न नित्यम् , येनाविद्या-मिन्नं स्यात् । नच सर्वमुक्तिकारुं तत्सत्त्वे प्रमाणमस्ति, तदानीं वृद्ध-व्यवहाराभावात् । न चानादिभावस्य नित्यत्वमिति वाच्यम् ; अभाव-वत्तस्याप्रयोजकत्वात् । न चैवं पटादाविष घटादिबुद्धिप्रसङ्गः ; घट

पूरणी

इति प्रत्यक्षे घटव्यक्तिविशेषस्यापि कारणत्वात् । अनुभवसिद्धस्य घटादौ पटादिव्यावृत्तस्य घट इति बुद्धिजननयोग्यतास्वरूपस्यापद्धोतु-मशक्यत्वात् । नच घटत्वादिकमेव विशेषो नान्य इति वाच्यम् ; घट-त्वादेरिप व्यक्तिविशेषसमवेतत्वेनैव पटत्वादिव्यावृत्तत्वात् । अन्यथा व्यक्त्यसंबन्धसमयेऽपि घटत्वपटत्वत्योः परस्परं व्यावृत्तधीप्रसङ्गात् ।

पूरणी

लक्षणलिक्षतत्वादविद्यात्मिकैव घटत्वादिरिति भावः। यद्यपीदमविद्या-संबन्धादिसाधारणं तथापि तस्य तादात्मचेनानुगतव्यवहारानईत्वा-दिना तद्यतिरेकस्यापि सिद्धिः। तद्रईत्वं वा हेतौ विशेषणमिति द्रष्टव्यम् । ननु तद्योग्यत्वमपि घटत्वादिनेति तत्साधारण्ये पटादेरपि तद्योग्यताप्रसङ्ग इत्याशङ्कय निषेषति --न च घटत्वेति। घटत्वादे-रिति । तद्योग्यत्वं विलक्षणतत्तद्यक्ति¹स्वरूपं विलक्षणस्वरूपविशेषाव-च्छेदेनैव ब्राह्मम्, न तु विरुक्षणजात्या ; जातिवैरुक्षण्यस्य व्यक्ति-वैरुक्षण्याधीनया अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । न चैवमनुपयोगाज्जात्य-पलापप्रसङ्गः ; विलक्षणव्यक्तिविशेषेष्वनुगतबुद्धिनिमित्तत्वेन तत्स्वीकारा-दिति भावः। व्यक्तचसंबन्धेति । यद्यपि जातेर्व्यक्तचसंबन्धसमयः प्रलयः, तदा व्यावृत्तबुद्धचापादनमयुक्तम् ; व्यवहर्तृणामभावात् , न च व्यक्तग्रप्रतीतिसमय इति तद्रथः ; तदानीमि जातेरप्रतीत्या तदा-पादनायोगात् , तथापि व्यक्तिविशेषसंबन्धाप्रतीतिकाल इत्यर्थः। घट-पटादेविंशिष्य शक्तयनवधारणदशायां घटादिपदं किंचित्प्रवृत्तिनिमत्ता-वच्छिन्नार्थस्य वाचकमिति सामान्यतस्तज्जातिपातिसन्धाने संमुग्यसिव-करुपकप्रत्यक्षे वा तद्व्यावृत्तिबुध्यापत्तिरिति भावः । ननु जातिवैरुक्षण्यस्य व्यक्तिवैलक्षण्याधीनत्वे घटपटवद्धटेष्वपि परस्पराविलक्षणबुद्धिपसङ्गः, तस्मादपरोक्षार्थाविषयत्वमेव ज्ञानेऽपरोक्षत्वम् । अर्थस्य चापरोक्षत्वमपरोक्षानावृतसंवित्तादा निस्यात् ,

दीपनम्

न चैवं ²घटादिवत्पटानामपि परस्परं विरुक्षणधीप्रसङ्गः; पटादेर्घट इति बुद्धियोग्यतास्वरूपत्वाभावात् । घटनां च सर्वेषां तत्सत्त्वात् । तत्र च व्यक्तिविशेषतादात्म्यापन्नाविद्येवावच्छेदिका । घटत्वादिकमपि परमते-ऽपि व्यक्तिविशेषसमवेतमेवावच्छेदकम्, न स्वरूपेण; पटादाविष तत्सत्त्वात् । तस्मादनुगतबुद्धिव्यक्तिविशेषतादात्म्यापन्नामविद्यामेव विषयीकरोतीति नातिरिक्ता जातिः । केचितु चैतन्यमेवानुगतव्यवहार-विषय इत्याहुः ।

किं तर्हि ज्ञानेऽपरोक्षत्वं, तत्राह —तस्मादिति । नन्वर्थ-स्यापरोक्षत्वमपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव, अनेवंभूतस्य वह्न्यादेस्तद-दर्शनात्, ततश्चान्योन्याश्रय इत्यत आह —अर्थस्य चेति ।

पूरणी

तत्तद्वयक्तिवेळक्षण्येन प्रतिव्यक्ति जातिवेळक्षण्यापातादित्याशङ्कय निषे-धति — न चेति । पटादेरिति । व्यक्तीनां परस्परं संस्थानविशेषवेळक्षण्यं न जातिवेळक्षण्यप्रयोजकं, किं तु तत्तिद्विशिष्टबुद्धियोग्यस्वरूपवेळक्षण्यम् , घटिवशिष्टबुद्धियोग्यतास्वरूपवेळक्षण्याभावाच्च घटानां परस्पर-वेळक्षण्यधीः । पटादेस्तु घटापेक्षया तत्सत्त्वात्तद्धुद्धिरित्यर्थः । ननु तथापि साधारणाविद्यायाः कथमसाधारणघटादिव्यवहारिनिमित्तविमत्य-त्राह—व्यक्तिविशेषेति । परमतेपीति । इदं च सर्वा सर्वगता जातिरिति पक्षे द्रष्टव्यम् । केचिदित्यस्वरसाविष्कारः । तद्वीजं तु

¹ त्स्यम्-ग. ² घटपटादिवद्धटानामपि-क. ख. ग. घ.

न स्वतः ; जडस्य तदयोगात् । ¹संविदस्तु स्वत एव तत् ; "यत्सा-श्वादपरोक्षात् " इति श्रुतेः । तत्र साक्षादिति घटादिवत् ज्ञानद्वारा ऽपरोक्षत्वस्य निरस्तत्वात् । संवित्तादात्म्यमात्रेण घटा · देरापरोक्ष्ये वतु सर्वं सर्वस्य सर्वदापरोक्षं स्यादित्यनावृतेत्युक्तम् ।

दीपनम्

घटादेरित्यर्थः । ननु किं संविदोऽप्येवमेवापरोक्षत्वं, स्वत एवेति चेत् , अर्थस्यापि तथात्वं किं न स्यादिति, तत्राह — न स्वत इति । जड-स्यापि स्वतोऽपरोक्षत्वेऽतीतव्यवहितार्थस्याप्यपरोक्षत्वं स्यादित्यर्थः । संविदस्तु नोक्तदोषः , तस्या वक्ष्यमाणविषयेकत्वादित्यभिप्रत्याह — संविदस्ति न चैवं पुरुषान्तरसंविदोऽप्यपरोक्षत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; इष्टापत्तेः । न चैवं देवदत्तस्येदानीं घटसंविदिस्त न वेति संशये। न स्यादिति वाच्यम् ; संविदि देवदत्तीयत्वस्यान्यं प्रत्यनावृत-संवित्तादात्स्याभावेनानपरोक्षत्वादित्यर्थः । संविदः स्वतोऽपरोक्षत्वे प्रमाणमाह यत्साक्षादिति । ज्ञानद्वारेति । घटादोई स्वाकारवृत्तिसंसर्गे सत्येव वक्ष्यमाणविषयानावृतसंवित्तादात्स्यमिति ज्ञानप्रयक्तं तदित्यर्थः ।

पूरणी

जडन्यावहारिकघटादिन्यवहारस्य ताहगविद्यानिमित्तकत्वे संभवति ताद्वि-परीतचैतन्यकरुपनायोगात् । प्रपञ्चसत्तान्यवहारे तु सद्विरुक्षणाविद्याया-स्तिन्निमित्तत्वायोगेन तथात्वकरुपनादिति । अत एव 'अविद्यातिरिक्त-जडजाता' वितिमूले जडपदं सत्तान्यवहारन्यावृत्यर्थं मन्तन्यम् । चैतन्यन्यावृत्यर्थमाह—घटादेरिति । अतीत्व्यवहितेति । इदं चोप-लक्षणम्—-अर्थस्य स्वतोऽपरोक्षत्वे प्रमाणन्यवहारवैयर्थ्यं चेति द्रष्टन्यम् । देवदत्तीयत्वस्यति । घटसंविदो देवदत्तीयत्वं तदन्तःकरणवृत्त्यभि-न्यक्तत्वम् । परबुद्धश्चाप्रत्यक्षत्वादन्यसाक्षिणा तदनवभास इति भावः ।

¹ संविदश्य-चा. ² च.

एतदुक्तं भवति—संविदो हि वक्ष्यमाणविधयेकत्वात्प्रकाशत्वाच न स्वपरसंविद्विषयत्वम् । नापि तद्गोचरेन्द्रियजन्या वृत्तिः संभवति । शब्दात्तद्गोचरापरोक्षवात्तिस्तु संविदः स्वतोऽपरोक्षत्वं विना न निर्वहति । अपरोक्षार्थविषयत्वेनैवेन्द्रियजन्यवृत्तेरपरोक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अतो वर्णितश्चतेश्च संवित्स्वत एवापरोक्षा । एवं च सद्ध्रक्षोपादानकपपञ्चानुगत-सत्ता यथा कारणस्वरूपमेव, एवं जडपपञ्चापरोक्षत्वमपि तद्धिष्ठाना-परोक्षत्वत्यमेव। तदुक्तम्—''प्रमाण¹ज्ञानादन्तरपरोक्षानुभवान्न विषयस्या-परोक्षता मिद्यते '' इति । अतोऽपरोक्षसंवित्तादात्म्यमेव घटादरपरोक्षत्व-मिति नान्योन्याश्चय इति ।

पूरणी

संविदः स्वतोऽपरोक्षत्वं न्यायोपेतं चेत्याह—एतदुक्तमिति। न स्वपरेति । चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन न स्वविषयत्वम् . ऐक्याच न परसंविद्विषयत्वामित्यर्थः । द्वारभूतवृत्तिज्ञानासंभवमप्याह — नापीति । यद्यपि घटाचैन्द्रियकवृत्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यगोचरस्वमुक्तं, तथापि स्व-रूपेणाखण्डपूर्णेचैतन्याकारा तद्वतिर्नेत्यर्थः । शब्दादिति । शब्दस्य परोक्षधीजननस्वभावतया तज्जन्यवृत्तेः स्वतस्तदयोगादित्यर्थः। तत्र हेतुः — अपरोक्षार्थेति । ऐन्द्रियकत्वमविवक्षितं अपरोक्षत्वाभिमतः परं वा । उक्तरीत्या वृत्तेरर्थापरोक्षत्वाधीनापरोक्षताकत्वादित्यर्थः । वृत्तेरित्यनन्तरं इवेति वाध्याहारः । तेनैन्द्रियकवृत्तिवच्छव्दजन्यवृत्ते-रप्यपरोक्षार्थविषयत्वेनैवापरोक्षत्वस्य वाच्यत्वादित्यर्थः । अपीति वाध्या-हर्तव्यम् । तथा पाठे तु सुगम एवार्थः । वस्तुतस्तु तद्गोचरापरोक्ष-वृत्तिसंभवेऽपि न वृत्तिद्वारकं संविदपरोक्षत्वम् , वृत्तेरनावृतसंवित्तादात्म्य-द्वारैवार्थापरोक्षनिमित्तत्वात् । संविद्गोचरसंविदन्तरस्य च विरहादिति ध्येयम् । अतः उक्तन्यायात् । नान्योन्याश्रय इति । ननु ज्ञानस्या-

¹ शानादनन्तर—चा.

तस्माद्यदान्तःकरणवृत्त्या घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यमुपधीयते तदान्तः-करणाविच्छन्नघटाद्यविच्छन्नचेतन्ययोर्वस्तुत एकत्वेऽप्युपाधि-भेदाज्ञित्रयोरेकोपाधिसंबन्धेनैक्याद्भवत्यभेद इत्यन्तःकरणा-विच्छन्नचैतन्यस्य ¹विषयावाच्छन्नतद्धिष्ठान²चैतन्यामेद्सिद्धचर्थ वृत्तेर्निर्गमनं वाच्यम् ॥

दीपनस्

ननु बाह्यस्य घटादेः कथमान्तरसंवित्तादात्म्यम् , नच संविद्रुपत्रह्मोपादानकत्वात्संवित्तादात्म्यमिति वाच्यम् ; व्यवहितस्यापि तत्सत्त्वात् । नच सा संविदावृतेति वाच्यम् ; संविद एकत्वेन निकटस्थघटाधिष्ठानसंविदोऽप्यावृतत्वप्रसङ्गेनैकस्याप्यपरोक्षत्वानुपपत्ते : , ³सर्वे वा सर्वदा अपरोक्षमिति परोक्षत्वापरोक्षत्व व्यव⁴स्था न स्यादि-त्याशङ्कचाह - तस्मादिति । तस्माचदान्तः करणवृत्त्या घटाचवाच्छन्न-चैतन्यमुपधीयते अवच्छिचते तदैकोपाघिसंबन्धेनेत्यसिमेणान्वयः । ननु भिन्नयोः कथमेकोपाधिसंबन्धेऽप्यैक्यम् , अभेदे वा किमुपाधिसंबन्धे-नेति, तत्राह-वस्तुत इति । चैतन्यं ह्यन्तःकरणसाक्षिभूतं

पूरणी

परोक्षत्वे आवरणनिवृत्त्या अनावृतसंवित्तादात्म्यरुक्षणमर्थस्यापरोक्षत्वम् , अर्थापरोक्षत्वे च ज्ञानापरोक्षत्विमत्यन्योन्याश्रयस्त्वक्षेऽप्यापततीति चेत् अत्रेदं तत्त्वम् अन्तः करणोपहितसंवित्तादात्म्यमर्थस्यापरोक्षत्वम्, साक्षि-संबन्धस्यैवापरोक्षताप्रयोजकत्वात् । तादृश्येव संविदनावृता भवतीत्य-नावृत्तेत्युक्तम् । उपघानं च नित्यानावृते सुखादौ स्वरूपेण । आवृते तु वृत्तिद्वारकम् । तादात्म्यं च तत्प्रतियोगिकसत्तावच्छेदकभेदशून्य-त्वम् । तच्चात्मार्थसाधारणम् । अत आवृताखण्डाद्यंशस्येदानीं तदाकार-

¹ विषयाभिन्न-ग. ² चैतन्यस्य चामे-ख्.च. ³ सर्वस्य सर्वदा-च.

⁴ स्थानुपपन्ना स्था-खा. च.

बाह्यघट। खवच्छिन्नं चैकमप्यन्तः करणावच्छेदानवच्छेदाभ्यां भियते आकाशमिव घटावच्छेदानवच्छेदाभ्याम् । ततश्च चश्चरादिसन्निकर्षा
ग्वनुसारेणान्तः करणं यदा वृत्तिद्वारा बाह्यघटादिना संयुज्यते तदा प्राक्तेनानवच्छिन्नमपि विषयावच्छिन्नं चैतन्यमवच्छिद्यत इति एको-पाध्यवच्छेदाचः प्राक्तदनवच्छेदप्रयुक्तो भेदस्तद्वहितं भवति । यदा घटााधिष्ठानचैतन्येन घटोऽभिन्न इत्यन्तः करणावछिन्नचैतन्येनाप्यभिन्नो भवति तदा अपरोक्षार्थविषयिण्या वृत्त्या अपरोक्षया घटावच्छिन्नचैतन्या-वरणं निवर्तत इत्यनावृतसंवित्तादास्म्याद्धटोऽपरोक्षो नान्य इति प्रति-कर्भव्यवस्था ॥

अत्र यद्यपि प्रमातृविषयादिचैतन्यमेकं तथापि घटाविच्छन्न-मज्ञातं सत्प्रमयं, तदेव निवृत्ताविद्यं सत्प्रमाणफलं, वृत्त्यविच्छन्नं च प्रमाणं, अन्तःकरणविशिष्टं प्रमात्रिति न प्रमात्रादिसाङ्कर्यम् । नन्व-विद्यायां प्रतिविग्नितचैतन्यं जीवः, तदेव प्रतिविग्न्वत्वविशिष्टचैतन्य-मन्तःकरणेनाविच्छद्यत इति तदिष प्रतिविग्नितचैतन्यमेव । घटाद्यवि

पूरणी

वृत्तिद्वारकान्तःकरणोपघानाभावात् नापरोक्षावभासः । अनावृतन्वितन्यांशस्य स्वरूपेणान्तःकरणोपघानात्तथावभासः । आवरणानावरणे तु फलबलकरूप्ये । अतो न सङ्कटं किंचिदित्यवधेयम् । अत एवानु-पदं वक्ष्यति '' ततोऽपरोक्षार्थविषयिये '' ति । अभिन्न इति । तादा-स्यापन्न इत्यर्थः । अधिष्ठानचैतन्यस्यान्तःकरणावच्छेदेन साक्षिरूप-तया तरसंबन्धो भवतीति यावत् ।

¹ **चतु**रोधेन-चा.

एवं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरणाज्ञाननिवृत्त्यर्थमपि तत्क-रूप्यम् , यन्मते घटाद्यवच्छिन्नचैतन्या वारकाज्ञानं तन्निष्टम् । दीपनम्

ष्ठानचैतन्यं तु विम्बचैतन्यम् । जीवन्यावृत्तरूपेणेव ब्रह्मणः प्रपञ्चोः पादानत्वात् । तत्कथं भेदकोपाघावाविद्यादौ सत्येव विम्बपितिविम्बयोन्स्भेद इति ²चेत्र ; सत्यं विम्बत्वपितिविम्बत्वविशिष्टयोनीभेदः । कथं तर्द्धन्तः करणविषयावच्छित्रचैतन्ययोरभेदः । प्रतिविम्बत्वविशिष्टेऽपि हि चैतन्ये तदुपलक्षितं शास्त्रप्रतिपाद्यं प्रतिविम्बत्वत्विशिष्टेऽपि हि चैतन्ये तदुपलक्षितं शास्त्रप्रतिपाद्यं प्रतिविम्बत्वत्वविशिष्टेऽपि । तत्रश्च विषयावच्छित्रचैतन्यस्य प्रतिविम्बाभेदयोग्यस्वरूपमात्रस्यान्तः करणानवच्छेदेन तदवच्छित्राद्धित्र-स्यान्तः करणानवच्छेदेन तदवच्छित्राद्धित्र-स्यान्तः करणोनावच्छेदे प्रतिविम्बत्वाधिकरणाभेदो न विरुद्धयत इति भवति घटादेवित्त्या साक्ष्यपरागः । एवं च घटाद्यवच्छित्रचैतन्यमिप विम्बप्तिविम्बमावेन द्विधा वृत्तमिति न जीवस्य घटप्रमातृतादशायां विम्बात्मकेश्वरस्य घटसंबन्धानपायात् पृथक्सर्वज्ञत्वविरोधोऽपीति भावः ।

नन्वेवमहं न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञानमात्मनिष्ठमेवेति न तन्नि-वृत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गमनं करूप्यमिति तत्राह—यन्मत इति । अज्ञानं ह्यावार-पूरणी

ब्रह्मणः चैतन्यस्य । अन्यथा मिय घटादिरिति प्रतीतिप्रसङ्गा-दिति भावः । शास्त्रप्रतिपाद्यमिति । शास्त्रप्रतिपाद्यतया शास्त्र-विषयस्वरूपमित्यर्थः । विषयस्य घटादेः प्रतिविम्बस्य च स्वरूपभूतं वेत्यर्थः । विम्बप्रतिविम्बभावेनेति । अविद्याविम्बत्वरूपेण अन्तः-करणावच्छेदोपाधिना तत्प्रतिविम्बजीवाभिन्नत्वरूपेण चेत्यर्थः । यथा-श्रुते विषयावच्छिन्नस्याविद्याप्रतिविम्बत्वाभावेनासङ्गतेरिति ध्येयम् । न जीवस्येति । अन्तःकरणोपहितजीवसाक्षिरूपेण विम्बत्वरूपेण च

¹ वरणाश्वानं-ग्र. ² चेत्सत्यम्-ख्.

ज्ञानं हि स्वसमानाश्रयविषयमज्ञानं निवर्तयति । अन्यथाति-प्रसङ्गात ।

दीपनम्

कत्वादावृताश्रयमेव तमोवदिति मूलाज्ञानमेकाश्रयविषयमिति घटाद्यज्ञा-नमि तद्वदेव । अनुभवस्य तु गतिर्वक्ष्यमाणविषया भविष्यतीति विषय-चैतन्याश्रयमेवाज्ञानमिति येषामभिप्रायस्तन्मत इत्यर्थः । तन्मते ज्ञाना-ज्ञानयोरेकचैतन्याश्रयत्वसिद्धये वृत्तिनिर्गमनामिति वक्तुं ज्ञानस्य स्व-निवर्त्त्याज्ञानेनैकाश्रयविषयत्वनियममाह-—ज्ञानं होति । अतिप्रसङ्गा-दिति । देवदत्तस्य घटज्ञानेन यज्ञदत्तीयघटाज्ञानस्य देवदत्तीयपट-ज्ञानस्य च निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

नन्वेवमि विषयचैतन्यस्थाज्ञानवादे देवदत्तीयघटापरोक्षज्ञानाद्यज्ञदत्तीयघटाद्यज्ञानस्य निवृत्तिः कथं न स्यात् , तदाश्रयचैतन्यस्य देवदत्तीयवृत्तिमद्नतःकरणाविच्छिन्नतया तज्ज्ञानाश्रयाभिन्नत्वात् । न च यदज्ञानं यं प्रति स्वाश्रयमावृणोति तज्ज्ञानादेव
तिन्नवर्तत इति न यज्ञदत्तं प्रत्यावारकं घटाज्ञानं देवदत्तज्ञानान्निवर्तत
इति वाच्यम् ; समानाश्रयत्वनियमवैयर्थ्यात् , वृत्तिनिर्गमनं मुघति
चेदुच्यते — निर्गतान्तःकरणप्रयुक्तचैतन्यैक्यामावे पुरुषविशेषनिरूपितावरणाज्ञानतान्निवृत्त्योरसंभवात् । अविद्या हि स्वाधिकरण एव ¹ संशयं
कुर्वाणा तं प्रत्यावृणोतीति साक्ष्यभेदाय वृत्तिनिर्गमनं वाच्यम् ।

पूरणी

तस्य तद्दृष्ट्रत्वमिति न विरोध इत्यर्थः । वक्ष्यमाणविधयेति । अहं न जानामित्यनुभवो मूलाज्ञानविषया न त्ववस्थाज्ञानविषय इत्यर्थः । आवरणाज्ञानेति । साधकाभावेनावरणाज्ञानस्य निवर्तकाभावेन तानिवृत्तेश्चासभवादित्यर्थः । तत्र निवृत्त्यसंभवमुपपादयति आविद्या हीति । संश्वयमिति । अध्यासमित्यर्थः । तं प्रतीति । पुरुष-

दीपनम् '

किं च न हि विषयचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यभेददशायां अज्ञानस्य तदावार-कत्वे किंचित्प्रमाणमिता तदनवभासस्य पुरुषा तरसंवेदनवत्प्रमाणवैकल्या-देवोपपत्तेः । ननु चैतन्यस्य स्वाभाविकैक्यमेवावभासेऽपेक्ष्यत इत्यनव-भासाद्विषयचैतन्यमावृतमस्तु, किमन्तःकरणप्रयुक्ताभेदेनेति चैतन्यमि पुरुषान्तरं प्रत्यावृतमिति चेन्न ; तत्तत्पदार्थेदमंशोपहितचैतन्यस्यानावृत-स्याप्यन्तःकरणानुपधानदशायामननुभवात् । न च तद्प्यावृतमिति वाच्यम् ; सम्प्रतिपन्नावश्यकभेदमात्रेणानवभासोपपत्तौ तन्नावरणे प्रमाणा-भावात् कचिदपीदमंशनिक्षितसंशयाद्यभावेन तद्योग्यताक्ष्यावरणकरूप-

पूरणी

विशेषप्रतियोगिकमावरणं न तु तिन्नष्ठम्, आवरणविक्षेपयोः समानाश्रयत्वादित्यर्थः । तथा च पुरुषिवशेषप्रतियोगिकावरणं तद्धेत्वज्ञानं च
विषयाविच्छन्नचैतन्यगतं अन्तःकरणवृत्तेम्तचैतन्यसंबन्धं विना निवर्तयितुं न शक्यम् । आन्तरवृत्त्यापि तिन्नवृत्तौ परेक्षेऽपि तदापत्तेः ।
न चापरोक्षवृत्तरेव तिन्नवर्तकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; अपरोक्षार्थविषयकत्वेनैवास्यापरोक्षत्वात् । आन्तरवृत्त्याप्यावरणानिवृत्तौ च
परोक्षवह्नेरप्यनावृतसंवित्तादात्म्येनापरोक्षत्वप्रसङ्गादिति भावः । वृत्तेरिनर्गमे आवरणाज्ञानासिद्धिप्रसङ्गमाह — किं चिति । तदनवभासस्येति । स्वसत्ताप्रकाशसामग्रीकालीनिवपरीत्व्यवहारयोग्यताया आवरणात्मकत्वादिति भावः । सम्प्रतिपन्नित । विषयप्रमातृचैतन्ययोविम्बप्रतिबिम्बरूपेण भेदस्य सर्वसिद्धत्वात् सर्वथा तयोरैक्ये अन्तःकरणसुखादिवत् सर्वदा घटादेरपि भानप्रसङ्गन तद्भेदस्यावस्यवाच्यत्वाचिति साक्षिसंबन्धविरहादेवदमंशानवभासोपपत्तौ न तत्रावरणकल्पनमित्यर्थः । तद्योग्यतेति । संश्वादिविपरीतयोग्यतारूपेत्यर्थः ।

मूलाज्ञाननिवर्तके तथा दृष्टत्वाच । न च वृत्ति-निर्गमनं विनान्तःकरणचैतन्यगतज्ञानस्य विषयचैतन्यस्थता भवति । न चान्तरेव जाता निर्गच्छति। कार्यस्य कारणं विनान्यत्रा-गमनात् । अन्तःकरणस्य सर्वात्मनागमनात् ।

दीपनम्

नायोगात् । अत इदमाकारवृत्त्यवच्छेदाँचतन्याभेदे संजातेऽपि शुक्तिः त्वादिविशेषानवभासात्त्रावरणं कल्पनीयामिति वृत्तिनिर्गमनमपेक्षितमे-वेति ।

किं च मूलाज्ञानस्य निवर्तकज्ञाने तत्सामानाधिकरण्यं दृष्टमे-वेत्यन्यत्रापि लाधवात्तद्वक्तव्यमित्याह—मूलित । अन्तःकरणचैत-न्येति । अन्तःकरणाविच्छन्नचैतन्येत्यर्थः । अन्तरेवोत्पन्ना वृत्तिार्निर्गच्छ-तीति पक्षं दूषयति—न चान्तिरिति । सर्वोत्मनेति । प्रथमं सङ्काचितस्य हि चक्षुरादिना विषयदेशव्यापी कश्चिदवस्थाविशेषो जायते । सैव वृत्तिरिति स्वस्थानस्थस्यैवान्तःकरणस्य धर्मः । न चेदेवं, यदि

पूरणी

मूलाज्ञानस्येति । लाघवात् क्लृप्तत्वलाघवात् । तथा च घटाघव-च्छित्राज्ञाननिवृत्तिः स्वसमानाश्रयज्ञानसाध्या अविद्यानिवृत्तित्वात् , मूलाज्ञाननिवृत्तिवत् । न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् ; चरमान्तः-करणवृत्तेरन्तःकरणावच्छित्रचैतन्यगतत्वादिति मावः । सङ्कचितस्य दृति । सङ्कचितमन्तःकरणं चश्चरादिद्वारा विपुलावस्थया विषय-चैतन्येन संबध्य तद्देशव्यापिनीं वृत्तिमारभत इति नास्मन्मते सर्वथान्तः- अत एव वृत्तिर्न गुणो न वा क्रिया। ननु परिच्छिन्ने-नान्तःकरणेन कथं वहुदेशव्यापिकार्योरम्भ इति चेन्न; चक्षुरादे-रिव लोके जलूकादेरिव च तदुपपत्तेः।

दीपनम्

वृत्तिनीम कश्चित्परिणामविशेषोऽन्तरेवोत्पन्नः क्रियया घटादिकं व्यामु-यात् तर्हि वृत्तिव्यतिरिक्तान्तःकरणविपुछावस्थायां प्रमाणा भावादन्तः-करणिनगमनं विना तत्कार्यस्य तदनुपपत्तरन्तःकरणमपि सर्वात्मना बहिनिगेच्छेदिति सद्यः शरीरमचेतनं स्यादित्यर्थः । अत एव यता घटादिना संयुज्यते वृत्तिरत एव । न हि वृत्तिघटयोः संयोगातिरिक्तः संबन्धोऽस्तीति भावः । यदि कश्चिददृष्टाकृष्टेरवयवान्तरेः सहिता एव चश्चरवयवा बहुदेशव्यापि चश्चरन्तरमारमन्त इति ब्रूयातं प्रत्याह— लोक इति । आदिशब्देन प्रभा सङ्गद्वते ॥

स्वरूपसंबन्धभङ्गः

नन्वेवं परोक्षस्थलेऽपि वृत्तिनिर्गमनं वक्तव्यमिति तद्प्यपरोक्षं स्यात्, अन्यथा ज्ञानस्य विषयसंबन्धासंभवात्। न च विषयविषयिभाव

पूरणी

करण धर्मः । त्वत्पक्षे त्वन्तरुत्पन्नसङ्कृचितान्तः करणपरिणामविशेषस्या-न्तः करणेन सह बहिर्निर्गमे सर्वात्मना निर्गमः स्यादिति देहावच्छिन्ना-त्ममनोवियोगस्यैव मरणतया सद्यः श्ररिरघातः स्यादिति भावः । प्रमाणाभावेनेत्युपलक्षणम् । तथा सित तदेश एव वृत्तिसंभवेनान्त-वृत्तिकरूपनावैयर्थ्याञ्चिति द्रष्टव्यम् । जल्लकादेरिवेति मूले । ननु

¹ भावेनेतिन्याख्यानुसारी पाठः,

एव संबन्ध इति वाच्यम् ; परस्परं संबद्धयोहि विषयविषयिभावसंबन्धः, न चात्र संयोगादिः संभवति । यत्तु स्वरूपमेव संबन्ध इति तन्न ; स्वरूप-मात्रस्याविशिष्टप्रत्ययसाधारणस्य विशिष्टिधयं प्रत्यानियामकस्य संबन्ध-त्वायोगात् । किं च न तावत्स्वरूपद्वयं संबन्धः , अतीतानागत-विषयज्ञाने असंबन्धप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानमात्रमः अखण्डज्ञानव्यक्तेः स्वतो विशेषाभावेन एकेनेव सर्वेणापि संबन्धप्रसङ्गात् । न च यज्ज्ञानं यद्यवहारं जनयति तत्स्वरूपं तस्यैव संबन्ध इति वाच्यम् ; व्यवहार-विषयत्वस्थापि ज्ञानविषयत्वेनैव वक्तव्यत्वात् उपेक्षाज्ञाने तद्मावाञ्च।

पूरणी

पटादाविव संवलनादिनानुपलभ्यमानस्य विस्तारस्य तदमावे जळ्काया-मुपलम्भः न त्ववस्थाविशेषोत्पत्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमिति चेन्नः संवल-नाभावदशायामपि जलूकायां विस्तारवैषम्यस्थोपलभ्यमानत्वेन अवस्था-विशेषोत्पत्तेरेवावश्यवाच्यत्वात् , अत एवारुचेर्वा प्रमानिदर्शनम् । तत्र सङ्कुचितदीपप्रकाशास्प्रमारूपतद्विकासावस्थोत्पत्तेरिति । न च बहि-देशे वृत्तेथीग्यानुपलम्भवाधः ; वृत्तेर्वहिरिन्द्रियायोग्यत्वादिति भावः ।

ननु विषयाविशिष्टपत्यक्षे ज्ञानस्वरूपानवभासेन तत्स्वरूपं तादृश-धीनियामकतया संबन्धः स्यादित्यरुचेराह—किं च न तावदिति । ज्ञानविषयत्वेनैवेति । ज्ञानस्य तत्तद्विषयमन्तरेण तद्विषयकव्यवहार-

¹ विशिष्टविषयं—च.

तद्योग्यता च घटादिज्ञाने न निरूपायतुं शक्यते । तस्य च पटादिव्यावृत्तघटसंबन्धाभावेन घटमात्रव्यहारजनकताप्रयोजकरूपाभावात् ।
साधारणकारणमात्राच्च ¹कार्ये विश्वषाभ्युपगमे स्वभाववाद एव । अत एव
तदिन्द्रियसित्रकर्षजन्यत्वमेव तत्र विशेष इति निरस्तम् । एतस्य
ज्ञानस्य विषयसंबन्धस्वरूपविशेषाभावे पटेन्द्रियसित्रकर्षजन्यज्ञानाविशेषण ² तत्सात्रिकर्षजन्यत्वस्य दुर्श्रहत्वात् । न च तत्तद्यक्तिरेव
विशेषः ; सामान्यालिङ्गतव्यक्तिमात्रस्य सामान्यकार्यकारणताश्रयतया
धर्मविशेषं विना तत्र कार्यकारणताविशेषायोगात् । तत्तद्व्यक्तित्वस्यापि
तदीयताप्रयोजकानतिप्रसक्तसंबम्धामावात् । तत्तत्क्षणस्य हेतुत्वे च
सहकारिमात्रविलोपप्रसङ्गः । किं चैकस्य स्वरूपद्वयस्य वा संबन्धस्व
ज्ञानघटावित्यनुभवाद्धटज्ञानमित्यनुभवस्य विशेषो न स्यात् । न चैकत्र
तदीयत्वं ³ भात्यन्यत्र नेति वाच्यम् ; ज्ञानातिरिक्ततदीयत्वस्यामावात् ।
तज्ज्ञानस्योभयत्राप्यविशेषात् । एवं संबन्धिस्वरूपमात्रस्यैव संबन्धस्व
संबन्धिस्वरूपविशेषकृत एव विशेष इति साकारतापतिः ।

पूरणी

जनकत्वस्याप्यसंभवादित्यर्थः । न निरूपियतुमिति । सबंन्धं विनेति शेषः । व्यक्तयन्वयत्वमात्रं विशेषः तत्तद्विषयसंबन्धित्वं तत्तत्क्षण-सहकृतत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—सामान्यालिङ्गितेत्यादिना । ननु तत्तद्विषयसंबन्धित्वमेव विशेषः, तत्संबन्धश्च व्यवहारदर्शनोन्नेयतत्तत्त्वरूपमिति नातिप्रसङ्ग इत्यस्वरसादाह—किं चेति । साकार-तेति । संबन्धं विनापि तदाकारं ज्ञानमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वस्तु

¹ कार्यविशेषा—च. ² तत्सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यत्वस्य—च. ³भाखपरत्र—च.

विशेषणताया अपि स्वरूपातिरिक्ताया अभावात् । तस्मान्न संबन्धिमात्रं स्वरूपसंबन्धः ॥

नापि स्वरूपातिरिक्तो धर्मः स्वरूपसंबन्धः । स हि न तावदमाव-रूपः ; प्रतियोग्यनिरूपणात् । भावरूपोऽपि न जन्यः ; ज्ञानस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तद्योगात् । नित्योऽपि न तावत्प्रतिज्ञानं भिद्यते, एककार्यमात्रवृत्तिनित्यसामान्ये प्रमाणाभावात् । अन्यथा जातिरूप-सामान्यस्याप्यनेकवृत्तित्वानियमप्रसङ्गात् , गुणाद्यन्तर्भावेन तस्य सामा-न्यत्वानुपपत्तेश्च । यदि सकलज्ञानज्ञेयेषु साधारण एव स धर्मस्तर्धिः मर्वं ज्ञानं सर्वविषयमिति सर्वस्मात्सर्वन्यवहारप्रसङ्गः । यदि संबन्धा-न्तरमन्तरा विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्विमिति तद्य्यत एव प्रत्युक्तम् । किं च विशिष्टप्रत्ययत्वं वैशिष्ट्यविषयप्रत्ययत्वम् । तच्च तेनैव निरूप्य-

पूरणी

ज्ञानिवषययोविशेषणतासंबन्ध र इत्यत्राह — विशेषणताया इति । नित्यत्वेऽपि किं तत्सामान्यरूपं गुणादिरूपं वा । आद्येऽपि किं जाति-रूपमुपाधिरूपं वा । नाद्यः ; विरुक्षणयोज्ञीनिवषययोरेकासाधारणजात्य-नुपपचेरित्यभिनेत्य द्वितीयं प्रत्याह — नित्योऽपीति । नित्यसामान्य इति । नित्यं उपाधिरूपसामान्य इत्यर्थः । एककार्यमात्रवृत्यप्येकघटत्वादिकं सामान्यमित्यत उक्तं — नित्येति । एतदात्मत्वादिकमेकमात्रवृत्यपि नित्यसामान्यमित्यत उक्तं कार्येति । ननु विषये एकविषयानेकज्ञानेषु च तत्सत्त्वाज्ञैकमात्रवृत्तिरिति चेन्न ; यत्रातीतादावेकविषयमेकमेव ज्ञानं जातं तत्र विषये अनेकज्ञानेषु वा तदसत्त्वेनोक्तदोषादिति भावः । ननु विषये समान्यरूपमेव तन्मास्त्वित्याद्यद्वितीयं निरस्यति — गुणादिति । अत एवति । तस्य स्वरूपातिरेकानतिरेकाभ्यामुक्तदोषादेवेत्यर्थः । तच्य तेनिति । ज्ञानवैशिष्टयं चोक्तरूपमेवेत्यात्माश्रय इत्यर्थः । नन् विषेति । ज्ञानवैशिष्टयं चोक्तरूपमेवेत्यात्माश्रय इत्यर्थः । नन्

मित्यात्माश्रयः। विशिष्टस्य ज्ञानमिति लक्षणे सामान्यसंबन्धप्रतीतेरिष संयोगादिबाधदशायां विषयविषयिभावोपिस्थितिं विना अपर्यवसानात्। प्रतीतिविषयतायोग्यत्वमित्यत्रापि प्रतीतेयोग्यताविशेषणत्वे ज्ञानानु-व्यवसायस्यापि स्वविषयत्वप्रसङ्गः। उपलक्षणत्वे चोपलक्ष्ययोग्यता-स्वरूपं पृथगेव वक्तव्यम्। न च सोपाधिस्वरूपा वक्तं शक्यते, ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया स्वविशिष्टज्ञानाविषयत्वात्। अखण्डोपाध्यङ्गी-कारे चाभावत्वादेरप्यखण्डत्वापत्त्या जातित्वापत्तिः। समवायस्यापि तत्र संभवात्। तस्मान्नास्ति ज्ञानज्ञेययोः संयोगातिरिक्तसंबन्धः,

पूरणी

विशिष्टसंबिन्धप्रत्ययतं तत् न तूक्कपिन्यत्राह—विशिष्टस्येति । इति । प्रतीते विशेषणते विशिष्टपति तिरुक्षणसंबन्ध-कार्यान्वयितं वाच्यमिति घटं जानामीति विषयविशिष्टज्ञानगोचरपतीत्या-त्मकानुरुव्यवसाये स्वभानप्रक्षेत्र स्विवयत्वं स्यादित्यर्थः । न च सोपाधीति । अनुगतानितप्रक्षक्षयोग्यतास्त्रपेपाधिर्निवक्षमशक्य इत्यर्थः । गुरुमते उक्तरुक्षणस्यासंभवमप्याह—ज्ञानस्येति । जाति-वत्प्रथगनिर्वाच्योपाधिरित्वत्यत आह —अखण्डेति । समवेताखण्ड-धर्मत्वं जातित्वप्रयोजकिमिति नाभावत्वं जातिरित्यत आह—समवायस्येति । लाववेनाखण्डधर्मत्वस्य समवेतत्वप्रयोजकत्वादिति भावः । तस्मादिति । यद्यपि परोक्षस्थरुं स्वस्पर्येव विशिष्टधीनियाम-कत्वं सिद्धान्तेऽपि वाच्यम् । नच तत्र मायैव तत्तिद्विशिष्टधीनियामि-केति वाच्यम् ; एवमपि मायाचित्संवन्धादौ मायास्वस्त्रपस्यैव विशिष्टधीनियामि-केति वाच्यम् ; एवमपि मायाचित्संवन्धादौ मायास्वस्त्रपस्यैव विशिष्टधीनियामि-केति वाच्यम् ; एवमपि मायाचित्संवन्धादौ मायास्वस्त्रपस्यैव विशिष्टधीनियामि-केति वाच्यम् ; एवमपि मायाचित्संवन्धादौ मायास्वस्त्रपस्यैव विशिष्ट-धीनियामकत्वात् अविद्याजातित्वपक्षे घटादिविशिष्टबुद्धिजननयोग्य-तोपिहितस्वस्त्रपविशेषस्यासाधारणस्य तत्तदसाधारणप्रतितिनियामक-

परोक्षे तु मनसो बहिरस्वातन्त्रचान्न निर्गमनम्। अत एवापरोक्षविषयः फलव्याप्यः, परोक्षस्तु वृत्तिव्याप्य एवेति

दीपनम्

सित संभवे त्यागायोगादिति परोक्षेऽिप कचिद्वृचिनिर्गमनं वाच्यमिति तत्राह — परोक्षे त्विति । चक्षुरादिसहकृतं हि मनो बहिर्गच्छतीति वक्तव्यम् । अन्यथा अन्धादेरिप रूपाद्यापरोक्ष्यपसङ्गात् । परोक्षे च तदभावात्र वृचिनिर्गमनम् । न च चक्षुरादिरिव लिङ्गादिकमिप तत्सहकार्यस्विति वाच्यम् ; अविद्यमानलिङ्गज्ञानादप्यनुमितिदर्शनेन लिङ्गाद्यनैयत्यात् । तज्ज्ञानं चान्तरमेवेति न निर्गमने हेतुः । निर्गत्य वा मनोऽ तीतादिस्थले केन संबध्येत । ननु विद्यमानलिङ्गकानुमेये मनस्सित्रकर्षोऽस्तीति चेन्न ; मनोनिर्गमनस्येन्द्रियैकहेतुत्वात् । अन्यथानुमेयस्यापरोक्षघटा-विशेषप्रसङ्ग इत्याह—अत एवेति । वृक्तिच्याप्यः वृत्याकारतया

पूरणी

तयाभ्युपगमाचेतीदमयुक्तम्, तथापि स्वरूपस्य कचिद्विशिष्टधीनि-यामकत्वेऽपि न संबन्धत्वम् ; प्रसिद्धसंबन्धविरुक्षणत्वादिति पराभिमत-संबन्धव्यवहारिनराकरणे तात्पर्यम् । नन्वतीतादावनुमितिविषये न वृत्तेर्निर्गमनं संभवति, वृत्त्याकारिवषयाभावात् । विषयसमानाकार परिणामाविशेषत्वाद्भृतेः, अतस्तत्रान्तरेव सर्वमते वृत्तिरिति सर्वत्र तथास्त्वित्यत आह — सति संभव इति।

घटाविशेषेति । अपरोक्ष इवानुमेथेऽपि रूपपरिमाणादि संशयानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वं घटो नास्फुरत्, इदानीं स्फुरतीत्यनुभव एव ज्ञानजन्यज्ञाततायां मानम् । नित्यस्फुरणस्य

¹ अतीतादौ केन-चा.

सिद्धान्तः । अभिन्यक्तं विषयाविच्छनं चैतन्यं फलं तेन तादातम्येन संबद्धं फलन्याप्यम् । तत्त्वपरोक्ष एव संभवति । ¹परोक्षे
तु विषयाविच्छन्नचैतन्याभिन्यक्तेरभावात् । तदेव स्फुरणमित्युन्यते । ज्ञानजन्यज्ञाततारूयस्फुरणे ²प्रमाणाभावात् । ननु
परोक्षे विद्धः स्फुरतीत्यनुभवात्तत्र चैतन्याभिन्यक्तिरस्तीति चेत्,
श्रिताक्यादिनाऽवगतेऽपि चन्द्रपरिमाणादौ अमदर्श्वनेन

दीपनम्

वृतिविषयः । ननु किमयं सिद्धान्तः कुलिनवन्धनः, न ; प्रमाणानिबन्धन एवेत्याह — अभिन्यक्तिमिति । घटः स्फुरतीति विषयाविच्छन्नत्वेन स्फुरणानुभवादाभिन्यकेर्ज्ञानसाध्यत्वादिभिन्यक्तं विषयाविच्छन्नं चैतन्यमेव फलिप्तर्यः । चैतन्याभिन्यक्तेरिति । इदं चानुपदमेव वक्ष्यति । प्रमाणाभावादिति । ज्ञानात्पूर्वं घटादौ स्फुरणाभावानुभवस्य तदावरण-विषयतयान्यथासिद्धत्वेन तत्तज्ज्ञानजन्यानन्तस्फुरणं न कल्पनीयमित्यर्थः । स्फुरणेक्यं च वक्ष्यत इति भावः । प्रत्यक्षेण हि विहः स्फुरतीति स्फुरणं स्पादिमद्विह्नसंबद्धमेवानुभूयते, नैवमनुभेयादिगतमिति स्वसाक्षिकमेव वैलक्षण्यं युक्तितोऽपि तद्वग्रत्यादयति—आन्नति । भ्रमदर्शनेनेति । प्रादेशिकत्वादिभ्रमदर्शनेनेति । प्रादेशिकत्वादिभ्रमदर्शनेनेति ।

अपि च परोक्षज्ञानस्यापि विषयावरणनिवृत्तिरूपाभिन्याकि-जनकत्वे पर्वतो बह्विमानिति छिङ्गेन शब्देन वावगते इदानीं

पूरणी

तदानींतनाभावप्रतियोगित्वेन प्रतीत्ययोगादित्यत्राह—ज्ञानादिति । निन्दानीं वहिमानित्यनुमितौ तथा संज्ञयादर्शनेन तदिभव्याकि-

¹ परोक्षेऽपि—ग. ² मानाभावात्-छ. ³ आप्तवाक्यादवगतच्द्र-छ.

पर्वतो विद्वमान्न वेति संशयो न स्यात् । क्विन्त्संशयाभावस्तु तत्समानाकारिनश्चयावरोषात् न त्वज्ञानिवरहात् । तत्समानाकारप्रत्यक्षे सति तूक्तसंशयो न भवत्येव । अत एवैतत्कालावच्छेदेन
पर्वते वहेरिनश्चितत्वात् तत्संशय इति निरस्तम् । अपरोक्षस्थलेऽपि
तदभावात् । तस्मान्न परोक्षज्ञानं विषयाभिव्यञ्जकामिति न परोक्षाविषयः
फल्क्व्याप्य इति । अतो लिङ्गादिज्ञानमिह्नाऽन्तरेव कश्चिदन्तःकरणपरिणामविशेषो जायते । नापरोक्ष इव तत्र वृत्तिनिर्गमनिमत्यर्थः ।
कस्तिर्हे वृत्तेस्तिद्वषयेण संबन्धः । 1 न कश्चिदिति । कथं तिर्हे
विह्वज्ञानित्यादिव्यवहारः । तवापि कथं १ स्वरूपसंबन्धशब्दस्थासंबन्धपर्यायत्वात् । अतीतो घट इत्यादिव्यवहारवद्घटितघटनापटीयस्थाविद्यया
सर्वव्यवहारोपपत्तेः । किं चात्यल्पिदमुच्यते । सवस्थापि विशिष्टव्यवहारविषयस्य विशेषणविशेष्यभावस्य माययैवोपपाद्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु चैतन्यं हि सकलार्थावभासकिमिति तस्यैव दृश्यवृत्तिसंबन्धे। वक्तव्यः । तच्च सर्वाधिष्ठानमेकम् । परोक्षे चान्तःकरणाविच्छन्नचैतन्यस्य

पूरणी

रिस्वत्यत्राह — क्वचिदिति । अपरोक्षेति । कालस्य नीरूप-द्रव्यतया अपरोक्षवृत्तेस्तत्कालावच्छेदिवषयत्वाभावादित्यर्थः । इदं चाभ्युच्चयमात्रम् — समानिवषयज्ञानस्यैवाज्ञानिवर्तकत्वेनेदानीतनत्वा-कारापरोक्षवृत्तिं विना तदज्ञानानिवृत्तेः कथं चित्कालस्याप्यपरोक्षवृत्ति-विषयताया वाच्यत्वात् । अत एव वर्तमानतावगाहि प्रत्यक्षमिति पूर्वी-क्तमेव सम्यक् । सर्वस्यापीति । प्रतियोग्यनुयोगिभावादेरित्यर्थः । नन्वेतन्मायिकत्वप्रकटनमात्रम् । न तन्न्वायसहम् ; व्यावहारि-कप्रातीतिकसकलमंबन्धापलापप्रसङ्गादित्यस्वरसादाह—वस्तुतस्तिविति ।

तत्राज्ञानस्य सत्वात् । वृत्त्याकारतयाऽऽन्तरचैतन्यसंवन्धादेव

दीपनम्

विषयचैतन्येन स्वाभाविकाभेद एव विवक्षितः। अतिप्रसङ्गस्य तत्तदा-कारवृत्तिसहाये अभावात् । वृत्तेश्च तदाकारत्वं तन्निरूपणाधीननिरूप-णार्हत्वं तद्वचवहारार्हत्वं वा । वृत्तिरिप तत्तिद्वषयकचैतन्यावच्छेदक-तया परम्परासंबन्धेन तद्विषयिणीत्येतत्सर्वमिभेप्रत्याह—वृत्तीित ।

पूरणी

स्वाभाविकेति । तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यरूपसाक्षिणा स्वरूपेण तदभिन्नचैतन्यतादात्म्यमेव परोक्षविषयवह्यादेः संबन्ध इति भावः। नन्वेवं सर्वस्य सर्वविषयव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह—अतिप्रसङ्गस्येति। नन्विदं वृत्तेस्तद्विषयत्वं विना न संभवतीत्यत्राह—वृत्तिरपीति।।

नन्वेवं वृत्तेवह्वादिविषयत्वे तदुपहितत्वेन चैतन्यस्य तद्विषयकत्वम्, चैतन्यस्य च तद्विषयकत्वे ताहक्चैतन्यावच्छेदकतया
वृत्तेस्तद्विषयत्विमित्यन्योन्याश्रयत्वम् नच चैतन्यस्य तादात्म्यरुक्षणं
तद्विषयकत्वं वृत्तिनिरपेक्षमेव, विद्वः स्फुरतीति स्फुरणावच्छेदकत्वानुभव एव तद्येक्षेति वाच्यम् ; तथा सित स्फुरणावच्छेदकत्वरुक्षणविषयत्व एव तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः—वृत्तेस्तद्विषयताव्यवहारे तत्तत्स्वरूपविशेष एव नियामकः । न चैवं स्वरूपसंबन्धापातः ;
तस्य संबन्धत्वानभ्युपगमादित्युक्तत्वात् । चैतन्यस्य तु वृत्तिसापेक्षं
चैतन्यावच्छेदकवृत्तिनिरूपकावच्छिन्नत्वरुक्षणतद्विषयत्विमिति न काप्यनुपपत्तिः । तदिदमुक्तम्—" वृत्त्याकारतया आन्तरचैतन्यसंबन्धात् "
इति ॥

स्फुरतीत्यनुभवोपपत्तेश्व । सा च वृत्तिर्नश्यति । चक्षुरादि-जन्यज्ञानपदवाच्यस्य ज्ञानं नष्टमित्यनुभवात् भावकार्यस्य तित्रयमाच । अत एव सा नैकेत्युत्पत्तिविनाशवदन्तःकरण-वृत्तिरूपमेकं ज्ञानमहंकारतद्धर्मसाधकं तद्रिक्तं चैकमिति सिद्धम् ॥

अनुभवैकत्वसमर्थनम् तच ज्ञानमेकम्, तद्भेदे मानाभावात्।

दीपनम्

स्फुरतीति । अर्थविशेष इति शेषः । वक्ष्यमाणचैतन्यैक्यानुमाने बाषं परिहर्तुं नाशानुभवस्यापि वृत्तिविषयत्वमाह—सा चेति । सैवे-त्यर्थः । ज्ञानभेदानुभवस्यापि तद्विषयत्वमाह—अत एवेति ॥

इदानीं स्फुरणस्याद्वयात्माभेदं वक्तुमैक्यं साधयति—तच्चिति । तद्भेद इति । घटस्फुरणं ¹न पटस्फुरणमित्याद्यनुभवस्य ²घटाद्युपाधि-विषयतया तत्प्रत्याय्यभेदोऽप्योपाधिक इति स्वाभाविके तस्मिन्मा-नाभाव इति भावः । नन्वेवं घटेच्छा न भवति पटेच्छेत्याद्यनुभवस्याप्योपाधिकभेदविषयत्वप्रसङ्ग इति चेन्न ; इच्छाया विषयनिरूप्य-

पूरणी

अपरोक्षविषयसाधारण्यं वास्यति अर्थविशेष इति । तत्र साक्षादमिन्यक्तचैतन्यसंबन्धादेव स्फुरणानुभवे संभवति उक्तपरम्परा-श्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः । यद्वा अतीतादौ परोक्षविषये उक्तरीत्यापि नान्तरचैतन्येन संबन्ध इत्यत्राह — अर्थविशेष इति । विद्यमानविषय इत्यर्थः । अतीतादौ च तथानुभवः परमते तज्ज्ञानविश्विषय एवेति भावः । इच्छाया इति । यदुपाधिज्ञानं यद्भेदज्ञानमात्रप्रयोजकं

¹ न भवति-क. च. ² घटपटाद्युपाधि-क. च.

अभेदे चानुभवैकाकारा बुद्धिः प्रमाणम् । न चैकाकारा बुद्धिर्जाति-

दीपनम्

तया विषयज्ञानस्य तत्प्रयोजकतया भेदज्ञानाप्रयोजकत्वात्। चैतन्यं तु स्वप्रकाशं न विषयनिरूप्यमिति तद्भेदज्ञानमेवोपाध्यधीनम्। किं च स्यादेवं, यदि चैतन्येवयवदिच्छेक्ये किंचित्प्रमाणं स्यात्। अभेदे हि प्रामाणिके उपाधिप्रतिसन्धानपूर्वं प्रतीयमानो भेद औपाधिको भवेत्। नच सुषुप्त्यादौ विनाशशीलाहंकारधर्मेच्छाया इष्टज्ञाना-दिकरणविशेषोपाधिना विच्छिद्य विच्छद्यानुभूयमानाया एकत्वं प्रामाणिकं संभवि चेत्यभिप्रत्य संविदैक्यं साध्यति—अभेद् इति। प्रत्यक्षानुमानसिद्ध स्वस्वेतरसंवित्स संविदेक्यं साध्यति अभेद् इति। प्रत्यक्षानुमानसिद्ध स्वस्वेतरसंवित्स संविद्देक्यं निव्यक्षिक्रोति न तु धर्ममेवेति नियमः, तत्र प्रमाणाभावात्। गवादौ च व्यक्तिभेदः प्रमाणसिद्ध इति तदैक्यासंभवात् गोत्वाद्यनुगतविषया तदप्यनुगतमस्माकं कारण-स्वरूपमेवेति न धर्मविषयानुगतविषया तदप्यनुगतमस्माकं कारण-स्वरूपमेवेति न धर्मविषयानुगतविषया तदप्यनुगतमस्माकं कारण-स्वरूपमेवेति न धर्मविषयानुगतविष्टः। चक्षुरादिजन्यवृत्त्यितिरक्तायां संविदि तु न किंचिद्धेदप्राहकं मानमस्तीति सा तदैक्यविषये-

पूरणी

तद्भेदस्य तदुपाधिकत्वाभ्युपगमादिति भावः। एवं चेच्छाविषयघटादेः प्रतियोगिकोटितया तद्भेदिनिरूपकत्वेऽपि न दोष इति मन्तव्यम्। ननु स्वप्रकाशमपि चैतन्यं तत्तद्विषयवृत्त्यधीनस्फुरणभागिति तद्दोष-प्रसङ्ग इत्यपरितोषादाह——किं चेति। प्रत्यक्षानुमानेति। यद्यपि संविदेका नित्यापरोक्षा तथापि तत्तदुपाधिभेदेन भेदं देवदत्ताकारा- द्युपाधिसंबन्धस्य यज्ञदत्तं प्रत्ययोग्यतयानुमानगम्यत्वं चाभिप्रत्येत्थ- मुक्तम्। तद्प्यनुगतिमिति। अविद्यातिरिक्तजातौ मानाभावस्योक्तत्वा-

¹ न्या-**ञ**्

² स्वपर-**स्व**

विषया गवाद्यनुगतबुद्धिवदिति वाच्यम्; निश्चितभेदव्यक्तौ हि तथा । तत्सन्देहे तु व्यक्तचैक्यमेवाकाशानुगतबुद्धिवद्धिषयी-करोति । अन्यथा अनेका व्यक्तयो जातिश्चेति गौरवम् । एवं घटः स्फुरतीत्यनुभूयमानं स्फुरणं पटादिस्फुरणप्रतियोगिकस्वसमान-सत्ताकभेदवन्न भवति स्फुरणत्वात्पटादिस्फुरणवत् । घटादौ

दीपनम्

पूरणी

दिति भावः। सिद्धसाधनेति । स्वप्रतियोगिकभेदाभावस्य स्वस्मिन् सर्वसंमतत्वादिति भावः।

घटादिसमानसत्ताकभेदस्य प्रसिद्धत्वेऽपि स्वशब्दस्य पटादि स्फुरणप्रतियोगिकभेदवत्परत्वात् घटादिस्फुरणप्रतियोगिकभेदस्य चौपा-धिकस्य घटस्फुरणेऽपि सत्त्वात्तस्यापि स्वशब्दार्थत्वात्तसमानसत्ताकभे-द्राऽप्रसिद्ध इति शङ्कते—नन्वेचमपीति । प्रसिद्धचतीत्यनन्तरमिति त्वया वक्तव्यमिति शेषः । सिद्धान्त इति । पारमार्थिकभेदाप्रसिद्धे-

¹ साथनता-ख. च.

विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्याबाधितत्वात् । विशेषणं च घटसंवि-त्समानसत्ताकत्वं पटसंवित्स्वरूपे प्रसिद्धमेव । तच्च प्रागुक्तरीत्या न व्यधिकरणम् । पररीत्या विशिष्टप्रसिद्धिश्च घटादौ दिशितेति भावः ।

पूरणी

रनुमानानुदय इत्यर्थः। विशेषणाभावेति। स्वसमानसत्ताकत्वाव-च्छिन्नपटादिस्फुरणप्रतियोगिकभेदाभावः साध्यः। तत्र तद्विशिष्टप्र-तियोगिप्रासिद्धिरपेक्ष्यते। विशिष्टं च विशेषणविशेष्यात्मकं न तदति-रिक्तामिति विशिष्टरूपेण तदपसिद्धावि विशेषणविशेष्ययोः प्रत्येकं प्रसिद्धत्वात्तदभावसाधनोपपत्तेरिति भावः। ननु संविद्धपसत्ताकत्वस्य भेदिनष्ठप्रतियोगितावैयधिकरण्यमित्यत्राह—तच्च प्रागिति। सत्तात्म-कचैतन्यसंबन्धस्य तद्भेदरूपप्रतियोगिनि सत्त्वात् अवच्छेद्यसंबन्धमात्रस्य चावच्छेदकताप्रयोजकत्वोक्तिनीक्तदेष इत्यर्थः। पररीत्येति। तन्मते घटादिनिष्ठस्फुरणभेदस्यापि पारमार्थिकतया संवित्समानसत्ताकत्वादि-त्यर्थः।

वस्तुतस्तु स्वमतरीत्या विशिष्टपिसिद्धवर्णनमयुक्तम् ; विशिष्टरूपेण तत्यसिद्ध्यमावे तद्व्याप¹कतया हेत्वभावग्रहस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण तदमावज्ञानानुद्यात् तद्यापिप्रहस्य चानुपपत्तेः । सात्त्मकचैतन्यसंबन्धस्य प्रतियोगिभेदनिष्ठत्वे तदवाच्छिन्नतद्भेदस्य स्फुरणे सत्त्वेन तदमावस्य बाधितत्त्वाच ।
किंतु परमतरीत्या विशिष्टप्रसिद्धेस्तं प्रति तदमावसाधनमेव सम्यक् ।
स्वमते तु स्फुरणभेदो न संवित्समानसत्ताकः, भेदत्वात् ।
चन्द्रभेदवत् । न चाप्रयोजकत्वम् , भिन्नस्फुरणानां कार्यत्वे
वृत्ति²तुच्यत्वेनाप्रकाशरूपत्वापातात् । कार्यस्फुरणस्य स्वमसुषुप्त्या-

¹ कत्वेन**-ट.** ² तुल्यतया—**झ**.

च निषेष्यप्रसिद्धिः। स्फुरणमात्रं पक्षीकृत्य व्यतिरेकिलिङ्गं वास्तु। घटादौ साध्यव्यतिरेकस्य प्रसिद्धत्वान व्याप्तिप्रहा-नुपपत्तिः। विपक्षे च गौरवं बाधकम्। नच ज्ञानभेदानुभव-

दीपनम्

व्यतिरेकेति । स्फुरणं ¹स्फुरणप्रतियोगिकमेदवन्न भवित, स्फुरणत्वात् , व्यतिरेकेण घटवदित्यर्थः । घटादाविति । व्यतिरोकिलिके हि साध्य-साधनव्यतिरेकयोः साहचर्यज्ञानमनुमित्यक्षम् । अत्र च भेदाभावरूप-साध्यस्य व्यतिरेकः संविद्धदः घटादै। तज्ज्ञानं विनापि ज्ञातुं शक्यते । एवं संवित्त्वाभावोऽपीति न तयोः साहचर्यप्रहे साध्यज्ञानमपेक्षत इति पूर्वं तदभावेऽपि न काचिद्धानिरित्यर्थः । ननु यदि स्फुरण²सामान्या-भावः साध्यते तदा सिद्धसाध्यता, एवं विशेषभेदाभावसाध्येऽपि, स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकभेदाभावादिति चेन्न; संविन्निरूपिताशेषभेदा-भावस्य साध्यत्वात् । अशेषत्वं चैकसंविन्मतेऽप्यवाधितमिति भावः ।

पूरणी

दिसाधकत्वामावेन वृत्त्यतिरिक्तस्फुरणासिद्धिप्रसङ्गात् । नित्यत्वे चाह्नै-तश्रुतिविरोधात् । अनन्तस्फुरणकरूपनागौरवप्रसङ्गाचेति मन्तव्यम् ।

स्फुरणप्रतियोगीति । अत्रापि पूर्ववद्वाधवारणाय स्वसमानस-ताकत्वं विशेषणम् । तद्र्थश्च पूर्ववदेवेति स्मर्तव्यम् । ननु स्फुरणमात्र-प्रतियोगिकभेदाभावस्य काप्यज्ञानात्कथं तद्याप्तिग्रह इत्याशङ्कयाह— व्यतिरेकितिलङ्ग इति । यद्यापकतया हेत्वभावो गृहीतः तत्प्रति-योगिना हेतुना तदभावः सिद्धयतीति प्रतियोगिव्यापकाभावप्रतियोगि-त्वस्य व्यतिरेकिणि गमकताप्रयोजकतया साध्यम्ताभावाज्ञानेऽपि न दोष इत्यर्थः । सिद्धसाध्यतेति । स्फुरणे तत्सामान्यभेदस्य केनाप्यनभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वेवं वृत्तेरपि जन्यत्वं न सिध्येत् ,

¹ स्वप्रति**—ख**. ² सामान्यमेदाभावः-च.

विरोधः ; तस्य वृत्तिविषयत्वादौपाधिकभेदविषयत्वाच । अत एवानाद्यनन्तं स्फुरणम् ; सकलविषयग्राहिस्फुरणजनकस्य नाश-कस्य वासंभवात् । न हि चक्षुरा¹दीनां ताद्यक्सामर्थ्यमस्ति ॥

दीपनम्

अत एवेति । निखिलप्रमाणविषयसंबन्धिस्फुरणक्यादेवेत्यर्थः । अस्य तद्भेद्वसुपपादयति — सक्तलेति । तदेवोपपादयति — न हीति । शब्दादिस्फुरणे चक्षुरादेः, रूपादिस्फुरणे च श्रोत्रादेः, स्रुखादिस्फुरणे बाह्यन्दियस्य, बाह्यविषयजगत्स्फुरणे मनोमात्रस्य, तथा देवदत्तस्य विषयस्फुरणे तदितरसंबन्धिकरणानां, तदितरविषयस्य स्फुरणे देवदत्ता-दि करणानां च हेतुत्वं वक्तुं न शक्यत इति स्फुरणमनादि, अत एवानन्तम् । किं च स्फुरणस्य स्वयंप्रकाशस्य स्फुरणान्तराविषयत्वेन तदुत्पत्तिग्राहकप्रमाणाभावात्र तत्विष्यति । न हि जडवृत्तिमात्रार्विक्वत्वान्तिसध्यति । एवं नाशोऽपि न सिध्यति, स्वपराविषयस्फुरणव्यावृत्त-तद्ग्राहकप्रमाणासंभवादिति ॥

पूरणी

प्रत्येकं चक्षुरादेर्व्यभिचारात् विशेषहेतुत्वं प्रकृतेऽपीत्यरुचेराह—किं चेति । स्वप्रकाशत्वं च वक्ष्यत इत्यभिप्रायः । कारणत्वाकारवृत्त्युप-हितचैतन्यं तत्साधकम् , तद्विषयत्वं स्वप्रकारस्फुरणस्य नेति भावः । स्फुरणव्यावृत्तेति । स्फुरणाविच्छन्ननाशप्राहकप्रमाणाभावादित्थर्थः । वस्तुतस्तु स्फुरणस्य कार्यत्वे तस्य प्रपञ्चोपादानानात्मकतया सन् घटः घटः स्फुरतीति स्फुरणतादात्म्येन घटादेरनुभवानुपपितः, नित्य-ज्ञानाभावे सुषुप्तिसुखादिपरामशीनुपपितः, मुक्तिदशायां कार्यस्फुरणा-संभवेनानन्दाष्रकाशे मोक्षस्यापुरुषार्थतापितः, स्फुरणस्य कार्यत्वे प्रतिविषयं भेदापत्त्या वर्णितैक्यानुपपितिश्चेति ध्येयम् ॥

¹ दीनामेतावत्साम-ग. एतादृक्सा-छ. एवं तादृ-ख. ² कारणा-ख.

तदेव हि स्फुरणं स्वमस्य साधकम्। अन्यथा ¹स्वमानु-भवासंभवात्। नच स्मृतिरेव स्वम इति वाच्यम्; देशविशेष-वौशिष्ट्यस्य पूर्वम²ननुभूतत्वात्। नच मानसारोपः स्वम इति वाच्यम्; बहिर्मनसोऽप्रवृत्तेः। ज्ञानं च न प्रत्यासात्तिः। प्रत्यासत्तिरपि तद्यत्र यद्वैशिष्ट्यं पूर्वमनुभूतं तत्रैवेत्युक्तमन्यत्र। अन्धेनानुभूयमानशौक्कचवत्स्वमस्य परोक्षतापत्तेश्व।।

दीपनम्

एवं जामित घटादिज्ञानधारानुसन्धानेन सुखादिव्यवहारेण च सिद्धमहंकारधर्मातिरिक्तं स्फुरणम्। तच्चानाद्यनन्तमेकमित्युक्तम्। इदानीं स्वमानुभवस्वरूपिनरूपणेनापि तत्साधयति—तदेव हीति। स्वमस्य स्वमिवयगजादेरित्यर्थः। तत्र परिशेषान्नित्यस्फुरणं साधयति—अन्यथेत्यादिना। तत्र चक्षुरादिकरणानामुपरतत्वात् अपरोक्षत्वेन लिङ्गादिजन्यत्वानुपपत्तेश्चेति भावः। अपरोक्षत्वेनानुभवदिप न सान्नेत्यहा—अन्धेनेति। अन्धो हि मानान्तरोपनीतं शोक्कयं बहिः शुक्को घटोऽस्तीत्यनुभवति, नच तत्तस्यापरोक्षम्। स्वमे च रूपादिकं जामित स्फीतालोकमध्यवर्ति चक्षुष्मत इवापरोक्षमिति सर्वानुभवसिद्धं, तन्न स्यात्। यत्तु स्वमे दोषादपरोक्षावभाम इति, तन्न,

पूरणी

न सेति । ज्ञानं प्रत्यासित्तिरित्यर्थः । तत्प्रत्यासित्जन्यत्वे अपरोक्षत्वानुभवासंभवमुपपादयति—अन्धो हीति । दोषादिति । परोक्षदेशान्तरस्थरजते दोषादिदं रजतिमत्यपरोक्षज्ञानवत् स्वप्नविषय-परोक्षगजादाविप निद्रादिदोषादपरोक्षभ्रम इत्यर्थः । एवमप्यर्थस्या-

¹ स्वप्ने अनु-ग. छ. ²ननुभवात्-ग. छ.

स च स्वमपदार्थोऽन्तःकरणोपहितसाक्षिण्येवाध्य-स्यते न तु तद्विशिष्टे, अहं गज इत्यप्रतीतेः।

दीपनम्

देशिषदिपि ह्यारोप एवोत्पादनीयः, तदुत्पन्नारोपश्च मानसश्चत्कथम-परोक्षतार्थस्य । यदिप परोक्ष एव विषये आपरोक्ष्यमारोप्यत इति, तन्न; गजत्वादिरूपेणानुभ्यमानस्यैवापरोक्षतादर्शनात् मेर्वोदिरपरोक्ष इति अमेऽपि विषयस्यापरोक्षतादर्शनात् । तस्मात्साक्षिस्फुरणेऽविद्यारो-पितस्यैव राजादेरनुभवः स्वम इति भावः ॥

ननु सिद्धान्तेऽपि बहिष्ठस्य स्वप्तघटादेः कथमपरोक्षत्विमिन्त्याशङ्कयाह—स चेति। ननु तिद्धिशृष्ट एवाध्यासः किं न स्यादित्यत आह—न त्विति। यदन्तः करणमुपाधिविधया व्यावर्तयित्रस्त्रपयति तत्तदुपिहतिमित्युच्यते। उपाधिश्च यावत्कार्यमावी कार्योनन्वयी व्यावर्तकः, कणेशष्कुलीव श्रोत्रस्य । विशेषणं तु कार्यान्वयि व्यावर्तकामिति तयोभेदः। तथा चारोपितस्याधिष्ठानामेदानुभवनियमादहं गज इति प्रतीतिः स्यात्। उपाधित्वे तु न दोषः। तस्य कार्योनन्वियनोऽधिष्ठानत्वाभावत्। नन्वेविमदं रजतिमिति

पूरणी

परोक्षत्वं न स्यादित्याह--दोषादपीति । गजत्वादिति । गजादि-रपरोक्ष इत्यनुभवस्यापरोक्षत्वारोपिनवन्धनत्वेऽपि स्फीतालोकमध्यवित-तुल्यतया गजादिस्फुरणं न तदारोपात्, मेर्वादौ तदारोऽपेऽपि तथा-स्फुरणादर्शनादित्यर्थः । यावत्कार्यभावीति । उपलक्षणव्यावृत्त्यर्थ-माद्यविशेषणम् । त्रितयबहिर्भूततटस्थर्धमेव्यावृत्तये व्यावर्तकत्वविशेषणम् । विशेषणव्यावृत्तये च कार्यानन्वयित्वमिति भावः । ननु तदर्थमिदमंशो

¹ स्वामः पदार्थः-का.

नाप्यनुपहितचैतन्येः ''स्वे श्वरीरे यथाकामं परिवर्तत'' इति श्रुतेः । बाह्यचैतन्यस्यान्तः करणावच्छिन्नचैतन्यासंबन्धेनानुभवायोगाच ।

दीपनम्

प्रताितर्न स्यात्, इदमंशस्य तदिषष्ठानचैतन्योपाधित्वात्, तिद्विशिष्टेऽ-ज्ञानाभावादिति चेन्न; न हि तस्यािषष्ठानोपाधित्वपयुक्तं रजतता-दात्म्यम्, किं तु भेदप्रहाभावात् रजतिमव चैतन्ये ¹ इदंत्वसंसर्ग-स्यापि रजत आरोपात्। अहंकारस्य तु नाहं गज इति भेदानुभवान्न तत्र ²तादात्म्यारोपः। विशिष्टपक्षे तु नैवं स्यादिति भावः। अस्तु तद्धहंकारोपलक्षित एव, अन्यथा स्वस्माद्वि⁸च्छेदानुपपत्तेरिति तत्राह— नापीति। उपलक्षणोपाध्योर्व्यावर्तकत्वे समानेऽपि वेदान्तकल्पतरौ भेद उक्तः—

> " यावत्कार्यमव⁴स्थाय भेदहेतोरुपाधिता । कादाचित्कतया भेदघीहेतुरुपलक्षणम् ॥" इति ।

"स्वे श्रारीर इति । तत्र हि "स यत्रैतस्वमायाचरित "इति स्वमं प्रस्तुत्य "तद्यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा-कामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते " इत्यादिना शरीराविच्छन्न एवात्मिन जीवस्य नानादेश-संचारादिकं स्वमे दर्शयन्ती श्रुतिरविच्छन्नचैतन्यस्यानिष्ठानत्वं दर्शयतीत्यर्थः । श्रुत्यनुक्र्छामुपपित्तमप्याह—बाह्येति । बाह्यमन्तः-

पूरणी

विशेषणमस्त्वित्यत्राह—तद्विशिष्ट इति । विशिष्टपञ्च इति । कार्यान्वयिन एव विशेषणतया तत्तादात्म्यमतीतरावश्यकत्वादित्यर्थः।

[ा] इदंत्वस्यापि-च. ² अमेदारोपः-ख. ³ विच्छेदप्रतिभासानु-च. ⁴ स्थायि मे.

अन्यथान्यस्वमानुभवप्रसङ्गः । एवं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शसिद्धसुषुप्तिसाक्ष्यपि स एव । सुषुप्तौ जन्यज्ञाना-

दीपनम्

करणानवाच्छन्नचैतन्यम् । ननु चैतन्यस्य स्वभाविकैक्यादेवापरोक्ष-त्वमिस्त्विति, तत्राह — अन्यथेति । एवंसिति देवदत्तस्वप्नविषयोऽपि यज्ञदत्तस्यापरोक्षः स्यात् । न च तदावृतमेवेति वाच्यम् ; तस्याप्य-ननुभवप्रसङ्गात् । साक्षिभेदाहतेऽन्यं प्रत्यावरणकल्पनायोगात् । अतोऽन्तःकरणोपहितसाक्षिण्यध्यासादेव तस्यापरोक्षत्वमुपपद्यते । न चैवं विच्छिन्नदेशानुभवो न स्यादिति वाच्यम् ; तस्यापि तत्र कल्पितत्वात् । तदुक्तं पञ्चपादिकायां — "देशोऽपि ताहश एव" इति । स एवेति । जाप्रस्वप्रसाक्षी प्राक्साधितो नित्योऽनुभव इत्यर्थः ॥

सुषुप्तौ साक्षिनिरूपणम्

अस्ति तावदुत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति ज्ञानम्। न चेदं दिनान्तरानुभूतसुखविषयस्मरणम्; अस्वाप्समिति परामर्शात्। अत एव न स्वप्नानुभूतसुखविषयमपि; न किंचिदवेदिषमिति पराम-

पूरणी

साक्षिभेदादिति । तद्भेदश्चान्तःकरणोपहितसाक्षिपक्षे अविद्याप्रति-विम्बस्य तत्त्वे च तस्यैक्यात् । अतः साक्षिसंबन्धाय तत्रैव तद्ध्यास इत्यर्थः । अस्वाप्सिमिति । स्वापकाळीनत्वेन सुखपरामर्शादित्यर्थः । अत एव सुषुप्तिकाळीनत्वप्रतिसन्धानादेव । ननु स्वप्नानुमृतस्याप्य-स्वाप्सिमिति प्रतिसन्धानोपपत्तिः, स्विपधातुव्यपदेशस्योभयत्र तुल्यत्वा-दित्यत्राह—न किचिद्वेदिषमिति । सकळविषयाज्ञानसमानकाळीन-तया सुखस्यात्र प्रतिसन्धानं, सकळविषयाज्ञानकाळश्च सुषुप्तिरेव न स्वप्नसमयः, तदा गजादेरनुभूयमानत्वादिति सुषुप्तिकाळीनसुखपरा-

शिच । न चायमुस्थितस्य स्वापकाळीनसुखविषयानुमित्यात्मक इति वाच्यम्; स्वापकाळीनसुखे ळिङ्गामावात् । न च तदा तत्संभवति । नापि दुःखामावविषयिणीयमनुमितिः; सुखविषयत्वे वाधकामावस्य वक्ष्यमाणत्वात् दुःखामावानुमितौ ळिङ्गामावाच । न तावद्दुःखाननुभवात्दभावोऽनुमीयते, समयान्तरियदुःखाननुभवस्य व्यधिकरण-त्वात् । तत्काळीनस्य नित्यज्ञानं विनासिद्धेः । न चेदानीं दुःखा-स्मरणेन सुषप्तौ तदननुभवतदभावयोः सिद्धिरिति वाच्यम्; अस्मरण-स्याननुभवाव्याप्तत्वात् । नच सुषुप्तित्वेनैव दुःखाद्यननुभवादि-सिद्धिरिति वाच्यम्; निखिळज्ञानामावह्यपसुषुप्तेरिपि नित्यज्ञानादते-ऽसिद्धेः । एवं तत्काळीनसामप्रचमावोऽपि दुप्रेह इति न ततोऽपि तत्सिद्धिः । अतो वक्ष्यमाणविधया स्वप्रकाशनित्यचैतन्यात्मकसुखमेव सुषुप्तावनुभृतसुत्थितेन परामृश्यत इति सुषुप्तावप्यस्त्येव ज्ञानम् । तच्च जन्यं न संभवतीति नित्यमेव । नन्वेवं पुरुषान्तरीयसुषुप्तिसुखयोरप्य-

पूरणी

मर्श एवायिनिति भावः । यद्यपि स्वमानुभृतविषयत्वेऽप्युक्तरीत्या अतिरिक्तसाक्ष्यनुभवः सिद्ध्यत्येव, स्वमप्रश्रक्षस्य साक्षिसंबन्धेनैवापरोक्ष्यात् , तथाप्यिभमतसुषुप्तिकाळीनतदनुभवासिद्धिप्रसङ्गेन तिन्नराकृतमिति मन्तव्यम् । स्वापकाळे जन्यसुखमपि न संभवति ; तद्धेतोरिष्टविषयदर्शनादेस्तदा असंभवादित्याह—न च तदेति । न चेदानीमिति । अहं सुषुप्तौ दुःखानुभवरिहतः, दुःखितया अस्मर्यमाणत्वादिति तदनुभवविरहानुमानम् । तद्धिरहळिङ्गेन चाहं तदा दुःखरितः, तदनुभवरिहतःवादिति तदभावानुमानमिति न वाच्यमित्यर्थः । ननु तदा दुःखसामग्रीविरहाचिद्धरहानुमानमस्त्वत्यत्राह— एवं तत्काळीनिति ॥

संभवात् । तस्माद्नुभव एकोऽनादिरनन्तोऽवस्थात्रयसाक्षीति सिद्धम् ॥

स चानुभवोऽविद्योपधानदशायामर्थं प्रकाशयति प्रदीप-प्रकाश इव घटादीन् । तद्भावे तु मुक्तौ स्वमहिमस्थ ¹एवायं

दीपनम्

नुसन्धानप्रसङ्गः ; चैतन्यस्यैकत्वात्युषुप्तौ सकलस्य विलीनतयावच्छे-दकोपाघरभावाचेति चेन्न ; सुषुप्तावप्यन्तः करणस्योपाघेर्निरन्वय-नाशासंभवेन संस्काररूपस्क्ष्मतासत्त्वात्। ²ततः सूक्ष्मरूपान्तः-करणाविच्छन्नचैतन्यस्य सत्त्वेनावस्थात्रयेऽप्यन्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवस्य व्यवहाराङ्गसाक्षीति नातिप्रसङ्ग इति भावः। उपसंहरति-तस्मादिति॥

नन्वयमनुभवः सविषयो निर्विषयो वा। नाद्यः; मुक्तौ स्वातिरिक्तविषयाभावात् स्वाविषयत्वाच । न द्वितीयः ; निर्विषय-ज्ञानायोगात्, अर्थप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वादिति, तत्राह —स चेति।

पूरणी

मुक्ताविति । नन्वतीतप्रपञ्चविषयकं तदापि तद्भानमस्तु, न चैवं विषयोपष्ठवेन संसारादाविशेषप्रसङ्ग इति वाच्यम ; तदा तदनुर्था-सत्त्वेन तद्वेलक्षण्यादिति चेन्न; नित्यज्ञानं हि वर्तमानमेव स्वतो विषयीकरोति न त्वतीतादिकम्, तेन तस्य संबन्धाभावात् । स्वरूप-संबन्धस्य च चिद्विषययोार्निराकृतत्वात् । न चैवं तस्यानागतादि-प्रतिसन्धानाभावे सार्वज्ञव्याकोपः ; स्रष्टव्यविषयज्ञानं विना स्रष्टत्वानुप-पत्तेश्चेति वाच्यम् ; प्राणिकर्मसंजनिताविद्यावृत्त्युपघानेन तदुपपत्तेः ।

प्रकाशते। नन्वेवमर्थप्रकाशत्वामा वान ज्ञानं स्यात्, तस्य तस्रक्षणत्वादिति चेत्, अविद्यानिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषप्रकाश-

दीपनम्

सत्यमर्थप्रकाशो ज्ञानं न तु यावत्सन्त्वमर्थप्रकाशत्वं वक्तव्यम्। तत्र प्रमाणाभावात्। दीपादिवत्स्वत एव प्रकाशस्वभावस्य सतोऽर्थसंबन्ध-दशायामर्थप्रकशत्वेऽपि तस्य जडव्यावर्तकत्वमुपपद्यत ⁸ इति भावः। नन्वर्थप्रकाशत्वातिरिक्तस्वस्परुक्षणाभावात्कथं तस्य मुक्तौ जडव्याविरिति शङ्कते — निवति। अविद्यति। येन हि विशेषेण ज्ञान-मिवद्यां निवर्तयति तदेव हि ज्ञानस्य जाडव्यावर्तकं रुक्षणम्। न चार्थविषयत्वं तद्भवति, इच्छादेरर्थविषयत्वेऽपि तददर्शनात्। इच्छादिकं च नियमेन सकर्मकमेवानुभ्यत इति ज्ञानवत्सविषयमेव। नच ज्ञानाविषये इच्छाऽदर्शनात् ज्ञानप्रक्रमेवेच्छायाः सविषयत्वम्, ज्ञानजन्येऽपि सुखादौ तददर्शनात् , ज्ञानाविषयेऽपि जिज्ञासादर्शनात्,

पूरणी

मुक्तिदशायां च प्राणिकमिवरहेण तद्भन्यनुदयेन तद्भारकविषयत्वस्याप्य-संभवादिति दिक् । दीपादिबदिति । न चैवमर्थप्रकाशत्वलक्षणं दीपादावेवातिन्यासं स्यादिति वाच्यम् ; प्रतीत्यनुबन्धितारूपार्थविषय-त्वस्य लक्षणप्रविष्टस्य तत्र विरहादिति भावः । नियमेनेति । चन्दन-सुस्वमित्यादौ सुखस्यापि कदाचित्संबन्धित्वेनानुभवोऽस्तीति नियम-प्रहणम् । ज्ञानजन्यत्वेन सविषयत्वेऽतिप्रसङ्गमप्याह—ज्ञानजन्य इति । ननु ज्ञानाधीनस्वभावविशेषवत्त्वं प्रयोजकम्, स्वतः सविषयत्वेऽपि स्वभाव-विषयस्यैव नियामकतयाभ्युपगन्तन्यत्वादित्यरुवेराह-ज्ञानाविषयेऽपीति।

¹ वात्तज्ज्ञानमपि न स्थात्-ख. विज्ञानमपि तत्स्यात्-ग. छ. ² चेन्न ; अविद्या-ग. ³ इत्यर्थः-ख.

घटेच्छायाः ¹पृथवसविषयत्वाभावे पटेच्छाव्यावृत्तरूपाभावेन तज्ज्ञान-जन्यत्वायोगाच । वस्तुस्वभावकृतमेव तदितीच्छाया अपि सविषयत्वम् । न चार्थविषयप्रकाशत्वमेव तदित्वित वाच्यम् ; लाघवेन प्रकाशत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तच न जातिः, एकव्यक्तौ तदभावादिति ज्ञानस्वरूपमेव । जातेरिव जात्यन्तरव्यावर्तकविशेषस्य व्यक्तेरिप व्यक्तचन्तरव्यावर्त-कविशेषस्य स्वरूपते बाधकाभावात् । तमोनिवर्तकालोकादिस्वरूप-

पूरणी

पूर्वं निर्णयाविषये निर्णयेच्छादर्शनात्तस्याश्च निर्णयज्ञानं विना जायमाना-यास्तदघीनसाविषयकत्वासंभवादित्यर्थः । ननु तत्र घटनिर्णयो मे म्यादिति नेच्छा, तस्या अप्रसिद्धत्वात् । किं तु घटो मन्निर्णयविषयो मुयादिति । तस्याश्च निर्णयविषयेष्टसाधनताज्ञानाधीनविषयत्वमेवेत्य-रुचेराह—घटेच्छाया इति । ज्ञानस्त्ररूपमिति । प्रकाशपदवाच्य-स्वरूपविशेष एव प्रकाशत्वामित्यर्थः । ननु स्वरूपस्य कथं स्वव्यावर्तकत्व-मित्याशङ्कय परमते नातिस्वरूपवदावरोघ इत्याह—जातेरिवेति । तमोनिवर्तकेति । प्रकाशपदाभिषेयस्वरूपविशेषस्य तत्पदाभिषया-लोकादिसाधारणतया तद्यावर्तनायाविद्यावृत्त्यनुकूलतया स्वरूपविशेषो विशेषितः । अविद्यापदं च ज्ञानानिवर्त्यभावरूपाज्ञानपरम् । अतोऽप्र-काशात्मकतमोविवर्तकतया आलोकस्य पुनर्नातिप्रसङ्गः । नच वृत्ते-रविद्यानिवर्तकत्वपक्षे तत्रातिपसङ्गः; तस्याः प्रकाशपदानाभिषेयत्वात् । अविद्यानिवृत्त्यनुकूलप्रकाशपदवाच्यस्वरूपविशेषस्य च लक्षणत्वेनाभि-मतत्वात् । यदि च प्रकाशचैतन्योपरक्ततया वृत्तिरि तत्पदाभिधेयेति मन्यसे तथापि न दोषः । स्वरूपविशेषावच्छेदेन यस्याविद्यानिवर्तकत्वं

responde i

¹ प्राविसद्ध-खा.

त्वस्यैव¹ तल्लक्षणत्वात् । न चाननुगमः ; ज्ञानव्यक्तचैक्यस्योक्त-त्वात् । परमतेऽपि प्रकाशत्वमात्रस्यैव ²लक्षणत्वे संभवत्यर्थपद्-वैयर्थ्यात् । कदाचिदर्थप्रकाशत्वेनापि तदुपपत्तेश्च । तस्य

दीपनम्

वैद्यक्षण्यार्थमिवद्यानिवृत्त्यनुकूलेत्युक्तमिति भावः । न चेति । अविद्या-निवृत्तिकारणस्येत्यर्थः । तथा च ज्ञानत्वेनैव ³निवर्तकता वक्तव्येति परस्य हृदयम् । व्यक्तीति । ज्ञानैकत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वेवमपीदं ज्ञानं प्रमा अप्रमा वा । नाद्यः ; तद्विषयप्रपश्च-मात्रस्य प्रामाणिकतया सत्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; दोषाजन्यस्य तद्योगादिति, तत्राह—तस्यति । यदि तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा

पूरणी

तत्त्वस्य विवक्षितस्वात् । वृत्तेश्च चिदुपरक्तत्वेन तन्निवर्तकत्वेऽपि स्वरूपेण तदभावात् । अनुकूलस्वं च स्वरूपयोग्यत्वम् , अतो मुक्ती तिद्विरहेऽपि नानुपपितः । न चासाधारणधर्मस्यैव लक्षणतया कथं स्वरूपिवशेषो लक्षणमिति वाच्यम् ; न्यावर्तकमात्रस्य लक्षणत्वेन धर्मपद्वैयध्यीत् । स्वरूपिवशेषस्याप्युक्तरीत्या स्वन्यावर्तकत्वात् । तथा चार्थप्रकाशत्वं तटस्थलक्षणम् । अविद्यानिवृत्त्यनुकूलप्रकाशपदामिषेय-स्वरूपत्वं स्वरूपलक्षणमिति भावः । वस्तुतस्त्वर्थपदं प्रकाशमानपरम् । तच्च तिद्विषयप्रपञ्चतद्भिन्नात्मसाधारणम् । अतो मुक्तिदशायां प्रपञ्च-रूपार्थभावेऽपि स्वार्थपकाशत्वात्तस्यापि स्वरूपलक्षणत्वे न काप्यनुप-पितिरिति ध्येयम् । ज्ञानत्वेनैवेति । ज्ञानत्वजात्यैवत्यर्थः । तन्निवर्तन

[ा] तस्य **ा.छ.** ² तह्यभुणत्वसंभवेऽथेपद — छ. लक्ष्मणत्वसंभवेऽर्थ — ग.

³ तित्रवर्तकता -ख.

पारिभाषिकप्रमाप्रमाबाहिर्भावेऽपि न दोषः। पराभ्युपेतिनिर्वि-कल्पकवत्।

दीपनम्

तदन्यदममा तर्हि स्वरूपज्ञानमपि प्रमैव । असद्भिरुक्षणाविद्यादि-स्वरूपविषयस्य शुक्तिरजतज्ञानस्येव तल्लक्षणोपपत्तेः । यद्यवाधितार्थ-ज्ञानं प्रमा तदन्यदप्रमेति तदा स्वरूपचैतन्यमप्रमैव, तद्भिषयपपञ्चस्य बाध्यत्वात् । न चैवं दोषजन्यत्वप्रसङ्गः; अनादिप्रमायां गुणस्येवाः नादिश्रमे दोषस्याहेतुत्वादिति मतमेदेन चैतन्यं नोभयविरुक्षणमिति द्योतयति—अपीति । निर्विकरुपक्ववदिति । तद्धि विशेष्यावृत्त्य-प्रकारकज्ञानत्वेन प्रमापि तद्वति तत्प्रकारकज्ञानं प्रमेति मते प्रमा

पूरणी

कतावच्छेदकतया तज्जातिरभ्युपेयेति भावः । असद्विरुक्षणेति । अविद्यादिमति तद्गोचरज्ञानस्य प्रमात्वादित्यर्थः । नोभयविरुक्षण-मिति । अवाधितार्थज्ञानं प्रमा तद्वति तत्प्रकारकज्ञानादन्या अप्रमेति च रुक्षणानुरोधेनोभयवाहिभीवोक्तिरिति भावः । विशेष्याष्ट्रत्तीति । यद्यपि यत्किचिद्विशेष्याष्ट्रतिप्रकारकघटज्ञानादावन्याप्तिवारणाय स्व-विशेष्याष्ट्रतित्वं तदर्थो वाच्यः, निर्विकरूपकस्य भासमानविशिष्ट्यानु-योगिरूपविशेष्याविषयकत्वान्त तछक्षरुसङ्गहः, तथापि स्वपदं प्रकृत-परम् । तथा च विशेष्यावृत्तिप्रकारकाणि यानि ज्ञानानि तदन्य-ज्ञानत्वं रुक्षणार्थः । स च निर्विकरूपकेऽपीति भवति तत्सङ्गह इति भावः । तद्वतीति । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानादन्यद्यमेति मतेनाप्रमापि विशेष्यावृत्तिप्रकारकञ्चानमभमेति मते तद्विरुक्षणमित्यर्थः ।

अनुभवात्मैक्यम्

स ¹एष न आत्मा, तद्भेदे प्रमाणाभावात्, मयि ज्ञान-मित्यादेर्वृत्तिविषयत्वात्। अभेदे च "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" इत्यादिश्रुतिरुक्ताहंकारानात्मतानुमानं च प्रमाणम्। किं च या वृत्त्यातिरिक्तावस्थात्रयानुगता जन्मविनाशरहिता संवित्रिरू-

दीपनम्

विरुक्षणमेव । एवं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानान्यत्वेनाप्रमापि विशेष्यावृत्त्य-प्रकारकज्ञानत्वेन प्रमेति यथा एवमित्यर्थः ।

यदर्थीऽयं प्रयासस्तदाह—स एवेति । अत्रायमिति । ज्योतिःशब्देन हि प्रकाशरूपचैतन्यं विवक्षितम् । तस्सामानाधिकरण्या-स्वयभिति विशेषणसामर्थ्याच आस्मनश्चिद्र्पत्वं ² श्रुत्यर्थः । उक्तेति । अहंकारोऽहमनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वादिति प्रागुक्तानुमानम् । तेन हि सिद्धस्याहंकारातिरिक्तद्रष्टुः दृश्यत्वेऽनात्मत्व-प्रसङ्गाद्धर्णितदृश्यत्वमेव सिद्ध्यतीत्यर्थः । किंचेति । वैशेषिका-द्यभिमतज्ञानस्य भट्टाद्यभिमतप्राकट्यस्य च व्यावृत्तये वृत्त्यतिरिक्ता जन्मविनाशरहितेति । अवस्थात्रयेत्यभेदयोग्यताये स्वरूपकितिनम् ।

पूरणी

स्वयमितीति । तद्विशेषणस्य घटादिवद्भेदघटिततादात्म्येन तत्सामानाधिकरण्यशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । प्राकटचस्य ज्ञात-तायाः । तस्याः ज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः । अभेदेति । अन्यथा नित्याया अपि तटस्थाया अवस्थात्रयसाक्षिभ्तात्माभेदायोगात् । अवस्थात्रयानु-गमश्चावस्थात्रयेऽपि जीवव्यहारहेतुत्वम् । अतस्तादशात्माभेदयोग्यता-सिद्धिरिति भावः । स्वरूपेति । उक्तार्थस्यानुमिताभेदसंभावनाबुद्धि-

^{ो &}lt;sup>१ व</sup>रवात्मा**-ग**, ² श्रुत्यर्थं इत्यर्थः-खः

दीपनम्

निरुपितेत्याश्रयासिद्धिपरिहाराय । नित्या संविदित्यर्थः । आत्मनि अमसिद्धसंविद्धेदाभावसाधनात्र निषेध्याप्रसिद्धिः ।

पूरणी

हेतुत्वेऽपि उद्देश्यानुमितिप्रतिबन्धकार्थान्तरादिशङ्कावारकत्वाभावादि - त्यर्थः। नन्वात्मभेदमात्राभावे साध्ये अहमुपलम इति प्रातीतिकात्म-प्रतियोगिकभेदस्य संविदि सत्त्वाद्घाधः, न चात्मसमानसत्ताकतद्भेदा-भावः साध्य इति वाच्यम्; ताहशभेदाप्रसिद्धोरित्यत्राह—आत्म-नीति। तत्त्वत आत्मभेदशून्य इति साध्यम्। तत्र चात्मभेदमात्रस्य प्रतियोगित्वात्र निषध्याप्रसिद्धिः। तत्प्रतियोगिकपारमार्थिकाभावस्य च साध्यत्वात्र तद्भेदानुभववाधोऽपि, तद्भेदानुभवस्य कल्पितभेदविषयस्य पारमार्थिकतदभावानुमित्यविरोधात्। तदिदमुक्तं—अमसिद्धेति। यथाश्रुते आत्मभेदस्य घटादावेव प्रसिद्धतया आत्मिनि अमसिद्धिवर्णन-वैयर्थ्यात्। अन्यथा घटादेर्व्यतिरेकदृष्टान्तत्वोपपादनविरोधात्। अत्य एव प्रमसिद्धेति संविदात्मभेदाभावसाध्याभिप्रायमिदामिति प्रत्युक्तम्। एतत्साध्यव्यतिरेकात्मकसंविदात्मभेदस्य घटादावसंभवेन तदृष्टा-न्तासंभवादिति॥

ननु तत्पारमार्थिकाभाविसद्धी तदनुभवस्य कल्पितभेदविषयक-त्वम्, तदनुभवस्य तद्विषयत्वेन बाधविरहादुक्तानुमानेन ताहशाभाव-सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वम् । नच मानान्तरादेव तद्भेदस्य कल्पितत्वं सिद्धिमिति वाच्यम्; तथासति तत एव संविदात्मभेदिसिद्धौ तदनुमान-वैयर्थ्योदिति चेन्न; तद्भेदस्य कल्पितत्विनश्चयमन्तरेणापि चन्द्रादौ कल्पितभेददर्शनेनैतदनुभवस्यापि कल्पितभेदविषयत्वशङ्काकलङ्कितत्वेन पारमार्थिकतत्प्रतियोगिकाभावानुमितौ पीतश्रमस्य धैत्यानुमिताविवा- पिता सा आत्मनो न भिद्यते, संवित्वात्, व्यतिरेकेण घटा-दिवत् । न चाहं जानामीति तस्य ज्ञानाश्रयत्वानुभवाविरोधः; तस्य वृत्तिविषयत्वादित्युक्तम् । इदानीमेव जानामीति तदाश्रित-ज्ञाने कादाचित्कत्वानुभवादात्मनो ज्ञानेन संबन्धानिरूपणाच न तदाश्रयत्वम् । तत्र न तावत्संयोगः; अयुतसिद्धयोस्तद-योगात् ।

दीपनम्

बाधाबाधाभ्यां संविद्धटान्न भिद्यत इत्याभाससाम्यं परिहर्तव्यम् । अनुमानेऽनुक्ञतर्कमाह—आत्मन इति ।

पूरणी

विरोधित्वात् । अतो नान्योन्याश्रयः । यद्वा संविदात्मभेदस्यापि किल्पितत्वं मानान्तरेण सिद्धम् । ¹नचैतदनुमानवैयर्थ्यम् ; संविदान्सनोरिक्यसिद्ध्यर्थत्वात् । न हि भेदकल्पितत्वमात्रेण वास्तवं तयोरिक्यम् । घटपटभेदस्य तथात्वेऽपि तयोरिक्यादर्शनात् । भेदप्रतियोगिसंविदि तद्भेदस्य पारमार्थिकनिषेधे तु तदैक्यं सिद्ध्यति, रुज्जां सर्पनिषेधे असर्पात्मकत्ववत् । घटे तु पटभेदस्य पारमार्थिकतिन्निषेधित्वतिन्वयम् । न चैवं ब्रह्मणि प्रपञ्चभेदस्य परमार्थिकतिन्निषेधित्वतन्तिक्यम् । न चैवं ब्रह्मणि प्रपञ्चभेदस्य परमार्थनिषेधात्तयोगीस्तवतन्तिक्यं सिद्धयोदिति वाच्यम् ; तद्भेदवत्पपञ्चस्यापि ब्रह्मणि तथा निषेधेन तदनुपपत्तेः । स्वसमानसत्ताकप्रतियोगिकभेदनिषेधस्यैव वास्तवैक्यपर्यवस्मायित्वात् । प्रकृते च संविद्धृपाधिकरणस्य प्रतियोग्यात्मनश्च दर्शित-रित्या पारमार्थिकत्वेन संविद्यात्मप्रतियोगिक²परमार्थभेदनिषेधस्य तदैक्य-पर्यवसायित्वादिति न किंचिदनुपपन्नम् । बाधाबाधाभ्यामिति । भेदमात्रामावे साध्ये घटमुपल्भ इत्यादिभेदानुभववाधः । घटभेद-

¹ नचैवं तदनु-झ. ² मेदपरमार्थनिषेषस्य-झ.

अत्र समवायानिराकरणम्

नापि समवायः; जन्यसंबन्धस्य यावत्संबन्धिजन्यत्वेन¹ तदुत्पत्तिकाले संबन्धाभावेन ²युतसिद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्य समवायान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि नित्यः समवायः; संबन्धिना रूपादिना तत्प्रतीत्या च विना सतः प्रतीयमानस्य च

दीपनम्

प्राभाकरमतं दूषयति—जन्यति । समवायस्यति । भाव-कार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमात् समवायस्यापि समवेतत्वं वक्तव्यम् । एवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था स्यादित्यर्थः । प्रथमं प्रभिद्ध-संबन्धस्वभाववै छक्षण्येन वैशेषिकादिमतं दूषयति—नापीति ।

पूरणी

प्रतियोगिकपरमार्थामावस्य संविदि साघने तु सिद्धसाघनम्, ब्रह्मरूपायां संविदि भेदान्तरवत् घटभेदस्यापि वस्तुतो विरहात्। यथा चैवं सित संविद्रो न घटैक्यं तथानुपदमेव वर्णितम्। न तु संविदि घटभेदा-भावानुमाने बाघादत्र च तिद्वरहाद्वैषम्य।मित्यर्थः। भेदविरहमात्रानुमाने भेदानुभववाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् भेदपारमार्थिकाभावसाधने च तत्रापि बाधविरहादिति।

प्रथमिति । यद्यपि प्रामाकरमतं पूर्वमेव निराकृतं तथापि प्रथमित्यस्य हेत्वन्वयः न तु निराकरणेन । तथा चादौ संबन्ध-स्वभाववैरुक्षण्यं हेतुः, हेत्वन्तरमपि पश्चात्समदायनिराकरणे वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा निराकृतमपि प्रामाकरमतं तन्मुखेन समवायनित्यत्व-निराकरणाय पुनरूपस्थाप्य पुनः स्वयं निराकरिष्यत इति तदपेक्षया

² अयुतसिद्धयभाव-ख्त.

संबन्ध'त्वानुपपत्तेः । घटे इदानीं क्यामतासंबन्धो नास्तीत्यनु-भवेन तस्य कादाचित्कत्वाच । नच क्यामताभावमेवानुभवो

दीपनम्

संबन्धत्वेति । संबन्धो हि संबन्धिपरतन्त्रस्वभावतया तन्त्रिरूपणाधीन-निरूपणस्तद्धीनसत्ताकश्च। यथा संयोगः। रूपघटसमवायश्च शब्दादि-समवायादन्योऽनन्यो वा । उभयथापि संबन्धिनौ विना तिष्ठति प्रतीयते चेति संबन्धत्वव्याहतिः । वायौ विद्यमानस्यापि समवायस्य रूपसम-वायाभेदे तस्य तद्विशिष्टपतीत्यनियामकत्वादि न तस्य संबन्धत्वम् । न चासंसगीम्रहसहकारिविरहादेव तत्र विशिष्टघीविरह इति वाच्यम : तर्हि कस्याचित् कदाचित्तत्रोत्पन्नरूपियः प्रमात्वं स्यात् । न च तिन्नस्विपतसमवायो नास्तीति वाच्यम् ; तद्वतिसमवायस्यापि रूप-निरूपितसमवायाभिन्नत्वेन तत्समवाये तन्निरूपितत्वस्यापि सत्त्वात् । अत एव शुक्तो रजतमिति घीरपि न अमः स्यात् , प्रतीत²संबन्धा-बाधात् । न चाधाराघेयभावसंबन्ध एव सर्वत्र विशिष्टधीविषय इति वाच्यमः सर्वत्राधाराधेयभावनिबन्धनैव विशिष्टधीरिति समवायोऽ-किंचित्कर एव स्यात् । तथा च किं तेन नित्यसमवायेन वन्ध्याय-मानेनेत्यनित्य एव सोऽभ्युपेय इति भावः। अनुभवतोऽपि रूपादि-संबन्धोऽनित्य इत्याह—घट इति । संबन्धिनिरूपिताभावविषयत्वे संयोगस्यापि नाशो न सिद्धयेत्तत्रापि तद्नुभवस्य विभागादिविषयत्व-

पूरणी

वैशेषिकादिमतिनराकरणस्य प्राथमिकत्वं द्रष्टव्यम् । उभयथापीति । नित्यसमवायस्य तत्पूर्वापरसमययोरिप सत्त्वादित्यर्थः । प्रतीतसंबन्ध-स्येति । रजतत्वसमवायस्य शुक्ताविष सत्त्वादित्यर्थः । विभागादीति ।

¹ त्वायोगात्-क. ख. ग. छ. ² संबन्धस्याबाधादिति व्याख्यानुसारी पाठः.

विषयीकरोति न संबन्धाभावमिति वाच्यम्; अन्यत्र इयामतायाः सन्वात्। अत्र नास्तीति चेत्, तस्यां तत्संबन्धे च

दीपनम्

संभवात् । दूषणान्तरमप्याह — अन्यत्रेति । तत्संबन्धे चेति चकारेण प्राक्र्यामघटवृत्तिपीतत्वसमवाये तिल्ररूपितत्वमप्यस्तीति दर्श-यति । न च घटे भ्तलसंयोगे सत्यपि तत्र तदमावालेदमनुपपल्लमिति बाच्यम् ; तिल्लरूपितसंयोगाभावात् । श्यामताया घटादिवृत्तिप्रयोजक-समवायस्य वायाविव घटे भूतलस्ये वृत्तिप्रयोजकसंबन्धाभावाच्च । किं च घटे तेनैव संबन्धेन तद्वैशिष्ट्यप्रमावद्वायावपि रूपादिवैशिष्ट्यप्रमा

पूरणी

असंयुक्तप्रत्ययस्य संयोगिद्रव्यिन्रिक्षितिविभागादिविषयत्वेनाभ्यथासिद्धेरित्यर्थः। न चैवं विभागस्य संयोगिवरोधिगुणतया तेन तन्नाशोऽवश्यं
सिद्ध्येदिति वाच्यम्; तिईं रक्ततासमवायस्यापि श्यामतासमवायविरोधितया तेनापि तन्नाशपसङ्गः। ठाघवेन विरोधिसन्निपातमात्रस्य
भावनाशकत्वादिति भावः। घटवृत्तिसंबन्धस्य श्यामतानिह्मपितत्त्वाभावशङ्कापि न कार्येत्याह—चकारेणेति । भूतरुस्येति । संयोगस्याधारताश्रून्याङ्गुळ्यादिसाधारणत्वेन वृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् रूपादिसमवायस्य च त्वया तंत्प्रयोजकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। वायुवृत्तिसमवाये
तिन्नरूपितत्वाभावमभ्युपेत्यापि दोषान्तरमाह—किं चेति । ननु
भूतर्छे घट इति प्रतीतेः प्रमात्वं युक्तम्, घटे भृतरुष्ठाधारताप्रयोजक
संबन्धाभावेऽपि तदाधेयताप्रयोजकसंबन्धसत्त्वात्। वायो तु न रूप-

सित तद भावायोगात् । अतो विनिगमकाभावादुभयाभावो

वाच्यः । न चैवं कार्यसमवायस्यापि समवायान्तरापितिरिति
वाच्यम् ; तस्यासमवेतत्वात् । समवेतकार्यस्यैव समवायिजन्यत्वात् । अस्य च ध्वंसविन्निमित्तमात्राधीनत्वात् ॥

दीपनम्

स्यात् । अत एव वायुवृत्तिसमवाये रूपनिरूपितत्वाभावान्न तथा प्रमेति निरस्तम् । घटवृत्तिसंयोगे अभूतळवृत्तित्वाभावेऽपि तद्वैशिष्ट्य-प्रमादर्शनात् समवायस्वरूपातिरिक्तरूपनिरूपितत्वाभावाचेति भावः । किं च रक्ते स्यामतासंबन्धे प्रमाणाभावान्न तद्विनाशबुद्धिरन्यथा नेतव्येत्यभिप्रत्याह—अत इति । स्यामताया अपि समवायवदेकत्वे बाधकाभावाद्विपरीतमेव न्याय्यमित्युक्तं विनिगमकाभावादिति । अस्य चिति । एतच गुरुमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तन्मतमसङ्गतम् , भावकार्य-स्यापि समवायवदेवान्यस्यापि निमित्तमात्रादेवोत्पत्तिपसङ्गादिनत्यसम-वायोऽपि सुषैवेत्यर्थः ॥

पूरणी

निरूपितः कश्चित्संबन्ध इति न तत्प्रतीतेः प्रमात्विमत्याशङ्कचाह— समवायस्वरूपेति । नन्वेवं त्वदिभमतिनत्यैकश्यामता न सिद्धचेत् , तन्नाशस्याभ्युपगमादित्यत्राह—श्यामताया अपीति । उभयनाश-विषयत्वोक्तिर्भुखमात्रमिति भावः । ननु किमनित्यसमवायः सिद्धा-न्त्यभिमत इत्याशङ्कच नेत्याह—एतचेति ।

¹¹ वक्तव्यः—ग. छ. ² त्रजन्यत्वात्—ग. ³ भूतळनिरूपितत्वाभावेऽपि—ख.

301

जन्ययोर्नित्यसंबन्धे प्रमाणाभावाच । अभावविशिष्ट-प्रत्यक्षवद्रपादिविशिष्टप्रत्यक्षस्य तेन विनाप्युपपत्तेः । क्लप्त-स्वरूपादेवोपपत्तावक्लप्तसवायकल्पने गौरवात् । किं चैवं त्वन्मते वस्तुत्वमेवैकं गुणगुण्यादिविशिष्टधीविषयः संबन्धोऽस्तु,

दीपनम्

एवं समवायस्य नित्यत्वे बाधकमुक्ता तत्र प्रमाणमपि नेत्याह-जन्ययोरिति । न तावच्छुक्को घट इति प्रमाणम् ; तस्याभेदविषय-त्वात् । तत्र इयामतासंबन्धो नास्तीत्यनुभवाचेति । नापि शुक्को धट इति विशिष्टप्रत्ययो विशेषणविशेष्यसंबन्धविषयः विशिष्टप्रत्ययत्वादित्यन्-मानं तत्र प्रमाणिमत्याह-अभावेति । नच लाघवादेकः समवायः सिद्ध्यति, स्वरूपं च परस्परव्यावृत्तामिति न विशिष्टधीविषय इत्याह— क्रुप्तेति । अन्यथा अभावेऽपि स्वरूपं संबन्धो न स्यादिति भावः । संबन्धिपारतन्त्र्यरहितस्यापि समवायस्य संबन्धत्वे सत्ता गगनादिकं वा संबन्धकृत्यं करोतु, किं समवायेनेत्याह — किं चैवमिति । स्वरूप-संबन्धस्यापि संबन्धिमात्रत्वे घटादिज्ञानादपि चक्षुरादिव्यवहारः स्यादि-

पूरणी

अभावेति मूलम् । विशेषणविशेष्यसंबन्धमात्रविषयत्वसाध्ये स्वरूपसंबन्धेनार्थान्तरता । स्वरूपातिरिक्तसंबन्धविषयत्वे तु अभाव-विशिष्टप्रत्यक्षे व्यभिचार इति भावः । न च लाघवादिति । संबन्धमात्रविषयकत्वं साध्यम् न चार्थान्तरताः; लाघवादेकसंबन्ध-सिद्धेरित्यर्थः । घटादिज्ञानादिति । चक्षुरादिजन्यघटादिज्ञानस्य चक्षु-रादिसंबन्धित्वादित्यर्थः । रूपघटादावतिरिक्तसमवायाभ्युपगमे ज्ञानघटा-दावपि स्वस्तपातिरिक्तं नित्यैकवैशिष्ट्यं किंचित्सिद्धयेदित्यर्थः ।

¹ वायिकरपने—ाव

क्छने विशिष्टधीनियामकत्वकल्पने लाघवात् किं पदार्थान्त-रेण । स्वरूपंत्रबन्धस्यापि स्वरूपादन्यत्वेनैकतया समवाया-विशेषाच । तस्मान्नास्ति समवायः । नापि तादात्म्यम् । ²न तावत्तादात्म्यमभेद एव ; धर्मधर्मिभावाद्यसंभवात् । अभेदस्य संबन्धत्वायोगात् । नापि भेदाभेदौ ; समानसत्ताकयोस्तयो-

दीपनम्

त्यतिरिक्तत्वं वक्तव्यम् । एवं च सोऽपि लाघवादेक एव स्यात्, ततश्च न तद्विलक्षणसमवायसिद्धिरित्याह—स्वरूपेति । अमेदस्येति । एतच्च प्रागेव निरूपितम् । पराभिमतं तादात्म्यं निराकरेति— नापीति । किं विदारणात्मा गुणगुण्यादिभेदस्तदुभयाभेदस्याभावः, किं वान्यस्य कस्यचित् । अन्त्ये घटस्य घटेनेव रूपादिनाप्यभेदस्तुरुय एव स्यात्, अतदभेदाभावस्योभयत्रापि तुरुयत्वादिति कृतो गुणगुण्यादिभावः। आद्ये अनुभवविरोधः। न हि प्रमीयमाणभेदस्याभावं कश्चिदनुभवति । किं गुक्तौ रजततदभाववत्तयोर्विषमसत्ता भूतेले घटतदभावयोरिव किमानसत्ता वा। आद्ये भेदः अभेदो वा सत्यः, नोभयमपीति कृतो भेदाभेदौ । द्वितीय आह—समानिति । भावा-

पूरणी

विदारणात्मेति । अभेदिवरहात्मेत्यर्थः । एतच विकल्पोपयोगित-योक्तम् । किचित्तु संविदात्मगुणगुण्यादिभेद इति पाठः, तत्र संविदा-त्मनोर्गुणगुण्यादिरूपेण भेद इत्यर्थः । संविदात्मग्रहणं च प्रकृतत्वा-हृष्टव्यम् । तद्भेदेति । वस्त्वन्तराभेदिवरहात्मकभेदे सत्यि रूपाद्य-भेदिवरहात्मकभेदस्याभावादित्थर्थः । यद्यपि रूपादिभेदस्यान्याभेदिवर-

¹य **इ**ति-ग.छ. ²त च तत्त्तदमेद-ख, न तावत्तदमेद-ग. ³तदमावाभाव-क.

⁴ विषमा सत्ता-च. ⁵ समाना बा-च.

र्युगपदेकत्रासंभवात् । घटादेर्मृदाद्यभेदे ¹तदुत्प~~स्य नुपपत्तेश्र~~ । ²भेदोऽप्यस्तीति तत उत्पत्तिरिति चेत्तर्हि जायमानं मृद्धिन्नं प्राङ्नास्तीति वक्तव्यम् । घटादिश्र जायमान एव, प्राक्तव्छब्द-बुद्धचोरमावात् । प्रागसतश्र सतो मेद इति कुत्रामेदः। एवं मृज्जायते विनइयतीति बुद्धचभावाच न जनिविनाशवतो मृद्भेदः । तस्माद्यज्जायते विनश्यति तत्ततुपादानादत्यन्तं भिन्नमेव।

दीपनम

भावयोरप्येकदा एकत्राभ्युपगमे तन्मूलो विरोधः काऽपि न स्यात् अप्रतीतेश्च । न हि गुणगुण्यादेयीं उमेदः प्रतीयते तदभावं कश्चिदनुभव-तीत्यर्थः । एवमभेदोऽपि किं कार्यकारणयोः स्वरूपैक्यं किं वा कथिद्धर्मे द्रव्यत्वादिः । आद्य आह—चटादेरिति । द्वितीयं शङ्कते— भेदोऽपीति । अपिशब्दो द्रव्यत्वादिरूपमभेदं समुचिनोति । तर्हि ³घटयोरिव द्रव्ययोः कार्यकारणयोरप्यत्यन्तं भेद एवाभ्युपगतः स्यादि-त्यभिप्रत्योपपत्तितोऽपि भेद एव युक्त इत्याह—तहींति । ततः किं तत्राह—घटादिश्चेति।

पूरणी

हात्मकत्वं राङ्कितुमशक्यं तथापि कर्थाचन्मतान्तरे संभावितं निराकृतिमिति मन्तव्यम् । नन् कार्यकारणव्यतिरिक्तविषय एव भेदाभेदयोर्विरोध इत्यत्राह —अप्रतीतेरिति । इतरत्राप्येकत्रोभयाप्रतीत्या विरोधकरूपना । सा चात्र तुरुयेति भावः । कश्चिद्धर्म इति । स्वरूपेण भिन्नयोरेव द्रव्यत्वा-

² तत्र में – छु. ³ घटपटयोरिव – च. ¹ तत **उ—ग.ह्य.**

कस्ति गुणगुणिनोः संबन्धः १ तादात्म्यमिति ब्र्मः । किं तत्, भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वम्, सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वमिति यावत् । घटादिहिं दण्डादेरिव मृदादेरिप भिन्न
एव । अन्यथा प्रागुक्तदोषानपायात् । परं तु भृद्धट इति भेदो
विद्यमानोऽपि नात्मसत्तावच्छेदक इत्यसन् । दण्डघटभेदस्तु
सत्तावच्छेदक इति सन् । मृद्धट इति प्रतीत्या मृत्सत्त्वं विना

दीपनम्

ननु भेदे सत्तैक्यमेव कुतस्तत्राह—सत्तानवच्छेदकेति । कथं तर्छभेदपितपित्तत्राह—परं त्विति । नात्मसत्तेति । स्वतन्त्रयोर्हि धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदः स्वाधिष्ठानात्मसत्तामवाच्छनित भिन्नावेतौ सन्तानित्यपरोक्षानुभवात् , कार्यस्य तु कारणपरतन्त्रतया तथाननुभवाच तयोभेदः सत्तानवच्छेदक इति वर्तमानोऽप्यसन्नित्यसद्भेदवत्वमेव तादात्म्यभित्यर्थः । उक्तेथें प्रमाणमाह — मृद्धट इति । अस्ति हि सुवणं कुण्डलं मृद्धट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । न चेयं घटादेर्मृत्त्वादिजातिसंबन्धविषया; उपादानातिरिक्तानुगतजातौ प्रमाणाभावस्थोक्तत्वात् । गुणगुणिजातिव्यक्तीनामपि तादात्म्यप्रतीतिदर्शनात् । न च सर्वत्र

पूरणी

दिसाधारणधर्मवत्वलक्षणोऽभेद इत्यर्थः। स्वतन्त्रयोरिति । युतसिद्धयो-रित्यर्थः । स्वाधिष्ठानेति । स्वाधिष्ठानस्वरूपपृथक्सत्तां प्रयोजयतीत्यर्थः । असद्भेदवत्वमिति । पृथक्सत्त्वापयोजकभेदवत्त्वमित्यर्थः । यद्यप्यधिष्ठान-सत्तैकैव तथाप्यत्र पृथक्सत्तेत्यनेन स्वातन्त्र्येण तदुपल्लिधप्रयोजकं युतसिद्धत्वं विवक्षितम् । तच्च परस्परापरतन्त्रस्वभावत्वामिति न कश्चि-दोषः । गुणगुणीति । गुक्को घट इत्यादेः सामानाधिकरण्यानुभवस्य

क्षा अभिनेता विकास व अभिनेता विकास विकास

सत्ताया अदर्शनेन च तद्भेदस्य ततो विलक्षणत्वात् । ननु स एव भेदोऽन्यत्रापि वर्तते, स च सन्नेवेति चेन;

दीपनम

समवायनिबन्धनैव तत्प्रतीतिः ; तस्य सत्त्वेऽपि संबन्धिनौरत्यन्तभेदेना-भेदपतीत्यनुपपतेः । अनुभूयते चेदं नीलमित्यादिनाभेदः । तस्मा-द्भिन्नयोः सत्तैक्यमेव कार्यकारणयोस्तादात्म्यम् । एवं गुणगुण्यादेरपी-त्यनुभवसिद्धं कार्यकारणादीनां दण्डवटविरुक्षणं तादात्म्यमित्यर्थः । स एवेति । एकप्रतियोगिकानन्तभेदानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्यप्यत्यन्ताभाव इव मेदोऽप्यारोपितस्याधिष्ठानात्र भिद्यत¹ इति तदेव कथंचित्रत्रिख-पितत्वाकारेण मेदबुद्धिविषयः अन्यत्र विद्यमानस्त्वत्यन्तामाव इव

पूरणी

न गुणगुणिगतजातिविषयत्वं संभवति ; गुणिगतघटत्वादेः शौक्क्यगुणा-द्यनिष्ठत्वादित्यर्थः । एकप्रतियोगिकेति । तथा च कपालपटादिवृत्ति-र्घटभेद एक एवेति पटादौ सत्तावच्छेदकस्य कथं कपाले तदनवच्छेद कत्वम् , प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधादित्यर्थः । आरोपितस्येति । यद्यप्येतावता चैतन्याध्यस्तप्रपञ्चभेदस्य चैतन्यस्वरूपत्वेऽपि कपाले घट-भेदस्य न कपालस्वरूपत्वं ; तत्र तस्यानध्यासात् , कपालघटयोरुभयो-रिप चैतन्य एवाध्यासाभ्युपगमात् , तथा च तादशमेदस्योपादानाद्भेदे तत्रोक्तदोषपसङ्ग एव, तथापि कपालावच्छित्रचैतन्यमेव घटाचुपादानं न कपालादिकम् । अतः कपालादेः पृथक् घटादितादात्म्यं नेति मता-वष्टम्भेनेदमुक्तम् । यद्वा कपालाद्यविच्छन्नचैतन्यमात्रोपादानत्वाभिप्रायेण यद्यपीति चोद्यम् । कपालादेरप्युपादानत्वामिति मतावष्टम्भेन तथापीति

[,] अ 1 र विशेषादिति भावः **- झ**.

तथाप्येतदवच्छेदेन सत्तावच्छेदकत्वाभावात्। समवायस्य वाय्वा-दिवृत्तित्वेन रूपाद्यनिरूपितत्ववदस्याविरोधात्। अस्मन्मते त्व-भेदेऽप्यौपाधिकभेदोऽप्यस्तीति न कोऽपि दोषः। एतदेव सिद्धान्ते ¹कल्पितभेद उपादानोपादेययोरित्युच्यते। अन्या-दृशस्य दण्डादिभेदव्यावृत्तस्यासंभवात्²। न चायं ज्ञानात्मनोः

दीपनम्

धर्मिणो भिद्यत इति स सत्तावच्छेदक एव, तथापि तदेकत्वमभ्यु-पेत्याह — तथापीति । एतदेवेति । भेदस्य सत्तानवच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः ।

पूरणी

समाधानम् । तदेकत्वामिति । भेदस्योपादानातिरेकं तस्य च पटादि³वृत्तेरेकत्वं चाभ्युपगम्येत्यर्थः । तथापीति मूलम् । उपादानतदतिरिक्तवृत्तित्वलक्षणावच्छेदकभेदात्तदाविरोध इति भावः । ननु तद्भेदस्यापारमार्थिकत्वमादाय कल्पितव्यपदेशोऽस्त्वित्याशङ्कचाह—अन्यादशस्येति मूलम् । दण्डादिभेदस्यापि कल्पितत्वेन तद्भैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

नन्वत्र सत्तावच्छेदकभेदाभावो वा संबन्धत्वेनाभिमतः, तदनव-च्छेदकभेदो वा। नाद्यः ; भेदाभावस्य संबन्धत्विनरासात् । न द्वितीयः ; घटपटयोर्भेदे सत्यपि विशिष्टप्रत्ययादर्शनेन तस्य विशिष्टज्ञानानियामक-त्वात् । सुवर्णं कुण्डलमित्यत्र कुण्डले सुवर्णभेदाप्रतीतेश्च । अन्यथा सुवर्णार्थिनस्तज्ज्ञानात्कुण्डले प्रवृत्यनुपपत्तेः ⁴ तद्भिन्नत्वेन ज्ञातघटादौ तददर्शनात् । किं चान्योन्याभावात्मकभेदस्य प्रतियोग्यादिनिरूप्यतया

¹ किल्पतो मेद-घा. ² स्यामावात्-छ. ³ वृत्त्येकत्वं-झा. ⁴ तद्भिन्नतया-झा.

पूरणी

प्रथमं शुक्को घट इत्यादितादात्म्यपतीत्यनुपपत्तिः, अभावस्य कविदिपि संबन्धत्वेनाकल्पनाचिति चेत् , अत्रेदमभिसंहितम् — पृथक्सत्त्वाप्रयोजक-भेदस्तादात्म्यम् । भेदश्चानिर्वचनीयो धर्मविशेषो न त्वन्योन्यामावः ; नञर्थानुहुखेन तत्प्रतीतेः । स चोपादानवृत्तिः पटादिवृत्तिभेदाद्विरुक्षण एव । घटः पटो नेतिवद्धटो मृत्रेत्यप्रतीतेः । तद्भेदैकत्वोक्तिरनास्थया. अतिरिक्तान्योन्याभावे मानाभावेन घटादावपि विभागाख्यानिर्वचनीयधर्म-एव भेद इति मतावष्टम्भेन वा । अतो न सङ्कटं किंचित् । न चैवं नामान्तरेण समवायाभ्युपगम एवायामिति वाच्यम् ; समवायस्यैताद्यमेद -ा नियतत्वेन तेनैव तद्यवहारोपपत्तौ तदनभ्युपगमात्। अयुतासिद्ध-तत्तत्त्वरूपं वा तादात्म्यमिति सुस्थम् । यतु भेदस्यासत्त्वं घर्मिभिन्न-सत्ताकत्वम् । मृद्धटभेदो मृद्धित्रसत्ताकः । दण्डघटभेदस्तु दण्डसमान-सत्ताक इति तद्वैलक्षण्यम् । न चैवं चन्द्रे चन्द्रभेदभ्रमे च चन्द्रस्य स्वाभिन्नसत्ताकभेदवत्त्वात्तादारम्यापातः ; वास्तवस्वऋषैक्याभावे सतीति विशेषणादिति, तदयुक्तम् ; मृद्धटमेदस्य व्यावहारिकमृद्भिन्नसत्ताकत्वे पारमार्थिकत्वायोगेन प्रातीतिकत्वं वक्तव्यम् । तथा च चन्द्रवनमृद्धटयो-रपि स्वरूपैक्यप्रसङ्गः । स्वरूपेणैक्याभावे सतीति विशेषणे तथाभूतयोः साक्षिविषयदर्शनयोस्तादात्म्यानुपपत्तिश्चेति दिक् ॥

ननु ज्ञानात्मनोः कथं पारमार्थिकत्वम् , मानाभावात् । न च श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाचिदिति वाच्यम् ; मायाभूतादेरि ''इन्द्रो मायाभिः" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वात् । न च ''सत्यं ज्ञानं" इत्यादिना सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाचिति वाच्यम् ; ''मृत्तिकेत्येव सत्यं" इत्यादौ

ने जन्म । जन्म । नियततया **हा.**

संबन्ध इति वाच्यम्; पारमार्थिकयोर्मिथ्याभेदेऽभेदस्यैव

दीपनम्

पारमाधिकयोरिति । ज्ञानस्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्येन, "कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः " इत्यादि-वाक्येनात्मनश्च ताल्पर्येण प्रतिपादितत्वात्तयोः पारमार्थिकत्वमित्यर्थः ।

पूरणी

मृदादेरि सत्यत्वप्रतिपादनात्तदापत्तेरित्यत्राह—ज्ञानस्येति । सर्वेषां वेदान्तानां चिद्रपत्रसतात्पर्यकतया मायाम्तादेर्मृतिकासत्यत्वस्य वा तात्पर्येण श्रुतिप्रतिपाद्यत्वामावादिति मावः । यद्यपि सत्यादिवाक्येऽपि ब्रह्मैव तात्पर्यतः प्रतिपाद्यम् , न ज्ञानम् , तस्यैव प्रकरणित्वात् , तथापि " ब्रह्मविदामोति परं " इति मुक्तिसाधनज्ञानविषयतया पूर्व-वाक्यावगतब्रह्मस्वरूपजिज्ञासार्थामिदं ब्रह्मणो ज्ञानादिस्वरूपत्वं प्रतिपाद-यतीति भवति ज्ञानं तत्तात्पर्यविषयः । न चैवमेतच्छ्र्यैव ज्ञानात्मनो-रमेदः सिद्ध्यतीति किं तद्रथयनान्तरेणीति वाच्यम् ; तद्दार्व्यायैव न्यायानुसरणात् । यद्वा ज्ञानपदमर्शाद्यच्यत्ययान्ततया ज्ञानवत्परतयापि संभावितमेवेति श्रुत्यन्तराद्यनुसरणम् । न चैवं तथा मन्यमानं परं प्रति कथं ज्ञानस्य श्रुतितात्पर्यविषयतयोपन्यास इति वाच्यम् ; ज्ञानव-ल्परवेऽपि तद्वाक्यस्य ज्ञानतात्पर्यानपायादिति दिक् । न वैवं कर्मश्रुत्या तात्पर्यतः प्रतिपादितस्वर्गज्योतिष्टोमादेरपि सत्यत्वापात्तः ; स्वर्गादि-वस्तुस्वरूपस्य श्रातिप्रमेयत्वाभावात् । तत्साधनत्वांशस्यैव तत्तात्पर्य-विषयत्वात् । तस्य च मिथ्यावस्तुसंबन्धितया सत्यत्वानर्हत्वात् । मिथ्या-वस्त्वसंबन्धेकस्वभावतया श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्य सत्यताप्रयोजकत्वात् । न च तत्र व्यभिचारः ; मिथ्यावस्त्वसंबन्धेकस्वभावत्वेन ताद्विशेषणात् ।

पूरणी

कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मज्ञानानुक् रुकर्मपरतया ब्रह्मण्येव परमतात्पर्याचेति दिक्। यद्वा सत्यत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः। "कतम आत्मा" इत्यत्रापि आत्मनोऽवस्थात्रयानुस्यूतत्वादिनाऽविनाशित्वादिप्रतिपादनेन सत्यत्वस्यैव तात्पर्यतो लाभादिति।

नन्वत्र जीवसंविज्जीवात्मनारिक्यं न प्रतिपिपाद्यिषितम् ; जीवस्य व्यवहारहेतुतया जाप्रदाचनस्थात्रयानुस्यूतवृत्त्यतिरिक्तसंविदो निरूप-णात् । जीवन्यवहारार्थीयाश्च तस्याः सर्वज्ञज्ञह्मधर्मत्वस्याद्वितीयज्ञह्म-धर्मत्वस्य वा शङ्कितुमशक्यत्वेन तद्मेदस्यासाध्यत्वात् । तयोश्चोदाहृत-श्रतिभ्यां न पारमार्थिकत्वलाभः, सत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मज्ञानस्वरूप-प्रतिपादकत्वात् । विज्ञानमयादिश्रुतेरपि ब्रह्मपरत्वेन विज्ञानमयाधिकरणे दर्शितत्वात् । तथा हि-विज्ञानमयवाक्यगम्यो जीवो ब्रह्म वेति संशये संसारी जीव एव, आदिमध्यावसानेषु संसारस्य प्रश्चनात्। आदौ तावत् ''विज्ञानमयः प्राणेषु '' इति देहेन्द्रियादिसंबन्धावगमात्, उपसहारेऽपि "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणे-षु " इति तस्यैव कार्तनात्, मध्येऽपि स्वमाद्यवस्थापातिपादनादिति पूर्वपक्षिते, ब्रह्मैव तत्तात्पर्यगोचरः । जीवस्त्ररूपस्य स्रोकिकाहंप्रत्ययादेव सिद्धत्वात् । संसारप्रपञ्चनं च संसारोपलक्षितात्मानमनूच तस्य ब्रह्मैक्य-विध्यर्थमिति तत्र सिद्धान्तितम्। ततः कथं तच्छ्तितात्पर्यविषयतया जीवसंविदोः पारमार्थिकत्वमुक्तमिति चेन्न; जीवेशयोर्वक्ष्यमाणरीत्या वास्तवैक्यममिप्रेत्य जीवसंविदोरप्येतच्छ्रतितात्पर्यविषयत्वोपन्यासादिति। विज्ञानश्रुतेरयमर्थः — विज्ञानमयो लिङ्गशरीरमयः । तेन स्थूलदेहन्यति-रेकः सिद्धः। प्राणेषु चक्षुरादीन्द्रियेषु प्राणादिवायुषु हृदि अन्तः करणे अन्तरन्तरा वर्तमानः तेन तदाधयपुरुषस्य आधारेन्द्रियादिशरीरमेदः

दीपनम्

ननु द्रव्यत्वादात्मिन कस्याचिद्रुणस्य संबन्धो वक्तव्य इत्याशङ्कय तादृशद्रव्यत्वमेव तस्यासिद्धमित्यभिषेत्य ज्ञाने वर्णितं न्यायं सुखादावति-

पूरणी 🦫

सिद्धः । आन्तरत्वोक्तया बुद्धिपरिणामरूपकामसङ्करपादिभ्यो भेदः सिद्धयति । तासां बुद्धयनान्तरत्वात् । ज्योतिः तेषां साक्षिपुरुष इति । वस्तुतस्तु सत्यत्वं नित्यत्वं काळत्रयावच्छित्रत्विनिति यावत् । वृत्त्यातिरिक्त-संविन्नित्यतया निर्द्धापेता । आत्मा च सर्वैमीक्षवादिभिर्नित्योऽभ्युपगतः । तथाचोदाहृतश्रुतितात्पर्यविषयत्वहेतुमन्तरापि तयोः पारमार्थिकत्वं सिद्धयतीति मन्तव्यम् ॥

मिश्याभेद इति मूलम्। यद्यपि भेदस्य मिश्यात्वं सत्तान-बच्छेदकत्वं न तु कल्पितत्वमिन्वंचनीयत्वरूपम्। तस्य दण्डादिभेद-साधारण्यादित्युक्तम्। अतः पारमार्थिकयोरिप परमते ज्ञानात्मनोरिव सत्तानवच्छेदकभेदेऽपि न वास्तवाभेदलामः, तथाप्युक्तरीत्यानिर्वचनीय-भेदिविशेषस्तादात्म्यसंबन्धः। अनिर्वचनीयश्च पारमार्थिकाधिकरणे बस्तुतो नास्त्येव। अन्यथा अनिर्वचनीयतानुपपत्तेः। किं चानिर्वच-नीयस्य ज्ञानिवर्त्यतया तन्नाशानन्तरं ज्ञानात्मनोरभेद आवश्यकः। नच पूर्वं वस्तुतो मिन्नयोः पश्चादभेदः संभवति। तस्माज्ज्ञानात्मनो-रक्ततादात्म्याभ्युपगमात्तदभेद एव सिद्ध्यतीति भावः। कस्य चिद्ति। तथा च ज्ञानमेव तद्गुणः स्यादिति भावः। सुखादात्रिति। ज्ञानता-दात्म्यवत्सुखसंबन्धोऽपि मिश्या। तच्चात्मनः सुखद्भत्त्वात् दुःखा-देश्वात्मनि कल्पितत्वादिति भावः। क्रियादिसक्त्वमि व्यावर्तयिति— वस्तुत्वात् । एवं गुणसंवन्धस्य मिथ्यात्वे निर्गुणमेव वस्तु । न चैवं घटरूपादेरप्यभेदो घटादेर्निर्गुणत्वं चेति वाच्यम् ; वास्तवभेदा-भावरूपाभेदस्यानिवार्यत्वात् । स्वरूपैक्यं तु कार्यकारणादीनां न केनापि वक्तं शक्यम् । नापि निर्गुणत्वम् ; ब्रह्माज्ञानप्रयुक्त-

दीपनम्

दिशाति — एविमिति । निर्गुणं निर्धर्मकम् । वस्तु ब्रह्मेत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मणोऽद्रव्यत्वापात्तः, गुणाश्रयघटादिवैद्धप्येऽपि सर्वा-धिष्ठानतया द्धपादिवैरुक्षण्यस्यापि सत्त्वेन द्वव्यत्वोपपत्तेरिति । ब्रह्माज्ञानेति । यदज्ञानप्रयुक्तो येन यस्य संबन्धस्तद्धीनं, यथा शुक्तिः

पूरणी

निर्धर्मकिमिति। सर्वाधिष्ठानेति। गुणादिविरुक्षणत्वमेव द्रव्यरुक्षणमिति भावः। वस्तुतो गुणवत्त्वस्य तल्लक्षणत्वेऽपि कल्पिततद्वत्वाचदुपपचिरिति मन्तव्यम् । ननु संविदात्मभेदवद्र्षघटादिभेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वेन रूपघटयोरपि वस्तुतस्तद्भेदश्-यतया संविदात्मवदैक्याद्यापचिरित्याशङ्क्य निषेषति—न चैयमिति मुळे। तद्भेदस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि न तद्भेदाभावो घटादावस्ति। तस्य पारमाधिकतद्भेदाभावस्य तथाविधत्रद्यानिष्ठत्वात्। प्रपश्चमात्रस्य ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितयैव कल्पितत्वात्। स्वसचाव्यवहारप्रयोजकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति निरूपितत्वात्। अतो घटादे रूपादिभेदश्चर्यत्वाभावात्र वास्तवरूपाचैक्यप्रसङ्कः, तद्भेदघटितरूपादिसंबन्धशून्यत्वाभावात् । न वा निर्गुणत्वम् । पारमाधिकात्मनस्तु संविद्भेदग्न्यत्वाचदैक्यम् , तद्भेदघटितसंबन्धश्चर्यत्वात्विर्गुणत्वं चेत्यभिष्ठेत्याहै—
वास्तवेति मूळे। रूपादिभेदाऽपि संविद्भेदवदपारमार्थिक एव ।

गुणसंबन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि यावद्वचवहारमानिवार्यत्वात् । किं चात्मनः केनचित्संबन्धाभावादपि न जन्यज्ञानाश्रयत्वम् । निष्प्रदेश आत्मिन स्वाश्रयवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसंयोगस्या-संभवेन मनःसंयोगादेरसंभवात् । न च तत्राप्यवच्छे द-

दीपनम्

स्वाज्ञानाद्रजतसंबद्धमप्यरजतमेव, एवं ब्रह्म स्वाज्ञानात्सर्वाश्रयमि तद्धीनम् । एवं परमार्थसति ब्रह्मणि गुणसंबन्धस्यापरमार्थत्वादिप । घटे तु गुणसंबन्धो न घटाज्ञानकृतः, किं तु ब्रह्माज्ञानकृत एवेति यावद्धट-सत्त्वं गुणसंबन्धो नापैति । एवं तस्य धर्मिसमानसत्ताकत्वादप्यनपाय इति ब्रह्म निर्गुणं घटादिः सगुण इति व्यवस्था सिद्धयतीत्यर्थः । प्रागुक्त-मिप द्रदीकरणाय पुनरनुवदिति—निष्प्रदेश इति । अवच्छेदकस्या-वच्छेद्दक्तत्वानुपपत्तेभावामावावच्छेदक-

पूरणी

न चैवं तदैक्यम् ; उक्तरीत्या घटादेस्तद्भेदगून्यत्वाभावादित्यक्षरार्थः । ननु तत्संबन्धस्य तद्ज्ञानप्रयुक्तत्वं तद्ज्ञानपर्यन्तावस्थायित्वे प्रयोजकम् , न त्वज्ञानसमयेऽपि गुणसंबन्धगून्यत्वे, अतः सर्वथा ब्रह्म निर्गुणं न सिद्धचेदित्याशङ्कच हेत्वन्तरमाह — एवं परमार्थेति । कल्पितगुण-संबन्धस्य ब्रह्मणि सर्वदा विरहात् । अन्यथा कल्पितत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । एवं तस्येति । धर्मिणोऽपि घटादेः कल्पितत्वान्त तत्र गुणसंबन्धविरह इत्यर्थः । एवं नित्यसंविदोऽनात्मधर्मत्वमुक्तम् । अधुना जन्यज्ञानमपि न तद्भुण इत्यह — किं चात्मन इति मुळे। प्राक् वृत्तेरतःकरण-

[्]रिक्त भी स्थाभावेन-छु, ² दक्से-छु,

भेदेन संयोगतदभावयोद्यीत्तरिस्त्वित वाच्यम्; व्यधिकरण-नानावच्छेदकं विना तदयोगात् । नानाधर्माश्रय एकत्र तदद्र्ञानात् । न च नित्यज्ञानाश्रयत्वे आत्मनः प्रमाणमस्ति । तस्मान ज्ञानं गुणः । न चैवं ज्ञानत्वसंबन्धामावे व्ञानमेव न स्यादिति वाच्यम्; न तावत्प्रत्यक्षेण जडव्यावृत्तस्वरूपबोधाय तद्पेक्ष्यते; अविद्यानिवृत्यनुक्ठ प्रकाशस्वरूपादेव तस्य

दीपनम्

योर्वेशिषकरण्यं वक्तव्यम् । तचैकवृत्तिनोः परपक्षे न संभव-तीति नावच्छेदकभेदोऽपीत्याह—व्यधिकरणेति । धर्मयोः स्वरूपभेदमात्रेणैवासंकीर्णावच्छेदकत्वे बाधकमाह — नानेति । संयोगवति देशेऽपि द्रव्यत्ववृक्षत्वाद्यनेकधर्मसत्त्वात्तत्रापि तद-भावः प्रमा स्यादित्यर्थः । आत्मा किमनित्यज्ञानाश्रयः, उत नित्यज्ञानस्य । आद्यं निरस्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । इदानीमेव जानामीति ज्ञानेन आत्मधर्मभूते ज्ञाने कादाचित्कत्वानुभवाचेत्यिप द्रष्टव्यम् । एवमिति । ज्ञानस्यात्मनेव ज्ञानत्वेनापि संबन्धाभाव

पूरणी

धर्मतानिरूपणसमये। वर्णितरीत्येति श्रीषः। परपक्ष इति । संयोगतदमाववद्वश्वयोरस्मन्मते भेदाभ्युपगमादित्यर्थः। पूर्वोक्तनित्यसंविदः
अनात्मधर्मत्वमि स्मारयति—नच नित्येति मूळे। प्रमाणमस्तीत्यनन्तरं तदभेदस्य साधितत्वादिति शेषः। तत्रोक्तमि स्वयं हेतुं
स्मारयति—इदानीमेवेति। यद्वा साधितवृत्तेः संविद्वेदमभिधाय
सामान्यतः परमतसिद्धजन्यज्ञानयोरात्मगुणत्वं निराकरोति —
किं चेत्यादिना। वस्तुतस्तु संविदात्मनो न भिद्यते, अवस्थात्रयेऽपि

भारता विकास का स्थात् **्व, ग**. ² स्वरूपप्रकाशादेव स्व. अर्थाण्ड

सिद्धेः । लिङ्गविधया व्यावृत्तिबोधस्तु कल्पितज्ञानत्वेनाप्यु-पपद्यत इति संविदात्मेति सिद्धम् ॥

दीपनम्

इत्यर्थः । कल्पितेति । यद्यपि ज्ञानत्वं स्वरूपमेव तथापि कल्पित-भेदेनैव तस्य धर्मत्वन्यवहार इति तथोक्तमिति द्रष्टन्यम् ॥

पूरणी

जीवस्य व्यवहारासाधारणहेतुत्वात् , जीवात्मवत् । आद्यविशेषणं वृत्ती व्यभिचारवारणाय, असाधारणपदं च कालेश्वरादौ । न चाप्रयोज-कत्वम् । संविद् आत्मधर्मत्वे सा पदार्थान्तरं स्यात् गुणो वा । नाद्यः ; परेरिप तथानभ्युपगमात् कल्यनागौरवाच्च । न द्वितीयः ; वृत्त्यतिरिक्त-स्वप्रकाशैकसंविदो गुणत्वे मानाभावात् । एकेन्द्रियष्राह्मजातिमत्त्वादि-घटितहेतूनां तत्रासिद्धेः । अतः परिशेषात्सांविदात्मैवेति सारम् ।

वस्तुतस्तु कूटस्थताश्रुतिविरोधात्रात्मनो वास्तवगुणवत्त्वम् ; तथा सित घटादिवत्परिणामितया कूटस्थत्वानुपपत्तेः। ननु तद्गुणानामुत्प- तिविनाशवत्त्वेऽप्यात्मनस्तदभावात्कथं कौटस्थ्यभङ्गः; अन्यथा तद्भङ्गापत्तिरिति चेत् , सर्वदा असतः कार्यस्योत्पत्त्ययोयेन कारणात्मना सतः साऽभ्युपगन्तव्या। तथा च कारणमेव सहकारिवशात्तत्त्वार्यभावमापद्यत इति कार्योत्पत्तिविनाशावपि कारणपर्यवसन्नावित्यात्मनो वास्तवगुणवत्त्वे कौटस्थ्यभङ्गः स्यादेव। कथंचिदपि वास्तवोत्पाद- विनाशश्चन्यत्वस्य तद्र्थत्वात्। अन्यथा आकाशादिसाधारण्येन कूटस्थत्वस्याविशेषकतया तद्विशेषणत्त्वस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः। ब्रद्धणस्तु प्रवश्चभावमापद्यमानाविद्याधिष्ठानत्वमात्रेण प्रवश्चभवनाद्य-

आत्मनोऽसङ्गत्वम् स चासङ्गस्वभावो निरवयवत्वात् । "असङ्गगो ह्ययं

दीपनस्

इदानीं कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वमन्तरेण ज्ञानिवर्त्यत्वासंभवात्सित च तिस्मन्ब्रह्माभेदलक्षणमुक्त्वययोगात्तिन्मथ्यात्वं वक्तव्यमिति कर्तृत्वादिक्मानिवंचनीयं, स्वाधिकरणताऽयोग्यवृत्तित्वात्, स्फिटिकल्लौहित्यवत् । न च हष्टान्तासिद्धिः ; अन्यथाख्यातिनिरासेन ¹ गुक्तिरूप्यस्यानिवंचनीयविषयतायाः साधितत्वात् । न च स्फिटिकल्लौहित्यधीनं अमः ; जपाकुसुमादिनिष्ठलौहित्यस्य स्फिटिके परम्परासंबन्धस्येव प्रतीति-विषयत्वात्, तस्य च सत्त्वादिति वाच्यम् ; तत्सिनिहिते कुड्यादाविष रक्तं कुड्यमिति धीप्रसङ्गात् । न च तस्यास्वच्छतया परम्परासंबन्धोऽपि हीयते । अभे तु स्वाच्छ्यं दोषतयोपयुज्यते । किं चैवं रक्तः स्फिटिक इति ज्ञानमात्रस्य अमत्वाभिमानः सार्वजनीनो वाध्येत । अतस्तत्रारोपितमेव रूपमिति न दृष्टान्दासिद्धिरित्यभिन्यत्य पक्षे हेतुसिद्धचर्थमाह—स चेति । कर्तृत्वादिनिमित्तसंयोगन्शून्य इत्यर्थः । निरवयवत्वादिति । ³ निरंशत्वादित्यर्थः।

पूरणी

क्तिरिति नास्मन्मते तद्याहतिः । धर्मिसमानसत्ताकान्यथा भगवस्या-कौटस्थ्यहेतुः त्वादिति दिक्।

सति चेति। आत्मसाक्षात्कारानन्तरमि कर्तृत्वादौ विद्यमान इत्यर्थः । परमार्थसतीति वा। कर्तृत्वादिकमिति । अनिर्वचनीयत्वं बाध्यत्वम् । ज्ञाननिवर्त्त्यत्विमिति यावत् । अतो न हेतुसाध्ययोर-विशेषः । ननु तवापि सन्निहितकुड्यादौ रक्तअमः किं न स्यादि-त्यत्राह—अमे त्विति ।

¹ भ्रमस्या—ख. ² भ्रमे हि—ख. ³ अनंशा—ख. ⁴ भावस्य कौट—ट.

पुरुषः, "असङ्गो न हि सञ्जते" इति श्रुतेः। नापि कर्ता मोक्ता वा; ज्ञानानाश्रयत्वात्, घटादिवत्। न च ज्ञानान्यत्व-

दीपनम्

एवं च स्वारम्भकावयवशूत्यत्वलक्षणिनरवयवत्वस्य ब्रह्मविवर्ते देहादा-विष सत्त्वाद्यभिचार इति दूषणं निरवकाशम्, तत्रापि सांशतायाः सत्त्वात्। आकाशादिकं चात्रोदाहरणम् । निरवयवसंयोगस्य पाक्तिर-स्तत्वात् न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । एवं च निमित्तसंयोगशूत्यतया चिदात्मा कर्तृत्वाद्यधिकरणतायोग्यो न भवतीत्यर्थः। हेत्वन्तरेणाप्या-रमनोऽकर्तृत्वादिकं साधयति—नापीति। ज्ञानेति । स्वसमानसत्ताक-¹ज्ञानानाश्रयत्वादिति नासिद्धिः । अन्तःकरणे तु निषेध्यप्रसिद्धः।

पूरणी

स्वारम्भकेति । स्वारम्भकविनाशभूतावयवशून्यताछक्षणेत्यर्थः । यथाश्रुते अवयवशब्दस्योपादानार्थत्वेन ब्रह्माविद्ययोरिप देहाद्यवयवतयोक्तदोषाप्रसङ्गादिति ध्येयम् । निरवयवेति । यद्यप्याकाशादेः संयोगित्वेऽपि तत्संयोग्यात्मकर्तृत्वाद्यनिमितत्वात्र तत्र साध्यवैकल्यशङ्का, तथापि तस्य दूरोत्सारितत्वसूचनाश्रेमेवमुक्तम् । एवं चेति । आत्मा कर्तृत्वाद्यधिकरणत्वायोग्यः,
तिन्निमित्तसंयोगशून्यत्वादित्यनुमानमिति भावः । हेत्त्रन्तरेणेति ।
स्वाधिकरणत्वायोग्याधिकरणकत्वरूपपूर्वोपन्यस्तानिर्वचनीयत्वसाध्यहेतु —
मेव विधान्तरेण दर्शयतीत्यर्थः । अकर्तृत्वादिकं कर्तृत्वाद्यधिकरणत्वायोग्यत्वम् । कित्पत्रजन्यज्ञानाश्रयत्वेनासिद्धिवारणायाह —
स्वसमानेति । अन्तःकरणे त्विति । स्वपदं प्रकृतपरम् । स्वसमान-

randa (m. 1944). 1944 - 1945 - 1945 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 1946 - 19

¹ श्वानाश्रयताशून्यत्वात् स्व.

मुपाधिः; ज्ञाने साध्याव्यापकत्वात् । निरवयवतया मन-स्संयोगाद्यनाश्रये तस्मिन् कर्तृत्वाद्यसंभवाच । कथं तर्हि करोमि मुझ इति प्रतीतिः। न च बुद्धिनिष्ठा सेति वाच्यम्; चैतन्यसंबन्धप्रतीतेः। आत्मनः संसाराभावे तन्निवृत्तये

दीपनम्

न चाप्रयोजकत्वम् ; चिकीर्षाक्वत्योः स्वसमानाधिकरणज्ञानपूर्वत्वेन तदनाश्रये तद्योगादिति ¹ पूर्वानुमानसिद्धमप्येतदनुमानप्राबल्यार्थ-माह—निरवयवेति । स एव सांख्यमतमाशङ्कय निराकरोति—नच बुद्धीति । बुद्धिमात्रनिष्ठेत्यर्थः । परिणामलक्षणभोगोऽपि तन्मते बुद्धिभर्म एवेति भावः । चिद्रूपोऽप्यात्मा अहमनुभवे प्रकाशत इति वक्तव्यम् । तदन्यस्यात्मनि प्रमाणस्याभावात् । अहं प्रत्ययविषयस्यानात्मत्वनियमाच । स चाहंकरोमि भुञ्ज इति कर्तृत्वादियुक्त एवानुभूयत इत्यात्मव कर्त्रत्याह —चेतन्येति । न चात्मनोऽहंकाराविवेकात्त्रथा व्यवहार इति वाच्यम् ; विशिष्टव्यवहारस्य तज्ज्ञानं विना अयोगात्।

पूरणी

सत्ताकज्ञानाश्रयो यदन्तः करणं तद्भिन्नतं हेतुरित्यर्थः । पूर्वानुमानेति । तत्र हेतुतया निर्दिष्टमत्र विपक्षे बाधकत्वेनोपन्यस्यतीत्यर्थः । बुद्धिशब्दा-भिष्याहं कारनिष्ठत्वमस्मन्मतेऽप्यस्तीति तद्यावृत्त्यर्थमाह — बुद्धि-मान्नेति । ननु बुद्धिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति तैरभ्युपगमान्न भोकृत्वं बुद्धिधर्म इत्यत्राह — परिणामिति । द्रष्टृत्वरुक्षणभोगस्य पुरुषधर्म-त्वेऽपि सुखदुः खपरिणामात्मको भोगो बुद्धिधर्म एवत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽप्यन्तः करणस्यैव श्रवणादिकर्तृत्वम् । तच्चात्मन्यारोप्यत इत्यभ्युपगमेनोक्तदोषात्तस्य स्वतः प्रवृत्तिः कथं स्यादित्यत् आह—

¹ आ**चानुमान-क. ख.** ² प्रत्ययाविषय-च.

श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च बुद्धिनिष्ठमेव कर्तृत्वमनुभूय स्वस्मिन्नारोपयतीति वाच्यम् ; धर्मिद्धयाप्रतीतेरिति । मैवम् ; अहमित्यनुभवस्यैव धर्मिद्धयविषयत्वात् ।

दीपनम्

कर्तृत्वादेश्चेतन्यसंबन्धमन्तरेणापरोक्षत्वायोगाचेति भावः। प्रवृत्यनुपपत्तरिति । नच बुद्धिरव कर्त्रीं, श्रवणादेरिति वाच्यम् ; जहस्य
स्वातन्त्रयेण प्रवृत्त्यसंभवात् तस्याः प्रयोजनाभावाच । न हि स्वनाशायेव स्वयं यतते। पुमांश्चाधयातिशय एवेति भावः। सिद्धान्तिमतमप्याशङ्कय निराकरोति — न चिति । बुद्धिरन्तःकरणं, तथा च
नोक्तदूषणद्वयमपीति भावः। धार्मद्वयेति । अहामित्येकरूप एव कर्ता
प्रतीयते। नहि स्फटिककुछुमे इव बुद्धितदितिरक्तात्मानौ पृथक्
प्रतीयते इति नानुभ्यमानारोपोऽयम् । किं त्वात्ममात्रविषयकप्रमेत्यर्थः।
सत्यमहमिति प्रकाशमान आत्मिनि कर्तृत्वादिरस्त्येव। स त्वहङ्काररूपेदमंशसंभिन्नस्यैव चिदात्मनः न तु केवलस्य; शास्त्रेकसमधिगम्ये
तिस्मन् कदाचिदिप तदप्रतीतेः। कर्तुरहंपदार्थस्यदमनिदंरूपत्वादित्यभिप्रत्याह—मैविमिति।

पूरणी

पुमांश्वेति । सिद्धान्ते पुरुषः स्वित्मन्नारोपितकर्तृत्वादिनिवृत्तये स्वय-मन्तःकरणं श्रवणादौ प्रवर्तयतीति युक्तमन्तःकरणस्य स्वनाशार्थमप्य-न्याधीनं प्रवर्तनं भृत्यस्य राजाधीनयुद्धादिप्रवृत्तिवत् । परमते तु पुंसः कर्तृत्वाचारोपाभावेन तिन्नवृत्तिछक्षणज्ञानसाध्यातिशयस्याप्य-मावेन प्रयोजनाभावात्केवछं परनाशाय तत्प्रवर्तकत्वं नोपद्यत इति भावः । उक्तदृषणोति । चैतन्यसंबन्धप्रतीतिप्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तपद्वय-मित्त्यर्थः ।

अहमनुभवस्य चिदचिद्विषयत्वनिरूपणम्

अस्ति तावदहमनुभवगे।चरे दुःखित्वम्, अस्ति च तत्काले तस्मिन्परमप्रमास्पद्त्वम्। अन्यथा तदानीं दुःखे

दीपनम्

आत्मानात्मधर्मेद्वयदर्शनेन चाहंपदार्थस्य द्विरूपत्वं दर्शयति—
अस्ति ताविदिति । अहं दुःखीत्यबाधितानुभवादित्यर्थः । परमप्रेमास्पद्दवमनुपाधिप्रेमगोचरत्वम् । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दृढयति —
अन्यथेति । दुःखे दुःखमात्रे । दुःखजनकस्याहिकण्टकादेः स्वरूपेण
द्वेष्यत्वं दृष्टम् । एवमहंपदार्थस्यापि स्यान्न तु तद्धमंदुःखमात्रस्य ।
अतः प्रेमगोचरत्वादेव न तदा तिस्मन् द्वेष इत्यवश्यं तदानीमपि
तिस्मन्प्रेमास्पदत्विमत्यर्थः । किं च पुत्रादौ प्रेमगोचरे तद्दुःखे द्वेषः,
तदगोचरे तु न तत्र द्वेष इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धं धर्मिणः प्रमगोचरत्वं
दुःखस्य द्वेष्यत्विनित्तिसत्यात्मनः प्रेमगोचरत्वं तदानीमपि वक्तव्यम् ।
तच्चात्मनो न सुखसाधनत्वेन, दुःखसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन परमप्रेमा-

पूरणी

अनुपाधीति । ननु प्रेम रागः, स चेच्छाविशेषोऽन्तःकरण-परिणामरूपः । तथा च दुःलरुक्षणान्तःकरणपरिणामदशायां कथं प्रेमगोचरत्वम्, युगपदेकस्य मूर्तस्य परिणामद्वयविरोधादिति चेन्न; सजातीयपरिणामद्वयस्यैवैकदा विरोधात् विजातीयरागदुःलपरिणामद्वयो-पपत्तेः । ननु सुखाकारावभासस्य प्रेमहेतुत्वादुःखदशायां चात्मनः सुखा-कारेणानवभासात्कथं तदा तत्प्रेमेति चेन्न; वस्तुतो दुःखविरोधिसुखस्वरूप-मात्रावभासस्यैव तद्धेतुत्वात् । तत्स्वरूपं च चैतन्यं सर्वदा प्रकाशत इति तत्र प्रेमोपपत्तिरिति दिक् । यद्वा दुःखदशायां प्रेमास्पदस्वं तद्योग्यत्वम्, तच्च दुःखजनकत्वेन प्रतिसन्धीयमानेऽपि द्वेषशून्यत्व-

द्वेषासंभवात् । उदासीनदुःखे तददर्शनात् । न च दुःखं

दीपनम्

स्पदत्ववत् परमद्वेषविषयत्वस्यापि प्रसङ्गात् । भाविसुखसाघनत्वप्रति-सन्धानमन्तरेणाप्यात्मिनि प्रेमदर्शनात् सुखरूपत्वप्रयुक्तमेवैतदिति सुख-रूप आत्मा तावदहमनुभवे प्रकाशत इत्यभिष्रत्याह—उदासीनेति । ततः किमित्यत आह—न चेति। ननु मा भूत्परमते दुःखं केवळ-सुखस्य, सिद्धान्ते तु सुखरूपे तस्मिन् दुःखस्यारोपो न विरुद्ध इति

पूरणी

मिति यावत्। तचात्मनः प्रमास्पदतायोग्यतानिरूपकसुखरूपतां विना न संभवतीति भावः। परमद्वेषेति। न चात्मनोऽनुच्छेचत्वान्न तत्र द्वेषः, चिकीर्षायाः कृतिसाध्यविषयत्ववत् द्वेषस्याप्युच्छेद्यविषय-त्वनियमादिति वाच्यम् ; अत्यन्तानुच्छेद्यतया निश्चितेऽपि शत्रौ द्वेष-दुर्शनेन तथा नियमासिद्धः। ननु महाव्याधि प्रस्तानामात्मनाशार्थमपि प्रवृत्तिदर्शन। तत्र द्वेषोऽस्तीति चेन्न ; तत्रापि परमप्रेमास्पदात्भनि दुःखा-सिहष्णुतया तत्तादात्म्यापन्नदेहनाशार्थमेव प्रवर्तनादित्यरुमनेन । न चैवमात्मनः सुलरूपत्वे जन्ययोरेव सुलदुःखयोर्विरोघदर्शनान्नित्य-सुखस्य जन्यदुःखसंबन्धो न विरुद्ध इति तस्य कल्पितत्वं न सिद्धये-दिति वाच्यम् ; लाघवेन सुखदुःखस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्विरोघस्य विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवदाधाराधेयभावस्याप्युपपत्तेश्चेति दिक्। ननु द्वेष्यत्वे सुखासाधनत्वे सति दुःखसाधनत्वं प्रयोजकम्, बहुवित्तव्ययादिना दुःखसाघनेऽपि यागादौ द्वेषादर्शनादित्यात्माने तदभावात्र द्वेषप्रसङ्ग इत्यपरिताषादाह—भाविसुखेति। परमत इति। तन्मते सुस्रस्य गुणत्वेन दुःखाश्रयत्वायोगादिति भावः । दुःखस्योति । समानसत्ता कयोरेव मुखदुःखयोविरोधन मिथ्याम्तस्यापि दुःखस्य सुखस्त्रपात्म- केवलस्य सुखस्य भवितुमहिति । अन्तःकरणसमवेतज्ञाना-ज्ञायमानं तत्त्तस्यैव धर्मः । न च तस्यानानन्दस्य परमप्रेमा-स्पद्दविमत्यानन्द आत्मा, अन्तःकरणं च कल्पिततादात्म्यादह-

दीपनम्

चेन्न ; दुःखित्वश्रमो ह्यन्तःकरणाद्युपिषकृत एव, तदमावे सुषुप्तौ तदमावादिनष्टदर्शनकृतं च दुःखं तत्समानाधिकरणमेव वक्तव्यम्, तच्चान्तः करणस्यैवेति वत्य त्वामाविको धर्म आत्मन्यारोप्यत इत्यन्तःकरणमप्यहमनुभवगोचर इत्याह—अन्तःकरणेति । फालित-माह—न चेति । कतिपतेति । स्फिटिकजपाकुसुमवद्विभक्ततया तयोरप्रतीतेर्जडाजडयोर्वास्तवतादात्म्यायोगाच किपतमेव तयोः शुक्तिरजतवत्तादात्म्यमित्यर्थः । किं च मामहं जानामीत्यहमर्थकर्म-कानुभवव्यवहारोऽनुभवसिद्धः ; क्त तु तद्गोचरप्रकाशसाध्यः । स च नाहंकारस्वरूपम् ; जडस्य तदयोगात् । तस्य स्वप्रकाशत्वे नित्यत्वे च सुषुप्ती चाहमिति भानमनुभवपराहतम् । अनित्यत्वे चावश्यक सुषुप्तिप्रकाशादेव तद्यवहारोपपत्तेन तस्य स्वप्रकाशता

पूरणी

न्येवोत्पत्तिसंभवात् । न तस्यान्तः करणधर्मत्वमपि वाच्यमित्यर्थः । ननु सुषुप्तावनिष्टदर्शनादिहेतुविरहोदव तद्विरह इत्यनुशयादाह—अनिष्टदर्श-नेति । समानाधिकरणत्वेन ज्ञानदुःखोदेहेतुहेतुमद्भावावधारणात् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति भावः । इदं चोपलक्षणम्—योऽहमद्राक्षं सोऽहं दुःखीति ज्ञानसमानाश्रयत्वेनानुभवाचेति द्रष्टव्यम् । चिदन्तःकरणयोन् स्तादात्म्यसंबन्धे तस्य कल्पितत्वे च हेतुद्वयं दर्शयति—स्फाटिकेति ।

 $^{^{1}}$ संभवति⊸ग. छ. 2 करणमेवेति–क. a. 3 इदमपि–च. 4 विविक्ततया–ख. 5 स. च–च. 6 सौषुप्तिकप्र–ख.

दीपनम्

किर्पनीया। न च जड एवायमहंकारः स्वसमवेतज्ञानकमेंति वाच्यम् ; फर्तृकर्मणोरभेदायोगात्। परसमवेतिकयाफलशालित्वस्य कर्मत्वव्याप-कत्वेन तदभावे तदयोगात्। न चानुमयवत्कर्मत्वमेव मास्त्विति वाच्यम् ; विषयस्य प्रत्यक्षजनकत्वेन कारकविशेषक्रपकर्मत्वस्य वक्तव्यत्वात्। न च विषयत्व इव कर्मत्वेऽपि कर्तृभेदोऽप्रयोजक इति वाच्यम् ; स्वसमवेतिकियाफलशालिनो देवदत्तस्याकर्मत्वेन तस्य तद्भेदनियमात्। किं च कर्म हीप्सिततमत्वात्प्रधानम्। कर्ता तु तिन्वितेकतया गुण-मृत इति नैकत्रैकनिक्षपितयोः तयोः संभव इति कर्तुः कर्मान्यदेव। नच विषयज्ञानादेवात्मकर्मकव्यवहार इति वाच्यम् ; संविदन्यव्यव-हारस्य स्वगोचरज्ञानसाध्यत्वात्। ततो ज्ञानविषयादहंकारादन्य एव

पूरणी

कर्मत्वमि न संभवतीत्याह—परसमवेतित । इष्टापित्तमाशङ्कय निषेधित—न चानुमेयेति । नन्वात्मनः स्वकर्तृकस्व(स्वा)नुमिति-विषयत्वात्कर्मत्वमि स्यादित्याशङ्कय निषेधित—न च विषयत्व इति । स्वसमवेतित । देवदत्तो प्रामं गच्छतीत्यादौ देवदत्तकर्तृकगमि-क्रियाफलभूतसंयोगभागिनो देवदत्तस्य तत्क्रियाकर्मत्वादर्शनादित्यर्थः । न केवलमदर्शनमात्रात्तद्भेदः, किं तु विरोधादपीत्याह—किं चेति । गुरुमतमाशङ्कयाह—न च विषयेति । ततो ज्ञानविषयादिति । ननु मामहं जानामीति संवित्यतस्यैव कर्मकर्तृत्वानुभवात्त्वत्यक्षेऽपि विरोधस्तुल्य इति चेन्नः उभयोरहंपदार्थत्वेऽपि योग्यतावलादन्तः-करणस्य कर्मत्वं आत्मनस्तु ज्ञानृत्वं तदनुभवविषय इति न विरोधाव-करणस्य कर्मत्वं आत्मनस्तु ज्ञानृत्वं तदनुभवविषय इति न विरोधाव-

दीपनम्

ज्ञाता । स च न तटस्थः ; अहं जानामीति तदन्तभूतस्यैव तज्ज्ञातृत्वानुभवात् । अन्यथा घटादिवत्तस्य स्वज्ञातृत्वायोगात् । न चाहंकारस्य घटादाविव स्वस्मिन् ¹ स्वव्यवहारोऽस्ति । चैतन्य-संबन्धस्तु घटादिसाधारणः । स्वरूपसंबन्धविशेषस्तु नेत्युक्तम् । तस्य स्वविषयतासाधारण्याच न द्रष्टृताप्रयोजकता । तस्य च

पूरणी

काश इति भावः। न तटस्थः नाहमनुभवेऽप्रकाशमान इत्यर्थः। तद्नतर्भृतस्य अहमनुभवे प्रकाशमानस्यात्मनः। केवलान्तःकरणस्य स्वज्ञातृत्वासंभवं विघान्तरेणापि दर्शयति — अन्यथेति । आत्मनोऽ-हमनुभवे प्रकाशमानस्वाभावे मामहं जानामीत्यहमर्थस्य ज्ञातृत्वानुभव-विरोघः। जडस्य तदसंभवादित्यर्थः। यद्वा तदन्तरभूतस्य अति-रिक्तात्मावच्छित्रस्यैव । ननु केवलाहंकार एव ज्ञातास्त्वित्यत्राह— अन्यथेति । किं स्वाकारवृत्तिविशेषाश्रयत्वेन तस्य ज्ञातृत्वं, स्वज्ञाना-त्मकचैतन्यसंबन्धित्वेन वा । नाद्य इत्याह—न चाहङ्कारस्येति । न द्यत्यन्तशिक्षितोऽपि नटपदुः स्वस्कन्धमारुद्य नृत्यतीति न्यायादिति भावः । द्वितीयं निरस्यति—चैतन्येति । ननु परस्परतादात्स्येना-ष्यासळक्षणसंबन्धविशेषो घटादिन्यावृत्तोऽन्तःकरणेऽस्ति, घटादौ चैतन्यस्य तादात्म्येनानध्यासात्, अन्तःकरणे च तथा स्वीकारादित्य-परितोषादाह — स्वविषयतेति । चैतन्यतादात्म्यं तद्विषयतापयोजकं न द्रष्ट्रताब्यवहारोऽपीत्यर्थः । नन्केतरेतरतादात्म्यं तद्यवहारेऽपि निमित्तमस्तु, अनतिप्रसङ्गादित्यनुशयादाह — तस्य चेति। आत्म-नोऽहमनुभवे प्रकाशमानत्वाभावेऽहंपदार्थः सर्वथा भिन्नरूपो वाच्यः।

^{ा &}lt;sup>१</sup> स्वन्यापारोऽस्ति—**च**.

मित्येकतया प्रतीयत इति मिथ्याविशिष्टात्मधर्म एव कर्तृत्वा-दिशिति नात्मनो वास्तवं कर्तृत्वं न वा तस्य म्रुक्तये प्रवृत्त्यनु-पपत्तिः।

दीपनम्

¹ नैकस्वभावत्वे अहं मुक्तः स्यामिति मुक्तगर्थिपवृत्त्यनुपपत्तेश्च । तस्मादहंपदार्थे इदमनिदंरूप एवेत्यभिप्रत्य तिन्नरूपणफरुमाह—इति मिश्येति । कर्नुत्वमिति भोक्तृत्वस्याप्युपरुक्षणम् । एवं सित सांख्यं प्रत्युक्तदृषणद्वयमप्यत्र नेत्याह—न वेति ।

पूरणी

अहङ्कारस्य मुक्तिकालीनत्वाभावात् । तथाचाहं मुक्त इत्यहंपदार्थगतमुक्तग्रुंद्शेन प्रवृत्त्यनुपपत्तः स्वनाशाय प्रवृत्त्यदर्शनाचिति भावः ।
नैकस्वभावत्वे भिन्नरूपत्वे । वस्तुतस्तु अहमिहैवास्मीत्यहंपदार्थस्य
परिच्छिन्नत्वानुभवादिदमनिदं रूपत्वम् । न च केवलस्यात्मनः परिच्छिन्नत्वं संभवति ; तस्य परमते सर्वगतत्वात् अस्मन्मतेऽप्यविद्याप्रतिविम्बस्य तस्य विम्बन्नद्यवच्यापकत्वात् । न च देहपरिमाणस्यात्मन्यारोपात्तत्प्रादेशिकत्वानुभव इति वाच्यम् ; देहपरिमाणविशेषग्रहमन्तरेणापि निमीलितनयनादे स्तदापरिच्छेदानुभवात् । न च तदाप्युपनीततत्परिमाणस्य तत्रारोप इति वाच्यम् ; ज्ञानप्रत्यासत्ते निरासात् मनसः
पृथक्प्रामाण्यनिषेषाच्च । किं च तदारोपस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वेनालैकिकज्ञानविषयस्य परमाण्यादेस्तथा स्फुरणविरहादिति दिक् ।

¹ तदेक-क. खं. ² स्तथा-**हा**.

पूरणी

ननु सिद्धान्तेऽहंकारतद्धमेवद्देहतद्धर्माणामप्यात्मनि तादात्म्येनाध्यासाचेषां साक्षिमात्रवेद्यत्वेन देहपरिमाणाद्या कारेणैन्द्रियकद्यतिं विनापि तदनुभवसंभवात् आत्मपरिच्छेदानुभवस्य तद्विषयत्वेनोपपत्तेर्वान्तःकरणस्याहमनुभवान्तर्भावः सिद्ध्यतीति चेत्र , अहंकारवद्देहस्याभेदेना ध्यासविरहादन्यथा ममायं देह इति भेदानुभवानुपपत्तेः । देहस्वरूपमात्रस्य तादात्म्येनाध्यासेऽपि पृष्ठगतरूपपरिमाणादौ संशयदर्शनेन रूपपरिमाणादेस्तत्र तादात्म्येनानध्यासाच्च । अत एव देहस्य रूपस्वरूपण प्रातीतिकत्वं रूपादिविधिष्टस्वरूपणापानीनिकत्वं च । अहङ्कारस्य तु कदापि भेदाननुभवात्तद्धर्मेषु संशयादर्शनाच्च तद्धर्मविशिष्टाहङ्कारस्याभेदेनाध्यासः । तस्माद्देहरूपपरिमाणादेधेटादिवदैनिद्यकद्यतिद्वारकसाक्षिगम्यत्वात् आत्मपरिच्छेदानुभवस्य तत्परिमाणविषयत्वे निमीछितनयनादेस्तदानुभवाभावप्रसङ्कात् परिच्छित्रान्तःकरणतादात्म्यादेव तथानुभव इति सिद्धमहमनुभवस्यान्तःकरणतादात्म्या
पन्नालम्बन्तत्वम् ।

मनसोऽणुत्वनिराकरणम्

न च मनसोऽणुत्वात्त्विरिमाणस्य चाप्रत्यक्षत्वात्कथं तद्विशिष्ट-तया परिच्छेदानुभव इति वाच्यम् ; मनसोऽणुत्वे पञ्चावधानादौ युगपन्नानाज्ञानानुद्यप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः ; शब्दादीन्युगपत्प्रत्येमी-त्यनुभवस्य बाधकं विना प्रमाणत्वात् । द्वित्रिच्छिन्नगोधाशरीरादौ युगपचेष्टानुपपत्तेश्च । नच तत्र मनोऽन्तरकरूपना ; मानामावात् । न च व्यासङ्गानुपपत्त्या तद्णुत्वसिद्धिः ; अदृष्टविशेषादिप्रतिबन्धेन तदुपपत्तेः ।

¹ आकारैन्द्रियकवृत्तिमन्तरेणापि-झ. ² अध्यासाभावादन्था-झ.

पूरणी

वर्णितरीत्या मनसः सुखाद्युपादानत्वेन तदणुत्वे तदप्रत्यक्षताप्रसङ्गाच । अणुगुणानामप्रत्यक्षत्वात् । नापि विभु, मानाभावात् । न च निस्पर्श-द्रव्यत्वादिना विभुत्वानुमानम् ; गगनादौ सर्वत्रोपळभ्यमानकार्य-वन्त्वस्योपाधित्वात् विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वाच । न च स्पर्श-वन्त्वस्य द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्या निस्पर्शस्य तदारभकत्वा-नुपपत्तिः ; तथा नियमस्याप्यासद्धेः । निस्पर्शगगनादेरप्यारम्भाभ्युप-गमाचेति संक्षेपः ; तस्मादन्तःकरणं मध्यमपरिमाणमेव । न चैवं सावयवत्वप्रसङ्गः ; इष्टत्वात् । ब्रह्मविद्यादेरेव तदवयवत्वादिति तत्त्वम् ।

दुःखादीनां विशिष्टाश्रयत्वप्रतिपादनम्

नन्वहंपदार्थस्य चिदांचित्संबिह्नित्ते कथं केवह्मन्तःकरणधर्माणां दुःस्वादीनां विशिष्टाश्रयत्वेनानुभवः । न च विशिष्टमेवोपादानं न तु केवह्मन्तःकरणमिति वाच्यम् ; विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यानितरेकात् । अतिरक्तत्वे च तस्य जडतया चेतनकार्यानुपपर्तः । न च निमित्तःसम्बधानादिना अन्तःकरणात्मनोर्युगपदेव दुःखाद्युत्पितिति वाच्यम् ; आत्मनः स्वातन्त्रवेण निमित्तसंयोगादिविरहात् । अन्तःकरणवतत्रापि दुःस्वादेः स्वाभाविकत्वापाताच । न चान्तःकरणधर्माणामात्मन्यारोपात्स इति वाच्यम् ; न तावत्समर्यमाणारोपः ; पूर्वाननुभूतदुःखादेर्य्यारोपात् । नचानादौ संसारे ताहश्रदुःखविशेषस्य किसमिश्चित्पूर्व-जन्मनि संभवेन पूर्वजन्मानुभृतस्यैवेदानीं स्मर्यमाणस्यारोप इति वाच्यम् ; तथापीदानीमनिष्टदर्शनविशेषाज्ञायमानान्तःकरणगत-दुःखविशेषस्य स्पर्येवारोप इति नियन्तुमश्चयत्वात् । जीवाहष्ट-

¹ जीवनादृष्ट—ट्र

न चैवं तस्य द्रष्टुत्वादिश्रुत्या कर्मकाण्डेन वा विरोधः;

दीपनम्

द्रष्टुत्वादिश्रुत्या । "एव हि द्रष्टा श्रोता व्राता रसियता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" इति श्रुत्येत्यर्थः । कर्मकाण्डेन वेति । तत्र हि यजेतेत्याख्यातेन कर्तृव्यापाररूपभावनादरभिधाना-

पूरणी

स्यैव प्राग्मवीयसंस्कारोद्घोघकतया जन्मान्तरानुभूतस्य स्मरणानुपपत्तेश्च।
नापि स्फिटिके जपाकुसुमलैंहित्यवदन्तःकरणघर्माणामनुभूयमानानामेवारोप इति वाच्यम् ; तथा सत्यन्तःकरणे दुःखाद्युत्पत्त्यनन्तरं तदनुभवे सित तदारोपो बाच्यः ; तथा च दुःखादेर्बहुकाल्रत्वापिः।
अन्तःकरणात्मगतदुःखादेर्भेदानुभवपसङ्गाच । किञ्चान्तःकरणदुःखादेशत्मन्यारोपे आरोपितस्य गुक्तिरजतादेः स्वोचितकार्याकरत्वादात्मनि
दुःखादिमयुक्तन्यावहारिकोद्वेगादिकं न स्यात्। तथा च तित्रवृत्तये
अवणादौ प्रवृत्तिरपि न स्यादिति चेत्र ; अन्तःकरणघर्माणामनुभूयमानानामेवारोपात्। न च दुःखादेर्बहुकाल्रत्वापातः ; तेषां साक्षिमात्रवेद्यत्वेन स्वोत्पत्तिद्शायामेवानुभवे सित तदारोपेण तदसंभवात्
न च भेदानुभवप्रसङ्गः ; अम्रग्ययःपिण्डवद्धर्मिणोरभेदाघ्यासेन तत्संभवात्। न चारोपितस्य स्वोचितकार्यकरत्वासंभवः ; स्वमकल्पितस्वीसंभोगादेर्व्यावहारिकसुखादिजनकत्वदर्शनात्॥

अथवा दुःखादिविशिष्टाहङ्कारस्यैवात्मन्यभेदेनाध्यासादुःखादेः पृथगात्मन्यध्यासमन्तरापि विशिष्टाश्रयत्वानुभवः अग्रवमित्रतयानुम्य-मानायःपिण्डे अयो दहतीति दाहकत्वानुभववत् । न चैवं दुःखा-देशत्मन्यसत्त्वे कथं तन्निवृत्तये प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ; दुःखधम्धेभेदना-शायैव तत्संभवादिति सर्वं सुस्थम् ॥

द्रष्टृत्वादिश्रुतेरुक्तकर्तृत्वाद्यनुवादकत्वात् । न हि प्रत्यक्षसिद्ध-

दीपनम्

त्कर्ताऽऽक्षिप्यते । स्वर्गकामादिपदैश्च भोक्ता प्रतिपाद्यत इति तेन विरोध इत्यर्थः । द्रष्टृत्वादीति । "एष हि द्रष्टा" इत्यादिश्रुतिः साक्षिसिद्धकर्तृत्वादिविशिष्टं विज्ञानात्मस्वरूपमनुवदिति न तु प्रतिपादयतीत्यर्थः । नन्वनुवादस्यापि स्वार्थे तात्पर्यं किं न स्यात्तत्राह—न हीति । फलविद्ध श्रुत्या प्रतिपादनियम् , न चैवमत्र, तत्प्रतिपादने प्रयोजनःभावात् कर्तृत्वादिज्ञानाधीनप्रयोजनस्य प्रत्यक्षादेवोपपत्तेः । किं च तिसम्बर्थे श्रुतेस्तात्पर्यं (न) कल्पनीयम् १ यस्य येन मानाभावप्रयुक्तासत्त्वशङ्का न निवर्तते । अन्यथा वायुक्षेपिष्ठत्वादेशि श्रुत्यर्थत्वपंसङ्कः । कर्तृत्वादेश्चासत्त्वशङ्का प्रत्यक्षत एव व्यावृत्ते-त्यते।ऽज्ञातं फलवच श्रुत्यर्थ इति न कर्तृत्वादिस्तथा । अपि च

"विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वतः सर्वमेवाविवेश " ।। इति वाक्यशेषेण विज्ञानात्मनो लयप्रतिपादनपूर्वकं तदिष्ठानाक्षरवेदन-स्यैव सर्वात्मभावफलप्रतिपादनान्न कर्तृत्वादि श्रुतेर्विवक्षितोऽर्थ इति

पूरणी

ननु स्वस्य पाककर्तृत्वादिज्ञाने पाकान्तरेऽपि यतत इत्यस्ति प्रवृत्त्यादिक्षपं तज्ज्ञानस्य प्रयोजनिमत्यत्राह—कर्तृत्वादीति । ज्ञातत्वादिप न तच्छ्र्तिप्रमेयीमत्याह—किं चेति । विज्ञानात्मेति । यत्राक्षरे ब्रह्माणे विज्ञानात्मादयः सम्प्रतिष्ठन्ति विछीयन्ते तदक्षरं ब्रह्म यो वेद स ब्रह्मभावापत्त्या सर्वात्मको भवतीति श्रुत्यर्थः । कर्तृत्वा-दीति । अन्यथा कर्तृत्वादेः श्रुतिप्रमेयत्वेन सत्यत्वे तद्विशिष्ट-

मिप श्रुत्या प्रतिपादनीयम् । "तत्केन कं पश्येत् '' इति विरोधाच । अत एव न कर्मकाण्डस्यापि तत्र तात्पर्यम् । कि त्वन्यतोऽनवगतसाधनत्वादिमात्रे । कर्तृत्वादेर्वस्तुत्वे मुक्तचसंभवाच । लोके सत्यस्य ज्ञानान्निष्टस्यदर्शनात् ।

दीपनम्

भावः। मुक्तिदशायां तित्रिषेषाच न तदात्मनः स्वामाविकिमित्याह—
तत्केनेति । "यत्र त्वस्य सर्वमार्तमेवाभूत्तःकेन कं पश्येत्" इति
श्रुतिविरोधादित्यर्थः। साधनत्वादि श्रेयस्साधनत्वादि। यद्यपि कर्तुरिष्टाभ्युपायं विधिः, तथापि कर्तृत्वादंशे सोऽनुताद इत्यर्थः।
किं च कर्तृत्वादेर्मक्ताविप सत्त्वे संसारादिविशेषः। तदा तदमावश्च
न तावत्कर्मणा, तस्य शुद्धविविदिषामात्रहेतुत्वात्, मुक्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वात्, ज्ञानं च न सत्यनिवर्तकमित्यभिषेत्याह—लोक इति। लोके
हि घटादिज्ञानं तदुपादानज्ञानं वा न घटादि निवर्तयति इति

पूरणी

विज्ञानात्मनो लयप्रतिपादनेन विरोधाद्वाक्यमेदापत्तेश्चेति भावः । कर्तृ-त्वादंश इति । तथा च मिथ्याम्तकर्तृत्वादिमानेव यागादौ श्रवणादौ चाधिकारीति भावः । ननु मिथ्याम्तकर्तृजन्यत्वे मोक्षस्य स्वर्गव-न्मिथ्यात्वं स्यादिति चेन्न ; मोक्षस्य तज्जन्यत्वाभावात् । नन्वेवं ज्ञान-वैयर्थ्यम् , न चाविद्यानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् ; तस्यापारमाधिकत्वा दिति चेन्न ; आनन्दस्वरूपस्याप्यविद्यावृतत्वेनाप्रकाशमानतया तदाव-रणनिवृत्त्यर्थं ज्ञानानुसरणात् प्रकाशमानानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वादिति दिक् ।

¹ भ्युपेयं-क.

² टादीन्**-ख**.

श्चक्तिरजतादिकं च ज्ञानािश्वर्तते । सिद्धान्ते घटादिकं च तदुपादानाज्ञानिनवर्तकज्ञानाभावात्र निवर्तते ।

दीपनम्

मिथ्यात्वज्ञाननिवर्त्यत्वयोर्व्यतिरेकं दर्शयित्वान्वयमप्याह — ग्रुक्तीति । ज्ञानात् शुक्तवादिज्ञानात् । नन्ववं सिद्धान्तेऽपि तन्त्वादिज्ञानात्पटादिः किमिति न निवर्तेतिति चेत्तत्राह — सिद्धान्त इति । यज्ञानं यदुपा-दानाञ्चानं निवर्तयति तत्तिन्नवर्त्तकम् । मृदादिज्ञानं च न घटोपादान-मञ्चानं निवर्तयतीति न तत्तिन्नवर्त्तकमित्यर्थः । ननु नायमस्ति नियमः, रज्ज्ञामध्यस्तस्य सर्पस्य तत्र दण्डादिश्रमान्निवृत्तिदर्शनात् । तस्यात्यन्तिकी निवृत्तिनेति चेत्तद्वदेव घटादेरप्यनात्यन्तिकी निवृत्तिः किं न स्यात् । तत्थ्य मिथ्यात्वेऽपि निवर्त्यस्य स्वरूपविशेषो वक्तव्यः । स च भिष्यात्वेऽपि किं न स्यादिति चेन्नः रज्जुसपीदिहिं न श्रमान्तरेण निवर्तते । अपि तु विवेकाश्रहधर्मिज्ञानादिकारणविनाशेन । अन्यथान्यत्र घटादिज्ञानदश्यां तन्न नश्येत् । घटादिकं तु कल्पितमपि स्वाज्ञानदशायां विचत इति नैवम् । अतो ज्ञानमविद्यानिवृत्तिद्वारेव तदन्य-न्निवर्तयतीति नोक्तनियमभक्तः । ज्ञानं च वक्ष्यमाणमेवेति न ज्ञानस्य

पूरणी

मिश्यात्वेति । सत्यत्वेनाभिमतघटादेभिश्यात्वं विना मृदादि-ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादित्यर्थः । स्वरूपाविशेष इति । प्रातिभासिकत्व-रुक्षण इत्यर्थः । विवेकाग्रहेति । रज्जौ दण्डअमदशायां सर्पभेदाग्रहादि-सहकारिविरहादित्यर्थः । घटादिकं त्विति । आगन्तुकभेदाग्रहदोषा-यजन्यस्य घटादेरज्ञानदशायां नाशहेत्वभावात्पाकाद्यर्थक्रियानुपपत्तेश्च तत्करूपनानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटादिध्वंसजनके प्रतियोगिप्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यत आह —ज्ञानं चेति । वृत्त्युपहितस्वरूपज्ञानेऽविद्या-

¹ षोऽपि वक्तव्यः—**च**.

² सत्त्वेऽपि—च.

नच सहज्ज्ञानादुःखं पुण्यवस्तुज्ञानात्पापं च निवर्तत इति वाच्यम् ; सुहुज्ज्ञानस्य सुखद्वारा दुःखोत्पत्तिप्रतिबन्धकमात्रत्वात्।

दीपनस्

बटादिध्वंसजनकरवेऽपि विरोधः। एतेन यथा दण्डादिभ्रमो विरोधि-विषयतया सर्पादिकं निवर्तयति, एवं कर्तृत्वाद्यभावविशिष्टात्मज्ञानमपि सत्यमेव निवर्तयत्विति 1प्रत्युक्तम् । तन्मिथ्यात्वमन्तरेण तन्निवृत्तेः पूर्वं तदाश्रयस्य तदभावविशिष्टसाक्षात्कारासंभवाच । परोक्षज्ञानस्य च निवर्तकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति ²। न चेति । दुःखहेत्व³ज्ञानानिवर्तकादपी-त्यर्थः । दुःखं ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमेव नेत्याह-प्रतिबन्धकेति । नच दु:खादिकं स्वविषयज्ञानादिप निवर्तत इति वाच्यम्; तथा सति तस्य क्षणिकत्वप्रसङ्गात् । तदुत्पत्तिकालेऽपि साक्षिरूपस्य तज्ज्ञानस्य सत्त्वात् । अतस्तत्कारणनाशत्त्रत्राश इति । यद्यपि पापस्यापि सत्यत्व-

पूरणी

निवर्तकेऽयं नियमः । घटादिध्वंसे घटादिवृत्तेरेव जनकत्वान्न व्यभिचार इति भावः । एतेनेति । दण्डादिअमस्य तन्निवर्तकत्वाभावेनेत्यर्थः । विरोधिविषयतयेत्यनन्तरमुपादानाज्ञाननिवृत्तिमन्तरापीति शेषः । तथा चाज्ञाननिवृत्तेः कार्यस्य ज्ञाननिवर्त्यतायामप्रयोजकरवे सत्यस्यापि कर्तत्वादेस्तथात्वलाभ इति भावः । विरोधश्च दण्डसर्पयोस्तादात्म्येना-नवस्थानलक्षणो द्रष्टन्यः। ननु सिद्धान्ते दुःखादीर्मेथ्यात्वेन सुहृदादि-ज्ञानादेस्तन्निवर्तकत्वेऽपि न नियमविरोध इत्यत्राह-दुःखहेत्विति । ज्ञानमविद्यानिवृत्तिद्वारैवेत्युक्तनियमस्य व्यभिचार इति भावः । दुःखे ज्ञानेति । यद्यपि शुक्तिज्ञानादेरपि रजतनिवर्तकत्वं तदुरपत्तिपतिबन्धत्वं,

¹ निरस्तम्-ख. **च.**

² प्रसङ्गः स्यादिति—खः ³ अशाननिवर्तकादपि—कः

पापादिकं च ज्ञानमात्राम निवर्तते, श्रद्धानियमादेरप्यपेक्षितत्वात्। ब्रह्मज्ञानं तु नान्यदपेक्षते, "नान्यः पन्था" इति श्रुतेः।

दीपनम्

मसम्प्रतिपन्नमेव, सत उत्पत्तिविनाशयोरयोगात्, तथाप्यभ्युपेत्याप्याह-पापादिकमिति । नियमः ब्रह्मचर्यादिनियमः । निवर्त्यातिरिक्तानपेक्ष-ज्ञाननिवर्त्यं मिथ्येति नियमः। पापादिकं च न तथा, श्रद्धादेरीश्वर-प्रसादादेश्व साधारणहेतोरपेक्षितत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञान-मि नैताहशम् ; तत्रापि श्रवणादिनियमस्येश्वरप्रसादादेश्वापेक्षितत्वा-दिति, तत्राह — ब्रह्मेति । श्रवणादिनियमो ज्ञान एव हेतुः ; ज्ञानोहरोनैव तद्विधानात्। आचार्यश्वरप्रसादोऽपि तत्रैव हेतुः,

''यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।

तस्यैते कथिताः ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाद्वह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् " इत्यादि-श्रुतिभिस्तथैव दर्शितत्वात् । ननु कालादिः सर्वकार्यहेतुरिति चेत्सत्यम् ,

पूरणी

न तु तन्नाशकत्वम् ; उत्पन्नरजतस्य तत्कारणभेदाग्रहादिविरहादेव नाशात् । तच सुहुज्ज्ञानेऽप्यस्तीति व्यभिचार एव । तथापि शुक्ति-ज्ञानं नियमेन रजतोत्पत्तिपतिबन्धकम् , सुह्रज्ज्ञानं तु नैवम् ; दुःख-सामग्रीपाबल्येन तस्मिन्सत्यपि दुःखोत्पादनात् । यद्वा सुहज्ज्ञानजनित-मुखमेव विरोधितया दुःखोत्पत्तिप्रतिबन्धकं न तु तज्ज्ञानम् , तदिद-मुक्तं सुखद्वारेति भावः । अभ्युपेत्यापीति । इदं चोपलक्षणम्---स्वोक्त²नियमव्यभिचारनिरासार्थमपि पापस्य ज्ञानैकनिवर्त्त्यत्वनिरसनमिति मन्तव्यम् । नन्वेवमपि पूर्वोक्तनियमस्य व्यभिचारः ; सेतुदर्शनादे-स्तन्मुलाज्ञाननिवर्तकाभावादित्याशङ्कच नियमान्तरमाह — निवन्धीति-रिक्तिति । निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षं ज्ञानं मिध्यामृतमेव निवर्तयतीति

¹ नन्यभिचार इत्यर्थः चा. ² नियमे = झू.

पूरणी

नियमः । अतः कर्तृत्वादेः सत्यत्वे ताद्दशात्मसाक्षात्काराान्निवृत्तिने स्यादिति भावः । ब्रह्मचर्यादिनियमोपेतसेतुदर्शनादेव ब्रह्महत्यादिपाप-निवर्तकत्वेन श्रवणादिति भावः ॥

नन्वेवमि ज्ञानमिवद्यानिवृत्तिद्वारैव मिथ्याम्तवस्तुनिवर्तकमिति नियमस्य भक्षः ; सिद्धान्ते पापादेभिथ्यात्वात् , तस्य च नियमोपेत-सेतुदर्शनादिना निवृत्त्यभ्युपगमादिति चेत् , आत्यन्तिकनिवृत्तेरेव तथा नियमात् । सेतुदर्शनादिना पापादेरत्यन्तमिवृत्तेः, स्वोपादानिवृत्ति-जन्यनिवृत्तेरेवात्यन्तिकत्वादिति । नन्वेवमि निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षं ज्ञानं मिथ्याम्तमेव निवर्तयतीत्यिप नियमोऽसिद्धः ; "अग्निचित्किपिछा सत्री "इत्यादिना श्रद्धानियमाद्यनपेक्षाग्निचिदादिदर्शनमात्रस्य पापनिवर्तक्तेन्त्रतेनावगमात् , "दृष्टमात्राः पुनन्त्येते " इति मात्रचा श्रद्धानियमादे-व्यावर्तनादिति चेत् ; भावोपहतकमीनुष्ठानस्य निष्फलतया स्मृतिचोदि-तत्वेन तत्रापि श्रद्धादेरवश्यापेक्षणात् । मात्रचश्चाभिवादनादिनैरपेक्ष्येण दर्शनस्य पापनिवर्तकतामात्रपरत्वात् ।

वस्तुतस्तु—इदं वाक्यमिमिचिदादिदर्शनिवधायकं न तु
याद्यच्छिकदर्शनात्वापिनिवृत्तिमात्रपरम् । तथा सित वाक्यस्याप्रवर्तकत्वापातात् । सित संभवे सर्वस्यालौकिकवाक्यस्य विधिपरत्वत्यागायोगात् । अविद्वितस्यापि दर्शनस्य पापिनवर्तकत्वे
प्रायश्चित्तविधिव्याकोपप्रसङ्गाच । न चात्रामिचिदादिदर्शनस्य विधिः
संभवति ; तस्य प्रमाणस्वभावजानितस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वाभावात् ।
तत्कृत्यसाध्यस्य विध्यनद्दित्वात् । तथा च दर्शनानुकूलचक्षुरादिव्यापार एव विधेयः । एवं सेतुदर्शनादिवाक्येऽपीति सर्वत्र
प्रायश्चित्तविक्रयाया एव पापिनवर्तकत्वं न ज्ञानस्येति नोक्तनियमव्यभिचारः । यदि च चक्षुरादिव्यापारद्वारा कृतिसाध्यत्वाद्दर्शन-

दीपनम्

कियासाध्यं हि कार्यम् , अविद्यानिवृत्तिस्तु नैवम् । कालादेरविद्या-कार्यस्य तत्संबन्धस्य¹ वाविद्यानिवृत्त्यनिधकरणत्वाच न तद्धेतुत्वम् । अत एव छौकिकाविद्यानिवृत्त्यादाविप व्यभिचारात्र कालादिहेंतुरिति

पूरणी

स्यापि विधेयत्वमाभेमतम् , तदापि विहितजन्यवृत्तेरेव तन्निवर्तकरवेन स्वरूपज्ञानस्य तथाःवाभावान्न व्यभिचारलेश इत्यलमधिकेन॥

नन्वेवं क्रियालक्षणकार्ये कालादेहेतुत्वं न स्यात्, तस्याः कियान्तरासाध्यत्वात् , अत उत्पत्तिमत्त्वावच्छेदेन कालादेहेंतुत्विम-त्यविद्यानिवृत्तावि तथा स्यादित्यरुचेराह - कालादेरिति । कार्य-स्येति तपनपरिस्पन्दाद्यपाधिकालाभिप्रायेण । अस्मन्मते सृष्टेः पाञ्चभौतिकत्वनियमेनाविद्याकार्यस्य कालरूपद्रव्यस्यासंभवात् । अत एवानुपहितकालतया नित्यस्याविद्याविम्बेश्वरस्य जगद्धेतोर्न तत्कार्यत्व-मित्यरुचेराह — तत्संबन्धस्यति । अविद्याबिम्बेश्वरादेस्तरसंबन्धित्वा-दित्यर्थः । केचितु ब्रह्माविद्यासंबन्धस्य कालरूपत्वात्तस्य न तन्निवृ-त्त्यिकरणत्वामित्येवंपरतया वर्णयन्ति । कालादेः कार्याधिकरणतया तन्निमित्तत्वम् । तच स्वाधेयकार्यत्वावच्छेदेन । अविद्याप्रयोज्यस्य तस्य तन्निवृत्त्यनधिकरणत्वान्न तत्र तद्धेतुतेत्यर्थः । नन्ववस्थाज्ञान-निवृत्त्याधिकरणतया कालादेस्तद्धेतुःवे ²तदविद्याकायीदावुक्तलक्षणस्या-व्याप्तिरित्यत आह —अत एवेति । मुलाविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारा-न्नाविद्यानिवृत्तिमात्रे तद्धेतुतेत्यर्थः । ननु स्वाधेयकार्यत्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वे मुलाविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारो न दोषायेत्याशङ्कच एतदस्वर-

NAMES OF THE PARTY OF THE PART

न वा पापादि ज्ञानैकनिवर्त्यम् । तस्माद्यज्ज्ञानमात्रनिवर्त्यं ¹(यच ज्ञानैकनिवर्र्य) तन्मिथ्यैवेति कर्तृत्वादिकमपि मिथ्या I तस्मादसङ्गोदासीन ²आत्मा ॥

दीपनम्

न नियमग्रहानुपपत्तिरिति । किं च ज्ञानासहकृतकारणानिवर्त्यत्वे सित यज्ज्ञाननिवर्त्यं तन्मिथ्येति नियमः । पापादिकं तु केवलिकयया निवर्श्यत इति न तत्र व्यभिचारः । त्रह्माज्ञानतत्कार्यकर्तृत्वादिकं त ज्ञानं विना न निवर्तत इति तन्मिथ्यैवेत्यभिष्रेत्याह — न वेति । नन् कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वे कथं तदैहिकामुध्मिकपुरुष्थि इत्याशङ्कय व्यावहारिकत्व।त्तस्य न कोऽपि दोष इत्यपसंहरति—तत्मादिति। अतस्तस्य ज्ञानान्निवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः। अतो निष्पपञ्च एवात्मेत्य-कर्तृत्वादिनिरूपणफलमुपसंहरत्राह—तस्मादिति ॥

पूरणी

सादेव मुले कल्पान्तरमित्यभिष्रत्याह — किं च ज्ञानेति। एताइशं ज्ञाननिवर्धस्वं मिध्यात्वव्याप्यं न तु तत्समनियतम् । सिद्धान्ते मिथ्याभृतपापादौ व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयम् । क्रिययेति । प्राय-श्चित्तादिकिययेत्यर्थः । ब्रह्माज्ञानेति । कर्तृत्वादावुक्तरूपं ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वं विनानुपपन्नमिति तत्रासिद्धिरित्यर्थः । व्यावहारिकत्वादिति । व्यावहारिकस्य कर्तृत्वादेस्तादृशार्थिक्रियाकारित्वेनोपपत्तेरित्यर्थः ॥

¹अयं काचित्कःपाठः. ² एवात्मा-ग. छ.

आत्मनः सुखरूपत्वसाधनम्

स चात्मा सुखान्न भिद्यते, "एषोऽस्य परम आनन्द" इति श्रुतेः, अनौपाधिकप्रेमगोचरत्वाच । व्यतिरेकेण दुःखादि-वत् । न चाप्रयोजकत्वम्, सुखसमवायित्वेनापि तदपपत्तिरिति

दीपनम्

एवं चिद्रूपस्यात्मनो ''यो अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां
मृत्युमत्येति''इति श्रुतिप्रसिद्धाकर्तृभोक्तृस्वरूपप्रतिपादनेन निष्प्रपञ्चमात्मस्वरूपं दर्शितम् । इदानीं तस्य प्रेक्षावदुपादेयत्वसिद्धये श्रुतिसिद्धानन्दस्वरूपतामाह—स चेति । अनुपाधिप्रेमगोचरत्वं ह्यनन्यप्रयुक्तेच्छाविषयत्वम् । तच्च सुखरूपस्यैवास्ति । ¹अन्येच्छायास्तत्प्रयुक्तत्वात् । न च सुखमप्यात्मीयत्वेनैवेष्यते, वैरिसुखेच्छाया अदर्शनादिति

पूरणी

अनन्यप्रयुक्तेति । तथा चात्मा सुखं, अनन्यप्रयुक्तेच्छा-विषयत्वात्, व्यतिरेकेण घटादिवदित्यनुमानम् । नन्वत्र न सुखत्व-वैशिष्ट्यं साध्यम् , त्वन्मते सुखत्वजात्यसिद्धेः, नापि सुखपदवाच्यामेदः ; वृत्तिविशिष्टस्य सुखपदवाच्यत्वेन केवलस्य तदमेदाभावेन बाधादिति चन्न ; सुखपदवाच्यधर्म्यमेदस्य साध्यत्वात् । विशिष्टरूपेण केवलस्य तदमेदविरहेऽपि स्वरूपेण तदमेदस्य सत्त्वेन बाधविरहात् । अत एव मुक्तिदशायामपि न साध्यामावः ; सुखपदवाच्यस्वरूपामेदस्य तदानी-मपि सत्त्वात् । न च दुःखामावे व्यमिचारः ; तस्य सुखशेषत्या

^{ा 1} तदन्येच्छायाः-क. च.

वाच्यम् ; दुःखसमवायितया निरूपाधिदेषप्रसङ्गात् । आगामि-सुखे संशयदशायां दुःखदशायामप्यात्मनि प्रेमदर्शनात् ।

दीपनम्

वाच्यम् ; सुखव्यक्तरेकत्वात् । वैरिसंबन्धस्तु तस्य नेष्यते । आत्मीयत्वं तु दुःखसाधारणं न सुखस्येच्छाविषयत्वे प्रयोजकम् । न चात्मीयमुखत्वं तत्प्रयोजकमिति वाच्यम् ; गौरवात् । नन्वेवमहं सुखं
स्यामिति कामना स्यादिति चेन्न, मुमुक्षोरेवमेव । सुखामेदमजानतामिष मम सुखं भ्यादिति कामना तु स्वसाक्षात्कारिवषयसुखगोचरा ; प्रकाशमानस्येव सुखस्य पुरुषार्थत्वात् । न तु । सुखसमवायगोचरा ; तस्यापुरुषार्थत्वादित्यात्मनोऽनुपाधिममगोचरत्वे सुखामेदः प्रयोजको न तु सुखसमवायित्वम् ; गोरवात् । दूषणान्तरमप्याह—दुःखोति ।

पूरणी

पुरुषार्थस्विमिति वक्ष्यमाणस्वेन तत्र हेतुविरहादिति भावः। वैरिसंबन्ध इति । नित्यसुखव्यक्तितादारम्यापन्नवैरिसंबन्धिवृत्तिविशेषो नेच्छाविषयः, तरसुखव्यक्तेश्च व स्वरूपेणेच्छाविषयत्वमस्त्येवेत्यर्थः। किं चात्मीयत्वं तरसुखत्वं वा न तत्र प्रयोजकमिति स्वरूपेणेव सुखमिच्छाविषय इत्याह—आत्मीयत्विमिति । एवं आत्मनः सुखात्मकत्वे । सुमुक्षो-रिति । आत्मनः सुखरूपतां जानत इत्यर्थः। स्वसाक्षातकारेति । आत्मनो वस्तुतः सुखरूपत्वेन तरसंबन्धित्वेन सुखस्य काम्यत्वायोगात् ममेत्येतत्सुखप्रकाशान्वयीति मम प्रकाशनां सुखं म्यादिति तद्यंः। नित्यसिद्धसुखस्य स्वतः काम्यत्वायोगेन तत्साक्षात्कारविषयत्वेन तस्य तथात्वादिति भावः। समवायगोचरेत्यनन्तरं आत्मनः सुखाभेदा-दिति शेषः। दोषान्तरमाह—तस्येति । इदं च वक्तं शक्यत्वादुक्तम्।

¹ सुखस्य सम**्च**. ² खु**्झ**

आत्मनः स्वत इच्छायोग्यत्वाभावे ¹उपेक्षणीयस्य सुख इव ²स्वसुखेऽपीच्छाया असंभवात् ।

दीपनम्

सुखसमवायी हि दु:खसमवाय्यिप भवति। तथा च यथा सुखनिमित्तात्पुत्रादेखत्समवायिन्यिषका प्रीतिरेवं दु:खिनिमित्ताच्छत्रोस्तत्समवायिन्यिषको द्वेषः स्यात्। दृश्यते ह्यनुच्छेद्यतया निश्चितेऽिष श्वत्रौ वस्तुस्वभावकृत एव द्वेषः। अस्माकं तु दु:खसमवायिनि द्वेष एव, तस्य निवर्त्यत्वात्। तथा च नात्मनः सुखसमवायित्वकृतं प्रेमेति भावः। संश्चयेत्युपछक्षणम्, अनुपित्थितेत्यिप दृष्टव्यम्। परस्पराश्चयमप्याह— आत्मन इति। परमते हि सुखस्येच्छाविषयत्वं न सुखत्वप्रयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्। नाप्यात्मीयसुखत्वेन; पुत्रादिसुखे-ऽनिच्छापसङ्गात्। न च तदिप सुखसाधनिति वाच्यम्; प्रमीयमाण-स्यापि अपत्रमुखे कामनादर्शनात्। तस्मादिष्यमाणसुखसंबन्धिसुखत्वे-

पूरणी

वस्तुतस्तु मम सुखं भूयादिति कामना अहं सुखीतिवदानन्दवृति-गोचरा। अन्यथा ज्ञानस्याप्यात्मस्वरूपतया जिज्ञासानुपपचेरिति ध्येयम्। नन्वात्मनोऽनिवर्त्यत्वान्न तत्र द्वेषः, स्वनिवर्त्यवस्तुविषयत्वात्तस्येत्यत्राह – दृश्यते हीति। ननु सुखसाधनत्वेनैव पुत्रादिसुखेच्छा, न स्वत इत्याशक्क्य निषेधति—नच तदपीति। तस्मादिष्यमाणेति। नच स्वपदवाच्यसंबन्धिसुखत्वेन कामनास्तु, पुत्रादेरिप स्वपदवाच्य-त्वात्; अतो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्; दुष्टपुत्रसुखे तददर्शनात्।

¹ उपेक्षणीयसुखस्य सुखे-ग. ² स्वीयसुखे-छ. ³ पुत्रादिसुखे-च.

दीपनम्

नैव तत्र कामना वक्तव्या। आत्मन्यपि यदि न स्वतः कामना तदेष्यमाणसुखसंबन्धित्वेनैव कामना वाच्या। अनिष्यमाणसुखसंबन्धि-पुत्रादौ तददर्शनादिति परस्पराश्रयः। अता न 1 सुखसाधनत्वे-

पूरणी

स्वपदवाच्यज्ञातिसुखे तदभावाच नोक्तरूपेण सुखस्येच्छाविषयत्विमिति भावः। नन्वात्मिनि स्वत्वेन कामनास्त्विश्तयत्राह—आनिष्यमाणेति। स्वपदवाच्येऽपि दुष्टपुत्रादौ तदभावादित्यर्थः।

ननु त्वन्मतेऽपि स्वसाक्षात्कारविषयत्वेन सुखव्यक्तेः कामना-विषयत्वे पुत्र³सुखस्य तत्त्वेन कामना स्यादिति इष्यमाणसंबान्धसाक्षा-त्कारविषयत्वेन तत्कामनाया वाच्यत्वेन परस्पराश्रयदोषः समानः। यदि च स्वसुखाभिव्यक्तिसाधनसंबन्धिसाक्षात्कारविषयत्वेन कामना, स्वसुखाभिन्यक्तिसाधनता च पुत्रादेरप्यस्ति, प्रमीयमाणस्थापि पुत्रादि-दर्शनेन तथा सुलाभिन्यक्तेः, तत्कालीनसुलाभिन्यक्तिसाधनतया पुत्रादेस्तत्सुखे कामना, अन्यथा तदनुपपत्तेः "आत्मनस्तु कामाय सर्वै प्रियं भवति "ति श्रुतेश्च न परस्पराश्रय इत्यभिमतम्, तदा स्वसुखसाधनसंबन्धिसुखस्वेन कामनेति नास्मत्यक्षेऽप्युक्तदोषपसङ्ग इति ⁴ चेदत्र ब्र्गः, अस्ति ताबदात्मनि निरूपाधिक⁵ प्रेमगोचरत्वम् । तच न सुखसमवायितया । तद्धि न नित्यम्; तत्समवेतनित्यसुखे मानाभावात् अहमिदानीं सुखीत्यनुभवस्येष्टदर्शनजनितसुखाविषयत्वात् । ⁶ नापि तज्जन्यम् ; तत्साधितस्याहंकारातिरिक्तासङ्गस्वभावात्मनो वास्तव-तस्समवायित्वायोगात् । कल्पिततत्समवायित्वेन प्रेमगोचरत्वे वास्तव-

[्]री सुखतमवाथित्वेन-क. च. ² त्यत आह-झ. ³ सुखे-झ. ⁴ चेदत्राह-झ. ⁵ प्रेमास्पदत्वभ्-झ. ⁶ नापि जन्यम्-झ.

दीपनम्

नात्मनः प्रेमगोचरत्विमत्यर्थः । एतेन ¹दुःखप्रागमावत्वेन तद्वत्त्वेन वात्मनि प्रेमोति निरस्तम् , दुःखाभावस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वाच । तत्कामनायाः पश्वादिकामनावदन्यथोपपत्तेः । नच वैपरीत्यम् , न तावद्दु खानुत्पादशेषता सुखस्य, दुःखानुत्पादस्य पुरुषार्थत्वे बहुदुःख-साध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । बहूनां पुरुषार्थभ्तानां तेषां विनाशात् प्रसक्तकारणविघटनेन तस्य साध्यत्वसंभवाच । ततो ² जायमानसुखस्यापुरुषार्थत्वे तदिधिकप्रयोजनाभावाच । नित्यनैमित्तिक-निषेधशास्त्रं प्रमाणबङादेव निखिलदुःखानुत्पादसंभवे काम्यशास्त्रवैयर्थ-प्रसङ्गाच । नापि दुःखध्वंसशेषता सुखस्य ; स्वर्गोदिसुखे तदुत्पत्ति-

पूरणी

तस्समबायिन्यन्तः करणे ततोऽपि प्रीतिः स्यात् । ततश्च मुक्तगर्थि-प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनौपाधिकप्रेमगोचरस्यान्तः करणस्य नाशपसङ्गादिति सुखाभिन्नतयैवात्मनः प्रेमगोचरत्वं वाच्यमिति संक्षेपः ॥

एतेनेति । ⁴ दुःखित्वेन परमद्वेषप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अन्यथेति । सुखशेषत्वेनेत्यर्थः । ननु प्रायश्चित्तादिसाध्यस्य दुःखानुत्पादस्य पुरुषार्थता यागादि कर्तृत्वानुषक्तदुःखहेतुदुःखानुत्पादस्य त्वसाध्यत्वान्न पुरुषार्थतेत्यत्राह — प्रसक्तेति । यागादौ प्रसक्तस्य तन्निवृत्तौ तत्कारण-विघटनेन तत्साध्यत्वमपि संभवतीत्यर्थः । ननु ततोऽप्यधिकसुखार्थं दुःखमभ्यपगम्यापि प्रवर्तेतेत्यत्राह — ततो जायमानेति । त्वया सुखस्य दुःखानुत्पादशेषत्वेन पुरुषार्थत्वाभ्यपगमेन स्वतस्तस्य पुरुषार्थन्वाभावादित्यर्थः । तदुत्वत्तीति । दुःखासंभिन्नसुखस्य स्वर्गशब्द-

भारता दु:सामावत्वेन-च. ² जन्यसुखस्य-च. ³ प्रामाण्यवलादेव-च.

⁴ दु:खनत्वेन**-झ**. ⁵ कर्मानु-झ.

दीपनस्

ज्ञप्तचोरभावात् । दुःखस्य स्वविषयज्ञानकारणाविनाशनाश्यत्वेन लोकेऽपि तत्र तस्यानुपयोगात् । ¹तस्माद्भारपीडितस्य तदपगमे तज्जन्यदुःखापाया-दिदानीं सुखमित्यनुभवात् दुःखाभाव एव²सुखशेषः । तच ⁸जन्यं न संभवतीति नित्यात्मस्वरूपमेव सुखं तेनाभिव्यज्यते । नाप्यात्मत्वा-देवात्मनि प्रेम; इच्छायाः सुखविषयत्वनियमात् । अतो नाप्रयोजको हेतुः। ननु कथं सिद्धे इच्छा, तस्याः साध्यैकगोचरत्वादिति चेन्न ; सिंद्धस्यापि सुखी स्यामिति कामनावद्भयासमित्यत्रिमसमयसंबन्धितेन कामनाया उपपत्तेः । तत्र च समयतःसंबन्धयोः स्वतोऽपुरुषार्थस्वेन स्वरूपप्रयुक्तिव कामना । दरयते हि सा लोकेऽपि प्राप्तस्यैवेष्टस्याक्षय्यत्व-विषयिणी। '' तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा "इति श्रुतिरप्यात्मनि निरतिशयां प्रीतिं दशयति । एवं

पूरणी

वाच्यतया तद्दशायां दुःखस्य तन्नाशकज्ञानस्य वानुत्पादेन तदानीं दुः लध्वंसानुत्पादात पूर्वकालीनदुः लध्वंसस्य च तदा अपुरुषार्थत्वादिति भावः। ननु लोके सुखस्य दुःखध्वंसशेषता, स्वर्गादौ तु स्वतस्तस्य पुरुषार्थ-तास्त्वत्यत्राह —दुःखस्येति । इदानीं सुखमिति । नच दुःखाभाव एवायं सुखत्वारोप इति वाच्यम् ; प्रमात्वे बाघकाभावादिति भावः। सिद्धस्यापीति । एतचापाततः । परमार्थतस्तु सिद्धस्यापि सुखस्या-सिद्धसाक्षात्कारविषयत्वेन कामना। अन्यथा नित्यसुखेऽग्रिमसमय-संबन्धस्यापि सिद्धतया तद्र्पेणापि कामनानुपपत्तिरिति ध्येयम् । उक्तहेतारात्मिन श्रुतिप्रमेयत्वाचासिद्धिशङ्कत्याह — तदेतत्त्रेय इति।

 $^{^{1}}$ तस्मान्महारोगपीडितस्य- च 1 . 2 सुखत्वशेषः -क. 3 तज्जन्यं -च 2

[ं]शत एवं ना≑च. । १८८० १८८० १८८० १८८० १८८० १८८० १८८०

दीपनम्

" आत्मनस्तु कामाय सर्वमिदं प्रियं भवति "इति श्रुतिरिप प्रीति-गोचरस्य सर्वस्यात्मार्थतया प्रीतिविषयत्वं दर्शयन्त्यात्मनोऽनन्यनिमित्तां प्रीतिं दर्शयतीति नासिद्धिरिति नित्यानित्ययोरभेदोऽनुपपन्न इति

पूरणी

वस्तुतस्तु नित्यमुखस्यानभ्युपगमे मुक्तवर्थं यत्नानुपपत्तिः, नित्यानन्द-प्रकाशस्येव मुक्तिरूपत्वान्। नच दुःखध्वंस एव मोक्ष इति वाच्यम् ; मुक्तिदशायामानन्दसत्त्वश्रुतिविरोधात् । दुःखाभावस्य मुखशेषतया पुरुषार्थत्वोपपादनाच । अपि च दुःखध्वंसस्य कृत्यसाध्य-त्वादपि न पुरुषार्थत्वम्। उत्पन्नदुःखस्य स्वत एव नाशात् अनागतस्य च ध्वंसियतुमशक्यत्वात् । नच स्वसमानाधिकरणदुः खप्राग-भावासमानकाळीनदुःखध्वंसस्य पुरुषार्थता ; तादृशदुःखस्याप्युत्पत्तौ स्वत एव नाशसंभवात् । नच चरमदुःखोत्पत्त्यर्थमेव तद्यत्न इति वाच्यम् ; तथा सति दुःखस्योपादेयत्वापातात् । एवमपि ध्वंसस्या-साध्यतया पुरुषार्थत्वालाभाच । उत्पन्नदुः लस्यावश्यवेदात्वनियमेन स्वविषयानुभवेनैव तन्नाशात् । दुःखद्वारा ध्वंसस्य कृत्युद्देश्यत्वा-भ्युपगमे तद्दुःखस्यापि स्वर्गजनकापूर्ववदात्मसाक्षात्कारे व्यापारत्वं स्यात् । नच तत्संभवति ; प्रतियोगिनो ध्वंसकार्ये कापि व्यापारत्वा-दशनात्। दुःखाभावस्य मुक्तिरूपत्वे मानाभावाच । "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरि" इति श्रुतिश्च तत्काले दुःखाभावमात्रं दर्शयति न तु तस्य पुरुषार्थत्वम् । नापि " तरित शोकमात्मवित् " इति श्रुतिस्तत्र मानम् ; अविद्याया एव शोकपदामिषेयत्वात् ; शोच्यतेऽनेन पुमानिति व्युत्पत्त्या शोकपदस्य तत्रापि व्युत्पत्तेः। लोके ज्ञानस्याज्ञाननिर्वतकत्वावधारणेन तिनवर्त्यवाचिशोकपदस्य तत्परत्वकरूपनाया एवोचितत्वाच । अन्यथा सुखोत्पत्तिविनाशप्रतीतिस्तु सुलपदवाच्यवृत्तिविषया । सुखरूप-स्यात्मनः सुलपदवद्वाक्यार्थतया तदेकदेशसुखपदवाच्यत्वायोगे-नानन्दवृत्तेरेव सुखात्मकसुखत्वतादात्म्येन सुखपदवाच्यत्वात् । परैरपि सुखत्वविशिष्टव्यक्तेरेवोत्पत्त्याद्यम्युपगमात् । परं त्वस्माकं

दीपनम्

बाधमागङ्क्याह — सुखोत्पत्तीति । नन्वात्मा सुखं वृतिश्च सुखपदाभि-घेयेत्यसङ्गतमिति तत्राह — सुखरूपस्येति । एतच ज्ञानपदाभिधेय कृतोपपादनाभिप्रायम् । एवं सित सुखोत्पादिनाशस्यास्मन्मते नाप्रसिद्धविषयत्वकल्पनमपीत्याह — परेरपीति । सुखत्विविशिष्टेति । सुखपदवाच्याया इत्यर्थः । विवादपदमाह — परं त्विति । सुख-मित्यनुभवे हि नित्यमनित्यं च प्रकाशते । नित्यं च पराभ्युपेतं सुखत्विमिति तदेव सुखं लाघवात् , न त्विनत्यं गौरवात् । सुखत्व-वत्सुखामिति तु परपिकल्पितानुभवो नार्थसाषक ³इति भावः । ननु सुखस्यानाद्यनन्तत्वेनैकत्वात् कथं तद्वैचित्रयानुभव इत्याशङ्कय

पूरणी

"ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति '' इत्यादिबहुश्रुतिव्याकोपात् । अस्मन्मते त्विवद्यावरणिनवृत्तिरूपानन्दाभिव्यक्तेः कृत्युद्देश्यत्वामिति न कश्चि-द्विरोधः । तस्मान्नित्यसुखं मोक्षार्थिभिरभ्युपगन्तव्यम् । न तदात्मधर्मः, मानाभावादित्यात्मैव सुखरूप इति तत्त्वम् । विशेषणीभृतसुखत्वस्य नाशश्रमं व्यावर्तयति — सुखपदवाच्याया इति । ननु सुखपदवाच्याया इति । ननु सुखपदवाच्याया इति । ननु सुखपदवाच्याया इति । परमतिसद्ध-रूपत्वं कथिनत्याशङ्क्याह —सुखामित्यनुभव इति । परमतिसद्ध-

¹सा न सुखम्, सुखत्वमेव सुखमिति विभागः। न चासुखस्य सुखपद्वाच्यत्वासंभवः; त्वन्मतेऽपि जातेस्तदभावप्रसङ्गात्। वृत्तिवैचित्र्याच सुखवैचित्रचप्रतीतिरुपपद्यते। एतेन सुखिन-नाग्नादिप्रतीतेस्तद्वचञ्जकवृत्तिविषयत्वकल्पनमयुक्तम्, अर्थविषय-बुद्धेर्ज्ञानविषयत्वकल्पनायोगादिति निरस्तम्, चन्दनाद्यनुभव-जन्यस्यैव हि नाग्नानुभवः, स तथैवास्मन्मतेऽपीत्यन्या-विषयत्वाभावात्।

एवं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शाद्प्यात्मा सुखम् । न च दुःखाभाव एव व तथा परामृश्यत इति वाच्यम् ; प्रकाशात्मकसा-क्षिसुखीवयत्वे बाधकाभावात् । दुःखाभावस्य सुषुप्तावननुभूतस्य स्मर्तमशक्यत्वाच। नचोस्थितस्य तद्गोचरानुमितिरेव न स्मृतिरिति वाच्यम् ; स्मृतित्वानुभवविरोधात्। स्वापकालीनसुखानुभवव्यति-

दीपनम्

सुखतादात्म्येन सुखपदवाच्यवृत्तिवेश्वित्रयविषयः स इत्याह—वृत्तीिति । वृत्तिशब्दमयोगात्तस्याः ³ सुखज्ञानत्वं मन्वानस्य आन्तस्य शङ्कामनूच । निराकरोति—एतेनेति । एवं सुक्षमिति परामृश्यमानं हि स्वापकाछीनं सुखं न विषयजन्यं भवतीति नित्यं तद्वक्तव्यम् । न च नित्यस्यात्मभेदे प्रमाणमस्तीति नात्मा सुखभिन्न इत्यर्थः । स्वापकाछीने नेति । उत्थितस्य दुःखामावज्ञानमनुमितिने संभवतीत्यवर्णयम् ।

पूरणी

सुखपद्रवाच्यतावच्छेकस्य नित्यस्यास्माभिः सुखपद्रवाच्यधार्मित्वमभ्यु-

¹ सा असुखं दुःखलमेव सुख-छ. ² तत्र परा-ख. ग. ³ तत्सुखशानत्वं-च.

रेकेण तदनुमानायोगाच । नच साक्षिरूपसुखप्रकाशस्याविनाशा-त्संस्काराभावेन न तत्स्मृतिरिति वाच्यम्; सुखाद्याकाराविद्या-वृत्त्यभ्युपगमेन घटाद्यविशेषात् । तस्मादात्मा सुखम् ॥

दीपनम

कथं तर्हि सिद्धान्तेऽपि निर्दुः खमहमस्वाप्समिति ज्ञानम् । उत्थितस्य ¹ स्मृतिसिद्धदुःखविरुद्धानुभ्यमानसुखान्यथानुपपत्त्या तज्ज्ञानं सिद्धान्त उपपद्यते । परस्य तद्भावात्तद्पि न संभवतीत्यर्थः ॥

नन्वसङ्गत्वादिनिरूपणमभित्तिःचित्रकर्मायते, अहंकारातिरिक्ता-त्मनि प्रमाणाभावात् । उक्तानुमानं तु बाधितमेव । अहंकारातिरिक्त-स्यापि तस्य दृश्यत्वेऽनात्मत्वं व्याभिचारो वा, अदृश्यत्वे न 2 तत्सत्त्वम् , मानाधीनत्वान्मेयसत्तायाः । अत एव " अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इति श्रुतिरिप स्वज्ञाने स्वयमेव कर्तृकारकिमत्येवंपरतया व्याख्येयेति नातिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशङ्कचात्मनः स्वयंप्रकाशत्वसाधनाय यतते—

पूरणी

पेतमित्यर्थः । सुखाद्याकारेति मूलम् । नन्वविद्यावृत्तेः कल्पितार्थ-विषयत्वात्कथं पारमार्थिकसुखाकाराविद्यावृत्तिः। न चान्तःकरणाद्य-पहितस्यापारमार्थिकत्वाचदुपपचिरिति वाच्यम्; तदा तदुपाधिविलया-दहमभिमानाभावाच । न चाविद्योपाधिस्तदानीमप्यस्तीति वाच्यम्ः ; सुखस्वरूपमात्रस्यैव प्रतिसन्धानदर्शनेन तदुपहितत्वरूपेण तदा तद्भानासिद्धेरिति चेन्न ; सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमित्य-ज्ञा । पहितत्वेनैव तत्प्रतिसन्धानद्रश्चेनेन तदातनाविद्यावृत्तेरपि तदाकार-त्वात्। अन्तःकरणवृत्तेः कल्पितविषयत्ववदविद्यावृत्तेः पारमार्थिक-विषयत्वस्यापि संभवेन तथा नियमासिद्धेश्चेति दिक्। उत्थितस्येति।

¹ स्मृतिसिद्धं **दुःब-च.** ² तत्सिद्धिः-च.

आत्मनः स्वप्रकाशत्वसाधनम् एवमसङ्गोदासीनानन्दात्मा स्वप्रकाशः। ''अत्रायं पुरुषः

दीपनम्

एविमिति । अत्र हि ज्योतिः पदं चैतन्यमात्रमुपस्थापयति न तु तत्कर्तारम् , ज्ञाननित्यतायाः प्रागुपपादितत्वेन तत्कर्तुर्बाधितत्वात् । ज्ञानकर्तरि तात्पर्ये गौरवाच । ततश्च ज्योतिः पदसामानाधिकरण्या-

पूरणी

ननु नित्यसुखं न दुःखविरोधि, जाप्रदादावि तद्विरहपङ्गादिति चेन्न, सुखानुभवस्य दुःखविरोधितया तदन्यथानुपपत्तेरेव तद्विरह-मानत्वादिति भावः॥

ज्योतिः पदस्य ज्ञानसाधनपरत्वनिरासः।

झानानित्यताया इति । इदं चोपळक्षणम् — ज्योतिः पदस्य ज्ञानसाधनपरत्वे उक्षणादोषश्च । न च ज्ञानपरत्वेऽप्ययं दोषः ; ज्ञोतिः पदस्य तेजस्येव रूढत्वादिति वाच्यम् ; प्रकाशपदपर्यायज्योतिः पदं प्रकाशपद्वाच्यज्ञानळशणाया अन्तरङ्गत्वात् । वस्तुतस्तु ज्येतिः पदं न तेजस्येव रूढम् , तेजोमात्रे तथा प्रयोगाभावात् , तप्तवारि-स्थोष्मादौ तदर्वशनात् । किं तु प्रकाशपदस्येव विषयावरणानिष्ट-त्यनुकूळस्वरूपविशेषमात्रं ज्योतिः पदार्थः । विषयावरणत्वं च विषयेण संबद्ध्य तत्स्फूर्तिप्रतिवन्धकत्वम् । तचाज्ञानतमस्साधारणम् । तिन्द्रित्यनुकूळत्वमपि ज्ञानाळोकसाचारणामिति आळोकवज्ज्ञानमपि ज्योतिः पद्वचाच्यमिति न ज्ञानपरत्वे ळक्षणा । अत एव ज्योतिरिधिकरणे भाष्यकारैः ज्योतिः पदमवभासकमात्रार्थकमित्युक्तम् । तस्मा-

स्वयंज्योतिः " इति श्रुतेः। आत्मव्यवहारः स्वगोचरप्रकाश-जन्यः, व्यवहारत्वात्, संमतवत्। स च प्रकाशो लाघवा-

दीपनम्

सिद्धस्य ज्योतिरात्मकपुरुषस्य स्वयमिति विशेषणाज्ज्ञ्योतिरन्तरन्यावृत्ते2 रात्मनः स्वप्नकाशत्वं श्रुत्यर्थे इति भावः । आत्मन्यवहार इति ।
आहंकारातिरिक्तात्मन्यवहार इत्यर्थः । स्वस्य शन्दामिलापरूपन्यवहारस्य यो गोचरो विषयः तत्प्रकाशजन्य इत्यर्थः । घटादिप्रकाशस्वभावस्यात्मनोऽस्वप्रकाशत्वेऽपि स्वकर्तृकन्यवहारविषयतयार्थान्तरपरि-

पूरणी

न्मुख्यार्शनुपपत्तेरभावाछक्षणया ज्ञानसाधनपरत्वं ज्योतिःपदस्यानुप-पन्नम्। एतेनात्र पुरुषपदमिश्वरपरम्, तथा चात्र स्वप्नदशायामिश्वर एव जीवस्य ज्ञानसाधनम्, स्वयंपदं च तस्य प्राधान्यार्थामिति श्रुत्यर्थवर्णनं प्रत्युक्तम् ; मुख्यार्थे संभवति छक्षणाया अयोगात्। अयमितीदंशक्देन सिन्निहितजीवस्यैव परामर्शात् मनसोऽपि तज्ज्ञान-साधनस्य सत्त्वेनेतरख्यावृत्त्ययोगात् । जाप्रत्यपि जीवस्येश्वरपरतन्त्र-तया विशिष्य तत्काछे स्वातन्त्रयोपन्यास वैयर्थ्याचेति संक्षेपः। ज्योतिरन्तरेति । अन्यविषयकज्ञानात्मकस्याप्यात्मनः स्वविषयक-ज्ञानान्तरवत्त्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थत्वात्तद्विशेषणस्येति मावः। एवं "आत्मे-वास्य ज्योतिर्भवति " इति श्रुत्यन्तरमपि तत्र प्रमाणं द्रष्टव्यम् । स्वकर्तृकेति । आत्मविषयकज्ञानसाध्येऽप्यात्मव्यवहारे आत्मनः कर्तृ-

¹ विशेषणेन ज्योति-ख. च. ² रा^{र्}मस्वप्र-च.

त्परिशेषाचात्मैव । स्वगोचरप्रकाश्चत्वं च स्वगोचरसंशयादि-निवर्तकप्रकाशत्वम् ॥

अथ वा वर्णितानुभृतिः स्वप्रकाशा अनुभृतित्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः। ननु यदि स्वप्रकाशत्वं प्रकाशस्वभावत्वं तदा सिद्धसाधनम्, वेद्यानुभृतेरिप ¹स्वप्रकाशत्वात्। नापि ज्ञानाविषयत्वम्; अनुभृतेरिप वृत्तिविषयत्वात्। फलव्याप्यत्वं

दीपनम्

हाराय स्वगोचरेति । परिशेषादिति । स च वक्ष्यत इत्याशयः । ननु स्वगोचरेत्यादिना स्वगोचरिवषयमकाशजन्यत्वे साध्ये बाधः, तद्रूपभकाशजन्यत्वे च ²घटादिदृष्टान्ते साध्यवैकरूयम् । तत्राह—स्वेति । स्वगोचर³विषयसंशयादिनिवर्तकप्रकाशत्वमित्यर्थः । स च दृष्टान्ते विषयातिरिक्तिः । साक्षिणि तु स एव, तद्रूपभकाशवछादेव कोटिस्मरणादौ सत्यपि तत्संशयानुद्यादिति न बाध इत्यर्थः ।।

चित्सुखाचार्यानुमानमप्याह — अथवेति । एकमनाचनन्तं स्फुरणमित्यर्थः । वृत्तीति । स्वयंप्रकाशस्वादिसाधकप्रमाणजन्यवृत्ति-

प्रणी

तया प्रकाशजन्यत्वमात्रे साध्ये कर्तृत्वेन घटादिप्रकाशरूपात्मजन्यतया-र्थान्तरतेत्यर्थः । बाध इति । स्वप्रकाशत्ववादिना तदनभ्युपगमादिति भावः । स्वप्रकाशस्वभावत्विमिति मूलम् । स्वयंप्रकाश⁴रूपत्व-मित्यर्थः । वेद्यानुभृतेरिति मूलम् । ज्ञानान्तरवेद्याया अपि स्वयं

 $^{^{1}}$ स्वप्रकाशस्वभावत्वात्—्ख्. 2 घटादिच्यवहारदृष्टान्ते -ख्. 3 विषय-कसंश-ख. 4 स्पवस्व- $\mathbf{z}$.

नास्तीति चेत्, तद्यदीन्द्रियजन्यवृत्त्यभिन्यक्तचैतन्यविशिष्टान्यत्वं तर्हि नित्यपरोक्षेष्वतित्रसङ्गः । नापि चैतन्याविषयत्वम्; चैतन्येऽपि तदभावात् । अन्यथा तद्वचवहारानुपपत्तेरिति, मैवम्;

दीपनम्

विषयत्वादित्यर्थः । इन्द्रियेति । इन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्त्त्रचैतन्यविशिष्टं फलव्याप्यम् , तदन्यत्वं फल्लव्याप्यत्विमित्यर्थः । अत्रेन्द्रियजन्यपदं स्वरूपभितिनम् । अवेद्यत्विमिति । वेद्यान्यत्विमित्यर्थः । तत्त्व चैतन्य-स्वरूपमिति न सर्वधर्मानधिकरणे मुक्तावव्याप्तिरित्यर्थः । नन्वेवं ''तं त्वौपनिषदं''इति श्रुतिविरोधः, न द्यवेद्यस्योपनिषद्गम्यत्वं संभविति । ''शास्त्रयोगिनित्वात् ''इति । सौत्रप्रत्यभिज्ञाविरोधश्च । नच शास्त्रजन्यं ज्ञानं ब्रह्मण्यध्यस्तमविद्यादिकं निवर्तयतीति तस्यौपनिषद्वं त्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् ; ज्ञानस्य तद्धिषयत्वमन्तरेण तदिवद्याद्यनिवर्वकर्त्वात् । न च व तद्विद्याद्यमन्त्रेण ज्ञानं तन्निवर्तयतीति वाच्यम् ; धर्मादेस्तदाकारताया

पूरणी

घटादिप्रकाशरूपवत्त्वादित्यर्थः । सौत्रप्रातिज्ञेति । श्रुतिप्रमाणकत्वस्य तत्स्त्रे प्रतिज्ञातत्वादित्यर्थः । धर्मोदेरिति । परोक्षे धर्मादौ विषयदेशव्यापिवृत्तेरनुत्पत्त्या अपरोक्षघटादाविव वृत्तिसंयोगित्वरुक्षण-तद्विषयताया असंभवेन तदाकारतामात्रेण तद्विषयताया वाच्यत्वात् आत्मिन च तत्सत्त्वे वृत्तेस्तद्विषयता स्यादेवेत्यर्थः । तदनभ्युपगमे

¹ सै।त्रप्रैतिशाविरोध इति ब्याख्यानुसारो पाठः. ² त्वासिद्धिरिति-च.

³ तदाकारतामा-**रव**े.

अवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वम् तच चैतन्यागोचरत्वम् । न चासंभवः; चैतन्यस्यैकत्वेन तिसमस्तद्गोचरत्वासंभवात्। कल्पितभेदाधीन-विषयत्वेऽपि न वास्तववेद्यत्वसिद्धिः।

दीपनम

एव तद्विषयतारूपत्वात् । शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्विषयत्वानुपपत्तेश्च । एवं स्वयंप्रकाशत्वादिसाधकानुमित्यविषयत्वे तदुपन्यासवैयर्थ्याचेति, तत्राह—तचेति। न तु वृत्त्यगोचरत्वमिति शेषः। तथा च नोक्तदोष इति भावः। चैतन्यस्येति । विषयत्वं हि संबन्धविशेषः, स च भिन्नयोरेव, ² अभेदसंबन्धस्य निरस्तत्वात् । अतश्चेतन्यं न स्वविषय इत्यर्थः। न वास्तवेति। तथात्वे च परमार्थचैतन्यस्य स्वसमानसत्ता-कविषयत्वानाश्रयतया स्वप्रकाशत्वमेव । घटादौ च वैद्यत्वं कल्पितमपि तत्समान³सत्ताकत्वमेवेति घटादिवेदा इति भावः। असंभवे हेतुमाह-

पूरणी

दोषमाह—शास्त्रजन्येति । तथा च नोक्तेति । ननु वृत्तिमात्रं न वस्तुसायकम्, किं तु तदुपहितचैतन्यम् । तथा चात्मनः स्वयंत्रकाशत्वानुमित्युपहितचैतन्यविषयत्वं विना तस्तिद्धिन स्यादिति चेत्र ; वस्तुनः सिद्धिर्हि तदसत्त्वसंशयादिनिवृत्तिः । एवं चारमन-स्तदनुभित्युपहितप्रकाशविषयत्वमन्तरापि तदुपहितस्वरूपप्रकाशादेव स्वगोचरसंशयादिवत्स्वप्रकाशत्वसंशयस्यापि निवृत्तिसंभवान्न तह्नले-नात्मनी वेद्यत्वसिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञानत्वेन व्यवहारहेतुत्वे उपेक्ष-

नन्वेवं तद्वचावहारासंभवः, व्यवहारस्य स्वगोचरचैतन्य-साध्यत्वात् । नच वृत्त्येव तद्वचवहार इति वाच्यम्; तस्या इच्छादिव्यवहारे व्यभिचारेण व्यवहारमात्राहेतुत्वात् । घटादि-व्यवहारे क्वचिदेव तस्या अपेक्षणादिति चेन्न, व्यवहारसामान्ये व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन ज्ञानं न हेतुर्गीरवात्, किं तु ज्ञानत्वेन ।

दीपनम्

व्यवहारस्येति । इच्छादीति । इच्छादेः केवलसाक्षिमास्यत्वेन तद्यवहारस्य वृत्त्यजन्यत्वादित्यर्थः । ननु चैतन्ये सत्यपि वृत्तिविरहदशायां घटादिव्यवहारादर्शनेन वृत्तिरेव व्यवहारे कारणिमितीच्छादिव्यवहारेऽपि वृत्तिः कारणिमिति चेन्न ; व्यवहारो ह्यर्थप्रकाशसाध्यस्तेन विना न भवतीति व्यवहारविषयस्य प्रकाशविषयत्वं वक्तव्यम् । प्रकाशश्च चैतन्यमेव न वृतिरिति न सा व्यवहारमात्र उपयुज्यते । घटादिव्यवहारे तु सा तस्यापरेक्षतासम्पादकतया साक्षाद्यवहारप्रित-वन्धकविषयाज्ञाततोत्तन्मकतया वोपयोगिनी, तत्रैव तदन्वयव्यतिरेक-दर्शनादित्याह—घटेति । सत्यं व्यवहारमात्रे अर्थप्रकाशो हेतुः, न त्वर्थविषयप्रकाशत्वेन, प्रमाणाभावादित्याह—नेति । परेषाप्रपेक्षाज्ञाना-दिव्यावृत्तये यद्विशेषणमभिमतं तेन रूपेण ज्ञानं हेतुरित्याह— ज्ञानत्वेनिति । अस्मन्मते तु ज्ञानमेकमेवेति न विशेषणीयमिति भावः । एवं सिति घटज्ञानात्पटादिव्यवहारः किमिति न स्यादित्याशक्कवाह—

पूरणी

णीयज्ञानेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह—परेषामिति । प्रयत्नहेतुसमानः विषयकज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः । प्रयत्नहेतू रागो द्वेषश्च । तयोः प्रवृति-निवृत्तिप्रयत्नयोर्हेतुत्वात् । ततश्चेष्टा।निष्टविषयकं ज्ञानं व्यवहारहेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । न विरोषणीयमिति । ज्ञाने विषयविशेष- न चैवमतिप्रसङ्गः; अनात्मव्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानस्यापि हेतुत्वात् । आत्मव्यवहारं तु तदिभन्नप्रकाशो हेतुः, न तु तद्विषयः; तदसंभवस्योक्तत्वात् । नच ज्ञानजन्यव्यवहारविषय-श्रेदात्मा तर्हि ज्ञानविषय एव, तस्यैव तस्वादिति वाच्यम्; औपचारिकज्ञान'विषयत्वसत्त्वेऽपि व्यवहारविवयत्वातिरिक्तज्ञान-

दीपनम्

नचैविमिति। व्यवहर्तव्यज्ञानस्य व्यवहर्तव्यविषयज्ञानस्येत्यर्थः । तथा च विशेषकारणाभावान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं यत्सामान्यन्ययेनात्मव्यवहारे आत्मप्रकाशो हेतुरिति तत्राह—आत्मव्यवहार इति । किं च यथा ज्ञानसामान्यसामग्रीतोऽसति दोषे मीमांसकानां प्रमा, यथा वा असति संस्कारे तत एव नित्यानुभवः, एवं व्यवहार-सामान्यसामग्रीतोऽसति ज्ञानज्ञेयभेदे आत्मविषयव्यवहारः । एवमात्म-गोचरसंशयादिनिवृत्तिरिप विनेव चैतन्यविषयत्वं भवतीति भावः ।

पूरणी

घटितं नोक्तविशेषणमुपेक्षाव्यवहारव्यावृत्तये देयम्, एकस्य तस्य सकलविषयत्वात् । प्रयत्नहेतुसमानविषयकवृत्त्युपहितःवं तु विशेषणं देयमेव अन्यथातिपसङ्गादिति भावः । यत्सामान्येति । यत्सामान्ययोः कार्यकारणभावस्तत्रासित बाधके तिह्रशेषयोरिप तथिति व्यवहारमात्रे ज्ञानसामान्यस्य हेतुतायां तत्तद्वयवहारे तत्तद्विषयज्ञानं हेतु-रित्यात्मविषयकव्यवहारेऽपि तिह्वषयकघीहेतुः स्यादित्यर्थः । तदसंभवस्यति मूलम् । असति बाधक इति तत्र विशेषणात्रोक्तदोष इति भावः । सामान्यसामग्रीमात्रात्तरसंभवमुपपादयति—कि चेति । एवमात्मगोचरेति । न च समानविषयनिश्चयस्य संशयनिवर्तक-

¹ विषयत्वेऽपि—हुरु.

विषयत्वस्य घटादिवदात्मन्यसत्त्वात्। एतेन वस्तुत्वादिति वेद्यत्वानुमानं निरस्तम्।।

अथ वा अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षच्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाश-

दीपनम्

एतेनेति । आत्मानि ज्ञानविषयत्वेन विनानुपपत्त्यभावे नाभेदविषयत्वा-संभवेन बाघामावाचेत्यर्थः ।

चित्सुखाचार्योक्तमपि छक्षणमाह—अथ वेति । अत्र यद्यप्य-वेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्यन्ताभावानिकरणत्वमेव छक्षणं तैरुक्तम्, तथाप्यत्यन्ताभावानिकरणत्वांशो योग्यतास्थिरीकरणायोक्तः। यो यदत्यन्ताभावानिषकरणं स तद्वानिति नियमात् । न तु छक्षणतया, उपयोगाभावात् । ननु मुक्तौ योग्यताया अप्यभावादव्याप्तिपारिहाराय तत् । न चैवं सत्यसं²भवः, योग्यताया मिथ्यात्वेन स्वसमानािषकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति वाच्यम्; तत्समानसत्ताकस्य वा योग्यता-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वात्यन्ताभावस्य धर्मादौ प्रसिद्धस्य चैतन्येऽभावात् । आरोपितस्य हि सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वास्तव एवात्यन्ताभावो मिथ्यात्वषटकत्यािषष्ठाने वक्तव्य इति नासंभवः न वा तेन विना अव्याप्तिपरिहार इति चेन्न; योग्यताया इव मुक्तौ

पूरणी

त्वाभिघानविरोधः ; आत्मव्यतिरिक्तविषयसंशयविषयत्वात्तियमस्येति भावः । तत्समानसत्ताकस्येति । तादशात्यन्ताभावानधिकरणत्वं विवक्षितमिति भावः ।

¹ अमेदे विषय_ाचा,

² भव एव स्थात्-चा.

त्वम् । तत्र चावेद्यत्विमिन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्याविषयत्वम् । साक्षिमात्रभास्यान्तःकरणतद्धभेशुक्तिरूप्यादौ च न तद्योग्यम् । तद्योग्याधिष्ठानाभेदादेव तेष्वपरोक्षव्यवहारस्यान्यथासिद्धत्वेन तद्योग्यतायां मानाभावात् । घटादिकं चापरोक्षप्रमाण'गम्य-त्वात्तद्योग्यम् ॥

दीपनम्

तद्त्यन्ताभावाधिकरणताया अप्यभावात्। न चात्यन्ताभावाधिकरण-त्वमिष्ठष्ठानस्वरूपमिति बाच्यम् ; योग्यताया अपि तथात्वोपपत्तेः। अतो योग्यतायाः स्थिरीकरणार्थमेव तदित्यभिषेत्य योग्यतान्तमेव लक्षणमनृदितम् । तत्र ह्यवेद्यत्वं फलाव्याप्यत्वमिति तत्स्वरूपमाह — तत्र चेति । घटादौ नित्यातीन्द्रिये चातिन्याप्तिपरिहाराय विशेषण-द्वयम् । ननुक्तफला²ज्याप्यस्ववस्यन्तः करणादावपरे। क्षव्यवहारगो चरेऽति-व्यासिरिति, तत्राह—साक्षीति । कथं तर्हि तद्योग्ये तद्यवहार इत्याशङ्कर व्यवहारस्यान्यथोपपत्तिमाह—तद्योग्येति । यथा सद्धि-लक्षणे रजते सद्घिष्ठानतादात्म्यात् ³ सदिति व्यवहारः एवमपरोक्षव्यय-हारायोग्यान्तःकरणादावपरोक्षचैतन्यतादात्म्यादेवापरोक्षव्यवहार इति न तत्र तद्योग्यता । अनन्यथासिद्धव्यवहार एव योग्यताकल्पक इति भावः। नन्वेवं सति घटादेरपि सा न स्यात्, ततश्चावेद्यत्वपदं व्यर्थमिति, तत्राह - घटादिकं चेति । यदि चैतन्यतादात्म्यप्रयुक्त एव घटादेरपरोक्षत्वव्यवहारः तर्हि 4 ग्रुक्तिरजतादेरिव तत्प्रमाणं विनै-वापरो⁵क्षव्यवहारविषयः स्यात् । अनावृतसंवित्तादात्म्यमपि शुक्तिरजता -

AMMINI...

 $^{^1}$ गम्यत्वेन-ग. छ 2 व्याप्यत्वमन्तःकरणादावप-च. 3 तिसिद्धिव्यव-हारः-क. 4 शुक्तित्वादेरिव-च. 5 रोक्ष्यब्यव-ख.

दीपनस्

देर्भमद्शायामस्त्येव । किं तु तत्प्रमाणकृत्यिमिति घटाचिकं वयाव-²तस्य पृथगेवापरेाक्षन्यवहारयोग्यतेति नोक्तदोष हारिकमिति इत्यर्थः ॥

ननु किमपरोक्षो यो व्यवहारः, अपरोक्षस्य वा यो व्यवहारः, अपरोक्ष इति यो व्यवहार इति वा विवक्षितः । नाद्यः ; शब्दाभि-ळावे अपरोक्षत्वाभावात् यदि ज्ञानं व्यवहारस्तर्द्धुक्तावेद्यत्वेन विरोधाद-संभवः। अत एव न द्वितीयः; अर्थे अपरोक्षज्ञानविषयताया एवा-

पूरणी

नन् शुक्तित्वाद्यंशे तदाकारवृत्तिविरहदशायां तदविच्छन्नसंविद आवृत-त्वान्नानावृतसंवित्तादात्म्यं शुक्तित्वादेशित्याशङ्कयाह—अर्किचेति ज्ञुक्तित्वादिप्रमाणवृत्ति विना तदनावृतसंवित्तादात्म्यासंभवादित्यर्थः। तथा च प्रमाणाधीनानावृतसंवित्तादात्म्यप्रयुक्तापरोक्षव्यहारविषयत्वं तद्योग्यतां विना न संभवतीत्यर्थः। घटादिगोचरप्रमाणं न तत्त्वा-वेदकमिति व्यावहारिकेत्युक्तम्। ननु साक्ष्यध्यम्तस्यापि वर्मादेर-पराक्षव्यवहारादरीनेन स्वरूपयोग्यतैव तन्नियामिकेत्यन्तः करणादावपि तद्योग्यतावश्यकीति चेन्न ; एवमपि वक्ष्यमाणरीत्यान्तःकरणादाव-परोक्षप्रमितियोग्यत्वासत्त्वेनानातिपसङ्गादिति भावः। शब्दाभिलाप इति । शब्दाभिन्यक्तिहेतुवक्तप्रयत्नविशेषात्मकस्य शब्दाभिलापस्य श्रोतुरपरोक्षत्वाभावादित्यर्थः । नच शब्दाभिळापो नामाभिळप्यमानशब्द एव, स चापरोक्ष एवेति वाच्यम् ; तथा सति नित्यातीन्द्रियवर्मा-दावपि तच्छब्दस्यापरोक्षतयातिप्रसङ्गादिति भावः । अतएवेति । विरोघादेवेत्यर्थः । विरोघमेव दर्शयति — अर्थ इति । नन्वत्र

¹ सांव्यवहारिकामिति च. ² तत्र पृथ खं. ³ किंत्विति

दीपनम्

परोक्षाताशब्दार्थत्वात् । नन्वर्थापरोक्षत्वं संवित्तादात्म्यमेवेति चेत्तर्हि संविन्मात्रे आत्मनि तदभावः स्यात् । न च संविद्रपत्वेमव तदिति वाच्यम् ; घटादेरनपरोक्षत्वप्रसङ्गात् , व्यवहारपदवैयर्थ्याच । न तृतीयः ; अलौकिकप्रत्यक्षविषयधर्मादेरपरोक्ष इति व्यवहारविषय-त्वादिति चेद्च्यते; अपरोक्ष इति व्यवहारस्य विवक्षितत्वात्। न चोक्तदाषः ; तत्र वादिकल्पिततादृशव्यवहारसत्त्वेऽपि पृथ-ग्जनसाधारणस्य ¹तस्यासंभवात् । छौकिकसाधारणो ह्यपराक्ष इति व्यवहारः स्पष्टमर्थे विषयीकरोति । स्पष्टता च विषयस्याज्ञातताराहित्यमिति न धर्मादौ कस्यचिदपरोक्षत्वव्यवहार-संभवः | अथवा अपरोक्षः सन् यो व्यवहार² योग्यस्तत्तत्त्वमित्यर्थः | अर्थे चापरेक्षित्वं प्रकाशमानसंवित्प्रतियोगिकसत्तावच्छेदकभेदशून्य-त्वम् । तच्चापरोक्षात्मनि घटादौ चास्तीति नासंभवो न वा व्यर्थविशे-

पूरणी

लक्षणे उक्तरूपमपरोक्षत्वं विवक्षितम्, न सर्वत्रत्यत आह— व्यवहारेति । स्पष्टता चेति । तथा च व्यवहारकालीना-ज्ञातताराहित्यगोचरव्यवहार एवापरोक्षताव्यवहार इति प्रमेय-त्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयधर्मादौ स्वसंशयाधायकाज्ञात-ताराहित्याभावान्न तादशापरोक्षव्यवहार इति नातिप्रसङ्ग इति मावः। ननु नित्यातीन्द्रियधर्मादौ नाज्ञानविषयता, धर्मिस्वरूप-स्यायोग्यतयैवापरोक्षप्रतिभासविरहोपपत्तौ तत्राज्ञानकल्पनायां माना-भावादित्यज्ञातताराहित्यं घर्मादावपीत्यपरितोषादाह—अथ वेति ।

[ा] विकास व

न चात्र साध्याप्रसिद्धिः; वेद्यत्वं किं चिन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगि धर्मत्वाद्रूपादिवत् । प्रमेयत्वादेरपि स्ववृत्त्यत्यन्ता-

दीपनम्

षणता । घर्मादौ च तन्नास्तीति नातिप्रसङ्गः । नापि व्यवहारयोग्य-पदवैयर्थ्यम् ; वर्णितरीत्यान्तःकरणादावतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वात्तस्य । वस्तुतस्तु व्यवहारपदेन प्रमाणवृत्तिर्विवक्षितेति न कोऽपि दोष इति मावः ॥

न चिति। यद्यपि फलान्याप्यस्वं घर्मादौ प्रसिद्धं, इतरच घटादौ, तथापि विशिष्टं कापि न ² सिद्धमिति साध्याप्रसिद्धिरिति न वाच्य-मित्यर्थः। यद्यप्यपरोक्षन्यवहारगोचराऽनुभूतिः संविद्विषया न भवति, अनुभूतित्वात्, न्यतिरेकेण घटविद्यनुमानेन पक्षधमेतावलाद्विशिष्ट-सिद्धिभवत्येव, तथापि चित्सुखाचार्योक्तं प्रकारमाह—वेद्यत्वामिति। सामान्यतो वेद्यत्विनेषेषे फलन्याप्यत्वाभावोऽपि सिद्ध्यत्येवेति नामिमता-वेद्यत्वासिद्धिरिति द्रष्टन्यम्। स्वृत्तीति। एतच पररित्योक्तम्। सिद्धान्ते

पूरणी

वनु यित्किचिद्यवहारयोग्यताविवक्षायामन्तःकरणादावेवातिप्रसङ्गः, अन्तो अन्तः करणादिव्यवहारयोग्यत्वात् । अपरोक्षव्यवहारयोग्यतिववक्षायां च पूर्वापरोक्षपदवैयर्थ्यम् , पूर्वोक्तविकरूपदोषश्चत्यस्वरसादाह—-वस्तुत-स्त्वति । तथा चापरोक्षप्रमाणवृत्तिविषयत्वं तदर्थः । प्रमाणिति विशेषणं अहमाद्याकारापरोक्षाविद्यावृत्तिविषयान्तःकरणादावतिप्रसङ्गवार—णायेति भावः । संविद्विषयेति । ननु संविद्विषयत्वाभावस्त्यं

.5-37 P. AHTF 2.4.44

 $^{^{1}}$ कापि-ख, 2 सिद्ध्यतीति-च, 3 अन्तःकरणादि,

भावप्रतियोगित्वास व्यभिचारः, ततश्चापरोक्षव्यवहारविषयाऽ-नुभूतिः अवेद्या अनुभूतित्वाद्वचितरेकेण घटादिवदिति

दीपनम्

तु विरुद्धयोनीधाराधेयभावः न वा घटादौ पटादिवृत्तितःसमाविषयतारूपं तत्ममेयत्विमिति न तन्नानेति भावः । एवं साध्यपसिद्धिरनुमानमात्रा-क्षमिति मतेन साध्यं सामान्यतोऽवेद्यत्वं प्रसाध्य पक्षे विशिष्टसाध्य-सिद्धचर्थं तदेकदेशं पक्षविशेषणं कृत्वा अवेद्यत्वं साध्यति—तत्रेशिति । अनुमृतेश्चाहमनुभवामीति सर्वजनसिद्धन्यवहारत्वान्न विशिष्टपक्षा-

पूरणी

साध्यमप्रसिद्धम् , तथा च कथं तद्यतिरेकव्याप्तचादिग्रहः। ¹ न चासित तत्प्रसिद्धिः; तस्य निर्धर्मकत्वात्। न चेन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तसंविद्विषयत्वाभावः साध्यः, तस्य च धर्मादावेव प्रसिद्धेरिति वाच्यम्; तस्यान्तः करणादिसाधारणत्वेनाभिमतस्वप्रकाशत्वासिद्धेरिति चन्न; संविद्विषयत्वव्यापकत्या हेत्वभावग्रहे तत्प्रतियोगिहेतुना तदभाव-सिद्धिसंभवेन व्यति²रेकसाध्यप्रसिद्धेरिकंचित्करत्वादिति भावः। सद्यादिप्रमाविषयत्वं घटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति न व्यभिचार इति भावः। भावसाध्यकव्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धिरपेक्षिता न त्वभावसाध्यकेऽपि, प्रतियोगिम्त्रभावप्रसिद्धरेषेक्षता न त्वभावसाध्यकेऽपि, प्रतियोगिम्त्रभावप्रसिद्धरेषेक्षता न त्वभावसाध्यकेऽपि, प्रतियोगिम्त्रभावप्रसिद्धरेषेक्षता न त्वभावसाध्यकेऽपि, प्रतियोगिम्त्रभावप्रसिद्धरेषेव तद्वचापकत्या हेत्व-भावग्रहे तद्विरहानुमानोपपाचिरित्यशङ्कचाह —एवं साध्येति। आत्मनः सिद्धिरित्यत्र विषयसंविदा आत्मज्ञानोत्पचिरिभेपता, आत्मिन सत्त्वादि-संशयनिवर्तकत्या विषयसंविदा आत्मज्ञानोत्पचिरिभेपता, आत्मिन सत्त्वादि-संशयनिवर्तकत्या विषयसंविदा आत्मज्ञानोत्पिदिरिनिवर्वा वा । नाद्य इत्याह—

विशिष्टसाध्यसिद्धौ वर्णितव्यतिरेकिणा तदाकारप्रतीतिसिद्धेः, उपायान्तरेणात्मापरोक्ष्यासिद्धेश्व¹।।

दीपनम्

सिद्धः । वर्णितव्यतिरेकिणा अनुभूतिः स्वप्रकाशा, अनुभूतित्वादिस्युक्तव्यतिरेकिणा । आत्मनः परिशेषात्स्वप्रकाशात्वमुक्तं स्मारयति—
उपायति । न ताबद्विषयसंविदाश्रयत्वेनात्मनः सिद्धिः ; विषयसंविद्यतिरिक्तज्ञानरूपायाः ² सिद्धरसंभवात् । न हि निर्विषया सिद्धिभवति न वा तन्मते आत्मा तद्विषयः । न च तद्विषयज्ञानातत्संशयादिनिवृत्तिरेव तिसिद्धिरिति वाच्यम् ; ज्ञानस्य स्वस्मादन्यस्मिन्स्वविषय एव संशयादिनिवर्तकत्वेन तदयोगात् । न च ज्ञानतदाश्रयान्यस्यैव ज्ञानविषयत्वं संशयादिनिवृत्तौ प्रयोजकिमिति वाच्यम् ;
गौरवात् । नापि स्ववृत्तिज्ञानकर्मैवात्मा ; कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गस्योक्तत्वात् ।
मनसो ज्ञानापादानतया प्रमाणसहक्रारित्वाचाप्रमाणतया न तद्गृह्य
आत्मा । आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वे वाधकाभावेन मनसः पृथकप्रमाणत्वकल्पनागौरवाच । नापि नित्यानुमेयः ; तदपरोक्षत्वानुभवविरोधात् ॥

पूरणी

विषयेति । सापि सिद्धिः किं निर्विषया सविषया वेति विकल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—— ने विति । आद्यद्वितीयं निरस्यति—— नच तद्विषयेति । नैयायिकमतं निरस्यति—— नापि स्ववृत्तीति । ननु सम्मते नात्मनो ज्ञानकर्तृत्वं, तदनुकूळकृतिमत एव तत्कर्तृत्वात्, जीवस्य स्वज्ञानं चिकीर्षाकृत्योरसंभवात् । किं स्विश्वर एव तत्कर्तेति न कर्तृकर्मभावविरोध इत्यपरितोषादाह——मनस इति । ननु शब्दादेः स्वविषयज्ञानसहकारिणोऽपि पृथक्पामाण्यदर्शनादेकत्र सहकारिणोऽपि विषयान्तरे पृथक्पामाण्यं न विरुद्धमित्यनुश्यादाह—आत्मन इति ॥

¹ क्यासंभवाच-स्व, श, छ. ² असिद्धेः-च,

अनुव्यवसायभङ्गः

अनुव्यवसायस्तु न संभवति ; मनसो बहिर्विषया-संबन्धेनोपायाभावात् । ज्ञानस्यापि पूर्वमननुभूतज्ञानवैशिष्टचे तस्मिन्नप्रत्यासत्तित्वात् । एकस्मात्संयो गादनेकज्ञानाभ्युपगमे

दीपनम्

एवमनुम्।तित्वहेतोरनुमाहकतया ²तस्याप्यनन्यवेद्यत्वं साघयति—
अनुव्यवसाय इति । तुरवधारणे, न संभवत्येवेत्यर्थः । विशिष्टज्ञाने विशेषणसन्निकर्षः कारणमित्युक्तम् । अनुव्यवसाय च घटो
विशेषणम् । मनसश्च तेन सन्निकर्षाभावान्न तत्संभव इत्याह—मनस्
इति । अननुभूतं ज्ञाने वैशिष्ट्यं यस्य विषयस्य तिसमिन्नित्यर्थः ।
एतच्चान्यत्र ⁸ज्ञानस्य प्रत्यासित्त्वमुपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तस्य
प्रत्यासित्त्वमेव नेत्युक्तमिति भावः । किं च येनात्ममनःसंयोगेन
घटादि ⁴ज्ञानमजनि तेनैव तदनुव्यवसायो जायते, संयोगान्तरेण वा ।
नाद्य इत्याह —एकस्मादिति । अत्र चाभ्युपगम इत्यनन्तरं प्रत्यिनज्ञानद्वयमेव स्थादिति शेषः । स्मृत्यनुभवसामग्रीसत्त्वात् । अनुभवसामग्रीमात्रपावल्ये तु स्मृतिरेव न स्यात् । ⁶तत्तायां च ज्ञानस्य

्राक्षा । पूरणी

एवमनुभृतित्वेति । तस्यास्वप्रकाशत्वे तद्गोचरज्ञानान्तरा-संभवेन तद्यवहारानुपपत्तिरूपविपक्षबाधकसूचनायेत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यं तदुभयस्वरूपं, तत्रानुभृतविषयांशे ज्ञानं ज्ञानांशे तु संयुक्तसमवायः प्रत्यासात्ति⁶भेवेदित्याशङ्कयाहः— वस्तुत इति । स्मृतिरेवेति ।

¹ गाइहुशाना-छ. ² तस्या अप्य-क. ग. ³ शानप्रत्या-च. ⁴ शानं प्रन्यते-च. ⁵ तत्र च नानुभवसामधी। शानस्य-ख, च. ⁶ भवतीत्या-**श**,

ऽनुच्यवसाय¹धाराया अविरमप्रसङ्गात्।

दीपनस्

प्रत्यासित्तत्वेऽप्यलोकिकप्रत्यासत्त्यजन्यस्मृतिसामग्री अनुमानादिवल्लोकि-कीति² प्रवला । एवं युगपदेकविषयानेकज्ञानसामग्रीसत्त्वाद्गि तत्केन वारणीयम् । स्वभावकल्पनायां च सा यदि कार्यस्य स एवायं स्वभाव-वादः, कारणस्य सतोऽप्यिकिचित्करस्वात् । अथ मनसस्तर्द्धात्मन्येवायं स्वभावोऽस्त्विति किं मनसेत्युक्तम् । तथा च न काप्यनुव्यवसायः । स्वभावमप्युपेत्याप्याह — अनुव्यवसायोति । यथा संयुक्तसमवाया-द्यावसायविषयकं ज्ञानं जनयति एवं अतत्तदनुव्यवसायानामिष संयुक्त-समवायेन ज्ञानं मनो जनयोदित्यनुव्यवसायधारैव स्यान्न बाह्यज्ञानान्तरं, न वा सुषुप्तिरित्यर्थः ।

ननु जिज्ञासितं ज्ञानं गृद्धत इति नाजिज्ञासितानुव्यवसायस्य प्राह्मत्वामिति नोक्तदोष इति चेत्, अनिष्टज्ञाने व्यभिचारेण जिज्ञासाया ज्ञानमात्राहेतुत्वात् । तस्या अपि धर्मिज्ञानाधीनतया अन्योन्या अयत्वाच । यत्तु सक्रळज्ञानाविषयस्मृत्यनन्तरोत्पन्नव्यवसायस्य स्मृतिक्रप् धर्मिज्ञानजिज्ञासायां सत्यामनुव्यवसायः, अतो न परस्पराश्रय

पूरणी

समानविषयकानुभवसामग्रया एव स्मृतिप्रतिबन्धकत्वम् । अन्यथा सर्वदा यिकिचिदनुभवसामग्रया आवश्यकत्वेन कदापि स्मृतिर्ने स्यादित्यर्थः । समानविषयकानुभवसामग्री च तत्तांशे नास्तीत्याह— तत्र च नानुभवेति । अलौकिकोति । अन्यथा उपनीतप्रत्यक्षानुभवसामग्रयाः सदा संभवेन स्मृत्युच्छेदाप्तेरित्यर्थः । स्वभाववाद इति ।

¹ धाराविश्रान्ति—ग. छ. ² किकी-क. ³ तदनु—च. ⁴ श्रयाच—च.

⁵ धर्मज्ञान**्ख**ा

दीपनम्

इति । तन्न ; सामान्यलक्षणाया निरस्तत्वात् । सर्वत्रानुन्यवसाय एवं प्रणालीकरूपने प्रमाणाभावात् , जिज्ञासां विना प्राक्तनसामान्यज्ञाना-नुपपत्तेश्च । न वाद्दष्टविरहारेव काविज्ञानविरह इति वाच्यम् , दृष्टसामग्रयां सत्यां तद्विरहस्यापि कार्यविरहप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । किं वैवं ज्ञानानुपलम्भस्य सहकारिवैकल्यप्रयुक्तत्वाशङ्काया दुरुच्लेदतया कापि तद्भावज्ञानं न स्यात् । यत्तु सत्यामि सामग्रयां प्रतिबन्धादेव कविदनुव्यवसायाभाव इति, तन्न ; तत्र न तावददष्टं प्रतिबन्धकं संभवति ; उक्तदोषात् । नापि बाह्यज्ञानसामग्री ; तस्यां सत्यामवि पर्यामीत्यनुभवात् । इच्लादिघटितबाह्यज्ञानधारासामग्रयां सत्यामि नृत्तादिज्ञानस्यानुभूयमानस्वाच्च ॥

यत्तु कवित्काचित्सामग्री बळवतीति किं तत्प्राबल्यप्रयोजक-निरूपणेनेति , तन्न ; म्वेच्छया प्राबल्यकल्पने व्यासङ्गेऽपि चक्षु-रादेरेव तथात्वसंभवेन तदनुपपत्त्या मनःकल्पनानुपपत्तेः । सुखादिज्ञानं च नित्यमित्युक्तम् । ततस्त्रसमादेव संयोगादनुव्यवसायोत्पत्तौ नोक्त-दोषनिरोध्य इति भावः ॥

पूरणी

निर्हेतुककार्योत्पत्तिरभ्युपेता स्यादित्यर्थः । प्राक्तनेति । सकल-ज्ञानविषयकानुभवं विना तत्समृतेरसंभवात्तस्य च जिज्ञासासाध्यत्वे पूर्वोक्तान्योन्याश्रय इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । सत्यप्यन्त्यतन्तु-वैसंयोगे कदाचित्कार्यानुदयपसङ्गादित्यर्थः । ननु सुखादिसाक्षात्कारानु-रोषेन मनस्सिद्धिन व्यासङ्गानुपपत्त्येत्यत् आह—सुखादीति ।

¹ स्वेच्छाया—च. ² निस्तर इति—ख. ³ संयोगादौ—झा,

संयोगभेदे च विनष्टज्ञानस्य तद्जुपपत्तेः।

दीपनम्

नान्त्य इत्याह—संयोगिति । कियाविभागन्यायेन चतुर्थक्षणे संयोगान्तरोत्पत्तेः प्रागेव व्यवसायस्य नष्टत्वेन न प्रत्यक्षरूपे। इनुव्यवसायः संभवति, विषयस्य तत्कारणस्याभावात् । न च ज्ञानमपि तावत्कालव्याप्यमेवेति वाच्यम् ; द्वितीयक्षणोत्पन्नसुखदुः खसंस्कारादिमिस्तस्यावश्यं विनाशादित्यर्थः ॥

ननु विनश्यदवस्थमनःसंयोगोत्पन्नमेव ज्ञानमनुव्यवसीयत इति चेन्न ; तस्यापि ज्ञानत्वज्ञानजनकसंयोगान्यसंयोगसमयस्थित्यनुपपतेः। संयोगस्थितिसमयोत्पन्नज्ञानस्याप्यनुमवदर्शनात्। किं च ज्ञानं यदि स्वप्रकाशं न स्यात् तर्ह्यर्थापरो²क्ष्यानुपपत्तेरायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः। प्रकाशमानसंवित्तादात्म्यं ह्यपरोक्षत्वमित्युक्तम्। किं च गेहे घटो दृष्टो

पूरणी

विनश्यद्वस्थेति । संयोगान्तरजनकित्रयातो विभागदशायां पूर्वमनस्संयोगोत्पन्नज्ञानस्य ततृतियक्षणजातसंयोगात्तदा ⁸ विनश्यदवस्थया
विद्यमानस्य तदुत्तरक्षणे अनुव्यवसायासंभवादित्यर्थः । ननु ज्ञानत्वनिर्विकल्पकमन्तरापि विषयांशे सविकल्पकः, ज्ञानांशे निर्विकल्पकात्मकनरासिंहाकारानुव्यवसायस्य संयोगान्तरिवरहेऽप्युपपत्तेरित्यनुशयादाह संयोगिति । मनःसंयोगस्यातीन्द्रियतया तत्स्थितिसमयोत्पन्नत्वं
न निश्चेतुं शक्यमिति तादशज्ञानस्यानुव्यवसायासिद्धिरित्यस्वरसादाह कि चेति । नन्विदं त्वन्मतं न त्वस्मन्मतामित्याशङ्कय
विधानतरेण जगदान्ध्यमाह किंच गेह इति । ननु धटादौ

¹ तिद्द्षप्रयस्य – खः, ² क्षत्वानु, ³ विनादयमानस्य तदु – झः,

दीपनम्

न वेति ज्ञानसंशयदशायां न दृष्ट इति व्यतिरेकिनिश्चयदशायां च तत्र घटसंशयो न निवर्तत इति सर्वजनसिद्धम् । तत्र दृष्ट इति ज्ञान-निश्चयदशायां तु संशयो निवर्तत इति च सर्वसंप्रतिपन्नम् । ततश्चा-न्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्संशयव्यतिरेकिनिश्चयाविति न्यायेन च ज्ञानसत्ता-निश्चयोऽर्थसंशयिनवृत्तौ कारणिमिति नाज्ञायमानाज्ज्ञानादर्थसंशयिनवृत्ति-रूपः प्रकाशः संभवति । तज्ज्ञानं च यदि ज्ञानान्तरात्तर्धनवस्था-प्रसङ्गादायातमान्ध्यमशेषस्य । न च संशयदशायां संदिद्धमानज्ञाना-मावादेव न तत्संशयिनवृत्तिः, न तु तत्प्रकाशाभावादिति वाच्यम् ; घटादेर्यावत्सत्त्वं चैतन्यसंबन्धानपायात् ।।

अपि चागृह्यमाणप्रामाण्यं ज्ञानं नार्थसंशयनिवर्तकमित्यनभ्यास-दशायामवगतम् , तत्र संशयनिवृत्तौ तज्ज्ञानेऽर्थवैशिष्ट्यप्रिटितप्रामाण्य-संशयायोगात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां लाघवात्प्रामाण्यनिश्चयस्यार्थ-संशयनिवृत्तौ हेतुत्वं ²नाप्रामाण्यशङ्काशून्यज्ञानस्येत्यनुव्यवसायेन⁸ तद्योगात्स्वयंप्रकाश एवायमनुभवः । स वाजन्य एव, जन्यस्य तत्कल्पने प्रमाणाभावात् । अनुभूयमाने घटे कस्यापि कदाचिदिदानीं मया घटोऽनुभूयते न वेति संशयादर्शनादिप ज्ञानं स्वप्रकाशम् । कोटिस्मरणादिसंशयसामम्र्यां सत्यामि प्राह्यनिश्चयादेव ⁴तदभावस्य वक्तव्यत्वादिति भावः ॥

नेकामका है जिल्ला प्रणी

विद्यमानोऽपि चैतन्यमंबन्धो न प्रयोजकः; वृत्तेरेव व्यवहाराङ्गत्वा-दित्यपरितोषादाह—अपि चेति । तदयोगादिति । अनुव्यवसायस्य

¹ प्रामाण्यज्ञानं, ीनात्त्वप्रामाण्य. े व्यवसाये, ¹ तद्नुदयस्य.

धाराकालीनात्मनि तदसंभवाच । तस्मात्स्वप्रकाशचैतन्या-नन्दात्मकः कत्रीदिविलक्षण आत्मेति सिद्धम् ॥

जीवपरभेदस्यौपाधिकत्वम् स चात्मा परमस्मात्र भिद्यत इति वक्ष्यते । भेदस्तू-

दीपनम्

इतोऽप्यात्मा स्वपकाश इत्याह—धारेति । युगपद्ज्ञानद्वया-संभवेन घटज्ञानधाराकाले आत्मिन ज्ञानासंभवात्तदवश्यंभावस्य चोक्त-त्वादिति भावः। त्वंपदरुक्ष्यशोधितजीवस्वरूपनिरूपणमुपसंहरति— तस्मादिति ॥

एवं ब्रह्मादिपुत्तिकान्तप्राणिधीसाक्षिचैतन्यमेकं तदेवात्मा स्वप्न-काशचैतन्यं जीवस्येत्युक्तम् । निन्वदमनुपपन्नम् , जीवस्य चिद्रूपा-त्परमाद्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । ज्ञानस्य च प्रामाण्यमौत्सिर्गिकम् । न च भेदज्ञानं रजतज्ञानवद्घाध्यत इत्याशङ्कयेदानीं जीवपरविभागस्यौ-पाघिकत्वं वक्तुमनन्तरिवचारस्योद्देश्यमर्थमाह —स चेति । वश्यत इति । द्वितीयपरिच्छेदे समन्वयसूत्रतात्पर्यनिक्षपणे वाक्यार्थविचारा-वसरे ''तत्त्वमिस" इत्यादिश्रुतेविणितजीवस्वरूपं परमात्माभिन्नमिति वश्यत इत्यर्थः । भेदानुभवस्य ति का गितरित्यत आह—भेदस्तिवि ।

पूरणी

प्रामाण्यनिश्चायकत्वेऽपि भिन्नविशेष्यकत्वेन ततः संशयनिवृत्त्ययोगा-त्तदनन्तरमर्थविशेष्यकज्ञानान्तरकल्पनायां च मानाभावादिति भावः । वस्तुतो मनसो बहिरस्वातन्त्रयेण बाह्यार्थविदितपामाण्यस्य मानसानु-व्यवसायेन ग्रहासंभवादित्यर्थः । तदेवात्मिति । जीवस्य स्वरूपिमत्यर्थः । चिद्रुपादिति । यद्यपि चिद्रुपत्रह्मभिन्नस्यापि जीवस्य वर्णितरीत्या स्वप्रकाशस्वं नानुपपन्नम् । तथाप्युक्तसंविदैक्यमयुक्तम् ; ब्रह्मसंविदो भिन्नत्वादिति चोद्यार्थः । अनन्तर्विचारस्येति । भेदौपाधिकत्व-

पाधित¹ एव । नियमेनोपाधिप्रतिसंघान एव तत्प्रतीतेः । तादृशस्य च भेदस्य घटाकाशादिभेदस्येनौपाधिकत्वात् ।।

दीपनम्

नन्वन्यस्मिन् प्रतीयमान एवान्यत्र धर्मी यदि प्रतीयत स तत्रौपाधिक इति वक्तुं शक्यं, यथा लाक्षासित्रिहिते स्फिटिके लौहित्यम् , अन्यादृशं तु स्वाभाविकमेव यथा लाक्षादौ तदेव । न च नाहं विक्रोत्यतिरिक्तः कश्चिद्भेदधर्मी प्रतीयत इति भेदस्तित्रष्ठ एवेत्याशङ्कचाहमनुभवस्य चिदचिद्भयविषयत्वं प्रागुपपादितं स्मरेत्याशङ्कचाह — नियमेनेति । तथा च प्रमाणसिद्धाभेदस्योपाधिप्रतीतिदशायामेव प्रतीयमानो भेद औपाधिक एवेत्याह—तादृशस्य चेति । नन्वौपाधिकोऽपि जीवब्रह्मभेदो घटाकाशादिभेदवस्य एवास्त्वित्येकदेशिशङ्कां चकारेण निवर्त्यवति । घटाकाशमेदस्य परमार्थत्वे तत्राकाशबुद्धः स एवायमिति

पूरणी

विचारस्य ³शोधितजीवस्वरूपिनरूपणस्य वा वास्तवाभेदिसिद्धि प्रयोजनं दर्शयतीत्यर्थः । नन्वहंकारभेदस्यारमौपाधिकत्वमस्त्विति वैपरीत्यं निरस्यति—प्रमाणसिद्धेति ॥

ननु जीवब्रह्मभेदस्य कथमन्तःकरणोपिषकत्वं, अहमनुभव-स्यान्तःकरणालम्बनत्वासिद्धेः । नच तिस्मन्प्रतीयमाने ⁴तद्भेदप्रत्यय-मात्रेण तस्य तदुपिषकत्वम् ; तथा सित अहमज्ञ इत्यनुभूयमानाः ज्ञानादेरप्यन्तःकरणोपाधिकत्वापातात् । नच तत्त्वमस्यादिवाक्यैरभेदस्य सिद्धत्वाद्भेदस्य तदुपिषकत्वं करुप्यत इति वाच्यम् ; भेदप्राहिपत्यक्ष-प्रमाणविरोधेनाभेदश्रुतेस्तथार्थावधारणासंगवात्, तदनुरोधेनोपासनाविधि-

¹ नृषाभिकृतः –क. ² ब्रह्मत्यत्रातमातिरिक्तः –ख. च. ³ उपपादित – झ. ⁴ तद्भेदस्य प्र—ट.

परत्वस्यैव करूपियतुं युक्तत्वाच । अन्यथा भेदन्यौपाधिकत्वे तद्गाहक-प्रमाणविरोधाभावाच्छूतरभेदार्थनिर्णयः, तन्निर्णये सति भेदस्यौपाधि-कत्वकरूपनेत्यन्योन्याश्रयात् ॥

ननु भेदप्रत्यक्षासंभवः; तस्प्रतियोगित्रह्मणोऽयोग्यत्वेन तद्भेदस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । नच प्रतियोगियोग्यत्वमन्योन्याभावयोग्यतायां न तन्त्रम् , स्तम्भिपिशाचान्योन्याभावादेः प्रत्यक्षगम्यत्वादिति वाच्यम् ; एवमिप योग्यानुपरुष्ठिधिवरहात्तरस्यक्षासंभवः, तिर्कतप्रतियोगिसत्त्व-विरोध्यनुपरुष्ठम्भस्य तद्भाहकत्वात् । न हि पिशाचादिवद्भक्षत्वं जातिः, येन तस्य जीवनिष्ठत्वेन आत्मत्ववदुपरुम्भः स्यादित्यापादनं भवत् । नापि सर्वशक्तित्वादिब्रह्मोपियोग्यः । अतो न ब्रह्मभेदः प्रत्यक्ष इति चेन्न; सर्वज्ञत्वोपाधयोग्यत्या तदुपरुम्भापादनसंभवात् । जीवस्य सर्वविषयकज्ञानवत्त्वे घटादिज्ञानवदुपरुम्भपसङ्गात् ॥

ननु परमते ज्ञानस्यावश्यवेद्यत्वनियमाभावात्सर्वविषयज्ञानोपलम्भापादनमसमंवीति चेन्न; सत्यपि मनःप्रणिषानादौ कदाचिदपि
तदनुपलम्भसंभवेन कदाचित् तदापादनसंभवात् । अन्यथा घटादेर्यावतस्त्वमुपलम्भानियमेन तदभावस्याप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अशोकत्वोपाषेर्योग्यत्या दुःखदशायां तदुपल्लाम्भापादनसंभवेन तदवच्छिल्लब्रह्मभेदस्य प्रत्यक्षत्वे बाषकाभावात् । आकाशत्वस्य घटवृत्तित्वे अनेकव्यक्तिकत्वेन जातित्वापत्त्या तत्र तदुपलम्भापादनवद्गक्षत्वस्यापि जीवात्मवृत्तित्वे
जातित्वप्रसङ्गेन तत्संभवाच । अन्यथा तवापि नाहं ब्रह्मेति सर्वानुभवसिद्धभेदप्रत्ययस्य का गतिः । अभावस्यानुपल्लिष्यप्रमाणगम्यत्वपक्षेऽपि योग्यानुपल्लिषेरेवाती।न्द्रियाभावाद्यननुभवानुरोधेन प्रमाणतया वाच्यत्वात् ।

न चास्मन्मते भेदप्रत्ययो श्रमः, स योग्यानुपरुब्धिमन्तरापीति वाच्यम्; घटानुपरुम्भदशायामेव घटवति घटाभावश्रमदर्शनेन प्रतियोग् गिसमानाधिकरणयोग्यानुपरुम्भस्यवाभावश्रमे हेतुत्वात्। न चास्मन्मते श्रमोऽविद्यावृत्तिविशेषः, तस्य च न करणान्तरापेक्षा, दोषमात्रजन्य-त्वादिति वाच्यम्; एवमप्युक्तयोग्यानुपरुम्भविशेषस्यव तत्र दोषतया वाच्यत्वात्। आगन्तुकश्रमेऽविद्यामात्रस्य दोषत्वासंभवात्। नच साक्षिमात्रवेद्यो भेदः; सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणा नित्यपरोक्षत्वेन साक्षिणस्तदनवभासतया तद्भेदस्य तथात्वायोगात्॥

यत्तु भेदो न स्वह्रपमात्रम् , तस्य प्रतियोगिनिह्रप्यत्वानुपपत्तः। नाप्यन्योन्यामावः ; तस्य प्रतियोग्यनिह्रपणात् । न तावद्धटादिस्तत्प्रतियोगी ; संसर्गामावसांकर्यापातात् । प्रतियोगिभेदस्यामावभेदप्रयोजकत्वात् । नापि घटत्वादिः ; पटो घटो नेति घटप्रतियोगितयानुभूयमानस्य तदन्यप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेः । नापि वैधम्य
भेदः ; तद्यदि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणवत्त्वम् , तदा जीवस्य
स्वतो भेदपसङ्गः । सुलादेरव्याप्यवृत्तितया स्विस्मस्तदत्यन्ताभावसत्त्वात् ॥

कि चाश्रयानिरूपणादिष भेदपदार्थो दुर्निरूपः। न ताबद्धर्मि-मात्रं तदाश्रयः; स्वस्मिन् स्वभेदशसङ्गात्। नापि भिन्नधार्मिणस्तदा-श्रयत्वम्; भेदान्तराभ्युपगमेऽनवस्थापातात्। तद्भेदस्यैव तदाश्रयता-बच्छेदकत्वे चात्माश्रयात्। तस्माद्भेदस्य स्वरूपभेवापामाणिकमिति, तच्चिन्त्यम्; सर्वजनासिद्धभेदानुभवस्यापद्ववायोगेन तदालम्बनस्य कस्याचिद्वाच्यत्वात्। न च माथावादिनां दुर्निरूपत्वं मूषणमेव, अतो न तत्त्वरूपनिरूपणावश्यकतेति वाच्यम्; दुर्निरूपत्वं हि सद्विल-

क्षणत्वं न तु पदार्थस्वरूपासत्त्वम् , असत्त्व्यात्यनभ्युपगमात् स्वाभिपेतसाक्षिव्यावृत्त्यादिस्वरूपिनरूपणवैयर्थ्यापाताच्च । तस्यादन्योन्यामावरूपो भावात्मकविभागरूपो वा कश्चिदिनिर्वचनीयधमिविशेषो भेदप्रतीत्यारुम्बनतया स्वीकर्तव्यः । सजातीयाभावभेद एव प्रतियोगिभेदस्य प्रयोजकत्वेन ¹ विरूपात्यन्तान्योन्याभावयोः प्रागमावात्यन्ताभाववत्प्रतियोग्यैक्येऽपि भेदसंभवात् । एवं च भेदानुभवारुम्बनस्य
कस्यचिदावश्यकत्वे तस्य मिथ्यात्ववर्णनमभेदप्रमाणसद्भावाधीनम् ।
भेदप्रत्यक्षाविरोधे च तदभेदार्थश्रुतेरप्रसारेण कथं तद्भेदस्यौपाधिकत्वम् ॥

किं च जीवो ब्रह्मणो भिद्यते, तद्विरुद्धधर्मवन्त्वात्, घटवादित्यनुमानमि तत्र मानम् । अपि च "भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्"
इति श्रुतिरिप स्पष्टं तद्भेतं प्रतिपादयित । तस्माज्जीवब्रह्मस्वरूपवत्तद्भेदोऽपि प्रमाणगो चरत्वात्सत्य एवेति चेत्, न तावतद्भेदे प्रत्यक्षं
मानम्, प्रतीयमानस्य तस्यान्तःकरणोपाधिकत्वात् । अन्तःकरणस्याहमनुभवारुम्बनत्वेन दिशितत्वात् । सुषुप्तावन्तःकरणविरहे सित तद्विरहादर्शनात् । न च तदा प्रतियोगिब्रह्मोपस्थितिविरहादेव तद्विरहो न
त्वन्तःकरणविरहादिति वाच्यम् ; "सता सोम्य तदा सम्पन्नो
भवति" इति श्रुत्या तदवस्थायां ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानस्य दिश्वीतवात्।।

किं च " नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता " इत्यादि-श्रुत्या तद्भेदिनिषेधपूर्वकमभेदप्रतिपादनात् प्रतीयमानभेदस्यान्त करणो-पाधिकत्वं करूप्यते। न च भेदप्रत्यक्षविरोषे श्रुतीनामभेदार्थप्रत्यायकत्वा-संभवः ; चन्द्रादिभेदवत्किरपतभेदिवषयत्वेनान्यथासिद्धिशङ्काकरुष्टितस्य श्रुतिबाधाक्षमत्वात्। अयोग्यतासंशयस्य च शाब्दबोधानुगुणत्वात्।

¹ विरुक्षणरूपा-झ.

न च भेदश्रुतिविरोधात्ततोऽभेदार्थप्रतीत्यसंभवः ; तस्या अपि '' यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्तानपो भिन्ना बहुषेकोऽनुगच्छन् '' इत्यादिश्रुतेः कल्पितसूर्यादिभेदविषयत्वदर्शनेन कल्पितजीवभेदविषयत्वेनान्यथासिद्धि-शङ्का क्लङ्कनात् । भेदस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्या-नुपपत्तेश्च । न च प्रत्यक्षसिद्धार्थस्याप्यसत्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं श्रुत्यानु-वाद इति वाच्यम् ; श्रुत्यनुवादमात्रेण सत्यत्वे ''अथ रथान् रथ-योगान् '' इत्यादि क्षमकाण्डपपिञ्चतप्रश्चरयापि सत्यत्वापातात् ॥

किं च न तावत्प्रतीयमानभेदस्य मानान्तरेणासत्यत्वशङ्का, अभेदबोधकमानान्तराभावात् । न च श्रुत्या तच्छङ्का; तथा सति भेदश्रुतितिरस्कारेणाभेदश्रुत्या प्रथमं तद्घोधावश्यक³त्वेन न तद्विरुद्धार्थ-प्रमितिः । प्रत्युत ⁴पूर्वसंभावितश्रुत्यनुसारेण भेदानुवादद्वारा तत्प्रतिपाद्यः तिन्निषेध एव तात्पर्यकरूपनं युक्तम् । न चाभेदश्रुतावन्यथासिद्धिशङ्का संभवति, येन ततोऽप्यभेदस्य निर्णयो न स्यात् । भेदश्रुतेर्वा प्रथममर्थ- निर्णयः स्यात् । न चाभेदश्रुतेरि तिन्निषेधपरभेदश्रुतिशेषत्वमास्तामिति वाच्यम् ; जीवब्रह्माभेदस्य मानान्तराप्रसक्तत्वेन तिन्निषेधवैयथर्यात् , श्रुत्येकप्रसक्तस्य निषेधायोगात् । न च षोडिशिग्रहणाग्रहणवद्भेदाः भेदयोः श्रुतिद्वयप्रामाण्यवछेन विकरपोऽस्त्विति वाच्यम् ; समान-सत्ताकभेदाभेदयोरेकत्र विरोधात् ; षोडिशिग्रहणादौ त्वनुष्ठाने विरोधः ; तस्य च प्रयोगि भेदेनापनयो युक्तः । न चात्रापि संसास्दशायां भेदः मुक्तिदशायामभेदोऽस्त्विति वाच्यम् ; सत्यस्य भेदस्य ज्ञानिवर्त्य-

[े] क्लंबार्- ह्या. 2 स्वप्नकार्यप्रपञ्चस्यापि + ह्या. 3 तथा न तच्छन्दार्थ - हा. 4 पूर्वभावितन्छ्लानुरोधेन - हा. 5 दादपन- ह्या.

त्वायोगात् । भेददशायामभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारासंभवाच । प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा नष्टपुत्रादिसाक्षात्कारवदयथार्थत्वापातात् । विरोध्यभेदसाक्षात्कारमन्तरा भेदनिवृत्त्यनुपपत्तेः ॥

अपि च कापि मेदश्रुतौ नामेदश्रातिवन्नञ् श्रूयते, येन तच्छ्ती-नामभेदनिषधपरतया तच्छेषत्वमभेदश्रुतीनां शङ्कग्रेत । न च भेद एवाभेदनिषेघात्मा ; स्वसमानसत्ताककल्पिताभेदनिषेघार्थत्वेनापि तदुप-पत्त्या वास्तवामेदनिवृत्त्यर्थस्वालाभात् । भेदस्य वस्तुतोऽभेदविरहात्म-कत्वेऽपि न भेदपदमभेदनिषेघार्थकम् । तथा सति घटपदादेरप्यघट-व्यावृत्त्यर्थत्वप्रसङ्गात् । घटः पटाद्भिन्न इत्यादौ घटः पटाभेदरहित इत्यप्रतीतेश्च । न चाभेदो न भेदाभावः, किं तु स्वरूपं, तदभावश्च तदन्योन्याभावात्मकस्तद्भेदः, स च भेदशब्दार्थः, प्रतीयते च तथेति वाच्यम् ; तथा सति "नेह नानास्ति किंचन " "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा " इत्यादिश्रतौ भेदाभावरूपाभेदस्याप्रतिपादनेन भेदपदस्य तिन्नेषेघार्थत्वाभावे अभेदश्रुतीनां तच्छेषतयान्वयानुपपतेः। न च " नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा "इति श्रुतिरीश्वरान्तरनिषेघपरेति वाच्यम् ; ईश्वरभेदस्याप्रसक्तत्वात् । अत इति छोकशसिद्धात्माविषकभेदिनिषेष-स्यैव श्रूयमाणत्वात् । मानान्तरप्रसिद्धभेदानिषेधपरत्वे संभवति कथंचि-दाभासप्रसक्तभेदनिषेधपरत्वकल्पनायोगाच ॥

वस्तुतस्तु श्रोत्रन्तरादिनिषेघोऽत्र वाक्यार्थः । श्रोतृत्वादिकं च तत्तदिन्द्रियजन्यज्ञानवत्त्वं न तु ज्ञानमात्रम् ; अनुमानादिना शब्दादि-ज्ञानवति श्रोत्रादिशब्दाप्रयोगात् । तच्च श्रोतृत्वादि जीवधर्मः, तस्यै-वेन्द्रियामिमानित्वात् । तथा चेदं वाक्यमीश्वराविकजीवभेदनिषेध-परमेव । न चातःशब्देन क्लपरामश्चीनुपपतिः ; "एष त आसा-

न्तर्याम्यमृत '' इत्यादावन्तर्यामिश्वरस्यापि प्रक्रतत्वेन तदुपपत्तेः। न चैवं जीवान्तरनिषेधकमेतत्स्यात् , अतःशब्देन जीवपरामर्शसंभवात् , द्रष्ट्रादिपदैरिप तत्परामर्शेन तद्भेदनिषेधस्य स्फुटत्वादिति वाच्यम् ; जीवभेदनिषेधस्यापुरुषार्थत्वात् । ईश्वरभेदिनिषेधस्य ब्रह्मभावापत्ति-फलोपयोगितया सार्थकत्वात् । जीवाभेदस्यापि ब्रह्माभेदमन्तरेणासंभवाच । भिन्नस्वभावधर्माणां जीवानां ब्रह्मप्रतिबिन्बतामन्तरेणाभेदायोगादित्य-लमतिकथया ॥

अपि च भेदप्रत्यक्षं न निर्विशेषब्रह्मभेदमालम्बते; अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्यैव निर्विशेषब्रह्मतया तिस्मित्तद्भदमहासंभवात्, कि तु सार्वज्ञादिगुणविशिष्टब्रह्मभेदम्। तत्त्वमस्यादिश्रुतयस्तु निर्विशेषब्रह्माभेदं बोधयन्तीति क तिद्वरोधवाती । अत एव भेदश्रुतयो विम्बप्रतिविम्बभावापव्यजीवब्रह्मभेदबोधका इति न तिद्वरोधशङ्कापि। उक्तानुमानमपि कल्पितभेदविषयत्वेन सिद्धसाधनतादुष्टम्, पारमार्थिकभेदस्याप्रसिद्धतया तत्साधनासंभवात्। यत्त्वभेदश्रुतय उपासना-परा इति, तन्न; तत्रोपासनादिशब्दाश्रवणात् श्रुतहान्यश्रुतकल्पना-पाताच्य॥

सत्यंभिदेति श्रुत्यर्थः

यद्पि "सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा" इति श्रुतेभेंदस्य सत्यत्वमिति नैयायिकाभिमानिवर्णनम्, तन्न मनोरमम्; तत्सद्भावे मानाभावात्। ताद्दशश्रुतिसत्त्वेऽपि तस्याः सत्यतया प्रतीतभेदानुवादमात्र-त्वात् । भेदमाहकप्रत्यक्षादिना भेदस्य सत्यतयैवावघारितत्वेन तत्र तात्पर्यकरूपनायोगात् । अत एव भेदश्रुत्य¹न्तरवदस्या अपि तन्निषेध-

दीपनस्

प्रत्ययस्य चाप्रामाण्यपसङ्गः । भेदाभेद (इति) वचनस्य च प्रागुक्तरीत्या किल्पतभेदिवषयकत्वात् सोपाधिकानां च यावदुपाधिसत्त्वं विद्यमानत्व-नियमात् तत्प्रतीतेः शुक्तिरजतादिप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तेश्च । एतावता सत्यत्वाभिलापश्चेत्काममस्त्विति भावः ॥

पूरणी

प्रमितिपरत्वमेव । वस्तुतस्तु सत्यपदं पश्चभ्तात्मकप्रपश्चपरम् , "सच्च त्यचाभवत् " इति श्रुतेः । भिद्यते जीवेशावनयेति व्युत्पत्त्या भिदापदं मायार्थकम् । तथा च प्रपञ्चस्य मायात्मकतया कल्पितत्वमेव दश्यतीति न त्वदभिमतसत्यत्वसिद्धिः । नच योगाद्र्देर्वस्रवच्या नोक्तार्थसंभव इति वाच्यम् ; प्रसिद्धभेदपरत्वे वाक्यान्थक्यप्रसङ्गेन योगाश्रयणस्य युक्तत्वात् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्वारस्येन पुराणेतिहासादिषु स्त्रीत्वेन प्रसिद्धमायाशक्तिपरत्वस्य योगेनापि न्याय्यत्वाच् ॥

किं च '' सच्च त्यच्याभवत् '', '' उपाधिना कियते भेदरूप " इत्यादिसन्निहितवाक्यावगतयोगस्यैवाश्रयणं युक्तम् । ''आज्येः स्तुवत " इत्यत्र '' यदाजिमीयुः '' इत्याजियानार्थवादावगतयोगाश्रयणात् । न चात्र तत्सन्निधानमसिद्धम् ; वेदान्तभागैकवाक्यतायाः कथंनित्सर्वे रभ्युपगमात् । न चैवं '' सत्यं ज्ञानमनन्तं "इत्यादावि सन्निहित्योगाश्रयणप्रसङ्गः ; '' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् " इति वाक्यशेषण ब्रह्मणः पपञ्चात्मकत्वबोधेन पुनस्त तदेवानुप्राविशत् " इति वाक्यशेषण ब्रह्मणः पपञ्चात्मकत्वबोधेन पुनस्त तदेवानुप्राविशत् " इति वाक्यशेषण यद्यपि जीवब्रह्मभेदः अविद्योपाधिको नाहंकारनिबन्धनः ; अनादिन्मेदस्य तद्योगादिति वक्ष्यमाणत्वात् , तथापि नाहं ब्रह्मेति प्रतीयम्मानभेदेऽहंकारस्योपाधित्वमिति तथोक्तमिति मन्तव्यम् । शुक्ति-रजतादीति । ननु किं घटाकाशादिभेदो व्यावहारिकः प्रातीतिको वा ।

¹ तद्वशेन तदुपपादनवै-**झ**.

जीवानां भेदस्यौपाधिकत्वम्

एवं जीवानामपि परस्परभेद औपाधिक एव। एकस्ये-वेतरेषामपि प्रविष्टब्रह्मस्वभावत्वात्।।

दीपनम्

अत एव जीवानामि परस्परं भेदो न स्वाभाविक इत्याह— एवामिति । अथ वा जीवानां परस्परं विरुक्षणत्वात् कथं ब्रह्माभेद इत्याशङ्क्ष्यासिद्धो हेतुरित्याह—एविमिति । भेदस्यौपाधिकतासिद्ध्चर्थ-मभेदमुपपादयति—एकस्येवेति । तथा च प्रविष्टस्य प्रतिबिम्बस्य जीवस्य बिम्बम्तब्रह्माभिन्नत्वेन तदभिन्नाभिन्नस्य तद्भेदानुपपत्तेभेद-प्रतीतिर्ज्ञान्तिरित्यर्थः । एवं च देवदत्तात्मा मैत्रात्मनः स्वतो न भिद्यते, तदभिन्नाभिन्नत्वात् , यदेवं तदेवं, यथैकघटाकशात् घटान्तराकाशः, ब्रह्माभिन्नत्वाद्धह्मत्ववदिति वानुमानं सूचितम् । न चासिद्धिः ; ' तत्त्व-मस्या ''दिश्रुतेः, स्वाभाविकभेदे प्रमाणाभावाच्च तत्सिद्धेः । न चैवं सुलादिवैरुक्षण्यानुपपत्तिः ; एकस्मिन्नप्यवच्छेदकभेदेन संयोगतदभावव-खुगपदाकाशे तारमन्दादिशब्दवच्च तदुपपत्तेः सुलित्वदुःखित्वादेरहङ्कार-

पूरणी

अद्येऽभेदस्यापि व्यावहारिकतया तवोर्विरोधासंभवः। द्वितीये शुक्ति-रजतादितुरुयतेति चेन्नः, व्यावहारिकस्यौपाधिकस्वाभाविकत्वाभ्यां सत्ता-द्वैविध्येन तद्विरोधादिति भावः॥

न स्वाभाविक इति । अविधैक्यात्तःप्रतिबिम्बो जीवोऽप्येकः, तद्भेदस्त्वहंकारोपाधिक इत्यर्थः । इदानीं मिश्रमतानुसारेणापि योजयति -अथ वेति । एवं च सामान्यतो जीवभेदस्य मतद्वयसाघारण्येनौपाधि-

धर्मत्वाच । न चैवं देवदत्तस्य ममास्मिछरीरे सुखमन्यत्र दुःखमित्याद्य-नुसन्धानप्रसङ्गः ; अग्रे तस्य निरसिष्यमाणत्वत् ॥

जीवाणुत्वनिराकरणम्

किं च न तावदयं जीवोऽणुः ; अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् , तद्धर्म-ज्ञानसुखादीनां शरीरच्यापित्वानुपपत्तेः , युगपद्विच्छिन्नदेशद्वये सुख-दुःखाद्यनुपलम्भपसङ्गाच । नापि सर्वगतः ; तत्र न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणम् ; अहमिहैवास्मीति परिच्छिन्नस्यैव तद्विषयत्वात् । न चायं श्रमः, दुःखादिपरिणामिन इतोऽधिकपरिमाणे प्रमाणाभावेन तस्य यथार्थत्वात् । न च सर्वदा अस्पर्शद्रच्यत्वेन तदनुमानम् ; मनासि

पूरणी

कत्वस्य " एवं जीवानां " इति मूलग्रन्थे प्रदर्शनं, 'नन्वि स्यादिना पदिश्विताविद्यकजीवभेदाक्षेपेण तस्तमर्थनमिति भावः । अहंकारोपाधिकः जीवभेदपक्षे दोषमाशङ्कयाह— न चैविमिति ।

जीवस्याविद्याप्रतिबिम्बतां वक्तुं मतान्तरं निराचष्टे—िकं चिति ।
ननु त्रसरेणुवद्योग्याणुत्वस्वीकारान्त्रायं दोष इत्यरुचेराह—तद्भमेति ।
गुणस्य गुणिनं विना अन्यत्रागमनादित्यर्थः। नच प्रदीपप्रभावद्वायूपनीतपुष्पगन्धवच तदुपप्रतिरिति वाच्यम्; प्रभाया रूपवत्त्वेन द्रव्यतया
गुणत्वासिद्धेः, पुष्पभागानामप्यागमनकरूपनाच । नच सुलमपि द्रव्यमेवेति वाच्यम्; एवमपि कार्यद्रव्यस्य स्वोपादानेन विनान्यत्र गमनायोगेन शरीरव्यापितानुपपत्तेः। नच प्रभाद्यान्तेन गमनम्; प्रभाया
दीपादिसंसर्गिद्रव्यत्वेन तदुपादेयत्वासिद्धेः। अल्पारव्यद्रव्यस्य महत्त्वानुपपत्रेश्च । अपि चैकस्थात्मनो द्रव्यारम्भकत्वानुपपत्तिः। नच संयुक्ता-

पूरणी -

तथा सित मनसोऽपि सुखाद्याश्रयत्वाभ्युपगमापातात् । नचैकस्यैवात्मनोऽविद्यावत्सुखादिरूपेण परिणाम इति
वाच्यम्; तथा सत्यनित्यत्वापातात् निरंशस्याणोर्महत्परिणामायोगाच ।
नचाणुप्रियङ्गबीजादेर्महदङ्गरादिपरिणामो दृष्ट इति वाच्यम्; तत्रापि
बीजतुल्यरूपेण परिणताङ्गरादेरेव समयमेदेन वर्धनात् । अन्यथा
अनन्तरसमय एव महदङ्गरोपलम्भप्रसङ्गात् । नच तद्वदेव सुखादिवृद्धि_
रस्त्विति वाच्यम्; उत्पत्तिसमय एव शरीरव्यापित्वानुभवात् । नच
व्यापित्वानुभवो अमः; बाधकाभावात् । सुखादेराशुविनाशित्वेन
कालभेदेन वृद्धिकल्पनायोगाच ॥

अपि च न बीजादेरङ्कुरात्मना परिणामः, वर्ष¹वायुभ्तादिना तन्नाशात् । अपि तु वैशेषिकादिमते परमाण्वादिक्रमेणाङ्कुरोत्पत्तिः । अस्मन्मते तूपहतबीजावच्छिन्न²मायाया अङ्कुरात्मना ³ परिणाम इति न तन्निदर्शनं युक्तम । यत्तु—

'' वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।

ा हिल्ल भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते "॥

इत्यादिश्रुत्या आत्मनोऽणुत्वसिद्धौ तदन्यशानुपपत्त्या सुखादेः कथं-चित्स्वाश्र्यादन्यत्र गमनकरूपनत्मिति, तिचन्त्यम् ; तत्राणुत्ववाचकपदा-मावात् । नच वालाप्रायुतभागोपमितत्वं अणुत्वं विना न संभवतीति तित्सिद्धिरिति वाच्यम् ; वैशेषिकादिमतिसद्धाणोस्तद्धागोपमानाभावेन ततोऽप्यपकृष्टाणुस्वीकारे तस्य व्यवहाराक्षमत्वापातात् , ''अङ्गुष्ठमात्रो रवितुष्यक्तपः '' इति पूर्वश्रुतिविरोधात् , ''आराग्रमात्रो स्वरोऽपि

[ै] यूपघातादिना—्ट. ² माया, ³ परिणमते—झ.

दृष्टः " इत्याराग्रताश्रुतिविरोधाच तच्छूतेर्भुरूयार्थसंभवात् । नापि "एषो-ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य " इति श्रुत्या तदणुत्वसिद्धिः ; तस्याः परात्मपरत्वात् , अहमनुभवे प्रकाशमानस्य जीवस्य वेदितव्यत्विर्देशा-नुपपत्तेः, उक्तप्रमाणानुरोधेन तच्छूतेर्भुरूयार्थानुपपत्तेश्च । अन्यथा "अणोरणीयान्" इति श्रुतेः परमात्मनोऽऽप्यणुत्वापातात् । नच "महतो महीयान्" इति वाक्यान्तरिवरोधान्नैवमिति वाच्यम् ;

" घटसंवृतमाकाशं छीयमाने घटे यथा । घटो छीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः" ॥ इत्यादिश्रुतिविरोषस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् ।

अपि चाहं सुखीति प्रत्यक्षं यावत्सुखदेशत्वमात्मनोऽप्यालम्बत इति तत्प्रत्यक्षविरोधान्नाणुत्वसिद्धिः। बाधकं विना तद्धमत्वस्य वक्तम-शक्यत्वात्। न चेदं देहपरिमाणारोपादित्युक्तम्। यदपि ''ममेवांशो जीवलोके '' इति भगवद्धचनाज्ञीवस्यैकदेशता प्रतीयते, सा च मध्यम-परिमाणत्वे मानाभावादनित्यत्वापत्तेश्चाणुत्वे पर्यवस्यतीति, तदपि न मनोरमम्; अंशशब्दो स्वयवार्थः नच जीवो ब्रह्मणोऽवयवः, तथा सति तस्य सावयवत्वेनानित्यत्वापातात्। जीवानां विच्छिन्नदेशतया चिछद्वपटवद्धसणो विच्छिन्नदेशतापतेः। अवयविनाऽवयवपरतन्त्रतया ब्रह्मणो जीवपारतन्त्रवप्रसङ्ख्या । न चौपाधिकः स्वांश इति वाच्यम्; तथासत्योपाधिकस्य वास्तवत्वायोगेन ध्याकाशादिवत्किल्पतत्वापातात्। तस्माज्जीवस्य किन्विज्जत्विकिच्छाक्तित्वादिना ब्रह्मापेक्षया अल्पत्वप्रति-पादक्तमिदं वचनम्। तदिप जीवस्य ब्रह्मनियम्यत्वसिद्धयर्थम्। एवं वाद्यमादिश्रुतयोऽप्यल्पशक्तित्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वन्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वन्वादिपाः। ब्रह्माणुत्वश्रुतयस्तु दुर्ज्ञयत्वादिपाः। विद्याद्वस्त्वादिपाः दुर्ज्ञयत्वस्यत्वादिद्वस्तुत्यस्तु दुर्ज्ञयत्वन्वादिपाः।

¹ विभिन्न-झ्रा. ¹ विभिन्न-झ्रा.

तमसि च व्यभिचारात्प्रत्यक्षबाधाच । न चाद्रष्टकार्यस्य सर्वेत्रोपलम्भा-दात्मा सर्वगत इति वाच्यम् ; अद्रष्टस्य पराभिमतस्वरूपसंबन्धा-दात्मनः सर्वगतत्वमन्तरेणापि तदुपपत्तेः । अन्यथा आकाशे अद्रष्ट-कार्यस्य शब्दस्याभावप्रसङ्गात् । न च योगिनां कायव्यूहशास्त्र-प्रामाण्याय जीवस्य सर्वगतत्वमिति वाच्यम् ; तच्छास्त्रस्य त्वत्पक्षे ज्ञाननित्यत्वशास्त्रवदिश्वरविषयतया "तत्त्वमस्या"दिशास्त्रव-

पूरणी

पराः। महत्त्वश्रुतयोऽपि सर्वज्ञसर्वशक्तित्वादिना जगत्कर्तृत्वनियन्तृत्वपरा इति न किंचित्सङ्कटमित्यछं विस्तरेण॥

न चाद्दष्टेति । अम्यूर्ध्वज्वलनादेरदृष्टसाध्यतया तत्कारण-वह्न्यादेरदृष्टसंबन्धा वाच्यः । संबन्धान्तराभावात्संयुक्तसमवाय एवेति बाह्यबह्न्यादिना आत्मसंयोगसिद्धिः । एवमदृष्टकार्थबह्न्यान्तरेणापि । तथा चात्मा सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगी, तत्समवेतकार्यजनकादृष्टसमवायित्वा-दित्यनुमानात्सर्वगतत्वसिद्धिरिति न बाच्यमित्यर्थः । आकाश इति । त्वया विभुसंयोगांनङ्गीकारादिति भावः । न च योगिनामिति । ''एकधा भवति त्रिधा भवति '' इत्यादिश्रुत्या ''आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वरः'' इत्यादिस्मृत्या च योगिनां नानादेहसंबन्धोऽवगम्यते । स च सर्वगतत्वमन्तरा युगपन्न संभवतीत्यर्थः । ईश्वरविषयतयेति । ईश्वरस्य नानाळीळाशरीरसंबन्धपतिपादकत्वेनापि तदुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वश्वरस्य न युगपन्नानादेहसंबन्धः, तिद्वमहधारणस्य लोकसंरक्षणार्थ-त्वेन युगपत्तद्वैयर्थात् । श्रीरामाद्याविर्भावानां क्रमेण श्रवणाचित्यनु-

दुपासनापरतया वोपपत्तेः । किं चैवमात्मनः शरीरातिरिक्तदेशत्वे पुत्रादि-शरीरादेरपि देवदत्तादृष्टारब्धत्वेन तदवच्छेदेनापि देवदत्तस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्वप्रसङ्गः । देवदत्तादृष्टमात्रारब्धं देवदत्तशरीरमपि न भवत्येव॥

किं चैतन्मते नादृष्टस्यापि नियमः संभवति, सर्वात्मनामपि तज्जनकित्रयावद्देवदत्तशरीरसंबन्धस्याविशिष्टत्वात् । क्रिया च स्वाश्रय-संबन्धिनि संयोगादिकामिवादृष्टमपि जनयेत् । न च प्रयत्नात्तित्रयम इति वाच्यम् ; तस्यापि तज्जनकमनस्संयोगशास्त्रिनि सर्वत्र प्रसङ्गात् । न च मनस्संयोगव्यक्तिविशेष एव प्रयत्नादिनियामक इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; तर्हि तत एव भोगव्यवस्थोपपत्तेरदृष्टस्य तदप्रयोजक-

पूरणी

शयादाह — उपासनापरतयेति । कमेणाविर्भृतनानाशरीराविञ्जनतया तदुपासनाविधिपरत्वोपपत्तेरित्यर्थः । एवं सर्वगतत्वे साधकाभावमुका बाधकमप्याह — किं चेति । देवदत्तशरीरमिति । तस्य पुत्राबद्दे-नारंभादित्यर्थः ।

ननु तदवच्छिन्नतद्भोगनिमित्तादृष्टारब्धशरीरावच्छेदेन भोगनियम इत्याशङ्कयाह — किं चेति । यागादिकियावद्देवदत्तशरीरेण
क्रवत्तात्मनोऽपि संबन्धात्तदात्मन्यपि तददृष्टमुत्पचेतेत्यर्थः । ननु
तत्तत्त्रयत्वज्ञनितिकियया तत्तदात्मन्यदृष्टमुत्पचते नान्यत्रेत्याशङ्कय
निषेधति — न च प्रयत्नोति । तस्यापीति । देवदत्तमनस्संयोगस्य
यज्ञदत्तात्मन्यपि सत्त्वेन तत्त्रयत्नोत्पितिरिपि तत्न स्यादित्यर्थः । ततः
एवेति । तत्तन्मनसंयोगविशेषाजितप्रयत्नजनितिकियया तस्यैव भोग
इत्यदृष्टं विनापि व्यवस्थोपपत्तिरित्यर्थः । नन्वदानीतनिक्रयया काला-

त्वप्रसङ्गात् । अदृष्टोत्पन्नस्य पदार्थस्य सर्वोत्मसंबन्धितया सर्वोन्प्रत्य-विशिष्टत्वात् । किं च मनस्संयोगस्याप्येतदीयत्वमेव । तत्समवेतत्वेन समवायश्च सर्वोत्मवृत्तिरिति सर्वत्र समवेत एव । न हि जनकसाधारण्ये संबन्धे च समाने कविद्वर्तते कचिन्नेति व्यवस्था युज्यते । अन्यथा-न्यवृत्तिरेव स किं न स्यात् ॥

एतेन एतदृहष्टारञ्घ¹शरीरे एतदृहष्टाकृष्टमनस्संयोगादुत्पन्नमेत-दीयम् , अहष्टभेदाच नान्योन्याश्रय इति पत्युक्तम् । समवायेनैतदी-यत्ववत्तास्मिन् परकीयत्वस्यापि तत्र प्रसङ्गात् । सर्वात्मसन्निध्यविशेषेणै-तञ्जन्यत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् । एवमपि पुत्रादिशरीरिकयोत्पन्ना-

पूरणी

न्तरभाविभोगस्यादृष्टं विना न संभव इत्यत आह—अदृष्टोत्पन्निति । आविशिष्टत्वात् अविशिष्टत्वापातात् । तदभ्युपगमेऽपि न व्यवस्था मिद्धिरित्यर्थः । ननु तददृष्टोत्पन्नत्वादेव विशेष इत्याशङ्कय तन्नियम-हेतुभूतमनस्संयोगविशेषासंभवमाह—किं चेति । न हि जनकेति । आत्ममात्रस्य मनसंयोगजननयोग्यत्वादिति भावः । सत्यपि निमित्ते किचित्संयोगाभावे निमित्तं विनापि कचिदन्यत्र स स्यादित्याह—अन्यश्चेति ॥

नन्वेतददृष्टारब्धत्वाच्छरीरादेरेतदीयत्वं, अदृष्टस्य चैतच्छरीरादि-जन्यत्वादेतदीयुत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह—अदृष्टभेदादिति १ शरीरादिजन्यादृष्टं तदारम्भकादृष्टं च भिन्नम् । तदारम्भकादृष्टस्य पूर्व-तच्छरीरारभ्यत्वेन तदीयत्वम् । एवं तच्छरीरस्यापि तदृष्ट्षारभ्यत्वेन तदीयत्वमिति प्रवाहृद्धपेण शरीरादृष्टादेरनादित्वान्नान्योन्याश्रयः । नाप्यनवस्था बीजाङ्करवत्पामाणिकत्वादिति भावः । ननु तत्तदात्म-जन्यत्वेन तदीयत्वमित्यत्वाह् एत्जन्यत्वस्येति । पुत्राद्गिति ।

आविद्यकजीवभेदाक्षेपः

नतु नास्त्येव जीवभेदः, विवादास्पदानि शरीराणि ममैव भोगायतनानि, शरीरत्वान्मच्छरीरवत् । न चैव¹मर्सिम-छरीर इवान्यस्मिन्नप्यहं सुखीत्यनुभवप्रसङ्गः ; पादाद्यवच्छिन-

दीपनम्

दृष्टस्यापि पित्रात्मवृत्तित्वप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वगतात्मवादिनां ²सर्वेषामपि भोगानुसन्धानप्रसङ्ग इति प्रमाणाभावाद्वाधकसत्त्वाच न कर्तृभोकृ-जीवस्य सर्वगतत्वम् । मध्यमपरिमाणं च स्वाभाविकं चेदनित्यत्वापति-रित्योपाधिकमेव तदिति न जीवानां परस्परं स्वाभाविको भेद इति भावः ॥

इदानीमाविद्यकमपि भेदमाक्षिपति—नन्विति । विवादा-स्पदानीति । ^अमदन्यशरीराणीत्यर्थः । आविद्यकभेदेऽपि पारमार्थि-

पूरणी

तच्छरीरस्य ⁴पिलात्मजन्यत्वेन तदीय⁵त्वादित्यर्थः । यद्यपि स्वरूप-संबन्धिवशेषस्य नियामकत्वाभ्युपगमादेव नायं दोषप्रसङ्गः, तद्विशेषस्य फलबलकरूप्यत्वात् । अन्यथा प्रतिबिम्बजीवपक्षेऽप्यदृष्टादेः साधारण-त्वेनान्तःकरणाद्यध्यासानियमप्रसङ्गे मोगव्यवस्थानुपपत्तेः, तथापि स्वरूपसंबन्धविशेषादेव परिच्छिन्नदेशस्थेनाप्यदृष्टविशेषेण बहुद्यूर्ध्व-ज्वलनादिकार्योपपत्तेने नानाप्रतिबिम्बजीवानां सर्वगतत्वे किंचिन्मान-मित्यत्र तात्पर्यम् ॥

mercian para a manahiri

 $^{^1}$ मस्मिन्निवान्यस्मिन्निप शरीरे—ग. 2 सर्वेषामेव—ख्न. 3 एतदन्य—च. 4 पितृजन्यस्वेन-झ्न. 5 त्वाभावादित्यर्थः—झ्न.

शिरआदिगते उपाधिभेदादभिमाना भावेनोपपत्ते: । अज्ञानभेदाभावेन तदुपाधिकस्यानेकत्वायागाच । न चान्तः-करणमेव जीवोपाधिः ; सुषुप्तचादौ तदमावप्रसङ्गादिति चेन्न ;

दीपनम

कोडभेदोडस्तीति सिद्धसाधनताव्यावृत्तय एवकारः । तथा च तच्छरीरे भोक्ता जीवोऽपि स्वयमेवेति न सिद्धसाधनामिति भावः । स्वशरीरे च ह्मपम्पर्शादिद्रष्ट्रभेदे प्रत्यभिज्ञानात् साध्यसिद्धिरित्यर्थः । शिरआदि-गते सुखादाविति शेषः । किं चौपाधिकभेदः स्वतन्त्रौपाधिकभेदा-द्वक्तव्यः । स चात्र न संभवति ; अज्ञानस्य वक्ष्यमाणविधया एकत्वा-दित्यभिष्रत्याह - अज्ञानेति । नन्वहमिति प्रतीयमानमन्तः करणमेव जीवोपाधिः, तच नानेत्यत आह —न चेति । सुषुप्तचादावन्तः-करणाभावेन भेदाभावपसङ्गात्पुनरुत्थानं न स्यात्। न चान्तःकरणा-न्तरोत्पत्त्योत्थानमिति वाच्यम् ; प्रतिदिनमपि चैत्रात्मभेदप्रसङ्गात् । तात्कालिकजीवन्यवहाराभाव²प्रसङ्गाच । न च तदापि सूक्ष्मरूपमन्त:-करणमस्तीति वाच्यम् ; स्थूलसूक्ष्मयोभैदनियमात् तदा तत्सत्त्वे प्रमा-णाभावाचेति भावः। न चैत्रेति । तत्र च व्यावहारिकत्वं भेदाविशेषणं

पूरणी

तच्छरीर इति । तर्ज्जीवोपाध्यवच्छिन्नभोगायतनत्वं साध्यम् । जीवोपाधिश्वाज्ञानमिति तत्प्रतिबिम्बेक्यसिद्धिरिति भावः । प्रतिदिन-मिति । तदन्तःकरणोपाधिकात्मनस्तन्नाशे⁸ सुपुप्तौ नाशादित्यर्थः । तात्कालिकाति । सुलमहमस्वाप्समिति सुषुप्तिकालीनत्वेनोत्थातुः प्रतिसन्धानं न स्यादित्यर्थः । प्रमाणेति । तदन्तःकरणस्य नाशेऽपि स्वप्नद्शायामन्तःकरणान्तरोत्पत्त्या व्यवहारोपपत्तेरिति भावः । अन्तः-करणोपाधिकभेदमादाय सिद्धसाधनवारणायाह्नव्यावहारिकत्वमिति।

¹ भावोपपत्तः-ख. ग. छ.

चैत्रशरीरवृत्त्यात्मा मैत्रात्मप्रतियोगिकभेदवान् , तद्गतदुःखा-ननुसन्धातृत्वात् , घटादिवत् । न चैवं तद्वदेव स्वाभाविक-

दीपनम्

देयम् । असिद्धिवारणाय तद्गतेति । नन्वेकस्मिन्निप जीवे व्यावहारिक-श्रारोगेपाधिमेदास्सिद्धसाधनिमिति चेत्सत्यं, चैत्रशरीरवर्तिसुषुप्तयवस्थापन्न आत्मा मैत्रस्य ¹तादृशास्मप्रतियोगिकमेदवानिति प्रतिज्ञार्थः । अत्र च दुःखाननुसन्धातृत्वमात्रं हेतुः । तत्रापि दुःखपदमज्ञानाद्य²नुसन्धातर्थ-सिद्धिपरिहाराय । अथ वा अखण्डामावे न वैयर्थ्यम् । न च तदा शरीरादिप्रयुक्तो मेदः ³संभवतीत्यविद्याप्रयुक्तमेद एव वाच्य इति नानाजीवसिद्धिरिति । न च जडत्वमुपाधिः ; ब्रह्माणे साध्याव्यापकत्वा-दिति भावः । स्वाभाविकेति । तथा च 4सति जीवस्य स्वामा-

पूरणी

अन्तःकरणस्य च प्रातीतिकत्वाच दोष इति भावः । नन्वेकास्मिन्निति । इदं चोपलक्षणम् — अन्तःकरणस्य प्रातीतिकत्वपक्षेऽज्ञानस्यापि तथात्वेन तद्भेदस्य प्रातीतिकत्वया बाधप्रसङ्गाचेति द्रष्टव्यम् ।
तादगात्मेति । तदा शरीराद्युपाधेर्नाशात्त्तसूक्ष्मरूपस्य व्यवहारानर्हत्वाद्यावहारिकतद्भेदे साध्ये न सिद्धसाधनमिति भावः । ननु व्याप्तिग्रहानौपायकत्या असिद्धिवारकविशेषणं हेतौ विफल्लमित्यनुशयादाह—
अथवेति । वदुःखाननुसंन्धातृत्वविशिष्टाभावस्य केवलाभावापेक्षयाऽतिरिक्तत्वेन तत्र तदप्रवेशात्र वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु स्वाभाविकभेदोऽपि
घटमैत्रात्मभेदवत्कित्पत एव स्यादिति नानिष्टापित्तित्यत्राह—तथा
चेति । स्वाभाविकत्वं धर्मिसमानसत्ताकत्वम् । जीवस्य तथाविधभेदा-

¹ तादृगात्म—चा. ² तुसन्थानतयासि -का. ³ संभवीत्य—का. ⁴ सत्यजीवस्थल चा. ⁵ दुखानु—टा.

भेदप्रसङ्गः ; अप्रयोजकत्वात् । न चैवं शिरःपाण्याद्यवाच्छिने व्यभिचारः ; साध्यस्यापि तत्र सच्चात् । "तद्यो यो देवानां" इत्यादि श्रुतेश्च जीवभेदः ॥

दीपनम्

विकभेदे स पारमार्थिक एवति ¹सिद्धान्ताविरोधः स्यादिति भावः । व्यावहारिकभेदादेव जाम्रद्दशायामन्यस्यान्यदुःखाद्यननुसन्धानोपपत्तौ स्वाभाविकभेदं विना न काचिद्धेतोरनुपप²त्तिरिति नायं तत्प्रयोजक इत्याह — अप्रयोजकत्वादिति । यथाश्रुतसाध्ये सामान्यव्याप्तौ व्यभिन्वारमाशङ्कय परिहरति—न चैविभिति । शिरआद्युपक्रक्षिते हेतुर्नास्ति, अविच्छन्ने च साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याह—साध्यस्यापिति । तद्यो य इति । ''तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् '' इति श्रुतितोऽपि जीवभेद इत्यर्थः ॥

ननु शरीरोपाधिप्रयुक्तभेदादेवाननुसन्धानोपपत्तौ विवक्षितसाध्ये अप्रयोजको हेतु , श्रुतिरिप स्थूलदेहप्रयुक्तभेदानुवादिनीति चेन्न, शरीरभेदेऽपि बाल्यकौमारादौ देवदत्तस्य जातिस्मृतिमतश्चानुसन्धान-स्मरणदर्शनादिवद्याप्रयुक्तभेद एव तत्प्रयोजकः। 'स एव तदमवत् । इति श्रुतिश्च अप्रक्तनानां ब्रह्मभावं दर्शयति । स च नाविद्या विद्या

पूरणी

भ्युपगमे तु सोऽपि तद्वत्पारमार्थिकः स्यादित्यद्वैतसिद्धान्तबाध इत्यर्थः। यथाश्चतिति । विवक्षितसाध्ये दुःखाननुसन्धातृत्वहेतोः पादाद्यव-च्छिन्नेऽसंभवेन विशेषव्यासौ तद्भतेत्यस्य मैत्रात्मपरतया तत्प्रतियोगिक-भेदस्य च पादाद्यवाच्छिन्ने सत्त्वेन व्यभिचारासंस्पर्शादिति भावः।

¹ सिद्धान्तेविरोष —च. ² हेतोरूपप—ख. ³ प्राक्तनं—ख. ⁴ निवृत्त्या विना—च. , क्रांचिक क्र

अन्यथैकग्रुक्तौ सर्वग्रुक्तिप्रसङ्गः। नचेष्टापितःः विवेकिनां बह्नां श्रवणादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। फलस्यैकप्रवृत्त्यापि सिद्धेः। शुकादेग्रुक्तत्वेनेदानीं संसारानुपलम्भप्रसङ्गात् । महत्तमाना-मप्यग्रुक्तावर्वाचीनानां तत्र को विस्नम्भः। गुरुशिष्यादिव्यव-

दीपनम्

विनोपपद्यत इत्यविद्यापयुक्तभेद एव श्रुत्यर्थ इत्यभिपेत्याह— अन्यथेति। तथा च 'तथर्षीणां' इति देव इव ऋषिर्मनुष्यो मुक्तोऽभवदिति बहूनां मुक्तिपतिपादकं वाक्यमिदानीतनसंसारोपलम्भश्च विरुद्ध्यत इत्यर्थः। नन्वेतद्वाक्यमर्थवाद्मात्रमिति न प्राक्तनमुक्तिसिद्धि-रिति सर्वमुक्तिप्रसञ्जनमिष्टमित्याशङ्क्याह—न चेति। अर्थवादादिप देवतावित्रहवद्भाधकाभावात्प्राक्तनमुक्तिसिद्धिः । दूषणान्तरमप्याह— विवेकिनामिति । ² यद्येकैवाविद्येको जीवस्तर्हि तस्या एकज्ञानादेव निवृत्तिसंभवेन बहूनां तदुद्देशेन प्रवृत्तिर्विफलेत्याह्— फलस्येति । ननु पुरुषान्तरे ज्ञाननिश्चयामावादन्यस्यापि प्रवृत्तिर-विरुद्धेति चेत्सत्यम् , तथापि सकलेतिहासपुराणमसिद्धशुकादि-मुक्तौ तेषां तत्त्वज्ञानेन सर्वेषां मुक्तिपसङ्गात् नेदानीं कस्यापि स्यादित्यभिषेत्याह — ग्रुकादेरिति । अग्रुक्ताविति । मुक्तितदुपायज्ञानाभाव इत्यर्थः। अथ वा पर्वै श्रुतिवरुन देवादीनां मुक्ती संसारानुपलम्भप्रसङ्ग इत्युक्तम् । इदानीं श्रुत्यर्थोपबृहितेतिहासवलादिष गुकादिमुक्तिसिद्धेः ^३ संसारानुपलम्भप्रसङ्ग इत्याह—गुकादेरिति ।

¹ प्रस**ज्ञः-क.** ² यदैकैवा-ख. ³ प्रसिद्धः-ख. च.

स्थानुपपत्तेश्व । न ह्यविद्वान् गुरुर्भवति, "श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति गुरुविशेषणश्रवणात् । न चैवं शिष्यादिभेदाप्रतितेनं तस्योपदेशादिप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्; प्रारब्धकर्मप्रयोजक- लेशवशात्तदुपपत्तेः । न चोपाध्यैक्याजीवभेदानुपपत्तिः, स्वस्वानुभविसद्धाञ्चानस्य दुःखादिवद्भेदात् । एकस्याञ्चाननिवृत्ताव- प्यन्यस्य तत्र ¹ तद्दर्शनात् । "इन्द्रो मायाभिः" इत्यादिश्रुत्या

दीपनम्

न ह्यविद्वानिति । तथा च गुरुविद्ययेव निख्लिस्मेदानिवृत्तेन शिष्यस्य संसारोपलम्मो न वा तिन्नवृत्तये प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । नन्वस्तु गुरोर्विद्या, सा च परोक्षज्ञानमेवेति संसारनिवर्तकापरोक्षज्ञानाभावान्न शिष्यस्योक्तदोष इत्याशङ्कयाह -श्रोत्रियमिति । न्रह्मनिष्ठत्वं तु ब्रह्मसाक्षात्कार ²एवेत्यर्थः । एवं साक्षात्काराभ्युपगम इत्यर्थः । स्वस्वेति । न जानामीति स्वस्व-समवेतज्ञाननिवर्त्यतया सर्वैरज्ञानमनुभूयते, अन्यथा तदुच्छेदाय स्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रतिपुरुषमज्ञानं भिन्नम्, परज्ञाननिवर्त्यस्य तथानु-भवायोगात् , स्वस्य पराज्ञाननिवृत्तये प्रवृत्त्र्यनुपपत्तेश्चेति भावः । '' रूपं रूपं प्रतिरूपो बभ्व तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुद्धप ईयते" इति श्रुतानुपक्रमावगतजीवप्रतिविभ्वहेत्वज्ञानमेव

पूरणी

ब्रह्मानिष्ठत्वं स्विति । अन्यथा श्रोत्रियपदादेव साङ्गवेदाध्येतृत्ववाचिनो ब्रह्मज्ञानमात्रलाभे तद्विशेषणवैयर्थ्यादिति भावः । उपक्रमावगतेति । रूप्यते अभिव्यज्यतेऽत्रेति रूपमन्तः करणशरीरादिकम् । सर्वत्र शरीराहंकारादिषु अस्य ईशस्य शतिविम्बो वभूव । तत्प्रतिविम्बात्मको

¹ अज्ञानदर्शनान् ख. ग. छ. ² एवेति भावः च.

च तद्वहुत्वम् । न चात्रावस्थाज्ञानमादाय तद्वहुत्वम्रुपपादनीयम् । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" इति प्रतिपन्नजीवभावहेत्वज्ञान-स्यैव बहुत्व¹धिमंत्वात् । न चावस्थाज्ञानं तथा । न चान्तः-करणस्यापि ²स्पष्टजीविभागनिमित्तत्वात्तद्वहुत्वमत्र प्रतिपाद्यते; शब्दान्तरार्थे तस्मिन्मायाशब्दायोगात् । तस्य "युक्ता द्यस्य हरयः" इति वाक्यशेषावगतेन्द्रियाद्यहेतुत्वाच । न चाजामेका-

दीपनम्

मायाभिरिति प्रतिपाद्यत इति नावस्थाज्ञानं तदित्यभिप्रेत्याह — रूप-मिति । मायेति । मायाशब्दस्य तत्र मुख्यवृत्त्या प्रवृत्त्ययोगा -दित्यर्थः । वाक्यशेषेति । "मायाभिः पुरुद्धप ईयते । युक्ता ह्यस्य

पूरणी

जीवः शरीराहंकारतादात्म्यापन्नः सन् संसरतीति यावत् । कथमीशस्य प्रतिफल्णनित्याशङ्क्य उपाधिनेत्याह —तद्दस्येति । तत् न जानामी-त्यनुमवस्मृत्यादिषु प्रसिद्धं रूपं प्रतिफल्णनयोग्यं वस्तु अज्ञानामिति यावत् । अस्य प्रतिचक्षणाय प्रतिफल्णनाय अभवत् । अविद्योपाधिकं प्रतिफल्णनम् । एवं ब्रह्मणो जीवरूपेण संसारित्वमुपपाद्य प्रपञ्चात्मकता-मिप दर्शयति —इन्द्रो मायाभिरिति । इति श्रुत्यर्थमभिष्रत्य प्रतिबिच्च-हेत्वज्ञानस्य उपक्रमावगतत्वमुक्तम् । न चाद्यरूपपदस्येवाज्ञानमर्थः, तथा सति "रूपं रूपं" इति पदवीप्सयवाज्ञानमेदस्य स्फुटत्वन मायाभिरिति बहुवचनपत्ययनिर्देशमात्रस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासानुपपत्तेः।

¹ धर्मत्वात् ग. ² स्पष्टस्वस्थ-ग.

मित्यादिना ¹मायैकत्वानिश्रयः ; तस्या "अजो ह्येको जुषमा-णोऽनुशेते जहात्यनां भ्रक्तभोगामजोऽन्य" इति वाक्यशेषा-वगतविद्वद्विद्वजीवसंबन्धानुसारेण प्रतिपुरुषं संसारमूलाज्ञानैक-त्वपरत्वात् । न ह्येकैवाविद्या अविदुषा भुज्यतेऽन्येन त्यज्यते । एवं "तरत्यविद्यां" इत्येकवचनमपि द्रष्टव्यम् । तस्मादविद्या-कल्पितजीवभेदे वाधकाभावात्तदभेदे च तत्सत्त्वाजीवा भिद्यन्त इति नानाजीववादिनः ॥

एकजीववादः

अपरं मतम् — अविद्याप्रतिबिम्बात्मा तत्प्रतिबिम्बप्रति-योगिकभेदवान्न भवति, एकविम्बैकोपाधित्वात् , यदेवं तदेवम् ,

दीपनम्

हरयः शता दश '' इति वाक्यं हि मायाभिः कृत्वैवेन्द्रस्य स्थावर-जक्कमादिभावमिद्रिययोगादिकं च दर्शयतीति भावः॥

एवमाविद्यकजीवभेदं सपरिकरमुपपाद्य सकल्बद्धसंमतं मतान्तर-माह—अपरं मतमिति । बाधपिस्हाराय साध्ये तदिति । तस्यामिव-द्यायां प्रतिबिम्बितं यचैतन्यं तत्प्रतियोगिकभेदवान्न भवति । एवं

पूरणी

अतो वर्णितरीत्यैव श्रुत्यर्थोऽभिमत इति मन्तव्यम् । मायाभिः कुत्वेति । ''युक्ता ह्यस्य "इति वाक्यस्य ब्रह्मण इन्द्रियादितादात्म्य-रुक्षणयोगो मायाकृत इत्येवमर्थकत्वादिति भावः ॥

बाधिति । मुखादिप्रतिबिम्बप्रतियोगिकभेदस्याविद्याप्रतिबिम्बा-त्मिनि सत्त्वादित्यर्थः । एवं चेति । न च तत्प्रतिबिम्बप्रतियोगिका-

¹ मायैकत्वसिद्धिः—कः.

चाविद्यकप्रतिबिम्बमेकमेवेति न जीवभेद इत्यर्थः। न च सत्त्वप्रधानाविद्याप्रतिबिम्बादिश्वराज्जीवस्य भेद इति वाच्यम् ; बिम्बचैतन्यस्यैव सर्वगतस्य सार्वज्ञ्यादिसंभवेनश्वरत्वात् । तमःप्रधानाविद्याप्रतिबिम्बेति वा पक्षसाध्ययोर्विशेषणं देयम् । एकेति । एकस्यैव ब्रह्मणो नाना-जीववादिभिरिप जीवरूपप्रतिबिम्बताभ्युपेयते । अविद्या चैकत्यनुपदमेव वक्ष्यतीति नासिद्धः। एकस्य चन्द्रस्यानेकोदकपात्रप्रतिबिम्बेषु अनेकेषां चैकस्मिन्प्रतिबिम्बेषु व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेषणद्वयम् ।

पूरणी

न्तःकरणोपाधिकभेदसत्त्वादेवमि बाध इति वाच्यम् ; तत्प्रतिबिम्बत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदिवरहस्य साध्यत्वात् । अन्तःकरणोपाधिकभेदस्यातथात्वादिति भावः । नन्विवद्याबिम्बचैतन्यं सत्त्वगुणप्रतिबिम्बतं सत् जगत्कतृ । तथा च तत्प्रति बिम्बपितयोगिकभेदाभावे
साध्ये बाध इत्याशङ्कय निषेषति—न च सन्त्रति । बिम्बचैतन्यस्यैव
सत्त्वादिगुणसहायेन कर्तृत्वाद्युपपत्तौ पुनः प्रतिफलनमसिद्धमित्यभिप्रत्याह—बिम्बेति । अभ्युपेत्याप्याह—तम इति । न च तत्पक्षे
संहर्त्तुरीश्वरस्य तमोगुणकाविद्याप्रतिबिम्बत्या तद्भेदसत्त्वादुक्तदोषः ;
सकर्तृकव्यापारमात्रे इश्वरस्य सत्त्वसहायतया तमोमात्रविशिष्टाविद्याप्रतिबिम्बत्वाभावात् । सकर्तृकत्वस्य ज्ञानाधीनत्वात् । ज्ञानस्य च
"सत्त्वात्युखं च ज्ञानं च" इति स्मृत्या सत्त्वाधीनत्वोपगमात् ।
अन्यथा सार्वज्ञवानुपपत्तेश्च । जीवस्यैव तादशत्वादिति भावः ।

¹ विम्बलाविच्छन्नप्रति-झ.

Little Tyne de la

यथैकास्मन् दर्पणे एकस्य मुखप्रतिबिम्बः। देवदत्तशरीराभि-मानी जीवो न यज्ञदत्तश्रीराभिमानिभेदवान्, सर्वज्ञत्वानधि-करणत्वे सति चेतनत्वात्, तद्वत् किंचिज्ज्ञत्वादिति वा।

दीपनम्

शरीरेति । तत्राहमित्यभिमानीत्यर्थः । ब्रह्मणि घटादौ च व्यभिचार-वारणाय हेतौ विरोषणद्वयम् । तद्वत् यज्ञदत्तात्मवत् । किंचिज्ज्ञ-त्वात सक्टरिकंचिन्मात्रज्ञत्वात् । अतो नासिद्धिः ब्रह्मणि व्यभिचारो वा ॥

ननु पारमार्थिकभेदनिषेधे निषेध्याप्रसिद्धिः, नच धर्मिसत्ता-समानसत्ताकभेद्निषेधः ; आविद्यकनानाजीववादिनामप्यात्मनि तद-भावात् । ज्यावहारिकभेदस्तु ज्यावहारिकशरीरोपाधिकः तद्भेदस्यापि सुखादिव्यवस्थापकस्य व्यावहारिकत्वात् निषेद्धं न शक्यते, अनुभव-विरोधात्। नच सुषुप्त्यवस्थापन्नदेवदत्तात्मा तदवस्थापन्नयज्ञदत्तात्म-

पूरणी

समष्ट्रश्रीममानिविराड्भेदाभावेनार्थान्तरतावारणायाह — अहमित्यभि -मानीति । विराजस्तत्र स्रष्ट्रत्वाभिमानेऽप्यहमभिमानाभावादिति भावः। प्रातिस्विकाहमभिमानी वेत्यर्थः। ब्रह्मणीति । तस्य जीवप्रतियोगिका-विद्यकभेदसत्त्वादिति भावः । ननु सर्वज्ञस्यापि ब्रह्मणः ज्ज्ञत्वाद्यभिचारः, किंचिन्मात्रज्ञत्वं च क्रमेण ब्रह्मसाक्षात्कारा¹दूर्ध्व तावत्सर्वज्ञे जीवेऽसिद्धमित्यत आह—सकृदिति । कदाचिदित्यर्थः ॥

देवदत्तेति । देवदत्ताविद्याप्रतिबिम्बात्मा तज्ज्ञानानिवत्यींपाधि-प्रयुक्ताविद्याप्रतिबिम्बात्मप्रतियोगिकभेदाभाववानिति साध्यम् । एवं

प्रतियोगिकमेदवान भवतीति 1 साध्यत इति वाच्यम् ; तदानीमपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तसुषुप्त्यननुसन्धानप्रयोजकतया सूक्ष्मान्तःकरणो -पाधिकभेदस्य वक्तव्यत्वेन बाधादिति चेद्च्यते — यज्ञदत्तज्ञानानिवन्थीं-पाधिप्रयुक्तभेदराहित्यं साध्यम् । नानाजीववादिनां हि देवदत्ताज्ञानं यज्ञदत्तज्ञानानिवर्त्यमिति न निषध्याप्रसिद्धिः। एकजीववादिनां तु तद्पि तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति तःकार्यप्रयुक्त²भेदसत्त्वेऽपि न विरोघः। अथ वा यज्ञदत्तान्तः करणवृत्त्यनिवत्त्रयदेवदत्तवटावस्थाज्ञानाविच्छन्न-

पूरणी

तादृशोपाधिप्रयुक्तयज्ञदत्ताहंत्वाभिमानिप्रतियोगिकभेदाभावो वेत्यर्थः। नन्वेकजीवमते क्रुत्स्नस्याविद्यातत्कार्यस्य देवदत्तज्ञाननिवर्त्यतया अप्र-सिद्धिरित्यत आह—एकजीवेति । परमतसिद्धभेदस्य विरहः परं प्रति साध्यत इति नास्मन्मते प्रसिद्धिरपेक्षिता, साध्यमानार्थस्य बाधविरहमात्रं त्वपेक्षितम् , तचास्त्येव ; ज्ञाननिवरयौपाधिपयुक्तभेदे सत्यि तदनिवर्त्योपाधिपयुक्तभेदविरहस्या⁸बाधादित्यर्थः । इदं च वस्तुगातिमनुरुद्ध्योक्तम् । निर्वन्धे तु सापि सुरुभेत्याह — अथ वेति । यज्ञदत्तप्रहणं चानास्थया, देवदत्तात्मज्ञानानिवत्थत्वस्यैव प्रकृतत्वात् । घटावस्थाज्ञानाविच्छन्नतद्नविच्छन्नचैतन्यभेदस्य तदज्ञानोपाधिकत्वा-दित्यर्थः । अतोऽवस्थाज्ञानावच्छिन्नविम्बचैतन्यदेवदत्तात्मभेदस्य मूला-विद्योपाधिकत्वेन तादशावस्थाज्ञानानुपाधिकत्वात्रिवेध्यप्रासि⁴द्धिदुर्भिक्ष-तैवति दूषणमनवकाशम्। न चाविद्याप्रतिविम्बविशेषणादेव नायं प्रसङ्गः, विषयचैतन्यस्य तत्प्रतिबिम्बत्वाभावादिति वाच्यम् ; अविद्यावच्छिन्नस्य

¹ साध्यमिति—ञ. ² मेदानुभवसत्त्रेऽपि—ख्त. ³ अवाधितत्वादित्यर्थः—ट. is the food expense. Parallella

⁴ देदुर्भिक्षैवेति-झ.

नचैवं मनआदेरप्यभेदानुमानम् ; बाधानवतारदशायामिष्टत्वात् ।

दीपनम्

चैतन्यभेदस्य निषेध्यस्य प्रसिद्धिरेकजीववादेऽपि सुलभा । तदविच्छन्नेन देवदत्तजीवाभेदोऽप्यस्मन्मते यज्ञदत्तजीवाभेदवदेवेति न बाध इति भावः ॥

न चैविमिति । देवदत्तमनो न यज्ञदत्तमनःप्रतियोगिकभेदवत् , मनस्त्वात्तद्वदित्याभाससाम्यं न वाच्यम् ; तस्य बाधितत्वात् अत्र तु

पूरणी

तस्प्रतिबिम्बशब्दार्थस्वात् , विषयचैतन्यस्याप्यवस्थाज्ञानावच्छित्रस्वात् , मुलाज्ञानवद्वस्थाज्ञानस्यापि प्रतिफल्लनयोग्यतया तत्प्रतिविम्बस्याप्युप-पत्तेश्च । नन्वेवं प्रथमानुमाने तद्ज्ञानावच्छित्रविषयचैतन्यभेदस्य देवदत्तजीवात्मनि सत्त्वाद्वाघ इत्यत आह—तदव्िछन्नेनेति । विषयावच्छित्रमूलाविद्याविम्बचैतन्येन यज्ञदत्तघटावस्थाज्ञानावच्छिन्नेन देवदत्तजीवभेदस्य देवदत्तान्तः करणवृत्तिनिवर्त्यमु लाविद्योपाधिकरवेन तद्निवर्ययज्ञदत्तघटावस्थाज्ञानोपाधिकत्वाभावेन विवक्षितसाध्यसत्त्वान्त बाध इत्यर्थः । ननु तिन्नवर्श्यत्वं फलोपधानं स्वरूपयोग्यत्वं वा । आचे नष्टशरीराहंकारादेस्तज्ज्ञाना निवर्श्यतया तदुपाधिकभेदमादाय बाधपसङ्गः । द्वितीये यज्ञदत्तघटावस्थाज्ञानस्यापि देवदत्तज्ञाननिवृत्ति-योग्यतया निषेध्याप्रसिद्धिः । मूलाविद्यानिवृत्तौ तत्प्रयोज्यावस्थाज्ञाना-नामि निवृत्तेरावस्यकः वादिति चेन्नः यज्ञदत्तात्मप्रतियोगिकाविद्यो-पाधिकभेदाभावस्य साध्यत्वात् । तद्भेदस्य च ब्रह्माणि प्रसिद्धत्वादिति नोक्तदोषावकाश इति तत्त्वम् ॥

्र बाधितत्वादिति । धर्मित्राहकमानादिनेति शेषः । ननु साधारण्येन निवर्श्यत्वानुभवे नियमेन तन्निवृत्तये स्वस्य प्रवृत्तिर्न

¹ निवर्त्यत्वादीपाधिक-द्या.

न चाद्यानुमाने एकोपाधिकत्वमसिद्धामिति वाच्यम् ; अज्ञानस्य जीवोपाधेर्भेदे प्रमाणाभावात् । अनुभवस्यैकाज्ञानविषयत्वेनाप्यु-पपत्तेः । नच देवद्त्तेन न जानामीति स्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनानुभूय-मानमज्ञानं कथमन्यज्ञाननिवर्त्यं स्यादिति वाच्यम् ; मूलाज्ञाने स्वमात्रवृत्तिज्ञाननिवर्त्यत्वस्याननुभवात् । स्ववृत्तिज्ञाननिवर्त्य-त्वस्य तस्मिन्नन्यज्ञाननिवर्त्यत्वेऽप्यविरोधात् । नच चैत्रस्याज्ञान-

दीपनम्

तदभावादित्यर्थः । तत्र न तावचदनुभवः प्रमाणिमित्याह—
अनुभवस्येति । निखिल्हारीरवर्त्यज्ञानानुभवस्येत्यर्थः । अननुभवादिति । न चैवं तिन्नवृत्तिरनुपपन्नेति वाच्यम् ; प्रवृत्तिमात्रस्य स्वज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानमात्रेण संभवात् । तिन्नयमे तूपपत्तिवृद्ध्यत इति ।
ननु देवदत्ताज्ञानं यज्ञदत्ताज्ञानाद्भिद्यते, तिस्मिन्नवृत्तेऽप्यनुवर्त्तमानत्वात् ।
यज्ञदत्तस्याविष्ठानसाक्षात्कारध्वंससमानकालीनत्वाद्धाः, सम्प्रतिपन्नवदि त्याशङ्कयाह—नच चैत्रस्यति । किं चैत्रस्य ब्रह्माज्ञानिवृत्तिदशायां
मैत्रस्य तिस्मित्दनुभवेन ब्रह्माज्ञाने भेदः सिसाधियिवतः, उत्त
घटाद्यज्ञाने । आद्ये अज्ञानभेदाज्ञीवभेदे सिद्धे सर्वेषां युगपन्मुक्तौ
प्रमाणाभावादेकस्मिन्मुक्तेऽपि इतरिसन्वज्ञानानुभवो भवतीति । स
करुप्येत, तदन्यस्य तिस्मिन्प्रमाणस्याभावात्, एवं च जीवभेदे सिद्धे
उक्तविधया अज्ञाने भेदसिद्धिः, तिसद्धौ च तिसिद्धिरिति परस्पराश्रय

पूरणी का प्रा

स्यादित्यत आह—तिभयमे त्विति । परकीयज्ञानाचित्रवृत्तेरित्रश्च-याचदुपपचिरित्यर्थः । साक्षात्कारसमानकाळीनत्वं तदुत्पचिसमानकाळीने यज्ञदचाज्ञाने व्यभिचारीत्यत उक्तं—ध्वंससमानकाळीनत्वादिति ।

¹ वः संभवतीति-चः

निवृत्तिदशायामि मैत्रस्य तिस्मिन्नज्ञानदर्शनेन तद्भेदः; तस्य जीवभेदिसद्वशुत्तरकालीनत्वात् । घटाद्यज्ञानबहुत्वेऽिप न काचित्क्षितिः, जीवैक्येऽप्यहंकारभेदेन व्यवहर्त्तभेदस्य वक्ष्यमाण-त्वात्। "मायया द्यन्यदिव" इति श्रुत्या चाविद्येक्यं सिद्धचिति । नच मायाभिरिति तद्बहुत्वम्; लाघवानुगृहीततदेकत्वश्रुति-विरोधेनान्यपरवाक्यात्तद्सिद्धेः । अत एव "अजामेकां" ¹ इत्येकत्वश्रुतिरिप न प्रतिपुरुषमजैकेति व्याख्येया । वाक्यशेषश्र

दीपनम्

इत्याह—तस्येति । द्वितीय आह—घटादीति । ननु जीवभेदाभावे एकस्य घटाद्यज्ञानं परस्य नेति कथम् , तत्राह — जीवेक्य इति । वस्तुतस्तु तत्रापि भेदो दुस्साघन इति पूर्ववाक्यस्थापिशब्देन सूचयति । श्रुतिविरोधमप्याह —माययोति । इयं श्रुतिः ''कोशांश्र्य मृष्ट्या प्रविश्य ''इत्यादिवाक्योक्तप्रतिबिक्ष्वभाव हेतुमायां दर्शयतीति जीवोपाध्येक्यमित्यर्थः । अन्यपरेति । आत्मनः सर्वात्मतापरेत्यर्थः । यतु ''अजो ह्येको जुषमाण '' इति वाक्यशेषात्तदेकत्वं सामान्यगत-।मिति, तत्राह—वाक्यशेष इति । तत्र हि जुषमाणस्तत्कार्यकरण-सङ्घाताद्यभिमानी तामनुशेते अत्या संसरति । अन्यः कार्यकरण-सङ्घाताद्यो विरुक्षणमात्मानमनविद्यन्तं पश्यति असौ तां त्यजति

पूरणी

वस्तुतस्तु तत्रापीति । अवस्थाज्ञानेऽपीत्यर्थः । मूलाज्ञानस्यैव घटादिविषयावरकत्वमिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । इयं हीति । कोञ्ञानन्त्रमयादीन् । अत्रान्यत्वोद्देशेन मायाविघानाद्विघेयगतत्वेन

¹ भित्यादिश्रुतिरपि क. ² हेतुं मायां चा. ³तद्वान् संसरति ख. चा.

निवर्तयतीत्येकस्मिन्नेव पुरुषेऽविद्यातदभावदशायां 'संबन्धं तदभावं च दर्शयति । अन्यथैनामिति प्रकृतपरामर्शित्वायागात् , एकवाक्यतो-पक्रमस्य प्रबळत्वात् , एकामित्येकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच न

पूरणी

पश्चेकत्वादिवत्तदेकत्वस्यापि विवक्षितत्वात् मायाभिरिति श्रुतेस्त्वात्मनः सर्वात्मताविधिपरतया मायाविधिपरत्वाभावेन तद्बहुत्वस्याविवक्षितत्वा-दिति भावः। एकस्मिन्नेवेति। एकान्यशब्दयोः सङ्घाताभिमान-वैशिष्ट्यतद्वैशिष्ट्यार्थपरत्वात्तयोश्च जीवैक्येऽपि समयभेदेनोपपत्ते-रित्यर्थः । नन्वेवं तत्पदासामञ्जस्यमित्याशङ्कच प्रबलपदान्तरानुरोधेन तदसामञ्जस्यं युक्तमित्याह - अन्यथेति । एकवाक्यगतेति । यद्यप्यपक्रमशब्दस्य संबन्धिशब्दतया तत्तद्वाक्योपक्रमस्तत्र तत्र बलवा-नित्यर्थी लभ्यत इत्येकवाक्यगतत्वविशेषणं व्यर्थम् ; तथाप्येतद्र्थ-स्पष्टीकरणार्थं तदुपादानम् । वस्तुतस्तु सर्वं वेदान्तवाक्यजातमेक-ब्रह्मपरतयैकवाक्यम् । तत्र चोपक्रममात्रस्य बळवत्त्वे "सत्यं ज्ञानः मनन्तं ब्रह्म " इति ब्रह्मण उपक्रमात् आनन्दमयादिशब्दानामपि कयाचिद्रस्या ब्रह्मार्थत्वं स्यात् । अतस्तद्विशेषणम् । तद्विशेषणे च यावत्पद्कदम्बकमेकवाक्यतयैकार्थपत्यायकं तत्र तदुपक्रमस्य बलव्स्वं लभ्यते । आनन्दमयादिवाक्यानि तु जीवादिस्वरूपप्रातिपादनद्वारेण वाक्येकवाक्यतया निर्विशेषब्रह्म बोधयन्तीति न तत्र ब्रह्मोपक्रमानुरोध इति भावः । उपक्रमं दर्शयति - एकामिति । नन्वत्र मायां तरन्तीति मायायास्तरणमात्रं प्रतीयते न तु निवर्यत्वम् । तरणं च मायाप्रयुक्तः

[्]रा पर्वा मायावन्थं खा. च. शियोगात् च. व्या

यो विद्वान् परिपूर्णः स तां त्यजित अन्यस्तु सङ्घातामि-मानद्शायां भुङ्क इति ¹नासिन्मते प्रतिक्लः। श्रीभगवानिष-

"मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।" इत्येकस्यैवाज्ञानस्य बहुतर्तव्यत्वं दर्शयन्नविद्यैक्यमाह । तस्मान्नाविद्योपाध्यैक्यासिद्धिः ॥

नन्त्र-करणमेत्र जीत्रभेदकम्, अहमिति तस्यैत्रोपाधि-त्वानुभवात्। नच सुषुप्तौ वजीत्राभात्रप्रसङ्गः; तदाप्यन्तः-करणस्यानिर्वचनीयसक्ष्मरूपतासन्त्वात्। अञ्चयथाग्रे असत उत्पन्त्यनुपपत्तेः, अन्तःकरणाश्रितकर्मज्ञानादिवासनाविरह -

दीपनम्

वाक्यशेषात्तद्भहुत्वसिद्धिरिति भावः । तर्तव्यत्वं निवर्त्यत्वम् । अन्तःकरणेति । तथा च जीवस्य पुनरुत्थानं न स्यात् , उत्थितस्याप्यनु-सन्धानादिपूर्वव्ययहारो न स्यात् । तस्य चैतन्यस्वरूपमात्राधीनत्वे

पूरणी

बन्धविरहः । भगवन्मायाया विद्वद्धन्धाजनकत्वात् । अतो नेदं वाक्यं त्वदाभिमतज्ञाननिवर्याविधैकत्वे मानमिति चेन्नः ; सत्यामुपादानमायायां तदुपोदेयबन्धनिवृत्त्ययोगात् , तरणशब्दस्य शोकस्तीर्ण इत्यादौ निवृत्तावि प्रयोगदर्शनात् , "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति तन्निवृत्त्यवगमाच निवृत्तिरेवाभिमेतेत्याह—तर्तव्यत्वं निवर्यत्वमिति । नन्वन्तः करणान्तरोत्पत्त्या पुनरुत्थानं स्यादित्यनुशयादाह — उत्थित-स्यापीति । सुखमहमस्वाप्समित्यन्तः करणसंविष्ठताहंपदार्थोक्षेत्वेन सुषुप्तिकाळीनसुखादिप्रतिसंघानं स्यादिति घृतादिवद्वीभूतं तदन्तः करणं

¹ नास्मन्मते—छ, ा² तदभावप्रसङ्गः म्या. छ, ा³ अन्यंशासतः—छ.

प्रसङ्गाच । "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इति श्रुतेश्वेति चेन्न; प्रमानुपाधिभेदाभिप्रायत्वादस्य वाक्यस्य।

दीपनम्

चातिप्रसङ्ग इति भावः । इयं हि श्रुतिर्जीवशब्दप्रवृति-निमित्तं प्राणधारणमुपाधिमाह न तु जीवस्य ब्रह्मविभाज-कोपाधिम् ; अज्ञानकार्यस्य स्वातन्त्रग्रेणोपाधित्वासंभवात् । प्राण-धारणं चान्तःकरणविशिष्टस्यैवेत्यभिष्रत्याह—प्रमात्रुपाधिभेदेति ।

पूरणी

तदाप्यस्ति स्वरूपेणानुभ्यते चेत्यवश्यं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः। न चैवं तदाप्यहमाभेमानः स्यादिति वाच्यम् , कठिनावस्थापन्नस्यान्तःकरणस्यान्तःकरणस्यान्तःकरणस्यान्तःकरणस्यान्तःकरणस्यान्तःकरणस्यान्तःविनाशे अहं पूर्वेद्युरेवमकरवं अद्येवं करिष्यामीति तत्रैक्यानुसन्धानादिपूर्वकव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । ननु चैतन्यांशैक्याचदनुसन्धानमित्याशङ्क्याह—तस्येति । तथा सति यज्ञदत्तादि¹क्वतेऽपि कत्रैक्यानुसन्धानापत्तेरित्यर्थः । अन्तःकरणाश्रितेति मूलम् । कर्मवासना अहष्टम् । ज्ञानवासना भावनासंस्कारः । अन्तःकरणस्य सर्वथा विनाशे कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यर्थः । कार्योपाधिरिति मूलम् । कार्यमन्तःकरणरूपमुपाधित्रक्षितिभाजको यस्येत्यन्तःकरणं जीवस्य ब्रह्म-विभाजकोपाधिः । कारणं सत्त्वप्रधानाविद्या उपाधिः प्रतिविम्बस्थानं यस्येश्वरस्येति सत्त्वप्रधानाविद्याप्रतिविम्ब ईश्वर इति श्रुत्यर्थ इति पूर्वपक्षिणोभिमानः । जीवशब्दिति । कार्यान्तःकरणोपाधिविशिष्टं चैतन्यं जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपाणधारणाविव्यक्रत्तत्या तच्छब्दवाच्यं चैतन्यं जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपाणधारणाविव्यक्रत्तत्या तच्छब्दवाच्यं

[े] कृतेऽप्येक्यानु**्हा**.

अहमित्यनुभवेनापि स एवानुभूयते । एकस्मिन्नपि जीवे

दीपनम्

जीवस्य हि प्रमातृत्वं नाविद्योगहितस्वरूपेण; सुषुप्तचादौ तद्मावात् । अन्तःकरणमात्रवृत्तिप्रमां प्रति कर्तृत्वस्य केवले अयोगादित्यन्तःकरण¹विशिष्ट एव प्रमाता । स च ² प्राणधारण एक एवेत्यभिपायकिमिदं वाक्यमित्यर्थः । इतोऽप्येकाविद्यावा-देऽन्तःकरणविशिष्टस्येव प्रमातृत्वमित्याह—एकिस्मिनिति । लोके हि प्रतिशरीरमेको घटं प्रमिणोति नापरः, एकश्च तत्करोति तत्फलं च भुक्क नान्य इति व्यवस्थायै प्रमात्रादीनां भेदो वक्तव्यः। एवं वेदेऽपि ब्राह्मणाद्गीनां तत्तित्रयोगप्रमातृत्वतत्कर्तृत्वतत्फलभोकृत्व-भेदः प्रसिद्ध एवेत्येकजीववादेऽपि प्रमात्रादिभेद आवश्यक इत्यर्थः।

पूरणी

कारणाविद्योपहितं चैतन्यमीश्वरपदवाच्यमित्येतत्परेयं श्रुतिरिति भावः । तत्र कथमन्तः करणंविशिष्टस्यैव प्राणधारकत्वमित्याशङ्क्य शरीरावाच्छिन्त्रप्राणसंयोगो ज्ञानहेतुत्या प्रमातृष्वमेः । प्रमाता च विशिष्ट एवेति तद्दिषि तद्धमे इत्याह —जीवस्य हीति । अन्तः करणिति । प्रमातृत्वं प्रमाश्रयत्वम् । तच्च न स्वरूपप्रमाश्रयत्वेन । किं तु वृत्तिप्रमाश्रयत्या । तच्च केवछात्मिन स्वतो न संभवतीति वृत्त्युपादानान्तः करणविशिष्टात्मन एव प्रमातृत्वमित्यर्थः । अन्तः करणविशिष्टस्य प्रमातृत्वेऽनुभवं प्रमाणमाह —अहमित्यनुभवेनित । नानाविद्यावादेऽविद्योपाधिकप्रमातृभेदा-दिष होकिकादिव्यवहारव्यवस्थासिद्धिरित्यतः उक्तम् —एकाविद्यति । धिष्ठणी माया "इति श्रुतौ स्वाव्यतिरिक्तानि स्वात्मकानि परिपूर्णी-

¹ विशिष्टस्यैव प्रमातृत्वं ख. े प्राणाधार - ख.

लौकिकवैदिकव्यवस्थितव्यवहाराय प्रमातृकर्मोक्त्मोदस्याव-इयकत्वात् । तत्र चान्तःकरणातिरिक्तोपाध्यसंभवात् ।

" तद्भाव¹भावमापत्रस्त²तोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदो³ भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्"।।

इति स्मृतेश्व । अत ⁴एव न तत्रोपाध्यन्तरमाशङ्कनीयमिति न जीवो भिद्यते । न चैवं चैत्रो न भवति मैत्र इति प्रतीति-भेंद्साधिका; एवं शङ्कमानस्य तव देहात्मवादप्रसङ्गात् । न च चैत्रात्मा न भवति मैत्रात्मेति प्रत्यक्षा प्रतीतिः संभवति ।

दीपनम्

तत्र चेति । स्थूळदेहिविशिष्टस्य परलोकगमनाबसंभवेन कर्तृत्वाद्य-योगात् कामादेरन्तःकरणघर्मत्वाच तद्विशिष्ट एव कर्त्रादिरिष्ट इत्यर्थः। पूर्वं "मायया द्यन्यदिव " इति श्रुत्या अज्ञानप्रयुक्त एव जीवभेद इत्युक्तम् । "एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयत्वा जीवशावाभासेन करोति "इति श्रुतिरपि स्पष्टमेव भायिकं भेदं दर्शयति । तथा स्मृतिरपीत्याह—तद्भावति । अत एव अज्ञानोपा-धिकत्वस्मरणादेव । तत्र अभेदानुमाने । एवमसिद्धिमुद्भूत्य भेद-प्रमाणविरोधं परिहरन् प्रथमं प्रत्यक्षावरोधं परिहरति — च चेत्रा-त्मेति । न तावचक्षुषेयं प्रतीतिः संभवति ; आत्मिन चक्षुषे।ऽसाम-

पूरणी

न्यनन्तानि क्षेत्राणि शरीराहंकाराद्यभिव्यक्तिस्थानानीत्यर्थः । तद्भावेति मूलम् । ब्रह्मभावसाक्षात्कारवान् जीवः परमात्मनाभिन्नो भवति, तद्भेद-

¹ भावनापन्न:-छ. ² दासी-छ. ³ भेदी-छ. ⁴ एव च नोपाध्यन्तर-छ.

र्थ्यात् । नापि मनसा , तस्य पृथक्प्रामाण्यस्य निरस्तत्वात् । अपि च नात्र योग्यानुपम्भोऽस्ति ; परमात्मनोऽमानसत्वात् । ननु परमात्मनोऽपि चैत्राभेदेन । स्वात्मैव सोऽप्यनुभ्येतेति तदनुपलम्भात्तद्भेदोऽनुभ्यत इति चेत्र ; चैत्रेणानुभ्यमानात्मस्वरूपस्यैव मैत्रात्मतयानुपलम्भा-सिद्धेः । न चैवं चैत्रोऽहमिति प्रतीतिपसङ्गः ; एतदहंबुद्धिविषयदेहाः तस्य भित्रत्वात् । स्वरारीरसंबन्ध्यात्मनि मैत्रशरीरसंबन्धस्वननुभूयमानोऽपि तव विभ्वात्मनि घटादिसंबन्धवत्र भेदसाधकः । तत्सुखन्दः खादिकं तु स्वरारी रानविच्छत्रदेशवृत्तिवेनायोग्यत्वात्रानुभूयत इति योग्यानुपल्छ्यभावात्रात्मभेदः प्रत्यक्ष इति भावः। इदानीं तत्रानुमान

पूरणी

स्याज्ञानकृतस्वादित्यर्थः । विभ्वात्मनीति । प्राहकाभावाद्धटादि-संबन्धाननुभवेऽपि यथा आत्मनि ³तदसंबन्धासिद्धिस्त्वन्मते तथा एतत्साक्षिणस्तच्छरीरादि ⁴संबन्धित्वेन प्राहकाभावात्तदननुभवेऽपि न तत्संबन्धविरहसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु जीवैक्ये तदन्तःकरणोपहितस्यैव एतदन्तःकरणोपहितस्वेन साक्ष्यैक्याद्र्रस्थघटादिवच्छरीरान्तरसंबन्घोऽनुभूयेत तदवाच्छन्नसुखा-दिकं च प्रतिसन्धीयतेति चेन्न ; अन्तकरणोपाधिकजीवभेदस्यैवाभ्युप-गमेन तदमावोपपत्तेः । न चैवं भिन्नस्य जडतया अनुभवितृत्वं न स्यादिति वाच्यम् ; चिद्र्पस्यैव तस्य भेदेन भिन्नचन्द्रस्य चन्द्रत्ववत्तदु-पपत्तेः । नन्वेवं योगिनां कायन्यूहादौ प्रतिशरीरमन्तःकरणभेदेन तदुपाधिकजीवभेदप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः ; प्रारव्धशरीराविच्छन्न-

¹ दे तेन-ख. ² रावच्छिन-च. ³ न तदसंबन्धसिद्धः-झ. ⁴ संबन्धेन.

नन्वानुमानिकीयं प्रतीतिः । एकस्मिकेव समये चैत्र-श्रेष्टते न मैत्र इति तावत्सिद्धम् । एवं तयोर्विरुद्धा चेष्टा दृश्यते । ¹तदुभयाश्रयात्मानि तत्तिशिमत्तप्रयत्नतद्भावौ विरुद्ध-प्रयत्नौ च विना न सङ्गच्छत इति सिद्धो विरुद्धधर्मवन्वादात्मनो

दीपनम्

विरोधमाशक्कते—निविति। तद्विरुद्धा विरुद्धदेशीयविषयचेष्टा तद्भावा-श्रयत्वं हेयतदभावाश्रयत्वं विरुद्धतदभावाश्रयत्वं च, तदुभयाश्रयातमित तयोश्रेष्टातदभावयोर्निमित्ते प्रयत्नतदभावौ विना तयोर्विरुद्धचेष्टयोर्निमित्ते विरुद्धविषयप्रयत्नौ च विना न सङ्गच्छत इति। तथा चैतौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात्, दहनतुहिनवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरित्यर्थः ।

पूरणी

जीवस्य व्यूहशरीराविच्छन्नजीवभेदे तदुपभोगेन तदविच्छन्नर्कमक्षयानुपपत्तेः, समानाधिकरणभोगस्यैव कर्मक्षयहेतुत्वात्। अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति चेन्न; अतरकर्माजितशरीराविच्छन्नोपभोगस्य वत्तरकर्मक्षयहेतुत्वात्। शरीरव्यूहस्य पूर्वशरीराविच्छन्नकर्माजितत्या तदुपभोगेन
तत्क्षयोपपत्तेः। यज्ञदत्तशरीरादेदेवदत्तशरीराविच्छन्नकर्मानिमित्तत्वेन
तदविच्छन्नोपभोगेन यज्ञदत्तकर्मक्षयाप्रसङ्गात्। अत एव नानाशरीरसुखानुसन्धानमपि योगिनां सङ्गच्छते। अथ वा पूर्वान्तःकरणस्यैव
योगप्रभावेन वैपुल्यापेक्षया नानाशरीरेषु भोगोपादानत्वोपपत्तेर्नान्तःकरणभेद इति न किंचिदनुपपन्नम्।

तत्पदैरुक्तविरुद्धवस्तुद्धिकयोः सङ्ग्हं दर्शयति — विरुद्धदेशीये-त्यादिना। ननु प्रयत्नतदभावाधिकरणत्वं हेतुः पर्यवस्यति । न च

¹ तत्तदुभ-क. छ. ² देरित्यर्थः-च, ³ तत्कर्मा-झ. ⁴ तत्कर्म-झ.

भेद इति, मैवम् ; सिद्धचत्वेवं निखिलशरीरसंबन्धः, तद्भेदस्तु नैव सिद्धचित । एकस्मिन्नपि प्रयत्नतदभावविरुद्धप्रयत्नादीना-मनेकावच्छेदेनोपपत्तः । प्रयत्नादेरन्तःकरणतद्विशिष्टधर्मत्वाच ।

दीपनम्

अत्र यद्यपि प्रयत्नाभावमात्रान्नात्मभेदः सिद्ध्यति, अनात्मनोऽपि तत्संभवात्; तथापि । लिङ्कान्तरात्तत्सद्भावसिद्धौ वर्णितानुमानात्तद्भेद-सिनिवर्द्धविक्षता । अथ वा प्रयत्नस्य कादाचित्काभावो विवक्षित इति ततस्तात्सिद्धिरिति भावः । उक्तरीत्या नात्मभेदः सिद्ध्यतीति दृषयति—सिद्ध्यत्विति । स्वमतेनाह-प्रयत्नादेरिति । तथा च न ततः केवलात्मसि-द्धिरिति भावः । भोक्ता अधिकारी । आदिपदाान्नियोज्य उक्तः ।

पूरणी

तावता आत्मप्रतियोगिकभेद्सिद्धिः ; आत्मघटयोर्ध्यमिचारादिति शक्कते—यद्यपिति । तथापिति । परस्परभेदमात्रमत्र साध्यम् । परस्परासप्रातियोगिकभेदस्तु तद्विरुद्धपयत्नाश्रयत्वादितिङ्कान्तरादित्यर्थः । ननु तहींदं व्यर्थमित्यनुशयादाह—अथ वेति । कादाचित्किति । तस्य च घटादावमावात्र व्यभिचार इति मावः । तथा च न तत इति । एतन चैत्रात्मा धर्मिज्ञानानिवर्त्यमैत्रात्मप्रतियोगिकभेदवान् , तद्विरुद्धधर्म-वत्त्वात् , घटवदिति वास्तवात्मभेदसाधनमपि प्रत्युक्तम् । औपाधिकभेदेनैव तद्वपपत्तेः । आत्मभेदस्य ब्रह्मसाक्षात्कारैकनिवर्त्यत्वेन जीवात्मज्ञानानिवर्त्य-तया धर्मिज्ञानानिवर्त्यभेदे साध्ये सिद्धसाधनात् । जीवब्रह्मणोः पारमर्थिक-भेदनिस्सेन तदिभन्नजीवानां तात्तिवकभेदसाधनस्य वाधितत्वाचेति

¹ लिहात्तद्वावसिद्धौ-चा.

अत एव कर्मकाण्डबलाजीवभेद इति प्रत्युक्तम् । तस्यान्तःकरण-विशिष्टकर्तृभोक्तादिभेदसाधकत्वेऽप्यविद्याप्रयुक्तजीवभेदे उदा-सीनत्वात् । न च तद्यो य इति वाक्यं जीवभेदे प्रमाणम्, 'तस्यान्यतः सिद्धभेदानुवादेनानियतोपाधिविदुषो ब्रह्मभावमात्रे तात्पर्यात् । न चैवं चैत्रस्य मैत्रदृष्टसुखाद्यनुसन्धानप्रसङ्गः ; शरीरभेदेन जन्मान्तरीयवत्तदुपपत्तः । न च बालादिशरीरेऽ-प्यनुसन्धानं दृश्यत इति तन्न तत्र प्रयोजकिमिति वाच्यम् ; तत्रापि शरीरप्रत्यभिज्ञाद्शेनात् । तदारम्भकादृष्टे सति तद्विनाशायोगात्, प्रथमशरीरे क्दिसकारणाभावेन तदारम्भानुप-

दीपनम्

तस्येति। लोकसिद्ध⁸भेदानुवादेन यदा यच्छरीरावच्छित्र आत्मिनि ब्रह्मसाक्षात्कारस्तदा जीवस्तद्भावं प्राप्तोति, न तृत्कृष्टहिरण्यगर्भशरीर-स्थस्यैव मुक्तिरित्येवं परं तिदत्यर्थः। तत्रापि शरीराभेद इत्याह— तत्रापीति। न च सा प्रत्यभिज्ञा अमः; प्रमात्वे बाधकाभावात्, प्रत्युत आन्तित्व एव बाधकमस्तीत्याह—तद्रारम्भकेति। न हि

पूरणी

द्रष्टव्यम् । कर्त्भोक्त्रादीति मूलम् । तद्भेदमन्तरा ब्राह्मणाधिकारि-विशेषसंबिन्धतया कर्मविध्यनुपपत्तेरिति भावः । अनियतोपाधीति । मूलम् । अनियत उपाधिर्देवर्षिमनुष्यशरीरादिः । तत्र तदवच्छेदेन विदुषो ब्रह्मज्ञानवत इत्यक्षरार्थः । नन्वेवं देवादीनां पृथक्कीर्तनवैयर्थ्य-मित्याशङ्कच मानुषाणामपि प्रवृत्तिदार्ब्धायेत्याह—लोकासिद्धेति ।

¹ तस्यान्यथासिख-ख्न. ² शरीरे-छ. ³ तद्भेदा-ख. च.

पत्तेश्व । जातिस्मृतिमतः शरीरभेदेऽपि स्मरणं दृश्यत इति चेन्नः अदृष्टविशेषरिहतस्याननुसन्धाने शरीरभेदस्य प्रयोज-कत्वात् । अन्यथा तद्वदेव ¹त्वन्मते अन्यः किमिति न स्मरेत् । यदन्तःकरणोपहितसाक्षिणा यदनुभ्यते तस्यैव तत्स्मरणमिति नातिप्रसङ्गः ।

दीपनम्

राज्यादिप्रापकाद्दष्टे सति तदारव्धं शरीरं विना विनष्टुमहिति, कारणाभावादारम्भवैयर्थ्याचेत्यर्थः । कछप्तकारणं शुक्कशोणितव्यतिकरादि । न
चैवं परिमाणान्तराभावप्रसङ्गः ; जळकादिशरीरवत् सङ्काचितविस्तृतपटादिवच्च भेदं विनापि तदुपपद्यत इति भावः । जातिस्मृतिमतः शरीरभेदेऽपि जन्मान्तरियस्मरणं नात्मैक्यकृतम् , किं त्वदृष्टिवशेषकृतम् ,
योगिनामात्मान्तरेऽपि तद्दश्नात् । ततोऽस्मदादीनामननुसन्धाने
नात्मभेदः प्रयोजकः, किं तु शरीरभेद इत्याह—अदृष्टेति । तत्स्मरणस्यात्मैक्यप्रयुक्तत्वे बाधकमाह—अन्यथेति । किं च स्मृतिः
संस्कारसमाश्रया, संस्कारश्चान्तःकरणोपहितसाक्ष्यनुभवजन्यस्तदाश्रय
इति तद्भेदेन नातिप्रसङ्ग इत्याह—यदन्तःकरणेति ।

पूरणी

सङ्कुचितविस्तृतेति प्रौढवादः । तत्र संवलनादिना पूर्वमनुप-लभ्यमानस्येव परिमाणस्य पश्चादुपलम्भमात्रत्वेन तत्र परिमाणा-

¹ त्वन्मतेऽप्यन्यः—**ग**.

न चैवमिप बहूनां युगपच्छ्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ; किं वहव एव न सन्तीति तदनुपपत्तिः ; सन्तोऽपि वा युगपन्मुमुश्ववो ¹न भवन्ति परस्य मुमुश्चयैव मोश्वसिद्धेः किं वा फलाभावश्ववो ¹न भवन्ति परस्य मुमुश्चयैव मोश्वसिद्धेः किं वा फलाभावश्वियात् । नाद्यः ; बहुजीवप्रवृत्तेरभावात् । ननु दृत्र्यत
इति चेन्ननृक्तं देहात्मवाद्यसीति । एकस्यैव जीवस्यानेकान्तःकरणावच्छेदभेदेन भिन्नस्य ²युगपदेकप्रवृत्तौ किं वाधकम् ।
नापि द्वितीयः ; स्वसंबन्धिदुःखस्यासद्यस्वभावतया परस्येव
स्वस्यापि ³तिन्नवृत्तिकामनासंभवात् । लोके द्यन्यायत्तत्या
निश्चितेऽपि विलम्बमसहमानाः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । अत्र तु
नान्यायत्तत्वनिश्चयः । न हि बाह्यचेष्टामात्रं ⁴तत्त्वज्ञाने
श्वामग्री, किं त्विश्वरानुग्रह °तदेकोपायलभ्यशुद्धिविवेकवैराग्यश्वमदमाचार्यप्रसादादि । तच्च परस्मिन् दृष्टजातिवेषादिना न
निश्चतुं शक्यम् , किं तु कार्येकसमधिगम्यिमिति ततः प्राक्सर्व

दीपनम्

एवमिप अननुसन्धानोपपत्तावपीत्यर्थः। फलाभावेति । महतां शुकादीनां मुक्तग्रभावे कथमर्वाचीनानां सेति तद्भावनिश्चयादित्यर्थः । नन्व-सह्यस्वभावस्यापि दुःखस्य स्वप्रवृत्त्या विनैव निवृत्तौ।कें स्वस्य तत्कामना-दिना, तत्राह-लोके हीति । प्रवतमानाः कामनापूर्वमिति शेषः। तत्

पूरणी

न्तरानुत्पत्तेः । अन्यथा सङ्कोचदशायां तत्परिमाणामावे विस्तृतपटतुल्य गुरुत्वाभावप्रसङ्गादिति । अन्यार्थप्रवृत्तिं वारयति—कामनापूर्वमिति ।

[ा] 1 न भवन्तीति—क. 2 युगपदनेक—ग. 3 तित्रवृत्ती काम—क. 4 तत्र ज्ञाने—ग. 5 सहकारी—क. 6 तल्लभ्यशुद्धि—क.

एव ग्रुग्रुक्षवः प्रवर्तेरन् । यदि कथंचित्कश्चित्पुरुषान्तरेऽपि विद्यासामग्रीं निश्चितुयात् मा भूत्तस्य प्रशृतिः । का नो हानिः । सोऽपि प्रवर्तत इति चेत्तर्धसौ जीवतत्त्वे भ्रान्तः । नहीदं संभवति, देवदत्ते एतज्जन्मन्येव ज्ञानं भविष्यति, तच्च समूलं संसारं निवर्तयिष्यति, दैन्ययं च दृष्टसुखविग्रुखः श्रवणादौ प्रवर्तत इति । एतेनेदं निरस्तम् । ग्रुनिमनुते मूर्खो विग्रुच्यत इत्येतत् "शास्त्रफलं प्रयोक्तिरि" इति न्यायविरुद्धम् । तथा चाभाणको लोके—

"काचित्रिषादी तनयं प्रस्तते कश्चित्रिषादस्तु कषायपायी ॥" इति ॥

म्रुनिकर्त्वकश्रवणादिविधिफलस्य साक्षात्कारस्य मूर्खेऽनम्युपग-मात्, तत्फलस्याप्यविद्यानिष्टत्तेर्म्यनिप्रत्यङ्मात्रगततया ⁸ताव-

दीपनम्

ईश्वरानुग्रहादि । जीवतत्त्व इति । जीवानेकत्वभ्रमवानित्यर्थः । भ्रान्तिमेवोपपादयति — न हीद्मिति । इदमर्थमेवाह —-देवद्त्त इति । कुत्र्ह्छादिप्रवृत्तिं वारयति — दृष्ट्रसुखेति । कतः प्रवर्तते चेन्न भ्रान्त इत्यर्थः । एतेनेति । एकजीववादे हि यमनियमादि-वहिरङ्गैः शान्ताद्यन्तरङ्गैश्च विशिष्टेन पुरुषेणानुष्ठितश्रवणादि-नोत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराद्धाळिकोऽपि विमुच्यत इति वक्तव्यम् । तत्र हि दर्शपूर्णमासादिकर्तुर्यजमानस्य फलं नाध्वर्यादेशिति प्रतिपादितमिति तद्ययेतेन निरस्तिमत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह — म्रुनिरिति ।

¹ देवदत्तस्य—ख. ² तीति निश्चिनोति, स्वयं—ग. ³तावन्मात्रतया—ग. छ.

⁴ अन्ततः—च.

नमात्रगततया वा मृर्खनिष्ठत्वाभावात्। दृष्ठफलानां च यथा-द्रश्चेनम्रुपपत्तेश्च। एतेनैतत्परास्त्त्व् । यो यस्यानर्थमिच्छिति स एव तस्यानर्थनिवृत्त्यर्थं कथं यतेतेति । निक्शेषं विगलितविषय-दृष्टरेव श्रवणादाविधकारात् । अपि च परस्य हितमिष क्षेत्रयं तदेकहितोपायः करोत्येव । न हि दहनसन्दीप्तवेक्मान्तर्गतः शत्रोहितं भवतीति न निर्गमनोपायं रचयति । अत एवेदमिष निरस्तम् । ज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणाज्ञाननिवर्तकत्वात्कथं प्रमात्रन्तरसमवेतं ज्ञानमन्यप्रमात्रज्ञानं निवर्तयेदिति । अज्ञाने-कत्वस्योक्तत्वात् । नन्वेवं शुकादेम्रक्तत्वादिदानीं संसारानुप-लम्भप्रसङ्ग इति ॥

दीपनम्

मूर्खनिष्ठत्वेति । मूर्खो हि शरीर।दिविशिष्टः, न च तस्मिन्नविद्या-निवृत्तिरस्ति । तदानीं तस्यामावाचित्यर्थः । दृष्टेति । अविद्या-निवृत्तिर्हि ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धं फलं न वैधमिति न तस्याः कर्तृनिष्ठत्वनियम इत्यर्थः ॥

शुकमुक्तिशास्त्रस्य श्रूयमाणेऽर्थे प्रामाण्येऽभ्युपेते इदानीं संसारोपरुठ्यो संभावितप्रकारानुपन्यस्य दूषयति । तत्रादौ शुकस्य ब्रह्मलेकवास एव श्रूयते न परममुक्तिरिति सप्रमाणमाशङ्कते—

पूरणी

स्वस्वकामनयेत्यर्थः। न च तस्मिन्निति । अविद्यानिवृत्तेश्चिन्मात्र-

¹ निविशेषं-क. ² स्वैकहितोपायं-ख. ³ भवेदिति स्वयं-ख. च. ⁴विरच-यति-ख, च. ⁵ व्यतिरेकदृष्टं फलं-ख.

अत्र केचित्—न हि शुकस्य परमश्रुक्तिरासीत्, तस्य पुराणे आदित्यादिमार्गश्रवणात्। न हि परमश्रुक्तेर्मार्गोऽस्ति, "अत्र ब्रह्म समश्रुते" इति श्रुतेः। किं तु ब्रह्मलोक एव। तत्रापि दुःखाभावेनोपचारानश्रक्तिशब्दोपपचेरिति, तन्न; तस्यात्मसाक्षात्काराम्युपगमे मार्गभोगयोरयोगात्। तत्र गमनानन्तरोत्पन्नसाक्षात्कारेण जीवनश्रक्तस्य भोग इति चेत्, तर्ध- ज्ञानावरणस्य नष्टत्वेन तस्येवान्यस्यापि ब्रह्मतच्वावरणायोगात्। अत एव वामदेवादयोऽपि इहैव जीवनश्रुक्ता एव तिष्ठन्तीति प्रत्युक्तम्।।

अपरे तु विदुषो भोगमसहमाना इत्थं कल्पयन्ति । शुकादिः किलोत्पन्नसाक्षात्कारत्वादत्यन्तं निवृत्तकामकमीशयः

दीपनम्

अत्र केचिदिति । पुराण इति । भारते हि ग्रुकः किछ मुमुश्चरादित्यमण्डलमुपगतो व्यासेनानुगतस्तेनाहृतो भो इति प्रतिशुश्रावेति
तस्य मार्गोऽवगम्यत इत्यर्थः । अत्रेति । इहैव निर्गमनमन्तरेणैव । "न तस्य प्राणा उत्कामन्ति "इति विदुषः प्राणोत्क्रान्तिनिषेषाच न मार्ग इति द्रष्टव्यम् । मुक्तेरिव तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि

श्रूयमाणत्वान्नोक्तविषया गौणी मुक्तिरादित्यप्रप्तिश्च सशरीरस्यैव तस्येत्यभिप्रत्याह—तस्यात्मेति । अज्ञानावरणस्येति । जीवनमुक्तस्य
विक्षेपावभासशक्तिमदज्ञानांशे स्थितेऽपि नावरणशक्तिमदज्ञानम् । तस्य
ब्रह्मणि कदापि संशयविपर्यासादर्शनादिदानीन्तनानामपि तस्मिन्स न
स्यादित्यर्थः । कामकर्मादिकमाशेतेऽस्मिन्निति आशयो लिङ्गशरीरम् ।
निवृत्तस्थूलस्थूसमोपाधिद्वय इत्यर्थः । ननु सत्यपि ज्ञाने यद्यज्ञानानिवृत्तिः

¹ श्रवणान्नो—चः

केवलाविद्याप्रतिबिम्बात्मनाविष्ठते । कारणे सत्यपि कार्य-निवृत्तेर्दशनादर्शीनानुसारेण चरमजीवज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्त-कत्वात् । तस्यां चावस्थायां दुःखामावात् "तरित शोकमात्म-वित्" इति श्रुतिप्रतिपन्ना मुक्तिरिवद्याव्यवधानसन्त्रान्न्ये ब्रह्म-भावरूपा । कामकर्मशरीरादेश्वात्यन्तिकविनाशात्सुषुप्तेर्विशप वैहति क शिक्षितेयमन्तरालावस्था—

> " निवृत्तकामकर्मापि द्वैतोपासनतःपुमान् । अद्वैतोपास्तिविरहाद्ज्ञो नैति परं पदम्" ॥

इति या भर्तृप्रपञ्चेरुत्प्रेक्षिता। अविद्यासमान विषयज्ञानाभ्यु-पगमे तिम्नवृत्तेरावश्यकत्वाचरमज्ञानत्वेनाहेतुत्वात्। न चेदानीं प्रतिबन्धादानिवृत्तिः; ज्ञानसमानाधिकरणस्य तस्याभावात् व्यधिकरणस्य चाप्रतिबन्धकत्वात् " ब्रह्म वेद ''इति ब्रह्मप्राप्ति-

दीपनम्

कदापि तर्हि न निवर्तेत, तत्राह—द्श्रीनेति । द्वैतोपासनतः सविशेषहिरण्यगर्भोपास्तितः।

ज्ञानसमानाधिकरणस्येति । ज्ञानेन शरीरद्वयतद्धर्माणामात्य-न्तिकनिवृत्तेस्त्वयाभ्युपेतत्वादित्यर्थः । अप्रतिवन्धकत्वादिति ।

पूरणी

निष्ठत्वादित्यर्थः । कारिकायां निवृत्तकामेति मूलम् । सिवशेषिहरण्य-गर्भाद्यपासनयापि स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयनिवृत्तिने तु ब्रह्मैक्यम् ; तस्याद्वैतो-पासनामात्रसाध्यत्वादिति भतेनेदं तुल्यं, ब्रह्मैक्यमन्तरा सूक्ष्मोपाधिनिवृत्तौ मानाभावेन तद्वदिदमप्ययुक्तमिति भावः । प्रतिबन्धादिति

 $^{^{1}}$ र्हष्टत्वाइरी—छ, 2 ब्रह्मस्वरूप—ग, 3 इति तन्न क—ग, 4 विज्ञाना—छ,

लक्षणमुक्तेरि ज्ञानसमानकालत्वश्रवणात् कारणे सति कार्य-स्यात्यन्तिक¹नि३च्यनुपपत्तेः एवांविधाविद्यायां प्रमाणाभावाच ॥

अन्य तु तत्त्वसाक्षात्कारादिवद्यानिशृक्तिन्त्यसङ्गतिमिति
मन्वाना इत्थं कल्पयन्ति । यदन्तःकरणे साक्षात्कार उत्पद्यते
तदन्तःकरणोपहितसिक्षणं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणतदन्तःकरणादिविश्वपद्यक्तिमदज्ञानांशो निवर्तते । अनिर्वचनीयाज्ञानेंऽशकल्पनोपपत्तेः । ततश्च तदन्तःकरणो पहितसाक्षिणो ब्रह्मभावः
संसारनिवृक्तिश्चोपपद्यते । पुरुषान्तरेऽविद्यादर्शनं चेति वार्तमेतत् ।
अज्ञानानुभवस्य सर्वपुरुषिनष्ठस्यैकाज्ञानतदावरणविषयतया
आवरणशक्तिभेदे प्रमाणाभावात् । तस्याश्चैकज्ञानान्निवृक्तावन्येषामावरणतदनुभवायोगात् अनिवृक्तौ च पूर्वस्य ब्रह्माभेदायोगात् अखण्डाज्ञानप्रतिविम्बाक्तदवयवप्रतिविम्बस्यान्यत्वेनानेकजीववादप्रसङ्गाच ॥

दीपनम्

होंके तथाऽदर्शना³दिति भावः । ज्ञानसमानकालत्वेति । तथा च न तस्य चरमजीवज्ञानप्रतीक्षोपपद्यत इत्यर्थः । सुषुप्तचाद्यवस्थाते। वैह्यसण्यमपि न स्यात् , तच ज्ञानिनो न युक्तमित्याह —कारण इति । एवं विधेति । अपरोक्षनिश्चयसमानकाहीनावारकाविद्यायामित्यर्थः ॥

एकदेशनिवृत्तिमावरणनिवृत्तिं चाभ्युपेत्याह—अखण्डेति । अवयवः अंशः । खण्डाज्ञानमिति यावत् ।

पूरणी

मूलम् । दुरदृष्टप्रतिबन्धादित्यर्थः। ज्ञानसमानेति मूलम् ।

¹ नाशानुपपत्तेः-क. ² पहितसंसारिणो ब्रह्माभेदः-ख. ग.छ. ³ दिखर्थः-च.

अस्मदीयास्तु केचिन्मुक्तदृष्ट्या कोऽपि भेदो न विषयी-क्रियत इत्येको जीव एकमुक्तचा सर्वमुक्तिरित्यस्याभि प्राय इत्याहु: । ²तचाविद्यकनानाजीववादास्र विशिष्यते ।।

कथं तर्हि शुकादिमुक्तचनन्तरमपि संसारोपलन्धिरिति³ चेका; शुकादिमुक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् प्रपश्चोपलम्भविरेा-धेनार्थवादमात्रात्तदसिद्धेः । न चान्यत्तत्सत्वे प्रमाणमस्ति ॥

दीपनम्

आविद्यकेति । तत्रापि मुक्तस्य भेददशनामावात् ब्रह्मरूपेण तद्दृहत्वमन्यत्रापि समानमित्यर्थः ।

इदानी प्रश्नपूर्वकं सिद्धान्त्याभिनतप्रकारमाह—कथं तहींति । प्रमाणाभावादिति । प्रत्यक्षानुमानयोस्तत्रासत्त्वादित्यर्थः । वेदोऽपि श्रोतृपुरुषार्थपर्यवसायी, अन्यथा तस्य तद्ध्ययनवैयर्थ्यात् । न च शुकादिमुक्तिज्ञानेनास्य साक्षार्तिकिचित्फरुमस्ति । तस्माज्ज्ञानप्रशंसाद्वारेण श्रोतृप्रवृत्तिस्तत्फरुमित्यन्यपराद्वाक्यादिदानीं संसारोपरु⁴म्भविरोधान्न तन्मुक्तिः सिद्ध्यतीत्याह—प्रपश्चेति ॥

पूरणी

त्वया साक्षात्कारवतः कर्मादिनिवृत्त्यभ्युपगमादित्यर्थः। तस्मा-ज्ज्ञानेति। तथा च शुकादीनां ब्रह्मसाक्षात्कार प्रवासिद्धः। साक्षात्कारद्वारा तन्मुक्तिपतिपादनं तु तेषां ब्रह्मानिर्णयमात्रेण शरीरादि-बन्धो नात्यन्तमस्मदादिवदुद्वेगकरः, किमुत ब्रह्मसाक्षात्कारवतामिति

[्]री प्रायमाहुः न्**ग. छ**, ² तत्तु न्क. ग. ं ³ चेत्, युकादि न्छ, ⁴ म्मावि न्छ,

अस्तु वा शुकादिरिप व्यासञ्ज्करभगवत्पादादिवदिष्णो-रेवांशावतारः । शुकवामदेवादेर्गर्भ एव ज्ञानैश्वर्यादिश्रवणात् ।

दीपनम्

अविरुद्धं मतान्तरमाह—अस्त्वित । व्यासेति । " द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुनिः।"

इति वचनात् व्यासस्य,

" व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थं श्रुतेर्श्यं यथोचिवान् । श्रुतेन्याय्यः स एवार्थः शंकरः सविता न ना ॥" इति शिवपुराणवचनात् शंकराचार्यस्य च भगवद्रूपतया नित्यमुक्तत्व-मिव शुकादीनामपि ।

''द्वैपायनाच्छुको जज्ञ भगवानेव शंकरः। अंशांशेनावतीर्योट्यां स्वं प्राप परमं पदम् ॥'' इत्यादिकूर्मपुराणवचनाचिदिति नेतः पूर्वमविद्यानिवृचिरित्यर्थः। तत्र लिक्कमाह—शुक्रवामदेवादेरिति। ''गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव

पूरणी

तत्प्रशंसार्थमित्यर्थः। शंकर इति । शंकरः सविता ईश्वरः न तु ना जीव इति वचनार्थः। ननूक्तवचनेन शुकस्य भगवतः शंकरपदा-भिष्नेयरुद्धात्मकत्वं प्रतीयते । रुद्धश्च जीव एव, "नारायणादुद्रो जायते" इत्यादिश्चतेरिति चेन्न, "ते देवा रुद्धमप्टच्छन को भवानिति, सोऽन्नवीत्, अहमेकः प्रथममासं वर्तीमि च मविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मचो व्यतिरिक्तः" इति श्रुत्या सृष्टिप्रथमकाछीनत्वादिना ईश्वरत्वप्रतिपादनात्, "सर्वो द्धेष रुद्धः" इत्यादौ सर्वोत्मकत्वप्रति-पादनाच । न द्यनीश्वरस्य तत्संभवति । न चात्र रुद्दशब्दस्य कथं-

पूरणी

चिद्विष्णुपरत्वामिति वाच्यम् ; विष्णुशब्दस्यापि रुद्वार्थत्वामिति वैपर्रात्य-स्यापि वक्तुं शक्तवात् । 'नारायणादुद्वः' इति नारायणपदिनिर्देश्य-विम्बब्रह्मणः रुद्वछीछोदेहोपाधेरुत्पात्तं दर्शयति । तदुत्पत्तिपतिपादनं च शैवाभिमतनीछकण्ठदेहसत्यत्वशङ्कावारणार्थं श्रीकृष्णो देवकीपुत्र इत्यादिवत् देहोपाध्याविभीवस्थानत्वेन वा । वस्तुत्तित्वदं वाक्यं जीवात्मकदेवगणान्तर्भृत्वं रुद्दोपाधीनां विष्णोरुत्पत्तिपादनपरम् । न चैकवचनानुपपत्तिः ; तेषां गणत्वप्रसिद्ध्या तेन रूपेण तिन्निर्देशोप-पत्तेः । नच तदितिरिक्तरुद्दसद्भावे मानाभावः ; उदाहृतश्रुतेः,

"उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिकोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छिति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमसः परस्तात् ॥ इति श्रुतेश्च मानत्वात् । देवगणान्तर्भूतरुद्राणां भूतयोनित्वादेरसंभ-वात् । अत एव विष्णुर्जीव इत्यपि निरस्तम् । 'नारायणादुद्रः' इति श्रुतौ नारायणपदाभिष्वेयविष्णोर्जगत्स्रष्टृत्वेन श्रवणात् । नच नारायणपदं जीवसमूहनियन्त्रर्थकं तिच्छवपरत्वेऽपि युज्यत इति वाच्यम् ; पुराणादिषु चतुर्भुजादिदेहोपाधिमत्येव नियतप्रयोगेण योगादिषि तद्र्थस्येव लामात् । अत एव पङ्कजादिपदानां यौगि-कत्वेऽपि न तेभ्यः कुमुदादिप्रतीतिः । 'प्रयोगनियमात्' इति मीमांसकसिद्धान्तात् । नारायणादुद्र इति रुद्धस्य पृथङ्निर्देशाच । किं नैवं रुद्रादिशब्दानामपि संहारकत्वाद्यर्थकानां विष्णौ वृत्तिसंभवेन वैपरीत्यपसङ्गः । एतेन सहस्रशीर्षमित्यादिनारायणवाक्यजातं शिव-परमेवेति निरस्तम् ॥

¹ रुद्राणां-झ. ² यौगिकादपि-ट.

प्रथम:

तेषां श्रवणादिव्यापारस्तु श्रीकृष्णादेरिव गुरुकुलवासोऽप्यन्यथो-पपद्यत इति नैतावता तेषु बन्धः ¹कल्पयितुं शक्यते। हिरण्यगर्भस्तु कर्मफलत्वात् ² जीवः सर्वज्ञोऽपि सृष्टौ सर्वज्ञः

दीपनम्

एवमुवाच " इत्यादिना श्रवणात् । नच गर्भे तत्त्वज्ञानं संसारिणः संभवतीत्यर्थः । अन्यथा लोकसङ्गृहार्थम् । कर्मेति । अश्वमेघाद्यपा-

पूरणी

वस्तुतस्तु व्यासभगवान् परमाप्तत्वेन प्रासिद्धः। स च विष्णु-शिवयोरुभयोरपि परमेश्वरत्वमवर्णयत् । नच तत्र किंचिद्वाक्यं कंचित्पुरुषं प्रत्येव प्रमाणीभवितुं युक्तम्, शब्दस्य साधारणप्रमाण-त्वात्। प्रतीतिविकरुपानुपपतेश्च। अतः कृत्स्नश्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-वचनसामञ्जस्याय उभावि परमात्मानावभ्युपगन्तन्यौ। नच तयोर्भेदे जगन्नियन्तृत्वादिकं पृथगुपपद्यते । अनेकमहाजनाधिष्ठिताग्रहारवज्जीवाना-मतिकष्टदशापसङ्गात् । तस्मादुभयोरैक्यमिति शङ्करावतारशुकाचार्या-णामपि परमात्मत्वं सिद्धम् ॥

्रात् अत्रेदं चिन्त्यम् — शुकादेर्विम्बात्मकत्वे प्रमाणाभावात् । नच 'द्वैपायना' दित्युक्तस्मृतिवाक्यं तत्र मानम्, तद्वाक्यं हि न शुक्रस्याहत्येश्वरत्वं प्रतिपादयति, प्रयोजनाभावात् । नच तदुपासनादि-सिद्धिः प्रयोजनम् ; तद्विघायकवाक्यान्तरामावात् । अस्यैव तद्विघाय-कत्वे तदीश्वरत्वोपासनात्मकविषेयद्वैविध्यन वाक्यभेदपसङ्गात् । तस्मा-दिदं वाक्यं तत्प्रवर्तितपुराणादौ विश्वासार्थं भगवत्स्वरूपाभिज्ञतामात्र-प्रदर्शनंपरमिति न शुकादेरीश्वरत्वंसिंद्धिः ; । नापि गर्भस्थस्य

¹ कल्प्यः**-क.** ² जीवोऽसर्व-ख.

न तत्त्ववित्, तत्र ¹मानाभावात् । अश्चनायादिश्रवणाच्च । स हायमीक्षांचक्र इत्येतत्तु विवेकमात्रतयाप्युपपद्यत इत्यतो नेदानीं प्रपश्चानुभविरोधः । यत्तु हिरण्यगर्भस्यापि दुर्लभं ज्ञानमर्वा-चीनानां भविष्यतीति का प्रत्याशेति तन्न ; निरतिशयकर्मफल-भोगाशावशीकृतस्य नानाविधमृष्टिच्यापारिविक्षिप्तचित्तस्य ज्ञाना-भावेऽपि विरक्तस्य शान्तिदान्त्यादिसम्पन्नस्य ज्ञाने बाधका-भावात् । न ह्यन्धो रूपं न पश्यतीति चक्षुष्मतः सुन्दरदिदृक्षाः न भवेत् । तव वा अनादिपरम्परायाममुक्तस्येदानीं कथं ममुक्षा । नह्यनादिपूर्वजन्मसु त्वमितप्राकृत एव, इदानीमेध-मानजातिशीलैश्वर्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । अज्ञस्य विवेक-वैराग्यादिसम्पन्नस्य तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इति शास्त्रप्रामाण्यविश्वा-सात्त्रवेदानीं मुमुक्षा सान्यत्रापि समाना ।।

नन्वेत्रं गुरोविंद्यया निखिलमुक्तौ शिष्यो न विद्यार्थं यतेत । न चाज्ञानाद्धुरोः कश्चिद्विद्यां प्रार्थयत इति चेत्,

दीपनम्

सनारूपकर्मफलत्वादित्यर्थः । अश्वनायेति । ''मृत्युनैवेदमावृतमासी-दशनायया सोऽविभेत् "इत्यादिना अशनायादिश्रवणादित्यर्थः ॥

पूरणी

वामदेवादेज्ञीनश्रवणिक्ष्माचात्सिद्धिः ; जडभरतादेरि तच्छ्वणात् । कि चैवमिप गोपिकाशिशुपाछादिमुक्तिप्रतिपादकागमानां का गतिः । नच तेषामिप विम्बान्तर्भाव इति साहसं युक्तम् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव सम्यक् ॥

¹ प्रमाणा-ग.

मैवम् ; परोक्षादिप ज्ञानादुपदेशादिसंभवात् । तत्त्वनिर्णयः खळ्णदेशेऽपेक्ष्यते न तु साक्षात्कारोपि, धर्मादेरनुपदेशप्रसङ्गात्। ब्रह्मनिष्ठता च परोक्षज्ञानिनोऽपि कृतसन्नचासस्य तदेकव्यापार-तारूपा संभवति ॥

"उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदार्शनः।"

¹इत्यत्रापि ज्ञानं युक्तघाद्यपकरणविषयम्, तत्त्वदर्शनं तु ब्रह्मान्णिय इति न ततोऽप्युपदेष्टुरपरोक्षज्ञानापेक्षा। एतच शिष्यो जानक्रप्यप्रतिबद्धापरोक्षज्ञानं स्वयं सम्पादयिष्यामीत्याचार्यप्रुपसपिति। गुरुरप्येकजीवत्वं जानक्रिप स्वस्मिक्रपरोक्षज्ञानाभावदर्शनात्तदर्शं ग्रुख्यमधिकारिणं प्राप्योपदिश्रतीति न कोऽपि
दोषः। ²एतेन फलाभावनिश्रयादिति पक्षोऽपि निरस्तः ॥

केचित्त्वनुत्पन्नतत्त्वज्ञान एव गुरुः शिष्येण ⁴तद्वत्त्वेन कल्पित इति शिष्याविद्याकाल्पितो गुरुः शिष्यग्रुपदिशतीति

दीपनम्

परोक्षादिति । प्रतिबद्धापरोक्षज्ञानादित्यर्थः । ⁵अपरोक्षे ब्रह्माणि परोक्षज्ञानाभावात्साक्षात्कारः प्रतिबद्धः इति शेषः । ब्रह्मानिर्णय इति । दर्शनस्य चाक्षुषस्य तत्त्वगोचरस्यासंभवास्रक्षणायाश्चावस्यक-त्वादित्यर्थः ॥

पूरणी

परोक्षज्ञानिन इति म्लम् । श्रोत्रियविशेषणादापातब्रह्मज्ञान-लाभेऽपि तन्निर्णयालाभात्तदर्थे ब्रह्मनिष्ठत्वविशेषणं सार्थकमिति भावः।

¹ इत्यादिवाक्यादाविप-ग. ² एतेन तृतीयोऽपि पक्षः-क. ³ क्षोऽपास्तः-ख. ⁴ विद्वस्तेन-ग. ⁵ इदं वाक्यमिषकिमव भाति । तत्र च—परोक्षे ब्रह्मण्यपरोक्ष इति.

⁻⁻⁻अप्रतिबद्ध इति भवितव्यम् .

वर्णयन्ति, तदन्यथाप्युपदेशोपपत्तेरयुक्तम्। एकजीवत्वं जानतः शिष्यस्य स्वस्मिन्नज्ञानानुभवितरोधेन तस्मिन्वद्याकल्पना-योगात्। कल्पनेऽपि च वैयर्ध्यानिश्रयेन प्रवृत्त्ययोगात्। तद्वत्तयापि कल्पितस्य गुरोः स्थाणुपुरुषवदुपदेशायोगात्। ननु स्वम्ने कल्पितो गुरुर्मन्त्रमुपदिशति, तेन च फलमित्येव-मादिकं दृश्यत इति वैत्तत्रापि प्राक्तनजन्मानुभूतमन्त्रविशेष-स्मरणम्। उपदेशस्तु भ्रममात्रम्। न चेह तथा संभवति। अथवा तस्य पुण्यवशात्परमेश्वर एव वत्या विग्रहं परिगृह्योप-दिश्वतीति कल्प्यताम्। जाग्रत्थपरोक्षज्ञानिन एवोपदेश इति

दीपनम्

गुरौ ज्ञाने सत्यिप स्वस्मित्रज्ञानानुवृत्तिश्चेदमेऽपि न ततस्त-त्रिवृत्तिः संभवति, न च तया विना ब्रह्मप्राप्तिरिति तस्य वैफल्य-निश्चयेन न तद्धै प्रवर्तेतित्याह—कल्पनेऽपि चेति । न चेहिति । ब्रह्मतत्त्वस्य प्रागननुभूतत्वादन्यथेदानीं संसारोपल्लिधने स्यादित्यर्थः । अथवेति । जाम्रत्यप्यपरोक्षज्ञानिन एवोपदेश इति नियमाभ्युपगमे ईश्वर एवोपदिश्रतीति संबन्धः । ननु परमेश्वरस्य स्वश्ररीरेऽपि सत्त्वा-

पूरणी

परमेश्वर एवेति मूलम् । न तु कल्पितशरीरिवशिष्टात्कस्माचि-द्रुरोस्तथाविषो मन्त्रोपदेश इत्यर्थः । न चैवमीश्वरिवमहस्य स्वम्नकल्पितत्वे तस्य तत्साक्षिण्यध्यस्ततया तदवभासानुपपत्तिः, इन्द्रियव्यवधानमन्तरा विम्बाध्यस्तस्यावभासायोगादिति वाच्यम्; आन्तरिवम्बचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपधाने तत्साक्ष्यैक्यात्तद्ध्यस्तिवमहस्य

¹ विद्वत्तयापि—ग. ² चेन्न; तत्रा—ख. छ. ³ तथाविशं विग्रहं—ग.

नियमे "आचार्यवा"नित्यादिशास्त्रा मुरोधेन परमेश्वर एव विग्रहं परिगृह्योपदिश्वतीति स्त्रीशरीरेण कवन्ध वआधर्वण इव शिष्यविश्वासास्पदं शरीरविशेषं परिगृह्य तच्छरीरेणोपदिश्वती-त्यनवद्यम्। तस्मादेक एव जीव इति ॥

दीपनम्

किमुपदेशाय शरीरान्तरपरिप्रहेणेत्यत आह—आचार्यवानिति । किमुपदेशाय शरीरान्तरपरिप्रहेणेत्यत आह—आचार्यवानिति । किमुप्ति । ''मद्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधी-यानास्तस्यासीद्वार्या गन्धवंगृहीता तमप्रच्छाम कोऽसीति सोऽज्ञवी-त्कबन्ध आधर्वण इति सोऽज्ञवीत्पतञ्जलं काप्यं ''इत्यादिना स्त्रीशरीरे प्रविश्य कबन्धाख्यो गन्धवं सूत्रमन्तर्यामिणं चोपदिदेशेति श्रूयते यथा सद्धदीश्वरोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं मूर्कशरीरे प्रविश्य किमिति नोपदिशेत् , तत्राह— शिष्येति ।।

पूरणी

शुक्तिरजनादिवत्केवलसाक्षिमास्यत्वोपपत्तिरिति दिक्। आचार्यव निति
मूलम् । जीवस्येश्वरोपदेशानुकूल्व्यापारवच्छरीरतादात्म्याध्यासेनोपदेष्टृत्वाभिमान इति भावः । सूत्रं जगदुपादानत्वाकान्तम् । यद्यप्युपादानान्तर्यामिणोर्न भेदः, तथापि तद्धमेभेदेनौपाधिकभेदमाश्रित्य
नकारः । सूत्रपदं लक्षणया अद्वितीयब्रह्मपरं वेति मन्तव्यम् । अथ वा
सूत्रपदेन वायुरभिधीयते । "वायुना वै गौतम सूत्रेण" इत्यादिश्रुतौ तत्र सूत्रपदप्रयोगात् । जगद्यापितया ब्रह्मवैलक्षण्याय तस्य
ज्ञातव्यत्वाचेति ।

¹ तुविधानेन-ख्व. ² आथर्वणविन्छण्य-ग. छ.

बिम्बप्रतिबिम्बवादः

स चाविद्योपाधिक इत्युक्तम् । औपाधिकभेदश्च विम्बप्रतिविम्बरूपेण न त्वविच्छन्नानविच्छन्नरूपेण ।

" यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा।।"

" एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।" इत्यादिप्रतिविम्बादित्यचन्द्रदृष्टान्तश्रुत्या ¹द्शिंतजीवभेदस्य

दीपनस्

एकदेशिसंमतादौपाधिकजीवभेदात्स्वमते विशेषमाह—औपा-धिकति । यथा लोके एकस्माद्दर्पणाद्युपाधिर्विम्बप्रातिबिम्बमुखभेदः एवमेकस्मादज्ञानाज्जीवेश्वररूपिबम्बप्रतिबिम्बभेद इति चकारार्थः । उपपत्तिविरुद्धश्चायं पक्षः । किं स्वन्मते ईश्वरस्वरूपमनविच्छन्नचैतन्यं सर्वत्रानुगतमखण्डमेव, किं वा जीवन्यावृत्तरूपवत् । नाद्यः ; "यो विज्ञाने तिष्ठन् ''इत्यादिशास्त्रणेव तस्य जीवन्यावृत्तरूपेण सर्वनियन्तृत्व-सर्वत्रस्वादिप्रतिपादनात् । अन्यथा सर्वज्ञस्वादिसाङ्कर्यप्रसङ्गात् । द्वितीय

पूरणी

यो विज्ञान इति । " यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानमन्तरो यमयति " इति श्रुतौ विज्ञानपदाभिदेयमनोमयत्वादिविशिष्टजीवस्य पृथिव्यादि-वदिषष्ठानत्वेनेशिनयम्यत्वमीश्वरस्य च तदाधेयतया नियन्तृत्वं श्रूयत

¹ दशितप्रमेदस्य-हुठ.

घटाकाश्रकल्पत्वायोगात्। अवच्छेदकस्याविच्छन्नस्य वा अभाव-विशिष्टत्वानविच्छन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तितया तद्विशिष्टस्य सर्वगत-त्वायोगात्। तथा च सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य ब्रह्मणः सर्वसंबन्धा-भावात्सर्वनियन्तृत्वसर्वोपादानत्वासंभवः। विम्वत्वं तु लोके स्वरूपं व्याप्येव दृष्टमिति न विम्बब्रह्मणः सर्वगतत्वाद्यनुपपत्तिः।

दीपनम्

आह—अवच्छेद्कस्येति । यथा आकाशस्वरूपमात्रस्य सर्वगत-त्वेऽपि घटानवच्छित्रत्वविशिष्टानवच्छित्राकाशस्य न सर्वगतत्वं, एव-मनवच्छित्रेश्वरस्यापीत्यर्थः । सर्वसंबन्धाभावादिति । तथा च सर्वज्ञत्वमपि न स्यादिति भावः । विम्वत्वं त्विति । छोके हि मुखादेः प्रतिविम्बावस्थायां प्रतिविम्बनिरूपितं विम्वत्वं मुखमात्रस्यैव

पूरणी

इत्यवद्यं नियन्तृनियम्ययो रूपभेद आश्रयणीय इत्यर्थः । नन्वेवं द्रष्टृद्धयस्य कथेमकशरीरेऽन्तःकरणावस्थानम् । तथा सित तत्र विरुद्ध-चेष्टादिपसङ्गात् , "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा " इति द्रष्ट्रन्तरिनेषेषाचेति चेन्न ; एकस्यैव सर्वानुस्यूतचैतन्यस्य विम्वप्रातिविम्बरूपेण भिन्नस्य नियन्तृनियम्यात्मकतयोभयरूपेण वृत्त्यविरोधात् ब्रह्मणः स्वातन्त्रयोण प्रवर्तकतया विरुद्धचेष्टादेरप्यसंभवात् । श्रुतेश्च वास्तव द्रष्टृभेदिनिषेधपर त्वादिति भावः । एवमनवाचिछन्नेति । अविद्यानवच्छिन्नत्वविश्वष्ट-चेतन्यस्यावच्छिन्नचेतन्यानुस्यूतिविरहेण ताहशेश्वरस्याविद्यावाच्छिन्न-ब्रह्मण्डाहिर्मावः स्यादित्यर्थः। अवच्छेदकस्येति प्रुम् । अविद्यानविष्ठन्त्रत्वा-विद्यन्त्रत्वाविद्यामावविशिष्टत्वं अविद्यावच्छिन्नत्वा-विद्यन्त्रत्वाव । तत्त्ववच्छेदकाविद्यामावविशिष्टत्वं अविद्यावच्छिन्नत्वा-भावविशिष्टत्वं वा । उभयमप्यव्याप्यवृत्तीति तदवच्छिन्नप्रदेशे तन्ना-स्तीत्यर्थः । मुखादेरिति । स्रीवास्थत्वावच्छेदेन मुखमात्रस्य विम्वत्व-

नजु जीवस्य प्रतिविम्बत्वे ब्रह्मणो भेदप्रसङ्गः; लोके हि विम्बप्रतिविम्बयोरिमौ चैत्रतत्प्रतिविम्बाविति

दीपनस्

व्यविद्यिते न तु तदेकदेशस्य । यत्र त्वेकदेशस्यैव विम्बत्वव्यवहार-स्तत्र प्रतिविम्बत्वमि तावन्मात्रस्यैवेति तावदेव विम्बम् , तथैवानु-मवादित्यनविद्यित्रत्वका विम्बत्वमेकदेशवृत्तीति तद्विशिष्टं ब्रह्म सर्वगतमित्यर्थः । ननु नीरूपस्य कथं प्रतिविम्ब इति चेत् लोके तादृशरूपादीनामि प्रतिविम्बदर्शनात् । न च नीरूपद्रव्यस्य तन्ना-स्तीति वाच्यम् ; गुणाश्रयतालक्षणद्रव्यत्वस्थात्मन्यभावात् । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो वम् व ' इत्यादिशास्त्रेण नीरूपस्यापि तस्य प्रतिविम्बा-म्युपगमे बाबकाभावाच । दृश्यते च तादृशस्थाप्याकाशस्य परिमित-जलेऽपि पात्रे अतिदूरदेशस्थितस्य साम्रनक्षत्रस्य प्रतिफलनमिति न

पूरणी

वदिवद्याश्रयस्वावच्छेदेन विम्बत्वं चैतन्यस्वरूपमात्रस्यापीत्यर्थः। न चातीन्द्रियाकाशस्य कथं प्रत्यक्षश्रम इति वाच्यम्; अश्राद्याकारवृत्त्यु-पहितानावृतसंविचादात्म्येन तस्यापि घटादिवदपराक्षत्वादिति भावः। जलान्तरस्थाकाशनिष्ठतया अश्रनक्षत्रादेरेव प्रतिफलनामिति शङ्कां व्यावर्तायितुं परिनितेत्यादिविशेषणम्। यद्वा परिच्छित्तस्य मुखादेः प्रतिफलनं दृष्टम्। ब्रह्मणस्त्वपरिच्छित्त्रस्य कथं प्रतिफलनमित्या-शङ्क्यानवाच्छित्तस्याप्याकाशस्य परिच्छित्त्रजलेपाघावपि प्रतिफलनं दृश्यत इति परिच्छित्त्राविद्योपाधावपरिच्छित्त्रब्रह्मणः प्रतिफलनं व किञ्चिद्वाधकमिति दर्शयितुं परिमितादिविशेषणम्। जलदेशस्थाकाशः निष्ठतयाश्रनक्षत्रादिप्रतिफलनशङ्काव्यावृत्त्यर्थमतिदूरिति। जलान्तरे दूर-देशस्थतयोपलभ्यमानेत्यर्थः। जलदेशाकाशस्य च तदयोगादिति भावः॥

भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, स्वाभिम्रखत्वादिविरुद्धधर्मैस्तदनुमानाच । न चाभेदे मानमिस्त । न च ममेदं मुखमिति
प्रीवास्थमुखाभेदानुभव इति वाच्यम्; दर्पणे मुखच्छायां
पश्यामीत्यनुभवेन प्रत्यङ्मुखत्वदर्पणस्थत्वभेदाना मनेकेषामनुभवेन च मुखत्वसंसर्गाभेदानुभवद्वयस्याप्रामाण्य कल्पनात् ।
अस्तु वा मुखान्तरं न तदेव तदिति, मैवम्, दर्पणे
मुखं पश्यामीत्यनुभवेन तस्मिन्मुखत्वसंसर्गस्य प्रीवास्थ-

दीपनम्

किंचिदनुपपन्नमिति भावः । प्रत्यङ्मुखत्वं स्वामिमुखत्वम् । मुखत्वेति । मुखत्वसंसर्गस्य तदाश्रयप्रीवास्थमुखाभेदानुभवस्य चेत्यर्थः । अप्रामाण्यकल्पनात् अप्रामाण्यकल्पनस्योचितत्वादित्यर्थः ।

पूरणी

वस्तुतस्तु जन्यप्रतिफल्लने अन्वयन्यितरेकाभ्यां रूपवत्त्वस्य हेतुत्वेऽपि नानादिचित्प्रतिफल्लनस्य तेन विनानुपपितिरिति स्मर्तन्यम् । न चाज्ञानस्य नीरूपतया कथं तत्र प्रतिफल्लनामिति वाच्यम् ; प्रति-फल्लनं हि तदवच्छित्रतयाभिन्यक्तिः । तत्र रूपवत्त्वं न प्रयोजकम् ; निरूपान्तःकरणावच्छेदेनाप्यभिन्यक्तिद्रश्चनात् । किं तु फल्बल्क्ल्प्याभिन्यक्तियोग्यतार्त्मका स्वच्छता तत्प्रयोजिका । सा च सत्त्व-गुणप्रधानाविद्यायामप्यस्तीति तदुपपात्तः ।

मुख्च्छायामिति मुलम् । दर्पणेऽनुभूयमानं छायात्मकं वस्त्वन्तरमेवेति भावः । अस्तु वेति मुलम् । तत्तुल्यमुखान्तरमुत्पद्यता-

[्]र¹ मनेक्ञोऽनुभवेन-कः. ² अप्रामाणिकत्वक-छः

मेवेदमिति तस्मिन् ग्रीवास्थत्वतदाश्रयाभेदयोर्नास्ति दर्पणे मुखमिति तदभाववैशिष्टचस्य चानुभवेन 'त्वत्पक्षेऽप्य-नेकप्रत्ययाप्रामाण्यात् । एवं विजातीयानेकाकारदन्त-केशादिप्रत्ययानामप्रामाण्यप्रसङ्गः । धर्मिकल्पनागौरवं च ।

दीपनम्

नास्ति दर्पणे मुखं प्रतीयमानमिति शेषः । परमते बहुप्रत्ययाप्रामाण्यमाह—एवमिति । अत्र यद्यपि सिद्धान्ते केशादिछायात्वादिप्रत्ययानाम-प्रामाण्यमिविशिष्टं तथापि छायात्वादिचतुष्टयाकारप्रत्ययानामेवाप्रामाण्यम् । परपक्षे त्वनेकाकारबहु प्रत्ययस्याप्रामण्यमिति गौरविमिति भावः । किं च दर्पणे मुखच्छाया पदार्थान्तरमेवेति मते धर्मी धर्माश्च करूपनीयाः, सिद्धान्ते तु प्रीवास्थ एव मुखे भेदादिधर्ममात्रं करूपनीयमिति लाधविमित्याह —धर्मिकल्पनेति । किं च परपक्षे मुखादिप्रतिविम्ब-प्रत्ययानां यथानुमवं तात्विकं प्रामाण्यमुपपद्यते । न हि कठिन-द्रव्यदर्पणाद्यन्तरत्यव्यविहितदेशे वा अछायाद्य्यान्तरस्य वोत्पत्ती (इसौ) किंचित्रज्ञातीयं कारणमस्ति । न हि जानुमात्रजले बहुदूरेऽनुभूय-

पूरणी

मित्यर्थः । छायांत्वादीति । नानाविशेष्यकप्रत्ययेष्विप छायात्व-प्रत्यङ्मुखत्वदर्पणस्थत्वभिन्नत्वरुक्षणचतुष्ट्यमेवः प्रकारः । परपक्षे तु दन्तत्वादिप्रकाराणामाधिक्यमिति तावत्प्रकारप्रत्ययाप्रामाण्यमयुक्तमिति भावः । जानुमान्नेति । एतेन दर्पणोपाध्यवयवानामेव मुखाद्यात्मना परिणाम इति निरस्तम् । अरुपजरुं बहुदूरदेशस्थतयानुभूयमानवृक्षादे

¹ त्वत्पक्षे पुनरनेक-ग. ² प्रत्ययानाम-च. ³ छायाया-च.

दीपनम्

मानाकाशवृक्षादेस्तत्क्षण एवोत्पादकं किंचित्रज्ञातीयमस्ति । अत एवोपाधेरुपरिदेश एव वस्त्वन्तरोत्पत्तिरिति निरस्तम्; आन्तरत्वानु-भवस्य प्रमात्वे सति दर्पणादौ बाधकाभावात्, तत्रापि झाटिति तदुत्पत्त्यसंभवात्। एवं दर्पणादौ पर्वतादिसमपरिमाणद्रव्यान्तरोत्पत्तौ दुर्वहत्वप्रसङ्गः। कस्तूरिकाप्रतिबिम्बादौ सौरभप्रसङ्गश्चः एवं व्यवहित-देशोत्पन्नस्योपलम्भकमपि दुर्निरूपम्। एवं चक्षुषः पृथिव्या¹चन्तस्थत्व-ग्रहणेऽतिप्रसङ्गात्तदन्यस्य च रूपवद्विषयग्रहेऽसमर्थस्वात्। तस्मात्तासां

पूरणी

गिधजलावयवानां तद्देशासंबन्धेन तत्परिणामत्वायोदिति ध्येयम् । आन्तरत्वेति । दर्पणस्थत्ववत्तदान्तरस्थत्वस्याप्यनुभ्यमानतया तदन्तरेव तदुत्पत्तिः स्यादित्यर्थः । इदं नेपलक्षणम्-वस्तुतस्तु तदनुभवस्य अमत्वेऽ-प्युपरिप्रदेशोत्पन्नमुखच्छायादेस्तदान्तरत्वारोपस्यावश्यकत्वे लाघवेन प्रीवास्थमुखस्यैव तदान्तरस्थत्वारोपस्य युक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । तन्नापि उपरिप्रदेशोऽपि । क्लस्तत्सामग्रीविरहेणाति शेषः । पर्वतादिसमोति । पर्वतादिसमोति । पर्वतादिस्यभानवस्तुनः सत्यत्वात्सत्यक्लसतज्जातीयपरिमाणादेरावश्यक्तवादित्यर्थः । एवं चक्षुष इति । जलान्तरस्थवक्षादौ चाक्षुषानुभवो न स्यादित्यर्थः । गनु त्वन्मतेऽपि कथमान्तरत्वानुभवस्तत्राह—तस्मान्तासा-मिति । छायाद्रव्यान्तरयोरुक्तरीत्योत्पत्त्यसंभवात्तत्राविद्यमानच्छायामुखन्यारेवारोपस्तथा वाच्य इति तत्प्रतीतीनामप्रामाण्यम् । अस्मन्मतेऽपि ग्रीवास्थमुखस्य दर्पणस्थत्वादेवस्तुतो विरहादप्रामाण्यं समानमेवेत्यर्थः । ननु अमस्त्योऽप्यत्वादेवस्तुतो विरहादप्रामाण्यं समानमेवेत्यर्थः । ननु अमस्त्योऽप्यत्वादेवस्तुतो विरहादप्रामाण्यं समानमेवेत्यर्थः ।

¹ बन्तरब्रहे-च,

अनेकद्रदेशस्थतया प्रतीयमाननक्षत्राभ्रादिप्रतिबिम्बोत्पत्ति-ज्ञप्तिकारणाभावाच । तस्मात्स्पष्टदन्तादिना प्रसिद्धच्छाया-विलक्षणत्वात् तच्छायारहितादित्यादेरपि प्रतिबिम्बदर्शनाच

दीपनम्

प्रतीतीनामप्रामाण्यमुभयवादिसन्मतमेव । मुखतदभेदादिप्रत्ययस्य त्वप्रामाण्यं तवैवेत्यभिप्रेत्याह — अनेकेति । कथं तर्हि दर्पणे मुख-च्छायेति व्यवहारस्तत्राह — तस्मादिति । दन्तादीत्यादिपदेन प्रत्या-तपदेशत्वादि गृह्यते । एवं विम्बात्प्रतिविम्बस्य भेदो निरस्तः । कथं तर्हि दर्पणे मुखमित्यनुभवः, न च तत्रारोपितं तदिति वाच्यम् ;

पूरणी

विरहेण तदनुभवायोगात् । नच दर्पणान्तेर्देशस्थत्वं प्रत्यक्षमुखे अध्यस्य साक्षिण्यनुभूयत इति नानुपपितिरिति वाच्यमः ; तथाप्यननुभूयमानान्त- देशसंसर्गस्यारोपासंभवात् । तदन्तदेशस्य पूर्वमप्यननुभवेन स्मर्यमाणा- रोपस्यापि शक्कितुमशक्यत्वाचेति चेत्रः ; उपरिप्रदेश एव तदान्तरत्वा- रोपात्तदुपपत्तेः । न चान्तरत्वस्याप्यननुभवात्रारोप इति वाच्यमः ; दर्पणस्य सावयवतयान्तरभागानुमानोपस्थितान्तरत्वस्य तद्देशे आरोप्पात् । न चानुमितस्यापरोक्ष्यानुपपत्तिः ; पद्मरागादिप्रतिबिन्वं स्मर्यमाणस्यामत्वारुपत्वादिवत्तदुपपत्तेः , अनुमितस्यापि गुरुत्वविशेषादेश्वक्षुषा परोक्षारोपदर्शनाच । यद्वा अनुमितान्तर्देशसंसर्ग एव मुखे आरोप्यते । एवं जलोपरिदेशेऽपीति । किं तर्हि विन्वप्रतिबिन्वमावे विनिगमन- मित्यत्राह—सुखतदभेदेति । प्रत्यातपेति । प्रचुरालोकवर्तिप्रदेशेऽपि

¹ छायाविलक्षणे तस्मिन् छाया-ग. छ.

विम्बचेष्टाधीनचेष्टतया छायाश्रव्दो गौणः। उक्तयुक्तचैव न मुखान्तरमपीति विम्बमुख एव दर्पणस्थत्वं भिन्नत्वं स्वाभिमुख्यं चारोप्य दर्पणे मुखमित्याद्यनुभवति। न च प्रतीत्यनुरोधेन दर्पणे शुक्तौ रजतवन्मुखान्तरमस्त्विति वाच्यम् ; प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः।

दीपनम्

अभेदायोगात् धर्मिकल्पनादिदोषसाम्याचेति, तत्राह—विम्बेति । शुक्तौ रजत¹प्रत्यक्षस्य क्लप्तविषयत्वासंभवेन रजतान्तरमङ्गीकृतम् , न चैवमत्रे। त्याह—अन्यथेति । ग्रीवास्थमुखविषयत्वेनेत्यर्थः । तत्तदिन्द्रियसन्निकर्ष-

पूरणी

प्रतिबिम्बं प्रत्यालोकमनुभूयते। प्रसिद्धच्छाया त्वालोकपराङ्मुखतय-तन्नाप्यालोकसमवधाने निवर्यतया चानुभूयत इति तद्वैलक्षण्यमित्यर्थः। आदिपदेन पुरुषामिमुखत्वादिसङ्ग्रहः। न च प्रतिबिम्बस्य छायाविशेष-त्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ; अत्यन्तवैलक्षण्ये सति तद्विशेषत्वा-नुपपत्तेः। अन्यथा वायोरिप प्रथिवीविशेषत्वप्रसङ्गात्। सूर्यप्रति-बिम्बादौ छायाव्यवहारामावाच्च॥

किं च किमत्र प्रसिद्धछायासाधम्यै, येन तदन्तभीवः स्यात्। न चान्यचळनानुविधायिचळनादिमत्वं तदिति वाच्यम् ; प्रदीपरत्न-प्रभादाविष प्रसङ्गात्। न चान्यत्साधम्यै संभवति। अतो न तदन्त-भीवो युक्तः। एतेन मुखप्रतिमुद्रैव प्रतिविम्ब इति पक्षो निरस्तः। हस्तप्रतिमुद्रादेईस्तचळनाद्यनुविधानाद्शीनेन तद्दत्त्रापि तदभाव-प्रसङ्गात्। दर्पणादौ मुखसंश्चेषाभावेन तदनुपप्रतेश्च। मुद्रासंपर्कस्य

¹ श्रत्ययस्य~~-चा~~.

द्र्पेणे ग्रीवास्थमेव मुखं पश्यामि नात्र मुखमिति 'संसर्गं प्रतिषिध्य प्रसिद्धमुखाभेदानुभवात् । अन्यथा नेदं रजतमितिवचेदं मुख-मित्यनुभूयेत । न चैवं पार्श्वस्थमुखादिप्रतिविम्बेऽधिष्ठानेन्द्रिय-

दीपनम्

स्यापि वक्ष्यमाणि विधयोपपत्ति सितः । मुखान्तरत्वे बाषकमप्याह—दर्पण इति । न चेयं आन्तिः ; प्रमात्वे बाषकमप्याह—दित्यर्थः । संसर्गं संसर्गमात्रम् । ग्रीवास्थमुख एव दर्पणस्थत्वाद्यारोप इत्युक्ते बाषकमाशङ्कयाह—न चैविमिति । स्वमुखैकदेशनासिका-कपोलादौ चक्षुस्संयोगसंभवात्तस्य तेनानुभवः संभवतीति पार्श्वस्थे- स्युक्तम् । पृष्ठस्थस्य मुखस्येत्यर्थः । दर्पणं गृहीत्वा तत्प्रतिहता नायन-

पूरणी

प्रतिमुद्राहेतुत्वादिति दिक्। बाधकिमिति। संसर्गमात्रनिषेषे भेदानुभवानुपपित्रद्धपिन्त्यर्थः। संसर्गावच्छित्रमुखनिषेधश्रमं वारयति—संसर्गमात्रमिति। तथा च निषेध्यस्यैवारोपिवषयतया मुखे दर्पणसंसर्गस्यैवायमारोप इत्यर्थः। अन्यथेति मूलम्। आरोप्यस्य धर्मितादात्म्याध्यासिनयमादिदं रजतिमितिवदिदं मुखिभि²त्यनुभवः, तथा नेदिमिति
निषेधप्रमापि स्यादित्यर्थः॥

नन्वनिर्वचनीयमुखोत्पत्तावि दर्पणे मुखमित्यनुभवस्य धर्मिभेदा-ध्यासादुपपत्तिः अन्तःकरणोपहितसाक्षिपक्षे स्वप्नगजादिवत् । किं च गुक्तिरजतादाविष इदंत्वसंसर्गाध्यासादेव तादात्म्यानुभवः न त्विदमंश्रो-पहिते तदारोपात् । अन्यथा स्वप्नगजादेरप्यहं गज इति तादात्म्यानुभव

¹ मुखसंस**्व**. ² त्यन**नु**भनाव्**ञ्**. 🙉 🕬 👭

पूरणी

प्रसङ्गात्। न च तदारोपोऽपि स्यादिति वाच्यम् ; तत्र शुक्तित्वादि-विशेषाप्रहेण तत्संभवेऽप्यत्र दर्पणत्वादिविशेषप्रहेण तदसंभवात्। न चैवं दर्पणोपहितचैतन्येऽपि तदारोपानुपपंत्तिः, विशेषदर्शनप्रतिवन्धादिति वाच्यम् ; धर्मादंत्वसंसर्गाविन्छन्नाध्यास एव तिद्वशेषदर्शनस्य प्रतिवन्ध-कत्वात् । अन्यथा तवापि दर्पणस्थत्वाध्यासानुपपात्तिः, दोषविशेष-पाबस्यस्य पक्षद्वयेऽपि तुस्यत्वात् । न च नात्र मुखामिति संसर्गमात्रनिषेध-बळेन मुखे तदारोपसिद्धिरिति वाच्यम् ; तत्र संसर्गाविच्छन्नमुखस्यैव निषेधप्रतीतेः, नात्र भूतले घट इतिवत् । अन्यथा मुखसंसर्गस्यैव निषे-ध्यत्वे मुखे दर्पणसंसर्गारोपासिद्धिप्रसङ्गात् । दर्पण एव मुखसंसर्गारोपोप-पत्तेश्च । तथा च साति मुखविशिष्टसंसर्गस्यैवानिवचनीयस्य तत्राभ्यप-गमप्रसङ्गः। नच मानाभावान्नानिवचनीयमुखकरूपनेति वाच्यम् ; दोष-घटिताधिष्ठानज्ञानादेरनिवचनीयसामग्रीत्वेन तस्या एव मानत्वात् ॥

अत एव धर्मकरुपनागीरवमि परास्तम्, प्रमाणवतो गौरव-स्यापि न्याय्यत्वात् । अन्यथा जपाकुसुमलौहित्यादेः स्फिटिकादौ प्रतिफलनादेव लोहितः स्फिटिक इत्यादिप्रतीत्युपपत्तौ तत्रापि नानि-वंचनीयकरुपना स्यात् । नच मुखाभेदप्रत्ययबाधान्नैविमिति वाच्यम् ; शुक्तिरजतादौ तदिदं रजतामिति गृहस्थरजताभेदप्रत्ययवत्तदुपपतेः । यत्त्वेवं सत्यनेकव्यवहितदेशे आरोप्यमाणस्य नक्षत्रादेरप्रत्यक्षत्वं स्यात् । तदेशस्येन्द्रियासिकृष्टतया तदुपहितसिक्षिण्यध्यस्तस्य प्रत्यक्षत्वायोगा-दिति, तदसमञ्जसम् ; जलोपरिप्रदेशे तदान्तरत्वारोपादेव तथानुभव-स्योपपादनात् । तत्प्रदेशस्येन्द्रियसिकृष्टत्वात् । अन्यथा प्रतिफलन-पक्षेऽप्युक्तदोषानिस्तारात् । तस्मान्नानिवंचनीयमुखोत्पत्तौ किंचिद्धाधक-मिति चेदत्र ब्रूमः—

पूरणी

द्र्पण मुखमित्यारोपो न तु द्र्पणं मुखबदिति। आरोप्यं च विशेषणतयैव भासते न तु विशेष्यतया। तथा च तत्रानिर्वचनीयरजतो-त्यस्यप्रयुपगमे तस्यारोप्यतया द्र्पणं मुखबदित्येव प्रातीतिः स्यात्। अतो न तत्र मुखारोपः। किं तु मुखे द्र्पणस्थत्वमेवाध्यस्यते। द्र्पणस्य विशेषणतया नियमेन भानात्। एवं नात्र मुखमिति निषेधानुभवोऽपि मुखे दर्पणसंसर्गाभावविषय एव, आरोपितस्यैव निषध्यत्वात्। नात्रेति नञो दर्पणनैवान्वयात्। एवं च दोषशक्ते-रनुभवकल्प्यत्वान्नात्रानिर्वचनीयमुखसामग्री। अत एव स्फिटकलौहित्य-प्रतिबन्दिरप्यपास्ता। तत्र लोहितः स्फिटक इति लौहित्यस्य विशेषणतया प्रतीतिनियमेन लौहित्यारोपस्यावस्यवाच्यत्वात्। अपि चानिर्वचनीयमुखान्तरोत्पत्तौ विम्बमुखव्यापारोपलम्भस्तत्र न स्यात्। अनिर्वचनीयमुखान्तरोत्पत्तौ विम्बमुखव्यापारोपलम्भस्तत्र न स्यात्। अनिर्वचनीयमुक्तरजतादौ तदारोपहेत्वनुभवविषयरजतान्तरव्यापारानु-विधानादर्शनात्॥

वस्तुतस्तु "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्त्वान् " इत्यादिश्चिति-रेकस्यैवादित्यस्य विम्बप्रतिविम्बभावेन भेदं दर्शयति । तच्चानिर्वचनिया-दित्यान्तरोत्पत्तौ न संभवति । तथा च तदृष्टान्तेन परमात्मनो जीवरूपेण प्रतिफल्लनमेव गम्यते । तद्गि जीवस्यानिर्वचनी-यस्याविद्योपाधि संबन्धवशेनोत्पत्त्यभ्युपगमे तस्य जडत्वप्रसङ्गान्न यक्तम् ॥

ननु प्रतिबिम्बभावपक्षेऽप्ययं दोषः, बिम्बशरीरवत्प्रातिबिम्बे स्वतन्त्रतद्यवहारादर्शनादिति चेन्नः, जडप्रतिबिम्बस्य तथात्वेऽपि चित्प्रतिबिम्बस्य तदुपपत्तेरिति दिक्॥

and the second

¹ संबन्धेनोत्प-ट.

दीपनम्

रश्मयः प्रातिकूरुं प्रवृत्तास्तद्धिम्बेन संयुज्यन्त इति तदनुभव उपपद्यते । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः —

> '' दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्त्य स्वमाननम् । प्रामुवन्त्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयन्मुखम् ॥ ''

इति । किं चेदं परैरप्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तेषामपि दर्पणे अनुभ्य-मानमुखस्यारोपो वक्तव्यः । स्मर्यमाणस्यारोपे विनष्टव्यवहितानामपि

पूरणी

बिम्बेन संयुज्यन्त इति । ननु तत्संयोगेऽपि कथं स्वनयनादि-ग्रहः, अतिसामीप्यस्य प्रतिबन्धकत्वात्। ग्रहे वा तद्रपपरिमाणादौ संशयो न स्यात्। प्रार्थस्थमुखस्यापि पूर्वमनुभवे कस्येदं मुखमिति संशयायागाच्च । अपि च ग्रीवास्थत्वेन मुखापरोक्षानुभवे तदज्ञान-विरहात्कथं दर्पणस्थत्वारोपः । नच तदैक्याज्ञानाचदिति वाच्यम् ; तदेकत्वस्यापि तदाश्रयमुखानुभवेन विषयीकरणादिति चेन्न ; परावृत्त-नायनरिमिभः फलबलेन नयनमुखादिस्वरूपमात्रानुभवाभ्युपगमात्। अतिसामीप्यस्याप्यभिमुखेन्द्रियजनितप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकतया परा-वृत्तनयनसंयोगेन तत्प्रत्यक्षस्य तस्मिन्सत्युपपत्तेः । अत एव पार्श्वस्थ-मुखस्य स्वरूपेण प्रहेऽपि तद्वैरुक्षण्यादेरप्रहारसंशयोपपत्तिः । मुखैकत्वा-परोक्षानुभवेन तदज्ञानाद्भेदारोपः। न चैवमपि श्रीवास्थत्वापरोक्षानु-भवात्कथं तस्य दर्पणस्थत्वारोप इति वाच्यम् ; तदनुभवस्य ग्रीवास्थत्व-व्यतिरेकेणारोपप्रतिबन्धकत्वेऽपि कल्पितभेदेनोभयनिष्ठत्वाविरोधेनान्य-निष्ठत्वारोपाप्रतिबन्धकत्वात् । यद्वा मुखैकत्वमप्यपरोक्षेणानुभृतं तथापि न तत्तदज्ञाननिवर्तकम् । अतो भेदाधारोपोपपत्तिः । न चापरोक्षज्ञाने सति कथमज्ञानानिवृत्तिरिति वाच्यम् ; अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपाधि-सन्निधानस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वादिति दिक्॥

सिक्किषीभावात्कथमपरोक्षश्रम इति वाच्यम् ; परावृत्तनायन-रिक्मिभिस्तदुपपत्तेः । दर्पणसिक्षकर्षमात्रमेव कारणं, यित्रष्ठतया श्रमः प्रतीयते तत्संसर्गस्य हेतुत्वादिति केचित् । तस्माङ्घौकिक-प्रतिविम्बिमवाज्ञानेऽपि जीवप्रति विम्बं बिम्बाइस्रणो न भिद्यत इति ॥

दीपनम्

प्रतिबिम्बपसङ्ग इत्यभिपत्याह—परावृत्तेति । तत्संसर्गस्य तदिन्द्रिय-सन्निकर्षस्य । बिम्बानुभवं विना प्रतिबिम्बाननुभवात्तस्य चोक्तरीत्या विना अयोग इत्येतदसङ्गतमिति केचिदित्यनेन दर्शयति ।

> " नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्"॥

इत्यादिशास्त्रादिष विम्बप्रतिबिम्बाभेदिसिद्धिरित्यभिप्रेत्योपसंहरित — तस्मादिति । अज्ञानेऽपीति । अज्ञानस्याप्यतिस्वच्छसत्त्वगुणात्म- कत्वेन तस्य प्रतिबिम्बोपाधित्वसुपपद्यत इति भावः ॥

प्रणी

प्रतिबिम्बाननुभवादिति । प्रतिबिम्बस्यानुभवायोगादित्यर्थः । दर्पणे मुखमिति मुखे विशेष्ये दर्पणस्थत्वारोपः । तथा च विशेष्येन्द्रिय-सिन्नकर्षमन्तरा दर्पणस्थत्वविशिष्टमुखात्मकप्रतिबिम्बस्यापरोक्षत्वं न संभवतीति भावः । नोपरक्तिमिति । तत्र वारिस्थेऽप्यादित्यश्वदप्रयोगेणा-दित्यस्यैव वारिस्थत्वारोपः, जलप्रतिबिम्बादित्यस्य बिम्बादित्याचाभेद इति दर्शितमित्यर्थः । यद्यपि जलोपाधावाादित्यस्य विम्बादित्याचि समिन-

¹ विम्बमणि-छः. ² त्यान्तरोत्य-झः,

भावरूपाज्ञानानिरूपणम्

ननु किमिदमज्ञानं नाम, न तावज्ज्ञानाभावो भ्रान्त्या-दिकं वा । तस्य प्रतिविम्बाद्युपाधित्वायोगात् भ्रान्त्यादेरज्ञान-जन्यत्वाच । नापि ज्ञानानिवर्त्यं तत्; भ्रान्तिज्ञानस्यापि तथात्वात् । न चानादित्वे सति ज्ञानानिवर्त्यं तत्; प्रागभावेऽपि

दीपनम्

अज्ञानशब्दार्थत्वेन सम्भावितं प्रथमं दूषयति—न ताव-दित्यादिना । भ्रान्त्यादेशिति । तथा च तस्य न तदात्मत्विमत्यर्थः । भ्रान्तीति । एतच्च परशित्योक्तम् । प्रागभावे विशिष्टज्ञानपागभावे

पूरणी

व्याहारान्नभस्थादित्यस्वरूपस्यैवात्र तच्छब्देन परामर्शः । तच द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे न संभवति । नच तत्पक्षेऽपि तयोः काल्पनिकभेदात्कथं नभस्थादित्यपरेण तच्छब्देन परामर्श इति वाच्यम् ; उभयोः स्वरूपक्येन स्वरूपपरेण तच्छब्देन परामर्शाविरोधात् । नन्वेवं विम्ब-प्रतिविम्बयोरभेदे वारिस्थादित्यदर्शनिष्धेन नभस्स्थादित्यदर्शनिषधः स्यादिति चेन्न ; तन्निषधस्य तदुपाध्यविच्छन्नविषयत्वेन तदनवच्छन्ना-दित्ये तदसंभवादिति दिक् ॥

नन्वस्मन्मते आन्तिज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम् ; तस्य साक्षिरूपस्यानिवर्त्यत्वादित्यात्राह — एतचिति नतु ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिरूपतया ज्ञानस्य न तन्निवर्त्यत्वं प्रागभावस्थित्यत्राह—विशिष्टज्ञानेति । तत्प्रागभावस्य विशेषणज्ञाननिवर्त्यत्वादिति भावः । विशिष्टज्ञानं न विशेषण-

तत्सत्वात् । भावत्वेन विशेषणे चासंभवः ; अनादिभावस्यात्मनः वदनिवर्त्यत्वात्, अविद्यासंबन्धादावतिन्यासेश्च ।

नापि तत्र प्रमाणं पश्यामः । न जानामीत्यनुभवस्य मतद्वयसम्प्रतिपनाज्ञानविषयत्वेनोपपत्तेः अमाविषयविषयकघ-टादिज्ञानमज्ञाननिवर्तकम्, प्रमाणज्ञानत्वात्, अमगोचरविषय-ज्ञानविद्गति सिद्धान्ताभिमताज्ञानसिद्धिरिति चेन्नः प्रागभाव-निष्ट्रत्या अर्थान्तरत्वात् । नच तदन्याज्ञाननिवर्तकमिति साध्यम्; दृष्टान्ते साध्याभावात् । आन्तिज्ञानस्य जानामीत्यनु-

दीपनम्

इच्छादिपागभावे वा । आविद्येति । सिद्धान्त्यभिमताविद्यासंबन्धान् दावित्यर्थः । आदिपदेन जीवत्वादिकं गृह्यते ॥

मतिति । मतद्वयसम्प्रतिपन्नाज्ञानं ज्ञानपागभाव इति तदिभि-मानः । अमरूपाज्ञानिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतापरिहारार्थं अमाविषयेति । दृष्टान्त इति । प्रागभावातिरिक्ताज्ञानाभावादित्यर्थः । नच तत्र आन्तिरेवान् ज्ञानम् , तस्य ज्ञानत्वाधिकरणत्वादित्याह—आन्तीति । तत्र प्रथमं

पूरणी

धीजन्यामिति मतमभिषेत्याह — इच्छेति । ज्ञानस्वेति । ज्ञनत्वानिध-करणस्यैव नञ्युक्ताज्ञानशब्दार्थत्वादिति भावः । ननु मूलाज्ञानस्य घटाद्यवाच्छित्रचैतन्यसंबन्धाभावात्कथं तदावारकत्वम् , येन तदनुभवस्त- भवगोचरस्याज्ञानत्वायोगादिति, उच्यते, अनाद्युपादानत्वे सित ज्ञाननिवर्त्त्यमज्ञानम्, निख्लिष्ठप्रपश्चोपादानं ब्रह्मगोचरमेवाज्ञान-मिति नाव्याप्तिः। नाष्यसंभवः; अनादित्वेष्यभाववज्ञावस्यापि विवृत्तौ बाधकाभावात्। वन चैवमात्मनोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गः; त्वत्पश्चेऽत्यन्ताभावस्यापि तत्प्रसङ्गात्। निवर्तकाभावादिनवृत्ति-स्त्वात्मन्यपि समाना। अज्ञाने त्वन्वयव्यतिस्कसिद्धस्य श्रुति-

दीपनम्

विवरणस्थं रुक्षणमाह —अनादिति । अनाद्युपादानमिति कर्मधारयः । अनुत्पादितअमे घटाद्यज्ञाने उपादानत्वामावाद्व्याप्तिमाशङ्कयाह — निस्तिरुति । घटं न जानामीत्यनुभूयमानमप्यज्ञानं मूरुाज्ञानमेव । सद्ज्ञातचैतन्यस्येव घटाद्यधिष्ठानत्वात् । अनुभवस्येकाज्ञानविषयत्वे संभवति गौरवेणानेकाज्ञानविषयत्वकरूपनायोगात् । अज्ञानकृतावरण-निवृत्त्या च तज्ज्ञानात्तद्ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवश्चोपपद्यते । आवरणान्त-रोत्पत्त्या च समयान्तरे तत्र अमोऽप्युपपद्यत नाज्ञानभेद इति न काप्यव्याप्तिः । ब्रह्मणि ज्ञाननिवर्त्यत्वामावान्नातिव्याप्तिः । श्रुक्तिकादावातिव्याप्तिनिवृत्तये अनादीति । अविद्यासंबन्धादिनिवृत्तये—उपादानत्व इति । श्रुतीत्युपरुक्षणम् ''तरित शोकमात्मवित् ''—

"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः"

पूरणी

द्विषयः स्यादित्यत्राह सद्ज्ञातेति । घटाचवच्छित्रचैतन्यमपि स्वरूपेण मूळाज्ञानविषय इति तत्संबन्धिनो मूळाज्ञानस्य तदवच्छित्रावरकत्वं

[ा] तिशृष्ती-ख-ग. छ.

सिद्धस्य च ज्ञानस्य सत्त्वात् । न चाज्ञानस्याप्यनादित्वे तव मिथ्यात्वानुपपत्तिः ; मिथ्यावस्तुनो दोषजन्यत्वादिति वाच्यम् ,

दीपनम्

इत्यादिसिद्धस्येत्यर्थः। अनादिप्राक्काले कदाचित् ब्रह्मण्यावरणामावे तदा ब्रह्मभूतजीवस्य पश्चाद्धह्मानवभासतद्भेदायोगात् तदनवमासा-दिप्रयोजकमज्ञानमनादीति वक्तव्यम्। एवं सर्गाद्यकालीनप्रपश्चं प्रति वक्ष्यमाणविधयोपादानस्य कार्यत्वायोगात् तम आसीदित्यादिश्रुत्या प्रलयकालेऽपि तस्य दर्शितत्वाचानादि । तच्चोक्तविधया ज्ञाननिवर्त्य-मिति नासंभव इति भावः। दोषजन्यत्वादिति । तथा च मिथ्याभूत-स्यानादित्वघटितं लक्षणमसंभवीति तदिभमानः। न मिथ्यावस्तुमात्रे

पूरणी

युक्तमिति भावः । कार्यत्वायोगादिति । यतु कार्यमप्यज्ञानं प्रपञ्चोपा-दानं भविष्यति, प्रलयपाक्षाले लीनस्य तद्वस्थाज्ञानजनितेन प्रलय-कालावस्थायिना अज्ञानेन तदुपपत्तेः । नच विनश्यद्वस्थाज्ञानं नाज्ञानान्तरोपादानम् ; अविनश्यद्वस्थस्यैवोपादानत्वात् , तन्नाशे तदुपादेयाज्ञानान्तरनाशप्रसङ्गादिति वाच्यम् ; तत्र केवल्ब्रह्मण एवोपादा-नत्वात् अज्ञानस्य निमित्तत्वादिति प्रवाहानाद्यज्ञानं न त्वेकानादिति, वाग्विजृम्भितमात्रम् ; एवं कल्पनायां मानाभवात् । नच विनाशिभावस्य सादित्वनियमादित्थं कल्पना, विपक्षे बाधकाभावात् । दर्शनमात्रस्या-प्रयोजकत्वात् । नच भावस्यानादित्वे तत्समवायिकारणादेरभावेन तत्राशादेः क्लसभावनाशहेतोरभातन्त्राशो न स्यादिति बाच्यम् ;

¹ नादीति-च

कार्यमिथ्यावस्तुन एव तिश्वयमात् । ज्ञानत्वेन स्वजन्यानपेक्ष-ज्ञाननिवर्त्यं वा अज्ञानम् ॥

दीपनम्

दोषस्य कारणतेत्यभिष्ठेत्याह—कार्येति । एवसुपादानत्वमि वक्ष्यमाणानुमानात्तस्य सिद्धचतीति नासंभवः । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्यावरणमात्रविषयत्वकरूपनायोगादज्ञाननानात्वमिति तत्साधारण्येनाप्याह—
ज्ञानत्वेनेति । ज्ञानत्वेन चित्त्वसामान्यरूपेण । यत्स्वजन्यं तदनेपक्षं
सत्तेनेव रूपेण यद् ज्ञानं निवर्तयति तदज्ञानमित्यर्थः । चैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वं चानुपदमेव वक्ष्यतीति नासंभवः । आवरणनिवर्तकसाक्षात्काररूपवृत्त्यपेक्षणेनासंभवपरिहाराय ज्ञानत्वेन जनकत्वं विवक्षितम् ।
"तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यादिशास्त्रात्वार्यस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धेस्तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स्वजन्यानपेक्षेति । ज्ञानं ह्यविद्या-

पूरणी

समवायिकारणनाञ्चादेः प्रत्येकमननुगततया अनुगतिवरोधिसन्निपातस्य नाशकत्वात्तस्य चान्वयव्यितिरेकसिद्धतत्त्वसाक्षात्कारसमवधानात्मकस्य प्रकृतेऽपि संभवात् । किं च न केवलं ब्रह्माज्ञानोपादानम् ; प्रपञ्चात्मना परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वेनैव ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वात् । स्वतस्तस्य परिणामायोगात् । अन्यथा प्रपञ्चस्यापि केवलब्रह्मोपादानत्वप्रसङ्गात् । केवलब्रह्मोपादानकत्वेऽज्ञानस्य जडत्वाद्यनुपपत्तश्च । निमित्तधर्माणां कार्यान्वयाभावात् । अज्ञानाविच्छन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षेऽप्यज्ञानस्यो-पादानावच्छेदकतया तन्नाशे तदविच्छन्नोपादानाशेनोपादेयाज्ञाननाश-प्रसङ्गात् तस्य प्रलये स्थित्यनुपपत्तेः । एवमप्यविच्छन्नप्रवाहानादित्वस्य लक्षणत्वोपपत्तर्च । घटादिप्रवाहानां प्रलये विच्छेदेन तत्रातिप्रसङ्गा-भावादिति संक्षेपः ॥

ज्ञानत्वेनेति । नच निवर्त्यतावच्छेदकं विना तन्निवर्त्यत्वं दुर्भहमिति वाच्यम् ; चिद्धिन्नापरतन्त्रमिथ्यात्वस्यैव साक्षात्तज्ज्ञान-

निवर्त्यतावच्छेदकत्वात् । अविद्यासंबन्धादेश्चिद्धन्नाविद्यापरतन्त्रत्वान्नातिप्रसङ्गः । चित्परतन्त्राया अविद्यायास्तिद्धन्नापरतन्त्रत्वाच नासंभवः ।
न चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धम् , जीवन्मुक्तिदशायामनावृतन्नद्धाप्रकाशेऽपि तन्निवृत्तेरभावादिति वाच्यम् ; प्रारब्धकर्मछेशस्य तदा
तन्निवृत्तिप्रतिबन्धकतया तत्क्षये तन्निवृत्त्युपपत्तेः । न चाज्ञानजन्यप्रारब्धकर्मछेशस्य तन्निवृत्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः ; ¹जलजन्यद्भवत्वस्य
तन्नाशप्रतिबन्धकत्वदर्शनात् । एतच्छरीरजन्यतपोविशेषादेस्तन्नाशे
प्रतिबन्धकत्वस्य स्मृत्यादौ प्रसिद्धस्वाच । ननु—

" ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्क्ररुतेऽर्जुन "

इति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सर्वकर्माविनाशकत्वश्रवणात्कथं साक्षात्कारे सित प्रारव्धकर्मछेशिस्थितिरिति चेन्न; तस्य सिच्चतकर्मविषयत्वेन प्रारव्धकर्मणः स्थित्युपपत्तः। न च तत्र मानामावः; "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्त्य" इति श्रुतेः। तस्याद्यायमर्थः—तस्य तत्त्वविदः मुक्तिर्विछम्व्यमानापि नात्यन्तं विछम्वते, किं तु प्रारव्धकर्मोपभोगेन यावदेहः प्राणैर्न विमोक्ष्यते तावदेव विछम्वते । अथ देहपाणवियोगे सित ब्रह्म सम्पद्यते मुच्यत इति यावत्। अतोऽनया श्रुत्या तत्त्वज्ञानानन्तरमपि देहादिस्थित्यभ्यु-पगमात्तद्वेतुपारव्धकर्भछेशस्तत्पतिबन्धकता च सिद्धा । यतु ब्रह्म साक्षात्कारे सित सद्य एवाविद्यानिवृत्तौ तद्धीनकर्ममात्रक्षये सित सद्यो मुक्तिरिति मतम्, तन्न मनोरमम्; उदाह्दतश्रुतिजातिरोधात्। नचेदमप्रकृष्टज्ञानवत्पुरुषाभिप्रायमिति वाच्यम्; तस्य साक्षात्कारानु-दयस्यापि विछम्बहेतोः संभवेन 'तावदेवे' त्यवधारणविरोधात्,

¹ जड**-झ**.

प्रथम:

पूरणी

पारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति बहुव वनविरोधाचेति दिक्। ननु—

" नाअुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरिप "

इति कर्मणामुपभोगैकन। स्यत्वश्रवणात्सिश्चितकर्मणामपि न साक्षा-स्कारानाशः, 'ज्ञानाभिः' इति वचनस्य नित्याभिहे।त्रादिकमे-विषयत्वात् । प्रारब्धकर्मणो नाशानभ्युपगमेन सङ्कोचस्यावश्यक-त्वादिति चेन्न; सेतुदर्शनजगन्नाथावलोकनादेः पापनिवर्तकत्वश्रवणेन भोगैकनाश्यत्वासिद्धेः। "नाभुक्तमि" ति वचनस्य निवर्तकताः समवहितकर्मविषयत्वेन प्रकृतेऽपि निवर्तकत्वेनावगतब्रह्मसाक्षात्कारोप-हितसिश्चतकर्मणां भोगं विना विनाशस्य युक्तत्वात्। किं च '' तद्यथेषीकात्रुलम्भी प्रोतं प्रधूयेतैवमेवास्य सर्वे पाप्मानः प्रधूयन्ते सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त '' इति च सगुणब्रह्मोपासनयापि सकल-कर्मनिवृत्तिश्रवणेन ब्रह्मज्ञानात्तिवृत्तेरयतसिद्धत्वाच ।

ननु सिञ्चतकर्मणां नाशे " एकधा भवति त्रिधा भवति " इत्यादि-कायव्यूहशास्त्रप्रमाणं न स्यात् , एतद्देहावाच्छित्रोपभोगनाश्यत्वात्पारब्ध-कर्मण इति चेन्न ; तच्छास्रस्य सगुणब्रहोपासन¹विषयत्वात् । यद्वा यस्यैकं कर्म क्रमेण नानादेहार्जकमस्ति तस्य तदेहावच्छित्रोपभोगेन तत्कर्मनाशात् तद्रशे युगपन्नानोदेहधारणमुपपद्यत इति तच्छास्रस्य तद्विषयत्वमपीति न विरोधः । प्रारब्धकर्मलेशस्य समानाधिकरण एव प्रतिबन्धकः, व्यधिकरणप्रतिबन्धकतायाः काप्यदर्शनात । अतो यदन्तःकरणा-वच्छित्रात्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्कर्मोपभोगेन तत्क्षये सत्यपातिबद्धा-

¹ परंस्वात्—झ. ² नाप्रतिब—झ.

निवृत्तिसहकृतमेव कार्यं निवर्तयति, न तु साक्षात् ; तदनिवर्तकेद-मित्यादिज्ञाने सत्यपि कार्यस्यानिवृत्तेः ।

नन्वविद्यानिवर्तकं युगपदेव तदुभयं ज्ञानं निवर्तयित्विति चेन्न; केवलज्ञानस्य कार्यनिवृत्त्युपस्थितिं विनानुत्पादितश्रमाज्ञाननिवर्तकतया कल्यसस्यान्यत्रापि तथाविधस्य तावन्मात्रतया कार्यनिवृत्तिहेतुत्वे प्रमाणा-भावाद्गीरवाच । कार्यनिवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेश्च । न चैवं कार्यनिवृत्तौ

पूरणी

त्साक्षात्कारादिवद्यानिवृत्तो तत्पारतन्त्रयाणामितरान्तःकरणाविच्छन्नगतानां प्रारब्धकर्मणां निवृत्तिः । एतेन प्रारब्धकर्ममात्रप्रतिबन्धकोतायां तेषां बहुत्वान्न कदापि मुक्तिः स्यादिति परास्तम् । ननु साक्षात्कारान्तरं वृत्तरमञ्चानाद्यनिवृत्तावुत्पन्नापरोक्षवृत्तेविनाञात् प्रारब्धकर्मोपभोगानन्तरं पुनस्तदुत्पत्तौ मानाभावाच्चानिर्मोक्ष इति चेन्नः , ब्रह्मप्रवणिचत्तस्य तस्य कर्मोपमोगेन पुनरुत्पत्तिसंभवत् । अथ वा वृत्त्यभिव्यक्तवेतन्य-प्रकाश एवाविद्यानिवर्तकः न तु वृतिमात्रम् । ²अतः आवरणांशस्य तदानीमेव नष्टतया तदिभव्यक्तचैतन्यप्रकाशस्य प्रारब्धकर्मछेशप्रतिबद्धस्य तदानीमविद्यानिवर्तकत्वाभावेऽपि प्रतिबन्धकन्कर्मक्षये सति तेनैव तन्नाशः स्यादिति न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि छोके आवरणांशनाशानन्तरं विक्षेपशक्तरनुवृत्तिनं कापि दृष्टा, तथापीहैव प्रमाणबछात्तकरूपनेति साक्षात्कारं प्रति विषयतया विम्बेश्वरत्वेन वा ब्रह्मणो जनकत्वं न तु चित्सामान्यक्रपेणेत्यर्थः। अन्यथापीति ।

¹ तया. ² अन्तः करणां शस्य — झ.

ज्ञानं हेतुरेव मास्त्वित वाच्यम ; उक्तश्रुतिविरोधात् शुक्तिज्ञानाद्रज-तादिश्रमनिवृत्त्यनुभवाच । अज्ञानस्यापि मिध्यात्वेनैव ज्ञाननिवर्त्यत्वा-त्रत्कार्यमपि मित्याभूतं ज्ञाननिवर्त्यमेव । तस्मादिवद्यानिवृत्तिसहकृतमेव ज्ञानं तत्कार्यं निवर्तयतीति न तत्रातिव्याप्तिः । स्मृतिनिवर्त्यसंस्कारेऽ-तिव्याप्तिपरिहाराय ज्ञानत्वेन निवर्तकता विवक्षिता । स्वपदं तु जनकविशेषं स्पष्टयाति ।

पूरणी

अज्ञाननिवृत्तिद्वारापीत्यर्थः । मिध्यात्वेनैवेति । अयं चाभ्युचयः । एवं 1सत्यनेनानुगतरूपेणाज्ञानानि वृत्तिवत्कार्यानिवृत्तावपि साक्षाज्ज्ञानहेतु-ताप्रसङ्गादिति ध्येयम् । स्मृतिनिवर्त्योति । विरोधिगुणत्वेन फल्लेन वा स्मृतेः संस्कारनाशकत्वं न ज्ञानत्वेनेति भावः। नन स्मृत्यनन्तरमपि समयान्तरे पुनः स्मृतिदर्शनात्र स्मृतिनाइयः संस्कारः। न चानित्यसपकारानिइचयत्वस्यैव लाघवेन संस्कारजनकतावच्छेदकत्या म्मृतिजनित²संस्कारान्तरादेव पुनः स्मृतिरिति वाच्यम् ; एवमपि स्मृतिधासविरोधप्रसङ्गेन ततस्तन्नाशायोगादिति चेन्न; ⁸यन्मते स्मृत्य-नन्तरं व्यवहितसमय एव स्मृतिर्ने तु तद्धारा, तत्र पूर्वस्मृ-तिजानित संस्कारादेव स्मृत्यन्तरोपपत्तौ पूर्वानुभवजनितसंकारस्य ⁴स्मृत्यन्तरसमयस~~स्~~वे मानाभावेन तत्फलस्मृतिनाइयताया वाच्यत्वात् । अथावा अनित्यसप्रकारकानुभवत्वं तज्जनकतावच्छेदकम् । पूर्वानु-भवस्यानकंसस्कारजनकत्वकरूपनयेव स्मृतिधाराद्यापत्तिरिति मते तत्संस्कारस्य उत्तरस्मृतिनाइयत्वात्तदाभिप्रायेणेदमुक्तम् । स्पष्टयतीति ।

 $^{^{1}}$ त्यननुगत-झ. 2 संकारादेव-ट. 3 यतः स्मृ-ट. 4 स्मृत्यनन्तर-झ.

न चैवं परोक्षज्ञानाद्प्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः; अविद्या-प्रयुक्तावरणलक्षणप्रतिवन्धकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरेक्षिवृत्ति-— निवर्त्त्येतया तदभावदशायां तदयोगात्। न चैतावता ज्ञानत्वेन तस्य निवर्तकत्वं हीयते, प्रतिवन्धकदशायां तृणाद्यदाहकस्यापि वह्नेस्तदाहकत्वानपायात्। न च संशयसाधारणज्ञानत्वं

दीपनम्

एवं चैतन्यमात्रस्याविद्यानिवर्तकत्वे । नन्वपरोक्षवृत्तिरेवाविद्या-निवर्त्तिकाप्यास्विति चेन्न ; अज्ञानं हि न जानामीत्यन्भववलाद्वस्तुतो यज्ज्ञानं तिन्नवर्त्यमिति वक्तव्यम् । ज्ञानं च स्वप्रकाशासमकं चैतन्यमेव । वृत्तेर्ज्ञानपदवाच्यत्वेऽप्यज्ञानत्वात्तदनुषस्थिति वद्यायामप्यज्ञाने ज्ञानविरो-धित्वानुभवाच । न चैवमतिप्रसङ्गः ; समर्थोदपि प्रति**बन्धदशायां** कार्यानुत्पादस्य दृष्टत्वादित्याह — न चैतावतेति । न चावरणस्य प्रति-बन्धकत्वे मानाभावः ; न जानामीत्यनुभवेनाज्ञानस्य वैतन्यनिवर्त्यता-सिद्धावप्यपरोक्षवृत्त्यनुद्यद्शायां तन्निवृत्त्यदर्शनेन तस्य प्रतिबन्धकत्वा-दित्यस्ति तन्निवृत्तौ वृत्तेरूपयोगः । न च साक्षादेव सा तत्रोपयुज्यते ; अप्रकाशस्त्रपृष्ट्तेः प्रकाशास्मकचैतन्येन आलोकेनेव तमोनिवृत्तावनपे-क्षितत्वात्², वृत्त्यन्वयव्यतिरेकयोइचैतन्याभिव्यक्तिरूपावरणनिवृत्ति-³विषयत्वात् , चैतन्यवृत्त्योर्निरपेक्षतया पृथक्पृथक् कारणत्वे संभवनि उभयत्रोभयकारणत्वे प्रमाणाभावाचेति चैतन्यमेवाविद्यानिवर्तकामिति भावः। संशयेति। एतच पररीत्योक्तम्। सिद्धान्ते तु कदापि तत्र न जानामीत्यननुभवात् । संशयोऽविद्यापरिणामः ज्ञानामास

पूरणी

स्पष्टार्थं विशेषणं न व्यावर्तकमित्यर्थः । तदनुपस्थितीति । सुषुप्ताविष तथात्वानुभवादित्यर्थः । ज्ञानाभास एवेति । संशयो हि न लिज्ञादि-

¹ दशायां ज्ञानेऽज्ञान—च. ² क्षत्वात्—च. ³ विषयत्वसंभवात्—छ.

जन्यः ; लिङ्गादेरसंशायकत्वात् । स्थाणुपुरुषादिसंशयस्य लिङ्गादिपति-सन्धानमन्तेरणापि जायमानश्वाच । नापीन्द्रियजयः ; स्थाणुत्वादेरिन्द्रिया-सानिकर्षात्। ज्ञानसंन्निकर्षस्य च निरस्तत्वात्। अतः क्लप्तज्ञानहेत्वजन्य-त्वासंशयो ज्ञानामास एव। अत एव कविकाव्यादिमूळाविद्यापरिणामोऽपि ज्ञानाभास इति ।सिद्धान्तः । स च यद्यपि नाविद्यामात्रजः, स्थाणुपुरुष-संशयादौ धर्मिज्ञानादेरन्वयाद्यनुविधानात्, तथाप्यागन्तुकेन्द्रियदोषा-दिजन्यः। तस्य च न ज्ञानहेतुत्वं कचित्क्छप्तम्, येन तज्जन्याविद्या-परिणामोऽपि ज्ञानं भवेत् । आन्तानुंमित्याद्यात्मिकाविद्यापरिणामस्तज्ज्ञा-नपदानिर्देश्यः, विद्वमनुमिनोमीत्यनुभवात् । ज्ञानहेतुतया क्लप्तिक्ष-परामर्शादिजन्यत्वाच । नन्वेवं शुक्तिरजताद्यविद्यावृत्तेरपि ज्ञानपदेन व्यवहारो न स्यादिति चेन्नः तत्राविद्यावृत्तेरनभ्युपगमात्। अम्युपगमे वा सापि ज्ञानाभासः। न चैवं रजतं पश्यामीति कथं ज्ञानत्वविशे-षचाक्षुषत्वादिना तद्वत्त्यनुभव इति वाच्यम् ; चक्षुर्जन्यवृत्त्यभिव्यक्त-चैतन्यालम्बनत्वात्तद्नुभवस्येति दिक् ॥

ननु संशयस्थलेऽप्यनिर्वचनीयस्थाणुत्वादिकमुत्पद्यतां शुक्ति-रजतादिवत् , किमविद्यावृत्तिकल्पनयेति चेत् , अनिर्वचनीयस्थाणुत्वादेः शुक्तिरजतादाविव निश्चयात्मकस्फुरणप्रसङ्गात् । नच विरोधिकोटिद्वय-स्फुरणादेव नैकतरनिश्चय इति वाच्यम् ; धर्मद्वयस्य पुरोवर्तिनिष्ठत्वे पीतः शङ्ख इतिवद्विरुद्धनिश्चयस्यवापातात् । ¹ तस्मात्तत्र परोक्षविषय इव विरुद्धाकाराविद्यापरिणाममात्रम् । स च न स्थाणुत्वादिमात्रा-लम्बनः, संसर्गारोपस्य निराकृतत्वात् । कि त्विदमभिन्नतया स्थाणुन

N Therese

[ा] विस्मादुत्प्रेक्षणविषय इव इतरविरुद्धाकारा-ह्या.

कथमविद्यानिवृत्तिप्रयोजकमिति वाच्यम् ; निखिलवृत्त्यधिष्ठा-नतया ज्ञानात्मकचैतन्यस्यैकत्वात् । तस्य प्रतिबन्धकाभाव-दशायामज्ञाननिवर्तकत्वात् । अमादेर्ज्ञानानिवर्त्त्यत्वाच न तत्रातिच्याप्तिः । उत्पन्नअमादिनिवृत्तेर्ज्ञानं विनापि भावात् ।

दीपनम्

एव न ज्ञानमिति द्रष्टव्यम् । अनात्यन्तिकश्रमनिवृत्तौ व्यभिचारान्न ज्ञानं कारणमित्याह—उत्पन्नोति । लोके परिशेषादनुभवस्य भावरूपा-

पूरणी

पुरुषगोचर एव। वस्तुतस्तु संसगीरोपेऽपि न दोष इत्युक्तम् । ननु तथापि संशयस्य ज्ञानानात्मकत्वे स्थाणुपुरुषादिसंशयात्पुरोवितिन प्रवृत्तिन स्यात्, ज्ञानस्यव स्वविषये प्रवृत्तिजनकत्वात् । भेदाप्रहप्रवर्तकतायाध्य पूर्वं निरासात् । किवकाव्यादिम् रुज्ञानाभासाद्वाक्यप्रयोगो न स्यात् , वाक्यार्थज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् । न च वृत्तिनं व्यवहारहेतुः, किं तु चैतन्यात्मकार्थप्रकाश इति वाच्यम् ; एवमपि तदाकारज्ञानवृत्त्यवच्छेदकमन्तरा चैतन्यस्य साक्षिण्यनध्यस्तपुरुषत्वाद्यर्थावच्छेदासंभवात्। नचवृत्त्यवच्छेदन्मात्रेणवार्थावच्छेद इति वाच्यम् ; तथा सत्युपासनेच्छादिवृत्त्यवच्छेदन्मात्रेणवार्थावच्छेद इति वाच्यम् ; तथा सत्युपासनेच्छादिवृत्त्यवच्छेदन्मात्रेणवार्थावच्छेद इति वाच्यम् ; तथा सत्युपासनेच्छादिवृत्त्यवच्छेदन्यवच्छेदनेव स्पुरणावच्छेदोपपत्तेः । नच छाघवाज्ञानत्वावच्छित्रवृत्यवच्छेद एव स्पुरणावच्छेदप्रयोजक इति वाच्यम् ; विज्ञातीयाविद्यान्तःकरणवृत्तिसाधारणक्ञानत्वासंभवेनेच्छादि-वृत्तिविछक्षणवृत्तिविश्वेषस्यैव तथा वाच्यत्वादित्यरुमातिकथया।।

अनात्यन्तिकेति । आत्यन्तिकअमनिवृत्तिश्चोपादानाज्ञान-निवृत्तिरूपैवेति भावः । ननु तथापि भासकस्य नाशकत्वायोगान

स्वरूपं² तिन्नवर्तकम् । नच तृणादिभासकस्याग्नेस्तद्दाहकत्ववत्तदुपपत्ति-रिति वाच्यम् ; तत्र भास्वररूपवत्त्वोष्णस्पर्शवत्वाद्यवच्छेदकभेदेन तदुभयाविरोघात् । अत एव चन्द्रालोकादेभीसकत्वमेव न तु दाह-कत्वम् । तप्ततेस्रेतजसो दाहकत्वमव न तु भासकत्वम् । त्ववच्छेद्कभेद्विरहात्तत्र प्रमाणाभावाच । नच न जानामीति चिन्मात्र-विरोधितयानुभव एव तत्र मानमिति वाच्यम् ; अपट इत्यादिवन्न जानामीत्यस्य ज्ञानान्यत्वविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । किं चाधर्मादिव्यवहा-रस्य वस्तुतो धर्मविलक्षणाखण्डस्वरूपमात्रविषयत्ववत्तद्यवहारस्यापि ज्ञानविलक्षणाखण्डस्वरूपमात्रगोचरत्वात् , अत (पव जडो इत्यादी नअर्थानन्तर्भावेन तद्यवाहार इति चेन्न ; प्रकृतेऽप्यावृतचित्त्वेन भासकत्वमनावृतचित्त्वेन निवर्तकत्वमित्यवच्छेदकभेदसत्त्वात् । तस्य स्वरूपत्वेऽपि गोत्वादिवद्वच्छेदकत्वसंभवात्। नापि प्रमाणाभावः; न जान।मीत्यनुभवस्य तत्त्वात् । तस्य ज्ञानान्यत्वविषयत्वे इच्छादाविष न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । न चात्मगुणपत्यक्षस्य तदसाधारण-धर्ममात्रगोचरतया न ज्ञानान्यत्वरूपेण तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यम् ; अहं व्यापृणोमीति व्यापारत्वादिसामान्यगोचरयत्तप्रस्यापि तत्र दर्शनान्। अत एवाधमोदिवन्नाखण्डरूपमज्ञानम् , तद्यवहारस्यापि धमिविरुः द्धार्थविषयत्वात् । इयान्भेदः--तत्र विरोधः सहानुत्पत्तिलक्षणो विजा-तीयिकयाफलाविच्छन्नत्वलक्षणो वा । अत्र तु निवर्तकत्वलक्षणः । संभव-रक्छसयौगिकार्थपरित्यागेन तत्कल्पनानवकाशाचेति संक्षेपः ॥

वस्तुतस्तु चिन्मात्रस्य तन्निवर्तकरवे सदा तन्निवृत्तिप्रसङ्गः। न चाबरणं प्रतिप्रन्थकम् , ¹अतोऽपरोक्षवृत्त्या तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरिति

² निवर्तकम् - ट. ¹ अतः परोक्ष-झ.

वाच्यम् ; केवलापरोक्षवृत्तेजंडतया आवरणानिवर्तकत्वायोगात् , अत एवाज्ञानिवृत्तौ तत्र निवर्तकान्तरकल्पनावयथ्यात् । न चैवं वृत्तेरुमय-निवर्तकत्वकल्पनायां गौरविमित्युभयोरुभयनिवर्तकत्वकल्पनिति वाच्यम् ; भवत्पक्षेऽपि निवृत्तिकार्यद्वये कारणद्वयकल्पनागौरवस्य तुल्यत्वात् । प्रत्युतावरणिनवृत्तिहेतुत्वेन क्रुप्तवृत्तेविद्यानिवर्तकत्वकल्पनं युक्तम् , आवश्यकत्वादुपजीव्यत्वाद्मथमोपस्थितत्वाच । भासकचैतन्यस्य कथं-चिद्वचच्छेदकमेदेन निवर्तकत्वकल्पनामिति महद्भौरवम् , अनावृतसंवित्त्वेन हेतुत्वे आवरणिनवृत्तेरवच्छेदककोटिनिवेशेऽज्ञानिवृत्त्यहेतुतापातात् , प्रयोजकाज्ञाने सित तत्प्रयोज्यस्यावरणस्यात्यन्तानवृत्त्ययोगाच । नच न जानामीति ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवमूलकत्या तत्कल्पना प्रामाणि-कति वाच्यम् ; न जानामीत्यनुभवस्यापि ज्ञानपदाभिषेयापरोक्ष-वृत्तिविरोधित्वेन तद्विषयत्वोपपत्तेः । जानामीत्यनुभवस्य वृत्तिविषयत्या तत्समानाकारस्य न जानामीत्यनुभवस्य तद्विषयताया आवश्यकत्वाच ।

अपि च चिन्मात्रस्य निवर्तकत्वे एकघटज्ञानेन तदावरणनिवृत्तावावरणान्तरस्य च तदानुत्पादे प्रतिबन्धकामावेन सकल्खटावस्थाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः। अस्मन्मते त्वावरकाज्ञानं नश्यति, एकज्ञानेनैकाज्ञानं नश्यतीति च नियमाभ्युपगमान्नायं दोषः। नच ममापीदं
तुल्यामिति वाच्यम्; आवारकत्वेन निवर्त्यत्वाभ्युपगमे आवरणस्यापि
चिन्मात्रानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्। चैतन्यस्यै कत्वेनैकाज्ञानमित्यादिनियमासंभवाच। न च चैतन्यमेकदा एकाज्ञानमेव निवर्त्यतीति
नियमः संभवति; प्रतिपुरुषं युगपदनेकाज्ञाननिवृत्तेः। न चैवं
प्रतीतिनियमः; चरमसाक्षात्कारदशायां मूलाज्ञानतद्धमीवस्थाज्ञानानां

¹ त्वेन नैकाशानमित्यादिनियमः संभवति-झः.

युगपत्राशेन व्यभिचारादिति दिक्। तस्मादपरोक्षचृत्तिरेवावरणाज्ञानोभयनिवर्तिका। वृत्तेरपरोक्षत्वं चापरोक्षार्थविषयत्वम्। अर्थे चापरोक्षत्वमन्तःकरणोपहितयोग्य¹स्वरूपत्वं तदवच्छेदेन साक्षिसंबद्धतत्स्वरूपं वा।
अन्तःकरणोपधानं चात्मानात्मविषयसाधारणमित्युक्तम्। साक्षिसंबन्धोऽपि साक्षिनिरूपितसत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वम्। तद्प्यात्मानात्मसाधारणम्। आन्तरसाक्षित्पुरणसंबन्धेन बाह्यपरोक्षविषयातिप्रसङ्गवारणायान्तःकरणावच्छेदिवशेषणम्। तस्यान्तःकरणावच्छित्रतया साक्षिसंबन्धाभावात्। इदं च जीवव्यवहारयोग्यापरोक्षत्वम्। अतो ब्रह्मणोऽन्तःकरणोपधानमन्तरा स्वस्तसंबन्धवस्तूनामपरोक्षत्वेऽपि न दोषः।
अनावृतसंवित्तादात्म्यरूपपरोक्षत्वस्यापि जीवापेक्षानावरणघटिततया
तद्यवहारयोग्यस्वरूपवत्त्वात् उक्तरूपपरोक्षार्थविषयवृत्तित्त्वेन तद्ज्ञाननिवर्तकत्त्वम्। अतोऽनावृतसंवित्तादात्म्यस्यपरोक्षवृत्त्त्यधीनत्वेऽपि नान्योन्याश्रयः॥

वस्तुतस्तु अनावृतसंवित्तादात्म्यमेवार्थस्यापरोक्षत्वम् । तच्च संवित्प्रातियोगिकसत्तावच्छेदकभेदश्र्न्यत्वमात्मानात्मसाधार²णापरोक्षव्य -वहारनिमित्तम् । तादशार्थविषयत्वेन च वृत्तेने निवर्तकता, किं तु योग्यविषयदेशस्थवृत्तित्वेन । परोक्षवृत्तेरनिर्गमेन तस्या विषयदेशस्थत्वा-भावात् धर्माधनुमितेर्विषयदेशस्थत्वेऽपि योग्यविषयावच्छेदामावात् । योग्यतायाश्च फळवळकल्प्यत्वात् । न चैवमात्मानुमित्यादेरप्यज्ञान-निवर्तकत्वापातः, आत्मस्वरूपेऽज्ञानविरहात् परिपूर्णानन्दाकारानुमितेर-संभवन ततस्तदज्ञानिवृत्तेरापादनायोगात् । अत एव वेदान्तवाक्या-नामात्मदेशस्थवृत्तिजनकत्या अपरोक्षज्ञानकरणं सिद्धान्तेपीति सर्व सुस्थम् ॥

¹ स्वभावत्वं-झ्र.

² ण्यादपरोक्ष-झ.

ननु परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वाभावे निणीतेऽप्यर्थे न जानामी-त्यनुभवः स्यात् । न च स्वदुक्तमर्थं न जानामीति निर्णीतेऽप्यज्ञाना-नुभवोऽस्तीति वाच्यम् ; तत्रानिर्णीतविशेषावाच्छित्राज्ञानस्यैवानुभवात् । विशेषतो न जानामीत्येबोल्लेखात् । न च काश्यां ग्रुम्नं विश्वनाथिलकः मस्तीति शब्दादवधारितेऽपि तत्र गतवतः पुंसस्तत्र विश्वनाथालिङ्गं न जानामीति तदनुभवोऽस्त्येवेति वाच्यम् ; तत्र तादृशालिक्नान्तरसंभा-वनया देशविशेषवैशिष्ट्यानवधारणेन वा व्यक्तिविशेषावाच्छित्राज्ञाना-नुभवात् । न बेकमेव तादशालिकं तचैतादशदेशे ¹स्थितमिति शब्दा-द्वघारयतस्तथानुभवोऽस्ति । किं च वह्न्याचनुमानानन्तरमपि वहिं न जानामीत्यनुभवः स्यात्, स्वदुक्तरीत्या तन्निर्णयस्याप्रतिबन्धकत्वा-दिति चेत्र ; तत्तद्विषयाकारवृत्त्यनविच्छन्नसाक्षिण एव तदज्ञान-साधकतया तद्भन्त्यवच्छेदे सति प्रमाणाभावेन तद्ज्ञानानुभवासाधक-त्वात् । न चैवं केवलवृत्तेर्जंडतया निवर्तकत्वानुनपतिः ; वृत्तीद्ध-बोधस्य बोधेद्धवृत्तेर्वा प्रमाणज्ञानतया निवर्तकत्वात् । " तरित शोक-मात्मवित् " इति श्रातिरप्यत्रार्थे मानम् । श्रवणफलसाक्षात्कारेणाविद्या-निवृत्तेराहत्य तया प्रतिपादनात् । न नैवं धर्माधर्मी न जानामीत्यनु-भवानुपपत्तिः, धर्मीधर्मगोचरापरोक्षवृत्तेरप्रसिद्धतया तन्निवर्यत्वाप्रसिद्धे-रिति वाच्यम् ; नित्यातीन्द्रियवमीवर्मयोग्यतयैवापरोक्षानवभासोपपत्तौ तत्राज्ञानकरुपने मानाभावेन तस्याज्ञानविषयत्वस्यैव तत्रारोपात् । न च सुषुप्तौ वृत्त्यनुपस्थित्या तद्विरुद्धतया तदनुभवासंभव इति वाच्यम् ; विषयवद्वतेरप्यज्ञानसाधकसाक्षिमात्रभास्यतया तद्दशायामपि तदव-भासोपपत्तेः ॥

¹ अस्तीति-द्र.

वस्तुतस्तु न सर्वदा विषयज्ञाननिवर्त्यत्वरूपेणैवाज्ञानानुभवः, अन्वयव्यतिरेकादिना तन्निवर्त्यत्वमहं विना केवलसाक्षिणा तन्निवर्त्यत्व- महायोगात् । किं तु वस्तुतो ज्ञानविरुद्धस्वरूपविशेषेणैव तदनुभवः । ज्ञानविरोधोपस्थितिदशायां तु तेन रूपेण । अन्यथाऽज्ञानस्य प्रातीतिक-त्वानुपपत्तेः । तच्च विरिधेषपक्षेऽपि समामिति स्वरूपिनवर्त्यत्व- घटितं लक्षणमयुक्तम् । किं तु पूर्वोक्तमेव सम्यक् ॥

वस्तुतस्त्वपरोक्षप्रमाणज्ञानत्वाविच्छन्नकारणतानिरूपितकार्यता—
अयध्वंसानपेक्षतादृशध्वंसप्रतियोगित्वं रूक्षणम् । ध्वंसानपेक्षेति विशेषणान्नाविद्याध्वंसापेक्षध्वंसप्रतियोगिनि प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिः । न चैवमप्यतिव्याप्तिः, क्रमनाशे मानाभावेनाविद्याप्रपञ्चयोर्युगपदेव नाशादिति
वाच्यम् ; उपादाननाशेन घटनाशस्थे उपादानानिवृत्तेरुपादेयनिवृत्तिहेतुत्या क्छप्तत्वेन युगपत्तदयोगात् । उपादाने सत्युपादेयस्यात्यन्तिकनिवृत्त्यदर्शनेन तिन्ववृत्तेस्तिनवृत्तिप्रयोजकत्वाच । किं चाज्ञानवत्प्रपञ्चस्यापि साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वे तत्रापि न जानामित्यनुभवप्रसङ्गः । तथा
च न तदनुभववर्धाद्यानिक्षिद्धः । प्रपञ्चान्तःपातियत्तिकन्तिद्वस्तुनस्तद्विषयत्योपपत्तेः । ज्ञानस्य समानविषय एव साक्षान्विवर्तकत्या
निर्विषयप्रपञ्चानिवर्तकत्वायोगाच । आवरणस्य त्वज्ञानवत्समानविषयकत्वात्साक्षात्तिवर्तकत्वं वृत्तेरुपपद्यते ॥

अत एवावरणध्वंससापेक्षध्वंसप्रतियोगितया असंभव इति प्रत्युक्तम् ; अज्ञानावरणयोर्युगपदेव नाशात् । न चैवं भिन्नविषयत्वे-नाज्ञाननिवृत्तिद्वारापि प्रपञ्चनिवर्तकत्वं न स्यादिति वाच्यम् ; भिन्न-विषयज्ञानादज्ञाननिवृत्तावतिप्रसङ्गेन साक्षान्निवर्तकत्व एव समानविषय-

¹ वृत्तिरिति पक्षे-झ.

नापि तत्र प्रमाणाभावः, न जानामीत्यनुभवस्य सत्त्वात् । न तावन्मिण्याज्ञानादिकं तस्य विषयः, तस्याज्ञानान्वयव्यति-रेकानुविधायितया ततो भेदानुभवात् यावद्विशेषज्ञानमनुभू-

दीपनम्

ज्ञानविषयत्वं साधयति — न तावदिति । यावदिशेषेति । शुक्ति-

पूरणी

तायाः प्रयोजकत्वात् । तद्द्वारा त्द्वपदियनिवृत्ताविष्ठसङ्गाभावेन तद्पवेशात् । न चाज्ञानगतप्रतियोगितावच्छेदकापरिचये उक्तध्वंस-प्रतियोगित्ववेव दुर्ग्रहमिति वाच्यम् ; एकाज्ञानवादे तदवच्छेदका-नपेक्षणात् । अनुगतासंभवेऽननुगतस्वरूपविशेषावच्छेदकाश्रयणस्यापि युक्तत्वात् । सामग्रीकाछीनविषयस्फूर्तिप्रतिबन्धकत्वादेरनुगतस्य संभ-वाचेति संक्षेपः ।।

वस्तुतस्तु न ज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तौ कारणम्, अज्ञाननिवृत्तावे-वान्यथासिद्धत्वात् । न च दण्डे चक्रश्रमवद्ञाननिवृत्तिद्वरिस् ; ज्ञाने-नाज्ञानं नष्टमित्यज्ञाननिवृत्तेः स्वातन्त्रयेण साध्यत्वावगमात्, अर्थनिवृत्ते-रननुभवाच । न च ''तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्त " इति श्रुत्या तज्ज्ञानस्य प्रपञ्चनिवृत्तिहेतुतासिद्धिरिति वाच्यम् ; तत्र हेतुबोधक-तृतीयाविभक्तयदर्शनात् । कर्मणा मुच्यत इत्याप्तागमवत् प्रयोजकमात्र-परतयोपपत्तेश्च । अव्यवहितं साधनामिति मते च न व्यवहितज्ञानस्य तन्निवृत्तिहेतुताशङ्कापि । तथा चापरोक्षप्रमाणज्ञानत्वाविच्छन्नकारणता-निद्धिपतकार्यताश्रयध्वंसप्रतियोगित्वमेव रुक्षणमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ यमानस्य मिथ्याज्ञानत्वानुपपत्तेश्च । ज्ञानं विनापि तस्य नाशात् मिथ्याज्ञान¹स्य ज्ञानत्वानधिकरणत्वाचं न तद्गोचरत्वम् । नापि ज्ञानाभावो विषयः , तत्र न तावदत्यन्ताभावस्ताद्विषयः ; परमते ज्ञानाधिकरणे तदभावात् , मन्मते चासङ्गस्यात्मनो

दीपनम्

रिति ज्ञानं यावन्न भवति ततः प्रागेव अमनिवृत्तावप्यज्ञानं न निवर्तते । अन्यथा किं तदिति जिज्ञासया तज्ज्ञानायाप्रवृत्तिप्रसंङ्गादिति न आन्ति-रज्ञानमित्यर्थः । किं चाज्ञानं ज्ञानैकनिवर्त्यतया लोकेऽनुभ्यते, नियमेन तिन्नवृत्तौ ज्ञानान्वेषणत्, न च भ्रान्त्यादिकं तथेति तयोर्भेद इत्याह — ज्ञानमिति । अमविषये कदापि न जानामीत्यनुभवादर्शनाः ज्ञानामीत्यव व्यवहारदर्शनाच्च न तद्ज्ञानामित्यह—मिध्येति । ज्ञानाधि-करणे ज्ञानसमवायिप्रदेशे । अज्ञानं विनेति च्छेदः । एतच्चोपलक्षणम् — अस्वप्रकाशात्माने न जानामीत्यनुभवस्य तद्विषयत्वायोगात् । नच वृत्य-भावस्तत्रापि संभवतीति वाच्यम् , आदित्य इव प्रदीपाभावेन स्वप्रकाशे प्रतीचि जङ्गृत्यभावेनानवभासायोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । ध्वंसविषयत्वं प्रतीचि जङ्गृत्यभावेनानवभासायोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । ध्वंसविषयत्वं

पूरणी

अमिनवृत्ताविति । शुक्तित्वावभासमन्तरापि नेदं रजतिमिति रजतभेदमात्राकारवृत्त्या तद्भमनिवृत्ताविप किं तद्गजतिभन्नमिति जिज्ञा-साद्रश्चनाच्च तद्ज्ञानिवृत्तिरित्यर्थः । अनवभासायोगादिति । मां न जानामीति स्वानवभासप्रतीत्ययोगादित्यर्थः । तथा च स्वरूपा-

¹ स्थाशान-ग ² भ्रमादि-ख. च. ³ स्वयं प्रकाश आत्मान-च.

ऽज्ञानं विना तत्संबन्धाभावात्। नापि ध्वंसः; अतीन्द्रिय-संस्कारातिरिक्तध्वंसाभावात् पूर्वं ¹तत्र ज्ञानाभावाच । नापि प्रागभावः; तस्य क्वाप्यभावात्। भविष्यतीत्यादिबुद्धेरन्यथा-

दीपनम्

निषेधित —अतीन्द्रियति । कपालविशेषप्रत्यक्षद्शायामेव ध्वंस इत्यनुभवेन ध्वंसोऽतीन्द्रिय एव । एवं प्राक्सत्त्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वा-ज्ज्ञानादिध्वंसोऽनुमीयत इति सोऽप्यतीन्द्रिय एव । स च प्रतियोगिनः सूक्ष्मरूपः संस्कार इति न तस्य न जानामीत्यनुभवविषयत्वमित्यर्थः । ननु घटो भविष्यतीत्यादिबुध्दः प्रागभावविषयेति कथं सर्वत्र तद-भावस्तत्राह —अन्यथेति । अन्यथैवेत्यर्थः ॥

पूरणी

वरणेन तदनवभासप्रयोजकमज्ञानमवश्यमेषितन्यमिति भावः । कपाल-विशेषिति । अयमिदानीं घटध्वंसवान् , प्राक्तद्वन्तेनोपलभ्यमानत्वे सति सत्यामप्युपलम्भसामप्रयामनुपलभ्यमानघटसमवायिदेशत्वादित्यनु-मानगम्योध्वंसः । अनुपलभ्यमानत्वं तदुत्पत्तिपूर्वकालीनकपालादौ तदत्य-न्ताभाववति च व्यभिचारीति प्राक्तद्वत्वेनिति विशेषणम् । भूतलादौ व्यभिचारवारणाय समवायिदेशत्वादिति । अन्धकारदेशवर्तिकपालादिव्या-वृत्त्यर्थं सत्यां सामप्रयामिति । तस्मादतीन्द्रियोध्वंसो न प्रत्यक्षानुमव-गोचर इति भावः । इदं चोपलक्षणम् – ध्संसस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि घटज्ञानानु-त्पाददशायामपि घटं न जानामीत्यनुभवान्न तद्वंसगोचरोऽयमित्यपि द्रष्टव्यम् ।।

प्रागभावनिराकरणम्.

तथाहि—तन्तुषु पटो भविष्यतीति बुद्धिः किं तन्तुनिष्ठपागभावप्रतियोगित्वमात्रं विषयीकरोति, किं वेदानीं तत्रासत्त्वे सत्युत्तरकालवैशिष्ट्यम् । नाद्यः ; प्रागभावत्वं हि गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् । नच वत्या विषयीक्रियते, इदानीं सर्वमुक्तिसमयोपस्थापक्प्रमाणाभावात् । श्रो भाविनि घटे अद्य भविष्यतीति धीप्रसङ्गाच ।
सामग्रीकालीनस्य प्रत्यक्षत्वात्तत्पूर्वं सामग्रीज्ञानस्यावद्यकत्या व्याप्यज्ञानजन्यत्वेनानुमितिरेव न स्यात् । वतन्तुषु पटो भविष्यतीति
शब्दप्रमाणात्तन्तूनां पटवैशिष्ट्यसंश्यानिवृत्तिप्रसङ्गाच ततस्तद्प्रतीतेः
यत्रकुत्रचिद्यदाकदाचित्प्रतियोगिजनकमात्रस्वभाववत्वात् प्रागभावस्य

पूरणी

ननु प्रागभावस्वरूपमेव तद्भुद्धौ प्रकारः, न तृक्तरूपमित्यनु-श्यादाह—श्वो भाविनीति । श्वो भाविन्यप्यद्यकालगतप्रागभाव-प्रतियोगित्वसत्त्वादित्यर्थः । नन्वद्य तत्कालसामग्रीविरहान्न तत्प्रागभाव-श्वानम्, सामग्रवैकोन्नयत्वात्तस्येत्यत्राह — सामग्रीकालीनस्येति । नन्वनुमेयोऽपि प्रागभावः सिद्धयेदित्यत्राह — तन्तुष्विति । ननु प्रागभावस्य कार्यजनकत्वनियमेन शाब्दप्रागभावज्ञानानन्तरं पटवैशिष्ट्या-नुमानादेव तत्र तत्संशयनिवृत्तिरित्यत्राह—यत्र कुत्रचिदिति । अनुत्यादितपटविनष्टतन्तुगततत्प्रागभावादेशश्रयान्तरे प्रतियोगिजनक-ताया वाच्यत्वात् । अन्यथा प्रागभावस्य प्रतियोग्येकनाश्यतया तस्य नाशाभावे अनादिसान्ताभावत्वरूपप्रागभावत्वव्याघातात् । तत्त्वज्ञान-

¹ तत्तथा. ² पतेषु.

तद्धिकरणस्य सर्वस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमाच । न हि पटमनु-त्वाद्य तन्तवो न नश्यान्त । नच तेषु तत्प्रागमाव एव नास्तीति वाच्यम् ; समवायिकारणतावच्छेदकस्यैव तद्धिकरणताप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पटकर्तॄणां पटोत्पादनाय यिंकचिचन्तूपादानं न स्यात् । तद्धुद्धेरसित बाधके प्रमाणत्वाच । न द्वितीयः ; समयविशेषावच्छिकोपादानेन समयविशेषांवच्छिकोपादानेन समयविशेषांवच्छिकोपादानेन

यदिप पाकजरूपरसादीनां परस्परभेदः प्रागभाव-भेदादेव वक्तव्यः ; तदितिरिक्तकारणभेदाभावादिति, तन्न ;

पूरणी

वदात्मगतदुःखप्रागमावा आत्मान्तरे दुःखं जनयन्तीति कैश्चिदभ्युपगमाचित्यर्थः । ननु मास्तु प्रागमावस्य तदिषकरण एव कार्यजनकत्वनियमः, तदिषकरणस्य तु तेन प्रागमावान्तरेण वा कार्यजनकत्वनियमात् तथानुमानं स्यादित्याशङ्कयात एव न तित्रयमोऽपीत्याह—
तदिषकरणस्येति । नन्वस्त्वदानीं तन्तुनिष्ठप्रागमावप्रतियोगित्वे
सत्त्युत्तरकालवेशिष्टयं तद्विषय इति द्वितीयः करुप इत्यत आह—
न द्वितीय इति । समयविशेषेति । नन्वत्र पटो भविष्यतीति
तन्तुनिष्ठतया तदमावप्रतीतेने तन्तुस्वरूपमात्रं तद्विषयः । अन्यथा
अधिकरणातिरिक्ताभावमात्रोच्लेदपसङ्गात् । तथा च तदर्थमनुपल्डियप्रमाणाभ्युपगमोऽपि न स्यादित्यनुशयदाह—समयविशेषेति । असत्त्वममावप्रतियोगित्वम् । तच्च तादशात्यन्ताभावेनापि निर्वहतीत्यर्थः ।
युगपदुत्यत्तावि नानुपर्यत्तः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वरूपदिष्वंसस्यैव

प्रथम:

दीपनम्

युगपदुत्वत्तौ प्रमाणाभावेन क्रमभावितेजस्संयोगात्पूर्वस्त्रपादिध्वंसाद्वा

1 तदुपपत्तेः ॥

यद्प्युत्पन्नस्य पुनरनुत्पत्त्या प्रागमावसिद्धिरिति, तद्पि न ; उत्पत्तिर्हि कार्ये सत्तासमयः दस्य कारणे समवायो वा। तदुभयमु-त्तरकालेऽप्यस्त्येव ॥

यत्त्वाद्यक्षणसंबन्ध उत्पत्तिः, क्षणस्याद्यतं च तत्समानकाली-नपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयत्वमिति, तदपि न ; सामग्रीकाली-नकार्यासत्त्वं हि क्षणस्य वर्णिताद्यत्वे प्रयोजकम् । ³ असत्त्वं चात्यन्ता-भावेनापि निर्वहति । तथा चैवंभूताद्यक्षणाभावादेव नोत्पन्नस्य पुन-रुत्पत्तिः । किं च वर्तमानक्षणे त्वन्मते कालान्तरभाविघटादिज्ञानं किमिति न जायते, तत्प्रागभावादिसामग्रया इदानीं सत्त्वात् । क्षण-विशेषोऽपि तद्भेतुः, स इदानीं नास्तीति चेत्तर्हि घटादावपि समान-

पूरणी

हेतुत्वादित्याह — पूर्वेति । तत्समानकालीनेति । प्रतिक्षणं कस्य-चिदुत्पत्त्या कस्यचिद्धंसेन च द्वितीयादिक्षणस्य तत्पूर्वक्षणवर्तिपदार्थ-प्रतियोगिकध्वंसाधारत्वान्नाद्यत्वमिति सामग्रीक्षणे कार्यामावोऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा तदुत्तरक्षणस्याद्यत्वायोगात् । अतः प्रागमावसिद्धि-रित्वर्थः । क्षणस्य कार्योत्पत्तिक्षणस्य । ननु तदत्यन्तामावस्योत्तरक्षणेऽपि सत्त्वात्पुनरुत्पत्तिः स्यादित्यत आह— तथा चेति । प्रागमावपक्षेऽपि क्षणविशेषोऽवश्यापेक्षणीय इत्याह—कि चेति । ननु समयानन्तर-भाविज्ञानं स्यादित्यनेन कि कमेणोत्पन्ननानाज्ञानोत्पादो युगपदापाद्यते

¹ तदुत्पत्तः-च. ² समवायः-च. ³ तदसत्त्वं-च.

मिति किमित्युत्पन्नस्योत्पित्तपसङ्गः। किं च तस्यैव प्रतिबन्धकत्वा-न्नोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः। प्रतिबन्धकस्य चात्यन्ताभावोऽपि कार्योपयो-गीति न ततोऽपि तात्सिद्धिः॥

यद्प्यपरम् प्रागमावाभावे कारणत्वमेव न निर्वहिति । पूर्वसमयवृत्तित्वं हि कारणत्वम् । तच प्रागमावघटितिमिति, तद्पि न ; प्रागभावसमयादेरेवं सत्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि प्रागभावाविद्यक्ते प्रागमावादिरस्ति । न चेदानीतनप्राक्तन्व्यवहारः पराभिमतं प्रागमावं विषयीकरोति । ¹ तदुपस्थि²त्यसंभवात्

पूरणी

उतेदानींतनज्ञानव्यक्तिपरिहारेण कालान्तरज्ञानव्यक्ति । नाद्यः ; आत्मान्तःकरणादिस्वभावेन युगपत्तदसंभवात् । अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि तस्य दुर्वारत्वात् । द्वितीये च ज्ञानव्यक्तिमात्रापादनमिष्टमेव, तस्याः स्वतो विशेषाभावात् । कालान्तरिवशेषस्य चेदानीमभावेन तत्संबन्धा-पादनस्यायोगादित्यनुशायादाह — किं च तस्येति । अत्यन्ता-भावोऽपीति । न चैवं प्रतियोगिजनकाभावत्वं प्रागमावत्वमिति तस्य प्रागमावताप्रसङ्गः ; अनादिविनाश्यभावस्येव तत्प्रागमावत्वात् । प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वानभ्युपगमाचेति भावः । न हि प्रागमावेति । तथा चान्यदेव पूर्ववर्तित्वं त्वयापि निर्वाच्यमिति भावः । ननु घटादिरिदानींतनत्वं तद्वयदितपूर्वकालवर्तिप्रागमावप्रतियोगित्वम् , प्राक्तनत्वं च व्यवहितपूर्वकालवर्तिप्रागमावप्रतियोगित्वम् ति तद्यवहारा-चंगित्वयतियाह—न चेदानीमिति । तदुपस्थितीति । त्वया

¹ तदुत्पत्त्यसंभवात्-क. ² त्यभावात्-च. ³ सिद्धिरित्य-ट.

प्रतियोगि तद्ध्वंसानाधारसमयादेरेव तद्भुद्धिविषयत्वाचिति न किंचित्प्राग-भावे प्रमाणम् ॥

अस्ति च बाघकं शास्त्रानारम्भप्रसङ्गः। दुःखप्रागभावानाम-परिमेयत्वे तेषामनन्तरिप ¹जन्माभिर्दुरुच्छेदतया स्पष्टमेव शास्त्रारम्भ-वैयर्थ्यम् । परिमितत्वे च सत्यिप शास्त्रजन्यज्ञाननिवर्त्ये मिथ्याज्ञाने, सत्यिप शरीरेन्द्रियादौ दुःखप्रागभावाभावे मोक्षप्रसङ्गात् । वर्ण्यते हि सामग्रग्यां सत्यामिप प्रागभावविरहात्कार्यानुदयः । क्रमेण च भोगादव-शिष्टद्वित्रिदुःखप्रागभावस्य निवृत्तये न कथमिप शास्त्रारम्भार्थवत्ता । एवं मिथ्याज्ञानेऽपि द्रष्टव्यम् । किं चैवं चीर्णब्रह्महत्यादिपायश्चित्तस्य निरंतिशयदुःखप्रागभावमात्मिन निश्चिन्वतो न मुमुक्षा भवेत् , मुमुक्षोर्वा मुक्तगुद्देशेन ब्रह्मवये प्रवृत्तिः स्यात्, तया विना तत्प्रागभाव-नाशासंभवात् , तस्य स्वसमानाधिकरणस्वप्रतियोगिमात्रजनकत्वनियमा-

पुरणी

तस्य सामग्रैकोन्नेयत्वाभ्युपगमात् विद्यमानघटादौ च तद्विरहादिति भावः । प्रतियोगीति । तादृशाञ्यविहतसमयाविच्छन्नत्विमदानीतनत्वम्, व्यवहितसमयाविच्छन्नत्वं च प्राक्तनत्विमिति भावः । ननु कायव्यूहादिना युगपन्नानाकर्मोपमोगेन प्रागमावनाशार्थमेव शास्त्रारम्भ इत्यत आह—क्रमेणोति । एवं मिथ्याज्ञानेति । मिथ्याज्ञानपागमावानामिप परिमितत्वापरिमितत्वाभ्यां मोक्षशास्त्रवैफ्लयम्, परिमितत्वे तन्नाशान्तरं मिथ्याज्ञानान्तरानुदयेन तन्मूलप्रवृत्त्यादिविरहे धर्माधर्मयोश्चानुत्रपदे प्रारव्धकर्मण इचैतदेहोपभोगेन क्षये सित मुक्तिप्रसङ्गात् । अपिमितत्वे तु तत्त्वज्ञाने सत्यिप तदसंभवादित्यर्थः । ननु तन्नापरिमितत्वभ्रमात्पवृत्तिरित्यनुशयादाह—किं चिति । नन्वधिकरणान्तरे स प्रागमावः प्रतियोगिनं जनयेदित्यन्नाह—तस्येति ।।

¹ जन्मभिरनुच्छेदतया-च. ² सभावाय-ख. च. ³ इत्यत्राह-ट.

ननु दुःखं मे मा भूदित्यादिकामनैव तत्र मानम् । नच तस्याः सामियकात्यन्ताभावो विषयः ; तस्यासाध्यत्वात् । न च प्रागभाव-तदुत्तरसमयसंबिन्धत्वेन साध्यता ; तस्य सदातनत्वेनोत्तरसमयेऽिष स्वतस्तस्य सत्त्वात् । किं चोपादानेऽिष घटादिकार्यात्यन्ताभावाभ्युपगमे तस्य सर्वदेशीयसार्वकारिकात्यन्ताभावपतियोगितया असत्वापतिरिति चेन्न ; उत्तरसमयविशेषावच्छेदेन स्वात्मसंबिन्धतया दुःखात्यन्ताभावस्य काम्यत्वोपपत्तेः । दुःखसाधनपापादिना दुःखजननसमये तद्दयन्ताभावस्य स्वात्मसंबन्धायोगेन तेन रूपेण तत्साधनिवृत्तिद्वारा तस्य साध्यत्वात् । न चासत्त्वापत्तिः ; सर्वकाळावच्छेदेन सर्वदेशीयात्यन्ताभावपतियोगित्वस्य तद्थत्वात् । प्रतियोगिसमये च तदत्यन्ताभावा-सत्वेनोक्तदोषापसरात् ॥

प्रागभावसाधनम्.

वस्तुतस्तु प्रागभावानभ्युपगमे उपादानत्वन्यवस्था न स्यात् ।
नच सामियकात्यन्ताभावमादाय तदुपपितः; दण्डादेरि ताद्दशात्यन्ता
¹ भावप्रतियोगितया घटोपादानत्वप्रसङ्गात् । सामियकात्यन्ताभावेन

घवंसापलापप्रसङ्गाच । किं चातिरिक्तसामियकात्यन्ताभावे मानाभावः ।
नच घटवति मृतले समयभेदेन घटो नास्तीति बुद्धिस्तत्र मानम्;
तस्याः प्रसिद्धात्यन्ताभावेन यावत्प्रतियोगिसंबन्धाभावोपधानदशायां
तद्धुद्धिजननयोग्येनान्यथासिद्धेः । यद्वा उत्पादिवनाशशीलात्यन्ताभावविषया सा तत्र प्रतीतिः । तदुत्पादिवनाशौ च प्रतियोग्यपनयनागमना
भ्याम् । नच तदत्यन्ताभावनिश्वतेर्घटात्मकत्वे तदत्यन्ताभावदशाया
मन्यत्र घटो न स्यात्, घ्वंसस्य प्रतियोगिसमानकालत्विवरोधात्।

¹ भाववत्तथा-ह.

अन्यात्मकत्वे च ¹ तस्याभावान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् ; अभावाधिकरण-काभाववदभाविनवृत्तेरि तद्धिकरणस्वरूपत्वेनोक्तदोषाभावात् । साम-यिकत्वस्य दुर्निरूपत्वाच । न तावत्तद्धिकरणप्रतियोगिसंबन्धसमयान्य-समयावच्छेदेन तद्धिकरणसंबन्धित्वं तद्धैः, अभावाधिकरणसंबन्धस्या-भावस्वरूपत्या तस्य कादाचित्कत्वायोगात् ॥

यतु संबन्धान्तरमन्तरा विशिष्टधीजननयोग्यत्वं स्वरूपसंबन्धः, योग्यत्वं च समयविशेषनिबन्धनतया कादाचित्कमिति, तन्नः, योग्यताया यावद्व्यमावित्वेन तदयोगात्। तस्या भावादिस्वरूपत्वाचा। नाप्युक्त-समयविशेषसंबन्धकत्वं तदर्थः, अधिकरणाभावादेः स्वरूपातिरिक्त-संबन्धाभावात्। समयविशेषस्य तदुभयानिरूप्यतया संबन्धत्वायोगाच। किं च समयविशेषस्य संबन्धत्वे भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यनन्तरमिदानीं घटोऽस्ति न वेति संशयो न स्यात्। नास्तीति बुद्धेः समयविशेषाव-गाहित्वात्। इदानीं घटो नास्तीति सहप्रयोगानुपपत्तिश्चेति दिक्॥

न चेहापि ताहशोत्पादादिशिकात्यन्ताभावमादाय सङ्गतिः ; उपादाने तदत्यन्ताभावोत्पत्तेः पूर्वं कार्यापत्त्या तदसंभवात् । तस्मादुपादानतावच्छेदकतया प्रागभावसिद्धिः । अत एव घटो भविष्यतीति बुद्धिरिप तत्र मानम् । उक्तरीत्या सामायिकात्यन्ताभावा-रुम्बनत्वासंभवात् । अपि चोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यापत्त्या प्रागभावसिद्धिः । न चोत्पन्नप्रतिबन्धादेव न सेति वाच्यम् ; तथा सित माणिकाले दाहानुत्पादेन प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसद्भावेऽहेतुताया स्वोत्पत्तेरिप स्त्रेन प्रतिबन्धापातादिति दिक् ॥

¹ स्यभावान्तर—ट.

प्युपपन्नत्वेन प्रमाणाभावात्। एतचान्यत्रोपपादितम् । न चैतस्मादेवानुभवात्तत्कल्पनम्, लाघवेनैतस्यानुभवस्य भाव-

दीपनम्

चेत्येतसर्वमभिभेत्याह—एतचेति। एतस्मादिति। न जानामित्यनु-

पूरणी

नच प्रागभावाभ्युपगमे दुःखत्रागभावसत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रायश्चित्त-वैयर्थ्यम् ; सत्यपि दुःखप्रागमावे तस्योत्तरसंबन्धसिद्धवर्थं तत्सार्थक्यात् । नापि दुः खप्रागभावपरिमितत्वापरिमितत्वाभ्यां तत्त्वज्ञानाय शास्त्रारम्भ-वैयर्थ्यम् ; पारीमितत्वेऽपि विलम्बासहिष्णुतया आत्मसाक्षाःकारानन्तर-भाविकायव्यूहेन सकलदुःखोपभोगात् ²झटिति तन्नाशार्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः। अपरिमितत्वे च युगपदनन्तदुः खोपभोगयाग्यानन्तशरीरधारणेन तन्नाश-संभावात्पवृत्त्युपपत्तेः । न च कायव्यूहे मानाभावः ; " एकधा भवति त्रिघा भवति" इत्यादिश्रुतेः "आत्मनो वै रारीराणि बहूनि मनुजेश्वर " इत्यादिस्मृतेश्च मानत्वात् । नच चीर्णब्रह्महत्यापायश्चितस्य मुमुक्षेत्रिह्मवधपवृत्तिपसङ्गः ; तादृशस्थले फलवलेन दुःखप्रागभाव-विरहात् । न चैवं प्रायश्चित्तवैयर्थ्यम् ; पापनिर्तनमात्रेण तत्सार्थक्यात् । सति दुःखप्रागभावे तत्परिपालनफलकत्वबोधनाच न तद्घोधकवेदा-प्रामाण्यम् । दुःखप्रागभावसत्त्वे न दृढतरमुमुक्षाः स्वीयसकलदुःख-प्रागभावविनाशककर्मसम्पत्तिमत एव तदभ्युपगमात् । तस्माद्वाधका-भावादुक्तरीत्या साधकसत्त्वाच सोऽभ्युपगन्तव्यः । न चैवं ज्ञानप्रागभाव एव न जानामीति बुद्धिविषयः स्यादिति वाच्यम् : सामयिकात्यन्ता-भावपक्षेऽपि तदापत्तेम्तुल्यत्वात् । प्रतियोग्यनुपस्थित्या वक्ष्यमाणरीत्या तदसंभवाचेत्यस्मद्भुरुचरणानुमतमेव सम्यक् ॥

¹ न्यत्र प्रतिपादितम्-क. ग. 🔑 ² ससुंदिततन्ना-झ.

विषयत्वस्योचितत्वात्। 1 यद्विषये कदापि ज्ञानं न भविष्यति 2 तत्रापि न जानामीत्यनुभवात्। तत्रं च प्रागमावासंभवात्।

दीपनम्

भवादित्यर्थः । प्रागभावेति । असत्प्रतियोगिकामावासंभवादित्यर्थः ।
न च सार्वज्ञयदशायां तद्विषयज्ञानमप्यस्तीति वाच्यम् ; जीवानां
तदनैयत्यात् । न हि मुक्तेः प्राक्तद्भविष्यतीत्यत्र प्रमाणमस्तीति
भावः । किं च न जानामीत्यनुभवो ज्ञानिवशेषाभावं विषयीकरेति उत
ज्ञानसामान्याभावम् । नाद्यः ; निर्णितेऽपि यस्किचिज्ज्ञानाभावसत्त्वेन
न जानामीत्यनुभवपसङ्गात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशेषानुपस्थितिदशायां भवतोऽस्यानुभवस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेः । न जानामीति

पूरणी

असत्प्रतियोगिकेति । वनं गतस्य यत्र वृक्षविशेषादौ न कदापि ज्ञानं तत्रापि न जानामीत्यनुभवदर्शनात्तत्र तु तत्प्रागमावा-संभवादित्यर्थः । ननु कायव्यृहाद्यनुरोधेन योगिनां सर्वविषयकज्ञान-मेषितव्यमित्यत्राह—न हि मुक्तेरिति । स्वकर्मादेज्ञानमात्रेण तदुप-पत्तेने तद्वलेन सार्वज्ञसिद्धिरित्यर्थः । अभ्युपत्याप्याह—किं चेति । ननु समानाधिकरणसमानविषयज्ञानासमानकालीनज्ञानाभाव एव तद्विषय इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यत आह—प्रतियोगितात्रच्छेदकिति । तथापि प्रतियोगितावच्छेदकिति । तथापि प्रतियोगितावच्छेदकाविछक्तप्रतियोगिताज्ञानस्याभावधीहेतुतया जनिष्यमाणज्ञानमात्रवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकधर्मीपस्थितिमन्तरापि जाय-मानानुभवस्य तदवाच्छिक्तविशेषाभावविषयत्वमसंभवित्यर्थः । किंचि-

¹ तद्विषयं, ² तस्यपि—क.

घटादिज्ञानसामान्याविरोधित्वेनानुभवाभावपसङ्गाच । न वा जनिष्यमाण-तत्तज्ज्ञानमात्रप्रतियोगितावच्छेदको घर्मः केनचिदनुभावितुं शक्यते । द्वितीये चात्यन्ताभाव एव वक्तव्यः ; प्रागभावस्य सामान्याभावत्वा-भावात् । न वा सोऽपि ; ज्ञानेन ¹तिन्नवृत्त्यसंभवप्रसङ्गात्, आत्मनि

पूरणी

द्विशेषाभावविषयत्वे दोषान्तरमाह — ज्ञानसामान्येति । विशेषाभावस्य तचि द्विशेषविरोषितया सामान्यविरोषित्वादित्यर्थः । ननु यावद्विशेषाभावा एव सामान्यविरोषितया अनुभूयन्तामित्यत्राह — न वेति । तचि द्विशेषप्रतियोगितावच्छेदकोपस्थितिविरहाचदवच्छित्रतावदभावज्ञानं न संभवतीत्यर्थः । पूर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकानुपास्थित्या किंचिद्विशेषाभावविषयत्वं निराकृतम् । अत्र तु यावद्विशेषाभावविषयत्वं निराकृतिम्त्यपौनरुक्तयम् । यद्यपि फलीभूताभावज्ञानं प्रतियोग्यंशे यः प्रकार-स्तरप्रकारकत्वेन प्रतियोगिज्ञानस्याभावष्ठिद्वता न तु प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वेन, कम्बुप्रीवो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात्, प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वेन, कम्बुप्रीवो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात्, प्रतियोग्यंशप्रकारश्चात्र ज्ञानत्वम्, तेनैव रूपेण विशेषाभावानुभवात्, तत्प्रकारकज्ञानं चात्र संभवत्येव, तथापि धर्मिप्रतियोगिज्ञानादौ सिति तेन रूपेण विशेषाभावानुभवो न संभवतीति वक्ष्यमाण एव तात्पर्यम् । ज्ञाननेति । तस्य नित्यतया न जानामीति ज्ञाननिवर्यत्वासंभवादित्यर्थः । आत्मनीति । प्रतियोगिसमवायिदेशे तदत्यन्ताभावासंभवादित्यर्थः । आत्मनीति । प्रतियोगिसमवायिदेशे तदत्यन्ताभावासंभवादित्यर्थः । आत्मनीति । प्रतियोगिसमवायिदेशे तदत्यन्ताभावासंभवा

¹ तन्निष्ट्रयननुभव-खः

किंच न जानामीति ज्ञानसामान्यविरोध्यनुभूयते, तद्विरुद्धं च यद्यभावात्मकं किंचिद्रक्तव्यम्, तिह ¹तव सामान्याभाव एव वक्तव्यः । विशेषाभावानां प्रतियोगि² सजातिसामानाधिकर-ण्यात् । न चाज्ञानानुभवकाले आत्मिन ज्ञानसामान्या भावा-नुभवोऽस्तिः; धर्मिप्रतियोगिज्ञानेन तस्य ततोऽपि व्यावर्ति-तत्वात्। स्वप्रकाशधर्मिप्रतियोगिज्ञानानुभवविरोधेन ⁴तदनु-भवासंभवाच । अस्मन्मतासद्धाज्ञानं च ज्ञानसामान्यविरोधीति

दीपनम्

तदयोगाच । अङ्गीकृत्याप्याह — किं चेत्यादिना । व्यावर्तितत्वा-दिति । धर्मिप्रतियोगिज्ञानदशायां तदिषकरणे विरोधेन सामान्या भावस्यासंभवादिति भावः । प्रतियोग्यनुपलम्भासंभवेन तत्प्रतीत्य-संभवमप्याह — स्वप्रकाशेति । ननु सिद्धान्ते ज्ञानसामान्यं चैतन्यम्, तद्धिरुद्धं चेदज्ञानमिदमेव चैतन्यं तिववर्तकं वक्तव्यम्, न चैवं तदा तत्सत्त्वं संभवति, संभवे वा साधकस्य विषक्तवायोगाचेत्यत्राह — अस्मन्मत इति । यथा प्रतिबन्धदशायां तृणादिप्रकाशकस्यापि

पूरणी

दित्यर्थः । स्वप्रकाशेति मूलम् । स्वप्रकाशधर्मिरूपं यत्प्रतियोगिज्ञानं तद्वनुभविरोधादित्यर्थः । आत्मनोऽभावाधिकरणस्य ज्ञानरूपत्वात्त्व-प्रकाशत्वाच्च तदुपलम्भे सति सामान्याभावानुभवासंभवादित्यर्थः । यद्वा स्वप्रकाशे ये धर्मिप्रतियोगिज्ञाने तद्वनुभवविरोधात् । अभावधिहेत्वधि-करणप्रतियोगिज्ञानयोग्रहमते स्वप्रकाशतया तदुपलम्भे सति तद्मावान्नुभवो न संभवतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्त इति । तवापि कथं निवर्तन

¹ तत्र—क. छ. ² जाति—ग. जातीय—ख. छ. ³ भावोऽस्ति—ग. ⁴तदननुभव—ख. ⁵ घातकत्वा—च.

वन्ह्यादेस्तित्रवृत्तो तहाहकत्वमेवं चैतन्यं प्रतिबन्धदशायां तद्भासक-मि प्रतिबन्धके निवृत्ते तित्रवर्तयतीति न कोऽपि दोष इत्यर्थः । घटं न जानामीत्यनुभवेन ह्यज्ञानमात्मा विषयश्च विषयीक्रियत इति विषय-

पूरणी

कचैतन्ये सित तिद्वरुद्धाज्ञानानुभवः, विरोधादित्यर्थः । प्रतिबन्धक इति । विरोधिनोऽपि चैतन्यस्यावरणप्रतिबन्धकदशायां तिन्नवर्तनाक्षम-त्वात् तिद्वरुद्धतया तदनुभवो न विरुद्ध इति भावः ॥

ननु वृत्तिविरुद्धतयाज्ञानानुभवपक्षे सामान्यतो घटतद्वृत्त्यनुपन्स्थितौ न तद्विरुद्धतया तदनुभवः स्यात् , चैतन्यिवरोधितया तदनुभवः पक्षेऽि घटादिविषयविशेषाविच्छन्नचैतन्यप्रकाशानिवर्यस्वानुभवोऽि घटोपास्थितिमन्तरा न संभवति । न चज्ञानविषयस्याज्ञानवरसाक्षिमात्रभास्यत्वान्न विषयोपस्थित्यपेक्षेति वाच्यम् ; अनिरूपिन्वविशेषस्य साक्षिमात्रभास्यत्वेऽि घटत्वाद्याछिङ्गितस्य तथात्वायोगात् । सर्वदा घटादिकमजानतां तन्न जानामीति विशिष्य तदनुभवादर्शनात् । तथा च कथंचिद्धटाद्युपस्थितावि तदपरोक्षवृत्तेरनावृततदपरोक्षप्रकाशस्य वा विरहा दननुभवाच्च तद्विरु द्याज्ञानानुभव इति वाच्यम् । एवमस्भन्त्यक्षेऽि घटाद्यपरोक्षज्ञानिवरह एव तथानुम्यताम् , परोक्षघटाद्युपस्थितेस्तदविरोधादिति, मैवम् ; न जानामीति ज्ञानविरुद्धतया वस्त्वनुभ्यते । न च ज्ञानाभावो ज्ञानिवर्त्य इत्यतिरिक्ताज्ञानस्यैव विषयतया वाच्यत्वात् । न च न जानामीति क्रियागततयो छिष्ट्यमाननञस्तदः

¹ च ज्ञानविषयस्य ज्ञानवत्सा-झ. ² विषये विशेष्यस्य-झ. ³ दनुभवाच-झ.

⁴ दशाना-झ.

भावार्थकत्वम् , "न कल्लं भक्षयेत्" इत्यादौ भक्षणप्रागमावार्थकत्व-दर्शनादिति वाच्यम् ; तत्रापि भक्षणादिबल्वदिनष्टासाधनत्वाभावस्यैव तदर्थतया कियाभावार्थत्वासिद्धेः । "नेक्षेतोद्यन्त "मित्यादौ विरुद्धा-र्थकत्वस्यापि दर्शनाच । न च व्रतोपक्रमो लिङ्गं, प्रकृते तु नैविमिति बाच्यम् ; अत्रापि ज्ञानेनाज्ञानं नष्टमिति ज्ञानिवर्त्यत्वानुभवस्य अस्मिन्तर्थे मूदोऽहमिति भावशब्दामिलापस्य च लिङ्गत्वात् । न चैवं सित धर्म्यन्तरकल्पनागौरवम् ; अनुभवसिद्धेऽर्थे कल्पनानवकाशात् । अन्यथा घटो नास्तीति प्रतीतरावश्यकसंयोगाभावविषयत्वसंम्भवे तदपलापप्रसङ्गात् ॥

यतु मिय ज्ञानं नास्तीति प्रतीतेः स्फुटं ज्ञानाभावविषयत्वेन तद्वैरुक्षण्यात्र जानामीत्यनुभवोऽपि तद्विषय एवेति, तत्र ; धर्मो नास्तीति प्रतीतेस्तद्विरुद्धाधमीविषयत्ववत्तत्प्रतीतेरपि ज्ञानविरुद्धाज्ञानविष-यत्वेनाभावविषयत्वासिद्धेः । अत एव ज्ञानाभावोऽस्तीति प्रतीतिर-प्युक्तरीत्या तद्विषयेव । न चैवं ज्ञानाभाववस्तूच्छेदः ; तत्प्रतीतेः सर्वत्र भावरूपाज्ञनविषयत्वादिति वाच्यम् ; घटादौ तत्प्रतितेस्तद्भाव-विषयत्वात् । आत्मन्यपि ज्ञानं भविष्यतीत्यादिबुद्धेस्तध्द्वंसप्रागभाव-विषयत्वादिति दिक् ॥

वस्तुतस्तु ज्ञानेनाज्ञानं नष्टमित्यनुभव एव तत्र मानम् । ज्ञाना-त्यन्ताभावादेरनिवर्त्यत्वात् । तत्प्रागभावस्य निवर्त्यस्यापि ज्ञानात्मक-ध्वंसप्रतियोगितया तज्जनितध्वंसाप्रतियोगित्वादिति सर्वमवदातम् ॥

नन्वेवं सुखं न जानामि तज्ज्ञानेन तद्ज्ञानं नष्टमित्यनुभवबला-स्माक्षिमात्रवेद्यसुखादावि तद्ज्ञानं सिद्धयेत् । न चेष्टापतिः, अप- तदेव न जानामीत्यनुभविषयः। अनुमानमि — घटध्वंसाजनकघटापरोक्षप्रमाणज्ञानं घटमहं न जानामीत्यनुभविषयनिवर्तकम्, घटापरोक्षप्रमाणज्ञानत्वात्, घटध्वंसजनक प्रितियोगिघटप्रत्यक्षवत्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रतियोगिप्रत्यक्षं
ध्वंसे कारणिमिति न साध्यवैकल्यम्। नच प्रागभावनिवर्तकतयार्थान्तरताः, तस्य सत्त्वेऽपि ज्ञानस्य तन्निष्टतिस्त्रपत्याः
तदिनवर्तकत्वात्। अत्र च निवर्तकत्वयोग्यता साध्येति न

दीपनम्

निवर्तकतयार्थान्तरतापरिहाराय पक्षं संकोचयति — घटध्वंसाजनकेति। आत्मनश्चानिवर्त्यत्वात्तिवर्त्यं भावरूपमज्ञानं सिद्ध्यतीति भावः। पटादिपत्यक्षे परोक्षज्ञाने घटअमे च व्यभिचारिनवृत्तये क्रमेण हेतौ विशेषणानि। अन्वयव्यतिरेकेति। अतीन्द्रियस्यैन्द्रियकस्याप्यज्ञान-दशायां घटादेरस्मदादितो ध्वंसादर्शनात्प्रति।येगिप्रत्यक्षं ध्वंसकारणम्। अनुदिष्टघटादिध्वंसे वेश्वरस्य प्रतियेगिप्रत्यक्षसंभवादिति भावः। तद्निवर्तकत्वादिति। न चेच्छादिप्रागभावनिवर्तकत्वार्थान्तरता;

पूरणी

सिद्धान्तादिति चेन्न ; सुखादौ मूलाज्ञानविषयत्वारोपेण न जानामीत्यनु-भवस्य तदारोपनिवृत्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमित्यनुभवस्य चोपपत्तिरित्यलं विस्तरेण ॥

घटध्वं साजनकेति मूलम् । न च मूलाज्ञानवित्रतिपत्ताववस्था-ज्ञानसाधने ऽर्थान्तरतेति वाच्यम् ; भावरूपाज्ञानमात्रे विवादात् घटं न जानामीत्यनुभवस्योक्तानुमानेन भावरूपाज्ञानविषयत्वसिद्धौ तदनुभव-

¹ प्रतियोगिप्रत्यक्ष—ग्.

दृष्टान्तेन मां ब्रह्म वा न जानामीत्यनुभवस्यापि तद्विषयत्वसाधनेन मूलाज्ञानसिद्धश्च । न चैवमनुमानान्तरकल्पनागौरवम् ; पूर्वे दृष्टान्ता-भावेन तद्नुमानापवृत्तेः । उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वाच । न च मूलाज्ञानस्यैतदनुभवविषयत्वपक्षे घटज्ञानस्य तदिनवर्नकतया बाघ इति वाच्यम् ; प्रमातृविषयावच्छिन्नचैतन्यगतान्यवस्थाज्ञानानीति मतेनैत-दुपन्यासात्। न च स्वमते चिन्मात्रस्याज्ञाननिवर्तकतया वृत्तिपक्षीकारे बाधः, चैतन्यपक्षीकारे तु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् , तत्र वृत्तेरेव ध्वंस-हेतुत्वादिति वाच्यम् ; सावरणाज्ञानस्यानुभूयमानत्वेनापरोक्षवृत्तेस्त-त्रिवर्तकतया चोक्तदोषापातात् । अज्ञानानिवर्तकपरोक्षवृत्तावंशतो बाध-वारणः यापरोक्षाविशेषणम् । रजताद्यविद्यावृत्तिव्यावृत्तये प्रमाणेति । न चैवमिप निर्विकल्पके अंशतो बाघः, तस्यास्मन्मतेऽसत्त्वात् सत्त्वेऽपि तस्य प्रमाप्रमाबहिर्भूततया प्रमाणपदेनैव व्यावृत्तेः । न च परेक्षिवृत्तेरि मौद्धारूपाज्ञाननिवर्तकतया साध्यसत्त्वेन बाधाभावाद्विशेषणं व्यर्थम्, अत एव हेतावपि तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ; तादृशाज्ञानान्तरे माना-भावात् । न जानामीति प्रतीतेरेकाकारतया विषयभेदकल्पनायोगात् । नाप्यस्मिन्नेर्थेऽहं मृढ इति प्रतीतिस्तत्र मानम्; जाड्याज्ञानविषयत्वेना-त्युपपत्तेः । अपरोक्षविषयेऽपि तथानुभवाच । धर्मादौ च न जानामी-त्यनुभवो मूळाज्ञानविषयत्वारोपनिबन्धनः । वह्यनुमित्या वह्यज्ञानं नष्टमिति प्रतीतिरपि तदारोपनिवृत्तिविषयेति न ततोऽप्यतिरिक्ताज्ञान-सिद्धिः। अत एव '' जाड्यं सर्वगतम् , मौट्यं तु पुंगत ''मिति संक्षेपशारीरका नार्योक्तिरप्यज्ञानविषयत्वा रोपपरा । ''आन्तेः पुंधमत्वात् परोक्षविषये सुपुप्तिव्यावात्तिमात्रं " इति विवरणाचार्यनिगदितमपि तदा-

[ो] रोपाचाश्रया-ट.

धारावाहिकद्वितीयादिप्रत्यक्षे वाघो व्यभिचारो वा। अथ वा स्वसामग्रीकाले स्वसमानाधिकरणज्ञानविषयविषयत्वं पक्षस्य

दीपनम्

तस्य न जानामीत्यनुभवाविषयत्वादिति भावः । बाध इति । द्वितीयादि
¹प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारत्वेनाविद्यानिवर्तकत्वयोग्यत्वेऽपि तत्समानविषया
ज्ञानाभावादेव न तित्रवर्तकत्वामिति न बाधः । तस्य पक्षानन्तभीवे वा

न व्यभिचार इति भावः । अथ वेति । स्वसामग्रीकाळे स्वसमानाधि-

पूरणी

रोपिनवृत्तिपरिमिति न काप्यनुपपतिः। न चैवमप्यसंभावनापितबद्धा-परोक्षज्ञानेंऽशतो बाघो व्यभिचारश्चेति वाच्यम्; प्रमाणपदस्य निवृत्ता-संभावनार्थकत्वात्। न च परमते घटस्मरणादेरिप प्रतियोगितया न जानामीत्यनुभवविषयत्वेनापरोक्षज्ञानस्य विरोधिगुणत्वेन स्वपूर्वकाळीन-तिवर्वकत्वया अर्थान्तरतेति वाच्यम्; समानविषयस्मृत्यपूर्वकत्वेनापि विशेषणात्। शब्दादिनानुभूतस्मर्यमाणार्थेऽपि न जानामीत्यनुभव-दर्शनेन स्मृतेः प्रतियोगितया तदनुभवाविषयत्वाच्च। न चैवमपि निर्विकल्पकविषयत्वेनार्थान्तरता; तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानुभव-विषयत्वायोगादिति सङ्क्षेपः॥

निवर्तकत्वयोग्यत्वेऽपीति । योग्यतावच्छेदकं चापरोक्ष-प्रमाणज्ञानत्वमिति भावः। ननु योग्यत्वे साध्ये घटध्वंसाजनका-परोक्षज्ञानस्यापि घटध्वंसजननयोग्यत्यार्थान्तरता, हेतावपरोक्षपदवैयध्यं च। परोक्षज्ञानस्यापि घटध्वंसजननयोग्यत्या साध्यसत्त्वात्। घटध्वंसे-ष्टसाधनतानुमितेश्चिकीर्षादिद्वारा तद्धेतुत्वादित्यस्वरसादाह—अथ वेति मुले। स्वकालीनेत्येतावति क्रते द्वित्रिक्षणान्तरितधारावाहिक-

¹ प्रत्ययस्य च.

468

जन्यसविकल्पकाजन्यत्वं च हेतोर्विशेषणम्। वस्तुतस्तु

दीपनम्

करणं यज्ज्ञानं तद्विषयो विषयो यस्य घटध्वंसाजनकघटापरोक्षप्रमाण-ज्ञानस्य तत्त्वमित्यर्थः । घटादेरिप सामान्याकारेण विशेषाकारेण वा यदा कदाचिज्ज्ञा निवषयत्वसंभवात्सदा ईश्वरज्ञानविषयत्वाच स्वसामग्रीत्यादि-विशेषणद्वयम् । अत्र यद्यपि परपक्षे विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यमेव तथापि ²घटस्मरणस्य निर्विकल्पकस्य वा याबद्विशिष्टज्ञानविषयविषयत्वं नास्त्यवेति न पक्षीभृतज्ञानं तदिसिद्धिरिति भावः । जन्येति । जन्यं यत्सविकल्पकं तदजन्यत्वमित्यर्थः । परपक्षे सर्वस्यापीश्वरज्ञानजन्यत्वेन पक्षीभृतस्य निर्विकल्पकजन्यत्वेन ³ चार्थान्तरतापरिहारार्थं जन्यस-

पूरणी

द्वितीयबुद्धेः पक्षान्तर्भावः स्यात्, तत्काले पूर्वज्ञानाभावात्, अतः सामग्रीति विशेषणम् । यावद्विशिष्टेति । तदविषयवैशिष्टचविशेष-विषयत्वं विशिष्टबुद्धावस्तीत्यर्थः ॥

नन्वेवं पूर्वबुद्ध्यगोचरप्रमेयत्वादिविषयकद्वितीयबुद्धेः पक्षान्त-भीवः स्थादिति चेत्, जन्यस्वसमानविषयकसविकल्पकाजन्यत्वस्य विशेषणत्वात्। समानविषयत्वं च घटघटत्ववैशिष्ट्यांशे। अतोऽन्य-तरत्र प्रमेयत्वाद्यतिरिक्तविषयतामानेऽपि न दोषः। न चास्मन्मते विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यतया द्वितीयादिबुद्धौ पूर्वसविकल्पका-जन्यत्वमस्तीति वाच्यम्; तादृशसविकल्पकाव्यविद्वतानुत्तरक्षणाव-तित्वस्य तद्धत्वात्। अत एव भ्रान्तेः संस्कारद्वारा पूर्वानुभवजन्यत्वेऽ-पि तद्गुभवस्य विविधितसमानविषयत्व।भावात्तद्यार्वतनाय प्रमाणपद-मर्थवत्। न चैवमप्यलैकिकप्रत्यक्षेंऽशतो वाषः, लौकिकत्वेनापि तद्विशेषणादिति सर्वं सुस्थम्॥

¹ ज्ञातत्वंस-च. ² घटत्वसरणस्य-ख.च. ³ चासिद्धिपरि-ख. च.

घारावाहिकबुीद्धरेव नास्ति, प्रमाणाभावात् । एकंस्यापि ज्ञानस्य यावद्विनाशकसमवधानं घटादिवात्स्थत्युपपत्तेः नच द्वितीया-दिज्ञानसामग्रयां सत्यां तत्केन वारणीयमिति वाच्यम्, प्रथम-ज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तसामग्रया अभावात् । तस्याः कार्य-द्वयाजनकत्वात्, प्रागभावाभावेन तब्दितसामग्रीभेदाभावात् ।

दीपनम्

विकल्पकेति । कथं तर्हीश्वरज्ञानस्यानुभवः, तत्राह—एकस्यापीति । ज्ञानं हि वृत्तिरन्तःकरणस्यावस्थाविशेष इति द्रव्यमेव । अतो घटादिवद्यावद्विनाशकसमवधानं स्थितिरविरुद्धेति न तावता ज्ञानभेदः सिद्ध्यतीति भावः । सामग्रचां प्रतिबद्धायामिति शेषः । तथाचानन्तरक्षण एव विनाशकसमवधानमिति भावः । किं प्रथमज्ञानसामग्रीतोऽन्यैव द्वितीयादिज्ञानसामग्री उत सैव । नोभयथापि ; प्रथमज्ञानजनकमन् स्संयोगाद्यतिरक्तसंयोगे प्रमाणाभावात् , ज्ञानभेदादेव तत्कल्पनेऽन्योन्या-श्रयात् , एकस्माच संयोगात्प्रमाणान्तरं विना अश्वतेऽज्ञानकल्पना-योगादित्यभिप्रत्याह—प्रथमज्ञानेति । प्रागमावभेदात्तद्धटितसामग्री भिद्यत इत्याशङ्कय स प्राङ्निरस्त इत्याह—प्रागमावेति । सत्त्वेऽपि

पूरणी

द्रव्यमेवेति । नच वृत्तौ गुणान्तराभावात्कथं द्रव्यत्विमिति वाच्यम् ; तस्या विषयसंयोगितया संयोगादिगुणानां तत्रापि सत्त्वात् । आन्तरवृत्ताविष संख्यादिगुणसंभवात् । रूपादिवैरूक्षण्यस्यैव द्रव्यः त्वादिप्रयोजकत्वाचोति भावः । एकैंव सामग्रीति द्वितीयं निरस्यति— एकस्मादिति । ननु ज्ञानव्यक्तेः स्वतो न विशेषः । तत्क्षणसंबन्धिन्त्या विशेषस्तु व्यक्तग्रन्तरात्पत्ताविप द्रुष्य इत्यनुश्यादाह—

¹ तस्याश्च-**ग. छ.** ² भावे**-छ**. ³ प्रकृतेऽनेकज्ञानकस्य च.

भावे वा प्रथमज्ञानसमय एव द्वितीयादेरुत्पात्तिः केन वारणीया।
नच द्वितीयादिज्ञाने प्रथमादिज्ञानमपि कारणम्। 'विशेषणविधया कारणं चेत्तदपि प्रागस्त्येवेति किं तेन। प्रथमज्ञानत्वेन
कारणत्वे न किंचित्प्रमाणम्। ज्ञानक्रमसिद्धः पूर्वं प्राथम्याद्य-

दीपनम्

प्रागमावस्य प्राथमिकविशिष्टज्ञानसामग्रीसमयेऽ²नन्तप्रागमावानां सत्त्वात् प्रथमज्ञानजनकविशेषणज्ञानस्यानन्तिविशिष्टज्ञानजनकत्वसंभवात् प्रथमज्ञानसमय एवानन्तानामुत्पत्तिःस्यात् , न त्वेकस्येत्यभिपेत्याह—
भावेवेति । न च मनसो युगपदेकज्ञानज्ञनकत्वमेव स्वभाव इति वाच्यम् ; तथाप्येतस्यैवोत्पत्तौ हेत्वभावात् । आत्मन एवेवं स्वभाव-करूपने तद्मसिद्धेरित्यप्युक्तम् । पञ्चावधाने युगपत्पञ्चज्ञानोत्पत्तेश्च । न च तत्रापि कम एवेति वाच्यम् ; युगपत्प्रस्येमीत्यनुभवस्य बाधकाभावात् , क्षाणिकेषु शब्दादिकियादिषु तुरुयकारोत्पत्तिकेषु ज्ञानकमकरुपनासंभवा-चेति भावः । न चेति । तथा च कारणाभावात्र प्रथमज्ञानसमये द्वितीदिज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । कि प्रथमादिज्ञानं विशेषणज्ञानत्वेन कारणं प्रथमज्ञानत्वेन वा । नाच इत्याह—विशेषणेति । द्वितीय-मन्द्य प्रत्याह—प्रथमेति । अन्योन्याश्रयमप्याह—ज्ञानक्रमेति । न च क्षणभेदात्कार्यभेदः ; तत्तत्क्षणत्वेन कारणत्वे कारणविशेषादेव

पूरणी

आत्मन एवेति। पश्चावधान इति । तथा च मनसस्तादशस्वभावो-ऽसिद्ध एवेति भावः। ज्ञानक्रमेति। क्रियाज्ञानानन्तरं शब्दज्ञान-समये शब्दनारोन तस्यत्यक्षासम्बादित्यर्थः। अन्योन्याश्रयमिति ।

¹ विशेषणज्ञानविधया—छः. ² न्तज्ञानप्राग—खः. ³ जनकत्वप्रसङ्गार्—खः. चः.

¹ कि च-क. १३००० वर्ष

सिद्धश्च। ततश्च सामग्रीभेदाभावादेकैवेति न पक्षहेत्वोविशेषणम्।

1 नवाप्रयोजकत्वम् ; घटज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य विना

दीपनम्

²कार्यभेदः कापि न स्यादित्यभिप्रत्योपसंहरति—तत इति । एकैवेति । धारावाहनत्वेनाभिमता बुद्धिरेकैवेत्यर्थः । घटज्ञानेनित । प्रागमावस्य सतोऽपि ज्ञाननिवन्त्येत्वासंभवात् तस्योक्तविषया न जानामीत्यनुभवा-विषयत्वात्तदनुभवे तु तस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वविषयीकरणात् संशयादेर-ज्ञानत्वामावादनादिभावरूपाज्ञ।नस्यैव ज्ञाननिवृर्त्यत्वमनुभवविषय इति

पूरणी

धारावाहिकबुद्धिसिद्धौ तत्र प्रथमज्ञानत्वेन हेतुता, तद्धेतुतायां च तत्तिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । धारावाहनत्वेनेति ।।

इदं चापाततः --- एकस्मादास्ममनसंयोगात्कमेण ज्ञानेच्छादि-वदनेकज्ञानोत्पत्तेरिप संभवात् । नच सामग्रीभेदाभावः ; तत्तत्पागभाव-क्षणादृष्टिविशेषादिषटितायास्तस्या भिन्नत्वात् । न च ज्ञानयौगपद्यम् ; एकं करणमेकदा एकत्रात्मिन एकमेव ज्ञानं जनयतीति नियमात् । न चैवमात्मन एव तादृशस्वभावकरूपनया मनोऽपरापप्रसङ्गः ; परमते कायव्यूहादावेकात्मनः अनेकशरीरावच्छेदेनानेकज्ञानजनकत्वाभ्युपगमेन आत्मनस्तत्स्वभावकरूपनायोगात् । अस्मन्मते त्वात्मेक्यात्सुतरां न तत्करूपनावकाशः । नच पञ्चावधाने ज्ञानयौगपद्यदर्शनेनैतन्नियमासंभवः ; परमते मनसोऽणुत्वेन युगपन्नानेन्द्रियासंबन्धेन युगपदुत्पत्तेरिसद्धेः । अस्मन्मतेऽप्येकान्तःकरणस्य युगषद्विरुद्धानेकपरिणामासंभवेन तत्क्रमस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात् । अन्यथा स्मृत्यनुभवादिवृत्तीनामिष यौगपद्यप्रसङ्गात् । नच क्षणिकशब्दिकयादौ ज्ञानकमासंभवः ; अनुभूयमानशब्दिकयादेरेक-

¹ न चाप्र-**ख. ग. छ.** े कार्यविशेषः-**ख. च**.

¹ बाधमप्रामाण्यायोगात् । मूलाज्ञाने तु प्रयुज्यते । सर्गाद्य-कालीनं कार्यं जडोपादानम् , कार्यत्वात्, घटवत् । तच लाघवा-

दीपनम्

तदभावे तत्प्रामाण्यं न स्यात् । तच्चायुक्तं, बाधकाभावादित्यर्थः । मृदादिनांशतः सिद्धसाधनतापरिहारायाह — सर्गोद्यति । ब्रह्मणार्थान्तरव्यावृत्तये जडेत्युक्तम् । नन्वेवमपि परमाणुभिरथीन्तरतेत्याह — तच्चिति । सर्गाद्यकाळीनकार्योपादानत्वादनादि, लाघवादेकम् , उपा-दानत्वाच्च भावरूपमिति । नन्वेवमपि ज्ञानिवेत्त्यत्वासिद्धौ कथं

पूरणी

क्षणोत्पत्तौ मानाभावात् । द्वित्राणां क्रमेणानुभवसंभवाच । किं चास्तु पूर्वोक्तरीत्या पञ्चावधाने युगपत्प्रत्येमीत्यनुभववल।न्नानेन्द्रियजन्यज्ञानानां यौगपद्यम्, तावताप्येकं करणमित्युक्तानियमस्याभङ्गेन नैकेन्द्रिय-जन्यधारानुपपत्तिः । अपि च धारानभ्युपगमे जाग्रत्साक्षी विद्धप्येत । एतावन्तं कालं धटमहमन्वभूवामिति धारातदाश्रयप्रतिसन्धानेन हि तत्साधनम् । एकस्यैव ज्ञानस्य स्थायित्ते जन्यज्ञानान्तरेण तयोरसंभवादिति संक्षेपः । न चैवं धारावाहनबुद्धावंशतो बाधः ; पूर्वोक्तरीत्या तदसंभवादिति तत्त्वम् ॥

तद्भाव इति । यदीदं घटापरोक्षज्ञानं न ज्ञानामीत्यनुभव-विषयनिवर्तकं न स्यात् घटज्ञानेनाज्ञानं नष्टमित्यज्ञानानिवृत्तिहेतुत्वेनानु-भवविषयो न स्यादिति तर्कार्यः । अतो न वैयधिकरण्यम् । अज्ञान-

¹⁹ थर विश्वास विश्वस्था.

देकिमित्यनाद्येकं भावरूपं जडोपादानं सिद्ध्यति । तदेवाज्ञानम्, तदन्यस्मिन्प्रमाणाभावात्। अनादिभावत्वं ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति, जड-वृत्तित्वात्, घटत्वादिवदिति वा पराभ्युपेतजडोपादाननिवृत्तिः ॥ अध्यासानुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणम् । तथा हि—

अध्यासानुपपात्तराप तत्र प्रमाणम् । तथा हि— श्रुक्तिकाद्यज्ञानं रजताद्युपादानम्, तास्मिन् सत्येव तद्दर्शनात्।

दीपनम्

तिसिद्धिः, तत्राह—तदेवेति । तदन्यस्मिन् ¹जडरूपोपादान इति शेषः । सांख्यामिमतप्रकृतेरद्वैतश्रुतिविरुद्धस्वेन '' मृयश्चान्ते विश्व-मायानिवृत्तिः '' इत्यादिना ज्ञाननिवर्त्यतया, तत्रैव '' मायां तु प्रकृतिं विद्यात् '' इत्यादिना प्रकृतित्वेन चावगतमज्ञानमेवानुमानगोचर इति मावः । अनुमानतोऽपि प्रधानासंभवमाह—अनादीति ।।

पूरणी

स्योपादानत्वं श्रुतिसिद्धमपीत्याह—मायां तु प्रकृतिमिति। नन्वत्र मायाया उपादानत्वं श्रूयते, मायाशब्दश्च पराभिमतसत्योपादानेऽपि संभवतीत्यत आह— भूयश्चान्त इति। ज्ञाननिवर्त्यं पूर्वत्र मायाशब्दः प्रयुक्तः। ज्ञाननिवर्त्यं चाज्ञानमेवेति तदेवात्र मायाशब्दवाच्यमुपादान-त्वेन च निर्दिश्यत इत्यर्थः। एतेन माया²पदमदृष्टसहकारिपरम्, प्रकृति-पदं च कारणमात्रार्थकमिति प्रत्युक्तम्। ननु कार्यत्वहेतोध्वंसे व्यभिचार इति चेन्न; तस्याप्यविद्यापरिणामतया ब्रह्मविवर्तत्या च तदुपादान-कत्वेन साध्यसत्त्वात्। कपालादेस्तदुपादानत्वानभ्युपगमेन ध्वंसस्य सोपादानत्वे उपादाननाशात्रत्राशे मावोन्मज्जनं स्यादिति दूषणस्य निरवकाशत्वात्। अविद्यानाशे च व्यावहारिकतन्नाशस्यापीष्टत्वात् तस्य प्रपञ्चविरोधिब्रह्मस्वरूपत्या भावोन्मज्जनापादनायोगादिति दिक्। अनादिभावत्विमिति मूलम्। च चानादिभावत्वं न निवर्त्यवृत्ति,

¹ जडरूपाज्ञाने—स्त्र. ² पदं सहकारि—**ट**.

न चाज्ञानमध्यास प्रतिबन्धकतत्त्वज्ञानाभावतया निमित्तमन्यथा सिद्धं वित बाच्यम्; सामग्रीकालीन कार्या तुत्पादप्रयोजकं हि प्रतिबन्धकम्, ताद्दश एव तद्वचवहारात् । व्यवहारातु-सारेण व्यवहर्तव्यलक्षणस्य वक्तव्यत्वात् । न चाध्यास-सामग्रचन्तर्भृतदोषदशायां तत्त्वज्ञानं संभवति । तदन्यस्योपादान-

दीपनम्

ततः किं तत्राह — न चाध्यासेति । तथा च नाज्ञानं प्रति-बन्धकाभाव इति भावः । नन्वेवमि कथमुपादानत्वसिद्धिस्तत्राह— तद्नयस्येति । विमतम्ज्ञानोपादानकम् , तदन्यानुपादानत्वे सित सोपादानत्वात् , यदेवं तदेवम् , यथा घटादि । सिद्धलक्षणस्यापि रजतस्य सोपादानत्वं वक्ष्यतीति न विशेष्यासिद्धिः । नापि विशेष-णासिद्धिः ; तदन्यस्याज्ञानस्य मिथ्यापरिणामायोगात् । परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वस्य घटादौ दृष्टत्वात् । न च ब्रह्मपरिणाम-

पूरणी

अनादिभावमात्रवृत्तिषमेत्वात् , आत्मत्ववदित्यनेन सत्प्रतिपक्षता ; तस्य विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । अत्र तु श्रुत्यादिविष्ठवस्य बाधक-त्वात् । नच ज्ञाननिवर्त्यानादिपक्रतिपुरुषसंबन्धपरत्वेनार्थान्तरता; तस्या-नादित्वे अनादिभावस्य परमते निवर्त्यत्वानम्युपगमेन तस्यापि ज्ञाना-त्रिवृत्त्यनुपपत्तेः । अन्यथा सत्यपकृत्त्यादेरेव निवृत्तिप्रसङ्गात् । अनाद्य-पादान्त्वं वा निवर्त्यवृत्तीति साध्यमिति दिक् । ननु सत्कार्यत्वं सोपादानत्वे प्रयोजकम्, सिद्धान्ते रजतादेः सिद्धलक्षणत्वात्कथं तदित्यत्राह्मसद्विलक्षणस्यति । असद्वैलक्षण्यमेव तत्प्रयोजकमिति

[्]रिकृषे प्रतिबन्धकज्ञानाभावसम्पादकतया-ग. प्रतिबन्धकज्ञानाभावतया-छ. ² वेति-छ. ³ कार्याभावप्रयोजकं-गः छ.

त्वासंभवाच । न हि ¹सत्यस्य मिथ्यापरिणामः संभवति, परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वात् । नियमेनाज्ञान-दश्चायामेवानुभूयमानस्य ²तदुपादानकत्वस्यैव वक्तव्यत्वाच ।

दीपनम्

प्रपश्चस्यापि सिद्धान्ते मिथ्यात्वान्तायं नियम इति वाच्यम् ; अज्ञान-परिणामस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्ततया तत्परिणामत्वाभावात् । विवर्ता- विष्ठानं तु तदत्यन्ताभाववदेवित तयोर्विषमसत्ताकत्वमेव स्वभाव इत्यिम-प्रायणाह—न हीति । ननु दोषवशाद्रजतमपि ब्रह्मण एव विवर्ताऽस्तु किमज्ञानेनेत्यत आह—नियमेनिति । अज्ञानं हि न रजतादेरुत्पत्तिमात्रप्रयोजकम् , किं तु स्थितावपीरयुत्पत्तिस्थितिप्रयोजकम् मृदादिवदुपादानमेव। न चापेक्षाबुद्धिद्वित्वादिस्थितिप्रयोजिकापि निमित्तनेति वाच्यम् ; द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिव्यङ्गयस्या³प्ययावद्रव्यभावित्वाद्वाद्विश्वतिप्रयोजकस्योपादानत्वियम् । न च दीपादिकमपि प्रभास्थितिनिमित्तमिति वाच्यम् ; प्रभाया दीपाद्वस्त्वन्तरत्वा-

पूरणी

भावः । अज्ञानपरिणामस्येति । न चान्यपरिणामस्य कथमन्योपादा-नत्वम्, एकस्योभयान्यथाभावत्वायोगादिति व।च्यम् ; कार्यवैल्रक्षण्या-पादकतन्तुमृत्पिण्डोभयान्यथाभावस्यैकत्र पटादावसंभवेऽपि ब्रह्मविवर्त-तायाः सत्वादिजङवैल्रक्षण्यानापादकत्वेना।वरोधादिति भावः । ब्रह्मण एवेति । अज्ञानापरिणामोऽपि ब्रह्मविवर्तः स्यादित्यर्थः । द्रञ्योतपत्तीति । ग्रक्तयज्ञानमुपादानम्, द्रञ्योत्पत्तिस्थितिप्रयोजकत्वात्, मृदादिवदित्यनु-मानमिति भावः । प्रभाया इति । दीपप्रभाया दीपविकासात्मिकायास्तदु-पादेयतया तदनुपादेयद्रञ्यान्तरत्वलक्षणवस्त्वन्तरत्वासिद्धः । अतस्तत्र

38-1851) Britania (C.)

¹ तत्त्वस्थ—क. ² तदुपादानत्वस्थैव-**ग**. ³ पि यावह्व्य—च.

ततश्चेदमाकारवृत्त्युपहितेदमंशावछित्रचैतन्यस्यान्तःकरणाविच्छ-न्नसाक्ष्यभेदेनाभिन्यक्तौ सत्यामधिष्ठानसामान्यज्ञानदोषसंस्कार-सहितेदमंशाभिन्यक्तसाक्षिनिष्ठा ैिवशेषणांशगोचरा अविद्या तस्मिन् साक्षाद्रजताकारेण विवर्तते । तच रजतं जायमान-दशायामपि साक्षिसंबद्धीमति स्वाकारवृत्तिं विनैव साक्षिणातु-भूयत इति तत्प्रातीतिकमेव।

दीपनम्

सिद्धेः । यन्मतेऽपि प्रभा द्रव्यान्तरमेव तत्रापि दीपविनाशनिमित्त-प्रभावयवविभागादेव प्रभाद्रव्यविनाशो न तु दीपविनाशात् । एवमपि द्व्यात्पत्तिस्थितिनियामकस्योत्सर्गसिद्धोपादानत्वे प्रकृते नाघकाभावाच । ब्रह्मणोऽज्ञानं विना ²रजतासुपादानत्वानुपपत्तेश्चेत्येषा दिक् । नन्वज्ञान-मात्रात्कथं रजतोत्पत्तिः, क्लप्तकारणाभावादित्याशङ्कचाविद्यादिसाधारणं कारणं सिद्धवत्क्रत्य पातीतिकोत्पत्तौ कारणं दर्शयन् तदुत्पत्त्यनुभव-प्रकारं दर्शयति—ततश्चेति । दोषदूषितनयनादिना शुक्तीदमंशादेः

पूरणी

साध्यस्यापि सत्त्वान व्यभिचार इति भावः। द्रव्यान्तरमिति। दीपानुपादेयद्रव्यान्तरमित्यर्थः । बाधकाभावादिति । असति बाधक इति हेती विशेषणम् । दीपस्य प्रभोपादानत्वे तत्रोद्भतरूपस्पर्शादिप्रसङ्ग-लक्षणबाधकसत्त्वेन न व्यभिचार इति भावः। अज्ञानं विनेति। अज्ञानान्यथाभावरूपस्यैव रजतादेर्ब्रह्माघिष्ठानतामात्रेण तद्विवर्तत्वमित्य-ज्ञानीपादानतामन्तरा ब्रह्मविवर्तता न संभवति । सूत्रद्वयवन्मायाब्रह्मणी मिळित्वोपादानामिति पक्षे तु सुतरां न केवलब्रह्मण उपादानत्वशङ्कति भावः। प्रपञ्चस्य ब्रह्ममात्रोपादानकत्वे तत्र जाड्यानुगमो न स्यात् ; निमित्तवर्माणां कार्यानन्वयादित्यभिषेत्याह - इत्येषा दिगिति ।

[ं] अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुद्यन्ति जन्तवः।

¹ विशेषांश-ग. छ. ² रजतान्यथाभावानुपपत्तेश्र-क.

संबन्धे सित अन्तःकरणस्य विषयदेशव्यापिनीदमाकारा वृत्तिर्जायते न तु शुक्तित्वाकारा, दोषेण प्रतिबन्धात् । ततश्चेदमंशाविच्छन्नविषय-चैतन्यमन्तःकरणाविच्छन्नचैतन्यनैकोपाधिसंबन्धादिभन्नं प्रकाशते । तत्र शुक्तित्वादिविशेषाविच्छन्नचैतन्यावारकमज्ञानं तिष्ठत्येव, तन्निवृत्तिपति-बन्धकावरणिवरोधितदाकारवृत्तेरभावात् । तच्च सादृश्यदर्शनादि-समुद्धुद्धसंस्काराधिष्ठानसामान्यज्ञानकरणदोषसदृक्कतिमदमंशाविच्छन्न —चैतन्यस्थं रजताद्याकारेण विवर्तते । तच्च रजतं स्वोत्पत्तिकाल एव सुखादिवत्स्वाकारवृत्तिमन्तरेणैव साक्षितंबद्धं सत्प्रकाशत द्दात तत्प्राति-भासिकम्, पूर्वं तत्सत्त्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षस्योक्तविधया तेन विनाप्युपपत्तेः । न च कस्यचित्समयान्तरं तदेवदिमिति प्रत्यभिज्ञाना-दज्ञातमपि तदिस्त्विते वाच्यम्; तदापि दोषादिसश्रीचीनस्यैव तत्प्रत्यक्ष-मिति तदानीमेव तदुत्पादात् । दोषादेस्तदुत्पत्तिकारणस्य सत्त्वात् । अत एव युगपद्वद्धनां अमविषयोऽपि पृथकपृथगेवति तत्प्रातिभासिक-मित्यर्थः ॥

ननु वृत्त्या विना कथं तत्प्रकाशः, अन्यथा घटादेरप्येवं भानं कथं न स्यादिति चेत्, न तावदत्रान्तःकरणवृत्तिः संभवति, नाप्य-पूरणी

ज्ञानेन तु तद्ज्ञानं येषां नाशितमात्मनः "।।
इत्यादिस्मृतयोऽपि भावरूपाज्ञाने मानम्। न किंचिदवेदिषमिति सुप्तोस्थितस्य प्रतिसन्धानमपि तत्र मानम्। न चेयं ज्ञानाभावानुमितिः;
लिङ्गाभावात्। बाह्येन्द्रियप्रसादस्य स्वम्रज्ञानसाधारणत्वात्। मनःप्रसादस्यापि शुभस्वमद्शायां दर्शनात्। अर्थाविक्षेपलक्षणेन्द्रियप्रसादस्य ज्ञानाभावपर्यवसानाच्चेत्यलमनेन । ननु प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वाचित्यस्य पूर्वसत्त्वमित्यत्राह — प्रत्यक्षस्येति । तस्य साक्षिद्धपस्य
नित्यसिद्धतया न जन्यत्वमित्यर्थः । न तावदत्रेति । अन्तःकरण-

विद्यायाः ; तत्र किं साक्षिसंबन्धाय वृत्तिरपेक्ष्यते, आवरणभङ्गाय वा, व्यवहाराय वा, संस्काराय वा। नाद्यः ; साक्षिण्येवान्तःकरणोपहिते-दमंशचैतन्ये अध्यस्तत्वेन विनेव वृत्तिं तत्सत्त्वात्। किं चाविद्यावृत्त्यापि कथमन्तःकरणोपहितचैतन्येन संबन्धः। न ख्रुपाध्यन्तरावच्छेदेन तद्धिष्ठानचैतन्यस्योपाध्यन्तरावच्छिन्नेनाभेदो भवति। न चान्तःकरण-वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्यापरिणामत्या साक्षिनिष्ठाविद्यावृत्तिरेव संबन्ध इति वाच्यम् ! अपरोक्षविषये साक्षितादात्म्यस्यैव संबन्धत्वात्। नाप्य-विद्यावच्छिन्नस्येव साक्षिणस्तद्वन्त्या रजतादिसंबन्ध इति वाच्यम् ; अन्तः-करणस्याप्यविद्याकार्यत्वेनाविद्यावृत्त्येव तेनाप्यवच्छिन्नस्य तदभेदोपपत्तः।

पूरणी

वृत्तेविषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वात्पातीतिकरजतादेश्च पूर्वमसत्त्वेन तत्सन्नि-क्षीसंभवादित्यर्थः । नन्वविद्यावृत्त्या विषयाधिष्ठानप्रमातृचैतन्ययोर्ना-मेदः क्रियते, किं तु साक्षाद्वतिरेव साक्षाविषयसंबन्धः। विषयदेश-स्थायास्तस्याः साक्षिचैतन्यस्थाविद्यापरिणामतया तत्संबन्धत्वोपपत्ते-रित्याशङ्कय निषधति- न चान्तःकरणेति । नन्वविद्याप्रतिबिम्बचैतन्यं साक्षी, तस्य बिम्बचैतन्याध्यस्तस्य विषयेण साक्षात्तादारम्यायोगात्तदा-कारवृत्तिकृतस्तद्विषयसंबन्धस्तदवभासप्रयोजकः । ततश्च रजतादि-संबन्धार्थं तदाकाराविद्यावृत्तिरेषितव्येति मतमाश्रद्भयाह -नाप्यविद्येति । अभेदोपपत्तेरिति। चैतन्यस्य कथं²चिद्विषयतादात्म्यं विना अपरोक्षेण तद्वभासायोगाद्विद्यावृत्त्यवच्छिन्नविषयचैतन्येनाविद्यावच्छिन्नसाक्षिचै-तन्यस्याविद्यापरिणामात्मकवृत्तेः परिणाम्यविद्यातोऽत्यन्तभेदविरहेणैको-पाध्यवच्छेदनिबन्धनाभेदसद्भावात्तस्य विषयतादारम्यामिति ^३ त्वदाभिमतम्। तच वृत्ति विनाप्यन्तः करणस्याविद्यापरिणामतया तदुपाध्यवचेछदादेव संभवति, किं तद्वत्त्येत्यर्थः।

FRAME A CHAPTER E DESCRICA

अहमिदं पश्यामीत्यनुभवबलेनान्तः करणोपहितस्यैव तद्षृह्वात् ¹ा अविद्यावृत्त्यवाच्छन्नस्यैवानुभवितृत्वे यज्ञदत्तस्य रजतापरो2क्ष-

पूरणी

नन् न वयमविद्याप्रतिबिम्बसाक्षिणः साक्षाद्विषयेण तदात्म्यं ब्रमः, किं तु तत्तदाकारवृत्तिघटितमनिवचनीयसंबन्धविशेषम् । स च रजतादौ वृत्त्या विना न संभवतीत्याशङ्कय उक्तस्य साक्षित्वे भवेदेवम् , तदेवासिद्धमित्याह — अहमिदमिति । नन्वनेनान्तः करणविशिष्टस्य चाक्षुषवृत्त्याश्रयत्वरूपं प्रमातृत्वमनुभ्यते न तु तदुपहितस्य विषयप्रकाश-त्वलक्षणं साक्षित्वामित्यनुशयादाह - अविद्यावचिल्लास्येति । ननु देवदत्त-साक्षिणस्तदपरोक्षतापादने इष्टापत्तिः ; तस्यैकत्वात्, देवदत्तान्तःकरणादि-विशिष्टस्य त्वनवभासकत्वात्तं प्रति तद्भजतस्यावृतत्वाच नापरोक्ष्यम् , अत एव तदन्तः करणावच्छेदेन तत्साक्षिणस्तदपरोक्षतापादनमपि नेति चेन्न ; तदन्तःकरणावच्छेदेन तदापरोक्ष्यस्यापाद्यस्वात् । तदवच्छेदेन तदावरणस्य साक्ष्येक्येऽयोगात् । अन्यथा यज्ञदत्तान्तःकरणावच्छेदेनापि तदनभवप्रसङ्गात् । न चावच्छेदकमेदेनैकं प्रत्यावृतत्वमनावृतत्वं च रजादोरिति वाच्यम् ; एकधर्मिगतनानाधर्मयार्विरुद्धावच्छेदकत्वायोगेन संयोगिवृक्षादाविवौपाधिकभेदस्यावश्यकत्वे तद्नतःकरणोपहितसाक्षिभेद-स्यायत्नसिद्धत्वात् । नच तदन्तः करणावच्छेदेनान्यसुखदेरिवासंबन्धाः देवानवभास इति वाच्यम् ; तथा सति तदन्तःकरणोपहितसंबन्धस्य विषयापरोक्ष्यप्रयोजकतया तस्यैव साक्षित्वलाभादिति दिक् । तस्मान दाचार्याणां नानाप्रमातृष्वविद्याप्रतिविग्वैकसाक्षिकथनं जीवभेदस्य दूरोत्सारितताप्रदर्शनायेतिः मन्तव्यम् ॥ १०३ ५३० ५७ ५५ ५५ ५० ५० ५० ५०

¹ स्यैतदृष्टृत्वात्—ख्यः ² क्षतादशायां—खः. ः ः

दशायां देवदत्तम्यापि तदापरोक्ष्यप्रसङ्गः, अविद्याप्रतिबिम्बस्यैकत्वात्। अत एव तदाकारवृत्तिप्रतिफलनमेव चैतन्यमेयसंबन्ध इत्यपि न; अनावृत नेतन्यस्यावृतदृश्यसंबन्धे सति तदनवभासादर्शनेन तद्व-

पूरणी

यत्त्वन्तः करणोपहितसाक्षिपक्षेऽपि पादावच्छेदे नोत्पन्नस्रखादे : शिरोऽवच्छेदेनाप्रत्यक्षत्वे तदवच्छेदेनासंबन्धस्य हेतुतया पादाद्युप-हितस्यैव साक्षिताप्रसङ्ग इति, तद्युक्तम्; पादे सुखं शिरसि तदभावं चानुभवामीति साक्ष्यैक्यानुभवेन पृथक्साक्षिकरूपनाया वाधितत्वा-दिति ॥

अत एवेति। उक्तविधयोक्तस्य साक्षिरूपत्वाभावादित्यर्थः। तस्य साक्षित्वेऽपि प्रातीतिकरजतादी तत्संबन्धकरूपनं व्यर्थमित्याह— अनावृतेति । रजतावच्छित्रचैतन्यस्यानावृततया तत्संबन्धादेव तद-वभासोपपत्तेः किं तदाकारवृत्तिघटितसंबन्धकरूपनयेति फलितार्थः । यदि दृश्यस्यापि पृथगावरणं भवेत् सत्यप्यनावृतचैतन्यसंबन्धे न तद्व-भास इति तदावरणानिवृत्तये वृत्त्यपेक्षेति कथाचिद्रच्येत, न ह्यवं : दृश्यस्य जडतयैवानवभासोपपत्तौ तत्रावरणाकल्पनात् । अतोऽनावृत-चैतन्यप्रकाशसंबन्धादेव वृत्तिं विनापि तदवभास उपपद्यत इति केवल-वृत्तिविनाकृते चैतन्यसंबन्धे सति वृत्तिघटितसंबन्धव्यतिरेकेण ² विषयानवभासादर्शनात्र वृत्तिघटितसंबन्धस्तदवभासप्रयेजक इत्यर्थः । ननु साक्षितादात्म्यं विना न विषयापरोक्ष्यम्, अन्यथा अनावृतब्रह्म-संवित्तादं।त्म्येन सर्वदा जगदापरे।क्ष्यापातात् । अविद्याप्रतिबिम्बसाक्षि-पक्ष च तदाकारवृत्तिप्रतिफलनात्मकसंबन्ध एव विषयसंबन्धित्वेकोपा-

¹ चैतन्यस्यानावृत-चाः ² विषयावशासन्यतिरेकादशाना-सः

भासे केवळव्यतिरेकाभावेन तस्यात्रयोजकत्वात् । प्रतिफळनमात्रस्य परोक्षेऽपि सत्त्वात् । किं चैवं रजतादिकं प्रातिभासिकं न स्यात् । वृत्त्यधीनप्रतिफळनस्य द्वितीयक्षण एव सत्त्वात् । नापि द्वितीयः ; रजतादेरनावृतसाक्षिसंबन्धेन सुलादिवदनावृतस्वभावत्वात् । अन्यथा कदाचिदुत्पत्रमपि रजतं घटादिवन्न ज्ञायेत । अत एवानावृतसाक्षि
गैसंबन्धमपि धर्मादिवत् स्वाकारवृत्त्येव प्रकाशत इति निरस्तम् । तद्वदेव तस्यानुद्भूतत्वाभावात् । अन्यथा तद्वदेवेदमतीन्द्रियमपि स्यात् । नृतियः ; व्यवहारमात्रेऽधेप्रकाशस्य कारणत्वेनान्तः करणवृत्तिव वृत्त्यन्तरस्यापि तत्रानुपयोगात् । अनावृताधेप्रकाशे सति वृत्तिव्यतिरेकेण तदभावस्यादृष्टत्वात् । नापि चतुर्थः ; इदमाका-रान्तःकरणवृत्तिविनाशादेव तदुपहितरजतादिसाक्षिणोऽपि विनाशेन

पूरणी

षिना विषयचैतन्याभेदप्रयोजक इति न तद्वैयर्थ्यमि त्यादाह -प्रातिफलनेति । एवं सिन परोक्षेऽपि तत्तादात्म्यं स्यादित्यर्थः । ननु
विषयदेशस्थवृत्तिपतिफलनस्य तादात्म्यप्रयोजकत्वाम्युपगमात् परोक्षस्थले च वृत्तेरुत्तम्भकत्वान्नायं दोष इत्यपरितोषादाह — किं चेति । न
ज्ञायतेति । न चेष्टापितः ; तथा सित घटादिवद्यावहारिकत्वापातादिति भावः । वृत्तिच्यतिरकेणेति । सुलादिव्यवहारे व्यभिचारान्न
व्यवहारमात्रे वृत्तिहेतुरिति भावः । तदुपहितेति । इदं च वक्तुं
शक्यत्वादुक्तम् । वस्तुतस्तु तदर्थसत्तानिश्चयात्मकचैतन्यतादात्म्यापन्नवृतिनाशादेव संस्कारः, अनित्यसप्रकारकज्ञानस्यैव सर्वमते च
संस्कारहेतुत्वात् । अत उपाधिनाशान्नोपहितनाशः ; वृत्त्युपहितं ब्रह्म

¹ संबद्धमाप-चा. ² विनाशे त-चा. अ. ³ त्यस्वरसा-आ.

प्रथम:

दीपनम्

तदानीतनाहंकारादेरिव रजतादेरिय विनैव स्वाकारवृतिं संस्कारोपपत्तेः । यहुत्त्यवच्छित्रं चैतन्यं यावतां सत्तानिश्चयो भवति । तत्तावद्गोचरसंस्कार इति नियमः, न तु तदाकारवृत्त्येवेति संशयरूपवृत्त्यापि स्मृतिप्रसङ्गात् । निश्चयत्वं च वृत्त्यादिसाक्षिण इव रजतादिसाक्षिणोऽप्यर्थसंबद्धानावृत-प्रकाशतया विनैव वृत्तिमुपपद्यते । नच वृत्त्यादाविप वृत्त्यन्तरमेषितव्यम् ;

पूरणी

तद्वतिविषय इति पक्षे तद्रृतिनाक्षेन तदुपहितब्रह्मणोऽपि नाशापातात्। न चेष्टापत्तिः; वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यप्रकाशनाशेऽनिर्मीक्षप्रसङ्गादिति दोष-शङ्काया अनवकाश इति मन्तव्यम् । तदानीतनेति । अन्यथा तदा-कारवृत्तेस्तदा विरहेण समयान्तरे अहं रजतमन्वभूविमत्यहंकारादेः पतिसन्धानं न स्यादित्यर्थः। नन्वन्याकारवृत्त्युपहितसाक्षिणोऽन्यसंस्का-रात्पत्तावतित्रसङ्ग इत्यत आह—यद्वत्त्यविक्वज्ञिमिति । तथा चेदमा-कारवृत्त्यवच्छित्रस्येदमंशे "तदाकारवृत्तावध्यस्तरजतादौ तदा तदहं-कारादौ च निश्चयात्मकत्वात्ततस्तावद्गीचरसंस्कार इति भावः। स्मृतिप्रसङ्गादिति । सा च नेष्टेति भावः । ननु साक्षिणो बाह्य-विषयनिश्चयत्वं तदाकारवृत्तिं विना न संभवतीत्यत आह — निश्चयत्वमिति । अप्रयोजकत्वान्नायं नियम इति भावः । अस्मदुक्त-नियमानभ्युपगमे अहंकारादौ कथंचित्तदाकाराविद्यावृत्तिसंभवेऽपि वृत्तौ वृत्यन्तरासंभवात् वृत्त्युपहितसाक्ष्यनुभवाद्वतिगोचरसंस्कारानुभव-प्रसङ्गः । न चान्तःकरणवृत्तिगोचराविद्यावृत्त्यन्तरं संभवतीति वाच्यम्; तत्रापि वृत्यन्तरानुसरणेऽनवस्थापातादित्यभिषेत्याह — न च वृत्तयादा विति । नतु वृत्ति विनापि बाह्यरजतादिविषयानुभवाभ्युपगमे घटा-

^{🏄 🌃} में ततस्ताव—च्च. 💛 2 तत्तदाकार—झ.

एतचान्यत्रोपपादितम् ॥

दीपनम्

अनुव्यवसायोक्तदोषप्रसङ्गात्। घटादिस्त्वन्तःकरणोपहितसाक्षिसंबन्धा-भावादावृतत्वाच तदाकारान्तःकरणवृत्त्या विना न प्रकाशते। अत एवेदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिण एव तद्भाने तद्गतरसादिकमपि प्रकाशे-तेति निरस्तम्। रसाविष्ठिन्नचैतन्यस्थावृतत्वेन तदाकारवृत्त्या विना ¹तद्भानायोगादित्येतत्सर्वमभिष्नेत्याह—एतचेति।।

तत्त्वदीपनकारास्तु यद्घाद्यं पकाशते तत्तदाकारवृत्त्यैवेति नियमात् कथं वृत्त्या विनापि ²रजतप्रकाश इत्याशङ्कय तुष्यतु दुर्जन इति न्यायनान्तःकरणवृत्त्यसंभवेऽप्यविद्यावृत्तिसंभवान्नाध्यासानुपपत्ति-

पूरणी

दाविष तद्वैफल्यिनित्यत आह—घटादिस्त्वित । अत एवेद्मिति । तथा च तत्तदाकारवृत्त्युपहिततयैव साक्षिणा तत्तिद्विषयानुभवो वाच्य इति भावः । अविद्यावृत्तिनिराकरणं चापरेक्षरजतादिविषये न सर्वत्र, लिङ्गभ्रमादिना वह्व्याद्यविद्यावृत्तेरपरोक्षविषयेऽभ्युपगमात् । न च तत्रेवात्रापि वह्याद्यविद्यत्रार्थप्रकाशादेव तद्व्यवहारोऽस्तु, किं वृत्त्येति वाच्यम् ; तत्रानिर्वचनीयवह्याद्युत्पत्तिरस्तत्वात् । तदुत्पत्ताविष परोक्षवह्यादेरन्तःकरणोपहितसाक्षिण्यनध्यस्तत्या तद्विच्छत्रार्थप्रकाशन्विरहेण तदयोगात् । न च वृत्त्यापि कथं तद्वयवहारः, अर्थप्रकाशस्यव त्वया हेतुत्वाभ्युपगमादिति वाच्यम् ; तदाकाराविद्यावृत्त्यविछित्रान्तर-चैतन्यस्यैव तदर्थप्रकाशस्वेन परोक्षप्रमाविषयवत्तद्वय्वहारहेतुत्वादिति दिक् । आतोऽविद्यावृत्तेः सार्वत्रिकत्विराकरणप्रतिसन्धानानिमित्तकं दृष्णमस्रग्नं वेदितव्यम् ॥

¹ तज्ज्ञाना—च. ² रजतादि प्रकाशत इत्या—च.

केचित् तत्राप्यविद्यावृत्तिमिच्छन्ति । एवमहंकाराध्या-सानुपपत्त्यापि मूलाज्ञानिसाद्धिः।

चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वनिरूपणम्.

तचाज्ञानं चैतन्यमात्राश्रयविषयम् । दृश्यस्य सर्वस्य तत्कार्यतया तदाश्रयत्वायोगात् । खतो जडतया आवृत-

दीपनम्

शिति स्वीचकुः, तदप्यनुमोदते—केचित्त्विति । मूलेति । ¹ब्रह्मगोचरं वियदादिमूळं यदज्ञानं तदेवाहं कारस्यापि मूळम् , ब्रह्मगोचरावस्थाज्ञाने प्रमाणाभावात् । अहं कारस्य ब्रह्मगोचराज्ञान²कार्यत्वादित्यर्थः ॥

नन्वज्ञानस्याध्यस्तस्य स्वात-त्र्यायोगात् किमात्माऽऽश्रयो विषयश्च तदन्यो वा। नाद्यः ; स्वप्रकाशे सवितरीवाप्रकाशायोगात् । न द्वितीयः ; जडस्याहंकारादेस्तत्कार्यस्य तदयोगादिति, तत्राह— त्येति । तत् मूलाज्ञानम् । मात्रचाहंकाराद्यवच्छित्राश्रयविषयस्वं व्यव-च्छिनात्ति । **तदाश्रयत्वायोगादिति** विषयताया अप्युपरुक्षणम् ।

पूरणी

अत्रेयं व्यवस्था-अविद्याप्रतिबिम्बसाक्षिपक्षेऽनिर्वचनीयरजता-देस्तत्संम्बन्धायापरोक्षविषयेऽपि वृत्तिरोषितव्या । अन्तःकरणोपिहित-साक्षिपक्षे तु तत्रैव रजतादेरध्यस्ततया वृत्ति विनापि संबन्धसिद्धेर्न सेति मन्तव्या ॥

तद्पीति । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तथा कथनभित्यर्थः । अहंकाराध्यास इति मूलम् । अहंकारोऽज्ञानोपादानकः, कल्पितत्वात्, शुक्तिरजत।दिवदित्यनुमानम् । कञ्चितत्वं च तस्य पाक्साधितमिति नासिद्धिरिति भावः ।

¹ आत्मगोचरं ख. ² कार्यस्वादिति भावः च.

स्वरूपस्याज्ञानप्रयुक्तावरणे प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । घटं न जानामीत्यनुभवस्य तदविच्छन्नचैतन्यावरणविषयतयान्यथा-सिद्धत्वात् । एवमहंकारस्याहमज्ञ इति प्रतीयमानाज्ञानाश्रयत्व-

दीपनम्

जडस्य तद्विषयत्वेऽनुभवं प्रमाणमाशंक्य तस्यान्यशासिद्धिमाह— घटामिति । येन घटं न जानामीत्यनुभवबळाद्धटादेरज्ञानविषयत्त्वमुच्यते तेनापि तदविञ्छन्नचैतन्यस्य तद्विषयत्वं वक्तव्यम् । अन्यशा स्वभावतो जडस्य घटस्य प्रमाणद्वारा चैतन्यसंबन्धे भानवदिवद्यावृतस्यापीद-माकार¹वृत्तिद्वारा साक्षिसंबन्धे सति ²विषयतोऽपि विशेषभानप्रसङ्गः, तद्वभासकचैतन्यस्यानावृतत्त्वात् । आवृतानावृतघटस्वरूपे विशेषा-मावात् । स्वरूपस्य जडत्वात् । अतश्चेतन्यस्यैवावरणमनेनानुभवेन विषयीकियत इत्यन्यशासिद्धानुभवान् जडस्य तात्सिद्धः । न वा तस्य तत्सत्त्वे किंचित्प्रयोजनमस्ति । तच्चेतन्यावरणादेव तद्ववभासोपपचेरिति भावः । तस्य जडाश्रयत्वानुभवस्याप्यन्यशासिद्धमाह—एवमहिमिति ।

पूरणी

विनिमकाभावमाशङ्कयाह — येन घटामिति। ननु विशेषांशस्यावृतत्वाल भानमित्याशङ्कयाह — आवृतेति। विषयावरणानावरणकृतविषेशाभावादित्यर्थः । विशेषाभावं दर्शयति — स्वरूपस्येति। आवरणेऽ
नावरणे च विषयस्य स्वतोऽनवभासात् चैतन्यसदन्धस्य तत्प्रयोजकत्वे
चावृतविशेषांशस्यापि भानं स्यात्। स्वयमनावृतप्रकाशमानचैतन्यस्य

¹ वृत्तिसंबन्धद्वारा-च. 1² विशेषतोऽपि-चः

मण्यज्ञानाश्रयस्य तेनाप्यविष्ठकत्वादन्यथासिद्धम् । चैतन्यस्य स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानाश्रयत्वमिति चेन्नः । किं स्वप्रकाशस्याज्ञानाश्रयत्वमेव विरुद्धम् , किं वा स्वविषयाप्रकाशाश्रयत्वम् ।
नाद्यः ; घटादिज्ञानस्यान्याज्ञा नसामानाधिकरण्यवत् ज्ञानात्मवादेऽन्याज्ञानाश्रयत्वाविरोधात् । द्वितीये च विषयत्वमेव

दीपनम्

अज्ञानाश्रयस्य तदाश्रयचैतन्यस्य । अज्ञानाश्रयत्वमेव । अन्य-गोचराज्ञानाश्रयत्वमि । यथा हि परमते घटज्ञानस्य पटाज्ञानस-मानाधिकरणत्वमिकद्भमेवं ज्ञानात्मवादे आत्मनस्तदाश्रयत्वमिकद्ध-मेवेत्याह-—घटादीति । विषयत्वमेवेति । अज्ञानाश्रयत्वमात्मनः सर्ववादिसम्प्रतिपन्नमनुभवसिद्धं चेति तस्य स्वतःप्रकाशमानस्याप्रकाश-

पूरणी

तदावरणिवरोधित्वादिति भावः । अज्ञानाश्रयस्योत मूलम् । परमते सामान्यादौ सत्ताप्रतीतिवदन्तःकारणाज्ञानसामानाधिकरण्यविषयिणीयं प्रतीतिरित्यर्थः । नन्वहंकारातिरिक्तात्मन्यन्यगोचरावस्थाज्ञानं कथं स्यात , तस्य प्रमातृनिष्ठत्वादित्यतं आह—अज्ञानाश्रयत्विमिति । वृतिक्तपञ्चानाश्रयत्वरुक्षणं प्रमातृत्वमहंकारावच्छेदेन तदात्मनोऽप्यस्ती-ति तस्य तदज्ञानाश्रयत्वावि ² रोघ इत्यर्थः । सर्ववादीति । देहादि-व्यतिरिक्तात्माज्ञानस्य भावक्तपस्याभावक्तपस्य वा तत्त्वसाक्षात्कारपर्थन्तं सर्वेरभ्युपममादित्यर्थः । ननु तत्त्रकाज्ञस्य कथं तत्सत्तानवधारणत्व-मित्याज्ञञ्च परपक्षे प्रमेयत्वसा भान्याकारादिज्ञानवदुषपद्यतं इत्याह—

¹ चेत्रिंक - छु, े शेशादित्यर्थः - टु, े न्याकारज्ञानादिवत् - झ.

विरुद्धमिति वक्तव्यं ¹नाश्रयत्वम् । न वा तद्दिषः — स्वप्रकाशचैतन्यस्यानाद्यनभिव्यक्तिलक्षणाविद्याप्रयुक्तावरण²प्रति-बन्धस्य स्वसत्तानिश्रयत्वाभावेनाविद्याऽविरोधितया तद्विषयत्वो-

दीपनस्

विषयत्वमेव विरुद्धमित्यर्थः । यथा परपक्षे प्रमेयमिति ज्ञायमाने घटत्वादिवैशिष्ट्येऽज्ञानम् , यथा वा समानप्रकारकसंशयविषयेऽपि द्वितीयः संशयः, यथा वा समानप्रकारकपरोक्षनिश्चयविषयेऽप्यात्मन्य-परोक्षेऽज्ञानमिति समानप्रकारकसमानविषयस्य मिथ्याज्ञनाविरोधित्वं कल्प्यम्, एवं स्वयं प्रकाशमपि चैतन्यमनाद्यविद्यावरणदोषदशायां स्विस्मन् स्वसत्तानवधारणमिति न तस्याविद्याविषयत्वं विरुद्ध्यत इत्याह —स्वप्रकाशेति । अविरोधितयेति पदम् । नन्वेवमज्ञातघटपटव-

पूरणी

यथा परपक्ष इति । मिथ्याज्ञानिति । उक्तनिश्चयस्यैव मिथ्याज्ञाना -दिनिवृत्त्यनुकूळसत्तावधारणात्मकत्वं न तु पूर्वीक्तज्ञानप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

नन्दाहृतस्थले घटादिविशेषाप्रकारकत्वात्कचिच संशयरूपत्वात्परोक्षत्वाच मा भृत्सत्तावधाराणत्मकता, चैतन्यप्रकाशस्य तु भासमानस्वरूपतिरिक्तविशेषप्रकाशस्य चरमसाक्षात्कारदशायामप्यभावेन स्वरूपविशेषालम्बनत्वेनैव मिथ्याज्ञानविरोधिताया वाच्यत्वात् स्वते।ऽपरोक्षत्वात्संशयानात्मकत्वाच कथं तद्विरुद्धाज्ञानं भवेदिति चन्नः; इदानीं
तत्प्रकाशस्याखण्डानन्दादिस्वरूपानालम्बनत्वेन तद्वपावारकाज्ञानाविरोधात्। यद्यपि तद्पि तस्वरूपं तथापि घटाभावो न घट इति
घटाभावस्वरूपात्मकभेदस्यापि प्रतीतेः पूर्वं केवलघटाभावप्रतितेः
घटभिन्नस्वरूपत्तिश्वयानात्मकत्ववत्त्वरूपाखण्डाद्यनालम्बनेन तत्प्य-

TRIAL PROPERTY OF SERVICE PER STREET

¹ नत्वाश्रयत्वम्—ख. ² प्रतिबद्ध—छ.

पपत्तः। न चैवं ब्रह्मप्रकाशस्याभावप्रसङ्गः; स्वरूपस्य तद-योगात्। किं तर्धज्ञानकृत्यम्, अनिभन्याक्तः। सा च

दीपनम्

दज्ञाते चिद्रूपे ब्रह्मण्यपि तत्साधकप्रकाशाभावप्रसङ्ग इत्याशङ्कग्राह—
न चैविमिति । ब्रह्मस्करपातिरिक्तस्य तत्साधकप्रकाशस्याभावात्तस्य
चाभावायोगादित्याह—स्वरूपस्येति । नन्वेवं किमात्मनोऽज्ञानविषयत्वम्, तज्जनितातिशयाश्रयत्वमिति चेत्, अतिशय एव निरूप्यताम् । न जानामीति व्यवहारविषयत्वमिति चेत्, सुषुप्तिप्रख्यादावविषयत्वप्रसङ्गः । तद्योग्यत्वमिति चेत्, स्वप्रकाशतया स्वविषयसंशयादिविरुद्धप्रकाश आत्मिनि तदसंभवादित्याह पूर्ववादी—किं
तहीति । ताहशचैतन्यानभिव्यक्तिरेवाविद्याकृतो विशेष इति सिद्धात्याह—अनभिव्यक्तिरिति । ननु न तावदागन्तुकज्ञानामावोऽ

पूरणी

काशस्यापि तत्सत्तावधारणत्वात् । चरमसाक्षात्कारेण तदावरणिवृत्त्ती तत्सत्तावधारणात्मकतामापद्यत इति तेन तदज्ञानिवृत्तिः । न चैवम-स्वण्डानन्दादिप्रकाशस्य कादाचित्कतया जन्यत्वं स्यात् , तथा च प्रकाशात्मनोरमेदोच्छेदः , नित्यानित्ययोस्तदसंभवादिति वाच्यम् , स्फुरणैक्यं हि साधितम् , तस्य चाखण्डानन्दाद्यास्त्रस्य कादाचित्कम् । तच्च तत्स्वरूपमेव, तेन रूपेण वृत्त्यादिसाध्यस्यापि प्रकाशस्य परमते प्रायश्चित्तसाध्यदुःखप्रागमाववदस्मन्मते अविद्यानिवृत्तित्वेन साध्यब्रह्मस्वरूपवत् गुरुमते ज्ञानध्वंसत्वेन साध्यात्मस्वरूपवचानादित्वादेर-विरोधात् । एवं घटादिस्फुरणेऽपीति, तस्य कादाचित्कत्वेऽपि स्फुरणात्मनोर्ने मेदानुपपत्तिरिति दिक् ॥

ब्रह्मस्वरूपेति । तदितिरिक्तस्थान्यस्य तद्धर्मस्य वा आगन्तुक-प्रकाशसाधारणत्वात् तस्य च स्वरूपप्रकाशस्य यद्यागन्तुकवर्मः प्रकाशः स्वप्रकाशप्रत्यमूपतया अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारयोग्येऽपि नास्ति न प्रकाशत इति ब्रह्मणि व्यवहारदर्शनोन्नेया । तद्यो-ग्यता अस्तीति व्यवहारयोग्यता ¹वा तद्व्यस्य नित्यप्रकाशे

दीपनम्

नामिन्यक्तिः, स्वतः सिद्धप्रचुरप्रकाशस्य तस्य जडवृत्त्यभावेनानवभासा-योगात् । न हि खद्योतिवरहेण सिवता न प्रकाशते । अतः स्वस्त्रपचैतन्यस्य विरहोऽनिभन्यिक्तिरिति वक्तन्यम् । स च न संभव-तीति कृत्याभावान्नात्माज्ञानिवषय इत्याशंक्य आत्मा हि स्वयंप्रकाशोऽ-शनायादिरहित इति प्राङ्निरूपितम् । स च नित्यमुक्तब्रह्मैवेति सकल-श्रुतीतिहासपुराणतात्पर्यसिद्धम् । बक्ष्यति च स्वयमात्मनो ब्रह्मभावम् । तथापि न केनापि तदनुभ्यते । न च देहाद्यमिमानादिविक्षेपादेव तस्याननुभव इति वाच्यम् ; सुषुप्तौ तदभावेऽपि तदननुभवस्य सर्व-संमतत्वात् । अततो नूनमविद्याप्रतिबन्धादेव वित्यानुभव इत्यावरण-

पूरणी

स्यातदा घटादिघम्यावरणे तद्धर्मावरणवत् ब्रह्मावरणे प्रकाशघर्मस्याप्यावृतत्वात् ब्रह्मस्वरूपाप्रकाशो जगदान्ध्यं चापद्येत । न ह्येवं, किं तु
नित्यसिद्धतत्स्वरूपमेव तत्प्रकाशः । तस्य च वक्ष्यमाणरीत्यानावृतत्वान्तायं दोष इति भावः । स च न संभवतीति । नित्यचैतन्यस्य
नाशायोगादिति भावः । तद्नयस्येति मूलम् । आगन्तुकज्ञानाभावरूपानिभव्यक्तेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मण्यपरेक्षव्यवहारयोग्यतापि कल्पितैव ;
सत्ययोग्यताया अद्वितीयब्रह्मण्यसंभवात् , तथा च समानसत्ताकयोविरुद्धयोग्यतयोः कथमेकत्र संभव इति चेन्न ; ब्रह्मणि तद्योग्यतायाः
सत्यब्रह्मस्वरूपत्वात् । ⁵ श्रुत्यादेश्रेमप्रमाविषयत्वदर्शनेन तदुन्नेयविरुद्ध-

[े] च तद-क. ² निरूधितः च्यः ³ अतो स्व. च. ⁴ तथाननुभाव-च इ. इत्तथादे-द

ब्रह्मण्यंसभवात् । सा चानादिसिद्धापि काल्पितेति न वास्तव स्वरूपयोग्यताविरोधः ।

नन्वेवं कल्पितयोग्यतया पूर्णानन्दब्रह्मप्रकाशाभिभव इव

दीपनम्

मवश्यं कल्प्यमिति सप्रमाणं तत्म्बरूपमाह — सा चेति । ननु योग्यताप्यविद्याञ्चता तदावरणजन्यैव वक्तव्या । अधिष्ठानावरणं विनाऽऽरोपायोगादिति ततोऽन्यदावरणं वक्तव्या । अधिष्ठानावरणं विनाऽऽरोपायोगादिति ततोऽन्यदावरणं वक्तव्यमित्यनवम्थेति, तत्राह—अनादिति । नन्वात्मा स्वप्रकाशश्चे¹त्सर्वदाम्तीत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यो वक्तव्यः, तत्कथं तस्य विपरीतव्यवहारयोग्यता तदयोग्यता वा, विरोधात् । न च कल्पिता सेति वाच्यम् ; अनादित्व तदनुपपत्तः ; अविद्याधीनस्थितिकत्वानुपप त्रेश्चेति, तत्राह—कल्पितेति । अविद्यादिवदनादित्वं अत्यसंबन्धवच्च तदधीनस्थितितया तत्मयुक्तत्वं च तस्याविकद्यमित्यर्थः । अतः सर्वदा प्रकाशमानमपि ब्रह्मस्वरूपं न प्रकाशत इति अभकाल्पितयोग्यतास्त्रपावरणप्रतिबन्धाद्विद्यमानोऽपि ब्रह्मप्रकाशो नाविद्यादिकं निवर्तयतीति भावः ॥

ननु यदि ब्रह्मस्वरूपमावृतं तर्हि साक्ष्यंप्यविद्यया आवियेते-त्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः, तद्रूपप्रकाशस्वाज्जगतः, न चेद्र्रह्मणोऽप्या-वरणं न स्यातः; अनावृतामिन्नस्वादिति शङ्कते—निवति । यद्यपि चैतन्यमात्रमेव सत्यज्ञानादिरुक्षणं शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मः, तथापि सत्य-ज्ञानादिपदानां वक्ष्यंमाणविष्यया वाच्यमेदादपर्यायस्वमस्तीति ब्रह्मादि-व्यवहारः सत्यादिव्यवहारश्च परस्परं भिद्यते । व्यवहारमेदे

प्रणी तद्योग्यतयोरपि तेत्रैकत्रानुभवसिद्धत्वाचिति भावः । तद्र्**पेति ।** प्रकाश^{मान्}राक्ष्यवच्छेदकतया जगत्मकाशादित्यर्थः । **ब्रह्मादी**त्यादि-

[े] सदा-क. ² अविद्याधीनत्वातुप-चा. ³ तत्संबन्धाच-खा. ⁴ ह्रमः,

चैतन्यप्रकाशोऽप्यभिभृयेतेति चेन ; चैतन्य नास्तीति व्यव-

दीपनम्

च तान्निरूपितयोग्यतापि भिन्नेवेत्येकस्यां सत्यामप्यपरस्याभावो न विरुद्धचते । ततश्च श्चेतन्यस्यात्माभेदे विपर्ययादिसत्त्वेऽपि तत्स्व-रूपमात्रे न कस्यापि नास्ति न प्रकाशत इति विपरीतव्यवहार इति तद्योग्यताभावाच्चेतन्यात्मा साक्ष्यनावृतः । तस्येव ब्रह्म-स्वरूपे विपरीतव्यवहारो दृश्यत इत्यतोऽस्त्येव तद्योग्यतारूपं तदा-वरणिमत्येकमेव निरंशं वस्त्वावृतमनावृतं चेत्यभिप्रत्याह-चेतन्य इति ।

पूरणी

पदेनात्माहमादिव्यवहारसङ्ग्रहः । तत्स्वरूपमात्र इति । ब्रह्मत्यादिविपर्यया¹दिदशेनेन तद्यवहारयोग्यतालक्षणावरणसत्त्वेऽपि नाह -. मस्मि नाहं प्रकाश इति वा स्वरूपगोचरविपरीतव्यवहाराभावाञ्च तद्योग्यतारूपमावरणं साक्षिस्वरूपस्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वोत्मतायोग्यता-विशिष्टानन्दवृत्त्यविञ्छल्नत्वादिविशिष्टगोचरब्रह्मानन्दादिविपरीतव्यवहार-योग्यतारूपावरणं न परिपूर्णाखण्डानन्दादिस्वरूपावभासप्रतिबन्धकम् , सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य सर्वदापराक्षत्वेन नित्यतया तत्प्रतिबन्धेनाखण्ड-वैतन्यस्य चरमवृत्तिकालेऽप्यनवभासप्रसङ्गात् , अखण्डानन्दस्वरूपः गोचरस्तु विपरीतव्यवहारोऽसिद्धः ; स्वरूपस्यानन्दादिपदावाच्यत्वात् तस्य तत्पद्रछक्ष्यत्वाभ्युपगमात् , नच लक्षणयेव स्वरूपगोचरो विपरीत-व्यवहारोऽस्त्वित वाच्यम् ; सर्वेषां वेदान्तानामखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्योवघारणं विना तल्लक्षणानवतासत्, तन्निर्णये च तद्विपरीत-व्यवहारानुपपत्तेः, तथापि नाहमानन्दो नाहं ब्रह्मेत्यादिस्वरूपगोचर-विपर्ययानुभवादिलक्षणविपरीतव्यवहारदर्शनेन स्वरूपगोचरशब्दाभिला-पात्मकव्यवहाराभावेऽपि ज्ञानात्मकव्यवहारयोग्यतालक्षणावरणस्य तत्रापि

हारादर्शनेन तद्याग्यतालक्षणावरणाभावात् । तस्माद्रक्षविषय-मेवाज्ञानम् । तदावारकत्वादेव तदाश्रयं तमोवत् ।

दीपनम्

नन्वस्तु स्वप्रकाशमि वैतन्यमात्रमज्ञानिवषयः । आश्रयस्तु जीव एव स्यात् , अहं ब्रह्म न जानामीत्यनुभवात् । तत्र यद्यहंकारतदविक्छन्नयो-स्तदाश्रयत्वमनुपपन्नम् , अन्तु तत्तथा । अविद्याप्रतिबिम्बे तु नानुप-पन्नम् । न चान्यान्याश्रयः ; बिम्बप्रतिबिम्बिबमागस्य तत्राविद्या-संबन्धस्य ¹चानादित्वात् तस्य ²स्वप्रकाशचैतन्यमात्रस्वभावत्वाचेति, तत्राह—तदिति । तदज्ञानं स्वाच्छाद्याश्रयं, आच्छादकत्वात् ,

पूरणी

संभवात् । न चैकत्रावच्छेदकभेदमन्तरा कथमावृतत्वमनावृतत्वं चेति वाच्यम् ; व्यवहारप्रतियोगिभेदेन तद्योग्यतातद्विरहरूपावरणानवरण-योगीत्वादौ जातितद्विपरीतव्यवहारयोग्यताद्वयवदेकत्राविरोघात् ।

वस्तुतस्तु पूर्णानन्दत्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्विपरीतव्यवहारयोग्यता-स्वरूपस्याप्यानन्दत्वादेगींत्वादिवदवच्छेदकत्वोपपत्तेः। यद्वा विशिष्ट-गोचरब्रह्मादिविपरीतव्यवहारयोग्यतेवावरणम्। नच तया स्वरूपानव-मासानुपपत्तिः; विशिष्टानवभासवत्तद्वाच्यकोटिनिविष्टानन्दाद्यात्मकत्वा-नवभासेऽपि तद्योग्यतायाः प्रयोजकत्वात्। अहंविशिष्टगोचरविपरीत त्यवहाराभावान्नाहंपदवाच्यान्तर्भृतसाक्षिस्वरूपानवभासप्रयोजिका योग्य-तेतिः सर्वं सुस्थम्॥

ज्ञह्मविषयमिति मूलम् । ज्ञह्मस्वरूपावभासप्रतिबन्धकावरण-रूपातिशयप्रयोजकमित्यर्थः । किमुत्पत्तो ज्ञह्मौ वान्योन्याश्रयः । नाद्य इत्याह— विम्वप्रतिबिम्बेति । द्वितीयं निरस्यति— तस्येति ।

18-375

मिक्टिक प्रतिकार भवानादि चा. मिक्टिक आत्मप्रकाश-**(व. च.** मि

तमोवत् । आच्छादकत्वं चास्ति प्रकाशत इति व्यवहारसामग्रशां सत्यां तद्विपरीतव्यवहारयोग्यताप्रयोजकत्वमित्युक्तामिति नार्थेन्द्रिय्-सिन्निकर्षविघटककुड्यादौ व्यभिचारः । ¹तम् श्च स्वाश्रयावारकप्रदेश-मेवाच्छादयतीति न साध्यवैकरूयम् । न वा साधनवैकरूयम् ; अन्ध-कारेऽप्यर्थेन्द्रियसन्निकर्षानपायात् । अन्यथा तद्देशव्यवहिताछोकदेश-स्थितपदार्थाननुभवपसङ्गात् । आछोकश्च न रूपादिज्ञाने कारणमि-त्युक्तम् । अन्तर्बहिःकरणानाश्चितत्वं च हेतुविशेषणमिति न काचादौ व्यभिचारः । अज्ञानं चैतन्यमात्राश्चयम् , तदन्यानाश्चितत्वं सत्याश्चितः त्वात् , यदेवं तदेवं यथा सम्प्रतिपन्नम् । न च विशेषणासिद्धिः ; जीवाश्चयत्वे स्थितावन्योन्याश्चयात् गौरवेणाश्चयविषयभेदकरूपनायोगा-

पूरणी

नन्वर्थप्रकाशसामग्रीकाळीनविपरीतव्यवहारयोग्यताप्रयोजकत्वमन्धकारेऽ सिद्धम्, तत्काळे इन्द्रियार्थसिकक षाळोकात्मकतत्सामग्रीविरहादित्याशङ्कग्राह—न वा साधनेति । अन्तर्वहिरिति । अन्तःकरणाश्रितो
दोषो रागौत्कट्यादिः । तस्याप्यभिष्ठविषये अमजनकत्वादिति भावः ।
हेत्वन्तरेणापि तत्साधयाति— अज्ञानिमिति । स्थिताविति । अविद्याप्रतिविक्त्यत्वमविद्यास्थितिप्रयोजकं अविद्या च तत्प्रतिविक्त्यत्वस्थितिप्रयोजिकत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्त्वनादिस्थितौ नान्योन्याश्रयो
दोषाय । अन्यथा त्वत्पक्षेऽप्यज्ञानस्थितावावरणस्थितिः तत्स्थितौ
चाज्ञानस्थितिरित्यन्योन्याश्रयापातात् । प्रतिवन्धकावरणामावे विरोधिचैतन्येन तदैवाज्ञाननाशापत्या तत्स्थत्योगादित्यनुश्चयादाह—
गौरवेणेति । नन्वेवं घटाद्यवस्थाज्ञानादौ प्रमातृचैतन्यगतत्वं न

¹ ततश्रम्च. ² तालोकवत्पदार्थः:-च.

न चैवं ब्रह्मणोऽप्यज्ञत्वापत्तिः, अनादिज्ञाननिवत्त्र्योज्ञानाश्रय-

दीपनम्

त्प्रमाणाभावाच । उक्ताज्ञानानुभवस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वेऽप्युपपत्तिरिति भावः । अज्ञत्वेति । तथात्वे च तस्य सर्वज्ञत्विनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोध इति भावः । अनादीति ! यथा वियदादिहेयप्रपञ्चाश्रयत्वेऽपि न ब्रह्मणा निरवद्यत्वभङ्ग , ¹आविद्यकस्य कल्पितंत्वेनाधिष्ठानासंस्पर्शात् ब्रह्मणस्तथाविधज्ञानसत्त्वाच, एवं जीवसमवेतज्ञाननिवर्त्यमपि किंचित्तत्रास्तु । ²नन्वेवं जीववदेवाज्ञत्वपसङ्गः ; तस्य ह्यज्ञत्वं नामाज्ञानान्वतस्यस्वस्य , न चैतद्भ्रह्मणांऽस्ति ; तत्र प्रमाणाभावात् ।

पूरणी

स्यादित्याशङ्कयाह — प्रमाणिति । घटं न जानामीति तत्र भिन्नविषयाश्रयानुभवनलात्त्रथा, प्रकृते तु नैविमत्यर्थः । नन्वत्राप्यहं न जानामीत्यनुभवन्तुल्य इत्यत्राह — उक्तानुभवस्येति । वस्तुतस्त्ववस्थाज्ञानेऽपि विषयाश्रयेक्यं वक्ष्यत इति भावः । न चैवं ब्रह्मण इति
मूलम् । परिपूर्णानन्दस्वरूपस्याज्ञानावृतत्वे विम्बब्रह्मणोऽपि स्वरूपं
तेनावृतं स्यात्, स्वरूपस्येकत्वादिति जीववत्सोऽप्यज्ञः स्यादित्यर्थः ।
अनादीति मूलम् । अज्ञानाश्रयस्वरूपैक्येऽपीत्यर्थः । तस्येत्यनन्तरं
मूले ब्रह्म प्रतीति शेषः । चिन्मात्राश्रयमप्यज्ञानं जीवस्याखण्डानन्दस्वरूपप्रतियोगिकावरणस्यव सम्पादकं न तु ब्रह्मणः ; उपायेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादिति फलितार्थः । ननु जीवस्यापि कर्तृत्वादिप्रपञ्चः
कल्पित इत्यत्राहः — ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः प्रपञ्चकल्पितत्वापरोक्षावभासोऽस्ति जीवस्य तु नैविमत्यर्थः । तन्नेति । ब्रह्मणः स्वस्वरूपावभासप्रतिबन्धहेत्वावरणे मानाभावादित्यर्थः । ननु ब्रह्म स्वरूपावभास-

[ो] अव**ध**स्य**-छ.** ² न चैवं-ख.

तस्य नित्यसर्वज्ञतया 1श्रुतिसिद्धत्वाच जीववद्ज्ञानाश्रयोऽपि ब्रह्म नाज्ञानी-त्यर्थः । ननूक्तहेतोर्घटाज्ञाने व्यभिचारः ; अहमिदं न जानामीत्याश्रय-

पूरणी

प्रतिबन्धकावरणवत् , अज्ञानाश्रयचैतन्याभिन्नत्वात् , जीववदित्यनुमानं प्रमाणमित्याशङ्कयाह—तस्येति । "यः सर्वज्ञः सर्ववित् " इत्यादि-श्रुतिबलान्मैवमिति भावः । नाज्ञानीति । नाज्ञानप्रयुक्तावरणनिरूपक-मित्यर्थः ।

नन्विद्मयुक्तम् ; जीवब्रह्मातिरिक्तस्वरूपचैतन्याभावेनाज्ञानस्य तन्मात्राश्रयस्वासंभवात् । न च मुख्सवरूपमात्रस्य द्र्पणाद्युपाधिसंबन्धे सित मुख्विभागवत् तन्मात्रस्याज्ञानसंबन्धे सत्यनन्तरं तद्धिभाग इति तद्धे इति वाच्यम् ; अज्ञानवज्जीवब्रह्मविभागस्याप्यनादित्वेन तद्योगा-दिति चेन्न ; मिन्नस्यापि चैतन्यस्योभयानुगतस्वरूपेणवाज्ञानाश्रयस्वं न तु मिश्रमतवज्जीवस्वावच्छेदेनेति विवक्षितस्वात् । ननु तद्ज्ञान-मुभयानुगतस्वरूपव्याप्यवृत्तिति चेत् , ब्रह्मणोऽप्यहमज्ञ इत्यनुभवापातः । न चाज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तदावरणस्याव्याप्यवृत्तित्वेन ब्रह्मणि तद्मावान्न तस्य तथानुभवः, "आवारकाज्ञानस्यैव तथानुभवविषयत्वा-दिति वाच्यम् ; प्रयोजकस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्पयोज्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा-नुपपत्तेः । न चाज्ञानमप्यव्याप्यवृत्तित्वे तस्पयोज्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा-नुपपत्तेः । न चाज्ञानमप्यव्याप्यवृत्तित्वे तस्पयोज्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा-नुपपत्तेः । न चाज्ञानमप्यव्याप्यवृत्तिति वाच्यम् ; तथासत्यविद्याव-चिछन्नजीववादाविशेषपस्नात् ।

यतु चैतन्यमज्ञानाश्रयः, आनन्दस्तद्विषयः, उभयोश्चाविद्यको भेदः। नच मामहं न जानामीत्येकाश्रयस्वविषत्वानुभवविरोधः; वास्त-वैक्येनापि तदुपपत्त्या कल्पितभेदे बाधकाभावात्। तत्राज्ञानाश्रयचैतन्यं

¹ श्रुतिविरुद्धत्वादिति जीववदेव नाशानीत्यर्थः-च.

²साबरणा-ट,

पूरणी

जीवरूपापनं तद्विषयानन्दश्च ब्रह्मस्वरूपाविच्छन्न इति ब्रह्मण्यज्ञानाभावान्न तस्याहमज्ञ इत्यनुभव इति वर्णितं, तिच्चन्त्यम्; एवं सित
केवछानन्दात्मकब्रह्मणश्चेतन्यभेदे तस्य सार्वज्ञाद्यनुपपत्त्या तच्छूतिविरोधात्। जीवस्य सुषुप्तौ भेदकाविद्योपाधिसत्त्वेनानन्दस्वरूपावभासानुपपत्तश्च। एतेन न जीवब्रह्मणोः काल्पिनिको भेदः, किं तु यथा
व्याधविधितो राजपुत्रो व्याधभावनया संसरित एवं ब्रह्मैव स्वाविद्यया
संसरित, तत्त्वमस्यादि वाक्यजनितसाक्षात्कारेण राजत्वेन बोधितः
कुमारो व्याधभावादिव संसारान्मुच्यत इति प्रत्युक्तम्। जीवातिरिक्तब्रह्मानभ्युपगमे तस्य सार्वज्ञादिश्रुतिविरोधात्। किं वाज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे तस्य स्वकार्येण सामानाधिकरण्यानियमात् शुद्धचैतन्य एव
संसारः स्यात्। जीववबद्धह्मणो जगदुपादानस्वानुपपातिश्च, परिणममाणाविद्याधिष्ठानस्येव तदर्थत्वादिति वेन्न;

जीवब्रह्मोभयानुगतचैतन्यस्वरूपव्याप्येवाज्ञानं तदावरणं च। नच ब्रह्मणोऽप्यज्ञानानुभवापातः ; तदावरणस्य स्वनिरूपितत्वाभावेन तदः संभवात् । यथा परमते द्वित्वादेरपक्षाबुद्धिजन्यत्वेन तत्तत्पुरुषिनिरूपित-द्वित्वं तेनैवानुभूयतं नान्येन, एवमत्राप्युपपत्तेः । न चैवं ब्रह्मणः सार्वज्ञहानिः ; जीवस्य स्वरूपावरकं तज्ज्ञाननिवर्यं किंविन्मय्यस्ती-त्येवंरूपेण तदनुभवात् । नापि शुद्धचिति संसारप्रसङ्गः ; अज्ञानोपाधिः दशायां जीवब्रह्मातिरिक्तशुद्धचित्रास्तीत्युक्तत्वात् । जीवरूपेण भिन्न-चैतन्यस्यैव स्वरूपेणाज्ञानाश्रयत्या तद्भतसंसारस्य तत्सामानाधिकरण्यो-पपत्ते ब्रह्मणोऽपि स्वरूपेणाज्ञानाश्रयत्वाज्ञगदुपादानत्वम् । वस्तुतस्तु

34-123903

¹ विम्बनहाणो—**ट**

त्वेऽपि तस्यावृतस्वरूपत्वाभावेनाञ्चत्वाभावात् । घटं न जानामीत्यनुभूयमानमप्यज्ञानं तदेव नान्यत् । योग्यतालक्षणमावरणं
चाज्ञानकार्यं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यानिष्ठमिति तन्निवृत्तिर्घटादिज्ञानेनानुभूयत इति नानुभवविरोधो न वा वृत्तिवैफल्यम् ।
नापि घटाज्ञानं निवृत्तमिति व्यवहारानुपपत्तिः ॥

दीपनम्

भेदानुभवादित्यत आह — घटिमिति । तदेव मूळाज्ञानमेव । ननु शुद्धचैतन्यविषयाज्ञानस्य कथं घटिवषयत्वामिति चेन्न ; तस्यैवाज्ञानस्य घटपटाद्यवाच्छन्नचैतन्ये आवरणान्तराभ्युपगमात् । शुद्धस्य चाज्ञाना-श्रयचैतन्यस्य तद्विवर्तावच्छिन्नतया अज्ञानस्यापि तत्संबन्धात् । तथा च घटादिज्ञानेन तत्तदावरणमात्रं निवर्तते, न त्वज्ञानमपीति नानुभव-विरोध इत्याह — योग्यतेति । घटादिज्ञानेन तन्निवृत्तिरिति संबन्धः। अनुभूयत इति । घटादिज्ञानेन वित्रज्ञाननिवृत्तिरिति शेषः।।

पूरणी

परिणममानाविद्याधिष्ठानतया नोपादानत्वम् , जीवस्यापि स्वरूपेण तदिष्ठानतया जगदुपादानत्वप्रसङ्गात् । मिश्रमते ब्रह्मणोऽनिधिष्ठान-तयाऽनुपादानत्वप्रसङ्गाच । किं त्विवद्याकृतवियदादिपरिणामाश्रयत्वम् । तच्चाविद्यानिधिष्ठानत्वेऽप्यस्ति, विषयतयाज्ञानसंबन्धमात्रेणैव तदुपपत्तेरिति सर्वे सुस्थम् ॥

शुद्धचैतन्यविषयाज्ञानस्य घटाविच्छन्नचैतन्यविषयत्वं न संभव-तीति घटविषयत्वं न संभवतीति वा नाद्य इत्याह—तस्यैवेति। न द्वितीय इत्याह—शुद्धस्येति। यथा परमते घटत्वस्य स्वसत्तायाश्च घटरूपैकाधिकरणानिष्ठतया घटत्वे सदिति प्रत्ययः एवमज्ञानस्य घटस्य चैकचैतन्यनिष्ठतया घटस्याज्ञानविषयत्वमिति भावः। घटादिज्ञानस्य तिन्नवृत्त्यगोचरतया अनुभूयत इति क्रियानन्वयमाशङ्क्र्याह—घटादीति॥

¹ प्रवृत्ति—ग. ² तदज्ञानं निवृत्तमिति—ख.

अथ वा मूलाज्ञानस्यैव धर्मरूपाणि घटाद्यवाच्छिन्न-चैतन्यगोचराण्यवस्थाशब्दवाच्यान्यन्यान्येव तदज्ञानानि, ज्ञाने-नाज्ञानं निवृत्तामित्यनुभवात् । तानि चाज्ञानानि रजताद्यपादा-नानि शुक्तचादिज्ञानैः सह कार्येण निवर्तन्ते शुक्तचाद्यवच्छिन-चैतन्यनिष्ठानि च, अविद्यायाः स्वविषयाश्रयत्वनियमात् ।

दीपनम्

यदि घटाद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य तदावरणनिवृत्तिविषथत्वं न साधु मन्यसे, तर्छस्तु तथेत्याह—अथ वेति । शुक्तीति । तत्तत्समयभाविशुक्तव्याकारज्ञानैहेंतुभिः स्वस्वकार्यैः सह तत्तत्समयभावी-न्यज्ञानानि निवर्तन्त इत्यर्थः । नन्वेवमावारकत्वहेतोस्तत्र व्यभिचार इत्यत आह—शुक्तव्याद्यविद्यन्नेति । नन्वेवं कथमहामिमं न जाना-

पूरणी

एकसाक्षिसाक्षात्कारणानेकाज्ञानिवृत्तो काळान्तरीयभ्रमानुपपतिमाशक्क्र्याह — तत्तरसमयित । नन्वनस्थाज्ञानं न करूपनीयं; मानाभावात्, शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञानं निवृत्तमित्याद्यनुभवस्य मूळाज्ञानकृतावरणिनवृत्तिविषयत्वेनाष्युपपत्तेः। किं च न तावदेनेकजीववादेऽवस्थाज्ञानकरूपनम्; तन्मते शरीरादन्यत्र जीवसद्भावे प्रमाणाभावेनावृतब्रह्मचैतन्याध्यम्तघटादेरन्धकारस्थघटवत्प्रकाशपसक्तेरभावेन प्रमाणवैकरूयादेव सम्प्रत्यज्ञात इति व्यवहारोपपत्तेः। एकजीववादेऽपि सर्वज्ञं
बिम्बचैतन्यमेय जगदुपादानं, तत्संस्यष्टं जगदिति पक्षे प्रपञ्चस्याविद्यावृतब्रह्म श्रयत्या प्रकाशपसक्तिविरहेण तत्पतिवन्धकाज्ञानकरूपनायोगात्। न चाभिन्नचैतन्यं जगदुपादानमिति पक्षे स्वरूपेक्येन तदवभासप्रसक्तावज्ञानकरूपनार्थवतीति वाच्यम्; उपाधिदशायां तदसंभवस्योक्तत्वात्, "न तस्य कार्यं करणं च विद्यत् " इत्यादिशुद्धब्रह्मण

पूरणी

औदासीन्यश्रुतिविरोधाच । जीवानुगतचैतन्यस्य प्रपञ्चोपादानत्वे जाव-स्यापि वियदादिपपञ्चाधारतयोपलम्भापातात् । अन्यथा कर्तृत्वादिप्रपञ्च-स्यापि तद्गतत्वेनानुपरुम्भापातादिति चेन्नः सर्वमतेऽप्यज्ञानान्तरस्य वाच्यत्वात् । तथा हि-अनेकजीववादे न जीवानां शरीरमात्रदेशता, तथा सति तन्निष्ठाविद्याया अपि तन्मात्रदेशतया वियदादिनिखिलप्रपञ्च-परिणामानुपपत्तेः । किं तु व्यापिन एव जीवाः । तेषां च घटादिसंबन्धे सति तदवभासप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकाज्ञानमास्थेयम् । एवमेकजीव-पक्षेऽपि । न चान्तःकरणोपहितसाक्षितादात्म्याभावादेव तदनवभासोप-पत्तिरिति वाच्यम् ; एवमपि शुक्तीदमाकारवृत्तिदशायां शुक्तित्वादेरप्यव-भासप्रसङ्गात् । नच दोषप्रतिबन्धान्मैवभिति वाच्यम् ; दोषस्य तदाकारवृत्तिपतिबन्धकत्वेऽपि नित्यपकाशापतिबन्धकत्वात् । किं च तत्र रजतादिविक्षेपार्थमप्यज्ञानान्तरमास्थेयम् । नच मूलाज्ञानात्तदुप-पत्तिः ; तस्य वियदादिसाधारणकार्यजनकत्वेन।साधारणकार्यजननशक्ति-विरहात् । शुक्तिज्ञानेन शक्तयज्ञानं नष्टमित्यज्ञानस्यापि स्पष्टं निवृत्त्यनु-भवाचेत्यलमतिकथया।।

ननु तथापि किं तदज्ञानं चैतन्यमात्रविषयं शुक्तवाद्यविद्यन्न-चैतन्यविषयं वा । नाद्यः ; मूलाज्ञानाविशेषपसङ्गात् । न द्वितीयः ; शुक्तवादेरनित्यत्वेन तदविच्छन्नाश्रयत्वस्य तद्विषयत्वस्य वा अनाद्य-ज्ञानेऽसंभवात् । नच सत्कार्यवादाश्रयणेन शुक्तवादेः सूक्ष्मरूपेण पूर्वमपि सत्त्वान्न दोष इति वाच्यम् ; एतच्छुक्तिपरिमाणविशेषाद्यविच्छ-न्नावारकत्यानुमूयमानाज्ञानस्य सूक्ष्मरूपतदविच्छन्नाश्रयत्वादेरयोगात् कारणस्वरूपातिरिक्तसूक्ष्मरूपताया निर्वक्तुमशक्यत्वाचेति चेन्न ; मूला-ज्ञानधर्मा एतान्यवस्थाज्ञानानि तदाश्रितानि तत्परतन्त्राणि तदिधिष्ठान-

मीत्यनुभवः 1, तस्यान्तः करणाविच्छन्नचैतन्यसंबन्धाभावात् , नन्वज्ञानं विश्वान्तमास्यं, स चाविद्याप्रतिबिन्वित चैतन्यमिति विषयाज्ञानमपि तेन संबद्धम् । अन्तः करणाविच्छन्नं तु प्रमान्नेव न तु साक्षी । न चैवमितिप्रसङ्गः ; सर्वत्राज्ञानादिभासकसाक्षिण उएकत्वेऽपि तदनुभवितुः प्रमातुर्भिन्नत्वादिति चैवदेवमपि विषयाज्ञानस्य साक्ष्यसंबन्ध एव । न हि विषयस्य जीवसाक्ष्यध्यासः, येन तदविच्छन्नचैतन्यस्थाज्ञानं साक्षिनिष्ठं स्यात् । अपि च नाविद्याविच्छन्नचैतन्यमात्रं साक्षी, तथा सित यज्ञदत्ताज्ञानादाविप विषयाज्ञानादाविव संशयादि न स्यात् । साक्षिणो नास्तीति चेन्न ; अन्तः करणोपहितस्यापि साक्षिवछात्स्वाज्ञानाः

पूरणी

चैतन्याश्रितानि वा तत्तःसमये ग्रुक्तवाद्यविष्ठिन्नावरणकार्यं कुर्वन्ती-त्यभ्युपगमात् । न चावरणस्याप्यनादित्वनियमः ; मूलाज्ञानावरण एव तथा नियमात् । अन्यथा इदानीमेकशुक्तवज्ञाननिवृत्तौ कालान्तरे पुनरावरणान्तरोत्पत्त्या रजतादिश्रमो न स्यादिति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अन्यसाक्षिणान्याज्ञानाद्यनुभव आपाद्यते अन्यान्तःकरणाव किछन्नेनान्यतदवच्छिन्नाज्ञानाद्यनुभवो वा, नाद्य इत्याह—सर्वत्रेति । तथा च देवदत्तसाक्षिणो यज्ञदत्ताज्ञानाद्यनुभावोऽस्त्येवेत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति—तदनुभवितुरिति । तथा च प्रमात्रन्तरं प्रत्यन्यप्रमातृप्रमेयस्यावृतत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु जीवसाक्षिणोऽ-ज्ञानाद्याकाराविद्यावृत्तिपतिफलनमेव तत्संबन्धः स्यादित्यनुज्ञयादाह—अपि चेति । साक्षिण इति । किं तु प्रमातुरिति शेषः । ननु

 $^{^1}$ अहमिदं न जानामीत्यपरोक्षानुभवः-ात्व. 2 चैतन्यमात्र-क. 3 एकत्वात्तदनु -ख. 4 चैत्र, एवमपि-चा. 5 देवदत्तरथाज्ञान-ख.

दाविवान्यत्रापि तदयोगात् । न ह्यन्तःकरणोपहितस्य प्रमाणबळात्स्वा -ज्ञानादौ संशयादिनिवृत्तिः । एवं देवदत्तस्यापरोक्षो घटो विना प्रमाण-मन्यस्यापरोक्षः स्यात् , साक्षिसंबन्धस्य वृत्तित्वात् ।।

ननु स घटस्तं प्रत्यावृत इति चेत् , साक्ष्यभेदे तदनुपपत्तेः। स चान्तः करणोपहितं प्रत्यावृत इति चेत् , तार्हे साक्ष्यपि स एव वाच्यः। येनेदं न जानाभीत्यज्ञानमनुभूयते तं प्रत्येव विषयस्यावृत्तत्वानुभवात् अज्ञानानुभवितुरेव साक्षित्वात्। ² तस्मादन्तः करणोपहितं प्रत्येवाज्ञानं विषयमावृणोतीति तेनैवानुभूयत इति स एव जीवस्याविद्यादिसाक्षी। प्रमाता त्वन्तः करणविशिष्टः। तद्व्यापारस्वपप्रमायां तस्याप्यन्वयात् कार्यान्वयिनश्च विशेषणत्वात्। साक्षिणस्तु नान्तः करणाव्यापारापेक्षेति तदा तटस्थमेव तदित्युपाधिरेव। स्रष्ठप्रयादाविप संस्कारस्वपान्तः करणं तिष्ठत्येवेत्युक्तम्। अतोन्तः करणोपहितसाक्षिणा

पूरणी

स्वाज्ञानादौ ³तदाकारान्तःकरणवृत्त्युपधानात्तिवृत्तिः, न साक्षिस्वरूप-मात्रसंबन्धादित्यत आह—न हीति। तथा सित प्रातीतिकत्वव्याकोप-प्रसङ्गादिति भावः।

ननु तदन्तःकरणावच्छेदेन ⁴तदनुपहितमावृतमस्तु । न चैकं प्रत्यावृतत्वानावृतत्वयोर्विरोधः ; अवच्छेदकभेदेनाविरोधादिति चेन्न ; अन्तःकरणोपधानं विना विषयावमासन्यतिरेकसिद्धौ आवश्यकत्वाछाधन्यच तदुपहितस्यैव जीवन्यवहारसाक्षित्वादिति भावः । अत्रार्थेऽनुभवमपि प्रमाणयति — येनेदिमिति । ननु मूळांज्ञानधर्मस्यावस्थाज्ञानस्य

¹ वृत्तत्वात् च, ² तस्थान्त;करण-ख, ³ अविद्याकार-झ, ⁴ तदुप-झ,

न चैवं तस्य साक्षिसंबन्धामावादह्वमिदं न जानामीत्यपरोक्षत्वा-नुपपचिः ; तस्य कार्यैककरुप्यत्वादनुभवस्य च मूलाज्ञानगोचर-त्वात्।।

अथ वा मूलाज्ञानस्याश्रयविषयभेदाननुभवात्तदसंभवाच भवतु चिन्मात्रं विषय एवाश्रयः, 'अन्यत्राहमिदं न जानामीति भेदानुभवात्त्रं त्संबन्धाभावाच अहंकाराविक्छन्नचैतन्याश्रंथ-मज्ञानं बाह्यचैतन्यविषयम् । प्रतीयमानभेदस्य बाधकाभावात् ।

दीपनम्

विषयचैतन्यस्थाज्ञानस्यासंबन्धात् कथमपरोक्षत्वमित्याशङ्कयाह ——न चैवमिति । कार्यं रजताध्यासः ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवो वा । तथा च केवलानुपपत्त्यादिगम्यं तन्नाध्यक्षगोचर इति भावः । किं तर्ब्धज्ञानानुभव⁴विषयः, मूलाज्ञानमित्याह— अनुभवस्येति ।

ननु न जानामीति यदनुभूतं तस्यैव ज्ञानानिवृतिरनुभूयत इति कथं तद्विधिपतिषेषानुभवयोर्भिन्नविषयत्विमत्यरुचेराह—अथ वेति । अहंकाराविच्छन्नेति । अहंकाराविच्छन्नचैतन्येऽपि वर्तते न तु तावन्मात्राश्रयम् । घटाद्यज्ञानं हि मूलाज्ञानधर्मोऽपि तत्कार्यवत्तदाश्रयाहं-काराविच्छन्नचैतन्यनिष्ठ⁵मपि तस्यैवाश्रयविषययोर्भेदः, तस्याहंकारा-

पूरणी

कथं चैतन्यनिष्ठत्वमित्यत्राह — तत्कार्यविदिति । शुक्तवादेर्मूलाज्ञान-कार्यत्वेऽपि प्रमाणसिद्धतादात्म्यसंबन्धिविशेषाचैतन्यगतत्ववदत्राप्यनु-मवादिप्रमाणबल्लान्मूलाज्ञानधर्मस्यापि तस्य तद्भतत्वोपपत्तिरिति भावः । तदाश्रयेत्यिषष्ठानाज्ञानद्वारा संबन्धप्रदर्शनाय । अहङ्काराविच्छन्नस्य च स्वरूपेण मूलाज्ञानविषयत्वमुक्तम् । वस्तुतस्त्ववस्थाज्ञानं तत्परतन्त्रं न तु तद्धमे इति तत्त्वम् ।

 $^{^1}$ अन्यत्र त्विदं रजतं न जानामि—क. 2 तत्त्तंभवाच—क. 3 याज्ञानं—ग. 4 भवगोचरः—च. 6 विशेषण चैत—ह.

एवं च सति तस्यापरोक्ष्यमप्युपपद्यते। तञ्चानादि, अज्ञानत्वात, कार्यस्य च रजतादिवदज्ञानत्वायोगात्। अनादित्वे वाधका-भावाच । न चैकघटज्ञानान्निखिलाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः :

दीपनम

वच्छिन्नचैतन्येऽपि सत्त्वादनुभवश्चोपपद्यते। अहंकारावच्छिन्नचैतन्य-मात्रनिष्ठत्वे तु तस्य बाह्यचैतन्यसंबन्धाभावेन तत्राध्यासासंभवादित्येवमयं प्रन्थो योज्यः। तस्य अवस्थाज्ञानस्य । अज्ञानत्वादिति । ज्ञानत्वेन स्वजन्यानपेक्षज्ञाननिवर्त्यात्वादित्यर्थः । मूलाज्ञानमत्र दृष्टान्तः । अप-योजकतां निरस्यति -- कार्यस्यति । अनादित्वघटित त्वा छक्षणस्यति भावः । बाधकाभावचेति चकारो विपक्षे उत्पत्त्यादिकरूपनागौरवं दर्शयति ।

नन् घटादिविषयमज्ञानमेकमनेकं वा । आद्ये सकूद्रत्पन्नज्ञाना-दज्ञानं निवृत्तामिति समयान्तरे तत्राज्ञानानुभवो विपर्ययश्च न स्थात्। ²द्वितीय च सर्वपि घटमावृणोतीति चेत्, एकज्ञानादेकमिवान्यदिष निवर्तेतिति पूर्वोक्तदोषः ; न चैकमेव निवर्तत इति वाच्यम् ; ज्ञान-समानविषयत्वस्य निवृत्तिप्रयोजकस्य तौरुये एकस्यैव निवृत्त्ययोगात्, अज्ञानान्तरं नावृणोतीति चेत्तिं समयान्तरे न जानामीति तदनुभवो न स्यात्, निर्विषयाज्ञानस्यानुभवायोगादिति तस्कार्यमेव तद्वाच्यमित्यत आह—न चैकति । अज्ञानं हि त्रिषयमावृण्वज्ज्ञानसमानविषयतया

पूरणी

अनाचुपादानत्वधटिताज्ञानत्वस्य हेतुत्वे तदसिद्धिमाशङ्कयाह— अग्रिमञ्जमानुपपत्तिरपि युगपदनेकावरणाभावे मान-ज्ञानत्वेनेति ।

¹ त्वात्त इक्षणस्येत्यर्थः - च. ² द्वितीयेऽपि - क.

आवारकस्यैव ज्ञानान्निवृत्तेः । आवरकं 1 त्वेकमेव, स्वभावात् । नच

दीपनम्

तेन निवर्त्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याह — आवारकस्येति। ननु
युगपदनेकाज्ञानसत्त्वे एकामिवान्यद्प्यावारकमेवेति चेन्नः विषयाज्ञानान्यनादीन्यिप युगपन्न विषयमाच्छादयन्ति, तत्र प्रमाणाभावात्
योग्यतारूपावरणस्यैकाज्ञानाद्प्युपपतेः। नच युगपद्योग्यतारूपानन्तावरणसद्भावे प्रमाणमस्ति । न जानामीत्यनुभवस्यैकावरणविषयत्वेऽप्युपपत्तेः। अन्यथा पूर्वेक्तिदोषानपायात्। एवं च यदावृणोति
तज्ज्ञानान्निवर्तते, तत्समानविषयत्वात् । अन्यत्तु तदभावान्न विवर्तते।
तद्प्यप्रे यदा स्वविरोधिज्ञानविरहदशायामावरिष्यति तदा तज्ज्ञानाश्चिवर्तिष्यत इत्याह — आवरकं त्विति। न चैवमावरणे विनिगमनामावः;
यदावृणोति तन्निवर्त्यत इत्यभ्युपगमे बाधकाभावे किं विनिगमनाविरहेण। यथा परमते प्रतियोगिजनकः प्रागभावो निवर्थते नेतरः।
नच प्रतियोगिजनने तेषां किंचिद्यवस्थापकमस्तीत्यभिप्रेत्याह—नचेति।

वूरणी

मित्याह — अन्यथेति । तद्प्यग्र इति । ततश्च तत्काळीनावरणमादाय सिवषयकाज्ञानानुभवोऽप्युपपद्यत इति भावः । प्रतियोगिजनक इति । एकात्मन्यनेकज्ञानादिप्रागमावादिसत्त्वेऽपि यदा यः प्रतियोगिजनकः सिनवर्तत इति नियमवत् विशेषव्यवस्थाविरहेऽपि न बाधकमित्यर्थः ।

¹ चैक-ग.

विनिगमकाभावः ; तदभावेऽपि पराभिमतविशेषादर्शनवदावारकं निवर्तत इत्यभ्युपगमे बाधकाभावात् ॥

मिश्रमतम्.

अन्ये तु मूलाज्ञानमपि जीवनिष्टम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तयज्ञानवत्। न चैवमन्योन्याश्रयः; जीवत्वादिविभागस्या-नादित्वात्। न चाश्रयविषयये।रभेदे संभवति भेदो गौरवान्न कल्पनीय इति वाच्यम्; अन्यत्र तद्भेदस्य दृष्टत्वादित्याहुः।

दीपनम्

किं च तदुत्पत्त्यभ्युपगमे मूलाज्ञानमात्रात्तदुत्पत्तौ सामग्याः सदातनत्वात् तत्कादाचित्कत्वं न स्यात् । न चाज्ञानादन्यद्ञानकारणं संभवति, रूपादिवद्धटादिजन्यस्याज्ञानत्वायोगादित्यभिप्रायः ॥

मिश्रमतमाह — अन्ये त्विति । अपिरवधारणे । जीवनिष्ठ-मेवेति संबन्धः । अन्यत्रेति । यद्यप्यविद्याया आधाराधेयभावप्रयोजक-संबन्धो जीवनिष्ठ एव, तथापि विषयतासंबन्धेन ब्रह्मणि सा वर्तत इति न तस्य तद्विवर्ताश्रयत्वानुपपत्तिः । नापि ''मायिनं तु महेश्वरं ''

पूरणी

एवं व विशेषादश्नवदिति मुले एकवृत्त्यनेकज्ञानादिपागभावोप-लक्षणमिति भावः।

मायिनमिति । तस्या मायाविषयत्वार्थकत्वादिति भावः। नन्वज्ञानस्य जीवगतत्वे "तदैक्षतं" "सोऽकामयतं" इत्यादिना श्रूयमाणमविद्यावृत्त्यात्मकेक्षणादिमत्वरूपं कर्तृत्वं ब्रह्मणो न स्यात्। किं च जीवगताज्ञानोपादानकपपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवतप्रतिपुरुषमसा-

¹ कः संबन्धो—चा.

सर्वथाप्युपपन्नमेवात्माश्रयमात्मविषयमज्ञानमिति सिद्धमज्ञानम्,

दीपनम्

इति श्रुतिविरोधोऽपीति भावः । सर्वश्रेति । चिन्मात्राश्रयविषयत्वे जीवाश्रयत्वे चैतन्यविषयत्वे वेत्यर्थः । मतान्तरे जीवत्वस्या¹श्रयन्यावर्तन

पूरणी

धारण्येन साधारणप्रत्ययानुपपित्तिरिति चेन्न; ईक्षणं स्वरूपज्ञानमेवेति वक्ष्यमाणत्वात्। वृत्त्यात्मकत्वेऽपि विषयतासंबन्धेन तत्राज्ञानवृत्त्या तदु-पपत्तेः। प्रपञ्चस्तु प्रतिजीवमसाधारण एव। साधारणप्रत्ययस्तुपाध्याय-मुस्त्रोद्गतवर्णस्वरादिषु नानाध्येतॄणां साधारणप्रत्ययवमञ्चम इत्याहुः॥

वस्तुतस्तु नानापुरुषानुभूयमानघटादेभेंदे प्रतिपुरुषं साधारणतया अनुभूयमानैकघटेन पाकाधर्थिकियाभेदप्रसङ्गः। एकत्वअमविषयघटादिना भिन्नार्थिकियादर्शनात्। पाकाधर्थिकियाकर्तृभिन्नपुरुषानुभूयमानघटादेः प्रातीतिकत्वप्रसङ्गश्चेति नायं प्रकारः साधुः। िकं तु प्रपञ्चो
द्विविधः। साधारणेऽसाधारणश्च। तत्रासाधारणं प्रत्येकाज्ञानानामुपादानत्वम्। साधारणे तु मिलितानाम्। न च तत्र मानाभावः;
साधारणानुभवादेरेव मानत्वात्। बाधकं विना तद्भमत्वकल्पनाया
अयोगात्। न चैवमेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, तदज्ञाननाशेन तदुपादेयकृत्तनप्रश्चनाशादिति वाच्यम्; यिकचित्तन्तुनाशे पटनाशाननुभवेन यावदुपादाननाशस्य तन्नाशप्रयोजकत्वात्। नच काशिमरणादिना इदानीं केषांचिनमुक्तौ यिकचित्तन्तुनाशे पटाविच्छेदप्रतीतिवत्त्रपश्चस्य विच्छेदप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्; तन्तूनांपरिच्छिन्नतया
कार्यमहत्त्वप्रयोजकसंख्यादिमत्तया च यिकचित्तन्तुनाशे तदुपादेयपटविच्छेदप्रतीताविष प्रपञ्चोपादानाज्ञानानामपरिच्छिन्नतया ताहशाज्ञानोपा-

¹ श्रयान्तरच्या- ज.

कत्वेऽपि नाश्रयान्तर्भाव इति नात्माश्रय इत्युक्तम् । एवमभेदवाक्यार्थ-धीबाधपरिहाराय भेद¹ज्ञानस्याप्यौपाधिकभेदविषयत्वेन प्रामाण्यं निर-

पूरणी

देयत्वेऽपि प्रपञ्चमहत्त्वोपपत्त्या तेषां तत्प्रयोजकसंख्यादिमत्त्वाभावेन च यिंकाचिदज्ञाननाशेऽप्यविच्छेद्पतिभासोपपत्तेः। नच प्रत्येकं कार्य-जननसमर्थानां प्रपञ्चजनने सापेक्षत्वासंभवः ; दण्डादीनामपि प्रत्येकं यिंकचित्कार्यजनकानामेव घटादिकार्ये समाहारदर्शनात् । साधारण-प्रपञ्चजननसामर्थ्यस्य प्रत्येकमसिद्धेश्च । प्रत्येकमुक्तिस्तु तत्तदसाधारण-कर्तृत्वादिप्रपश्चनाशादिति सर्वं सुस्थम्। केचितु यार्किचिदज्ञाननाशे खण्डपपञ्चान्तरमुत्पद्यते खण्डपटवादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् प्रतिकरूप-म नेकजविानां मुक्तिसंभवेन खण्डपरिमाणतारतम्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः ; तुल्यवदेव भूपञ्चाशात्कोटिविस्तारादेः स्मरणात् । " घाता यथापूर्व-मकल्पयत् " इति श्रुतिविरोधात् । किं बहुना, इदानीं काइयां मुमुक्ष्व-नुभ्तघटादेस्तन्मरणानन्तरमणुत्वानुभवपसङ्गः। तथा च काशीविश्व-नाथिलिङ्गमप्यणुत्वमापद्येत । अपि चावयवनाशेन खण्ढद्रव्यान्तरोत्प-त्तिरसिद्धाः पटत्वाद्यवच्छेदेन क्लप्ततुर्यादिहेतुं विना तदनुपपत्तेः । नच महाघटत्वावच्छेदेनैव तद्धेतुता, महापटोत्पत्तेः पूर्वं तत्प्रागमावेन द्वितन्तुकाखण्डपटम्बीकरेण तत्रापि तदहेतुत्वप्रसङ्गात् । नच पटध्वंसा-जन्यपटत्वमवच्छेदकम् ; गौरवात् , अन्योन्याश्रयाच । सिद्धे खण्ड-द्रव्ये तदितरविशेषावच्छेदेन तद्धेतुता, तदितरविशेषावच्छेदेन तद्धे-तुत्वे च तादृशद्रव्यान्तरसिद्धिरिति संक्षेपः ॥

नाश्रयेति। जीवत्वस्य तदाश्रयतावच्छेदकत्वेऽपि वस्तुतस्तदु-पहितस्वरूपस्यैव तदाश्रयत्वादित्यर्थः । प्रामाण्यमिति । स्फटिकछौ-

¹ शनस्याविद्योपाधिक-च

तत्त्रयुक्तो जीवपरविभागश्च । एवं दृष्य आत्मिन कर्तृत्वाद्य-ध्यासोऽप्यन्तःकरणोपाधिकः, अहं करोमीत्यनुभवात् । "सधिः स्वमो भूत्वेमं लोकमनुसंचरित" इति श्रुतेश्च । तस्माञ्चिरस्त-समस्तकर्तृत्वाद्यनर्थं निरित्तश्यानन्दात्मकचैतन्यं त्वंपदलक्षचजी-वस्त्ररूपमविद्यया भिन्नमिव कर्तृत्वादियुक्तमिव व प्रतीयत इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपीरवाजकाचार्य श्रीमज्जगन्नाथाश्रम-पूज्यपाद्शिष्यश्रीनृसिह्माश्रमविरचिते तत्त्वविवेके प्रथमः परिच्छेदः ॥

दीपनम्

स्तम् । इदानीं जीवस्य नित्यमुक्ततावाक्यार्थधीबाधपरिहाराय प्रािक्य-थ्यात्वेन निरूपितमपि कर्तृत्वादिभेदवदन्तःकरणोपाधिकमेवेत्याह—— एवामिति । सधीः सान्तःकरणः । अन्तःकरणतादात्म्यापन्न इति यावत् । परिच्छेद।र्थमुपसंहरति तस्मादिति ।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्य श्रीमज्जगन्नाथाश्रमपूच्यपादशिष्यश्रीनृसिह्माश्रम-विरचिते अद्वैतरत्नकोशाख्ये तत्त्वविवेकदीपने

प्रथमः परिच्छेदः ॥

प्रणी

हित्यादिप्रत्ययवत्तज्ज्ञानस्याप्रमात्वादित्यर्थः । भेद्वदिति । आत्म-भिन्नतया निरूपितज्ञानाश्रयान्तः करणोपाधिकत्यर्थः ॥

इति श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणारविन्दनिरन्तरनिषेवक्रनिषेविणा श्रीरामान्वयप्रस्त द्वादशाहेज्वसृतुना अग्निहोत्रमनीषिणा विरचितायां तत्त्वविवेकाटिष्णयामद्वैतरत्न-

कोशपूरण्यामाद्यः परिच्छेदः॥

¹ करोमीत्यध्यासा-क. छ. ² कर्तृस्वादिगतिहेतुःबाबुक्तमिव-क. ³ तत्प्रतीयत-छ.

श्रीः

द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अथ तत्पदार्थी ब्रह्म निरूप्यते । पदार्थावगमस्य

द्वितीयः परिच्छेदः ॥ दीपनम

अखण्डं सिचदानन्दमवाब्यनसगीचरम् । आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥

एवं ''तत्त्वमासि '' इति महावाक्यस्थत्वंपदार्थोऽघिकारी स्वरूप-तया प्रथमं जिज्ञासितो निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थनिरूपणाय परिच्छेदान्तरमारभ्यत इत्याह — अथिति । अथ वा यदि जिज्ञासा-सूत्रस्थाथातःशब्दाभ्यामधिकारिनिरूपणव्याजेन तस्याशनायादिरहित-वैतन्यमात्रस्वरूपे तात्पर्यं निरूपितम्, तर्हि किमपरमवशिष्टं यद्थं द्वितीयादिस्त्रमारभ्येतेत्याशङ्कय, तस्याद्वितीय बद्धानत्वनिरूपणायेत्याह-अथिति । ननु वाक्यार्थ एव परमपुरुषार्थसाघनज्ञानिवषयतया अज्ञात-तया च निरूप्यताम्, किं पदार्थं निरूपणेनेति, तत्राह — पदार्थेति ।

द्वितीयः परिच्छेदः ॥ पूरणी

पूर्वीत्तरप्रन्थयोः कमहेतुं दर्शयति—एवं तत्त्वमसीति । जिज्ञासितः व्युत्पादः। जिज्ञासा चाधिकारिणः प्रथमिति तिन्नस्त्रपणा-नन्तरं प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमळक्षणावसरसङ्गत्या महावाक्यार्थो निरूप्यत इत्यर्थः। नन्वाद्यपरिच्छेदस्याधिकारिस्वरूपनिरूपणपरत्वे तस्याञ्चना-याद्यतीतानन्दात्मकत्वादिप्रतिपादनवैफल्यम्, अनुपयोगादित्यनुशया-दाह—अथवेति । तथा चाद्यद्वित्तीयादिस्त्रार्थतात्पर्यनिर्णयपरयोस्त-

¹ ब्रह्मत्वनिरू-घ. ² वर्णनेनेति-ख.

द्वितीय:

वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात् । तचालौकिकमिति लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते । तल्लक्षणं च भगवान् सत्रकार आह ''जन्माद्यस्य

दीपनम्

तद्धेतुतया पदार्थोऽपि निरूपणीय इति भावः । ननु पदं सर्वत्रानुवा-दकमेवेति प्रसिद्धार्थमेव, सत्यमन्यत्र, अत्र तु नैवमित्याह—तचेति । अलै। किकं प्रत्यक्षाद्यगोचरम् । तत्र-

''संभावितः प्रतिज्ञायां ¹पक्षः साध्येत हेतुना '' इति न्यायेन तटस्थलक्षणेन संभावितेर्थे प्रमाणं वक्तुं, (²स्त्रे लक्षणमाह्), स्वरूपेण सकलप्रमाणागोचरस्य बुद्धिस्थत्वासंभवेन जगत्कारणतया हृदि कृत्वा तत्स्वरूपं प्रतिपादियतुं वा सूत्रे तटस्थलक्षणमाह-तस्रक्षणं चेति । नन्विदंशब्दस्य सन्निहितमात्रगोचरत्वात्कथं तन्मात्रकारणत्वं ब्रह्मरुक्षणं स्यादिति शङ्कामाद्यस्येति पदिवभागशङ्कां वा निराकर्तुं भाष्योक्तं

पुरणी

त्सूत्रक्रमादेव कम इति भावः। ननु पदिमिति । ततश्च तदर्थप्रतिपादन-वैफल्यमिति भावः। यूपाहवनीयादिपदवदलौकिकसंस्कारविशिष्टार्थत्व-श्रमं वारयति -- प्रत्यक्षादीति । संभावित इति । वहचादिसाध्य-वत्तया पर्वतादौ धार्मिणि निर्दिष्टे सति तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां तिन्नेर्देशः। अन्यथा प्रथमं तदुपन्यासस्यानाकाङ्क्षिताभिधानत्वे-नापासकालत्वादिति तदर्थः, एवमत्रापि ब्रह्मणि विवक्षितरूपेण निर्दिष्टे सति तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां तदुपन्यास इति प्रथमं रुक्षणोपन्यास इत्यर्थः । ननु ब्रह्माणि वेदान्तवाक्यं प्रमाणम् । तच ज्ञानानन्दादिस्वरूपगोचरामिति स्वरूपलक्षणमेवादौ वक्तव्यं स्यात्, न तु तटस्थलक्षणम् ; श्रुतेर्जनत्कारणत्वांशेऽनुवादकतया तद्रपविशिष्ट-ब्रह्मण्यप्रमाणत्वादित्याशङ्कयादौ तदुपन्यासहेतुमाह — स्वरूपेणेति ।

¹ पक्षे **-ख.** ² सुत्रेण-घ.

यत " इति । अस्य प्रत्यक्षानु मानाभ्याप्रपश्चितस्य जगतो जन्मस्थितिमङ्गं यतो भवति तद्रह्मोति ॥

दीपनम्

मूत्रार्थमाह--अस्येति । इदंशब्दो हि प्रमाणमात्रसन्निघापितमर्थ परामृशति, न तु प्रत्यक्षेणैवति प्रत्यक्षानुमानाद्युपस्थापितस्य वियदादेर्य-ज्जन्मादिकारणं तद्वस्त्रोति सूत्रार्थः । आद्यस्येत्यत्र किमाद्यो हिरण्यगर्भी विवक्षितः, उताकाशः । नाद्यः ; हिरण्यगर्भस्य चतनस्य स्वरूपेणोत्पत्त्य-संभवात्तदुपाधेश्च भौतिकस्याद्यत्वायोगात् । न द्वितीयः ; पवनादि-परिसंख्यायां ब्रह्मणस्तत्कारणत्वासिद्धेः श्रुतिविरोधाच । तत्सङ्ग्हे वा भगवत्पादीय एव पदिवभागो न्याम्य इति भावः॥

ननु सूत्रे ब्रह्मशब्दाभावात्कथमिदं ब्रह्मरुक्षणमित्याशङ्कयानेन सूत्रेण यस्य वाक्यस्यार्थो निरूप्यते तदेतस्य विषयो मूलभूतं वाक्यम् । तेन च ब्रह्मण एवोक्तरुक्षणाभिघानात्तन्मूरुभूतसूत्रस्थापि तदेवार्थ

पूरणी

न तु प्रत्यक्षेणैवेति । सर्वनाम्नां लाघवेन बुद्धिस्थमात्रवाचकत्वा-दित्यर्थः । किमाकाशस्यैवेत्यवधारणमाकाशपदं ^अपवनादेरप्युपलक्षणं वा । नाद्य इत्याह--पवनादीति । श्रुतीति । "यतो वा इमानि" इति कृत्स्नम्तसृष्टिश्रुतेः "आकाशाद्वायुः" इत्यादिश्रुतेश्च बाध-पसङ्गात् । द्वितीयाकाशादिशब्दानां तत्र तद्वच्छिन्नब्रह्मपरतया ततो वाय्वादिसृष्टेः म्फुटं प्रतिपादनादित्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति — तत्सङ्गृह इति । तथा सति रुक्षणादोषप्रसङ्गादिति भावः॥

¹ मानाद्युपस्थितस्य**-छ.** ² यः स्ववान्यस्य-क.

³ कालादे—झ.

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्ये

दीपनम्

इत्याह - यतो वेति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्भक्कोति " इति वाक्य इत्यर्थः । ननु जन्मस्थितिलयानामेकैकनिरूपितं कारणत्वं रुक्षणम् , उत समुदितनिरूपितं कारणत्वं वा । अन्त्ये व्यर्थविशेषणत्वम् । न हि वियदादिकारणत्वं ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । आद्ये चादिपदं व्यर्थम् । न च जन्मादीनां ¹ नानाकारणत्वे कारणं परिच्छित्रतया ब्रह्म न स्यादिति त्रितयकारणत्व²मेव तस्रक्षणमिति वाच्यम् : तस्यैव जन्मादित्रितय³कारणत्वेऽपि तावन्मात्रस्यैव लक्षणत्वोप-पत्तेः। न चोपादानकारणतासिद्ध्यर्थे ब्रह्मणो लयाधारता वक्तव्या, लोके उपादान एव कार्यस्य लयदर्शनादिति वाच्यम्; कालेऽपि तहर्शनात सामान्यकारणत्वस्यैव तल्लक्षणत्वसंभवाच । किं चैवं

पूरणी

नन् रुक्ष्यभृताद्वितीयब्रह्मोपस्थित्यर्थे त्रितयकारणत्वं रुक्षण-मस्त्वत्याशङ्क्य निषेधति --न च जनमादीनामिति । एवमपि व्यर्थविशेषणता दुवीरेत्याह—जन्मादीति । ननु कालस्याप्यविद्याव-च्छित्रब्रह्मस्वरूपतयास्त्येवोपादानत्वमित्यनुशयादाह — सामान्येति । नन्बद्वितीयत्वलाभाय तदुपादानत्वमेव लक्षणं वाच्यमित्याशङ्कचाह— किं चैविमिति । ननु जन्मादिपदस्य जन्म आदिर्थस्येति तद्भुण-संविज्ञानबहुवीहितया द्वन्द्वादिवत्समाहारार्थत्वाभावात्कथमत्र तल्लाभ इत्य-

¹ कारणत्वे--ख.

² मेव रुक्षण—ख. ³ कारणतया—घ.

जगत्कारणे ब्रह्मशब्दप्रयोगादिदं ब्रह्मलक्षणम् । तच ब्रह्माद्वितीय-मिति। जन्मादिकारणत्वं प्रत्येकलक्षणमपि स्थित्यादिकारणत्व-समानाधिकरणमेव तदिति । स्रेत्रे जन्मादीति समाहारः । अन्यथा

दीपनम

तद्वाचकमेव पदमस्तु, किं जन्मादिपदेन । अथ रूक्षणत्रितयाभिप्रायेण त्रितयकारणत्वं विवक्षितमिति चेत्, एवं साति देषां परस्परमेळनानपेक्ष-तया समाहारद्योतकनपुंसकैकवचने न स्यातामित्यत्राह- -तचेति । समाहारः द्योतित इति शेषः । प्रत्येकमतिव्याप्त्यादि दोषशून्यतया ⁵कार्णमात्रं रुक्ष्यमुपस्थापयितुं शक्तमपि मिलितमेव विघेयब्रह्मतान्वय-योग्याद्वैतकारणोपस्थापनसमर्थमिति त्रितयकारणत्वमेव लक्षणमित्यर्थः । अन्यथेति ॥

पूरणी

त्राह—द्योतित इति । यद्यप्युक्तबहुत्रीहिणा जन्मादित्रितयमेव लभ्यते, तथापि तेषां बहुत्वेन जन्मादय इति पुंलिङ्गबहुवचननिर्देशे कार्ये नपुंसकैकवचननिर्देशस्तस्य समाहारनियतत्वात्तद्योतनाय । न चैकवचनस्यैकत्वार्थकत्वाह्नहुनां च स्वत एकत्वासंभवेन समाहृत-रूपेणैव तदेकत्वमेकवचनं मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यतीति कथं द्योतनोक्तिरिति वाच्यम् ; एकवचनस्यैकत्वमात्रशक्ततया समाहारांशस्य प्रकृते तदाक्षेप-लभ्यत्वेन द्योतनोक्तेः । समाहारश्च समासप्रतिपाद्यानां जन्मादीनां त्रयाणामप्यन्यपदार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । विधेयेति । जगत्कारणानुवादेन

 $^{^{1}}$ जगज्जन्मादिकारणत्वं - ख्व. 2 दूषणरिहततया - घ्व. 3 कारणतामात्रं - ख्व.

¹ एविमहाभिसंहितम् — यतो वेत्यादिवाक्येन हि वियदादिकार-णानुवादेनानवगतवचनार्थेकत्वप्रतिपादनपूर्वकं तस्य ''तद्वस्र " इति ब्रह्मत्वं ²सर्वात्मतायोग्यत्वं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मपदाभिषेयं च ³ब्रह्मत्वं ⁴सर्वात्मतायोग्यत्वमित्यनन्तरमेव वक्ष्यति । तत्र यद्येकैककारणत्वमात्रं

पूरणी

विधेयं यद्धक्षत्वं तदन्वययोग्यं यत्तस्याद्वैतमद्वितीयत्वं तदेव तदन्वये कारणं प्रयोजकं तद्पस्थापनसामध्यं वक्ष्यमाणरीत्या त्रितयकारणत्वस्यै-वेत्यर्थः । नन्वत्र कथमद्वितीयब्रह्मण एव लक्ष्यत्विम त्यत्राह — एतदिहेति । अनवगतेति । क्षित्यादिकं सकारणकं, कार्यत्वादित्यनु-मानसिद्धजगत्कारणानुवादेन जगदुत्पत्त्यादिकारणानां छोके एकत्वा-नवगमेन तदेकत्वप्रतिपादनपूर्वकं ब्रह्मत्वं विधीयते । नन्वेवं तदेकत्वं विधेयं ब्रह्मत्वमपीति विधेयभेदाद्वावयभेदः, किं च येनेत्येकवचनेनैक त्वार्थीवगमेऽपि यत इत्यस्य द्विबहुत्वसाधारणतया कथमेकत्वावगम इति चेन्न; येनेति स्फुटतरैकवचनान्तसमभिन्याहारेण ततोऽपि तदर्थस्यैव लाभात् । समासतद्धितादिवृत्तावेकत्वार्थावगमस्यैव स्वारसिक-त्वेन भाष्यकारादिभिरुपपादनाच । नापि विधेयभेदेन वाक्यभेदः ; तद्भतत्यैकत्वब्रह्मत्वयोविंशिष्टरूपेण विधेयत्वात् । यद्वा '' तद्विजिज्ञा-सस्व " इति तत्पदान्तेन पूर्वपदजातेन जगत्कारणानुवादेन तदित्येक-वचननिर्दिष्टेकत्वं विधीयते पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतया तदेकत्रितयकारणो-देशेन ब्रह्मत्वाविधिरिति न काप्यनुपपत्तिः । तदेतदाह एकत्वप्रति-

¹ एतदिह—घ. ² सर्वाधारतायोग्य -घ. ³ बृहत्वं. ⁴ सर्वात्मतया योग्य—क.

लक्षणं स्याचि तदनुवादेन न 1 ब्रह्मत्वं प्रतिपादियतुं 2 शक्यते । स्थितिकारणस्य जन्मकारणाभेदपरिज्ञानं विना तस्य सर्वात्मतायोग्यता- ज्ञानासंभवात् । तथा च यद्भुद्धप्रतिपत्तावुपयुक्तं कारणत्वं तदेव अज्ञापकतया तल्लक्षणम् । एकैकिनिरूपितकारणतायाध्य त्रितपनिरूपित- कारणता भिन्नति न व्यर्थविशेषणत्वम् । अथ वा त्रीण्येवेमानि लक्षणानि । एवमपि न समाहारद्योतकलिङ्गवचनानुपपत्तिः । स्थित्यादि- कारणताद्वयसमानाधिकृतस्यैव जन्मादिकारणत्वस्याद्वैतब्रह्मोपस्थापकत्व- संभव इति परस्परसमाहारापेक्षणादिति ॥

निवदं रुक्षणवाक्यं न जगत्कारणस्वरूपपरम् ; तस्यानुमानादेव सिद्धेः, किं तु तस्मिन् ब्रह्ममंज्ञाविधिपरम् । संज्ञाविधेश्च तच्छव्देन ब्रह्मानू-द्योपासनाविधिः प्रयोजनमिति, न ; अनुमानाद्वसस्वरूपानिर्णयस्य वक्ष्य-

पूरणी

पादनपूर्वकिमिति । ननु नात्र कारणताभेदः ; कार्यप्रतियोगिकभेदा-भावात् । नच त्रित्वैकत्वरूपकार्यात्मकप्रतियोगितावच्छेदकभेदात्तदव-च्छिन्नकारणताभेदः यो विह्वन्याप्यवान् स विह्नमिनिति सामान्य-व्याप्तिविदिति वाच्यम् ; त्रितयनिरूपितकारणतायाः पृथग्युगपदप्रहेण तदवच्छिन्नकारणतान्तरे मानाभावत् । प्रत्येककारणतात्रयेण तथा प्रतीत्युपपत्तेद्देवत्यनुशयादाह—अथ वेति । इतरव्यावृत्त्यादिरुक्षण-कार्यकरत्वं प्रत्येकमेव । अद्वितीयब्रह्मोपस्थापनांशे तु सापेक्षत्विमिति भावः । तच्छुब्देन ब्रह्मशब्देन । विद्वीयविद्वीयितियादिविधिरित्यर्थः । नन्वनुमानेन ज्ञानानन्दादिस्वरूपनिर्णयाभावेऽपि जगत्कारणत्वावच्छिन्न-

¹ बृंहत्वं-क. ² शक्यं तिस्थिति-च. ³ तज्ज्ञापक-च. ⁴ ब्रह्मोपासीतेत्यादि-झ.

माणत्वात संज्ञाविधेः प्रयोजनाभावाच । उपासनायाः सूत्रकारेणैव समन्व-यसूत्रे निरस्तत्वात् । ब्रह्मशब्दस्य स्वार्थपरत्वे संभवति संज्ञारुक्षणाया अन्याय्यत्वात् किं च संज्ञापि देवदत्तादिपदवदर्थनिरपेक्षा न सांकितिकी ; अपौरुषेयवेदे सङ्केतियितुरभावात् । नापि गवादिशब्द-वदौत्पत्तिकी ; तद्मिधेयस्य सर्वात्मतायाग्यत्वाभावे जगत्कारणे ब्रह्म-शब्दासंभवात् ॥

ननु जगत्कारणे रूढोऽयं शब्दः, अलौकिकस्यापि यूपादि-शब्दबद्वेद एव शक्तिमहोपपत्तिरिति चेत्, तत्र न तावज्जगत्कारणत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् ; केवलब्रह्मपदात्तदप्रतीतेः प्रलयादौ तदभावाच । नच तद्योग्यता तदाप्यस्तीति वाच्यम् ; तृर्हि ¹तन्निरूपकस्वरूपस्थैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे संभवति कारणत्वस्थातदर्थत्वात् । न वा

पूरणी

निर्णयोऽस्त्येव, अन्यथा तदनुवादायोगादित्यनुशयादाह — संज्ञाविधिरित । नन्वयमस्मत्कुलनिवन्धनः सङ्केत इत्याशङ्कयाह — ब्रह्मशब्दस्येति । संज्ञाविधिपरत्वे तच्छब्दः संज्ञात्वेन ृैविधीयत इति शब्द एव लक्षणया शब्दपरो वाच्यः । तच्च गत्यन्तरे सित न युक्त-मित्यर्थः । तद्मिधस्येति । ब्रह्मशब्दामिधयमन्तरा तत्र तत्संज्ञायास्तदर्थाविनामावलक्षणौत्पत्तिकत्वायोगादित्यर्थः । तिक्करपकेति । योग्यतावच्छेदकस्वरूपस्यत्यर्थः । ननु किमिति स्वरूपमेव तदवच्छेदकं, धर्मान्तरमेव तथास्त्वत्यश्राह—न चेति । तस्य

¹ तिन्नरूपित-च. ² विधेय-झ.

अद्वयब्रह्मधर्मत्वासंभवात् । लक्ष्यस्य चाद्वयत्वं ब्रह्मशब्दा-द्वगम्यते, तत्रैव ब्रह्मशब्दाभिधयद्वद्धिरूप'वृहत्त्वस्य पर्यवसानात्। न च नदीपूरस्येव द्वद्धिरवयवोपचयः, आकाशस्येव वहत्त्वं परिमाणविशेषो वास्त्विति वाच्यम् ; "निष्कलम्" "अस्थूलं" इत्यादिश्रुतिभिब्रह्मणि तदभावस्य सिद्धत्वात्।

दीपनम्

सर्वात्मतायोग्यस्वरूपव्यतिरेकेण कारणत्वनिरूपकं स्वरूपमस्ति । एतेन लक्षणस्य तत्तदसाधारणपदैर्लक्ष्यव्यवहारः प्रयोजनामिति ब्रह्मलक्षणवाक्य-स्याप्यस्य ब्रह्मशब्देन व्यवहारसिद्धिः प्रयोजनमिति निरस्तम् ; लक्षण-वाक्यस्य लक्ष्यस्वरूपप्रतिपादकतया तत्परत्वे संभवति व्यवहारपरत्वकरूप-वायोगाच । तच लक्ष्यस्वरूपं ब्रह्मशब्दसामध्योदद्विती यमेवेत्यभिप्रत्याह —लक्ष्यस्य चेति । बृहिधातुर्हि वृद्धिमभिष्ठते, वृद्धिश्वात्र स्वरूपोपचयः, स च सर्वात्मतायोग्यतैवेति त्रिविधपरिच्छेदर्शून्यं ब्रह्मशब्दाभिषेयं लक्ष्यमित्याह — तत्रैवेति । निर्मताः कला अवयवा यस्मात्तदनंशं

पूरणी

निर्धर्मकत्वादिति भावः एतेनेति । व्यवहारिनिमत्तमन्तरा ब्रह्मशब्दस्य व्यवहारासंभवेनत्यर्थः । लक्षणस्येति । गन्धवती पृथिवीत्यादिवाक्यस्य गन्धवद्वस्तु पृथिवीशब्देन व्यवहर्तव्यमिति प्रतिपादनद्वारा लक्षणरूपाविच्छन्नवस्तुनि लक्ष्यशब्देन व्यवहारिसिद्धिः प्रयोजनिमत्यर्थः । लक्षणादोषादि लक्षणवाक्यस्य नायमर्थ इत्याह— लक्षणाति । त्रिविधेति । देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्येवं परिच्छेद- त्रितयशून्यमित्यर्थः । कला अवयवा इति । यद्यपि ''इमाः षोडश

 $^{^{1}}$ बृंहत्वस्य-ग. च. 2 बृंहत्वं-क. छ. 3 नासंभवा= -घ. 4 यवदेवे-च.

आकाशादौ परिमाणविशेषाश्रयत्व ग्योग्यतालक्षणघटपर्वतादि-व्यावृत्तस्वरूपोपचयाभावे तस्यासंभवेन स्वरूपोपचयस्यैव तद्र्थत्वात् । नन्वेवमप्याकाशविलक्षणस्वरूपोपचयस्य निर्वक्तुम-शक्यतया आकाशसदृशमेव ब्रह्मेति चेकः स्वरूपोपचयो हि

दीपनम्

निष्कलश्रुत्यर्थः । नन्वेवमाकाशादौ परिमाणिवशेषवाचिबृहच्छ² ब्दो जगत्कारणे लाक्षणिकः स्यादित्याशङ्कय आकाशादाविप स्वरूपोपचय एव बृहच्छ्ब्दार्थो न परिमाणिवशेष इत्याह—आकाशादाविति । तस्य परिमाणिवशेषस्य असंभवेन हेतुना । तथा च स्वरूपोपचयो वक्तव्य इति भावः । फलितमाह—स्वरूपेति । आकाशसद्दशमिति । तथा च ब्रह्मशब्दाभिषयमद्वितीयं न स्यादित्यर्थः । किमाकाशिवलक्षणस्वरूपोपचयो निर्वक्तुमशक्य इति ब्रह्मशब्दाभिषयमाकाशसद्दशमित्युच्यते, उत्त स बाधित इति, नाद्य इत्याह—स्वरूपोति । पटस्य हि स्वावयवापेक्षया विलक्षणः स्वरूपो-

पूरणी

कलाः पुरुषायणा '' इत्यादौ कलाशब्दः प्राणाद्यर्थको दृष्ट इति तदसंबिन्धत्वमेव ब्रह्मणो लभ्यते न तु निरवयवत्वम् , तथापि कला शब्दस्य मुख्यवृत्त्यैकदेशवाचित्वात्तत्रापि प्राणादिषु कथंचिल्ललणया प्रयोगान्मुख्यावयवशून्यत्वमेव तद्यथं इति भावः। वस्तुतस्तु कौटस्थ्य-प्रवत्वादिश्रुतिविरोधः; सावयवस्य तदसंभवादिति द्रष्टव्यम् । परिमाणविशेषासंभवस्य स्वस्रपोपचयबृहच्लब्दार्थे हेतुत्वेनान्वयाद्भेदेन योजयति—असंभवेन हेतुनोति ॥

¹ योग्यता घटपर्वतादि—छु, योग्यघटपर्वतादि—गः ² ब्दो लाक्षणिक—घः

¹ युगपदनेकानिरूपितसंबन्धा²श्रयत्वयोग्यत्वम् । इदं चाकाशादाव-नेकदेशनिरूपितयरिंकचित्संबन्धाश्रयत्वेन ; न तु यावत्संबन्धा-श्रयत्वेन; तदेशीयघटादिष्टिचिसंबन्धस्याकाशेऽभावात् । सर्वात्मके तु सोऽप्यस्त्येवेति भवतु सर्वात्मकं वस्त्वाकाशव्यावृत्तोपचितस्व-

दीपनम्

पचयः प्रतीयते । स च तस्य तन्त्वधिकरणीभृतभृतलावयवाधिकतदवयव-निरूपितसंयोगाश्रयत्वयोग्यत्वम् । एवं पटापेक्षया कुड्यादेरप्यधिक-देशनिरूपितसंयोगाश्रयत्वयोग्यतेव त्वरूपोपचय इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—इदं चेति । आकाशादिहिं भृतलादियावत्तदवयवनिरूपित-संयोगाश्रयोऽपि न तेषां परस्परनिरूपितसंयोगाश्रयः ; तस्य ततो भेदात् । सर्वात्मकं तु वस्तु तस्याप्याश्रय इति भवति तन्निरवधिकोप्चितस्वरूप-मिति नाकाशाविलक्षणस्वरूपोपचयानिर्वचनम् । यद्यपि कालः सर्वाधारः सर्वसंयोगाश्रयस्तथापि तस्य निरूपकतया तदाश्रयत्वं नेति भवति सर्वात्मकं वम्तु ततो विलक्षणमिति भावः । फलितमाह—

पूरणी

निरूपकतया भासकतया । सत्तानिरूपकतयेत्यर्थः । सन् घटः स्फुरतीत्यादौ चैतन्यस्य प्रपश्चसत्तानिरूपकत्वभिष्ठष्ठानसत्तान्यति-रेकेण कार्यसत्ताविरहात् । कालस्य तु नैवं तत्सत्तानिरूप-कत्वम् ; कालसत्ताया अपि तेनैव निरूपणात् । तथा च तत्सत्तानिरूपकत्वे सति यावत्तत्संबन्धाश्रयत्वं निरविषकस्वरूपोपचय इत्यर्थः । न चैवं तत्सत्तानिरूपकत्वमात्रमेव स्वरूपोपचयोऽस्तु, अधिकं व्यर्थमिति वाच्यम् ; तत्सत्तानिरूपकत्वं हि तत्सत्तात्मकत्वम् ।

¹ युगपदने कदेशनिरू-ख. छ. ² श्रययोग्य-ग.

रूपम्। ततः सर्वात्मकं वस्तु निरवधिकमहत्। आकाशादिकं तु सावधिकम्। शब्दश्रोपपदादिबाधकाभावे निरपेक्षमेवार्थं प्रति-पादयति न सापेक्षमिति ब्रह्मशब्दात् त्रिविधपरिच्छेदश्र्न्यवस्तु-

दीपनम्

- तत इति । ततोऽपि किं तत्राह - शब्दश्चेति । सोपक्ष बृहत्त्वं वि अपेक्षणीयोपस्थितिमपेक्ष्यैव शब्दो बोधयतीति शब्दाच दुपस्थितिर्विक्षम्बता², निरविषक महत्त्वं त्वपेक्षणीयाभावाच्छ-ब्दात् झिटत्येवावगम्यत इति तदेवोत्सर्गतः शब्दार्थः। बृहन् कुम्भः पर्वत इत्यादौ तु परिच्छित्रार्थवाचक कुम्भा चुपपदा चनुरोधन तद्पो चते। न चात्र सङ्कोचकं किश्चिद्यपदादिक मस्तीति निरपेक्षोपस्थितिकं सर्वोत्मत्वयोग्यत। रूपं निरविषक महत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्यर्थः।

पूरणी

तच परमतसिद्धसत्ताजातावप्यस्तीत्यिश्रमिविशेषणसार्थक्यादिति भावः। वृहन् कुम्भ इति । तथा च वृहच्छब्दः सर्वत्रापि मुख्य एव, स्वस्त्रोपचयमात्रस्य तद्थेत्वात्। नच स्वस्त्रपेपचयत्वं नाम नानुगतं सामान्यं, किं तु तत्तद्वयक्तिस्वस्त्रपम्, तथा चाननुगतनानाव्यक्तिषु शक्तिग्रहासंभव इति वाच्यम्; अधिकसंबन्धाश्रयत्वयोग्यताया एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। सर्वत्र वृहच्छब्दिवषये यत्तिं चिदविषकाधिकसंबन्ध- घितायास्तस्याः संभवात्। यद्यपि योग्यतापि स्वस्त्रपमेव तथापि तेन स्त्रेपण प्रतियोग्यभावशब्दादौ प्रतियोगित्वादिवत्तिनिमित्तत्वाविरोधादिति

¹ बृंहत्वं-घ. ² विलम्बते-चा.

सिद्धिः। नतु भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधात्सङ्कोच एव न्याय्य इति चेन्नः

¹ रजतादेरिव प्रत्यक्षादिदृष्टस्यापि प्रपश्चस्य स्वाधिष्ठानापरिच्छेदकत्वात् ॥

र्कि च "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति स्त्रे यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा ² प्रतिपादिता तस्यैवेदं लक्षणम् , विचार्यत्वेनाप्रति-ज्ञातस्य लक्षणायोगात् । प्रतिज्ञा चाद्ययस्यैव । अनात्म-

दीपनम्

द्वितीयं शङ्कते — निविति । प्रत्यक्षेत्युपरुक्षणं, यत इत्यादिवाक्यस्थ-भूताद्युपपदसमभिव्याहारादपीत्यर्थः । रजतादेरिति । प्रपञ्चस्य रजतादि-साम्यं च वक्ष्यत इत्यभिपायः । एवं चाध्यस्तस्याधिष्ठानातत्त्वतो भेदाभावान्न तेन ब्रह्म परिच्छिन्नामित्यर्थः ॥

एवमुक्तविधया तर्किते गृहीतसङ्गतिकलक्ष्यब्रह्मपद्सामर्थ्याल्लक्ष्य-मद्वितीयमित्युक्तम् । सम्प्रति जिज्ञासासूत्रसामर्थ्यादपि तदाह— किं चेति । ननु जीवभिन्नश्चरस्यैव प्रतिज्ञास्तु, तत्राह—अनात्मेति । जीवस्वरूपातिरिक्तब्रह्मणोऽनात्मत्वमेव, अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्य-स्यैवात्मत्वात् । न चात्मत्वं जातिः, सा च जीवस्वरूपातिरिक्तेऽप्य-

पूरणी

भावः । ननु भेदग्राहीति मूलम् । घटपटादीनां विलक्षणार्थिकया-कारितया भेदेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात् वस्तुपरिच्छेदराहित्यमसंभवीत्यर्थः । भूताद्यपपदेति । सर्वथा अभेदे कार्यकारणभावासंभवादित्यर्थः । एवं चेति । स्वसमानसत्ताकवस्त्वन्तरवत्त्वं वस्तुपरिच्छेदः, स च ब्रह्मणि नास्त्येव ; प्रपञ्चस्य कल्पितःवात् । अत एव कल्पितःभिन्न-प्रपञ्चसत्त्वान्न कार्यकारणभावानुपपत्तिरपीति भावः । तर्कित इति ।

¹ रजतादेईष्टपपञ्चस्यापि सर्वश्रेष्ठात्मापरिच्छेदकत्वात्,—क. 2 प्रतिज्ञाता—ग. छ. 3 मेद-

विचारेणाधिकारिणः प्रयोजनाभावेन तत्प्रतिज्ञायोगात् ।

दीपनम्

विरुद्धेति वाच्यम्; एकात्मव्यक्तयैव निखिलव्यवहारोपपतौ तज्जातौ प्रमाणाभावात् । किं च जातिरपि दुःखादिव्यङ्गया कथं तच्छून्ये स्यात् । आत्मत्वस्येव दुःखसमवायिकारणातावच्छेदकत्वात् । नच जीवत्वमेव तत्कारणतावच्छेदकमिति वाच्यम्; लाघवाज्जातेरेव तथात्वात् विनिगमकाभावाच । न चैवमीश्वरस्य नित्यमुक्तताप्रतिपादक-शास्त्रविरोधः, तस्यान्यथाप्युपपत्तेरिति भावः । अथ वा अनात्मनः खस्मादन्यस्येत्यर्थः । प्रयोजनेति । ततो मोक्षस्यासंभवादित्यर्थः।

पूरणी

उक्तरीत्या संभावितसर्वात्मतायोग्यवस्तुनि गृहीतसङ्गितकं यह्रक्ष्यपरं व्रह्मपदं तत्सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु जीवत्वमप्यात्मत्वावान्तरजातिरेवेत्यत आह—विनिगमकेति। एवमपि जीवत्वस्यैव तत्समवायिकारणतावच्छेदकत्वे न किञ्चिद्विनिगमकम्; उभयोरपि जातिरूपतया लाघव-साम्यात्, प्रत्युतात्मत्वस्य सामान्यरूपतया तत्रैव प्रमाणप्रवृत्तेन्याय्यत्वाच्यर्थः। तस्यान्यथेति। चिरमुक्तजीवपरत्वेनापीत्यर्थः। अथ वा अस्मदिभमतरीत्यापीत्यर्थः।तच्छास्रबल्नासमदिभमतमेवाभ्युपगन्तुं युक्त-मिति भावः। ननु नाहमनुभवे प्रकाशमानत्वमात्मत्वप्रयोजकम्; देहा-हङ्कारादेरपि तथात्वापातात्, किं त्वात्मशब्दो जीवे रूढोऽभ्युपगन्तव्यः। सा च परमात्मन्यपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इत्यादौ तच्छब्दप्रयोगात्तुल्या। यदि चात्मशब्दस्य योगादेव सर्वव्यापित्व-विशिष्टवस्तुनि वृत्तिः सापि परमात्माने समानेत्यनुशयादाह—अथवेति। मोक्षस्येति। स्वश्रममूळानर्थस्य परसाक्षात्कारात्रिवृत्तेरसंभवादित्यर्थः॥

नचौषासनासिद्धचर्थं तद्विचार इति वाच्यम्; ब्रह्मण उपासनाशे-षत्वे प्रमाणाभावेन स्वरूपासिद्धेः। वेदान्तानां विधिषरत्वात्। न चान्यद्र्ह्मणि प्रमाणमस्तीति वक्ष्यते। नच भिन्नस्य ब्रह्मणो मानान्तराविरोधादेवताविग्रहवत्तत्सिद्धिरिति वाच्यम्; जीवाति-

दीपनम्

उपासनयैव मोक्ष इति मतमाशङ्कयाह—न चेति। अस्मिन्पक्षे ब्रह्मणि प्रमाणाभावेन जिज्ञासैव न स्यादित्याह—ब्रह्मण इति। किमुपासना-वादिनो ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणम्, किं वान्यत्। नाद्यः; विधिपरा-त्तां दन्यसिद्धयसभवात्। नच वेदान्तानां तत्रापि तात्पर्यम्; वाक्यभेद-प्रसङ्कादित्याद्यं दूषयित्वा द्वितीयं दूषयति—न चान्यदिति। नन्वन्य-पराच्छव्दादद्वैतं ब्रह्म परं न सिद्धयति, मानान्तरिवरोधात्, तटस्यं तु ब्रह्म किमिति न सिद्धयतीत्याशङ्कयाह—न चेति। भिन्नस्यापीश्चरस्य सार्वद्रयं वक्तव्यम्, अन्यथा वत्स्यश्वरत्वायोगात्; तच्च नानुमानादिति वक्ष्यति। नाप्यन्यपरश्चत्या; मानान्तरिवरोधादित्यभिष्रत्याह—जीवेति। वैयर्थ्यादिप नोपासनापरत्वं शास्त्रस्य; स्वर्गादेविरक्तस्यैक ब्रह्मणि जिज्ञासाधिकारेण तस्य स्वर्गादिफलकत्वायोगात्, नापि मोक्षस्तत्फलम्; वर्षासनायां सर्वेषां पुरुषाणामेकस्वपत्वासंभवात्,

पूरणी

वाक्यभेदेति । ननूपासनाविध्याक्षेपादेव तद्र्पत्रह्मसिद्धि-रस्त्विति चेन्नः अन्नं ब्रह्मेत्युपासीतित्यादावन्नस्य ब्रह्मभावमन्तरापि तदुपासनादर्शनेनोपासनाया अर्थव्यभिचारितया तद्विषयार्थीकल्पकत्वा-

¹ दन्यविध्य-घ. ² तदीश्वरत्वा-घ. ³ ब्रह्मिजिज्ञासा-घ. छ. ⁴ उपासनायाः-घ. छ.

रिक्तस्य ज्ञानानिधा करणत्व व्याप्त्य तुगृहीतया "नान्तः प्रज्ञं न बिहः प्रज्ञम्" "केवलो निर्गुण" इत्यादिश्वत्या विरोधेन सार्वज्ञासिद्धेः । मोक्षस्योपासनासाध्यत्वे स्वर्गादिवत्साति- शयत्वाद्यापत्ते निरित्रयपुरुषार्थकामनागोत्तरो न स्यात्।

दीपनम्

कश्चिद्धि मासमात्रमुपासनां कुर्वन् संस्थितो भवति, अपरस्तु संवत्सरम्, एवमन्योऽप्यधिकं कालम्, एवं विषयतोऽप्युपचयः, नच साधनोपचयापचययोः फलमेकरूपं संभवतीत्याह—मोश्चस्येति । अनित्यत्वमादिशब्दार्थः। ततः किं तत्राह — निरतिशयेति । गोचरः

पूरणी

दिति भावः। नान्तः प्रज्ञामिति मूलम्। अन्तर्बहिगोंचरज्ञानशून्यतायास्तच्छुतेरवगमादित्यर्थः । सिद्धान्ते तु चिद्रूपजीवाभिन्नतया
ब्रह्मणश्चिद्रूपत्विसद्धेः "नान्तः प्रज्ञं "इत्यादिश्वति ब्रह्मणः सर्वात्मकतया तदान्तरबाद्यवस्तु भेदाभावात्तद्भोचरज्ञाननिवृत्तिपरा अन्तर्बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानशून्यतापरा वेति न विरोध इति भावः। एवं विषयत
इति । कश्चिद्रज्ञादिकं ब्रह्मतयोपास्ते कश्चिचात्मानमिति उपासनाविषयवै लक्ष्मव्यादिष तद्भैलक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष । अथ वा विषयो देशः।
नदीतीराद्युपासनादेशवैलक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष तद्भैक्षण्यादिष । मोक्षस्तादशकाम नाविषयो न स्यादित्यापादने निरितशयपुरुषार्थशब्दस्य मोक्षार्थतया
स तत्कामनाविषयो न स्यादित्यापादने तरितशयपुरुषार्थशब्दस्य मोक्षार्थतया
स तत्कामनाविषयो न स्यादित्यापादने निरितशयपुरुषार्थशब्दस्य मोक्षार्थतया
स्याचिष्टे— गोचरः साध्य इति । मोक्षकामिनः उपासनायां प्रवृत्तिन

¹ करणत्वात् व्याप्य-ख.

अक्षय्यफलचातुर्मास्यान्म्रमुक्षोरवैराग्यप्रसङ्गाच । नच जीवगत-कर्तृत्वादिभ्रमनिवृत्यर्थं तटस्थब्रह्मजिज्ञासेति वाच्यम्; अन्यविषय-ज्ञानादन्यविषयभ्रमानिवृत्तेः; परोक्षज्ञानादपरोक्षभ्रमानिवृत्तेश्व । न चान्यात्मनि प्रत्यक्षं सम्भवति । नच जीवस्यैव जिज्ञासा; तत्र ब्रह्मशब्दविरोधात् जीवस्य प्रत्यक्षादिना निर्णयात् तत्र लक्षणस्त्रायोगाच । तस्माज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्त्यर्थं तदिभिन्न-मज्ञातं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति तस्यैवेदं लक्षणम् ॥

दीपनम्

साध्यः । उपासनारूपो घात्वर्थ इति शेषः । सातिशयत्वे दूषणान्तर-माह—अक्षय्येति । तटस्थं भिन्नम् । अभ्युपेत्याप्याह—परोक्षेति । प्रत्यक्षं अन्यस्येति शेषः । जीवस्येति कर्माण षष्ठी । तत्र जिज्ञासा-स्त्रे । द्वितीयस्त्रमपि ¹ तस्मिन्नानुगुणमित्याह—तत्र स्वक्षणेति । तस्य ब्रह्मव्यावृत्तरूपणे जगत्कारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

पूरणी

स्यात्, तस्या निरितशयपुरुषार्थमुक्तिसाधनत्वायोगादिति तदर्थ इति भावः। सातिशयत्व इति । मोक्षस्य सातिशयत्वे अक्षय्यचातुर्मास्य- सुकृतसाध्यस्वर्गान्मुमुक्षोविरिक्तिने स्यादिति भावः। ननु परमात्मापि परस्य प्रत्यक्ष एवत्याशङ्कयाह—अन्यस्येति । वस्तुतस्तु जीवन्रह्म- भेदस्य पूर्व निराकृतत्वान्न द्वितीयन्नह्मलक्षणशङ्कापीति ² सार्तव्यम् । ननु न्नह्मशब्दस्योपचितस्वरूपवाचकत्वाज्ञीवस्यापि व्यापित्वात्त्रापि तच्छब्दप्रवृत्त्यपतिरित्यनुशयादाह—जीवस्येति मूले । निर्णातार्थे च जिज्ञासानुपपन्निति भावः। ननु जीवस्यापि न्नह्माभिन्नतया जगदुपा-दानत्वं संभवतीत्यत्राह—तस्य न्नह्मिति । ननु त्वत्पक्षेऽपि द्वितीयादि-

¹ अस्मिन्ननतुगुण-घ. छ.

² तत्त्वभ्-झ्.

जगत्कारणत्वाक्षेपः

ननु किमिदं जगत्कारणत्वम्, न तावत्तत्कर्तृत्वम्; मिथ्यावस्तुनो भावविलक्षणस्य ध्वंसवत्सकर्तृकत्वायोगात्। कर्तृत्वमपि न तावदुपादानापरेशक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमन्त्वम्; पूर्णानन्दे ब्रह्मणि स्वष्टसाधनताज्ञानाभावेन चिकीर्षाप्रयत्नयोर-

दीपनम्

एवं ¹लक्षणसूत्रपर्यालोचनया अद्वितीयस्यैव ब्रह्मण इदं लक्षण-मित्युपपादितम्। इदानीं तत्पिरगुद्धयर्थमाक्षिपति—निनिति। किं ब्रह्मणो जगतः कर्तृत्वं लक्षणमुतोपादानत्वमुभयं वेति किंशब्दार्थः। भावेति मिद्धान्तरीत्योक्तम्। नच भावविलक्षणस्याप्यभाववैलक्षण्यात्सकर्तृकत्व-भिति वाच्यम्; लाघवेन भाव²कार्यस्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति भावः। स्विति। स्वस्य यदिष्टं तत्साधनत्वज्ञानाभावेनेत्यर्थः। ननु परमकृपालोः स्वेष्ट-साधनत्वज्ञानाभावेऽपि परदुःखनिवृत्त्युपायचिकीर्षादि दृष्टमिति चेन्न; परदुःख दृष्ट्या यो दुःखीभवति ⁸स एव हि कृपालुः स्वदुःखनिवृत्तये

पूरणी

 $^{^1}$ लक्षणादिस्त्र **-ख. ग. च.** 2 कार्यत्वस्यैव - घ्य. 3 स कृपाछः - च्य. स्वसुखपरदुःख-ख.

संभवात सगीद्यचिकीषीदिकं प्रति कर्तृत्वाद्यसंभवाच । नच तयोरनादित्वम् ; चिकीषीमात्रे स्वेष्टसाधनताज्ञानस्य कृतिमात्रे

दीपनम्

प्रयतत इति न व्यभिचार इति भावः । किं च किं चिकीर्षादिकमपि कार्यमुत न । आद्य आह—सर्गाद्यति । सर्गात्पूर्वं चिकीर्षाद्य-संभवेनेश्वरस्य तन्निऋपितकर्तृत्वं न स्यादित्यर्थः । न द्वितीयः ; लाघवेन चिकीषीत्वावच्छेदेनेष्टसाधनत्वज्ञानस्य कृतित्वावच्छेदेन चिकीर्षायाश्च कारणत्वेन तयोरनादित्वायोगात् । अन्यथैवं तत्र दुः लादिकमप्यनादि सिद्धयेदित्याह -- न चेति । किं च यदि चिकीषीप्रयत्नावप्यनादी स्थातां तर्हि तद्गोचरेदानीन्तनाङ्करादिकमप्यतीत-करुपे किमिति नासीत् । नच तदा सामग्रीविरह इति वाच्यम्; न ¹ तावददृष्टविरहः, अतीतकल्पाङ्कुरादिजनकादृष्टस्यापि तत्समानस्रपकार्यै-तद्र्षुरादाविप स्वरूपयोग्यत्वात् अवयवसंयोगादेरिप समत्वात् । नच कालभेद एव कारणमिति वाच्यम् ; तस्याप्यखण्डतया सर्वेशाधारणत्वात् । यदि क्षणविशेषमपि कारणं ² ब्रूयात्तदा किमीश्वरादिना, कुलालादेरपि

पूरणी

रिति । न चैवमीश्वरस्य पुराणादिसिद्धक्रपाछ्रत्वव्याकोपः तस्य, पाणिविषये वैषम्यराहित्याभिप्रायत्वात् , परदुःखप्रहाणानुकूरुज्ञानवत्त्वाभिप्रायत्वाद्वा तःकर्तिनस्यति भावः । सर्गात्पूर्वमिति । अन्यथा चिकीर्षाद्यनवस्थापाता-दिति भावः । अवयवसंयोगादेरिति । अङ्करोपादानादेरप्यङ्करत्वावच्छेदे-नैव हेतुत्वादित्यर्थः। कुलालादेरिति । क्षणविशेषराहित्यादेव कुलालव्या-

¹ तावत् दृष्ट-च. ² ब्र्यास्तदा-च.

चिकीर्षायाश्र कारणत्वेन तदयोगात् कार्ये सातत्यप्रसङ्गाच,

दीपनम्

कारणत्वे प्रमाणाभावात् । एवमुत्पन्नविनष्टयोरिप सततोत्पात्तिपसङ्गः, तयोरिप विकीर्षाक्वतिगोचरत्वादित्याह — कार्यसातत्येति । ननूत्पन्न-विनष्टयोः कथमुत्पत्तिः, प्रागभावरूपसहकार्यभावादिति चेत्तिहि नूनमानु-मानिकक्षितिकर्गमूढ एव, यतोऽयोग्यमिप विकीर्षति करोति च। अनीश्वरो वा, यतस्तदिच्छापयनाविप विहन्येते । ननु तयोश्विकीर्षादिगोचरत्व-मेव नेति चेत् किं प्राक्तद्वोचरिकीर्षादिस्तदानीं नष्ट एव । नच तत्सामग्रग्रुपहितैवेच्छा चिकीर्षा, सा च नष्टेवेति वाच्यम् ; कुलालादौ

पूरणी

पारात्पूर्वं घटानुत्पितिरिति वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। नन्वेतत्करुपाङ्करादीनां पूर्वकरुपे उत्पत्तिः स्यादिति कोऽर्थः है किं नानाकरुपकार्याणामेककरुप एवोत्पत्त्या झिटिति सर्वमुक्तिः स्यादित्यापाद्यते, उत्तैतत्करुपाङ्करादीनां पूर्वकरुपे तत्करुपान्तरीयाणां चैतत्करुपे वा । नाद्यः ; एकदा नानाकरुपकार्यजनकनानाप्राण्यदृष्टसमाहारिवरहात् । न द्वितीयः ; अङ्करादीनां स्वतो विशेषविरहात् एतत्करुपसंबन्धस्याप्येतत्करुपविरहादेवासंभवात् एतत्करुपोपपादकप्राण्यदृष्ट्विशेषासमवधानाचेत्यस्वरसादाह—एवम्रत्प-कोति । अयोग्यमपीति । कृत्यसाध्यसुधामरीचिमण्डलादिचिकीषादि-मद्वालवद्विश्वरोऽपि मृदः स्यादिति भावः । यतस्तदिच्छेति । सत्यामपि भगवचिकीषीयां कार्यविरहे जीवतुरुयता स्यादिति भावः । कुलालादिद्दृष्टान्तेन विशेषीयां कार्यविरहे जीवतुरुयता स्यादिति भावः । कुलालादिदृष्टान्तेन विशेषीयां कार्यविरहे जीवतुरुयता स्यादिति भावः ।

^{1°} सार्थक्य-ग, सान्तत्य-छ. 2 प्रतिह्रन्येते-ख. ग, न्याह्न्येते-च. 3 दीश्वरे-झ.

ईश्वरचिकीषीया अप्रतिवातात् । नापि ¹ ज्ञानवत्त्वमात्रं तत् ; उदासीनानामपि कर्तृत्वप्रसङ्गात् । नच ² स्वतन्त्रः कर्तेति वाच्यम् ; ईश्वपरतन्त्राणां जीवानां तदभावापातात् । नच

दीपनम्

चिकीर्षानन्तरभावित्वात्सामप्रयाः । न चेदं कर्तुमिच्छामीत्यनु-भवस्य सामग्रीविषयत्वं संभवति, एवमपि तद्गोचरप्रयत्नानपायात् । नच समयविशेषाविच्छन्न एव चिकीर्षादिविषय इति नोत्पन्नस्तद्विषय इति वाच्यम् ; समयविशेषस्य समयविशेषान्तराभावेन ^३स्वयमेव वैतद्विषयतयोक्तातिप्रसङ्गात् । प्रागभावकाले प्रतियोगिस्वरूपतद्धर्मासन्त्वेन प्रागभावप्रतियोग्येव चिकीर्षाविषय इति वक्तुमशक्यत्वाचेत्याह— ईश्वरेति । तत्कर्तृत्वं स्वातन्त्रयं किमन्याप्रयुक्तत्वं स्वेतरकारकप्रयोक्तृत्वं वा । नाद्य इत्याह—-ईशोति । द्वितीयमाशङ्कयाह—- न चेति । ननु

पूरणी

सामप्रचास्तदनन्तरभावित्वेन ⁵ सामप्रचुपधानस्य चिकीर्षात्वादर्शनानेश्वरेऽपि तथा करूपनं युक्तमित्यर्थः । ननु कुळाळचिकीर्षायामपि
याँकिचित्सामप्रचुपधानं संभवति, अन्ततो घटहेत्विष्टसाधनताज्ञानपूर्वकत्वाचिकीर्षाया इत्याशङ्कचाह—न चेदामिति । प्रत्यक्षानुभवस्यातीन्द्रियघटितसामप्रचुपधानाविषयत्वाच चिकीर्षात्वमित्यर्थः । ननु
नेदमनुभवगोचराचिकीर्षात्वम् , किं तु कार्यप्रयोजकं रूपिमत्यपरितोषादाह
—एवमपीति । चिकीर्षात्वस्योक्तरूपत्वेऽपि प्रयत्नत्वस्योक्तरूपत्वाभावात् ।
अन्यथा तयोरेककारणतापत्तेरिति भावः । नोत्पन्न इति । तदा तत्समय-

¹ तज्ञानवत्वमात्रं—्व. ² स्वतन्त्रकर्तेति—ग. ³ स्वत **एव—ख्त. ग**.

¹ तद्भिशेषतया—च. ⁵ सामग्रयुपाहितायाः—झ.

कारकान्तरप्रयोक्तृत्वमेव स्वातन्त्रयम् ; चिकीर्षाप्रयत्वरूपप्रयोगस्य ब्रह्मण्यसंभवात् , अन्यादशस्य जीवेऽण्यनिरूपणात् । नापि तत्र प्रमाणम् ; प्रत्यक्षसिद्धघटादिकर्तृत्वस्याब्रह्मलक्षणत्वात् । नच भूतकर्तरि किंचितप्रमाणमस्ति । नच सर्गाद्यकालीनं कार्यं, उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यम् , कार्यत्वात् , घटवदिति तत्सिद्धिरिति वाच्यम् ; चिकीर्षादिबाधस्य भूतकर्तर्युक्तत्वात् , घटादेश्विकीर्षाद्यजन्यत्वाच । न चान्वयव्यतिरेकाम्यां तिसद्धिः ; चेष्टादौ सति चिकीर्षाव्यतिरेकेण घटव्यतिरेका-दर्शनात् । नच चेष्टादिकं व्यापार इति वाच्यम् ?

दीपनम्

चेष्टेव प्रयोग इत्याशङ्कय चेष्टाकर्तृत्वस्य शरीरिण्यपि जीवे अभावप्रसङ्गः, किमुताशरीरे ¹ब्रह्मणीत्याह——अन्यादशस्येति । तत्र कर्तृत्वे । किं घटादिकर्तत्वं ब्रह्मणो लक्षणं, उत भूतकर्तृत्वम्, नाय इत्याह——प्रत्यक्षेति । द्वितीये ² चैतस्य तिन्नष्ठतया ज्ञानं वक्तत्यम्; लक्षणस्य लक्ष्यवृत्तितया ज्ञानियमात्, तचात्र न संभवतीत्याह——नचेति । व्यापारः चिकीर्षादेरिति

पूरणी

विशेषस्य नाशादित्यर्थः। वस्तुतस्तु चिकीषीप्रयत्नाभ्यां विनापीश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेर्न तत्र मानमिति मन्तन्यम्। चेष्टाकर्तृत्वस्येति । चेष्टानुक्रुलचेष्टान्तराभावादित्यर्थः। ननु तत्कर्तिरे प्रमाणनिषेधमात्रेण कथं भूतकर्तृत्वस्य लक्षणत्वासिद्धिरित्यत्राह—एतस्य तिष्ठितयेति ।

¹ ब्रह्मणीत्याश्चर्याह—स्व. ² च तस्य-ख. घ., च तस्यैब—स्व.

तत्कारणत्वोपस्थिति विनैव कारणतया कारणकारणतया वा गृही-तस्य व्यापारत्वायोगात् । अन्यथा घटे मनस्संयोगस्य कपालावय-वादेरिप कारणत्वं किं न स्यात् । न चैवं दण्डादेरिप कारण-

दीपनम्

शेषः। यद्धि यस्य प्रिमितकारणत्वेषिपादकतया करूप्यते तत्तस्य व्यापारः, यथा यागस्यापूर्वम् । न नात्र हस्तादिव्यापारः प्रयत्नस्य घटादि-कारणत्वोषपादकतया करूप्यते, प्रयत्नकारणत्वोषिधितमन्तरेणैव कारणत्या कारणकारणत्या वा करुप्रत्वादिति न चेष्टाप्रयत्वयापार हत्याह — तत्कारणत्वेति । ननु यद्धि यज्जनियत्वेव यज्जनयति तत्तस्य व्यापारः, प्रयत्नश्च चेष्टादिकं जनियत्वेव घटादिकं जनयवीति तल्लक्षणयोगाचेष्टापि व्यापार इति चेत्रः; तन्त्वादिक्षपस्याप्येवं व्यापार रत्वप्रसङ्गात् । न च व्यापारत्वेनाभिमतस्य जनकत्वमपि वक्तव्यमिति वाच्यम् ; तर्हि तत्पूर्व तस्य जनकत्वं ज्ञातव्यमिति तज्जनकत्व-मिदमन्यथासिद्धमिति प्रागुक्तमेव व्यापारलक्षणम्। अतिप्रसङ्गमप्याह — अन्यथेति । नच मनस्सयोगस्य घटकारणत्वे प्रमाणं नेति वाच्यम् :

पूरणी

हस्तादिन्यापारस्यापि चक्रश्रम्यादिना न्यवहितत्वान कारणतेत्याह— कारणकारणतेयति । तत्पूर्विमिति । न्यापारत्वेनाभिमतस्य पूर्वे कार्यजनकत्वमगृहीत्वा तह्या कारणत्वप्रहासंभवात्पूर्वे तद्गृहावश्यकत्वे जन्यस्य पूर्ववर्तित्वे गृहीते जनकस्य पूर्ववर्तिताप्रह इति कुळाळादिपितृ-वद्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः स्यादित्यर्थः । इदं चान्यवहितमेव कारणमिति

¹ प्रमितिकारण-च.

कारणतेव स्यादिति वाच्यम् ; कारणकारणेऽपि प्रवृत्तिसंभवेन तद्विरोधात् । तन्त्वादिसंयोगवत्तन्त्वादिरपि कारणिमति नैककारणतापत्तिः । दण्डादौ कारणत्वप्रसिद्धिस्त्वन्यथा-प्युपपद्यते ॥

नच श्रुतिरेव जगत्कर्तिरि प्रमाणम् ; तस्या मिथ्या-रूपकर्तृत्वाद्यंशेऽप्रमाणत्वात् । नाष्युपादानत्वं लक्षणम् ; भावविलक्षणप्रपश्चस्य ध्वंसवदुपादानाजन्यत्वात् । उपादानत्व-मपि न कार्यसमवायित्वम् ; कालादावितव्याप्तेः । सिद्धान्ते

दीपनम्

प्रयत्नस्येव तस्यापि कार्यपरम्परया घटादिहेतुत्वात्। तदन्यप्रमाणस्य प्रयत्नेऽप्यभावात्। नच प्रथमं कारणतयावगतोऽपि मनस्तंयोगः क्षितिकर्तिरे बाघात्त्यज्यत इति वाच्यम् ; प्रयत्नेऽपि तत्तौरूयादिति भावः। अन्यथापि । कारणकारणतयापि । लोकप्रासिद्धेर्देहा त्मप्रसिद्धि-वन्न्यायविरुद्धार्थासाधकत्वा दित्यर्थः। तथा च नानुमानाज्जगत्कर्तृत्व-सिद्धिरित्यर्थः॥

श्रुतिः "इदं सर्वमस्जत" इत्याद्या । कालादाविति । कपालादौ वर्तमानं घटसमवायित्वं कालादाव³प्यस्तीति यदि कार्य-समवायित्वे तद्यावृत्तये विशेषणान्तरं दीयते तदिष सर्वाधारकालादा-वस्त्येवेति भावः । सिद्धान्त इति । परमतेऽषि समवायासंभवः

पूरणी

मतमभिष्रत्योक्ताभिति मन्तव्यम् । विशेषणान्तरमिति । समबाये कार्य-निरूपितत्वादिविशेषणेऽपि ⁴ताद्दनसमवायस्यापि तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

1.

¹ त्म बुद्धिब-खा. ² दिति भावः-गा. ³ प्यस्ति यदि-खा. घ. ¹ तावत्सम-झा.

समवायाभावाच । नापि कार्यतादात्म्यवत्कारणमुपादानम् ; अभेदे कार्यकारणताऽयोगात् , भेदे च तादात्म्यासंभवात् , समानसत्ताकभेदाभेदस्य चासंभवात् , चैतन्य म्य द्रव्योपादा-नत्वे प्रमाणाभावाच । उभयसंमतदृष्टान्ता भावान्नानुमानाद्पि तत्सिद्धिः ॥

किं चोपादानत्वमात्रं लक्षणं चेन्मायादावतिव्याप्तिः। कर्तृत्वमात्रं लक्षणं चेद्ब्रह्मोपादानस्य प्रपश्चस्य ब्रह्मव्यतिरेक-

दीपनम्

प्रागुक्त इति भावः। रूपतादात्म्यवित घटादौ तत्समानकाळीनेऽति-व्याप्तिवारणायोपादानरुक्षणे कारणामित्युक्तम्। तादात्म्यमभेद इति ³मत्या दूषयति। अभेद इति। कार्यकारणतासिद्धये भेदाभ्युपगमे च तादाम्यमेव न सिद्धयतीत्याह-भेद इति। असंभवात् विरोधेना-संभवादित्यर्थः। प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षेण तथाननुभवादित्यर्थः॥

एवं कर्तृत्वाद्येकैकस्य रुक्षणत्वेऽसंभवमुक्ता इदानीमतिव्याप्त्यादि-दोषमाह — किं चेति । साङ्ख्याभिमता प्रकृतिः परमाणवो वा मायादावित्यादिशब्दार्थः । व्यतिरेकेति । प्रथक्सत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

पूरणी

घटादाविति । सिद्धान्ते कपालादेरेव घटरूपाद्युपादानःवात् । नच कार्यस्योपादानवृत्तिःवनियमाद्धटरूपादिकमपि कपालादावेव स्यादिति बाच्यम् ; तत्तादारम्यापन्नधटादावपि तद्वृत्तेः प्रमाणबलेनाभ्युपगमात् । अन्यथा परपक्षे कार्यसमानाधिकरणस्यवासमवायिकारणःवेन तन्तु-रूपादेरसमवायिकारणःवाभावपसङ्गात् । तन्नियमाप्रयोजकःवस्य पक्ष-द्वयेऽपि तुल्यःवादिति दिक् पृथक्सन्वेति । सत्तावच्छेदकभेदः स्या-

¹ स्याद्रव्य-ख. ² अभावेनानुमानादिष तदिसदेः च. छ. ³ मत्वा-च.

प्रसङ्गात् । ब्रह्माणि निषेधेऽपि तस्यान्यत्र 1 स्थित्युपपत्तेः । नाप्युभयकारणत्वं लक्षणम्; तस्य लोकतोऽप्रसिद्धत्वेन तद्तुवादेन ब्रह्मप्रतिपाद²नासंभवादिति, मैवम्; उभयकारणत्वस्यैव उलक्षणत्वात् । न तावत्कर्तृत्वानिर्वचनम् ; अदृष्टाद्वारककार्या- नुकूलज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वम् । कुलालादेरपि तादृशमेव कर्तृत्वम् ।

दीपनम्

तथा च तछक्षणकं ब्रह्म न स्यादिति भावः। ननु ब्रह्माातिरिक्तोपादानस्वेऽिप प्रपञ्चस्य न सत्यत्वम् , येन तदद्वितीयत्वं न स्यात् ; श्रुत्या
प्रपञ्चस्य बहुशः प्रतिषिद्धत्वात् , तत्राह—ब्रह्मणीति । स्वोपादाने
तस्य निषेधं द्धान्यत्रासतस्तत्राप्यभावेन मिथ्यात्वं स्यात् , न चायमन्यत्र निषद्ध्यते ; किं तु ब्रह्मण्येवेति न तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः।
लोकत इति । लोके हि घटाद्यपादानकर्त्रोर्नियमेन भेददर्शनेन
प्रत्यक्षेण व्याप्त्यप्रहादनुमानादिष न जगदुपादानकर्त्रभेदसिद्धिरित्यर्थः। अदृष्टिति । अदृष्ट्वारा कार्याजनकं यत्कार्यानुकूलं ज्ञानं
तद्धत्त्वमित्यर्थः । अनुकूल्दं च कारणतत्कारणान्यतरत्त्वमिति न
लोकिककर्तर्यव्याप्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यति । तज्ज्ञानस्यापि परम्परया

पूरणी

दित्यर्थः । तस्त्रक्षणकिमिति । उक्ताद्वितीयरूपिमत्यर्थः । स्रोके हीति । न चोर्णनाभेस्तन्तूपादानत्वं कर्तृत्वं च दृष्टमिति वाच्यम् ; जन्तुभक्षण-जनिततस्त्रास्यास्तद्धीनधातुविशेषस्य वा तन्तूपादानत्वेन तस्त्रेतनस्य तदुपादानत्वाभावादिति भावः । ब्रह्मणः कार्यानुकूरुज्ञानवस्त्वे प्रमाण-

¹ स्थितनुपपत्तः-क. ² नायोगादिति चेत्-ग. ³ तह्रक्षणत्वात्-ग.

जनकत्वात् ब्रह्मणस्तु तत्पारम्पर्ये प्रमाणाभावात् "तदैक्षत, बहु स्यां" इति श्रुत्येक्षणपूर्वकमेव स्नष्टृत्वश्रवणाच तज्ज्ञानं साक्षादेव ¹ कारणं न तु चिकीषीदिद्वारा । नच 'अकामयत, अकुरुत ' इति श्रुत्या तत्कारणत्वमि शङ्कयम् ; अनन्तःकरणे तिस्मिन् चिकीषीदेरसंभवात् । तच्छुतेश्च भाष्यकारेणेक्षणपरतया तत्र तत्र व्याख्यातत्वाच । तच तस्य तत्तद्व्याकृततामापत्रविषयोपाहितचैतन्य-मिति नेक्षणमालापमङ्को न वा ब्रह्मण्यस्तदकर्तृत्वम् । घटादिजनका- दृष्ट कर्त्तयुदासीने चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयमिति भावः । अत्र च कार्योनुकूरुज्ञानापयोजकत्वं ज्ञानविशेषणम् , तेन कुलालादिजनक-

पूरणी

माह — तदेश्वतेति । ननु किं तज्ज्ञानं सकर्तृकमकर्तृकं वा! आदे तत्तदीक्षणानुकूळेक्षणान्तरस्य वाच्यतया तदनवस्था, द्वितीये च तदीक्षणं प्रति ब्रह्मणः कर्तृत्वामावे जगत्कर्तृत्वमङ्ग इत्यत आह—तचित । अव्याकृततां अनिभव्यक्ततामापन्ना विषया मृतभौतिकानि तदुपहितं तद्गोचरं चैतन्यम् । कारणात्मना विद्यमानप्रश्चस्येवोत्पत्त्या तदुपादाना-ज्ञानस्यैवाव्या कृततापन्नम्ताद्यात्मकत्वात्तद्गोचरस्वरूपज्ञानमेव मृतादिकार्यानुकूळं तच्च नित्यमिति नोक्तदोषः । प्राणिकमसहायस्यापेक्षितत्वान्त्रव्यादावेवंविषेक्षणसत्त्वेऽपि न तस्य सृष्टिप्रसङ्गः । नच कर्मसापेक्षत्वे ईश्वरस्य स्वातन्त्रयमङ्गः ; असङ्कीणतया कर्मशक्त्यादिव्यवस्थापकत्वेन तदुपपत्ति भावः । घटादिजनकेति । घटादिजनकादृष्टहेतुकमोपा-दानगोचरज्ञानस्यादृष्टद्वारा घटादिकार्यानुकूळतया तज्ज्ञानवत्यतिप्रसङ्ग-

 $^{^{1}}$ कारणिमह तु—ख. 2 स्तत्कर्तृत्वम्—च. 3 कर्तर्यं खुदा—घ. 4 तत्र हि—क. 5 कृतताधारम—झ.

द्वितीय:

पूरणी

बारणाय तद्विशेषणमित्यर्थः । ननु कुलालोत्पत्त्यनुकूलकुलालपितृज्ञानस्य कुलालद्वारा तत्कार्यघटानुकूलत्वेन तत्रातिव्याप्तिरित्यत्राह--कार्यानु-कूलेति । कार्यानुकूलज्ञानान्तराप्रयोजकं यत्कार्यानुकूलज्ञानं तद्वत्त्वं विवक्षितम् । कुलालपितृज्ञानस्य कुलालद्वारा तदीयकायीनुकूलज्ञान-प्रयोजकत्वान्नातिव्यामिरित्यर्थः ।

नन्वेवं ब्रह्मणो घटादिकर्तृत्वं न स्यात्; कार्यानुकूछकुछाछ-ज्ञानप्रयोजकत्वात्तज्ज्ञानस्येति चेन्न ; कार्यानुकूलज्ञानाद्वारकत्वस्य विवक्षितत्वात् । ब्रह्मणो घटादिकार्येऽपि साक्षात्स्रष्ट्रत्वमिति तज्ज्ञानस्य-कुलालज्ञानाद्वारकत्वात् । कुलालपितुम्तु कुलालद्वारा घटादिकर्तृत्वमिति तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानद्वारकत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु कार्यानुकूछः ज्ञानेच्छाकृतिमत्तवं कर्तृत्वम् । तादृश्येव लोके कर्तृत्वव्यवहारात् । ज्ञानेच्छाकृतयश्च स्रष्टव्यभूताद्यवच्छित्राकाराविद्यावृत्तिविशेषाः पाणि-कर्मसहायजनिताः ईश्वरेऽपि संभवन्तीति छोकसिद्धमेव तस्यापि कर्तृत्वम् । अदृष्टाद्वारकत्वमत्रापि विशेषणं पूर्ववत् । तत्तत्कार्योपादान-गोचरज्ञानादिमत्त्वं वा, घटादिजनकादृष्टवति घटाखुपादानगोचरज्ञान-विरहेणानतिप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मविषयिणी अनवच्छिन्नमायाविषयिणी वा कृतिर्न संभवतीति वाच्यम् ; अस्मदादीनां सुषुप्तावनवच्छित्राकारा-विद्यावृत्तिविशेषवत् ब्रह्मणोऽपि तद्गोचरकृतिरूपाविद्यावृत्तिविशेषे बाधका-भावात् । अनवच्छिन्नब्रह्माकारान्तः करणवृत्तेरस्मदादीनामभ्युपगमाच । भगवत्कृतेरवच्छिन्नविषयत्वोपपत्तेश्च । न चैवं जीवात्मगुणानां सुखादीनां जीवकृतस्वानापत्या तद्षान्तेन ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानस्वानुमानं न स्यादिति वाच्यत् ; परमतसिद्धेश्वरधटसंयोगदृष्टान्तेन तत्संभवात् । अस्मन्मते च ''तदात्मानं स्वयमकुरुत '' इत्यादिश्रुतेरेव मानत्वात्।

पूरणी

नच ज्ञानाद्यविद्यावृत्तिविशेषाणां कार्यतया तत्कर्तृत्वनिर्वाहाय तद्गोचर-वृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थापात इति वाच्यम् ; प्रमाणबळेन तद्यतिरिक्त-कार्यस्यैव सकर्नृकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा हिरण्यगर्भादिकर्नृककार्यं विकीर्षादिजन्यमिति पक्षे जीवकर्तृकतया भवदिभमतिहरण्यगर्भज्ञाने-च्छादौ तचिकीषादिजन्यत्वासंभवेन तद्यतिरिक्तहिरण्यगर्भकर्तृककार्य एव चिकीषीदिकं जनकमिति त्वयाभ्युपगन्तव्यत्वात्। न चेश्वरे चिकीषींदौ मानाभावः; "सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति " इति श्रुतेश्चिकीषीयां, "तदात्मानं स्वयमकुरुत ", "नामरूपे व्याकरवाणि " इति च श्रुतेस्तत्कृतौ मानत्वात् । नच "तदात्मानं स्वयमक्रुरुत" इत्यात्मानं प्रपञ्चरूपेण जनयामासेति तदर्थ इति वाच्यम् ; लक्षणादोष-प्रसङ्गात् । उक्तरीत्या मुख्यार्थसंभवात् । एतेनान्तः करणसंबन्धाः भावान्नेश्वरे चिकीर्पादिकमिति निरस्तम् । तथाप्यविद्यावृत्तिविशेष-संभवात । किं चेक्षणं स्वरूपज्ञानमिति पक्षे किं तदज्ञानमात्रगोचरं वा स्रष्टन्यम्तादिगोचरं वा नाद्यः; स्रष्टन्योपस्थिति विना स्रष्टेरसंभवात् । ''तदैक्षत बहु स्यां'' इत्युत्पाद्यगोचरेक्षणस्य श्रूयमाणत्वाच । न द्वितीयः ; नित्यज्ञानस्य वर्तमानमात्रगो²चरतया स्रष्टव्यविषयत्वासंभवात्। अनाग-तत्वादेर्भवद्भिरसत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेण तदालम्बनत्वासंभवाच । नच भूतादेः कारणात्मना पूर्वमपि सत्त्वात्तदालम्बनं तज्ज्ञानमिति वाच्यम् ; कारणस्वस्वपातिरिक्तकार्यस्थितेर्दुर्निस्वपत्वात् । नच सत्कार्यवादाश्रयणा-त्कथंचित्सूक्ष्मादिरूपेण कार्यं प्रागप्यस्तीति वाच्यम् ; सत्कार्यवादोक्तेः कारणमेव कार्यस्य स्वरूपं न तु तदतिरिक्तम्, मृदादिस्वरूपातिरेकेण घटस्वरूपस्य पृथगनुपलम्भात् वाचारम्भणादिवाक्ये निषेधाचेत्येवं

¹ चिकीर्षां जन्य-द्वा ² चरत्वेन-ट.

चिकीर्षादिकं तु शरीरिमव कार्यविशेषे कारणम्, न तु कर्तृत्वप्रयोजकम्। तस्य च मृदादिज्ञानं परम्पराकारणतया कार्यानुकूलम्। अनुकूलत्वं च कारणतत्कारणसाधारणमिति कुलालादौ ब्रह्माणे चैकमेव कर्तृत्वम्। उदासीनं ज्ञानं च नैवम्। न च तत्र प्रमाणाभावः; कार्यलिङ्गेनैव तत्सिद्धेः। उपादानत्वमपि न दुर्निरूपम्, कार्यतादात्म्यवत्कारणत्वस्य तत्त्वात्। तादात्म्यं च सत्तानवछेदकमेदवत्वमिति अन दोषः। नच तत्र प्रमाणाभावः; मृद्धट इति सामानाधिकरण्येन तत्सिद्धेः। सन् घट इति सामानाधिकरण्यान्तस्य । सच ब्रह्मा।

दीपनम्

ज्ञानवित नातिव्यासः । कार्यविशेषे शरीरजन्ये बाह्यकार्ये । एवं च हिरण्यगर्भादि शरीरिकर्तृकमेव चिकीर्षादिजन्यं नाद्यकार्यमिति भावः । तस्य कुलालादेः । तत्र ईश्वरस्यैवंभूतकर्तृत्वे । तत्र उक्तरूपतादात्म्ये । सामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्यानुभवेन । अत्यन्तभेदेऽभेदे च तददर्शनात् भेदाभेदयोश्च समानसत्ताकयोर्विरोधादिदमेव तादात्म्यं

पूरणी

परत्वात् । अन्यथा सूक्ष्मरूपस्य पूर्वं सत्त्वेऽपि स्थूछरूपस्यासत्त्वेन सत्कार्यत्वासंभवात् । तस्मात्स्वरूपज्ञानस्य कर्तृत्वानिरूपकत्वादिवद्यावृत्ति-विशेष एवेक्षणादि । नच चिकीषीदेरिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात्तेन विना तदनुपपत्तिः ; अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्तःकरणधमिनिकीषीयामेव तद्धे-तुत्वादित्यस्मत्परमगुरुचरणोक्तमेव रमणीयम् ॥

¹ तु—छ. ² कार्यानुक्लत्वं—ख. ³ नोक्तदोषः--ग. छ. ¹ दसदप्यु—छ. ⁵ शरीर—घ.

अनुमानमि चटातिरिक्तं कार्यं, स्वोपादानजडाति-रिक्तोपादानकम्, कार्यत्वात्, घटवदिति म्हजन्यत्वे बाधा-चेतनोपादानकत्वसिद्धिः। अन्यथा सन् घटः स्फुरतित्यनुभवा-योगात उपादानातिरिक्तसत्स्फुरणयो रयोगात्। अत एव न तस्याभाससमन्त्रम्। "तदैक्षत्, बहु स्यां प्रजायेयेति" इति श्रुति-

दीपनम्

सामानाधिकरण्यानुभवविषय इत्यर्थः । स्वोपादानेति स्वशब्दः पक्षमात्रवचनः । दृष्टान्ते तु पटाद्युपादानतन्त्वाद्यातिरिक्तमृदुपादानकत्वेन
साध्यप्रसिद्धिः । पक्षे तद्धाधाचेतनोपादानक विषय्चविति भावः ।
अत्यविति । वटातिरिक्तं कार्यं स्वोपादानजडाजडातिरिक्तोपादानकं
तत एव तद्वदित्याभासेन हेतुना मसमनुमानिमस्यत एव निरस्तम् ,
ब्रह्मोपादानत्वाभावे घटस्य सत्तास्फुरणसंबन्धानु पपित्तवत् विपक्षे
बाधकाभावात् । अजडब्रह्मोपादानत्वाभावे श्रुतिबाधः एवं जडाजडातिरिक्तासंभवश्चेति भावः । तद्येश्चतेति । अत्र हि कारणस्येक्षणश्रवणात् कार्यानुकृलज्ञानवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वम् , "बहु स्यां प्रजाययेति"
इति मृद इव घटशरावाद्यात्मना ब्रह्मण एव विविधपपञ्चात्मना बहुभवनस्य जन्मनश्च श्रवणादुपादानत्वम् । न हि निमित्तकारणस्य

पूरणी

अन्यथा सिन्निति मूलम् । यदि सचैतन्यं घटोपादानं न स्यात् घटतादारम्येनानुभविषयो न स्यादिति तर्कार्थः । अजडब्रह्मोति । "बहु स्यां प्रजायेय" इति तदुपादानताश्रुतिविरोध।दित्यर्थः । बहुभवनस्येति । भवनं स्थितिः । जन्मोत्पत्तिः । न चेयं श्रुतिः

 $^{^1}$ मृज्जन्वत्वनाधा—ग्र. 2 रसंभवात्—छ्र. 3 पक्षमात्रपरः—घ्र. 4 त्वसिद्धिरिति भावः—ज्ञ. 5 समिदमनु—घ्र. 5 पपत्तिरिव—घ्र. 7 पवं जडक्यतिरिक्ता—ख्न. घ्र.

रिष जगदुपादानकश्रीत्मकं ब्रह्म दर्शयतीति नासंभवः। न चोपादानस्य स्पर्शवन्वनियमान्न ब्रह्मोपादानम्, अन्यथा कार्ये स्पर्शवन्वानियमो न स्यादिति वाच्यम्; कारणेऽविद्यमानस्याप्य-भिग्संयोगादेरिवादृष्टविशेषा²त्कार्ये तस्योत्पत्तेरप्रयोजकत्वात्।

दीपनम्

कुलालादेर्बहुभवनं जन्म वा तदानीमस्ति । एवं ''तदात्मानं स्वय-मकुरुत'' इति ब्रह्मण एव स्वकर्तृकसृष्टिन्यापारगोचरत्वश्रवणादिषि तस्योपादानत्वं निमित्तत्त्वं चेत्यर्थः । उपादानस्य द्रन्योपादानस्य । कार्ये कार्यद्रन्ये । यथा घटादाविग्नसंयोगात्कारणेऽपि लौहित्यं जायते, यथा वानुद्भृतस्वपस्पर्शादिषि ज्यणुके उद्भृतस्वपस्पर्शोऽदृष्टविशेषाज्ञायते, एविमहापीत्याह—कारण इति । अप्रयोजकत्वादिति । स्पर्शवत्त्व-

पूरणी

" यदेकमन्यक्तमनन्तरूपं " इत्यादिश्रुतिसिद्धानन्तिनयन्तृरूपेण भवन-सङ्कल्पमाहेति वाच्यम् ; एवं सत्यप्रविष्टस्यापि नियन्तृत्वोपपत्त्या "इदं सर्वमस्जत, तत्सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत् " इति प्रवेशोक्त्यनुप्पात्तिः, सर्वगतस्य ब्रह्मण एकरूपेणैव क्रत्स्नियन्तृत्वे संभवति अनन्तरूपवैय-र्थात्, 'यदेकमन्यक्तं ' इत्यादिश्रुतेरिष विविधप्रपञ्चरूपतार्थत्वात् , एकस्य युगपद्धास्तवानन्तरूपासंभवाचेति दिक् । शब्दाद्युपादानाकाशा-दिकं न्यावर्तयति—द्रच्योपादानस्यति । अनुद्भृतरूपेति । यद्यपि द्यणुकस्पर्शादिरप्युद्भृत एव महत्त्वासामानाधिकरण्याच्याद्यक्ष इति परेरम्युपेयते, तथापि तप्ततैरुस्थतेजसोऽनुद्भृतरूपादुद्भृतरूपवत्तेजो-ऽन्तरवत् द्यणुकरूपस्पर्शादेरनुद्भृतत्वेऽपि व्यणुकरूपस्पर्शादेरदृष्टविशेषा-

¹ सयोगादिना-क. ग. छ. ² कार्यविशेषोत्पत्ते-क. ग. छ.

आकाशादौ मनास च कार्ये तदभावाच । आकाशादिकं च कार्यं, द्रव्यत्वाद्विभक्तत्वाच, घटवदित्यतुमानानुगृहीतश्रुत्या-

दीपनम्

स्येति शेषः। पूर्वं कार्यद्रव्ये स्पर्शवन्त्वनियममभ्युपेत्योक्तम् ।

वस्तुतः स एव नेत्याह——आकाशादाविति । द्रव्यत्वादिति ।

न चात्मिनि व्यभिचारः ; तस्य पराभ्युपेतद्रव्यविळक्षणत्वात् । परसंमतात्मनश्च पक्षसमत्वात् । विभक्तत्वं च धर्मिसमानसत्ताकविभागाश्रयत्वम् । आत्मिनि च विभागस्य कल्पितत्वात् । न चाविद्यादौ
व्यभिचारः ; पराधीनसत्ताकताळक्षण²कार्यत्वसाध्यस्याध्यस्तेऽविद्यादौ
सन्त्वात् । न चेवमाकाशादे³रप्यनध्यस्तत्वेनार्थान्तरता ; कतस्य
श्रुतिस्मृतिवाधितत्वात् । एवं ''आत्मन आकाशः संभूत '' इत्यादिश्रुत्यापि तत्सिद्धचिति । न चाकाशस्य प्रागमावासंभवा दृत्पत्तिर्वाधिता,
यस्य द्युत्पत्तेः प्रागननुभवोऽर्थकियामावश्च तद्धवेमनुभवोऽर्थिकया
चेत्यनुभवाननुभवकार्याकार्यस्यो विशेषस्तस्य प्रागमावः कल्पियतुं
शक्यते । न चाकाशादावयं विशेषोऽस्ति, प्राक्तनैरप्येवमेवाकाशा-

पूरणी

दुद्भृतत्वसंभवातत्र स्पर्शादेरि नोङ्कृतत्वं कल्पनीयमितीममर्थं सिद्ध-वत्कृत्यत्यसुदाहृतम् । विभागाश्रयत्विमिति । विभागश्चानिर्वचनीयो भेदिविशेषः परमतसिद्धगुणो वा । एवमात्मन इति । न च संमूत इत्यस्य ज्ञानार्थत्वं वक्तुं युक्तम् ; मुख्ये वाधकाभावात् । वाय्वादौ मुख्यार्थान्वयाचेति भावः । प्रागमावासंभवमेव दर्शयति—यस्य हीति । ननु कारणानिषेषे अविद्याया अपि निषेषः स्यादित्याशङ्क्य

 $^{^{1}}$ वस्तुतम्तु – $\mathbf{a}$. 2 कार्यत्वस्थाध्यस्ते – $\mathbf{a}$. 3 रप्यनाबध्यस्त – $\mathbf{a}$., रध्यस्त – $\mathbf{a}$. $\mathbf{a}$. 4 तस्याः – $\mathbf{a}$. $\mathbf{a}$. 5 इति श्रुत्यादिनाप – $\mathbf{a}$. $\mathbf{a}$. 6 तदुत्प – $\mathbf{a}$. $\mathbf{a}$.

दिना कार्यमिति निश्चितम् । न च निरवयवस्य तस्य कार्यत्वा-नुपपत्तिः, घटादिवत्तदुपपत्तेः। घटादेरपि कारणातिरिक्ता-वयवाभावात् । कारणस्य व्याकाशादेरपि सत्त्वात् । न च तन्नचूनपरिमाणवानेव तद्वयव इति न ब्रह्मावयव इति वाच्यम् ; दीर्घतन्त्वारब्धत्रितन्तुकपटादेरनवयवत्वापत्तेः । न च चेतनोपादानत्वे द्रव्यस्य चेतनत्वनियमः, कारणगुणानां

दीपनम्

नुभवात् शब्दादेः सदा सत्त्वाचेति वाच्यम् ; पृथिव्यादिविरुक्षणतये -दानीमनुभूयमानाकाशस्वरूपस्य सृष्टेः पाक्सत्त्वे प्रमाणाभावात् । न हि तदा कश्चिदाकाशमनुभवति न वा तत्कार्यम, "नासदासीचो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योम '' इति कार्यकारणप्रपञ्चमात्रासत्त्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । न चैवमविद्यायाः प्रतिषेघपसङ्गः ; "तम आसीत्" इति श्रुत्येव तस्याः परिशेषितत्वात् । इदानीमनुभूयमानाकाशस्वरूपस्य प्रलयेऽ²भावासंभवेन श्रुत्यनुमानयोर्बाघायोगाचेति भावः । ननु घटादेनिरवयवत्वमासिद्धामीति चेन्न ; कपालातिरिक्तस्य घटस्य ततो जायमानस्याखण्डस्वभावतया आकाशादविशेषादित्याह-घटादेशिति । ननु माभूत्कारणातिरिक्तो घटावयवः, कारणमेव तद्वयवमिति चेत्ति कारणमवयव इति पर्यायः, कारणं चाकाशेऽप्यस्तीति तदपि सावयव-मित्याह—कारणस्य चेति । विस्तीर्णदीर्घदुकूलादेरपि स्वन्यून-परिमाणरज्ज्वारम्भकत्वात् । दीर्घतन्त्वित्युपरुक्षणम् । न तावदयं

पूरणी

निषेधति - न ज्ञेति । अखण्डस्वभावतयेति । कपालव्यतिरिक्तांश-शून्यतयेत्यर्थः । त्रितन्तुकेति मूलम् । परावर्त्यसंवलितौस्त्रिमिस्तन्तुभि-

¹ चाकाशादावपि—ख. इठ. ² भावसं—ख.

कार्ये ¹ स्वसमानजातीयगुणारम्भनियमादिति वाच्यम् ; ² वैशेषिकाणां चित्रपटावयवेषु परिणामवादिनां चाम्लद्ध्या-रम्भकक्षीरे तदभावात् । सचैतन्यानुगमस्य प्रपश्चे सत्त्वाच । चेतनाचेतनविभागस्त्वहङ्कारतदभावप्रयुक्तः ।

दीपनम्

सजातीयारम्भिनयमो गुणमात्रे; परमाणुपरिमाणस्य द्याणुके तत्परिमाणस्य च व्यणुकेऽनारम्भकत्वात् । विशेषगुणेष्वयं नियम इति
चेत्तत्राह—चैशेषिकाणामिति । चित्रपटावयवेषु तद्र्पेषु । क्षीरे
क्षीररसे । वतुतस्तु चैतन्यमात्मनो न गुणः, किं तु कारणस्वरूपमेव ।
न च तत्स्वरूपं कार्यधर्मः ; ³तन्त्वादेरिप पटादिधमेत्वप्रसङ्गात् ।
कार्ये कारणस्वरूपानुगमस्तु प्रकृतेऽ्वत्यक्षत इत्याह —सचैतन्येति ।
सचैतन्ययोरनुगमस्य घटः सन् पटः स्फुरतीत्यनुभवादित्यर्थः । अहमर्थस्य घटादेश्च चेतनाचेतनविभागस्तिई किं निबन्धन इत्यत्राह—
चेतनिति । अहंकारस्य स्वतश्चेतनविभागस्तिई किं निबन्धन इत्यत्राद्यम्
चेतन्याभिव्यक्तिरिति सा तत्रागनतुकी । अतो घटादिरचेतनः अहमनुभवगोचरश्चेतन इति विभाग इति भावः । तद्भावस्तद्भेदः

पूरणी

रारब्धपटस्य ततोऽपि न्यूनपरिमाणवत्वादित्यर्थः । सतो यचैतन्यं तदनुगमस्येति भ्रमं वारयति—सचैतन्ययोरिति । अहमर्थस्येति । चेतनतादात्म्यस्योभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः । स्वाभाविकीति । वृत्त्य-

¹ स्वसजा-क. 2 वैशेषिकाणामिय-छ. 3 तन्तुत्वादे-ख. 1 प्रकृते ऽपीत्याह-ध.

किं च विवर्तवादे न कोऽपि नियमः । न चैवं भावविलक्षणस्य सकर्तकत्वाद्यनुपपत्तिः, सद्रूपभावविल'क्षणस्य नव्यानु श्लिष्टियोग्यतारूपभावत्वस्य सन्वात् । तस्यैव व सोपादानताप्रयोजकत्वात् सत्त्वरूपभावत्वस्य ध्वंसेऽपि सन्वात् सत्ताजातेः सन्वे च तस्यानिर्वचनीयप्रपञ्चेऽप्याविरोधात् ॥

दीपनम्

³ अहंकारतदन्यत्वप्रयुक्तः । स्वाभाविकचैतन्याभिन्यक्तितदभावप्रयुक्तः इत्यर्थः । अथवा अहंकारोऽहमिति वृत्तिः, तद्गोचरस्तदभावप्रयुक्त-श्चेतनाचेतनाविभाग इत्यर्थः । किं चेति । चेतनेऽप्यचेतनारोपस्याचेतनेऽपि चेतनारोपस्य दृष्टत्वात् यथाप्रतीति सिद्धान्ते सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः । एवं एवमपि । किं भावपदेन सत्त्वं विवक्षितमुतान्यत् । आद्ये प्रपश्चे तदन्यत्वमङ्गीकृत्य द्वितीये तदसिद्ध्या दृषयति— सद्यूपेति । न च विनिगमकाभावः, किं सत्त्वं वाधायोग्यत्वमुत जातिः । आद्ये न तत्प्रयोजकः, परमते ध्वंसेऽपि तत्सत्त्वादि⁴स्युक्तत्वात । द्वितीयमभ्युपेत्याह—सत्ताजातेरिति ।।

पूरणी

द्वारिकेत्यर्थः । ननु वस्तुस्वरूपभेदमात्रेण चेतनादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्याशङ्कयाह—-स्वाभाविकेति । वृत्त्यद्वारकस्फुरणभागित्वाभागि-त्वाभ्यां विभाग इत्यर्थः । नन्वेवं शुक्तिरजतादाविष चैतन्यव्यवहारः स्यादित्यनुशयादाह —अथ वेति । चेतनेऽपीति । अचेतनाहंकारा-देरात्मिन अचेतनाहंकारादावात्मनश्च परस्पराध्यासादित्यर्थः । अन्यथा

¹ क्षणस्यापि**-ग**. ² स्वोपादान**-क. छ**. ³ अ**ढङ्का**रादन्यत्वप्र**युक्तः - च.** ⁴ खु•स्वा - **क.**

परमाणूपादानत्वभङ्गः.

प्रपश्चस्योपादानान्तरां भावादिप ब्रह्मैवोपादानम् । न तावत्परमाणव उपादानम् ; असंयुक्तानां तेषामहेतुत्वात् । निरवयव एकस्मिन्नसङ्कीणीवच्छेदकद्वयरहिते अव्याध्यवृत्ति-संयोगाभावात् । संयोगश्च न व्याप्य वर्तते, तथाननुभवात् । गगने कर्णशब्कुलीसंयोगस्य व्याप्यवृत्तावतिप्रसङ्गात् ।

दीपनम्

जारम्भवादे ह्यवयवसंयोगोऽसमवायिकारणम् , नच परमाण्वोः संयोगः संभवतीत्याह—असंयुक्तानामिति । कुतस्तदसंभव इति चेक्किं संयोगस्तत्र व्याप्य वर्तते उताव्याप्य । नान्त्य इत्याह—निरवयव इति । यतु परमाणाविष नानादि गवच्छेदकसत्त्वादवच्छेदकभेदेन संयोगादिरिति, तत्राह—असङ्कीर्णेति । नानाप्रदेशमन्तरेण तत्तत्प्रदेशमात्रवृत्ति तत्तिहिक्संबन्धस्यावच्छेदकस्यासंभवेन परमाणोरप्यनेकावयव-त्वप्रसङ्गादिति न परमाणुवृत्त्यव्याप्यवृत्तिसंयोगसंभव इति भावः । आद्य आह—संयोगश्चेति । अननुभवादिति । घटादिसंयोगस्येति शेषः । अतिप्रसङ्गात् । सर्वत्र विज्ञाव्याप्यकृतिस्थाः । एवं च

पूरणी

अहमुपलभ इति चैतन्यानुभवस्य विशिष्टाहमर्थसंबन्धानुपपचेरिति भावः । नानाप्रदेशेति । ननु दिगुपाध्यवच्छेदेऽपि नावच्छेदका-न्तरापेक्षा । अन्यथा आकाशवृत्तिकर्णसंयोगादावि दिगुपाध्यादेरेवा-वच्छेदकतया तत्रापि तदनुसरणापत्तेः । अतो दिगुपाध्यादेरन्य-

¹ रासंभवादिपि**—छ.** ² अवच्छेदकभेदेन सं—क. ³ तत्तत्संबन्धस्य—च.

⁴ शब्रोपलब्धि—च.

परमाणुसंयोगस्य व्याप्य वृत्तौ तत्कार्ये तद्धिकपरिमाणाभाव-प्रसङ्गः । एकस्यापरेण बाह्याभ्यन्तरेण व्याप्तौ तावन्मात्रत्व-प्रसङ्गात् । एवं झणुकत्रयमप्येकपरमाणुमात्रपरिमाणामिति सर्वमदृक्ष्यं स्यात् ॥

दीपनम्

परमाण्वादिसंयोगोऽपि न व्याप्यवृत्तिरिति भावः । दूषणान्तरमप्याह — परमाण्विति । तत्र हेतुः — एकस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनेक-तन्त्वारब्धपटादौ संयोगजन्यत्वं न कार्यमात्रे ; रूपादौ तदभावात् । न वा कार्यद्रव्यमात्रे ; उक्तविधया परमाणुसंयोगस्य वाधितत्वेन विद्यम्यामिव निभित्तसमवधानदशायामेकस्मादप्यसतः ² कार्यस्योत्पात्ति-संभवेन च ³ कार्यद्रव्यमात्रे ⁴ तदसंभवात् ॥

पूरणी

नैरपेक्ष्यात्परमाणुसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेषि न दोष इति चेन्न; एवमिष ब्रह्मणो मायावरुम्बनेन झिडिति नानाभृतभौतिकसृष्टिसंभवे द्यणुकादि-प्रक्रमण भहामृतसृष्टिकरुपनायां गौरवात् परमाणुसद्भावे मानाभावाच । उक्तरीत्या कार्यद्रव्याणां स्वन्यूनपरिमाणवदारभ्यत्वानियमेन त्रसरेणु-पक्षीकारेण तथानुमानविरहात् । तत्सावयवत्वानुमानस्य च माया-सूक्ष्मभृतादिभिरेव सिद्धसाधनत्वात् । तस्मात्तेषामेवामानकत्वान्नास्ति तैर्जगदारम्भशङ्केति भावः । ननु तथाप्यवयवसंयोगस्य कार्यहेतुत्वेन करुरात्वात्तेन विना कथं तदुत्पत्तिरित्यत्राह—अन्वयव्यतिरेकाभ्या-मिति । अनेकावयवार्व्यकार्यद्रव्यत्वावच्छेदेनैव तद्धेतुत्वेनैकाविद्य-

¹ द्राभ्यामेव-क. ² कार्यद्रव्यस्य-घ. च. ³ कार्यशात्रे-घ. ⁴ तद-भावाद-ख. ग. च.

नापि परमाणुसद्भावे प्रमाणमस्ति ; सर्गाद्यकालीन-जडोपादानानुमानस्य लाघवेनैकविषयतयास्मदिभमताज्ञान-विषयत्वात् । नच कार्याणामवयवसंयोगारब्धत्वानियमान्नै-कस्मादुत्पत्तिरिति नित्यानेकावयवसिद्धिरिति वाच्यम् ; अनेका-वयवारभ्यस्यावयवसंयोगारब्धत्वेऽपि रूपादिवदेकारभ्यस्या¹न्य-थासिद्धसंभवेन कारणबहुत्वमहत्त्ववत्कार्यमान्नेऽप्रयोजकत्वात् ।

दीपनम्

कि चात्र न संयोगत्वेन कार्यमात्रहेतुता; अतिप्रसङ्गात्। नापि स्वोपादानसंयोगत्वेन, तन्त्वादेः संयोगवृत्तिपटकारणतावच्छेद-कतया तदकारणत्वप्रसङ्गात्। अतः ² संयोगिवशेष एवान्वयव्यितरे-काभ्यां कचित्कारणमिति पटादावेव संयोगः कारणम्, न त्वतीन्द्रिय-संयोगः; प्रमाणाभावात्। अतः कारणमहत्त्वादिवत्कार्यमात्रे संयोगोऽ-प्रयोजक इत्यभिप्रेत्याह——अनेकेति । अपिशब्देन तत्राप्यभावं दर्शयति । संयोगपटयोः समान³सामग्रीकत्वसंभवेन सव्येतरविषाणवत् समकाळतया हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तेः। न हि पटो नियमेन संयोगा-नन्तरमेव भवतीत्यत्र किंवित्प्रमाणमस्ति, अनुभवस्य युगपदुभयगोचर-

पूरणी

याऽऽद्यभूतसृष्टौ न किंचिद्वाघकमिति भावः । ननु हाघवात्कार्यद्रव्य-त्वावच्छेदेनैव तद्धेतुत्वमस्त्वित्याशङ्कयानुगतकारणतावच्छेदकाभावान्नैव-मित्याह—किं चात्रेति । तत्राप्यभावमिति । तत्राप्यवयवसंयोगा-जन्यत्वमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—संयोगपटयोरिति ।

³ सामग्रीवत्व -**ख**., सामग्रीत्व-घ.

[े] अन्यथापि संभ**्ख. ग. च.** ² तत्संयोग-**च.,** तत्तत्संयोग-**ख. घ.**

नच सदा कार्यप्रसङ्गः, अदृष्टादिनिमित्तानुरोधेन कदा वित्त-दुपपत्तेः । नित्याणुवादेऽपि तथैव वक्तव्यत्वात् । नाशोऽप्यदृष्ट-नाशादाद्यकार्यस्योपपद्यते । अन्यथातीन्द्रियाद्यकार्यं न सिद्धचेत् ,

दीपनम्

स्वात् । नच तन्तुसंयोगनाशस्य पटनाशकारणतया तयोः कार्यकारणभावो वक्तव्य इति वाच्यम् ; नाशयोरिप पूर्वापरीभावे प्रमाणामावात् ,
अभिघातादिभिरेव पटनाशोपपत्तेः । न चान्यत्संयोगस्य कारणत्वे
प्रमाणामिति भावः । आद्यकार्यस्यैकमात्रनित्यजन्यत्वे कथं नाशः
स्यादित्येतदत एव नाशङ्कनीयमित्याह—नाशोऽपीति । ननु कार्यस्य
स्वन्यूनपरि²माणवद्द्व्यारव्धत्वनियमेन ³ द्यणुकन्यूनपरिमाणं सिद्धचदनवस्थापरिद्याराय नित्यं निरवयवं सिद्धचतीति चेन्न ; महत्त्ववन्नचूनपरिमाणस्याप्यपयोजकत्वात् । अन्यथा यद्यक्तनियमात्परमाणवः स्युः
ते च संयोगसचिवा आरम्भकास्तर्हि तेषामेव श्रुतिसिद्धाद्यकार्यत्वोपपत्ती
तेभ्य एव त्रचणुकोपपत्तौ च किमन्तरा द्यणुकेनेत्याह—अन्यथेति ।
यत्तु परिभाणारम्भकसंख्यापकर्षो द्वित्वे विश्राम्यति न तु त्रित्वे ;
तत्रोऽप्य⁴पकृष्टसंख्यासत्त्वात्, नाप्येकत्वे ; एकस्यानारम्भकत्वादिति

पूरणी

महत्त्वविति । यथा कारणमहत्त्वं कार्यमहत्त्वे न प्रयोजकं तथा कारण-न्यूनपरिमाणमपि न कार्यारम्भ इत्यर्थः । श्रुतिसिद्धेति । श्रुति-सिद्धाद्यकार्यस्थानीयत्वोपपत्तेरित्यर्थः । यथा श्रुतिसिद्धारमदिभमताद्य-सूक्ष्ममूतकार्यं अन्तरा द्यणुकारम्भमन्तरेण भौतिकत्रसरेण्वादिकमारभते

¹ तदनुत्पस्युपपत्ते:-ख. ² माणद्रव्या-च. ³ तद्द्यणुक-क. ⁴ अपकृष्टासस्वात्-घ.

परमाणुभिरेव स्थूलोत्पत्तिसंभवात् । नच महत्कार्यं कार्यद्रव्या-रभ्यमिति नियमात्तित्सिद्धिः ; कार्यमात्र इव तत्राप्यनियमेनैतस्य 'परिभाषामात्रत्वात्। तचातीन्द्रियं पृथिव्यादिस्रक्ष्मभूत²मेकमनेकं वास्तु । एकस्यापि घटस्य मध्य पाटनेन विभागवत् भूतस्यापि

दीपनम्

परमाणु द्वयात् द्याणुकसिद्धिरिति, तन्न ; संख्याया महत्परिमाणारम्भक विवियमेन एकत्वस्येव द्वित्वस्याप्ययोग्यतया त्रित्वस्यैव संख्यापकषीदिविश्रान्तिभूमित्वात् एकस्याप्युक्तविषया आरम्भकत्वोपपत्तेश्चेति
भावः । कार्यमात्र इति । परपक्षे द्याणुकादौ व्यभिचारादित्यर्थः ।
स्वपक्षे तु श्रुतिवशादपञ्चीकृतभृतस्रपमतीन्द्रियं कार्यं सिद्धचतीत्यभिपेत्य तदनेकत्वं निराकर्त्तुमाह—तच्चेति । सृक्ष्मभूतमिति ।
अपञ्चीकृतमिन्द्रियायोग्यत्वादनण्वपि सूक्ष्ममित्यर्थः । अनेकं वेत्यनास्थया ।

नन्वेवं पञ्चस्विप भूतेषु पञ्चानां भूतमात्राणां योजनात्मकं सिद्धान्त्यभिमतपञ्चीकरणं कथं स्यादिति, तदाह—एकस्यापीति ।

पूरणी

तद्वद्भविद्याणुभिरिष साक्षास्त्रसरेण्वारम्भोपपत्तेः किमन्तरा द्याणुककल्पनयेति फलितार्थः। यथाश्रुते अस्मदाद्यभिमताद्यकार्यस्य प्रहणायोग्यत्वेऽिष महत्तया परमाणुरूपत्वासंभवात्तदेकत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वेनासङ्गतेरिति ध्येयम्। स्वमतानुरोधेनाह—एकस्या-पीति मूलम्। न चैकस्य मध्ये विभागानुपपत्तिः; एकस्यापि पटस्य

 $^{^1}$ प्रक्रियामात्रत्वात्—ख्वः ग. छ. 2 मेकैकम-क. 3 द्वारभ्यद्यणुक—ख्वःघ.जः 4 त्वानि—च्य.

दीपनम्

एषात्र पञ्चीकरणप्रक्रिया—एकैकशः पञ्च भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते । तेषां चातीन्द्रियतया जीवव्यवहाराक्षमत्वाद्यवहारसिद्ध्यर्थमीश्वरः प्रत्येकं भूतानि द्विषा विभज्य ¹ तत्रैकैकं चतुर्घा विभजते । तांश्च भागान् स्वस्वभागातिरिक्तेषु चतुर्ष्विष ² भूतभागेषु योजयतीति सर्वेषां भूतानां पञ्चात्मकता । स्वस्वभागाधिकयाचाकाशाद्यसाधारणव्य-पदेशोऽपीति । अत्र च प्रमाणम्—'' सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता

पूरणी

छेद।दिना विभागदर्शनात् । नच निरवयवस्वास्कथं विभाग इति बाच्यम् ; अविद्याद्यवयवस्य भूतेष्विप सत्त्वादिति दिक् । पञ्चात्मकतेति । पञ्चीकृतनानाभूतसमाहार एव जगदित्यर्थः । वस्तुतस्तु समाहृतपञ्चभूतार्ब्घत्वमेव स्थूलपृथिव्यादिकम्, एका पृथिवीत्येकत्वाद्यनुभवादिति मन्तव्यम् । स्वस्वभागेति । अत एव वाय्वाकाशयो ऋपवतपृथिव्यादिभागार्ब्धत्वेऽपि नीऋपस्वभागाधिक्यान्न प्रत्यक्षत्वमिति भावः । वस्तुतस्त्वाद्यभृतगतस्त्पादिकमनुद्भतमेव । अदृष्ट-विशेषाच तप्ततैलस्थतेजःपरिणामतेजोऽन्तरवत् स्थूलपृथिव्यादावुद्भत-रूपादिकं जायते । अदृष्टविशेषश्च फलबलकरूप्य इति वाय्वाकाश-योस्तदभावान्त्रोद्भतस्रपोत्पत्तिगिति न काप्यनुपपत्तिः । सेयं देवतेति । इमास्तिस्रः सूक्ष्मपृथिन्यप्तेजआत्मिकाः जीवेनानुप्रविश्य जीवाभिन्न एव स्वयं तत्तादात्म्यापन्नः सन् व्यवहारयोग्यनामतद्वाच्यस्थूरुपृथि-व्याद्यात्मना ता व्यक्तीकृतवान् , तासां तद्रुपपरिणाममकरोदिति यावत्। नन्वेकसूक्ष्मरूपाणां ³ दृश्यात्मना कथं परिणाम इत्यत्राह —

¹ तत्रेकं-ख. ग. ² भूतेषु-क. ख. ग. ³ दृश्यपृथिन्यास्मना-झ.

तत्संभवेन पश्चीकरणाद्युपपत्तेः । भूतेषु "आत्मन आकाशः संभूत " इत्येकत्वनिर्देशास्त्राधवादेकमेव न्याय्यम्।।

दीपनम्

अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे न्याकरेति, तासां त्रिवृतं त्रिवृतः मेकैकामकरोत् " इति श्रुतिः । इयं च प्रश्चीकरणोपलक्षणार्थेति केचित् । अन्ये तु मुख्यार्थमेवादाय त्रिवृत्करणमाहुः । तद्प्या-दिपदेन सूचयति । ननु वियदादिभूतानां प्रत्येकमनेकात्मकत्वेन मध्ये छिन्नपटवद्विभजनक्केश इति तदनेकमेव किं न स्यादित्यत आह— भूतेब्विति ॥

पूरणी

तासामिति । एकैकं भूतं द्वेषा विभज्य द्वितीयभागमि पुनर्द्विषा विभज्य स्वस्वेतरभूतयोस्तद्भागयोजनया तिस्रणामि त्रिवृत्त्वमकरो-दित्यर्थः । नन्वनया त्रिवृत्करणं प्रतीयते न तु पञ्चीकरणमित्यत्राह— इयं चेति । अन्यथा स्थूलयोरेव वाय्वाकाशयोः पूर्वमुत्पत्त्यसंभवात् , अपञ्चीकृतयोश्च सूक्ष्मयोर्व्यवहारायोग्यत्वात् , अन्यथा स्थूलपृथिव्यादेरेव मायापरिणामत्वसंभवेन तत्रापि तत्कल्पनावैयर्थ्यात् ,

"पञ्चीकृतानि भूतानि ब्रह्मणा मुनयः पुरा । सर्वेषां कारणत्वेन प्रोक्तानि ब्रह्मवादिभिः ॥"

इत्यादिबहुपुराणवचनसम्प्रतिपत्तेश्च । नच "त्रिवृतं त्रिवृतं " इति श्रुतिविरोधात्पञ्चीकरणस्मृतेर्हानमिति वाच्यम् ; तच्छूतेरवधारणपरत्वा-भावेनाविरोधादिति भावः । आत्मन आकाश्च इति मूळम् । उत्पाद्यगततया तदेकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । इयं हि श्रुतिः

प्रकृत्युपादानत्वभङ्गः.

नापि प्रकृतिरुपादानम्; स्वतन्त्रजडप्रकृतौ प्रमाणा-भावात् जडकार्यस्य श्रुत्यवगतमाययाप्युपपत्तेः। चेतनोपादानत्व-

दीपनम्

प्रकृतिः साङ्ख्याभिमतं प्रधानम् । स्वतन्त्रेति । चेतनानिष-ष्ठिता चेतनानध्यस्ता या जडा प्रकृतिस्तस्यामित्यर्थः । न च जडकार्या-नुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याह—जडेति ॥

पूरणी

"अद्भः पृथिवी" इत्येतदन्तसूक्ष्मभूतसृष्टिपरा । द्वितीयाकाशादि-शब्दैस्तत्तदविच्छन्नब्रह्मोपस्थापनेन पूर्वपूर्वाविच्छन्नात्ततो वाय्वादिसृष्टि-प्रतिपत्त्या तत्क्रमलामात् । स्थूलभूतानां च युगपत्सर्वेषां पञ्चीकरण-मन्तरा तत्सृष्ट्यसंभवात् । अतः सूक्ष्मभूतार्थाकाकाशादिशब्देष्वेकवचन-निर्देशात्तदेकत्वसिद्धिः । नच "अमेराप" इति ब रुवचनानिर्देशात्तद्द-हुत्वम् , अनेकैकवचनश्रुतिविरोधेन तस्याविवक्षितार्थत्वात् । अप्च्छब्द-गतबहुवचनस्य दारादिशब्दवत्प्रयोगसाधुतामात्रत्वाचेति भावः ।

ननु तैरिप चेतनपुरुषाधिष्ठितस्वमभ्युपगतिमत्यत्राह — चेतना-नध्यस्तेति । चेतनोपादानेति मूलम् । "बहु स्यां प्रजायेयेति " इत्याद्युदाहृतोपादानत्वश्रुतिविरोधेन प्रधानमात्रोपादानत्वबेधिकसाङ्ख्य-स्मृतेहेँयत्वात् श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतेः प्रबल्खात् । नच साङ्ख्याभिमत-प्रधानस्यापि

" महतः परमव्यक्तमव्यक्ताःपुरुषः परः " इति श्रुतिसिद्धतया न तद्घाध इति वाच्यम् ; तत्राप्यव्यक्तशब्दस्य " आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादिपूर्ववाक्यनिर्दिष्टशरीरपरत्वात् । श्रुतिविरोधेन साङ्ख्यावगममात्रात्तदसिद्धेः। अत एवास्मदिभ-मताज्ञानविलक्षणमायोपादानमिति निरस्तम्, मायाशब्दस्य

दीपनम्

"मायां तु प्रकृतिं विद्यानमायिनं तु महेश्वरम् "
इत्यादि श्रुत्यवगतित्यर्थः । केचितु "देवात्मशक्तिं स्वगुणौर्निगृदां "
इत्युपकान्तेश्वरशक्तेरेव मायाशब्देन परामश्रोदीश्वरशक्तिरेव माया
प्रकृतिः, न त्वज्ञानम् ; तस्येश्वरेऽयोगादित्याहुः, तन्मतं ¹ प्रत्याह—
अत एवेति । किं शक्तिरूपा माया अनिर्वचनीया सत्या वा । आद्ये
अज्ञानमेव सत्याह—मायाशब्दस्येति । ² अज्ञानस्याच्छादनशक्तिविक्षेपशक्तिश्चेति शक्तिद्वयमपि कार्यवलात्मिद्धम् । तत्राच्छादनशक्तिमत्त्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रयोजकरूपेणाज्ञानपदस्य प्रवृत्तिः । विक्षेपशक्तिमत्त्वेन च ³ मायाशब्दस्य । अथ वा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगजादेर्बहुदृश्यदेनास्ति तत्र साधारणश्रमानुकूला शक्तिः, मायाविना एकस्यैव सृष्टत्वा-

पूरणी

तस्यापि सूक्ष्मरूपापत्रस्थास्पष्टतयाव्यक्तशब्दवाच्यत्वात् । अन्यथा अद्वैतन्नस्वपरेवेदान्तेषु सत्यप्रधानप्रतिपादनायोगादिति भावः । ईश्वरशक्तिरिति । ईश्वरगतशक्तिरूपैव माया जगदुपादानिमत्यर्थः । ननु
विक्षेपशक्तिमत्त्वस्य मायापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे शुक्तिरजतादाविप लौकिकानां मायाव्यवहारः स्यादित्यनुशयादाह—अथ वेति । नन्वत्र
प्रतिपुरुषमनुभूयमानगजादेर्भेद एवेत्यत्राह— मायाविनेति । प्रतिपुरुषं व्याद्यादिस्य तेनासिस्रक्षितत्वात्तदिच्छानुसारित्वाच तन्मात्रादि-

 $^{^1}$ दूषयति – ख. 2 अज्ञानस्य द्याच्छादन—खा. अज्ञाने द्याच्छादन—धा. 3 माया-पदस्य –खा. 3

विक्षेपशक्तिमतः साधारणश्रमानुक्लशक्तिमतो वाज्ञानस्य वाच-कत्वात् । उपादानब्रह्मपरवेदान्तेषु "मायां तु प्रकृतिं" इति

दीपनम्

दनुभ्यमानत्वाच । अस्ति च प्रतिपुरुषं नियतभ्रमानुकूला शक्तिः,
शुक्तिरजतादिभ्रमस्य तथाविषस्य दर्शनात् । मायाशब्दश्च वृद्धव्यवहारानुसारेण साधारणशक्तिमादाय प्रवर्तते । अत एव वियदादिकं
मायिकमिति व्यवहारः । अज्ञानपदं चेतरामादायत्येकमेवानिवचनीयमज्ञानं मायापदवाच्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—उपादानिति ।
सर्वास्वप्युपनिषत्सु ब्रह्मैकमेवापादानं प्रतिपिपादयिषितामिति तदनुकूलैव
जडप्रकृतिमीयापदादम्युपया । सत्यत्वे च मायायास्तन्न सिध्चति ।
निरवयवज्ञानात्मनो ब्रह्मणस्तान्त्वकमायाकार्यजडपपञ्चात्मकत्वानुपपत्तेः ।
अनिर्वचनीया तु माया प्रकृतिर्ब्रह्मकारणत्वोपपादिकेव, रज्ज्वाः सर्पात्म-

पूरणी

सहकृतमायापरिणामस्य न तद्भेद इत्यर्थः । ऐक्यानुभवादि न तद्भेद इत्याह — अनुभूयमानेति । साधारणेति । साधारणश्रमानुकूछशक्ति-मत्वं मायाव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । अत एवेति । एतेन वियदादिकं मायाकार्यं शुक्तिरजतादिकं चाज्ञानकार्यमिति निरस्तम् । निर्वयवेति । नन्वज्ञानस्यापि निरवयवत्वात्कथं प्रपञ्चात्मना परिणाम इति चेन्न ; तस्या अनिवंचनीयशक्तिमत्वात्तदुपपत्तिरित भावः । ननु मायोपादा-नत्वेऽप्यद्वैतक्षतिरित्यत्राह — अनिवंचनीयेति । अन्यथा केवछब्रह्मणः परिणामायोगेन तदुपादानत्वासंभवादिति भावः । ननु कथं तिर्हं शक्तिपदप्रयोगः, तस्या यावद्व्यभावित्वात् , अयावद्व्यभाविनोऽज्ञानस्य

जडप्रकृतौ श्रूयमाणमायाशब्दस्याथी न्तरत्वासंभवात् ''भूय-श्रान्ते विश्वमायानिवृत्तिः '' इति तस्य ज्ञाननिवन्यत्वश्रवणाश्च। न ह्यज्ञानान्यस्य तत्संभवति, ऐन्द्रजालिकनिर्मितामिथ्यावस्तु-गोचरमायाशब्दस्य तदन्यस्मिन्नसंभवात्। गजादीनां व्यावृत्त-

दीपनम्

तावच्छुद्धस्यापि ब्रह्मणो मिथ्याप्रपश्च²तादात्म्योपपत्तिरिति न सत्यं वस्तु मायापदवाच्यम् । किं तु ब्रह्मण्यध्यस्तत्या⁸ऽज्ञानमेवैतत्परतन्त्रत्या शक्तिवच्छक्तिः । माया चासत्त्वमरजस्कमतमस्कम् । मायामित्या-दिना गुणात्मकमायानिषेधाच्च न सत्येति न तात्त्विकमायावद्भक्षेत्यर्थः । किं च मायाशब्दो यूपादिशब्दवन्नास्त्रोक्तिकः ; येन वैदिकव्यवहारा-त्सत्य एव तद्र्थः करूप्येत । किं तु स्त्रोक्तिक एव स्रोके च मिथ्या-वस्तुन्येव तत्प्रयोग इत्यज्ञानमेव वेदेऽपि तद्र्थ इत्याह——
एन्द्रजास्त्रिकेति । नत्वेवं गजादिकमेव तद्र्थोऽस्त्वित्याह⁴—
गजादीनामिति । गजादौ तादात्म्येनानुगतस्य सर्वमिध्यावस्त्वनुस्यू-

पूरणी

तत्वायोगादित्यत्राह—किं तु ब्रह्मणीति । अध्यस्ततयेत्यनेन ईश्वरे अज्ञानिवरहात् ''देवात्मशक्तिं '' इति तत्संबन्धितया निर्देशानुपपत्तिः परिहृता । वस्तुतोऽज्ञानसंबन्धविरहस्याप्याध्यासिकसंबन्धसत्त्वात् , शक्तिवदिति शक्तिपदं गौणमिति भावः । किं च—

" नासद्भूषा न सद्भूषा माया नैवोभयात्मिका" इत्यादिना तस्यानिवचनीयस्वप्रतिषादनादिति न सत्यत्विमिति ध्येयम् ।

¹ न्तरासं—ख. ² तादात्म्येनोप—ख. ³ अज्ञानभेव तत्म—ख. घ. ⁴ अस्त्व-स्यत आ**ड—च**.

त्वेनैकमायाश्च्दवाच्यत्वायोगेन तदनुगतानुस्यृतस्यैव माया-शब्दार्थत्वात् । अन्यत्रापि क्वचित्प्रयोगोऽस्ति चेद्रौण एव । सर्वस्मिन्नेतस्मिन्पक्षे ¹घटादौ स्फुरति सन्निति प्रतीत्यनुपप-तिः ²; चैतन्यातिरिक्तसत्स्फुरणशब्दार्थामावात् । तस्य चानु-पादानत्वे घटादितादात्म्यायोगात् । अत एव सिद्धान्त्यभि-मताज्ञानमेवोपादानमस्तु न चैतन्यमिति निरस्तम् ; श्रुतिविरो-धादनुभवविरोधाच । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मण उभयविधं कारणत्व-मिति ।

दीपनम्

तस्य चत्यर्थः । अन्यथा अनेकशक्तिकरूपना³गौरवप्रसङ्गादिति भावः । ननु लोके सत्यमन्त्रादाविष मायाशब्दप्रयोगो दृश्यते, तद्विशिष्टे मायाविशब्दप्रयोगदर्शनादिति चेन्न ; मिध्यागजादि स्वष्टुत्वाज्ञान-दशायां पुरुषे स्वरूपेण मन्त्रौषधापरिज्ञानेऽिष तच्छब्दाप्रयोगात् तज्ज्ञानदशायां च तत्प्रयोगान्मिध्यावस्तुकारणक्षोभकतया अज्ञानरूप-मायासंबन्धाभिप्रायेणेव तिस्मस्तच्छब्दप्रयोगः । यदि मन्त्राद्यभि-प्रायेणापि कचित्त्रयोगोऽस्तीत्युच्येत तिर्हे तस्यापि प्रसिद्धमायासहका-रितया अधिदतघटनाहेतुतया गौणः स इत्याह — अन्यन्नेति ।

पूरणी

मिथ्यावस्त्विति । अज्ञानक्षोभकत्वऋपेण तत्संबन्धादित्यर्थः ।

¹ घटादि-क. ² ते:-छ. ³ गौरवं स्यादिति-ख. घ. च. ⁴ सष्टित्वा-ख.

तथा च भूतोपादानत्वे सित कर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणम्।
कुलालादावितव्याप्तिपरिहाराय भूतेति। कर्तृत्वमात्रं च लक्षणे
विवक्षितिमिति भवति तेन विनातिव्याप्तिः। मायायामितव्याप्ति
निवृत्तये कर्तृत्वेति। न च माया कारणमेव न भवतीति वाच्यम्;
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके अज्ञानस्योपादानत्वेन प्रपञ्चेऽपि
तथात्वात्। न च लोकेऽप्यज्ञानं निमित्तमिति वाच्यम्;
रजताद्युत्पत्तिस्थितिप्रयोजकस्योपादानत्वात्। कार्यानुगतजाड्यस्याज्ञानान्यस्याभावेन कार्यानुगतकारणत्वलक्षणोपादानत्वस्य तस्मिनसत्त्वात्, अज्ञानस्योपादानत्वे बाधकाभावात्।

दीपनम्

ब्रह्मण उभयकारणतासमर्थनफलमाह—तथा चेति । कुलालादा-विति । तल कर्तृत्वस्येच्छाद्युपादानत्वस्य च सत्त्वेनेत्यर्थः । ननु कर्तृत्वं कुलालादौ नास्त्येवेत्यत आह—कर्तृत्वेति । तथात्वादिति । प्रपञ्चः अज्ञानोपादानकः, कार्यत्वाच्छुक्तिरजतवित्यनुमानात्तत्रापि । तत्त्रिसिद्धिरिति भावः । रजतादीति । इदं च मूलाज्ञानेऽपि समानम् । किं च कार्यानुगतकारणत्वमुपादानत्वामिति तल्लक्षणम् , तच्च सद्भूपस्य ब्रह्मण इव अज्ञानस्यापि जडस्यास्तीत्याह—कार्येति । बाधकेति । सविल्यासाज्ञानस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तदमेदाच्छूत्यभिप्रेत-तदिद्वतीयत्वस्यैवमप्यक्षतेः । प्रत्युतानुक्लमेव ; निरवयवस्य ग्रद्धस्य ब्रह्मणस्तेन विना प्रपञ्चात्मकत्वायोगात् । किं च "मायां तु प्रकृतिं विद्यात् " इति श्रुतिसिद्धत्वादिप तदुपादानम् , न चैवं "इन्द्रो मायाभिः पुरुद्धप ईयत् " इति कथं तस्याः 4 कारणत्विमिति वाच्यम् ;

 $^{^{1}}$ कर्तृत्वमात्रमेव—क. 2 लक्षणं—क. छ. 3 तिसद्धिरिति—घ. 4 करण—घ.

" मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतिसिद्धं मायोपादानत्व-मित्येकं मतम् ॥

अपरं तु ब्रह्मैवाद्वितीयम्रपादानम्, अज्ञानं तु तच्छाक्ति-तया तत्कारणतानिर्वाहकम्, "देवात्मशक्ति" इत्यज्ञाने शक्तिशब्दप्रयोगाच्छक्तेश्वाकारणत्वादिति । अस्मिन्मते तूपा-दानत्वमेव लक्षणम् । न च लोके कर्त्रुपादानयो भेदिनियमा-

दीपनम्

निखिल्जिड प्रकृतेरिप तस्याः ब्रह्मणः पुरुद्धपतापत्तौ निमित्तत्वेन वृत्त्याद्यपादानस्यापि मनसः आत्मिनि तदारोपनिमित्तत्या "मनसा द्येव पश्यति" इति श्रुतिसिद्ध कारणत्ववत्तदुपपत्तेः। एतत्कार्याभेदेन हि ब्रह्म पुरुद्धपं भवतीत्यभिष्ठित्याह—मायां त्विति ॥

शक्तिशब्दस्य मुख्यार्थतां मन्वानानां मतमाह—अपरं त्विति । शक्ति । न चास्मिन्मते ''मायां तु प्रकृति ''मिति श्रुत्या विरोधः ; निर्वाहकतामात्राभिप्रायतया तस्या गौणत्वादिति भावः । अप्रथमपक्षे असम्भवमाशङ्कय भेदासिद्धया दूषयति—न चेति । वियदादिकमभिन्न-कर्त्रुपादानकं, कार्यत्वात् , इच्छावत् , परमते ईश्वरघटसंयोगवत् । न च घटादौ व्यभिचारो बाघो वा ; तत्रापि तयोरैक्यादिति भावः ॥

पूरणी

ति । सायाकार्याधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । इच्छावदिति । जीवेच्छादेस्तदनुकूलज्ञानवज्ञीवकल्पकत्वाचदुपादान-कत्वाचेत्यर्थः । ननु परमते जीवेच्छादेनं तत्कर्तृत्वम् ; तस्य तदुपादानचिकीषीदिविरहात् , तद्धिटतत्वात्कर्तृत्वस्येत्यनुशयादाह—परमत इति । तस्येश्वरकर्तृकत्वाचदुपादानकत्वाचेत्यर्थः । निर्विकारत्व-

[े] मेदान्ने कस्य-ख. ग. छ. ² करण-घ. ³ प्रथमलक्षणे-ख. घ. च.

नैकस्य तत्संभव इति वाच्यम् ; लोकेऽपि शरीरावच्छिन्नस्य कर्तृत्वं मृद्वच्छिन्नस्य तदुपादानत्विमिति तदभेदात् । न चैवमन्यथा-सिद्धत्वान्मृदादेरनुपादानत्वप्रसङ्गः ; इष्टापत्तेरिति केचित्। अपरे तु तदिष कार्यानुगमादन्वयव्यतिरेकाभ्याम्रुपादानिमत्याहुः ॥

नन्वेवं ब्रह्मणः सविकारत्वापित्तिरिति ¹ चेन्नः कल्पित-विकाराश्रयत्वस्येष्टत्वात् । न चैवं ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुति-विरोधःः वास्तवविकाराभावपरं तदिति चेत् , सिद्धान्ते

दीपनम्

एवं उपादानतावच्छेदकत्वे। किमेतावता ब्रह्मणः स्वामाविकी शुद्धिनिष्यते, किं वा निर्विकारश्रुतिविरोधः। नाद्यः; सर्पश्रम-दशायामिष रज्ज्वा ² असर्पात्मत्ववत् प्रपञ्चविवर्तदशायामिष ब्रह्मण-स्तदनपायेनोपादानत्वस्थानिष्टत्वामावात् वस्तुतोऽभेदोपपादकतया इष्ट-त्वाचेत्यभिप्रत्याह —कल्पितेति। द्वितीयं निराकरोति—न चेति। न चेत्यस्य वास्तवत्वधर्मस्यात्यन्तासत्त्वादिति वाच्यमित्यभिमेण सबन्धः। एवं एवमपि।

"निष्कलं निष्कियं शान्तं, क्र्टस्थमचलं घ्रुवम् '' इत्यादिशास्त्रविरोधः । स एव सिद्धान्तमाशङ्कय निराकरोति — वास्तवेति । ननु सृष्टिश्रुतिप्रमितस्य प्रपञ्चस्य कथं शुक्तिरजतव-रकिष्पतस्विमिति चेन्न; श्रुतेरनुमानसिद्धजगत्कारणानुवादेन तदभेदमात्र-परत्वात् । अन्यथा तत्रैव तन्निषेध³श्रुतिः प्रमा न स्यात् । नच सृष्टिश्रुतिविरोधात्तदिष्टमेवेति वाच्यम्; निषेधश्रुतीनामन्यतोऽनिधगत-

पूरणी

श्रुति दर्शयति — निष्कलमित्यादि । अन्यतोऽधिगतेति । प्रवश्चा-भावस्य मानान्तराज्ञातत्वात्तस्याद्वैतानन्दपर्यवसायितया पुरुषार्थत्वाच

¹ चेत्कित्पित-क. ग. ² असर्पत्ववत्-च. ³ श्रुतिप्रामण्यं न-ख. ग. च.

वास्तवाविकारस्याभावेन तिक्षिषेधस्यानुपपत्तेः, न च प्रपञ्चे वास्तवत्विविषयं इति वाच्यम्, अस्थूलादिवाक्ये स्थूलादि-प्रपञ्चस्येव निषेधश्रवणात्, निर्धर्मकब्रह्मवादे वास्तवत्वधर्मस्या-त्यन्तास्त्वादिति वाच्यम् ; निषेधवाक्यं ब्रह्मणि प्रपञ्चात्यन्ता-भावं कालत्रयेऽपि प्रमापयति, तच कल्पितप्रपञ्चस्योपपन्न-मेव । तस्य द्याक्तिरज्ञतादेरिव स्वात्यन्ताभावे तद्वति वाऽविरोधात् । प्रपञ्चस्य कल्पितत्वं च सृष्टितान्निषेधश्रुतिसामध्यी-तिसद्धम् ॥

मिथ्यात्वानुमानम्.

अनुमानमि — अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यं जडं, मिथ्या, दृश्यत्वात्, शुक्तिरजतवत्। दृष्टान्तस्तु साधित एव। दृश्यत्वं

दीपनम्

पुरुषार्थप्रमेयतया स्वार्थपराणां निष्प्रयोजनानु²वादात्तः श्रुतिभिर्माधाः योगात् । अतः सृष्टितन्निषेववाक्यद्वयसामर्थ्याच्छुक्तिरजतादिवन्मिथ्या- त्वमेव प्रयञ्चस्य सिद्ध्यतीत्याह — प्रपञ्चस्यति ।

अविद्यातिरिक्तेति । शुक्तिरजतब्रह्मव्यावृत्त्यर्थे देशाजन्यत्यादि । वियदादाव⁸संभवनिराकरणाय अविद्यातिरिक्तेति । प्रपञ्चेऽविद्याया

पूरणी

निषेषश्चतयस्तत्पराः । प्रपञ्चस्य मानान्तरावगतत्वात्तदवगमाधीन-प्रयोजनस्य मानान्तरादेव सिद्धत्या तत्प्रतिपादने प्रयोजनाभावाच न तत्र सृष्टिश्चतीनां तात्पर्यमिति तत्परश्चतीनां वाघोऽयुक्त इत्यर्थः । ननु गन्धर्वनगरादौ दोषत्वेन क्छप्तादृष्टविशेषस्यापि प्रपञ्चे दोषत्वसंभवा-त्तद्तिरिक्तदोषाजन्यत्वमसंभवीत्यत आह — अविद्याया एवेति ।

¹ वा वृत्त्वविरोधात्-ग. छ. ² वादात्पर-घ. ³ असंभववारणाय-घ. च.

च चैतन्यविषयत्वमिति न ब्रह्मणि व्यभिचारः। साध्यमिषि प्रागेव दिशेतम्। नच बाध्यत्वमुपाधिः; तद्यदि स्वसमानाधि-करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ¹तदेव साध्यमिति ²क तस्य साध्यव्यापकता। लाधवतर्केण दृश्यमात्रे तिविर्णयात् साधनव्यापकश्च। परस्यैतादृशाप्रसिद्धेश्च। नापि स्वविशेष्यनिष्ठा-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्; परपक्षे सत्यस्यापि संभवेन तस्य

दीपनम्

एव दोषत्वेनापि कारणत्वान्नासंभवः । स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वं संयोगादिसाधारणम् । तथा च न समध्याप्तिरिति मिथ्यात्व³ळक्षणे विशेषणान्तरमत्र वक्तव्यमिति तदेव तदिति न ⁴साध्यव्यापकता, व्याप्यभिन्नस्यैव व्यापकत्वादित्यभिष्रत्याह—तदेवेति । ननु तद्वतिष्ठात्यन्ता भावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वम् , तच्चाभेदेऽपीत्या-शङ्कय विषमव्याप्तिसाधारणं दूषणमाह — लाघवेति । व्यापिहेतुमति पक्षेऽपि तत्सत्त्वात्साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । परस्येति । ⁶शुक्तिरजतेऽप्येवं-मृतात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तेनानभ्युपगमादित्यर्थः । स्वविशेष्येति ।

पूरणी

अनुगतैकदोषे संभवति दोषान्तरकल्पनाया अयुक्तस्वाद्गन्धर्वनगरादौ तस्य कादाचित्कस्वात् यिंकचित्पुरुषं प्रत्येवासाधारणस्वाच तत्कल्पनेति भावः । ननु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न साध्यम् ; संयोगादावंशतः सिद्धसाधनत्वापत्त्या सत्यत्वाविरोधितया च पूर्व- लक्षितस्येव साध्यत्वात् , तथा च कथमेतदेव साध्यमिति निर्देश इत्यत्नाह स्वसमानाधिकरणेति । शुक्तिरजतेऽपीति । देशान्तर-

¹ तहींतदेव-ख. ² तक्कतमस्य साध्य-क. ग. ³ ळक्षणविशेषणात्तदप्यत्र-क. ⁴ साध्यव्यापकताप्यमित्रस्थैव-क. ⁵ भावप्रति-क. ७ शुक्तिरजतस्थाऽप्येवं-क. ग.

मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व¹मात्रस्यैव तत्प्रयोजकत्वे संभवति ²गौरवेणातत्प्रयोजकत्वाच । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं बाध्यत्वम्; प्रपश्चेऽपि तत्सत्वात् । अत एव न दोषजन्यत्वादिकमुपाधिः। दोषजन्यज्ञानविषयत्वम्रभयत्रास्ति, न चोभयत्रेति सोपाधिः। नाष्यप्रयोजको हेतुः; लाघवेन

दीपनम्

परमतेऽपि अमिवषयी भूतरजतस्य स्विवेश प्येदमंशिनिष्ठात्यन्तामाव प्रतियोगित्वमस्तीति भाष्टि सिद्धि रित्यर्थः । अप्रयोजकत्वात् समव्याप्त्य- भाषादित्यर्थः । विषमव्याप्ति पक्षेऽसाधारणं दूषणमाह—अत्यन्तामोवति । अत्र प्रयोजकत्वं व्यापकत्वम् । न चैवं साधनाव्यापकताः ; पक्षीभूत- धटादेरपि कदाचिद्विशेष्यभूतरूपादिनिष्ठात्यन्तामावप्रतियोगित्वेन विशिष्टापिषरिपे साधनव्यापकत्वा विशिष्टाप्यम्तरूपादिनिष्ठात्यन्तामावप्रतियोगित्वेन विशिष्टापिषरेपि साधनव्यापकत्वा । अत् एव साधनव्यापकत्वादेव । आदि पदेन प्रमाणाविषयत्वं संगृद्धते । किमत्र प्रमाणविषयत्वम् , यदमाव उपाधिः । यदि विद्यमानार्थज्ञानविषयत्वं ति । विश्वचाधितार्थज्ञानविषयत्वं ति । विद्यमावार्थज्ञानविषयत्वं ति । यद्यवाधितार्थज्ञानविषयत्वं ति , ति स्वप्ति कमाद्यव्यत्वात्त्याय्येकश्चितवाया भ्रपञ्चस्य प्रमाणाविषयत्वात्साधनव्यापकति भावः । उभयत्र पक्षदृष्टान्तयोः । न चोभयत्रेत्यत्रोभयन्व्यापकति भावः । उभयत्र पक्षदृष्टान्तयोः । न चोभयत्रेत्यत्रोभयन्व्यापकति । स्वष्टि च्यापकति । स्वर्थन्वात्साधन-

पूरणी

स्थरजतस्यैव तेन प्रतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । समन्याप्तीति । ताद्दश-शुक्तिरजतादौ परैर्मिथ्यात्वानभ्युपगमादिति भावः । ननूपाघेः साघन-न्यापकतापरिहाराय तद्विशेषणमस्त्वित्याशङ्कय निषेषति — न चैविमिति ।

 ¹ मात्रस्य-क. ग. ² तस्य गौरवेण-ख. ग. ³ भूतस्य रजत-ख.
 ⁴ नासिद्ध-क. ⁵ क्षे साधा-ख. घ. ⁶ दिल्यथै:-क. ⁷ पदेनाप्रमाणविषयत्वं-ख. ग. ज. ⁸ त्वं-ख. घ. ⁹ प्रपश्चस्याप्रमाणविषय-घ.

दृश्यत्वमात्रे तद्याप्तिग्रहात् । अन्यथा दृश्यत्वानुपवत्तेः । न हि ¹ ज्ञानेन ज्ञेयस्य संवन्धं विना तद्विषयत्वं संभवति ।

दीपनम्

पदमविवक्षितम्, शुक्तिरजते केवलसाक्षिभास्यतया दोषजन्यज्ञाना-भावेऽपि घटादिज्ञानस्याविद्यादोषजन्यत्वादिति । विपक्षे हेतू चिल्लिमिपि वैवाधकमाह—अन्यथिति । ज्ञेयस्य चैतन्येन साक्षिणा आध्यासिक एव संबन्धो वक्तव्यः, संयोगस्य वास्तवभेदाभेदरूपतादात्म्यस्य चासंभवादित्यर्थः । नच संबन्धेन विना दक्संबन्धितारूपं दृश्यत्वमुप-पद्यत इत्याह—न हीति ।

ननु तयोः स्वरूपसंबन्धोऽस्त्विति चेत्, स्वरूपमात्रं संवन्धश्चेत्सक्रव्यवहारसाधारणकारणात् घटाद्यसाधारणव्यवहारो न संभवतीत्यक्तम् । अतिरिक्तोऽपि सक्रव्ज्ञानसाधारणधर्मश्चेत् घटज्ञानात्पटादाविप व्यवहारपसङ्ग बहुत्युक्तम् । यदि प्रतिज्ञानमसाधारणो धर्मः
स न तर्हि कादाचित्कः, ज्ञाने जन्य धर्मसंभवात् । अनाद्यनन्तश्चेत्सोऽपि न तावदभावरूपः; प्रतियोग्यनिरूपणात् । नापि भावः,
क्रिपदार्थीनन्तर्भावान् । न ह्यकमात्रवृत्ति सामान्यं संभवति ।

पूरणी

संयोगस्येति । द्रव्ययोरेव संयोगः । वैतन्यस्य परमतसिद्ध-द्रव्यविलक्षणस्वाज्ज्ञेयरूपादिना तदसंभवाचेत्यर्थः । नन्वस्तु सामान्येऽ-न्तर्भाव इत्यत्राह —न ह्यकेति । नाहशानित्यसामान्यं न संभवीत्यर्थः । अत एव तद्धटत्वादेरुपाधिसामान्यस्यैकमालवृत्तित्वेऽपि न दोषः ।

¹ ज्ञानस्य बेयसंबन्धं-क. ² बाधिका-स्त्र. ³ ति वाच्यम्-स्त्र.

⁴ इत्ययुक्तम् च. 5 धर्मासं -च.

दीपनम्

अन्यथा जातेरप्येकमात्रवृत्तिता किं न स्यात् । एकमात्रसमवेततया स्वपादिवदसामा नियातमता वा किं न स्यात् । नच तस्य समवेतत्वं नेति वाच्यम् ; असित वाधकेऽपि तत्परित्यागे स्वपादावि भ न सिद्धयेत् । अखण्डश्चोपाधिने संभवतीत्युक्तम् । किं च योग्यतापि ज्ञानेनासंबद्धा तत्संबन्धो न स्यात् , संबद्धा चेत् तस्या अपि योग्यतान्तरं प्रागम्युपयम् । एवं तस्यास्तस्या अपीत्यनन्ताप्रामाणिकयोग्यता-प्रसङ्गः । इदानीमुत्पन्नंज्ञानेन तासां पूर्वापरीभावेन असंबन्धानुपपत्त्या

पूरणी

अन्यथेति । तथा चाकाशत्वमि जातिः स्यादिति भावः । ननु जातिरूपसामान्यस्यानेकवृत्तित्वनियमेऽपि नोपाधिरूपसामान्ये तथा नियमः, एतदात्मत्वादिनित्योपाधिसामान्यस्यैकमालवृत्तित्वदर्शना-दित्यत्राह —एकमात्रेति । तस्य सामान्यत्व एव न किंचिन्मान-मित्यर्थः । किं च तस्योपाधित्वे स किमखण्डः उत सखण्डविशिष्टधी-योग्यतारूपो वा । नाच इत्याह — अखण्डश्रेति । द्वितीयं निरस्यति — किंचिते । तत्संबन्ध इति । घटादिसंबन्धस्यैव संयोगस्य तत्संबन्ध-त्वादित्यर्थः । ननुक्तरीत्या संबन्धान्तराभावेन तत्त्वयोग्यताकरूपना प्रामाणिक्येवेत्यलाह — इदानीमुत्पन्नेति । संबन्धो हि संबन्धि-परतन्त्रः । युगपत्संबन्धे चान्यतरस्य पारतन्त्र्यायोगादियं योग्यता संबन्धि इयं योग्यता संबन्ध इति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः । ननु पारतन्त्रयं स्वभावाधीनं न तु क्रमोत्यत्यधीनम् ; क्रमोत्यन्त्रयोरिष घटपटयोस्तददर्शनात् , अन्यथा भवन्मते तादात्म्यसंबन्धतःसंबन्धि-

¹ न्यता वा-क. ² तन्न-च. ³ संबन्धत्वानु-क. ग.

दीपनम्

युगपदेव संबन्धो वक्तव्यः, तत्र च न ¹ संबन्धसंबन्धिव्यवस्था। अपि ² चैकज्ञाननिष्ठानन्तयोग्यताया ³ विशिष्टज्ञानामावे सोऽसिद्ध एव स्यात्। न हि सामान्यज्ञानादेव वस्तु सिद्धचिति । किं च यदि संवित्तादात्म्याद्धटादेर्नापरोक्षत्वम् , किंतु स्वरूपसंबन्धादेव, तिर्हि किंचिद्धागाविष्ठञ्ञदण्डादिपत्यक्षस्यापि यावद्ण्डस्वरूपतत्य-रिमाणविषयत्वेन तेषु संशयो न स्यात्, निश्चिते

पूरणी

प्रपञ्चयोर्युगपदुत्पस्या तत्संबन्धस्य च प्रपञ्चपारतन्त्रवानापतेः । न हि पूर्वं प्रपञ्चोऽब्रह्मसंबद्ध एवोत्पद्यते पश्चात्संबद्ध इति संभवति । अतो युगपदुत्पत्रयोग्यतानामपि तद्वव्यवस्थोपपत्तिरित्यत्राह—एकैकज्ञानित । तथापि रूपी घट इत्याद्यनुभवबलेन तादात्म्यं संबन्धः रूपादिकं संबन्धिति व्यवस्थापनम् । न ह्यस्त तत्तद्योग्यतानां तत्तत्संबन्धतयाऽन्यभवोऽित, येन तथा स्यादित्यर्थः । ननु योग्यतासंबन्धोऽिष क्तत्त्तंनिधि संबद्ध एव, अयं संबन्ध इत्येवमाकारज्ञानादेव कत्तत्तंन्वस्थिति भावः । ननूक्तसामान्यानुभवोऽिष सामान्यरूपेण तत्तद्विशेषसाधकन्त्वादिति भावः । ननूक्तसामान्यानुभवोऽिष सामान्यरूपेण तत्तद्विशेषसाधकन्त्वादिति भावः । ननूक्तसामान्यानुभवोऽिष सामान्यरूपेण तत्तद्विशेष-गोचर एवति तेन रूपेणापि तत्तद्विशेषाः सिद्धयेयुरित्यनुशयादाह— किं च यदीति । यद्वा ननु योग्यतायां योग्यतान्तरं नावश्यकम् , संबन्धस्य स्वभावादेव संबन्धत्वोपपत्तेः, अन्यथा भवन्मतेऽिष तादात्म्य-संबन्धस्य संबन्धान्तराभ्युपगमेऽनवस्थापातादित्यरुचेराह— किं च

 $^{^{1}}$ सम्बन्धासंबन्धव्य— $\mathbf{va}$. 2 चैकैकज्ञान— $\mathbf{va}$. 3 विशिष्य ज्ञानाभावेनासिद्य— $\mathbf{va}$. $\mathbf{va}$. 4 तत्संब— $\mathbf{va}$. 5 संबन्ध— $\mathbf{va}$. 6 तत्संब— $\mathbf{va}$.

स्वरूपसंबन्धश्रान्यत्र विस्तरेण निरस्तः। नापि धर्मिग्राहकप्रमाण-बाधः; प्रत्यक्षादिसिद्धस्य प्रपश्चेऽर्थक्रियायोग्यत्वस्वरूपस्यानु-

दीपनम्

संशयायोगात् । परभागाविच्छन्नस्यापि ¹तव मते ²तद्दण्डादि-स्वरूपस्वेन निश्चितस्वात्तदस्यन्तमयुक्तमेवेदं मतिमस्यभिप्रेस्याह—स्वरूपसंबन्धश्चेति । ननु हश्यत्वानुपपित्तिपि वाितमर्थं कथं गमये-दित्यत आह — नापीति । किं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन प्रपञ्चस्यार्थिकया-योग्यतारूपं सत्त्वं विषयीक्रियते उत त्रैकािकवाधायोग्यत्वम् । आद्ये न तस्य मिथ्यात्वानुमानेन विरोधः, भिन्नविषयत्वादनुमानविषयमिथ्यात्वस्य तदभावादन्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—प्रत्यक्षादिति । नच मिथ्यात्वे अर्थिकयांवत्वस्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—प्रत्यक्षादिति । नच मिथ्यात्वे अर्थिकयांवत्वस्यत्वादित्यभिप्रेत्याह स्यादिति वाच्यम् ; ग्राक्तिरजतादाविष सुखदुःखाद्यथांकियादर्शनात् । तद्विशेष्वस्त्वागन्तुक-दोषाजन्यस्वरूपांवि देवेति प्रपञ्चस्य कल्पितत्वेऽिष तदुपपत्तिति भावः ।

पूरणी

यदीति । परभागेति । अस्मन्मते तु तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने तद्भागाविच्छन्ने वापरोक्षत्विमाति भावः । वस्तुतस्त्वनावृतसंवितस्वरूपसंबन्धस्यैवापरोक्षत्वापयोज्ञकत्वे परोक्षविषयेऽपि विद्वः स्फुरतीत्यनुभवानुसारेण वह्मचादे-रनावृतान्तरसंवितस्वरूपसंबन्धसंभवात्तदापरोक्ष्यं स्यादिति मन्तव्यम् । ननु बाधविरहस्य प्रत्यक्षागम्यत्वेऽपि तत्प्रयोजकिमिध्यात्वाभावस्य

 $^{^1}$ परमते—घ. 2 तहण्डत्वेन—क. 3 योग्यत्वं—ख. ग. 4 स्थाग**न्तु**क—ख. 5 देव—ख. घ. 6 प्युपपत्तेः—घ. तदुपपत्तिरिति—ख. घ.

मानेना¹निवारणात् । अनुमानगोचरमिथ्यात्वाभावस्य प्रत्यक्षाद्य-विषयत्वात् । तस्माद्धिष्ठानचैतन्येनान्तःकरणतद्वृत्त्युपहित -चैतन्याभेदद्शाया²मेवाविद्यकतादात्म्येना³परोक्षविषयो भव-

दीपनम्

द्वितीयं प्रत्याह—अनुमानिति । अनुमानगाचरो यन्मिश्यात्वं तदेव त्रैकालिकवाधयोग्यत्वं तद्मावस्येत्यर्थः । न तावत्प्रत्यक्षस्यैवंभूतिमध्या-त्वामावो विषयः ; बाधयोग्यताविरहरूपबाधायोग्यत्वस्य तद्योग्यत्वात् । न हि पुरुषान्तरीयसमयान्तरीयबाधविरहश्चक्षुरादिनानुभावितुं वश्चयम् , न वा योग्यानुपलम्भोऽस्ति । यद्यपि घटः स्वसमानाधिकरणस्वसमान-कालीनात्यन्ताभावप्रतियोगी न भवतीत्यनुभूयते तथापि न मिथ्यात्वा-भावस्तद्विषयः ; मिथ्यात्वस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणसमानकालीना-त्यन्ताभावप्रतियागितारूपत्वात् । उक्तानुभवविषयाभावश्च प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैवेति न श्रुत्यादिप्रमयोक्तयोग्यतारूप-

पूरणी

तद्गम्यत्वमास्तिति राङ्गते—यद्यपीति । प्रतियोगिसमानाधिकर्णेति । स्वसत्तानिरूपकस्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्या-त्विभित्युक्तम् । अयं चानुभवः अन्यत्र निर्धटभूतलादौ प्रतियोगि-व्यधिकरणतयानुभूतो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वाभावमात्रमवगाहते ; तस्यैव घटाधिकरणे घटव्यवहारादिप्रयोजकत्वात् । न तु स्वसत्ता-प्रयोजकाधिकरणानिष्ठतस्प्रतियोगित्वाभावम् ; तदत्यन्ताभाववत्यपि व्याव-हारिकस्ववृत्तिसंभवेन तस्य तद्वचवहाराप्रयोजकत्वादित्यर्थः । घटादि-

 $^{^1}$ अनिरूपणात्—क. म. अनिराकरणात्—छ. 2 मध्याविद्यक्—क. 3 अपरक्षो विषयो—छ. स. 4 शक्यते –ख. घ. घ.

पूरणी

प्रतियोगिकात्यन्ताभावो द्विविधः । व्यावहारिकः पारमार्थिकश्च । तत्र व्यावहारिक एव सर्वानुभवगाचरो न तु पारमार्थिकः । अन्यथा पपञ्चमिथ्यात्वे विवादानुपपत्तेः । निष्पपञ्चब्रह्मसाक्षात्कारस्य वेदान्त-वाक्याधीनत्वाच्च । तथा चोक्तानुभवेनानुभूयमानव्यावहारिकात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वाभाव एवानुभूयते न तु पारमार्थिकतत्प्रतियोगित्वा-भावः ; तस्यानुपस्थितेरिति फालितार्थः ॥

नन्वत्यन्ताभावत्वेन रूपेण तत्प्रतियोगित्वाभावमात्रमवगाहताम्।
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयिक्तिचित्प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्या
यिक्तिचिद्रत्यन्ताभावज्ञानेऽपि तत्प्रतियोगित्वमात्रनिषेषोपपत्तेः। किं
चोक्तानुमानेन मिथ्यात्विसद्भावुक्ताभावभेदः, तिसद्भेः पूर्वमत्यन्ताभावत्वरूपेण तत्प्रतियोगित्वाभावप्रतीतौ कथं तेन रूपेण तत्प्रतियोगित्वसिद्धः, बाधादिति चेन्नः, पपञ्चात्यन्ताभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे तद्दिरिक्तत्वे च व्यावहारिकतद्त्यन्ताभावसाधारणस्यानुगतधर्मस्यैकस्याभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वनिषेषानुपपत्तेः। शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वसिद्धयनन्तरमेव तद्दृष्टान्तेनैतदनुमानप्रवृत्तिरिति तदत्यन्ताभावसेदस्यापि
प्रसिद्धत्या पारमार्थिक।भावघटितसाध्यानुमितावत्यन्ताभावत्वरूपेण
व्यावहारिकतत्प्रतियोगित्वाभावानुभवस्य भिन्नविषयकत्या अप्रतिबन्धकत्वाचेति दिक्॥

ननु मिथ्यात्वं मिथ्या न वा । आद्ये प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रसङ्गः । तत्सत्यत्विदेशिधर्मस्य मिथ्यात्वात् । द्वितीये च तस्य सत्यत्वेनाद्वेत-क्षतिरिति चेन्नः मिथ्यात्वानुमानस्य स्वसत्तानिरूपकस्वाधिकरणे पारमार्थिकस्वात्यन्ताभावपर्यवसानेनोक्तविकल्पानवकाशात् । तत्पति-योगिप्रपञ्चस्य सत्यत्वानापाताच्च । न च मिथ्यात्वानुमितेर्मिथ्यात्वं तीति भवति दृश्यत्वं तत्र प्रयोजकम् । परोक्षं तु 'फलव्याप्य-त्वाभावाक ज्ञानज्ञेययोस्तादात्म्य'मध्यस्तत्वमपेक्षते । किं त्विद्या संबन्धं विनैवातीतादेशिव तत्र व्यवहारं जनयित, अचिन्त्यशक्तित्वात्तस्याः। परपक्षेऽपि वत्र संबन्धासंभवात्।

दीपनम्

मिथ्यात्वाभावः प्रत्यक्षादिविषय इति भावः । नन्वविद्यापि कथं संबन्धं विनापि विशिष्टव्यवहारं जनयेदित्याशङ्कच स्वमरथादिवद्धट-यतीत्याह — अचिन्त्येति । वस्तुतस्तु परोक्षे दृश्यस्य चैतन्यमात्रेण संबन्धो ⁴ वक्तव्यः । अनावृतसाक्षिसंबन्धस्यापरोक्षविषय एवापेक्षि-तत्वात्, परोक्षव्यवहारे ⁵ तदाकारवृत्तेरव तद्विषयचैतन्यावच्छेदकतया

प्रणी

स्वेन विषयीकियते अनुमित्यन्तरेण वा, नाद्यः ; अभेदे विषयत्वा-संभवात् , न द्वितीयः ; अनुमित्यन्तरानवस्थापातादिति वाच्यम् ; ⁶ प्रपञ्चत्वसामान्यावच्छित्रानुमितित्वविशेषावच्छित्ररूपेण च घटस्य स्वरूपमित्यत्रेवौपाधिकभेदेन स्वेनैव स्वमिथ्यात्वविषयीकरणोपपत्तिति संक्षेपः ॥

चैतन्यमात्रेणेति । आन्तरिवध्याविच्छन्नचैतन्ययोर्वास्तवान् भेदेन तत्संबन्धमात्रमस्तीत्यर्थः। ननु वास्तवाभेदेन संबन्धेऽतिप्रसङ्ग इत्यत्राह— परोक्षेति। वृत्त्यविच्छन्नचैतन्यस्यैव ताद्दक्संबन्धाभ्यप-गमान्नायं दोषः। ननु वृत्तेरिष कथं तत्संबन्ध इत्यत्राह—

 $^{^{1}}$ फळव्याप्तयभावात्त - ख. ग. छ. 2 मध्यस्तमपेक्षते - ग. 3 तत्संबन्धस्या - भावात् - क. तत्संबन्धभावात्. 4 वाच्यः - ख. 5 सहकारिश्चतेरेव - ख. घ. 6 प्रप-ब्रसा - झ.

न हि विनष्टघटादीनां ध्वंसेन ज्ञानेन वा कश्चित्संबन्धोऽस्ति। एवं मिथ्यात्वं विना कार्यत्वानुपपत्तिः। न हि प्रागसत उत्पत्तिः संवभति ; शशगृङ्गादे¹रिप तत्प्रसङ्गात् । उत्पत्तेः प्राक्परपक्षे

दीपनम्

परम्परासंबन्धेन सविषयतोपपत्तेः 2। अत एव नातिप्रसङ्गोऽपीति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्। ननु सत एव कार्यस्वमस्त्वित चेत् , किमुत्पत्तेः प्रागपि सतः कार्यस्वमसतो वा। नान्त्य इत्याह — न हीति। ननु शशशृङ्कादौ प्रागमावाभावान्नोत्पत्तिः , घटादेश्च तत्सत्त्वादुत्पत्ति-रिवरूद्धेत्याशङ्कचाह — उत्पत्तिरिति। यद्यनुत्पन्नघटस्य प्रागमावादिना कश्चित्संबन्धः स्यात् तिर्हे भवेन्नरशृङ्काद्धेलक्षण्यम्। नच तत्संभवितः ; तदानीं स्वरूपस्य तस्यामावेन स्वरूपसंबन्धस्याप्य योग्यत्वात्। न चामावस्वरूपमेव तेन संबन्ध इति वाच्यम् ; तस्य प्रागमावान्तरा-त्स्वतो विशेषाभावेनान्येनापि संबन्धप्रसङ्कात्। न हि घटीयत्वं तिस्मन्त्रभावे तदा संभविति। क्यापि धटे विशेषाभावात्। न ह्यन्यस्य सत्त्वमन्यस्यासतो व्यावर्तकं भविति। तस्माद्धस्य प्रागमावाप्तियोगि-

पूरणी

परम्परेति । एवं सत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् वृत्तेः स्वभावादेव विषय-संबन्धः । चैतन्यस्य तु तदवच्छिन्नतया । वास्तवाभेदतादात्म्यं स्वरूपसंबन्धनिरूपणं च चैतन्यविषयाभिप्रायेणेति तन्नास्मदुक्तं न विस्मत्तव्यम् । ननु घटीयत्वमपि प्रागभावस्वभावविशेषः, स च तदाप्य-स्तित्यत्राह—तथापीति । विशेषाभावं दर्शयति—न हीति ।

¹ रप्युत्पत्तिप्रस**-ख. घ.** ² पपत्तिः-ख. घ. ³ जत्पत्तिरस्तिवति-ख. घ. ⁴ अयोगात-ख. घ. ⁵ तदापि-ख. ग.

घटादिव्यवहारस्य शश्रृङ्गादिव्यवहारा दिविशेषात् । नापि सत उत्पत्तिः ; विरोधात् , प्रागुपलम्भप्रसङ्गाच ॥

ननु सूक्ष्मरूपेणास्तीति चेन्न ; तत्परि भाणतायास्तदा-अयद्रव्यस्य पूर्वस्मादपकर्षं विना अयोगात्, अस्ति स्वरूपा-द्वकर्षोऽपीति चेत्तर्हि द्रव्यान्तरमेव जायत इति स्थूलमसदेवेति किं सक्ष्मरूपपरिकल्पनया। न चैकस्यैवावस्थाभेदमात्रं न धर्म्य-न्तरमिति वाच्यम् ; स्थूलावस्थायाः प्रागसत्त्वेनासत्येव जायत

दीपनम्

त्वाभावादेवं कारणसंबन्धाभावाच नरशृङ्गान्न कोऽपि विशेष इति नासत उत्पत्तिरित्यर्थः । विरोधादिति । कार्यस्वस्य ^अपागभावसत्त्व-घटितत्वेन सत्त्वासत्त्वयोर्विरोघादित्यर्थः ॥

पूर्वस्मात् स्थितिकालीनात् । द्रव्यान्तरमिति । अन्यपरिमाणाद्धटात् जायमानः स्थूलो घटः परिनाणभेदाद्व्यान्तरमित्यर्थः । असत्येवेति ।

प्रणी

विद्यमानधर्मस्यैव विद्यमानधर्मीतर्ज्यावर्तकत्वादिति भावः । एवं कारणेति। अनुत्पन्नस्य तत्संबन्धयोगात् उत्पत्त्यनन्तरं च तत्संबन्ध-वैयर्थ्यादित्यर्थः । स्थितिकालीनादिति । स्थूलपरिमाणविशिष्टतया विद्यमानादित्यर्थः। नन्विदमनिवचनीयपक्षेऽपि तुल्यमः। अनिवेच-नीयघटादेरपि प्राक्सत्त्वेऽनुपलम्भविरोघात्कारकव्यापारवैयर्थ्याच । तत्सूक्ष्मरूपावस्थानस्यापि भवद्भिरेव निराकृतत्वात् । अविद्यमानस्य चोत्पत्त्यभ्युपगमे शशश्रुङ्गादिसामान्यतुरुयत्वात् कारणसंबन्धानुप -

¹ दविशेषप्रसङ्गात्—ग. ² माणसूक्ष्मतायाः—ग. ³ प्राक्सत्वद्यदित -ख.

⁴ अस्पपरि—चा.

इति किं 1 धिर्मिस्थितिकल्पनया । असत्या अवस्थाया उत्पत्त्यनुपपत्तेश्व । सत्त्वे च तस्याः स्थित्यवस्थातो न विशेषः । तदुभयदोषपिरहारायोभयविल्यश्वणमेव प्राकार्यमिति कार्यत्वानुपपत्तिरिप मिथ्यात्वे प्रमाणम् । तस्मात्स्वाविद्यया ब्रह्म नामरूपप्रपञ्चाकारेण विवर्तत इति ।।

दीपनम्

च्छेदः । कार्यत्वानुपपत्तिरपीत्यिपशब्दान्नाशानुपपत्तिमपि समुचिनोति । सतो नाशानुपपत्तेः नाशानन्तरं सतः प्रतियोगिनोऽसत्त्वानु-पपत्तेः असतश्च नाशादिना संबन्धा संभवादिति । अतः सत्यज्ञाना-नन्तानन्दैकरसब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतस्यैवाविद्यया विविधपपञ्चो विवर्तत इति तत्सदा निर्विशेषमेवेति न तस्य निर्विकारत्वक्षतिने वा तच्छुतेर-प्रामाण्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।।

पूरणी

पत्तेश्च । तस्मात्कथं वित्फलबलकरूप्यसंबन्धिविशेषाद्याश्रयणेन सामिय-कात्यन्ताभावप्रतियोगिनः प्रागभावप्रतियोगिनो वा अनिवेचनीयस्यो-त्पत्तिरभ्युपगन्तन्या, सा चास्मत्पक्षेऽपि तुरुयेति चेन्न; सत्त्वमसत्त्वं चेति वस्तुनः प्रकारद्वयम् । तत्र सत्त्वं कालत्रयाबाध्यत्वम् , अतिरिक्त-सत्ताजातौ मानाभावात् । असत्त्वं च शश्रश्चक्कादिवतुच्छत्वम् । तत्र प्रपञ्चस्य सत्त्वाभ्युपगमे सर्वकालाबाध्यत्या उत्पत्तेः पूर्वमप्युपलम्भः कारकव्यापारवयर्थ्यं च स्यात् । नाशानुपपत्तिश्च; तादृशात्मनो नाशादर्शनात् । तुच्छत्वं च शश्रश्चक्कादिवन्नोत्पत्तिशङ्कापीति तदुभय-वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥

¹ भर्मिकल्पनया-ख. ² क्षणमिति कार्य-ख. ³ भवात्-क.

केचित्तं ब्रह्म परिणमते न विवर्तत इत्याहुः। ¹ तैरिदं वक्त-व्यम्—²अजडस्य ब्रह्मणो जडप्रपश्चतादात्म्यं स्वसमानसत्ताकं

दीपनम्

स्वयूथ्यमतं निराकर्तुमनुवदति—केचित्ति । तात्विकः पूर्वेरूपपरि³त्यागेनान्यथाभावः परिणामः । मृदादिहिं पिण्डादिपूर्वे-विकारं विहायाबाधितघटाद्यात्मत्वं प्राप्नोतीति भवति परिणाम उक्त-लक्षणः । पूर्वेरूपापरित्यागेनातात्वि कोऽन्यथाभावो विवर्तः । यथा अज्ञातरज्ज्वादेः सपीदिभाव इति तयोर्भेदः । परिणामवादिना हि सृष्टिपूर्वेकाले यद्भूपापत्रं ब्रह्म तस्य विनाशो वक्तव्यः मृद इव पिण्डा
5 वस्थायाम् । न हि पिण्डावास्थायां सत्यां मृदो घटावस्था भवति । अन्यथा निरवयवस्वप्रकाशब्रह्मणः सावयवज्ञडप्रश्चाभेदायोगाच्च । तथा

पूरणी

ननु कार्यस्य स्वोत्पत्तेः पूर्वं सूक्ष्मतावस्थाविशेषानभ्युपगमे सत्कार्यवादभङ्ग इति चेन्न ; कारणमेव कार्यस्य स्वरूपं न त्वतिरिक्तम् , मृदादिव्यतिरेकेण घटस्वरूपानुपलम्भादित्यभिष्रायत्वात्सत्कार्यतोक्तः । ब्रह्मातिरिक्तपपञ्चस्वरूपनिषेषे तावन्मात्रस्यैवोपयोगादिति सर्वं रम-णीयम् ॥

तात्त्विक इति । धर्मिसमानसत्ताक इत्यर्थः । अवाधितेति । स्वसमानसत्ताकेत्यर्थः । रज्ज्वादिरिति । रज्ज्वाद्यविद्यन्ये-त्यर्थः । अन्यथा निरवयवेति । ननु निरवयवाविद्याया अपि प्रपश्चात्मना परिणामे पूर्वजाड्याद्यवस्थानाशः स्यात् , यदि च पिण्डा-

¹ तैरित्थं**—छ.** ² अमेदस्य ब्रह्मणो मेदप्र—क. ³ त्यागेन वान्यथा—क. घ. 4 को वान्यथा—घ. ⁵ अवस्थायाः—घ.

न वेति । आद्ये प्रपश्चकाले ब्रह्माजडं न स्यात्, न हि ब्रह्म स्वसमानसत्ताकजडाभेदे सति तदभाववद्भवति । समानसत्ताक-भावाभावयोरेकदैकत्रासंभवात् । नतु कार्यकारणभावनिर्वाहार्थं तयोस्तादात्म्यं स्वीकर्तव्यम्, तच्च भेदाभेदात्मकमिति अन्यत्र

दीपनम्

च ब्रह्मणो ज्ञानादिस्वभावविनाशेऽनित्यत्वाद्यापत्तिरिति ब्रह्मणः कौटम्थ्य¹भङ्गः श्रुतिविरेषध्येत्यभिषेत्याह — प्रपश्चकाल हति । अजड-स्यापि जडाभेदः प्रमाणसिद्धत्वात्प्रकृतेऽङ्गीकर्तव्यः, नच पिण्डस्य घटाभेदे किंचित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्कते—निवति । समानसत्ताकयोर्हि भावाभाव-

पूरणी

वस्थाया अवयवसंयोगिवशेषत्वान्नाशोऽपि न जाडचादिस्बरूपधर्मनाशः,
मृत्परिणामेऽपि मृत्त्वतद्भूपादेरनाशादित्यभिमतम्, तदा ब्रह्मपक्षेऽपि
तुल्यमिति चेत्, अनिर्वचनीयसत्त्वादिगुणिवशिष्टाविद्याया विविधपपञ्चात्मना परिणामेऽपि निर्गुणतद्भूपब्रह्मणस्तद्संभवात् । ब्रह्मपरिणामत्वे पपञ्चस्य सत्यत्वापातात् । तत्सत्यतायाश्च श्रुत्यादिभिरुक्तरीत्या
निरासात् । आवश्यकाविद्ययेव तदुपपत्तौ ब्रह्मणस्तथा परिणामकल्पनायां मानाभावाच्च । अत एव रज्जौ सूत्रद्भयवन्मायाब्रह्मणी
मिलित्वा उपादानमित्यपि पक्षा निरस्तः । ग्रुक्काग्रुक्कतन्तूपादानकपटादेः ग्रुक्काग्रुक्कत्ववज्जडाजडपरिणामप्रपञ्चस्य जडाजडात्मतापाताचिति
दिक् । ननु जडपपञ्चपरिणामिनोऽपि ब्रह्मणस्तद्भेदाभेदलक्षणतादात्म्यवत्त्वादजडत्वमप्युपपद्यत इति भेदाभेदवादिमतमाशङ्कचाह—न हि
ब्रह्मिति मुल्म् । जडाभेदः जडात्यन्ताभेदः । प्रमाणिति । अन्यत्र

¹ भङ्गप्रसङ्गः - चा.

विरोधेऽपि नात्र विरोध इति चेन्न; घटतद्भावयोर्देष्टस्वभावानु-रोधेन कार्यकारणभावोपपत्तौ दृष्टविपरीतस्वभावस्यानङ्गी कारात्

दीपनम्

योर्नियमेन विरोधो हष्टः। यथा घटतदमावयोः। अन्यथा विरोधवार्ता कापि न स्यात्। भेदाभेदयोरिप सत्यत्वे सामानाधिकरण्यं न स्यात्। अतः किल्पतभेदघटितमेव तादात्म्यमिति ² ब्रह्मणो विकारसंबन्धो मृषैवेति न परिणामि ब्रह्मत्यभिप्रत्याह—घटेति। कार्यकारणसंबन्धो-पपत्तावित्यर्थः। यत्त्वभेदतदभावयोर्न विरोधग्राहकं प्रमाणमिति तन्न; मृत्रले घटाभेदाभावस्या भेदेन घटे घटाभेदस्य तदभावेन सह विरोधानुभवात्। नच मृदि वर्तमानघटभेदाभेदाभ्यां तावन्यावेवेति वाच्यम्; तत्र प्रमाणमावात्। नच मृद्धट इत्यनुभव एव प्रमाणम् ; ⁴ प्रमीय-माणमृदभेदस्य तेन ⁵ तदभावाविषयीकरणात्। न हि घटे ⁴ प्रमी-यमाणमृदभेदो नास्तीति कश्चिदनुभवति। अतः समानाधिकरण-प्रतीतिबल्लादपि न तयोरविरोधकल्पना। यद्यवमपि कार्यभारणसंबन्धि-मृतभेदतदभावावन्यौ, तौ च न विरुद्धो, अन्यत्रैव तयोर्विरोध इति

पूरणी

प्रमाणसिद्धश्चेद्धटामेदे घटभेदिवरहे कार्यकारणविषये सर्वत्र मेदामेद-सत्त्वाद्भ्रह्मणो जडपपश्चनापि भेदाभेदौ स्यातामिति स एवाशङ्कत इत्यर्थः । ननु कथं तिई कार्यकारणयोस्तादात्म्यमित्यत्राह—किएपत-भेदेति । तादशतादात्म्याभ्युपगमे च न परिणामिसिद्धिः, ब्रह्मभित्रसत्ताकत्वात्संबन्धिपपश्चस्येत्याह—इति व्रह्मण इति ।

 $^{^{1}}$ कार्यत्वात्— $\mathbf{e}_{\mathbf{o}}$. 2 ब्रह्मणोऽवि कारणसं $\mathbf{e}_{\mathbf{o}}$. 3 स्याभेदादेव न घटे घटा-भावस्य तदभावेन— $\mathbf{e}_{\mathbf{o}}$. 4 प्रतीयमान- $\mathbf{e}_{\mathbf{o}}$. $\mathbf{e}_{\mathbf{o}}$. 5 तत्राभावा— $\mathbf{e}_{\mathbf{o}}$.

पक्षादन्यत्रेवायं नियम इति सर्वत्र वक्तं शक्यतया अति-प्रसङ्गाच । न च सृष्टिश्रुति प्रामाण्याय तत्र तथात्वं स्वीकि-यत इति वाच्यम् ; तस्याः प्रमाणान्तरदृष्टसृष्ट्य वुवादेनाद्वेत-

दीपनम्

ब्र्याः, ति न कोऽपि तव पक्षे नियमः सिद्धयेदित्याह—पक्षादिति । प्रमाणान्तरं अनुमानम् । ननु सृष्ट्यभावे कर्तृकर्मफलानां प्रमातृप्रमाण-प्रमेयानामपि भेदो न स्यादिति साऽर्थवतीति चेन्न ; "न कदाचिद-नीहशं जगत्" इत्यभ्युपगमेऽपि तत्प्रामाण्यसंभवेन तद्धे ब्रह्मणः सृष्टिप्रतिपादनायोगात् । किमधं अतिक्षनुवादरूपा ब्रह्मणः सृष्टिश्रुतिः,

पूरणी

 $^{^1}$ प्रामाण्यमादाय तथा-ग्गः, 2 नुरोधेन-कः, 3 तह्यर्थबादः-रह्यः, 4 सष्टतया-टः.

ब्रह्ममात्रपरत्वात् । निष्प्रयोजनत्वाच मृष्टिश्चतेस्तत्र न तात्पर्यम्। अन्यार्थसृष्ट्यापि कर्मकाण्डादिप्रामाण्यसंभवात्। द्वितीये च नाममात्रे विवादः, कल्पितेनापि दोषविशेषाजन्य-तया स्वरूपविशेपाचार्थक्रियोपपत्तेः। नच पूर्वक्षणे सत्त्वाभावे कारणमेव न भवेदिति वाच्यम्; तदा विद्यमानत्वमात्रेण स्वरूपविशेषादेव हेतुत्वोपपत्तेः। तस्माद्रह्मविषमसत्ताकत्वा-त्प्रपञ्चा विवर्त एव ॥

दीपनम्

विकारिमध्यात्वप्रतिपादनेनाद्वितीयब्रह्मपरा, तादृश्यापि सृष्ट्या ⁴ कर्म-काण्डादिप्रामाण्यमविरुद्धामित्याह — अन्यार्थेति । नाममात्र इति । प्रपञ्चतःसंबन्धयोर्बह्मवद्याध्यत्वाभावेन शुक्तिरजतवन्मध्यात्वमेव सि-द्वचेत् । कल्पितस्यापि कादाचित्क⁵दोषाजन्यतया देहात्मसंबन्ध-वद्यक्षित्रयायोग्यत्वं च न विरुद्धामिति भावः । अतो निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं लक्षणं सुस्थमित्याह — तस्मादिति ।।

पूरणी

लमेवत्यर्थः। तादृश्यापीति। अन्दितया मिथ्याम्तयेति यावत्। मुले अन्यार्थशब्दोऽप्येवमर्थक इति भावः॥

[े] सुष्ट्रेस्तत्र श्रुतेनं नात्पर्यम्-ख. ग. छ. 2 भवतीति-क. ग. 3 विवर्तत-छ. 4 कर्भकाण्डादौ-घ, कर्मकाण्डश-ख. 5 दोषजन्य-च.

कारणत्वं च ब्रह्मण उपलक्षणं काक इव गृहस्य। मिध्याभूतमप्युपलक्षणं संबन्धाद्भवति। स्वरूपलक्षणं तु यत इति

दीपनम्

निवदं ब्रह्मणो न स्वरूपलक्षणम्; मुक्तिदशायां तदमावात्, नाप्यु-पलक्षणम् , अनेनोपलक्ष्यब्रह्मस्वरूपान्तरानु । पल्मात्, तस्मान्मुक्तिकालेऽ पि व्सप्रश्चत्वमेव ब्रह्मण इति चेत् , तर्ब्धुपास्यन्तां गुरव इत्यभि पत्याह — कारणत्वं चेति । स्वरूपिते । ब्रह्मस्वरूपमेव सन् सत्यज्ञानानन्दः स्वात्मानमितरमाद्यावर्तयतीति स स्वरूपलक्षणम् । न चासाधारण-धमेस्यैव लक्षणत्वा त्रक्षणं स स्वरूपलक्षणमिति वाच्यम् ; पराभिमत-विशेषादेस्तदितिरक्तासाधारणधर्माभावात् । एवं घटत्वादेरि नासाधा-विशेषादेस्तदितिरक्तासाधारणधर्माभावात् । एवं घटत्वादेरि नासाधा-विशेषात् । त्रक्षणि धमोऽस्ति । तस्माद्यद्विषयं सत् ज्ञानं यस्य तदितरमेदसंशयादि निवर्तयति तत्तस्य लक्षणमित्यानन्दो ब्रह्मैव ब्रह्मलक्षणत्वाय तद्गणत्व क्ष्मिकरणीयमिति, तन्न ; ''आनन्दाद्धयेव खिल्वमानि मुनानि जायन्त' इति ततः प्रपञ्चोत्पत्तिश्रुतिविरोधात् । प्रामुक्तरीत्या विस्वन्धाभावादिप न गुणगुणिभावः। यत्तु तदिनिन्नमिप तद्भुण

पूरणी

तस्मान्मुक्तीति । अन्यथा सूत्रितै नल्लक्षणानुपपतेरिति भावः । यद्विषयमिति । इतरभेद्संशयादिव्यावर्तकज्ञानविषयत्वं लक्षण-स्वरूपम् । तच्चासाधारणधर्मधर्मिसाधारणम् , समानविषयत्वे नैव

¹ पलम्भ इति चा. ² सप्रपञ्चमेव चेत-क, सप्तपञ्चमेव ब्रह्मेति चेत्-च. ³ कथं स्वरूपंकक्षण-चा. ⁴ रणधर्मी-क. खा. गा. ⁵ मङ्गीकर्तव्य-घा. चा. ⁶ श्रतिसंब-का.

दीपनम्

इति तदितिचुच्छम् ; स्ववृत्तित्वानु गपतिशिति भावः। ननु कथमुक्तस्थणं ब्रह्म सिद्ध्यति, कार्यस्तिक्षादिना जगत्कारणत्वादिविशिष्टतयैव तत्सिद्धः। न च श्रुत्या तिसिद्धिशिति व।च्यम् ; प्रवस्तानुमानिवरोधेन आदित्यवर्ण-श्रुतेरिव तस्यान्याथित्वादित्याशङ्कय "नावेदिवन्मनुते तं वृहन्तम् ," "तं त्वौपनिषदं" इति च श्रुतिद्वयसिद्धमर्थमभिपत्य शास्त्र-

पूरणी

निश्चयस्य संशयनिवर्तकत्वोक्तिरिति भावः । स्ववृक्तित्वेति । अन्यथा स्वरूपस्यैव गुणत्वे पारिभाषिकमात्रतापातादिति आवः । वस्तुतस्तु ''केवलो निर्मुण " इत्यादिश्रुतिविरोधान्नान-दादिगुणकत्वम् । नच सत्त्वादिगुणराहित्यपरैवेयं श्रुतिरिति वाच्यम् ; सङ्कोचे हेत्वभावात् । गुणशब्दस्य सर्वनामवद्भुद्धिस्थमात्रवाच कत्वेन कृत्स्वगुणानां तेन परामशीसंभवात् आनन्दस्य गुणत्वे मानाभावात् जीवानन्दे तदात्मा-भदसाधनेन तत्रापि तद्भुणत्वासिद्धेश्चेति दिक् । आदित्यवर्णेति । ''अशब्दमस्पशं " इति श्रुत्यादिविरोधेन ''आदित्यवर्णेति । ''अशब्दमस्पशं " इति श्रुत्यादिविरोधेन ''आदित्यवर्णे तमसः परस्तात् '' इति श्रद्धगोचरश्चनेरादित्यतुरुयस्वपवत्त्वलक्षणमुख्यार्थी-संभवेन तद्धद्वासकत्वलक्षणगौणार्थवदुक्तानुमानविरोधेनाद्वितीयादिश्चने-रर्थान्तरं वाच्यामित्यर्थः । श्रुतिद्वयसिद्धमिति । एतच्छ्रुतिद्वयन श्रुत्येक-समिष्वगम्यं न तु मानान्तरगम्यमिति प्रतिपादनात् । मानान्तरगम्य

मवति-घ.

स्त्रप्रकृत्यंशस्चितः श्रुतिसिद्धः सत्यज्ञानानन्दः। तथा हि शास्त्रयोनित्वाधिकरणन्यायेन शास्त्रकसमधिगम्यं ताबद्वस

दीपनम्

मेव तत्प्रमाणिमत्याह — तथा हीत्यादिना । अनुमानविधया शास्त्रमपि ब्रह्मप्रमाणिमत्युक्तं स्यादित्याशङ्कयोक्तम् – एकेति ।

पूरणी

च तद्धिरोधानवतासादिति भावः । शास्त्रयोनित्वेति मूलम् । "शास्त्रयोनित्वात् " इत्यत्र वर्गकद्भयम् । तत्र प्रथमवर्णके "अस्य महतो मृतस्य निश्धितिनमेवैनद्यहग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद " इति वाक्यं विषयः । यहग्वेदादिकमास्त तदेनदस्य सर्वगतस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणो निश्धास इवाप्रयत्नेन नित्यमिति तदर्थः । तत्र ब्रह्म वेदकर्तृ न वेति संशये, वेदस्य नित्यत्वात्, नित्यता च प्रतिकल्पं वर्णक्रमाद्यन्ययाभावविरहात्, "वाचा विरूप नित्यया" इत्यस्मिन्मन्त्रे विरूपेति देवतां सम्बोध्य नित्यया वाचा स्तुर्ति प्रेरयेत्येवमर्थके नित्यत्वोक्तेः वेदस्यैव नित्यवाप्र्यत्वात्—

" अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा"

इति स्मृतेश्च, न तत्कर्तृ ब्रह्मेति प्राप्ते — विषयवाक्येन निरुधास-न्यायेनापयकोत्पत्त्यभ्युपगमात् श्रुत्यादिप्रमाणबस्तेन सर्गप्रस्ययोरभ्युप-गमात् प्रस्तये शब्दात्मकवेदस्योच्चारियतुरमावेन तित्व्यतौ प्रमाणा-भावात् । शब्दाश्रयव्योच्चोऽपि ''नासीद्रजो नो व्योम" इति श्रुत्या निवृत्तिप्रतिपादनेन तदाश्चितवेदानां तदा स्थित्यनुपपत्तेः । "न वेदा'' इत्यादिवाक्येन तेषामपि निवृत्तिप्रतिपादनाच्च । सृष्टिसमये सिद्धम्। शास्त्रं च जगत्कारणब्रह्मानुवादेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दाद्वयेव खिल्वमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि सचिदानन्दाद्वयं ब्रह्म प्रतिपादयतीति भवति तत्स्वरूपं ब्रह्म ॥

दीपनम्

वक्ष्यमाणविधया च ¹समन्वयाध्यायसिद्धमर्थमिमेषेत्याह— शास्त्रं चेति ॥

पूरणी

वेदानां पुनरुत्पत्तरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् ''ऋचः सामानि जिज्ञिरे" इति तदुत्पत्त्यवगमाच । मन्त्रादौ च नित्यपदस्यापौरुषेयार्थकत्वात् । प्रतिसर्गं पूर्वसाम्येनोत्पत्तः सजातीयप्रवाहरूपिनत्यार्थत्वाद्वा । स्मृता-वनादिनिघनेति च स्वयम्भुपदाभिघेयचतुर्भुखब्रह्यार्थानोत्पत्त्यादि-निषेघार्थत्वात् वेदकर्तृ ब्रह्म । तत्कर्तृत्वाच्च सर्वज्ञमिति सिद्धान्तितम् । अत्र शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कारणं तत्त्वादिति स्त्रार्थः । इमं चार्थमग्रे व्यक्तीकरिष्यति ॥

द्वितीयवर्णके "नावेदिवन्मनुते तं बृहन्तम्", "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पुच्छामि" इति वाक्यद्वयं विषयः । ब्रह्म शास्त्रिकगम्यं न वेति संशये तत्सिद्धान्तितं तत्प्रकारमाह मूले—शास्त्रयोनित्वाधिकरणे-त्यादिना । अत्र च शास्त्रं योनिः ज्ञाप्तिकारणं प्रमाणं यस्य तत्त्वात् शास्त्रप्रमाणकत्वादिति सूत्रार्थः । ननु सिद्धाद्वितीयब्रह्मस्वरूपे कथं वेदान्तानां पर्यवसानमित्यत्राह—वक्ष्यमाणिति ।।

¹ समन्वयन्याय-चा.

शास्त्रयोनित्वाधिकरणविचारः

ननु कथं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वम्, चैतन्यस्याहमनुभवे प्रकाशमानत्वात्। न च ब्रह्मस्वरूपं न प्रकाशत इति वाच्यम् ; चैतन्यातिरिक्तब्रह्मस्वरूपाभावात्। ननु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्म तद्विषय इति चेन्न ; श्रुते स्तत्रातात्पर्यात् तस्य कार्यत्वादिना सिद्धत्वाचेति, उच्यते – यद्यप्यन्तः करणसाक्ष्यद्वैतं ब्रह्माह-मित्यनुभवे प्रकाशतं, तथापि यथावत्स्वरूपावगमे तस्य

दीपन म्

पूरणी

अज्ञातार्थेति । अज्ञातार्थमाहित्वं प्रमाणजन्यज्ञानत्वं वा तदु-भयमपि नाहमनुभवेऽस्ति, स्वप्रकाशचैतन्ये स्वरूपावारकाज्ञानिवरहस्य प्रतिपादितत्वात् तज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन प्रमाणाजन्यत्वाच्चेत्यर्थः । तस्येति । विद्यमानोऽपि स्वरूपप्रकाशः अज्ञानावरणप्रतिबन्धान्ना-

[े] तत्र तात्पर्याभावात् -क, ग, ² यावत्स्वरूप-क, ग, ³ तार्थत्वाभिप्रादेण-क. ⁴ निश्चय-क ग्र

शास्त्रं प्रमाणम् । न हि शास्त्राद्दते तस्य मस्चिदानन्दाद्वितीयस्य ब्रह्मणः सत्तानिश्रयरूपं ज्ञानं भवति । मानाभावप्रयुक्तासन्त्व-

दीपनम्

शास्त्रं प्रमाणं साधनामित्यर्थः । नन्वहमनुभवस्यापि ² निश्चयत्वादवाधितत्वाच किं शास्त्रेणेत्याशङ्कय यद्यपि चैतन्यांशमात्रे स निश्चयस्तथापि विशेषांशे न निश्चयः ; तदंशे संशयाद्यविरोधित्वादित्याह—नहीति । ननु
ब्रह्मण्यंशामावात्कथं तस्य तदंशेऽनिश्चयत्वमिति चत्सत्यं नास्त्येवांशमेदः, तथाप्यहमिति प्रकाशमाने चैतन्ये ब्रह्माहमस्मि न वेति संशयः
सर्वानुभवसिद्धः । स च ब्रह्म ³ नास्मीत्यादिव्यवहारयोग्यताळक्षणावरणप्रतिवन्धादुपपन्न इत्युक्तम् । एवं च यत्प्रमाणं यस्मिन्नर्थे मानाभावप्रयुक्तं यदाकारमसत्वसंशयं निवर्तयति तत्तिसन्नर्थे मानम् । न तु
तद्गोचरतामात्रेण, अज्ञाततया ⁴ प्रत्यक्षगोचराप्रत्यक्षपपञ्चस्यापि प्रत्यक्षमेयत्वप्रसङ्गात् । परपक्षे चक्षुरादिजन्य प्रमेयाकारज्ञानविषयधर्माधर्मादीनामिष चक्षुरादिप्रमेयत्वप्रसङ्गात् । न चाहमनुभवनाद्वितीयब्रह्मगोचरसंशयो निवर्तत इति न तत्र प्रमाणम् । अत एवानुमानादिकमिष

⁶ न तन्मानमिति ⁷ वदैकवेद्यमेव तदित्यभिप्रेत्याह—मानाभावेति।

पूरणी

खण्डानन्दाद्यालम्बन इत्यर्थः । अज्ञाततयेति । घटं न जानामि धर्मे न जानामीत्यज्ञानावच्छेदकतया घटधमीदेः साक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वादित्यर्थः। अत एवेति । अद्वितीयब्रह्मणि कथिञ्चदनुमानाद्यवतारेऽपि तज्जन्यानु-

 $^{^{1}}$ सत्यशानानन्दा - $\mathbf{g}$, 2 निश्चितत्वा - $\mathbf{a}$, 3 नास्तीत्वा - $\mathbf{a}$, 4 प्रत्यक्षा-गोचर - $\mathbf{a}$, 5 प्रमेयत्वप्रकारकशानेन धर्मा - $\mathbf{a}$, 6 न तन्मानमि $\mathbf{q}$ वेदैक - $\mathbf{a}$, 7 श्रुत्येक - $\mathbf{a}$,

शङ्का यस्य येन मानेन व्यावर्त्यते तदेव हि तन्मानम्। सर्वज्ञ-त्वादिविशिष्टब्रह्मसिद्धिरिप शास्त्रादेव न कार्यलिङ्गात्। तथा हि—न तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमञ्जन्यं कार्य-मिति प्रतिज्ञया तित्सद्ध्यति ; अनित्यज्ञानादीनां सर्गाद्यकाले बाधितत्वात्। नित्यत्वे च नित्यकृत्यैवोषपत्तेर प्रयोजकतया न ज्ञानादिसिद्धिः। न च युगपत्तेषां सिद्धेन नित्यकृत्या व ज्ञानाद्यपह्वव इति वाच्यम् ; कृतिमात्रस्याप्यनुमातं शक्य-

दीपनम्

इदानी सगुणब्रह्मणोऽपि शास्त्रेकमेयस्वं साधयति सर्वज्ञस्वादीति।
ताविद् ति वक्ष्यमाणवाक्य लिङ्कापेक्षया। अनित्येति । सर्गाद्यकाले
शाराद्यभावेन तेषां बाधितस्वादित्यर्थः। नन्वत एव पक्षधर्मतावलावित्यज्ञानसिद्धिरित्यत आह—नित्यत्वे चेति । ज्ञाननित्यस्ववत्
कृतिनित्यताया अपि ततः सिद्धेर्नित्यकृत्येव कार्योत्पत्तौ ज्ञानादेरुपयोगाभावान्न कार्यवलात्तिसिद्धिरिति भावः। नच नित्यकृतिसाधकप्रमाणेन
ज्ञानस्यापि सिद्धत्वान्न तदपलाप इति वाच्यमित्याह—न चेति।
कृतिमात्रस्येति। यस्य कस्यचित्पथ्यमेव विमतसुपादानगोचर कृतिजन्यं, तत एव, तद्वदिति नित्यकृतिमात्रस्याप्यनुमितिसंभवात्तस्यानुपयोगेन न नित्यज्ञानादिसिद्धिरिति भावः। यस्य पुनस्नितयगोचरानु-

पूरणी

मित्यादेरावरणपतिबन्धानिवर्तकतया तदधीनतदसत्तासंशयाद्यनिवर्तक-रवादित्यर्थः। वाक्यलिङ्गेति । वेदवाक्यपक्षकवाक्यलिङ्गापेक्षयत्यर्थः।

 $^{^1}$ प्रयोजनतया—छ. 2 ज्ञानापह्नव—क. 3 वाक्यलिङ्गज्ञानापे—क. ख. ग. 4 कार्योपपत्ती—क 5 कृतिमज्जन्यं—ख. घ. च.

त्वात् । युगपदुपिस्थितावि तकीभावे न वस्तुनिर्णयः । अन्यथा व्यभिचारिलिङ्गादुपिस्थितस्याप्यपिरित्यागप्रसङ्गः । न च लाघवतर्केण कार्यस्य ¹ज्ञानजन्यत्वं निश्चितिमिति वाच्यम् ; ज्ञानादीनां साक्षात्कारणत्वस्य प्राङ्निरस्तत्वात् । अनुकूलत्वमि

दीपनम्

मितिरेव प्रथमं जायते तशह—युगपदिति । अनुकूलतर्कामावे अप्रयोजकिलक्केन वस्तुनि ज्ञातेऽपि न व तत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिमात्रेणानुमेयाभ्युपगमे बाधकमाह—अन्यथेति । व्यभिचाराज्ञानसमय इत्यर्थः । नन्वबाधितानुमितिः स्वप्रमेयं साधयितं, व्यभिचारिन् लिक्कजन्या तु सा बाधान्न प्रमाणम् , न चात्र तर्काभावादनुमितिरेव नोदेतीति वाच्यम् ; व्यप्तिपक्षधमेताज्ञानदशायामनुमितौ विलम्बामान्वात् । नच तर्काभावे व्याप्तिरेव न विश्वयतीति वाच्यम् ; तस्यैवानिश्चितिरेव नं विश्वयतीति वाच्यम् ; तस्यैवानिश्चितिमत्यर्थः । संभवद्विषये हि लाधवस्यावतारः, न चात्र तिद्विषयसंभव इत्याह —जानादीनामिति । परम्पराकारणं चाकारणमेव । तथा च व्याप्त्यसिद्धिरिति भावः । ननु मा मृत्यरम्परा⁴कारणम् , अनुकूलं तु भवत्येव, तथा च यत्कार्थं तत्तदुपादानगोचरज्ञानादिप्रयोज्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्कयाह—अनुकूलत्विमिति । कृतिनित्यत्वे च कुलालादिज्ञानवत् कारणत्वसंभवात्

पूरणी

तस्यैव व्याप्तिप्राहकतकीभावस्य । लाघवाच्यतकेसत्त्वादित्यर्थः । नन्वस्त्वयःपिण्डादौ धूमव्यतिरेकानिश्चयदशायां वह्नौ व्याप्तिनिश्चये

 $^{^1}$ श्वानादिजन्य—ग. 2 तित्सिद्धिः—ख, वस्तुसिद्धिः—घ. 3 सिद्धथेदिति—ख. घ. 4 कारणं कारणम्—ख. ग. च.

कृतिनित्यत्वे नास्त्येव । न च दृष्टान्ते परम्परयाऽनुकूलत्व-मत्र ¹तु तद्वाधात्कारणत्वेनैव तदिति वाच्यम् ; तदपुरुषार्थसाधन

दीपनम्

ज्ञानादेः कारणकारणतारूपमनुकूलत्वं वाधितं नानुमानात्मिद्धयतीति भावः । नन्वनुकुलत्वस्य कारणतिकारणसाधारणत्वात्परम्पराकारणत्वन्वाधे साक्षात्कारणत्वेनैव तिसद्धयतीत्याशङ्कयाह—न चेति । व्याधिम्महात्पूर्वं यत्र यत्र साधननिश्चयस्तत्र सर्वल व्यापकनिश्चयाभावेऽपि तत्संभावनादशायामेव लाधवतर्केण व्याप्तिमहो वक्तव्यः, अन्यथा लाधवानवतारात् । इतरथा कविद्विह्वधूमसाहचर्यमहणदशायां विह्नमात्रे धूमसाहचर्यनिश्चयः, ततोऽयःपिण्डादावप्यनुद्भूतरूपस्पर्शधूमानुमानं च स्यात् । एवं च यावदिनत्यज्ञानाजन्यत्वेन निश्चिते स्व-व्यारितरुद्ध्वादे सर्वेषामग्राधितकार्यत्वानुभवोऽस्तीति तत्रापि व्यापकन्संभावना प्रागेव वक्तव्या । अन च साऽनित्यज्ञानं विषयीकरोतिति नित्यज्ञानादिकमादायेव ज्ञानादिप्रयोज्यत्वसंभावना वक्तव्या । न च व्याप्तिमहात्पूर्व नित्यज्ञानादिकं प्रसिद्धमस्तीत्यसंभावितविषयत्या लाधवानवतारात्र व्याप्तिनिश्चयः । प्रकारान्तरेणापि लाधवानवताराय ज्ञानादिप्रयोज्यत्वे वाधकमाह—तदपुरुषार्थेति । यद्यस्य अस्त्याद्वावाराय ज्ञानादिप्रयोज्यत्वे वाधकमाह—तदपुरुषार्थेति । यद्यस्य अस्त्राद्वावाराय ज्ञानादिप्रयोज्यत्वे वाधकमाह—तदपुरुषार्थेति । यद्यस्य अस्त्राद्वावाराय ज्ञानादिप्रयोज्यत्वे वाधकमाह—तदपुरुषार्थेति । यद्यस्य अस्त्राद्वावाराय

पूरणी

का क्षतिरित्यत्राह — तत इति । कार्यत्वे ज्ञानादिमज्जन्यत्वन्याप्तिग्रहे सित क्षित्यादावनित्यज्ञानवाघे नित्यज्ञानादिकल्पनवत् प्रथमगृहीतविह्न-न्याप्तिग्रहवलेनायः पिण्डादावयोग्यधूमकल्पना स्यादित्यर्थः । यद्यपि

[े]च-क. छ. 2 शरीरज्ञानतरू-च $_{\cdot}$ 3 न वा संभावनाऽनित्य-ख्त. नच सा संभावनाप् $_{
m S}$ नि-च $_{\cdot}$ 4 सुखादिसाधनं-ख्त. ग.

तदिच्छाजन्यत्वस्यापि बाधितत्वात् । अवाप्तकामस्ये च्छा-ऽसंभवेन तिन्निमित्तज्ञानस्याप्यसंभवात् । वर्णितलाधवेन मन-

दीपनम्

साधनं विदेव तिचिकीषीप्रयत्नजन्यम् , न नेश्वरस्य किञ्चित्तादृशम-स्तीति न तिदिच्छाप्रयत्नजन्यस्वं क्षित्यादेरित्यर्थः । ईश्वरस्य चिकीषीद्यभावादेव न ज्ञानमि करूपनीयम् , तद्धेतुतयैव कुलालादावुपादानज्ञानकरूपनादिच्छानिषकरणस्य ज्ञानानिषकरणस्वनियमाचित्यभिष्ठेत्याह्
— अवासिति । किं च यदि कुलालादौ ज्ञानं दृष्टमितीश्वरेऽपि
तत्करूप्येत तर्द्धश्वरीरी स न सिद्धयेत् । श्वरीरादेरि लाघवेन कार्यमात्रहेतुताकरूपनापत्तेः । न च सर्गाद्यकाले श्वरीरादिकं न संभवतीति
वाच्यम् ; ज्ञानवदिनित्यस्यासंभवेऽपि नित्यस्य तस्य संभवात् । श्वरीरमिनित्यमेवेति व्याप्तिश्च ज्ञानमानित्यमेवित व्याप्तिवत्यक्षधमतावलाद्धाधितेत्याह्— वार्णितिति । ननु तच्छरीरस्य पार्थिवत्वादौ विनिगमका-

पूरणी

सर्वत्र व्याप्यवित व्यापकसंशयो न व्याप्तिश्रहहेतुः; मानाभावात्, व्यभिचारज्ञानिवरहस्यैव व्याप्ति श्रहहेतुःवात्, व्यभिचाराज्ञानदशायां वह्न्यादौ व्याप्तिश्रहेऽपि पश्चाद्धाधन तःपिरित्यागस्योचितःवात्, वह्न्धूम-साहचर्य विना विपक्षे बाधकाभावाच । प्रकृते च कर्तारं विना कार्योत्पत्त्यसंभवेन कार्यकारणभावस्यैव विपक्षे बाधकत्वात् । अन्यथा अयोगोलकादाविष धूमसंशयदशायां तद्याप्तिश्रहे का गतिः स्यात् । तथापि नित्यज्ञानानुपस्थितिदशायां ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्त्यवधार-णात् । अनित्यज्ञानजन्यत्वव्यतिरेकस्य च क्षित्यादौ निश्चितत्वेन व्यभि-चारज्ञानान्न व्यप्तिश्रह इत्यभिप्रायः । अवाप्तकामस्येति मूलम् ।

¹ च्छाया असंभवेन-छु. च्छावसंभवेन-खु. ² तिचिकी विंततया प्रथत-घ. च.

स्संयोगशरीरादेरि कारणत्वप्रसङ्गेन तयोरिप नित्ययोः सिद्धिः स्यात् । देवशरीरवदस्मदाद्ययोग्यस्याप्यङ्करादिजनकशरीरस्य

दीपनम्

भावेन कळसपदार्थानन्तर्भावः । एवं न तावत्ताद्विसुः ईश्वरेण संयोगा-संभवात् , मध्यमपरिमाणं च नित्यं बाधितिमिति चन्न तावत्कळसपदार्था-नन्तर्भावः ; ब्रह्मादिवद्देव¹प्रवरस्वीकृतस्य तस्य तेजोरूप²शरीरतोपपत्तेः । पार्थिवं वास्तु, आप्यादि³शरीरोपष्टम्भकतया पार्थिवमागानामावद्यक-त्वात् । तच्च विभ्वेव, अजसंयोगस्याप्यस्मादेवानुमानात्सिद्धेः । क्षितिकर्त्तुर्विभुत्वे प्रमाणाभावाचेति भावः । न च योग्यानुप⁴ळम्भा-द्वाध इत्याह—देवेति । किं चान्तु छाघवादुक्तविधया कार्यमात्रस्य कृतिजन्यत्वव्याप्तिग्रहः ; तथापि न क्षितिकर्तरि ज्ञानं सिद्ध्यति ।

पूरणी

पूर्णानन्दस्वरूपस्येरयर्थः। पार्थिवत्वे विनिगमकमाह आप्यादीति। उपष्टम्भकतया अवयवादिसंस्थानविशेषप्रयोजकतया। अतः आप्यादीनां पार्थिवशरीरनिमित्तत्वेऽपि तत्सिन्निवशाप्रयोजकत्वानानुपपत्तिः। इदं च पररित्योक्तम्। सिद्धान्ते तु सर्वेषामपि शरीराणां पाश्चमौतिकत्या विनिगमकासंभवादिति द्रष्टव्यम्। श्वितिकर्तुरिति। क्षित्यादिकर्तुर्वक्ष्यमाणरीत्या नानात्वमप्युपपद्यत इति तदैक्यासिद्धेविभुत्वमप्य-सिद्धमित्यर्थः। अन्यथा क्षित्यादिजगत्कर्तुरेकत्वे तद्वभवस्यावश्यकरवेन तदसाङ्गत्यापातादिति द्रष्टव्यम् । नित्यज्ञानसद्भावे तदुक्तं विधान्तरं निराकर्तुं पूर्वोक्तमप्यनूद्यापवदित — किं चिति।

¹ प्रवरस्य तस्य-क. घ. ² शरीरोपपत्तेः-क घ. ³ शरीरेऽप्यु-पष्टम्भक-ख. घ. ⁴पकम्भवाध-च,

नच तदिष तथैव व्याप्तया सिद्धयतीति वाच्यम् ; उक्तविषया नित्यकृत्यैव ¹कार्योत्पत्तौ व्याप्तिमात्रात्तदिसद्धेः । न च नित्यक्रितमानवेश्वर इति वाच्यम् ; सर्वज्ञम्य सर्वशक्तेरेवेश्वरत्वात् । न च कृतिविषयत्वं ज्ञानविषयत्विनयतिति नित्यकृतिसमानविषयमि ज्ञानं
सिद्धयतीति वाच्यम् ; ²जीवज्ञानविषयतया तथाभ्युपपत्तेः । समानाधिकरणज्ञानविषयत्वेन तु न व्याप्तिः ; गौरवात् । जन्या कृतिश्च
स्वसमानाधिकरणविषयज्ञानजन्येति नातिप्रसङ्गः ! न च ³कृतिर्ज्ञानसमानाधिकरणिति नियमात्तत्सद्धौ विनिगमकाभावेन सर्वज्ञसिद्धिरिति वाच्यम् ; सहचारदर्शनमात्रेणैव व्याप्तिसद्धौ दुःखादिनापि
वैच्याप्तिग्रहप्रसङ्गः । तर्कश्च प्रकृतेऽपि नास्त्येव । यत्तु कृतिविषयत्वं
न सिद्धयतीति, तन्न ; ज्ञानस्येव कृतेरपि स्वत एव ⁶ सविषयत्वं
न सिद्धयतीति, तन्न ; ज्ञानस्येव कृतेरपि स्वत एव ⁶ सविषयत्वं

पूरणी

जीवज्ञानेति । जीवस्य क्षित्याद्युपादानगोचरज्ञानस्थापि सामान्यछक्षणादिना संभवादित्यर्थः । ननु कृतेः समानाधिकरणज्ञानसमानविषयतानियमाभावे अन्यज्ञानाद्प्यन्यकृतिः स्यादिति तन्नियमोऽभ्युपगन्तन्य इत्यत्राह — जन्येति । उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तज्जन्यजनकभावे सामानाधिकरण्यप्रवेशोऽस्तु, न तूक्तनियमान्तरेऽपीति
भावः । ननु ज्ञानविषयतैव कृत्यादावनुभूयत इति नार्थः, येनोक्तदोषः स्यात्, किं तु ज्ञानस्य विषयत्वं मुख्यं तदिच्छा-

[े] कार्योपपत्तौ-क. घ. च. े विनिगमकाभावेन सर्वज्ञानविषयतया तथाप्युप-पत्तः-ख. 3 कृतिज्ञाने समा-च. 4 न्याप्तिप्रसङ्गः-ख. घ., न्याप्तिप्रहणप्रकृतः. 5 त्वम् , तद-ख. 6 सविषयत्वात् अन्यथा-ख.

संभवादित्येवमादिद्वणे सति उपस्थितिमात्रेण न ¹धर्मि-निर्णयः। शरीरादिकं श्रुत्या बाधितमिति चेत्तर्हि सैव तत्र ²मानम्। अनुमानस्य तया विना ³अशक्तेः निर्गुणत्वश्रुतेश्च । एवमपि न सर्वज्ञत्वसिद्धिः। न च लाधवात्कर्त्रैकत्व⁴सिद्धौ तित्सिद्धि-

दीपनम्

स्वभावत्वात् । अन्यथा क्वतिकाले ज्ञानस्य नष्टत्वेन तस्या निर्वि-षयत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा ज्ञानाविषयेऽपि जिज्ञासादर्शनेन तस्या इव क्वतेरपि स्वत एव ⁵ सविषयत्वात् । अन्यथा दुःखादेरपि सविषयत्वं स्यादित्यभित्रत्याह —एवमादीति । श्रुत्या "अग्ररीरं शरीरेषु" इत्या-ष्या श्रुत्या । शरीरभिव ज्ञानादिगुणोऽपि श्रुत्या बाषित इत्याह— निर्गुणत्वेति । ज्ञानमात्रसिद्धावप्यनुमानान्न सर्वविषयज्ञानसिद्धि-रित्याह —एवमपीति । विचित्रपासादादेशिव नानाकर्तृकत्वस्यापि संभवान्न सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । तत्र पराभिमतं प्रकारमाशङ्क्याह — न चेति । युगपदनन्तकार्याणामेककर्तृकत्वासंभवान्न लाववेन तदे-

पूरणी

कृत्योस्तद्यवहारो गौण इत्यभ्युपगत्मित्यनुशयादाह—ज्ञानाविषय इति । ननु सर्वमिदं वाक्षौशलमात्रम् , अनुमानेन कर्तृसिद्धेभवद्भिरप्य-भ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा श्रुतीनां कर्तृत्वाद्यशेऽनुवादकत्वानुपपत्तेः । तथा च यश्चोभयोः समो दोष इति न्यायेन तत्पर्यनुयोगानुपपत्तिरित्या-शङ्क्यास्तु नाम कर्तृसिद्धिरनुमानात् । तत्सार्वस्यादिकं तु तेन न सिद्ध्यर्तात्याह—एवमपीति मूलम् । कर्तृपदस्य ज्ञानादिमदर्थकत्वे

 $^{^{1}}$ धर्म-या. 2 प्रमाणम्-क. या. 3 तदशक्तः-या. 4 सिद्धश-या.

⁵ सविषयस्वभावत्वात् **च**.

रिति वाच्यम् ; श्वित्यादिकर्तुरुपस्थितिपूर्वं तद्भेदाभावरूपैकत्वा-सिद्धेः । कर्तृभेदः ¹प्रतीयत इति चेन्न ; तस्य परमते तत्रा-निषेष्यत्वात् । एकत्वसङ्ख्यायाश्च नानात्वा²विरोधित्वात् । न चानेन श्चितिकर्तृसिद्धौ श्चितिकर्ता चेतनः, किंचिज्ज्ञो न भवति, ³अशरीरत्वात्, घटवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति वाच्यम् ; कर्तृ-नानात्वेऽप्यशरी⁴रत्वसिद्धरप्रयोजकत्वात् । नच कर्त्रेकत्वे किंचिन्मानमस्ति । नापि वेदवाक्यानि स्वार्थज्ञानपूर्वकाणि,

दीपनस्

कत्विनश्चयः । न चासर्वज्ञस्य तत्कर्तृत्वासंभवेऽपि सर्वज्ञस्य तत्संभवतीति वाच्यम् ; सर्वज्ञत्वकत्रेकत्वयोः परस्परा⁶यत्तसिद्धिः कत्वेनान्योन्याश्रयात् । प्रकारान्तरेणापि तदसंभवमाह — क्षित्या-दीत्यादिना । किं छाष्येन कर्तृभेदाभावरूपैकत्वसिद्धः, उत तत्सङ्ख्यायाः । आधेऽपि किं जलादिकर्तरि क्षितिकर्तृभेदस्याभावः, उत कर्तृमात्रभेदस्य । न तावदाद्य इत्याह — क्षित्यादीति । द्वितीयमाशङ्कचाह — कर्तुरित्यादिना । परमते आत्मैक्याभावादिति भावः । प्राथमिकद्वितीयं निराकरोति — एकत्वेति । क्षितिकर्ता क्षितिनिर्द्धापितनित्यकृतिमान् , अत्यन्ताज्ञत्वेनार्थान्तरतानिवृत्तये चेतन इति । कर्त्रिति । आनुमानिकक्षितिकर्त्वरुक्तिवयाऽशरीरत्वं चासिद्धमिति

पूरणी

चैतन्यविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्कगाह — श्वितिनिरूपितेति । वस्तुतस्त्वनु-मानेन भूतकर्तृमात्रसिद्धावि न तस्य जीवातिरेकसिद्धिः, अदृष्टद्वारा

 $^{^{1}}$ प्रसिद्ध--ग. घ. 2 अवेरोधात्--ग. छ. 3 अश्ररी 6 रवात्-क. ख. 4 रत्वोपपत्तरप्र=-ग. छ. 5 त्वनियमः--च. 6 यत्ततिसिद्धि - क.

वाक्यत्वादिति सर्ववेदार्थज्ञानवत्सर्वज्ञासिद्धिरिति वाच्यम् , शब्दज्ञानमात्रेण माणवकादिवद्धाक्यरचनोपपत्तेरप्रयोजकत्वात् । न चोद्दिश्यरचनायां वाक्यार्थज्ञानं कारणमिति वाच्यम् , पर-मात्मन उद्दिश्यरचनायां प्रमाणाभावात् । "अस्य महतो

दीपन न

भावः | उद्दिश्येति । श्रोतुरर्थविशेषज्ञानसुद्दिश्येत्यर्थः | प्रमाणेति । उद्देशं विनापि ¹ पाठकादिवत्तस्य वाक्यरचनोपपत्तर्न वाक्यत्वादिना तिसिद्धिः । नाप्यन्यत्तत्र प्रमाणमास्त | अपि चाशरीरस्योद्दिश्य²रच-नापि न संभवति ; इच्छारूपोद्देशस्य शरीरस्यवोत्पादविनाशानियमेन नित्यस्यासंभवात् । जन्यस्य चादृष्टरिते तिसि⁸न्नयोगात् । शरीरस्य भोगजनकत्वनियमाच | कालिदासादेः स्वकर्मार्जितशरीरंण शब्दरच-

पूरणी

जीवानामिष तद्धेतुत्वात् । न चाहष्टाद्वारकेति साध्ये विशेषणम् ; अप्रयोजकत्वात् । कार्यस्य कर्तृमात्रेण विनानुष्पत्ताविष अद्दष्टाद्वारक-कर्तृत्वादिकं । वना तदनुष्पत्तेरमावात् । तदर्शमीश्वरप्रमाणम्तश्रुत्यनुसरणे च तादशभूतकर्तुः सिद्धं श्रुतिप्रमेयत्वामिति तत्त्वम् । जन्यस्य चेति । इच्छायाः स्वेष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वाददृष्टराहितेश्वरस्य स्वेष्टसुखादेर-भावादित्यर्थः । शरीराभावादि नोद्दिश्य रचना, तस्यास्तद्धाप्यत्वा-दित्याह—शरीरस्येति । तस्य च भोगासंभवदिति भावः । ननु वेदवाक्यानि शरीरप्रणीतानि, वाक्यत्वात् , कालिदासवाक्यवदित्यनु-मानाच्छरीरासिद्धिरित्याशङ्कयाह—कालिदासादेरिति । तथा च भक्ष्येनुमानमिष न स्यादित्यर्थः ।

 $^{^1}$ माणवकादिवत्—च. 2 रचनैव—ख. घ. च. 3 त्रसंभवात्—च. 4 कर्मानु.

पूरणी

नन्वेवं श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धलीलावित्रहाणामपलापप्रसङ्गः, नच भक्तादिकभीर्जितान्येव तानीति वाच्यम् ; एवं सति वेदाध्येतृकमीर्जित-शरीरस्थापि तत्र संभवादिति चेन्न ; जगिन्नभीणानन्तरमन्तरा तद्रक्षणा-यैव लीलावित्रहघारणस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । सृष्ट्याद्यसमये च तच्छरीरसद्भावे मानाभावेनोहिस्य वेदरचनायोगात् । यद्वा ईश्वरस्य विमहधारणं नास्त्येव । प्राण्यज्ञानकल्पितानि प्रातीतिकान्येव तच्छरी-राणि, भक्तेच्छाकल्पितवित्रहाणां बहूनां श्रवणात् । न चैवं प्रातीति-कतच्छरीरसाध्यवरप्रदानरावणवधादेर्व्यावहारिकत्वं न स्यादिति वाच्यम् ; स्वमकल्पितमन्त्रोपदेशादिकार्यवदुपपत्तेः । वरपदानादेस्तदक्षिणमात्र-साध्यत्वाच । तच्छरीरोपहितकृतित्वादिकं त्वज्ञानकिरपतमेवेति दिक् । न चैवमुद्देशाभावे ईश्वरस्य सृष्टिवैफल्यम् ; राज्ञामिव प्रयोजनानुद्देशे-नापि छीलया तदुपपत्तेः । लीला च प्राणिकर्मोपार्जिताविद्यावृत्ति-विशेषात्मकेच्छाभासः । कविकाव्यादिमूलज्ञानाभासस्य क्लप्तज्ञानहेतुं विनाप्युत्पाद्वत्प्रयोजनज्ञानमन्तरापि तदुपपत्तेः। अतो नाध्येतृवाक्यार्थ-प्रतीतिफलोद्देशेनेशितुर्वेदरचना ।

वस्तुतस्तु प्रतीत्युद्देशेन वेदरचनायां वाक्यार्थावबोधकामस्य वेदाध्ययनं स्यात्, छोिकिकवाक्यवत्तद्वाक्यस्याप्यर्थप्रतीत्येकफळकत्वात्। तथा च क्रत्स्नशाखाध्ययनमपि न कस्यचित्स्यात्, क्रत्स्नवेदस्यार्थ-परत्वाभावात्। अर्थपरेऽपि भागे खार्थपरवाक्यानामेवाध्ययनं स्यात्। विरक्तानां काम्यकर्मकाण्डाध्ययनं कामिनां चोपनिषद्धागाध्यपनं न कथंचिदपि स्यात्। न चाध्ययनविधिष्ठ छात्तसिद्धिः; तस्याप्यर्थावबोध एव पर्यवसानापातात्। अस्मन्मते तूद्दिश्यारचितत्वाद्वेदस्य तद्ध्ययन-विधिः क्रत्स्नस्वाध्यायाक्षरावासिफळक एव। तथा हि "स्वाध्यायोऽ-

0

पूरणी

ध्येतव्य " इत्यध्ययनकर्मता स्वाध्यायस्यावगम्यते । कर्मता च तस्याध्य-यनप्राप्यत्वेन प्रोक्षणादिना त्रीह्यादिवत्संस्कार्यत्वेन वा । नच प्राप्तस्यो-पयोगाभावः ; अक्षरावाप्तः स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वात् । सफलब्रह्म-यज्ञजपादौ तत्संभावच । न ह्यनवाप्तस्वाध्यापस्य जपः संभवति । न चाध्ययनप्राप्तचोरेकार्थतया न हेतुहेतुमद्भाव इति वाच्यम् ; अक्षरावाप्तिः स्वाधीनोच्चारणयोग्यता अध्ययनं तु तदनुकूळवाक्ष्मनसव्यापार इत्याकार-भेदात् ।

नन्वेवं स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वं स्यात् , तद्रशीवबोधस्य कथं-चिद्प्यध्ययनविध्यनपेक्षितत्वादिति चेन्न ; निगमनिरुक्तादिसहाया-द्घीतस्वाध्यायात्सविषयशब्दस्वभावेन ज्ञातार्थावबोधस्याध्ययनविध्यन्-मतत्वात् । न चानुमतौ बीजाभावः, तस्य कथंचिदपि विध्यनपकार-कत्वादिति वाच्यम् ; स्वविषयस्याध्यायस्यार्थावबोधद्वारापि पुरुषार्थ-त्वसिद्धये तत्संभवादित्यरुमतिशसक्तकथया । तस्मादध्ययनविधिनिरूप-णेऽप्यपौरुषेयो वेदः। एतेन वेदवाक्यानि स्वार्थज्ञानवत्स्वतन्त्रप्रणीतानि वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवादिति परास्तम् । वाक्यार्थज्ञानमन्तरापि शुकादीनां वाक्यप्रयोगदर्शनेनाप्रयोजकत्वात् । अर्थज्ञानवत्पूर्वकत्व-मात्रेणाप्युपपत्तौ स्वातन्त्रचप्रवेशे बीजाभावात् । तन्मात्रस्य च वेदार्थ-ज्ञानवद्ध्यापकप्रयुक्ततया सिद्धसाधनत्वात् । वेदस्य प्रतिकल्पमपि क्रमादिसाजात्येन बुद्धिस्थकमाद्यन्यथाभावेन स्वेष्टपद्रचितृत्वात्मक-स्वातन्त्रयस्य वेदविषय ईश्वरे व्यभिचाराच । यत्त्वन्योचारणानधीनो-चारणमेव स्वातन्त्रचमिति तन्न ; सगीचकाले ब्रह्मसृष्टवेदानां हिरण्य-गर्भादिभिस्तपोविशेषमहिम्रा तदवगमपूर्वकं स्वयमेवोच्चारणमित्यर्था-न्तरतापत्त्या पराभिमतपौरुषेयत्वासिद्धेः । प्रमाया गुणजन्यत्वाभ्युपगमा- भूतस्य निश्वसितं " इति श्रुतिविरोधाच । अतो "धाता यथापूर्वमकल्पयत् " इतिश्रुत्या सर्गाद्यकालीनाध्ययनं अनुभूत-क्रमसजातीयविषयम्, वेदाध्ययनत्वादिदानीन्तनवेदाध्ययन-

दीपनम्

नाया अपि दृष्टस्वेन तदृष्टान्तेन तादृशानुमानप्रसङ्गेन कथंचिच्छरीरानुमानायोगाचिति भावः । निश्वसितामिति । निश्वसितवित्रश्वसितम् ।
यथास्मदादीनां निश्वासो ज्ञानं विनैव जायते एवमीश्वरस्याप्यर्थज्ञानं
विनैव वेदसृष्टिरिति सा निश्वासकल्पैवेत्यर्थः । किं च यदि वेदः प्रतिकल्पं विसदृशस्वरक्तमादिमान् स्यात् ततोऽर्थानुसारेण क्रमादिरचनेत्युपलभ्य रचना स्यात् । अन्यथा तु पूर्वपूर्वक्रमानुस्मरणादेव माणवकानामिवेश्वरस्यापि तत्कर्तृत्वमिति न तस्मिन् पुरुषस्य स्वातन्त्रयम् । नच
कमादीनामन्यथात्वं संभवति ; पुरुषार्थतया कल्प्तजातीयक्रमादिनैवोपपत्तावकल्प्त कल्पने गौरवात् , श्रुत्यादिविरोधाचित्यभिप्तेत्याह —अत
इति । अनुभूतेति । तथा चास्मिन्कल्पे प्रागनुभवासंभवेन हिरण्य-

पूरणी

च्छाब्दप्रमायां योग्यताप्रमादेरेव गुणत्वसंभवाच न तदनुरोधेनापि यथार्थवाक्यार्थबुबोधियषादिगुणद्वारा तत्पौरुषेयत्वसिद्धिरित्यलं पछ्नवेन ।

ऋमानुस्मरणादिति । अनुस्मरणं च क्रमविषयोपहितस्बद्धप ज्ञानमेव । ईश्चरस्य जन्यज्ञानात्मकस्मृतेरसंभवात् प्राणिपूर्वानुभवजन्य-संस्कारेपघानमपि तत्र हेतुरिति तदुपहिततया स्वद्धपज्ञानेऽप्यनुस्मरण-व्यवहार इति भावः । वस्तुतस्त्वनुस्मरणमपि अस्मदुक्तरीत्या प्राणि-संस्कारादिजनिततद्गोचराविद्यावृत्तिविशेष एवेति स्मर्तव्यम् । न तिस्मिन्निति । बुद्धिस्थक्रमान्यथामावेन स्वेष्टपदरचनाया एव

 $^{^1}$ सनि रश्वास-क. घ 2 कल्पनायोगात्-ख्व 2

विदित्यनुमानाच विदे क्रमादिरचनानादिरिति न च तदिश्वरेच्छा-यत्तिमित्यपौरुषेयो वेदः। भारताध्ययने च ² स्पष्टकत्रीगम-बाधान्नानादित्वानुमानम् । वेदेषु तु पुरुषस्मरणस्य गतिः शास्त्रेषु प्रसिद्धा । तस्मान्नानुमानात्सर्वज्ञसिद्धिः ।

सिद्धान्ते तु शास्त्रयोनितया सर्वज्ञत्वमित्थम्। शास्त्रं हि ऋग्वेदादिलक्षणं कार्यं सर्वज्ञानजननात्तच्छक्तिमत्। कार्ये

दीपनम्

गर्भादिभिः प्राग्जन्मन्यनुभ्तकमादिसाजात्यमेव सिद्ध्यतीति वेदोऽनादि-रिति भावः। भारतेति। भारतादिष्वेव तेषां कर्तृपूर्वकत्वस्मरणादित्यर्थः। ननु "ऋचः सामानि जज्ञिरे" इत्यादिना वेदेऽपि कर्त्ताऽऽझायत इति चेत्सत्यम्, सा परमात्मनोऽबुद्धिपूर्विकेव दृष्टा न त्वर्थमुपलभ्य क्वातिः, उक्तश्रुतिविरोधादित्याह—वेदे त्विति। औपनिषदत्व⁴स्मरणमुपसंहरति तस्मादिति।

ननु यदि वेदोऽनुपरुभ्य विरचितः कथं तर्हि तद्योनितया ईश्वरस्य सर्वज्ञत्विसिद्धः सिद्धान्ते वर्ण्यत ⁵ इत्यत आह—सिद्धान्त इति । तत्र प्रथमं विवरणोक्तं प्रकारमाह—शास्त्रं हीति ।

पूरणी

स्वातन्त्रचात्मकत्वादिति भावः । वेदोऽनादिरिति । सजातीयक्रमादि-विशिष्टपवाहरूपेणेति शेषः । अन्यथा वेदस्यानुपदमेव ब्रह्मकर्तृत्वादि-प्रतिपादनविरोधादिति मन्तव्यम् । ऋचः सामानीति । "तस्माद्यज्ञा-

[े] वेदक्रमादि—क. ग. 2 दृष्टकक्रीदि—क. स्पष्टकत्रीवगम—ख. ग. 3 कर्ता श्रूयत—क. च. 4 समर्थनस्य—ख. ग. च. 5 इति, तदाह—क. घ.

ज्ञानानुक् लशक्तिश्व तदुपादानतादृशशक्तिपूर्विका, तद्गता वा, दीपादौ तथा दर्शनात्। घटादाविप सा तथैव। घटादि-विरहात्तदभावदशायां न तज्ज्ञानम्। अत एव शक्तिमात्रं तथेति केचित्। व्रेष्ठद्यैव शास्त्रोपादानमिति सर्वज्ञानानुक् ल-

दीपनम्

तद्भतेति । उपादानोपादेययोरभेदाच्छक्तिरप्येकैवेति भावः । नन्वेवं घटस्य तदाकारज्ञानानुकूला शक्तिः ³ केवलायां मृद्यपि स्यात् , अस्त्येवेत्याह—घटादाविति । शक्तौ ज्ञानानुकूलत्वं विशेषणं वा न देयम् , कार्यगतशक्तिमात्रस्य तदाभिन्नकारणेऽपि संभवादित्यभिन्नेत्याह—अत एवेति । ⁴ न वैवं कारणगतशक्तिमात्रमपि कार्ये स्थादिति स्वोत्पादनशक्तिरपि तत्र स्थादिति वाच्यम् ; विरोधेन प्रमाणाभावेन च तन्नियमाभावादिति भावः । ततः किम् , तत्राह—ब्रह्मैवेति ।

पूरणी

त्सर्वहुत " इति सर्वयज्ञैङ्क्यमानयज्ञशब्दवाच्याद्भ्रमणस्तत्स्रिष्टिश्रुतेरि-त्यर्थः । प्रमाणाभावेनेति । कार्यस्य कारणातिरिक्तस्वरूपाभावेनं कार्यशक्तेः कारणगतत्वेऽपि कारणस्य कार्यातिरिक्तस्वरूपवत्तया तद्गतशक्तेः कार्यगतत्वे न किंचिन्मानिमत्यर्थः । ननु कारणकर्नृ-शक्त्योविंळक्षणत्वाज्ज्ञानकारणवेदगता शक्तिः कथं तत्कर्तृब्रह्माण

¹ तदशानम्—छु, ² ब्रह्म च शास्त्रो—खा, छु, ³ केवला मृद्यपि—का, ⁴ न चैवमपि—का,

न च कारणगता शक्तिः कथं कर्तरि स्यादिति वाच्यम् ; कर्तृकारण-स्वरूपभेदेऽपि शक्तेरेकत्वात् । वस्तुतस्तु कार्यानुमेयायास्तस्याः कत्रीदिगतत्वेऽप्यविरोधात् । तदुक्तं भट्टपादैः—

" शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद्यद्भतैवोपयुज्यते । तद्भतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयान्याश्रयापि वा ॥"

इति भावः । एवं तस्मिन् सर्वज्ञानजननशक्तिमुपपाच समर्थस्य कार्ये

पूरणी

स्यादित्याशङ्कय निषेधति—न च कारणेति । कर्तृकारणेति । करणवेदवाक्यस्य कर्तृब्रह्मोपादेयतया तयोः कर्तृकारणत्वावस्थावैलक्ष-ण्येऽप्युपादानोपादेयभावनियामकरूपेण तदुभयशक्तिरेकैवोपादानब्रह्म-गतेत्यर्थः । उपादानोपादेयताव्यतिरिक्तविषयेऽपि कृत्स्रकारकगता शक्तिरेकैव। समाहतकारकचकादेव कार्योत्पत्तिदर्शनेन तत्प्रमाण-गम्यायास्तस्या लाघवादेकस्या एव कल्पनादित्याह --- वस्तुतिस्त्विति । यद्वा ननु करणवेदगता शक्तिवेदकर्तरि ब्रह्माणि कथं स्यात् , अन्य-शक्तेरन्याश्रयत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्कवाह—न च कारणेति । उपादा-नोपादेयभावस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह -- कर्तृकार-णेति । प्रकृत इति शेषः । अन्यत्रापि तदैक्यमाह—वस्त्रतस्त्वि । यद्यपि यद्यापारानन्तरं कार्यमुपलभ्यते तद्नुकूला शक्तिस्तद्गतैव करुपायेतुं युक्ता नान्यगता, प्रमाणाभावात् अतिप्रसङ्गाच, तथापि यावत्कारकव्यापारादेव कार्यमिति तदनुकूला शक्तिलीघवादेकैव सर्व-कारकगता कल्प्यत इति भावः। एवं च स्वमात्राश्रया प्रतिकारकं भिन्ना स्वान्यकारकाश्रिता एकैवेत्यक्षरार्थः । अत एवापिग्रहणमिति मन्तव्यम् । एवं तस्मिनिति । यद्यपि तत्कार्यसमर्थात्सहकारि- शक्तिमत्। तच सृज्यमानप्राणिकर्मणा स्वस्मिन् सर्वज्ञानं वृत्तिग्रुत्पाद्यतीति सर्वज्ञमिति केचित्।।

शास्त्र... द्वितीयवर्णकम्.

अन्ये त्वनन्तशाखाप्रभेदभिन्नशास्त्रकर्तृत्वेन तद्विषयज्ञानं तावित्सद्भम् । एतच ब्रह्मणोऽनावृतज्ञानत्वे भवतीत्यन्यदिष

दीपनस्

विलम्बाभावात् सहकारिदशायां ¹ सर्वज्ञानादीत्याह—तचेति । वृत्तिः अविद्यावृत्तिः । ² स्वोपपादनमानमाह—अन्ये त्विति । तिहिषयेति । सुज्यमनविषयज्ञानवत एव कर्तृत्वादिति भावः । एतचेति । अनन्तशाखाप्रभेदभिन्नवेदज्ञानं हि ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरात् ,

पूरणी

समवधाने तदेव कार्यमुत्पद्यत इति वेदवाक्यकरणज्ञानजननसमर्थाद्वह्यण-स्तद्वाक्यश्रोतुस्तदर्थज्ञानं स्यात् न तु स्वस्मिन् तत्करणानपेक्षज्ञाना-न्तरम्, मृद्धटशक्तात्कुलालात्सुवर्णघटस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, तथापि वेदयोनितया सामान्यतः सर्वविषयकज्ञानजननशक्तिमात्रं बाधकं विनावधारितमिति वेदकरणनैरपेक्ष्येणापि स्वस्मित्तज्ञानसंभव इति भावः। स्वोपपाद्नेति । स्थितिसमये ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यालाभाद्वेदान्ति-प्रतिपाद्यार्थगोचरज्ञानाप्राप्तेश्चोक्तप्रकारस्य मन्दत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु जगत्स्रष्टृतया जगन्नियन्तृतया च ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यं सिद्ध्यति । स्रष्टव्यनियम्यज्ञानं विना तदुभयानुपपत्तेः। तद्विषयकं च स्वरूपज्ञान-मविद्यावृत्तिविशेषो वेत्यन्यदेतत् । शास्त्रपदं च जगन्मात्रोपलक्षणम्।

¹ सर्वं जानातीत्याह-ख. घ. च. 2 स्वोपपादनमाह-क.

स्वसंबिन्ध तित्कमिति न जानीयादिति सर्वज्ञं ब्रह्मेति ¹ संभ-वित । अत एव "तं त्वौपनिषदं" इत्यादिश्रुतिरुपनिषद्रम्यत्व-माह । न ह्यनुमानगम्यम्रपनिषद्रम्यम् ; मानान्तराधिगते तत्र श्रुते-रतात्पर्यात् । तत्र श्रुतिवात्पर्याभावेऽप्यन्यतोऽर्थस्य सिद्धत्वात् ॥

दीपनम्

तस्य श्रोत्रादेरभावात् , अपि तु स्वरूपज्ञानादेव , तच्च यदि स्वरूपं ब्रह्म प्रत्यावृतं स्यात् तदा अप्रकाशमानचैतन्यं वेदप्रकाशो न स्यादिति तस्य तत्स्वरूपात्मकचैतन्यं सर्वगतमनावृतमिति वक्तव्यम् । एवं चानावृतचैतन्यसंबन्धादनन्त²वेदतदर्थोऽपि किमिति न प्रकाशेतेति वेदकर्तृत्वाद्भक्ष सर्वज्ञं सिद्ध्यतीति भावः । एवं न्यायसिद्धौपनिषदत्वे न वयं व्यसनितयेश्वरस्यानुमानिकत्वं निराकुर्मः , अपि तु श्रुत्यैव निराकृतत्वादित्याह — अत एवति । अतात्पर्यादिति । वत्था च न तच्छुत्यर्थः "यत्परः शब्दार्थ" इति न्यायादित्यर्थः । ननु यद्येन वाक्येन गम्यते तत्तत्परम् , तन्मानान्तरगम्यमगम्यं वास्त्विति , तत्राह—तत्रेति । न तावक्ततस्तज्ज्ञानाय तत्र तात्पर्यं करूप्यते , अतात्पर्यादपर्यं-

पूरणी

स्त्रकृतस्तु शब्दलाघवकुतृहलाः सकृदुचिरितस्त्रवाक्येनोपनिषद्गम्यत्व-सार्वज्ञ्यलाभाय तथा समस्त्रयन्निति न काप्यनुपपत्तिः अन्यथा स्वप्रकारेऽपि स्थितिसमये सार्वज्ञ्यलाभादनागतत्वादेः स्वेनासत्वाभ्युप-गमेनानागतस्रष्टव्यगोचरज्ञानानुपपत्त्या च सृष्टिसमयेऽपि सर्वज्ञानानुप-पत्तेश्चेति दिक् । श्रुत्येवेति । यद्यपि सार्वज्ञ्यादिविशिष्टब्रह्मणः

 $^{^1}$ सम्मवतीति - छ. 2 वेदार्थों 5पि- ख. 2. 2 न्यायसिद्धोपनिषद्धें.

⁴ तथात्वे-ख.

पूरणी

आनुमानिकत्वमधुना निराकृतम् । श्रुतिश्च निर्विशेषब्रह्मविषया तदेकगम्यतां बोधयतीति इदमयुक्तम् ; तथापि विशिष्टविषयैव विशिष्टस्य तदेकगम्यत्वप्रतिपादने स्वरूपे मानान्तरप्रयुक्तेर्दूरतो निरासा-दित्यभिषेत्येदमुक्तम् । ननु तथापि सार्वेज्यादिगुणविशिष्टब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्याभावात्कथं तस्योपनिषद्गम्यत्वमिति चेन्न ; वेदान्तेषु त्रिविषं वाक्यजातं जीवविषयं ब्रह्मविषयमद्भैतविषयं चेति । ''योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु '' इत्यादि जीवविषयम् । " यः सर्वज्ञ " इत्यादि विशिष्टब्रह्मविषयम् । ''तत्त्वमसि '' इत्याद्यद्वैतिविषयम् । तत्र " तत्त्वमासि " इत्यादिकं साक्षादद्वैतं बोघयति । जीवब्रह्मवाक्यजातं त्ववान्तरतात्पर्येण तत्स्वरूपनिरूपणद्वारणिति भवति सार्वज्ञयादिगुण-विशिष्टं ब्रह्मोपनिषद्गम्यम् । न चैत्रं जीवस्यापि तदापात्तेः ; अहंकारातिरिक्तकल्पितकर्तृत्वाद्यधिष्ठानस्वरूपस्याहमनुभवे विविच्या-प्रकाश्यमानतया तद्गम्यत्वस्येष्टत्वात् । न चौपनिषत्तात्पर्यविषयत्वे सार्वज्ञयादिगुणविशिष्टस्वरूपस्य सत्यत्वापातः ; परमतात्पर्यविषयत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथा 'श्रोतव्य' इत्यादिवाक्यस्य श्रवणादि-विधाववान्तरतात्पर्यमस्तीति श्रवणादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गादित्यलमनेन ।

ननु मानान्तरिसद्धेऽर्थेऽपि कचित्तात्पर्यमस्त्येव, "द्धा जुहोति" इत्यादौ मानान्तरिसद्धद्दध्यादिगुण एव तात्पर्यात् । अन्यथा तत्रापि दध्यादिविशिष्टहोम एव तात्पर्ये "द्धा जुहोति" इत्यादयो गुणविधयः "सोमेन यजेत" इत्यादौ विशिष्टविषय इति व्यवस्था न स्यात् । विशिष्टमानान्त¹रासिद्धिक्षपतात्पर्यस्याविशेषादित्य-

¹ रासिद्धितात्पर्थ—ह.

समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकम्

नन्वेवं सिद्धस्य वस्तुनो लोके मानान्तरगम्यत्वदर्शनाम्न वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं स्यात् , मानान्तरसंवादिवसंवादयो-स्तदयोगात् । एवं सिद्धवस्तुज्ञानात्प्रयोजनाभावादिप न वेदान्ता

दीपनम्

वादादे रुद्ररोदनादिज्ञानदर्शनात् । नाप्यर्थतत्त्वव्यवस्थित्ये ; अन्यत एव तिसद्धेः । एवं विषयोऽपि सर्वत्र ¹ गुणविषया विशिष्टविषया वा स्युरिति न ² गुणविष्यादिव्यवस्थार्थमपि तात्पर्यं करूपनीयम् । किं च वेदान्तार्थज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरायत्तज्ञानादेव सिद्धेस्तद्ध्ययन-मद्दष्टार्थमेव स्यात् । एतेन वाक्यार्थवत्त्वसिद्धचर्यं ज्ञातेऽपि तात्पर्यं करूप्यत इति निरस्तम् ; शक्तचादिनापि तत्सिद्धेः । अतोऽ ३ र्थतत्त्व-व्यवस्थाये वाक्यस्योपक्रमादिना ताद्य्यं करूप्यत इत्यज्ञात एव तात्पर्यम् । तदुक्तं भगवता जैमिनिना '' अर्थेऽनुपल्रब्धं तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् '' इति भावः ॥

ननु ब्रह्म मानान्तरगम्यम्, असाध्यत्वात्, घटादिवत्, तत्थ्य तत्र मानान्तरभावाभावयोर्वेदान्तानां न प्रामाण्यमित्याक्षिपति— नन्विति । एवं सित लोके नदीतीरे पश्च फलानि सन्तीति वाक्यप्रमेथे । संवादेति । संवादे न पूर्वोक्तं तात्पर्यम् । विसंवादे च

पूरणी

त्राह-एवं विधय इति । विशिष्टतात्पर्याविशेषेऽपि विशेष्यस्य वाक्यान्तर-पाप्तचप्राप्तिभ्यां तद्यवस्थोपपत्तेरिति शेषः । एतेनेति । अर्थवत्वालाभेने-त्यर्थः । ननु वाक्यार्थावगमसाध्यप्रयोजनाभावेऽपि तदर्थावगमरूपप्रयोजना-यैव तात्पर्यकरूपनमस्त्वित्यत्राह—अतोऽर्थेति । एवं सति वेदान्तप्रमेयस्य

¹ गुणसंबन्धविषया-घ. 2 तद्गुणविशिष्टविध्यादि-च. 3 अर्थतथात्व-च.

ब्रह्मपराः । न ह्यध्ययनाविध्युपात्तानां तेषां निष्प्रयोजने पर्यव-सानं संभवति । न वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विना प्रयोजनम् । नच सिद्धवस्तुज्ञानात्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः । तस्माद्वेदान्तास्तद्भतोपा-सनाविधिपरा इति । न ; किमेवमहंप्रत्ययविषये वेदान्तानां

दीपनम्

योग्यानुपलम्भवाधः । एवं ¹ सिद्धार्थत्वेऽपि लौकिकवाक्यवदवश्यं मानान्तरसापेक्षत्या स्वतः प्रामाण्यहानिरपीत्यर्थः । तर्ध्वपेक्षाप्रत्यक्षव²त्प्रमाणमस्तु, तत्राह—न हीति । तर्हि प्रयोजनमप्यस्तु, तत्राह—
न चेति । कस्तर्हि वेदान्तानामर्थः, नच कर्माङ्गकर्तेवार्थ इति वाच्यम् ; मित्रप्रकरणस्थानां ³ कर्मार्थत्वायोगात् , तत्राह—तस्मादिति । न तावद्वेदान्तानां विवक्षिते ब्रह्मण्यबोधकतालक्षणमप्रामाण्यम् ; सत्यादिवाक्यादिधिकारिणः शुद्धब्रह्मप्रतिपत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । नापि विसंवादिस्त्रपम् ; मानान्तरयोग्ये वस्तुनि मानान्तरा नुवादे वाक्यमप्रमाणं स्यात् , यथा लोके नदीतीरफलादौ, ब्रह्म तु न मानान्तरयोग्यमिति चोदनाया इव धर्मे तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यमविरुद्धमेव ।
तथा चानुमानं बाधितमित्यभिप्रेत्याह—न किमेविमत्यादिना ।

पूरणी

ब्रह्मणः सिद्धत्वाभ्युपगमे सतीत्यर्थः । योग्यानुपलम्भेति । विसंवादः संवादिमानान्तराभावः विपरीतार्थबोघकसद्भावो वा । आद्ये मानान्तर-योग्ये ब्रह्मणि मानान्तरानुपलम्भेन तद्धिरहावगमेनायोग्यतानिश्चयात्र शाब्दबोघः। द्वितीये चासद्धभेबोघकत्वमित्युभयथाप्यपामाण्यमिति भावः ।

न वा प्रवृत्तीति मूलम् । कृत्स्नस्यापि पुरुषार्थस्य प्रवृत्त्या-दिसाध्यत्वादित्याभिमानः ।

¹ सिद्धार्थेऽपि—च. ² प्रामाण्यमस्तु—च. ³ कर्मशेषार्थत्वा∽क. घ. च.

⁴ अनुदये-क. घ.

तात्पर्यं निषिद्धचते, किं वा अश्वनायाद्यतीते निरितशयानन्दात्मिनि । तत्राद्योऽस्मिदिष्ट एव । द्वितीये तु किं तन्मानम् ,
येन वेदान्तानामनु वादकता। ययदनुदये च मिथ्यार्थता । न हि
प्रत्यक्षादिना तादृशं वस्तु सिद्धचतीत्युक्तम् । स्वरूपबोधस्तु
विद्यमानोऽप्यनाद्यविद्यावृतो न साधक इति न संवादकः ।
तस्मात्सिद्धवस्तुविषयचक्षुरादिवत्सिद्धे वेदान्तप्रामाण्यमविरुद्वम् ॥

नतु न वयमङ्गीकृत्यालौकिकमात्मानं तत्र वेदान्तानाम^{त्रा}-माण्यं ब्रूमः; किं तु वेदान्ता यदि सिद्धबोधकाः स्युस्तर्हि मानान्तरसापेक्षाः स्युः घटोऽस्तीति लौकिकवाक्यवदिति

दीपनम्

न संवादक इति । तथा च नानुवादक³तेति भावः । व्यभिचारादिषि सिद्धत्वं न मानान्तरसापेक्षताप्रयोजकामित्याह — तस्मादिति ॥

मानान्तरेति । तथा च वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यहानि-प्रसङ्गः । एवं च यद्वैशेषिका आहुः प्रमाणानां प्रामाण्यं न स्वत इति

पूरणी

न वयमिति मुलम् । तथा च भिन्नप्रकरणस्थानामिष वेदान्तानामगत्या कमोङ्गकर्त्रादिप्रकाशकत्वमुपासनाविधिपरत्वं वाभ्युप-गन्तव्यमिति समन्वयसूत्रप्रथमवर्णकपूर्वपक्ष एवायमिति भावः । यद्यपि वैशेषिकादिभिः प्रमितीनां प्रमात्वं परतो न स्वत इत्यभ्युपगतम्, अत्र च वेदान्तानां मानान्तरावेद्यत्वरुक्षणस्वतस्त्वहानिश्चोदिता, अत्र

¹ वादिता-क, ² थेन च-क, ³ तेत्यर्थः-ख, घ.

तदेव सिद्धान्तिनाप्यभ्युपेतं स्यादिति भावः । न तावदिदं वैशेषिकादिमतं युक्तम् ; प्रामाण्यं हि विद्यमानार्थं स्वरूपविषयत्वम् । तच्च
ज्ञानप्राहकप्राह्यमेव ; सिवषयस्यैव ज्ञानस्य स्वतः साक्षिणा वा प्रकाशमानत्वात् । येषां च ज्ञानमनुव्यवसायप्राद्धं तेषामि सिवषयमेव
तद्भाद्यम् । विषयेषु धर्मधर्मिणोरिव तद्भैशिष्ट्येऽपि ज्ञानं प्रत्यासित्
रस्त्येवेति घटत्वादिवैशिष्ट्यविषय श्चानस्वरूपप्रामाण्यभानसामग्री सत्त्वेन
प्रथमं ज्ञानमात्रग्रहः, पश्चात्प्रामाण्यग्रह इति नियन्तुमश्चयत्वात् ।
न ह्यप्रतिबद्धसामग्रयां सत्यां कार्ये विरुम्बः । ननु प्रामाण्यसंशयदर्शनात्प्रथमं ज्ञानमात्रं गृहीतिमिति वक्तव्यम् , तत्र च प्रामाण्यग्रहे
तत्संशयोऽनुपपन्न इति चेत् , तिकिमिदंत्ववैशिष्ट्यांश इवाप्रतिबद्धसामग्रयां सत्यां कार्यानुदय उपपन्न एव, न च तत्संशयदर्शनाद्दोष
एव तत्प्रतिबन्धक इति वाच्यम् ; सर्वत्र तद्मावेनासन्दिद्यमानज्ञान-

पूरणी

च वैशेषिकादिमतसिद्धज्ञानप्रामाण्यपरतस्त्विनराकरणमनुपयुक्तम् , तथा पि प्रसङ्गात्तत्पराचष्टे—न ताविदिति । विद्यमानेति । विशेष्यवृत्ति- धर्मिविशेषविषयकत्विमत्यर्थः । तित्किमिति । सामग्रीबर्छेन प्रामाण्य- प्रहावश्यकत्वे अग्रिमसंशय एवान्यथोपपादनीय इति भावः । सामग्रय- प्रतिबन्ध एवासिद्ध इत्याशङ्कच निषेषति—न च तत्संशयेति । नन्वेवं प्रामाण्यमहाय प्रतिबन्धकदोषाभावापेक्षायां स्वतस्त्वहानिरित्य-

 $^{^1}$ स्वरूपिवशिषविषयः—स्व. घ. 2 ज्ञानत्वरूप—स्व. घ. च. 3 सत्त्वे—स्व. घ. 4 प्रामाण्ये संशय—घ.

श्राहकसामश्रचैव प्रामाण्यश्रहोषपत्तेः प्रतिबन्धका भावस्याहेतुत्वेनासिन्दिह्य-मानज्ञानप्राहकसामश्रीमात्रस्येव हेतुत्वात् । दोषासहक्रतयावज्ज्ञान-श्राहकसामश्रीमात्रश्राह्यत्वस्येव स्वतस्त्वश्रब्दार्थत्वात् । अत एव स्वतस्त्वे संशयानुपपितरिपि निरस्ता । ² अत्र दोषप्रतिबन्धेन प्रामाण्य-स्यानिश्चयात् । यद्यप्रामाण्या अग्रहकसामश्रीमात्रश्राह्यत्वं स्वतस्त्वम् , तदा धर्मिज्ञानं प्रामाण्यविषय मिपि तदंशे ⁵ दोषवशादनवधारणात्मक-मिति न संशयानुपपित्तः । एककोटिकज्ञानस्यापि क्रचिदनवधारणा-स्मकत्वं परेरभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ⁶ तन्मतेऽपि प्रामाण्यसंशयानु-पपत्तेः । न हि जले जल्लववैशिष्टये निश्चिते ⁷ करकस्थोदक इव जल्लववित तदभाववित वा ⁸ जल्ज्ञानमिदमिति संशयो भवित ;

पूरणी

त्राह--प्रतिबन्धकाभावस्येति । नन्वेवमपि ज्ञानप्राहकसामग्री-मात्रप्राह्यत्वरुक्षणं स्वतस्त्वमसिद्धमित्यत्राह -दोषासहकृतेति ॥

नन्वत्र दोष एव दुर्निरूपः, नच निष्कम्पप्रवृत्तिप्रतिबन्धका-दृष्ट एव दोषः, गन्धर्वनगरादौ तत्त्वस्य दोषत्वेन दर्शनादिति वाच्यम् ; एवं सत्युपेक्षाज्ञाने प्रामाण्यसंशयानापत्तेः ततः प्रवृत्तिविरहेण तत्प्रति-बन्धकादृष्टविशेषस्य तत्रासिद्धेः । सर्वत्राप्यदृष्टविशेषस्यैव दोषत्वे दोषान्तरकल्पनावैयर्थ्यापाताच्च । नाप्यनभ्यासदशाजन्म दोषः ; उत्पत्ते-दोषत्वासंभवात् । नच तदुत्पत्तिक्षण एव दोष इति वाच्यम् ; तस्य

 $^{^1}$ अभावस्य हेतुत्वेऽसन्दि—स्त्र. $\mathbf{z}$. 2 तत्र—स्त्र. $\mathbf{z}$. $\mathbf{z}$. 3 अभाहकयावज्ञा-नम्राहकसाम—स्त्र. $\mathbf{z}$. 4 मपीदमंशे—स्त्र. 5 दोषवलादनव— $\mathbf{z}$. 6 तन्मते प्रामा—स्त्र. 7 करस्थोदक्—स्त्र. 8 जलशानिमति—स्त्र.

पूरणी

ज्ञानमात्रसाधारणतया तथात्वासंभवात् । प्रमान्यावृत्तधर्माविच्छिन्नकार्यन्तानिरूपितकारणताश्रयत्वस्यैव दोषत्वात् । प्रतिक्षणव्यक्ति प्रतिबन्धक-त्वश्रहस्यानुगतरूपमन्तरेणासंभवाच्च । नच दोषाननुगमो न दोषाय, पित्तादेरप्यननुगमादिति वाच्यम् ; तत्र पित्तत्वकाचत्वादेरनुगतरूपत्व-संभवात् । तत्तत्क्षणत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेनातथात्वात् एकस्मिन्नेव क्षणे पुरुषभेदेन प्रमाश्रमोभयोत्पत्तेः । श्रमस्यापि धर्म्यश्रज्ञाने प्रमात्वाच्च । नच श्रमानुरोधेन यत्तिविद्योषकल्पनम् ; प्रामाण्यश्रहसामग्रीविरहादेव विशेषादर्शनादिना तत्तंश्रयसंभवेन तद्वरेन तिन्नण्यप्रतिबन्धक-दोषकल्पनाया असंभवादिति चेत्।।

अत्र ब्रूमः — उक्तं तावत् ज्ञानद्वैविध्यम् ; तत्रापरोक्षवृत्ति प्रमाण्ये तदुपहितसाक्षिनिष्ठप्रामाण्ये च प्रामाण्यप्राहकसामप्रयवश्यंभावः । वृत्तिज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्या विषयचैतन्यैक्यापत्रसाक्षिणा वृत्तिविषयित्रशेषणादिवैशिष्ट्यस्कृर्तिप्रयोजकेन तदेशस्थापरोक्षवृत्त्यनुभवदशायां अयं घटः इदानीं घटत्वप्रकारकं ज्ञानित्येवमाकारप्रामाण्यानुभवस्य संभवात् । साक्षिणो वस्तुमात्रे स्वतन्त्रतया मानसानुव्यवसायादाविव बहिविषयास्वातन्त्रयादिप्रयुक्तदोषाप्रसङ्गात् । साक्षिनिष्ठप्रामाण्यमपि अयं घटः अहं घटमुपलम इत्यवमाकारकसाक्ष्यनुभवेन विषयीक्रियत एव । अत्रोभयत्रापि प्रामाण्यप्रहसामप्रयवश्यंभावेन तस्य स्वतो वेद्यत्व-सिद्धौ यत्र मरुमरीचिकादौ तोयापरोक्षभ्रमे सति तत्र प्रमाण्यसंशयः तत्र फलवलेन दूरस्थविषयकत्वादिदोषान्तरकल्पनमेव युक्तम् ; एवं परोक्षज्ञानेऽपीति न परतः प्रामाण्यप्रहवार्तेति निरवद्यम् ॥

ननु परमते समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वान जलत्वप्रकारकनिश्चयाज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुपत्तिः । निकटस्थजलज्ञाने

विशेषद्शेनस्य तद्विरोधित्वात् । किं चेदमाकारज्ञानांशपामाण्यस्य वर्णितज्ञानसाभग्रीमात्रग्राह्यत्वेन जलादिज्ञानपामाण्यमपि तथैव । नच तत्र व्यवसायविषयीभूतिवदंत्ववैशिष्टचमनुव्यवसायविषयो न भवतीति वक्तं शक्यम् ; सामग्रीसत्त्वाद्वाधकाभावाच्च ! न चार्धवैशसं न्याय्यम् । तस्माद्वाधकाभावाद्विणितज्ञानग्राह्यकसामग्रीमात्रग्राह्यमेव प्रामाण्यम् ॥

अपि च परतोऽपि न मनसा तावत्तद्भृहः; बिहिर्विषये तदसामध्यति, ज्ञानप्रत्यासत्तेश्च निरस्तत्वात्, संशयपूर्वधर्मिज्ञानेऽपि तत्प्रतीतिप्रसङ्गाच । नापि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिलिङ्गात्; लिङ्गज्ञान-प्रामाण्यनिश्चयं विना तस्य पक्षवृत्तित्वनिश्चयासम्भवेन तदयोगात् । लिङ्गज्ञानप्रामाण्यनिश्चयं विनेव ज्ञानमर्थसत्तानिश्चय इति वाच्यम्; अनभ्यास-द्शायामपि ज्ञानस्य तथात्वेन करतलामलक्ज्ञानवत्तत्प्रामाण्यसंशया-योगात् । एवमत्र निष्कम्पप्रवृत्तिविरहोऽपि न स्यात् । नचाप्रामाण्य-शङ्काश्चर्न्यमेव प्रवर्तकिमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्; गृहीतप्रामाण्य-

पूरणी

तु गृंहीतप्रामाण्यज्ञानसमानविषयत्वादिप्रामाण्यव्याप्यधर्मप्रहादेव न संशय इत्यनुशयादाह—किं चेति । निनवदमंशप्रामाण्यप्रहस्यापि स्वतो प्राह्यत्वमसिद्धमित्याशङ्कय निषेधति—नच तत्रेति । तत्रेदम-निदं वेति कदाचिदपि संशयादर्शनेन तदनुपपत्तिस्तपवाधकाभावात्त-दंशेऽपि स्वतः प्रामाण्याप्रहे कदाचित्तत्संशयापात्ताच तद्भहावश्यकते-त्याह—सामग्रीति । न चार्थेति । सामप्रीसाम्यादिति भावः । परिशेषा-दिष स्वतो प्राह्यं तदित्याह—अपि चेति । न चाप्रामाण्येति । प्रवर्तकं

¹ लिङ्गान्तरत्वेनानवस्थानात्—**ख**.

स्येव लाघवेन प्रवर्तकत्वात् । प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्येन परतस्त्वादि-निरूपणस्यानुपयोगप्रसङ्गाच । एवं प्रमोत्पत्तावपि न ज्ञानसामप्रीतोऽ-तिरिक्तापेक्षा ; तत्र प्रमाणामावात् । ज्ञानसामान्यसामप्रया एवासित प्रतिबन्धके तिद्वशेषप्रमाजनकत्वस्याप्युपयत्तेः ॥

अत एवेवं सत्यप्रमापि प्रमैव स्यादिति प्रत्युक्तम् ; तत्रं

रेदोषस्यैव चक्षुरादेः प्रमाजननशक्तिप्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं कारणवैजात्याभावे कार्यवैजात्यमनुषपन्नामिति ² ज्ञानत्वप्रमात्वरूपवैजात्यं न
स्यादिति वाच्यम् ; जातिरूपो हि कार्यविशेषः कारणविशेषमपेक्षते,
न तूपाधिरूपोऽपि, तस्य घटकपदार्थवैचिच्या³दन्यथासिद्धेः । घटकस्य

पूरणी

व्यवहाराङ्गम् । तिङ्गज्ञानादेरप्रामाण्यशङ्काशून्यतयेव स्वार्थसत्ता-निश्चयरूपत्वेनानुमित्यादिहेतुत्वम् । एवं जलादिज्ञानमपि तथैव प्रवर्तकमिति सर्वत्र ज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्यावश्यकत्वान्नानवस्थादोष इति वाच्यमित्यर्थः। लाघवेनिति । अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वस्याभावरूपत्वा-त्प्रामाण्यस्य भावरूपत्वादित्यर्थः । परतस्त्वादीति । इदं चापाततः । अप्रामाण्यशङ्कादिविरहद्वारा प्रयोजकत्वेनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वोक्त-मेव स्मर्तव्यम् । अप्रमेति । यदि प्रमा अप्रमाविरुक्षणहेतुजन्या न स्यात् तद्विजातीयकार्यं न स्यादित्यापादनं निरस्तम् , तद्विरुक्षणहेतु-मन्तरापि दोषप्रतिवन्धविरहादेव विरुक्षणप्रमाकार्योपपत्तेरित्यर्थः । घटकेति । उपाधिघटकविषयादिवै विज्यादित्यर्थः । ननु तिहं विरुक्षण-तत्तद्विषय एव हेतुरित्यत्राह—घटकस्य चेति । तदेतत्ज्ञानत्वा-

¹ दोषवदेव-क. ² ज्ञानेऽप्रमात्वप्रमात्व-च. ³ दन्यथोपपत्तेः-च.

च जनकत्वानियमात् । एकविषयतदेतेज्ज्ञानत्वयो गरिनत्यज्ञानत्वानित्या-नुभवत्वयोः ²करणविशेषासंभवात् नीलघटत्ववद्गित्यप्रमात्वस्या ⁸ प्यार्थ-समाजत्वात् । अप्रमायास्तु ⁴ दोषोत्कर्षाचनुविघायितया सा दोषजन्या ।

पूरणी

खुगिषिधटकविषयविशेषांदेन तदुगिध्यविच्छन्नहेतुता, परोक्षज्ञानादौ तद्धेतुःवासिद्धेरित्यर्थः । तादृशोपाधि विशेषं दर्शयति—एकविषयकेति । विषयहेरवेनेन्छक्षण्यं प्रतिपादियतुं तद्धिशेषणम् । तदेतज्ज्ञानत्वतत्प्रमात्वय्योरित्यर्थः । अनित्यज्ञानेति । आत्ममनस्यंथोगादेरनित्यज्ञानत्वावच्छेदेन हेतुत्वेऽप्यनित्यानुभवत्वावच्छेदेनानुगतहेतुविरहादित्यर्थः । निवन्द्रियार्थमिन्निकषीदीनामेव स्मृत्यन्यज्ञानजनकत्वाद्यनुगतस्त्रेपण तद्धेतुतेत्यनुश्यादाह—नीलघटत्ववदिति । अर्थः प्रत्येकसामग्रीद्वयसमाहारः, तद्धीन आर्थिकः । नीलघटद्वयसामग्रीसमाहारेण नीलत्वघटत्वसमाजवत् । तद्धद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वसामग्रीद्वयसमाहारादेव तद्वित तत्प्रकारकत्व-स्वप्रमात्वनिर्वाहान्न तदवच्छेदेन पृथक्सामग्री कल्पनीयेत्यर्थः ॥

यद्यपि तद्वद्विशेष्यकत्वसासश्री गुणघटितैव, विशेषणवद्विशेष्ये-न्द्रियसिन्नकर्षस्येव तद्धेतुत्वात् , तस्य च अमविषयव्यावृत्ततया प्रमाऽसाघारणकारणत्वेन गुणत्वात् । किं चास्मन्मते विषयेन्द्रिय-सन्निकषीदिरेव गुणः। तस्य प्रमाणान्तःकरणवृत्तावेव हेतुत्वात् । आन्ति-रूपाविद्यावृत्तौ तदनपेक्षणात् । अप्रमाव्यावृत्तघर्मावच्छिन्नकार्यता-निरूपितकारणताश्रयस्येव गुणत्वात् । तथापिः शुक्तिरजताहमाकाराद्य-विद्यावृत्तेस्तद्वति तत्प्रकारत्वेन घटाद्यन्तःकरणवृत्तिवत्प्रमात्वेऽपि तत्र

 $^{^{1}}$ रिनेत्यज्ञाननित्यानुभव—्ख. घ. 2 कार्यहि—्क. 3 प्यार्थिकसमाज—्च. 4 दोषोत्कर्षानुवि —क. 5 विशेषान् .

अप्रमात्वज्ञानं च बाघादिना । अन्यथा तत्पूर्वमप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चैवं प्रमाया अपि ¹ गुणोत्कर्षाद्यनुविधायितया सापि तज्जन्यैवेति

पूरणी

विशेषणवद्धिशेष्येन्द्रियसिन्निकर्षस्य विषयेन्द्रियसिन्निकर्षोदेर्वा व्यभिवारेण प्रमाणत्वावच्छेदेन अपरोक्षप्रमात्वाद्यच्छेदेन वानुगतहेत्वसंभवान्न गुणसिद्धिः । प्रमाणान्तःकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वेऽपि न स गुणः ; प्रमारूपाविद्यावृत्तेस्तज्जन्यत्वमन्तराप्यप्रमावैजात्यासिद्ध्या तस्य तद्वैजात्याप्रयोजकत्वात् । तद्वैरुक्षण्यहेतोरेव च गुणत्वादित्यस्मित्सिद्धान्त-रीत्यैव प्रमापरतस्त्वनिरकरणमिति संक्षेपः ॥

अप्रमात्वज्ञप्ताविष परतन्त्वं दर्शयति — अप्रमात्वेति । इदं ज्ञानमप्रमाणं बाधितविषयत्वात् । नच हेतुसाध्ययोरिवशेषः ; बाधस्य विपरीतप्रमारूपतया विपरीतप्रमाविषयार्थकत्वरूपहेतोः साध्यभिन्नत्वा । दित्यर्थः । आदिपदेन प्रवृत्तिसंवादादिसङ्गृहः । गुणोत्कर्षेति । अवयवसान्निकर्षादिनारतम्येन प्रमायाः शुक्कतरत्वपरिमाणविशेषादि-विषयत्वरुक्षणोत्कर्षदर्शनादित्यर्थः । एवं मूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षादिर्गणः स्यात् । स च न प्रमामात्रव्यापकः ; प्रमाविशेषेऽपि तत्तदवयवसन्निः कर्षस्तदवयवसाक्षात्कार एवोपयुज्यत इति न तदवयविप्रमायां तद्धेतुता । शुक्कारत्वादेरपि दूरस्थत्वादिदोषप्रतिबन्धविरहादेव प्रह इति न तद्भेष्ठित तदपेक्षेति न भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षो गुण

¹ गुणोस्कर्षानु-क.

वाच्यम्; न ¹तावच्चक्षुरादिकमेव तत्र गुणतया कारणम्, अमसाघा रणस्य तस्य गुणत्वासंभवात्। अत एव न चतुष्ट्यसिन्नकर्षोऽपि गुणः, तस्यापि परिमाणविशेषअमसाघारणत्वात्। नच विशेषणव- द्विशेष्येन्द्रियसिन्नकर्षः; तस्य² विषयसिन्नकर्षत्वेन ³ कारणत्वे संभवति गौरवेण तत्त्वेनाहेतुत्वात्, विशेष्यांशज्ञाने तदमावात्, प्रमाणामावाच। अत एव न पराभिमतविशेषदर्शनमपि हेतुः। नापि दोषामाव एव गुणः; प्रतिबन्धकामावस्याहेतुत्वात्। इदमंशज्ञाने तन्निक्रपितदोषा-

पूरणी

इत्यभिषेत्य गुणान्तरं निराकरोति — न ताविदिति । तस्यापीति । निकटस्थघटादाविप परिमाणसंशयदर्शनादित्यर्थः । विशेष्यांश इति । धर्म्यन्तरप्रमायां रजतत्वादिविशेषणविदिन्द्रियसंत्रिकर्षविरहादित्यर्थः । ननु तत्तिद्वशेषणविदिन्द्रियसात्रिकर्षस्तत्तरप्रमायां हेतुरितीदमंशप्रमाया-मपीदंत्वविशेष्येन्द्रियसात्रिकर्षसत्त्वात्र व्यभिचार इत्यरुचेराह — प्रमाणिति । अथ वा विशेष्यते व्यावर्त्यतेऽनेनेति विशेष्यं विशेषणम् , तदंशज्ञाने विशेषणविशिष्टयांशेऽहेतुत्या तत्र गुणालाम एवेत्यर्थः । ननु विशेषणविशिष्टयांशेऽहेतुत्या तत्र गुणालाम एवेत्यर्थः । ननु विशेषणविशिष्टेन्द्रियसात्रिकर्षो विशेषणविशिष्ट्यविशेष्यत्रितय-ज्ञानेऽपि हेतुरित्यभ्युपगमान्नायं दोष इत्यत्राह — प्रमाणिति । अन्येन्द्रियसत्तिकर्षस्यान्यत्र हेतुत्वेऽतिप्रसङ्कादित्यर्थः । अत एवेति । करादिशुन्ये करादिश्रमात्पुरुषभ्रमस्थलेऽपि विशेषदर्शनस्य हेतुतया अमसाधारणत्वादेवेत्यर्थः । तद्धेतुत्वमभ्युपेत्याह — इदमंशेति ।

 $^{^{1}}$ नच चक्षुरादि-घ. 2 विशेष्यसन्नि-घ. 3 हेतुत्वे-च.

चेन्न; लौकिकस्य मानान्तरयोग्यार्थत्वात्पौरुषेयत्वाच । अन्यथा घटमानेयति वाक्ये मानान्तरापेक्षा न स्यात् । यत्तु प्रयोजना-भावाच्न तत्र तात्पर्यामिति, तदिप न ; रज्ज्वादिज्ञानादिव सर्पादिभ्रमिनवृत्त्या कल्पितसंसारिनवृत्त्या प्रयोजनस्य भाष्यादौ दर्शितत्वात् ।।

दीपनम्

भावस्याप्यसंभवात् । न हि कविदिदंत्वप्रकारकोऽपि अमः संशयो वास्ति, येन तिन्नक्षपितो दोषस्तदभावो वा कल्प्येत । अन्यनिक्षपितदोषाभावस्तु अमादिस्थलेऽपि सुवच इति प्रामाण्यपरतस्त्वमयुक्तमेवेति स्वत एव प्रामाण्यम् । नापि लौकिकवाक्यवद्वेदान्तानामपि
सापेक्षात्वेन स्वतः प्रामाण्यानिर्वाहः ; तद्वदस्यः मानान्तरयोग्यार्थत्वाभावादित्यभिषेत्याह—न लौकिकस्येति । पौरुषेयत्वाचेति । पुरुषाणां ह्यर्थमुपलभ्येव वाक्यरचनेति तत्र मानान्तरमपेक्ष्यते, वेदस्त्वपौरुषेय एवेति न तद्यं मानान्तरापेक्षेति न ब्रह्मपरत्वे किश्विद्वाधकमस्तीति भावः । अन्यथा सिद्धवस्तुबोधकस्यैव मानान्तरसापेक्षताप्रयोजकत्वे । प्रयोजनस्य वेदान्तजन्यब्रह्मज्ञानसाध्यस्य ॥

पूरणी

एवं प्रासिक्षकज्ञानप्रमाण्यपरतस्त्वं निराक्तत्य प्रस्तुतं वेदान्तानां मानान्तरसापेक्षत्वरुक्षणप्रामाण्यपरतत्त्वं निषेषंति—नापीति । मानान्तरेति । मानान्तरयोग्यार्थकत्वं तत्रोपाधि रिति भावः । पौरुषेयत्वस्य सापेक्षताप्रयोजकत्वं दर्शयति—पुरुषणामिति ।।

¹ त्वप्रसङ्गेन-स्र. ² रिस्पर्थः-झ,

द्वितीयवर्णकम्

एवं सिद्धे तात्पर्यमुपक्रमोपसंहारादिलिङ्गेः शास्त्रे दर्शितमिति

दीपनम्

ननु " दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं " इति शबरस्वामिवच-नात्कार्य एव वेदस्य तात्पर्यं गम्यते । तात्पर्या छिङ्कमिप प्रमेयस्य कार्य-त्वम् । अन्यथा अर्थवादादे छक्षणया विधिशेषत्वकरूपनायागादिति, तत्राह — एविमिति । शबरस्वामिवाक्यं हि धर्म विचारत्वा त्कर्म-काण्डादिपरम्, न तु वेदान्तानामर्थान्तरव्यावृत्तिपरम्; तद्याख्यातृ-भिरेवात्मज्ञानस्य स्वतन्नपुरुषार्थतोपगमात् । तदुक्तं 4मद्वपादैः —

" सर्वेत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते। पराङ्ग चात्म⁵विज्ञानादन्यत्रैवावधार्यताम् ''॥ इति । यतु प्रमेयस्य कार्यत्वं तात्पर्य⁶गम्यामिति, ⁷तद्पि तत्रैव; तत्परत्वं विनार्थवादानां प्रयोजनाभावात्। ब्रह्म तु स्वत एव

पूरणी

तात्पर्यलिङ्गिमिति । अयं वेदवाक्यतात्पर्यविषयः, कार्य-त्वादिति तात्पर्यविषयत्वे कार्यत्वं हेतुरित्यर्थः । संस्कारत्वेन अर्थ-गोचरासत्त्वादिशङ्कानिवर्तकत्वेन । पराङ्गिमित्यत्र आत्मविज्ञानादन्यत्रेति संवध्यते । सर्वत्र वेदे आत्मविज्ञानादन्यद्विज्ञानं कर्माङ्गिमिति वद-द्विरात्मविज्ञानस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमभ्युपगतमित्यर्थः । नन्वत्रापि

 $^{^{1}}$ लिङ्गरूपप्रमेय-क. 2 धर्मविचाराधिकारात्-घ. 3 कर्मकाण्डपरम्-ख. 4 भट्टाचायें:-ख. घ. 5 विज्ञान दन्यत्रेयन-ख. 6 गमकमिति-घ. च. 7 तन्न-च. तत्रैन तत्वरत्वं-च.

नात्रोच्यते। तात्पर्यं च शब्दस्य फलवत्प्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः।

दीपनम्

पुरुषार्थ इति न तज्ज्ञानस्यान्यापेक्षा। 1 श्रुतहान्यश्रुतकरूपनापसङ्गाच। किं तर्हि वेदान्तानां तात्पर्यिछिङ्गम्,

" उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥"

इति स्ठोकोक्तानि । तानि च माण्यकारादिभिस्तत्र तत्र प्रपश्चितानीति भावः । ननु वाक्यस्य ताल्पर्यं तत्प्रतीतीच्छयोचिरतत्वम् , तचापौरुषेयं वेदे कथमित्यत आह—ताल्पर्यं चेति । फलवती या ² प्रवृत्ति-स्तदनुकूलत्वं तिन्रस्तितशक्तिविशेषः । न तृह्दिस्यगचितत्वम् ; वेद-कर्तरीच्छाशरीरासंभवस्योक्तत्वात् । तच्च कारणतत्कारणसाधारणमिति ³ कचिदार्थिकेऽपि ताल्पर्यं न विरुद्धयते । एतच्च पदानामिधादि-

पूरणी

तत्तज्ज्ञानं तत्तदुपासनायामुपकारोत्वित्यत्राह—अतहानीति । उपक्रमेति । "सदेव सोम्येदमम् आसीत् " इत्युपक्षमः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमिस " इत्युपसंहारः । इमौ च
मिलित्वा लिङ्गम्। "तत्त्वमिस " इत्यसकृदुक्तिरभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टिास्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्चार्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः ।
एतैर्लिङ्गेत्रव्यापरत्वं निर्णयमित्यर्थः । तिम्रह्णितेति । तज्जननानुकूलशक्तिविशेष इत्यर्थः । क्रिचिदिति । धूमोऽस्तीति वाक्यस्य विद्वता-

¹ कृतहा-क. ख. ² प्रतीतिस्तद-क. ख. ³ कचिदार्थकेति-घ.

तच्चोपक्रमादिना यद्विषयं ज्ञानं फलवदिति निरूप्यते तिन्ररूपित-मिति शब्दशक्तचादिना प्रतीयमानोऽप्यन्यार्थो न शब्दार्थः॥

तात्पर्यज्ञानं च न वाक्यार्थज्ञानहेतुः; एकस्मिन्वाक्ये यावदुपस्थिताकांक्षित¹योग्यपदार्थानां तेन विनाप्यन्वयबोध-

दीपनम्

वृत्तिनिर्वाद्यमिति न वृत्तिलोपो न वा वृत्त्यन्तरामिति भावः । फलविदिति-विशेषणस्योपयोगमाह—तचेति । अन्यार्थः महैकत्वादिः ।

प्रसङ्गासिद्धान्तमाह—तात्पर्यज्ञानमिति । अथ वा एवंविधशब्दतात्पर्यज्ञानात्पूर्वं शब्देक²मेयब्रह्मोपिश्यसंभवात् तया च विना
तात्पर्यज्ञानासंभवात्र तात्पर्यज्ञानं ³ वाक्यार्थघिहेतुः । नापि स्वरूपसत् ; अतात्पर्यगोचरेऽपि शाब्दप्रतीतिदर्शनादिति तात्पर्यनिरूपणं
⁴ मुधेत्यत आह—तात्पर्येति । प्रमाणाभावादिति शेषः । तथाप्यसंभावनादिनिवर्तकत्वात्र तन्मुचेति भावः । ननु ६ तात्पर्यसंशयदशायां
तदभावनिश्चयदशायां च शाब्दज्ञानानुदयात् ''यत्संशयव्यतिरेकनिश्चया''विति न्यायेन तात्पर्यनिश्चयस्तद्वेतुरिति चेत्र ; प्रहेकत्वादौ
तात्पर्यभावनिश्चयेऽपि ज्ञानदर्शनात् । संशयदशायामि योग्यता७ संशयदशायामिवाकाङ्क्षादिसमवधाने ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् ।
नन्वयमेति पुत्रो राजः पुरुषोऽपसार्यतामिति वाक्ये राजपदस्य १ पुत्रपुरुषान्यतरान्वयतात्पर्यसंशयदशायामि शाब्दज्ञानपसङ्ग इति चेत्राह
—एकिस्मिन्निति । समिनव्याहतपदानामेकवाक्यताज्ञानं शाब्दज्ञानं

पूरणी

त्पर्यमिष युज्यत इंत्यंर्थः। प्रहेकत्वेति । तत्र नानाग्रहसंमार्गस्यैव फल्देवन तदेकत्वप्रतीतेर्निष्फल्दवादित्यर्थः। एकवाक्यताज्ञानमिति ॥

¹ योज्यतार्थानां—क. ² प्रमेय—च. ³ वाक्यार्थज्ञानहेतुः—ख. घ. च. ⁴ मुघेत्या**ह—ख**. ⁵ तात्पर्यसंशयतदभावनिश्चयदशायां—ख. घ. च. ⁶ संशया-दिवा—ख. ⁷ पुरुषान्वयतात्पर्य—च.

संभवेन तद्वेतुत्वे प्रमाणाभावात् । क्रचिद्वाक्यार्थसंशयस्तु शब्दादापातप्रतिपन्नेऽर्थे तात्पर्यविषयीसादिदोषा¹दुपपद्यते ।

दीपनम्

कारणम्, अन्यान्वितत्वेन ज्ञातादन्यशाब्दज्ञानादर्शनात्। तज्ञात्र राजपदे न निर्णीतमिति न शाब्दज्ञानम्, न तु तात्पर्यसंशयात्। न च विनिगमकाभावः ; अतात्पर्यनिश्चयेऽप्यर्थवादादेः शाब्दज्ञान-दर्शनादिति भावः। नन्वेकवाक्यस्थानामप्याकाङ्क्षादिप्रतिसन्धान-दर्शायामपि कचित्संशयो दृश्यते, हस्तेन दीर्घेण कुठारेण वृक्षं छिनची-त्यादौ, किं हस्तः कुठारो वा दीर्घ इति, तदेवं सति न स्यादित्यत आह—क्वचिदिति। तत्रापि योग्यतादिप्रतिसन्धानदशायां भवत्ये-

पूरणी

नन्वेकवाक्यत्वमेकार्थतात्पर्यकत्वमेवत्यागतं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वम् ; न च सामान्यतात्पर्यज्ञानहेतुतायामपि तद्विशेषज्ञानं न हेतुरिति तद्यश् इति वाच्यम् ; सामान्यतात्पर्यज्ञानहेतुताया अपि निराकरिष्यमाणत्वात् । नच मिलित्वा एकार्थवोधकत्वमेकवाक्यत्वम् , न तु तत्तात्पर्यकत्वमिति वाच्यम् ; एकार्थवोधकत्वं हि तज्जननशक्तत्वं न तु फल्लोपधानम् ; तद्य्यवोधो-त्पत्तेः पूर्वं तदनिरूपणात् । तच्छक्तत्वं च तत्पूर्वमेवेति चेन्न ; एकवा-क्यता आसत्तिः । सा च पदानां प्रकृतान्वयप्रतियोग्युपस्थापकसमाहारा-त्मिका । तन्निर्णयश्च शाब्दधीहेतुः । गिरिश्चकमिनमान्देवदत्तेनेत्यादौ प्रकृतान्वयाप्रतियोग्यर्थोपस्थापकपदसमिन्याहारे शाब्दबोधाद्शेनात् । राजपदे च पुत्रपुरुषान्वयसंशयदशायामेकतरान्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वा-

¹ दुत्पद्यते-ह्य.

वान्वयबोधः । परं तु तात्पर्याज्ञानादिदोषात् स निश्चयो न भवति । निवृत्ते च तिस्मन् शब्दादेव निर्णय इति न कापि तात्पर्यज्ञानं कारणं,

पूरणी

निर्णयेनासित्तंस्ययादेव नान्वयवोधः। न चान्वयवोधाःपूर्वं तदन्वय-प्रतियोग्युपस्थापकिनिर्णयासंभव इति वाच्यम् ; अनुगुणपदान्तरानपेक्षा-द्यनुरोधात्सामान्येनान्वयोपस्थितेः कथंचिद्वद्यवाच्यतया तत्प्रतियोग्यर्थोपस्थापकत्वनिर्णयसंभवात् । प्रकृतन्वायाननुगुणपदान्तराज्यविद्यत्वसमिष्ण्यादारो वा आसत्तिः। गामानयेत्यादविकद्भविभक्तिमन्तादिना परस्परपदार्थोन्वयोपस्थितिमन्तरापि आनुगुण्यप्रहसंभवेन विशिष्टा-भावघटितासित्तिनिर्णयस्य गिरिर्भुक्तमित्यादौ विभक्तिविरोधादिना आनुगुण्यव्यतिरेकप्रहस्य चोपपत्तेः। राजपदस्योभयान्वयसंशयेऽन्यतराननुगुण्यस्यानिर्णय इति तत्र तिन्ध्ययासंभवाच न शाब्दधीरिति दिक्॥

नन्वेवं शाब्दनिर्णये तात्पर्यनिर्णयो हेतुः स्यादित्याह — निवृत्त इति । अप्रतिबद्धशब्दादेव तिन्नर्णयोपपत्तेनं तत्रापि तद्धेतु-तेति भावः । नन्ववधारणान्वधारणात्मकशाब्दबोधकार्यवैचित्र्यं कारण-वैचित्र्यमन्तरानुपपन्निमत्यवधारणात्मकशाब्दबोधे तात्पर्यबोधो हेतुः स्यात् , प्रत्यक्षविशेषे विशेषदर्शनवदिति चेन्न ; प्रमाणानां निर्णयज्ञान-जनकत्वमौत्सर्गिकं दोषप्रतिबन्धाच्चानवधारणज्ञानोपादानम् । तदिह तात्पर्यसंशयादिदोषदशायां शब्दादनवधारणज्ञानोत्पत्तावि तदपगमे ततो निर्णयज्ञानमुत्पद्यत इति । किं कारणान्तरकरूपनया । अत एव दूरत्वादि-दोषित्रहाच्छुषापि निर्णयज्ञानमुत्पद्यत इति न विशेषदर्शनं तत्र हेतु-

अनेकार्थेऽपि युगपत्तावत्पदार्थस्मृतौ मानाभावात् योऽर्थः स्मर्यते तस्यैवान्वयबोधः । क्वचित्सर्वपदार्थस्मृतौ सति च

दीपनम्

कल्पनागौरवादिति भावः। नन्वनेकार्थप्रयोगाद्युगपत्ताव¹ त्यदार्थसंबन्धबोधो न जायते, तत्र च तात्पर्यज्ञानातिरिक्तकारणस्य सत्त्वात्,
तद्विरहादेव ² तद्विरहात्सर्वत्र तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्यत आह—अनेकिति ।
न हि यावन्तो ज्ञातास्ते सर्वेऽपि युगवत्सर्यन्त इति नियमः। दृश्यते
ह्यद्यापि कदाचित्कस्यचित्स्मरणं कदाचित्रेतिति । क्रिचिदिति । यथा
युगपदनेकेषु तात्पर्यज्ञाने तावतामन्वयबोधः तथैव तत्र तेन विनाप्युपपद्यत इति भावः। किं च वाक्यार्थनिक्षपिततात्पर्यस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वेन न तज्ज्ञानं तत्र हेतुः, इत्तरथा अअन्योन्याश्रयात्। नच
समभिव्याद्धतपदानां परस्परार्थान्वये तात्पर्यमिति सामान्यज्ञानं
वाक्यार्थविशेषज्ञाने हेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् ; त्रतात्पर्यागोचरिवशेषस्यैव शब्देन प्रतिपादनेन तात्पर्यज्ञानस्यानुपयोगादित्यिन-

पूरणी

रित्यलमधिकेन । नन्वनेकार्थेथि । सैन्धवमानयेत्यत्राऽश्वलवणरूपार्थ-द्वयोपस्थिताविष कदाचिकिंचिदर्थान्वयवोष एव भवतित्यत्र तात्पर्य-महादन्यन्न नियमाकमस्तीत्यर्थः । यथा युगपदिति । त्वया तत्रो-भयान्वयवेधस्यावस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् ; युगपदुपस्थितौ नियामका-भोवनावृत्तरसंभवात्प्रकृतेऽपि तथा वक्तं शक्यत्वाचेत्यर्थः । इतरथेति ।

 $^{^1}$ पदार्थबोधो—ख. पदार्थसंबन्धो—घ. 2 तिह्रिरहे सर्वत्र—ख. घ. 3 अन्यो-याश्रयः स्यात्—घ. 4 परस्परान्वये—घ. च. 5 तात्पर्थगो—क.

योग्यतादिज्ञाने भवत्येवान्वयबोधः। ¹अन्यतोऽनवगतवाक्यार्थ-विशेषनिरूपिततात्पर्यस्य प्राग्ज्ञातुमशक्यत्वाच वाक्यमात्र-²श्रवणे सति तात्पर्येलिङ्गोपस्थितिनियमाभावात् समभिव्याहार-स्यान्यथापि ³ दृष्टत्वादिति सिद्धं ब्रह्मणि वेदान्तानां ⁴तात्पर्यम्।।

दीपनम्

प्रत्याह—अन्यत इति । सामान्यतात्पर्यज्ञानमपि न नियतं तद्धेतुः ; नियमाभावादित्याह—वाक्यमात्रेति । नच समभिन्याहारानुपर्पत्तिरेव तत्किश्पिके त्यत आह—अन्यथापीति । स्थानजिष्टक्षया
पित्रा त्वमाहृत इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥

पूरणी

नच विमर्शस्त्रपान्वयबोधानन्तरं तत्तात्पर्यनिर्णये सित शाब्दनिर्णय इति नान्योन्याश्रयः न वा व्यभिचारः, शब्दंनिर्णय एव तद्धेतुत्वाभ्युपगमा-दिति वाच्यम् ; पूर्वोक्तरीत्या तत्र तद्धेतुत्वे मानाभावादित्यत्रैव तात्पर्यादिति । तद्धेतुरिति । इदं वाक्यं समिष्ट्याहृतपदार्थान्वयपरं, प्रयोजनान्तरशून्यत्वे सत्याकांक्षादिमद्वाक्यत्वादाप्तवाक्यत्वाद्वेत्यादिना तदनुमानं वाच्यम् । तद्धेतूपिस्थितिश्च नियमेन न संभवतीति तदनुप-स्थितिदशायामनुभवसिद्धशाब्दबोधो न स्यादिति भावः ॥

¹ अतोऽनवगत**—छ.** ² श्रवणे तास्पर्य—घ. ³ सिद्धत्वादिति—**छ.** ⁴ प्रामा ण्यम्—ख. च. ⁵ त्याह—क. घ.

केवलब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयाक्षेपसमाधाने.

नन्वेवमि कार्यपरा एव वेदान्ताः ब्रह्म प्रमापिष्यन्ति, न तु ब्रह्मपरा एव, लोके पदानां कार्य एव सङ्गति यहणात्। प्रवर्तक वाक्ये प्रयोगाधीना हि व्युत्पत्तिः; सिद्धप्रयोगात्त-ल्लिङ्गप्रवृत्त्यसंभवात्। प्रवृत्त्यां च प्रवर्तक मेवानुमीयते। तच्च कार्यमिति ज्ञानादेव प्रथमप्रवृत्तिदर्शन।दिति तत्रैव शब्दस्य सामर्थ्यमवगम्यते। न च कार्योपस्थिति विनैव प्रसिद्धपद-

दीपनम्

वेदान्ताद्धसिद्धिमभ्युपेत्य केवले ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयमाक्षिपति—नन्वेविमिति । कार्यसंसृष्टे शक्तिरिप कार्य ⁶ एवेत्युक्तम् ।
तथा च सिद्धस्य लोके शब्दार्थत्वाभावाद्वेदेऽपि न तस्य शब्दार्थत्विमिति
भावः । ननु किमयं राज्ञामाज्ञा, न ; प्रमाणस्थेत्याह—प्रवर्तकिति ।
अत्र हेतुः सिद्धेति । व्युत्पित्सुना हि मध्यमवृद्धज्ञानभनुमाय तत्र
पदानां शक्तिप्रीह्या । तदनुमानं च ⁷प्रवृत्त्या विना नेति सा प्रवर्तकवाक्याधीना, ततः किं, तत्राह—प्रवृत्त्येति । ततोऽपि किं तत्राह—
तच्चेति । प्रथमेति । स्वस्य भोजनादिप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ।
प्रसिद्धेति । प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीत्यत्र प्रसिद्धार्थ-

पूरणी

केवल इति । तथा च वेदान्ताः ज्ञानविधिशेषा इति समन्वय-सूत्रद्वितीयवर्णकपूर्वपक्षोत्थापनामिति भावः। ननु गवादिपदानां गवाद्यर्थे-प्वपि शक्तिस्वीकारावधारणानुपपत्तिरित्यत आह—कार्यसंसृष्ट इति ।

 $^{^1}$ प्रतिपादियिष्यिन्ति—क. बोधियिष्यन्ति—ख. 2 प्रवणात्—क. 3 वाक्य-प्रयोग—ग. च. 4 प्रयोगादिना हि—क. 5 प्रवृत्तिः—ग. छ. 6 एवेत्येवमुक्तम्—घ. 7 प्रवृत्ति विना—घ.

समिन्याहारात् श्रमरादिपदसङ्गति ग्रहेण न कार्यं सर्वपदार्थं इति वाच्यम् ; प्राथमिकव्युत्पत्त्यनुसारेण तत्रापि कार्यस्य कल्पनात् । व्युत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यादपि मुख्विकासादि - लिङ्गेन पुत्रादिजन्मज्ञान मनुमाय कार्यवोधं विनेव प्रथमं व्युत्पत्ति भैवति । इष्टे तूनामन्येषामपि संभवेन पुत्र-जन्मपरिशेषासंभवात् । न चैवमपि न कार्यं लिङ्ग्यः, इष्टसाधनताज्ञानस्येव प्रवर्तकत्वादिति वाच्यम् ; अतीतवर्तन्मानेष्टसाधनताज्ञानस्येव प्रवर्तकत्वादिति वाच्यम् ; अतीतवर्तन्मानेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे लाघवा त्रिस्त्रायञ्जानमेव प्रवर्तकम् । कार्यं च क्रतिपितिमिति नातिप्रसङ्गः ॥

नन्वेवमप्यन्वितमात्रे शक्तिरस्तु, ⁶पदार्थे लाघवात्, न तु कार्यान्वित इति चेन्न; श्रोतुः प्रयोजनसाधनप्रवृत्ति-

दीपनम्

कमलादिपदसमाभिन्याहारादित्यर्थः । कार्यस्येति । उपजीन्यकार्यान्वितप्राथमिककमलादिपदन्युत्पत्यनुरोधेन तं पश्येत्यध्याहारात्तत्रापि कार्यमेव शब्दार्थ इत्यर्थः । अन्येषां प्रियासुखप्रसवादीनाम् । एवमपि प्रवर्तकवाक्याधीनन्युत्पत्तावपि । नातिप्रसङ्ग इति । कूपपतनादावित्यर्थः । कृतिसाध्यं हि द्विविधमीप्सितमनीप्सितं च । कूपपतनादिकं चानी-प्रितमिति न तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥

एवमपि कार्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि । एवं व्युत्पत्तिबला-द्वदान्तानां कार्यपरत्वमुक्ता ब्रह्मज्ञानानन्तरमपि प्रवृत्तिविधायकश्रुति-

पूरणी

ब्रह्मज्ञानेति । मेक्षस्य ब्रह्मज्ञानमात्राधीनत्वे वेदान्तानां सिद्ध-ब्रह्ममात्रपरता भवेत् । न ह्येवं, तथा सित ब्रह्मज्ञानोद्देशेन श्रवण-

 $^{^{1}}$ ग्रहणे- छ. 2 नच पुत्रस्ते ना. 3 मनुभूय-क. 4 चेत् हर्ष-गा 5 कार्यार्थताज्ञानमेव-क. 6 पदार्थमात्रे-गा. छ.

मुद्दिश्य प्रयुक्तवाक्यस्य 'प्रवर्तकपरत्वं विनानुपपत्तेः । एवं श्रवणानन्तरमपि मननादिविधानात्त्रवृत्त्यधीनमेव फरुं न ज्ञानमात्राधीनमिति, विधिपरं वेदान्तशास्त्रमिति, उच्यते — मवतु प्रवर्तकगाक्यात्प्रथमं व्युत्पत्तिः, तथापि न कार्यं शब्दार्थः । तन्न तावत्कृतियोग्यत्वमात्रम् ; अतिप्रसङ्गात् । यत्तु कृतीप्सितं कार्यमिति तन्न ; कृतीप्सितत्वं हि कृत्या साधियतुमिच्छा-विषयत्वम् , न च तत्प्रवर्त्तकज्ञानात्पूर्वमशाब्दप्रवृत्तौ ज्ञातुं

दीपनम्

पर्यालोचनयापि तदाह — एविमिति । किं कृतेरनीप्सितसाध्यविलक्षणं यत्साध्यं तत्कृतीप्सितमित्युच्यते, किं वान्यत् । नाद्यः; असुखादि-विलक्षणस्य तस्य तदयोगादित्यभिषेत्य द्वितीयमनूद्य दूषयति — कृतीति । अशाब्दप्रवृत्तौ स्वस्यैव भोजनादिप्रवृत्तौ । विकीर्षादि-रूपताहशेच्छायाः प्रवर्तकज्ञानीत्तरभावित्वेन तद्विषयत्वस्य पूर्वै

पूरणी

विधानाद्विहितश्रवणेनैव ब्रह्मज्ञानफलिसिद्धिरित्यनन्तरं मननादिविधानमनर्थकं स्यादिति विधिमाध्या मोक्षो न ज्ञानसाध्य इति तत्फलकवेदान्तानां विधिपर्यवसानमेव न्याय्यमिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्म
वेदेत्यादिश्रुतिबलादुपयोगावश्यकतां मत्वा मूले मात्रप्रहणं द्रष्टव्यम् ।
किमीप्सितादन्यदनीप्सितं अनिष्टं द्वेष्यं वा । आद्य आह—
सुरवादीति । धर्मस्य कृत्युद्देश्यसुखदुःस्वनिवृत्तिवैलक्षण्येन कृतीप्सितादन्यत्त्वादनीप्सितसाध्यवैलक्षण्यमसिद्धमित्यर्थः । द्वितीये चोपेक्षणीयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । प्रवृत्तकञ्चानिति । तदुत्रभावीच्छा-

¹ प्रवर्तकत्वं विना-क. ² तदीरिसत-क. ³ सुखाद्यविरुक्षणस्य-च.

शक्यम् । न च तदनन्तरमाविनः प्रवर्तकत्वं संभवति । कृत्या साधियतुमिच्छाविषयत्वयोग्यत्वं तदिति चेत्तिः योग्यताज्ञानाहप्रवृत्तिर्वक्तव्या । सा च न क्रियास्त्ररूपम्; तज्ज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः ।
किंतु हितसाधनत्वमेवेति कृतिसाध्यत्वे सित ग्रेथस्साधनत्वमेव प्रवर्तकमिति सिद्धमस्मन्मतम् । यत्तु कृतियोग्यताज्ञानमेव प्रवर्तकम्, न चातिप्रसङ्गः; इष्टसाधनताज्ञानजन्यस्य तस्य प्रवर्तकत्वादिति, तद्यीधकं प्रविष्टं न तु तद्धानिः । न च वस्तुत इष्टसाधनताज्ञानजन्यं प्रवर्तकम्, न तु तत्प्रवर्तकज्ञानविषय इति वाच्यम्; अनितप्रसक्तावच्छेद्वेकज्ञानं विना

दीपनम्

दुर्महत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि तदनन्तरभावि तज्ज्ञानं प्रवर्तकम् , तत्राह — न चेति । प्रवर्तकं प्रवर्तकज्ञानविषयः । अधिकमिति । जन्यत्वांशप्रवेशादित्यर्थः । अभिहोत्रादावसंभवाचेति द्रष्टव्यम् ।

पूरणी

विषयत्वं न तज्ज्ञानविषयः ; तदा तदिच्छानुत्पत्तेः, अनागतेच्छायाश्च मानाभावेनाप्रहात् । इच्छानन्तरभावितज्ज्ञानम्य च प्रवर्तकत्वे वा इच्छाविषयत्वं न तज्ज्ञानविषयः, आत्माश्रयादिदोषादित्यर्थः । ननु तज्ज्ञन्यत्वस्यावच्छेद्कके। टिप्रवेशेऽपि नेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्व-सिद्धिरित्यताह — अग्निहोत्रादाविति । वित्यापूर्वस्येष्टसाधनत्वाभावेन तत्र तज्ज्ञानाभावेऽपि कृतियोग्यताज्ञानस्य भावादित्यर्थः । नच नित्या-पूर्वं स्वत एव कृतीप्सितमिति वाच्यम् ; लोकसिद्धसुखदुःखनिवृत्त्यन्य-य-

¹ श्रेयस्साधनताज्ञानमेव-क. ² कं विना-क.

प्रवृत्तिहेतुत्वावधारणायोगात् । किं चेदं कृतीप्सितं इष्टसाधन-त्वादित्यनुमानासंभवात् । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वादिति वक्तव्य-मित्यावश्यकत्वाचदेव प्रवर्तकमस्तु नान्यत् ; अशाब्दप्रवृत्तेः पूर्व तदुपास्थितरावश्यकत्वेन प्रवृत्तिकारणताप्रहस्य तद्विहाय कल्प्यज्ञानान्तरविषयत्वायोगादिति न कार्य लिङ्थः । अत एव भावनापि न ¹लिङ्थः ; अशाब्दप्रवृत्तौ तदहेतुत्वेन प्रवृत्त्या

दीपनम्

असंभवादिति । सुधामरीचिमण्डलादौ व्यभिचारादित्यर्थः । ननु-विशिष्टस्य पदार्थत्वे गौरवात्कृतीप्सिततालक्षणं कार्यमेव लिङ्थः । न ; धर्मिकल्पनागौरवाद्विशिष्टज्ञानमेव प्रवर्तकमिति तदेव थिल्ङ्थं इत्याह—अशाब्देति आवश्यकत्वेन हेतुतयेति शेषः । अतः शब्दार्थमाह—अशाब्दप्रवृत्ताविति । स्वस्य भोजानादिप्रवृत्तौ शब्द-व्यापारक्षपायास्तस्या अहेतुत्वेन मध्यमवृद्धप्रवृत्त्या तदनुपिस्थितेस्तत्र शक्तिप्रदासंभवात् । नच लोके रागादिकमेव प्रवर्तकमिति तदेव लिङ्थं

पूरणी

तरस्वपत्वामावेन तदयोगात् । वेदमेयस्वर्गायवर्गयोरि लोकसिद्धसुख-जातीयत्वेनैव पुरुषार्थत्वात् । अन्यथा काम्यापूर्वस्थापि स्वत एव पुरुषार्थत्वे स्वर्गादिफळश्रुतिवैयध्यापातादिति दिक् । धार्मिकल्पनेति । विशिष्टज्ञानसाध्यक्र गिष्सतनाज्ञानलक्षणधर्मिकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु प्रवर्तके लिङ्गदेः शक्तः । प्रवर्तकश्च लोके रागादिः वेदे च भावनेति तदुभयमि लिङ्क्ष इत्याशङ्कच निषेषति—नच लोक इति । ननु

¹ तिङ्थं:-छ. ² लिङ्शब्दार्थ-ग. ³ इत्यभिप्रेलाह-च.

इति वाच्यम् ; तस्यानेकार्थतापत्तेः, शब्दव्यापारे अगृहीतसङ्गतिक-वैदिकिलिखादेरवोधकत्वप्रसङ्गाच । न चानुगतप्रवर्तकव्यापारे लिङ्गादेः सङ्गितिग्रहः ; तस्य मनस्संयोगादिसाधारणत्वात् शब्दात्तथा प्रतीत्य-भावाच । अपि च स्वस्तपतोऽपि सा दुर्निरूपा । न तावालिङादि-श्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिलिङादिरेव सा ; अव्युत्पन्नानां तदवगच्छतां प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि तद्यापारः ; तस्य परिस्पन्दादेरसंभवात् । तज्ज्ञानालीकस्यापवृत्तेश्च ।।

यतु ज्ञानमेव तद्यापार इति, तन्न ; छिङादिगोचरस्याप्रवर्त-कत्वात् । आख्याताभिषेयार्थभावनातिरिक्तविषयाभावेन तज्जन्यज्ञाना-न्त¹रासंभवाच । अर्थभावनाज्ञानं च न प्रवर्तकम् । अन्यतोऽपि

पूरणी

प्रवृत्त्यसाधारणकारणत्वं शक्यतावच्छेदकमस्वित्यत्राह—शब्दादिति । शब्द जन्यप्रतीतिविषयत्वे सति तद्विषयतानिरूपकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-त्वादिति भावः । ननु स्वरूपसता उक्तरूपेणानुगमः स्यादित्यापाततोऽनुशयादाह—अपि चेति । छिङादिशब्दाभिव्यक्तिहेतुभूतताल्वोष्ठ-पुट्व्यापारादिलक्षणः परिस्पन्दः शब्देऽपि केनचित्संबन्चेन संमवतित्य-त्राह—तज्ज्ञानादिति । छिङादिगोचरं तज्ज्ञानं तज्जन्यं तद्यविषयकं वेति विकल्पाद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—आख्यातेति । अर्थ-भावनेति । पाकः कृतिविषय इति ज्ञानमात्रेण तत्र प्रवृत्त्यदर्शना-दित्यर्थः । ननु फलस्य स्वकृतियोग्यताज्ञानात्त्साधने पाकादौ तदिष्ट-साधनताज्ञानादिना प्रवृत्तिः, अतोऽत्रापि स्वर्गक्षपार्थस्य कृतियोग्यताज्ञाने तत्साधनयागादौ प्रवृत्तिभेवेदित्यत आह—अन्यतोऽपीति ।

¹ राभावाच-ख.

तदनुपस्थितेः । किं तु प्रवर्तकाभिधायी लिङादिः कृतिसाध्यत्वे सति श्रेयस्साधनत्वमेवाभिधत्ते । साध्यसाधनत्वे ¹कथमेकत्र शब्दः प्रतिपादयेद्विरोधादिति चेत् ॥

दीपनम्

सिद्धेश्चं न तदिभिष्ठेयम् । यदिष लिङादि श्वनणवल्लडादिश्वनणे प्रवृत्त्य-दर्शनादिस्त कश्चिल्लिङादेः प्रवृत्तौ विशेषः, अस एव च प्रवर्तनेत्युच्यते, सा चार्थभावनानुकूला वशव्दशक्तिः, सैव लिङ्थे इति, तदिष न; लिङादिहि ज्ञानद्वारेव प्रवर्तकः, अन्यथान्युत्पन्नानामि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, ज्ञानं च कल्दप्रश्रेयस्साधनविषयमेव प्रवर्तकं ⁵नत्बक्कृप्तिशक्तिविषयम्; तत्करूपने गौरवात् । विषभक्षणादौ नियुक्तस्यापि श्रेयस्साधनत्वज्ञानं

पूरणी

स्वर्गकाम इत्यादिकर्मिपदसमाभिन्याहारादेव स्वर्गस्य भान्यतासिद्धेर्न तद्भावना लिङाद्यर्थ इत्यर्थः। न त्वक्रुसेति। शक्तिज्ञानस्य तदर्थ-प्रत्यायकत्वेनैव गवादिपदेषु दर्शनादित्यर्थः। नच शक्तिनीम न पदार्थसङ्केतः, किं तु नियोगापरपर्यायालेकिकन्यापारः शब्द्धमेः, सैव च शब्दभावनेति भट्टसिद्धान्तान्नैवमिति वाच्यम्, तथा सित लोकसिद्धेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तावलौकिकन्यापारकल्पनायां मानाभावादिति भावः। नन्विष्टसाधनताज्ञानं न प्रवर्तकम्; गुर्वाज्ञया माणवकस्य स्विह । प्रतिसन्धानमन्तरेणापि मिय नियोगोऽस्तीति प्रवृत्ते-

 $^{^1}$ कथमेकस्य-ग. 2 श्रवणादिवत्-घ. = $\frac{3}{2}$ स एव प्रवर्तकतेत्युच्यते-ख. 4 शक्ति:-क. घ. 5 नावलस-घ. 6 साधनशक्ति-च.

न ताबद्वस्तुविरोधः ; कृतिफलनिरूपितयोरेकत्राविरो-धात् । अत एव न प्रतीति¹विरोधोऽपि ॥

ननु तत्साध्यत्वं ²तत्कालेऽसिद्धसत्ताकस्यैव धर्मः, ⁸प्रतीयते च तथा, न च तदा तस्मिन् साधनत्वमस्ति; असिद्धे तदयोगात् । ⁴न वा तदा प्रतीयते । अतः कथं न विरोधः । न च कृतिसाध्यत्वफलसाधनत्वयोरेककालावच्छेदे-नाप्रतीतेर्न विरोध इति वाच्यम्; विशिष्टबोधकयोः कृतिसाध्य-

दीपनम्

विना प्रवृत्त्यदर्शनात् । माणवकस्य गुर्वाज्ञा⁵परिपालनमेव श्रेय इति ⁶व्यभिचाराचेत्त्यर्थः ॥

अन्यनिरूपितसाध्यत्वस्यान्यनिरूपितसाधनत्वस्य च दण्डजन्ये उदकाहरणादिसाधने दृष्टत्वेन न विरोध इत्याह—न ताबदिति । साधनत्वं फलसाधनत्वम् । तद्योगात् सिद्धावस्थस्य साधनत्वेन साध्यावस्थस्य तदयोगादित्यर्थः । एककालेति । लिङादेः कालाशे शक्तयभावादित्यर्थः । विशिष्टति । कृतिसाध्यत्वविशिष्टस्य श्रेय-स्साधनत्वविशिष्टस्य च वाचकपदेन विशिष्टाभेदपतिपादनात्तयोरेक-

पूरणी

र्दर्शनादित्यत्राह—माणवकस्येति । अन्यथा गुर्वाज्ञापरिपालनं स्वश्रेयस्साधनमित्यनवगच्छतां तदापत्तेरिति भावः । कालांश हित । लडादिवद्विधिलेङादेः कालविशेषोपाधिना विधानविरहादिति भावः ।

 $^{^{1}}$ विरोधादिप—क. 2 तत्कालेऽविद्यमानसत्ता—क. 3 प्रतीयते, तथा च न तदा तिस्मन् साधन—क. 4 न च तथा—क. 11. छ. 5 प्रतिपालन—ख. घ. 6 तस्या-व्यमिचाराचेत्यर्थः—क. घ. च.

श्रेयस्साधनपदयोः समभिन्याहारेण तद्भेदबोधकेनैककाला-वच्छेदप्रतीतेरिति चेन्न; अत्र शब्दद्वयाभावात्। एक एव हि ¹लिङ्शब्दः। स च कृतिसाध्यत्वसमानाधिकरणश्रेयस्साधन-

दीपनम्

कालावच्छेदोऽपि प्रतीयेतैवेत्यर्थः । समिन्याहारेण तद्मेदबोधकेन लिङादिनेति शेषः । स्यादेवं दण्डी कुण्डलीत्यादाविव यदि विशिष्ट-बोधकपदद्वयसामानाधिकरण्यं स्यात् । अत्र त्वेकमेव लिङ्पदम् । तच्च सामानाधिकरण्यमात्रं बोधयिति । नच तद्विरुद्धमित्याह—अत्रेति । नन्वेवं कथं ''वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत '' इत्यत्र फलसाधनीमूत-यागे वाजपेयगुणविधाने साध्यत्वसाधनत्वविरोधेन गुणाविधि निराकरण-मिति चेत् श्रूयताम्—तत्र हि स्वाराज्यकामपदसमिभव्याहृतेन यजेते-त्याख्यातेन फलभावनाकरणत्वं तृतीयान्तपदसमिभव्याहृतयिनि च गुणसाध्यत्वं पृथकपृथगेव प्रतिपाद्यते, न त्वेकया शक्तयेत्यनेकशक्तपद-समिभव्याहृराधीनतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोध एव भवतीति तत्र गुण-

पूरणी

न त्वेक्येति । तत्र शब्दतन्नता वास्त्वर्थतन्नता वा । सर्वथा शक्ति-भेदेन तद्यांनार्थोपिस्थितिभेदात्पृथगुपिस्थितसाध्यसाधनावस्थयोरभेदवो-घने तदेकाविच्छन्नतया प्रतीतिरिति युक्तो विरोधाद्गुणविधिनिरास इति भावः । क्कीबतच्छब्देन पुछिङ्गविधिशब्दार्थपरामर्शानुपपित्तमा-

¹ लिङादि शब्द:-खं. ग. छ. ² बोधयतीति-चः. ³ निराकरणादीति-चः.

त्वमाह । तचैकत्राबाधितम् । अयमेव हि वाजपेयाद्विशेषः ।

¹तत्र हि गुणविधिपक्षे शब्दद्वयमस्तीति वैरूप्यात्तत्परित्यज्यते ।
अथ वा सर्वत्र प्रवर्तकमेतदेवास्तु, लिङ्थेस्तु हितसाधनत्वमेव,
न तु कृतिसाध्यत्वांशोऽपि ; तस्यान्यलभ्यत्वेनाशब्दार्थत्वात् ।
आख्यातान्तधातुसामर्थ्यात्तिसद्धेः ॥

दीपनम्

प्रधानवैरूप्यमित्याह—अयमेव हीति । तत् गुणविधानम् । एतदेव कृतिसाध्यत्वविशिष्टश्रेयस्साधनत्वमेव । ननु तदिप ² लिङादिना प्रतीयत इति तत्राह—तस्येति । आख्यातान्तेति । लिङादेहिं तिङ्त्वसामान्याकारेणास्ति लङादिवत्कृतौ शक्तिः । ³ सा च सविषया समभिव्याहृतमावार्थं विषयीकरोतीति प्रवृत्तिविषयस्य कृतिसाध्यत्वमन्यलभ्यमिति न लिङ्त्वाकारेण तत्र शक्तिरित्यर्थः ॥

एवं शाब्दज्ञानस्य साक्षात्प्रवर्तकत्वाभावेऽि शब्दात्पूर्वानुप-स्थितकृतिसाध्यत्वपकारकज्ञानसंभवान तत्र ⁴ लिङः शक्तिरित्युक्तम् । इदानीं पूर्वोपस्थितस्यैव प्रकारत्विमिति परमतेऽिप शाब्दज्ञानानन्तर-

पूरणी

शक्क गह — गुणविधानमिति । उक्त वक्ष्यमाणयोरसाक्क यँ दर्शयति — एवमिति । उक्त करुपद्वयेऽपि शब्दज्ञानमेव साक्षात्प्रवर्तकम् । तत्र पूर्वकरुपे लिङः कृतिसाध्यत्वविशिष्टे शक्तत्वात्पदशक्त ग्रुपस्थापितस्य च शाब्दज्ञाने प्रकारतया भानात्कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं शब्दाज्ञायते । द्वितीयकरुपे तु कृतिसाध्यत्वे न लिङः शक्तिः, किं तु लिङ्क्त्वा-

¹ अत्र**-छ.** ² लिङा प्र-क. ³ तथा च-क. ⁴ लि**ङ्गादेः-घ**.

अथ वा श्रेयस्साधनतया अवगते ह्यानयनादौ विद्यमान-प्रागभावप्रतियोगिनि स्वसामध्यीद्यनुसारेण भवति कृतिसाध्य-

दीपनम्

मनुमानेन तत्संभवात्र तत्र लिङः शक्तिरित्याह—अथ वेति । अथ वा तव्यादिपदादुक्तप्रकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानासंभवादुपायान्तरमाह—अथ वेति । विद्यमानप्रागभावेति । अत्र च प्रागभावपदेनानादि-वस्तु विद्यमानपदेन च सिद्धं व्यावर्तयता 1 कृति²साध्यत्वविरोधिधर्मा-

पूरणी

कारेण यागादिविषयककृतिमात्रं प्रतीयते । विषयता च यागादेः क्रत्यवच्छेदकत्वम् । तदन्विताभिधानापर्यवसानाच क्रतिसाध्यत्वलामः। ³ अक्कतिसाध्यस्य तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । तथा च क्वतिसाध्यत्वस्य वाक्यार्थप्रतीत्येकविषयत्वेन शब्दशक्त्या पूर्वमनुपस्थितत्वेऽपि पूर्वानुप-स्थितमपि प्रकार इति मतेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकं ज्ञानं शब्दादेव संभवतीति कल्पद्वयनिगर्वः। अधुना तु पूर्वानुपिश्वतमप्रकार इति पक्षमाश्रित्य प्रकारान्तरमुच्यत इत्यर्थः । ननु प्रकृतिप्रत्ययान्विताभि-धानसमय एव कृतिविषयतयावगतयागादेस्तत्साध्यत्वमपि तत्प्रतीत्य-पर्यवसानोपस्थितीमत्यनन्तरवाक्यार्थप्रतीतौ पूर्वोपस्थितक्कृतिसाध्यत्वस्य प्रकारत्वं न विरुद्धमित्यरुचेराह -- अथ वेति । ननु विद्यमानप्रागभाव-प्रतियोगित्वमनागतसुधामरीचिमण्डलादौ व्यभिचारीत्यत्राह्-अत्र चेति। कृतिसाध्यत्वेति । साध्यत्विवरोधी च धर्मः सुधामरीचिमण्डलादौ कृत्ययोग्यत्वं तद्धिकरणत्वान्न व्यभिचारः । नन्वेवमानयनादौ कृत्ययोग्य-त्वाभावः कृतियोग्यत्वात् , तदेव च साध्यमिति हेतुसाध्ययोरविशेष इति

¹ तत्कृति—च, ² साध्यत्वे विरोधि—घ, ³कृत्यसाध्यस्य—झ.

त्वज्ञानम् । न च कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रागभावज्ञानं विना अशाब्द
¹प्रवृत्ताविवान्यतोऽपि न भवति । नच कृतिसाध्यताज्ञानाद्वितसाधनत्वज्ञानं भवतीति वैपरीत्यम् ; अहितसाधनानामपि
कियाणां सत्त्वात् । आप्तस्यापि ²स्वार्थमात्रोदेशेन प्रवृत्त्युपदेशो-

दीपनम्

निधिकरणत्वं विवक्षितम् । कृतिसाध्यत्वं च साध्यमिति न कापि व्यभिचारः । ननु विद्यमानप्रागमावप्रतियोगित्वज्ञानं तस्य ³ कुतो भवतीत्याह — न चेति । भविष्यत्कालः पाकाधारः, कालविशेषत्वात् , सम्प्रतिपन्नवादित्य मानादिति भावः । आसस्यापीति । दृश्यते ह्युपाध्यायानामेव माणवकादिप्रवृत्त्युपदेश इत्यर्थः । इदं च ⁵ कार्य-ज्ञानमेव प्रवर्तकमिति परशित्योक्तम् । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तु प्रवृत्तिपरलिङ।दिशब्दस्य तत्र शक्तिः कल्पनीयेति भावः । कृति-

पूरणी

वन्नः कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वं विवक्षितम् । सुधामरीचिमण्ड-लत्वादोर्वेरुद्धधर्मत्वात्तदनधिकरणत्वस्य च प्रकृते सुप्रहत्वात् । वस्तुतस्तु कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं लिङ्गमिति पूर्वोक्तमेव सम्यक् । नच कृतिसाध्यतेति मूलम् । प्रागभावज्ञानमन्यतो न संभवतीति न हि येन तदधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानं न स्यादित्यर्थः । कालविरोषत्वात् व्यवहारकालविशेषत्वादित्यर्थः । तत्र इष्टसाधनत्वे । तथा च तदनु-रोधेन गुर्वोज्ञापरिपालनमेवेष्टामिति कल्पनीयमिति भावः । नन्वानयना-दिकं न कृतिसाध्यत्वे हेतुः ; अप्रयोजकत्वात् , परानयनादौ परकृति-

 $^{^{1}}$ प्रवृत्तावन्यतो न भवति—क. 2 स्वथोंपदेशेन—क. 3 कुतो न भव—च. 4 अनुमानात्तत्सिद्धेः—घ. 5 कार्यमात्रमेव—क. घ. कार्यमात्रं- च.

पपत्तेः। धात्वर्थस्य धात्ववगतस्वरूपमात्रेणैव साध्यत्वज्ञानसं-भवाच निषेधे नत्रर्थासिद्धिप्रसङ्गाच ॥

दीपनम्

साध्यत्वानुमाने तु नायं दोष इत्याह—धात्वर्थस्येति । स्वरूप-मात्रेण आनयनत्वादिस्वरूपेण प्रागुक्तहेतोरुनेतुं शक्यत्वा¹दिति भावः ॥

किं च यदि कृतिसाध्यत्वमेव छिड्थेः 'न हन्यात्' इत्यादौ नञर्थान्वयो न स्यात् , तस्यापि कृतियोग्यत्वात् । अतः श्रेयस्साधनत्वमेव छिड्थे वक्तन्य इत्याह — निषेध इति । ननु श्रेयस्साधनत्वमपि तत्रास्तीति कथं तस्य नञर्थान्वय इति चन्न ; बछवदिनष्टासाधनेष्टसाधनत्वमेव छिड्थेः । निषेधे च विशेषणांशस्यामावात् तदन्वयसिद्धिः । नच बछवदिनिष्टा-साधनत्वं कृतिसाध्यत्वस्यैव विशेषणमस्त्विति वाच्यम् ; इष्टापेक्षयैव

पूरणी

साध्यत्वविरहाचेत्यत्राह — प्रागुक्तेति । हेतुः पूर्वेक्त एव, आनयन-त्वादिकं पक्षतावच्छेदकतया निर्दिष्टमिति भावः॥

नच बलवद्निष्टेति । तथा च कार्यताया लिङ्थेत्वेऽपि नानुपपत्तिरिति भावः । इष्टेति । इष्टावधिकबलवन्त्वविदेतिविशेषणिमष्ट-साधनत्वस्यैव युक्तम् ; अन्यथा अनन्वयादिति भावः । ननु नेष्टावधिकं बलवन्त्वम् ; तस्य दुर्निरूपत्वात् । न तावदिष्टोत्पादनान्त-रीयकमनिष्टस्य दुर्बलत्वम् , तद्विपरीतं बलवन्त्वम् , तत्त्वस्य निर्वक्तु-

¹ दि**त्यर्थः-खः घ. च.**

बलवत्त्वस्य वक्तव्यत्वात् । नच दुरितमेवानिष्टशब्दार्थः ; लौकिक-निषेधाभावपसङ्गात् ॥

¹ नन्वेवं कथं दयेनादौ लिङ्थान्वयः, तस्य बलवदिनष्टसाधन-त्वादिति चेन्न; तत्साध्यस्य शत्रुवधस्य बलवदानिष्टत्वाभावात् । नरकस्य तत्प्रयोज्यत्वेऽपि ² तदसाध्यत्वात् । निषिद्धं च सर्वं नरक-साधनमेव, दुरितापूर्वस्य कल्प्यस्य तद्यापारतया तदन्यवधायकत्वात् । न चैवं हिंसापि देयेनन्यापारः; तदुद्देशेन ³ विहितस्य तस्यानुदिष्टफले

पूरणी

मशक्यत्वात् । न चाविनाभावः स इति वाच्यम् ; निषिद्धसुख-दुःखयोरिपि तत्सत्त्वात् । नापि व्यक्तग्रह्णतं तत् ; एतावदुःखमेता-वत्सुखमित्यनिर्णयात् । तस्माद्धलवद्देषविषयदुःखाजनकत्वं बलवदिनष्टा-ननुबन्धित्वम् । इदं च कार्यतायामि विशेषणिमिति चेन्न ; एवमि पूर्वोक्तरीत्या कार्यताया लिङ्शत्वासंभव इत्यत्रैव तात्पर्यादिति । ननु बलवदिनष्टशब्दस्य दुरितार्थतया तदसाधकत्वं कार्यतायामि विशेषणं भवेदित्याशङ्कय निषेधति—नच दुरितेति । लौकिकोति । ⁴ निषेध्यविषभोजनादौ दुरितसाधनत्वस्य सत्त्वादिति भावः ।

नरकस्येति । नरकसाघनत्वमेव लिङ्घः, न तु तद्ययोजकत्व-मात्रम् । तथा सति चित्रायागादेरपि पश्चादितत्फलेपभोगद्वारा उन्माद-पातित्यादिप्रयोजकत्या विध्यर्थानन्वयपसङ्गादिति भावः । नन्वेवं शतयातनादिकमपि ⁵ व्यवहितोत्पन्ननरकसाघनमिति तत्र निषेधानुप-पत्तिरित्यत्राह— निषिद्धं चेति । तदुदेशेनेति । मानान्तरावगत-

 $^{^1}$ नतु—क. 2 तत्साध्यत्वाभावात् –क. 3 विहितस्यानिष्टफले —च. विहि – तानुहिष्टफले —ख. 4 निषिक्षे वि—द्स. 5 न्यवहिततया न नरकसा—द्स.

नरकादौ ¹ तद्यापारत्वायोगात् । वस्तुतस्त्वष्टसाधनत्वमेव लिङ्थः, न तु बलवदनिष्टासाधनत्वांशोऽपि । बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकतया तद्मावस्यैवापे²क्षणीयत्वात् । न तु तत्साधन-त्वाभावज्ञानस्याप्यपेक्षाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ⁸जनकज्ञानाविघटकस्यापि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा कारणाभावादेव कार्यानुदयेन तस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात् । ⁴ बलवदनिष्टासाधनत्वेन ज्ञातेऽप्युपेक्षणीये

पूरणी

साधनत्वोपपत्त्यर्थं व्यापारकल्पना। न चात्र रथेनयागस्य नरकसाधनत्वे किंचिन्मानमस्तीति भावः। ननु रथेनो मरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा, तस्याश्च नरकजनकत्वं श्रुत्याद्यवगतमिति चेन्न; अनन्तरमरणफलकव्यापारस्येव हिंसारूपत्वात्। नच रथेनस्तथा, मध्ये अपूर्वण व्यवहितत्वात्। खड्गहननरथेनापूर्वजनितिश्चरस्त्रोदादेश्व तथात्वात्। अन्यथा कूपादौ नष्टे गवि तत्कर्त्वुर्गोवधदोषप्रसङ्गादिति दिक्। पूर्वत्रास्वरसं दर्शयन् प्रकारान्तरमाह—वस्तुतिस्त्वति । ननु जनकज्ञानं विधययदेव ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति निथम।ह्रत्वदिनिष्टा-साधनताज्ञानस्याहेत्वते तत्साधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमेव न स्यादित्यत्राह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। जनकज्ञानाविधयकत्वे प्रतिबन्धकत्वमेव न स्यादित्यत्राहम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। जनकज्ञानाविधयकत्वे प्रतिबन्धकत्वमेव न स्यादिति तथा नियमोऽप्यिसिद्ध इत्याह—अन्यथेति। ननु बलवदिनष्टासाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्तु न त्विष्टसाधनताज्ञानम्; येन बलवदिनष्टसाधनताज्ञानाभावमात्रमेवापेक्षितं स्यादित्यत्राह— बलवदिनष्टिति। नन्वेवं क्रत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया

 $^{^{1}}$ तह्वारकत्वा—ख. च. 2 क्षणात्—घ. 3 जनकाविघटक—क. 4 बलविष्ट—साथ—घ. च.

प्रवृत्त्यदर्शनेनेष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । क्रुतिसाध्यताज्ञानं च चिकीर्षाजनकत्या आवश्यकम् । न चैवं निषेषे नञ्छीन्वयासंभवः, हननादेरि तात्काालेकेष्टसाधनत्वादिति वाच्यम् ; पाकादौ यागादौ चेष्टसाधनतासंबन्धित्वेनावगतबलवदिनष्टा साधनत्वस्य विशेषणांश-मात्रस्य वा प्रकृतेऽपि आन्त्या प्रसक्तस्य लिङा लक्षणया वृदितस्य नञ्छीनान्वयात् । निवृत्तिपरे निषेषवाक्ये तदन्यस्य लक्षणायोगात् ॥ नन्वेवं प्रधानलिङ्मुख्यार्थानुरोषेन गुणभूतनञ्पद एव

नन्वेवं प्रधानिकङ्मुख्यार्थानुरोधेन गुणभूतनञ्पद एव लक्षणोति निषेधस्यापि निवृत्तिकार्थपरतया जितं गुरुभिरिति चेत्सत्यम् , जितमस्मद्भुरुभिः, न तु प्रामाकरगुरुभिः । तथाहि—न तावल्लोके

पूरणी

तदभावमात्रमेव हेतुः स्यान्न तु तत्साध्यताज्ञानमित्यत्राह—कृति-साध्यतेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायास्तत्साध्यताज्ञानं विना असंभवादित्यर्थः । ननु नियमेन बलवदनिष्टासाधनत्व एव कथं छक्षणा, इष्टसाधनत्वसबन्धाविशेषेण यागापूर्वद्वारकत्वादौ लक्षणास्त्व-त्यत्राह—निवृत्तिपर इति । वाक्यार्थीपपादकत्वाल्लक्षणाश्रयण-मित्यर्थः।

ननु निषेधवाक्ये छक्षणाभ्युपगमे नञ्पद एव निवृत्तिछक्षणास्तु, छिङादिकं च तद्विषयकापूर्व बोधयित्वति शङ्कते— नन्वेमिति । यद्यपि क्रियासङ्गतनञः प्रतिषेधे मुख्यता । प्रतिषेषश्च निवृत्तिः प्रागमाव इति यावत् । तद्विषयकृतिसाध्यतया च निषेधापूर्वे वाच्यम् । प्रागभावश्च यद्यप्यनादितया कृत्यसाध्यत्वादपूर्वविषयत्वान्हंस्तथापि परि-

 $^{^{1}}$ साध्यत्वस्य-क, 2 साधितस्य-क.

प्रधानिक स्मुख्यार्थां नुरोधेन तल्लक्षणा, 1 स्थायिकार्यशक्ताया किन्नो लोके लाक्षणिक स्वात् । न हि लाक्षणिक पदानुरोधेन नञ्च भवाधो युक्तः । सत्यां गतौ पदद्वयलक्षणायोगाचेति, नञ्च भिने ने वे प्यत एव लक्षाणिकं तत्पदम् । तथा च बल नदिन ष्टान नुबन्धि साधनत्वं ताहराकार्यं वा लक्षयतीति कल्पनीयम् । किंच ने होप विशेषित्यादिलोकिक निषेषस्य यदि तिन्न वृत्तिः कार्येत्यर्थः तर्धुपवेशस्य ष्ट साधनतालिङ्गः सिद्धं कार्यस्व ज्ञानं न बाधितमिति (न) प्रत्यक्षवाक्याभ्यां समबलाभ्यां

पूरणी

पाल्यत्वेन तस्यापि साध्यत्वात्त पुपत्तिरिति विनैव लक्षणां निवृत्त्यपूर्वै निषेधवाक्यप्रतिपाद्यमिति कल्ञनये व्यवस्थापितम् । तथाप्यभावस्या-करणत्वादपूर्वासाधनस्य च तद्विषयत्वायोगात्तत्प्रागमावो नापूर्वविषयः । किं तु कल्ञमक्षणादिनिवृत्त्यात्मकस्तद्विरोधिव्यापारं एवापूर्वविषयत्या वाच्यः । विरोधिव्यापारे च नञ्लक्षणवेति मद्दसिद्धान्तरित्येदमुक्तं वेदतव्यम् । नञ्थानुरोधेनिति । मुख्याधुनञनुरोधे च किया-पदलक्षणा मतद्वयेऽपि तुल्या । लाक्षणिकं च लिङ्गादिपदं बल्ज-वदनिष्टाननुबन्धिष्टसाधनत्वं तदननुबन्धिकार्यतां वा लक्षयतीत्ये-तावानेव विशेषः । तत्र च विनिगमकमुक्तमेवेति भावः । ननु लिङ्गदेः प्रधानभूतस्य कियाकार्यतालक्षणायामन्तरङ्गता, व्लव्वदिष्टाननुबन्धिष्टसाधनत्वे तु बहिरङ्गतेति प्रधानिलङ्पदस्वारस्यानुरोधादुण-मुतनञो निवृत्तिलक्षणेव युक्तेत्यनुशयादाह — किं चेति ।

 $^{^{1}}$ तव स्थायि - $\mathbf{q}$. $\mathbf{v}$. 2 रोधेनैव स्वत एव - $\mathbf{v}$. $\mathbf{v}$. 3 विशेलादि - $\mathbf{v}$. $\mathbf{v}$. 4 साधनता लिङ्सिंड - $\mathbf{v}$. $\mathbf{v}$. 5 बळवदिनिष्टासाधनत्वे $\mathbf{v}$.

पुंसः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरव्यवस्थेति किं कृत¹मासेन, क्रमेण वोभयानुष्ठा-मिति किं वा निषेधवाक्येन । न चाप्तवाक्यप्रामाण्यवलाह्रलवद-निष्टासाधनताविवेकसहितेष्टसाधनतानिमित्तकृतीिष्सतताज्ञानस्य ²बाधान प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ; आप्तवचनप्रामाण्यस्यान्यथाप्युपपत्तेः । न हि विरुद्ध³कार्यज्ञानद्वयमप्रमाणं भवति । विकल्पेन क्रमेण वोभयानुष्ठानो-पपत्तेरिति न नञ्चश्रेलक्षणायां नियमेन निवृत्तिरिति तद्वाक्यं विफल्सेव

पूरणी

किं कृतमिति । निवृत्तीच्छया निवेधवाक्यं प्रयुक्तान आप्तस्तन्निवृत्तेः कर्तुमशक्यतया निष्फलोद्यम एव स्यादित्यर्थः। यदि कदाचित्रिवृत्त्यापि तस्प्रयाससाफल्यं मनुषे तथापि तद्वचनमन्तरेणापि कादाचित्कनिवृत्तेः स्वतः सिद्धत्वात्तद्वचनं व्यर्थमेवेत्याह—क्रमेण वेति। न चाप्तिति। बलवदनिष्टासाधनत्वे सतीष्टसाधनतया कृतीप्सितत्वमनुमेयम् । निवृत्ति-कार्यताबोधने च तद्धेते।रसिद्धेः साध्यबाधाच न तथानुमानमिति न वाच्यमित्यर्थः । अन्यथापीति । निवृत्तिकार्यतामात्रविषयत्वा-त्तद्भचनस्य न तदर्थावगमाद्कहेतुविरहादिनिश्चय इत्यर्थः । ननु निवृत्तिकार्यताज्ञानमेव तत्कार्यत्वान्मितिविरोधीत्यत्राह - न हीति । ''अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति '' इत्यादौ विरुद्धषोडशिमहणामहणयोः कार्यत्वेनावगमादित्यर्थः । ननु कृति-रनुष्ठानं, विरुद्धयोश्च युगपदनुष्ठानासंभवात्कथं कार्यत्वेन ज्ञानमित्यत्राह-विकल्पेनेति । कार्यत्वेन युगपत्प्रतीतौ न विरोधः, किं त्वनुष्ठानसमये, स च विकल्पोऽपास्य इति भावः ।

¹ आप्तवाक्येन-्ख. ² वाधान्निवृत्तिरिति-ख. ³ कार्यद्वय-घ. च.

स्यात् । अत एव वेदेऽपि न नञर्थरुक्षणा युक्ताः; रोकवेदयो¹रेक- रूपस्यैव वक्तव्यत्वात् नियमेन निवृत्त्यसिद्धिपसङ्गाच ॥

नमु 'न हन्या" दिति वाक्यस्य निवृत्तिनियोग-निष्ठत्वेऽपि प्रबल्जनिषेधगिरा ²दुर्बल्लानुमानकृतहननकार्यताज्ञानं बाध्यत इति नियमेन निवृत्तिसिद्धिरिति चेत्, प्रमाणान्तरभीत्या स्वार्थं निहायान्यत्र गच्छन्ती सा कथं बलवती स्वार्थपरिवार-परिकरापि ³तमनिराकुर्वती तद्धीना वा कथं निराकुर्योत् ।

पूरणी

प्रमाणान्तरेति । नञोऽभावार्थे मुख्यत्वेऽि मुख्याभावार्थपित्यागेन लक्षणया निवृत्त्यर्थकत्वकरूपनं हननादिकार्यतामाहकप्रमाणविरोधेन स्वेन तत्कार्यत्वाभावस्य बोधियतुमशक्यत्येति कथं तद्भयात्रिष्ठायमानायास्ततो बल्लवत्त्वमित्यर्थः । विरोधाभावादि न निषेधश्रुत्याऽनुमानबाध इत्याह — स्वार्थेति । स्वार्थो नियोगस्तत्पिरवारस्तद्विषयो निवृत्तिः तत्पिरकरः तत्प्रतियोगिनिषेध्यमक्षणादिः, भक्षणनिवृत्तिविषयककार्यनियोगं प्रतिपादयन्त्यपीति यावत् । तं हननकार्यतास्वपर्थम् । अनिराकुर्वती तदभावमप्रतिपादयन्ती । कथं निराकुर्यात्
तत्कार्यताप्रतिपादकमनुमानं कथं बाधेत । ननु साक्षाचदभावाप्रतिपादकत्वेऽि एकदा विरुद्धोभयकार्यतयोविरुद्धत्वेन हननकार्यताविरुद्धानिवृत्तिकार्यतावोधकत्वात्तद्धाधकत्वमस्त्वित्यत्राह — तद्धीनेति ।
ततः अनुमानप्रमाणाधीना । पूर्वोक्तरीत्या तद्भयात्पलायमानायाः
श्रुतेस्ततो हीनत्वादित्यर्थः । यद्वा तेन विरोधेन होमापूर्वोक्तरीत्या

¹ रैक्यस्येव-ख. रैकरूप्यस्यैव-घ. च. ² त्वदुक्तानुमान-च. ³तदनि-क. ख.

मन्वेतदेव प्रमाणान्तरस्य बाधनं नाम यत्तदुपस्थापितप्रवृत्तयुन्मुखस्य तिवृत्तिकार्यबोधनम् , अनेन हि तस्याननुष्ठानं भवतीति चेन्न ;

¹ष्ठमाणान्तरोपनीते प्रवृत्तिकार्ये बल्ठवत्यस्विष्डते सति तिद्वपरीत²कार्य-
प्रतीतेरेव शब्दा³दसंभवेन ⁴ निषेध्यानिभमुखस्यैव कस्यचिन्नियोज्यस्य कल्प्यत्वात् ॥

ननु श्रुतिरात्यन्तिकं हितं दर्शयति, मानान्तरं तुं नैविमिति तद-धीनप्रवृत्त्युन्मुखोऽपि तिद्वहाय श्रौताभिमुखो भवतीति सामर्थ्यप्राप्तं नियोज्यं विहाय (न) नियोज्यान्तरं कल्पनीयमिति चेन्न तावत्स्वर्गादि किंचित्ततो भवति, यदस्यात्यन्तिकं हितं स्यात्। न च नियोग एव तथाविधः; ⁵ तस्य ''अलामे मत्तकाशिन्या'' इति न्यायेन नित्यादौ ⁶तथोपगमेप्यैहिकसुखविपरीतस्य तदयोगात्। श्रतयातनावाक्याद्धि-सादिप्रवृत्तेर्नरकसाधनतावगमात् ⁷इष्टं सुखं तस्य ⁸विषसंयुक्तदिधवद्धेय-मिति चेन्न; सर्वत्र निषेधे अर्थवादाभावात्। किं वा पुराणश्रवणा-

पूरणी

युगपत्तस्त्रतीतौ विरोधाभावात्। एक⁹समयकार्यतायाश्चाप्रतीतेरिति भावः। अननुष्ठानस्रक्षणं बाधकमाशङ्कते—नन्विति। ऐहिकेति । ऐहिके सुखोन्मुखस्य तत्पुरुषार्थता न युक्तेत्यर्थः। उपगमेऽपीत्यापशब्देन तत्रापि नापूर्वं स्वतः पुरुषार्थः; दृष्टविरुक्षणत्वात्। सर्वत्रेष्टसाधनत्व-स्यैव लिङ्थेतया निरूपाधिककृतीिष्सतत्वरूपेण तस्य वेदप्रमेयत्वा-सिद्धेश्च । नच नित्यसन्ध्यावन्दनादाविष्टाभावात्कथमिष्टसाधनत्वं

 $^{^1}$ प्रमाणान्तरापनीते—ख. घ. च. 2 वाक्यप्रवृत्तेरेव—घ. 3 दतुभवेन—घ. 4 निषेधानभि—क. 5 अस्य - ख. 6 तथैवोप—च. 7 दष्टं—क. घ. च. 8 विषय-संयुक्ततद्धीवद्धेय—क. 9 समवाय—ट.

त्पूर्वं निवृत्तिरेव न भवति, अर्थवादानां ¹तत्पक्षे स्वार्थे प्रामाण्याभावाच । स्वर्गार्थवादस्तु विध्यपेक्षितिनयोज्यानुकूळतया स्वार्थपरः । अत्र तु ²तव निषेध्यप्रवृत्त्युन्मुख एव नियोज्य इति नार्थवादापेक्षा । किं चैव-मर्थवादावगतानर्थ³साधनताबुद्धचा स्वत एव पुरुषो निवृत्त इति

पूरणी

लिङ्थं इति वाच्यम्; प्रत्यवायनिवृत्तिरूपत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । यद्वा सर्वत्र नित्यकर्मस्वार्थवादिकं फलं श्रूयते ।

> ''सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मस्रोकं सानातनम्"॥

इत्यादि श्रवणात् । "कर्मणा पितृ छोक" इति नित्यकर्ममात्रसाधारणतया पितृ छोकश्रवणाच । तथा च पितृ छोकादिक मेव तत्रेष्टम् ।
न चैवं काम्यत्वे नित्यत्वभङ्गः ; वस्तु तस्तत्फळसत्त्वेऽपि तत्कामनोपाधिककर्त्तव्यत्वाभावाद्विपर्यये प्रत्यवायप्रदर्शनमात्रेण तत्र प्रवृत्तिसंभवेन तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वक रूपनायां मानाभावात् ।
'आहरह' रित्यादिविधिवाक्यप्रमितजीवनाद्यधिकारान्तरान्विततयैव
ताद्विधेः प्रमिततया तस्याधिकारान्तरिनराकाङ्क्षत्वाचिति दिक् । एतेन
सम्ध्यावन्दनादिक भेजातं कृत्सनमपि नित्यकाम्यं कामनोपाधिकर्तव्यं चेति निरस्तम् । ननु सामान्यतो निन्दार्थवा वित्रानुमानात्पुराणश्रवणात्पूर्वमपि निवृत्तिः स्यादित्यनुशयादाहः अर्थवादानामिति ।
ननु झिटिति स्वविष गनिवृत्ति सिद्धये तद्पेक्षास्तीत्यत्राह — किंचैविमिति ।

 $^{^1}$ त्वत्पक्षे**—क. घ. च.** 2 तदनिषेध्य—**च.** 3 साधनतामव**बु**ध्य—**घ.** साधनतामध्यवस्य—**च.** 4 दात्पुराण—**झ**.

तस्माद्धितसाधनत्वमेव लिङ्कथः। न च यागादेः क्षणिक-त्वात् न समयान्तरभाविश्रेयःसाधनत्वमिति वैदिकवाक्यम-

दीपनम्

निवृत्तिवाक्यमनुवादमात्रमिति वृद्धिमिच्छतां मूरूमिप नष्टम् । तस्माद्यदि शतयातना भैवादो विविक्षितार्थस्ति तत एव पुरुषो निवृत्त
इति न निवृत्तिविषेया । निवृत्तिविधिमन्तरेणाप्यर्थवादस्य निवर्तकत्या
पुरुषार्थसंभवात् न तदन्वयार्थमिप तिद्विधिः । अथाविविक्षितार्थः
स्तिर्हि प्रवृत्त्युन्मुखस्याभिरुषितसुखाविपरीतिनवृत्तौ कार्यबुद्धिरेव न
भवेदिति न तते।ऽपि निवृत्तिसिद्धिरिति नञ्चश्रेरुक्षणायोगात् ततः प्रबरु
वाक्यानुरोधेन रुक्षणया रिङोपस्थापितेनैव बरुवदिष्टासाधनेष्टसाधनत्वेन नञ्चान्वयः । निषेधानुपपत्त्या च निषेध्यस्य नरकसाधनत्विमत्यरुमतिपञ्चवेनेत्याभि भायेणाह — तस्माद्धितसाधनत्वमेव
रिङ्ग् इति ।

पूरणी

अनुवादमाश्रमिति । प्रवर्तकत्वरुक्षणं प्रामाण्यं भग्नमित्यर्थः । नन्वर्थवादानां विध्येक⁸वाक्यत्वात्तद्र्थं विधिकरूपनेत्यत आह—अर्थवादस्येति । अर्थवादानां विध्येकवाक्यत्वं न राजाञ्चया, किं तु पुरुषार्थपर्यवसानाय । नत्पर्यवसानं च तदेकवाक्यतामन्तरापि स्वतो निवर्तकतयेति तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । निषधानुपपत्त्येति । यद्यपि यातनाद्यर्थवादेपि नरकसाधनत्वं साक्षादेव श्रुतं नानुपपत्तिगम्यम् ; तथापि यत्र निषेधे निन्दार्थवादो न श्रूयते तत्रेदं द्रष्टव्यम् । ननु

¹ अर्यवादा विविक्षता:-ख. ² प्रेत्याह-च. ³ वाक्यतया तद-झ.

प्रमाणं स्यादिति वाच्यम् ; कार्यानुक्लशक्तिमत्त्वलक्षणसाधन-त्वस्य वेदबोध्यस्य मानान्तरेणा बाध्यत्वात् । नारास्थिशुचि-

दीपनम्

कार्यानुक्लेति । परपक्षे शक्तयभावेऽपि अनन्यथासिद्धनियतपूर्व-वर्तित्वं च साधनत्वमस्तीत्यर्थः । मानान्तरेणेति । विधिपवृत्तेः पूर्वमेवं विधस्वर्गसाधनत्वस्य यागे केनापि प्रमाणेनाभावासिद्धेः । तत्संशयस्य च ² शाब्दपतीतावनुक्लत्वादित्यर्थः । विद्धयनन्तरभावि-बाधकमानं ⁸ च तेनैवोपजीव्येन वाध्यत इत्याभिप्रेत्याह—नारेति ।

पूरणी

तथापि बलवदिनष्टसाधनत्वाभावस्य तत्साधनता कर्पत्वेन साक्षान्नञ्जेव तत्प्रतितेः कथमुपपित्तगम्येति चेन्नः वस्तुतदभावस्य तत्साधनत्व- रूपत्वेऽपि तेन रूपेण तत्प्रतितेस्तदभावप्रतीत्यपर्यवसानरुभ्यत्वेन तथोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रवृत्तयुन्मुखं प्रति निवृत्तिकार्यतावोधने निवर्तत एव, निवर्तस्वेति लौकिकवाक्यान्तिवृत्तरेनुभवसिद्धत्वात् । नच तत्र निवृत्तीष्टसाधनताज्ञानादेव निवर्तत इति वाच्यम्; एवमपि वृत्रवृत्तिष्टसाधनतायास्ताद्वरोधाभावेन प्रवर्तकज्ञानावाधनोक्तदोषानिस्ता- रादिति चेन्नः उपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाम्यां वृष्टीच्छाम्थले हेतुत्वेन कल्द्रप्तत्वात्तदेव लिङ्क्यं इति भावः । केनापि प्रमाणेनिति । स्वर्गसाधनत्वस्य विध्यकगम्यतया तत्प्रवृत्तेः पूर्वं तदुपस्थितिविरहेण तदभावप्रतीत्यसंभवादिति भावः । विध्यननतर-भावीति । यागो न स्वर्गसाधनं, क्षाणिकत्वाङ्कोजनवादित्यनुमानस्य

¹ अबाधितत्वात्**-ख. ग. छ**. ² शाब्दप्रवृत्ता—ख. ³ चैतेनैव—घ. ⁴ रूपतया—झ. ⁵ प्रबुत्तिरिष्टसाधनतया तद्वि—झ.

ननु यागः स्वध्वंसानन्तरभाविसुखजनको न भवति, घात्वर्थत्वात् , मर्दन।दिवदित्यनुमानात्तद्वाघो भवतीति चेन्न ; सामान्यतो दृष्टानु-मानस्य प्रबलविशेषश्रुत्यनुरोधेन स्वर्गातिरिक्तविषयत्वस्यैव कल्प्यत्वात् ॥

ननु स्वर्गः सकारणकः, प्रागभावप्रतियोगित्वादिति ¹ स्वर्ग-कारणसिद्धौ क्षणिकत्वेन यागे तित्रिषिद्धयत इति चेत्र; अनुमान-द्धयापेक्षया श्रुतेः शीष्रतरप्रवृत्तित्वेन तिद्धरोषे अभावानुमानानुदयात् , यागस्यापि श्रुत्येकमेयत्वात् , क्षणिकस्य तद्व्यविहतपूर्ववार्तित्वाभावेऽिष तदनुक्कुळशक्तिमत्तास्त्पकारणत्वसंभवेनाप्रयोजकत्वः । न चाव्यविहत-पूर्ववितित्वाभावे कारणकारणतेव स्यात्र कारणतेति वाच्यम् ; व्यापार-स्याव्यवधायकत्वादिति केचित् । सिद्धान्ते नापूर्वं व्यापारः ; प्रमाणा-

पूरणी

श्रुत्या बाघ इत्यर्थः । सामान्यतो दृष्टेति । भिन्नप्रकारकतया तज्ज्ञा-नस्यापातिबन्धकत्वादित्यर्थः ।

ननु श्रुतावि तात्पर्यनिरूपणाय बहुन्यायापेक्षया विलम्बस्तुल्य इत्यत्राह—यागस्यापीति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकस्य तस्य मानान्तरागम्यत्वात्र विधिप्रवृत्तेः पूर्वं तत्र तदमावानुमानिमत्यर्थः । ननु यागे रूपद्वयम् — देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागत्वं कियात्वं चेति । तत्राद्य-रूपस्यालौकिकत्वेऽिष द्वितीयरूपस्य मानान्तरगम्यत्वात्तदवच्छेदेन स्वर्गसाधनत्वाभावानुमानमित्त्वत्यत्राह— क्षणिकस्येति । अन्यथा पूर्वानुभवस्याप्येवं स्मृतिकारणता न स्यादिति भावः । प्रमाणाभावादिति । ईश्वरेक्षणेनैव कालान्तरभाविस्वर्गाद्यपत्तेरिति भावः ।

¹ स्वर्गसकारणत्वसिद्धौ-ख. घ. च.

त्वानुमान¹वदभावानुमानस्यागमेनैव बाधात् । न चैवं विनष्टा-दपि दण्डात्तदितरकारणसमवधाने घटोत्पात्तिप्रसङ्गः; तद्राहका-

दीपनम्

भावात् । तथापि यागस्य प्रथक् तत्कारणत्वाप्तिद्धेश्चेति न यागः (कारण) कारणम् ॥

ननु चैतं विनष्टात् कथं स्वर्गीत्पत्तिः, किं तत्र प्रमाणं प्रच्छ्यते तदुत्पत्तिप्रकारो वा । आद्ये श्रुतिः प्रमाणम् , क्षणिकस्यैवामिहोत्रादे-स्तत्प्रतिपादनात् । द्वितीये यागाधनुष्ठानमवगच्छता परमेश्वरेण मृत्यस्य चिरकाल्व्यवहित²सेदाफलमिव राज्ञा तदितरहेतुसमवधानदशायां सेवाफलमिव स्वर्गाद्युत्पद्यत इति कानुपपत्तिः । न चैवमतिप्रसङ्गः स्या दित्याह—न चैवमिति । इदानीमव्यवहित पूर्ववितिःवं विना

पूरणी

तथापि अपूर्वसद्भावेऽपि यागस्येति । अपूर्वेण स्वर्गोत्पादनसमये यागस्वरूपविरहात् कार्योत्पत्तिसमयवर्तिनश्च कार्यप्रयोजकस्वतन्त्र-कारणत्वात् अपूर्वमेव साक्षात्तत्कारणं, यागस्तु कारणकारणमेवेत्यर्थः । नन्वपूर्वव्यापारानभ्यपगमे कथं कालान्तरमाविस्वर्गादिकमित्याशङ्कय निषेधति — चैवमिति । अतीतकर्मानुष्ठानावगमेन फलप्रदाने दृष्टान्तमाह—चिरकालेति ।

ननु यागानुष्ठानानन्तरमेव तदवगमात्तरकलं स्यादित्यत्राह — तादितरेति । ननु स्वर्गादौ किमपेक्षणीयसहकार्यन्तरम् , न ताव-देवदेहादिकम् ; तस्याप्यदृष्टसाध्यत्वात् , नापि तत्तत्कालविशेषः ;

 $^{^1}$ दामासानु—खः. 2 सेवाभिव—खः. घः. 3 न काप्यनुपपत्तिः—खः. 4 दित्याशङ्कथाह—चः. 5 पूर्ववर्तित्वमपि न साधनत्वम्—चः.

न्वयव्यतिरेकाद्यभावेन तदसंभवात् । अत्र च श्रुतिर्मानम् । अथ वा प्रवर्तकज्ञानविषयसाधनत्वं श्रुत्यर्थः । तचानुक् लत्वमात्रम् , न त्वव्यवहितपूर्ववार्तित्वरूपम् ; तस्य प्रवृत्तावनुपयोगात् । समयान्तरभाविस्मृत्याद्यर्थमपि पुण्यवस्त्वनुभवादौ प्रवृत्ति-र्द्दश्यते । तच्च यागे न केनापि बाध्यत इति न किंचिदनुपपन्नम् ।

दीपनम्

न साधनत्वं निर्वहतीत्यभिप्रत्याह — अथ वेति । तस्य तज्ज्ञानस्य । येषां मते कार्यमेव लिङ्थेस्तेषामपि कार्यानुकूलमेव कार्यतया श्रुतिः प्रतिपादयतीति यागकार्यतैव ² लिङ्थेः ; न तु नियोग इति प्रसङ्गा-

पूरणी

तस्यापि साधारणत्वात् , अन्यथा ईश्वरावगमस्यापि तद्धेतुत्वानापाता-दिति चेन्न ; प्रारब्धकर्मार्जितदेहपातस्यैव तद्धेतुत्वात् । नन्वेवमपि चिरातीतकर्मानुष्ठानगोचरमीश्वरस्य स्वरूपज्ञानमविद्यावृत्तिविशेषो वा । नाद्यः ; तस्य वर्तमानमात्रविषयत्वादतीतादेरसत्त्वाच्च । न द्वितीयः ; तद्विद्यावृत्तिविशेषे हेत्वनिरूपणात् । चिरातीतकर्मणां तद्धेतुत्वा-संभवात् । नापि कर्मध्वंसस्तद्धेतुः, तथा सति तत एव स्वर्गोपपत्ती तज्ज्ञानकरूपनावैयर्थ्यादिति चेन्न ; कर्मसमय एवानेनेदं कर्मानुष्ठित-मित्येवमाकारस्वरूपज्ञानस्य स्वरूपेण नित्यस्य काळान्तरे तदनाळम्बन-स्यापि तत्र हेतुत्वात् । यद्घा अविद्यावृत्तिविशेष एव तदवगमः । नच हेत्वसंभवः ; अविद्यातच्छरीरपातादेरेव हेतुत्वात् । वस्तुतस्त्वतीतादे-रसत्त्वनिराकरणेन स्वरूपज्ञानस्यातीतत्वादिरूपेण तत्कर्मोदिगोचरत्वं

¹ प्रवृत्तिदृष्टेः—ख, ग, छु, ² श्रुत्सर्थः∽क, घ,

कार्यमिष ¹ तदेवोपादिश्यताम् , ² न त्वकृतिसाध्यमपूर्वम् ; यस्मिन्सत्यप्यग्रिमक्षणे पुरुषच्यापारं विना काम्यं न सिद्धचत्येव तस्यैव कामिकार्यत्वात् । एवं च सित प्राथमिकच्युत्पत्तिरप्यतु-गृहीता भवतीति न किंचित्त्वदिभमतकार्ये प्रमाणम् ॥

दीपनम्

दाह—कार्यमपीति । न त्विति । अपूर्वस्य स्वतः कृतिसाध्यत्वा-भावादित्यर्थः । अनेनाव्यवहितस्यापि तस्य स्वतः कार्यबुद्ध्ययोग्यत्व-मुक्तम् । नन्वेवं भोजनकामिनः कृष्यादावपि अपृत्वत्तिः स्यादिति चेन्न ; यस्मिन् सत्यम्रे स्वाभिरुषितसिद्धये स्वव्यापारान्तरं नापेक्ष्यते तदेव स्वानुक्रुठं कार्यम् । भोजनादिकं तु नैवम् ; तस्मिन् सत्यपि स्वस्यामे पाकव्यापारमन्तरेण तदसिद्धेरित्यभिप्रत्याह—यस्मिनिति । साधका-न्तरमप्याह—प्राथामिकेति । लोके भात्वर्थलक्षणकार्ये लिङादे-वर्युत्पात्तिरित्यर्थः ॥

ननु प्रवर्तकज्ञानमुद्दिश्य प्रयुक्तवाक्यस्य कथ⁵मन्वितमात्रार्थस्व-मित्याशङ्कय गवादिपदसमभिन्याहारो न तदुदेशेन, किं स्वन्वित⁶ज्ञान-

पूरणी

नानुपपन्नमिति पूर्वोक्तं स्मर्तव्यम् । कृष्यादावपीति । तदानीमेवेति शेषः । ननु सिद्धार्थे प्रथमं कापि व्युत्पत्त्यमहात्प्राथमिककार्यव्युत्पत्त्य-नुरोधेन सिद्धार्थप्रयोगेषु कार्याध्याहार एव युक्त इत्याशङ्कय सिद्धार्थेऽपि

 $^{^1}$ तदेवोपादीयताम्—ाख् . 2 न तु कृत्यसाध्य—ग . 3 प्रसङ्ग इति चेन्न—ाख . 4 धात्वर्थ एव कार्ये—ाख , घ . 5 अन्वितार्थमात्रपरत्व— च . 6 ज्ञानोहे्शेन—क . घ .

[द्वितीय:

अस्तु वा यत्किचित्प्रवर्तकम्, तथापि न प्रवर्तकान्विते शक्तिः ; गौरवात् । किं तु लाघवादन्वितमात्रे । प्रवर्तकज्ञानो-देशस्तु लिङादिपदसमभिन्याहारनिमित्तम्, न तु पदमात्र-प्रयोगेऽपि ; संसर्गमात्रज्ञानोदेशेनापि लोके बहुप्रयोगदर्शनात् । अपि च लोके भवत्येव पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यादपि प्रथमं न्युत्पत्तिः, तत्पदाङ्कितपटोपायनादिप्रदर्शनादिना पुत्रजन्म-परिशेषसंभवात् । तस्मादन्वित एव शक्तिः । यद्यपि पदार्थमात्रे

दीपनम्

मात्रोहेशेनेत्याह—प्रवर्तकेति । पदमात्रेति । गवादिपदमात्रप्रयोगेऽ-पीत्यर्थः । पटोपायनेति । ² दूरस्थे पितिर यस्तु पुत्रजन्मवार्तां नयति स तत्पदानुलिप्तकुङ्कुमाङ्कितपटं पित्रे दर्शयतीति केषांचिदाचार इति तेन भवति पुत्रजन्मपरिशेष इत्यर्थः । यदि पदार्थमात्रे शक्ति-स्तिहं वाक्यार्थे लक्षणा शक्तघन्तरं वा कल्पनीयम् , वृत्तिं विना शब्दा-त्तदर्थं अतीत्यसंभवात् , अन्यथा लक्षणामात्रोच्छेदप्रसङ्गात् , तीरा- खुपस्थितेरन्यथापि संभवात् । न चात्रानुपपत्तिप्रतिसंघानमस्ति, न वा

पूरणी

प्रथमं न्युत्पत्तिमहिषयं दर्शयति—अपि चेति मूले । केषािश्वदिति । लाटदेशीयानामित्यर्थः । ननु तथापि वार्ताहारवाक्यप्रयोगसमकाल-जानितेष्टवस्तुस्मरणादेस्तद्धेतुत्वसंभवात्कथं परिशेष इति चेन्न ; तन्मुख-विकासानन्तरमुत्सवदानादिना तदवश्यंभावादिति भावः । नन्वस्तु तर्हि मिश्रमतरीत्या वाक्यार्थे लक्षणैवेत्याह—न चात्रेति । लक्षणा-

¹ किं तु लोके लाध-ग. ² दूरस्थेऽपि- ख. ³ प्रतिपत्त्यभावात्-क.

शक्तचभ्युपगमेऽपि नाखण्डार्थवादिनामस्माकं काचित्क्षतिः;

दीपनम्

शक्त चभावे शब्दस्य तत्कारणता। दोषासमवधानकालीनप्रतीतिकारणता-निर्वाहकशक्तिरेव हि तस्याभिधावृत्तिः तदन्यस्यां केवलपदार्थगोचरा-

पूरणी

बीजासंभवात्सा न युक्तेत्यर्थः । दोषासमवधानेति । अत्र शक्तिः सामध्यम् । घटपदादौ पटादिशक्तिश्रमात्तदर्थपत्यायकेऽतिव्याप्ति-वारणाय दोषासमवधानेति विशेषणम्। तत्र शक्तिअभस्य दोषत्वात् । लाक्षणिकपदादावतिप्रसङ्गवारणाय निर्वाहकशक्तिरिति । तत्रौत्पिक-तत्सामर्थ्याभावात् । न चैतद्विशेषणेनैव शक्तिश्रमविषयातिप्रसङ्गवारणा-होषासमवधानविशेषणवैयर्थ्यम् ; तत्रागन्तुकदोषबलेन तद्र्थपत्यायक-स्वेऽप्यौत्पत्तिकसामध्योभावात् , शक्तिपदेन कारणतानिर्वाहकव्यापार-मात्रविवक्षायां च लाक्षणिकपदादावतिपसङ्गतादवस्थ्यादिति वाच्यम् ; औत्पत्तिकसामर्थ्यस्त्पार्थलाभायैव तद्विशेषणात्। यद्वा परशब्दस्य परत्र प्रयोगी दोषः। शक्तिपदं च सामर्थ्यमात्रपरम्। तथा च लक्ष्यार्थपतीतिजननसमर्थलाक्षणिकपदादिन्यावृत्तये तद्विशेषणम् । तत्र मुख्यातिरिक्ततःसंबन्धिविषयप्रयोगात्मकदोषवशेन तद्रथप्रत्यायकत्वात् । नच तत्र तत्प्रतीतिजननसामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तुं युक्तम् ; सर्वथा असामर्थ्ये ततोऽबाधिततत्मतीत्ययोगात् । प्रतीत्यनुकूलशक्तिविशेषा-त्मकतात्पर्यस्य तत्राभ्युपगमाच । वस्तुतस्तु तत्तदर्थप्रतीतिजननानुकूळौ-त्पत्तिकसामर्थ्यविशेषोऽभिषेति तत्त्वम् ॥

यामि प्रमाणाभावात् गौरवाच्च । ¹ तस्याश्चार्थसंबिन्धित्वेन ज्ञानं धूमाग्न्योरिवार्थज्ञानेऽवगतमेवेति नातिप्रसङ्गः । अत एव देवदत्तादिपदे नाभिधारूपौत्पत्तिकी शक्तिः, किं तु सङ्कताहितैव । अन्यथा प्रतिव्यक्ति सङ्कतप्रहापेक्षा न स्यात् ॥

पूरणी

नन् तत्तदन्वयप्रतियोग्यर्थप्रतीत्यनुकूळशक्तिविशेषोऽभिधा, सा च न पदार्थसंसर्गे, तस्यान्वयान्तराप्रतियोगित्वादित्यत्राह --गौरवाचेति । लाघवेन तत्तद्विषयप्रतीत्यनुक्लशक्तिविशेष एव सा । प्रतीतिविषयश्च संसर्गोऽपीति भावः । नन् शब्दस्यार्थेनीत्पत्तिकसंबन्धाभ्युपगमे शक्तिप्रहविरहदशायामपि तदर्थपतीतिः स्यादित्यत्राह — तस्याश्चेति । धूमामिसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वेऽपि संबन्धित्वेन धूमज्ञानस्य विद्विधी-हेतुतावत् स्वाभाविकार्थशक्तरेपि तत्संबन्धित्वेन ज्ञानं तद्धेतुरित्यर्थः । ननूक्तरीत्यौत्पत्तिकसंबन्धस्यैवाभिधारूपत्वे साङ्केतिकदेवदत्तपदादौ तद्वि-रहादभिघावृत्तिर्न स्यादित्याशङ्कय तत्र विवक्षिताभिधावृत्तिविरहे सम्प्रतिपत्तिमाह — अत एवेति । अन्यथेति । साङ्केतिकशब्देष्विप विवक्षिताभिषावृत्तिसत्त्वे गवादिपदेष्विव सकृद्यक्तौ सङ्केतग्रहमात्रेण तद्भिघेयव्यक्त्यन्तरस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गः । अतः प्रतिव्यक्ति तत्तत्पुरु-षेच्छाहिता सा भिन्नैवेति भावः। नच गवादावनुगतरूपेण शक्ति-प्रहात्तदवच्छित्रव्यक्तयन्तरप्रतीताविष विरुक्षणसाङ्केतिकदेवदत्तादि-व्यक्तिषु तद्रूपाभावाद्विरुक्षणतत्तद्रूपेणैव शक्तिग्रह इति न व्यक्तघन्तर-प्रतीतिः, अन्यथा नानार्थाक्षादिपदेष्वप्यौत्पत्तिकशक्तचन्तरं न स्यात्,

¹ तस्याश्च संबन्धित्वेन-क. घ.

तथाप्येकपदप्रयोगेऽप्यन्वयाविशेषस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात्, तस्याश्चान्वयसामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्, तज्ज्ञानस्य च तदा शब्दादन्यतोऽसंभवात् शब्द एवावन्वितमभिधत्त इत्यन्विता-भिधानं चक्षुषा परिदृष्टफलविशेषे लिङ्गेन सामान्यतो रसोपस्थितौ तद्विशेषजिज्ञासेवात्रापि सामान्यतो भवतीति चेन्न; तत्र

दीपनम्

पदानामन्वयसामान्ये शक्तौ तु विशेषमिवषयीकृत्य सामान्य-बुद्धेरपर्यवसानात् तत्तत्पदसामान्यशक्तिभिरेव समिन्यवाहृतपदार्थ-विशेषनिरूपितान्वयविशेषः सेरस्यतीत्येकशक्तिलाघवादन्वित एव शक्तिरिति साधकान्तरमप्याह—तथापीति । मध्येप्रतीयमानप्रमाणा-

पूरणी

एकत्र शक्तित्रहे अर्थान्तराप्ततीतेरिति वाच्यम् ; पुरुषेच्छां विना तत्र तस्सङ्केताप्रवृत्त्या तद्धीनतत्पदशक्तेरिप तद्।हितत्वस्यैवोचितत्वात् । अन्यथा साङ्केतिकादिविभागानुपपत्तेरिति भावः॥

ननु पदानां नान्वयिवशेषे शक्तिः; तस्य प्रतिवाक्यं भिन्नतया तेनैत्पित्तिकतत्संबन्धायोगात्, नापि तत्सामान्ये, अन्वयिवशेषस्य शक्त्वयोगावरस्य वाक्यादशभापत्तेरित्यत्राह—पदानामिति । तर्द्धन्वये तद्धे च पृथगेव शक्तिरित्तित्वत्राह —एकशक्तिति । अत्रापि सामान्य इति मूलम् । गवादिपदार्थः किंचिदन्वितः पदार्थत्वादित्यनु-मानादन्वयसामान्यप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वन्वयसामान्यव्याप्तशुपस्थिताविष पदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वव्याप्तयनुपस्थितेः कथमनुमानविषया शब्दः प्रमाणं भवेदित्यत्राह —मध्य इति । तद्धाप्तशुपस्थितरपि कल्प्यतां, अविशेषादिति भावः । अन्वितशक्त्वश्यभिदानं चाखण्डार्थवाक्यव्यति-

नियमेन ¹तदभावात् । अन्यथा वैशेषिकमत इव ²व्याप्तिप्रतिस-न्धानद्शायामेव शब्दार्थसंसर्गः प्रतीयत इति शब्दोऽप्यप्रमाणं स्यात् ॥

केचित्त पदानि शक्तचा स्वस्वपदार्थानिभधाय संभूय शक्तचा लक्षणया वाऽन्वितमपि बोधयन्ति । न तु ³पदाभि-हिताः पदार्थाः संसर्गबोधका इत्यन्विताभिधानमाहुः । उभय-थापि न कार्यं सर्वशब्दार्थः । किं चैवं विधिपराच्छब्दात्कीदृशं

दीपनम्

न्तरेण संसर्गोपस्थितिकल्पनायां बाषकमाह -अन्यथेति । मिश्रमतमाह-केचिचिति । शक्तथेत्यना स्थायाम् । अथवा दृष्टान्तार्थम् । एवं कुत्रापि पराभिमतं कार्यं वाक्यार्थो न भवतीत्युक्तम् । इदानीं कर्मवाक्ये तदभ्युपेत्यापि ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं निराकरोति—कि चैविमिति । न तावच्छव्दातिरिक्तप्रमाणादद्वेतं ब्रह्म सिद्ध्यति, नापि शब्दात् ;

पूरणी

रिक्तविषये द्रष्टन्यम् । तत्र तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यान्वयाभावेन तद्विषयशक्तचनुपस्थितेर्वाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मणि तत्पदानां शक्तिविरहाच ॥

लक्षणया वेति मुलम्। अन्यथा वाक्यात्तदर्थप्रतित्यनुपपतेः। वृत्तिविषयार्थस्यैव पदगम्यत्वात् । नच वृत्त्या विनापि पदानामाका-ङ्क्षादिमहिन्नेव संसर्गवोधकत्वमस्त्विति वाच्यम्; प्रतिपादनसमर्थस्य ह्याकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षा । सामर्थयं च शब्दस्यार्थे वृत्तिरेवेति तदावश्यकत्वात् । नच पदोपस्थापिताः पदार्था एव संसर्गवोधका न तु पदानीति वाच्यम्; पदार्थज्ञानस्य व्यापारशून्यतया वाक्यार्थ-

¹ तदसंभवात्—ख. ² व्याप्यनुसन्धान—ग. ³ शब्दाभिहिताः—छ. ⁴स्थया—ख. च

पूरणी

बोधकरणत्वानुपपत्तेः । तद्घोधे शाब्दत्वाथोगाच्च । न च शब्द-जन्यार्थोपस्थितिजन्यतया शाब्दत्वम्; वह्विव्याप्यवानयामिति वाक्य-जन्यपरामशेहेतुकानुमितेरपि शाब्दत्वापातात् ॥

किं च पदार्थोपस्थितिमात्रं न शाब्दबोधहेतुः, पत्यक्षादिना तदुपस्थितौ तदभावादिति शब्दजन्यार्थोपस्थितित्वेन तद्धेतुता वाच्येत्यावश्यकत्वाच्छब्द एव तदुपस्थितिद्वारा तदर्थबोघहेतुरिति दिक् । नच पदानां संसर्गे शक्तिरेवास्तामिति वाच्यम् ; अनन्यरुव्धार्थ एव तत्करुपनात् । अन्यथा गङ्गापदस्य तीरादावपि शक्तिकरुपनापत्तेः। नच पदसमुदायवाच्यार्थस्य कस्यचिदभावेन तत्संवन्धाभावात्कथं वाक्यार्थे रुक्षणा, मुख्यार्थसंबन्धस्य तद्कीजत्वादिति वाच्यम्; प्रत्येकपदशक्यसंबन्धादेव तदुपपत्तेः । पदसमुदायात्मकत्वाद्वाक्यस्य । अन्यथा अर्थवादादौ तदनुपपत्तेः । न चैवमपि मुख्यार्थानुपपत्ति-विरहात्कथं लक्षणेति वाच्यम् ; वाक्यार्थप्रतीत्युद्देशेन वाक्यप्रयोगस्य वाक्यगततद्रथप्रतीतिनात्पर्यस्य वा अनुपपत्तेस्तद्वीजत्वात् । लाघवेना-नुपपत्तिमात्रस्येव तथात्वात्। न चैकस्मिन्प्रयोगे पदेषु वृत्तिद्वयं विरुद्धमिति वाच्यम् ; प्रत्येकरूपेण शक्तिः समुदायरूपेण लक्षणा चेत्यवच्छेदकमेदेन तदुभयाविरोधात् । गङ्गायां मत्स्यो घोषश्चेत्यादौ युगपत्तात्पर्यज्ञाने तदन्वयबोधस्य परेरभ्युपेतत्वाच । नच संसर्गमात्र-लक्षणायां पदार्थविशेषितसंगीलाभः, तद्विशेषितलक्षणायां च शक्यस्य रुक्ष्यताविरेाघ इति वाच्यम् ; संसर्गमात्ररुक्षणायामपि शक्तचुपस्थापित-¹पदार्थभेदस्य वृत्तिद्वयस्य परस्परसापेक्षतया लाभोपपत्तः। छव्यादाव-जह²ल्लक्षणायां रूपान्तरेण मुख्यार्थस्यापि लक्ष्यत्ववदर्थविशेषसंसर्ग-

¹ पदार्थावच्छेदस्य**-झ.** ² लक्षणाया-**झ.**

त्रक्ष सिद्धचित । न तावदद्वैतम् ; तत्र मानाभावात् । शब्दस्य कार्यपरत्वादेकस्य वाक्यस्योभयपरत्वायोगात् । न च देवताधि-करणन्यायात्ततिद्धिः ; भेदप्रमाणिवरोधे तदसंभवात् । न च जीवातिरिक्तब्रह्मसिद्धिः ; "तत्त्वमसि" " नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा " "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य" इत्याद्यभेदिनणीततात्पर्य-श्रुतिविरोधात् । न वा तत्प्रतिपादने प्रयोजनं पश्यामः । न च तदुपासनातः फलम् ; तस्या अविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मभावे वानुप-योगात् । एतच भाष्यादौ स्पष्टम् । यत्तु विधीयमानज्ञानान्मोक्षो

दीपनम्

तस्यान्यपरत्वादित्याह - मानाभावादिति । तदेव दर्शयति - श्रब्दस्येति । नचेति । मानान्तराविरुद्धो देवताविष्रहादिरन्यपरादिप सिद्ध्यति, अद्वैतं ब्रह्म तु मानान्तरविरुद्धामिति न तथा सिद्ध्यतित्याह — भेदेति ।

पूरणी

लक्षणायामि दोषाभावाच । न चैवमेश्रेषु पदानां पृथक्छिक्तिने स्यादिति वाच्यम् ; आकाड्क्षादिप्रयोजकप्राथिमकोपिस्थित्यर्थे तदपे-क्षणात् । तस्माद्वाक्यार्थज्ञानं लक्षणाजन्यं, शब्दशक्तचजन्यत्वे सित शब्दजन्यत्वात् संमतगदिति तेषामाशयः । इदं त्वयुक्तम् । अस्तु प्रयोगाद्यनुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् , अस्तु वा प्रत्येकपदशक्यसंबन्धोऽपि तद्धेतुः, तथापि गवादिपदशक्यगवाद्यर्थसंबन्धस्यैव वाक्यार्थस्वपत्या तत्संबन्धात्तत्र गेलक्षणा न युक्ता। न चामेदः संबन्ध इत्युक्तामिति ध्येयम् ॥

एतचेति मूलं । उपासना हि किया । कियासाध्यं हि चतुर्विधम्, उत्पाद्यविकार्यप्राप्यसंस्कार्यभेदात् । तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वे

¹ लक्षणा युक्ता-झ.

भविष्यति, ¹ ज्ञानस्याविद्यानिवृत्थादौ समर्थत्वादिति, तन्न ; प्रमाणभावेनाभेद²ज्ञानस्यैवासंभवात् । ज्ञानस्याविधयत्वाच् ।

न तावच्छाब्दज्ञानं विधेयम् ; तस्याग्निहोत्रादिवाक्यार्थ-ज्ञानवद्विधेयत्वात् । नापि वाक्यार्थज्ञानावृत्तिरूपोऽभ्यासो विधेयः ; मोक्षस्य नित्यसिद्धस्य तदसाध्यत्वात् । नापि साक्षात्कारस्तत्फलम् ; अभ्यासस्याग्रमाणत्वेनातत्फलत्वात् । नाप्यभ्याससहितान्मनसः साक्षात्कारः ; मनसोऽप्यप्रमाण-त्वात् । दृष्टफलत्वादपि न तद्विधेयम् । नच नियमविधिः ;

दीपनम्

अविधेयत्वादिति । विधि विनैव ³ सिद्धत्वादिति मावः । न तावत्तस्य मोक्षः फलमित्याह—मोक्षस्येति । किं चाभ्या-सस्य दष्टफलं चक्षुरादिवत्साक्षात्कारः, उत नैयोगिकः । नान्त्यः ; प्रमाणफले तिसिन्नियो गानुमतयोरयोगात् । नाद्य इत्याह—दृष्टेति । अपिरवधारणे । ननु यथावहननस्य तुषिनवृत्तिफलेऽन्यतोऽवगतेऽपि तदुदेशेन '' अवहन्यादि '' ति नियमविधिः, एवमत्रापीत्याशङ्कयाहः—न चेति । ⁵ दृष्टफलसाधनं विधौ नियमपूर्वकं स्वीकर्तव्यम् ।

पूरणी

विकार्यत्वे वा ध्रुवमनित्यत्वम् । नित्यसिद्धत्वाच न प्राप्यत्वम् । नित्यशुद्धमुक्तत्वादिश्रुतिविरोधात् कूटस्थत्वादिश्रुतिविरोधाच न मलाप-कर्षणगुणान्तराधानरूपद्धिविधसंस्कारमागित्वमपीति न क्रियासाध्यो मोक्ष इति प्रपश्चितमिति भावः । नापि वाक्यार्थेति मुले ।

 $^{^1}$ तत्त्वशान—ग. 2 शानस्यासंभ—क. 3 सत्वादित्यर्थः—च. 4 नियोगानुप-ग्रोगात्—ख. घ. च. 5 दृष्टफलसाधनविधौ हि नियमापूर्वं स्वीक—च.

नियमापूर्वस्यापि साक्षात्कारः फलं वक्तव्यः, अन्यस्यासंभवात्। ततश्च विधेरपि प्रतीयमानब्रह्मशेषतया अस्मदिष्टमेव चेष्टितम् । नापि साक्षात्कारो विधेयः ; तस्य 'श्रवणादिविधिफलतया स्वर्गादिवदविधेयात्वात्। न च साक्षात्कार एव विधिरस्तु न

दीपनम्

अन्यथा विधिवैयध्यीत्, तस्य चात्रावहनन नियमापूर्ववन्न परमापूर्व फलम्, तत्र दर्शपूर्णमासकरणकापूर्ववदत्र विधयान्तरासंभवेन सदभावादिति साक्षात्कार एव फलं वक्तव्यमित्याह—नियमेति। ब्रह्मशेषतयेति । साक्षात्कारो हि ब्रह्माभिव्यञ्जकतया अब्रह्मशेषस्ततस्तत्फलो विधिरिप तच्छेष एवेति ब्रह्मैव प्रधानं वेदान्तप्रतिपाद्यम् । अभ्यासादिविधौ तु कस्याचिदेव वाक्यस्यावान्तर-तात्पर्यमित्यस्मदमिष्टिसिद्धिरित्यर्थः । अविधेयत्वादिति । अनन्य-लभ्यस्य विधिरत्याह — लोकेऽपि प्रमाणज्ञाने विधिर्नेत्याह —

पूरणी

तदावृत्तेः पुरुषक्रतिसाध्यत्वादिति भावः । इत्यस्मद्भीष्टेति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादिवाक्यफलभूतस्वर्गस्य पुरुषशेषत्वेऽपि ज्योति-ष्ट्रामादिविधिपरत्वं न तु फलिपुरुषपतिपादकत्वं यथा तद्वाक्यस्य तद्वदत्रापि सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मशेषसाक्षात्कारफलकाभ्या-सविधिपरत्वेऽपि स्वातन्त्रयेण साक्षात्कारशेषिब्रह्मप्रतिपादकत्वलक्षणिष्टं न सिद्धयत्येव, तथापि तत्साक्षात्कारे प्रमाणान्तराभावाद्वेदान्तवाक्यानां चाभ्यासविधिपरत्वे तत्कारणत्वायोगाच तत्फलमेव न निर्वहेदिति न

 $^{^1}$ श्रवणविधि-ग. छ. 2 नियमापूर्वं न पर-च. 3 बह्मशेषस्तफलो विधि-च. तत्त्वतो विधि-घ. 4 स्वप्रधानं-घ.

अवणादाविति वाच्यम्; साक्षात्कारो हि अवणादिद्वारैवानुष्ठेयो न स्वतः; प्रमाणव्यापाराद्दते तस्य पुरुषेण कर्तुमशक्यत्वात् । तत्रश्च अवणादिप्रवृत्त्यैवात्र साक्षात्कारसंभवे न तद्विधेयम् । किं च प्रमाणज्ञानमात्रं न विधेयम्; तस्येच्छासाध्यत्वाभावात्, इच्छां विनाप्यनिष्टज्ञानदर्शनात् । विध्यधीनपुरुषेच्छाजन्य-प्रयत्नसाध्यस्येव विधेयत्वात् । किं च यद्विषयं ज्ञानं विधेयमिष्यते तद्प्यनिच्छतोऽपि शब्दादिना जायत इति न विधेयम् । कथं तद्वीज्यावेक्षणादिविधिरिति, न; ज्ञानानु क्लान

दीपनम्

किं चेति । प्रमाणपदेन श्रवणादितर्करूपज्ञानाभासं व्यावर्तयति । ² ततः किम् , तत्राह — विध्यधीनेति । ³ विध्यधीनपदेन कृतिसाध्य- श्रेयस्साधनत्वेन धात्वर्थेऽवगते सति चिकीषीपूर्वकं कृत्या साध्यत इति विधयो विध्यधीनपुरुषेच्छाधीनप्रयत्निष्पाद्य इति ताद्दशेच्छासाध्यत्वा- भावे तस्य विधयतं न स्यादित्यर्थः । कथामिति । "पत्न्यवेक्षित-

पूरणी

सर्वेषामभ्यासिविधिनस्त्विमित्यत्र तात्पर्यम् । श्रवणादीति । श्रवणं हि तात्पर्यज्ञानं, न च तिन्ध्ययद्भपं, वाक्यार्थनिर्णयात्पूर्वं तिन्धणया-संभवादिति विमर्शस्त्रं तदिति तस्य क्छप्तहेत्वजन्यतया ज्ञानाभास-द्भपतेत्यर्थः। इदं च तात्पर्योवधारणं श्रवणमित्यभिष्रेत्योक्तम् । तदव-धारणानुक्रु चेतो व्यापारस्य श्रवणात्मकत्वे तु निदिध्यासनात्मकज्ञाना-भासव्यावृत्त्यर्थं प्रमाणपदं मन्तव्यम् । ननु जिज्ञासितज्ञानविशेषस्य पुरुषेच्छाधीनत्वाद्विधयतेत्याशङ्कचाह—किं चेति मूळे । नियमेन तस्यापी-

¹ कूळावेक्षण-ग. ² ततः कीमित्यत आह-घ. ³ विधिपदेन-ख.

ज्यावेक्षणिक्रयाया एव तत्रापि विधेयत्वात् , तत्र चेच्छाजन्य-त्वस्यावद्यं वक्तव्यात् । आज्यज्ञानस्यान्यत्र क्लप्तकारणा-देवोपपत्तेरिच्छाजन्यत्वाभावात् । न चैवं यागादाविप सामग्रचेव विधेया न क्रियेति वाच्यम् ; क्रियामात्रस्याविधेयत्वे विधितः सामग्रीसम्पादनस्यैवायोगात् । ततश्र यागपदे लक्षणा न न्याय्येति श्रूयमाणक्रियां परित्यज्याश्रुतिक्रयाविषयत्वे प्रमाणा-भावात् , श्रुत्यनुरोधेन याग एव विधेयः । तस्माद्यज्ज्ञानं न तद्विधेयम् , या च विधेया योषिद्यचादि दृष्टिः न तज्ज्ञानम्।

दीपनम्

माज्यं भवति ''इत्यादिविधिरित्यर्थः । 1 अवेक्षणिकया चक्षुरादिव्यापारः । अवदयमिति । स्वेच्छया चक्षुरादिव्यापाराभावे ज्ञानस्यापि तत्र विधितः कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । अन्यलभ्यत्वादपि नाज्यज्ञानं विधेयमित्याह — आज्यज्ञानस्येति सिद्धस्वभावात्मादिघटितसामप्रवा अविधेयत्वेन तत्सम्पादन² व्यापारो विधेयोऽभ्युपेयः । स च क्रियाया अत्रिधेयत्वे न स्यादित्याह — क्रियेति । क्रियाविधौ सति देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपयागवाचकयाजिपदे न रुक्षणा कल्पनीयेत्याह -तत इति । ततः किं, तत्राह -इति श्रूयमाणेति। कथं तर्हि '' योषितमिं ध्यायीत '' इत्यादिज्ञानविधिरित्यत आह— तस्मादिति। यतु श्रवणानन्तरमपि मननाविधानात्र ज्ञानायतो मोक्षः,

पूरणी

च्छासाध्यत्वाभावान्न विवेयतेत्यर्थः। योषिद्ग्रचादीति मूरुं। न च तस्यापि विषयावच्छेदाज्ज्ञानत्वम् ; सविषयत्वस्येच्छादावतिप्रसक्तत्वेन

¹ अवेक्षणादिक्रिया-घ. ² व्यापारोऽम्युपेयः-ख.

तस्या अग्निदृष्टेः क्लप्तकारणाजन्यतया विध्यधीनेच्छाया¹स्तद-हेतुत्वात् । मननादिविधानमपि परमपुरुषार्थसाक्षात्कारात्प्रागे-वेति न तद्धलादिप विधेः प्राधान्यम् । एवं च ज्ञानविध्य-संभवादन्यविधिपरत्वानुपपत्तेश्च न विधिनिष्ठं वेदान्तप्रामाण्यम् । किं तु ैस्वप्रकाशाखण्डसिचदानन्दब्रह्मानिष्ठमिति । तदुक्तं

दीपनम्

किं तु विध्यायत्त इति, तत्राह—मननादीति । तस्यापि वज्ञानफरुक-त्वाज्ज्ञानायतो मोक्ष इत्यर्थः । परमपुरुषार्थेति । परमपुरुषार्थस्य साक्षात्कारादित्यर्थः । अन्यविधीति । वाणंतरीत्यो पासनादिविधि-परत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तत् नित्यशुद्धमुक्तमद्वितीयं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं कुतः, समन्वयादिति वदता सूत्रकारेण "तत्त्वमस्या "दिसमानाधि-करणवाक्यं प्रमाणं विविक्षितम् । व्यधिकरणवाक्यस्य संबन्धादिनिष्ठ-तया कह्मण्यप्रमाणत्वात् , ब्रह्मजिज्ञासाधिकारे तदन्यस्मिनप्रमाणो-पन्यासायोगात् तस्य समिति विशेषणेनावाध्यतारूपसम्यक्ता न प्रति-पाद्यते, तृतीयसूत्रसिद्धापौरुषेयतयैव तिसद्धः ; सखण्डसामानाधि-

पूरणी

ज्ञानत्वाप्रयोजकत्वादिति भावः। ननु साक्षात्कारस्य ब्रह्मशेषत्वान्न स्वतः पुरुषार्थत्वमित्यत्नाह — परमपुरुषार्थस्येति । सूत्रार्थं दर्शयन् तदनुवदिति — नित्यशुद्धेति । तु शब्दस्तृक्तशङ्काव्यावृत्त्यर्थं इति भावः। समानाधिकरणेति । समानाधिकरणतयेत्यर्थः। ननु "यस्य ज्ञानमयं तप" इत्यादिवाक्यं सबन्धादिविषयमित्याशङ्कय तदिष रुक्षणयाऽलण्डब्रह्मपरमेवेत्याह — तदन्यस्मिनिति । सम्बण्डेति ।

 $^{^1}$ तंडेतु-छ. 2 स्वप्रथानाखण्ड-ग. छ. 3 ज्ञानफल्लात्-ख. 4 पासना-विधि-क. 5 ब्रह्माप्रमाणस्वात्-घ.

सूत्रकृता—''तत्तु समन्वयात्"इति । अन्वयवस्य सम्यक्त्वं वैकप्रातिपदिकार्थे वेदान्तानां पर्यवसानमेव । तस्यैवोप- क्रमादिना अवाधित्वनिश्रयात् ।।

दीपनम्

करण्यबोधकस्याप्रसक्ते²रिनिषेध्यत्वाच । तस्मान्नीलोत्पलादिवत्सामाना-धि³करण्यगौणताव्यावृत्तय एव समितिविशेषणम् , अखण्डगोचरे तस्मिन्सामानाधिकरण्यगोचरकार्य⁴तया निरुपचरितत्वादित्यभिप्रत्याह— अन्वयस्येति । एकस्मिन् ब्रह्मप्रातिपदिकार्थे सत्यज्ञानानन्दैकरस इति यावत् ॥

पूरणी

अन्वयस्यैकार्थत्वा विद्या वेदान्तानां "त्त्वमसी" त्यादीनां त्वं तित्रयोज्योऽसीत्यादिरूपेण सखण्डसामानाधिकरण्यं वाच्यम् । नच तद्वाधकं किंचित्प्रसक्तम् ; येन तद्वाधव्यावृत्तिसूचनाय सूत्रे संग्रहणं स्यादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यबोधकस्येति कवित्पाठः । तत्र "तत्त्व-मसी" त्यादेः सखण्डसामानाधिकरण्यबोधकस्य सतस्तत्र बाधाप्रसक्ते-स्तद्यावृत्तिविक्रतेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यबोधकस्य सतस्तत्र बाधाप्रसक्ते-स्तद्यावृत्तिविक्रतेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यवेति । तद्विविधम्—मुख्यं गौणं च । तत्रैकपातिपदिकार्थगोचरं तन्मुख्यम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-विच्छन्नेकार्थगोचरं तद्गीणम् । यथा नीलोत्पलमित्यादौ । तद्यावृत्त्यर्थं च संग्रहणमिति भावः । अखण्डगोचर इति । अखण्डार्थे वाक्ये एकार्थतारूपसामानाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेदाभावेन मुख्यत्वा-दित्यर्थः ॥

 $^{^1}$ चैकिस्मन्त्रा—ग. 2 रिनवार्यत्वाच्च—क. घ. 3 करण्यस्य गौ-घ. च. 4 तायां—स्व. 5 सिद्धेः,

अने नापर्यायपदानामे कपातिपदिकार्थत्वं, समिव्याहृतपदोप-स्थापितपदार्थसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं वाखण्डार्थत्वरुक्षणं विवक्षितम् ।

पूरणी

अपर्यायेति । एकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वमित्यर्थः । घटः कलश इत्यादावतिन्याप्तिवारणायापर्यायग्रहणम् । इदं च यदाकदा-चिदेकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वविवक्षया । समभिन्याहारेण तद्बोधकत्व-विवक्षायां तु पर्यायपदानां तथा बोधकत्वाभावात्तद्गहणं व्यर्थम् । नच पिकः कोकिल इत्यादिव्याख्यानव्याख्येयस्वपर्यायपदातिप्रसङ्गवारणाय तत्; तत्र पिकः कोकिल्पदवाच्य इति वाच्यत्वसंसर्गार्थकत्वे तद्वाक्य-स्यैकपातिपदिकार्थमात्रबोधकत्वविरहात्। तदुभयशब्दार्थस्वरूपाभेद-परत्वे तु तद्वाक्यस्याखण्डार्थत्वेन लक्ष्यतयातिव्याप्तिविरहादिति भावः। मात्रग्रहणं च नीलोत्पलादिवाक्ये प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थबोधके तद्वार-णाय । समभिच्याहृतेति । संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं अपाप्तयोः प्राप्तिः संयोगः संसर्ग इत्यादिलक्षणवाक्ये लक्ष्यसंसर्गगोचरप्रमाजनके वक्ष्यमाणरीत्या अखण्डेऽन्याप्तिवारणाय । तद्वावयस्य वस्तुतः संसर्गा-त्मकलक्ष्याभिघायकत्वेऽपि समभिच्याहृतपदस्मारितपदार्थावच्छिन्नत्व-ऋपेण तत्संसर्गबोधकत्वामावात्। प्रमापदं च धर्मिमात्रवाचकाकाशः गोत्वपदादौ अखण्डार्थपदेषु वा प्रत्येकमतिप्रसङ्गवारणाय । वाक्यम्य लक्ष्यत्वात् पद्स्य स्मारकत्वेन प्रमाऽजनकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥

यद्वा चन्द्रभिन्ने प्रयुक्ते प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये तत्रा-खण्डार्थबोधके तद्वारणाय तत्पदम् । प्रमाणवाक्यस्य छक्ष्यत्वात् । नच अमस्य व्यधिकरणप्रकारकज्ञानात्मकत्वात्प्रकारतायाश्च वैशिष्ट्यघटित-

पूरणी

त्वात्तद्वाक्यजनितशाब्दबों वैशिष्ट्यभानावश्यकतया संसर्गागोचरज्ञान-जनकत्वं तत्रासिद्धमिति वाच्यम् ; अन्यवस्तुनो वस्त्वन्तराभेदप्रतीते-रिष श्रान्तिरूपतया चन्द्रभिन्नव्यक्तौ प्रकृष्टप्रकाशपदप्रतिपादितायां चन्द्र-पदवाच्यस्वरूपंभेदगोचरशाब्दप्रतितेव्यधिकरणप्रकारतामन्तरापि श्रान्तित्वोपतेः । अभेदस्य च संसर्गत्विनरासात् । अपि चैकप्रातिपदिकार्थं प्रातिपदिकार्यसंसर्गाबोधकत्वं तदर्थः । अत एव प्रकृष्टप्रकाशपद-छक्ष्यव्यक्तिविशेषे चन्द्रत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वेऽपि न तत्राव्याप्तिरित्यनुपदं वक्ष्यति । एवं च चन्द्रभिन्नव्यक्तिविशेषे चन्द्रत्ववैशिष्ट्यबोधस्य व्यधिकरणचन्द्रत्वप्रकारकत्वाद्धान्तित्वं तद्धोधकवाक्यस्याखण्डार्थत्वं चिति न काप्यनुपपत्तिः ॥

वस्तुतस्तु संसर्गागोचरस्वविषयकप्रमायां सखण्डवाक्यस्यापि विषयत्वेन जनकत्या तत्रातिप्रसङ्गापत्त्या नञ्ज्यत्यासेन तादृशसंसर्ग-गोचरप्रमित्यजनकत्वमर्थो वाच्यः । तथा च प्रमापदादाने वेदान्तानां सम्यक् तात्पर्यानवधारणदृशायां जीवब्रह्मानियम्यनियामकभावादि-संसर्ग गोचरश्रमजनकत्वेनासंभव इति तद्वारणाय प्रमापदामिति तत्त्वम् ॥

नन्वेवमि विषं भुङ्क्वेत्यादिवाक्ये एकलक्षणया शत्रुगृह-भोजनिवृत्तिबोधके समिभव्याहृतविषादिपदस्मारितपदार्थसंसर्गाबोधकेऽ-तिव्याप्तिरिति चेन्न ; तत्रापि प्रत्येकपदलक्षणोपस्थापितविषादिपदार्था-नामेव संसर्गबोधनात् । अस्तु वा भुङ्क्ष्वेति भुजिपकृत्यन्ते पदसमु-दाये एकलक्षणा न तु विधिलोटप्रत्ययेऽपि, तद्वाच्यकर्तव्यताया एव लक्ष्यशत्रुगृहभोजनिवृत्तावन्वयात् । तथा च तद्वाक्यं तदुपस्थापितार्थ-संसर्गबोधकमेवेति न तत्रातिव्याप्तिशङ्कीति भावः ॥

अखण्डार्थत्वाक्षेपसमाधाने

नतु कथमेकप्राति पदिकार्थत्वं वेदान्तानाम्, तथात्वे सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायतापत्तेः । ब्रह्मण एकप्रातिपदिकार्थत्वे पदान्तरवैयथ्यप्रसङ्गाच्च । किं च सत्यादिवाक्यं मुख्यया वृत्त्या अखण्डार्थं प्रतिपादयन्ति लक्षणया वा। नाद्यः; वाक्यस्य नीलमुत्पलमित्यस्येव तदयोगात् । न द्वितीयः; लक्षणा- बीजान्वयानुप पत्यभवात् । न हि तया विना लक्षणा संभवति । तस्मात्सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थं, वाक्यत्वात्, ज्योतिष्टोमादि- वाक्यवत् । नच प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये व्यभिचारः;

दीपनम्

तदाक्षिपति—निन्वति । एकप्रातिपदिकस्य यावानर्थस्तावन्मात्रार्थ-कत्विमत्यर्थः । पर्यायतापत्तेरिति । तथा वापर्यायपदघटितमसण्डा-र्थस्वलक्षणमसंभवीति भावः । ब्रह्मण इति । अनेन द्वितीयमिष लक्षणमाक्षित्तम् । अखण्डार्थज्ञाने सामप्रयपि नेत्याह — सत्यादीति । तदयोगादिति । प्रतिपदं वाच्यभेदेन तत्संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् पदोपस्थापितपदार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयनियमादित्यर्थः । अन्वयेति । सत्यत्वादिविशिष्टतादात्म्यसंभवादित्यर्थः । प्रश्नानुसारेण तत्समान-विषयप्रकृष्टपकाश इति प्रतिवचनस्याखण्डार्थत्वं वक्तुं प्रश्नविषयं

पूरणी

ब्रह्मण इति मूलम् । असंसृष्टरूपेण सत्यादिपदप्रतिपाद्यत्व

 $^{^{1}}$ पदिकत्वं वे-क. प्रातिपदिकमात्रार्थकत्वम्-च्याख्यानुसारपाठः 2 चेति-ग्,छ, 3 पत्यसंभवात्-क. 4 च पर्याय-ख.घ.च.

तत्रापि प्रतीयमानवैशिष्टचस्यैव वाक्यार्थत्वादिति, उच्यते — अस्ति तावछोके अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्नः । स च चन्द्रप्रातिपदिकार्थानिष्ट एव । तदन्यस्य तत्र प्रतीत्य-योगात् । ननु चन्द्रासाधारणधर्मविषय एवायं प्रश्न इति ¹चेन्न, यदि प्रकाश्चिशेष एवासाधारणो धर्मः सः ति प्रत्यक्षत एव ज्ञायत इति तिद्वषयप्रश्नो नोपपद्यते । अन्यस्तु न समाधानेऽपि प्रतीयते । नच प्रकृष्टप्रकाशस्य चन्द्रधर्मत्वं न जानातीति वाच्यम्; ति चन्द्राज्ञानादेव तिदिति तत्प्रश्न एव । ननु चन्द्रोऽपि प्रत्यक्ष इति चेन्न; प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रो न वेति

दीपनम्

¹ चेत्-क. ² उत तद्या-ग,च. ³अतश्चन्द्र-क. ⁴ पूर्वोक्तमाशयबीज-च.

संशयदर्शनेन तस्मिन् सत्तानिश्चयरूपानुभवाभावात् । अन्यथा अधिकरणे तद्वृत्तितया धर्मद्वये चानुभूयमाने सामानाधिकरण्य-संशयायोगात् । अतएवाचन्द्रव्यावृत्तिवैशिष्टयं बुभुत्सितिमिति प्रत्युक्तम्। चन्द्रोऽचन्द्रव्यावृत्त इति निश्चितत्वात् । व्यक्तिविशेषे तद्ज्ञानं तु तद्ज्ञानादेव । अत एव चन्द्रपदवाच्यत्वविषयः

दीपनम्

धर्मद्वये चन्द्रत्वे प्रकृष्टपकाशे च । सामानाधिकरण्येति । तयोरिति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह—अत एवेति । तदज्ञानात् चन्द्राज्ञानात् । तृतीयं प्रत्याह—अत एवेति । चन्द्रश्चन्द्रपद्वाच्य इत्याप्तवाक्येनेति

पूरणी

इत्यर्थः । सत्तानिश्चयरूपेति मूलम् । ननु व्यक्तिस्वरूपे तत्सत्ता-निश्चयरूपं तज्ज्ञानं भवत्येव । प्रत्यक्षदृष्टव्यक्तिविशेषे इदमनिदं वेति कदापि संशयादर्शनात् । नच चन्द्रत्वरूपेण तत्सत्तानिश्चयरूपत्वं नेति वाच्यम् ; चन्द्रत्वस्य जातित्वे व्यक्तिप्रत्यक्षसामप्रया तस्याप्यवश्यं भानात् । उपाधिरूपत्वेऽपि प्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिरूपस्य तस्यापि भानात् । चन्द्रत्वादिष्वमिद्धयमानस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वाच । नच चन्द्र-त्वज्ञातिविशेषस्यतर्व्यावृत्तत्वेनानिश्चयात्तरसत्तानिश्चयानात्मकत्वं तज्ज्ञा-नस्येति वाच्यम् ; तज्जातिविशेषस्य स्वत एव व्यावृत्तत्वात् । व्यक्ति-विशेषतादात्म्यापन्नत्वेन जातिवैलक्षण्यस्य व्यक्तिविशेषवैलक्षण्याविन-त्वेन व्यक्त्यत्वाव्यत्वाव्यत्वार्णादेव त्तद्वव्यारणमिति प्रश्नस्य चन्द्रा-तद्यावृत्तिविषयत्वापाताचेति चन्नः चन्द्रत्वज्ञात्यविश्चित्रवर्या तत्स्वरूपा-

¹ धीनतथा-झ.

प्रश्न इत्यपि न ; चन्द्रश्चन्द्रपदवाच्य इति चन्द्रत्वे तद्विशिष्टे च तस्य निश्चितत्वात् । तचन्द्रत्वं कुत्रास्तीति चेत्तर्हि चन्द्र-प्रातिपदिकार्थमेव न जानातीति स एव प्रश्नविषयः । चन्द्र-श्चन्द्रपदवाच्य इति जानामि, तत्स्वरूपमेव न जानामि, तात्कि-

दीपनस्

शेषः । तत् चन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्ततयाऽवगतम्। प्रातिपदिकेति । चन्द्रस्विविशष्टस्यैव प्रातिपदिकार्थत्वादित्यर्थः । किं च चन्द्र-पदवाच्यत्वमि न स्वरूपेण संशयविषयः, किं तु तस्य व्यक्ति-विशेषवैशिष्ट्यमेव । तच्च व्यक्तिविशेष।ज्ञानादेवेति लाघवादा-वश्यकत्वाच्च व्यक्तिविशेष एव विज्ञासेत्याह—स एवेति । इतोऽपि न वाच्यत्वं प्रश्नविषय इत्याह—चन्द्रश्चन्द्रोति । किं च चन्द्रपद-

पूरणी

नवधारणात् । इतरव्यावृत्तिप्रयोजकस्वरूपविशेषानवधारणाद्वा न तज्ज्ञानं तत्सत्तानिश्चयात्मकम् ।)

ननु तद्वयक्तितज्ञातिविशेषयोस्तिदित्रव्यावृत्तिरिप प्रत्यक्षेण प्रकाशिवशेषिङ्कादिना वानुभूयत एव । नच चन्द्रपद्याच्यतानिमित्त-तत्त्वरूपेण तद्वाच्यताप्रयोजकस्वरूपिवशेषावच्छेदेन वा तद्वधारणं नेति वाच्यम् ; तथा सित प्रश्नस्य तत्पद्वाच्यत्वविषयकत्वापातादिति चेन्न ; चन्द्रपदाप्रवृत्तिनिमित्तव्यावृत्तिप्रयोजकस्वरूपेण चन्द्रत्वजाति-विशेषस्य चन्द्रपद्वाच्यव्यावृत्तिप्रयोजकस्वरूपिवशेषस्य वा अनवधार-णात् तद्विषयप्रश्लोपपचेः । व्यक्तिविशेषस्यैव तत्र बुभुत्सितत्वात् । नच चन्द्रपद्पवृत्तिनिमित्तत्वं तद्वच्छिन्नस्वरूपदं वा तद्यावृत्तिप्रयोजकमिति

¹ जिज्ञास्य इत्याह—घ.

मिति प्रश्नदर्शनाच । तस्मात्प्रातिपदिकार्थमात्रविषय एवायं

दीपनम्

स्यानेकार्थस्वभ्रमवतः प्रकृष्टप्रकाशे तत्पद्वाच्यत्वे निश्चितेऽपि किं चन्द्रस्तत्पद्वाच्यः उतान्य इति जिज्ञासादर्शनात्तेन तत्स्वरूपं प्रतिपाद्येव वाच्यत्वं प्रतिपादनीयामिति लाघवात्स्वरूपमेव जिज्ञासाविषय इत्याभि-प्रत्याह—तस्मादिति । एवं प्रश्नस्य प्रातिपदिकार्थमात्रविषयत्वसुपपाद्य

पूरणी

तदनवधारणादेव प्रश्नपर्यवसानान्नैतस्य तद्विषयत्वं स्यादिति वाच्यम् ; चन्द्रत्वं चन्द्रपद्पवृत्तिनिमित्तम् । चन्द्रश्चन्द्रपदवाच्य इत्यवधारणेऽपि प्रत्यक्षदृष्ट्वयाक्तिविशेषादौ तत्संशयदर्शनेन तत्स्वरूपिविशेषादेरेव तत्पद-वाच्यव्यावृत्तिप्रयोजकत्वात् । तस्मात्ताद्यक्तस्यरूपिवशेषादिगोचर एव तत्प्रश्चः । वस्तुतस्तु चन्द्रव्यक्तिं प्रत्यक्षेणादृष्ट्वेव यत्र कश्चनद्व इति प्रश्चः स तद्व्यक्तिविशेषमात्रगोचर एव । नच तदा कुत्र चन्द्र इत्येव प्रश्चः स्यादिति वाच्यम् ; सेनायां राजव्यक्तिदर्शनमन्तराप्यत्र को राजेति प्रथमदर्शनसमय एव प्रश्नस्य दर्शनादिति सर्वं सुस्थम् ॥

किं चन्द्र इति । तत्र चन्द्रपदस्य चन्द्रपदवाच्यार्थकत्वे चन्द्रपदवाच्यः किं चन्द्रपदवाच्य इति प्रश्नस्यानन्वयात् , तत्र चन्द्र-पदवाच्यः किं चन्द्रपदवाच्य इति प्रश्नस्यानन्वयात् , तत्र चन्द्र-पदवाच्योऽयमेव चन्द्रः उतान्य इति स्वरूपमात्रगोचर एव प्रश्न इत्यर्थः । ननु तत्र किमयं शशाङ्कपदाभिषेयः, उतान्य इति शशाङ्क-पदाभिषेयतया प्रसिद्धार्थविषय एव प्रश्नः । अन्यथा चन्द्रपदवाच्य-स्वरूपस्यापि निश्चिततया तदयोगादित्यत्राह—तेनेति । चन्द्रपदमभिषया तत्त्वरूपं प्रतिपाद पश्चाछक्षणया तत्पदवाच्यत्वं प्रतिपादय-तीति मुख्यार्थस्वरूपस्यैव जिज्ञासाहित्वाछक्षणया तद्विषयत्वं प्रश्नवचनस्य

प्रश्नः । उत्तरमपि प्रकृष्टप्रकाशश्चनद्र इति ¹ तत्समानार्थविषय-मित्यखण्डार्थम् । वाच्यत्वादेरप्रतीतेरदृश्विषयत्वकल्पनायो-गाच ॥

नन्तरस्य प्रश्नसमानार्थत्वमप्रयोजकम् , यः कश्चिचन्द्र इत्यादेरप्युत्तरत्वप्रसङ्गात् । किं तु प्रश्नवीजसंशयविरोधित्वम् । तच्चासाधारणधर्भवैशिष्टयज्ञानं विना न संभवतीति धर्मवैशिष्टय-म्रुत्तरार्थ इति वेचन्न, किमसाधारणधर्मविषयं ज्ञानं साक्षात्संशय-निवर्तकम्रुत चन्द्रपदार्थज्ञानस्य असत्तानिश्चयत्वं सम्पाद्यत्सत्पर-म्पर्या । नाद्यः ; भिन्नविषयस्य तद्योगात् । द्वितीये तु यद्विषयं सद्वाक्यजन्यं ज्ञानं संशयनिवर्तकं स वाक्यार्थः । प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्टयं तु बहिर्भूतमिष तस्य सत्तानिश्चयरूपत्वं

दीपनम्

तरप्रश्नोत्तरत्वात् प्रकृष्टादिवाक्यं तावन्मात्रनिष्ठमित्याह—उत्तरमपीति । अन्यथाऽऽम्रप्रश्ने कोविदारोत्तरवत् प्रतिवचनस्य प्रश्नवैयिषकरण्येनानु-त्तरत्वप्रसङ्गात् । अतो लक्षणयोत्तरवाक्यमखण्डार्थमित्यर्थः ॥

बहिर्भूतमि लक्षणया वाक्यजन्यज्ञानाविषयोऽपि। नन्वेवं यः कश्चिचन्द्र इति ⁷वाक्यजन्यज्ञानादिवशेष इत्याशङ्कर्याह —

पूरणी

न करुपनीयमित्यर्थः । यद्विषयं सदिति मूलम् । अयं चन्द्रो न वेति चन्द्रत्वावच्छित्रस्वरूपगोचरः संशयो न तु प्रकाशविशेषवैशिष्ट्या-दिगोचरः । येन तत्प्रकारकज्ञानं तत्संशयनिवृत्तयेऽपेक्ष्यत इति

¹ तत्समानविषय—ख. ग. छ. ² चेत् ,—छ. ³ सत्तानिश्चयप्रयोजकं सत् . सत्तानिश्चयत्वप्रयोजकं सत्—ख. छ. ³ वाक्यादिवशेष—ख.

तर्कविधया सम्पादयति । तथा हि—प्रकृष्टप्रकाशचन्द्रपदाभ्यां लक्षणया व्यक्तिविशेष उपस्थाप्यते । लक्षणा च तत्संबिन्धतया ज्ञात प्वेति नियतव्यक्तचुपस्थितिः । ततश्च गुणव्वैशिष्टयस्य तात्पर्यागोचरत्वेऽपि प्रातिपदिकार्थमात्रज्ञानस्य संशयनिवृत्ति प्रयो जकसत्तानिश्चयत्वं लभ्यत एवेति तद्वाक्यमखण्डार्थपरम् ॥

दीपनम्

तथाहै।ति। नियतव्यक्तीति। यथा गङ्गापदात्तीरत्वेनापि वस्तुतस्तत्संबन्ध्येव तीरं रुक्ष्यत इति तत्रैव प्रवृत्तिर्ह्णोकस्य एवमखण्डचन्द्रव्यक्तेरेव
रुक्ष्यत्वेऽपि वाच्यार्थप्रकृष्ट पत्रकाशव्यक्तिरेव रुक्ष्यत इति नियतव्यक्तन्तुपस्थित्या संशयनिवृत्तिरुपपद्यत इति न तदर्थ विशिष्टार्थता
वाक्यस्य। अतः प्रश्नानुसारेण रुक्षणया अखण्डव्यक्तिरेव वाक्यार्थ
इत्यर्थः। सत्तेति। यदीयं व्यक्तिश्चन्द्रो न स्यात्ति प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र
इत्याप्ता न ब्र्यादिति तर्कविषया गुणवाशिष्ट्यं ज्ञातं सत्तस्य सत्तानिश्चयत्वप्रयोजकम्। यः कश्चिचनद्र इति तु प्रयोगात्तर्कानवतारात्र
व्यक्तिविशेषे तिवश्चयः। ⁶अतो रुक्षणवाक्यजन्यज्ञानस्याखण्डविषयत्वं निश्चयत्वं चोपपद्यत इति भावः॥

पूरणी

फिलितार्थः । उक्ततर्कविधानं दर्शयति — यदीयभिति । प्रकृष्टपकाश-श्चन्द्र इत्याप्तप्रयोगविषयो न स्यादित्यर्थः । अतो न वैयधिकरण्यम् । वस्तुतस्तूक्ततर्कावतारमन्तरापि नियतव्यक्तिविशेषे चन्द्रत्वसत्ताज्ञानं

 $^{^{1}}$ एवेति न नियत—क. 2 वैशिष्टयविषयस्वस्य तात्पर्यगोचरत्वेन—ग. 3 जकं सत्तानिश्चयत्वप्रयोजकं रुभ्यत—छ. 4 प्रकाशसंबन्धिय्यक्ति—घ. च. 5 गुणवैशिष्टय-स्यसत्ता—घ, गुणवैशिष्टय ज्ञानमस्य सत्ता—ख. 6 ततो रुक्षणया वाक्य—ख. घ. च.

नन्वेवमपि चन्द्रत्ववैशिष्ट्यं वाक्यार्थो न व्यक्तिमात्र-मिति चेत्, सत्यम्, एवमप्येक¹प्रातिपदिकार्थमात्रस्य वाक्या-

दीपनम्

संसर्गागोचरप्रमाजनकरवाभावं दृष्टान्ते स्थूळमतिः शङ्कते— निन्विति । चन्द्रस्ववैशिष्टचस्य वाक्यार्थर्वेऽपि ²प्रातिपदिकार्थ-निस्विपितसंसर्गागोचरप्रमाजनकरवमक्षतमेवेत्यभिष्रेत्य तदुक्तमङ्गीकरोति— सत्यमिति । ननु दार्ष्टीन्तिकेऽप्येवं वैशिष्ट्यं स्यादिति न निर्विशेष-

पूरणी

लक्षणवाक्यजन्यम् । यः कश्चिचन्द्र इति वाक्येन त्वनियतव्यक्तिविशेषे तत्सत्ताज्ञानमिति तद्वैरुक्षण्यं स्फुटमेविति मन्तव्यम् । प्रातिपदिकार्थेति । चन्द्रत्ववैशिष्ट्यस्य चन्द्रशातिपदिकार्थान्तभूततया तद्तिरिक्ततिऋपित-संसगीगोचरप्रमाजनकत्वमक्षतमेवेत्यर्थः। नन्वेवं नीलोत्पलादिवाक्यस्याप्य-खण्डार्थता स्यात् , नीलत्ववैशिष्ट्यस्य नीलपातिपदिकार्थत्वादित्यत्राह -एकप्रातिपदिकार्थेति मुले । तत्र पातिपदिकान्तरार्थवैशिष्ट्यवित प्रातिपदिकान्तरार्थवैशिष्ट्यं वाक्यार्थ इति नैकप्रातिपदिकार्थे वाक्यपर्य-वसानम् । अत्र तु प्रकृष्टपकाशरूक्ष्यचन्द्रपातिपदिकार्थव्यक्तावेव तद-र्थवैशिष्ट्यं वाक्यार्थ इत्येतदखण्डार्थमिति भावः । वस्तुतस्तु नील-मुत्पलमित्यत्र नीलपदं नीलमात्रशक्तम् । तत्तादारम्यं च समानाधि-करणपदद्वयसमाहारलभ्यं वाक्यार्थ इति न नीलवैशिष्ट्यस्य तत्पाति-पदिकार्थान्तर्भावः। न चैवं नीलोत्पलपदयोः सामानाधिकरण्यानु-पपत्तिः, एकार्थवृत्तिविरहादिंति वाच्यम् ; तादात्म्यैनैकार्थतात्पर्यमात्रेण तदुपपत्तेः । अन्यथा मृद्धट इत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति संक्षेपः ।

¹ प्रातिपदिकमात्रार्थस्य-ग. प्रातिपदिकार्थस्य-छ. ² प्रातिपदिकात्तिरूपित-ख.

र्थत्वानपायात् । सत्यादिवाक्ये ब्रह्मानन्तपदसमाभिन्या¹हारादप्येकन्यक्तिमात्रं वाक्यार्थः सिद्धचतीति न कोऽपि दोषः । न
चैवं सर्वत्र वैशिष्टचस्यैव ब्रुभ्रात्सतत्वेन न न्यक्तिमात्रं वाक्यार्थ
इति वान्यम् , अज्ञातमात्रस्यैव ब्रुभ्रत्सतत्वात् । अज्ञानं च
वैशिष्टचादन्यत्रापि, संबन्धिद्ययेऽप्यज्ञानाभावे वैशिष्टचे तदयोगात् । तथा च ²वैशिष्टचज्ञानसंशयवादिना तत्संबन्धिन्यपि
तदभ्युपेयमिति धर्मवद्धर्मिण्यपि तदुपपद्यते । प्रकाशमाने चाप्रकाशमानत्वं नानुपपत्रम् ; चैतन्यं नास्तीति न्यवहारादर्शनेन
तद्योग्यतारूपावरणाभावात् । प्रकाशमाने तस्मिन् आनन्दादिनिरूपितस्य नास्तीति न्यवहारस्य दर्शनेन तद्योग्यतारूपावरण-

दीपनम्

ब्रह्मसिद्धिस्तत्राह — सत्यादीति । तत्र भेदनिषेधकानन्तब्रह्मपद-सामर्थ्यात्तत्र प्रातिपदिकान्तर्गतोऽपि संसर्गो न सिद्धग्रेदित्यर्थः। अज्ञात-मात्रस्य प्रयोजनवदज्ञातमात्रस्य। एवं चन्द्रत्वादिविशिष्टस्थाज्ञाततया

पूरणी

भेदिनिषेधकेति । अनन्तपदं अन्तराब्दस्य परिच्छेदवाचिनः वनान्त इत्यादावभावमात्रपर्यवसानादभावाप्रतियोगित्वार्थकम् । न च वैशिष्ठय-स्य बाक्यार्थत्वे तत्समाहारो युज्यते । तथा सत्यन्ततो वैशिष्ट्याधि-करणकभेदरूपाभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रसङ्गात् । एवं ब्रह्मपदमिष सर्वात्मतायोग्यार्थकम् । वैशिष्ट्यस्य वाक्यार्थत्वे तस्य सत्यतापातान्न युक्तमित्यर्थः । ⁸उत्तानदेवगोवहनादिकं व्यावर्तयति—प्रयोजनवदिति । नन्वेविमदंत्वादिना व्यक्तिभाने तत्स्वरूपविशेषस्यापि भानात्तत्र स्थाणु-

¹ हारबलादप्येक-ग. छ. ² वैशिष्ट्याज्ञान-क. ग. ³ देवगववह-झ.

निरूपकतया आनन्दात्मनस्तस्यैवाज्ञाततोषपत्तेः । लोकेऽपि जातेरिव व्यक्तेरपि स्वरूपविशेषस्तद्धिकरणतायोग्योऽस्तीति तदज्ञानात्तद्दोचर एव प्रश्नः । उत्तरं चाविद्यात्मकजातेः स्वतो विशेषाभावेन व्यक्तेरेव विशिष्टस्वरूपत्वाच । तस्मात् सत्यादि-वाक्यमखण्डार्थम् , ¹एकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरत्वात् लक्ष-णवाक्यत्वाद्दा, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्यवत् । वाक्यत्वा-

दीपनम्

वाक्यार्थत्वमुपेत्य चैतन्यमात्रस्यैवाज्ञाततोपपादनेन वाक्यार्थतोपपादिता। इदानीं व्यक्तिरेव लोकेऽप्यज्ञाततया वाक्यार्थ इत्याह —लोकेऽपीति। अविद्येति। व्यक्तितादात्म्यानुभवद्शायामेव घटत्वपटत्वयोर्वेलक्षण्यानुभवेन व्यक्तिविशेष²विषयमेव जातौ विशेषमानिमिति व्यक्तिरेव सक्लिविशेष²विषयमेव जातौ विशेषमानिमिति व्यक्तिरेव सक्लिविलक्षणस्वमावा। स च तस्याः स्वरूपमूतोऽपि विशेषोऽविद्या वरणात्किचिद्याति किचिन्नोति लोके सर्वत्र व्यक्तिस्वरूपमेव लक्षणवाक्यार्थ इति भावः। अत्र यद्यपि सत्यादिवाक्ये प्रातिपदिकार्थमात्रप्रक्षोत्तरत्वं न स्पष्टं प्रतीयते, तथापि "ब्रह्मविद्यामोति परं" इति पूर्ववाक्ये मुक्तिसाधन-ज्ञानिषयतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणः स्वरूपिजज्ञासायामेव सत्यादिवाक्यं प्रवृत्तमित्यस्त्येवात्रापि अतावन्मात्रप्रक्षोत्तरं त्वादिति हेतुः। न चैवं कीदशं ब्रह्मिति प्रक्षस्य कल्पनासंभवादिसद्धो हेतुरिति वाच्यम्; "ब्रह्मविद्यामोती " इति तत्स्वरूपिवद एव मुक्तिकीतेनेन तन्मात्रस्यैव विज्ञासाहेतुत्वादिति नासिद्धिः। हेत्वन्तरमप्याह-लक्षणवाक्यत्वादिति।

पूरणी

त्वादिसंशयो न स्यादित्यत्राह — स च तस्या इति । परमते

¹ प्रातिपदिकार्थ-छ. ² विषयत्वमेव-ख.घ. ³ तन्मात्र-च. ⁴ त्वमिति-ख.घ.

⁵ जिज्ञासाईत्वादिति-घ. च.

ननु सत्यादिवाक्यस्याखण्डब्रह्मपरत्वे न रुक्षणवाक्यत्वमसाधारण-धर्मविषयत्वाभावादित्यसिद्धिः । रुक्षणवाक्यस्य रुक्ष्यरुक्षंणसंसर्ग-मेयत्विनयमेन विरुद्धश्च । किं च वाक्यत्वमाकाङ्क्षायोग्यतासिन्निधि-मत्पदकदम्बकत्वम् । आकाङ्क्षादिकं चान्वयस्यैव वाक्यप्रमेयत्वे सङ्गच्छते । यस्य पदस्य येन पदेन विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं साऽऽकाङ्क्षा । स्वप्रतिपाद्यान्वयावाधो योग्यता । अन्वयप्रतियोग्युपस्थि-तिरासित्तिति तासां तद्घटितत्वादिति चेन्न तावदसिद्धिः ; विशेषादे-रिवासाधारणस्वरूपस्यापि रुक्षणत्वादित्युक्तम् । अत एव न विरुद्धता च, उक्तविधया रुक्षणवाक्यानां रुक्ष्यस्वरूपमात्रप्रमेयत्वात् । वाक्यत्व-

पूरणी

प्रतियोगिघटादिज्ञानेऽपि तत्स्वरूपप्रतियोगित्वाज्ञानवादिति भावः । लक्षणवाक्यानामिति ।

ननु लक्षणपदाल्रक्ष्यतावच्छेदकोपिस्थिति विना लाक्षणिकान्वय-बोधासंभवात्तद्वीशिष्ट्यमेव वाक्यार्थः । न च ब्रह्मण एकव्यक्तितया न तत्र लक्ष्यतावच्छेदकान्तरापेक्षा, एवमि गन्धवती पृथिवीत्यादौ गन्धवद्यक्तीनामनन्ततया तत्र गन्धवत्त्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतयावश्य-वाच्यत्वेन तद्वाक्यस्याखण्डार्थत्वाभावे तत्रोक्तहेतोव्यिभिचारापातादिति चन्नः तत्राप्यननुगतस्वरूपविशेषाणामेव लक्ष्यत्वात् । यद्वा तद्वाक्य-स्याखण्डार्थत्वाभावेऽपि न दोषः । एकव्यक्तिलक्षणवाक्यस्य प्रकृष्ट-प्रकाशश्चन्द्र इत्यादेरुक्तरीत्या तत्संभवात् । तद्वृष्टान्तेनैकब्रह्मलक्षण-वाक्यत्वस्यापि तत्साधनत्वोपपत्तेः । एकव्यक्तिलक्षणवाक्यत्वस्य च तत्र हेतुत्वेन व्यभिचारासंस्पर्शात् । न च किं चन्द्रलक्षणामिति प्रश्नो-त्तरोक्तलक्षणवाक्ये एवमपि व्यभिचारः, तद्वाक्यस्य प्रश्नानुसारेण

नुमानं च व्यभिचार्यप्रयोजकं च। न चैवं पर्यायतापत्तिः;

दीपनम्

स्याप्यन्वयप्रमेयतां विनोपपत्तेश्च । यस्य पदस्य येन पदेन विना न

ं स्वार्थान्वयानुभावकत्वं साऽऽकाङ्क्षा । वाक्यार्थाबाधो योग्यता ।
अव्यवधानेन स्वार्थोपस्थितिरासात्तिः । अन्यथा गौरवादिति भावः ।
चस्त्वर्थे । व्यभिचारि प्रकृष्टप्रकाश इति वाक्ये । अप्रयोजकं
उक्तविधया बाधकानां निरासादित्यर्थः ॥

ननु यदि सत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानं पराभिमतनिर्विकल्पकवत् व्यक्तिमात्रविषयं न कस्यचिदसाधारणधर्मस्य वैशिष्ट्यविषयं तर्हि ततोऽविद्यानिवृत्तिनं स्यादिति चेत्, न; ज्ञानस्याविद्यासमान²विषय-निश्चयत्वेनैव निवर्तकताया उक्तत्वात्। "एकघैवानुद्रव्यं" इति

पूरणी

लक्षणिभृतधर्मपर्यवसानादिति वाच्यम् ; लक्ष्यव्यक्तिविशेषज्ञानादेव तथा प्रश्न इति तस्य व्यक्तिविशेष एव पर्यवसानात् । अत एवास्वर-साद्वा तन्मात्रप्रकोत्तरत्वहेत्वन्तराभिधानादिति ध्येथम् । वस्तुतस्तु पृथिवीत्वादेर्लक्ष्यतावच्छेदकत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्या चन्द्रत्ववैशिष्टचबोधक-वाक्यवद्गन्धव³त्पदलक्ष्यव्यक्तिविशेषे पृथिवीत्वलक्ष्यतावच्छेदकवैशिष्टच-बोधकत्वेऽपि नाखण्डार्थताक्षतिरिति स्मर्तव्यम् ॥

ततोऽविद्यति । तथा च तद्वाक्यजन्यज्ञानस्य सप्रकारकत्वं वाच्य-मित्यखण्डार्थत्वरुक्षणसाध्यं बाघितमिति भावः । समानविषयेति । वस्तुतस्तु समानप्रकारकत्वेन निवर्तकत्वेऽपि नाखण्डार्थत्वक्षतिः । ब्रह्मस्वरूपानन्दत्वादिरूपेणानन्दादिपदार्थस्य ब्रह्मणस्तद्वपेण तद्वाक्यार्थ-

[्]री स्वार्थानुभाव-ख. घ. ² विषयत्वेनैव-क. ³ पदाछक्य-झ

श्रुतिविरोधाच न वाक्यजन्यज्ञानस्य विशिष्टाविषयत्वम् । एकाकारतारूपैकप्रकारताया । स्तदा बाधप्रसङ्गात् । "नेह नानास्ति किंचन" इति
विवस्य भेदमात्रस्य निषिद्धत्वाच । न चात्र नानात्वमेव निषिद्धवंते
नान्यदिति वाच्यम् : नानाशब्दस्य धर्मिपरतया बहुळं प्रयोगात् ।
ब्रह्मातिरिक्तस्य कृत्स्वस्य निषेधामावे नानात्वनिषेधायोगाच । सिति
धर्मिणि धर्मे चान्यस्मिन् तिक्ररूपितनानात्वस्यावश्यकत्वात् । ब्रह्मानिरूपितनानात्वं चाप्रसक्ततया न निषेध्यम् । स्वप्नतियोगिकभेदाभावस्य घटादाविवान्यतः सिद्धत्वेन तद्धै श्रुत्यनपेक्षणात् ।।

पूरणी

त्वेऽपि प्रातिपदिकार्थनिरूपितसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वस्य तत्रानपायादिति ध्येयम् । ननु विधार्थे घालप्रत्ययः, विधा च प्राकारः, प्रकारता
च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगितात्मिकेत्युक्तश्रुत्येव ब्रह्मज्ञानं सप्रकारकं
सिद्ध्येदित्यत्राह—एकाकारतेति । प्रकारोऽत्राकारः । स च धर्म्येव ।
उक्तप्रकारार्थस्य द्विधा भवति काष्ट्रमित्यादावनन्वयात् । धर्मी चात्र
ज्ञाने विषय एवेत्येकमात्रविषयत्वं तच्छुत्यर्थः । तच्च तज्ज्ञानस्यातिरिक्तवैशिष्ट्याविषयकत्वे बाधितं स्यादित्यर्थः । बहुल्पिति ।
नानावर्णावित्यादाविति शेषः । ननु तत्र धर्मार्थस्येव नानाशब्दस्य
गुक्कादिशब्दवद्धर्मिपरत्वमिति न मुख्यार्थधर्मिनषेधानुपपत्तिरित्यत्राह—
ब्रह्मातिरिक्तस्येति । धर्मनिषेधोऽपि धर्मिनिषेध एव पर्यवस्यतीति
भावः । नानात्वमात्रं निषेध्यं ब्रह्मिन्रूपितं न वा । नाद्य इत्याह—
सति धर्मिणीति । अन्यस्मिन्धर्मनन्तरे । धर्मनानात्वे नानाभृतधर्यन्तरेषु भृतादिरूपेषु सत्सु शक्तिरूपितनानात्वं ब्रह्मण्यपि स्यादित्यर्थः ।

¹ स्तथा-घ. च. ² वाक्येन-घ. च.

ननु निषेधवाक्यैः प्रपञ्चाभावविशिष्टतया प्रमीयमाणब्रह्मणः कथमखण्डत्विमिति चेन्न ; प्रपञ्चाभावस्यापि तस्मिन् ¹ कल्पितप्रति-योगिकतया रजताद्यभाववद्धिष्ठानमात्रत्वात् । ननु निषेधवाक्यस्य यदि ब्रह्ममात्रं प्रमेयं न त्वतिरिक्तः प्रपञ्चाभावस्तिर्हं न प्रपञ्चानिराक्रिया, ² तद्विरुद्धार्थविषयत्वाभावात् । ब्रह्ममात्रस्य प्रपञ्चाविरोधित्वादिति चेन्न ; प्रपञ्चोपशमरूपं हि ब्रह्म वेदान्तप्रतिपाद्यम् । प्रपञ्चोपशमरूपत्वं च

पूरणी

ननु अमिसद्धनानात्वस्य निषेषः, "अजायमानो बहुषा विजायत" इत्यादिना सम्यक् तात्पर्यानवधारणदशायामीश्वरमेदअम-संभवात्, पुराणादिषु ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेण भेदश्रवणाचिति चेन्न; आजायमान इत्येकवचननिर्देशेन एकस्यैव बहुरूपेण भवनप्रतीत्या ईश्वरमेदस्य ततोऽप्रसक्तः। "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यत्रापि स्रष्ट्राचेकत्वप्रतिपादनाच । पुराणवचनेषु क्रचिद्धेदप्रतीतावपि "एक एवेश्वरस्तस्य" इत्यादिभिरेव तदेकत्वप्रतीत्या पुराणादिवचनप्रसक्तमेद-व्यावृत्त्यर्थमप्येतच्छुतेरनुपयोगात्। किं च स्रष्ट्रपाळियितृसंहर्तृणां भेदे अन्यकार्येऽन्यस्य स्वातन्त्रवाभावेऽप्रतिहत्वशक्तित्वरुक्षणेश्वरत्वमेव व्याद्दन्ययेतित न्यायादिष तद्भेदाभावनिर्णयसंभवान्न तदर्थ श्रुत्यपेक्षेति दिक्। वस्तुतस्तु "प्रपञ्चोप³शमः शिव" इत्याद्यनन्यथासिद्धश्रुति- व्रह्मताले निष्पपञ्चतायां मानमिति तत्त्वम्॥

अधिष्ठानमात्रत्वादिति । प्रपञ्चाभावस्यातिरिक्तत्वपक्षे तु ''नेह नानास्ति किं चन '' इत्यादिवाक्यं समुद्यिकरुक्षणया प्रपञ्चा-भावविशिष्टब्रह्यस्वरूपं प्रतिपादयतीति पृथक्पदोपस्थापितपदार्थनिरूपित-

¹ परिकल्पित—च्. ² तदिरुद्धप्रमेयाभावात्—च. ³ शमंशिवमि-झ.

तस्य सत्यज्ञानानन्दाचात्मनोऽपि तद्विरहरूपत्वेन न तु तद्वस्वेन, ततश्च घटाभावे घटो ¹नेति प्रमाणामिव तदात्मतया ब्रह्मप्रमाणमपि भवति प्रपञ्चसत्ताविरोधि, अभावग्राहकत्वाविशेषात् । किं तिर्हे प्रपञ्चो-पञ्चमरूपत्वं नाम तिस्मन्धर्मोऽभ्युपेयते, तदभावे तत्प्रमाणस्य कथं ² तद्विरोधित्वमिति चेन्न ; अभावस्य भावानात्मकत्वं भावासामानाधि-करण्यं ³ चाभावस्वरूपकृतमेव न त्वभावत्वकृतम् । तस्य भावविरोधि- ⁴ स्वभावत्वाभावे तिस्मन्नभावत्वस्यैवासंभवात् । अभावत्वधमवद्धर्मि-णोऽपि तद्विरुद्ध ⁵स्वभावकरूपने वाधकाभावाच अभावस्वभावातिरिक्ता-भावत्वस्यासंभवाच । न तावदखण्डो धर्मोऽभावत्वम् ; भावधर्मसमवा-

पूरणी

संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वस्र्थणाखण्डार्थत्वस्य न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणस्तद्भावात्मकत्वप्रयुक्ततुच्छत्वादिकं व्यावर्तयितुमाह—सत्यज्ञानिति । घटाभाव इति । अभावाधिकरणकातिरिक्ताभाविवरहेण
घटाभावात्मकत्याघटाभावं बोधयदपि प्रमाणं यथा घटाभावे
घटसत्तीधीविरोधि तथा प्रपञ्चाभावात्मकतया ब्रह्मज्ञानमपीत्यर्थः ।
ननु तद्विरुद्धधमीविषयकत्वं तिव्वर्णयविरोधित्वे तन्त्रम् , घटाभावे
घटसत्ताविरोधिरूपं च तद्यभावत्वम् , ब्रह्मणि च तदभावात्न तज्ज्ञानस्य तद्विरोधितत्याभिनेत्य शङ्कते—किं तहीति । विरुद्धस्वरूपविशेषविषयत्वं विद्विरोधितायां तन्त्रम् , न तु तद्धमीविषयत्वम् ;
गौरवादित्यभिनेत्याह—अभावस्येति । ननु तर्हि मास्त्वभावत्वस्य

 $^{^1}$ नास्तीति-ख. घ. 2 प्रपञ्चिवरोधित्वमिति-च. ग्राह्मत्विमिति-घ. 3 च स्वरूप-च. 4 स्वरूपता-ख. 5 स्वभावत्वकरूपने-घ. 6 तद्धीविरो-झ.

वाच्यभेदस्य सन्वात् । तथा हि — ज्ञानादिपदं वृत्तिविशेष-विशिष्टं तदुपहितं वा स्वरूपमभिधत्ते । लौकिकत्युत्पत्तेर्विशि-ष्याज्ञानेऽपि तद्विषयत्वात् । सत्यशब्दोऽपि बाधायोग्यत्व-

दीपनम्

यिनस्तस्य संयोगादिवदभावत्वायोगात् । असति बाघके समवायातिरिक्तसंबन्धायोगाच । तस्मादभाव¹वादिनामि तत्स्वरूपप्रयुक्तमेव
भाविरोधित्वं वक्तव्यम् । एवं भावरूपप्रश्चित्रहस्यापि भावानात्मत्वं
तद्दनधिकरणत्वं वा तत्स्वरूपप्रयुक्तमेवेति भवत्य²खण्डब्रह्मगोचरमि
प्रमाणम् । ⁸ प्रपञ्चसंसर्गाविरोधिहद्दयस्य प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मसंबन्धानिरूपणादिप न संस्रष्टार्थं सत्यादिवाक्यामिति । ज्ञानादीति । ज्ञानपदं
चक्षुगादिजन्यान्तःकरणवृत्तिविशिष्टं तदुपहितं वा चैतन्यमिषधत्ते । एवं
सुखपदं शुभकर्मोपार्जितेष्टज्ञानजन्यान्तःकरणवृत्ति विशिष्टं तदुपहितं वा
स्वरूपानन्दमिषधत्त इत्यर्थः । ननु लौकिकानामेवंविधविवेकज्ञानं
कस्यापि न दृश्यत इत्यत आह—लौकिकति । यद्यपि लौकिका एवं
विविच्य न जानन्ति तथापि तेषां यत्राहंकारधर्मे वृद्धोपदेशात्

पूरणी

समवायः संबन्ध इत्यत्राह—असतीति । वस्तुतस्त्वभावधर्मो भावोऽ-भावो वा नाद्यः ; अभावस्य भावानाश्रयत्वात् । न द्वितीयः ; तस्य प्रतियोग्यनिरूपणात् । तत्राप्यभावे अभावत्वस्योक्तरूपत्वेऽनवस्थापाता-चेति तत्स्वरूपमेवाभावत्वभिति मन्तव्यम् । दश्यस्यति । तथा च दश्यस्य संसष्टस्याध्यासिकचैतन्यसंबन्धोऽभ्युपगन्तव्य इति संस्रष्टस्य

¹ वादिनापि—च. ² अखण्डगोचरमपि—ख. घ. ³ प्रपन्नसत्ताविरोधि—च.

⁴ विशिष्टं स्वरूप-ग. छु.

¹ विशिष्टं तदुपहितं वा स्वरूपमाह । एकशब्दोऽपि सजाती-याभाववाचकः । ब्रह्मात्मशब्दावपि सर्वात्मत्व¹विशिष्टं तदुपहितं वा स्वरूपमाहतुः । त्वमहंशब्दावप्यहंकारिविशिष्टं तच्छब्दोऽ-प्यु²स्थितिविशिष्टमिति न पदानां पर्यायता ।।

दीपनम्

ज्ञानादिपदसंज्ञतिमहस्तद्वस्तुत एवंरूपमित्यर्थः । सजातीयिति । "एके मुख्यान्यकेवला" इति द्वितीयभेदरिहते केवले नैघण्डुकव्यवहारा-दित्यर्थः । ब्रह्मात्मश्रब्दाविति । न नैवं तयोः पर्यायतापितः ; आत्मश्रब्दस्य अपरमात्मतारूपाप्तिविशिष्टवन्यनत्वेऽपि त्वमहंशब्दयोरिव प्रयोगोपाधिभेदात्सहप्रयोगोपपत्तेः अत्मश्रब्दोऽपि नियमेनाहामिति प्रकाशमान एव प्रयुज्यते ब्रह्मशब्दोऽपि जगत्कारणत्वविशिष्ट इति । उपस्थितीति । सर्वनाम्नां स्वबुद्धिस्थवानकत्वादित्यर्थः ।

पूरणी

मिथ्यात्वात्र तत्त्वावेदकश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । तद्वस्तुत इति । तत् ज्ञानपदवाच्यतया गृहीतं एवंरूपं तत्पदवाच्यतावच्छेदकमेव न तु स्वातन्व्येण तद्वाच्यम् । यद्वा तत् ज्ञानपदवाच्यं एवंरूपं अन्तः- करणवृत्त्यवच्छित्नमेवेत्यर्थः । तद्वाच्यधम्यज्ञानावच्छेदकवृत्तिविषयतया गृह्यमाणापि व्युत्पत्तिवेस्तुतस्तदवच्छित्रविषयेवेत्यर्थः । प्रयोगोपाधीति । यथा त्वमहंशब्दयोरहंकारविशिष्टवचनत्वे समानेपि प्रतिपाद्यप्रतिपादक-पुरुषशरीरसमावेशस्य तत्प्रयोगिनिमित्तत्वेन प्रयोगव्यवस्था तद्वदित्यर्थः । अत्र तद्यवस्थानिमित्तं दर्शयति—आत्मशब्द इति । त्वमहंशब्दा- विति मूळम् । नच त्वमहंशब्दयोरात्ममात्रार्थत्वम् , न तु विशिष्टार्थत्वं,

¹ विशिष्टं स्वरूप-ग. छ. ² स्थित-क. ³ सर्वात्मताविशिष्टवच-नत्वेऽपि-ख. च, सर्वात्मतारूपाप्तिविशिष्टवचनत्वेऽपि-घ. ⁴ आत्मशब्दो हि-क. घ.

नन्वेवं संसृष्टार्थत्वप्रसङ्गः, न च विशिष्टोपस्थि¹ताविप योग्यतादिमहिस्रा ब्रह्माभेदमात्रं शब्दः प्रतिपाद्यतीति

दीपनम्

सत्यादिपदानां स्रक्षणया अर्थप्रतिपादकरेव वाक्यार्थस्यासत्य-त्वादिप्रसङ्गं रुक्षणाबीजान्वयानुपपत्त्यभावं वा हृदि कृत्वा मुख्य-वृत्त्येव तत्प्रतिपादनं वक्तव्यमित्यभिषेत्य शङ्कते—निवृति । एवं भिन्नभिन्नपदार्थत्व इत्यर्थः । तत्र रुक्षणां विनापि ² तद्वाक्यस्याभेद-प्रमापकत्वमाशङ्कयाह—न चेति । विशेषणानां ³ किष्पतत्वे तत्प्र-युक्तपदार्थभेदस्यापि मिथ्यात्वेन बाधकाभावादखण्डब्रह्मैव वाक्यात्प्र-

पूरणी

अन्यथा "अहमेक एवासं" इत्यादिश्रुताविश्वरेऽहंशब्दप्रयोगानुपपत्तेरिति वाच्यम् ; लोके त्वमहंशब्दाभ्यां परिच्छिन्नार्थत्वायोगात् ।
"अहमात्मा गुडाकेश् " इत्यादावात्माहंशब्दयोः सह प्रयोगानुपपत्तेश्च ।
उदाहृतश्रुतौ चाहंशब्दो लक्षणया चैतन्यमात्रे प्रयुक्त इति भावः ।
विशेषणानामिति । विशिष्टक्षपेणोपस्थितानां तेषामभेदेनान्वयायोग्यत्वाद्विशेष्यस्वरूपस्य च तद्योग्यत्वात् विशिष्टक्षपस्य मिथ्यात्वेन तत्त्वावेदकश्रुत्या विधान्त्तरेणापि तदन्वयबोधायोगाच्च । घटेन जलमाहरेत्यादिवाक्यं च्छिद्रतरत्वादिप्रकारकान्वयवदिदमप्यखण्डार्थं बोधयतीत्यर्थः । नन्वत एव स्वक्ष्पेण भेदप्रमितिभेवत्, न हि स्वक्षपयोरिष
स्त्रममानसत्ताकभेदप्रतीतिरित्त, येन तद्भूपेणाप्यभेदबोधो न स्यादित्य-

 $^{^{1}}$ तादिप-ग. छ. 2 वाक्यस्याभेद-घ. 3 कित्पततया-क. ग. छ.

वाच्यम् ; विशिष्टयोः स्वसमानसत्ताकभेदवत्वेनाभेदायोगात् शब्दोपस्थितस्य वाक्यार्थान्वयित्वनियमाच । न हि पदार्थेक-

दीपनम्

मीयत इत्यर्थः। विशिष्टयोरिति । ¹ शब्दोपस्थितरूपेण हि पदार्थानामन्वयनोधो वक्तव्यः । तच्च तेषां परस्परिवरुद्धमिति नाभेदममितिः संभवतीत्यर्थः । न हि पदार्थयोर्मिथ्या ² त्वतोऽभेदः, सिद्धानेत घटपटयोरप्यभेदमसङ्गात् । किं तु तत्समानसत्ताकभेदाभावेन ।
स च प्रकृते नास्तीति कथं शक्तवा अभेदधीरित्येतदिभिषेत्योक्तम्—
स्वसमानसत्ताकेति । किं च वृत्त्या शब्दोपस्थापिततावत्पदार्थानवयं वाक्यं प्रतिपादयतीति वक्तव्यम् । अन्यथा ततस्तदुपस्थितिवैयर्थ्यात् । ३ न च पदं व्यसनितया ⁴ कंचिदर्थं व्यवस्थापयतीत्याह—शब्देति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति । वृद्धव्य-

पूरणी

त्राह— शब्दोपस्थितस्येति मूले । तत्तात्पर्यमाह—किं च वृत्त्येति । योग्यतादिमाहिम्ना शब्दोपस्थितार्थातिरिक्तस्तत्प्रकारो भासते । यथा घटेन जलमाहरेत्यादौ घटशब्दोपस्थापितघटत्वाद्यविच्छन्नातिरिक्तं छिद्रेतरत्वं न तु शब्दोपस्थापितार्थेकदेशस्य परित्यागस्तन्महिम्ना युक्तः ; कापि तद्यी-दर्शनादिति फिलतार्थः । नच विशिष्टयोर्मिथ्यात्वेन तत्त्वावेदकश्रुत्या तदन्वयबोधासंभवाद्विशेषणांशपरित्यागेन स्वरूपाभेदबोधकं तदिति वाच्यम् ; स्वरूपाभेदप्रमितेः पूर्वं विशिष्टरूपमिथ्यात्वस्यैवासिद्धेः ।

 $^{^1}$ शब्दोपजनित—ख. 2 त्वकृतो—क. ग. च. 3 न हि—क. ग. च. 4 किश्चिदर्थमुपस्थाप—घ.

देशस्य लोकेऽन्वयः प्रसिद्धः। ततश्च तत्त्वावेदकश्चितिजन्य-ज्ञानविषयतया तस्यापि परमार्थत्वानाद्वैतं वस्तु, न वा अखण्डार्थतेति चेन्नः ज्ञानादिपदेन पूर्णब्रह्मस्वरूपलक्षणया ब्रह्मप्रातिपदिकमात्रस्येव प्रतिपादनात्। न चैवं गङ्गादिपद-लक्ष्यस्यागङ्गात्ववज्ज्ञानादिपदलक्ष्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानाद्यन्यत्वा-पत्तिःः ज्ञानादिपदवाच्यस्याज्ञानाद्यात्मकवृत्तिविशेषादेः परि-

दीपनम्

बहारे हि शब्दानामर्थप्रतिपादनस्वभावोऽवगम्यते । तत्र ¹शब्दो-पस्थापितानां साक्षाद्वाऽवच्छेदकतया वा परस्परान्वयानुभवोऽवगम्यत इत्यर्थः। फलितमाह — ततश्चेति । तस्यापि वृत्तिज्ञानादेरपि । ज्ञानादी त्यादिपदेन वृत्त्याद्यंशपरित्यागे ² नोपहितस्वरूपविरुद्धपूर्णलक्षणया वाक्य-मखण्डार्थं प्रतिपादयतीति नाखण्डार्थत्वक्षतिः न वा वृत्त्यादेः ³प्रमाणगम्यत्वापत्तिरित्याह — न ज्ञानादीति । लक्षणायां ⁴पूर्वपक्ष्या-

पूरणी

प्रत्युत विधानतरेणान्वयासंभवेन विशिष्टरूपान्वयस्यैव तच्छूतिबोध्यत्वे तद्रूपस्य सत्यताप्रसङ्गात् । साक्षाद्वेति । व्यक्तचाक्तत्योरुभयोरिप शब्दोपस्थापितत्वेन व्यक्तीनां साक्षादानयनाद्यन्वयः गवाद्याकृतेस्तु तद्वच्छेदकतया तदन्वय इति शब्दोपस्थितानां परस्परान्वये न विशेष इत्यर्थः । उपहितस्वरूपविरुद्धेति । परिच्छिन्नोपहितस्वरूपविरुद्धेति । परिच्छिन्नोपहितस्वरूपविरुद्धेति । दितीये तदनुशयबीजनिराकरणं चोत्तरत्र निराक्रियत

 $^{^1}$ शब्दोपस्थितानां—ख. घ. च. 2 नोपस्थित $\overline{}$ ख. 3 प्रमाणत्वापत्तिः—च. 4 पूर्वपक्ष्यभिमतमनूष्य—घ.

त्यागेऽपि पूर्णज्ञानादेरेव लक्ष्यत्वात् । न चैवं स्वरूपमात्र-स्यैव ज्ञानादिपदवाच्यता भवत्विति वाच्यम् ; सर्वेषां पदानां

दीपनम्

शयमनुद्य दूषयति—न चैविमिति । लक्षणाबीजं च ताल्पर्यानु-पपितिरित्यमे वक्ष्यते । एवं वाक्यार्थब्रह्मणो ज्ञानादिस्वरूपत्वे । तथा च सर्वपदलक्षणा मुधेति भावः । किं ज्ञानादिकमानन्दादि-भ्योऽतिरिक्तं सज्ज्ञानादिपदवाच्यम् , किं वानन्दाद्यभिन्नमखण्ड-स्वरूपम् , नाद्यः ; उपाधिमन्तरेण ¹ तदितरेकासंभवात् । उपाधौ च विशिष्टमुपहितं वा स्वरूपं वाच्यमिति नाखण्डब्रह्मस्वरूपे कस्य-चिच्छक्तिः । नापि द्वितीयः ; विचारात्मागवगतनानार्थसङ्गतिकैरेव पदैर्लक्षणया वाक्यार्थ²मतीत्युपपत्तावपि शक्तवन्तरकल्पने लक्षणा-मात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । दूषणान्तरमाह—सर्वेषामिति । निनिगमका-

पूरणी

इत्यत्राह—लक्षणाबीजं चेति । पूर्णज्ञानादिरिति मुलम् । तत्पद-लक्ष्यत्वं न तद्र्षामावे प्रयोजकम् , लित्रणामिष लित्रस्वपत्वामाव-प्रसङ्गात् , किं तु तत्पद्वाच्यस्त्रपान्यत्वम् , तच्च न पूर्णज्ञानाद्यात्मक-त्रह्मस्वस्त्रपे ; तस्यैव वृत्त्युपहितस्त्रपेण तत्पद्वाच्यत्वात् । न चैवं वाच्यस्य तत्पदलक्ष्यत्वानुपपत्तिः ; उपहितस्वस्त्रपेण वाच्यस्य स्वस्त्रपेण लक्ष्यत्वाविरोधात् । अन्यथा अजहल्लक्षणामात्रोच्लेदपसङ्गादिति भावः । ननु स्वस्त्रपमात्रार्थत्वेऽपि न पर्यायता ; अनितिरिक्तेनापि ज्ञानत्वादि-स्त्रपेण तस्य ज्ञानादिपद्वाच्यत्वात् , अन्यथा प्रतियोग्यनुयोग्यादि-पदानामपि पर्यायतापसङ्गादित्यत्राह—-विनिगमकेति । ज्ञानादि-

¹ तदतिरिक्तत्वासंभ-च. ² प्रतिपत्त्युपपतौ-च.

पर्यायतापत्तेः । एकैकस्मात्सत्यज्ञानानन्दाद्वितीयब्रह्मसत्ता-निश्चयरूपज्ञानप्रसङ्गात् , तस्य पदस्य पदान्तरेण विनानतु-भावकत्वप्रसङ्गाच । न च सर्वपदलक्षणापक्षेऽपि पदान्तरं

दीपनम्

भावेन सर्वेषामप्येकशक्तिपसङ्गेन पर्यायतेत्यर्थः । एकैकस्मादिति । ज्ञानादिपदादिति शेषः । सत्तानिश्चयेति । पदं हि सर्वत्र सत्तानिश्चयरूपमेन पदार्थप्रतीतिमाधत्त इति प्रकृतेऽपि तथात्वपसङ्ग इति एकैकपदश्राविणामपि वाक्यार्थे ब्रह्मणि संशयो न स्यादिति भावः । तस्येति । घटकलशपदयोरिवेत्यर्थः । अत एव ब्रह्मपदस्य केवले ब्रह्मणि शक्तिरिति निरस्तम् । ननु लक्षणापक्षेऽप्येकपदलक्ष्यात्पदान्त-रलक्ष्य¹मतिरिक्तमनितिरिक्तं वा । आद्ये नाखण्डार्थत्वमिति द्वितीय-माशङ्कयाह—न च सर्वेति । वेदान्तेषु ज्ञानपदाभावे ब्रह्मणो श्रानात्मत्वसंशयो न विवर्तेत , तत्साधकप्रमाणाभावेनेतरपद-

पूरणी

पदानामभिन्नार्थत्वे इदं पदं ज्ञानात्मतायां शक्तमिदमानन्दात्मतायामिति विनिगमकाभावात्सर्वं पदं ज्ञानाद्यात्मकाभिन्ने शक्तमिति तेषां पर्यायताप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृत्युपहितस्य वाच्यत्वपक्षे तु ज्ञानादि-पदेस्तत्तद्वृत्त्युपहितज्ञानात्मकस्यैव प्रतीत्या तत्तत्पदे छक्षणापि ज्ञाना-द्यात्मकस्वरूप एवेति नास्मत्पक्षेऽयं दोष इति भावः । वस्तुतस्तु छोकन्युत्पत्तिपूर्वकत्वाद्वेदे शब्दार्थावघारणस्य छोके च ज्ञानमुत्पन्न-मित्यादौ वृत्तावेव ज्ञानपदप्रयोगात् तत्पूर्वशक्तिकरूपनायाः कथंचि-द्वृत्त्युपहितविषयत्वसंभवेऽपि न केवछस्वरूपगोचरत्वशङ्केति ध्येयम् । अत एवेति । पदान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । इतरपद्छक्ष्यस्येति ।

¹ मितिरिक्तं न वा-क. ² ज्ञानात्मत्व-च. ³ निवर्तते ततस्तत्सा-घ.

व्यर्थम् । पदान्तरं विना तद्थित्सामेदसत्ता¹निश्रयाभावात् लक्षणानवताराच ॥

दीपनम्

लक्ष्यस्य तदात्मत्वेन निश्चयासंभवात् । एवमानन्दादिपदाभावेऽपि ब्रह्मणस्त²दनात्मत्वसंशयो न निवर्तेतेति भवति असर्वमेव पदं विशि-ष्टाकारप्रतीतिं विद्धदर्थवदित्याह—पदान्तरमिति । पदद्वयसा-⁴मानाधिकरण्य हि सति विरोधस्फूर्त्या लक्षणा भवतीत्यतोऽपि पदान्तरमर्थवदित्याह—लक्ष्यणिति ॥

पूरणी

आनन्दात्मत्विनश्चयेऽपि ज्ञानात्मत्विनश्चयायोगादित्यर्थः । ननु ज्ञाना-दिपदैरद्वितीयाखण्डस्वरूपमेव छक्ष्यमिति कथं तछक्षणया ज्ञानादि-रूपत्वछाम इति चेन्न; ज्ञानत्वादिरूपेणैवाखण्डस्वरूपस्य तत्तत्पद-छक्ष्यत्वाभ्युपगमात् । न चैवं शाब्दज्ञाने ज्ञानत्वादेः प्रकारत्वापातः ; तस्य तद्धर्मिस्वरूपत्वेन तदयोगात् । प्रकारप्रकारिभावस्य भेदघटित-त्वात् । वस्तुतस्त्वभावप्रतीतौ अभावत्विमवान्नाप्यनितिरक्तज्ञानत्वादिकं प्रकार इत्युक्तं स्मर्तव्यम् । विशिष्टाकारेति । ज्ञानाचात्मत्वप्रतीतिं जनयेदित्यर्थः । विशेष्टस्पूर्त्येति । पदोपस्थापितयोर्विशष्टरूपयोर्वेनान्वयायोग्यतयेत्यर्थः । विशिष्टवाचकपदान्तरसमिन्याहारे सत्य-वधारिताखण्डतात्पर्यानुपपत्तिर्वक्ष्यमाण्यक्षणाबीजं स्फुटं भासत इति

¹ निश्चयासंभवात्-क. ग. ² स्तदानन्दत्व-च. ³ तच्छक्तमेव पदं-क.

⁴ साधारण्ये-क. श.

ननु ¹ तत्तदुपहितं स्वरूपं वाच्यं चेक्तिमिति लक्षणा, स्वरूपमात्रस्य वाच्यत्वात् लक्षणायां च तत्त्यागात्कथं ब्रह्म-तदत्मकं सिद्धचतीति चेत्, यद्यप्युपहितं स्वरूपमेव वाच्यम्, तथापि तत्तदुपहितत्वविशिष्टमेवेत्युपहितद्वयं स्वसमानसत्ताक-भेदवत्। ततश्च तयोनीभेदयोग्यता । ज्ञानानन्दशब्दाभ्या-

दीपनम्

मनु ²तत्तद्विशिष्टे ज्ञानादिपदशक्तिरिति पक्षे लक्षणास्तु, उपिहते शक्तौ तु किमिति लक्षणेत्याशङ्कते—निन्नित । अनुप-पत्यभावात्र केवलं लक्षणासंभवः, बाधकमप्यस्तीत्याह—लक्षणाया-मिति । तत्त्यागात् । चैतन्यादिस्वरूपत्यागात् । समानसत्ताकोपाधि-द्वयेन ³परस्परानपेक्षेण विशिष्टयोरिवोपिहतयोरि नाभेदयोग्यता ; उपाधिभ्यां परस्परं न्यावर्तितत्वात् । न ह्यतद्धटाकाशस्तद्धटाकाश इति प्रयोगादुपिहत्तयोरभेदप्रतीतिर्भवति । भवित तु तत्रापि ताभ्यामाकाशमात्रोपिस्थितावभेदप्रतीतिरिति ⁴ पूर्णस्वरूपोपस्थित्यर्थं लक्षणा वक्तन्येन्त्यभित्रत्याह—यद्यपीति । ननु यद्यप्युपिहतयोः स्वरूपसन्भेदोऽ-स्ति तथापि ज्ञानादिपदादभेदप्रतीतिविरुद्धोपस्थित्यभेत्यभावात्किमित्यभेद-वाक्यार्थानुभवोऽपि न भवेदिति तत्राह—ज्ञानानन्देति । तथा च

पूरणी

तद्धै तदावश्यकमित्यर्थः । ज्ञानानन्द्श्वब्दाभ्यामिति मूलम् । उपाधिवृत्तिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्यावर्तितत्वरूपेणैव ब्रह्मणो ज्ञानादिपदशक्यत्वमिति भिन्नरूपयोरेव तच्छब्दाभ्यां प्रतीति-

 $^{^1}$ तत्तदुपहितस्वरूपमात्रं चेत्—क. 2 तत्तत्पदविशिष्टे—च. 3 परस्परापेक्षया—घ. 4 पूर्णोपस्थित्यर्थं—ख. च.

गौरश्व इतिवल्लोकसिद्धभेदत्वाल्लक्षणां विना नाभेदप्रतीतिरित्यर्थः। किं च तात्पर्यानुपपित्तरेव रूक्षणाबीजं न त्वन्वयानुपपित्तः, तस्य विषं भुङ्क्ष्व छत्रिणो यान्तीत्यादावभावात्। तात्पर्यं च वेदान्तानां "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुख्यथ," "मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति", "एकषेव" इत्यादिभेददर्शन-

पूरणी

रिति तद्रपोपस्थितयोर्नाभेदयोग्यतेत्यर्थः । अथ वा वृत्तिविशेषादेः शक्यतानदैच्छेदकस्यापि प्रयोगोपाधितया लडादिपत्यये वर्तमानत्वादि-वज्ज्ञानानन्दशब्दाभ्यां तदुपाध्योः प्रतीत्या तत्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं तदौपाधिकभेदोऽपि प्रतीयत इत्यर्थः । नन्वेवमपि साक्षाच्छब्दात्तद्भेदा-प्रतीतेः कथं तदमेदप्रतीत्यभाव इत्यत्राह—गौरश्च इति । गवाश्व-पदाभ्यां साक्षात्तदर्थभेदो न प्रतीयते, तत्र तयारशक्तेः । किं तु गोत्वाश्वत्वावच्छित्रप्रतीतिरेव साक्षात् । तद्धीना च तद्भेदप्रतीतिः, तथापि तत्र यथा तयोनीभेदप्रतीतिस्तद्वदत्राभेदप्रतीतिर्न युक्तेत्यभिन्नः स्वरूपरुक्षणा अभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । ननु तथापि रुक्षणाबीजमुख्यार्था-नुपपत्तिविरहात्कथं लक्षणा । नच विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तिरस्तीति वाच्यम् ; नीलोत्पलमित्यादिवद्गौणसामानाधिकरण्येनाप्यन्वयोपपत्तेरिती-मामाशङ्कामुपसंहारच्याजेन पराचष्ट इत्याह—किं च तात्पर्येति । ननु भुङ्क्ष्वेति कृतिसाध्यत्वे सति बल्बदिनष्टाननुबन्धीष्टसाघनत्वं ¹ विधिलोडंर्थः । नच तद्विषभक्षणान्वययोग्यमिति मुख्यार्थानुपपत्ति-रस्त्येवेत्यनुशयादाह — छत्रिण इति । आदिपदेन यष्टीः प्रवेशयेत्यादेः सङ्ग्रहः । मृत्युं संसारम् । संसारात्संसारान्तरमित्यर्थः । यद्वा भेद-

¹ विध्यर्थः**–झ**.

मनुभूयमानयोस्तयोः स्वसमानसत्ताकभेदांनुभवात् । ततो-ज्ञानानन्दादिपदेः पूर्णचैतन्यानन्दात्मकं वस्तु लक्षणीयमिति सर्वलक्षणा , ब्रह्मणो ज्ञानादिस्वरूपत्वं चेति ॥

दीपनम्

निषेघतन्निन्दा भ्यामभेदज्ञानस्य कर्तव्यत्वप्रतिपादनादभेद एवेति निर्णीतम् । तच लक्षणया ग्रुद्धोपस्तितिं विना न निर्वहतीति लक्षणाऽऽवश्यकीत्यमिप्रेत्याह —तत इति ॥

पूरणी

दर्शिनां दुःखपदत्वेन मृत्युद्धपादीश्वरात्पुनः संसारान्तरं रुभ्यत इत्यर्थः। सर्वपद्रुञ्ज्यणेति मूलम् ॥

ननु ठाक्षणिकपदं मुख्यार्थानुग्राहकमात्रं, वाचकपदमेव ठक्ष्यार्थोपस्थितिसहायेनान्वयानुभावकिमाति यावज्जीवनयादौ दिशतम् । तथा च सर्वपदछक्षणापक्षे कथमभेदान्वयबोधः । किं च ज्ञानादिपदेषु प्रत्येकमिद्वितीयरुक्षणा पदसमुदाये वा । नाद्यः ; प्रत्येकं ज्ञानाद्यात्मत्व-प्रतीतौ तदितिरिक्तवाक्ये बोध्याभावेन सत्यादिपदानां समिभिन्याहार-रुद्धात्तिसिद्धसापेक्षेकार्थबोधकत्वरुक्षणेकवाक्यताभक्षप्रसङ्कात् सत्यादि-पदेषु प्रत्येकं वाक्यव्यवहारापातात् । न द्वितीयः ; ब्रह्मणः सत्यादि-पदसमुदायात्मकवाक्यार्थत्वेन ज्ञानादिपदवाच्यत्वानुपपत्तिवर्णनिवरोधा-चेति चेदत्र ब्रूमः—मुख्यार्थपदजातमेवान्वयानुभावकिमिति नियमो नास्त्येव । विषं मुङ्क्ष्वेत्यादौ व्यभिचारात् । यत्तु विषं मुङ्क्ष्वेति न समुदाये शत्रुगृहभोजनिवृत्तिरुक्षणां, किं तु शत्रुगृहभोजनोन्मुखं प्रत्याप्तेनानिष्टविषभोजनेष्टसाधनताबोधने प्रसक्तशत्रुगृहभोजने विष-

¹ भ्यां मेदज्ञानस्याकर्तव्यत्व-च.

पूरणी

मक्षणवदानिष्टसाघनामिति स्वयमेव प्रतिपद्यत इति, तन्न; आप्त-वाक्यस्य विरुद्धार्थबोधकत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । गङ्गायां घोष इत्यादा-विष स्वयमेव तीराद्युपस्थितेर्वकुं शक्यतया लक्षणामात्रोच्छेदप्रसङ्गा-चिति ॥

वस्तुतस्त वृत्तिमत्त्वमेवान्वयानुभावकतावच्छेदकम् , न तु शक्तिमत्त्वम् ; गौरवात् । नच मुख्यार्थाविनाभावा छक्षणा, सा चार्थनिष्ठेति न शब्दस्य लक्षणादिवृत्तिमत्त्वामिति वाच्यम् ; लक्ष्यार्थ-संबन्धिमुख्यार्थीपस्थापकतया अर्थसंबन्धिनि पदेऽपि लक्षणावृत्ति-सत्त्वात् । अन्यथा लक्ष्यार्थोपस्थितेः शाब्दत्वानुपपत्तेः । नच शक्त-पदसंबन्धितया स्मारितो मुख्यार्थः स्वस्य वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्ष्यार्थमुपस्थापयतीति तदुपस्थितिसहायेन वाचकपदस्यैवान्वयानुभाव-कत्वोपपत्तौ न लाक्षणिकपदस्यापि तत्र व्यापारकल्पना, तदन्वय-बोघशाब्दताया अपि मुख्यार्थपदजन्यतयोपपत्तेरिति वाच्यम् ; मुख्यार्थपद इव लाक्षणिकपदेऽप्यन्वयबोधप्रयोजकाकाङ्क्षादेस्तालपर्यस्य चाविशिष्टतया अन्वयानुभावकताया अवश्यवाच्यत्वात् । मुख्यार्थ-पदजन्यतया तदंशेऽन्वयबोधस्य शाब्दत्वेऽपि लक्ष्यार्थीशे तद्नुपपतेश्च। अत एव द्वारमित्यादी शब्दाध्याहारकरुपनेतीयं दिक् । मुख्यार्थपद-मेवान्वयानुभावकमिति प्रदर्शनं तु सति संभवे न सर्वपदलक्षणाश्रयणी-येत्येवंपरमिति ध्येयम् ॥

नापि प्रत्येकलक्षणादिविकल्पः ; प्रत्येकपदैर्वस्तुतोऽभिन्नज्ञाना-द्यात्मकस्वरूपोपस्थितावपि ज्ञानानन्दाद्यात्मकाभेदस्य प्रत्येकपदानुपस्था-पितत्वेन तद्भेदसंशयादिनिवृत्त्यर्थं तदभेदस्य वाक्यबोध्यतया स्वीकर्तव्य-त्वेन मिल्लित्वा सत्यादिपदानां तदभेदानुभावकत्वात्। अभेदस्य च नन्वेवमि शक्यसंबिन्धितया ज्ञात एव लक्षणा स्यात् । तज्ज्ञानं च ब्रह्मणः शब्दादेव वक्तव्यम् । सोऽपि लाक्षणिकश्रेष्ठाक्षणिकानवस्थेति गुरोरपि मूकतापित्तिति

दीपनम्

सर्वपद्रुक्षणायां बाघकं शङ्कते—नन्वेविमिति । सोऽपि शक्यसंबिन्धितया परब्रह्मोपस्थापकशब्दोऽपि । मूकतापितिरिति । ज्ञानपद शक्यसंबिधितया ब्रह्मणोऽन्यतोऽनवगतत्वेन १ तह्यस्यं किमिति शिष्येण पृष्टो गुरुर्यचानन्दादिपदेनोत्तरं ब्र्यात्तदा तस्यापि १ लाधनिति शिष्येण पृष्टो गुरुर्यचानन्दादिपदेनोत्तरं ब्र्यात्तदा तस्यापि १ लाधनिति शिष्यस्य विपतिपति श्रव्यसंबिधत्वेनान्यतोऽनवगमाच्छब्दान्तरेणव शिष्यस्य पतिपत्तिर्वक्तव्या । शब्दान्तरमपि चेज्ज्ञानपदमेव तर्द्धन्योन्याश्रयः । पदान्तरं चेत्तस्यापि लाक्षणिकत्वा तत्त्वनन्तशब्दोपन्यासेन श्रान्तो गुरुः सहसेव निवृत्तव्यापारः स्यात् शिष्यस्याप्रतिपत्तिश्च । ननु शुद्धपदादेव ज्ञानादिपदलक्ष्योपस्थितिरस्त्विति चेन्नः शुद्धपद-

पूरणी

तस्वरूपत्वेऽपि तेन रूपेण वाक्यगम्यत्वात् । न चैवं तद्वाक्यस्य संस्रष्टार्थतापातः ; अभेदसंसर्गताया निरस्तत्वात् । न चैवं नीलोत्प-लादिवाक्यं नीलोत्पल्यत्विशिष्टाभेदबोधकामिति तदप्यखण्डार्थमापचेतेति वाच्यम् ; उत्पल्यत्विशिष्टे नीलत्विशिष्टाभेदस्य नील्यसंसर्गघिटतत्या तद्वोधकस्य तदयोगात् । अत एव तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि शोधितजी-वब्रह्मस्वरूपाभेदबोधकमिति सर्वं सुस्थम् ॥

 $^{^1}$ वाच्यसं-क. 2 तछक्षणं-घ. च. 3 लाक्षणिकत्वे-ख. 4 प्रवृत्तिर्व-घ.

⁵ तदनन्त-ख, च.

स्यापि सत्यज्ञानानन्दाद्यात्मकेऽखण्डे शक्तिश्चेत्पूर्वोक्तदोष एव । विशिष्टे चेत्तदपि लाक्षणिकमेव । तस्मात्पदान्त¹राभिधयमेव ज्ञानादि पदान्तर-लक्ष्यमित्य+युपेयम् । अत एव च न पदान्त²रानभिषेयं पदान्तरलक्ष्य-मिति न्यायविद इति भावः । न तावत्सत्यज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि

पूरणी

पूर्वीक्तेति । पदान्तरवैयर्ध्यादिस्तपदोष इत्यर्थः । तस्मादिति । तथा च सर्वपदलक्षणापक्षो न युक्त इत्यर्थः । अत एव न पदान्तरेति। पदान्तरानभिधेयस्य लक्ष्यत्वाभावेनाभिधेयत्वस्य लक्ष्येऽपि सत्त्वात् तस्य केवलान्वयित्वे न किंचिद्धाधकमित्यभिप्रायेणेति भावः । नन् त्वच्छास्रव्यवहारसिद्धचैतन्योपरुब्ध्यखण्डस्वरूपादिशब्दानां तद्वा-चकत्वमस्त्येव । अन्यथा तैः शब्दैर्गुरोरद्वितीयातिरिक्तब्रह्मस्वरूप-व्युत्पादनानुपपत्तेः । नव विशिष्टवाचकपदैरखण्डतात्पर्यादिव्युत्पादन-संभव इति चेत्, एतच्छास्रसङ्कतितचैतन्यादिशब्दानां तद्वाचकत्वेऽपि तैः शब्दैः परं पति बोधनानुपपत्त्या उभयतःसिद्धानन्दादिशब्दैरेव तल्रक्ष्यबोधनस्य वाच्यत्वेनोक्तानवस्थाया दुरुद्धरत्वात्। यदि च चेतनस्वभावश्चेतन्यमित्यादिरूपेण ज्ञानाद्यर्थकतया चैतन्यादिशब्दा अप्युभयमतसिद्धाः, तथात्वेऽपि परमतसिद्धजन्यज्ञानाविच्छन्नार्थकतया अस्मन्मते विशिष्टवाचका एवेत्युभयथापि न तच्छब्दैरभिषया आनन्दा-दिपदलक्ष्योपस्थापनम् । गुरुणा अद्वितीयब्रह्मन्युत्पादनाय विशिष्ट-वाचकपद्भयोगेऽपि गुरूचारिताद्वितीयादिशब्दतात्पर्याद्यनुपपत्त्या शिष्यः स्वयमेव गुरूच।रितशब्देष्वप्यखण्डस्वरूपलक्षणावगमपूर्वकं वेदान्त-वाक्येषु तत्तात्पर्यमवधारयतीति न किंचिद्नुपपन्नमिति प्रघट्टकार्थः ।

¹ रानभिषेय-क, घ. ² राभिषेयमेव पदान्तर-ख.

चेन्न ; ब्रह्म सत्याद्यात्मकमि सत्यादिपदसम्रदायवाक्यार्थत्वान्न कस्यापि पदस्य शक्यम् । अतो न सत्यादि स्वभावयार्दिकचि-

दीपनम्

वाक्यार्थे ² ज्ञानानन्दादिपदानामन्यतमपदस्य शक्तिः संभवतीत्युक्तम् । न वा सत्यज्ञानानन्दं ब्रह्मत्येकं पदं संभवति ; तस्य नानापदसमृहा-स्मकवाक्यत्वात् । किं तु यथा गङ्गायां घोष इत्यादिप्रयोगाच्छक्य-संबन्धितयावगतमीनादिकं विहाय योग्यताचनुसारेण तीरमेव ⁴ घोषा-न्वयितया श्रोता छक्षणयावगच्छति, एवं ज्ञानादिपदवाच्ये तछक्ष्ये वा प्रथमं च्युत्पादितः शिष्यो गुरुणोपदिष्टसत्यादिवाख्याचोग्यताचनुसारेण स्वयमेव छक्षणयार्थं प्रतिपत्स्यत इति न तदर्थं शक्तिः कल्पनीया, न वा पूर्वोक्तः कोऽपि दोष इत्याह—न ब्रह्म सत्याद्यात्मकमित्या-दिना । अनेन ब्रह्म यदि ज्ञानादिस्वरूपं स्यात्ति किमिति तत्यद-वाच्यं न स्यादिति शङ्का निरस्ता । अत इत्यनेन प्रन्थेन ज्ञानादिपद-

पूरणी

वाक्यार्थ इति । तत्पद्वद्वाक्यार्थस्य तत्पद्वाच्यत्वायोगात् पदान्तरवैयथर्याद्यापत्तेश्चेति भावः । वाक्यत्वादिति । वाक्ये च शक्तिं हेति भावः ।
योग्यतादीति । लक्ष्यवाचकपदान्तरसत्त्वेऽपि योग्यतैव नियतलक्ष्योप
स्थितौ तन्नमिति तत्पद्विरहेऽपि योग्यतावशादत्रापि तदुपस्थितिर्न विरुद्ययत इत्यर्थः । न वा पूर्वोक्त इति । गुरुमुकतादिस्तप इत्यर्थः । ब्रह्म
सत्याद्यात्मकमपीत्यादिगुरुव्युत्पदनप्रकारः । तत्र तत्तद्विशेषणैस्तत्तद्विरोधिशङ्कानिवृत्ति दर्शयति — अनेनेत्यादिना । असत्वा-

¹ स्वभावात्किचि ख. ² जानानन्दादीनामन्य ख. ³ अनुक्तमेव क. ग. अनुक्तमपीतरमेव क. च. ⁴ घोषान्विततया ख.

द्विशिष्टमेव ब्रह्म¹तत्तत्पद्वाच्यम् । विशिष्टं च परोपाधिना भिन्नमेव । वाक्यस्यैकप्रातिपादिकार्थे व तात्पर्यमित्येवमादि-³ज्ञानवतः सत्यादिपदलक्ष्यस्य ज्ञानादिपदानभिधानेऽपि विचारेण तत्तत्पद्वाच्यसंबन्धितयावगतज्ञानादिच्यक्तेरेव लक्षणयोप स्थितिरिति नातः परमाशङ्केत्यनवस्थाभावादिति सिद्धं सत्यादि

दीपनम्

वाच्यान्यत्वेनाज्ञानाचात्मकतेति राक्का निरस्ता । ब्रह्म सदाचात्मकिमिति रोषः । विशिष्टं चेत्यनेन वाच्ययोरेवाभेदोऽस्त्वित राक्का निरस्ता । परोपाधिनेत्यनेन स्वतो ज्ञानानन्दादीना मेमेदयोग्यतामाह । वाक्यस्येत्यनेन नानार्थत्वरुक्षणाराक्का निरस्ता । ब्रह्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वेन तत्त्वावेदकशास्त्रप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिरित्येवमादीत्यादिपदेन दर्शयति । अत एव पदान्तरवाच्यमेव पदान्तररुक्ष्यमित्यपि न । अन्यथापि नियतरुक्ष्योपस्थित्यपपादनेनाप्रयोजकत्वात् । न हि कुरु-धर्मतया रुक्ष्यस्य वाच्यत्वनियमोऽभ्युपेयः । ननु सर्वपदरुक्ष्यं ब्रह्मिति प्रयोगेऽपि किं सर्वपदरुक्ष्यमिति पदस्य ब्रह्माणि रुक्षणा शक्तिर्वा । नाद्यः ; राक्तं हि पदं रुक्षणिकम् । न हि ब्रह्मातिरिक्ते तस्य पदस्य शक्तिरिति । द्वितीये च न ब्रह्मणः सर्वपदरुक्ष्यतेत्याशक्का-मुपसंहारव्याजेन निराकरोति — इति सिद्धमिति । न तावदस्य पूर्ण-

पूरणी

द्यात्मकत्वव्यावृत्तिस्फोरणायापोक्षितं पूरयति—सदाद्यात्मकिमिति । ब्रह्मातिरिक्त इति । सर्वपदलक्ष्यस्य वस्तुनोऽन्यस्याभावादिति भावः । न तावदस्येति । तत्पदस्य सर्वपदलक्ष्यताविशिष्टवाचकत्वेन सत्यादिपद-

¹ तत्पद-क, ² र्थमात्रे-ग, ³ जानतः-ग, ⁴ मभिधेययोग्य-क.

ब्रह्मणि शक्तिः संभवतीत्युक्तम् । व्याघाताच न तस्य तत्र शक्तिः । वस्तुतस्तु नेदमेकं पदम , येनोक्तदोषः स्यात् ॥

ननु रुक्ष्ये ब्रह्मणि यदि सत्यादिपदवाच्यसंबिन्धित्वमस्ति तर्हि तरुक्ष्यपदाभिध्यमेव, शक्यसंबिन्धित्वस्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। अथ नास्ति तर्हि रुक्ष्यमिप न स्यादिति चेन्नः; यद्यपि पूर्णे ब्रह्मणि सर्वपदरुक्ष्ये सत्यादिपदवाच्यसंबिन्धित्वमस्त्येव, तथापि तद्विशिष्टमेव तदभिष्येयं न स्वरूपणिति नोक्तदूषणद्वयम्। तस्मात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्य¹तात्पर्यपरं ब्रह्म नैतद्वाक्यस्थपदशक्यम् , वाक्यार्थन्त्वात् , गवादिसंसर्गवत् । न चासिद्धिः ; "सर्वे वेदा यत्पदमामनिति" इति श्रुतेः, तस्य तदन्यार्थत्वासंभवाच्च । न चैवं वस्तुत्वेन घटादेरिप घटादिपदवाच्यत्वानुमानं स्यादिति वाच्यम् ; तस्य वाच्यानतरा²भावेन तदेकार्थत्वात् घटादेर्वाच्यत्वे बाघकामावात्

पूरणी

वरपूर्णब्रह्मस्वरूपवाचकरवायोगात्सर्वपद्रअक्ष्यस्य तत्पद्वाच्यत्विविरोधा-चेत्यर्थः । नन्वतिरिक्तमुख्यार्थविरहास्रक्षणापि न संभवतीत्युक्तमित्य-त्राह—वस्तुतिस्त्विति । नोक्तदूषणिति । अत एव ब्रह्मणो लक्ष्य-पद्वाच्यत्वे सर्वपद्रअक्ष्यत्वव्याघातः, लक्ष्यपद्रलक्ष्यत्वे चालक्ष्यत्वापितः, गङ्गापद्रलक्ष्यतीरविति निरस्तम्, सत्यादिपद्शक्यसंबन्धविशिष्टरूपेण लक्ष्यपद्वाच्यस्येव ब्रह्मणः स्वरूपेण तत्त्वत्रक्ष्यत्वाभ्युपगमेन सत्यादि-पद्रलक्ष्यत्वानपायादिति । तस्य तत्त्वावेदक्वाक्यस्य । वाच्यान्तरेति । तथा च घटो न घटपद्वाच्य इत्यनुमानस्य बाध इति भावः ।

¹ तात्पर्यास्पदं ब्रह्म-घ. च. ² भावे-ख,

. दीपनम्

ततोऽर्थान्तरमप्रतीत्येव झिटित तदुपिश्वतेश्च । न चैवं सत्यादिपदाना-मर्थान्तराभावः न वा शुद्धस्य ब्रह्मणस्ततो झिटित्युपिश्चितिः । एवं सत्यादिपदं न वेदान्ततात्पर्यगोचरब्रह्मवाचकम् , पदत्वात् गवादि-पदवत् । न चैवं लक्षणाभावोऽप्यनुमातुं शक्यत इति वाच्यम् ; "सर्वे वेदा यत्पदमामनिन्त'', "तं त्वोपनिषदं" इत्यादिश्चिति-विरोधात् ¹ मुक्तिसाधनज्ञानोपायविधानानुपपत्तेश्च । न हि ब्रह्मणि तदन्यन्मानं संभवति । "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह " इति शब्दस्य ² मुख्यप्राप्तिरूपायाः शक्तेनिषद्धत्वादि न कस्यचित्पदस्य तत्र शक्तिः । ⁸लक्षणात्वर्थसंवन्धरूपा न ⁴ संवन्धस्य मुख्य प्राप्तिरिति न सा निवार्यत इति सर्वपदल्यः ब्रह्मेति सिद्धमिति भावः ॥

पूरणी

अर्थान्तरेति । विशिष्टरूपार्थस्योपपादनादित्यर्थः । ननु सत्यादिपदं न वेदान्ततात्पर्यगोचरब्रह्मरुक्षकम् , पदत्वादित्यप्यनुमानं सुकरमित्य- त्राह—न चैवमिति । यत्पदमिति । यस्य पदं स्वरूपम् । मुक्तिसाधनेति । वेदान्तवाक्येषु ब्रह्मविषयशक्तिरुक्षणयोरुभयोरिप विरहे ततस्तज्ज्ञानासंभवादित्यर्थः । नन्वन्यत एव तज्ज्ञानमस्त्वित्य- त्राह—न हीति ॥

ननु वाक्यार्थस्य संसर्गस्य पदवाच्यत्ववत्पद्रुक्ष्यत्वस्याप्यदर्श-नात्कथं वाक्यार्थब्रह्मणः सत्यादिपद्रुक्ष्यत्वम् । तत्पद्रुक्ष्यत्वे च प्रत्येकपद्वृत्त्युपस्थापितत्वेन वाक्यगम्यत्वानुपपत्तिति चेन्नः ; ज्ञानादि-रूपेण प्रत्येकपद्रुक्ष्यस्य ब्रह्मणस्तद्भिन्नरूपेण वाक्यार्थत्वाभ्युपगमे-नोक्तदे।षानवकाशात् ॥

¹ मुक्तिसाधनीभृत—च. 2 मुख्यवृत्ति—क. 3 लक्षणा शक्यसं—च. 4 शब्दस्य मुख्याप्तिरिति—ख., मुख्या वृत्तिरिति—च.

वाक्यानां लक्षणया अखण्डब्रह्मप्रतिपादकत्वामिति । एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽप्येकप्रातिपदिकार्थः, तद्भेदस्य मिथ्या-त्वात् ॥

दीपनम्

ननु लक्षणायामि लक्ष्यतावच्छेदकसंसर्गभाननैयत्यात्कथमखण्डार्थतेति तत्राह—अखण्डेति । किं लक्ष्यस्थेतर¹व्यावृत्तस्वरूपसिद्धयेऽवच्छेदकोऽभ्युपेयः उतानुगमाय । नाद्यः ; लक्ष्यस्यैव
² सर्वतो व्यावृत्तत्वात् । न द्वितीयः ; लक्ष्यस्वरूपस्यैकत्वादिति भावः ।
अवान्तरवाक्यस्याखण्डार्थत्वे सिद्धे तिसद्धपदार्थाभेदबोधकमहावावयमप्यख²ण्डार्थमित्याह—एवं तत्त्वमसीति । ननु जीवपरयोभेदस्य
प्रमाणसिद्धत्वात्कथमभेदः । ⁴अतो न वाक्यस्याखण्डार्थत्वमत आह—
तद्भेदस्येति । न तावत्तत्राहमीश्वराद्भित्र इति प्रत्यक्षं प्रमाणम् ;
नित्यसर्वज्ञत्वादेर्जीवा।भिन्नसर्वगतात्मवृत्तित्वेन शरीरानवच्छिन्नप्रदेशवृत्तितया विभ्वात्मिन घटसंयोगित्वादिवदनुपलम्भसंभवेन योग्यानुपलम्भासंभवात् । नियमेनाहङ्काराद्युपाधिप्रतिसंन्धान एव नाहमीश्वर इति

पूरणी

अवान्तरवाक्यस्येति । जीवब्रह्मविषयस्येत्यर्थः । प्रमाण-गम्यस्य मिथ्यात्वानुपपत्तिमाशङ्कय तदेवासिद्धमित्याह — न ताविदिति । ननु शरीरावच्छेदेनापि तदभेदसत्त्वात्तदुपलम्भः स्यात् । नच शरीरानव-च्छित्रप्रदेशे तस्मन्वात्तदनुपलम्भः ; शरीरावच्छित्रप्रदेशवृत्तित्वस्यैव तस्प्रयोजकत्वादित्यनुशयादाह — नियमेनेति । नन्वहङ्कारप्रतिसन्धान-

 $^{^1}$ व्यावर्तक—्ख. घ. च. 2 स्वतो—च. 3 ण्डार्थबोधकमित्याह—च. 4 ततो - ख.

प्रतीयमानभेदस्य जीवभेदवदौपाधिकत्वात् सर्वज्ञत्वाद्यधिकरणाचैतन्या-दहंकारातिरिक्तप्रत्यगात्मनो भेदाननुभवाच ॥

नापि जीव ईश्वरो न भवति, सर्वज्ञत्वानिधकरणत्वात् , घटव-दित्यनुमानं तत्र प्रमाणम् ; शरीराविच्छन्नजीवप्रदेशस्य सर्वज्ञत्वा-निधकरणत्वेऽपि तदनविच्छन्ने तिसान् सर्वज्ञत्वानिधकरणत्वे प्रमाणा-भावादिसिद्धेः । एकत्वेऽपि दाघकाभावेनापयोजकत्वात् । न चैवं कथमेकस्य संसारित्वादिविरुद्धधर्म इति वाच्यम् ; जीवेऽपि ¹ संसारि-त्वस्यापरमार्थत्वात् । अपरमार्थस्य तस्य प्रतिबिम्बश्यामत्वादिवत्प्रति-विम्बजीवधर्मतैव न तु विम्बस्थानीयेश्वरधर्मता । नित्यमुक्तत्वादिकं त्ववदातत्विमव विम्बमुखस्य विम्बस्यैवेश्वरस्य न तु प्रतिबिम्ब-जीवस्यापि ॥

नापि "द्वा सुपर्णा " इत्यादिश्रुतिर्भेदे प्रमाणम् ; तस्याः श्रान्तिसिद्धभेदानुवादेन "अनश्रन्नन्य " इति भोकृत्वनिषेषमुखेनाभेद-परत्वात् । सा हि श्रुतिरनश्रन्नन्य इति शरीरेन्द्रियाद्यभिमानवतोऽ-

पूरणी

स्यार्थसमाजसिद्धतया न तावता तदुपाधिकत्वं भेदस्येत्याशङ्कय केवलात्मिन तद्भेदाननुभवादुपाधित एव तत्प्रतिसन्धानमिति तदुपाधिक एव तद्भेद इत्याह-सर्वज्ञत्वादीति । श्ररीराविन्छन्नेति । तत्प्रदेशवृत्तिसर्वज्ञत्वादेरयोग्यत्वेन योग्यानुपल्रब्ध्या तद्भावनिर्णया-संभवादित्यर्थः । एकत्वेऽपीति । औपाधिकभेदमादाय सिद्धसाधना-चिति द्रष्टव्यम् । सा हि श्रुतिरिति । सुप्णत्वेन रूपेण तयोजीवेश-

¹ संसारस्याप-चा.

तिरिक्तस्य तस्यैव तदिभमानराहित्यदशाया मन्यताऽवगत भोकृत्वाभावं ज्ञापयति न तु जीवस्य परसाद्भेदं भोक्तृत्वं वा । वाक्यभेदपसङ्गात् ।

पूरणी

योलींकसिद्धं भेदमनूच भिन्नतयावगतजीवस्यापि वस्तुंतो भोक्तत्वादि-शून्यत्वप्रतिपादनेनश्वरतुल्यस्वरूपतया तदभेदप्रमितिपरा। तथा च यौ वृक्षस्थानीयाविद्यासंविन्धनाविद्यावृक्षस्य सुपर्णस्थानीयौ नियम्य-नियामकभावादिना साहचर्यमापन्नी जीवेशी लोकतो भिन्नतयावगतौ तयोजीवेशयोर्मध्ये अन्यः कार्यकरणसङ्घातामिमानी जीवः कर्मफल-मश्चाति । अन्यः कार्यकरणसङ्घाताभिमानरहितः, तद्दशायामिति यावत् । स एव जीवः कर्मफलमनश्चन् स्वात्मना प्रकाशते । न च भोक्तत्वादेवीस्तवत्वे ज्ञानेन तन्निवृत्तिः संभवतीति तस्यापरमार्थत्वं लभ्यते । ततश्चासङ्गस्वभावो जीवः स्वरूपेणेशाभिन्न एवेति तत्तात्प-र्यार्थः । न चानश्रन्नन्य इत्यन्यशब्देन पूर्वोक्तमोक्तृभिन्नस्य पतीतेः कथं भोक्तजीवस्य परामर्शे इति वाच्यम् ; पूर्वान्यशब्देनान्तः करणा-वच्छिन्नजीवस्य मोक्तरुक्तत्वेन अन्तःकरणातिरिक्तजीवस्वरूपस्य द्वितीः यान्यशब्देन परामर्शेऽविरोधादिति भावः । वाक्यभेदेति । पूर्ववाक्यं भेदप्रतिपादकमुत्तरवाक्यं चैकांशेन जीवभोक्तत्वमपरांशेनेशाभोक्तत्वं च प्रतिपादयतीति प्रातिपाद्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अस्मन्मते तु तात्पर्यतः प्रतिपाद्यस्याभेदस्यैकत्वान्न वाक्यभेदः। नन्विदं वाक्यं भेदमेव प्रतिपादयति, उत्तरवाक्येन भेदप्रयोजकविरुद्धधर्माधिकरणताया एव प्रदर्शनादिति चेत्तथासत्यनुमानविधया धूमोऽस्तीतिवाक्यवत्

¹ मन्यतोऽनवगत-क. ² भोक्तृत्वासंभवं-च.

तयोरन्यतः सिद्धत्वाच । ¹तथा च जीवस्य स्वरूपेणाभोकृत्वं प्रति-पादयन्ती पराभेदमेवाभिष्ठैतीति गम्यते । अत एव "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वजीति सत्त्वं, अनश्रन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्रन्नन्योऽभिपश्यतिज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ । तदेतत्सत्त्वं येन स्वग्नं पश्यति । अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ" इति पैक्षिरहस्यब्रह्मणमपि द्वा सुपर्णेति वाक्यमस्मदुक्ताभिप्रायं व्याकुर्वत्सुसङ्गतार्थम् । एवमन्यत्रापि भेदानुवादस्यायमेवाभिप्रायः । यत्तु जीवस्य परस्माद्भेदाभावे तस्य मुक्तिसाधनोद्देशेन श्रवणादिविधानानुपपित्तिति तद्य्यत एव प्रत्युक्तम् । कल्पितभेदेनैव तदुपपत्तेः । किं च "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽ-तोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इति श्रत्या तयोर्भेदः प्रतिषिद्ध्यत इति स मिध्यैवेति भावः ॥

पूरणी

श्रुतिर्भेदं प्रमापयेत्र तु साक्षादिति भेदस्य श्रुतिप्रमेयस्वव्याहितिः । अनुमानं चोक्तरीत्या तदसाधकमेवेति भावः । तयोरिति । भेद-भोक्तृत्वयोर्शोकसिद्धत्वादित्यर्थः । अस्मदुक्ताभिप्रायमिति । क्षेत्रज्ञ-शब्दाभिधयजीवस्यैवाभिमानराहित्यदशायां भोक्तृत्वाभावं साक्षाद्दर्शय-दिदं वाक्यमभेदपरमेवेत्यवगम्यतीत्यर्थः । नच सत्त्वमिति सत्त्वपदाभि-धयान्तःकरणस्यैव भोक्तृत्वं प्रतीयते न तु जीवस्येति वाच्यम् ; केवलान्तःकरणस्य जडस्य भोक्तृत्वायोगेन सत्त्वपदस्य तदविच्छन्न-जीवपरत्वेनाविरोधादिति भावः । एवमन्यत्रापीति । "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" इत्यादावपीत्यर्थः ॥

¹ तथा जीवस्य-घा

जीवो ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रति-योगी ब्रह्मिनष्टात्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगी वा, पदार्थ-त्वात्, ब्रह्मवत् । ब्रह्मिनष्टानौपाधिकभेदप्रतियोगी न भवतीति वा, साध्यम्। जडान्यत्वात्, ब्रह्मवत्। जीवो ब्रह्मैव, तदिवलक्षणत्वात्

दीपनम्

श्रुत्यनुप्राहकमनुमानमप्याह—जीव हति । मुक्तिफलभागित्यर्थः । अधिष्ठानमेवात्यन्ताभाव इति मतेन प्रथमं साध्यमाह— असणीति । ब्रह्मणि स्वस्य भेदस्य या सत्ता तर्किता तद्विरोधी योऽत्यन्ताभावः ब्रह्मरूपस्तत्प्रतियोगी यो भेदस्तत्प्रतियोगीत्यर्थः । स्ववृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदप्रतियोगीतयार्थान्तरतावरणाय ब्रह्मणि स्वसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावविशेषणम् । अतिरिक्तात्यन्ताभावमतेऽपि साध्यमाह—ब्रह्मोति । पदार्थत्वादिति । घटादिकं च पक्षतुरुयमिति न व्यभिचार इति भावः । तद्विलक्षणत्वादिति । जीवो हि प्रथमपरिच्छेदे सिचदानन्द इत्युक्तम् । ब्रह्मापि तादृशमेविति न हेत्व-सिद्धिः । नच सब्येतरयोरवेलक्षण्येऽपि भेदो दृष्ट इति वाच्यम् ; सूक्ष्मदृशां तत्रापि यिक्तिचेह्रलक्षण्यानुभवसत्त्वात् । अतोऽभेदप्रति-पादने विरोधाभावात्तत्वमस्यादि वाक्यं जहदजहळ्क्षण्यात्वण्डब्रह्माभेदं

पूरणी

ननु जीवपदेनान्तःकरणाविच्छन्नविवक्षायां जीवब्रह्मभेदस्यान्तः करणोपाधिकत्वेऽप्यन्तःकरणविशिष्टब्रह्मभेदस्यानौपाधिकत्वेन ब्रह्मनिष्ठा-नौपाधिकभेदप्रतियोगी न भवतीति साध्ये बाधः, जडान्यत्व-हेतोरसिद्धिश्च, विशिष्टस्य जडत्वादित्यत्राह—मुक्तिफलेति। भेदस्य वास्तवसत्ताविरहादाह— तर्कितेति। श्रमसिद्धेत्यर्थः। जहद्रजहदिति। तद्वत् । अत्र च तत्पदं ¹ प्रकरणोपस्थितं विशिष्टं ब्रह्मै-वाभिधत्त इति तत्रापि लक्षणा । यद्यपि तात्पर्यं शुद्ध एव गृद्यते, तथापि तत् कृत्स्नप्रकरणावगमाधीनिमिति प्रस्तोष्यमाणमेव, न तु प्रस्तुतम्, "तत्वमसि" इति वाक्य-

दीपनम्

प्रतिपादयतीति भावः । नन्वस्त्वहंकारश्वलवाचिनि त्वंपदे लक्षणा । तत्पदं तु बुद्धिस्थवाचकं केवलं ब्रह्मापि शक्तघोपस्थापयितुमहितीति न तत्र लक्षणेत्याह—अत्र चेति । सत्य²मुपस्थापितवाचकं तत्पदं वैदिकशञ्दोप-स्थितमेव वैदिकस्य तत्पदस्याभिषयमिति प्रकरणसिद्धं जगत्कारणत्विविधष्टं ब्रह्मैव तत्पदार्थो न तु केवलिमत्यर्थः । ननु प्रकरणस्यापि शुद्धेऽ-द्वितीये ब्रह्मण्येव विचारादिना तात्पर्यनिरूपणात्तदेव शक्तघा तत्पदेनो-पस्थाप्यतामिति शङ्कापूर्वकमाह— यद्यपीति । शुद्धेऽद्वितीये तात्पर्यं हि तत्त्वमस्यादिवाक्यपर्यालोचनया कल्पनीयम् , न तु तेन विनेति शुद्धं प्रस्तोष्यमाणमेव न तु प्रस्तुतम् । तत्पदं चोपस्थापितवाचक-मेव न तूपस्थाप्यमानवाचकम् । न वा स्वाधीनोपस्थितिविषय-

पूरणी

कर्तृत्वादिविशेषणांशस्य त्यागात् विशेष्यस्वरूपांशस्यात्यागाज्ञहद्जह-त्स्वार्थेयं लक्षणेत्यर्थः । न चैताद्दग्लक्षणा अन्यत्र न दृष्टचरीति वाच्यम् ; अन्यत्रादर्शनेऽपीहैवोक्तरीत्या करूपनात् सोऽयं देवदत्त इत्यादौ तदावश्यकत्वाचेत्यर्थः । अविद्यादिदोषराहित्यलक्षणं शुद्धत्वं विद्यादितीयब्रह्मणोऽपीत्यत्राह—-अद्वितीय इति । न वा स्वाधीनेति ।

 $^{^1}$ प्रकरणोपस्थितिविशिष्टं $\sim$ ग. 2 सुपस्थितवाचकं-ख. घ. 3 सिंह्सीयिकम्ब= ब्रह्मणोऽपी-झ्स.

स्यापि तदन्तर्गतत्वात् । सोऽयमिति वाक्यं चात्राखण्डार्थत्वे उदाहरणम् ।

दीपनम्

वाचकता तस्य संभवतीति किंचिद्धर्माविच्छन्न एव सर्वनान्नः प्रवृत्तेनिर्धर्मके तदयोगाचेति तिन्नरपेक्ष्यसृष्ट्यादिवाक्यसिद्धजगत्कारणत्व-विशिष्टमेव न्नह्म तत्पदार्थ इति ¹ तत्रापि मागत्यागरुक्षणेति भावः। तत्त्वमस्यादिवाक्यमेकप्रातिपदिकार्थकम्, स्वपदोपस्थापितपदार्थनिरू-पितसंसर्गागोचरप्रमाजनकमिति वा, एकप्रातिपदिकार्थमात्रतात्पर्य-कत्वात्, एतद्वाच्यसंसर्गागोचरवाक्यत्वाद्वा, सोऽयमिति वाक्यवदि-त्यनुमानमभिषेत्याह—सोऽयमिति। न चाचहेतोरसिद्धिः; न ताव-दिदं वाक्यं ² राजपुरुष इत्यदिवाक्यवज्जीवेश्वरयोः स्वामिमृत्यभावं प्रतिपादयति, "तत्त्वमसी" ति वाक्यात्तदप्रतीतेः, संबन्धवाचकपदा-भावाच्च। नापि मृद्धट इति वाक्यमिव तादात्म्यप्रतिपादकम्;

पूरणी

"तत्वमसी" ति वाक्यार्थपरामशीधीनतात्पर्यनिरूपणविषयाद्वितीय-ब्रह्मणि तत्पदस्य शक्तः भयुपगमे आत्माश्रयादिदोषापातादिति भावः। एकप्रातिपदिकार्थेति । तत्तात्पर्यवत्त्वं हेतुः तदधीनार्थकत्वं च साध्य-मिति न हेतुसाध्ययोरिवशेषः । एतद्वाच्येति । ननु संसर्गागोचरत्वं वाक्यस्य तदसंसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वम् , तथा च हेतुसाध्ययोर-विशेष इति चेन्न ; संसर्गविषयतात्पर्यशून्यवाक्यत्वस्य हेतुत्वादिति भावः। अप्रतीतौ हेतुमाह—संबन्धवाचकेति । जिवस्येशनियम्यत्वे प्रमाण-

¹ तत्राप्यगत्या भाग-च. ² राज्ञः पुरुषः-ख. घ.

वास्तवभेदाभेदयोरसंभवेन कल्पिततादात्म्यस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वा-योगात् । जीवेश्वरयोरनादितया तादात्म्यप्रयोजककार्यकारणत्वासंभवेन तदयोगाच । नाप्यभेदोपासनापरम् ; उपासनावाचकपदाभावेन श्रुत-हानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् ।

ननु तस्पदेन ¹ तस्कार्य जीवनियमनमेव छक्ष्यताम् , स्वं तिव्यम्योऽसीति, छक्षणायास्स्वत्पक्षेऽप्यावश्यकत्वात् । एवं चैकपद- छक्षणैवेति छाघवम् । ''आत्मानमन्तरो यमयति '' इत्यनेनेश्वरस्य तिव्यन्तृत्वमवगतं चेति चेत् , सत्यं सिद्धान्ते पदद्वयछक्षणागौरवम् , तथापि छघुतात्पर्यकप्रघानीमृतवाक्यप्रतिपिपादियिषितार्थानुगुणतया सैव श्रुतिसंमता न ² तु छष्ट्यपि त्वदुक्तछक्षणा । तथा हि—''उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं '' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमस्तावत्परापरात्मनोरत्यन्ताभेदपरः । अन्य- था ब्रह्मज्ञानाज्ञीवज्ञानायोगेन तद्घाघपसङ्गात् । नन्वेवमपि वियदादि- ज्ञानासंभवात्स बाधित एवेति कृतस्ततोऽभेदसिद्धिरिति चेव्न ; येन हि ³ ज्ञाने यत्त्वरूपं विषयीक्रियते यद्ञानं च निवर्तते तेन ⁴ तज्ज्ञानं

पूरणी

माह—आत्मानमिति । लघुतात्पर्यकेति । भेदघाटितानियम्य-नियामकभावापेक्षया स्वरूपाभेदस्य लघुत्वादित्यर्थः । भेदस्य श्रुतिप्रति-षेघादि न तद्धिटितनियम्यनियामकबोघो वाक्यार्थ इत्याह — तथा हीति । आदिश्यत इत्यादेशः परमात्मा तमप्राक्ष्यः पृष्टवानिस आचार्यं येनादेशेन श्रुतेन श्रवणविषयीक्वतेन मतेन मननविषयीक्वतेन

 $^{^1}$ आन्तर्य—घ. 2 लिखपि लक्षणा, गौचरभ्—च. 3 शानेन—ख. घ. च. 4 तज्शातं—च.

भवति । ब्रह्मणश्च सर्वप्रविद्याधिष्ठानतया तस्त्वरूप¹भूतस्यानविछन्नस्य साक्षात्कारो घटं न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञानं स्वरूपभूतचैतन्यविषयं निवर्वयतीति भवति स सर्वप्रपञ्चस्वरूपविषयः। न द्यनविछन्नब्रह्मसाक्षात्कारवते घटाद्यज्ञानमज्ञातो वा घटादिरस्ति, प्रमाणाभावात् । अज्ञानैक्यस्यतस्य सर्वप्रपञ्चोपादानतायाश्चोक्तत्वात्। तद्भेदेऽपि तत्तदज्ञान-विषयाविच्छन्नचैतन्यानामपि पूर्णब्रह्माभिव्यञ्जकवृत्त्यभिव्यक्तत्वेन निवृत्विसंभवाच । ब्रह्मगोचरशाब्दनिर्णयस्यापि श्रुतिसिद्धघटादिस्वरूप-

पूरणी

अश्रुतादिकमि श्रवणादिविषयीकृतं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मणश्चेति । वियदादिप्रपञ्चस्वरूपगोचरिवयदाद्यज्ञाननिवर्तकब्रह्मगोचरसाक्षास्कारस्य विविक्षितिवयदादिगोचरत्वस्यापि संभवादित्यर्थः । अज्ञातघरसत्त्वे हेतुमाह — सर्वप्रपञ्चिति । तद्भेदेऽपीति । अभिव्यक्तचैतन्यमात्रस्या ज्ञाननिवर्तकत्वात् । न चेदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यादिप शुक्तय्वचाविनिवृत्त्यापत्त्या तत्तदाकारवृत्त्युपहितस्यैव तत्तदज्ञाननिवर्तकत्वं वाच्यमिति कथं तया विना तित्रवृत्तिरिति वाच्यम् ; एवमि पूर्णा-कारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येन मूलाज्ञाननिवृत्तौ तद्धर्भतत्प्रयुक्तावस्थाज्ञानानामि ततो निवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । श्राब्दिनिर्णयस्येति । ब्रह्मगोचरसाक्षात्कारस्येत्यर्थः । श्रुतिसिद्धेति । "येनाश्रुत" मित्या-दिश्रुत्या दिशेते घटादिस्वरूपगोचरत्व इत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मनिर्णयाद्यादिसंश्यनिवृत्तिः स्यात् , समानविषयनिश्चयस्य तिववर्तकत्वा-

¹ भूतस्थाविन्त्रस्य-क. ² अज्ञानघटासत्त्वे**=झ**.

गोचरत्वे न किंचिद्धाधकम् । घटाद्याकारसंशयस्तु परस्य प्रमेयमिति ज्ञानादिव मा निवर्तताम् । एवं संभावितार्था सा श्रुतिर्नान्यथा नेया । अत एवेयं श्रुतिः "कथं नु भगवः स आदेशः" इत्युत्तरवाक्येन त्वदु-क्ताभिप्रायेणेममर्थमाक्षिप्य "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादि-

पूरणी

दित्यत्राह - घटाद्याकारेति । तत्स्वरूपगो चरस्यापि तत्सत्तानिश्चया-त्मकत्वाभावात्र ततस्तन्निवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारद्शायां घटादिसंशये न किंचिन्मानं, तन्मूलाज्ञानानिवृत्तेस्तदसंभवश्च, तथापि पपञ्चोपादानब्रह्मणस्तत्स्वरूपत्ववत् '' मृत्तिकेत्येव सत्यम् '' इति श्रुतेर्वा-चारम्भणन्यायेन मृदोऽपि घटादिस्वरूपत्वेन मृदाद्याकारवृत्तेरप्युक्तरीत्या घटादिगोचरत्वात्केवलमृदृज्ञानादिप संशयानवृत्तिः स्यादित्याशङ्कायामिदं द्रष्टव्यम् । ननु सर्विश्ज्ञानश्रुतिर्व्रह्मज्ञानेन तदुपासनापूर्वकरुष्योगैश्वर्यप्र-भावासादितसर्वज्ञानपरेत्यत्राह-एवं संभावितेति । उक्तविधया मुख्यार्थ-संभवे तथाकरूपनमयुक्तमित्यर्थः। कथं न्विति। केन प्रकारेण अश्रुतादिश्रवणकर आदेशः परमात्मा भवति । अन्यज्ञानेन अन्य-ज्ञानासंभवादित्याक्षेपार्थः । वाचारम्भणमिति । विकारो घटशरा-वादिः वाचा आरभ्यते व्यवह्रियत इति वाचारम्भणं वागालम्बनमात्रं, न तु पृथक्त्वरूपेण सन्। ननु वाचा व्यवहियमाणस्य कथमसत्त्व-मित्यत्राह-नामघेयमिति । अवस्थाविशेषापन्नमृद एव घटशरा-वादिनामसंबन्धः । न च तावता अवस्थाविशेषस्य पृथक्सत्त्वम् । किं तर्हि सत्यमित्यत्राह —मृतिकेति । इतिर्हेतौ । कार्यस्य मिथ्यात्वे कारण-

¹ केन रूपेण अश्रुतादिपरमात्मश्रवणादिना श्रवणादिविषयः स्यात् । अन्य-द्म.

दृधान्तप्रपञ्चेन कार्यस्य मृषात्वं कारणस्य च सत्यत्वं प्रतिपादयन्त्यस्म-दुक्ताभि प्रायानुसारेणैवोपपादयति । न हि स्वानभिप्रेतोऽर्थः श्रुत्यो । पपादनीयः । एवं तत्र तत्र ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु ''कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति " इत्यादिकासु—

"यज्ज्ञात्वा नेह भ्योऽन्यज्ज्ञातव्यमविशष्यते।" इत्यादिस्मृतिषु चैतस्यार्थस्य प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादितत्वेनाविवेकि-बुद्धिबाधितोऽपि ज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थ इव न तत्त्वविद्धिर्बाध्यते। एवं तदनु "सदेव सोम्येदमम् आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति सर्गात्पूर्वं सदद्वितीयप्रतिज्ञापि जीवन्नद्याभेदपरा। अन्यथा जीवस्यासत्यत्वं

पूरणी

मृद एव सत्यत्विमत्यर्थः । यतु विकारो नामघेयं प्राक्तति विश्वन्दः वाचारम्भणं वागिन्द्रियजन्यम् , मृत्तिकेति संस्कृतनामघेयं सत्यं नित्यमिति श्रुतिन्याख्यानं, तद्युक्तम् ; न्याकरणाधिकरणादिन्यायोपबृंहितन्याकरणस्मृतिभिरेव पाकृतादिशन्दानां सादित्विमतरेषां चानादित्विमिति निर्णातत्या श्रुत्या तत्प्रतिपादनवैयथ्यात् । प्राकृतादिशन्दानामप्यनादिश्रुतिसंबन्धित्वेऽनादित्वापातात् । "यथा सोम्येकेन मृत्यिण्डेन सर्व मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इत्युपक्रमविरोधाचेति दिक् । न च सिद्धान्ते मृद्दोऽपि मिथ्यात्वेन कथं तत्सत्यताप्रतिपादनमिति वाच्यम् ; घटशरावाद्यसत्यताया एव श्रुत्या बोधनादिति भावः । यदि ब्रह्मविज्ञान् नात्सर्वविज्ञानं श्रुत्यनमिहितं स्यात् तदैतहृष्टान्तोपादानं न स्यादित्याह—न हीति । अविवेकीति । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपवर्ण²नादिना अभेदपरत्विनर्णयाकुशुरुनियम्यनियामकभावरुक्षणस्तत्त्वमसीति वाक्याथोऽवगतोऽपि तित्रिर्णयकुशुरुने तद्वाक्यार्थत्वेनावगम्यते, कामिनाम-

¹ प्रायेणे-क. ग. ² नादेरमेदपरत्ववर्णनायाकुश्रुः.

सर्गाद्यकाले अभावो वा स्यात्। न च जीवस्यापि वियदादिवदुत्पत्ति-रिति न प्रागद्वैतश्रुतिविरोध इति दाच्यम् ; 1 कल्पान्तरीयजीवादेस्त-स्यानन्यत्वे तदयोगात्। अन्यत्वे ² चाकृताभ्यागमादिष्रसङ्गात्। कार्यस्य विनाशनियमेन कारणब्रह्मप्रतिपादनवैफल्यात्। "न जीवो श्रियते " इति श्रुतिविरोधाच । एवं तदनन्तरं "अनेन जीवेनात्मना-नुप्रविदय '' इति सर्ष्टुबंह्मणो जल इव सवितुः प्रवेशश्रुतिरप्यमेदपरा। पविष्टे जीवशब्दपयोगबलान तस्य जीवान्यस्वं, बिम्बपतिबिम्बयो-र्भेदश्च प्राङ्निरस्तः । अत एव ''सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः" इति श्रुतिर्जीवानां प्रतिविम्बविषया ततो विभागमात्रपरा उपाधिमात्र-सृष्टिपर[ि]वा । एवं तदनन्तरमपि ''यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति " इति सुषुप्तावुपाधिप्रवि-

पूरणी

विवेकिनां ज्योतिष्टोमयागो मदिष्टसाधनामिति ज्योतिष्टोमवाक्यार्थाव-गमेऽपि विवेकिनां स्वर्गाद्यकामिनां स्वर्गस्येष्टसाधनत्वाभावेन वाक्यार्थावगमविरहवदित्यर्थः । यद्वा पुरुषार्थस्वरूपाविवेकिभिरपूर्वस्य स्वतन्नपुरुषार्थतया ज्योतिष्टोमादिवाक्यादवगमेऽपि तद्विवेकिनां तद-भाववदित्यर्थः । अभावो वेति । अभावश्चेत्यर्थः । कार्यस्येत्य-नन्तरं प्रख्य इति शेषः । प्रख्ये कृत्स्नकार्याणां विनाशः प्रख्य-श्रुत्यादिभिरेवावगत इति तदा कारणस्वरूपमात्रावस्थानस्य सिद्धत्वात् " सदेव सोम्य " इति तस्प्रतिपादनं व्यर्थम् । अस्मत्पक्षे त्वद्वितीयस्य तदावस्थानप्रतिपादनं तस्य जीवाभेदसिद्ध्यर्थमिति न तद्वैफल्यमिति भावः । ननु प्रविष्टस्तस्प्रतिबिम्बो न तु ^३तदवच्छित्र इत्यत्राह— बिम्बप्रतिबिम्बयोरिति ॥

¹ कल्पान्तरजी-घ. ² वाकृता-क.

ल्यनेन सद्भवाभेदं ¹ दर्शयन्त्यभेदमेव प्रतिपादयति । एवं भगवान्व्या-सोऽपि—

"बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव तु।" इति प्रश्नमवतार्थ—

" बहवः पुरुषा ² राजन् साङ्ख्ययोगविचारिणाम् '' इति मतान्तरमुपन्यस्य—

''बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्य।मि गुणाधिकम् ॥
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभ्तोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥
विश्वमूर्घा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्॥''

इति स्वमतमास्मैक्यं दर्शयति । एवं याज्ञवल्क्योऽप्याह — "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्मवेत् ।

तथात्मैकोऽप्यनेकः स्याज्जलाधारेष्विवांग्रमान् ॥"

इति । भगवानप्याह — "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि "इति । ततश्च पदद्वय³वाच्ययोरपि स्वरूपांशपरित्यागेऽपि प्रमाणप्रतिपन्नस्वरूपपारित्या-

पूरणी

विश्वमिति । विशन्ति भूतान्यत्रेति विश्वशब्दो ब्रह्मपरः । एक-श्वरतीति । सर्वभूतेषु व्याप्य तिष्ठति । स्वैरचारी अप्रतिबद्धिकयाशक्तिः । ननु तत्त्वंपदयोर्काक्षाणिकत्वेन जीवब्रह्मस्वरूपवाक्यार्थपरित्यागात्त्योरभेदो न सिद्धयेदित्यत्राह -पदद्वयेति । कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिपरित्यागेऽपि जीवब्रह्म-

¹ दश्रीयन्त्योऽभेदमेव द्रुडयन्ति-ख्त. ² ब्रह्मन्-ख्त. घ. ³ वाच्ययोरन्यतरां-शपरित्यागोऽपि प्रमाणस्वरूपापरित्यागात् लक्ष्योऽप्यसौ-च.

गाभावाछक्ष्योऽप्यसौ मुख्यार्थ एव । ¹अतो वाक्यस्याद्वैतब्रह्मपरत्वात् गुणभूतपदद्वयलक्षणैवोचिता । ''आत्मानमन्तरो यमयति " इति श्रुति-रिप न जीवस्य ब्रह्मनियम्यत्वं प्रतिपादयित, येनात्र तछक्ष्येत । '' एष त आत्मान्तर्याम्यमृत " इत्युत्तरवाक्येनान्तर्याम्यनुवादेन ² तस्य नियम्यात्मत्वप्रतिपादनात् । न हि स्वेनैव स्वयं वस्तुतो नियम्यते । नच तत्रैष त आत्मत्यनूद्यान्तर्यामी विधीयत इति वाच्यम् ; ''आत्मान-मन्तरो यमयति " इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । सिद्धस्य च विधानायोगात् । आत्मशब्देनाप्रस्तुतस्य 'एष त आत्मा 'इत्यनुवादायोगाच्च । ''नान्योऽ तोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च । पराक्रान्तं चात्र पूर्वाचार्येरिति

पूरणी

स्वरूपयोरपित्यागान्नोक्तदोष इत्यर्थः। अत इति । प्रधानवाक्यतात्पर्यानुरोधित्वादुणपदवृत्तिकरूपनायाः। अन्यथा रुक्षणामान्नोच्छेदपसङ्गादिति भावः। न जीवस्येति । वस्तुतो भिन्नस्येति शेषः। नच तन्नेति । व्यापितया त्वत्संवन्धी परमात्मा अन्तर्यामीति तद्धे इति भावः। आत्मशुञ्देति । "आत्मानमन्तरो यमयति" इति पूर्ववाक्ये नियम्य-जीवात्मन एव प्रकृतत्वादित्यर्थः। तथा च कारुपनिकभेदघटित एव नियम्यनियामकभाव इति न स तत्त्वावेदकश्रुत्यर्थ इति भावः। एवं "जीवेशावाभासेन करोति" इति श्रुतिरिप जीवेशस्वरूपयोर्मिथ्यात्वा-योगेन तद्भेदस्याभासत्वं दर्शयतीति तद्भेदस्य वास्तवत्वात्तरपरमेवेदं वाक्यं द्रष्टव्यम्। ननु जीवस्य तदाश्रितत्वादिति व्यपदेशः, "समर्थः पद्विधः" इत्यत्र समर्थपदाश्रितविधः समर्थपदेनाभिधानस्य महाभाष्ये दिशितत्वात् । नच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वासिद्धः; " सन्मूरुः सोम्येमाः

¹ तत:-ख. ² तस्यानिय-च,

तच मृलग्रन्थेषूपप।दितमिति।

दीपनम्

नेह प्रतन्यते। एवमन्योऽिप परोत्प्रेक्षितार्थाभासो निराकार्यः। तस्माद्वे-दान्तानामकप्रातिपदिकार्थमात्र एव तात्पर्यमिति नासिद्धो हेतुः। द्वितीयहेताविप जीवो ब्रह्मानियम्य इति वाक्ये ² गुरुत्वादिबुद्धौ च व्यभिचारवारणाय विशेषणद्वयम्। दृष्टान्तस्य साध्यवैकरुयं परिहरति— तस्य मूलग्रन्थेष्विति। तदेतदेशकालाविशिष्टयोरभेदायोगात् अन्यतर-पदोपलक्षितस्यान्यतरपदवाच्याभेदे चैकतरदेशकालवैशिष्ट्यस्य ³सर्वदा

पूरणी

प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा " इति श्रुतिरित्याह—एवमन्योऽपीति । उक्तरीत्या अभेदतात्पर्थनिरूपणाज्जीवस्य वास्तवब्रह्याश्रितत्वायोगादुक्त-श्रुतेश्च जीवोपाधिशरीरपरत्वात् "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्" इत्यादिश्रुतिभिरौपाधिकभेदप्रतिपादनाच नार्थान्तरशङ्केति भावः । गुरुत्वादाविति । तस्य निर्विषयतया वाच्यसंसर्गागोचरत्वात् संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वरूपसाध्याभावाचित्यर्थः । अन्यतरपदेति । तद्देश-कालविशिष्टस्यैतत्कालोपलक्षितदेवदत्तस्वरूपाभेदे यावत्तत्वरूपं तद्देश-कालविशिष्टस्येतत्कालोपलक्षितदेवदत्तस्वरूपाभेदं वोधयति ; येनोक्तदोषः स्यात्, किं तु देवदत्ते तद्देशकालविशिष्टचमात्रम् , तच्च समयभेदेऽप्य-

¹ द्वितीयहेतौ च-खः गः ² वाक्यत्वादौ च-चः ³ सर्वदा भानप्रस-ख

सत्त्वप्रसङ्गात् समानाधिकरणवाक्यस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वायोगादेकिस्मिन् कालद्वयवैशिष्ट्यमिति प्रतीतेः पूर्वमेकत्वासिद्धेरसंभवाच । घटत्वसमाना-धिकरणं कालद्वयवैशिष्ट्यमिति प्रतीताविष भेदभ्रमिनवृत्त्ययोगा¹दिति तद्वाक्यं पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थम् । स्वरूपमात्रपरस्यापि तस्य तत्ते-

पूरणी

विरुद्धामित्यत्राह —समानाधिकरणेति । तस्य तत्पदोपस्थापितार्था-भेदैकप्रमेयत्वादित्यर्थः । ननु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्, तचैकधर्मिणि धर्मद्वयप्रतिपादनेनाप्युपपन्नम् । अन्यथा सोऽयमिति प्रत्यक्षप्रतीतेः का गतिः। नच तत्रापि स्वरूप-मात्रमेव तद्धीविषय इति वक्तं युक्तम् ; प्रत्यमिज्ञायास्तत्ताविषयत्वस्य सर्वेरभ्युपगमादित्यत्राह—एकास्मिनिति। सोऽयमिति पत्यक्षप्रतीतिरिप स्वरूपेण तदैषयमेवावगाहते अन्यथा तदसिद्धिपसङ्गात्, तस्य तदेकमानत्वादिति भावः । ² ननु कालद्वयवैशिष्ट्यमेकत्र वृत्तीति न प्रतीत्याकारः, येन पूर्वमेकत्वप्रतीत्यभावेन तथा प्रतीतिर्न स्यात्। किं तु घटत्वसमानाधिकरणं कालद्वयवैशिष्टयमित्येवेत्यत्राह— घटत्वेति । तथा सति तद्धर्मेन्यासिद्ध्या तद्वान्यश्रवणानन्तरं तद्भेदभ्रमनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । पदद्वयेति । ननु तदिदंतासंबन्धित्वं लक्ष्यतावच्छेदकामिति तत्संसर्गस्य प्रमेयत्वात्कथमखण्डार्थत्वादीति चेनाः रुक्ष्यव्यक्तयैक्ये रुक्ष्यतावच्छेदकानपेक्षायाः प्रागुपपादितःवादिति भावः I ननु वाक्यस्य देवदत्तस्वरूपमात्रबोधकत्वे सोऽयं न वेति संशयादि-निवृत्तिस्ततो न स्यादित्यत्राह-स्वरूपमात्रपरस्यापीति । तदिदंपदाभ्यां

¹ देतद्वाक्यं-ख. च. ² ननु तदेकत्वेन रूपेण न प्रतीतिः ; किं तु देवदत्तत्वं वैशिष्टयसमानाधिकरणमित्यत्राह,

केचित्त सर्वपदानामर्थवत्त्वार्थं लक्षणापरिहारार्थं च भिन्ना-भिन्नं ब्रह्म वाक्यार्थे इत्याहुः। तन्नः, कल्पितमेदस्य तत्त्वा-वेदकश्रुतिप्रतिपाद्यत्वायोगात्, स्वात्यन्ताभावरूपाभेदसमानाधि-करणभेदस्य मुक्तावविद्यमानस्य शुक्तिरजताद्यविशेषात्। ब्रह्म-विलक्षणसत्ताविशिष्टत्वात्। ब्रह्म च स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-

दीपनम्

दन्तासमभिन्याहारप्रतिसन्धानादितर्कमहिम्ना ¹ सत्तानिश्चयजनकत्वं संभ-वतीति तस्य संशयविरोधितापीति भावः॥

अर्थवस्वार्थं प्रयोजनसिद्ध्यर्थम् । जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदे अन्य-तरपदेनैव तिसद्धेः पदान्तरं व्यर्थमिति तत्पिरिहाराय भिन्नाभिन्नं ब्रह्मेति तदभिमानः । अस्तु ति भेदोऽपि सत्य इति चेत् ति वै कि अभेदस्त-स्यैवाभावः उत धर्मान्तरम् । द्वितीये द्रव्ययोधेटपटपोरिव भेद आत्यन्तिक एवेति न सामानाधिकरण्योपपत्ति हित्याद्यं प्रत्याह-स्वात्यन्तेति । वैरुक्षण्यमेवाह-ब्रह्म चेति । बाधयोग्यान्यादित्यर्थः ।

पूरणी

रुक्षणापि तत्तद्वाच्यसंबन्धिनियतव्यक्तिविशेषे, तद्मेदश्च तद्वाक्यपति-पाद्यः, अत एव च न पदान्तरवैयर्थ्यम् । तज्ज्ञानस्य च तत्सत्ता-निश्चयात्मकत्वं यद्ययं स न स्यात् सोऽयमित्याप्तप्रयोगविषयो न स्यादिति तर्कमिहिम्ना रुभ्यत इति तदुभयसत्तानिश्चयात्मकात्तज्ज्ञाना-त्तत्संशयनिवृत्तिरप्युपपद्यत इति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । भिन्नाभिन्नमिति । जीवन्नसभेदाभेदावेव "तत्त्वमसी" ति वाक्यार्थ इति भावः । धर्मान्तर्मिति । भिन्नयोरेवानुगतं द्रव्यत्वादिरूप-

¹ सत्तानिश्चयरूपत्वं-ख, ² किं भेदस्तदभेदस्यैवाभावः-क, ³ रित्यभिप्रेत्याह-घ. च.

भावप्रतियोग्यन्यदेव । श्रुक्तिरजतादेरथिकिया नास्तीति चेन्न ; ज्ञानावच्छेदकत्वेन प्रयोजकत्वरूपार्थिकियायास्तप्रापि सन्तात् । अर्थिकियाविशेषसन्त्वेऽपि सन्तांशे श्रुक्तिरजताविशेषात् । न चार्थिकियायोग्यत्वमेव सन्त्वम् ; देहात्मतादात्म्यवद्घाधयोग्य-स्यापि तत्संभवेन तस्य परिभाषामात्रत्वात् । परमते परमा-ण्वादिपरिमाणा वर्षेरप्यसत्यत्वप्रसङ्गाच । वन्न चार्थिकियायां सन्त्वं व्यापकम् ; पूर्वक्षणे विद्यमानत्वस्वरूपस्य तद्घापक-त्वेऽपि तदा अवाधि तत्वस्वरूपस्य तस्याप्रयोजकत्वात् । भेदो मिथ्या दश्यत्वात् भेदत्वादित्यादित्यादितिङ्गिश्च तस्य मिथ्यात्वं सिद्धमिति न तस्य तन्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वम् ।

दीपनम्

परमाण्वादीति । तत्परिमाणस्यानारम्भकत्वात् योगिज्ञानस्य विषया-

पूरणी

मित्यर्थः । ज्ञानावच्छेदकत्वेनित मूळे । स्वध्वंसार्थिकयाकारित्वाचित द्रष्टव्यम् । ननु जीवब्रह्मभेदो व्यावहारिकसंसारादिहेतुः, शुक्ति-रजतादिकं तु नैविमत्यत्राह—अर्थिक्रियेति मूळे । अर्थिक्रयावान्तर-वैक्क्षण्येऽपि ब्रह्मविक्क्षणकल्पितसत्ताविच्छन्नत्वमुभयत्र तुल्यमित्यर्थः । नन्वर्थिक्रयायोग्यस्यैव परमार्थत्वात्तवोग्यत्वे भेदोऽपि ब्रह्मवत्परमार्थः स्यात् , शुक्तिरजतादिकं च विप्रतिपन्नमेवेत्याशङ्कय निषेधित न चार्थिक्रियेति मूळे । तत्परिमाणस्येति । तैर्द्यणुकपरिमाणस्य परमाणुद्धित्वारभ्यत्वाभ्युपगमा दित्यर्थः । ननु सत्त्वस्यार्थिक्रयानियतत्वा-द्रप्यर्थिकयायाः सत्त्वनियमः संभवतीत्याशङ्कय निषेधित—न चार्थेति ।

 $^{^1}$ देरसत्य-क. घ. 2 नाप्यर्थ-क. ग. 3 विद्यामानस्वरूपस्य-ग. तस्वरूप-ग. 5 दिति भावः-झ.

किं चैवं मुक्ताविष भिन्नाभिनं ब्रह्म स्यात्, तद्र्षस्य प्रमाणसिद्धत्वात् रूपान्तरे ब्रह्मणि प्रमाणाभावात् । न च संसारद्शायामेव भिन्नाभिन्नम् ; कालभेदस्याश्रुतत्वात् । नच "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति शास्त्रान्तरान्मुक्तिसमयेऽत्यन्ता-भिन्नमेव तदिति वाच्यम् ; तस्य वाक्यस्य दत्वन्मते प्रतीयमानार्थायोगात् । तथा हि न तत्र "ब्रह्म वेद" इति शाब्दं ज्ञानं तद्भ्यासो वा वक्तुं शक्यते । इदानीं तयोः सक्तेऽपि फलादर्शनात् । नापि ब्रह्मसाक्षात्कारात्तत्सिद्धिः ; भेदाभेदगोचरसाक्षात्कारात् स्वगोचरभेदिनिष्टक्त्ययोगन ततोऽप्यत्यन्ताभेदासंभवात् । न च साक्षात्कारस्यात्यन्ताभेदो विषय इति वाच्यम् ; अभेदिनिष्टक्तेः पूर्वमसतस्तस्यापरोक्षत्वा-योगात् । सक्ते वा अस्मन्मतप्रवेशापतिः । न च अभेद-

दीपनम्

जन्यत्वात्र ज्ञानमि तज्जन्यमिति भावः । प्रमाणसिद्धत्वात् तत्त्वावेदकश्रुतिसिद्धत्वात् । रूपान्तरे अत्यन्ताभिन्ने । किं साक्षात्कारस्य भिन्नाभिन्नं ब्रह्म विषयः उताभिन्नमेव । आद्यं निरस्यति भेदाभेदेति । द्वितीयमाशङ्कयाह — न चेति ।

पूरणी

मूळे। ननु "तत्त्वमिस " इति वाक्यं संसारदशायामेव भिन्नाभिन्नं न्रह्म प्रतिपादयतीत्याशङ्कय निराकरोति — न च संसार इति मूळे। स्वगोचरेति मूळे। विरोधिसाक्षात्कारस्यैव विषयनिवर्तकस्वादिति भावः। असतस्तस्येति मूळे। अन्यथा नष्टपुत्रसाक्षात्कारवत्तस्या-

¹ भिन्नाभिन्नं वाच्यम्-ग. ² तन्मते-ग. ³ भेदाभेद∽ग.

काले योऽभेदस्तावन्मात्रगोचरसाक्षात्काराद्भेदांश¹निवृत्तेरत्य-न्ताभेदसिद्धिरिति वाच्यम् ; तस्य भेदाविरुद्धत्वेनानिवर्तक-त्वात् । न हि जातिज्ञानाद्वचक्तयो निवर्तन्ते । विद्यमान-भेदस्य यथाश्रुत्यभ्यस्तस्या²प्रतीतेः कल्पनायोगात् । न च फलवाक्यावगतात्यन्ताभेदस्यैवा³भ्यासात्स एव साक्षात्क्रियत इति वाच्यम् ; तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्या ⁴त्यन्तानपेक्षाप्रसङ्गात् । कर्मकाण्डव्यवहारस्या त्यन्ताभेदेऽप्युपपत्तेः । फलवाक्यादेव मोक्षोपयोगिज्ञानस्य सिद्धत्वात् । अभ्यासेऽप्यहेतुभूतस्य

दीपनम्

यथाश्रुतीति । श्रुतिप्रमाणानु⁶रोघेन वस्तुसद्भेदाभेदगोचरा⁷भ्यां-सेन जायमानसाक्षात्कारस्यापि ⁸ तद्विषयत्वस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । फलवाक्यं " ब्रह्म वेद " इति वाक्यम् । तदनपेक्षत्व-मेवोपपादयति— कर्मकाण्डेत्यादिना । स च भेद औपाधिकः

पूरणी

प्रमाणत्वादिति भावः । अविरुद्धविषयज्ञानस्यानिवर्तकत्वं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति — न हि जातीति । यद्वा तन्मते जातिव्यक्तिविषयेऽपि भेदाभेदयोरभ्युपगमादभेदज्ञानस्य च भेदिनवर्तकत्वे अभिन्नजातिज्ञानाद्धिन्नव्यक्तीनामपि निवृत्तिः स्यादित्याह — न हीति मूले ।
न केवलं तज्ज्ञानस्यान्यतः सिद्ध्या तद्वैयर्थ्यमपि तु तत्त्वमस्यादिवाक्यात्रदुपयोगिज्ञानासंभवाचेत्याह — अभ्यासेऽपीति मूले । अपिशब्देन

 $^{^{1}}$ निवृत्तावत्यन्तामेद-क. ख. 2 अप्रतीतिकल्पना-ग. 3 अभ्यासात्तदेव-क.

 $^{^4}$ लम्तमनपेक्षा—ग. 5 लम्तमेदे—ग. 6 सारेण—ख. घ. 7 अभ्यासात्—घ.

⁸ तद्विषयस्यैव-ख.

मोक्षोपयोगित्वासंभवाच । "तत्त्वमिस " इत्यादि वाक्य-विरोधन फलवाक्यस्य स्वार्थपरत्वायोगाच । किं चात्यन्ता-भेदो नाम भेदांशिवनाशः । न च तत्संभवति ; जीवस्वरू-पस्य विनाशप्रसङ्गात् । न हि धर्मिणि सित तत्स्वरूपं तत्समान स्ताको वा भेदो विनश्यति । न च भेदांश-विनाशेऽप्यभेदांशस्य सत्त्वास्त्र काचित्क्षतिरिति वाच्यम् ; विद्य-मानस्याप्यभेदांशस्यासंसारिब्रह्मस्वरूपतया संसारिनाशे मोक्षार्थि-

दीपनम्

स्वाभाविको वा । आद्यं निरस्य द्वितीयं प्रत्याह — नचेति ।

पूरणी

त्वन्मते वेदान्तवाक्यस्य साक्षान्मोक्षोपयोग्यपरोक्षज्ञानहेतुत्वाभावात् साक्षात्कारहेत्वत्यन्ताभेदरूपफलप्रदर्शनमात्रतया न तस्य स्वजनितज्ञाना-भ्यासद्वारा मोक्षोपयोगशङ्केत्यिप द्रष्टव्यम् । ननु जीवस्यांशद्वयं भेदोऽभेदश्चेति । तत्र यावद्धर्मनाश एव धर्मिनाशो हेतुने तु यत्किचिद्धर्मनाशे ; सत्येव घटादौ संयोगादिनाशात् । एवं च भेदवर्मस्य मुक्तिदशायामि सत्त्वेन तन्नाशायोगा-रिकचिद्धेदधर्मनाशो जीवनाशमन्तरापि स्यादित्याशङ्कय निषेधति— न च भेदांशिति पुले । विद्यमानस्यापीति पुले । भेदाभेदौ हि न परस्परप्रतियोगिकौ परस्परं विद्येते ; तथा सित जातिव्यक्तयो-रनुगमाननुगमाभ्यां वैलक्षण्यानुपपत्तेः , ब्रह्मवज्ञीवस्यापि सर्वव्यापित्वा-पत्तेः , ब्रह्मवज्ञीवस्यापित्वा । विष्ठेषित्वस्ते त्यापित्वा-पत्तिः । विष्ठेषित्वस्ति । विष्ठेषिति चरकेत्वस्ति । विष्ठेषिति चरकेतस्तु जाति-

¹ वाक्यानुरोधेन-छ. ² सत्ताको धर्मो वा मेदो-ग.

प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। ¹अभेदांशो जीवः किमिभनो भिन्नो भिन्ना-भिन्नो वा। आद्यं न ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नो जीवः। अभे-दांशस्य ब्रह्मत्वात्। द्वितीयेऽत्यन्तं भिन्न एव स्यात्। तृतीये त्वनन्ताप्रामाणिकभेदाभेदप्रसङ्गः।

पूरणी

प्रतियोगिकमेदः । एवं ब्रह्मणो जीवामेदः जीवस्य च ब्रह्मप्रतियोगिक-भेदः। तथा च भेदाभेदांशयोजीवब्रह्मधर्मतया तत्त्वरूपतया वा व्यवस्थितत्वेन जीवस्यामेदांशामावात् तद्धर्ममेदांशविनाशे धर्मिणो जीवस्यापि नाशः स्यादेवेत्यर्थः। किं च ब्रह्मणो जीवाभेदांशः तद्धर्मः स्वरूपं वा । नाद्य इत्याह--अभेदांश इति मूळे । जीव इत्यनन्तरं परस्परस्मादित्यध्याहर्तव्यम् । भेदांशो जीवाज्जीवश्चाभेदांशा-दत्यन्तभिन्नो भिन्नाभिन्नो वा । जीवाभेदांशयोः किमत्यन्ताभेद इति यावत् । अभेदांशस्येति मुले । ब्रह्मधर्माभेदेन जीवस्यात्यन्ताभेदे तद्धर्मित्रह्मात्यन्तामित्र एव जीवः स्यादित्यर्थः । यद्यपि धर्मात्यन्तामेदे तद्धर्मतैव स्यात्र तु तद्धर्मिस्वरूपत्वम् , तथापि तद्धर्मेण ब्रह्मणो भेदाभ्युपगमेऽनवस्थापत्त्या आनन्दादिवत्तद्भिन्न एवाभेदांशस्तद्धर्मतया भवद्भिरक्षीकर्तव्य इति तद्रीत्येदं धर्म्यभेदापादनं द्रष्टव्यम् । द्वितीय इति मूले । ब्रह्मधर्माभेदेनात्यन्तमभेदे घटधर्मघटत्थात्यन्तभिन्नपटस्य घटात्यन्तभेदवत् जीवस्य ब्रह्मात्यन्तभेदः स्यादित्यर्थः । तृतीये त्विति मूले। अभेदस्य जीवेन भेदाभेदाभ्युपगमे तत्राप्यभेदांशस्य जीवात्यन्ताभेदादिना उक्तदोषप्रसङ्गेन मेदाभेदयोरभ्युपगन्तव्यत्वे तत्राप्यभेदांशे एवमवेति भेदाभेदानवस्था स्यादित्यर्थः ॥

¹ अमेदांशे-क.

¹ नन्त्रभेदः स्वरूपमेव, भेदस्तु तत्रोपाधितो ² भवतीति निरंशस्य ³ जीवस्य न कश्चिद्धर्म इति न भेदविनाशे स्वरूप-नाशः ⁴ न वा भेदानन्त्यादिदोष इति । न; भेदघर्मिणो जीवस्यासंसारित्रद्धभेदोऽस्ति न वा । न ⁵ चेत्क्कायं भेदा भेदः स्यात् । "तत्त्वमसि" इति श्रुतिर्वा कथं प्रमाणं स्यात् । अस्ति चेद्वद्धौव संसारि स्यात् । तदभेदाविरोधिभेदस्य कल्पित-

पूरणी

द्वितीयं शक्कते — नन्यभेद् इति मूळे । पूर्वीक्तदोषमिप परिहर्तुमाह — भेदिस्ति । कश्चिदिति मूळे । कादाचित्क इत्यर्थः । न निरंशस्येति नञ्सहितपाठे स्वाभाविकः कश्चिद्धमीं नास्तीत्यर्थः । न भेदेति मूळे । औपाधिकनाशे उपाधिनाशमात्रस्य प्रयोजकत्वादिति भावः । तत्त्वमसीति मूळे । अविद्यमानाभेद-बोधकेति शेषः । ननु संसारिणो जीवस्य ब्रह्मभेदाभ्युपगमान्नायं दोष इत्यत्राह — तद्भेदेति मूळे । भेदस्य सत्यत्वे भेदाभेदबोधिका श्रुतिः प्रमाणं स्यात् । भेदवतः संसारित्वमभेदवतोऽसंसारित्वामिति वास्तव-संसारित्वासंसारित्वव्यवस्था च । तस्य किष्पतत्वाभ्युपगमे तु किष्पत-भेदबोधकत्वाच्छ्रतेरप्रामाण्यम् । तस्य किष्पतत्वाभ्युपगमे तु किष्पत-भेदबोधकत्वाच्छ्रतेरप्रामाण्यम् । तस्य किष्पतत्वाभयुपगमे तु किष्पत-भेदबोधकत्वाच्छ्रतेरप्रामाण्यम् । तस्य जीवब्रह्मगतसंसारासंसारयोः सत्यत्वेन किष्पतभेदस्य न तद्यवस्थापकतापीति प्रघट्टकार्थः ॥

न चौपाधिकभेदस्याप्यस्मन्मते किल्पितत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ; तथा सति तत्प्रयुक्तधर्माणां धर्मिनाशमन्तरा नाशायोगा-द्वह्मातिरिक्तजीवांशस्य नाशोऽवश्यमापद्येत । किं च तद्भेदस्यापि जीवेन भेदाभेदावभ्युपगन्तन्यौ । अत्यन्ताभेदे अत्यन्तभेदे च धर्मधर्मि-भावानुपपत्तेः । ब्रह्मप्रतियोगिकभेदेन जीवस्यात्यन्ताभेदे जीवस्य

 $^{^{1}}$ नन्वमेदस्वरूपत्वे मेद—ग. 2 मवति—क. 3 जीवस्य कश्चिद्धर्भ—ग. 4 न वाऽमे—छ. 5 त्कोऽयं—ग.

तया वास्तवसंसारित्वाव्यवस्थापकत्वात् । ¹ तत्र च भेदाभेदे वा कथं नोक्तानन्त्यम् । कथं वा ² ब्रह्मातिरिक्ते जीवभागस्य ³ विनाशो नाभ्युपगन्तव्यः ।

ननु मुक्तावि भिन्नाभिन्नमेव वस्त्विति चेत्, तर्हि भेद-कोपाधरिप सत्त्वात्संसारादिविशेषः । न च भेदः स्वामाविकः ;

"उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा"। इत्यादिश्रुतिविरोधात् जीवस्य ब्रह्मांशत्विवरोधाच । प्रत्युते-दानीं ब्रह्मेव भिन्नाभिन्नात्मकजीवैकांशः स्यात् । एवं ज्ञाना-नन्दादेरिप ब्रह्मणोत्यन्ताभेदे अनेकशब्दिवरोधः । तत्रापि

दीपनम्

जीवस्य भिन्नाभिन्नांशद्वयवत्वे ईश्वरस्य चामेदता मात्रत्वे बाधकमाह – जीवस्येति । अनेकशब्देति । ज्ञानादिपदानामपर्यायता न स्यादित्यर्थः ।

पूरणी

भेदमात्रतापत्तेश्चेति तत्रापि भेदाभेदाभ्युपगमे भेदमुखानवस्थापतेः । तथा नैतदुभयमपि नेतिस निधायाह —तत्र नेति । तिहं भेदकेति मूछे । उपाधिमन्तरा तदौपाधिकभेदस्यासंभवादिति भावः । जीवस्येति मूछे । जीवस्य स्वाभाविकब्रह्मभेदवत्त्वे निरंशब्रह्मणः स्वाभाविकांशांशि-भावायोगाद्भिन्नजीवस्य घटादिवद्भह्मांशत्वं न स्यादित्यर्थः । किं च मुक्तो भेदांशमात्रसत्त्वे संसाराद्विशेषापत्त्या अभेदांशोऽपि वक्तव्यः । संसारदशायां चाभेदांशस्य भेदांशेन तिरोधानम् । एवं चाभेदमात्रांश-वद्भह्मणः द्यंशवज्ञीवांशतैव स्यात् । एकांशतन्त्वादेरनेकांशपटाधंशन्तावधारणादित्याह—प्रत्युतेति मूछे । इममर्थं दर्शयति —जीवस्य भिन्नाभिन्नेति । अपर्यायतेति । त्वया वृत्तिविशेषादिविशिष्ट-

¹ अत्र च-ग. ² ब्रह्मातिरिक्तभागस्य-क. ग. ³ विनाशोऽभ्युपगन्तव्यः-क,

⁴ तावन्मात्रार्थत्वे-ख. तावन्मात्रत्वे-घ.

¹ भेदाभेदश्चेत् भिन्नांशस्यानन्दाद्यस्वरूपत्वेन ब्रह्मानानन्दाद्या-त्मकमित्युपेक्ष्यं दृश्यमित्यादिदोषः स्यात् । निर्गुणश्चृति-विरुद्धं च। ततो मातिदौर्बल्यकृत एवायं पक्षः। ² तस्मादद्वेत-वाद एव सर्वदोषरहित इति स एव श्रेयोधिभिराश्रयणीय इति ॥

दीपनम्

मतिदौर्बरुयं अलण्डवाक्यार्थन्यायापरिज्ञानम् । अद्वेतवादः गुद्धाद्वै-तवादः ।।

एवं वेदान्तानामकार्यपरत्वमुपपाद्याखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्यमुप-पादितम्। न चैवमपि वेदान्तजन्यपरोक्षज्ञानात्कथमविद्यातन्मूरुकर्तृत्वा-द्यध्यासनिवृत्तिः, अपरोक्षज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकताया उक्तत्वात्। नच

पूरणी

वाचकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वानन्दाद्यात्मकत्वमुपादेयत्वे प्रयोजकं न त्वानन्दमेदशून्यत्वम् । तथा चानन्दमेदवतोऽपि ब्रह्मणस्तदमेद-सत्त्वादुपादेयत्वम् । आनन्दामेदशून्यत्वस्योपेक्षणीयताप्रयोजकत्वादन-पेक्षणीयता चेत्यनुशयादाह — निर्गुणेति मुळे । ब्रह्मणः आनन्दादि-मेदाभ्युपगमे आनन्दादेस्तद्भुणत्वं स्यात् । नच तत्संभवति ; "साक्षीं चेता केवळो निर्गुणः" इत्यादिश्रुतिविरोधादित्यर्थः । वस्तुतस्तु मुक्तिदशायां मेदामेदाभ्युपगमे "ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति" इत्यानन्दाद्यात्मकब्रह्मात्यन्तामेदश्रुतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । ननु विशिष्टाद्वेतं भेदामेदवादिभिरभ्युपगतिमत्यत्राह—शुद्धाद्वेतेति ।

¹ भेदश्चत्—क. ग. ² तस्मादद्वैतपक्ष—ख.

शब्दापरोक्षनिरूपणम् ॥

इदं च ब्रह्म शब्दादेव साक्षात्क्रियते, ब्रह्मणि प्रामाणान्त-

दीपनम्

शुद्धात्मगोचरमिन्द्रियमस्ति, येन ततस्तत्साक्षात्कारो भवेत् । अतः प्रयोजनाभावदोषस्तद्वस्थ ग्रं एवेत्यत्राह—इदं चेति । निर्विशेष-मित्यर्थः । यतु शाब्दज्ञानाभ्यासस्तत्सहकृतमनो वा साक्षात्कार मुत्पाद-यिष्यतीति किं शब्दस्य तद्धेतुत्वकल्पनया, अन्यत्रादृष्टत्वादिति तत्राह—ज्ञह्मणीति । न तावन्मनः पृथक्प्रमाणं भवतीत्युक्तम् । नाप्यभ्यासः, अत्रेव तु तत्कल्पने इन्द्रियत्वं करणत्वसामान्यं साक्षात्कार करणत्वं च कल्प्यम् । अतो लाघवात्करणतया कल्द्रप्तस्य शब्दस्यैव साक्षात्कारकरणत्वं कल्पनीयमिति वेदान्तवाक्यमेवात्मसाक्षा-त्कारहेतुरित्यर्थः ॥

निवन्द्रियजन्यज्ञानेष्त्रेवापरोक्षत्वम् , तत्कथं शाब्द⁵ज्ञाने स्यादिति चन्न तावत्तत्र ज्ञानेऽपरोक्षत्वं जातिः ; जातिमात्रे प्रमाणाभाव स्योक्तत्वात् । प्रत्यभिज्ञातत्तांशज्ञाने ⁶तद्गावेनाव्याप्यवृत्तिजात्ययो-

पूरणी

अतः प्रयोजनेति । वेदान्तानामिति शेषः । नित्यपरोक्षसगुणब्रह्म व्यावर्तयति — निर्विशेषमिति । प्रत्यभिज्ञेति । तदंशे इन्द्रियसान्नि कर्षविरहेण तत्प्रयोज्यापरोक्षत्वजात्यभावादित्यर्थः । ननु फलबलेन तत्र

 $^{^{1}}$ एवेत्यत आह-घ. च. 2 सुपपादिय-च. 3 अत्रैव तस्य तत्कल्पने-च. 4 कारणत्वं-ख. 5 ज्ञानस्यापीति चेन्न-घ. 6 तदसंभवेन-घ. च.

गाच । नच तत्रापि साक्षात्कारत्वमस्तीति वाच्यम् ; तदंशे साक्षात्करोमीत्य¹नुभवाभावेन तत्र तद्योगात् । किं चेयं जातिर्दृत्तिनिष्ठा चेच्छुक्तिरजतसुखादेस्तद्भावेन साक्षात्करोमीत्यनुभवो न स्यात् । चेतन्यवृत्तित्वे च चेतन्यगोचरवस्तुमात्रे साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्ग इत्युक्तम् । एकव्यक्तिजात्यसंभवाच । नापीन्द्रियजन्यज्ञानत्वं तत् ; शुक्तिरजतश्रमादिज्ञाने तदभावात् , तज्जन्यतावच्छेदकानिरूपणाच । नापि ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं तत्त्वम् ; परपक्षे अनुमितेरपि तथात्वात् । नापि ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं तत्त्वम् ; परपक्षे अनुमितेरपि तथात्वात् । नच तत्र परामर्शः ² करणामिति वाच्यम् ; व्यापाराभावात् । नापि व्याप्तिज्ञानं विज्ञज्ञानं वा तद्वारा करणमस्त्विति वाच्यम् ; विश्वकित-सहचारादिज्ञानाद्यत्र पक्षवृत्तिधूमे सहचारवैशिष्ट्यं तत्र चाव्यभिचार-वैशिष्ट्यं विषयीकुर्वत् ज्ञानमेकमेवोत्पद्यते ! तदेव परामर्शो व्याप्तिज्ञानं चेति तज्जन्यानुमितौ ज्ञानकरणत्वासंभवात् स्मरणक्रपपरामर्शजन्यानु-

पूरणी

संस्कारः स्मरणं वा कल्प्यतामित्यत्राह—न च तत्रापीति। फलमेवासिद्धमित्याह—तदंश इति। ननु तिममं साक्षात्करोमीत्यनु-भवोऽस्तीत्यनुशयादाह—किं चेति। वस्तुमात्र इति। परोक्षवह्या-दावपीत्यर्थः। ननु तर्धुपाधिरूपं तिदत्यत्राह—नापीति। नन्विदं विप्रतिपन्नमेवेत्यरुचेराह—तज्जन्यतेति। विशक्तितेति। पूर्वं व्याप्तिप्रहमन्तरेणैव सहचाराव्यभिचारमात्रप्रतिसन्धानेन पर्वतधूमे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवाहिसामानाधिकरण्यमित्यवंरूपज्ञा-नजन्यानुमितावित्यर्थः। अनन्वत्र सहचारज्ञानमेव तद्द्वारा करणं स्यादित्यरुचेराह—स्मरणरूपेति। ननु मानान्तरासहकृतसंस्कार-

 $^{^{1}}$ नुव्यवसायामावेन—च. 2 कारण—च. 3 ननु तत्र—झ.

मितावि व्याप्तिज्ञानादिकरणकत्वाभावात्। नच तत्र पूर्वपरामर्श एव स्मृतिद्वारा करणम्; ¹ तस्यापि जनकसंस्कारव्यवधानात्। संस्कार-स्यापि जनकत्वे अनुमितेः स्मृतित्वापातः, प्रमाणाभावश्च । किं चैवं सुरिभ चन्दनित्यत्र चन्दनांशेऽपि तत्र स्यात्। नच चन्दनांशे ज्ञानं लेकिकसाक्षात्कारः, सौरभांशे तु नैविमिति तथानुभवाननुभवाविति वाच्यम्; लोकिकसाक्षात्कारत्वस्य ² ज्ञानकरणकत्वान्यत्वेऽस्यैव साक्षा-

पूरणी

जन्यत्वं स्मृतित्वे प्रयोजकिमिति नानुमितेः स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—
प्रमाणाभाव इति । धर्मिमाहकमानेन स्मृतिमात्रजनकतयास्य सिद्धत्वादिति भावः। ननु परामर्शजनकत्वेन रूपेण व्याप्तिज्ञानादीनां
करणता, न चान्यं प्रतीत्यादिनाऽन्यथासिद्धिः ; परामर्शस्य व्यापारत्वात् ,
व्यापारान्यामिति च तत्र विवक्षणात् , अतो न कापि व्यभिचार
इत्यपरितोषादाह — किं चैविमिति । प्राणेन सौरभानुभवानन्तरं जातं
सुरिम चन्दनमिति चाक्षुषज्ञानं सौरभानुभवस्य व्यापाराभावेनाकरणतया
ज्ञानाकरणकत्वेन सौरभांशेऽप्यपरोक्षं स्यात् । अन्यथा चन्दनांशेऽपि
न स्यादित्यर्थः। ननु तज्ज्ञानसुभयांशेऽप्यपरोक्षमेव, किं तु सौरभांशे
तज्ज्ञानस्य कौकिकत्वाभावात्सौरमं पश्यामीत्यनुभवविरहमात्रम् , कौकिकसाक्षात्कारत्वस्यैव तथानुभवविषयत्वादित्याशङ्क्य निषेधति—
न च चन्दनेति । कौकिकिति । कौकिकसाक्षात्कारत्वं ज्ञानाकरणकज्ञानत्वमात्रं तदन्यद्वा । आद्ये सौरभां शेप्यकौकिकत्वाभावः स्यादित्यभिप्रत्य द्वितीयं निरस्यति—अन्यत्व इति । तथा सति तद्धिन्न-

 $^{^{1}}$ तस्याजनक-स्त्र. $\rightarrow$ त्र. 2 ज्ञानकरणाजन्यत्वस्येव-ध्य. 3 शेऽपि ळेकिकत्वा-पात इत्य-झा.

राभावात् । शब्दजन्य¹ ज्ञानस्याप्यनुभवविषयतया अपरो-श्वत्वात् । इन्द्रियजन्यज्ञानानामपि तथैनापरोश्चत्वात् । अर्थस्य

दीपनम्

त्कारानुभवाविषयतया तस्य तद्धिषयत्वे प्रमाणाभावात् । शुक्तिरजतादेश्च साक्षात्करोमीत्यनुभवो न स्यात् । ² तस्मादपरोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञानेऽ-परोक्षत्वम् । तच ज्ञानं किंचिदिन्द्रियजन्यं किंचिच्छ्व्दजन्यं किंचि-दन्यजन्यिमिति शब्दजन्यज्ञानस्याप्यपरोक्षत्वमविरुद्धामित्याह—शब्दजन्य-ज्ञानस्याप्यपरोक्षज्ञानविषयत्वमेवार्थस्याप्यपरोक्षत्व-मिति परस्पराश्रय इति तत्राह—अर्थस्य चेति । संविद्रूपब्रह्माविवर्त-

पूरणी

स्यास्य छौिककसाक्षात्कारत्वस्यैव साक्षात्करोमीत्यनुभवे तत्पूर्वके साक्षात्कार इति शब्दाभिछापे च निमित्ततया तस्य ज्ञानाकरणत्वस्य तिद्वषयत्वे साक्षात्कारव्यवहारिनिमित्तत्वे। अपरोक्षत्वात्मकत्व इति यावत्। प्रमाणाभावात् अनुभवाभिछापयोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। साक्षात्कारानुभवनिमित्तं ह्यपरोक्षत्वम्। ज्ञानाकरणकत्वस्योक्तरूपत्वाभावे तदपरोक्षत्वमेव न स्यादिति फिलतार्थः। ननु तर्हि संयोगाद्यन्य-तमप्रत्यासित्जन्यानुभवत्वरूपं छौिककसाक्षात्कारत्वमेवापरोक्षत्वमस्त्वत्यन्त्राह—ग्रुक्तिरजतादेरिति। तत्साक्ष्यनुभवस्य नित्यत्वेनिद्धयसिककर्षन्वान्यत्वादिति भावः। अन्यजन्यमिति। ⁸व्याप्तिज्ञानादिजन्यानु-जन्यत्वादिति भावः। अन्यजन्यमिति।

¹ ज्ञानस्याप्यपरोक्षविषय—ग. ² चैतन्यवृत्तित्वे च . . . गोचरवस्तुमात्रे साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्ग इत्युक्तम् । इत्यधिकः काचित्कः पाठः. ³ व्याप्तिज्ञानादि-जन्यापरोक्षादिगोचरानुमिति—झ.

¹चापरोक्ष्यमनावृतसंवित्तादात्म्यम् । घटादेरपि वृत्तिनिर्गमन-द्शायां तदस्त्येव । अन्यथा सुखादेरपरोक्षत्वानुपपत्तेः । तत्रेन्द्रियजन्यज्ञानादेरसंभवात् । साक्षिण्यध्यस्तत्वेनानावृत-संविद्भेदस्य सत्त्वात् । न चैवं धर्मादेरपरोक्षत्वा-पत्तिः ; स्वरूपविशेषस्य परमत इव तत्राप्यपेक्षितत्वात् ।

दीपनम्

तया व्यवहितस्यापि संवित्तादात्म्यमस्तीत्यनावृतेत्युक्तम् । ² साक्ष्य-भिन्नमित्यर्थः । तथा चेदमंश्चसामान्याविच्छन्नचैतन्यस्यानावृतत्वेऽपि न तस्य ³ तदा अपरोक्षतेति भावः । नन्वेवं घटादेरपरोक्षता न स्यात् , आन्तरसाक्षितादारम्याभावादित्यत आह—घटादेरिति । ननु ⁴ घटा-देरिन्द्रियजन्यज्ञानिषयत्वस्यापि सत्त्वात्तदेव तस्या⁵परोक्षत्वं किमिति न भवेदिति, तन्नाह —अन्यथेति । अज्ञानाहंकारशुक्तिरजतस्वमादि-कमादिशब्दार्थः । स्वरूपेति । चितिरेव स्वतोऽपरोक्षा, "यत्साक्षा-

पूरणी

मिति रूपिनत्यर्थः । संवित्तादात्म्यमिति । संवित्पितयोगिकसत्ताव-च्छेदकभेदशू-यत्वम् । न च संवित्पितियोगिकसत्तावच्छेदकभेदस्या-प्रसिद्धिः, क्रत्स्वप्रपञ्चस्य संविद्ध्पब्रह्मोपादानकत्वादिति वाच्यम् ; अना-वृतसंवित्पितयोगिकतादृशभेदस्यावरणदृशायां शुक्तवादौ नित्यातीन्द्रिय-सूक्ष्मभूतादौ च प्रसिद्धेः । तच्च विषयात्मसाधारणिमत्युक्तं स्मर्तव्यम् । तस्येति । अन्तःकरणोपधानमन्तरा साक्ष्यभेदायोगादिति भावः ।

 $^{^{1}}$ चापरोक्षत्वमनावृतसंविद्शिकत्वम्-ग्. 2 साक्षिभिक्रत्वमित्यर्थः-ख्व. साक्ष्य-भिक्रत्विमित्यर्थः-च्च. 3 सदा-ख्व. घ्न. 4 बटादेरैन्द्रियक्रत्वस्यापि-घ्न. 5 अप-रोक्षं-क्क. ख

वेदान्तप्रतिपाद्यं तु शुद्धं ब्रह्म । तच सदा ¹ संविद्र्पं भवतीति

दीपनम्

दपरोक्षात् " इति श्रुतेः । अन्यत्र तु सत्त्वमिवानावृतचैतन्यात्मतादात्म्यादेवापरोक्षता । एवं च यस्य स्वरूपमुद्भूतस्वभावं तत्रैव चैतन्यात्मापरोक्षताभिन्यज्यते, नानुद्भूतधर्मादौ । यथा ² तत्र परमते सत्तेति
भावः । अथ वा यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि न धर्मादेरपरोक्षज्ञानजनकत्वम् , एवमस्मन्मतेऽपि न तस्यापरोक्षतान्यञ्जकत्वामिति भावः ।
नन्वेवं सर्वज्ञत्वादिगुणकब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाभावात् कथं तद्विषयकवेदान्तज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्याशङ्कय विशिष्टस्य तस्य तज्ज्ञानस्य च परोक्षत्वेऽपि शुद्धस्य ³ संविन्मात्रस्वभावतया नित्यापरोक्षत्वेन तद्विषयं शाब्दज्ञानमपरोक्षमेवेत्याह — वेदान्तेति ॥

नन्वेवमहंकारातिरिक्तात्मानुमितिरपरोक्षा स्यादिति चेत् किम-परोक्षार्थविषयत्वमापाद्यते तर्द्धद्धाः अथानुमितिविषयस्य तस्य साक्षात्क-रोमीत्यनुभवविषयत्वम् , तद्प्यस्त्येव , चैतन्यं साक्षात्कारोमीत्यनु-

पूरणी

सस्वामिवेति । तद्धिष्ठानचैतन्यतादारम्यादेव सस्वाभ्युपगमादिति भावः। ननु जातेर्व्यक्तिप्रत्यक्षवेद्यत्वाद्धर्मादेरप्रत्यक्षत्वे तद्वच्छेदेन सत्ताजातेः प्रत्यक्षेणानुपल्लम्भेऽपि त्वन्नयेऽपि धर्मादेरपरोक्षताव्यञ्जकस्य सत्त्वे तद्भिव्यक्तिः स्यादेवेत्यनुश्ययादाह —अथ वेति । विषयोद्धवादिः सर्वमतेऽपि करूप्य इति न तस्यापरोक्षावभास इत्यर्थः। तज्ज्ञानस्य तद्गोचरज्ञानस्य। अहंकारेति । आत्मनः संविद्धपस्य नित्यापरोक्षत्वा-

¹ संविद्ग्पमिति भवति तद्विषयमिदं शब्दजन्य—गः. ² तत्रैव—खः. ³ स्वभावादेव नित्या—खः.

भवात् । न चैवमनुमितेरिष साक्षात्कारतयानुभविषयत्वप्रसङ्गः ; अपरोक्षार्थविषय¹ज्ञानत्वस्याप्यनुभूयमानत्वात् । घटादिविषयेन्द्रिय-जन्यज्ञानेऽपि इतोऽतिरिक्तः ² साक्षात्कारताया अनुभविषयत्वामावात् । न चैवमनुमित्याप्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः ; देहातिरिक्तानुमितिगोचर-साक्षिविषयाज्ञानाभावात् । पूर्णब्रह्मविषयाज्ञानस्य भिन्नविषयिण्या तया निवृत्त्यसंभवात् । ग्रुद्धे ³ सत्यज्ञाना⁴नन्दात्मके ब्रह्मणि नियमेन पक्ष-साध्यादिवैशिष्ट्यविषयानुमितिर्न संभवत्येव । तत्त्वमस्यादिवाक्यसन्नि-

पूरणी

दित्यर्थः। भिन्नविषयिण्येति। यद्यप्यज्ञानविषयस्वरूपमनुमितिगोचरस्वरूपं चैकमेव, तथाप्यात्मानुमितेरहं कारातिरिक्तात्मस्वरूपमात्रसत्तानिश्चायकत्वेऽपि अखण्डानन्दादिस्वरूपसत्तानिश्चयरूपत्वामावान्न ततस्तानिश्चाररित्यर्थः। पश्चसाध्यादीति। निर्विशेषत्रद्याणो वैशिष्ट्यायोगात्पक्षतावच्छेदकसाध्यवैशिष्ट्यस्य चानुमितिविषयत्वानिर्विशेषत्रद्यपक्षका तत्साध्यका वानुमितिरवश्यं नैव संभवतीत्यर्थः। नियमेनेत्येतदसंभवान्वयि,
न तु तत्प्रतियोगिसंभवान्वयि। तथा सति ताद्दशानुमितेरपि कदाचिदनुज्ञापातात्। नच जगत् अभिन्ननिमित्तोपादानकम्, कार्यत्वादित्यादिना अद्वितीयत्रद्यानुमितिः संभवत्येवेति वाच्यम्; उपादानत्वादिविशेषाक्रान्तत्ययेव तदनुमानादिति ध्येयम्। श्रुत्यननुमतत्त्वादिप
नानुमितेरज्ञाननिवर्तकत्वमित्याह—वाक्येति। "तत्त्वमिसे " इति
वाक्यजन्याभेदज्ञानस्य सानिहितस्य मोक्षहेतुत्वं समिभिव्याहाराह्यभ्यत
इत्यर्थः। ननु तद्र्थप्रतिपादकवचनं विना न समिभव्याहारमात्रात्त-

 $^{^{1}}$ ज्ञानस्याप्य—घ्व. 2 साक्षात्कारत्वानुभव—क्त. 3 सत्यज्ञानानन्दानविच्छन्ने—घ्व. 4 नन्दाविच्छन्ने—ख्व.

त्रावेव "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति मोक्षश्रवणन "वेदान्तविज्ञानस्रानिश्चितार्थाः" इति वचनेन श्रुतिजन्यज्ञानस्येव मुक्ति-साधनत्वावगमात् । "नेषा तर्केण मितरापनेया" इति ¹ तर्कज्ञानस्य प्रतिवेधादिष न मुक्तिसाधनत्वम् । न चैवमात्मानुमितेरिष प्रत्यक्ष-²प्रमाणत्वेन व्यवहारप्रसङ्गः ; प्रत्यक्षव्यवहारस्येन्द्रिय³मात्रजन्यज्ञान-

पूरणी

छाम इत्यत्राह — वेदान्तेति । नन्वेतावता श्रुतिजन्यज्ञानस्याविद्या-निवर्तकत्वमागतं न त्वनुमितेस्तन्निषेध इत्यत्राह-नैपेति । अत्र तर्कस्य स्वातन्त्रयमात्रं निराकियते, न तु तर्कस्य मोक्षहेतुज्ञानोपयोगः ; मनन-विधानानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ननु यथेन्द्रियजन्यज्ञाने उक्तोपाधिपरामर्श-मन्तरापि साक्षात्त्वानुभवः एवमनुमितावपि स्यात् अपरोक्षप्रमात्वेन परिगणनं वा स्यादित्याशङ्कच निषेघति — न चैवमिति । प्रत्यक्ष-**व्यवहारस्येति** । इन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तप्रकाशगोचरतयेत्यर्थः । अन्यथा शुक्तिरजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवानुपपत्तेः। न चैवं वेदान्त-वाक्याद्भुद्यसाक्षात्कारानन्तरं ब्रह्म साक्षात्करोमीत्यनुभवानुपपत्तिरपरोक्ष-प्रमात्वेनापरिगणनं वा, तथानुभवाभावे बाधकाभावात् । वस्तुतस्त्वर्था-परे। क्षतानिमित्तवृत्त्यीभव्यक्तप्रकाश एव तथानुभवालम्बनमिति तत्रापि तदुपपत्तिः । अनुमितेस्तु नार्थापरोक्षतानिमित्तत्वमित्यनुपदं वक्ष्यमाण-रवादिति दिक् । ननु चक्षुरादिवदात्मानुमितिकरणिरुङ्गपरामशदिरप्य-परे। क्षप्रमाणतया प्रत्यक्षप्रमाणव्यपदेशः स्यात् । न चेन्द्रियजन्यज्ञान-करण एव तद्यपदेशः ; वेदान्तवाक्येषु तद्यपदेशानापत्तेरित्यत्राह—

¹ तर्कजन्यज्ञानस्य-घ, च. ² प्रमात्वेन-घ. ³ मात्रगोचर-क. ख.

गोचरतया तद्गोचरत्वानुपपत्तेः । नापि चक्षुरादाविवा¹परोक्षव्यवहार-पसङ्गः ; आत्मानुमानं ² ह्यन्यतःसिद्धापरोक्षताविशिष्टार्थ⁸विषयतया दैवादपरोक्षं, न त्वर्थस्यापरोक्षतायां निमित्तम् । चक्षुरादिकं त्वर्थापरोक्ष-तायां प्रयोजकमित्यनेनैव विशेषेण तन्मात्रगोचरोऽपरोक्षव्यवहारः ।

पूरणी

नापीति । अन्यतः सिद्धेति । स्वयंप्रकाश्चासिद्धेत्यर्थः । अनेनैवेति । अर्थापरोक्षतानिमित्तवृत्तिकरणत्वं प्रत्यक्षप्रमाणव्यपदेशे निमित्तमित्यर्थः ।

नन्वेवं संविदः स्वत एवापरोक्षतथा वेदान्तवाक्यजन्यतदाकारवृत्तेरि तद्परोक्षतानिमित्तत्वाभावात्तरुणेवदान्तवाक्येण्विप प्रत्यक्षप्रमाणता न स्यात् । नच संविदः स्वरूपेणापरोक्षत्वेऽप्यखण्डानन्दादिरूपेणावृतत्वाच्च स्वतोऽपरोक्षत्वमिति तेन रूपेण तद्परोक्षतानिमित्तत्वं तदाकारवेदान्त-वृत्तेरप्यस्त्येवेति वाच्यम्; आवृताद्वितीयानन्दादेरनावृतान्तरसंवित्साक्षि-स्वरूपतया तत्प्रतियोगिसत्तावच्छेदकरूपापरोक्षत्वस्यावृतानन्दादाविष सत्त्वात्। नन्वावृताखण्डचिदानन्दानावृतान्तरसंविदोरन्तःकरणोपहितानु-पहितरूपेण भेदोऽस्त्येव । ⁴ स च भेदसत्तावच्छेदकः, नाहं ब्रह्मेति स्फुटं तद्भेदपतीतेः। समानाधिकरणप्रतीत्यनिर्वाहकभेदमात्रस्य सत्तावच्छेदकत्वात्। अन्तःकरणोपाधिकभेदस्य च सन् घट इत्यादिवदहं ब्रह्मेति समानाधिकरणप्रतीत्यविषयत्वात्। अखण्डाकारापरोक्षान्तःकरण-वृत्तिद्वारा अखण्डस्य तदन्तःकरणो⁵पधाने तु न तदौपाधिकभेद इत्य-नावृतसंवितादात्म्येनाखण्डस्यापरोक्षत्वमिति वृत्तेस्तदपरोक्षतानिमित्तत्व-मस्तीति चेत्त्या सित संविदपरोक्षतावर्णनिवरोधादिति चेत्र;

 $^{^1}$ अपरोक्षप्रमाणन्य-घ. 2 ह्यनन्यतः-घ. 3 विशिष्टतया-घ. 4 न च भेदसत्तानव-झ. 5 णोपादाने-झ.

तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानं न परोक्षम् । अपरोक्षार्थविषयत्वात् । चक्षुरादिजन्यज्ञानवत् । ¹ न चेन्द्रियजन्यत्वमुपाघिः ; सुखादिज्ञाने

पूरणी

वृत्तेनीथीपरोक्षत्वाधीनमपरोक्षत्वम् ; तस्यास्तद्परोक्षतानिमित्त-त्वात् । अन्यथा वृत्तिवैफल्यात् । किं तु विषयदेशस्थतया तदवाच्छ-न्नचैतन्यावच्छेदकत्वं वृत्तेरपरोक्षत्वम् । घटादौ तादृशवृत्त्युपहितचैतन्य-स्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात् । तत्करणतया चक्षुरादौ प्रत्यक्षप्रमाणताव्यपदेशः। परोक्षवृत्तेस्त्वान्तरतया न विषयदेशस्थत्वेन भासकचैतन्यावच्छेदकत्व-मिति नापरोक्षता, न वा तत्करणे प्रत्यक्षताव्यपदेशः। अत एवात्मानु-मितरपि विषयदेशस्थतयावच्छेदकत्वादपरोक्षत्वम् । परं त्वनुमिति-गोचरात्मस्वरूपे 2 आवरणाभावेन तस्य स्वतोऽपरोक्षावभासतया न सानुमितिस्तदज्ञाननिवृत्तिद्वारकतदपरोक्षतायां प्रयोजकेति तत्र नापरोक्ष-प्रमाव्यपदेशः। न वा तत्करणे प्रत्यक्षप्रमाणव्यवहारः। एतेनापरोक्षा-र्थविषयत्वेन ज्ञानस्यापरोक्षत्वे सिषाघयिषाजन्यपत्यक्षदृष्टवह्व्याचनुमिते-रप्यपरोक्षत्वं स्यादिति निरस्तम्। तदनुमितेर्विषयदेशस्थत्वाभावेनास्मदु-क्तापरोक्षत्वस्य तत्राप्रसङ्गात् । तदिह वेदान्तजन्यवृत्तेरि विषयपूर्णा-नन्ददेशस्थत्वे सति तद्भासकस्वरूपचैतन्यावच्छेदकत्वादपरोक्षत्वम् । तदावरणनिवृत्तिपूर्वकापरेक्षावभासनिमित्तत्वाचापरोक्षप्रमाव्यपदेशः अखण्डानन्दाद्यपरोक्षावभासस्यान्यतोऽसिद्धत्वात् । अत एव तत्करण-वेदान्तवाक्यमपि प्रत्यक्षमानमिति सर्वे सुस्थम् ॥

अपरोक्षार्थिति । विषयदेशस्थत्वे सति भासकचैतन्यावच्छेदक-ज्ञानात्वादित्यर्थः । अतो न प्रत्यक्षदृष्टवह्वयाद्यनुमितौ व्यभिचारः, तस्या उक्तरीत्या अपरोक्षत्वायोगादिति भावः । सुखादिज्ञान इति ।

¹ न चैन्द्रियकत्वमु-घ. ² अवधारणरूपत्वाभावेन स्वतो-झ.

दशमस्त्वमसीतिवाक्यजन्यजाने च साध्याव्यापकत्वात् । दशमस्त्व-मसीति वाक्यजन्यज्ञानं चापरोक्षभ्रमाविद्यानिवर्तकतया अपरोक्षम् ।

पूरणी

परमतसिद्धेश्वरप्रत्यक्षे चेति द्रष्टव्यम् । ननु दशमस्त्वमसीति वाक्यं नापरोक्षप्रामितिजनकम् । तथा हि ; किं स्वात्मनो दशमत्वं पश्यतः शब्देनापरोक्षधीः, उतापश्यतः नाद्यः; तस्य प्रत्यक्षविहं प्रति बाह्रिरुण इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्येव परेक्षित्वेऽपि प्रत्यक्षसिद्धानु वादत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वाभिमानात् । अन्यथा शब्दात् स्पार्शन-त्वजातिमज्ज्ञानानुपपत्तेः । द्वितीये यदीन्द्रियव्यापारोऽस्ति तदा उपदेशसहक्रुतेन्द्रियेणैव प्रत्यक्षधीः । यदि नास्ति, धर्मवांस्त्वमसि पर्वतोऽिमानित्यादाविव विशेष्यापरोक्षत्वेऽपि विशेषणद्शमत्वे परोक्ष-धीरेव । तस्मान्न शब्दस्य स्वातन्त्र्येणापरोक्षधीजनकत्वमित्यत्राह-द्शमस्त्वमसीति । नाहं दशम इति तद्वाक्यश्रवणात्पूर्वमपरे।क्ष-अमस्तन्मू टाविद्या चानुभूयते । तद्वाक्यश्रवणानन्तरं च नेति सर्व-सिद्धम् । यदीन्द्रियेणैव तदपरोक्षप्रमितिस्तदा वाक्यवैयर्थ्यम् । नच तदिन्द्रियव्यापाराज्ञानेन प्रयुक्तवाक्यं तदर्थानुवादकमेव, विहरूण इति वाक्यवदिति वाच्यम् ; नाहं दशम इति विपर्यासवचनादिना तद्भमा¹नुमानदशायामेव आप्तेन वाक्यप्रयोगात् । न चैवमपि तदुप-देशसहक्रतेन्द्रियमेव तदपरोक्षधीजनकमास्तामिति वाच्यम् ; इन्द्रियस्य शब्दानपेक्षत्वात् , प्रमाणस्य प्रमाणान्तरासहकारित्वाच । नापि वाक्यार्थ-ज्ञानं सहकारि ; इन्द्रियजन्यदशम²त्वापरोक्षधीमात्रे तस्याहेतुत्वात् । न चैवं व्यभिचाराद्वाक्यमपि तदपरोक्षधिहेतुर्न स्यादिति वाच्यम् ; शाब्दापरोक्षज्ञाने शब्दाव्यभिचारात्॥

¹ नुभवद्या-झ. ² त्वपरोक्ष-झ.

पूरणी

नापि विशेषणज्ञानतया वाक्यार्थज्ञानोपयोगः ; दशमपदार्थ-ज्ञानमात्रस्येव विशेषणज्ञानतया तद्धेतुत्वसंभवेन कृत्स्ववाक्यार्थज्ञानस्या-नुपयोगात् । अस्मन्मते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टघीहेतुत्वासिद्धेः। वाक्यार्थधीसमनन्तरमेवापरोक्षश्रमादिनिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वाच नान्तरैन्द्र-यकवृत्तिकरूपना। अत एव वह्निमान्पर्वत इत्यादाविप विशेषणे परोक्षधीरवेति निरस्तम् । तत्रापरोक्षश्रमविरहात् । सत्यपि तन्निवृत्ते-रनुभूयमानत्वात् । परोक्षविह्यभगदेश्च परोक्षज्ञानमात्रादेव निवृत्त्युप-पत्तेः । तज्ज्ञानस्य परोक्षत्वेऽपि प्रकृते तद्योगात् । नच प्रतियोग्यपरो-क्षप्रमायास्तदविधकदशमत्वापरोक्षधीहे तुत्वात् दशमस्त्वमसीति वाक्या-चाविद्याप्रतियोग्यपरोक्षप्रमितिविरहात् कथं तदविषकार्थापरोक्षघीरिति वाच्यम ; श्रोतुरपरप्रतियोग्युपस्थितिदशायामेव स्वस्मिन्दशमत्वसंशया-दिरिति वाक्येन तदपरोक्षप्रमितिजनने बाधकाभावात् । नच वाक्यस्य मानान्तरापेक्षयार्थवोधकत्वासंभवः ; स्वप्रतिपाद्यार्थविषयमानान्तरानपे-क्षायामपि स्वप्रतिपाद्यार्थस्य स्वावधिकतया मानान्तरजनिततदवद्धगुप-स्थित्येपेक्षायां विरोधाभावात् , इयं प्रतीचीत्यादिवाक्यवत् । यद्वा दशम-पदं सन्निघानादिनाऽवधिविशेषविशिष्टमेवार्थमुपस्थापयतीति न काप्यनुप-पत्तिः । यत्त्वेवं सति वह्निरुष्ण इति वाक्यमप्थपरोक्षप्रमितिजनकं स्यादिति, तदपरोक्षअमनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां वैलक्षण्यात्पत्यक्तम् । तत्रा-परोक्षश्रमे सति दिब्बोहादिवत्तद्वाक्येन तदनिवृत्तेरिति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु विषयदेशस्थत्वे सति तद्भासकचैतन्यावच्छेदकत्वं वृत्ते-रपरेाक्षत्वमित्युक्तम् ॥

एवं दशमत्वं शरीरादिगतं शरीराविच्छन्नास्मगतं वा । उभय-थापि तदाकारवाक्यजन्यवृत्तेविषयदेशस्थतैवेत्यपरोक्षता । वाह्रिरुण तद्विषयं ज्ञानं शब्दजन्यमप्यपरोक्षम् । ततश्च वेदान्तजन्य-तत्त्वसाक्षात्कारादेव कर्तृत्वाद्यनर्थहेत्वविद्यानिवृत्तिः भेदभ्रम-निवृत्त्या ¹ब्रह्मात्माभेदसिद्धिश्चेति ॥

दीपनम्

अपरोक्षे ब्रह्मणि शब्दजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वे वेदान्तानामप्रामाण्यं च स्यात् । परोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञाने परोक्षत्वम् । न च ब्रह्म परोक्षमस्ति । तत्सत्त्वे वा ब्रह्मणो '' यस्सक्षात् '' इति श्रुतेरप्रमाण्यपसङ्गादिति भावः ॥

वेदान्तादेव तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थनफलमाह—ततश्चेति ॥ ननु न तावद्विद्यानिवृत्तिर्व्रह्मेव ; साध्यत्वानुपपत्तेः । नाप्यति-रिक्ता ; तत्र न तावत्सा सती ; अनिवेचनीयप्रतियोगिकाभावस्य

पूरणी

इत्यादिवाक्यजन्यवृत्तेस्तु विषयदेशस्थात्वाभावान्नापरोक्षताशङ्का । अत एव दशमस्त्वमसीति शरीरादिविषयकवाक्योदाहरणिमिति तत्त्वम् । एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यं परोक्षज्ञानजनकं, वाक्यत्वादिति प्रतिपक्षा-नुमानं निरस्तम् ; अप्रयोजकत्वात् , बाधाच्च । यतु मन एव अवणादिसहायेन साक्षात्कारमुत्पादयतीति, तन्न ; "यन्मनसा न मनुते" इति श्रुतिविरोधादिति दिक् ॥

स्वानुमाने विपक्षे बाधकमाह—अपरोक्ष इति । परोक्षार्थेति । परोक्षत्वं न जातिः, अनुभवत्वादिना साङ्कर्यात् । स्रुराभे चन्दनामित्या-दिज्ञानस्यापि सौरभांशे परोक्षत्वेनाव्याप्यवृत्तित्वाचेत्यपरोक्षत्ववदुपाधि-रूपमेवेत्यर्थः । नच ब्रह्मेति । तथा च ब्रह्मव्यतिरिक्तपरोक्षार्थ-बोधकत्वे तस्य मिथ्यात्वात् तद्घोधकवेदान्तानामप्रामाण्यं स्थादित्यर्थः ॥

¹ ब्रह्माभेद-क. घ.

सा चानिद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मणोऽतिरिच्यते । प्रपश्चात्यन्ता-भानस्यात्वण्डार्थशास्त्र¹प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि तन्निवृत्तेः

दीपनम्

तदयोगात्, दृश्यस्य सत्यत्वानुपपत्तेश्च । नाप्यसती ; ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तेः । विरुद्धत्वान्नोभयात्मिका च । ² अनिवेचनीयकार्यस्याविद्योपादानकत्विनयमान्न तत्थ्यस्यानिवेचनीयत्वम् । मोक्षस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गाच । अतः कीदृशीयमविद्यानिवृत्तिरित्यत आह — सा चेति ।
ननु कित्पतप्रतियोगिकस्यात्यन्तामावस्येव ध्वंसस्याप्यिष्ठानामेद एव
वक्तव्य इत्याशङ्कय वैषम्येणोत्तरमाह — प्रपञ्चति । अत्यन्तामावो हि
निषेधशास्त्रपतिपाद्य इति सत्यो वक्तव्यः । अन्यथा शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चारोपितात्यन्तामावस्य विरहस्तपस्य ⁸ सत्यत्वं संभवतीत्युक्तम् । तस्य च ब्रह्मणो मेदे शास्त्रस्याखण्डार्थत्वं भज्येत । ब्रह्मसंबन्धामावे तस्य तद्वृत्तिरप्यनुपपन्नैव । न चैवमविद्यानिवृत्तिः

पूरणी

हश्यस्येति । हश्यत्वं चैतन्यविषयत्वम् । तच्च कल्पित-तत्तादात्म्याधीनमिति न तस्य सत्यतेत्यर्थः । तर्हि सदसद्विरुक्षणाऽ-स्त्वित्यत्राह—अनिर्वचनीयेति । स्वक्षये च विनन्यदवस्थाया उपा-दानत्वासंभवादिति भावः । मोक्षस्येति । अनिर्वचनीयस्य ज्ञान-निवर्त्यत्वनियमान्मोक्षनाशेन पुनः संसारः स्यादित्यर्थः । ननु तच्छास्रं न प्रपञ्चात्यन्ताभावब्रह्मसंबन्धं बोधयति, किं तु तत्स्वरूपद्वयमात्र-मित्यत्राह—ब्रह्मसंबन्धेति । शास्त्रेण ब्रह्मात्यन्ताभावसंबन्धाबोधने

¹ प्रतिपाद्यमहा-ग. ² अनिर्वाच्य-क. ³ सत्त्वं-घ.

प्रतियोग्यसमानकालीनत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वायोगाच । तस्यास्त-त्त्वावेदकशास्त्राप्रतिपाद्यतया सत्यत्वाभावेऽपि नानुपपत्तिः । न चासौ पुरुषार्थः ; प्रतिबन्धका भावतया तत्कामनायामपि पूर्णानन्दावाप्तरेव पुरुषार्थत्वादिति केचित् ॥

दीपनम्

शास्त्रार्थः, ''तरित शोकमात्मवित् "इत्यस्य यथाप्राप्तार्थानुवादकत्वात् । अतस्तस्याः, सत्यत्वामावे बाधकामावात् निवृत्तेः प्रतियोग्यसमान-कालीनत्विनयमाच सा ब्रह्मातिरिक्तेवेत्त्यर्थः। यदि सदसदादिपक्षान्त-भावोऽनुपपन्नः तर्द्धन्यैव काचिद्विधास्तु । तदुक्तम्—

''न सन्नासन्न सदसन्नानिर्वाच्योऽपि तत्क्षयः।

यक्षानुरूपो बलिरित्याचार्याः प्रत्यपीपदन्॥"

इत्यभिष्रेत्याह—तस्या इति । न चैवं मोक्षस्य मिथ्यात्वपसङ्ग इत्याह—न चासाविति । तत्कामनायां सत्यामि । इदानीं "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवास्त्" "प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः" इत्यादिश्रुतेः

पूरणी

तत्र प्रमाणान्तराभावात्स एव न सिद्धग्रेदित्यर्थः । यथाप्राप्तेति । ज्ञानेनाज्ञानिवृत्तेर्लेकसिद्धतया तद्नुवादमात्रत्वादित्यर्थः । काचि-द्विधिति । ब्रह्मप्रश्चोभय²विरुक्षणत्वादित्यर्थः । मिष्ठयात्वेति । अपरमार्थत्वमित्यर्थः । अपिक्षतं पूर्याते — सत्यामपीति । अतो मूर्ले अपिसहितोपाधिः पूर्णानन्दाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया तत्कामना न स्वातन्त्र्येणेति भावः । प्रपञ्चोपराम इति । अनया प्रपञ्च-निवृत्तिरूपतायाः स्फुटमवगमादिति भावः ॥

¹ भावविषयतथा तत्कामनायाः-**ा.** 2 विरुक्षणसत्तैवेत्यर्थः-झ. 3 अपिसहि-तोपपातः-झ.

अन्ये तु कल्पिताभावस्यात्यन्ताभाववद्¹नृतत्वायोगा-न्निष्टत्तिरप्यात्मैव, प्रतियोगिसमानसत्ताकनिष्टत्तेरेव प्रतियोग्य-समान²कालीनत्वात् । कल्पितस्य स्वात्यक्ताभावद्यात्तित्ववत्

दीपनम्

सकलाचार्याणां च संमतं ³ मतान्तरमाह — अन्ये त्विति । अभावस्य द्यिकरणाद्भेदे प्रतियोगिनस्तद्भिन्नसत्ताकत्वं प्रयोजकिमित्य-त्यन्ताभावोऽिषष्ठानान्न भिद्यत इत्युक्तम् । ततो ध्वंसोऽप्यभावस्तपोऽिषष्ठानान्न भिद्यत इत्युक्तम् । ततो ध्वंसोऽप्यभावस्तपोऽिषष्ठानान्न भिद्यत इत्यर्थः । ननु ध्वंसस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वादिवद्या-समान कालीन आत्मा कथं तद्ध्वंसः स्यादिति, तन्नाह — प्रतियोगीति । प्रतियोगिसत्ताविरुद्धस्येव प्रतियोग्यसमानकालीनत्व-नियमः । अयं च न तथेति नास्याविद्याकालीनत्वं विरुध्यते । अत एव तस्यापि स्वध्वंसाश्रयत्वमनुपपन्नभिति कथमविद्याश्रय आत्मा तद्ध्वंस इत्यतिन्तरस्तिनित्याह — कलिपतस्यति । नन्वेवमिप किं ज्ञानेन, अविद्यानिवृत्त्यात्मनः सदा सत्त्वात् । न चात्माभिव्यक्तिः प्राङ्नास्तीति वाच्यम्; अभिव्यक्तिर्धं विद्यादिनिवृत्तिस्तत्कृतयोग्यतास्त्रपावरणनिवृत्तिर्वा, तदुभयं चात्मस्वस्त्रपत्या प्रागस्त्येव । नच वृत्त्युपहितं चैतन्यमेवा-विद्यानिवृत्तिरिति न ज्ञानात्मिका वृत्तिर्विफलेति वाच्यम् ; वृत्त्युपहित-

पूरणी

प्रतियोगिसत्तेति । विरोधश्च प्रतियोगिसमानसत्ताकस्यैनेति समानसत्ताकष्वंस एव तथा नियम इत्यर्थः । अविरुद्धस्येति वा छेदः ।

 $^{^1}$ दन्यत्वा—ग. 2 काळत्वात्—ग. 3 पक्षमाह—ख. घ. 4 काळ आत्मा—ख. 5 कर्रयापि—ख. 6 अविद्यानिवृत्तिश्चेतन्यं वा। तदुभयं—घ.

स्ववृत्तिनिष्ठत्वस्याप्याविरोधात्। न चैवं ज्ञानवैफल्यापत्तिः;

दीपनस्

त्वस्य मुक्तिकाले असत्त्वेन तत्कालीनात्ममात्रत्वानुपपत्तेः। तद्विनाशेऽभावोन्मज्जनप्रसङ्गश्च। नच ज्ञानेनोपलक्षित आत्मा अविद्यानिवृत्तिः,
उपलक्षितं चोपलक्षणनाशेऽप्यस्त्येवेति नोक्तदूषणमिति वाच्यम्; ¹उपलक्षितत्वस्यात्मातिरिक्तस्य कस्यचिद्भ्युपगमे अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्,
आत्ममात्रस्य प्रागपि सत्त्वात्। यत्त्वात्मैव मुक्तिरिति मते ² ज्ञानवैफल्यापादनमिष्टमेव। न चैवं ज्ञानोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः; मुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वत्रान्त्या तदुपपत्तेरिति, तन्नः विवेकिनामपि बहूनां प्रवृत्तिदर्शनात्।
तस्मात्कल्पिताविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वायोगात् प्रागुक्तरीत्यातिरेकानुपपत्तेश्च आत्यन्तिकदुःखोपरम एव ज्ञानसाध्यो मोक्ष इत्याशङ्क्याह—
न चैविमिति। न तावदुःखोपरमो ज्ञानसाध्यः, तत्प्रागमावस्य
ज्ञानासाध्यत्वात्, प्रागमावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेन मुक्तित्वानुपपत्तेश्च। नापि दुःखध्वंसो मोक्षस्तत्त्वज्ञानसाध्यः; दुःखं मे मा
मूदिति कामनाया दुःखानुत्पादिविषयत्वेन दुःखध्वंसे प्रथक्का³मनाऽदर्श-

पूरणी

तत्सत्ताऽविरुद्धसत्ताकस्य तत्समानसत्ताकस्येति यावत्। तद्विनाश इति । उपाधिवृत्तिनाशे तदुपहितस्यापि नाशादित्यर्थः। अपसिद्धान्तेति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वनिर्धर्मकत्वसिद्धान्तिविरोधपसङ्गादित्यर्थः। ननूपलक्षित-त्वमात्मस्यस्ति। प्रागमावस्येति । मध्ये संसारापातादिति भावः। दुःखध्वंसस्य पुरुषार्थत्वमभ्युपेत्याह —

¹ उपलक्षणस्थात्मा - ख्व. ² ज्ञानवैफल्यसाधन - क्व. ³ मनाया अद - घ्व.

नेन तस्यापुरुषार्थत्वात् । उत्पन्नदुःखस्य स्वविषयज्ञाननाश्यतया तत्र तत्त्वज्ञानस्य विद्यमानस्याप्यन्यथासिद्धत्वात् । अनुत्पन्नस्य च तत्त्वज्ञानेन नाशासंभवात् ॥

यत्तु चरमदुःखं तत्त्वज्ञानाद्दते न नश्यतीति तन्न ; तत्रापि तवावश्यकस्विवयसाक्षात्कारादेव नाशोपपत्तेः । नच प्रमाणवलात्तत्वज्ञानमपि तत्र हेतुरिति वाच्यम् ; चरमदुःखं तत्त्वज्ञानान्नश्यतीति बोधकप्रमाणस्य श्रुतेरन्यस्य वा अदर्शनात् । किं चोत्पन्नं चरमदुःखं स्वोत्पत्त्यविधकतृतीयक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगि न वा । आधे किं तत्त्वज्ञानेन । द्वितीये च तवापसिद्धान्तः । किं च दुःखप्रागमावासहगृष्टिध्वंसत्वं चरमदुःखध्वंसत्वम् । तच्च नीलघटवत्सामग्रद्धियायत्तम् । विशेषणांशस्य तत्प्रागमावनाशकदुःखसामग्रद्धायत्तत्वादिति । नच चरमदुःखध्वंसत्वं तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकम् , दुःखध्वंसमात्रे तु तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारः ²स्फुट एवेति न श्रुत्यापि अतस्य जन्यत्वसिद्धिः ॥

ननु चरमदुः स्विमेव तत्त्वज्ञानादृते ⁵ न संभवतीति चेत्, अहो ⁶ अतीव लक्षणोऽयं नैयायिकमुमुक्षुः, यतोऽयं ब्रह्मलोकान्तं

पूरणी

उत्पन्निति । आवश्यकेति । सुखदुःखयोर्ज्ञात्तैकसत्त्वादिति भावः । ननु "तरित शोकमात्मवित्" इति श्रुतिस्तत्र मानमित्यत्राह— कि चेति । कि तत्त्वज्ञानेनेति । आवश्यकस्वविनाशसामप्रयैव तत्राशादिति भावः । अपसिद्धान्त इति । त्वया ज्ञानादेर्द्विक्षणाव-

वृत्तिदुः खध्वंस-क. घ. च. ² स्पष्ट प्वेति-क. घ. ³ तज्जन्यत्व-घ.
 बार्थमेव-क. ⁵ न भवतीति-ख. ⁶ अतीववि-ख.

ज्ञानाभावकाले कल्पिताविद्यादेः सत्त्वेन प्राक्सिद्धनिष्टत्तेरपि

दीपनम्

सुखं पित्यज्य दुःखार्थमेव यतते । 1 न वा तत्त्वज्ञानादुःखिमत्यत्र किंचित्प्रमाणमित । इदानीं दुःखानुत्पादप्रसङ्गात् । चरमदुःखं तेन विना नेति चन्न ; यावदुःखप्रागभावेषु नष्टेषु तत्काळीनदुःखस्यान्यत्र करुप्तकारणत एव संभवात् । तत्त्वज्ञानाद्दते दुःखप्रागभावा एव न नश्यन्तीति चेत् , तिकिमिदानीमिप तिर्हे दुःखं नेति वक्तुमध्यविस्तेतोऽसि । तस्मान्नयायिकमते तत्त्वज्ञानं विफल्लमेव । एवं मतान्तरेऽपि तत्त्वज्ञानं निष्फल्लम् । तच्च पूर्वाचार्यैः प्रपश्चितमिति नेह प्रतन्यते । कथं विहे सिद्धान्ते ज्ञानस्यार्थवत्त्वम् , 2 तत्राह—ज्ञानाभावेति । यद्यप्यविद्यानिवृत्तिस्त्रात्मा प्रागप्यस्त्येव, तथापि तिस्मन् 3 कल्पिता-विद्यात्कार्यप्रपञ्चो यावज्ञानमिनवारितस्तिष्ठत्येवेति न ज्ञानं विना मुक्तिरित्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिरूप्पन्नत्याह —प्राविसद्धित ।

पूरणी

स्थायित्वाभ्युपगमादिति भावः । बाधकमप्यस्तीत्याह—इदानीमिति । तित्किमिति । इदानीं दुःखप्रागभावनाशात्मकदुःखं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि क्रमेण दुःखनाश्यानां प्रागमावानां युगपदुःखोत्पादेन निवृत्ति-स्तत्त्वज्ञानाधीनैव, तथापि दुःखप्रागमावानां पितिमेतत्वे तत्त्वज्ञानमन्त-रापि तत्त्वंभवात्तद्वेयर्थ्यमिति मन्तव्यम् । एवं मतान्तर इति । दुःख-प्रागमावो मुक्तिरिति गुरुमते तत्त्वज्ञानं व्यर्थमेव, तस्यानादित्वेना-साध्यत्वात्, पूर्वोक्तरीत्या प्रागमावस्य मुक्तिस्तप्त्वाभावाच । नित्य-सुखाभिव्यक्तिमुक्तिरिति भट्टमते तद्वैयर्थ्य, अभिव्यक्तिहिं ज्ञानम्,

¹ न तावत्तत्वज्ञानात् -च. ² इत्यत्राह -च. ³ अतीतावि**द्या-घ**.

यिसन् सत्यिमिक्षणे यस्य सत्त्वं यद्यतिरेके चासत्त्वं तत्तस्य साध्यिमिति ज्ञानं प्रवृत्त्यङ्गम् । तचात्रापि सुरुभमेव । तत्त्वज्ञानस्य स्थितिक्षणे प्राक्तिसद्धाया अप्यिवद्यानिवृत्तेः सत्त्वात् , तत्पूर्वमात्मरूपाविद्या- निवृत्तेरसत्त्वस्याविद्यादेः सत्त्वाच । आत्मनस्तद्भावत्वेऽविद्याया अपि तद्भावत्वात् । ततः परमते दुःखानुत्पादार्थिनः प्रायश्चित इव घटार्थिनो दण्डादाविव आत्मरूपाविद्यानिवृत्त्यर्थिनः तदुपाये प्रवृत्ति-रुपश्चैवेति भावः । नन्वेवमिप किं तत्त्वज्ञानसाध्यम् , अविद्यानिवृत्ति-रिति चेत् सा किं प्राङ्नासीत् , नासीदेव तद्भावस्य सत्त्वादित्याह—

पूरणी

तिन्नत्यमनित्यं वा । आद्ये तस्यासाध्यता । द्वितीये तद्वेतुशरीरादिविरहात्तदसंभव इत्येवमादिनेत्यर्थः । यिम्मन्सतीति । अन्यथा त्वन्मते
दुःलप्रागभावार्थिनः प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यनापत्तेरिति भावः । तत्पूर्वमिति । अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वं तद्विरहः । स चाविद्यात्मकः साक्षात्कारात्पूर्वमस्त्येवेत्यर्थः । आत्मन इति । नन्वेवं ब्रह्मणः प्रपञ्चात्यन्ताभावत्वेन प्रपञ्चस्यापि तदत्यन्ताभावत्वे ब्रह्मणोऽपि प्रपञ्चवन्मिध्यात्वप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वगात्रस्य तथात्वात् विविक्षतात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य च
ब्रह्मणः प्रपञ्चानिषकरणतया तत्र विरहादिति भावः । फलस्योक्तरूपं
साध्यत्वं तदुपायप्रवर्तकमिति (निर्दिश्य) फलोपायेऽप्युक्तरूपसाध्यत्वमेव
तत्र प्रवृत्त्यङ्गम् । अन्यथासिद्धवनस्थदण्डादौ प्रवृत्त्यनापत्तेरित्याह—
घटार्थिन इति । अस्मदुक्तसाध्यस्य च प्राप्त्यप्राप्तिभ्यां दण्डादाविष सत्त्वादिति भावः । यद्वा दुःलानुत्पादार्थिपवृत्तिवलेन लाघवाचोक्तरूपसाध्यत्वमेव घटादेस्तदुपायपवृत्तिहेतुरित्याह—सा किमिति ।
निवृत्तिस्त्रपस्य प्रावसत्त्वे साध्यत्वानुपपत्तिः । दुःल्वप्रागमावादाविष

100

प्रवृत्त्यङ्गसाध्यत्वसंभवात् । तेन विना तस्याभावमात्रावस्थाना-भावात् । अत एव तस्या उद्देश्यत्वम् । नित्यसिद्धाविद्या-विवृत्तिरपि अविद्यारूपाभावप्रमादशायां लोक इव तदुपपत्तेः ।।

तस्मात्सिद्धं जीवस्याद्वैतब्रह्मताक्षात्काराद्भेदभ्रमनिवृत्त्या सचिदानन्दावाप्तिरिति ॥

दीपनम्

तेनिति । तस्य निवृत्तिरूपात्मनोऽभावमात्रतयावस्थानाभावात् । प्रागिह् प्रतियोगिनोऽप्यवस्थानात्राभावमात्रतयावस्थानम् । इदानीं तु प्रति-योगिनो नाशात्केवल आत्मेति भावः । अत एव प्राविसद्धस्योद्देश्यत्वा-भावात्कथं तदुदेशेन प्रवृत्तिरिति शङ्का न कार्येत्याह—अत एवेति । नित्यसिद्धेति । यद्धि सुखादि प्रागमावप्रतियोगितया प्रतीयते तदुदेश्यम् । आनन्दात्मरूपाविद्यानिवृत्तिश्च श्रवणादेः प्रागविद्यारूप-प्रागमावप्रतियोगितया प्रमीयत इति ² न तस्या उद्देश्यत्वं विरुद्ध-मित्यर्थः ॥

पकरणार्थमुपसंहरति——तस्मादिति । सूत्रचतुष्टयार्थं प्रकरणप्रतिपादितं सङ्क्षेपतो दर्शयन् परमेश्वरं पार्थयते—

पूरणी

परिपालनरूपस्य पूर्वमविद्यमानस्यैव साध्यत्वादिति भावः । अवस्थाना-भावादिति । अवस्थानं यद्यपि तत्स्वरूपमेव, तथापि तत्स्फुरणवत् गुरुमते घटध्वंसादिवच कादाचित्कस्यापि तत्स्वरूपत्विमिति भावः । अवणादेः प्रागिति । तथा च "अविद्यारूपामावप्रमादशायां" इति मूलस्याविद्यारूपप्रागमावप्रतियोगिताप्रमितिदशायागिति भावः ।

48

¹ निवृतिरप्यभावप्रमादशायां लोकत उपपत्तः-ग. ² नास्या-घ.

जिज्ञासितव्यमनवद्यपुमर्थिचित्तैः
प्रज्ञासुखं स्वमहिमाऽनवशेषयोनिः।
शास्त्रैकहद्गतमशेषविधेयशेषि
श्रेयोऽस्तु नो नरमृगाकृति मङ्गलाविधः॥

दीपनम्

जिज्ञासितव्यामिति । अनेन मुमुक्षोविचारकर्तव्यताविधायकप्रथमस्त्राथीं दिशितः । प्रज्ञा प्रकृष्टं ज्ञानं वित्यग्रुद्धं चैतन्यम् । अनेन वस्त्रस्वरूष्णं स्वमिहिन्ना स्वरूपाप्रच्युत्या अनवशेषस्य निखिलस्य योनिरिति विवर्ताधि-ष्ठानत्वं तटस्थलक्षणं च दर्शयन् द्वितीयस्त्रार्थं संगृह्णाति । अनवशेषत्यनेन वेदस्यापि ब्रह्मविवर्तत्वं दर्शयन् तृतीयस्त्रप्रथमवर्णकार्थमाह । शास्त्रस्याप ब्रह्मविवर्तत्वं दर्शयन् तृतीयस्त्रप्रथमवर्णकार्थमाह । शास्त्रस्यक्ष्येव तात्पर्यगोचरो न त्वनुमानादिगोचर इति तृतीयस्त्रद्वितीय-वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य समन्वयस्त्रप्रथमवर्णकस्य वर्णकस्य वर्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्य वर्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्णकस्य वर्ण

पूरणी

मुप्रक्षेरिति । अनवद्यपुमर्थि चिरित्यनेन अनवद्यो निर्दृष्टः निरित्शयः पुमर्थो मोक्षः तत्र चित्तं येषामिति व्युत्पत्त्या मुमुक्ष्विभिधानादिति भावः । स्वरूपाप्रच्युत्येति । एतच प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्ततालामार्थेमिति भावः । तृतीयसत्रेति । ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वरूपमित्यर्थः । समन्वय-सत्रेति । वेदान्ताः कर्माङ्गमूतकर्त्रादिप्रकाशकाः उपासनाविधिपरा वेत्येवं पूर्वपक्षसमाधानात्मकाद्यवर्णकार्थस्य व्यवहितत्वात्र कर्मोङ्ग-कर्त्रादिप्रकाशकत्वम् । अश्रुतत्वाच नोपासनाविधिपरत्विमिति ब्रह्मपर्तै-

¹ नित्यसिद्धं-घ. च. ² स्वरूपेण-ख. ³ चार्थ-घ. च.

तुष्यन्त्यव्यक्तमनसो ग्रुग्थस्य पितरो नतु ।

मम त्वत्त्रीतये भूया द्वागियं नरकेसरिन् ॥

काहं महीयसाशास्यं वात्सव्यं क गुरोरिद्म् ।
अपि चण्डालकलशे काशते खळु वनद्रमाः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्य श्रीजगन्नाथाश्रमपूज्यपादशिष्य श्रीनृसिंहाश्रममुनिविरचिते तत्त्वविवेके द्वितीयः परिच्छेदः। समाप्तश्च ग्रन्थः.

दीपनम्

विधेयानां जिज्ञासादिद्वारेणाभिन्यङ्गयतया ब्रह्म शेषि न तु कस्यचिच्छेष-मिति द्वितीयवर्णकार्थसङ्ग्रहः । श्रेयः परमानन्दः । नरः जीवः सृग्यते अन्विष्यते सुमुक्षुभिरिति सृगः परमात्मा तदाकृति प्रत्यगभिब्रह्मात्मकं श्रीनृसिंहाकारामित्यर्थः । मङ्गलाब्धिः स्वयं श्रेयोरूपमपि श्रेयस्साधनाना-मपि पराकाष्ठेत्यर्थः ॥

स्वकृतिं परमेश्वराय निवेदयते — तुष्यन्तीति । स्वस्येदं सामर्थ्यं गुर्वायत्तमिति दर्शयन् गुरुं महीकरोति — क्वाहमिति ॥

पूरणी

वेत्येवंरूपस्येत्यर्थः । जिज्ञासादिद्वारेणेति । "तमेतं वेदानुवचनेन" इति श्रुतेरिति भावः । नृसिंहेति । तदेव छीछानृसिंहाकृत्युपिहतमित्यर्थः । तथा च नरमृगाकृतिपदस्याभिन्नब्रह्मार्थत्वेऽपि तच्छब्देन तदुपादानं छीछाविमहोपिहतस्वेष्टदेवतास्मरणार्थम् । एवं चाखण्डानन्दो नोऽभिव्यज्यतामिति प्रार्थनार्थः । परमेश्वरप्रार्थनोक्तिश्व यथाश्रुताभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । श्रेयस्साधनानामिति । स्वर्गाचनित्यानन्दानां साधनेषु स्वयमातिशायतं साधनं कामिनां कामिनां तत्सम्पादकोऽ-

 $^{^{1}}$ वाणीयं-वा. 2 भास्तरः-वा.

यदीक्षणेन सञ्जनमायाविक्रीडितं जगत् । श्रीनृसिंहस्य तस्येषा कृतिः कल्याणदास्तु वः ॥ अरुचिरिह न कार्या साधवः साध्वसाधु-प्रकटनपदुचेतोमस्सरं वो यदि स्यात् । न हि कुशलपरीक्षाद्त्रचित्ताः कथंचि-च्छतमखर्माणमालां 1 काचबुद्धयोत्सृजन्ति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीजगन्नाथाश्रमपूज्यपादिशिष्य श्रीनृसिंहाश्रमसुनि-विरचितेऽद्वैतरत्नकोशाख्ये तत्त्वविवेकदीपने द्वितीयः परिच्छेदः

समाप्तश्च ग्रन्थः.

पूरणी

पीत्यर्थः ! यदीक्षणेनेति । सन्नुन्ना सम्यक्पेरिता मायाप्रेरणस्य सम्यक्ता कारकान्तरव्यापारनिरपेक्षता अमोघता वा । तादृशमाया-परिणामात्मकं जगदित्यर्थः । यद्वा सन्नुन्ना सद्धिष्टिता । पराभिमतायाः स्वातन्त्र्यनिरासाय सद्धिष्टानत्वोक्तिरिति सर्वे सुस्थम् ॥

गम्भीरभावा टीकेयं व्याख्याता बालभावतः।
किं चिद्धिनृम्भितं चात्र तद्गृह्धन्तु विमत्सराः॥
मत्कृतिदेषिकीणीपि ज्ञानेन्द्रनितपूर्विका।
महन्त्रियन्थनं बद्धा प्राप्स्यति प्रचयं भुवि॥
कृत्यानया रघुपतिः परात्मा कुलदैवतम्।
सन्तुष्यतु शुकालापैस्तत्पोषकजनो यथा॥

इति श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीचरणारिवन्दिनिषेविणा श्रीरामान्वयप्रस्तद्वादशाहेज्वस्तुना अग्निहोत्रमनीषिणाविरिचतायां तत्त्वविवेकटिष्पण्यां अद्वैतरत्नकोशपूरण्यां द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तश्च ग्रन्थः.

¹ काचबुद्धशा त्यजन्ति-क.

अस्मिन्ग्रन्थे उदाहृतानां प्रमाणवाक्यानामाकरादि-निर्देशपूर्वकमकारादिक्रमेणानुक्रमाणिका

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः
201	अक्ताः शर्कराः
20	अक्षयं ह वै (आप. श्री. सू. 8-1-1)
333	अग्निचित्कापिला (बृहद्गौतमसंहिता 14)
21	अग्निहिंमस्य भेषजं (तै. सं. 7-4-18)
8	अग्निहोत्रं जुहोति
552	अभ्रेरापः (तै. उ. $2 ext{-}1 ext{-}1)$
376	अङ्ग्रप्टमात्रो रवितुल्यः (श्वेता. 5-8)
135	अङ्गानि वेदाः (वि पु. 3-5-27)
63	अ ङ्गेषु फलस्तुति: (जै. स् . 4 - 3-19)
391	अजामेकाम् (श्वेता. 4-5)
676	अजायमानो बहुधा (गौडपाद 3-24)
388	अजो ह्येको जुषमाणः (श्वेता. 4-5)
476	अज्ञानेनावृतं ज्ञानं (गीता $5 ext{-}15)$
377	अणोरणीयान् (कठ. 2-20)
5 3	अत ऊर्ध्वं शिखां (बोधायनस्मृतिः ?)
638	अतिरात्रे षोडिशनं ?
408	अत्र ब्रह्म समरनुते (कठ. 6-15)
294	अत्रायं पुरुषः (बृह. 4-3-9)
5 3	अथ परिवाद् (मैत्रायणी ?)
83	अथ यदि वती वा (जाबाल 4)
183	अथ रयान् (बृह , 4-3-10)
196	अथात आत्मादेशः (छा. 7-25-2)
6	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र. सू. 1-1-1)
196	अथातोऽहंकारादेशः (छा. 7-25-1)
552	अद्भयः पृथिवी (तै. उ. 2-1-1)
	745

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकर:
15	अधीस विधिवद्वेदान् (मनु. 6-36)
580	अनादिनिधना (कूर्म 2-28)
707	अनेन जीवेनात्मना (छा. 6-3-2)
16	अन्तरा चापि तु (ब्रह्मसू. 3-4-36)
81	अयज्ञोपवीती (जाबाल 5)
640	अलाभे मत्तकाशिन्याः 🦞 ?
18	अविद्यया मृत्युं (ई्श 11 मैत्री. 7-9)
602	अर्थोऽनुपलन्धे (जै. सू. 1-1-5)
74	अर्धमन्तर्वेदि ?
579	अशब्दमस्पर्श (कड 1-3-15)
590	अशरीरं शरीरे षु(,, 1-2-22)
13	अष्टवर्षं ब्राह्मणं (आप. ध. सू. $1 ext{-} 1 ext{-} 26$)
316	असङ्गो न हि (बृह. 3-9-2)
315	असङ्गो हायं (:: 4-3-15)
84	असौ स्वपुत्रमित्र (परमहंस 1)
517	अस्थूलमनणु (बृह. 3-8-8)
580	अस्य महतो भूतस्य (बृह. $2-4-10$)
680	अहमात्मा गुडावेश (गीता 10-20)
>>	अहमेक एवासं (अथर्षशिरः 1)
198	अहमेवाधस्तात (छा. 7-25-1)
203	अहमेवेदं सर्व :
641	अहरहः सन्ध्यां
708	भाकाशमेकं हि (याज्ञवल्क्य 3-4-144)
511	आकाशाहायुः (तै. ्ड. 2-1-2)
10	भाग्नेयम्ष्टाकपाछं (तै. सं. 2-3-3)
74	भाचार्यवान्पुरुषः (छा. 6-14-2)
80	आजहारेमाः शूद्ध (,, 4-2-4)
58	आज्यभागौ (तै. सं. 6-6-3-3)
376	भाज्यैः स्तुवते ?
58	भातुराणां तु संन्यासे ृ
541	आत्मन आकाशः (तै. उ. 2-1-1)
342	आत्मनस्तु कामाय (बृह, 2-4-5)

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः
459	आत्मनो वै (भारते ज्ञान्तिपर्व 306-26)
79	बात्मन्यग्नीन् (विष्णुस्मृतिः 4-2, मनु 6-38)
703	आत्मानमन्तरो यमयति (शतपथत्रा. 14-6-5-30)
552	आत्मानं रथिनं (कठवल्ली 3-3)
64	आत्मानं परयेत् (शतपथबा. 14-7-2-28)
69	आत्मानं वैधानरं (छा. 7-12)
67	आत्मा वारे (बृह. 2-4-5)
199	आत्मैवाधस्तात् (छा. 7-25)
347	आत्मैवास्य ज्योतिः (बृह. 4-3-6)
201	आत्मैवेदं सर्व (छा. 7-25-2)
579	आदिखवर्णं तमसः (श्वेता. ३-८, गीता ८ ९)
21	आ दित्यो यूपः (ऐत. बा 5-5-3, ते. बा. 2-1·5)
578	आनन्दाद्धयेव (तै. ड. 3-6-1)
239	भायुर्वे घृतं (तै.सं. 2-3-10)
376	आराग्रमात्रोहि (श्वेता. 5-8)
74	इतिहासपुराणाभ्यां (भारतं, आ. प. 1)
,,	इदं सर्वे यदय (बृह. 2-4-6)
532	इदं सर्वमस्जत (तै. उ. 2-8-1)
307	इन्द्रो मायाभिः (बृह. 2-5·19)
60	इन्द्रो यतीम् (कौषी, 31)
517	इमाः षोडश कलाः (प्रश्न. 6-5)
82	ईश्वराणां वचःसत्यं (भाग, दशमपूर्वीर्घे 34-32)
703	उत्ततमादेशं (छा. 6-1-3)
2	उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः (गीता 15-17)
140	उत्प्रेक्षामूलं ह्यविद्या (विवरणटिप्पणी)
615	उपक्रमोपसंहारौ (पञ्चीकरणविवरणटीका)
416	उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं (गीता 4-34)
373	उपाधिना कियते (?)
19	उभाभ्यामेव (प्रश्न. ४-7)
413	उमासहायं (कैवल्य 7)
581	ऋचः सामानि जज्ञिरे (पुरुषसूक्तम्)
649	ऋतं पिवन्तौ (कठवछी 1-3-1)

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः
676	एक एवेश्वरस्तस्य (?)
378	एकधा भवति (छा. 7-26-2)
419	एकधा बहुधा (ब्रह्मबिन्दु 12)
674	एकघैवानुदृष्टन्यं (बृह. 4-4-20)
679	एके मुख्यान्यकेवलाः (अमर-नानार्थ 16)
51	एतमेव प्रवाजिनः (बृह. 4-4-22)
200	एतस्मिन्नुदंर (तै. उ. 2-7-2)
21	एवमेवामुत्र (छा. 8-1-6)
399	एवमेवैषा माया (नृसिंहोत्तरतापनी 9)
204	एष त आत्मा (बृह. 3-7-3)
59	एष पन्थाः ब्रह्मणा (बृह. 4-4-5)
9	एष वाव प्रथमः (?)
327	एष हि द्रष्टा (प्रश्न. $4-9$)
398	एषा माया
377	एषोऽणुरात्मा (मुण्डक. 3-1-9)
19	एषोऽस्य परमः (बृह. 4-3-32)
522	ऐतदात्म्यमिदं (छा. 6-8-7)
308	कतम आत्मा (बृह. 4-3-7)
705	कथं नु भगवः (छा. 6-1-3)
7	कर्मणा पितृङोकः (बृह. 1-5-16)
63	कर्मणैव हि संसिद्धिं (गीता 3-20)
706	कस्मिन्नु भगवः (मुण्डक, 1-1-3)
406	काचिन्निषादी तनयं (सुभाषितम्)
239	कामः संकल्पः (वृह. 1-5-3)
"	कामा येऽस्य (बृह. 4-4-7)
65	काम्यानां कर्मणां (गीता 18-2)
397	कार्योपाधिरयं (रहस्योपनिषत् 1)
524	केवलो निर्गुणश्च (श्वेता. 6-11)
394	कोशांश्र सृष्ट्रा (नृसिंहोत्तरतापनी 9)
85	कौपीनयुगलं (विष्णुस्धृतिः 4-7)
708	क्षेत्रज्ञं चापि (गीता 13-2)
- 8	खादिरो यूपो भवति (तै.ब्रा. 2 4-24)

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः
8	खादिरं वीर्यं (?)
412	गर्भ एवैतच्छयानः (ऐत. 2-4-1)
79	गृहस्थः सदृशीं (गौ. घ. 4-1)
377	घटसंवृतमाकाशं (अमृतविनद्पनिषत् 13)
3	जन्माद्यस्य यतः (ब्र. सू. $1-1-2$)
14	जर्तिलयवाग्वा (तै. सं. 54-3)
13	जातपुत्रः कृष्ण
196	जीवस्थस्त्वनिरुद्धः
399	जीवेशावाभासेन (नृ. उ. ता. 9)
437	ज्ञानाग्निः सर्व (गीता 4-37)
434	ज्ञानेन तु (गीता 5-16)
75	ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग (आप. श्रौ. सू. 10-2-1)
329	तत्केन कं (बृह. $4-5-15$)
660	तत्तु समन्वयात् (ब्र. सू. 1-1-4)
601	तत्त्वमसि (छा. 6-4-7)
540	तत्सृष्ट्वा (तै. उ. 2-6-1)
436	तथा विद्वान् (मुण्डक. 3-2-8)
194	तदात्मानमेवावेत् (वृह. 1-4-10)
536	तदात्मानं स्वयमकुरुत (तै. उ. 2-7-1)
341	तदेतत्त्रेयः (बृह. 1-4-8)
505	तदेक्षत (छा. 6-2-3)
514	तद्रह्म (तै. उ. 3-1-11)
399	तज्ञावभाव (वि. पु. 6-7-15)
74	तद्विज्ञानार्थं (सुण्डक. 7-2-12)
82	तद्विजिज्ञासस्व (तै. उ. 3-1)
266	तद्यथा महाराजः (वृह. 2-1-18)
16	तद्यथेषीकात्लं (छा. 5-24-3)
19	तद्यथेह् कर्मचितः (छा. 8-1-6)
384	तद्यो यो देवानां (बृह. 1-4-10)
332	तपःप्रभावात् (श्वेता. 6-21)
542	तम असीत् (ऋ. सं. 8-7-17)
8	तमेतं वेदानुवचनेन (बृह. $4-4-22$)

```
750
```

वेदान्ततत्त्वविवेके

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि अःकरः
687	तमेवैकं जानथ (सुण्डक. 2-2-5)
349	तं त्वीपनिषदं (बृह. 3-9-26)
76	तयोरन्यः (मुण्डक. 3-1-1, श्वेता. 4-6)
699	तयोरन्यः पिप्पलं (पैङ्गिरहस्य)
64	तरति शोकं (छा. 7-1-3)
388	तरत्यविद्यां (वि. पु. 5-17-15)
21	तस्माजुगुप्सेत (छा. 5-10-8)
79	तस्माद्राह्मणः (बृह. 3-5-1)
596	तस्माद्यज्ञात्सर्व (पुरुषसूक्तम्)
437	तस्य तावदेव (छा. 6-14-2)
215	तीर्णो हि तदा (बृह. 4-3-22)
412	ते देवा रुद्रमपृच्छन् (अथर्वशिरः 1)
66	ते ब्रह्मलोके तु (महानारायण 10-6)
82	तेषां तेजोविशेषेण (आप. ध. 2-6-13-8)
56	त्यक्तारोषिकयस्यैव (संबन्धवार्तिकं 12)
5 3	त्यजतैव हि (
65	त्याज्यं दोषवदित्येके (गीता 18-3)
83	त्रयाणां वर्णानां (?)
16	दिध मधु घृतं (तै. सं. $2 \cdot 3 - 2$)
601	दध्ना जुहोति ")
430	दर्पणामिहता (वार्तिकं 4-618)
61	दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा (?)
13	दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग (?)
342	दुःखेनात्यन्तं विमुक्तः (?)
78	दृश्यते त्वप्रियया (कठ. 1-3-13)
82	दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः (आप ध. सू. 2-6-13-7)
614	दृष्टो हि तस्यार्थ: (शाबरभाष्यम् 1-1-1)
287	देशोऽपि तादश एव (पञ्चपादिका पुटे 10)
553	देवात्मशाक्तें (श्वेता. 1-3)
412	द्वापरे द्वापरे (विषु. 3-3-5)
3	द्वाविमौ पुरुषौ (गीता 15-16)
74	द्वासुपर्णा (सुण्ड. 3-1-1)

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः
81	द्विजो भूत्वा (भागवते 10-51-64 अर्थानुवादः)
412	हैपायनाच्छुकः (कूर्म 19-25)
7	धर्मेण पापं (तै. ड. 4-50)
507	धाता यथापुर्वे (» 4-1)
576	न कदाचिदनीदृशं ?
262	न कलर्जं भक्षयेत् ?
707	न जीवो म्रियते (छा. 6-11-3)
498	न तस्य कार्यं (श्वेता. 6-8)
408	न तस्य प्राणाः (बृह. 4-4-6)
212	न द्षेट्रेट्टारं (बृह. 4-3-2)
74	न म्लेच्छित वै ?
213	न विज्ञातेर्विज्ञातारं (बृह. 4-3-2)
735	न सन्नासन्न सदसत् (शास्त्रदर्पणम् २-२-५)
215	न हि ब्रातुर्घातेः (बृह. 4-3-24)
213	न हि इष्ट्रेंष्टेः (,, 4-3-23)
638	नातिरात्रे पोडिशनं
524	नान्तः प्रज्ञं (मण्डूक्य. 7)
204	नान्योऽतोस्ति (बृह. 3-7-23)
18	नान्यः पन्थाः (श्वेता 3-8)
438	नाभुक्तं क्षीयते (बृहन्नारदीये 3-69-70)
537	नामरूपे व्याकरवाणि (छा. 6-3-2)
412	नारायणाद्भद्भः (नारायणोपनिषत् 1)
579	नावेदविन्मनुते (तै. बा. 3-12-9)
542	नासदासीक्रोसदासीत् (ऋ. सं. 8-7-17)
555	नासद्गा ?
580	नासीद्रेजः (ऋ. सं. 8-7-17)
87	निष्कलं ध्यायमानः (मुण्डक. 3-1-8)
517	निष्कलं निष्क्रयं (श्वेता. 6-19)
409	निवृत्तकामकर्मापि (भर्तृप्रपञ्चः)
68	नेक्षेतोद्यन्तं (मनु. 4 37)
164	नेह नानास्ति (बृह. 4-4-14)
74	नैषा तर्केण (कठ, 2-9)

पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः
10	पञ्चद्शान्याज्यानि ?
551	पञ्चीकृतानि भूतानि (पञ्चीकरणवार्तिकं 11)
657	पत्न्यवेक्षितमाज्यं
22	परीक्ष्य लोकान् (मुण्डक. 1-2-12)
21	पूर्णाहुत्या सर्वान् (तै. बा. 8-10-5)
11	पौर्णमास्यां पौर्णमास्यया (आप. श्री, सू. 2-20)
9	प्रकरणान्तरे (जै. सू. 2-3-24)
166	प्रपञ्चोपशमं (नृ उ. ता. 1 मण्डूक्य. 7)
676	प्रपञ्चोपशमः शिवः (" 2 " 12)
70	प्रयाजशेषेण ?
413	प्रयोगनियमः (भाइकौस्तुभे व्याकरणाधिकरणम्)
205	प्राणक्षेव प्राणो नाम (बृह. 1-4-7)
11	फलं चाकर्मसिकिधौ (जै. सू. २-३-२५)
708	बहवः पुरुषाः (भार. शान्ति, 360-1)
539	बहुस्यां प्रजायेयेति (तै. उ. 2-6-1, छा. 6-2-3)
708	बहूनां पुरुषाणां (भार. शान्ति. 360-3)
15	ब्रह्मचर्यं समाप्य (जाबाल 4)
22	ब्रह्मविदामोति परं (तै. उ. $2 ext{-}1 ext{-}1$)
50	ब्रह्म वेद (मुण्डक. 3-2-9)
77	ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं (योगपातञ्जले)
81	ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन ?
83	ब्राह्मण: क्षत्रियो वापि (बि. पु. 3-8-12)
79	ब्राह्मणः पुत्रेषणायाः (वृह. ३-५-1)
"	बाह्मणः प्रव्रजेत (मनु. 6-38)
369	मिन्नोऽचिन्त्य: परमः (कौशिकश्रुतिः)
396	भूयश्चान्ते (श्वेता. 1-10)
418	मद्रेष्ववसाम (बृह. ३-७-1)
78	मनसा द्येष परयति (मैञ्युपनिषत् 6-27)
708	ममान्तरात्मा तव च (भार. शान्ति. 361 4)
377	ममैवांशो जीवलोके (गीता 15-7)
552	महतः प्रमन्यक्तम् (कठ 3-11)
396	मामेव ये (गीता 7-14)

```
पुटम्
                प्रमाणवाक्यानि
                                  आकर:
394
          मायया ह्यन्यदिव (नृ. उ. ता. 9)
553
          मायां तु प्रकृतिं (श्वेता. 4-10)
          मायिनं तु महेश्वरं
505
           मासमग्निहोत्रं (
   9
 79
           मुखजानामयं धर्मः (
          मुण्डोऽपरिग्रहश्चेति (बृह. वार्तिकम् 3-5-158)
 55
           मत्तिकेत्येव (छा. 6-1-4)
307
          मृत्युनैवेदमावृतं (बृह. 1-2-1)
415
687
           मृत्योः स मृत्युं (कठ. 2-1-10)
           मौनं चामौनं च (बृह. 3-5-1)
 79
  19
           य एवं वेद ( ?
  21
           यजमानः प्रस्तारः (शतपथन्ना. 1-8-3-11, तै. सं. 1-7-4)
706
           यज्ज्ञात्वा (गीता 7-2)
  10
           यज्ञो यज्ञानां
           यतो वा इमानि (तै. उ. 3-1)
511
           यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. उ. 2-4-1)
695
600
           यत्परः स शब्दार्थः ( 🧣 )
166
           यत्र त्वस्य (बृह. 4-5-15)
           यत्रैतत्पुरुषः (छान्दो. 6-8-1)
707
261
           यत्साक्षादपरोक्षात् (बृह. 3-4-1)
           यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन (छा. 6-1-4)
155
           यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा (
370
  15
           यदहरेव (जाबा\mathbf{e}, 4)
373
           यदाजिमीयुः
  15
           यदि वेतरधा (जाबाल. 4)
 540
           यदेकमन्यक्तं (महानारायणे 1-5)
  56
           यद्यातुरः स्यात् (जाबाल. 5)
           यहै तन्न पश्यति (बृह. 4-3-22)
 214
           यन दुःखेन (बृह, वार्तिके 1-1-246)
  21
           यन्मनसा (केन. 5)
 733
 659
           यस्य ज्ञानमयं तपः (मुण्डक. 1-1-9)
 332
           यस्य देवे परा (श्वेता. 6-23)
```

```
प्रमाणवाक्यानि
पुटम्
                                 आकर:
          यस्य पर्णमयी (तै. सं. 3-5-7)
 55
          यः सर्वज्ञः (मुण्डक. 1-1-9)
495
 87
          याज्ञवल्क्योऽन्यद्धत्तं (बृह. 4-5-1)
          यावत्कार्यमवस्थाय (कल्पतरुः 1-4-22)
286
387
          युक्ताह्यस्य हरयः (बृह. 2-5-19)
 83
          येनाहं नामृता स्यां (., 4-5-4)
          योऽशनायापिपासे (,, 3-5-1)
336
          योगिन: कर्म (गीता 5-11)
   7
          योगेनान्ते (रघुवंशः 1-8)
 81
          योऽयं विज्ञानमयः (बृ. 4-3-7)
309
419
           यो विज्ञाने
                         (,, 3-7-22)
           यो वै भूमा तत्सुखं (छा. 7-23-1)
198
           योषितमधिं (
658
  13
           राजा राजसूयेन
  21
           रंहति संपरिष्वक्तः (ब्र. सू. 3-1-1)
           रूपं रूपं प्रतिरूपः (बृह. 2-5-19)
386
           वनिष्टुमस्य (तै. ब्रा. 3-6-6)
  75
  13
           वसन्ताय कपिञ्जलान
580
           वाचा विरूपनित्यया (तै. सं. 2-6-11)
  72
           वाजपेयेन यजेत
           वाजपेयेनेष्टा
  56
           वायुना वै गौतम (बृह, 3-7-2)
418
376
           वाळाप्रशतभागस्य (श्वेता, 5-9)
 209
           विज्ञातारमरे (बृह. 2-4-14)
           विज्ञानमयः प्राणेषु (बृह. 4-4-22)
 309
           विज्ञानमानन्दं (बृह. 3-9-28)
  52
 328
           विज्ञानात्मासह (प्रश्न. 4-11)
            विद्यां चाविद्यां च (ईश. 11)
  17
 205
            विराजं देवताः (नृ. उ. ता. 9)
   20
            विरोधे गुणवादः ( ?
   57
            विवर्णवासा मुण्डः (जाबा. 5)
 708
            विश्वमूर्घा विश्वभुजः (भार. शान्ति, 361-5)
```

	이렇게 되었다고 하네요. 그 저 보고 있다면요. 그런 사이지 않아 하다	
पुटम्	प्रमाणवाक्यानि आकरः	
16	विहितत्वाचाश्रमकर्मापि (ब्र. सू. 3-4-32)	
55	वेदानिमं च लोकं (आप. ध. सू . 29-21-13,	
	अध्यात्मपटलम् २-२1-13)	
139	वेदसमं ब्रह्मविनिस्सतं	
233	वेदान्तविज्ञान (मुण्डक. 3-2-6)	
412	न्याकुर्वन् न्यास (शिवपुराणे ?)	
82	व्रती वाव्रती वा (जाबाल्ट. 4)	
135	बीहिमिर्यजेत	
68	ब्री हीनवहन्ति	
255	शक्तयः सर्वभावानां (वि. पु. 1-3-2)	
598	शक्तिः कार्यानुमेयत्वात् (भाद्वार्तिकम् 372)	
75	शरमयं बर्हिः	
52	शान्तो दान्तः (बृह. 4-4-23)	
406	शास्त्रफलं (जै. सू. 3-7-8)	
349	शास्त्रयोनित्वात् (ब्र. सू. 1-1-४)	
197	शोकहर्षभयक्रोध	
22	श्रद्धावित्तो भूत्वा	
205	श्रोतन्यो मन्तन्यः (बृह. 2-4-5)	
135	श्रोत्रियं छन्दोऽधीते (पाणिनिस्त्रं 5-2-84)	
386	श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं (मुण्डक. 1-2-12)	
13	षडह्मुपयन्ति ?	
384	स एव तदभवत (बृह. 1-4-10)	
138	स एवाधस्तात् (छा. 7-25-1)	
201	स एवेदं सर्वं (,,,)	
203	स एष इह (बृह. 1-1-24)	
83	स किलाश्रममन्य (रधुवंशः 8-14)	
373	सचयम्।भवत् (तै. उ. 2-6-3)	
369	सता सोम्य (छा. 6-8-1)	
307	सत्यं ज्ञानमनन्तं (तै. उ. 2-1-1)	
372	सत्यं भिदा (भाछवी. ?)	
389	सत्त्वात्सुखं च ज्ञानं च	
175	सदेव सोम्येदं (छा. $6-2-1$)	

पु टम्	प्रमा णव ~~ाव~~ ्यानि आकरः
508	स थीः स्वमो भूत्वा (बृह. 4-3-7 ?)
641	सन्ध्यामुपासते ये तु (दक्षस्मृतिः ?)
66	सञ्जयस्तोऽहमिति (विष्णुस्मृतिः ?)
707	सन्मूलाः सोम्य (छा. 6-8-4)
80	सन्नयस्य श्रवणं
56	सन्नयासाह्रह्मणः स्थानं
66	स मित्वा मण्डलं भानोः
709	समर्थः पदविधिः (पाणिनिः 2-1-1)
63	समिधो यजित (तै. सं. 2-6-1)
510	संभावितः प्रतिज्ञायां
286	स यत्रेतत् (बृह. 2-1-18)
55	सर्वकर्मपरिखागात् (सुरेश्वरवार्तिकं 3-5-157)
614	सर्वत्रैव हि विज्ञानं (भाइवार्तिकं 240)
16	सर्व पाप्मानं तरति (बृह. 4-4-23)
694	सर्वे वेदाः (कठ. 2-25)
412	सर्वो ह्येष रुद्धः (तै. उ. 4-24)
309	स वा एष महानज (बृह. 4-4-22)
413	सहस्रशीर्ष (महानारायण. 11-1)
720	साक्षी चेता (श्वेता. 6-11)
135	साङ्गवेदाध्यायी श्रोत्रियः
6 8	साम्ना स्तुवीत
8	साहसं च पूर्वेषां
550	सेयं देवताः (छा. 6-3-2)
505	सोऽकामयत (,, 6-2-3, तै. उ. 2-6-1)
138	सोमेन यजेत (आप. श्री. सू. 10-2-8)
142	स्मृतिरूपः परत्र (शां. अध्यासभाष्यम्)
252	स्वकाले यद्कुर्वैस्तु (भाद्ववार्तिकं)
211	स्वमपीतो भवति (छा 6-8-1)
5 93	स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै. आ. 2-18)
286	स्वे शरीरे यथाकामं (बृह. $2 ext{-}1 ext{-}18)$